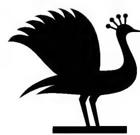
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14282

Lithuania Memorial Book

Yahadut Liṭa

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Yahadut Liṭa / [ha-maʻarekhet, Natan Goren ... [et al.] ; ʻarikhah sifrutit, Avraham Yaʻari ; mapot, A. Viner].
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv] : Hotsaʼat ʻAm ha-sefer, 720-<744> [1959 or 1960-<1984>]
DESCRIPT	v. : ill., facsims., maps, ports. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Lithuania -- -- History. Lithuania -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Lithuania.
ADD'L NAME	Goren, Natan, 1887-1956.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

לזכר
רבבות
אחים ואחיות
קדושי ליטא
הי״ד

יהדות ליטא

ארבעה כרכים

הוצאת איגוד יוצאי ליטא בישראל
תל־אביב, תשל"ב

LITHUANIAN JEWRY

(4 Volumes)

Vol. II

הובא לדפוס על־ידי
הוצאת ספרים "רשפים"
ת. ד. 4880, תל־אביב

דפוס "חדקל" בע"מ, תל־אביב

תל־אביב, תשל"ב — 1972
Printed in Israel

כרך ראשון:

יהודי ליטא מהמאה הט"ו עד 1918

כרך שני:

היהודים בליטא מ־1918 עד 1941

כרך שלישי:

היהודים בליטא העצמאית

ספר א'. א י ש י ם

ספר ב'. י ש ו ב י ם

כרך רביעי:

חורבן יהדות ליטא

מערכת הכרך:

יעקב אולייסקי, מרדכי אלישיב (פרידמן),
לייב גרפונקל, רפאל חסמן (עורך) ז"ל,
דב ליפץ, ישראל קפלן, ד"ר יעקב רבינסון

כרך שני

תוכן הענינים

המערך המדיני

המערך הכלכלי

חינוך ותרבות

מפלגות ותנועות

ספרות, עתונות, אמנות

מוסדות

אישים

במדרון

יהודי ליטא בעולם

רשימת התמונות

בין העמודים 64/65

בין העמודים 144/145

בין העמודים 176/177

מחזור שני של בית־המדרש למורים "יבנה". תרפ"ה
קורסים למורות "יבנה" בפולאנגן. 1930
מחזור רביעי של הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר
עשר שנות הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר. 1930
חבר המורים של הגימנסיה המסחרית האידית בקובנה
הצגת תלמידים של הגימנסיה המסחרית האידית בקובנה
בנין בית־ספר "אורט" בקובנה
תלמידי בית־הספר החקלאי של "אורט" בקובנה. 1927/28
מסיבת גמר שנת הלימודים של מסיימי "אורט". 1936/37
קבוצת נוער יהודי מגרמניה, שהועברה ע"י "אורט" לקובנה
בנייני בית־הילדים בקובנה בעת הצפת הנהרות
חדר־אכל לקטנים בבית־הילדים בקובנה
חדר־עבודה בבית־הילדים בקובנה
ראשיתו של כפר הנוער בן־שמן. 1926
כפר הנוער בן־שמן בימי מאורעות תרפ"ט
סטודנטים באוניברסיטת קובנה
ועד אגודת הסטודנטים "על־המשמר" באוניברסיטת קובנה

בין העמודים 208/209

המרכז הציוני בליטא. תרפ"ד
נשף פרידה מעולי ליטא. קובנה, תרפ"ט
פתיחת הוועידה השניה של הסתדרות הנוער הציוני בליטא
ויצו הצעירה, ממל. 1934
ד. בן־גוריון בביקורו בממל. 1933
הוועידה השניה של צ.ס. בליטא. 1924
הוועד המרכזי של צ.ס. בליטא. 1934
ההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" בליטא. 1929
הפגישה ה־1 של צופי "גורדוניה" במחוזות אליטא וסייני
ביום סגירת מושבת־המנהלים של "גורדוניה" בליטא. 1931
ביקורו של זאב ז'בוטינסקי בקובנה. 1933
חברי בית"ר בקובנה באימוני־סיוף. 1933
גדוד הקנאים לקן בר"ק בווילקומיר. 1935
דגל "החלוץ" בליטא. תר"פ
"החלוץ" בליטא. 1921
הוועידה השמינית של "החלוץ" בליטא. תרפ"ה
פגישת חברי "החלוץ" בליטא. קובנה, 1928
"החלוץ" בקובנה. תרפ"ט
נשף־פרידה לעליית קבוצת חלוצים. קובנה, 1931
בית־הספר החקלאי בוואליצ'אני. 1919
קבוצת־עבודה באונגרינה. תרפ"א

בין העמודים 240/241

קבוצת "כיבוש" בפאלאדנוגי. 1921
קבוצת קומר. תרצ"א
כנס קיבוצי ההכשרה בגליל ממל. 1931
פלוגת חלוצים עובדי פשתן. ממל, 1932
קבוץ עירוני בממל. 1933
קבוץ "עמל" בשאולי. 1932
פגישת עסקני "תורה ועבודה" בליטא
קבוץ עירוני בפוניבז' של "החלוץ המזרחי"
קבוץ "ריינס" של "החלוץ המזרחי"

סניף "החלוץ המזרחי" בטאַלז. תרצ"ד
קבוץ "מוהילבר" בקובנה. תרצ"ד
חברי "החלוץ המזרחי" בזאראסי. 1934
קבוצת זיו על־יד נאַמוקשט. תרצ"ד
הנהלות קבוץ "החלוץ הכללי" עם חברי המרכז. 1934
קבוץ "ארלוזורוב" בקובנה עם חברי המרכז. 1934
כותרות העתונים היהודיים בליטא
מערכת "אידישע שטימע". 1924
קבוצת סופרים במערכת "אידישע שטימע". 1930
ביקורו של ש. צמח במערכת "אידישע שטימע". 1924/25
מערכת "פאלקסבלאט". 1931
ערב־אבל לזכרו של "בעל מחשבות". פוניבז', 1924

בין העמודים 272/273

קבוצת סופרים בקובנה
מסיבה בעת ביקורו של שאול טשרניחובסקי. תרפ"ד
ביקורו של איציק מנגר. 1930
ביקורו של ח.נ. ביאליק. קובנה, 1931
ליב קדיסון בתפקידו ב"בן הכפר"
ישראל סגל בתפקידו ב"ווירשינינקיי"
התיאטרון האידי החדש בקובנה בהצגת "הירש לקרט"
חברי התיאטרון האידי החדש
ישיבת ועד הסטודיה התיאטרונית העברית. תרפ"ט
הצגת "מגדל־עוז" בסטודיה התיאטרונית העברית. 1930
חברי הסטודיה העברית
ד. כהן : ראש של זקן
מכס באנד : תמונת אשתו
זלי בקר : בלי עבודה...
חיים פינשטיין : הסופר באליס סרואוגה
זלי בקר : עיירה יהודית
אליהו קפלן : על גדות השאַשופה
ועד החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה של יהודי ליטא. 1935
מרכז "מכבי" בליטא. 1929
הוועידה השביעית של "מכבי" בליטא. 1929
במלאת עשר שנים ל"מכבי" בליטא. 1929

בין העמודים 288/289

המקהלה על־שם אנגל בקובנה. 1930
הוועד הראשון של "אזע" בקובנה. תרצ"ב
קורס לאחיות מטעם „אזע"
מושבת־ילדים של „אזע" בווילקומיר. 1928
הוועידה הארצית הראשונה של קק"ל בליטא. תרפ"ד

בין העמודים 304/305

מרכז קק"ל בליטא בעת ביקור מ.מ. אוסישקין. תרפ"ד
הוועד האחרון של קק"ל בליטא. 1939
הוועידה השניה של קרן־היסוד בליטא. תרפ"א
ערב עלותה של האחות רחל ליבוש. קובנה, 1934

עם הכרך השני

אם הכרך הראשון של ספר "יהדות ליטא" מקיף, מבחינת מימד הזמן ההיסטורי, את תקופת קיומה של יהדות ליטא מקדמותה וראשית צמיחתה ועד סוף מלחמת־העולם הראשונה (1918), ומבחינת השטח הגיאוגראפי חופפת מסגרתו את גבולות ליטא הגדולה דאז — הרי כרך זה, השני, תחומיו הוגבלו למדינת ליטא העצמאית, זה היצור המדיני החדש, שקם לתחיה לאומית על הריסות המפולת של הקיסרות הצארית הרוסית, שבמקומה באה אז המעצמה הסובייטית הקומוניסטית.

יהודי ליטא, שהוגלו ברובם ממקומות מושבותיהם בראשית מלחמת־העולם הראשונה ופוזרו כפליטים במרחבי רוסיה — החלו לחזור לליטא, עם ראשית התגבשותה כמדינה עצמאית בסוף המלחמה. בהדרגה התבססו רוב החוזרים בעיירותיהם ובעסקיהם הקודמים, תוך הסתגלות מהירה לתנאים הכלכליים והמדיניים המיוחדים של המדינה החדשה, ואילו מבחינה לאומית־ציבורית הם נכנסו לעידן חדש, ראשון בסוגו בתולדות הפזורה — למעמד של אוטונומיה לאומית והכרה בזכויותיהם, בעיקר בשטחי המעמד האזרחי והלאומי, החינוך והתרבות, עם מיניסטר לענייני יהודים, עם "נאציונאל־ראט" יהודי (ועד הארץ), עם ועדי־קהילות נבחרים ועם רשת של בתי־ספר יהודיים־לאומיים, שהעמידה דור של נוער יהודי־לאומי לתפארה.

אולם "תור הזהב" בחיי יהדות ליטא, כידוע, לא האריך ימים עם גבור הרוח האנטישמית בליטא, ומצבם של יהודי ליטא נידרדר והלך, עד הקץ המר שבא עם הכיבוש הסובייטי קצר־הימים והשואה הנאצית, שבאה אחריו.

רצף ההתפתחויות של המאורעות והזעזועים ההיסטוריים הללו, כפי שהשתקפו בחייה של יהדות ליטא במשך למעלה מעשרים שנות קיומה של ליטא העצמאית, לרבות התקופה הקצרה של הכיבוש הסובייטי — כל זה בא לידי ביטוי נרחב ומעמיק בכרך זה של ספר "יהדות ליטא", במאמרים בעלי ערך היסטורי־תיעודי לדורות ובסקירות ותיאורים, בהם מפרי־עטם של ראשי המנהיגות והאוטונומיה הלאומית של יהדות ליטא, של מנהלי ופעילי מרכזי החינוך העברי והאידי, של כלכלנים, ראשי מפלגות וארגונים ותנועות־נוער חלוציות, של סופרים ועתונאים ופעילי תרבות ואמנות מכל הזרמים. כן באו בכרך זה מסות על אישים דגולים ביהדות ליטא וסקירות על הפזורה של יהדות ליטא בעולם, בהן דו"ח מקיף על פעליהם והשפעתם של יהודי ליטא בבנין הארץ מאז העליות שלפני הביל"ויים ועד השנים האחרונות.

המאמרים והרשימות מלווים בתמונות רקע, מהן נדירות, המדגימות את ההווי המיוחד של ערים ועיירות יהודיות בליטא, של מוסדות וארגונים ותנועות נוער ואת דיוקנאותיהם של רבים מאישיה של יהדות ליטא ומראשי מוסדותיה.

איסוף החומר המרובה והמסועף ממקורות רבים בארץ ובחוץ־לארץ, עם ביקורת מדוקדקת של שמות אנשים, מקורות ותאריכים — כל אלה כרוכים היו בעבודה שקודה וממושכת. עם זה עלינו להכיר שהכרך המוגש בזה, עם כל מאמצינו המרובים, עודנו רחוק מהשלימות הרצויה, וזאת בשל פיזור החומר במקומות שונים וכן בגלל קשיים טכניים בלתי־צפויים. חסרים בספר מאמרים על כמה נושאים ופרקים, כגון סקירות נוספות על יהודי ליטא בכמה מארצות התפוצה. אך כיוון שלא נמצאו המחברים המתאימים לנושאים אלה ומאידך נתווספו באחרונה כמה מאמרים חשובים — מצאנו לנכון לא לעכב עוד את הופעת הספר ולהוציא את הכרך הזה במתכונתו הנוכחית בהקדם האפשרי. אנו מקווים שאחינו, יוצאי ליטא בארץ ובעולם, שבשבילם נועד הספר, יקבלוהו בסבר פנים יפות במתכונתו המוגשת וימצאו בו ענין רב והשלמה נאותה לסידרת הכרכים הקודמים.

מחובתנו הנעימה להביע בזה רחשי תודתנו והוקרתנו לעושים והמעשים בהוצאת הכרך הזה, לעורכים ולמחברים שתרמו לו במאמריהם ורשימותיהם. כן יעמדו על הברכה חברי ההנהלה של איגוד יוצאי ליטא: האגרונום יעקב אולייסקי, יו"ר ההנהלה, היוזם והמפעיל של הוצאת הכרך; הגב' אידה בארון, מר ירחמיאל ביינשוביץ, גב' אסיה ברלוביץ, מר אפרים הכטר, מר ראובן לויתן, מר מאיר מילוא,

יו״ר הגמ״ח, מר מרדכי קרנובסקי וגב׳ חיה שולמן, על עזרתם הפעילה; ואיגודי יוצאי ליטא בפילדלפיה ובמונטריאול על השתתפותם הנדיבה במימון ההוצאה.

בסיום אנו מביאים לידיעתם של כל יוצאי ליטא בארץ ובתפוצות, שניגשנו להשלמת המפעל של ספר ״יהדות ליטא״ — להוצאת הכרך הרביעי והאחרון, המוקדש לפרשת חורבנה של יהדות ליטא בשנות הזוועה והשואה, בגיטאות ובמחנות ההשמדה, והכולל מאמרים ורשימות וחומר תיעודי רב־ערך מאת אחים־ניצולים מגיא ההריגה, שרידי שארית הפליטה של יהדות ליטא.

תמוז, תשל״א

*

זמן קצר לפני הופעת כרך זה נפטר חבר המערכת הפעיל רפאל חסמן ז״ל, שהשקיע בעריכת החומר הרב את מיטב מרצו וכשרונותיו.

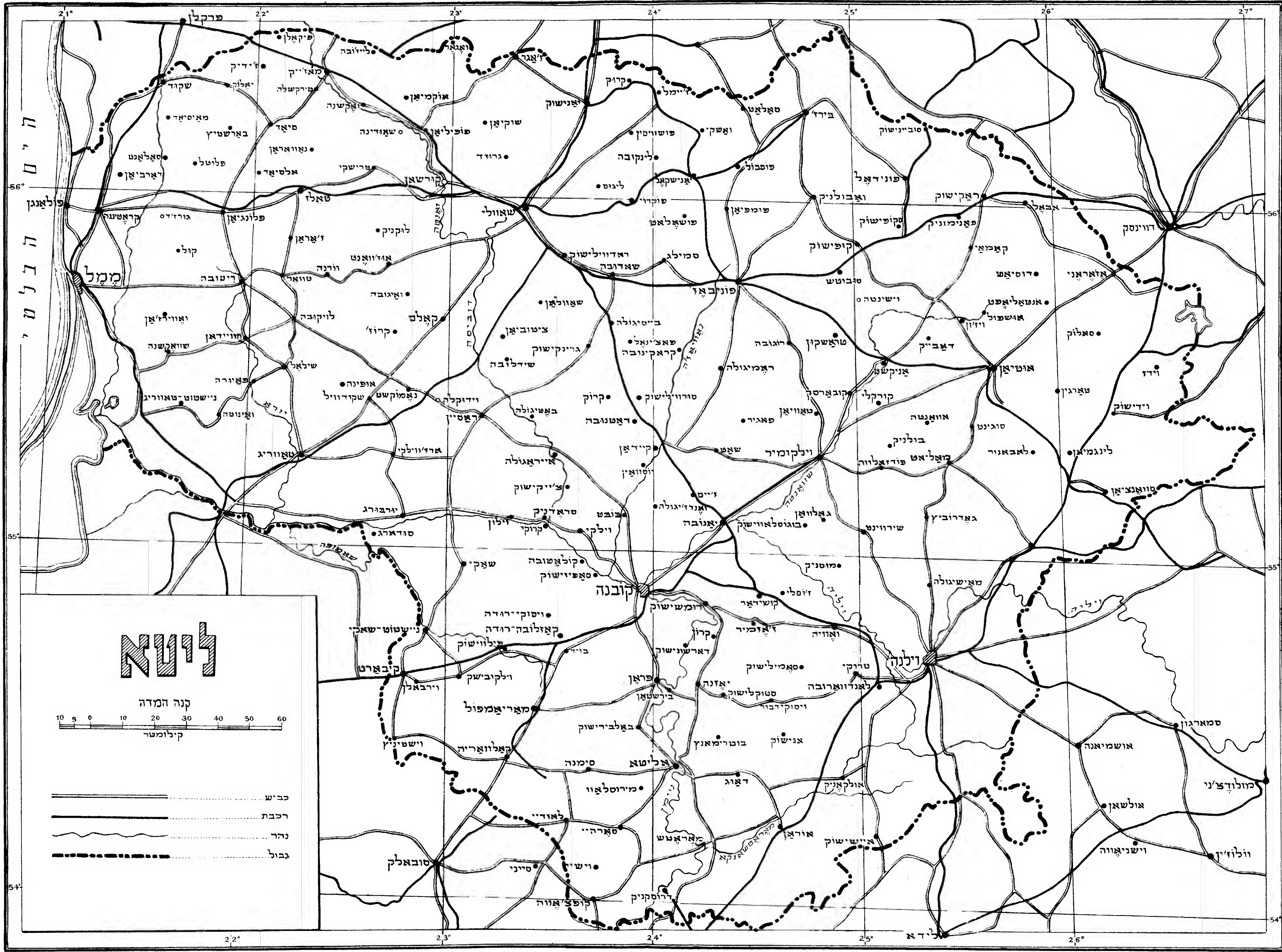
כ״ליטוואק״ מבטן ומלידה, שהתחנך ברוח ערכיה הנעלים של יהדות ליטא, היה מצוי בקורותיה וקרוב בלב ונפש לכל מאווייה. הדבר סייע בידו להטביע את חותמו על אופיו ורוחו של הספר, שתכליתו להעמיד יד ושם לזכר יהדות ליטא.

לצערם הרב ולדאבון לבם של כל חברי המערכת, ידידיו ומוקיריו, הוא לא זכה לראות בהופעתו של כרך זה ולברך על המוגמר.

אנו מזכירים ביראת־כבוד את פעלו למען הספר.

המערכת

איגוד יוצאי ליטא בישראל

ליטא
קנה המדה
10 5 0 10 20 30 40 50 60
קילומטר
כביש
רכבת
נהר
גבול
הים הבלטי
מֶמֶל
קוֹבנה
וילנה
שאוולי
פוניבאז
אוטיאן
וילקומיר
יאנובה
קיבארט
מאריאמפול
אליטא
סובאלק
לידא
דווינסק
פרקלן
פולאנגן
טאוריג
קרשאן
טאלז
ראסיין
קידאן
קאלווריה
וישטיניץ
אושמיאנה
סמארגון
וולוז'ין
מולודצ'ני
אולשאן
סווענציאן
ראקישוק
ניישטאט-שאקי
סודארג
יורבורג
קאלם
פלונגיאן
קרעטינגה
שקוד
מאז'ייק
יאנישוק
פוסוואל
ביר'ז
קופישוק
רוקישוק
אניקשט
טראקי
סאמילישוק
דרוסקניק
אורן
מארעטש
סייני
לאזדיי
סימנה
פרען
גאדרוביץ
שירווינט
מייטשעט

המערך המדיני

כרונולוגיה

(של המאורעות החשובים ביותר בתולדות יהודי ליטא בשנים 1917—1940 *)

1917

ספטמבר

18—22: הוועידה הליטאית בווילנה דורשת להקים מדינה ליטאית עצמאית ודמוקראטית, שבה יובטחו הזכויות התרבותיות של המיעוטים הלאומיים. הוועידה בחרה ב"טאריבה" (מועצה) ליטאית, מורכבת מ־20 איש, כולם ליטאים. כיושב־ראש ה"טא־ריבה" נבחר אנטאנאס סמאֶטונה (Antanas Smetona). ראש שלטון הכיבוש הגרמני אישר את הרכב ה"טאריבה", בהצהירו שבהסכמת ה"טאריבה" יצורפו אליה נציגי האוכלוסיה הפולנית, היהודית והבילורוסית.

אוקטובר

12—17: ד"ר ארטור האנטקה, יו"ר ההסתדרות הציונית בגרמניה, ביקר בווילנה לשם בירור תביעותיו של ציבור יהודי ליטא בקשר עם הקמת ה"טאריבה" הליטאית. עם שובו לגרמניה הגיש ד"ר האנטקה למינהל הכיבוש הגרמני במזרח ("אובּאראוֹסט") תזכיר, בשם ההסתדרות הציונית בגרמניה, בו הוא תומך בתביעותיהם של יהודי ליטא להרשות להם לכנס ועידה של נציגי יהודי ליטא, כפי שהורשה לליטאים לעשות, וכן שהחלק השישי של המושבים ב"טאריבה" יימסר ליהודים, בהתאם לאחוז היהודים בליטא לפני המלחמה.

1918

פברואר

16: ה"טאריבה" מכריזה על הקמתה מחדש של ליטא, כמדינה עצמאית, עם וילנה כעיר הבירה שלה.

אוקטובר

20: הרייכסקאנצלר של גרמניה, הנסיך מאכס פון באדן, מכיר בזכותה של ה"טאריבה" להקים ממשלה בליטא.

נובמבר

11: שביתת־הנשק בין ה"אנטאנטה" (בעלות־הברית) לבין גרמניה. לפי מינוי מה"טאריבה" הקים הפרופ' אוגוסטינאס וולדמאראס את הממשלה הליטאית הזמנית הראשונה.

דצמבר

26: מיקולאס סלז'וויצ'יוס הקים את הממשלה הליטאית הזמנית השניה בהשתתפותם של נציגי היהודים: ד"ר יעקב ויגודסקי — כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, ד"ר ש. רוזנבוים — סגן המיניסטר לענייני חוץ, וד"ר נ. רחמילביץ — סגן מיניסטר לענייני מסחר ותעשיה. ד"ר י. ויגודסקי, ש. רוזנבוים וד"ר נ. רחמילביץ צורפו ל"טאריבה".

29: הגליון מס. 1 של **"ידיעות הממשלה הזמנית"**, שכלל את המצע של הממשלה, הופיע גם ביידיש.

1919

ינואר

2: לרגל נסיגתו של הצבא הגרמני והתקדמותו של הצבא האדום לווילנה, עזבה הממשלה הליטאית את וילנה ועברה לקובנה. ד"ר י. ויגודסקי, המיניסטר לענייני היהודים, סירב לעזוב את קהילת וילנה ולעבור לקובנה. ש. רוזנבוים, סגן המיניסטר לענייני חוץ, יצא לחוץ־לארץ כחבר המשלחת הליטאית לוועידת השלום בפאריס. ד"ר נ. רחמילביץ, סגן המיניסטר לענייני מסחר ותעשיה, עבר לקובנה יחד עם כל יתר חברי הממשלה.

4—5: "הצבא האדום" כבש את וילנה.

אפריל

20: הצבא הפולני כבש את וילנה, תוך עריכת פרעות דמים ביהודי העיר.

אפריל—מאי

הסיעה היהודית במועצת עיריית קובנה פנתה לממשלה הליטאית בדרישה נמרצת לנקוט אמצעים חריפים נגד קצינים וחיילים של הצבא הליטאי, אשר לפני זמן קצר החל להתארגן, שהתפרעו במקומות שונים נגד היהודים. משא־ומתן בין הסיעה היהודית במועצת עיריית קובנה לבין ראש הממשלה, מ. סלז'וויצ'יוס, על איוש המשרה של מיניסטר לענייני היהודים, שנשארה פנויה לאחר שד"ר ויגודסקי נשאר בווילנה.

מאי

פרעות ביהודי העיר **פוניבז'**, שנערכו על־ידי חיילים ליטאיים אחרי שהעיר שוחררה מהצבא האדום.

יוני

2: השתתפותו הראשונה של ד"ר מכס סולובייצ'יק בישיבת הממשלה, בראשותו של מ. סלז'וויצ'יוס, כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים.

אוגוסט

5: המשלחת הליטאית לוועידת השלום בפאריס, בראשותו של א. וולדמאראס, הצהירה במכתבה ל"ועד המשלחות היהודיות" בפאריס על העקרונות שנקבעו על־ידי ממשלת ליטא בנוגע למעמדם של היהודים בליטא ("הצהרת פאריס").

18: בגילוי דעת לאזרחי המדינה גינתה הממשלה כל גילויי שיסוי נגד חלקים מסויימים של האוכלוסיה, ובמיוחד נגד היהודים, כמעשה אנטי־מדיני, המשרת את האינטרסים של

---

* היות ותולדות יהודי ליטא בתקופת עצמאותה המדינית קשורים קשר הדוק עם מאורעות מסויימים בחיי ליטא בכלל, כוללת כרונו־לוגיה זו גם תאריכים מסויימים המתייחסים למאורעות אלה בתולדות ליטא בתקופה האמורה.

אויבי המדינה, תוך אזהרה שכל האשם במעשים כמו אלה שאירעו לפני זמן מה בפוניבז׳ ייענש בכל חומרת הדין (פורסם ב״ידיעות הממשלה הזמנית״).

יולי—אוקטובר

בחירות דמוקראטיות בכל ליטא לוועדי הקהילות, על פי הוראה של המיניסטר לענייני היהודים.

אוקטובר

21: פקודת נשיא המדינה, א. סמאָטונה, לפי המלצתו של ראש הממשלה החדשה, ארנסטאס גאלוואנאוסקאס, על אישורו של מ. סולובייצ׳יק כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים (פורסמה ב״ידיעות הממשלה הזמנית״ מס. 14 מה־18 באוקטובר 1919).

1920

ינואר

5—12: ועידת הקהילות הראשונה.

10: נתקבל על־ידי הממשלה הזמנית ואושר על־ידי נשיא המדינה החוק הזמני על זכותם של ועדי הקהילות היהודיות להטיל מסים על התושבים היהודים (פורסם, יחד עם הצהרת הממשלה ודברי הסבר של המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, ב״ידיעות הממשלה הזמנית״ מס. 20 מה־4 במארס 1920).

מארס

29: המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים התקין תקנות לחוק הזמני על זכותם של ועדי הקהילות היהודיות להטיל מסים על התושבים היהודים (פורסמו ב״ידיעות הממשלה הזמנית״ מס. 32 מה־20 במאי 1920).

אפריל

14—15: הבחירות לסיים המכונן של ליטא.

25: צבא פולין פתח בהתקפה נגד רוסיה הסובייטית והגיע עד קיוב.

מאי

14: הממשלה הזמנית אישרה, בצורת חוק, את התקן של לשכת המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, בהרכב 24 משרות (פורסם ב״ידיעות הממשלה הזמנית״ מס. 33 מה־22 במאי 1920).

15: פתיחת הסיים המכונן.

יוני

30: חתימת חוזה במוסקבה בין ליטא ורוסיה הסובייטית על הריפטריאציה של הפליטים לליטא (פורסם ב״ידיעות הממשלה״ מס. 42 מה־3 באוגוסט 1920).

יולי

12: כריתת חוזה־שלום בין ליטא לבין רוסיה הסובייטית (פורסם ב״ידיעות הממשלה״ מס. 53 מה־30 בנובמבר 1920).

15: במהלך התקפת־הנגד של הצבא האדום נגד צבא פולין כבש הצבא האדום שנית את וילנה.

אוגוסט

28: בעקבות הצבא האדום הנסוג בלחץ צבא פולין נכנסו לווילנה יחידות הצבא הליטאי ובעיר הוקם שלטון ליטאי.

ספטמבר

6: בישיבה חגיגית של ועד הקהילה היהודית בווילנה, בראשותו של ד״ר י. ויגודסקי ובמעמדם של מ. סולובייצ׳יק — המיניסטר לענייני היהודים, ש. רוזנבוים — נשיא ה״נאציונאל־ראט״, ד״ר נ. רחמילביץ — סגן נשיא ה״נאציונאל־ראט״, ואיגנאס יונינאס כבא־כוח השלטונות הליטאיים, הביע ועד הקהילה, בשם קהילת וילנה, את רחשי אהדתו למדינת ליטא ולשאיפותיה המדיניות.

אוקטובר

1: על סמך החלטת הממשלה הוציאו המיניסטר לענייני פנים והמיניסטר לענייני יהודים מכתב־חוזר משותף, שלפיו הוטל באופן זמני על ועדי הקהילות, עד שהענין יסודר באופן תחוקתי, לנהל את ספרי הרישומים של האוכלוסיה היהודית (פורסם ב״ידיעות הממשלה״ מס. 49 מה־22 באוקטובר 1920).

7: בסובאלק נחתם הסכם בין ליטא ופולין על הפסקת־אש בין צבאותיהן, שלפיו נשארה וילנה בידי ליטא.

9: הפרת הסכם סובאלק על־ידי הפולנים. הגנראל הפולני ז׳ליגובסקי, ה״מתמרד״ כביכול, נכנס עם שתי דיביזיות פול־ניות לווילנה והכריז על כל חבל וילנה כעצמאי בשם ״ליטא התיכונית״ (Litva Srodkowa). השלטונות הליטאיים עזבו בבהלה את וילנה וחזרו לקובנה.

אוקטובר 1920 — אפריל 1921

השתתפות פעילה של יהודי ליטא בפעולות המלחמתיות של ליטא נגד צבא ז׳ליגובסקי: הקמת ועד הגנה יהודי, גיוס כספים בקרב האוכלוסיה היהודית לצרכי הגנה, רישום מתנדבים יהודים לצבא הליטאי, קיום שתי תחנות הזנה בשביל החיילים על חשבונו של ה״נאציונאל־ראט״, פעולת ה״נאציונאל־ראט״ לגיוס דעת־הציבור היהודי לצד ליטא ותביעותיה בנוגע לווילנה, השתתפות פעילה של המיניסטר לענייני היהודים, מ. סולובייצ׳יק, במשלחת ששוגרה ע״י הסיים לחוץ־לארץ במהלך המערכה על וילנה.

אוקטובר

21: מכתבו של מיניסטר החוץ הליטאי, ד״ר י. פוריצקיס (Dr. Juozas Purickis) לנשיא ה״נאציונאל־ראט״ היהודי, ש. רוזנבוים, בו הוא מאשר שהממשלה מכירה בהחלט בעקרונות, שנקבעו ב״הצהרת פאריס״ של המשלחת הליטאית לוועידת השלום לפאריס מה־5 באוגוסט 1919, והיא תתמוך בעקרונות אלה בפני הסיים. למכתב זה של ד״ר י. פוריצקיס היה מצורף מכתב משותף של מנהיגי כל הסיעות הליטאיות בסיים המכונן: הנוצרים־דמוקראטים — יוסטינאס סטאוגאיטיס, הסוציאליסטים העממיים — מיקולאס סלז׳וויצ׳יוס, והסוציאל־

דמוקראטים — ווינצאס פונסקאס — בו הם אישרו שהסיעות האמורות מכירות בהחלט בעקרונות "הצהרת פאריס" והם יתמכו בעקרונות אלה בפני הסיים המכונן וגם ידאגו לכך שישולבו לתוך חוקתה של מדינת ליטא (מכתבו של ד"ר י. פוריצקיס והמכתב המשותף בשם הסיעות הליטאיות בסיים המכונן פורסמו בעתון "ליטובה", הבטאון הרשמי של הממשלה, גליון 265 מה־3 בדצמבר 1920).

1921

אפריל

1: בחוק שנתקבל על־ידי הסיים המכונן הוגדל התקן של לשכת המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים מ־24 משרות ל־30 (פורסם ב"ידיעות הממשלה" מס. 63 מה־8 באפריל 1921).

ספטמבר

22: ליטא התקבלה כחברה בחבר־הלאומים.

דצמבר

19: החלטת הממשלה, לפיה ביחידות ארמיניסטרטיביות, שלא פחות מ־20% מתושביהן הם בני המיעוטים היהודי, הפולני או הבילורוסי — יש לפרסם את כל הפקודות וההודעות של השלטונות הצבאיים והאזרחיים גם בשפות של המיעוטים האמורים.

20: החלטת ועדת היועצים המשפטיים שעל־יד הממשלה קובעת, שוועדי הקהילות היהודיות זכאים לשלוח את מכתביהם על־ידי הדואר ללא תשלום, כמו כל המוסדות של השלטון המוניציפאלי.

1922

ינואר

8: השלטון הפולני של גנראל ז'ליגובסקי בחבל וילנה עורך בחירות ל"סיים הווילנאי". יהודי וילנה מחרימים את הבחירות.

פברואר

3: ה"סיים הווילנאי", מורכב מפולנים בלבד, מחליט שחבל וילנה הוא חלק בלתי נפרד מפולין ומשגר משלחת לווארשה לסידור הצד הפורמאלי של איחוד חבל זה עם פולין.

14: פתיחת ועידת הקהילות היהודיות השניה.

מארס

22: הסיים המכונן קיבל את חוק הרפורמה האגרארית (פורסם ב"ידיעות הממשלה" מס. 83 מה־3 באפריל 1922).

24: הסיים הפולני מאשר את איחוד חבל וילנה עם פולין.

מאי

12: ממשלת ליטא מגישה הצהרה לחבר־הלאומים על זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים הנמצאים בה (ההצהרה פורסמה בעתון הרשמי של חבר־הלאומים, גליון יוני 1922).

מאי—יולי

מערכה קשה של הסיעה היהודית מתנהלת בסיים המכונן, בהנהגתו של מ. סולובייצ'יק, על ניסוח הפרק על המיעוטים הלאומיים בחוקה הליטאית ברוח העקרונות שנקבעו ב"הצהרת פאריס". הממשלה והסיעות הליטאיות בסיים המכונן מתעלמות לגמרי מההתחייבויות הכלולות ב"הצהרת פאריס" ומתוכן המכתבים שנשלחו לנשיא ה"נאציונאל־ראט" ב־21 באוקטובר 1921 בשם הממשלה והסיעות הליטאיות האמורות (ר' לעיל).

מ. סולובייצ'יק הגיש את התפטרותו לנשיא המדינה.

סוף יולי

החלה הרעת היחסים בין הליטאים והיהודים.

לפי יוזמתם של יושב־ראש הסיים המכונן וממלא מקום נשיא המדינה, א. סטולגינסקיס, וראש הממשלה א. גאלוואנאו־סקאס, הושגה, אחרי משא־ומתן מייגע, פשרה בין הסיעה היהודית בסיים המכונן וסיעת הנוצרים־דמוקראטים בנוגע לנוסח הפרק של החוקה הקובע את זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים. מ. סולובייצ'יק חזר בו מהתפטרותו כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים.

אוגוסט

1: הסיים המכונן קיבל את חוקת המדינה, כולל הפרק על זכויות המיעוטים הלאומיים (הסעיפים 73 ו־74).

כעבור כמה חדשים פרש מ. סולובייצ'יק למעשה מכהונתו כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים ועבר ללונדון לכהן שם כחבר ההנהלה של ההסתדרות הציונית העולמית (באופן פורמאלי הוא המשיך להיחשב כחבר הממשלה הליטאית עד ה־22 לפברואר 1923).

לפי הסכם חצי רשמי בין ד"ר מ. סולובייצ'יק וראש הממשלה דאז, א. גאלוואנאוסקאס, מונה לזמן היעדרו של ד"ר מ. סולובייצ'יק — ד"ר יוליוס ברוצקוס כממלא מקומו.

נובמבר

12: הבחירות לסיים הרגיל הראשון (לאחר הסיים המכונן). ה"פירוש" הזדוני של ועדת הבחירות העליונה לגבי סעיף 76 של חוק הבחירות לסיים, שלפיו נשללה מהיהודים והפולנים מחצית המקומות שהגיעו להם לפי מספר הקולות שקיבלו בבחירות.

למרות מחאותיהם החריפות של הצירים היהודים והפולנים מעל במת הסיים, אישר הסיים ברוב קולות של סיעות הנוצרים־דמוקראטים והסוציאליסטים־העממיים את החלטתה של ועדת הבחירות העליונה. צירי הסיים היהודים והפולנים הודיעו שהם יחרימו את הסיים ולא ישתתפו בעבודתו. בשל היעדרם מהסיים, קיבל הבלוק של סיעות הנוצרים־דמוקראטים בסיים רוב של קול אחד בלבד.

23: חוק בתי־הספר העממיים, שנתקבל על־ידי הסיים המכונן, מכיר — בסעיפים 9, 11 ו־12 — בזכות המיעוטים הלאומיים לקיים בתי־ספר עממיים משלהם (פורסם ב"ידיעות הממשלה" מס. 117 מה־23 בנובמבר 1922).

1923

ינואר

10: התקוממות "ספונטאנית" של תושבי קליפדה (ממל) הליטאים, שאורגנה למעשה על־ידי ממשלת ליטא, נגד שלטון האנטאנטה בחבל, ותפיסת העיר על־ידי ה"מתקוממים".

פברואר

3—4: לכלוך בזפת של הכתבות בשפות המיעוטים על מאות שלטים בקובנה, שבוצע על־ידי ארגונים לאומניים ליטאים, תוך העלמת עין מלאה מצד המשטרה (אחר־כך התפשט הדבר ברחבי המדינה ונישנה הרבה פעמים).

16: "ועדת השגרירים" של האנטאנטה קיבלה החלטה בענין חבל ממל לטובת ליטא, בתנאי שליטא תעניק לחבל זה אוטונומיה רחבה.

22: הוקמה ממשלה חדשה, בראשותו של א. גאלוואנאוסקאס. כמיניסטר בלי תיק לענייני יהודים נתמנה ברנרד פרידמן, שופט בית־המשפט המחוזי בקובנה, יהודי מתבולל ו"מה־יפית"ניק מובהק, טיפוס מפוקפק גם מבחינה מוסרית. זעם ומורת־רוח בקרב הציבור היהודי בליטא. החלטת ה"נאציונל־ראט" להחרים את "המיניסטר היהודי".

מארס

9: ראש הממשלה החדשה, א. גאלוואנאוסקאס, הציג בפני הסיים את הממשלה החדשה. לישיבה זו של הסיים הופיעו גם הצירים היהודים והפולנים, ובגלל זה איבדו הנוצרים־דמוקראטים את הרוב שלהם בסיים. בהצבעה לא קיבלה ממשלת גאלוואנאוסקאס החדשה את אימונו של הסיים.

12: נשיא המדינה פיזר את הסיים הרגיל הראשון וקבע בחירות חדשות לסיים הרגיל השני. עליה גדולה בהלכי־הרוח האנטישמיים בקרב הציבור הליטאי, בעיקר אצל הנוצרים־דמוקראטים.

14: "ועדת השגרירים" של האנטאנטה, שלפי חוזה־השלום של ורסיי היה עליה לקבוע את גבולה המזרחי של פולין, הכירה בקו תיחום הגבול שהיה קיים אז בין ליטא ופולין כגבול סופי בין שתי המדינות ובכך אושר שחבל וילנה שייך לפולין.

מאי

12—13: הבחירות לסיים הרגיל השני. הצלחה גדולה לבלוק הטכני לבחירות של כל המיעוטים הלאומיים — היהודים, הפולנים, הגרמנים והרוסים — בלוק שנוצר כדי להתגבר על ה"פירוש" האמור של ועדת הבחירות העליונה ושכוחו נשאר יפה גם לבחירות לסיים הרגיל השני. הבלוק הנוצרי־דמוקראטי קיבל בסיים רוב של שני קולות.

יוני

5: פתיחת הסיים הרגיל השני. הסיעה היהודית, שמנתה 7 צירים, נתקלה כבר מראשית קיומו של הסיים השני ביחס עויין בולט מצד הבלוק הנוצרי־דמוקראטי. רוב רובן של ועדות הסיים הורכבו ללא נציגי הסיעה היהודית.

29: הוקמה ממשלה קואליציונית חדשה בראשותו של א. גאלוואנאוסקאס ובהשתתפותם של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי והסוציאליסטים העממיים. כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים בממשלה החדשה נתמנה נשיא ה"נאציונאל־ראט" ש. רוזנבוים, אבל כבר מן ההתחלה היה היחס אליו מצד המיניסטרים של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי רע ביותר.

נובמבר

20—26: האסיפה היהודית הלאומית.

דצמבר

4: הסיים מתחמק מלאשר את הצהרתה של ממשלת ליטא מה־12 במאי 1922 לפני חבר־הלאומים, על הבטחת זכויות המיעוטים הלאומיים, ולפרסמו ב"ידיעות הממשלה" כפי שנדרש על־ידי מועצת חבר־הלאומים, בתירוץ כוזב שלפי החוקה הליטאית אין כאילו צורך שהסיים יאשר את נוסח ההצהרה.

11: מועצת חבר־הלאומים החליטה לקבל לתשומת־לבה את הודעתו של בא־כוחה של ליטא, שלפי החוקה הליטאית אין צורך, כביכול, שהסיים יאשר את הצהרת ממשלת ליטא מ־12 במאי 1922 לפני חבר־הלאומים על הבטחת זכויות המיעוטים הלאומיים.

20: נאום אנטישמי ארסי בסיים של מיניסטר האוצר ו. פטרוליס (V. Petrulis), רצוף האשמות נגד הסוחרים היהודים המתחמקים, כביכול, מתשלום מסים. התחלת מדיניות פיסקלית אנטישמית במטרה לדחוק את היהודים מעמדותיהם הכלכליות.

21: בתקציב ההוצאות לשנת 1924 מחק הרוב הנוצרי־דמוקראטי את ההקצבה לקיום הלשכה של המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. כמחאה על כך הצביעה הסיעה היהודית בסיים נגד כל התקציב לשנת 1924.

1924

פברואר

2: לפי כתב התפטרותו של ש. רוזנבוים, המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, חתם נשיא המדינה על צו שלפיו שוחרר ש. רוזנבוים ממשרתו, אבל נתבקש להמשיך למלא באופן זמני את תפקידו. על סמך צו זה החליט ש. רוזנבוים להמשיך ולכהן כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים עד שיקבל הוראה לחדול מלכהן במשרה זו.

מארס

19: הסיים מחק מהתקן של הממשלה את המשרה של מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים (פורסם ב"ידיעות הממשלה" מס. 156 מה־10 באפריל 1924).

יוני

18: הוקמה ממשלה חדשה, בראשותו של אנטנאס טומנאס, ממנהיגיו של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי בסיים, ללא מיניסטר לענייני היהודים.

יולי

15: בעת ובעונה אחת פורסמה פקודה של כל שרי המחוזות, האוסרת להשתמש בשפות של המיעוטים הלאומיים בשלטים, במודעות וכדומה.

23: הסיים דחה את דחיפות השאילתה למיניסטר הפנים, שהוגשה על־ידי כל סיעות המיעוטים הלאומיים, בנוגע לפקודה של שרי המחוזות.

ספטמבר

3: לשכת ראש הממשלה הודיעה לש. רוזנבוים, שהוא איננו רשאי להשתמש בתואר של מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים.

10: ב"ידיעות הממשלה" מס. 171 מאותו יום הופיע חוק אשר נתקבל על־ידי הסיים על ניהול ספרים מסחריים. בין היתר קבע החוק שספרים אלה מותר לנהל בשפה הליטאית בלבד.

15: הודעת שר המחוז של העיר קובנה לש. רוזנבוים, שהוא איננו מקבל את הודעתו של רוזנבוים על קיום ישיבת המליאה של ה"נאציונאל־ראט" ב־17 בספטמבר.

17: המשטרה פיזרה את ישיבת המליאה של ה"נאציונאל־ראט".

26: בפני שופט שלום בקובנה התקיים דיון בתביעה הפלילית שהוגשה נגד ש. רוזנבוים בעוון שימוש בלי זכות בתואר של מיניסטר. השופט דחה את המשך הדיון, אך במשך זמן רב לא חידש את הדיון. התביעה בוטלה מכוח חוק חנינה שהופיע כעבור כמה שנים.

אוקטובר

28: הסיים דן בשאילתה של כל סיעות המיעוטים למיניסטר הפנים בנוגע לפקודת שרי המחוזות מה־15 ביולי, האוסרת להשתמש בשפות של המיעוטים הלאומיים בשלטים, במודעות וכדומה, ודחה את השאילתה.

1925

פברואר

26: ב"ידיעות הממשלה" מס. 183 מאותו יום פורסם מטעם מיניסטר הפנים צו על מסירת ניהול ספרי הרישומים של היהודים, שהיה עד אז בידי ועדי הקהילות, לרבנים.

מארס

24: הסיים דחה את הצעת החוק על ה"נאציונאל־ראט" היהודי שהוכנסה לסיים עוד על־ידי ממשלת גאלוואנאוסקאס.

31: בניגוד גמור לדעתה של הסיעה היהודית קיבל הסיים את החוק "על קהילות יהודיות לאומיות" (פורסם ב"ידיעות הממשלה" מס. 192 מה־4 ביוני 1925).

אפריל

23: ב"ידיעות הממשלה" מס. 190 מאותו יום פורסם חוק על בתי־הספר התיכוניים ובו כמה סעיפים גם על בתי־הספר עם שפת הוראה בלשונות המיעוטים הלאומיים.

מאי

12: ב"ידיעות הממשלה" מאותו יום פורסם "חוק החגים" שאסר כמעט כליל כל עבודה ומסחר בכל יום א' בשבוע. מטרתו הבולטת של החוק היתה לדחוק את רגלי היהודים בשטח הפעולה הכלכלית. החוק נתקבל על־ידי האוכלוסיה היהודית במורת־רוח רבה.

12—13: ההתייעצות המיוחדת הראשונה של נציגי הקהילות היותר גדולות, המפלגות היהודיות, ארגונים כלכליים יהודיים והוועד הפועל של ה"נאציונאל־ראט" לשעבר, נוקטת עמדה שלילית ביחס לחוק על "קהילות יהודיות לאומיות".

יולי

23: בשל תלונה למועצת חבר־הלאומים, שהוגשה על־ידי הוועד של פליטים פולניים מליטא, וכן לרגל עמדתה של מועצת חבר־הלאומים לתלונה האמורה, ביטלה הממשלה הליטאית את פקודת שרי המחוזות מה־15 ביולי 1924 בדבר איסור השימוש בשפות של המיעוטים הלאומיים בשלטים, במודעות וכדומה, אבל הביטול נעשה באורח סודי, מבלי להודיע על כך לציבור, כדי שהמיעוטים הלאומיים לא ידעו על ביטול הפקודה האמורה ולא יתחילו שוב להשתמש בשפות שלהם בשלטים, במודעות וכדומה.

אוקטובר

20: בתשובה לשאילתה של הסיעה היהודית בסיים הודה שר הפנים, שפקודת שרי המחוזות מה־15 ביולי 1924 אמנם בוטלה על־ידי הממשלה.

נובמבר

26: ב"ידיעות הממשלה" מס. 208 מאותו יום פורסם מטעם מיניסטר הפנים צו לביצוע החוק על "קהילות יהודיות לאומיות".

דצמבר

6—7: ההתייעצות המיוחדת השניה של נציגי הקהילות מחליטה להחרים את הבחירות ל"קהילות היהודיות הלאומיות".

12: ב"ידיעות הממשלה" מס. 210 מאותו יום פורסם מטעם מיניסטר הפנים צו על סדר הבחירות ל"קהילות יהודיות לאומיות". הבחירות נקבעו ל־25—26 בינואר 1926.

1926

ינואר

25—26: לרגל החרמת הבחירות לוועדי ה"קהילות יהודיות לאומיות" על־ידי כל הציבור היהודי לא התקיימו הבחירות אף לא במקום אחד.

מארס

8: ב"ידיעות הממשלה" מס. 218 מאותו יום הופיע צו מטעם המיניסטר לעניני פנים בדבר פירוק כל ועדי הקהילות שנבחרו בזמנו על פי ההוראות של המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים לשעבר.

מאי

8—9: בחירות לסיים הרגיל השלישי. בפעם הראשונה השתתפה בבחירות אלו אוכלוסיית חבל ממל. בבחירות איבד הבלוק הנוצרי־דמוקראטי את הרוב שלו בסיים.

יוני

7: ד"ר גריניוס, מהסוציאליסטים העממיים, נבחר על־ידי הסיים לנשיא המדינה.

14: הוקמה ממשלה קואליציונית, בראשותו של מ. סלז'ווי־צ'יוס ובהשתתפותם של הסוציאליסטים העממיים והסוציאל־דמוקראטים.

דצמבר

17: בשעות הלילה בין ה־17 ל־18 בדצמבר בוצעה הפיכה צבאית. נשיא המדינה ד"ר גריניוס נאלץ לאשר ממשלה חדשה, בראשותו של א. וולדמאראס, מראשי ה"טאוטינינקים" (הלאומניים), שעד הסיים השלישי הרגיל לא היה להם נציג בשום סיים, ובהשתתפותם של ה"טאוטינינקים" והבלוק הנוצרי־דמוקראטי.

18: נשיא המדינה, ד"ר גריניוס, התפטר.

19: ישיבת הסיים לבחירת נשיא מדינה חדש, בה השתתפו רק הצירים של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי וה"טאוטינינקים". כל יתר הסיעות, כולל סיעות המיעוטים ונציגי חבל ממל, החרימו את ישיבת הסיים. מנהיג מפלגת ה"טאוטינינקים", א. סמאָטונה, נבחר לנשיא המדינה.

1927

אפריל

12: לאחר שהסיים הביע אי־אימון לממשלת וולדמאראס, פיזר נשיא המדינה את הסיים, מבלי לקבוע תאריך לבחירות חדשות. כעבור זמן־מה עזבו את הממשלה אנשי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, והממשלה נשארה בידי ה"טאוטינינקים" בלבד.

ספטמבר

9: דיכוי התקוממות נגד המשטר בעיר טאוריג.

החרפת הדיכוי הפוליטי במדינה, שהורגש גם בחיים הפו־ליטיים של היהודים.

1928

מאי

25: נשיא המדינה, א. סמאָטונה, הכריז על חוקה חדשה שהנהיגה באופן רשמי במדינה משטר פאשיסטי, אם כי מתון יחסית (פורסמה ב"ידיעות הממשלה" מס. 215 מה־25 במאי 1928). שני הסעיפים מהחוקה הקודמת אשר נתקבלה על־ידי הסיים המכונן, שדנו בזכויות המיעוטים הלאומיים במדינה, הועברו ללא כל שינויים לחוקה החדשה, אבל במשך כל זמן שלטונם של ה"טאוטינינקים" לא נעשה דבר למימוש הזכויות הללו הלכה למעשה.

1929

ספטמבר

19: בשל יחסים מתוחים ביניהם הדיח נשיא המדינה, א. סמאָטונה, את ראש הממשלה, א. וולדמאראס, ומינה במקומו את י. טובליס, מיניסטר החקלאות בממשלה הקודמת, אשר התמסר בעיקר לבעיות כלכליות. י. טובליס ריכך את המשטר הרודני שהנהיג א. וולדמאראס, אבל זה לא השפיע על מצבם של יהודי ליטא, שהלך הלוך ורע.

1934 — 1930

המשבר הכלכלי הקשה, שהחל באמריקה ובאירופה ב־1929, פגע גם בליטא ובמשקה. חלה החמרה גדולה במצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית. תהליך דחיקת היהודים מעמדותיהם הכלכליות, שהחל עוד בימי שלטונם של הנוצרים־דמוקראטים, קיבל צורות הרבה יותר בולטות וחריפות. ארגון הסוחרים, התעשיינים ובעלי־מלאכה הליטאים בשם "וואַרסלאס" (משלח־יד), קיבל באופן גלוי אופי אנטישמי תוקפני. בהשפעת הרוחות הרעות, שהגיעו לליטא מפולין הלאומנית וגרמניה הנאצית, גברו והלכו המגמות הלאומיות־הפאשיסטיות והאנטישמיות בקרב הציבור הליטאי, בעיקר בחוגי הנוער.

ב־7 ביוני 1934 נעשה על־ידי קבוצת קצינים, בהנהגתו של ראש המטה הכללי, נסיון־נפל להכריח את נשיא המדינה, א. סמאָטונה, להחזיר את א. וולדמאראס לראשות הממשלה.

1935

חודשי הסתיו

ההחמרה הניכרת במצב הכלכלי במדינה גרמה לתסיסה גדולה בין האכרים ב"חבל סובאלק" של המדינה (הגדה השמאלית של נהר ניימאן), אשר במשך הזמן קיבלה צורה של התקוממות האכרים נגד המשטר, אגב הצגת דרישות כלכליות ופוליטיות. ההתקוממות דוכאה באכזריות רבה ותוך שפיכות דמים.

הרעה נוספת במצבם הכלכלי והפוליטי של יהודי ליטא.

1936

יוני

9—10: בחירות לסיים לפי השיטה הפאשיסטית. נבחרו רק מצדדי המשטר ואנשי המפלגה השלטת (ה"טאוטינינקים"). אף ציר אחד מהמיעוטים הלאומיים לא נבחר לסיים.

1938

התחלת שקיעתה של ליטא הריבונית. מתח האנטישמיות, שכבר היה גדול למדי באמצע שנות השלושים, גבר עוד יותר וקיבל צורה שלא היה דוגמתה במשך כל תקופת ליטא העצמאית.

מארס

18: פולין הציגה דרישה אולטימטיבית לקיים אתה יחסים דיפלומטיים ולפתוח את כל דרכי התחבורה בין שתי המדינות, שהיו סגורות מאז כיבוש וילנה על־ידי הגנראל ז'ליגובסקי. ליטא נאלצה להיענות לאולטימאטום.

מאי

12: נשיא המדינה, א. סמאָטונה, הכריז ("ידיעות הממשלה" מס. 608 מאותו יום) על חוקה חדשה, שבאה במקום החוקה שעליה הכריז בשנת 1928. החוקה החדשה חיזקה בהרבה את האופי הפאשיסטי של המשטר. בה כבר לא הופיעו שני הסעיפים שדנו בזכויות המיעוטים הלאומיים, שעדיין היו בחוקה של שנת 1928.

חודשי הקיץ

הרעה גדולה במצבם של יהודי ממל. רדיפות וטירור נגד יהודים, במיוחד נגד רופאים יהודים, מצד השלטונות האוטו־נומיים של החבל, שכולם הפכו פרו־נאצים מובהקים ופעלו לפי הוראות מברלין. רבים מיהודי ממל החלו לחסל את עסקיהם ולעזוב את העיר.

1939

מארס

22: לפי אולטימטום מגרמניה הנאצית נאלצה ליטא להחזיר לגרמניה את חבל ממל. כ־7000 יהודי ממל, שעדיין נותרו בה, עזבו את העיר תוך לילה אחד, כדי למצוא להם מפלט בליטא, אבל נתקבלו ביחס עויין מצד הליטאים.

ספטמבר

1: פרוץ מלחמת־העולם השניה.

כ־15 אלף יהודים, פליטים מפולין, מצאו להם מקלט בליטא.

אוקטובר

10: ליטא "קיבלה" מידי ברית־המועצות את וילנה, אבל נאלצה להסכים להקמת בסיסים של הצבא האדום בתוך שטחה. נוכחותם של יחידות הצבא האדום עוררה בלבם של הליטאים מרירות רבה, שמצאה לה פורקן בהחרפת־יתר של רגשות אנטישמיים.

הוקמו קשרים בין יהדות ליטא הקובנאית והווילנאית.

21: מעשי התפרעות קשים ביהודי וילנה, מלווים התנפלויות דמים, שבוצעו על־ידי האספסוף הפולני המקומי, תוך אדישות מלאה של המשטרה הליטאית.

דצמבר

9: ב"ידיעות הממשלה" מס. 681, מאותו יום, פורסם "חוק פליטי המלחמה", בו נקבע מעמדם המשפטי של הפליטים מפולין. בביצוע חוק זה היתה השתתפות יהודית פעילה.

21: ב"ידיעות הממשלה" מס. 684, מאותו יום, פורסמו כללי ביצוע ל"חוק פליטי המלחמה".

1940

ינואר

20: ב"ידיעות הממשלה" מס. 688, מאותו יום, פורסמו כללי ביצוע נוספים ל"חוק פליטי המלחמה".

יוני

15: ("השבת השחורה") — כיבוש כל ליטא על־ידי הצבא האדום. לפי אולטימטום מברית־המועצות הוקמה ממשלה חדשה, רצויה לה. ה"ממשלה" ניגשה מיד לסובייטיזציה של כל החיים והמשק בליטא.

יולי

14—15: בחירות ל"סיים עממי" לפי שיטת הבחירות הסובייטית. נבחרו רק קומוניסטים ו"בלתי מפלגתיים". בין הנבחרים היו גם קומוניסטים יהודים, שהיו בלתי־ידועים בציבור היהודי.

21: בישיבתו הראשונה החליט ה"סיים העממי" פה אחד, לבקש את ברית־המועצות לספח אליה את ליטא.

כעבור כמה ימים סופחה ליטא לברית־המועצות, בתור אחת הרפובליקות הסובייטיות הסוציאליסטיות, וליטא חדלה להתקיים כמדינה עצמאית. אותו גורל פקד גם את שתי המדינות הבאלטיות האחרות — לטביה ואסטוניה.

יהדות ליטא העצמאית באספקלריה היסטורית והשוואתית

השטח שעליו הוקמה ליטא העצמאית, שזכות הקמתה התבססה על עקרון ההגדרה העצמית של העמים (המדינה שממנה נפרדה, כלומר רוסיה הסובייטית, הכירה בכך בחוזה־השלום שבין שתי המדינות), מעולם לא היה קודם יחידה מדינית (שהרי ליטא ההיסטורית היתה מדינת ארבעה עמים: פולנים — בחלקם gente Lituani-cultura Poloni — ביילורוסים, ליטאים ויהודים) או אדמיניסטרטיבית. למרות זאת, ארבע היחידות הגיאוגרפיות, שמהן הורכבה ליטא (כל פלך קובנה, החלק הצפוני של פלך סובאלק, כמה "עדות" של פלך וילנה וקורלאנדיה), התמזגו מהר ליחידה מדינית אחת. גם יהדות ליטא התמזגה מהר ללא כל הבדלים אזוריים ניכרים, להבדיל מפולין, למשל, שבמשך שנים רבות לא הוקמה בה אפילו הסתדרות ציונית אחידה, ולא כל שכן רומניה וצ׳כוסלובקיה ואפילו לטביה, שהבדלים חשובים המשיכו להתקיים בה מבחינה יהודית בין השטחים הבאלטיים ולאטגליה.

נשאלת איפוא השאלה: מה נשתנה? מדוע לא התעוררה כל בעיה של ספאראטיזם ביהדות ליטא כמו במדינות חדשות אחרות?

התשובה היא, מפני שכל ארבעת הגלילים האדמיניסטרטיביים היוו חלק של רוסיה הצאריסטית לפני מלחמת־העולם הראשונה, שלשון ההמונים ומבטאם (שנעשה המבטא הקלאסי של אידיש) היו אחידים, ומפני שרובם ככולם השתייכו לזרם המתנגדים. קצת שונה היה המצב בממל עם יישוב יהודי קטן, שהיו לו קשרים עמוקים עם יהדות ליטא השכנה (דוד וולפסון נולד בדארביאַן וחי ופעל שנים רבות בממל) ועם התנועה הציונית: רבה של יהדות ממל (ד״ר יצחק רילף [Rülf], 1831—1902) היה אחד הרבנים המועטים שהסתייגו באופן אקטיבי מרבני המחאה [Protestrabbiner], שיצאו במחאה חריפה נגד הרעיון הציוני ערב הקונגרס הראשון. ד״ר רילף היה במשך שנים רבות העורך הראשי של העתון "Memeler Dampfboot".

הייחוד השני שביהדות ליטא העצמאית הוא ההזדהות עם השאיפות הלאומיות של הרוב הליטאי עוד לפני הקמת המדינה הליטאית. תופעה זו עוד התבלטה בתקופת שקיעתה של ליטא העצמאית והרעת מצבם של היהודים (1939—1940). פליטי פולין היהודים בליטא, שעוררו רוגז בחוגים ליטאיים בשל פולניותם המובהקת (לשון הדיבור, לשון הקשר בינם לבין עצמם, וכדומה), הסתייגו יחד עם זה מכמה משאיפותיה המדיניות של מולדתם. לא כן יהודי ליטא: הם נשארו יהודים לא רק באהלם אלא גם בצאתם, למרות הזדהותם עם השאיפות הלאו־מיות של ליטא. תופעה זו עוררה תמיהה בחוגים לא־יהודיים שונים: היתכן, שאלו, שיהודים שהיה צר להם בתחום המושב של עשרים וחמישה פלכים יסכימו לתחום מושב של פלך וחצי? היתכן, שאלו, שהיהודים, אשר האינטרסים הכלכליים שלהם היו קשורים יותר עם בעלי האחוזות (פולנים, רוסים, גרמנים) מאשר עם האכרים, יצטרפו לאלמנט הכפרי ששמר אמונים ללשונו ולמסורתו?

התשובה היא, ששני הזרמים ששררו אז בעולם היהודי האק־טיביסטי — ציונות וסוציאליזם — הם שקבעו את עמדת היהודים ולאו דווקא האינטרסים החומריים בלבד: הציונים, שרגישותם היהודית הולידה גם רגישות כלפי השאיפות של עמים קטנים אחרים, והסוציאליזם, שבו נולדה האוטונומיה התרבותית האישית המודרנית לפי התכנית של כינוס המפלגה הסוציאליסטית האוסטרית בברנו, 1899 (Brünner Parteitag). להזדהות זו היה בתקופת הזוהר של דור־הקיום הליטאי־יהודי אופי אקטיביסטי ובעל ערך מדיני רב לתקומת המדינה הליטאית. היהודים (הביילורוסים, שגם להם היתה נציגות בטאריבה, לא היו קיימים בליטא העצמאית) היו המיעוט היחיד שתמך בהקמת המדינה. הם השתתפו בטאריבה (Taryba), כלומר המועצה הלאומית, בתקופת שקיעתה, שלא כפולנים שהיו במפורש נגד "ספאראטיזם" ליטאי, ולא כגרמנים והרוסים שהיו חסרי כוח והשפעה במדינה ומחוצה לה. מנהיגים יהודים סייעו בתקופת המאבק להכרת המדינה החדשה בלשכות המעצמות ואפילו בוואתיקן (שהיה תחת השפעה פולנית מובהקת), ונחום סוקולוב טען את טענותיו בפני המזכיר לענייני חוץ של הוואתיקן לטובתה.

הייחוד השלישי, שהוא אולי תוצאה הגיונית של מספרם הקטן של יהודי ליטא, הוא בהיעדר מפלגתיות קנאית, מכל מקום בהשוואה עם קיבוצים אחרים. סגולה זו נתבררה לנו לעצמנו עם בוא זרם הפליטים מפולין. יהדות פולין הפכה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם ליהדות־מפלגות עם יחסים בלתי־ידידותיים, אם לא עויינים לפעמים, בין מפלגה למפלגה. כשה־גיעו הפליטים לליטא, והציונים — שהם בעיקר דאגו לפליטים — לא היו מפלים בין ציונים ללא־ציונים ואפילו אנטי־ציונים, השתוממו ה"פולנים" ואמרו לא פעם במפורש, בתמיהה ובהכרה כאחת: לזה לא הורגלנו אצלנו...

הייחוד הרביעי ביהדות ליטא העצמאית הוא — כביהדות פולין — שרשיותה, עתיקותה היחסית, וההיסטוריה של שלטון עצמי יהודי בתקופת ועד ארץ ליטא וועד ארבע ארצות שנמשך בפלך קובנה עד ביטול ה"קהל" ב־1844 (וגם אחריו) ובפלך סובאלק עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. לא כן שכנותיה של יהדות זו בצפון: היהדות בשטחים הבאלטיים של לטביה (שלא כלאטגליה) היתה יהדות בעלת עבר קצר (המהגרים באו ברובם מליטא), פרט לקיבוץ קטן של "יהודי קורלאנד", והוא הדין ביהדות אסטוניה (שהיתה כולה מחוץ לתחום המושב) ולא כל שכן פינלאנדיה, שבשתי האחרונות האלמנט המכריע היו "חיילי ניקולאי" (כלומר, יהודים שנחטפו לעבודת הצבא לעש־רים וחמש שנה בתקופת הצאר ניקולאי הראשון (1825—1856), שבשחרורם ניתן להם להתיישב בכל רוסיה לרבות שני השטחים שהזכרנו). חסרה אצל שכנינו בצפון גם ההומוגניות הלשונית (גרמנית ורוסית על־יד אידיש בלטביה ואסטוניה, לעומת הרוב המכריע של דוברי אידיש בליטא) ולא כל שכן מסורת רבנית, שאפילו בשטחה הקטן של ליטא היו מוסדות כשתי ישיבות גדולות וותיקות שמשכו תלמידים — גם בתקופת העצמאות — מכל אירופה (סלאבודקה וטאֶלז), ומספר ניכר של ישיבות "קטנות", שאין להן דוגמה במדינות מצפונה של ליטא.

הייחוד החמישי של יהדות ליטא היה במאבקה על האוטו־

נומיה, בתכנה, ברוח הפשרה אשר שררה בין הזרמים השונים ביהדות זו, שהעידה על בגרות ציבורית ורגש אחריות עמוק. הדוגמה הראשונה של האוטונומיה היהודית המודרנית — הלכה למעשה — היתה זו של אוקראינה. שם היא נולדה בתקופה של משברים לאומיים, סוציאליים ואידיאולוגיים חמורים, על רקע של מלחמת־אזרחים בחלק השישי של היבשת. אידיאולוגיה אוטונומיסטית היתה בשפע (מימי הוועידה הציונית הכל־רוסית משנת 1906 בהלסינגפורס אמצוה כל הזרמים בתנועה הציונית יחד עם רוב מפלגות השמאל), אולם למעשה נסיון ראשון נעשה באוקראינה, שהיהדות שלה עוד לפני זמן קצר היתה שואלת בעיקר מליטא הגדולה את מנהיגיה הרוחניים (רבנים, מלמדים, כלי־קודש). הקוניונקטורה החיצונית היתה שם נוחה, אולם רק זמנית: אוקראינה היתה מדינת־לאומים והיה נוח לאוקראינים לנתק את היהודים (שהיו בהשפעה תר־בותית רוסית מובהקת) מהצנטראליסטים הרוסיים; לא כן הרקע ההיסטורי הפנימי, והראיה: את הבעיות של החינוך (לשון ההוראה ותוכנה) פתר באופן רודני הרוב השמאלי האידישיסטי למורת רוחם של הציונים. כמו כן לא נמצא פתרון של פשרה בין החילוניים והדתיים, שחלקם היה קטן בכל המפעל הזה. בסופו של דבר, עם גמר הקוניונקטורה החיצונית ועם נצחון הקומוניסטים נחרב הבניין שהושקע בו עמל רב. בהשוואה לאוק־ראינה ישנם לכל הפחות ארבעה "מה נשתנה" עיקריים והם: בשעה שגם שם וגם פה היתה קוניונקטורה חיצונית נוחה, הקונ־יונקטורה הפנימית היהודית היתה בליטא הרבה יותר חזקה מאשר באוקראינה; בשעה שבאוקראינה נמשכה תקופת האו־טונומיה (כמעט ללא מאבק רציני) שנה שלימה (הראשון ביולי 1917 — ה־9 ביולי 1918), עם נסיון קצר־ימים של חידושה בסוף 1918 ובראשית 1919, נמשכה בליטא תקופת האוטונומיה (ההבטחות וביצוען) כשש שנים; באוקראינה היה לאורתודוכסיה חלק בלתי־ניכר במוסדות האוטונומיה. לא כן בליטא. אמנם האורתודוכסיה כשלעצמה מעולם לא חלמה על אוטונומיה לאומית, אבל בפרופורציה של האוכלוסיה היהודית במשטר של דמוקראטיה אמתית היתה לה השפעה רבה. ולבסוף, ליטא התפשרה עם זרמיה הרוחניים ויצרה אוטונומיה בתוך אוטונומיה במדיניות של השכלה ובתי־ספר, מה שאין כן באוקראינה, שהשיטה של בתי־הספר היתה שם אחידה.

ששית: זכתה יהדות ליטא הקטנה בכמות לתרום לבעיות יהדות העולם בשלוש הזדמנויות שונות, על־ידי ניצול המנגנון הממלכתי הליטאי. בעקבות המהפכה ברוסיה היתה תנועה של יהודים לצאת מרוסיה לחו"ל. הצירות הליטאית במוסקבה, שבראשה עמד יורגיס באלטרושאיטיס (Jurgis Baltrušaitis), משורר רוסי ונשיא האיגוד של הסופרים והמשוררים הרוסים, ויועצה המשפטי ראובן רובינשטיין, פעלה גדולות בעיקר בשביל אנשי־הרוח שביקשו אפשרויות יציאה מרוסיה הסוב־ייטית. כשהתחוללה הסערה בגרמניה והיה צורך בהצלת חלוצים והכשרתם, נענתה הממשלה לבקשת ארגונים יהודיים וניתנו הקלות שונות לצעירים אלה. ועל כולם — עם התחלת המלחמה בין גרמניה לפולין הגיע זרם פליטים יהודים מפולין לליטא, בעיקר דרך וילנה (שנותקה מפולין). מספרם הגיע ל־15,000, ברובם רבנים וכלי־קודש, חלוצים, אנשי האינטליגנציה היהו־דית. מעמדם המשפטי נקבע על־ידי חוק פליטי מלחמה (נתפרסם ב־V.Ž. 681, כללי ביצוע: שם — 684, 688), שבביצועו היתה השתתפות יהודית פעילה. לאט לאט התפזרו הפליטים במקלטים בטוחים בחו"ל (ה"קו היהודי" של חברות תעופה), ואלה שנשארו גם אחרי ההשתלטות הסובייטית ניצלו ברובם דרך ברית־המועצות ומשם דרך תורכיה או אסיה המזרחית לארץ־ישראל ("מבצע ליטא") ולארצות אחרות. לא כאן המקום לדון בגולה הליטאית. דיינו אם נאמר, כי אחוז הרבנים ממוצא ליטאי בארצות־הברית לפני דור אחד היה גדול ביותר, ואולי לא יהא זה מן ההתפארות אם נזכיר לקורא הישראלי, כי במשלחת הראשונה של מדינת ישראל לאומות המאוחדות היו ארבעה מחבריה (מתוך עשרה) ממוצא ליטאי.

לבסוף עלינו לחזור לבעיית־היסוד של מסה זו: מה היו המניעים להענקת זכויות לאומיות לקיבוץ היהודי בליטא ובכלל לתת לקיבוץ זה מעמד בטוח ומוצק במדינה ולביטולן של כל הזכויות הללו? בנידון זה יש לקבוע, כי המדיניות הליטאית לגבי היהודים לא נבעה מתוך אמונה שמדיניות זו היא לטובת כל הארץ ומתוך שכנוע שיש זהות בין טובת המדינה וטובת המיעוט היהודי. דומה היה, כי לאור המאורעות של השנים הראשונות לקיומה לא יכלה ליטא לפקפק בנאמנותם של היהודים למדינה הליטאית. ובכל זאת, עובדה היא (והיא גם נכונה במובן מסויים לגבי האוקראינים ולגבי לטביה, אשר שם היתה קיימת מעין אדמיניסטראציה לאומית, כלומר פיקוח על־ידי פקידים יהודים על בתי־ספר יהודיים) שהמניעים לתקופת־הזוהר של יהדות ליטא היו תועלתיים־זמניים, להבדיל מאסטוניה, אשר שם זיכתה המדינה את המיעוט היהודי של 3,000 נפש באוטונו־מיה תרבותית בשנת 1925 מתוך שכנוע, כי מדיניות זו לגבי היהודים ושאר המיעוטים היא לטובת המדינה. כשהתבצרה ליטא בגבולותיה ה"זמניים", כשרכשה הכרת המעצמות ומדינות אחרות, כשנתקבלה לחבר־הלאומים, כשהוענק לה גם חבל ממל בתנאים מסויימים, כשוויתרה למעשה על רכישת וילנה, שבלעדיה לא בוצעה ההכרזה של הששה־עשר בפברואר 1918 על "הקמתה מחדש" (atstatymas) של ליטא עם וילנה בתור בירתה, ומסרה את העניין לאגודה לשחרור וילנה (Vilniui vaduoti sajunga), יצא כי ביחס ליהודים "הכושי עשה את שלו, הכושי יכול ללכת". לאבדן התועלת שבשותפות יהודית־ליטאית הצטרף גורם אחר: הגילוי שהיהודים בליטא מספרם הוא 153,000 בלבד ולא 250,000 כפי ששיערו מראש. ואכן, ב־1922 נעשה מחקר יסודי על מספר היהודים בשטחים שעליהם הש־תרעה המדינה הצעירה. היה צורך לבדוק את ספרי־הזכרון (Памятные книжки) של ארבעה פלכים (וילנה, קובנה, סובאלק, קורלנדיה) לפי מחוזות ולפעמים לפי עדות (Волости). במחקר קפדני זה הגיעו למספר 250,000. היכן נעלמו 100,000, כלומר 40% של האוכלוסיה היהודית, שחיו בשטח זה תחת שלטון הצאר? למעלה ממספר זה גורשו בעקבות פקודתו של המפקד הראשי של חילות רוסיה, הנסיך הגדול ניקולאי ניקול־ייביץ' (Николай Николаевич) מראשית 1915, כ"בוגדים". חלקם חזר ורובם נשארו ברוסיה. לא דומה 10 אחוזים של אוכ־לוסיה לשבעה וחצי — זו היתה המסקנה של הפוליטיקאים הליטאים (אם כי ההגיון צריך היה להגיע למסקנה הפוכה...).

ליִיב גרפונקל

מאיגרא רמא לבירא עמיקתא

(סקירה כללית על ההתפתחויות בהיסטוריה הפוליטית של היהודים בליטא העצמאית)

השנים הראשונות של ליטא העצמאית (1919—1922) עמדו בסימן של מעין "ברית" ("אנטאנט") בין הרוב הליטאי ובין המיעוט היהודי במדינה ושניהם נהנו ממנה לא מעט.

הליטאים הפיקו תועלת לא־קטנה מעמדתם הפרו־ליטאית המובהקת של יהודי ליטא — ובאמצעותם גם של היהדות העולמית — להשגת שאיפותיהם הממלכתיות־הלאומיות. ניתן לומר, שבתקופה האמורה היה קיים לגבי העם הליטאי ומדינתו הצעירה רק גורם עולמי אחד ויחיד שרחש אהדה ברורה לליטא העצמאית והשתדל, במיטב יכולתו, להושיט לה עזרה פוליטית. גורם זה היתה היהדות העולמית. מאידך הגיע אז המיעוט היהודי בליטא למדרגה גבוהה — לא רק של זכויות אזרחיות ופוליטיות, אלא גם של ארגון ושלטון עצמי, אשר המיעוטים היהודיים במדינות אחרות לא יכלו אפילו לחלום עליהם.

והנה עברו רק כמה שנים והקיץ הקץ על תור־הזהב ביחסים בין הליטאים והיהודים, ועמדתם של מנהיגי ליטא ושל רוב העם הליטאי כלפי המיעוט היהודי נשתנתה מן הקצה אל הקצה. לא זו בלבד שבא הקץ להישגיהם של יהודי ליטא בשטח האוטונומיה הלאומית, אלא חלה הרעה ניכרת במצבם בכל השטחים. נשאלת השאלה: כיצד אירע דבר זה? איך הפכה תוך זמן כה קצר ידידות לשנאה לוהטת? כדי לענות על שאלה זו, יש צורך לסקור את התפתחות הענינים בליטא במשטריה השונים ואת השלכתה של התפתחות זו על מצבו וגורלו של המיעוט היהודי.

*

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, אשר הביאה לתבוסתן ובמידה גדולה גם להתפוררותן של ארבע אימפריות אדירות — רוסיה, גרמניה, אוסטריה־הונגריה ותורכיה — הבשיל והיכה שרשים עמוקים רעיון ההגדרה הלאומית העצמית. המעצמות הגדולות שעיצבו את פני אירופה הכריזו חגיגית, כי לשם הבטחתו של שלום בר־קיימא יש להתחשב ברצונם של כל עם ואומה לחיות חיים ממלכתיים עצמאיים, וכן יש להכיר בזכותם להשתחרר מהמסגרת המדינית הזרה שנסיבות היסטוריות מסויימות כפו עליהם. בהתאם להלך־רוחות זה הוקמה באותן השנים שורה של מדינות לאומיות חדשות (כגון פולין, פינלנד, צ׳כיה, הונגריה, המדינות הבלטיות), שונו — כלומר, צומצמו או הורחבו — הגבולות של מדינות ותיקות (כגון גרמניה, אוסטריה, יוגוסלביה, רומניה, איטליה) [1] ומדינה אחת — אוסטריה־הונגריה — חדלה לגמרי להתקיים. אולם בכך לא היה סגי. הוגי רעיון ההגדרה הלאומית העצמית ידעו יפה, כי מחמת הפסיפס הלאומי המגוון הקיים בארצות מסויימות באירופה, אי־אפשר יהיה לפתור את הבעיה הלאומית על־ידי הקמת מדינות לאומיות בלבד, שכן בשל סיבות גיאוגראפיות ואתנוגראפיות לא ניתן להשיג את האידיאל הנכסף, שבגבולותיה של כל מדינה ומדינה יחיה עם אחד בלבד. היה ברור מראש, שעם פתרונה הטריטוריאלי של בעיה לאומית מסויימת עשויה לצוף ולתבוע את פתרונה בעיה לאומית חדשה. למשל, הקמתה של מדינת פולין, שהורכבה מחלקים שונים של רוסיה, גרמניה ואוסטריה־הונגריה, נבעה ללא ספק מההכרה בזכותו של העם הפולני להגדרה לאומית ולקיום ממלכתי עצמאי. אולם עם זה ברור היה, שבעת ובעונה אחת תתעורר בעית היחסים בין עם־הרוב בפולין, כלומר הפולנים, לבין המיעוטים הלאומיים שנשארו בתחומיה של המדינה החדשה: האוקראינים, הגרמנים, היהודים, הבילורוסים ועוד. מצב דומה עלול היה להיווצר גם במדינות חדשות אחרות. משום כך התגבש הרעיון בדבר זכותו של כל עם להגדרה לאומית, במובן של הקמת מסגרת מדינית עצמאית ושל הכרת זכותו של כל מיעוט לאומי לטפח את חייו הלאומיים ללא הפרעות מצד המדינה שבה הוא יושב ומצד עם־הרוב שלה. יתר על כן, בוועידת השלום בפאריס, שבה הונחו היסודות של חבר־הלאומים, הוחלט להעמיד את זכויותיהם של המיעוטים במדינות שונות תחת חסותו והגנתו של הארגון העולמי והבינלאומי הזה. בהקשר זה יש לציין, כי מספר האנשים אשר השתייכו למיעוטים הלאומיים במדינות שונות באירופה, שבמשך הזמן התחייבו להגן עליהם, אחרי שהמפה האירופית נקבעה מחדש, היה 28 מיליון לערך.

כאשר הרגישה הציבוריות הליטאית אחרי המהפכה הרוסית, וביחוד לאחר תבוסתה של גרמניה, שהגיעה שעת־הכושר לדרוש ולקבל גם בשביל העם הליטאי עצמאות מדינית, היה ידוע לה מראש כי צפוי לה מאבק קשה עד שתשיג את מבוקשה. ארבעה־עשר הסעיפים המפורסמים להסדר שלום העולם, שנוסחו על־ידי נשיא ארצות־הברית דאז, וודרו וילסון, בנאומו ביום 8 בינואר 1918 בישיבה משותפת של שני בתי הקונגרס, שצריכים היו לשמש אבני־יסוד בשביל הבנין הפוליטי הבינלאומי החדש אשר אמרו להקימו על חורבותיו של העולם הטרום־מלחמתי — סעיפים אלה לא כללו כל דרישה בנוגע לעצמאותם של העמים הבלטיים, ובתוכם העם הליטאי. פולין, ילד הטיפוחים של ה"אנטאנט" המנצחת, לא זו בלבד שלא גילתה שום אהדה לרעיון של מדינה ליטאית עצמאית, אלא, להיפך, התנגדה לו בתוקף ותבעה לעצמה חלקים גדולים של ליטא. הממשלה הסובייטית, שקמה אחרי מהפכת אוקטובר 1917, הגם שהכירה להלכה בזכותם של עמי רוסיה הצארית להגדרה עצמית, אפילו עד כדי הינתקות גמורה מהגוף המדיני הרוסי והקמת יחידות ממלכתיות עצמאיות — גילתה (בסוף 1918 ותחילת 1919) סימנים ברורים של שאיפה לכבוש את כל החבל הבלטי וליצור בכך גשר שדרכו תוכל לקיים מגע הדוק עם גרמניה המהפכנית. במצב זה ראו מנהיגי הציבור הליטאי צורך חיוני להסתמך בדרישותיהם המדיניות על זכות ההגדרה הלאומית העצמית, שהיתה אז עקרון בלתי מעורער בעיני הכל. דבר זה אילץ אותם, כמובן, גם להכריז על הכרתם בעקרון השני — הזכויות הלאומיות של המיעוטים בליטא העצמאית, שצריכה היתה לכלול בתוכה גם את וילנה, עיר הבירה ההיסטורית של העם הליטאי. על־ידי זה קיוו לא רק לרכוש נפשות לרעיון עצמאותה המדינית של ליטא, אלא גם למשוך את המיעוטים הלאומיים של ליטא למאבק הקשה על ריבונותה. מאחורי כל זה הסתתר ללא ספק חשבון פוליטי מפוכח, אבל פעלה כאן גם השפעת הרוחות החדשות שנשבו אחרי שהעולם החל להתאושש

מהסיוט של המלחמה ולהנות מהחופש שבא עם התמוטטותם של ארבעה משטרים אוטוקראטיים ברוסיה, גרמניה, אוסטריה־הונגריה ותורכיה.

ביחוד ראו מנהיגי התנועה הלאומית הליטאית צורך — וזאת לא בלי היסוסים ולבטים מסויימים בתקופת הכיבוש הגרמני — לרכוש לשאיפותיהם הממלכתיות את תמיכתם ואהדתם של יהודי ליטא. והיו לכך סיבות מסיבות שונות. קודם כל היה זה, במידה מסויימת, ברוח של שיתוף פעולה מסורתי בין הליטאים והיהודים, ששרשיו היו נעוצים עוד בתקופת הבחירות לדומה הממלכתית הרוסית.[2] מאז שנת 1906 הוקם בין הליטאים־האכרים ובין היהודים העירוניים בפלך קובנה, וכן בפלך סובאלק, בלוק לבחירות בכל שלוש הדומות הממלכתיות. הודות לבלוק זה היוו הליטאים והיהודים בפלכים האמורים רוב נגד הפולנים, בעלי האחוזות ותושבי הערים, שהבטיח לליטאים נציגות בדומות הממלכתיות וכן בחירת ציר יהודי מפלך קובנה. אולם היה זה לא רק בלוק טכני. הוא היה מבוסס, במידה לא קטנה, גם על ההכרה של קיום אינטרסים פוליטיים משותפים של הליטאים והיהודים, וזאת למרות ההבדלים הלאומיים והדתיים שהיו ביניהם. גם בדומות הממלכתיות עצמן היה קיים שיתוף פעולה מסויים בין הציר היהודי מפלך קובנה וחברי הדומה הליטאיים. בזמן מלחמת העולם הראשונה, שעה שיהודי רוסיה הואשמו על־ידי השלטון הצבאי הרוסי המובס ביחס אוהד לצבא הגרמני ויהודי פלך קובנה גורשו מליטא לרחבי רוסיה, היה קיים בפטרוגראד מגע הדוק בין ועד הפליטים היהודי וועד הפליטים הליטאי (גם מספר ניכר של ליטאים נאלצו עקב פעולות המלחמה לעזוב את ליטא).

אולם לא רק מניעים של מסורת ופעולה משותפת בעבר גרמו לכך, שמנהיגי העם הליטאי ראו צורך מיוחד לשתף במערכה הפוליטית־המדינית שלהם את יהודי ליטא, אשר באותם ימים החלו חוזרים בהמוניהם מרוסיה. פעלו אצל הליטאים גם שיקולים אחרים. הם ידעו היטב, שהיסוד הלויאלי ביותר בין המיעוטים הלאומיים השוכנים על אדמת ליטא הוא המיעוט היהודי, כי הוא לא היה חשוד ומטבע הדברים גם לא היה יכול להיות חשוד בנטיות אירידנטיסטיות כלשהן, מה שאין כן ביחס למיעוטים האחרים ובעיקר המיעוט הפולני, שכמעט לא הסתיר את קרבתו וזיקתו למכורתו הפולנית. כאמור, כללו הדרישות הפוליטיות של התנועה הלאומית הליטאית את כינונה של ליטא עצמאית עם וילנה כעיר הבירה שלה. אולם עקב סיבות היסטוריות מסויימות היוו הליטאים בווילנה מיעוט זעום — כשלושה אחוז בלבד — ורוב־רובה של האוכלוסיה בעיר היו פולנים ויהודים. למנהיגים הליטאים היה ברור, כי ללא תמיכתם הפעילה של ששים אלף היהודים תושבי וילנה, שהיוו בעיר כוח כלכלי ותרבותי עצום, לא היה להם שום סיכוי שהגורמים הפוליטיים המכריעים בעולם יסכימו להכיר בתביעתם לגבי העיר ולהכליל אותה בשטחה של מדינת ליטא.

ליטא סבלה רבות מהפעולות הקרביות שהתחוללו בשטחה בשנה הראשונה של המלחמה. בזמן הכיבוש שנמשך כשלוש שנים ניצלו הגרמנים ניצול חמסני את המשק החקלאי הליטאי וגרמו לו נזקים עצומים. היה צורך לשקם את כל ההריסות ולרפא את הפצעים הקשים שהמלחמה גרמה לכלכלת הארץ. מנהיגי העם הליטאי ראו לפניהם משימה גדולה של בנין ופיתוח הארץ והעלאת רמת החיים בה, אשר בימי המשטר הרוסי היתה נמוכה מאוד בכפרים. המבנה הסוציאלי והמקצועי של הליטאים היה אז חדגוני למדי, שכן כמעט כולם השתייכו למעמד אחד בלבד — מעמד האכרים, אשר כולו התגורר בכפר.

מנהיגי הליטאים ראו איפוא צורך חיוני למשוך לצידם את היהודים גם מבחינת האינטרסים הכלכליים שלהם, כי הם ראו בהם כוח משקי קונסטרוקטיבי עצום, שעשוי היה להביא תועלת רבה למדינה הצעירה במערכה הכלכלית שהיתה צפויה לה.

אך לא רק את תמיכת יהודי ליטא ביקשו הליטאים במאבקם המדיני, ולא בתמיכה זו לבדה היו מעונינים. באותה תקופה נסערת של סוף מלחמת העולם הראשונה ייחסו הליטאים חשיבות ראשונה במעלה לרכישת אהדתה ועזרתה של היהדות העולמית כולה, שבה ראו, בצדק או שלא בצדק, גורם פוליטי בעל השפעה ניכרת אשר בכוחו לסייע לא במעט להכרה בתביעותיהם המדיניות. בימים ההם קנתה לעצמה פולין בכל העולם, וביחוד בעולם היהודי, שם של מדינה אנטישמית מובהקת שרדפה את תושביה היהודים ומיררה את חייהם. כיוון שגם לעם הליטאי ולתנועתו הלאומית היו חשבונות היסטוריים עם הפולנים, והם עמדו במערכה קשה אתם בזירה הבינ־לאומית — הכתיבו להם ההגיון והחשבון הפוליטי, שהענקת זכויות לאומיות ופוליטיות נרחבות למיעוט היהודי תרים את קרנם בעיני היהודים בעולם כולו ותמריץ אותם להשתמש בהשפעתם למען המדינה הליטאית הצעירה.

כל הנימוקים האמורים, שהניעו בזמנו את ראשי העם הליטאי להכריז על יחס ידידותי כלפי יהודי ליטא, נבעו איפוא בעיקר משיקולים תועלתיים. בפרוס עצמאותה של ליטא עוד היו נימוקים אלה די חזקים כדי לדחוק הצידה, ולו לזמן מסויים, את ההרגשות האנטישמיות שקיננו אז, כמו בעבר, בקרב רבים ממנהיגי הליטאים, בעיקר אלה שנימנו עם התנועה הנוצרית־דמוקראטית על פלגיה השונים.[3] עם זאת יש לציין, שללא ספק היו אז בין מנהיגי הליטאים אישים — אם כי מספרם לא היה גדול — אשר גישתם לשאלת היהודים בליטא נבעה לא משיקולים אופורטוניסטיים, או לא משיקולים כאלה בלבד, אלא מהשקפת עולם ואידיאולוגיה מסויימת שרווחה בעולם עם תבוסתם של המשטרים האוטוקראטיים באירופה והמהפכה הגדולה שהתחוללה ברוסיה.

במצב זה נוצרו בליטא עם גמר מלחמת העולם הראשונה תנאים נוחים למדי בשביל מאבקם של היהודים על זכויות לאומיות, שצריכות היו לשמש דוגמה גם לקיבוצים היהודיים בארצות אחרות. מאבק דרמאטי זה, המתואר במפורט במאמר אחר,[4] נתן ליהודי ליטא לזמן מסויים הישגים די ניכרים: כינון משרת מיניסטר לענייני היהודים, כחבר שווה־זכויות בממשלה הליטאית, ועל־ידו משרד עם מנגנון עובדים שהפך במשך הזמן למעשה למיניסטריון לענייני היהודים; השתייכות־חובה של כל היהודים במדינה לקהילות, שהוכרו בחוק מיוחד כמוסדות של שלטון לאומי עצמי בעלי סמכות נרחבת למדי, כולל הזכות להטיל על האוכלוסיה היהודית מסים למימון פעולותיהם, שהיו ניגבים באותה דרך כמו המסים הממשלתיים; איגוד של כל הקהילות — אמנם עדיין רק למעשה וללא הכרה חוקית — בארגון מרכזי ובראשו "נאציונאל־ראט" (ועד הארץ) יהודי; שילוב בתי־הספר העממיים היהודיים, עם שפת הוראה עברית או אידיש, בתוך הרשת הממשלתית של בתי־ספר עממיים, על כל הנובע מזה מבחינת התקציב ומעמדם של המורים בבתי־

ספר אלה; רשת מסועפת של בנקים עממיים קואופרטיביים עם בנק מרכזי, ואיגוד של בנקים אלה בראשם.

אולם לא ארכו הימים והתנאים הנוחים האמורים השתנו לגמרי. התחילו לנשוב בליטא רוחות רעות וזועמות, ששמו קץ לכל ההישגים הללו (פרט לבתי־הספר היהודיים ולבנקים העממיים ומוסדותיהם המרכזיים).

כבכל מקרה של ידידות ושיתוף פעולה פוליטי בין עמים שונים, או בין עם־הרוב לבין המיעוטים שבמדינה, היתה גם ה"אנטאנט" הליטאית־יהודית מבוססת בתודעתו של הצד הלא־יהודי בעיקר על חשבון פוליטי מפוכח — על העזרה שהליטאים היו זקוקים לה, בתחילת ממלכתיותם, ושציפו לקבלה, וגם קיבלוה במידה גדולה, מיהודי וילנה ויהודי ליטא בכלל, ובעיקר מהיהדות העולמית, במאבקם הקשה בזירה הבינלאומית להכרה במדינתם הצעירה, עם וילנה כעיר הבירה שלה. אחרי מאבק קשה של כמה שנים, אשר בו מילא העו"ד שמשון רוזנבוים, שכיהן זמן־מה כסגן מיניסטר החוץ הליטאי לפני היבחרו לנשיא ה"נאציונאל־ראט" היהודי, תפקיד חשוב ביותר — זכתה ליטא להכרה בעצמאותה וריבונותה, תחילה "דה־פאקטו", ואחר־כך גם "דה־יורה", וכן נתקבלה כחברה ל"חבר־הלאומים", אולם היא הפסידה במאבקה על העיר וילנה. למרות כל מחאותיה של ליטא לא הגיבה כראוי "ועידת השגרירים" של בעלות הברית, שניצחו במלחמת העולם הראשונה, על כיבוש וילנה בידי הגנרל הפולני ז'ליגובסקי, המתמרד כביכול, ובמארס 1923 הכירה בחבל וילנה, כולל העיר עצמה, כבחלק של מדינת פולין. ליטא המשיכה אמנם במאבקה על וילנה, אך במשך הזמן נאלצה לנטוש את דרך המערכה הפעילה בענין זה, ומאבקה קיבל יותר ויותר אופי הפגנתי. אט אט החל להבשיל בהכרתם או בתת־הכרתם של מנהיגי ליטא, ושל שכבות נרחבות למדי בעם הליטאי עצמו, הרעיון כי בנסיבות הקיימות אין לליטא כל סיכוי לזכות נגד פולין בשאלת וילנה, מה גם שהרגש הליטאי הלאומי, אשר נפגע כל־כך קשה על־ידי עיוות־הדין בענין עיר הבירה ההיסטורית של העם הליטאי, קיבל אז פיצוי־מה בענין חבל קלייפדה (ממל). חבל זה נותק מגרמניה לפי חוזה־השלום של וורסאי ונמסר על־ידי בעלות הברית (ה"אנטאנט") לליטא, שזכתה בכך לנמל בים הבלטי, אם כי בתנאים די קשים. כל השתלשלות הענינים הזאת גרמה לכך, שבעיני הליטאים חדלו יהודי וילנה ויהודי ליטא כולה, וכן היהדות העולמית, להיות גורם שיש בכוחו לסייע בידיהם לממש את תביעתם הלאומית והמדינית — קבלת וילנה כעיר הבירה. התמוטט איפוא כל הבסיס הפוליטי אשר עליו היתה מושתתת הידידות הליטאית־היהודית, שאיבדה בעיני הליטאים את כל ערכה וזכות קיומה, בחינת: "הכושי עשה את מלאכתו, הכושי יכול ללכת".

הסיים הליטאי המכונן (ה"קונסטיטואנטה"), אשר לבלוק הנוצרי־דמוקראטי היה בו רוב, הוא הוא שהתחיל בהריסת הריקמה העדינה של הבנה הדדית ויחסים פוליטיים הדוקים בין הליטאים והיהודים, שכאמור היו שורשיה נעוצים עוד בתקופה שלפני קום ליטא העצמאית ואשר התחזקה עוד יותר בשנים הראשונות של המדינה הצעירה, כשזו היתה בעיצומו של המאבק הקשה על עצם קיומה. הדבר בא לידי ביטוי בהתנגדות הגדולה של רוב הסיים המכונן לתביעותיה של הסיעה היהודית, שנתמכו על־ידי כל הציבור היהודי בליטא ובעולם כולו, להבטיח בחוקה הליטאית את זכויות המיעוטים במדינה. התפתח מאבק חריף בין רוב הסיים המכונן והסיעה היהודית בו, שאמנם הסתיים בפשרה, פחות או יותר מכובדת,[5] אבל כבר אז התבלטו המגמות החסלניות של מנהיגי ליטא לא רק לגבי הארגון האוטונומי של היהודים, אלא גם לגבי יחסי הידידות שבין הרוב הליטאי והמיעוט היהודי, שהועמדו בעת המאבק סביב ניסוח הפרק על המיעוטים בחוקת המדינה במבחן קשה ביותר. המצב הורע בשל הפירוש הזדוני והשרירותי של חוק הבחירות לסיים הראשון (שבא אחרי הסיים המכונן), שלפיו נגזלה מן האוכלוסיה היהודית על־ידי הוועדה העליונה לבחירות, וגם על־ידי הסיים הראשון עצמו, מחצית הנציגות בסיים שהגיעה לה לפי חוק הבחירות ככתבו וכרוחו — דבר שאילץ את הסיעה היהודית המקוטעת, וכן את הסיעה הפולנית, להחרים את ישיבות הסיים ולהופיע בו לישיבה אחת בלבד, כדי להשתתף בהבעת אי־אמון לממשלה ולגרום בכך לפיזור הסיים הראשון זמן קצר לאחר כינונו. הסיים השני, אשר גם בו היה רוב קאתולי — אם כי רק של שני קולות — המשיך בצורה חמורה יותר במגמות אנטי־יהודיות, חיסל לגמרי את כל מוסדות האוטונומיה היהודית ועלה על הדרך של תחיקה אנטי־יהודית בשטח הכלכלי. בבחירות לסיים השלישי איבד הבלוק הנוצרי־דמוקראטי את הרוב שלו בסיים, והרוב עבר לידי הסוציא־ליסטים־העממיים, הסוציאל־דמוקראטים והמיעוטים, כולל צירי חבל ממל, שזה לראשונה נבחרו לסיים הליטאי. הורכבה אז ממשלה חדשה, אך זו התקיימה כמה חודשים בלבד, שכן ב־17 בדצמבר 1926 מוגרה הממשלה בהפיכה שבוצעה על־ידי קבוצת קצינים. חלה איפוא תמורה חדה באקלים הפוליטי של ליטא, שבמשך הזמן פגעה קשה במצבם של תושביה היהודים.

*

עד ההפיכה היתה ליטא רפובליקה דמוקראטית, עם פרלמנט ("סיים") שנבחר על־ידי כלל האוכלוסיה בבחירות כלליות, שוות, ישירות, חשאיות ויחסיות, ועם ממשלה שהיתה אחראית בפני הסיים. אמנם, יהודי ליטא לא שבעו נחת מהדמוקראטיה הליטאית, שהיתה "דמוקראטיה איכרית" ושעמדה תמיד תחת ההשפעה הריאקציונית החזקה של הכנסיה והכמורה הקאתולית. היתה זו דווקא ה"דמוקראטיה" הליטאית, שהתנכרה באכזריות וציניות לכל ההבטחות החגיגיות שנתנה ליהודי ליטא ולארגונים יהודיים עולמיים, קרעה לקרעים את כל ההתחייבויות, הפנים־מדיניות והבינלאומיות, שהיא קיבלה על עצמה להבטחת זכויו־תיהם הלאומיות והאזרחיות של יהודי ליטא, חיסלה את כל מוסדות הארגון האוטונומי הלאומי היהודי[6] והתחילה במדיניות של נישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות. גם עם־הרוב הליטאי נהנה רק במידה מוגבלת מה"חרויות הדמוקראטיות" שהובטחו בחוקה הליטאית, אשר נתקבלה על־ידי הסיים המכונן. עקב היחסים המתוחים עם פולין והפחד מפני התפשטות הלכי־רוח קומוניסטיים היתה ליטא, גם בתקופה ה"דמוקראטית" שלה, נתונה כמעט ללא הפסק במשטר צבאי, כשחופש הדיבור, העתונות, האסיפות ועוד, צומצם באופן ניכר או בוטל לגמרי. לבתי־הדין הצבאיים ניתנה סמכות גם לגבי אזרחים שהואשמו במעשים "אנטי־מדיניים". בכל זאת שרר אז בליטא — אם גם בהגבלות וסטיות די ניכרות — משטר דמוקראטי, והשלטון היה להלכה, ובמידה גדולה גם למעשה, בידי העם ולא בידי כת אזרחית או צבאית כלשהי. גם ליהודים היתה אפשרות לנהל

מאבק פוליטי על זכויותיהם מעל הבמה הפרלמנטרית, והצירים היהודים בכל הסיימים השתמשו באפשרות זאת במידה מלאה. על כל פנים, כל עוד היה קיים בליטא מוסד פרלמנטרי שנבחר בבחירות דמוקראטיות על־ידי כל העם — היה ליהודים סיכוי שאי־פעם יחול בו שינוי ביחסי הכוחות לטובתם, ולקולותיהם של הצירים היהודים בסיים יהיה המשקל הפוליטי הדרוש, על כל מה שעשוי לנבוע מקונסטלאציה פרלמנטרית כזאת.

מצב־ענינים זה הגיע לקיצו עם ההפיכה האמורה, כאשר השלטון עבר למפלגת ה"טאוטינינקים" (הלאומניים), בראשותו של א. סמאָטונה, מי שהיה נשיאה הראשון של ליטא, ופרופ' א. וולדמאראס,[7] מי שהיה ראש הממשלה הראשון. היתה זאת מפלגה קטנה ולא היו לה שום שורשים — לא במדינה ולא באוכלוסיה — אך היא מצאה לה, אחרי ההפיכה, משענת חזקה ונאמנה בחוגי הצבא והקצונה. כמה חדשים אחרי ההפיכה פוזר הסיים השלישי על־ידי צו של נשיא המדינה, אולם — תוך הפרה גסה של חוקת המדינה — לא נקבע תאריך לבחירות חדשות. מאז ההפיכה נכנסה ליטא לשלב אוטוריטארי־פאשיסטי, אם כי בצורה לא כל־כך חמורה ומובהקת כמו במדינות פאשיסטיות וטוטאליטאריות אחרות. גם החוקה החדשה שנתקבלה על־ידי הממשלה בשנת 1928, ושביטלה את החוקה הקודמת, שנתקבלה בשנת 1922 בסיים המכונן, אמנם הנהיגה במדינה משטר פאשיסטי, אבל בצורה פחות או יותר מתונה.

בשנים הראשונות של ממשלת ה"טאוטינינקים" כמעט שלא חל שינוי נוסף לרעה במצבם של יהודי ליטא, אם כי שיטת הדיכוי הפוליטי שהונהגה בארץ אחרי ההפיכה הצבאית הורגשה, כמובן, גם בחיים הציבוריים. ממשלת סמאָטונה־וולדמאראס היתה במצב די "נוח" ביחס ליהודים, שכן לא היה לה עוד שום צורך להרוס את מוסדות האוטונומיה היהודית. זאת עשה לפניה הרוב הקאתולי של הסיים השני, והשלטון החדש אפילו יכול היה — בשנים הראשונות של קיומו — להעמיד פנים שאין לו נטיות ומגמות נגד היהודים. גם בחיים הציבוריים כמעט שלא הורגשו עדיין גילויים בולטים של אנטישמיות תוקפנית. ראוי לציין, שבחוקה החדשה הושארו גם שני הסעיפים על זכויות המיעוטים הלאומיים בדיוק באותו נוסח שהיה בחוקה הקודמת, אך המשטר החדש לא עשה דבר כדי לממש אותם בחיים ולחוקק את החוקים הדרושים לכך. אולם במשך הזמן, ובעיקר בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים, תכפו והלכו המגמות הלאומניות והפאשיסטיות בקרב הציבור הליטאי, במיוחד בחוגי הנוער, וכמובן גם בממשלה. החלו נושבות בליטא רוחות רעות, אשר הגיעו מגרמניה הנאצית ומפולין הלאומנית. יחסיה של ליטא עם שתי המדינות האלו היו לא טובים ומתוחים: עם גרמניה של הרייך השלישי — עקב פעולתה הבלתי־מוסווית לעידוד וחיזוק האלמנטים האירידנטיסטיים בחבל ממל, אשר שאפו לקרוע את החבל מעל ליטא ולהחזירו לגרמניה; עם פולין — בשל ענין וילנה. אך למרות יחסים מתוחים אלה היו הסיסמות של שנאה ארסית ליהודים, אשר הגיעו לליטא מגרמניה ומפולין, מוצאות להן בציבור הליטאי אוזן קשבת וקרקע פוריה.

רבות גרמה לכך התפתחות הענינים בשטח כלכלתה של ליטא. כאמור, השתייך לפני קום מדינת ליטא רוב־רובו של העם הליטאי (כ־80 אחוזים) למעמד אחד בלבד — למעמד החקלאים, כלומר האכרים, שעסקו בחקלאות זעירה, והפרולטריון החקלאי. כמעט מחצית הקרקעות החקלאיות, וגם הטובות ביותר, היתה בידי בעלי האחוזות, שברובם היו פולנים ומקצתם רוסים. נוסף למעמד האיכרי הגדול היתה לליטאים שיכבה דקה של אינטליגנציה, טמועה למחצה — שעסקה במקצועות חופשיים — רופאים, עורכי־דין, מורים ועוד. חסר היה אז לגמרי לליטאים המעמד הבינוני. הפרנסות העירוניות — מסחר, תעשיה ומלאכה, ובמידה די גדולה גם המקצועות החופשיים — היו כמעט כולן בידי היהודים שישבו בערים ובעיירות. מובן מאליו, שבכפר הליטאי הורגש בחריפות "רעב לאדמה" ולא היה באפשרותו לכלכל את כל תושביו. משום כך היתה אחת מפעולותיה הראשונות של ליטא העצמאית ביצוע של רפורמה אגרארית בקנה־מידה נרחב, היינו, הפקעת חלקות־קרקע שעלו על 80 הקטארים (800 דונאמים) מידי בעלי האחוזות וחלוקתן בין הכפריים מחוסרי־הקרקע או מעוטי־הקרקע ובין החיילים המתנדבים שהשתתפו במלחמת העצמאות של ליטא. אולם אחרי ביצוע הרפורמה האגרארית, שנמשכה כעשר שנים, התברר כי אף על פי שהיא שיפרה באופן ניכר את מצבם של האכרים והפועלים החקלאיים הליטאים, הרי בכל זאת לא פתרה לחלוטין את בעיית ה"רעב לאדמה" בכפרים ואת בעיית האלמנטים, שלא יכלו למצוא שם פרנסה וקיום. החלה אז זרימה של האלמנטים המקופחים הללו מהכפר לערים ולעיירות, שממדיה הלכו וגברו מדי שנה בשנה, ועם זאת החל גם התהליך של "ליטוויניזאציה" מזורזת של הערים והעיירות. שם החלו הבאים להסתער על הפרנסות העירוניות, בעיקר על המסחר, אבל מצאו שכמעט כולן תפוסות בידי היהודים, ודבר זה עורר וליבה רגשות אנטישמיים חריפים. בתנאים של התחרות הוגנת ונורמאלית, הם לא יכלו לעמוד בפני בעלי־המקצועות היהודים הוותיקים, שהיו להם נסיון וידע של עשרות בשנים ושמקצועות אלה היו מדורי דורות המקור היחיד לקיומם. במצב זה החלו הממשלה הליטאית והסיים — היה זה עוד בימי הסיים השני — להתייצב לצדו של המעמד הבינוני הליטאי הצעיר והמתהווה, במערכתו נגד המעמד הבינוני היהודי הוותיק. כבר אז החל התהליך של הצרת הבסיס הכלכלי של היהודים בדרכים שונות: הנהגת שורה של מונופוליות מדיניות, שבהן הועסקו אך ורק ליטאים; אימוץ מדיניות מסים אכזרית ביותר כלפי אנשי מסחר, מלאכה ותעשיה יהודים; שחרור כמעט מלא של הקואופרטיבים הצרכניים והמשווקים מתשלום מסים והעדפתם על־ידי הענקת יתרונות אחרים; העדפת קבלנים־ליטאים על קבלנים־יהודים ומסירת עבודות והזמנות לראשונים, למעשה ללא מכרזים; צמצום חריף של האשראי הניתן על־ידי בנק ליטא — שהיה למעשה בנק ממלכתי — לענפי המשק שהיו בעיקר בידי היהודים, כגון יבוא סחורות שונות; איסור כמעט מלא על המסחר והעבודה ביום הראשון בשבוע (וכן בכל החגים הקאתוליים), כלומר, צמצום ימי הפעילות הכלכלית של היהודים, שרובם היו שומרי שבת, ל־5 ימים בשבוע, והחלשת כוח עמידתם הכלכלית לעומת מתחריהם הליטאיים, שיכלו לעבוד כל ששת ימי החול, ועוד ועוד.

לכל זה יש להוסיף, כי המנגנון הממשלתי והמוניציפאלי, בו מצאו להם תעסוקה ופרנסה רבבות אנשים, היה מלכתחילה סגור ומסוגר בליטא בפני יהודים: תחילה באמתלה של אי־ידיעת השפה הליטאית, ואחר־כך ללא שום אמתלה.

לפני ההפיכה הצבאית בסוף 1926, ובשנים הראשונות

אחריה, עדיין התנהל תהליך הנישול של היהודים בקצב איטי, אך במשך השנים, בעיקר בסוף שנות העשרים ובשנות השלו־שים, גדלו והלכו תנופתו וממדיו של תהליך זה והוא הפך — אם כי בצורה לא כל־כך אכזרית כמו, למשל, בפולין ורומניה — לאחד מיסודות המדיניות הכלכלית של ליטא וממשלתה. הוקמה גם אגודה מיוחדת של סוחרים, תעשיינים ובעלי־מלאכה ליטאיים, בשם "וורסלאס" (משלח־יד), שהיה לה עוד מראשיתה אופי אנטי־יהודי בולט ואשר נהנתה מאהדתה וגם מתמיכתה של הממשלה. כתוצאה מכל זה נפגע קשות מצבם הכלכלי של יהודי ליטא. לא נראה שום עתיד כלכלי בשביל הדור הצעיר. גברה מאוד ההגירה של היהודים, בעיקר של הנוער היהודי. בשנים 1931—1936 עלה אחוז היהודים בתוך כלל המהגרים מליטא עד לשבעים — כלומר, למעלה מפי עשרה ממספרם היחסי בכלל אוכלוסית ליטא.[8]

באמצע ובסוף שנות השלושים החמיר מתח האנטישמיות בליטא. השמים הפוליטיים באירופה החלו מתקדרים ומתכסים עננים כבדים. באופק נשקפה סכנה ריאלית לקיומה של ליטא העצמאית, ששכנה בין שלוש מדינות גדולות — ברית המועצות, גרמניה ופולין, בעלות אינטרסים מנוגדים וחשבונות פוליטיים הטעונים חומר נפץ רב, שבכל רגע עלול היה להתפוצץ.

בסוף שנות השלושים החלה שקיעתה של ליטא הריבונית. והנה — והיה זה ביטוי של ה"דיאלקטיקה הגלותית" המשונה והטראגית — ככל שגברו והלכו המהלומות והעלבונות שהונחתו בזה אחר זה על הרגש הלאומי של העם הליטאי וככל שעצמאותה המדינית של ליטא התקרבה לקיצה — כן גברה והלכה שנאת הליטאים ליהודים, שלא היתה להם יד כלשהי במהלומות ובעלבונות הללו. את המהלומה הראשונה הנחיתה על ליטא שכנתה פולין, אשר ניצלה את המצב המעורער באירופה לרגל מסע התוקפנות של גרמניה הנאצית ובת־בריתה, איטליה הפאשיסטית, וחולשתן של המדינות הדמוקראטיות — אנגליה וצרפת. במארס 1938 הציגה פולין בפני ליטא את הדרישה האולטימאטיבית לשים קץ למדיניות של ניתוק הקשרים הדיפ־לומטיים, הכלכליים והתרבותיים עם פולין — מדיניות שליטא נקטה בה לאחר שהגנראל הפולני ז'ליגובסקי כבש את וילנה תוך הפרה גסה של ההסכם בין ליטא לבין פולין, שנחתם בעיר סובאַלק יומיים קודם. לא היתה לליטא דרך אחרת, אלא להכנע לאולטימטום זה, לקשור על אפה ועל חמתה קשרים דיפלומטיים עם פולין השנואה עליה, לפתוח את קוי־התחבורה בין שתי המדינות שהיו מנותקים 18 שנה, ואף לפרק את האיגוד הפאטריוטי לשחרורה של וילנה ולאסור כל תנועת מחאה נגד פולין. לא הספיקה ליטא להתאושש ממהלומה קשה זאת, וכבר הונחתה עליה מהלומה שניה. במארס 1939, ימים אחדים אחרי קריעת צ'כוסלובקיה לגזרים וכיבוש חלקה הצ'כי — בוהמיה־מוראביה — על־ידי הרייך השלישי, הציגה גרמניה הנאצית דרישה אולטימאטיבית לליטא להחזיר לה את חבל ממל. יתירה מזו, בשל תוקפנותה של גרמניה הנאצית נאלצה ליטא, שנשארה בלי הנמל היחיד שלה, להבליג על רגשותיה ולדכא כל גילוי של צער וזעם על אבידה פוליטית וטריטוריאלית גדולה זו. לאחר מכן באה המהלומה השלישית, שהיתה תחילת הסוף של ליטא העצמאית, שבא כעבור כמה חודשים. באוקטובר 1939, חודש וחצי לערך אחרי שהחלה מלחמת העולם השניה ופולין המובסת חולקה בין גרמניה הנאצית ורוסיה הקומוניסטית, כאילו נתגשמה שאיפתה הפוליטית הגדולה של ליטא — היא "קיבלה" מידי ברית המועצות את עיר הבירה שלה, וילנה, אך בתנאים שפגעו קשות ביותר בריבונותה. כמו שתי המדינות הבלטיות האחרות — לטביה ואסטוניה — נאלצה גם ליטא להסכים לכך שברית המועצות תקים ותקיים בסיסים צבאיים בשטחה. קצינים וחיילים של הצבא הסובייטי החלו לשוטט ברחבי הארץ, למורת־רוחם של תושביה שנאלצו לחרוק שיניים ולהחשות נוכח מחסלי עצמאותם המדינית, לה התפללו וקיוו במשך דורות. צילו של הקומוניזם הרוסי התחיל להאפיל על כל החיים במדינה.

היהודים, כמובן, לא היו אשמים משום בחינה בכל הפור־ענויות האלו שפקדו את ליטא, אבל ישנם מצבים, שבהם מכריעים לא מניעים רציונאליים, אלא דווקא אי־רציונאליים. באותם ימים נצטברה מרירות גדולה בלבו של העם הליטאי על העוול שעשו לו שכניו. כיון שבנסיבות ההן אי־אפשר היה להיפרע מן האשמים האמיתיים, חיפשו ומצאו אשמים מדומים, והיחידים שהתאימו לתפקיד זה שוב היו, כמובן, היהודים. ביחס ליהודים לא היה כל צורך להבליג על רגשות — אפשר היה לנהוג בחירות מלאה, ללא כל פחד ומעצורים. רגש העלבון של הלאומיות והלאומנות של הליטאים מצא לו פיצוי פסיכולוגי נוח בתקיפת היהודים חסרי־המגן, שהקרקע התחילה לבעור מתחת לרגליהם. נוצר מצב שבו שימשו היהודים מטרה עיקרית וכמעט יחידה לחיצי הלאומנות הליטאית. אגודת "וורסלאס" הפכה אז לתנועה מיליטאנטית ותוקפנית במובן הגרוע ביותר, ושבועונה נעשה לשופר אנטישמי, שכמעט לא היה הבדל בינו לבין ה"שטירמר" הנאצי הידוע לשימצה. גם עתונים ליטאיים אחרים, בעיקר הבטאונים של המפלגה השלטת, נקטו בקו אנטישמי מובהק. יהודי ליטא הוצפו גל עכור של שנאה ושיסוי. החלה שורה של התנפלויות על יהודים והתנגשויות באוניבר־סיטה, ברחובות, בבתי־קפה ובמקומות אחרים. נחקקו חוקים והוצאו פקודות חדשות, בנוסף על הקודמות, שחסמו למעשה בפני הדור הצעיר היהודי את הדרך כמעט לכל המקצועות החופשיים, בעיקר משפטים ורפואה. מעורכי־דין יהודים צעירים רבים נשללה זכותם לעסוק במקצועם. הרבה יותר מאשר קודם צומצם היקף הפעילות הכלכלית של היהודים, והוחרף תהליך נישולם מעמדות כלכליות חשובות רבות. הפליטים היהודים מממל, שנקרעה מליטא, אשר היו אזרחים ליטאיים כשרים ותמכו ללא הפסק בצורה פעילה ונאמנה ביותר במאבקה של ליטא נגד האירידנטיזם הגרמני באיזור זה, נתקבלו על־ידי הליטאים בשנאה גלויה. מיד עם כניסת הליטאים לווילנה, באוקטובר 1939, התפרע שם האספסוף הפולני נגד היהודים, תוך אדישות גמורה ואפילו בעידודה של המשטרה הליטאית. היחס מצד השלטון הליטאי ליהודי וילנה, שבימי שלטונם של הפולנים סבלו רבות עקב זיקתם ונאמנותם לליטא, היה כאל אזרחים ממדרגה שניה או שלישית.

בימים ההם של המשטר הפאשיסטי במדינה, לא היו וגם לא יכלו להיות ליהודי ליטא שום ארגון ושום נציגות פוליטיים, שהיה בכוחם, במידה כלשהי, לעמוד בפרץ נגד נחשול האנטי־שמיות התוקפנית אשר הלך וגאה מיום ליום. חסרו לגמרי התנאים המינימליים הדרושים להתגוננות יעילה בפני המקט־רגים וזוממי הרע הרבים, שקמו אז בליטא נגד היהודים, ועל אחת כמה וכמה להיאבקות והתמודדות עימם. אמנם, הוקם

ועד יהודי חשאי להגנה על זכויותיהם ובטחונם של היהודים (לפי תנאי הזמן, לא יכול היה ועד זה לפעול בגלוי), מורכב מכמה צירי הסיים לשעבר ועסקנים ציבוריים אחרים. לגבי ועד זה, שהיה דווקא פעיל למדי, נשארה פתוחה רק דרך אחת — הדרך של שידולים והשתדלויות. לפעמים היו לפעו־לותיו של הוועד תוצאות חיוביות זמניות, אבל בשום אופן לא היה בכוחו לטהר את האווירה המורעלת והרוויה שנאה ליהודים ששררה אז בליטא ולחולל שינוי במצבם.

לא ארכו הימים וחל מיפנה חד בגורלה של ליטא כולה ושל תושביה היהודים. ביוני 1940, אחרי נצחונותיו הגדולים של הצבא הנאצי וכניעתה של צרפת, החליטה ברית המועצות להפעיל את החוזים החשאיים על "חלוקת אזורי ההשפעה", שנעשו בינה לבין גרמניה הנאצית ערב פרוץ המלחמה ומיד אחרי תבוסתה של פולין (חוזי ריבנטרופ־מולוטוב), ולכבוש ולספח את כל המדינות הבלטיות. ב־15 ביוני 1940 חדרו לליטא טורי הצבא האדום, נוסף על כמה יחידות מצבא זה שחנו בה מכבר בבסיסים צבאיים סובייטיים. לפי דרישתה האולטימטיבית של מוסקבה הוקמה בליטא ממשלה חדשה, "רצויה" לברית המועצות, ותוך כמה חודשים הפכה ליטא, כמו שתי המדינות הבלטיות האחרות, "מרצונה החופשי והטוב" לאחת הרפובליקות הסובייטיות של ברית המועצות. מיד החל תהליך מזורז של סובייטיזאציה כפויה בכל החיים הפוליטיים, החברתיים, הכל־כליים והתרבותיים בליטא, על כל הכרוך בזה: טרור פוליטי וכליאת אלפי אנשים בבתי הסוהר; הריסת כל דפוסי החיים הקודמים והחלפתם בדפוסים סובייטיים; פגיעה במעמדה של הכנסיה הקאתולית ולפעמים גם ברגשות הדתיים של האוכלו־סיה; הלאמת המשק — הבנקים, בתי־החרושת, המסחר, בתי המגורים, כל חלקות־האדמה העולות על 30 הקטארים (300 דונמים), וכיוצא בזה; הצפת הארץ בפקידים וקומיסארים רוסיים; הרחבת השפעתה של השפה הרוסית, ועוד ועוד.

יהודי ליטא היו הראשונים שנפגעו בצורה הקשה ביותר על־ידי חוקי ההלאמה ושידוד כל מערכות המשק, וזאת בשל המבנה הכלכלי המיוחד שלהם. דפוסי חייהם הציבוריים והחב־רתיים נהרסו יותר מאשר אלה של הלא־יהודים, אבל את כל זה לא רצו הליטאים לראות ולהבין. השלטון והמשטר הסובייטי, על כל תופעותיו וגילוייו, שהחמירו והלכו מיום ליום, עוררו בלבותיהם של מרבית הליטאים — אפילו בקרב רבים שהיו קודם חברי המפלגה הקומוניסטית הליטאית — רגש של מרירות ושנאה עזה, והם החלו לצפות בכליון עיניים לשעה ה"מאושרת" שבה יביא להם מישהו את ה"גאולה". "מישהו" זה יכול היה בנסיבות ההן להיות רק הרייך השלישי. נתרבו והלכו הסימנים, שלמרות היחסים הידידותיים הרשמיים שבין שני הענקים — גרמניה הנאצית ורוסיה הסובייטית — תבוא בקרוב ההתנגשות המכרעת ביניהם. הליטאים תלו את תקוותיהם בנצחון מהיר של גרמניה הנאצית. הם האמינו ויחלו לא רק לכך שהגרמנים ישחררום מידי הסובייטים ויחזירו להם את עצמאותם המדינית, אלא שנצחונם יאפשר להם גם לנקום ביהודים, שאותם זיהו עתה, יותר מאשר קודם לכן, עם המשטר הסובייטי השנוא עליהם כל־כך, והאשימום בכל הסבל הגדול והכאב הלאומי שנגרם להם.[9]

שנאת הליטאים ליהודים, שגם לפני כן היתה גדולה למדי, גברה באותם הימים בממדים שאין לתארם. היהודים לא השלו את עצמם בדבר גורלם במקרה שתפרוץ מלחמה בין "צלב הקרס" לבין "המגל והפטיש". הם חזו מראש בבהירות טראגית ובחיל ורעדה את כל הסיוט אשר ייפתח לפניהם, אם ליטא תעבור מידי הסובייטים לידי הנאצים. אמנם, חייהם במשטר הקומוניסטי היו קשים מאוד והוא גרם להם מצוקה רבה — חומרית ונפשית כאחת. אולם אפילו האנטי־קומוניסט הקיצוני ביותר בקרב היהודים ידע, שהאינטרס החיוני ביותר שלו הוא שהרוסים לא יסתלקו ולא יסולקו מליטא. וכך נוצרה תהום עמוקה באוריינטאציה הפוליטית בין הליטאים ובין היהודים. תהום זאת נתרחבה והלכה מיום ליום ועמה גברה השנאה הבלתי־מסוייגת של הליטאים אל היהודים. התנהגותם של השלטונות הסובייטיים בליטא בחדשים האחרונים שלפני פרוץ המלחמה ובתחילתה — הטרור הבלתי פוסק, הגירוש האכזרי של רבבות אנשים מליטא לסיביר, קאזאחסטאן ועוד, הטבח שבוצע באסירים פוליטיים במקומות מספר בזמן נסיגתם המבוהלת של הרוסים מליטא — כל אלה שפכו עוד יותר שמן על מדורת השנאה הלוהטת ליהודים, שנצטברה והלכה אצל הליטאים במשך השנה הראשונה לשלטון הסובייטי בליטא. עתה, עם פרוץ המלחמה ונסיגת הרוסים, שוחררה שנאה זאת באחת מכל המעצורים והבלמים. היתה זאת מעין התפרצות פתאומית של הר־געש, מעין התפרקות מטען עצום של יצרי שנאה ונקמה וצמאון לדם. בחפץ־לב קיבלו הכובשים הנאצים את השתוללות היצרים של הליטאים נגד יהודי ליטא האומללים וחסרי־הישע, והחלו בביצוע תכניתם השטנית ל"פתרון הסופי" — השמדה טוטאלית של היהודים.

היה זה השלב האחרון של ירידת יהדות ליטא המפוארת מאיגרא רמא של מיעוט לאומי, בעל זכויות לאומיות ואזרחיות נרחבות, לבירא עמיקתא של ציבור נרדף על צווארו, שהוציא את נשמתו בעינויים על־אנושיים בגיא הצלמוות של השואה האיומה.

*

בין המסמכים של משרד החוץ הגרמני שנפלו אחרי המלחמה לידי השלטונות האמריקאניים, נמצא מיסמך (NG־4041) השופך אור על מזימות ופעולות נגד היהודים מצד כוחות פוליטיים בליטא, שביקשו, ובמידה מסויימת גם קיבלו, סיוע חומרי מהממשלה הנאצית. מדובר במכתב סודי, מיום 29 ביוני 1939, שנשלח על־ידי הרייכספיהרר של ה־ס.ס. וראש המשרד הראשי לבטחון, היידריך — לשר החוץ הגרמני דאז, פון־ריבנטרופ. מהמכתב האמור והתזכיר המצורף אליו מתברר, שעוד ב־1937 ביקש ארגון חשאי של חסידי הפרופ׳ א. וולדמאראס (ה"אקטי־ביסטים") סיוע בכסף ובנשק כדי להפיל את ממשלת סמאטונה, וכן כדי לערוך פוגרומים ביהודים. הממשלה הנאצית נענתה לבקשה זו בהענקת סכומים קטנים, תוך הבטחה להגדיל את הסיוע, אם הארגון יוכיח שהוא מהווה גורם רציני אשר ביכולתו להשפיע באופן מוחשי על מהלך העניינים בליטא, אבל דחתה את הבקשה בנוגע לנשק. הממשלה הנאצית סירבה באותם ימים לסייע לארגון לערוך פוגרומים ביהודים מתוך הנימוק הבא: הממשלה הליטאית פועלת כבר מזמן בהצלחה רבה לדחיקת רגלי היהודים מהמשק הליטאי וזה גרם להגירה גדלה והולכת של היהודים. עריכת פוגרומים עלולה להפריע להתפתחות מתוכננת זו, הרצויה לגרמנים.

כן מתברר מתוך המכתב והתזכיר, שבאמצע מאי 1939 הוקמה בליטא, מבין חסידי וולדמאראס המהימנים ביותר, מפלגה נציונאל־סוציאליסטית חשאית. כדי לנצל את הלך־הרוחות האנטישמי הוחלט לערוך פוגרומים ביהודים. לביצוע פעולה זאת היה הארגון האמור זקוק, לפי דבריו, לסכום של 100,000 ליט (בערך 41,000 מארקים) וגם לנשק, ואת שתי אלה ביקש מן הממשלה הנאצית לספק לו. הפעם היה יחסם של הגרמנים לענין עריכת פוגרומים אחר לגמרי. בתזכיר נאמר, כי לאור המצב הפוליטי הפנימי בליטא יש להניח שגל פוגרומים ביהודים יכניס את המדינה לתוך קשיים פוליטיים גדולים ולזה תהיה השלכה גם בשטח מדיניות החוץ של ליטא. בריחת ההון היהודי לחוץ־לארץ, שתבוא כתוצאה מן הפוגרומים, תביא בהכרח להתרוששותה של המדינה, וכדי לשפר את מצבה תהיה ליטא תלויה בשוק הגרמני יותר מאשר קודם לכן.

במכתבו ממליץ היידריך לתת תמיכה כספית לארגון, אבל מתנגד למתן נשק. על גוף המכתב יש המלצה של ווייצסקר, מי שהיה סגנו של ריבנטרופ, להעניק לארגון סכומים קטנים בגודל של 2000—3000 מארקים כל רבע שנה.

הערות

1. הקמת כמה מדינות עצמאיות מחלקים שונים של האימפריות המובסות היתה, כמובן, גם בקו האינטרסים הפוליטיים של מדינות ה״אנטאנט״ ונבעה מיחסם לברית המועצות ולגרמניה המנוצחת. אולם עובדה זו אינה גורעת במאומה מההשפעה המכרעת, שהיתה אז להכרה בזכותו של כל עם ועם להגדרה עצמית, בקביעת המפה הגיאוגראפית החדשה של אירופה אחרי מלחמת העולם הראשונה.
2. ה״דומה״ — המוסד המחוקק ברוסיה הצארית אשר הוקם בהתאם למינשר של הצאר ניקולאי השני מיום 17 (30) באוקטובר 1905 תחת לחץ השביתה הכללית וההמומות ברוב חלקי הארץ, שהתחוללו עקב תבוסתה המחפירה של רוסיה הצארית במלחמתה עם יפאן.
3. גם בין האכרים הליטאיים, שהיוו את רוב־רובה של האוכלוסיה הליטאית ותמיד עמדו תחת השפעתה של הכנסיה הקאתולית והכמורה שלה, היו רווחות לא מעט דעות קדומות נגד שכניהם היהודים ורגשות עויינים נגדם, אבל במשך למעלה מ־700 שנות קיומו של ישוב יהודי בליטא — להוציא, כמובן, את תקופת השואה ועשר שנים בקירוב שקדמו לה — לא קיבלו הלכי־רוח אלה ביטוי חריף ומסוכן, כפי שהיה בארצות אחרות. הפרעות המבודדות, וגם הלא־חמורות יחסית, נגד היהודים בכמה עיירות במחוזות שאוולי ופוניבז׳ בשנת 1901 (בערך) ובעיירה דוסיאט בשנת 1906 היו התפרצות יוצאת דופן ביחסים בין הליטאים־האכרים והיהודים, אשר בחיים היומיומיים כמעט שלא היו מתוחים מעולם. התנועה הקואופרטיבית הצרכנית של הלי־טאים היתה, כמובן, מכוונת נגד החנוני היהודי, אך ממדיה לפני מלחמת העולם הראשונה היו קטנים.
4. ר׳ בכרך זה: ל. גרפונקל — מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות.
5. שם.
6. שם.
7. במשך הזמן נפל ריב קשה בין א. סמאטונה וא. וולדמאראס, והאחרון סולק מהממשלה ואפילו הושב בבית־הסוהר על נסיון לערוך הפיכה נגד סמאטונה, ובסופו של דבר נאלץ גם לצאת מתחומי ליטא.
8. ר׳ בכרך זה מאמרו של י. לשצ׳ינסקי: הכלכלה והדימוגראפיה של יהודי ליטא.
9. בענין זה העלו הליטאים האשמות נגד היהודים, בטענם שמספר גדול יחסית של יהודים, בעיקר בני נוער, היו חברי המפלגה הקומוניסטית בליטא, שבדרך כלל היתה קטנה מאוד וחסרת כל השפעה בחיים הציבוריים.

ליב גרפונקל

המאבק של יהודי ליטא על זכויות לאומיות

א

הנסיון שנעשה במחצית הראשונה של שנות העשרים לכונן את חיי המיעוט היהודי בליטא על יסודות של אוטונומיה לאומית, היה פרי צירוף של גורמים היסטוריים שונים בחיי העולם כולו, העם הליטאי ויהדות ליטא.

היה זה אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה והמהפכות הגדולות ברוסיה הצארית וגרמניה הקיסרית, שזיעזעו את אשיות ההסדר הפוליטי באירופה ומאידך בישרו תקופה חדשה בשביל עמים מרובים שהיו קודם מדוכאים על־ידי עמים אחרים ומשוללים קיום לאומי חופשי ועצמאי. באויר העולם ניסרה אז הסיסמה המקובלת של הגדרה לאומית עצמית בשביל כל עם ועם כתנאי להבטחת שלום בר־קיימא באירופה ובעולם כולו. הוקמה אז שורה של מדינות חדשות, והורחבו, או צומצמו, הגבולות של מדינות קיימות. הרעיון על זכותו של כל עם להגדרה עצמית, במשמעותה של הקמת מסגרת מדינית שלו, הושלם אז גם בהכרת זכותו של כל מיעוט לאומי לחיות את חייו הלאומיים ללא כל הפרעות מצד עם־הרוב במדינה, בה הוא יושב, וכן הוחלט להעמיד את זכויותיהם של בני המיעוטים בחסותו של "חבר הלאומים".

גם העם הליטאי הרגיש באותם הימים שהגיעה השעה, תוך הסתמכות על הזכות של הגדרה לאומית, לדרוש גם בשבילו עצמאות מדינית. באופן הגיוני חייב הדבר את מנהיגי העם הליטאי להכיר בזכויות הלאומיות של המיעוטים שיהיו בגבולותיה של ליטא עצמאית, שצריכה היתה, בהתאם לשאיפותיו הלאומיות של העם הליטאי, לכלול גם את וילנה, עיר הבירה ההיסטורית שלו. הליטאים ידעו היטב, כי צפוי להם מאבק קשה מאוד להשגת שאיפותיהם המדיניות, ומשום כך הם היו מעוניינים למשוך גם את המיעוטים הלאומיים למאבק זה. ביחוד ראו אז מנהיגי התנועה הלאומית הליטאית צורך — וזה לא בלי היסוסים ולבטים מסויימים — לרכוש לשאיפותיהם הפוליטיות את אהדתם ותמיכתם המוסרית של יהודי ליטא ובאמצעותם גם את תמיכתה של היהדות העולמית כולה. והיו להם לכך כמה נימוקים פוליטיים וכלכליים,[1] שאחד מהם, ואולי גם המכריע, היה נעוץ בכך שכתוצאה מסיבות היסטוריות מסויימות היוו הליטאים בעיר וילנה מיעוט זעום — רק כשלושה אחוזים — ורוב רובה של העיר היו פולנים ויהודים. מנהיגיהם הפוליטיים של הליטאים הבינו היטב, שללא תמיכתם הפעילה של בערך 60 אלף יהודי וילנה לא היה להם כל סיכוי לזכות במערכתם הקשה על עיר הבירה ההיסטורית שלהם.

בו בזמן שבמוחותיהם של ראשי העם הליטאי בשלה ההכרה בצורך וגם בכדאיות הפוליטית להבטיח ליהודים במדינת ליטא לא רק שוויון פוליטי ואזרחי מלא, אלא גם זכויות לאומיות נרחבות — היו רוב־רובם של יהודי ליטא חדורים רצון כביר להמשיך בטיפוח ייחודם הלאומי ולחיות בתוך הגוף המדיני החדש חיים מלאים תוכן ויצירה לאומיים. בימי השלטון הרוסי הם לא רצו להטמע בתוך התרבות הרוסית הגדולה והעשירה, וכמובן לא רצו, וגם לא יכלו, בשום אופן להתבולל בעם הליטאי שרק התחיל אז ליצור תרבות לאומית משלו. יהודי ליטא, חדורי מסורת ורגש לאומי חזק, ראו תמיד את עצמם כחלק אורגאני של העם היהודי ברחבי תבל ונאמנים לכל שאיפותיו וכיסופיו. כל רעיון של טמיעה והתבוללות, של ויתור על אורח חייהם הלאומיים — על גילוייו הרב־גוניים, הדתיים־מסורתיים והחילוניים־לאומיים כאחד — היה להם זר ונוגד את רוחם והכרתם. עוד בהיותם חלק של יהדות רוסיה העצומה, תמכו הם בכל ליבם בדרישה להענקת אוטונומיה לקיבוץ היהודי ברוסיה להסדרת ענייניו הלאומיים וניהולם, אוטונומיה מבוססת על העקרון הפרסונאלי,[2] אשר יחד עם התביעה לשוויון פוליטי ואזרחי מלא הוצגה אז כמעט על־ידי כל המפלגות היהודיות ברוסיה הצארית.[3] אם בימי המשטר הצארי לא היו שום סיכויים למילוי אותה דרישה, הרגישו יהודי ליטא שעם התמוטטותו של משטר זה והקמתו של סדר חדש במזרח אירופה נעשתה הדרישה לאוטונומיה לאומית לדבר שניתן לממשו. במעמד של מיעוט לאומי, מוכר על־ידי החוק, הם ראו ערובה נוספת לשוויון האזרחי והפוליטי המלא במדינת ליטא החדשה. בדרישתם להעניק להם שלטון לאומי עצמי קיבלו יהודי ליטא כל הזמן עידוד ועזרה מצד היהדות העולמית, אשר, בין היתר, באו לגילוי בולט בהחלטתו של הקונגרס של יהודי אמריקה בשנת 1918, בהצהרתו של המשרד של ההסתדרות הציונית בקופנהאגן בשנת 1918, וביחוד בתזכירו הידוע של ועד המשלחות היהודיות על־יד ועידת השלום בפאריס (Comité des delegations Juives Aupre's de la Conference de la Paix), במאי 1919. בתזכיר זה הובעה הדרישה שהמיעוטים הלאומיים, כולל, כמובן, את המיעוטים היהודיים, יוכרו בכל המדינות כגופים אוטונומיים, בעלי זכויות מיוחדות.

בהקשר זה ראוי לציין, שמיד לאחר המהפכה ברוסיה בשנת 1917, כאשר אוקראינה התחילה לצעוד את צעדיה הראשונים לקראת הממלכתיות שלה, יצקה היא דפוסים אירגוניים — תחילה בצורה של מזכירויות מיוחדות ואחר־כך בצורה של מיניסטריונים מיוחדים — לטיפול בענייני המיעוטים הלאומיים אשר בתוכה. ב־9 בינואר 1918 החליטה ה"ראדה" (הפארלמנט) האוקראינית להעניק בחוק מיוחד זכויות לאומיות נרחבות, בשטח התרבותי וגם בשטחים אחרים, למיעוטים — הרוסי, היהודי והפולני — על יסודות של אוטונומיה פרסונאלית של המיעוטים האלה. נעשתה אז באוקראינה פעולה לשם ביצוע ההחלטה הזאת, אך כל העניין נסתיים חיש מהר עם סופה של ממלכתיותה העצמאית של אוקראינה ומלחמת האזרחים שלא איחרו לבוא.[4]

במצב זה נוצרו בליטא בשביל היהודים, בגמר מלחמת העולם הראשונה, תנאים נוחים מאוד להקמת אוטונומיה לאומית, שצריכה היתה לשמש דוגמה גם לארצות אחרות. ואכן, בשנת השלום הראשונה, ב־1919, התחילו בליטא לבנות את המסד של הבנין הזה ולהקים עליו את הנדבכים הראשונים. אולם לא ארכו הימים והתנאים הנוחים השתנו לגמרי. התחילו לנשוב רוחות רעות וזועמות, והפרח הרך של האוטונומיה היהודית, כפי שיתואר להלן, קמל־נבל עוד בטרם הספיק לגדול ולהתפתח.

ב

אחרי מערכה ממושכת וקשה עלה בידי קבוצה של עסקני ציבור ליטאיים לקבל באוגוסט 1917 משלטונות הכיבוש הגרמני רשיון לכנס בווילנה ועידה ליטאית, כדי לדון בעתידו של העם הליטאי ולקבוע את משאלותיו לקראת ועידת השלום שצריכה היתה להתכנס עם גמר המלחמה. הוועידה הליטאית התקיימה בווילנה ב־18—22 בספטמבר 1917, והשתתפו בה למעלה ממאתיים איש, עסקנים ליטאיים מכל רחבי הארץ, שהוזמנו אישית לוועידה על־ידי ועד מארגן ליטאי (הגרמנים לא הרשו לקיים בחירות לוועידה). היה זה אחרי מיגור המשטר הצאריסטי ברוסיה, כאשר באופק נראו כבר סימנים של תקופה חדשה בחיי העולם ובחיי כל העמים המדוכאים. הוועידה קיבלה החלטה האומרת, שהתפתחותה החפשית של ליטא דורשת להקים מדינה ליטאית עצמאית ודמוקראטית בגבולותיו האתנוגראפיים של העם הליטאי עם תיקונים מסויימים של גבולות אלה הדרושים מבחינה כלכלית. במדינה החדשה, נאמר בהחלטה הזאת, יש להבטיח את הזכויות של המיעוטים הלאומיים. יש לכנס אסיפה מכוננת בעיר וילנה כדי לקבוע את יסודות המדינה ויחסיה עם מדינות אחרות. בהתחשב עם דרישותיהם של שלטונות הכיבוש הגרמני נתקבלה על־ידי הוועידה החלטה נוספת והיא — שמדינת ליטא, שעה שתקום, תקיים יחסים כלכליים, תרבותיים ופוליטיים הדוקים עם גרמניה. הוועידה בחרה גם ב״טאריבה״ (Taryba, בליטאית — מועצה), בתור נציגותה של ארץ ליטא — ומשום כך היא נקראה בגרמנית Landesrat (לאנדסראט) — מורכבת מעשרים איש, כולם ליטאים, אשר ברובם הגדול נמנו עם הזרם הלאומני והקתולי של העם הליטאי והיו בעלי השקפות שמרניות וימניות. עם תום הוועידה הוגש הרכב ה״טאריבה״ לאישורו של ראש השלטון הצבאי הגרמני בליטא דאז, אשר אישר אותו במעמד חגיגי והצהיר בפני חברי ה״לאנדסראט״ שב״הסכמתם״ יצורפו אליו נציגי האוכלוסיה הפולנית, הבילורוסית והיהודית. דובר אז על צירוף של עוד חמישה חברים ל״טאריבה״, מהם שני יהודים.

בשל הרכבה הלאומי החד־צדדי, וכן בשל צביונם הפוליטי־שמרני של רוב חברי ה״טאריבה״, היא לא היתה פופולארית בקרב האוכלוסיה, ובעיקר בין תושבי העיר וילנה, שברובה הגדול לא היתה ליטאית. רבים ראו בכל ענין כינוס הוועידה, בהסכמתם של הגרמנים, ובעצם בחירת ה״טאריבה״ — קנוניה מסויימת בין ממשלת גרמניה דאז והחוגים הימניים הליטאיים על מנת לספח את ליטא לקיסרות הגרמנית, במסווה של עצמאות מדינית פיקטיבית, שתוענק לה על־ידי גרמניה. התושבים הפולנים צידדו אז בסיפוחה של ליטא, אחרי המלחמה, לפולין העצמאית, וכמובן דחו את כל הרעיון לשגר ל״טאריבה״ הליטאית נציגים שלהם. גם הבילורוסים סירבו לשתף פעולה כל־שהי עם ה״טאריבה״, שכן הם שאפו לליטא גדולה, כולל מחוזות גרודנה וביאליסטוק, המאוכלסים בחלקם הגדול על־ידי בילורוסים, בו בזמן של״טאריבה״ היתה אוריינטציה על ליטא רק בגבולות אתנוגראפיים, עם אי־אלה תיקונים טריטוריאליים, שבהם יהוו הליטאים רוב מכריע של התושבים. גם היהודים לא היו אז מוכנים להשתתף ב״טאריבה״ על־ידי שיגור נציגים שלהם. הם צידדו בהחלט ברעיון של ליטא עצמאית, אבל גם הם היו מעוניינים מאוד בכך, שמדינת ליטא — לכשתקום — תכלול בתוכה גם את מחוזות גרודנה וביאליסטוק ושיהדות מחוזות אלה לא תנותק מיהדות וילנה וקובנה. הם רצו בליטא עצמאית, לא כ״מדינה לאומית״ (של הליטאים), אלא כ״מדינה של לאומים״ (ליטאים, פולנים, יהודים ובילורוסים). היות ועל־ידי שלטונות הכיבוש הגרמניים הוענק ל״טאריבה״ מעמד של ״לאנדסראט״ (מועצה ארצית) ולא של נציגות הליטאים בלבד, ראו היהודים את עצמם מקופחים בזה שה״לאנדסראט״ נבחר על־ידי ועידה של ליטאים בלבד, מבלי לתת בה דריסת רגל לכל יתר הקבוצות הלאומיות ותוך התעלמות מלאה מקיומן וזכויותיהן. הם ראו קיפוח גם בזה שמדובר היה — וגם זה לא באופן רשמי — רק בשני נציגים יהודיים ב״טאריבה״, בו בזמן שלפי מספר היהודים בליטא הגיעה להם נציגות של לא פחות משלושה איש. ציבור יהודי וילנה גם דרש, שתינתן להם האפשרות, כמו שזה ניתן לליטאים, לכנס ועידה של יהודי ליטא כדי לקבוע עמדה לכל הענין, שהם ייחסו לו חשיבות ראשונה במעלה. תביעתם זו של יהודי וילנה לא באה על סיפוקה מצד שלטונות הכיבוש הגרמניים.

בשלב המדובר לא גילו גם אנשי ה״טאריבה״ נטייה מיוחדת וכנה להרחיבה על־ידי צירופם של נציגי קבוצות לאומיות אחרות. התקיים אז מגע רופף מאוד ובלתי־רשמי ביניהם לבין הציבור היהודי והתברר שאנשי ה״טאריבה״ מתנים את צירופם של שני נציגים יהודיים בשני תנאים, היינו, שהם, הליטאים, יקבעו את נציגי היהודים ושעל הנציגים לדעת היטב את השפה הליטאית. הציבור היהודי לא היה מוכן, וגם לא יכול, לקבל את התנאים. הרכב ה״טאריבה״ נשאר איפוא כמו שהיה, כלומר במאה אחוז ליטאי. עם שובם מרוסיה לליטא, בקיץ 1918, של מספר עסקנים פוליטיים ליטאיים, שהיו שם כפליטים, צורפו כמה מהם ל״טאריבה״ (ביניהם היה גם פרופ׳ אוגוסטינאס וולדמאראס — Augustinas Voldemaras, שעליו עוד ידובר להלן).

ראשי הציבור היהודי בווילנה, שראו את עצמם אז בצדק כראשי הציבור היהודי בליטא, קיימו בזמן הכיבוש הגרמני מגע הדוק עם מרכז ההסתדרות הציונית בגרמניה, בברלין, שבראשו עמד אז העסקן הציוני הידוע ד״ר א. האנטקה, בענין ההגנה על זכויותיהם הפוליטיות והלאומיות של יהודי ליטא. למרכז זה היו קשרים וגישה לחוגי השלטונות הגרמניים המכריעים, והוא פיתח פעולה נרחבת לשם הגנה בפני שלטונות הכיבוש על האינטרסים של יהודי החבלים, שהיו אז בכיבוש הגרמני, כולל חבל ליטא. כדאי להעיר בהקשר זה, כי מלבד ההסתדרות הציונית היו עוד שני גופים של יהודי גרמניה שדרשו את טובת היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני והם: הוועד למען המזרח (Komite für den Osten) ואיחוד הארגונים היהודיים בגרמניה (Vereinigung der Jüdishen Organisationen Deutschland [VJOD] Zur Wahrung der Rechte der Juden des Ostens). לשם בירור תביעותיהם הפוליטיות של יהודי ליטא בקשר להקמת ה״טאריבה״, בתור ״לאנדסראט״ של ליטא שהורכב אך ורק מליטאים, ביקר ד״ר א. האנטקה ב־12—17 באוקטובר 1917 בווילנה וקיים שם שורה של התייעצויות עם העסקנים היהודיים. אחרי שובו לברלין הגיש ד״ר א. האנטקה, ב־26 באוקטובר, בשם מרכז ההסתדרות הציונית בגרמניה, למינהלת ה״אובראוסט״ — שלטון הכיבוש הגרמני הראשי בחזית המזרחית — תזכיר מפורט, בו הוא

תמד תמיכה מוחלטת בטענותיהם של יהודי ליטא בענין הרכבה החד־צדדי של ה"טאריבה" והתעלמותם המלאה של ראשי ה"טאריבה" מתביעותיו הצודקות של הציבור היהודי. בתחילת פברואר 1918 ביקרה בברלין משלחת מטעם הציבור היהודי בווילנה, מורכבת מהרב יצחק רובינשטיין והרב ישראל־ניסן קרק, אשר הופיעה בישיבה מה־6 בפברואר בפני מרכז ההסתדרות הציונית ועסקנים יהודיים בגרמניה. בישיבה זו הודגשה תביעתו של ציבור יהודי ליטא לא רק לנציגות הוגנת ונאותה ב"טאריבה", אלא גם להכרת זכותם של יהודי ליטא, בתור מיעוט לאומי ניכר, ליהנות מזכויות לאומיות ושלטון לאומי עצמי. הרב רובינשטיין קבל על חלוקת ליטא ההיסטורית וקריעתו של פלך גרודנה מהמדינה הליטאית (לפי תפיסתה של ה"טאריבה"). הוא גם הוקיע את ה"טאריבה" על סירובה לקבל החלטה על אוטונומיה לאומית ליהודים, והפריך את טענתה שאין ל"טאריבה" סמכות בנושא זה, שהרי היא לקחה לעצמה את הסמכות לקרוע את ליטא מרוסיה ולהיכנס לברית צבאית עם גרמניה. הוא סיים בקריאה ליהודי גרמניה לתמוך במאבק היהודים. מרכז ההסתדרות הציונית בגרמניה הזדהה לחלוטין עם עמדתה של המשלחת וגם עשה פעולה כדי להשפיע על גורמים פוליטיים גרמניים, כולל משרד החוץ הגרמני דאז, שהם ידרשו ממנהיגי הליטאים להכיר בתביעותיהם הצודקות של יהודי ליטא. לענין זה הוקדשו גם כמה מאמרים ב"יידישע רונדשוי" (17.2.18, 10.4.18, 19.7.18, 20.9.18, 25.10.18) — עתונה הרשמי של ההסתדרות הציונית בגרמניה. אולם כל הפעולה הזאת לא היו לה שום תוצאות חיוביות, כי השלטונות הגרמניים, הן בברלין והן בווילנה, נקטו עמדה דו־משמעית; מצד אחד הכירו ביהודי ליטא כלאומיות, אך מאידך טענו הלוך וחזור, כי עקרונית מחוייבת גרמניה להשאיר למדינה שהכירה בה את סידור ענייניה הפנימיים, אולם מאחר שהליטאים הביעו את משאלתם להיעזר בגרמניה בבנין המדינה החדשה היא מוכנה לנצל את השפעתה לטובת תביעותיהם הצודקות של היהודים (תשובתו של הרייכסקאנצלר מיום ה־8 ביולי 1918 לתזכירה של ה־VJOD מיום ה־2 באפריל 1918). תשובה דומה ניתנה לעתירתו של "הועד למען המזרח" על־ידי ראש הממשל האזרחי באוברואוסט פון־פלקנהויזן (Von-Falkenhausen) יומיים לפני כן, כלומר ב־6 ביולי 1918. בהקשר זה כדאי לציין, כי החוגים הקתוליים בגרמניה, כלומר, מפלגת ה"מרכז" (ה"צנטרום"), שהיתה בעלת השפעה פוליטית גדולה מאוד בגרמניה וברייכסטאג שלה, הן בתקופת המונארכיה והן בתקופת הרפובליקה הווימארית, התייצבה במלוא כוחה מאחורי הקו הסרבני של ה"טאריבה" דאז לגבי התביעות של היהודים. מנהיגה של מפלגה זאת, ד"ר מ. ארצברגר הידוע, נקט אז עמדה עויינת מוחלטת לגבי תביעות יהודי ליטא כלפי ה"טאריבה" הליטאית. ד"ר ארצברגר גם גרם לדזיאוריינטציה על המצב המדיני בליטא של העתונות הגרמנית. כך, למשל, הוא הודיע בישיבה של החברה הגרמנית־ליטאית מיום ה־16 במארס 1918, כי הליטאים ב"טאריבה" הציעו למיעוטים בו מקומות (נוסף לעשרים השמורים לליטאים), אולם הם דחו הצעה זאת. אין סימנים לכך שד"ר ארצברגר שינה את עמדתו בנידון אחרי התזכיר המפורט שנשלח לו מטעם הארגונים היהודיים בגרמניה. אגב, גם הליטאים הפיצו ידיעות סטטיסטיות מוזרות. כך הודיע א. סמאֶטונה בברלין, בעת ביקורו אחרי הכרזת העצמאות, כי בווילנה חיים 33,000 ליטאים. ידיעה זו נתפרסמה ב־Vossishe Zeitung.

ב־16 בפברואר 1918 הכריזה ה"טאריבה", ספק בהסכמתם וספק בידיעתם של הגרמנים, על עצמאותה המדינית של ליטא. בהכרזה זו נאמר שה"טאריבה", בתור נציגותו היחידה של העם הליטאי, מכריזה, בהתאם לזכות המוכרת להגדרה לאומית־עצמית, על הקמתה מחדש של מדינת ליטא העצמאית, מושתתת על עקרונות דמוקראטיים, עם וילנה כעיר הבירה שלה, ומצהירה על פירוק כל הקשרים אשר קודם קשרו את המדינה הזאת לעמים אחרים.

בהקשר זה כדאי לציין, כי לפני הכרזת עצמאותה של ליטא על־ידי ה"טאריבה", וגם אחרי ההכרזה, טרם נסיעתם של כמה ממנהיגי הליטאים לברלין, שבה התחייבו להשתתף בהוצאות המלחמה של גרמניה — ניסו המנהיגים היהודים להידבר עם הליטאים, אך ללא הצלחה. על כך יש כמה פרטים מעניינים בהתכתבותו של ש. רוזנבוים עם ד"ר פול נתן (Paul Nathan).

באותם הימים היתה גרמניה הקיסרית עוד די חזקה ובטוחה בנצחונה. אם כי הקיסר הגרמני וילהלם השני, אחרי שה"טאריבה" הצהירה שליטא, לאחר שתוקם, תקיים יחסים פוליטיים וכלכליים הדוקים עם גרמניה, הכיר כאילו ב־23 במארס 1918 בעצמאותה של ליטא, לא נטשה עוד אז הממשלה הגרמנית את תכניתה לספח, באופן רשמי או בלתי רשמי, את ארץ ליטא לגרמניה. בתנאים כאלה נשארה ההכרזה מה־16 בפברואר 1918 דבר ערטילאי ולא היתה לה שום ממשות מדינית עד אותו רגע שגרמניה מוכרחה היתה להכיר בתבוסתה, כלומר עד ה־11 בנובמבר 1918, היום שבו נחתם הסכם שביתת־הנשק. רק כמה ימים לפני זה, היינו ב־5 בנובמבר, הוקמה על־ידי ה"טאריבה" הממשלה הליטאית הראשונה בראשותו של פרופ' וולדמאראס. זמן מה קודם לכן התחילו ראשי ה"טאריבה" לנהל משא ומתן רשמי, והפעם גם ענייני, עם ראשי הקהילה היהודית בווילנה והמפלגה הציונית בנוגע להשתתפותם של היהודים ב"טאריבה" ובממשלה הליטאית. הפעם היה הטון של המשא והמתן מצד המנהיגים הליטאיים אחר משהיה קודם. היות ולפני זה כל תקוותם לקבל עצמאות בשביל ליטא היתה קשורה בהנחה שגרמניה תנצח במלחמה, היה אז חשש — בשל תבוסתה הוודאית של גרמניה — שכל ענין עצמאותה של ליטא יישאר חלום בלבד. המנהיגים הליטאיים הבינו עד מה חשוב לשתף את היהודים במאבקם המדיני. הם קיבלו אז את תביעת היהודים בנוגע לנציגיהם ב"טאריבה" ובממשלה, ונסוגו מדרישתם הקודמת בנוגע לאופן קביעתם של נציגים אלה וכן בנוגע לידיעת השפה הליטאית שתהא חובה עליהם. כתוצאה מהמשא והמתן הזה ולפי בחירתו של הציבור היהודי, נכנסו בדצמבר 1918 ל"טאריבה" וגם לממשלה שלושה יהודים כנציגי האוכלוסיה היהודית: ד"ר יעקב ויגודסקי (ציוני) כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים; העו"ד שמשון רוזנבוים (ציוני) כסגן המיניסטר לענייני חוץ; וד"ר נחמן רחמילביץ (אגודת ישראל) בתור סגן המיניסטר למסחר ותעשיה. כולם נכנסו לממשלה הליטאית השניה שהורכבה אז בווילנה, במקום ממשלתו של וולדמאראס, על יסודות של קואליציה רחבה, בראשותו של מיקולאַס סלז'וויצ'יוס (Mycolas Slezevicius), סוציאליסט עממי), ושבה השתתפו נציגי כל המפלגות הליטאיות (הנוצרים־

דמוקראטים, הסוציאליסטים־העממיים, הסוציאל־דמוקראטים והלאומניים). כמו כן היה מיניסטר בלי תיק לענייני הבילורוסים באותה ממשלה, וגם כמה נציגים שלהם צורפו אז ל״טאריבה״. הצהרת הממשלה הזאת על תכנית פעולותיה, שפורסמה ב־26 בדצמבר 1918, נחתמה גם על־ידי המיניסטר לענייני היהודים וסגני המיניסטרים היהודיים הנזכרים והמיניסטר לענייני הבילורוסים. הגליון הראשון של ״ידיעות הממשלה״, שהופיע בווילנה ב־29 בדצמבר 1918 ושבו פורסמה הצהרת הממשלה, הודפס, נוסף לשפה הליטאית, גם באידיש.

הצטרפותם של נציגי היהודים והבילורוסים ל״טאריבה״ וגם לממשלה הליטאית הזמנית חיזקה אז בהרבה את תביעותיהם של הליטאים לחבל גרודנה ובמיוחד לחבל וילנה. שר החוץ של ליטא דאז, פרופ׳ א. וולדמאראס, ראה בכך הישג גדול במאבקו של העם הליטאי למען עצמאותו המדינית.

מצבה של הממשלה הליטאית בווילנה היה קשה מאוד. אחרי חתימת הסכם שביתת־הנשק בין גרמניה וארצות ההסכמה והמהפכה בגרמניה, התחילו צבאות הגרמנים לסגת ולפנות את חלקי הטריטוריה של רוסיה הקודמת שהיו בכיבוש הגרמני. בעקבות הצבא הגרמני ושלטון הכיבוש הנסוג התקדמו יחידות של הצבא האדום הקומוניסטי בכיוון למערב. בסוף דצמבר 1918 ראתה הממשלה הליטאית, שאך זה החלה בהתארגנותה, צורך דחוף לעזוב את וילנה ולעבור לקובנה. בינתיים התקרב הצבא האדום לווילנה וכעבור כמה ימים גם כבש את העיר. מחברי הממשלה היהודיים, רק שניים — ש. רוזנבוים וד״ר נ. רחמילביץ — באו עם יתר חברי הממשלה לקובנה. ד״ר י. ויגודסקי, המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, לא הסכים לעזוב את וילנה ולנטוש את קהילת היהודים בה ולא עבר לקובנה. המשרה של מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים נשארה, איפוא, פנויה.

ג

במשך שני החדשים הראשונים של שנת 1919 היה גורלה של ליטא, כמדינה עצמאית, מוטל בספק גדול. אחרי שהצבא האדום נכנס לווילנה, המשיך הוא להתקדם מערבה ובמסעו זה כבש עוד חלקים של ליטא והתקרב לקובנה. אולם בחודש פברואר 1919 חל שינוי ניכר לטובת הממשלה הליטאית. בעזרת המילווה של 100 מיליון מארקים שהממשלה הליטאית קיבלה מגרמניה, והודות להיענותו הפטריוטית של הנוער הליטאי, שהתנדב בהמוניו לצבא הליטאי הלאומי, עלה בידי הממשלה הליטאית הצעירה תוך כמה שבועות להקים כח מזוין, לשחרר חלקים גדולים של ליטא מהצבא האדום ובכלל להתעצם כממשלה. בכל זאת עוד שרר אז במקומות שונים של הפרובינציה הליטאית מצב של תוהו ובוהו. היו גם לא מעט מקרים של התפרעויות אנטי־יהודיות חמורות מצד קצינים וחיילים ליטאיים במסוה של פעולות נגד קומוניסטים וספסרים. דבר זה הניע את הסיעה היהודית בעירית קובנה — אשר נבחרה ביזמת הציבור המקומי בסוף דצמבר 1918 על יסודות דמוקראטיים ושהסיעה היהודית היתה בה די חזקה ורבת השפעה — לפנות לממשלה הליטאית ולדרוש ממנה נמרצות שהיא תנקוט אמצעים חריפים נגד האשמים בהתפרעויות האמורות. ראש הממשלה דאז, מ. סלז׳וויצ׳יוס, גילה יחס רציני לפנייתה של הסיעה היהודית, ומצב הביטחון של האוכלוסיה היהודית השתפר אחרי זה באופן ניכר. מגע זה של באי־כוח האוכלוסיה היהודית של קובנה עם הממשלה הליטאית — שבה היו, כאמור, שני סגני מיניסטרים יהודיים (ש. רוזנבוים, סגן המיניסטר לענייני חוץ, יצא לפאריס כחבר המשלחת הליטאית לוועידת השלום, וד״ר נ. רחמילביץ נשאר אז בקובנה לעבוד בממשלה) — העמיד על סדר היום את השאלה בנוגע למילוי משרת המיניסטר בלי תיק לענייני יהודים, שהיתה, כאמור, פנויה מאז עזבה הממשלה את וילנה ועברה לקובנה. לשם דיון בשאלה זו כונסה התייעצות של עסקנים ציבוריים מקובנה ומערי השדה. לציבור היהודי היה ברור כי למינויו של איש מתאים למשרה זו, שייהנה מאמונו המלא, תהא נודעת חשיבות רבה לא רק מבחינת המאבק להבטחת זכויות לאומיות למיעוט היהודי, אלא גם מבחינת האפשרויות להגן על הזכויות והאינטרסים האזרחיים של האוכלוסיה היהודית. לא היו אז שום ספקות, שעובדת השתתפותו של מיניסטר לענייני היהודים בממשלה תרים בעיני כל העם הליטאי את קרנם של היהודים כאזרחים שווי זכויות המשתתפים יחד עם הליטאים בהקמתה ובבניינה של המדינה הצעירה. עם זאת, היו בקרב הסיעה היהודית של עירית קובנה, שהיתה הנציגות היחידה של הציבור היהודי בעיר זו, וכן בציבור היהודי כולו, היסוסים לא מעטים בנוגע לכל אופיה של משרת מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. מיניסטר כזה צריך יהיה להיות שליח של הציבור היהודי ואחראי לפניו, אבל בעת ובעונה אחת הוא ישא, כחבר הממשלה, ולו רק באופן פורמאלי, גם באחריות המשותפת עם יתר חברי הממשלה לכל פעולותיה. חששו, שעם כל שינוי שעלול לבוא בהרכב הממשלה, כתוצאה משינוי ביחסי הכוחות בקרב העם הליטאי, יהיה צורך להחליף גם את המיניסטר היהודי, ויתכן גם שימונה מיניסטר יהודי שלא לפי רצונו של הציבור היהודי. משום כך גברה בהתייעצות הדעה, כי יש להציע לממשלה הליטאית שבמקום מיניסטר לענייני היהודים יהיה רק ״שטאַטס־סקרטאַר״ (מזכיר לענייני המדינה) יהודי לעניינים האלה, שימונה לפי המלצת הציבור היהודי ושלא ישא באחריות לפעולות הממשלה כולן. עם זאת החליטה התייעצות העסקנים הציבוריים האמורה לייפות את כוחה של הסיעה היהודית בעירית קובנה לקבל את ההחלטה הסופית בכל הענין הזה. ההצעה הובאה לפני הממשלה, אבל היא דחתה אותה בתוקף והודיעה שאפשר לדבר רק על מיניסטר לענייני היהודים וזאת בשל שני נימוקים: ראשית, מפני שכך הוחלט בווילנה, כאשר הוקמה הממשלה הליטאית, ושנית, מפני שהממשלה דווקא מעוניינת בכך שגם היהודים ירגישו עצמם אחראים לה. במצב זה לא היה מוצא אחר מאשר להסכים לעמדתה של הממשלה. אחרי התיעצויות ממושכות הוחלט בסיעה היהודית להציע לממשלה למנות בתור מיניסטר לענייני יהודים את העסקן הציוני ד״ר מנחם (מכס) סולובייצ׳יק, שעמד אז בראש הסיעה היהודית בעירית קובנה והשתתף באופן פעיל מאוד בניהול ענייניה של העיריה. ההצעה הובאה לפני הממשלה, אך עבר כחודש ימים עד אשר נתקבלה ממנה תשובה חיובית. נראה שכבר אז היו בממשלה דעות שונות, אם בכלל למנות את מישהו למשרה הפנויה של מיניסטר לענייני היהודים. בינתיים אירע דבר שזעזע עמוקות את דעת הציבור היהודי בליטא ובחוץ־לארץ, וגם העמיד במצב לא נעים את הממשלה הליטאית, בעיקר את החלקים הפרוגרסיביים שלה. בעיר פוני־

בז', מיד עם פינויה על־ידי הצבא האדום, ערכו חיילים ליט־איים במאי 1919 פרעות ביהודים, בהאשימם אותם באהדה לקומוניסטים, שדדו את רכושם והתעללו בהם. היו גם חללים ופצועים. הממשלה הרגישה שהדבר עלול להביא נזק לא־קטן למדינה הצעירה, והיא ראתה אז צורך להרגיע את דעת הקהל היהודי. היא הודיעה על מינוי ועדת־חקירה מיוחדת בענין הפרעות בפוניבז', והצהירה שהאשמים בהן יבואו על ענשם. בעת ובעונה אחת נתקבלה על־ידי הממשלה החלטה למנות את ד"ר מ. סולובייצ'יק למיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. ב־2 ביוני 1919 השתתף ד"ר מ. סולובייצ'יק בפעם הראשונה בישיבת הממשלה הליטאית (המינוי הרשמי נחתם על־ידי נשיא המדינה רק ב־21 באוקטובר 1919 ופורסם ב"ידיעות הממשלה הזמנית", גליון מס' 14, מה־28 באוקטובר 1919).

למינויו של ד"ר מ. סולובייצ'יק כמיניסטר לענייני היהודים בממשלת ליטא היה הד גדול הן בין יהודי ליטא והן ביהדות העולמית. כולם רצו לראות בזה סימן שמדינת ליטא הצעירה עלתה על הדרך של הכרה בזכויות לאומיות למיעוט היהודי

ĮSAKYMAS.

Remdamasis Ministerio Pirmininko pristatymu iš š. m. spalių mėn. 18 d. šiuomi tvirtinu p. Maksą Soloveičiką Ministeriu be portfelio Žydų reikalams ir p. Juozą Voronko Ministeriu be portfelio Gudų reikalams.

A. Smetona
Valstybės Prezidentas.

Galvanauskis
Ministeris Pirmininkas.

Kaunas,
1919 m. spalių mėn. 21 d.

הנוסח המלא של פקודת נשיא המדינה, סמאטונה, וראש הממשלה, גאלוואנאוסקאס, על מינויי מ. סולובייצ'יק למיניסטר בלי תיק לענייני היהודים ושל י. וורונקה למיניסטר בלי תיק לענייני הבילורוסים.

שלה ועל־ידי זה התיצבה בשורה הראשונה של המדינות המת־קדמות, אשר יש להן הרצון הטוב למצוא פתרון נכון וצודק לבעית המיעוטים הלאומיים שלהן. יהודי ליטא קיבלו את המינוי בסיפוק רב וראו בו התחלה של תקופה חדשה ורבת־תקוות בחייהם במדינת ליטא וביחסיהם עם הרוב הליטאי שלה.

אחרי מינויו של המיניסטר לענייני היהודים חל שיפור ניכר במצב הבטחוני של האוכלוסיה היהודית. רבות תרם לכך גילוי הדעת של הממשלה, חתום על־ידי כל חבריה, לרבות ד"ר מ. סולובייצ'יק (ראה עמ' 42), בו גונו בחריפות כל מיני התפרעויות שיסוי נגד חלקים מסויימים של האוכלוסיה, ובעיקר נגד היהו־דים. האשמים בפעולות אלו הוקעו כאוייבי המדינה, שייענשו בכל חומרת הדין.

הפעולה הראשונה של המיניסטר לענייני היהודים היתה להקים בכל הערים והעיירות את התאים היסודיים של שלטון יהודי לאומי־עצמי, היינו, לקיים בכל מקום בחירות דמוקרא־טיות של ועדי הקהילה היהודית. לא היה עוד אז שום חוק שיתן לוועדי קהילות אלו בסיס משפטי לפעולותיהם ושיאפשר להם להטיל מסים על יהודי המקום למימון תקציביהם. בכל זאת החלו מיד בהקמת רשת של קהילות יהודיות, בתקווה שעצם קיומן של קהילות אלו ימריץ את הממשלה לחוקק את החוק על השלטון היהודי הלאומי־עצמי. המיניסטר לענייני היהודים פנה בקריאה לאוכלוסיה היהודית לגשת ללא דיחוי לביצוע הבחירות לוועדי הקהילות על פי תקנות שעובדו על־ידיו ושהכילו הוראות מפורטות בנוגע לאופן ושיטת הבחירות, שבקהילות גדולות היו פרופורציונאליות לפי רשימות, ובקהי־לות הקטנות — שמספר היהודים בהן היה פחות מאלף — רובניות־אישיות. הזכות לבחור ולהיבחר ניתנה לכל יהודי, בלי הבדל מין, שביום הבחירות היה בגיל שאינו למטה מעשרים שנה. במשך כמה חדשים הוקמה בליטה רשת ענפה של ועדי קהילות יהודיות, שבבחירותיהם השתתפו היהודים בהמוניהם. למרות שעוד חסר היה להם מעמד חוקי, הפכו הם מיד לגורם חשוב מאוד בחיים הציבוריים של היהודים בכל מקום ומקום.

כדי ליצור קשר מתמיד והדוק עם הציבור היהודי הקים ד"ר סולובייצ'יק, עם מינויו כמיניסטר לענייני היהודים, מועצה ציבורית זמנית שפעלה על־ידו ושהיתה מורכבת מעסקנים ציבוריים שונים. מועצה זאת התקיימה ופעלה כמוסד מייעץ למיניסטר היהודי עד שנבחר על־ידי ועידת הקהילות הראשונה ה"נאציונאל־ראט" (ועד הארץ היהודי; ראה להלן).[5]

ד

כאמור לעיל, מיד אחרי כינונה של הממשלה הליטאית יצאה משלחת לפאריס, לוועידת השלום, בראשותו של המיניסטר לענייני חוץ, פרופ' א. וולדמאראס, ובהשתתפותו הפעילה של סגן המיניסטר לענייני חוץ, ש. רוזנבוים. תפקידה של המשלחת היה לבוא במגע עם מעצמות הברית ולהשיג את הכרתן במדי־נת ליטא כמדינה עצמאית. במהלך המשא והמתן שהמשלחת הליטאית ניהלה אז עם גורמים פוליטיים שונים, התברר לה שיהיה זה לטובת האינטרסים הליטאיים להצהיר במיסמך רשמי על מעמדם הפוליטי והלאומי של היהודים בליטא. ב־5 באוגוסט 1919 העבירה המשלחת הליטאית ל"ועד המשלחות היהודיות" בפאריס, שייצג אז את היהדות העולמית לפני ועי־דת השלום, הצהרה בכתב (שנודעה בשם "הצהרת פאריס") על העקרונות שנקבעו על־ידי ממשלת ליטא בנוגע למעמדם של היהודים, אשר, כפי שנאמר בה, "מהווים ויהוו חלק של חוקי היסוד של ליטא".

כדאי לציין, שבסוף ההצהרה הובעה התקוה שוועד המשלחות יעדיף את הזכויות שניתנו ליהודי ליטא ברצון חופשי על אלו שניתנו בכפיה (היה בזה רמז לאמנה שפולין נאלצה, למרות התנגדותה החריפה, לחתום עם מעצמות הברית (ה"אנטאנט") להגנת זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים שבתחומה).

ההצהרה הזאת נחתמה על־ידי ראש המשלחת הליטאית פרופ' וולדמאראס, ומזכירה קלימאס.

"הצהרת פאריס" נתקבלה על־ידי יהודי ליטא כבשורה טובה ועידוד מצד הממשלה למאמציהם לבנות את חייהם הלאומיים על יסודות של אוטונומיה לאומית, שתוכל לשמש דוגמה גם למשאלותיהם ושאיפותיהם של היהודים במדינות אחרות. הם ראו בה גם התחייבות מצד מדינת ליטא לקיים כלפיהם הלכה למעשה את העקרון של שוויון זכויות פוליטיות ואזרחיות וערובה פוליטית שבמדינת ליטא הדמוקראטית הם לא יהיו אזרחים מסוג שני. גם בכל העולם היהודי, ובעיקר בין יהודי

אמריקה, שלא מעט פעלו לטובת הרעיון של הקמת ליטא עצמאית, נתקבלה ההצהרה בהערכה גדולה. כל העתונות היהו־דית העלתה על נס את בגרותה הפוליטית של הממשלה הלי־טאית, וכן את ההבדל העצום בין יחסה של ליטא לאזרחיה היהודים לבין היחס של פולין לאזרחים היהודים שלה.

ההצהרה עשתה גם רושם טוב על גורמים פוליטיים שונים באירופה ובאמריקה, שעליהם היה להכריע בשאלת ההכרה במדינת ליטא ותביעותיה הטריטוריאליות.

באוקטובר 1919 חל שינוי בהרכב הממשלה הליטאית. ממש־לת סלז'וויצ'וס הקואליציונית התפטרה ובמקומה הוקמה ממשלה חדשה בראשותו של ארנסטאס גאלוואנאוסקאס (Ernestas Galvanauskas, סוציאליסט לשעבר) — בלי השתתפותם של הסוציאל־דמוקראטים והסוציאליסטים־העמ־מיים. שאלת המיניסטר לענייני היהודים (כמו זו של המיניסטר לענייני הבילורוסים) לא עוררה אז שום קשיים פוליטיים או אישיים. שני המיניסטרים הקודמים לענייני המיעוטים הוזמנו להשתתף גם בממשלה החדשה. בהצהרתו של ראש הממשלה החדש לפני ה"טאריבה", מיום 6.10.1919, נאמר בין היתר:

"לעבודת הבנין של ליטא החפשית נקראים לא רק כל אזרחיה, אלא גם כל הלאומים שבתוכה, בתור כאלה. לכולם יובטחו בחוק התנאים הדרושים להתפתחותם החופשית... יהיה זה מתפקידו של הסיים המכונן לקבוע באופן תחוקתי את הצורה של היחסים הלאומיים ההדדיים במדינה. אולם במידה שבשטח זה כבר הופיעו שאלות, שאי־אפשר לדחות אותן, תבוא הממשלה לקראת צרכי החיים בהתאם לעקרו־נות שהובעו בהודעת משלחת השלום שלנו ב־5 באוגוסט (הכוונה היתה ל"הצהרת פאריס" הנ"ל). בין היתר תנקוט מיד הממשלה צעדים כדי להעמיד את המוסדות המוקמים עכשיו של האוטונומיה היהודית הלאומית — את הקהילות הדמוקראטיות — על בסיס משפטי מוצק ולהבטיח להן את האפשרות של עבודה פוריה על־ידי מתן זכות להנהיג מס מיוחד לסיפוק הצרכים".

אם כי הצהרה זו של ראש הממשלה החדשה דחתה את חקיקת החוק היסודי בנוגע לאוטונומיה לאומית יהודית עד שייבחר הסיים המכונן, היתה לה חשיבות גדולה, ראשית בשל עצם הסתמכותה על "הצהרת פאריס", ושנית בגלל הבטחתה לחוקק מיד חוק שיתן מעמד לגאלי לוועדי הקהילות.

בהסתמכו על "הצהרת פאריס" והצהרת ראש הממשלה, הכין המיניסטר לענייני היהודים הצעת חוק מפורטת בענין הקהי־לות, ועד הארץ היהודי (ה"נאציונאל־ראט") וכן על מיניס־טריון לענייני היהודים. אחרי שעיין בהצעת החוק החזיר אותו ראש הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, למיניסטר לענייני היהודים באמרו שחוק כזה יוכל להתקבל רק על־ידי הסיים המכונן, אשר בסמכותו יהיה לקבוע באופן תחוקתי את המשטר הפוליטי של מדינת ליטא וגם את מעמדם של המיעוטים הלאומיים, כולל המיעוט היהודי; הממשלה הזמנית, שהחוקה הזמנית של ליטא מסרה לידיה את הפונקציה של חקיקת חוקים עד שייבחר הסיים המכונן, יכולה לקבל חוק מצומצם בלבד ולקבוע בו רק את המינימום של ההוראות החוקיות הדרושות כדי לאפשר קיום לגיטימי לוועדי הקהילות. עמדתו של ראש הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, גרמה אכזבה גדולה לציבור היהודי. אחרי התלבטויות שונות, באה המועצה הציבורית הזמנית שעל־יד המיניסטר לענייני היהודים, יחד עם המיניסטר, לכלל מסקנה שבתנאים הקיימים אין דרך אחרת מאשר להתחשב בדרישתו של ראש הממשלה, ובמקום הצעת החוק האמורה להביא לפניו הצעת חוק יותר מצומצמת, שתכיל בכל זאת את כל הנורמות המשפטיות הדרושות לקיומם של ועדי הקהילות הדמוקראטיים. ראש הממשלה הסכים כללית להצעת החוק השניה שהוגשה לו, אבל גם בצורה זו היא נתקלה בהתנגדות גדולה מצד כמה חברי הממשלה, בעיקר מצד אלה שהשתייכו למפלגת הדמוק־ראטים־הנוצרים. אבן הנגף הגדולה ביותר היווה אז העקרון שכל היהודים הגרים במקום מסויים הם באופן אוטומאטי חברי הקהילה היהודית המקומית. גם זכותם של ועדי הקהילות להטיל מס מיוחד על היהודים, לכיסוי צרכיהם, עוררה בקרב חברי הממשלה התנגדות גדולה. היו ביניהם שבכלל התנגדו לעצם חקיקת חוק על הקהילות היהודיות וראו בכל הענין יצירת "מדינה בתוך מדינה". ראוי לציין, שבעצם המערכה הקשה על חוק הקהילות היהודיות נמצאה בליטא קבוצה של יהודים, אמנם לא גדולה (כמאה איש), של מתבוללים וסתם אנשים אנטי־ציבוריים, שהגישו לממשלה "פטיציה" חתומה, בה הביעו את התנגדותם המוחלטת לרעיון של השתייכות חובה של כל יהודי לקהילה המקומית ובעיקר לזכותן של הקהילות להטיל מסים על האוכלוסיה היהודית.

וזאת לשון החוק בליטאית:

62.

Laikinas įstatymas apie žydų bendruomenių Tarybų teises apkrauti mokesniais gyventojus žydus.

(L. V. Ž. 1920 — III — 4. N 20.)

1. Visi žydai savo gyvenamose vietose yra vietos žydų bendruomenės nariai. Bendruomenės rūpina žydų kulto, labdarybės, socialinės pagalbos, mokyklų ir apskritai dvasinės kultūros reikalus ir turi teisės rinkti bendruomenių Tarybas *(Vaadus)*.

Pastaba. Vietose, kur žydai del mažo savo skaičiaus negali sudaryti savarankių bendruomenės Tarybų (Vaadų), jie dedasi išvien su artimomis bendruomenėmis ir sudaro su jomis bendrą Tarybą (Vaadą).

2. Ministeris be portfelio Žydų Reikalams leidžia taisykles rinkimams vykdyti ir tvirtina ir registruoja išrinktas tomis taisyklėmis Tarybas (Vaadus).

3. Ministerio be portfelio Žydų Reikalams patvirtintos Tarybos (Vaadai) turi teisės patenkinti reikalams, nurodytiems § 1, apkrauti gyventojus žydus tam tikrais mokesniais.

4. Šių mokesnių sistemą ir jų dydį nustato kiekviena bendruomenės Taryba (Vaadas) ir tvirtina Ministeris be portfelio Žydų Reikalams.

5. Šių mokesnių dydis, kuris tenka kiekvienam mokėtojui, neturi būti didesnis, kaip valstybinių ir municipalinių mokesnių suma, kuri turi būti iš šio mokėtojo išieškoma tais pat metais.

6. Mokesnius renka pačios bendruomenės ir įneša Valstybės Iždan. Iš neįmokėjusių mokesniai išieškomi bendra mokesnių išieškojimo tvarka. Išieškant šiuos mokesnius iš nemokėjusiojo asmens turto jo mokėtini valstybiniai mokesniai išieškomi pirma bendruomenės mokesnių.

7. Del šio įstatymo vykdymo tvarkos Ministeris be portfelio Žydų Reikalams, susitaręs su atatinkamomis Ministerijomis, leidžia atskirą instrukciją.

A. Smetona, Valstybės Prezidentas. Galvanauskis, Ministeris Pirmininkas.

Kaunas, 1920 m. sausio mėn. 10 d.

הצהרת המשלחת הליטאית
לוועד המשלחות היהודיות בפני
ועידת השלום בפאריס ביום 5 באוגוסט 1919

(תרגום מצרפתית)

אדונים נכבדים,

בקשר לשיחתנו שהתקיימה בסוף חודש יולי, הננו מתכבדים להמציא לכם את האינפורמציה הבאה בענין מצבם של אזרחינו היהודים. ממשלת ליטא אישרה בשאלה זו, בהסכמתם של נציגי היהודים, את העקרונות הבאים המהווים, או שיהוו, חלק של חוקי היסוד:

1. בני העם היהודי, ככל האזרחים ללא הבדל לאום, דת או לשון, נהנים ממלוא הזכויות האזרחיות, הפוליטיות והלאומיות.

2. היהודים מיוצגים ויהיו מיוצגים באופן יחסי במוסדות המחוקקים.

3. היהודים משתתפים בממשלה ובמוסדות המשפטיים. לצורך ניהול ענייניהם הוקם מיניסטריון מיוחד לעניינים יהודיים.

4. זכות הייצוג היחסי במוסדות המחוקקים מובטחת על־ידי הקמת קוריה יהודית לאומית או על־ידי כל אמצעי אחר שיימצא מתאים למטרה זו.

5. היהודים נהנים מזכות השימוש החופשי בלשונותיהם באסיפות פומביות, בעתונות, בתיאטרון, בבתי־הספר, בעריכת כל מסמך בתחום המשפט, בבתי־המשפט ובמוסדות ממשלתיים.

הערה: השפה הליטאית מוכרת כשפת המדינה. כל המוסדות הציבוריים, להוציא את הגופים של האוטונומיה הלאומית, חייבים לנהל את מגעיהם אך ורק בלשון זו. לימוד השפה הליטאית הנו חובה בכל בתי־הספר היהודיים, הן היסודיים והן התיכוניים.

6. לא תוגבל באופן ישיר או עקיף זכותם של היהודים לשמור על השבת וימי המועד או על כל הוראות דת אחרות. לא נחשבות כהגבלות החובות המוטלים מתוך שוויון על כל האזרחים, והדרושים להגנת המולדת ולקיום הסדר הציבורי. הרבנים נמצאים במצב משפטי דומה לזה של אנשי הכמורה של שאר הדתות.

7. היהודים נהנים מאוטונומיה בעניינים הפנימיים, הכוללים ענייני דת, צדקה, עזרה סוציאלית, חינוך ותרבות אינטלקטואלית באופן כללי. ההגדרה המפורטת של תחומי האוטונומיה הלאומית תיעשה בדרך תחוקתית ותובטח על־ידי חוקי היסוד.

הגופים של האוטונומיה היהודית הם הקהילות המקומיות ואיגוד הקהילות. דרך הקמת הקהילות, ייצוגן וייצוג איגוד הקהילות, תיקבע על־ידי חוק מיוחד.

הלימוד בבתי־הספר היסודיים היהודיים יהיה חובה, כללי וללא תשלום, במידה שחובות דומות תוטלנה בדרך תחיקתית על בתי־הספר היסודיים האחרים.

8. גופי האוטונומיה הלאומית היהודית, כדוגמת גופי האוטונומיה הטריטוריאלית, נחשבים כגופים ממשלתיים, והם מורשים, בתחומי פעולתם וסמכותם, לקבל החלטות המחייבות את בני עמם. כמו כן מורשים הם להטיל על בני עמם מסים מיוחדים לשם כיסוי הוצאותיהם.

אשר לזכויות האזרחיות, הרי נהנים הקהילות היהודיות ואיגוד הקהילות מזכויות של אישיות משפטית. הם רשאים, בין השאר, לקבל תרומות הן מאנשים חיים והן לפי צוואה.

כן הם יהנו מתמיכות הממשלה, במידה שתמיכות כאלו, הנועדות למטרות דומות, ניתנות לגופים דומים של לאומים אחרים. התמיכות חייבות להיות שוות באופן יחסי לכל הלאומים.

אנו מקווים שתמצאו את הזכויות הנזכרות לעיל כמספיקות להבטחת מעמדם של אזרחינו עד כמה שהדבר תלוי בחוקי המדינה וסדריה ושתעדיפו זכויות אלו שנתקבלו מרצון חופשי על פני זכויות שכופים אותן.

בכבוד רב,

נשיא:
חתום: פרופ׳ וולדמאראס

מזכיר:
חתום: ר. קלימאס

גילוי־דעת של הממשלה נגד התפרעויות ושיסוי

Lietuvos Piliečiai.

Lietuvai kylant iš griuvėsių ir tampant nepriklausoma valstybe, ant laisvės kelio stovi daugybės kliūčių.

Negana to, kad priešininkai yra apstoję mūsų Tėvynę iš įvairių pusių ir ginkluota pajėga veržiasi į mūsų žemę naikindami mūsų sodybas, mūsų turtą ir vergdami žmones—jie, priešininkai, dirba savo pragaištingą darbą ir mūsų pačių tarpe: jie kursto vienus Lietuvos piliečius prieš kitus, kelia vienos tautos neapykantą prieš kitą, tokiu būdu padare netvarką viduje, jie tikisi lengviau galėsią surakinti nelaisvės pančiais visą mūsų gimtąją šalį.

Lietuvos priešininkai visomis išgalėmis stengiasi suteršti Lietuvos vardą svetimose šalyse, ypač Anglijos, Amerikos ir Prancūzijos akyse, kad jos nepripažintų Lietuvos nepriklausomos valstybės ir neremtų jos. Vieni jų sukurstę vienus piliečius prieš kitus, ypač prieš žydus, pačių lietuvių rankomis nori sukelt tokias pat riaušes, skerdynes, plėšimus, kaip kad buvo Vilniuje, Pinske, ir kitose lenkų užimtose vietose, kiti nori tuo parodyti, kad Lietuvos vyriausybė nesugebėsianti ir negalėsianti palaikyti tvarkos, apginti visų Lietuvos piliečių teisių ir tuo būdu be svetimos globos negalėsianti valdyti ir tvarkyti valstybės.

Piliečiai, nepasiduokit jokiems kurstymams. Žinokite, jog tie, kurie skatina vienus Lietuvos gyventojus kelti ranką prieš kitus ir skausti arba niekinti juos, nėra Lietuvos draugai, tik jos priešininkai. Žinokite visas atskirų gyventojų daromas neteisybes ir nusikaltimus, kurie kartais iššaukia suprantamų žmonių nepasitenkinimą, Vyriausybė nepaliks nenubaustus.

Nepriklausoma Lietuva yra statoma laisvės, demokratybės ir lygybės pamatais. Kaip visi Lietuvos piliečiai lygiai privalo eiti visas valstybės pareigas, taip lygiai visi turi turėti ir lygių teisių neskiriant net tautybės, nei tikybos, nei kalbos. Lietuvos Vyriausybė nepakęs, kad kas kurstytų vienus piliečius prieš kitus, kad plėštų vieni kitų turtą, vieni kitus niekintų, skaustų, kaip kad, pavyzdžiui, nesenai buvo mėginta daryti ir dalimi daryta Panevėžyje.

Kas kursto kelti maišatis arba plėšti; kas pats dalyvavo ar dalyvavus maišatyse padėjo ar padės plėsti arba kitaip kaip skausti vieniems piliečiams kitus, kas būdamas pastatytas palaikyti tvarkos, nesigriebs griežtų priemonių jai palaikyti ir leis nekliudomai įvykti maišatims ir plėšimams—visi bus šaukiami tieson ir už savo piktus darbus bus baudžiami visu įstatymų griežtumu.

Kariininkas Antanas Merkis

M. Sleževičius
Ministeris Pirmininkas.

K. Merkis
Krašto Apsaugos Ministeris.

P. Leonas
Vidaus Reikalų Ministeris.

Jonas Vileišiis
Finansų Ministeris.

L. Noreika
Teisingumo Ministeris

Simkus
Prekybos ir Pramonės Ministeris.

A. Stulginskas.
Žemės Ūkio ir Valstybės Turtų Ministeris.

J. Kairys
Tiekimo ir Maitinimo Ministeris.

J. Tubelis
Švietimo Ministeris.

J. Paknys
Darbo ir Socialės Apsaugos Ministeris.

M. Soloveičikas
Ministeris be portfelio, Žydų Reikalams.

J. Šernas
Ministeris be portfelio.

Kaunas
1919 m. birželio mėn. 18 d.

T. Petkevičius
Ministerių Kabineto Reikalų Vedėjas.

אחרי כמה ישיבות של הממשלה, שבהן נדונה הצעת החוק, ואחרי מערכה קשה מאוד בממשלה שהיתה אז למיניסטר לענייני היהודים, עלה בכל זאת, תוך ויתורים אחדים בלתי עקרוניים, ליצור בממשלה רוב בעד החוק אשר נתקבל ב־10 בינואר 1920 ופורסם ב"ידיעות של הממשלה הזמנית", גליון מספר 20 מה־4 במארס 1920. יש לציין, שאחד התומכים העיקריים בקבלת החוק המדובר בממשלה היה שר החוץ דאז, פרופ' א. וולדמאראס, מי שהיה ראש המשלחת הליטאית לוועידת השלום ובתפקידו זה חתם על "הצהרת פאריס".[6] כדבר אופייני ראוי לציין, כי בשם החוק הודגשה זמניותו, כלומר, שאחרי שהסיים המכונן יקבל את חוקת המדינה שוב יעיינו בו.

וזאת לשון החוק בתרגום לעברית:

חוק זמני

על זכותם של ועדי הקהילות היהודיות להטיל מסים על האוכלוסיה היהודית.

1. כל היהודים אשר גרים במקום מסויים הם חברי הקהילה היהודית המקומית. הקהילות מספקות את ענייני הפולחן היהודי, צדקה, עזרה סוציאלית, בתי־ספר, ובכלל את העניינים של תרבות רוחנית ולהם הזכות לבחור בוועדי הקהילות.
הערה: באותם המקומות, שבשל מספרם הקטן אין היהודים יכולים להוות קהילות עצמאיות, מתאחדים הם עם הקהילות הסמוכות ובוחרים יחד בוועד משותף.
2. המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים מתקין תקנות לביצוע הבחירות, וכן מאשר ורושם את הוועדים שנבחרו לפי תקנות אלו.
3. ועדי הקהילות שאושרו על־ידי המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים רשאים, לסיפוק הצרכים הנקובים בסעיף ראשון, להטיל על האוכלוסיה היהודית מסים מיוחדים.
4. את שיטת המסים האלה וגודלם קובע כל ועד קהילה, והמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים מאשר אותם.
5. גובה המס שיהיה על כל אדם לשלם לוועד הקהילה לא צריך לעלות על סכום המסים הממשלתיים והמוניציפאליים שעל אותו אדם לשלם באותה שנה.
6. את המסים גובות הקהילות עצמן ומכניסות אותם לאוצר המדינה. מאותם האנשים שלא ישלמו את המסים, ייגבו אלה לפי ההסדר הכללי של גביית מסים. אם יהיה צורך לגבות את המסים מרכושו של אדם, שלא שילם אותם, יכוסו מסי המדינה, שאותו אדם חייב, לפני מסי הקהילה.
7. בנוגע לאופן ביצוע החוק יוציא המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, אחרי שיבוא בדברים עם המיניסטרים המתאימים, "אינסטרוקציה" מיוחדת (תקנות).

למרות קיצור ניסוחו נתן החוק הכרה לכמה דברים עקרוניים שהיו ראשונים במעלה לכל הרעיון של אוטונומיה לאומית יהודית. הוא יצר את התנאים העיקריים שבלעדיהם היה קיום ועדי הקהילות, הנדבך הראשון של האוטונומיה היהודית, כמעט בלתי אפשרי. נקבעה בו השתייכות־חובה של כל יהודי לקהילה המקומית. שטח הפעולה של הקהילות הקיף את כל העניינים שבשבילם היה הציבור היהודי תובע שלטון עצמי. הקהילות צוידו בסמכות להטיל מסים על האוכלוסיה היהודית ולגבות אותם בדרך של גביית מסי המדינה. נקבעו סמכויות מסויימות בשביל המיניסטר לענייני היהודים, והוא הועמד בראש כל מערכת השלטון העצמי היהודי.

ה

באותם הימים שהמערכה הקשה בממשלה על קבלת חוק הקהילות היתה בעיצומה, התכנסה בקובנה, ב־5 בינואר 1920, לפי הזמנת המיניסטר לענייני היהודים, ועידת הקהילות הראשונה. צירי הוועידה נבחרו לפי הסדר הבא:

כל ועד קהילה שנבחר לפי התקנות אשר הותקנו על־ידי המיניסטר לענייני היהודים, ושבחירתו אושרה על־ידיו, רשאי היה לבחור לוועידת הקהילות ציר אחד על 200 קולות שהצביעו בבחירות לוועד הקהילה. על שארית שלמעלה מ־101 קול אפשר היה לבחור בציר נוסף. ועד קהילה שבבחירתו הצביעו פחות מ־101 קול (המדובר היה בקהילות קטנות מאוד), רשאי היה יחד עם ועד קהילה דומה אחר לבחור בציר אחד. צירים אפשר היה לבחור לא רק מבין חברי ועד הקהילה, אלא גם מבין אנשים אחרים, אפילו לא גרו אלה בתחום שיפוטו של ועד הקהילה הבוחר.

ועידת הקהילות היוותה מאורע ראשון במעלה בחיי יהודי ליטא, והיה לה הד גדול בעולם היהודי גם מחוץ לגבולותיה. השתתפו בה 141 ציר, שנבחרו על־ידי 82 ועדי קהילות, כולם משמנה וסלתה של יהדות ליטא. לפי השקפותיהם הפוליטיות התחלקו צירי הוועידה ל־3 סיעות: ציונים (יחד עם "מזרחי" ו"צעירי ציון") — 61 ציר; "אחדות" ("אגודת ישראל" יחד עם "צעירי ישראל") — 54 ציר; עממיים ובעלי־מלאכה — 23 ציר, ובלתי מפלגתיים — 3 צירים. כיוון שהקומוניסטים היהודיים, אשר האידיאולוגיה שלהם היתה זהה עם זו של ה"יבסקציה", החרימו אז את ועדי הקהילות ולא השתתפו בבחירות שלהן, הם לא היו מיוצגים בוועידת הקהילות הראשונה.

הוועידה נפתחה במעמד חגיגי על־ידי המיניסטר לענייני היהודים, ד"ר מ. סולובייצ'יק. בשם הממשלה בירך את הוועידה ראש הממשלה א. גאלוואנאוסקאס, שהצהיר על כוונת הממשלה להכיר בזכויות הלאומיות של המיעוט היהודי ואיחל לוועידה הצלחה בהנחת אבן־הפינה של האוטונומיה הלאומית — הקמת רשת של ועדי קהילות. גם שר החוץ דאז, פרופ' א. וולדמאראס, בירך את הוועידה והדגיש בדבריו שהוא בא לוועידה לא כבא־כוח הממשלה, אלא כידיד של העם היהודי, אשר ממנו הוא למד הרבה. "אנו רוצים — אמר — להכיר ליהודים לא רק זכויות פוליטיות, אלא גם לאומיות. אנו מבינים את הצורך באוטונומיה לאומית של היהודים. אנו רוצים שכל העמים יחיו בליטא בשלום ובאושר". כן בירכו את הוועידה מר וורונקה, המיניסטר לענייני הבילורוסים בליטא, ובא־כוח עירית קובנה. נתקבלו גם הרבה ברכות בכתב ממוסדות יהודיים שונים בחוץ־לארץ.

ועידת הקהילות דנה בכל השאלות החיוניות שעמדו אז ברומו של עולמה של יהדות ליטא. דיוניה הצטיינו ברמתם הגבוהה ושיקפו את הלכי־הרוחות השונים ששררו בתוך יהודי ליטא. הסעיף הראשון על סדר־היום של הוועידה היה דיון בבעיית שיקומם הכלכלי של יהודי ליטא. לבעיה זו הוקדשו שלוש הרצאות: של העו"ד ע. פינקלשטיין, ד"ר נ. רחמילביץ (שהיה אז עדיין סגן המיניסטר לענייני מסחר ותעשיה), וש. גולדברג — מנהל המחלקה הכלכלית בלשכת המיניסטר לענייני היהודים. מתוך ההרצאות וכן מתוך מיפקד שנערך על־ידי ועדה כלכלית מיוחדת, אשר הכינה חומר סטאטיסטי בשביל ועידת

הקהילות, התברר שכתוצאה מהמלחמה, מגירוש חלקם הגדול של יהודי ליטא על־ידי השלטונות הרוסיים, כאלמנט ״בלתי לויאלי״, לרחבי רוסיה, וממשטר הכיבוש הגרמני — פחת בהרבה מספר היהודים בליטא, שברובם לא הספיקו עדיין לחזור מרוסיה ומעמדם הכלכלי של יהודי ליטא ירד פלאים. אחוז בעלי המקצועות היצרניים (פועלים, בעלי־מלאכה) פחת בהר־בה, ולעומת זאת אחוז היהודים העוסקים בעסקי תיווך, בעיקר במסחר זעיר, גדל משלושים ושלושה עד ליותר מ־50% מכלל האוכלוסיה היהודית. למעלה מ־20% מכל יהודי ליטא היו אז לגמרי מחוסרי פרנסה וזקוקים לעזרה סוציאלית ובעיקר לעזרה פרודוקטיבית. חריפה מאוד היתה גם בעיית שיקום הבניינים הרבים אשר נהרסו בזמן המלחמה, הן בנייני מגורים והן בניינים של בתי־מלאכה ובתי־חרושת. בהרצאות, וכן בדיונים שהתנהלו סביבן, הודגש הצורך הדחוף לכוון את רוב כספי העזרה שהיו באים מאמריקה לאפיקים פרודוקטי־ביים; להקים רשת של בנקים עממיים יהודיים (קואופרטיבים לאשראי) ובנק מרכזי יהודי; לעודד את מעבר היהודים למקצועות של מלאכה וחקלאות; ולתבוע מהממשלה עזרה ויחס אוהד לשיפור מצבם הכלכלי של יהודי ליטא.

אולם עיקר דיוניה של ועידת הקהילות הוקדשו לשאלת האוטונומיה היהודית ודמותה. המיניסטר לענייני היהודים, ד״ר מ. סולובייצ׳יק, סקר את פעולותיו במשך תשעת החדשים שקד־מו לוועידה. בין היתר הדגיש שאם מבחינת החוק הנציג היהודי בממשלה הוא מיניסטר, למעשה הוא רק ״שטאטס־סקרטאר״ (מזכיר המדינה) לעניינים יהודיים, שאינו נושא לאמיתו של דבר באחריות פוליטית לפעולות הממשלה, וגם חלק מחברי הממשלה מתייחסים למיניסטר לענייני היהודים רק כאל ״שטאטס־סקרטאר״. יש נטיה בממשלה לראות במיניסטרים של המיעוטים הלאומיים (היהודים והבילורוסים) דבר זמני. המאבק של היהודים צריך להתנהל בשלושה מישורים: זכו־יות אנושיות, זכויות אזרחיות וזכויות לאומיות.

ניגוד ההשקפות החריף בוועידה בא לביטוי בעיקר בענין אופי הקהילות. לבעיה זו הוקדשו שתי הרצאות: של הרב י. כהנימן מסיעת ״אחדות״ (״אגודת ישראל״) וש. רוזנבוים (ציוני).[7] הרב י. כהנימן, מהאישים הבולטים ביותר של סיעתו, שהיוותה קרוב ל־40% בוועידה, הירצה בלהט גדול ועמד בתוקף על הדרישה שלקהילות יהיה צביון דתי בולט. הוא אף ביקר קשות את חוק הקהילות, שנתקבל באותם הימים על־ידי הממשלה, משום שלפיו מהווים ענייני הדת לא את העיקר, אלא רק חלק מסמכותם של ועדי הקהילות, בד בבד עם עניינים חילוניים אחרים. ״יסוד הקהילה צריך להיות דתי־לאומי״ — זה היה הרעיון המרכזי בהרצאתו של הרב י. כהנימן.

ש. רוזנבוים ביקר בהרצאתו באופן חריף את עמדתה של סיעת ״אחדות״ ואמר שמדברי הרב י. כהנימן נודף ריח של ״פראנקפורט״ ורבניה, שבזמנו מיחו נגד כינוס הקונגרס הציוני הראשון במינכן. ליהדות ליטא דרושות קהילות, שבהן יוכלו כל היהודים, דתיים ולא־דתיים, למצוא מקום בשבילם.

למרות חילוקי הדעות החריפים והקשים שנתגלעו בוועידת הקהילות, ושלא פעם איימו להביא לפילוג, עלה בידי הוועידה — וזאת במידה רבה תודות למאמציו הגדולים של המיניסטר ד״ר מ. סולובייצ׳יק — למנוע את הפילוג, וכמעט כל ההחלטות נתקבלו בוועידה ללא התנגדות.

בנוגע לפעולותיו של המיניסטר לענייני היהודים קיבלה הוועידה החלטה, בה הביעה את אמונה המלא והכרתה בזכו־יותיו הגדולות למען האוטונומיה היהודית. הוועידה קיבלה בברכה את חוק הקהילות, ועם זאת הצהירה שהסמכויות אשר ניתנו על־ידי החוק לוועדי הקהילות אסור להשתמש בהן כדי לדכא השקפות ודעות כלשהן הקיימות בתוך יהדות ליטא. הוועידה בחרה מתוכה ״נאציונאל־ראט״ (בעברית ״ועד הארץ היהודי בליטא״) בן 34 חברים, כמוסד העליון של האוטונומיה היהודית בתקופה שבין ועידת קהילות אחת לשניה, והכריזה שעל המיניסטר לענייני היהודים לפעול תוך מגע הדוק אתו. על המיניסטר לענייני היהודים הוטל להציע לממשלה להשלים את חוק הקהילות, כדי לתת מעמד חוקי לקיומו של ה״נאציו־נאל־ראט״. נוסף לכך קיבלה הוועידה עוד שורה של החלטות שונות: החלטה פוליטית, בה שלחה ברכה נאמנה למדינת ליטא העצמאית, תוך העלאת הדרישה לשווי זכויות פוליטיות מלאות ותוך ציון מקרים מסויימים של זלזול בזכויות אלו מצד השלטונות (אי־קבלת יהודים למשרות במנגנון הממלכתי, פיטור מספר יהודים שעבדו ברכבת מזמן הכיבוש הגרמני ואי־קבלתם חזרה לעבודה, למרות כל ההבטחות, ועוד); החלטת אהדה לקרבנות הפרעות נגד היהודים בפוניבז׳ ודרישה להעניש את המתפרעים; החלטה אשר הטילה על ה״נאציונאל־ראט״ את החובה להשתתף באופן אקטיבי בפעולה להקמת קונגרס יהודי עולמי, והחלטה שדרשה את ביצועה המלא של הצהרת בלפור בנוגע לארץ־ישראל. לבסוף אישרה הוועידה תכנית מפורטת ומסועפת של פעולה בשטח השיקום הכלכלי של יהודי ליטא. עם נעילת הוועידה, אחרי 7 ימים של עבודה מאומצת, התקיימה הישיבה הראשונה החגיגית של ה״נאציונאל־ראט״. בישיבה זאת נבחר העו״ד ש. רוזנבוים לנשיא ה״נאציונאל־ראט״, וד״ר נ. רחמילביץ והעו״ד ע. פינקלשטיין — לסגניו. כן נבחר ועד־פועל בן 10 חברים.

לפי סעיף 7 מחוק הקהילות הוסמך המיניסטר לענייני היהו־דים, אחרי שיבוא בדברים עם המיניסטריונים הנוגעים בדבר, להוציא תקנות על אופן ביצוע החוק. לפי החלטת הממשלה הוכרו כמיניסטריונים אלה: המיניסטריונים לענייני פנים, לענ־ייני כספים ולענייני השכלה. אחרי משא ומתן מייגע עם המי־ניסטריונים האלו נחתמה ב־29 במארס 1920 על־ידי המיניס־טר בלי תיק לענייני היהודים, ופורסמה ב״ידיעות הממשלה הזמנית״ מס. 32 מה־20 במאי, ה״אינסטרוקציה״ (התקנות) לביצוע חוק הקהילות. בין היתר נקבע ב״אינסטרוקציה״, שבכל מקום יכולה להתקיים רק קהילה יהודית אחת; שוועד הקהילה הוא נציגה של האוכלוסיה היהודית במקום; שהקהי־לות היהודיות הן גופים משפטיים על כל הזכויות הנובעות מזה; שבנוגע למס־בולים דינן של הבקשות המוגשות לוועדי הקהילות ושל המסמכים הניתנים על־ידיהם כדין אלה של מוסדות הרשויות המקומיות; שרכושם של מוסדות צדקה וחי־נוך יהודיים שהפסיקו את פעולתם (המדובר היה במוסדות יהודיים מלפני המלחמה) עובר לבעלותן של הקהילות, הר־שאיות להשתמש בהם רק לצרכי צדקה וחינוך; שלקביעת שיטה אחידה של מסי הקהילות ולתיאום הפעולות של הקהי־לות יכונסו מזמן לזמן ועידות של באי־כוח הקהילות. נוסף

לכל זה נקבעו ב״אינסטרוקציה״ הוראות שונות בנוגע לקביעת התקציבים של ועדי הקהילות והטלת המסים על האוכלוסיה היהודית.

פרסום ה״אינסטרוקציה״ הצעיד את ענין השלטון היהודי העצמי עוד צעד קדימה. שני המסמכים התחוקתיים — חוק הקהילות וה״אינסטרוקציה״ לחוק — יצרו בשביל ועדי הקהי־לות את התנאים הדרושים לפעולתם.

ה״אינסטרוקציה״ שימשה נושא לוויכוח חריף ביותר במו־שב הרביעי של מליאת ה״נאציונאל־ראט״. סיעות ״אחדות״ (״אגודת ישראל״) ו״צעירי ישראל״ יצאו אז בבקורת חריפה נגד ה״אינסטרוקציה״, שכן לדעתם היא לא לקחה בחשבון במידה מספקת את האינטרסים של הדת. רצונם היה שה״אינ־סטרוקציה״ תעניק בוועדי הקהילות מעמד מיוחד לרבנים. אחרי ויכוח סוער ודרמאטי החליטה מליאת ה״נאציונאל־ראט״ לסמוך ידיה על ה״אינסטרוקציה״, בצורה שפורסמה.

כעבור זמן מה, ב־1 באוקטובר 1920, הוצא בהתאם להח־לטת הממשלה מכתב־חוזר משותף של המיניסטר לענייני פנים והמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, שלפיו הוטל על ועדי הקהילות באופן זמני, כלומר עד שהענין יוסדר באופן תחוקתי, לנהל את ספרי המטריקות של האוכלוסיה היהודית, היינו את ספרי רישום הלידות, הנישואין, הגירושין והמיתות. את הספרים הללו צריכים היו ועדי הקהילות לנהל בשתי שפות: בליטאית ובאידיש. את כל הרישומים בספרים אלה, שלפי החוק בליטא צריך היה להקדים להם מילוי של טכס דתי יהודי, אפשר היה לעשות רק אחרי שיומצא אישור של רב על ביצוע הטכס האמור.

ב־20 בדצמבר 1921 הוכר על־ידי ועדת היועצים המשפטיים של כל המיניסטריונים, שוועדי הקהילות מהווים צורה של שלטון עצמי ומשום כך משלוח המכתבים שלהם פטור מבולי דואר.

אפשר לומר שבאותה תקופה היה מעמדם הפוליטי של יהודי ליטא, בעיקר בהשוואה עם מצב היהודים בפולין דאז, די טוב ואיתן. כל המפלגות הליטאיות, מהשמאל ועד הימין, דגלו אז בסיסמאות דמוקראטיות. המיעוט היהודי היה אז בעיני הציבור הליטאי מיעוט לויאלי ונאמן למדינה ואפילו ״בן־ברית״ של העם הליטאי. מקרי ההתפרעויות נגד היהודים בערי השדה, שהיו די שכיחים בתחילת 1919, חדלו במשך הזמן. בדרך כלל כמעט שלא היו אז גילויים בולטים של אנטי־שמיות בחיים הציבוריים והפוליטיים של ליטא. בעתונות הלי־טאית, כולל גם העתונות של החוגים הקאתוליים, שבדרך כלל לא אהדו את היהודים, כמעט שלא הורגשו מגמות אנטי־יהודיות בולטות. אמת, היו גם אז מקרים של הפליה ויחס זדוני כלפי יהודים מצד מוסדות השלטון, בעיקר בערי השדה, אך דבר זה לא קיבל ממדים רציניים. כן לא הורגשו אז מגמות בולטות כלשהן לדחוק את היהודים מעמדותיהם הכלכליות, כדי שיתפסו אותן ליטאים שהתחילו לזרום מהכפר אל העיר.

ה״יוצא דופן״ היחיד־כמעט שהיה באותה תקופה ביחסים ה״אידיאליים״ בין הליטאים והיהודים היתה החסימה המלאה כמעט של המנגנון הממשלתי בפני עובדים יהודיים (פרט למורים בבתי־ספר יהודיים). הממשלה היתה מסבירה את הדבר בחוסר ידיעת השפה הליטאית אצל היהודים. בימים ההם היתה מידה מסויימת של אמת בהסבר זה, אבל אפילו אז כבר לא היתה זאת כל האמת.

ו

במחצית השניה של 1920 התרחשו בחיים המדיניים של ליטא מאורעות חשובים וכן עברו עליה זעזועים גדולים שהש־פיעו רבות על ההווי הפוליטי של המדינה, וכמובן גם על מעמדו ומצבו של המיעוט היהודי שלה.

במשך שנת 1919 עשתה מדינת ליטא צעדים גדולים קדימה בדרך להתבצרותה וליכודה. הגרמנים פינו לגמרי את הארץ, והצבא הליטאי שאורגן במהירות הצליח לדחוק מהארץ חלקים של הצבא האדום שעוד היו בה וגם את החילות של ההרפתקן ברמונט־אוואלוב שפלש אז לצפון ליטא במגמה להתאחד עם חילות הגנרל הרוסי ה״לבן״ יודניטש. רק חבל וילנה נשאר עוד בכיבוש — קודם של הרוסים ואחר־כך של הפולנים. החיים הפוליטיים והכלכליים בארץ החלו להתגבש כמעט בכל השט־חים. הממשלה החליטה אז שהגיע הזמן לערוך בחירות דמוק־ראטיות לסיים המכונן. בתחילת 1920 נתמנתה על־ידי הממ־שלה ועדה לביצוע הבחירות, שבה השתתף גם נציג היהודים. הבחירות התקיימו באפריל 1920. לפי יזמתו של ה״נאציונאל־ראט״ (המפלגות השמאליות של הפועלים היהודים היו אז תחת השפעתם של הקומוניסטים והחרימו את הבחירות לסיים) באו המפלגות היהודיות — הציונים, ״אגודת ישראל״ וה״פאלקס־פארטיי״ — לכלל הסכם, ובכל המחוזות הופיעה רשימה יהודית אחת בלבד. הודות לכך נמנע הפיצול של קולות היהודים והם כמעט שלא הלכו לאיבוד. נבחרו שניים מהציונים — ש. רוזנבוים וד״ר מ. סולובייצ׳יק; שניים מ״אחדות״ (״אגודת ישראל״) — ד״ר נ. רחמילביץ והרב א. פופל; ושניים מה״פאל־קספארטיי״ — העו״ד נ. פרידמן (שהיה בזמנו ציר מפלך קובנה בדומה הצארית) והעו״ד ע. פינקלשטיין (אחרי מותו של נ. פרידמן נכנס במקומו ש. לנדאו).

הבחירות לסיים המכונן הנחילו ליהודים אכזבה מסויימת. ראשית, הבלוק של המפלגות הקאתוליות — הנוצרים־דמוקר־טים, הפועלים הנוצרים ואגודת האכרים — קיבל בסיים רוב של צירים, והיה חשש שהבלוק, אשר לפני הבחירות לא היתה השפעתו בחיי המדינה מכרעת, ינקוט בסיים עמדה עויינת כלפי היהודים והישגיהם בשטח הזכויות הלאומיות; שנית, היהודים בסיים המכונן קיבלו אז נציגות קטנה יותר מכפי שקיוו לקבל — בסך הכל רק שישה מקומות, כלומר, 5% ממספר כל הצירים. הבחירות גילו, איפוא, שהמשקל הכמותי של היהודים בליטא היה יחסית לא גדול, ועל כל פנים קטן יותר משהיה לפני מלחמת העולם הראשונה ומכפי שסברו היהודים וגם הליטאים עצמם.[8] עובדה זו עלולה היתה להחליש את עמדתם של יהודי ליטא, כגורם פוליטי בארץ, בעיני עם־הרוב.

אולם החששות שהתעוררו אצל היהודים בקשר לתוצאות הבחירות לסיים המכונן לא התאמתו, ומכל מקום לא בזמן הראשון של קיומו. למרות הרוב שהיה לבלוק הקאתולי בסיים המכונן, הוקמה אז ממשלה חדשה על יסודות קואליציוניים, ובראשותה הועמד לא נציג של בלוק זה, אלא הסוציאליסט העממי ד״ר ק. גריניוס (K. Grinius). ד״ר מ. סולובייצ׳יק נכנס גם לממשלה החדשה כמיניסטר בלי תיק לענייני היהו־

דים. הוא הדין במיניסטר הקודם לענייני הבילורוסים. הסיעה היהודית בסיים המכונן, למרות המספר הזעום של חבריה, תפסה בו מן היום הראשון של כינוסו מקום די נכבד. בא־כוחה של הסיעה היהודית (העו״ד נ. פרידמן) נבחר כחבר הנשיאות של הסיים. כן קיבלה הסיעה נציגות בכל הוועדות של הסיים. חברי הסיעה הורשו להופיע בסיים באידיש.

בישיבת הסיים המכונן מיום 23 ביוני 1920 הציג ראש הממשלה, ד״ר גריניוס, את ממשלתו. בהצהרתו על תכנית הפעולה של הממשלה, נאמר בין היתר:

״יחד עם השאלות המדיניות היותר חשובות של ליטא, עומ־דת לפניה גם השאלה של יצירת תנאי־חיים מדיניים כאלה שהמיעוטים הלאומיים, מאוחדים ברעיון משותף של בנין המדינה ומאוגדים בנימים חזקים של האזרחות הכללית, יוכלו לפתח את תרבותם הלאומית. העקרון הזה הוכרז בשעת היווסדה של המדינה הליטאית והולך ומתגשם בחיים על־ידי הצהרות וחוקים שונים. הממשלה תמשיך בעבודה שהתחילה ובזה תוכיח את אהדתה לאותן הצורות של האו־טונומיה המתאימות לדרישות המיעוטים, שהחיים יעמידו אותן על הפרק. בבנין רשת בתי־הספר תתחשב הממשלה עם הצרכים המיוחדים של המיעוטים הלאומיים״.

הסיים המכונן התכנס לישיבתו הראשונה ב־15 במאי 1920, וכבר כעבור כמה חדשים החריפו מאוד היחסים בין ליטא לבין פולין בשאלת העיר וילנה וסכנה גדולה היתה צפויה לעצם קיומה של ליטא כמדינה עצמאית.

כפי שנאמר, נכנסו חילות הצבא האדום בסוף דצמבר 1918 לווילנה ותפסו את העיר ואת כל המחוז. ב־19 באפריל 1919 פלשו לעיר וילנה כוחות צבאיים פולניים, שגירשו משם את הרוסים תוך עריכת פרעות עקובות מדם באוכלוסיה היהודית. בתחילת 1920 הציעה ממשלת רוסיה המועצתית לליטא לפתוח במשא ומתן על כריתת חוזה שלום. המשא והמתן בין רוסיה המועצתית וליטא החל במוסקבה ב־4 במאי 1920. חלק פעיל במשא ומתן זה לקח ש. רוזנבוים, נשיא ה״נאציונאל־ראט״ היהודי, שנתמנה על־ידי הממשלה הליטאית כחבר המשלחת. המשא ומתן עם רוסיה המועצתית הביא תוצאות חשובות מאוד. ב־12 ביולי 1920 נחתם במוסקבה חוזה־שלום בין רוסיה המועצתית לבין ליטא, שלפיו ניתנה הכרה בריבונות הליט־אית על חבל קובנה, על העיר וילנה עצמה וכמעט על כל חבל וילנה, וכן על חלק גדול מחבל גרודנה, כולל העיר גרודנה. חוזה־השלום הגדיל את האוכלוסיה היהודית של מדינת ליטא יותר מאשר פי שניים, וזה שיווה לכל החוזה, מבחינת האינטרסים היהודיים, חשיבות גדולה מאוד. כמה שבועות לפני זה נחתם במוסקבה גם הסכם להחזרת הפליטים, והדבר פתח אפשרות לרבבות יהודי ליטא, שנקלעו בזמן מלח־מת העולם הראשונה למרחבי רוסיה, לחזור לעריהם ועיירותיהם.

ברם, ביצוע הסעיפים הטריטוריאליים של חוזה־מוסקבה הכניס את ליטא לסבך פוליטי קשה ומסוכן כאחד, שכן באותה שעה שבמוסקבה התנהל המשא ומתן בין רוסיה וליטא על הסדרת היחסים ביניהן, היתה רוסיה המועצתית במצב של מלחמה עם פולין. ב־25 באפריל 1920 פתחה פולין בהתקפה צבאית נגד רוסיה, ותוך כמה שבועות הגיעו חילותיה עד קיוב. אולם בקיץ 1920 השתנה המצב בחזית תכלית שינוי. תחת הלחץ של הצבא האדום נאלץ הצבא הפולני לא רק לסגת מרוסיה, אלא גם לפנות את כל חבל וילנה, אשר שוב נכבש על־ידי הרוסים. נוכח התקפת־הנגד של פולין, שהחלה זמן קצר אחרי־כן בתנופה רבה, ובהתאם לתנאי חוזה השלום עם ליטא, פינו הרוסים, תוך נסיגתם הגדולה, בסוף אוגוסט 1920, את וילנה ומסרו את העיר וסביבותיה לליטא. דומה היה שתבי־עתה של ליטא בנוגע לעיר הבירה ההיסטורית שלה באה על סיפוקה.

יהודי העיר וילנה, היא ״ירושלים דליטא״, קיבלו אז את השתלשלות הדברים בשמחה רבה וגילו פאטריוטיות ליטאית כנה ובלתי מסוייגת. אחרי כל התלאות והפורענויות שעברו עליהם בזמן שעירם היתה, לסרוגין, תחת שלטונם של הסובייטים והפולנים וכמה פעמים עברה מיד ליד, קיוו הם לנשום לרווחה ולחיות חיים שלווים כאזרחים שווי זכויות בתוך מדינת ליטא הדמוקראטית. הם ראו תמיד את עצמם כחלק בלתי נפרד מיהדות ליטא והתכוננו יחד אתה, וכמובן גם בשורותיה הראשונות, לפתח ולבנות את החיים הלאומיים שלהם, עתירי תוכן ויצירה עממית, בחסותה של אוטונומיה לאומית. גם כל יהודי ליטא היו מאוחדים בשמחתם להתאחד עם יהדות וילנה ולהוות יחד אתה חטיבה לאומית גדולה וחזקה. כל ההרגשות והלכי־הרוח האלה מצאו להם ביטוי בולט וחזק בישיבה ההיסטורית של קהילת וילנה שהתקיימה מיד אחרי שהעיר עברה לשלטונה של ליטא. בישיבה זאת היו נוכחים, יחד עם כל חברי הקהילה וד״ר ויגודסקי בראשם, גם המיניסטר לענייני היהודים, ד״ר סולובייצ׳יק, נשיא ה״נאציונאל־ראט״ ש. רוזנ־בוים וסגנו ד״ר ג. רחמילביץ, ובאי־כוח השלטונות הליטאיים. בצורה ברורה וחגיגית הצהירה אז קהילת וילנה היהודית פה אחד על קורת־רוחה לשחרורה של וילנה ושילובה במדינת ליטא, ובשם ששים אלף יהודי העיר הביעה את דרישתם שה־עיר וילנה תוכר על־ידי הגורמים המדיניים בעולם כבירתה של מדינת ליטא. הצהרתה זו של קהילת וילנה נתנה חיזוק מוסרי ופוליטי גדול מאוד לתביעתה של ליטא על עיר הבירה ההיסטורית שלה, שרוב תושביה לא היו אז ליטאים.

גם יהודי העיר סובאלק, שנכבשה על־ידי הליטאים בזמן נסיגת הפולנים, ותקופה קצרה היתה תחת שלטונם, גילו עמדה פרו־ליטאית מובהקת.

אט אט החלו החיים בווילנה לחזור למסלולם הנורמאלי. ממשלת ליטא התחילה להעביר מקובנה לווילנה את מוסדותיה המרכזיים. גם לשכתו של המיניסטר לענייני היהודים הועברה אז חלקית לווילנה. אולם בחודש ספטמבר חל מפנה חד בהש־תלשלות הענינים — לרעתה של ליטא. אחרי שהצבא האדום, בלחצו המתמיד על הצבא הפולני, הגיע כמעט עד לשערי וארשה, פתחו הפולנים, שקיבלו אז עזרה צבאית גדולה מה״אנטאנט״, בהתקפת־נגד חזקה שגרמה לנסיגה מהירה של הצבא האדום. תוך כמה שבועות התקרבו חילות פולין לחבל וילנה וסובאלק ובאו לכלל התנגשות עם הצבא הליטאי. המצב בווילנה נעשה מסוכן ביותר. בהשפעתו של חבר־הלאו־מים הסכימה אז פולין לפתוח במשא ומתן עם ליטא על תיחום גבול קבוע בין שתי המדינות. ב־7 באוקטובר 1920 נחתם בעיר סובאלק הסכם בין פולין וליטא על תיחום הגבול ביניהן, לפיו נשארו העיר והחבל של וילנה בידי ליטא. אך יומיים בלבד לאחר חתימת הסכם־סובאלק הפרו אותו הפולנים באופן גס ביותר. הגנרל הפולני י. ז׳ליגובסקי ״התמרד״ כאילו נגד

המפקדה הצבאית הפולנית ולפי "יזמתו ואחריותו הוא", אבל למעשה לפי הוראותיו של פילסודסקי, שעמד אז בראש מדינת פולין, נכנס ב-9 באוקטובר עם שתי דיביזיות פולניות לווילנה, כבש את כל החבל והכריז עליו כחבל עצמאי בשם "ליטא התיכונית". בקושי הצליחו השלטונות הליטאיים לעזוב את העיר ולחזור לקובנה. לא זו בלבד שליטא איבדה שוב את וילנה, אלא הועמדה גם במצב של מלחמה קשה עם חילות ז'ליגובסקי, ולמעשה — עם הצבא הפולני. סכנה גדולה היתה צפויה לכל קיומה של המדינה, אשר אזרה עוז וגייסה את כל כוחותיה כדי להתגונן ולהדוף את האויב.

בכל המערכה הקשה הזאת השתתפו יהודי ליטא באופן פעיל מאוד. על-ידי ה"נאציונאל-ראט" הוקם אז ועד-הגנה יהודי, אשר נציגו צורף לוועד ההגנה הכללי. ועד ההגנה היהודי אירגן בכל המדינה, דרך ועדי הקהילות, גיוס כספים בין האוכלוסיה היהודית לצרכי ההגנה, וכן פתח לשכה לרישום מתנדבים יהודים לצבא הליטאי, שמספרם היה די ניכר. במשך 7 חודשים קיים ה"נאציונאל-ראט" על חשבונו שתי תחנות הזנה בשביל החיילים העוברים, והוא קיבל מכתבי תודה והערכה על פעולתו זו ממפקדי יחידות צבאיות רבות. ה"נאציונאל-ראט" עשה אז רבות כדי לגייס את דעת הציבור היהודי בחוץ-לארץ לטובת ליטא ותביעותיה לגבי עיר הבירה שלה. במשלחת שהסיים המכונן שיגר באותם ימים לחוץ-לארץ, כדי לגולל בפני גורמים פוליטיים בינלאומיים שונים את פרשת המערכה על וילנה, לקח חבל פעיל מאוד גם המיניסטר לענייני היהודים, ד"ר מ. סולובייצ'יק, שהשתתף גם במשלחת שהופיעה אז לפני האפיפיור. בין היתר נתקבלה המשלחת בפאריס ב-20 באוקטובר 1920 על-ידי ועד המשלחות היהודיות. בכל פגישותיה עם גורמים יהודיים שונים בחוץ-לארץ, הדגישה המשלחת הליטאית את נאמנותה של ליטא לעקרונות הכלולים ב"הצהרת-פאריס", שפורסמה לפני ועד המשלחות היהודיות ב-5 באוגוסט 1919 (ראה לעיל). באותו זמן, ב-21 באוקטובר 1920, שלח מיניסטר החוץ הליטאי דאז ד"ר י. פוריצקיס (Juozas Purickis) מכתב לנשיא ה"נאציונאל-ראט" היהודי, ד"ר ש. רוזנבוים, בו אישר שהממשלה מכירה בהחלט בכל העקרונות של "הצהרת-פאריס" האמורה והיא תגן על עקרונות אלה בפני הסיים. למכתב זה צורף מכתב אחר, חתום על-ידי באי-כח הסיעות של הנוצרים-הדמוקראטים, הסוציאליסטים-העממיים והסוציאל-דמוקראטים, כלומר, כל הסיעות הליטאיות בסיים, בו אישרו גם הם שסיעותיהן מסכימות בהחלט לעקרונות שהוצהרו ב"הצהרת-פאריס" וידאגו לכך שהעקרונות ימצאו את ביטויים בחוקה של ליטא. בהסכמתו של ה"נאציונאל-ראט" השתתף גם המיניסטר לענייני היהודים, ד"ר מ. סולובייצ'יק, במשא ומתן שממשלת ליטא ניהלה עם חבר-הלאומים בענין וילנה בג'נבה וכן בבריסל, עם בא-כוחו של חבר-הלאומים הימאנס (Hymans).

יהדות וילנה, אשר שוב נותקה מיהדות ליטא, נפלה שנית

מכתבם של שר החוץ הליטאי ושל משלחת הסיים על הגשמתה של הצהרת פאריס

ליושב ראש ה"נאציונאל-ראט" היהודי,

אדון נכבד!

בתשובה למכתבכם על שמו של ראש ממשלתנו הנני מתכבד להודיעכם, שממשלתנו עומדת בהחלט על בסיס העקרונות שפורטו במכתבה של משלחתנו ליד ועידת השלום בפאריס לוועד המשלחות היהודיות מה-5 באוגוסט 1919 והיא תגן על העקרונות הללו בסיים.

אשר להשקפותיהן של סיעות הסיים בענין זה תוכלו לעמוד עליהן מתוך המכתב המצורף בזה.

נא לקבל את רחשי הערכתי הרמה.

בכבוד גמור,

(חתום)

ד"ר פוריצקיס, שר החוץ

21.10.20

לכב' היו"ר של ה"נאציונאל-ראט" היהודי.

אדון נכבד,

ביחס לשאלתכם יש לנו הכבוד להודיע לכם, שאנו, נציגי סיעות הסיים — נוצרים-דמוקראטים, סוציאליסטים עממיים-דמוקראטים וסוציאל-דמוקראטים — מסכימים בהחלט לעקרונות שפורטו במכתבה של משלחתנו שליד ועידת השלום, שנשלח ב-5 באוגוסט 1919 לוועד המשלחות היהודיות. אנו נגן על העקרונות הללו בסיים ואף נדאג לכך, שהם ישולבו בחוקה של מדינת ליטא.

אין לנו ספק, שסיעותינו תמימות דעים אתנו בשאלה זו.

21.10.20

בכל רגשי הכבוד,

(חתומים)

א. יוסטינאס סטאוגאיטיס

ווינצאס צפינסקיס

מ. סלזוויצ'יוס

לחסד או לשבט בידי הפולנים. בכל זאת היא לא נרתעה גם אז מלעשות מעשה לחיזוק עמדתה של ליטא במערכתה על וילנה, למרות שהדבר עלול היה לסכן את מצבם של יהודי וילנה ולעורר נגדם את זעמם של המושלים הפולנים. כאשר זמן־מה אחרי הרפתקאתו של הגנרל ז'ליגובסקי ערכו הפולנים בחבל וילנה, ב־8 בינואר 1921, בחירות ל"סיים" המקומי, שתפקידו היחיד היה להחליט על הצטרפותו של כל החבל למדינת פולין — החרימה יהדות וילנה את הבחירות הללו. בכך נשללה מהסיים הזה הזכות המוסרית להביע דעה בשם כל האוכלוסיה של חבל המריבה.

בהקשר זה כדאי להביא את מה שכתב על הבחירות ל"סיים" המקומי בחבל וילנה ראש המשלחת הצבאית ששוגרה אז על־ידי חבר־הלאומים לשם תיווך בין הליטאים והפולנים, הסגן־אלוף הצרפתי שרדיני (Chardigny):

בהתחשב בעובדה שהליטאים **היהודים** (הדגשת המחבר) וחלק גדול מן הבילורוסים נמנעו באופן רשמי מלהשתתף בבחירות, וכן, מאידך, משום שהבחירות נערכו במצב של כיבוש צבאי, כאשר לרשותו של האלמנט הפולני עמדו כל אמצעי הלחץ הממשלתי — דומה שאי־אפשר לראות בכנס הנוכחי בווילנה ביטוי אמיתי וכנה של רצון כלל אוכלוסיית השטח, שדעתו נשאלה...

בקשר לכך ראוי לציין, שב־17 בדצמבר 1921, בישיבה מיוחדת של הסיים המכונן הליטאי, אשר הוקדשה לענין ה"סיים הווילנאי", הצהיר ראש הממשלה הליטאית דאז, ד"ר ק. גריניוס, בין היתר, את הדברים הבאים:

"האזרחים הליטאים, בני הלאום היהודי, משתתפים באופן פעיל בעבודות הבניה של המדינה הליטאית ונהנים בה מזכויות נרחבות. משום כך רשאים אחיהם — היהודים החיים במזרח־ליטא — לצפות באמון מלא לאותה השעה, כאשר ארצם תתאחד, יחד אתנו, במדינה ליטאית אחידה, שאינה נתונה לשום חלוקה. השפה, הדת והתרבות היהודית ייהנו מיחס של כבוד; הממשלה תדאג למוסדותיהם הלאומיים; ענייניהם הלאומיים ייתמכו על ידי הממשלה וינוהלו על־ידיהם עצמם".

הודות למאמץ גדול מאוד, שחלקם של היהודים בו היה די ניכר, עלה אז בידי ליטא להציל את קיומה העצמאי, אבל את המערכה על וילנה היא הפסידה. בהתאם להחלטת ה"סיים הווילנאי" חדלה "ליטא התיכונית" להתקיים כגוף נפרד, וכל החבל "ברצונו הוא" סופח לפולין. למרות מחאותיה של ליטא החליטה "ועידת השגרירים" של ה"אנטאנט", ב־15 במארס 1923, להכיר בחבל וילנה, כולל העיר, כחלק של מדינת פולין. ליטא עוד המשיכה במערכתה על וילנה, אך בהכרתו של העם הליטאי החל אז בהדרגה להבשיל הרעיון שבנסיבות הקיימות אין לו כל סיכוי לזכות בענין וילנה.

קרנם של יהודי וילנה, וגם של היהדות העולמית כולה, ככוח פוליטי העשוי לעזור לליטא במערכתה על עיר הבירה ההיסטורית שלה, התחילה לרדת בעיני הליטאים באופן ניכר, אם כי יהדות זאת היתה אז כמעט הגורם היחיד שתמך בשאיפותיה הטריטוריאליות של ליטא. מאידך התחילו כבר אז להבשיל בתוך הציבור הליטאי נטיות אנטי־יהודיות בולטות, בעיקר בשטח הכלכלי. כעבור כמה שנים הכריע כל זה את גורלה של האוטונומיה היהודית בליטא.

ז

בינתיים המשיכו מוסדות האוטונומיה היהודית — המיניסטר לענייני היהודים, ה"נאציונאל־ראט" וועדי הקהילות — בפעולתם ובהתפתחותם. כבר בימים הראשונים לכהונתו כמיניסטר לענייני היהודים התעוררה בממשלה השאלה, אם יכול ואם צריך להיות על־ידו גם חבר עובדים, כלומר, מנגנון מיוחד שיעזור לו בעבודתו, ושהוא, המיניסטר, יחלוש עליו. התואר הרשמי של המיניסטר היהודי היה "מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים". תואר זה קיפל בתוכו סתירה הגיונית. אם תפקידו של המיניסטר היה לטפל בענינים מסויימים, היינו, בענינים הלאומיים של המיעוט היהודי במדינה, הלא אי־אפשר היה לומר שאין לו תיק; משום כך טען אז ד"ר מ. סולובייצ'יק, שלמעשה קיים מיניסטריון לענייני היהודים ולא רק משרה של מיניסטר בלי תיק לענינים אלה. מזה נבע הצורך להקים על־יד מיניסטר זה גם מנגנון מיוחד של עובדים. לעומת זאת עמדו רבים מחברי הממשלה על "אי־התיקיות" של המיניסטר לענייני היהודים. כפשרה בין שתי העמדות המנוגדות, הוקמה באופן רשמי "לשכה" של המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, עם מנגנון מתאים של עובדים. כולם קיבלו, כמובן, את משכורתם מאוצר המדינה, אשר כיסה גם את כל יתר ההוצאות הכרוכות בקיום הלשכה. במרוצת הזמן הפכה למעשה הלשכה, בהסכמתה הבלתי מפורשת של הממשלה, למיניסטריון יהודי בעל מחלקות שונות: הלשכה הכללית והיעוץ המשפטי; מחלקת הקהילות עם צוות מדריכים ומפקחים; מחלקת בתי־הספר; מחלקת העתונות; מחלקה לענייני עזרה סוציאלית. מספר עובדי ה"מיניסטריון היהודי" גדל מ־23 בשנת 1920 ל־29 בשנת 1922.

המיניסטר לענייני היהודים היו לו שני תפקידים: כחבר ממשלה שווה־זכויות לכל המיניסטרים האחרים, הוא השתתף באופן פעיל בכל עבודתה של הממשלה תוך עמידה מתמדת על משמר האינטרסים והזכויות של היהודים; כמיניסטר לענייני היהודים הוא מילא את התפקידים שנקבעו לו על־ידי הסעיפים 2, 4 ו־7 של חוק הקהילות, עיצב את דמותן, תוך הדרכה מתמדת ופיקוח עליהן, ובכך נעשה לכוח משפיע ומכוון בכל חיי יהדות ליטא. הוא עמד בקשרים הדוקים עם הציבור היהודי, אשר בעצם קיומה של המשרה של מיניסטר לענייני היהודים ראה ערובה חשובה מאוד לבטחונו הפוליטי והאזרחי כמיעוט במדינה. מובן מאליו, שהמיניסטר לענייני היהודים שיתף פעולה באופן הדוק ביותר עם ה"נאציונאל־ראט" (המליאה והוועד הפועל).

חוק הקהילות לא העניק למיניסטר לענייני היהודים שום סמכויות בנוגע לבתי־הספר היהודיים, אשר במידה שהוכרו על־ידי הממשלה ושולבו בתוך הרשת הכללית של בתי־הספר הממלכתיים, היו בניהולו ובפיקוחו הבלעדי של מיניסטריון ההשכלה. בכל זאת היתה גם בשטח זה השפעה ניכרת למיניסטר לענייני היהודים, והמיניסטריון להשכלה התחשב בדרך כלל במשאלותיו ופניותיו של הראשון בנוגע לאופי ולתוכנית הלימודים בבתי־הספר היהודיים, מצבם החומרי והמשפטי, שילובם בתוך הרשת הכללית של בתי־ספר ממלכתיים, זכויות המורים היהודים וכיוצא בזה. המיניסטר לענייני היהודים עשה מאמץ גדול, כדי שמספר רב ככל האפשר של בתי־ספר יהודיים עממיים יוכרו כבתי־ספר ממלכתיים וייהנו מכל הזכויות

התקציביות והמשפטיות שהכרה זו היתה נותנת להם ולמורים שהורו בהם, אשר היה להם מעמד של עובדי־מדינה.

פעולת המיניסטר לענייני היהודים בשטח החינוך, כמו זו של ה"נאציונאל־ראט", נתקלה בעובדה מכבידה מאוד, היינו בקיומם של זרמים מנוגדים ברחוב היהודי בשטח החינוך, שנבעו משוני חריף בהשקפות־עולם, שוני אשר גרם לחילוקי דעות חריפים ולפיצולו של הציבור היהודי למחנות שונים ובמידה גדולה גם עויינים זה את זה. התחרו ביניהם התחרות קשה בתי־ספר בעלי צביון דתי מיסודה של "יבנה", ששפת ההוראה בהם היתה עברית או אידיש; בתי־ספר חילוניים־לאומיים־ציוניים, ששפת ההוראה בהם היתה עברית, מיסודה של "תרבות"; ובתי־ספר חילוניים, בעלי כיוון אנטי־ציוני וסוציאליסטי קיצוני בולט של האידישיסטים, מיסודה של ה"קולטור־ליגה", ששפת ההוראה בהם היתה אידיש. נוסף לכך היה גם מספר גדול של בתי־ספר, שלא השתייכו לכל זרם מהזרמים הללו והיו מושתתים על פשרה רעיונית, הן מבחינת האופי שלהם והן מבחינת שפת ההוראה. כבר בתחילת פעולתו נקט המיניסטר לענייני היהודים בקו שנעשה אחר־כך לאחד מעקרונותיה של האוטונומיה, כלומר, שמוסדותיה אינם מזדהים עם אף אחד מהזרמים הנזכרים ומשאירים לחיים עצמם להכריע בוויכוח הגדול ביניהם. מזה נבע העקרון של אי־התערבות בחיים הפנימיים של בתי־הספר היהודיים. מוסדות האוטונומיה ראו לפניהם רק תפקיד אחד בשטח החינוך, והוא — לאפשר לבתי־ספר מכל הזרמים להתקיים וליצור את התנאים החוקיים, המינהליים והכלכליים הדרושים לכך. בנסיבות של אותם ימים היה קו זה של נייטראליות בשטח החינוך הקו היחיד שאיפשר למוסדות האוטונומיה להיות פעילים בצורה מסויימת בשטח החינוך, אבל גם הוא לא הפיג את המתיחות הציבורית הגדולה שהיתה קיימת ביהדות ליטא סביב בעיה זאת, ואשר היוותה אחת מאבני־הנגף המסוכנות ביותר בדרכה של האוטונומיה כולה. בעיקר בא הדבר לידי ביטוי בענין הקמת סמינר ממשלתי למורים יהודים. בשום אופן אי־אפשר היה להגיע לידי הסכם בנוגע להקמת סמינר ממשלתי אחד בשביל מורים יהודים מכל הזרמים, והדבר גרם לכך שסמינר כזה לא הוקם כלל.

כל זמן קיומו תפס ה"נאציונאל־ראט" מקום נכבד בחיי יהדות ליטא ובמאבקה הפוליטי על זכויות אזרחיות ולאומיות. הוא ראה עצמו כנציגותה הלגיטימית של יהדות ליטא וכדוברה הן כלפי הגורמים הממלכתיים של המדינה, הן כלפי אותה היהדות והן כלפי היהדות העולמית כולה. ה"נאציונאל־ראט" היה המוסד הדמוי־פארלמנטארי, שלפי החלטת ועידת הקהילות היה המיניסטר לענייני היהודים חייב לפעול בקשר הדוק ומתמיד אתו, והוא, המיניסטר, היה רשאי, בהתאם להחלטת ועידת הקהילות, להשאר בכהונתו רק כל עוד נהנה מאמונו של ה"נאציונאל־ראט". גם הסיעה היהודית בסיים היתה קובעת את קווי הפעולה שלה בכל השאלות העקרוניות תוך קשר הדוק עם ה"נאציונאל־ראט".

כמוסד מינהלי שברשותו היו — לפחות בזמן הראשון — אמצעים כספיים די ניכרים, פיתח ה"נאציונאל־ראט" פעולה חשובה על־ידי תמיכה בפעולות ועדי הקהילות וסיפק להם ולמוסדותיהם אמצעים חמריים גדולים למדי. כדי לחזק את סמכותם של ועדי הקהילות, פעל ה"נאציונאל־ראט" במקומות־הישוב השונים רק דרך ועדי הקהילות.

בשטח התרבות והחינוך שקד ה"נאציונאל־ראט" על שיפור והעלאת הרמה החמרית והרוחנית של מוסדות החינוך ובתי־הספר היהודיים, בעיקר בתי־הספר העממיים. הוא דאג להקמתם ולשיפוצם של הבניינים הדרושים למוסדות אלה והיה מספק את הציוד הדרוש להם; יצר קאדרים של מורים בשביל בתי־הספר היהודיים ודאג להעלאת רמתם המקצועית והפדגוגית; הוציא וסיפק ספרים ואמצעי לימוד; דאג לשיפור תוכניות הלימודים ושיטות ההוראה ונתן הדרכה פדגוגית על־ידי צוות של מדריכים; השתתף על־ידי תמיכות בתקציבם של בתי־הספר היהודיים, ועוד. בהתאם למדיניות הכללית בענין בתי־הספר היהודיים, שנקבעה על־ידי המיניסטר לענייני היהודים וועידת הקהילות, לא התערב ה"נאציונאל־ראט" בשאלת הכיוון והתוכן של בתי־הספר היהודיים. ה"נאציונאל־ראט" ראה מחובתו לסייע לבתי־הספר היהודיים מכל הזרמים וליצור תנאים נאותים לקיומם והתפתחותם.

בשטח הכלכלה הקדיש ה"נאציונאל־ראט" את מיטב כוחותיו לריפוי הפצעים הקשים שהמלחמה גרמה למעמדם הכלכלי של יהודי ליטא, ועשה פעולה נרחבת לשיקום ולחיזוק עמדותיהם הכלכליות. הוא דאג לשינוי הרכבם המקצועי הבלתי־נורמאלי של היהודים על־ידי העברת חלק מן האוכלוסיה היהודית למקצועות פרודוקטיביים כמלאכה, חקלאות ותעשיה. בהתאם לכך עשה ה"נאציונאל־ראט" פעולה גדולה להקמת רשת מסועפת של קואופרטיבים יהודיים לאשראי (בנקים עממיים), של בנק מרכזי לסיוע לקואופרציה היהודית, כמרכזם הכספי, ושל איגוד הבנקים העממיים, כמרכזם הארגוני והרעיוני. הוא נתן עידוד רב — מוסרי, חומרי וכן ארגוני, לבעלי מלאכה, לחקלאים יהודים ול"החלוץ"; הושיט עזרה להקלת בעיית השיכון של מעוטי יכולת, ביצע מיפקדים סטאטיסטיים ומחקרים כלכליים, וכיוצא בזה. בפעולתו הכלכלית שאף ה"נאציונאל־ראט" שלא יהיה לה אופי של מתן צדקה, המביאה תכופות לדמורליזציה של מקבליה, אלא שתינתן בעיקר למטרות פרודוקטיביות ותעודד את פעולת העזרה העצמית וההדדית של האוכלוסיה היהודית.

בשטח העזרה הסוציאלית דאג ה"נאציונאל־ראט" בעיקר לגורלם של היתומים שמספרם גדל בהרבה מחמת המלחמה ותוצאותיה, וכן לבריאותם של הילדים מהשכבות של מעוטי־האמצעים. לשם כך תמך בבתי־יתומים קיימים וכן הקים בתי־ילדים חדשים ומודרניים, מרפאות לילדים נגועי מחלות שונות, בעיקר נגועי שחפת וילדים נכים, ארגן ארוחות לנוער הלומד בבתי־הספר, וכדומה.

בשטח הרפואי פיתח ה"נאציונאל־ראט" פעולה נרחבת על־ידי מתן תמיכה כספית לבתי־חולים יהודיים קיימים, עריכת קורסים לאחיות, דאגה לחולי־רוח, הקמת בתי־מרקחת, בתי־מרחץ וכיוצא בזה. תשומת־לב מיוחדת הוקדשה לשיפור המצב הסאניטרי והרפואי בבתי־הספר היהודיים. יש לציין, שהמחלקה הרפואית של ה"נאציונאל־ראט" חיסלה כליל את מחלת הפאוואוס והטריכודיטיה (מחלות שיער־הראש) אצל ילדי ליטא היהודים, אשר דורות רבים סבלו מהן כתוצאה מחיי עוני וחוסר תנאים סאניטריים נאותים.

בשטח המשפטי עסק ה"נאציונאל־ראט" במתן עזרה משפטית חינם ליהודים מעוטי־יכולת, כדי להקל עליהם את ההגנה היעילה והפעילה על זכויותיהם האזרחיות והפוליטיות מפני

תופעות שונות של שרירות־לב מצד אנשי האדמיניסטראציה. המחלקה המשפטית של ה"נאציונאל־ראט" שימשה גם כמוסד לייעוץ משפטי בשביל ועדי הקהילות בענייני עבודתם היום־יומית ויחסיהם עם מוסדות השלטון המקומי. היות וידיעת השפה הליטאית טרם נפוצה אז בקרב האוכלוסיה היהודית, בעיקר בערים, היתה המחלקה המשפטית מתרגמת לאידיש את התקנות והחוקים החדשים שהופיעו מזמן לזמן, שהיתה בהם חשיבות לגבי היהודים, ומפיצה בין היהודים את כל החומר המתורגם.

הרבה מעבודתו ואמצעיו הקדיש ה"נאציונאל־ראט" לפעולת העזרה להמוני הפליטים שבאו לליטא מפולין ומחבל וילנה, וכן לרבבות יהודי ליטא שהוגלו בזמן מלחמת העולם הראשונה לרוסיה ועם סיומה חזרו לליטא. מלחמת פולין—רוסיה, מסעו של הצבא האדום לפולין, נסיגתו המהירה משם והתקדמותו של הצבא הפולני — כל אלה הביאו לליטא גל גדול של פליטים יהודים שחיפשו מקלט. אחרי שהגנרל הפולני ז'ליגובסקי כבש את העיר ואת חבל וילנה, נסו משם לליטא הרבה יהודים מפחד רדיפות מצד הפולנים. ה"נאציונאל־ראט" פיתח אז פעולה ענפה כדי לקבל את פני הפליטים, שבאו בעירום ובחוסר כל, הושיט להם את העזרה הדרושה והקל עליהם את ישיבתם בליטא. תפקיד גדול יותר היה ל"נאציונאל־ראט" עם שובם לליטא של הפליטים היהודים מרוסיה, אוקראינה וסיביר, שהחלה אחרי חתימת החוזה בין רוסיה המועצתית וליטא במוסקבה, ביוני 1920. כיוון שבחוזה זה היו סעיפים סתומים וכן היו כמה סתירות בינו לבין חוזה־השלום שבין רוסיה המועצתית וליטא, ניסתה המחלקה להחזרת הפליטים של המיניסטריון לענייני פנים הליטאי להיאחז בסתירות כדי לפסול את זכותם של הרבה פליטים יהודים לחזור לליטא. ה"נאציונאל־ראט" ניהל מאבק קשה על זכותו של כל יהודי, שנאלץ לרגל המלחמה לנדוד מליטא לרוסיה, לחזור הביתה. מאבק זה הוכתר בדרך כלל בהצלחה. בהקשר זה יש לציין את עבודתם הקשה והמסורה של באי־כוח ה"נאציונאל־ראט" על הגבול הלטבי־ליטאי.

גם בשטח העזרה והטיפול ביהודים שראו צורך להגר מליטא לאמריקה ולארצות אחרות, גילה ה"נאציונאל־ראט" פעילות רבה, וזאת בשיתוף הדוק עם החברה היהודית־אמריקאנית "היאס".

פרשה מיוחדת היתה הפעולה בשטח ה"טרנסמיגרציה" של יהודים, שבנדודיהם מרוסיה לארצות שמעבר לים נאלצו להתעכב זמן מסויים ולעתים גם מספר חודשים בליטא עד שקיבלו את האפשרות להמשיך בדרכם למחוז חפצם. בעניין זה נעשה גם חוזה מיוחד עם ממשלת ליטא, שאחד מהצדדים בו היה ה"נאציונאל־ראט".

ה"נאציונאל־ראט" ראה מחובתו לתמוך בכל מאמץ להקים ארגון יהודי עולמי. בהתאם לכך שיתף פעולה עם ועד המשלחות היהודיות שליד ועידת השלום בפאריס וייפה את כוחו של המיניסטר לענייני היהודים לייצג אותו בישיבת המליאה של הוועד הזה. ה"נאציונאל־ראט" נענה להזמנתו של ועד זה לקחת חלק בהקמת מוסד סיוע יהודי עולמי, אשר ישווה לכל פעולת הסיוע אופי לאומי־ציבורי וישחרר אותה מרוח הפילנטרופיה, ושיגר משלחת לוועידת הסיוע היהודית העולמית שהתקיימה בקארלסבאד ב־1920. ה"נאציונאל־ראט" קיים קשרים אינפורמטיביים עם מוסדות יהודיים לאומיים בארצות אחרות, כגון הוועד הלאומי בארץ־ישראל, הוועדים היהודיים הלאומיים בצ'כוסלובקיה ובגאליציה המזרחית, איגוד הקהילות היהודיות בלטביה, ואחרים. ה"נאציונאל־ראט" הזדהה הזדהות מלאה עם המערכה של העם היהודי על זכותו לבנות מחדש את ביתו במולדתו ההיסטורית, בארץ־ישראל. הוא הביע חגיגית את שמחת יהודי ליטא לרגל "החלטת סאן־רמו" למסור לבריטניה את המנדאט על ארץ־ישראל במטרה לבצע את "הצהרת בלפור", לרגל מינויו של הרברט סמואל לנציב העליון בארץ־ישראל ולרגל אישור המנדאט הבריטי על ארץ־ישראל על־ידי חבר הלאומים, וקרא ליהודי ליטא להשתתף באופן פעיל בבנין ארץ־ישראל.

ראויה לציון עוד פעולה אחת של ה"נאציונאל־ראט", שנבעה מרוח הסולידאריות שלו עם כל חלקי העם היהודי באשר הם. כאשר נתקבלו בשנת 1922 ידיעות מחרידות על הרעב הנורא ברוסיה ובאוקראינה, שעשה שמות בכל האוכלוסיה ובתוכה באוכלוסיה היהודית, אירגן ה"נאציונאל־ראט" באמצעות הקהילות אוסף כספים לטובת יהודי רוסיה ואוקראינה הרעבים. סכומים ניכרים הועברו אז על־ידי ה"נאציונאל־ראט" לרשותן של האקסקוטיבה של ועידת הסיוע היהודית העולמית ושל הפדראציה של יהודי אוקראינה באנגליה, אשר טיפלו במתן עזרה לנפגעי הרעב היהודיים ברוסיה ואוקראינה.

היות ובמשך הזמן התרחב והסתעף בהרבה היקף פעולתו של ה"נאציונאל־ראט", היה צורך לקבוע תקנון מיוחד שיגדיר את הסמכויות של מליאת ה"נאציונאל־ראט", של הוועד הפועל, הנשיאות ושתי המחלקות הראשיות (ה"סקציות") שלו — הכלכלית והתרבותית. כמו כן צריך היה התקנון לקבוע את סדרי כינוס וניהול הישיבות; הזכות להגיש שאילתות על פעולות ה"נאציונאל־ראט"; היחסים בין ה"נאציונאל־ראט" לבין המיניסטר לענייני היהודים, וכיוצא בזה. אחרי דיון וויכוח נוקב, נקבע תקנון כזה על־ידי המושב הרביעי של מליאת ה"נאציונאל־ראט".

אין ספק, שפעולתו הנרחבת של ה"נאציונאל־ראט" לא היתה חפשית מליקויים ומישגים ניכרים, והיו לכך סיבות מסיבות שונות, אובייקטיביות וסובייקטיביות כאחד. בעיקר השפיעו לרעה על פעולתו של המוסד כמה גורמים: הראשון היה, שהכנסותיו באו כמעט רק ממקורות חוץ. את הכספים הדרושים לפעולתו המסועפת היה מקבל ממוסדות־עזרה יהודיים מחוץ־לארץ, ובעיקר מה"ג'וינט" באמריקה. ה"ג'וינט" העמיד לרשותו של ה"נאציונאל־ראט" סכומי כסף גדולים למדי, אבל תכופות היה מתנה את השימוש בכספים אלה בתנאים מכבידים ולפעמים גם בתנאים, שקשה היה להסכים להם. גישה זו של ה"ג'וינט" נבעה מן העובדה, שהשקפותיהם של מנהיגי ה"ג'וינט" באמריקה בנוגע לפעולות העזרה ואופן ניהולן לא עלו אז בקנה אחד עם השקפותיה ושאיפותיה של היהדות הלאומית בארצות אירופה. ה"ג'וינט" ראה את עצמו רק כמוסד פילנטרופי ורצה לראות גם ב"נאציונאל־ראט" של יהודי ליטא מוסד כזה, או בעיקרו כזה, שעה שה"נאציונאל־ראט" ראה את עצמו כמוסד לאומי וציבורי, העומד בראש האוטונומיה היהודית. היתה גם תקופה מסויימת, כאשר ה"ג'וינט" דרש שכל עבודת השיקום הכלכלי וכן הפעולה למען הפליטים והיתומים ינוהלו לא על־ידי ה"נאציונאל־ראט", אלא על־ידי ועדים נפרדים. רק הודות לעמדה התקיפה שה"נאציונאל־ראט" נקט

בה, בתמיכתו המלאה של הציבור היהודי בליטא, נגד דרישתו זו של ה״ג׳וינט״, בוועידת השיקום המיוחדת שכונסה על־ידי ה״נאציונאל־ראט״ לפי תביעתו של ה״ג׳וינט״ — נסוג ה״ג׳וינט״ מן הדרישה והסכים שגם בשטחים האמורים שמומנו על־ידיו תיעשה הפעולה רק דרך ה״נאציונאל־ראט״ וועדי הקהילות, כלומר, דרך הציבור היהודי המאורגן.

היה שטח פעולה אחד, ואולי החשוב ביותר — השטח התרבותי — ש״הג׳וינט״ סירב לתמוך בו. כן לא הסכים ה״ג׳וינט״ שמכספיו תמומן הפעולה הפוליטית. הדבר העמיד לא פעם את ה״נאציונאל־ראט״ במצב קשה מאוד, ומשום כך התחיל לחפש למימון פעולתו גם מקורות הכנסה פנימיים, שישלימו את מקורות ההכנסה החיצוניים. בהתאם לכך החליטה ועידת הקהילות השניה, שכל ועדי הקהילות חייבים להפריש לטובת ה״נאציונאל־ראט״ עשרה אחוז מן המסים שהם גובים מהאוכלוסיה היהודית. כדי שהפרשה זאת לא תכביד על תקציביהם של ועדי הקהילות, ניתנה להם הוראה להעלות את סכום המס ב־10%. כל ועדי הקהילות נענו להוראה זו, והחל משנת 1922 החלו להתקבל בקופת ה״נאציונאל־ראט״ סכומי כסף מיהודי ליטא עצמם.

הגורם השני שהפריע לעבודתו של ה״נאציונאל־ראט״, ובמרוצת הזמן הביא גם לחיסולו על־ידי הממשלה, היה חוסר כל בסיס חוקי לקיומו. אם כי השלטונות הכירו למעשה בקיומו, ולפרקים אפילו באו במגע אתו, לא היה לו כל מעמד חוקי והוא לא יכול לפעול כגוף משפטי, לעשות חוזים בשמו, ליתן למישהו יפוי־כוח, וכדומה. היה ברור, שיום אחד עלולה כל שאלת קיומו של ה״נאציונאל־ראט״ להתעורר ולגרום לתקלות קשות. משום כך הוכנה הצעה מתאימה להשלמת חוק הקהילות, שאושרה על־ידי מליאת ה״נאציונאל־ראט״. המיניסטר לענייני היהודים הגיש את הצעת החוק לממשלה, אך היא נשארה בתיקי הממשלה ולא זכתה לראות אור. כך נשאר ה״נאציונאל־ראט״ בכל תקופת קיומו ללא הכרה חוקית.[9]

הדבר השלישי שגרם לא־מעט ליקויים רציניים בפעולתו של ה״נאציונאל־ראט״ היה חוסר כל מסורת, כל תקדים ונסיון בניהולו של מוסד כה נרחב ומסועף, שצריך היה להיות בעת ובעונה אחת מוסד פוליטי, ציבורי, חינוכי וכלכלי. לא תמיד היו נכונים שיקוליהם של האנשים שהיו אחראיים לפעולותיו, כולן או חלק מהן. לא תמיד היו לאנשים אלה כל הסגולות הדרושות, למלוי תפקיד כה אחראי וקשה.

גם ועדי הקהילות, אם כי תוך קשיים רבים וליקויים די רציניים בעבודתם, רכשו להם מקום נכבד למדי בחיים הציבוריים של יהודי ליטא. אט אט התחיל לחדור להכרתם הרעיון, שניהול ענייני הציבור צריך להיות לא בידי גבאים וגבירים בלתי אחראיים, אלא בידי אנשים שנבחרו בבחירות דמוקראטיות על־ידי כל יהודי המקום. דבר זה תרם תרומה די ניכרת לחיזוק תודעתה ותחושתה הדמוקראטית של יהדות ליטא.

פעולתם של ועדי הקהילות התבטאה, קודם לכל, במיצוי הסמכויות שנקבעו להן בסעיף הראשון של חוק הקהילות, היינו, סיפוק ענייני הפולחן היהודי, צדקה, עזרה סוציאלית, בתי־ספר ובכלל כל הקשור לתרבות רוחנית, וכן הקמת וקיום המוסדות הדרושים לכך. לכל זה נתווסף, כאמור, ניהול ספרי־הרישומים של היהודים, וכן ייצוג האוכלוסיות היהודיות המקומיות בפני המוסדות המינהליים והמוניציפאליים והגנה על האינטרסים שלהן. ההכרה המדינית והסמכויות שניתנו לוועדי הקהילות על־ידי החוק, פתחו לפניהם אפשרויות די גדולות ויצרו תנאים נוחים לפעולותיהם. גם השלטונות המקומיים התחילו לראות בוועדי הקהילות נציגות חוקית של יהודי המקום. בסך הכל הוקמו 185 ועדי קהילות, כלומר, לא היה כמעט ישוב יהודי אחד בליטא שלא נבחר בו ועד קהילה. תחילה החרימו הקומוניסטים היהודים את הבחירות לוועדי הקהילות, שבהם ראו מוסדות בורגניים הבנויים על העקרון של ״כלל ישראל־פאליטיק״, עקרון שנגד את תפיסת הקומוניסטים לגבי מלחמת המעמדות. אולם מתוך נימוקים תכסיסיים נטשו הקומוניסטים במשך הזמן את עמדתם זו, והתחילו להשתתף באופן פעיל בבחירות לוועדי הקהילות ובמספר מקומות גם קיבלו נציגות. גם ״פועלי־ציון״ שמאל, שדגלו אז בסיסמה של מלחמת מעמדות צרופה, השתתפו בבחירות. במשך הזמן הפכו ועדי הקהילות לזירה של מערכות בין־מפלגתיות די קשות, ודבר זה הטביע, כמובן, חותם מיוחד ושלילי על כל פעולתם ותכופות השפיע עליה לרעה. יש לציין, שכמה ועדי קהילות, בעיקר במקומות הקטנים, סירבו לתמוך בבתי־הספר השמאליים (של ה״קולטור ליגה״).

רוב ועדי הקהילות השתמשו בסמכות שניתנה להם על־ידי חוק הקהילות להטיל מס־חובה על יהודי המקום. חלקן של ההכנסות ממס זה בכלל ההכנסות של ועדי הקהילות הלך וגדל משנה לשנה, והגיע במשך הזמן עד ל־60% בקירוב מכלל ההכנסות. ב־80% לערך מכל המקרים היו ההכנסות ממס הקהילות מתקבלות מהאוכלוסיה היהודית בלי שיהיה צורך לנקוט באמצעים מיוחדים כלשהם.[10] גם ב־20% הנותרים היה צורך רק במקרים לא רבים לגבות את המס בדרך של כפיה. נוסף להכנסות ממס־החובה היו לוועדי הקהילות הכנסות גם ממקורות אחרים: הענקות מהרשויות של השלטון המקומי; הכנסות ממוסדות שונים של הקהילה ומשחיטת בהמות ועופות; הענקות מה״נאציונאל־ראט״ וממוסדות עזרה יהודיים בחוץ־לארץ, וכדומה. הסעיפים החשובים ביותר בהוצאות ועדי הקהילות היו: עזרה סוציאלית; עזרה רפואית; חינוך ותרבות, כולל תמיכות לבתי־הספר להשלמת תקציבם; סיפוק צרכים דתיים, כולל החזקת הרבנים; הוצאות המשרד וקיום בנינים ציבוריים.

כל ועד קהילה היה בוחר מתוך חבריו ועד־פועל, אשר היה מבצע את ההחלטות ומטפל בעניינים השוטפים שהיו בסמכותו. כן היה ועד הקהילה בוחר בוועדות שונות לענייני המסים, לעזרה סוציאלית, סיפוק צרכי הדת, פעולות תרבות, וכיוצא בזה. לרובם של ועדי הקהילות, בעיקר בקהילות היותר גדולות, היו משרדים משלהם עם מנגנון של עובדים.

לא כל הפעולה הציבורית רוכזה בידי ועדי הקהילות. בצידם של ועדי הקהילות המשיכו בקיומם ופעולתם מוסדות וחברות שונים של צדקה, עזרה סוציאלית, פעולה תרבותית, וכדומה. פרשת היחסים בין המוסדות והחברות הללו — שמאחורי כל אחד מהם עמדה קבוצה זו או אחרת של עסקנים ציבוריים, מהם די פעילים ומסורים ומהם רק בעלי שאפתנות ״גבאית״ — לבין ועדי הקהילות שייצגו את כל האוכלוסיה היהודית, היוותה בעיה די מסובכת ולא בכל המקומות קיבלה פתרון אחיד. במקרים רבים היה קיים שיתוף־פעולה בין המוסדות האלה וועדי הקהילות, ומשיתוף־פעולה זה יצאו נשכרים שני הגורמים

הציבוריים גם יחד. אולם היו גם מקרים בכיוון הפוך, ודבר זה גרם נזק לא קטן לכל הציבור היהודי.

כפי שנאמר, העניק החוק לוועדי הקהילות את הסמכות לספק, בין היתר, את צרכי בתי־הספר היהודיים. כיוון שבתי־ספר אלה, במידה ששולבו ברשת בתי־הספר הממלכתיים, עמדו תחת פיקוחו של המיניסטר להשכלה, הוקמו על־ידי ועדי הקהילות — על פי חוזר מיוחד שנשלח על־ידי המיניסטר לענייני היהודים בהסכמתו של המיניסטר להשכלה — ועדות־השכלה יהודיות מיוחדות. ועדות אלו הורכבו מבאי־כוח ועד הקהילה ובאי־כוח (במספר שווה) המורים וההורים של בתי־הספר שהיו בתחום שיפוטו של הוועד. תפקידיהן העיקריים של ועדות־ההשכלה היו לייצג את ענייני בתי־הספר היהודיים בפני המוסדות הממשלתיים והרשויות המקומיות, וכן לדאוג להעלאת הרמה של בתי־הספר היהודיים, אך מבלי להתערב בעניינים הפנימיים שלהם. ועדות־ההשכלה היהודיות שיתפו כל הזמן פעולה עם ועדות־ההשכלה המחוזיות הכלליות.

ח

ב־14 בפברואר 1922, שנתיים לערך אחרי ועידת הקהילות הראשונה, התכנסה בקובנה, במועדון הקצינים הליטאיים, ועידת הקהילות השניה.

לכינוס ועידת הקהילות השניה קדם ויכוח נוקב במושב הששי של מליאת ה״נאציונאל־ראט״ על שיטת הבחירות לוועידה זו, אשר הפך לוויכוח על האופי והצורה של המוסד העליון של האוטונומיה היהודית בליטא. השאלה שסביבה נסב הוויכוח היתה, אם בנסיבות הקיימות צריך מוסד זה, כמו ועידת הקהילות הראשונה, להתבסס על הקהילות ולפיכך להיבחר רק על־ידי ועדי הקהילות, או שעליו לייצג את כלל האוכלוסיה היהודית בארץ ולהיבחר בבחירות כלליות. ניצחה הדעה הראשונה, כלומר, שהמוסד העליון של האוטונומיה צריך היה בנסיבות דאז לשאת את הצורה של ועידת הקהילות, על כל הנובע מזה.

בנוגע לשיטת הבחירות הוכר על־ידי כולם, כי אי־אפשר להשאיר בתקפה את שיטת הבחירות שלפיה נבחרה ועידת הקהילות הראשונה, שכן ברצותה להבטיח נציגות בוועידה גם לכל קהילה קטנה — וכאלו היו רבות בקרב קהילות ליטא — היתה שיטה זו, למעשה, מפלה לטובה את הקהילות הקטנות על הגדולות, ודבר זה היה מסלף במידה מסויימת את יחסי הכוחות הציבוריים האמיתיים ששררו ברחוב היהודי בליטא. משום כך הוחלט לאמץ לבחירות לוועידת הקהילות השניה את השיטה שלפיה נבחרה, כמה שנים לפני זה, האסיפה היהודית הלאומית באוקראינה, תוך הכנסת כמה שינויים. כל הקהילות היהודיות בליטא חולקו ל־15 אזורים. הבחירות היו לפי השיטה הפרופורציונאלית, לפי רשימות. הזכות לבחור צירים לוועידת הקהילות השניה ניתנה, כמו בבחירות לוועידה הראשונה, רק לחברי ועדי הקהילות, אך לכל אחד מהם היה מספר קולות השווה למספר כל הקולות שניתנו בבחירות לוועד הקהילה, בו היה חבר, מחולק במספר חברי ועד הקהילה. לעומת זאת, הזכות להיבחר לציר הוועידה היתה לכל יהודי, אפילו אין הוא חבר ועד קהילה כלשהי.

בוועידת הקהילות השניה השתתפו 130 צירים. כיוון שבבחירות לוועדי הקהילות, שהתקיימו מחדש לפי החלטת ה״נאציונאל־ראט״ ומכתב חוזר של המיניסטר לענייני היהודים, השתתפו גם מפלגות הפועלים השמאליות — הקומוניסטים היהודים ו״פועלי ציון״־שמאל, היו מפלגות אלו מיוצגות גם בוועידת הקהילות. לפיכך היה הרכבה המפלגתי של הוועידה השניה מגוון יותר מאשר של ועידת הקהילות הראשונה. צירי הוועידה התחלקו לפי הסיעות הבאות: ״אחדות״ (״אגודת ישראל״); ״מזרחי״; ״הציונים הכלליים״; ״צעירי ציון״ (ציונים סוציאליסטיים); העממיים (״פאלקספארטיי״); איגוד בעלי־המלאכה ושתי מפלגות פועלים שמאליות (״סיעת הפועלים״ ו״פועלי ציון״־שמאל). הואיל ולשתי מפלגות אלו לא ניתן באותה תקופה לפעול בליטא באופן לגאלי, הופיעו הן תחת שמות מוסווים: רשימה מס׳ 5 ורשימה מס׳ 7. הסיעות הציוניות היוו רוב בוועידה, אם כי רוב לא גדול. הדתיים (״אחדות״), הגם שהיו במיעוט, השפיעו השפעה גדולה על הוועידה בכוח מספרם הגדול. סיעת ה״פאלקספארטיי״ היתה קטנה מאוד (4 צירים). גם הסיעות השמאליות לא היו גדולות במספרן, אבל הופעותיהן בוועידה היו חדורות רוח תוקפנית חזקה.

ועידת הקהילות נפתחה במעמד חגיגי. כמו בוועידת הקהילות הראשונה, נשא נאום ברכה מי שהיה אז ראש הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, אשר בירך את הוועידה בשם הממשלה. הוא הדגיש שהוא רואה את מטרתה של הוועידה בהתאמת משימותיה של האוכלוסיה היהודית בליטא לאלה של העם הליטאי ושל העם היהודי בעולם כולו. ליטא — הוא אמר — היא המדינה שהיהודים יכולים לפתח בה ללא הפרעות את תרבותם הלאומית. הוא הביע את תקוותו, שהנסיון להעניק אוטונומיה לאומית ליהודי ליטא ישמש דוגמה גם למדינות אחרות. באותה רוח בירכו את הוועידה גם בא־כוחה של ליטא על־יד חבר־הלאומים, א. יונינאס (J. Jonynas), וראש עירית קובנה, י. ווילײשיס (J. Vileisis). כן בירכו את הוועידה בא־כוח העם הבילורוסי צוויקוויץ, בא־כוח יהדות לטביה, ד״ר י. הלמן, בשם ועד הקהילה של העיר המארחת, קובנה — מ. וולף, ובשם הג׳וינט — ד״ר היימן. לפתיחת הוועידה נתקבלו מברקי־ברכה רבים מחוץ־לארץ מאת אישים ומוסדות יהודיים שונים, בהם בלטו ברכותיהם של נשיא ההסתדרות הציונית העולמית — ד״ר ח. וייצמן; נשיא הוועד הפועל הציוני — הרב ד״ר חיות; נשיא האקסקוטיבה הציונית — נ. סוקולוב; פרופ׳ ורבורג; ז. ז׳בוטינסקי; אירגוני יהודי צ׳כוסלובקיה, רומניה, בסרביה, אסטוניה ובולגריה; הקונגרס היהודי באמריקה; ה״הילפספריין״ (אגודת ״עזרה״) היהודי בגרמניה; ההסתדרות הציונית בגרמניה; מרכז ציוני רוסיה בחוץ־לארץ; מרכז ״אגודת ישראל״ בווינה וההסתדרות הציונית באמריקה. כחוט השני בכל הברכות עבר הרעיון, שעיני כל היהדות העולמית מופנות למאמציה של יהדות ליטא לבנות את חייה על יסודות של אוטונומיה לאומית; עם זאת הובעה בכל הברכות התקוה, שמדינת ליטא תישאר נאמנה להבטחותיה והתחייבויותיה כלפי יהודי ליטא והעם היהודי כולו ותיתן לזה ביטוי מתאים על־ידי הכרת זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים בחוקה שלה.

חשיבות מיוחדת הוקנתה לוועידה בישיבתה הרביעית עם הופעת העסקן הציוני הדגול, ל. מוצקין, שבא במיוחד מפאריס. בנאום נלהב בירך ל. מוצקין את הוועידה בשם ההסתדרות הציונית העולמית, הפדראציה של יהודי אוקראינה, ועד המשלחות היהודיות שעל־יד ועידת השלום וועידת הסיוע היהודית

העולמית. בנאומו הדגיש במיוחד את הערך הגדול שנודע למאבקם של יהודי ליטא, על זכויות לאומיות, בשביל העם היהודי כולו. "חמישה־עשר מיליון יהודים עוקבים אחרי מאבקכם והישגיכם, מביטים עליכם, יהודי ליטא, בגאון ובהערצה, ושולחים לכם את עידודם וברכתם המלאה" — אמר ל. מוצקין לקול תשואות סוערות מצד כמעט כל צירי הוועידה והקהל הגדול, שהיה נוכח באולם. ל. מוצקין עקב אחרי מהלך הדיונים בוועידה, וכן הופיע לפניה בהרצאה מיוחדת על עבודת ועד המשלחות היהודיות שליד ועידת השלום בפאריס ומאבקו הקשה של הוועד בזירה הבינלאומית נגד חוגים שונים של מתבוללים יהודיים ושוללי רעיון האומה היהודית העולמית.

לנשיאות הוועידה נבחרו באי־כוח כל הסיעות, פרט לסיעות ה"פאלקספארטיי" ושתי מפלגות השמאל — הקומוניסטים היהודים ו"פועלי־ציון"־שמאל.[11] סיעת ה"פאלקספארטיי" סירבה להשתתף בנשיאות הוועידה בשל העובדה שצירי הוועידה נבחרו על־ידי חברי ועדי הקהילות, ולא ישירות על־ידי כל היהודים. סיעות הקומוניסטים ו"פועלי־ציון"־שמאל נימקו את סירובן להשתתף בנשיאות בזה שהן שוללות את הרעיון של "כלל־ישראליות", ומטרתן היא להכניס בוועידה את הרוח של מלחמת המעמדות.

כרקע לוויכוח הכללי על מצב האוטונומיה שימשו שלוש הרצאות: של ד"ר נ. רחמילביץ (שמילא אז את מקומו של נשיא ה"נאציונאל־ראט", במקום העו"ד ש. רוזנבוים שהתפטר זמן־מה קודם לכן) על פעולת ה"נאציונאל־ראט"; של העו"ד ע. פינקלשטיין על פעולות הסיעה היהודית בסיים הליטאי; ושל המיניסטר לענייני היהודים ד"ר מ. סולובייצ'יק. כן הוגש לוועידה, בצורה של ספר, דין־וחשבון מפורט על פעולות ה"נאציונאל־ראט" במשך השנתיים 1920—1922.

הרצאות אלו נתנו תמונה של המאבק, שנמשך והלך במרוצת השנתיים מאז ועידת הקהילות הראשונה על ביצורה וחיזוקה של האוטונומיה, שאמנם עברה בתקופת זמן זו כברת דרך לא קטנה של התפתחות והתרחבות, אך טרם הצליחה להשיג מעמד בטוח הן מבחינה חוקית והן מבחינת היחס והנאמנות לה מצד היהודים עצמם. הן ההרצאות והן הוויכוח הכללי בוועידה הבליטו את הקשיים העצומים שבהם נתקלו בפעולותיהם המיניסטר לענייני היהודים, ה"נאציונאל־ראט" וועדי הקהילות, וזאת עקב המגמות החסלניות כלפי האוטונומיה היהודית, שכבר אז הלכו ובלטו בקרב הציבור הליטאי, וכן מחמת העובדה שמדינת ליטא, אשר היתה מושתתת על יסודות של "דמוקראטיה איכרית", התחילה יותר ויותר לקבל מגמה ריאקציונית של התקפת הכפר על העיר, שתמיד היתה הנושאת של שאיפות פחות או יותר ליבראליות. אולם עם זאת חשף הוויכוח גם את המצב הפנימי הקשה של האוטונומיה. היחידים שתמכו ברעיון האוטונומיה ללא כל תנאים וסייגים ונשאו בנאמנות בעול הגשמתה ובנייתה — אם כי היו ביניהם הבדלים גדולים בהשקפות הסוציאליות והלאומיות ויחסם לדת — היו הציונים מכל הגוונים, אשר ראו הרמוניה גמורה בין פעילותם הציונית לבין הפעולה לחיזוק עמדות היהודים בגולה. גישה זו קיבלה ביטוי בולט בהופעותיהם של ש. רוזנבוים, ד"ר י. ברוצקוס, ד"ר ב. ברגר, ד"ר י. ברגר וא. הלר (ציונים כלליים), א. ברודני, ל. גרפונקל וא. בילוגולובסקי ("צעירי ציון") והרב פרידמן ("מזרחי"). הדתיים הקיצוניים ("אגודת ישראל"), אם כי השתתפו וגם דרשו את שיתופם בכל מוסדות ה"נאציונאל־ראט" וועדי הקהילות, למעשה היו באופוזיציה לכל ענין האוטונומיה, כי לדעתם היא היתה חילונית מדי ולא היה לה צביון דתי מובהק, כפי שהם דרשו. "האוטונומיה צריכה להיות דתית" — הצהיר אחד ממנהיגיה של סיעת "אגודת ישראל" בוועידה, הרב מ. מ. אפשטיין, ראש הישיבה הגדולה בסלאבודקה — "כיוון שרוב מניינו ורוב בניינו של העם היהודי הוא דתי. לא נוותר אפילו על קוצו של יוד של התורה; התורה היא יסוד כל חיינו לשם קיום מצוותיה. בשבילנו היא לא עול. לא נקבל מרות של רוב שאיננו דתי". "הדת מהווה את תוכן כל חיינו. ההמון היהודי פונה אל הרב, כמו לאבא שלו. בלי ענייני הדת לא יהיה לאוטונומיה כל תוכן" — אמר מנהיג סיעת "מזרחי" בוועידה, הרב פרידמן. גם ה"פאלקספארטיי" השתתפה לא בלבב שלם במוסדות האוטונומיה, שכן, לפי דעתם, הציונים שעמדו בראשה נתנו לה צביון ארץ־ישראלי־עברי ולא גלותי־אידישיסטי, כפי שצריך היה להיות לפי השקפתם. "יש לנו מיניסטר יהודי טוב, אבל אוטונומיה גרועה" — אמר ראש סיעתם בוועידה, העו"ד י. טשרניחוב, במתחו ביקורת על פעולות מוסדות האוטונומיה, בעיקר של ה"נאציונאל־ראט". מנהיג סיעת הקומוניסטים בוועידה, ל. אברמסון, הצהיר שכל המערכה על אוטונומיה יהודית לאומית אינה ענין של הפועלים, אשר שיחרורם יושג רק בדרך של מלחמת־מעמדות; במסגרת האיגוד הלאומי ילחמו הקומוניסטים נגד כל תופעות של "קלריקליזם" ו"הברייאיזם". מנהיג סיעת "פועלי ציון"־שמאל, מ. קזרנובסקי, הצהיר שמגמתה להכניס לתוך הוועידה רוח של מלחמת־מעמדות ולהרוס בה את האשליה של "כלל־ישראליות".

הוויכוח הכללי בוועידה גולל גם את כל היריעה הרחבה של פעולות מוסדות האוטונומיה בשטחים שונים ורבים של חיי היהודים בליטא. עם זאת הוקדש בוויכוח מקום נכבד לחשיפת הליקויים השונים והלא־מועטים שהיו בכל הפעולות האלו כתוצאה מחוסר ארגון, ייעול ונסיון, בשל יחסים מפלגתיים מתוחים, חוסר בסיס חוקי מספיק, תלות בגורמי חוץ מבחינת מימון הפעולות, וכדומה. כמה מהנואמים טענו, שבאוטונומיה היהודית בליטא יש יותר ברק חיצוני מאשר תוכן ממשי.

בתשובה למתווכחים הדגישו המרצים, ד"ר נ. רחמילביץ והעו"ד ע. פינקלשטיין, שכל המדיניות של יהודי ליטא היתה מבוססת על יסודות של קואליציה לאומית, ומוסדות האוטונומיה השתדלו לספק את צרכי כל שכבות העם. רעיון זה הדגיש בתשובתו גם המיניסטר לענייני היהודים, ד"ר מ. סולובייצ'יק. "מה שמאחד אותנו כולנו — אמר — זה רגש הבדידות, שאנו היהודים בהיותנו מיעוט מרגישים במדינת ליטא, רגש אשר יוצר אצלנו זיקה הדדית של אחד לשני וזה מחייב אותנו לנהל מדיניות יהודית־לאומית בליטא. מבחינה אידיאולוגית אנו נשענים על היהדות העולמית. מוטלת עלינו שליחות של 45 דורות ומזה אנו שואבים את כל הפאתוס בעבודתנו". ד"ר מ. סולובייצ'יק הכיר בעובדה שבראש כל האוטונומיה עומדים ציונים והברייאיסטים, אך הם בעד שוויון של כל המגמות. "איננו רוצים באנארכיה בחיים היהודיים — אמר — כפי שרוצים הדתיים, המדברים רק על המסורת. איננו רוצים רק ביהודים של "מאה אחוז", אלא רוצים במאה אחוז של היהודים. הציונים שואפים לסינתזה בחיים היהודיים ומשום כך יש להם הבנה לכל, הן למסורת והן לעממיות. האמת שלנו היא

האמת של היהדות הבאה לתחיה הן בארץ־ישראל והן בגולה".

את המקום המרכזי בדיוני הוועידה תפסה השאלה הכאובה של בית־הספר היהודי בליטא.

כתוצאה ממלחמת־העולם הראשונה, אשר לוותה בתחילת מאי 1915 בגירוש רוב רובם של יהודי ליטא לתוך רוסיה הפנימית, על־ידי השלטונות הצבאיים הרוסיים — הקיץ הקץ על ה"חדר" המסורתי של ה"מלמדים" בליטא. בימי הכיבוש הגרמני הנהיגו הגרמנים בכמה חלקים של ליטא לימוד חובה לילדים בגיל של תלמידי בתי־ספר עממיים. בשביל ילדים יהודים — מספרם לא היה גדול בשל מיעוט מספרם של היהודים שנשארו אז בליטא — הקימו שלטונות הכיבוש הגרמניים בתי־ספר ללי־מודים חילוניים, אשר שפת ההוראה בהם היתה גרמנית. עם קום ליטא העצמאית הונהגו בבתי־ספר אלה — כמו בכל בתי־הספר העממיים היהודיים שנוסדו מחדש עם שובם לליטא של הפליטים היהודים מרוסיה — עברית או אידיש כשפות הוראה. כל בתי־הספר הללו הוכרו במשך הזמן כבתי־ספר ממלכתיים ושולבו לתוך הרשת הכללית של בתי־הספר העממיים, והמו־רים בהם קיבלו מעמד של עובדי מדינה. היה זה, ללא ספק, הישג גדול לעומת המצב במדינות אחרות — אם כי הדבר פתח גם פתח לשלטונות להתערב בענייני בית־הספר היהודי. למדיניות ליבראלית זאת של ממשלת ליטא כלפי בתי־הספר של המיעוט היהודי היו אז סיבות מסויימות. ממשלת ליטא שאפה לסלק מהחיים התרבותיים בליטא את השפעתן של רוסיה וגרמניה, אשר היתה בה משום סכנה לתקומתו התרבותית של העם הליטאי. הממשלה גם הבינה וידעה, שהשפה והתרבות הליטאית היו עדיין עניות מדי וחלשות מכדי שיוכלו להתחרות עם רוסית או גרמנית, כשפות הוראה בבתי־הספר היהודיים, ומשום כך היתה מעונינת שבבתי־הספר היהודיים תשלוט הש־פה של היהודים, עברית או אידיש, ולא שפה זרה, אשר בה ראתה הממשלה שפה עויינת לשפת המדינה.

בשנת 1922 היו בליטא 160 בתי־ספר יהודיים עממיים לפי החלוקה דלקמן:

של "תרבות"	46	בתי־ספר ובהם	4,339 תלמידים
של "יבנה"	30	" "	3,362 "
של "קולטור ליגה"	16	" "	1,754 "
לא קשורים לשום זרם (בתי"ס של "פשרה" — הוראת חלק מהלימודים בעברית וחלק באידיש)	68	" "	4,120 "
	160		13,575 תלמידים

(ראה "ספרות" מס. 13, 14, 15)

בתי־הספר של ה"פשרה" לא נהנו מהסיוע וגם לא מהפיקוח וההדרכה שכל זרם היה נותן לבתי־הספר שלו, ולכן הם היו די נחשלים לעומת בתי־הספר שהשתייכו ל"זרמים". במשך הזמן הצטרפו רוב בתי־הספר של ה"פשרה" לזרם של "תרבות", או לזה של "יבנה". כ־75 אחוז של תלמידי בתי־הספר שבהם שפת ההוראה היתה אידיש — היו בנות.

ההרצאות שהושמעו בוועידה בענין מצבו של בית־הספר היהודי בליטא שימשו רקע לוויכוח סוער וחריף, אשר הבליט את כל הניגודים האידיאולוגיים הקשים ששררו בנושא זה בתוך יהדות ליטא. כפי שהדגיש בהרצאתו ד"ר י. ברגר, מנהל מחלקת החינוך של לשכת המיניסטר לענייני היהודים, היה בית־הספר היהודי בליטא נתון להשפעה של שני גורמים, אחד חיצוני ואחד פנימי. הגורם החיצוני היה המיניסטריון הליטאי להשכלה, על כל שיטת הלימודים שלו, אשר התעלם כמעט לחלוטין מאופיים המיוחד של בתי־הספר היהודיים. כל תכנית הלימודים בבתי־הספר וכל ארגונו של החינוך בליטא הותאמו למצבם הרוחני והסוציאלי של הליטאים בלבד, שברובם המכריע היו אנשי כפר, כאילו לא היו בליטא שום מיעוטים לאומיים. בתי־הספר העממיים בליטא היו מבוססים על ארבע שנות לימודים. רק בשנת 1936 הנהיגה הממשלה עוד שתי שנות לימוד בבתי־הספר העממיים, אבל הוספת שנות הלימוד החמי־שית והששית בבתי־הספר העממיים היתה כרוכה בקשיים כאלה, שבתי־הספר היהודיים כמעט לא יכלו להתגבר עליהם. היו קיימים בליטא גם בתי־ספר תיכוניים, שהיקף הלימודים בהם היה שווה לזה של ארבע שנות לימוד הראשונות בגימ־נסיה, אך מספרם של בתי־ספר יהודיים כאלה היה קטן למדי.

בחוק החינוך הליטאי לא היו שום הוראות אשר נתנו בסיס חוקי למיניסטר לענייני היהודים, ול"נאציונאל־ראט" לא כל שכן, להשפיע במישרין ובאופן רשמי על מהלך הענינים בבתי־הספר היהודיים. רק בעקיפין אפשר היה לעשות בשטח זה פעולה כלשהי, כלומר דרך ועדי הקהילות, כיוון שלפי חוק הקהילות היה בסמכותם לדאוג לבתי־הספר היהודיים ודבר זה העניק להם זכות לגאלית להופיע לפני שלטונות ההשכלה בליטא כבאי־כוחה של האוכלוסיה היהודית. לגמרי לא נור־מאלי היה המעמד החוקי של הלימודים היהודיים (תנ"ך והיס־טוריה יהודית) בבתי־הספר, שכן החוק הכללי על בתי־הספר העממיים בליטא לא הכיר בהם. בכל זאת התחשב, למ־עשה, המיניסטריון הליטאי לחינוך בקיומם ונחיצותם של לימודים אלה וביקש שימציאו לו תכנית שלהם, אך זאת אי־אפשר היה לעשות, שכן ה"זרמים" היהודיים השונים לא יכלו בשום אופן לבוא ביניהם לידי פשרה בנוגע לתכנית אחידה של לימודים יהודיים. הגורם הפנימי, שהטביע את חותמו על כל מצבם של בתי־הספר היהודיים, היה הציבור היהודי המאורגן במסגרת מוסדות האוטונומיה, ובחלקו גם מחוץ למסגרת זאת. אולם על פעולותיו הכביד מאוד הפילוג הגדול, אשר שרר בין היהודים סביב כל השאלה הזאת, שהתבטא בקיומם של שלושה "זרמים" שונים בענין החינוך.

לענין בית־הספר היהודי הוקדשה עוד הרצאה אחת של בא־כוח ה"פאלקספארטיי", העסקן הידוע ז. קלמנוביץ. בהר־צאתו סקר את התפתחות בית־הספר היהודי במשך מאה הש־נים האחרונות, והגיע לידי מסקנה שבשטח זה שורר אי־סדר מוחלט. לפי הצעתו צריך היה להוציא לגמרי מבית־הספר היהודי את לימודי הדת; שפת ההוראה בו צריכה להיות רק אידיש, וללימוד העברית — לדעתו — לא היה, מסיבות פדגו־גיות־טכניות, מקום בבית־הספר העממי בן ארבע שנות לימוד. כל בתי־הספר היהודיים צריכים לעמוד בפיקוח מוסדות האוטונומיה.

בוויכוח הסוער והממושך בענין בית הספר היהודי, שהתקיים על רקע שתי ההרצאות הללו, השתתפו טובי העסקנים בשדה התרבות, ההוראה וההשכלה היהודית בליטא מכל הזרמים, וכן עסקני ציבור וראשי מפלגות, ביניהם ד"ר י. רבינסון (ציונים

כלליים) ; נ. גרינבלט (הציונים הסוציאליסטים, "צעירי ציון") ; הרב י. כהנימן, הרב א. ד. פופל ור. שמולביץ ("אגודת ישראל"); מ. קזרנובסקי ("פועלי ציון"־שמאל), ואחרים. הוויכוח הבליט שוב את העובדה, שניגודי הדעות החריפים בשאלה זו נבעו מניגודי דעות לא פחות חריפים בהשקפות־עולם בתוך הציבור היהודי, ושלא היתה קיימת שום אפשרות לבוא לכלל הסכם על טיפוס אחד ואחיד של בית־ספר יהודי, אשר רק הוא ייהנה מהכרתם ותמיכתם של מוסדות האוטונומיה. הדתיים — "אגו־דת ישראל" ובמידה מסויימת גם ה"מזרחי" — ראו בחדר הישן את בית־הספר האידיאלי כדי לחנך בו את הנוער ברוח הדת והמסורת. הקומוניסטים, שהשתלטו בשנת 1921 לגמרי על ה"קולטור־ליגה", דגלו בסיסמה של בית־ספר אידישיסטי אשר יתן לתלמידים חינוך סוציאליסטי קיצוני, תוך התכחשות מלאה לכל העבר היהודי ולשאיפות הלאומיות, ונאמנות מלאה לרעיון של "תרבות פרולטארית" (פרולטקולט). לא בהרבה שונה היתה עמדתם למעשה של "פועלי ציון"־שמאל. גם הם נמנו עם האידישיסטים ולקחו חלק ב"קולטור־ליגה" האידישיס־טית, אם כי בתוכה דרשו, ללא הצלחה, להנהיג במידה מסויימת את לימוד השפה העברית בבתי־הספר האידישיסטיים, ביחוד בבתי־הספר התיכוניים. גם ה"פאלקספארטיי" טענה בזכות האידיש כשפת הוראה בבתי־הספר, ודגלה באופי חילוני מוחלט של בתי־הספר האלה, אבל מבוסס על ערכים לאומיים. הציונים הכלליים ראו את מרכז הכובד של החינוך היהודי בבית־ספר ציוני ועברי. הציונים־הסוציאליסטים ("צעירי ציון") ראו בחי־נוך עברי אמצעי חשוב המוביל לתחייה הלאומית של העם היהודי ולהגשמת הרעיון הציוני, אך עם זאת ראו באידיש שפה שבה משתמשים מיליוני יהודים ושגם לה יש לתת מקום מתאים בבית־הספר היהודי. במצב כזה, היתה הדרך היחידה בשביל מוסדות האוטונומיה לנקוט עמדה נייטראלית, כלומר, לא לכפות על מישהו טיפוס מסויים של בית־ספר, אלא להכיר בבתי־הספר של כל הזרמים ולתת לכולם מין אוטונומיה בתוך אוטונומיה, היינו אפשרות וחופש של התפתחות על־מנת שהחיים בעצמם יכריעו לטובת טיפוס זה או אחר של בית־ספר. רעיון זה מצא ביטוי הולם בדברים שהשמיע ד"ר י. רבינסון (ציוני־כללי) בוועידה על שלושת האידיאלים הנשגבים השוררים בשטח החינוך ברחוב היהודי : האידיאל הסוציאליסטי, הלוחם את מלחמתה של אנושות מחודשת ; האידיאל הדתי עתיק הימים של יראת־שמים והאידיאל הלאומי החדש והלוהט של מיזוג הרמוני של היהודי והאדם. אולם גם הפשרה ההגיונית והצודקת — להכיר בבתי־הספר של כל הזרמים — לא ליכדה סביבה את כל הסיעות בוועידה.

הוועידה הביעה ברוב דעות גדול אמון והכרה למיניסטר לענייני היהודים, ל"נאציונאל־ראט" ולסיעה היהודית בסיים. בנוגע להבטחת הזכויות הלאומיות של המיעוטים בחוקה הלי־טאית, קבעה הוועידה בהחלטה מיוחדת, כי הצעת הפרק בחוקה, הדן בזכויות המיעוטים, כפי שנוסח על־ידי ועדת־החוקה של הסיים המכונן (ראה הפרק הבא), נותן בעיקרו של דבר אפשרות לפתור באופן צודק את בעיית המיעוטים הלאומיים בליטא. עם זאת הביעה הוועידה את משאלתה, שהחוקה הליטאית תקבע כי כל החוקים הנוגעים למיעוטים הלאומיים יבוצעו על־ידי המיניסטרים לענייני מיעוטים אלה. כיוון שלפי הצעת־הפרק האמורה לא הוכללו ענייני הדת בתוך העניינים האוטונומיים של המיעוטים, קיבלה הוועידה — אחרי ויכוח סוער — ברוב דעות של סיעות "אחדות", "מזרחי" והציונים הכלליים, משאלה שבסמכותה של האוטונומיה של המיעוט היהודי יהיה גם סיפוק הצרכים הדתיים היהודיים.

כאשר ניגשה הוועידה לקבלת החלטה בענייני החינוך וזכותם של ההורים להשפיע על קביעת אופיים של בתי־הספר, התברר שאי־אפשר למצוא נוסחה אשר תרכז סביבה רוב גדול. משום כך נתקבלה אחרי ויכוח סוער הצעתו של המיניסטר ד"ר סולו־בייצ'יק להוריד שאלה זאת מסדר היום של הוועידה, ולהעבירה ל"נאציונאל־ראט" החדש שייבחר על־ידי הוועידה. אחרי שהצ־עה זו נתקבלה, הודיעו שתי הסיעות השמאליות — הקומוניס־טים ו"פועלי ציון"־שמאל — שלגביהם נסתיימה הוועידה, והם עזבו באופן הפגנתי את אולם הישיבות. בשם סיעת "צעירי ציון" (הציונים הסוציאליסטיים) מסר ש. פרידמן הצהרה, שהם ימשיכו במאבקם על האופי החילוני של בתי־הספר היהודיים.

ועידת הקהילות השניה ננעלה אחרי 17 ישיבות, שנתקיימו במשך 13 ימי עבודה מתוחים, בבחירת "נאציונאל־ראט" חדש בן 40 חברים, שהיה מורכב מ־16 באי־כוח "אגודת ישראל" ; 4 "מזרחי" ; 7 ציונים כלליים ; 11 "צעירי ציון", ו־2 מה"פאלקספארטיי".

ועידת הקהילות השניה היתה ללא ספק מאורע חשוב בתולדות מאבקם של יהודי ליטא על הכרה מדינית בזכויותיהם הלאו־מיות. כלפי חוץ היא שימשה הפגנה רבת־רושם של רצונם הכביר להתמיד במערכה על אוטונומיה לאומית, תוך הישענות על אהדתה ותמיכתה של היהדות העולמית. מאידך, כלפי פנים, חשפה הוועידה פעם נוספת, ובאופן בולט יותר מאשר בוועידת הקהילות הראשונה, את כל הכוחות הצנטריפוגאליים שפעלו בקרב יהדות ליטא נגד הרעיון של שלטון לאומי אמיתי ואשר במתכוון או שלא במתכוון חתרו תחת יסודותיו.

ט

בשלהי 1921 ניגש הסיים המכונן של ליטא לתפקידו העיקרי — לניסוח חוקת המדינה. הסיים בחר בוועדה מיוחדת, שעליה הוטל להכין הצעת חוקה. כחבר הוועדה נבחר גם ד"ר מ. סולו־בייצ'יק, המיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. בקבעה את הפרקים שמהם תהיה מורכבת החוקה של מדינת ליטא, החלי־טה הוועדה שאחד מהם יהיה מוקדש לענין הזכויות של המיעו־טים הלאומיים בארץ. על ד"ר מ. סולובייצ'יק הוטל להציע נוסח של פרק זה.

לכל יהודי ליטא ולכל אלה שעמדו בראש המוסדות הלאומיים היה ברור, כי סביב ניסוח זכויות המיעוטים הלאומיים בחוקה תתלקח מערכה קשה, שכן כבר אז אפשר היה להבחין בתוך הציבור הליטאי, ובעיקר בחלק הנוצרי־דמוקרטי שלו, בסימנים בולטים של הלך־רוח חסלני ועויין לרעיון האוטונומיה הלאומית היהודית. המצב החמיר עוד יותר כאשר, אגב ניסוח הצעת החוקה, נתגלעו חילוקי דעות מרחיקי־לכת באשר לאופיה ותוכנה של החוקה בין שותפי הקואליציה הממשלתית : הנוצרים־הדמוקראטים והסוציאליסטים־העממיים. חילוקי דעות אלה, שנבעו מעליית המגמות הקלריקאליות והריאקציוניות בתוך הבלוק הקאתולי בסיים, גרמו להתמוטטות הקואליציה, ובפברואר 1922 הוקמה ממשלה חדשה שהיתה מורכבת מנוצרים־דמוקראטים ובלתי־מפלגתיים ושבראשה שוב הועמד א.

גאלוואנאוסקאס. שוב הוזמן ד״ר מ. סולובייצ׳יק לכהן בממשלה החדשה כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. גם מיניסטר בלי תיק לענייני הבילורוסים היה בממשלה זו. שתי הסיעות הליטאיות האחרות, הסוציאליסטים־העממיים והסוציאל־דמוקראטים, נקטו אז עמדה של אופוזיציה חריפה נגד הממשלה ובעקיפין גם נגד המיניסטר לענייני היהודים, אם כי הן לא התעלמו, על כל פנים באופן רשמי, ממעמדו המיוחד של מיניסטר זה בממשלה שלמעשה היה, כאמור, רק מעין ״שטאטס־סקרטר״ ואי־אפשר היה לראות בו אחראי למדיניות הממשלה.

מאידך היו אז כל מנהיגי היהדות הליטאית מאוחדים בדעה, שגורלה ועתידה של האוטונומיה היהודית הלאומית בליטא תלויים בזה, אם יעלה לשריין בחוקת המדינה, בצורה מניחה את הדעת, את הכרת העקרון של זכויות המיעוטים הלאומיים בכלל ואת קיומם של מיניסטרים לענייני כל מיעוט לאומי בתוך הממשלה בפרט. הוחלט לעשות מאמץ יוצא מן הכלל, כדי שהחוקה הליטאית, אשר אז קיוו שתישאר בתקפה לדורות, תיצור בסיס איתן ויציב לאוטונומיה היהודית בליטא ותשמש במובן זה דוגמה גם למדינות אחרות. כיוון שהיה ידוע מראש, כי בענין זה צפויה מערכה קשה, הוחלט לגייס את דעתה ותמיכתה של היהדות העולמית כולה.[12]

כפי שאפשר היה לחזות מראש, נתקלו הצעותיו של ד״ר מ. סולובייצ׳יק בוועדת־החוקה בהתנגדות חריפה, לא רק מצד הנוצרים־הדמוקראטים, אלא גם מצד הסוציאל־דמוקראטים הליטאיים. בעיקר היתה התנגדות גדולה נגד ההצעה, שהחוקה תבטיח את קיום המשרות של מיניסטרים לענייני המיעוטים. כן היתה התנגדות כללית להכללת ענייני הפולחן הדתי בתוך הענינים האוטונומיים של המיעוטים, ולקביעת זכותם לשימוש פומבי בשפות שלהם. בכל זאת עלה בידי הד״ר מ. סולובייצ׳יק, אגב ויתורים לא קטנים, לקבל את הסכמתם של רוב חברי ועדת־החוקה לנוסחה של זכויות המיעוטים הלאומיים, אשר יכלה פחות או יותר להתקבל על הדעת, כולל ענין המיניסטרים לענייני המיעוטים והזכויות לשימוש פומבי בשפות. אולם המצב השתנה לרעה, כאשר הסעיפים הדנים בזכויות המיעוטים הובאו לדיון במליאת הסיים. בשעת הוויכוחים נמתחה בסיים ביקורת חריפה על נוסח הסעיפים האלה, בטענה הנדושה שיהודי ליטא רוצים ליצור לעצמם בליטא ״מדינה בתוך מדינה״ וליהנות מ״פריווילגיות״ מיוחדות. גם בעתונות הליטאית הופיעו מאמרים חריפים ברוח זו. כל טענותיה של הסיעה היהודית, שדרישותיה הן בהחלט במסגרת ״הצהרת פאריס״, אשר אושרה בזמנו גם על־ידי באי־כוח כל הסיעות הליטאיות בסיים המכונן, היו לשוא. כאשר הועמדו הסעיפים האמורים בקריאה השניה להצבעה, ב־10 באפריל 1922, החליט הסיים ברוב גדול למחוק מהחוקה את הסעיפים על המיניסטרים הלאומיים ועל זכויות השפות של המיעוטים.

השתלשלות עניינים זאת עשתה רושם מדכא מאוד על יהדות ליטא וגם על היהדות העולמית כולה. התנהגותם של מנהיגי ליטא הוכיחה ברורות, כי הם מתכחשים לגמרי לכל ההבטחות וההתחייבויות שקיבלו על עצמם כלפי היהודים, אשר לא זו בלבד שגילו נאמנות בלתי מסוייגת למדינת ליטא, אלא גם עשו כל שהיה ביכולתם כדי לסייע בימים גורליים לעם הליטאי במערכתו הבינלאומית הקשה. לאות מחאה נגד התנהגות זו של הסיעות בסיים המכונן הגיש ד״ר מ. סולובייצ׳יק, בהסכמתו המלאה של ה״נאציונאל־ראט״, לנשיא המדינה את התפטרותו כמיניסטר לענייני היהודים. כל העתונות היהודית בליטא הגיבה באופן חריף על המגמה החסלנית כלפי האוטונומיה היהודית, שקיבלה ביטוי כל־כך בולט בדיוניו והחלטותיו של הסיים המכונן. בערים רבות התקיימו אספות־עם יהודיות המוניות אשר הזדהו עם עמדת ה״נאציונאל־ראט״, הסיעה היהודית בסיים והמיניסטר לענייני היהודים, והוקיעו בחריפות את ההפרה הגסה של ההבטחות החגיגיות אשר ניתנו בזמנו בשם העם הליטאי כלפי המיעוט היהודי וגם כלפי העם היהודי כולו. תנועת מחאה זו עוררה הדים חזקים בקרב היהודים במדינות שונות באירופה ובאמריקה. בעתונים שונים בעולם, יהודיים ובלתי יהודיים, הופיעו מאמרים אשר הביעו את אהדתם ליהודי ליטא במאבקם הקשה על זכויותיהם הלאומיות, ואת תקוותם שמנהיגי ליטא יירתעו מהפרת הבטחותיהם שניתנו לעם היהודי. באי־כוח הציבור היהודי באמריקה, אשר בזמנו עשו רבות כדי שממשלת אמריקה תכיר בעצמאותה של ליטא, פנו אל הציר הליטאי בוואשינגטון והסבו את תשומת־לבו לרושם המדכא שעשתה עליהם ההצבעה בסיים המכונן הליטאי. כל התגובות הללו השפיעו במידה מסויימת על הממשלה הליטאית ועל החוגים האחראיים יותר של הציבור הליטאי, אשר אז עוד היו בדעה שלא תצמח שום תועלת לליטא מריב גלוי עם היהודים. לפי יוזמתו של נשיא המדינה דאז, א. סטולגינסקיס (A. Stulginskis), וראש הממשלה א. גאלוואנאוסקאס, נפתח משא ומתן בין באי־כוח הציבור הליטאי והציבור היהודי אשר הסתיים בפשרה.

את הפרק של החוקה הליטאית הדן בזכויות המיעוטים הלאומיים הוסכם לנסח בצורה הבאה:

סעיף 73. מיעוטים לאומיים של האזרחים, המהווים חלק ניכר מן האוכלוסיה, רשאים להסדיר באופן אוטונומי, במסגרת החוק, את ענייניהם הלאומיים־תרבותיים בשטח ההשכלה העממית, צדקה ועזרה הדדית. לשם ניהול העניינים האלה, רשאים הם לבחור במוסדות מייצגים לפי הסדר שנקבע בחוק.

סעיף 74. המיעוטים הלאומיים, אשר עליהם מדובר בסעיף 73, רשאים, על פי חוקים מיוחדים, להטיל מסים על חבריהם בשביל צרכיהם הלאומיים־תרבותיים, והם נהנים מחלק צודק של הסכומים המוקצבים על־ידי המדינה והרשויות המקומיות לענייני השכלה וצדקה, אם אלה אינם באים על סיפוקם על־ידי המוסדות הכלליים ושל הרשויות המקומיות.

אשר לשאלת המיניסטר לענייני היהודים, הוסכם להסדיר את הענין על־ידי חקיקת חוק מיוחד שיבוצע על־ידי הממשלה ושיתקבל על־ידי הסיים המכונן עוד בזמן כהונתו. בהתאם לכך חזר בו ד״ר מ. סולובייצ׳יק מהתפטרותו.

הנוסח האמור של שני סעיפי החוקה הובא לסיים להצבעה בקריאה השלישית ונתקבל על־ידיו כמעט פה אחד. בכך הם נעשו לחלק אינטגראלי של החוקה הליטאית הראשונה, שנתקבלה סופית ב־1 באוגוסט 1922.

בזה נסתיים המאבק הקשה להבטחת זכויות המיעוטים הלאומיים בחוקה הליטאית, מאבק אשר בו הושקעו הרבה כוחות ומרץ. המערכה הביאה בשלביה השונים להחרפה בולטת של היחסים בין עם־הרוב של ליטא לבין המיעוט היהודי. אולם עם כל הוויתורים הגדולים שנעשו מצד הציבור היהודי, יש לומר שהוא יצא מן המערכה הקשה הזאת בהישג מסויים, שכן

הזכויות שהובטחו אז בחוקה למיעוטים הלאומיים של ליטא נודע להן ערך לא־מבוטל. כמובן, היתה עוד צפויה מערכה כדי להפוך את העקרונות ההצהרתיים של החוקה לשפה מציאותית וממשית של חוקים מיוחדים. תנאי מוקדם לכך היה הרצון הטוב מצד עם־הרוב לכבד את ההתחייבויות שקיבל על עצמו על־ידי החוקה כלפי המיעוטים הלאומיים בכלל וכלפי המיעוט היהודי בפרט. לא ארכו הימים והתברר באופן מוחלט, שרצון טוב זה לא היה קיים כל עיקר. החלה שעת השקיעה של האוטונומיה היהודית הלאומית בליטא.

ההסכם הליטאי—יהודי בנוגע לקביעת הזכויות של המיעוטים כלל כאמור תנאי מפורש, שהסיים המכונן יקבל, עוד בתקופת כהונתו, חוק מיוחד על המיניסטריון לענייני היהודים. הצעת חוק זה נתקבלה אמנם על־ידי הממשלה והועברה לדיון לסיים המכונן. אחרי קבלת החוקה הוסיף הסיים המכונן לפעול רק כמה חדשים, ואם כי הצעת החוק הופיעה על סדר יומו, לא "התפנה" לדון בהצעת החוק, כי הרוב בסיים התחמק מלעשות זאת. כך נשארה שאלת המיניסטריון לענייני היהודים ללא הסדר חוקי, למרות ההבטחות וההתחייבויות מצד המדינאים הליטאיים.

עוד לפני שנתקבלה על־ידי הסיים המכונן החוקה הליטאית, הגישה ממשלת ליטא לחבר־הלאומים, ב־12 במאי 1922, הצהרה בנוגע לזכויות המיעוטים הלאומיים בליטא.

כידוע נעשו אחרי מלחמת העולם הראשונה, בזמן ועידת השלום בפאריס, הסכמים בין מעצמות ה"אנטאנט" לבין פולין, יוגוסלביה, צ'כוסלובקיה, רומניה ויוון, שלפיהם קיבלו עליהן מדינות אלו מערכת התחייבויות להגנת הזכויות של המיעוטים הלאומיים השוכנים בתוכן, או, יותר נכון, להגנת זכויותיהם של בני המיעוטים האלה, שכן המיעוטים עצמם, בתור כאלה, לא הוכרו בהסכמים האמורים כנושאי זכויות מסויימות כלשהן וכבעלי מעמד פוליטי־משפטי. התחייבויות כאלו הוכנסו אחר־כך גם לחוזי השלום שנכרתו עם אוסטריה, בולגריה, הונגריה ותורכיה. כל ההתחייבויות הועמדו תחת פיקוחו של חבר־הלאומים. ב־15 בדצמבר 1920 המליצה המליאה הראשונה של חבר־הלאומים, כי במקרה שאלבניה, המדינות הבלטיות והקאווקזיות יתקבלו כחברות בחבר הלאומים, יהיה עליהן להצהיר על הבטחת זכויות המיעוטים הלאומיים בארצותיהם באותו היקף שנקבע בחוזים האמורים.

לפני שנתקבלה ליטא ב־22 בספטמבר 1921 כחברה בחבר־הלאומים, היא הצהירה שהיא מסכימה לקיים את החלטת חבר־הלאומים האמורה מ־15 בדצמבר 1920. בהתאם לכך הגישה ממשלת ליטא לחבר־הלאומים, ב־12 במאי 1922, הצהרה על זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים בליטא. על פי הסעיף הראשון בהצהרה דינן של ההוראות הכלולות בה כדין חוק יסודי של ליטא, ושום חוק, תקנה ואקט רשמי לא יהיו מנוגדים להוראות אלו. ההצהרה כללה שורה של התחייבויות שונות, שמטרתן היתה להבטיח לאזרחים הנמנים על המיעוטים הלאומיים שווי זכויות בשטחים שונים (בטחון החיים והחופש, הפולחן הדתי, אזרחות, שוויון לפני החוק, השימוש בשפה הלאומית, הקמת מוסדות לאומיים, הלימוד בבתי־הספר, ועוד). ההצהרה כללה גם שני סעיפים מיוחדים, שהתייחסו רק למיעוט היהודי, בנוגע לוועדי בתי־הספר של הקהילות היהודיות וזכותם של היהודים לשמור על השבת. בהצהרה זו התחייבה ליטא לא לבצע שום בחירות בשבת. בהתאם לסעיף 9 של ההצהרה, מהוות ההוראות הכלולות בה התחייבויות בעלות אופי בין־לאומי, העומדות בפיקוחו של חבר־הלאומים. כל חבר במועצת חבר־הלאומים רשאי להפנות את תשומת־לבה של המועצה לכל הפרה או סכנת הפרה של ההצהרה מצד ליטא, ובמקרה כזה תהיה מועצת חבר־הלאומים רשאית לנקוט בפעולה הדרושה. במקרה של חילוקי־דעות בין ליטא לבין מדינה אחרת, שהינה חברה במועצת חבר־הלאומים, בענין הקשור להצהרה האמורה, ייחשבו חילוקי דעות אלה לסכסוך בינלאומי שיימסר ליישוב לבית־המשפט הבינלאומי הקבוע בהאג.

ראוי לציין, שההצהרה האמורה בפני חבר־הלאומים היתה המיסמך הרשמי היחיד אשר כלל הכרה מצד ליטא בזכויות מסויימות של שפות המיעוטים הלאומיים שבתוכה, שכן למרות כל המאמצים של הסיעה היהודית בסיים לא עלה בידיה להשיג הכללת ההכרה בזכויות האמורות בתוך החוקה הליטאית (היה בחוקה זו רק סעיף סתמי — סעיף 6 — שלפיו הזכות להשתמש ב"שפות מקומיות" תיקבע על־ידי חוק, אבל חוק כזה מעולם לא חוקק).

נוסח ההצהרה פורסם בעתון הרשמי של חבר־הלאומים, בגליון של יוני 1922, אך הוא לא פורסם בעתון הרשמי של ליטא. כדי למנוע את הצורך בפרסום כזה, אשר היה מחזק אותה בהרבה ומוסיף לה גם כוח של חוק פנימי־ליטאי, החליט הרוב הנוצרי־דמוקראטי של הסיים השלישי, ב־4 בדצמבר 1922, להתחמק מאישור ההצהרה, שנדרש על־ידי חבר־הלאומים, בנימוק כוזב שלפי החוקה הליטאית אין כאילו צורך שהסיים יאשר את נוסח ההצהרה. חבר־הלאומים הסתפק איפוא בהחלטה זו של הסיים הליטאי.

למעשה לא היה להצהרה שום ערך ממשי לגבי המיעוטים הלאומיים בליטא,[13] וניתן לומר כי תועלתה בשבילם, כהתחייבות בינלאומית של ליטא להגנת זכויותיהם, היתה אפסית. רק במקרה אחד היה לה ערך מסויים בשביל המיעוטים הלאומיים בליטא, כולל המיעוט היהודי, וגם זה יותר להלכה מאשר למעשה. ב־15 ביולי 1924, מיד אחרי שהוקמה, בפעם הראשונה בליטא, ממשלה המורכבת רק מאנשי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, הופיעו בעת ובעונה אחת — כמובן, לפי הוראת הממשלה — פקודות מטעם כל מושלי המחוזות שאסרו במפורש להשתמש בשפות המיעוטים הלאומיים בשלטים, מודעות, כתובות למיניהן וכדומה. פקודות אלו עמדו בניגוד משווע להצהרה שליטא מסרה לחבר־הלאומים. שאילתה שהוגשה בענין זה למיניסטר הפנים על־ידי כל צירי המיעוטים הלאומיים בסיים, נדחתה על־ידי הרוב הנוצרי־דמוקראטי של הסיים. כעבור זמן־מה הגיש "הוועד של פליטים־פולניים מליטא" תלונה לחבר־הלאומים על יחס רע מצד ממשלת ליטא לאזרחיה הפולנים, ובה הוזכר גם ענין הפקודות של מושלי המחוזות. כיון שבפיו של ציר ליטא ליד חבר־הלאומים לא היה שום נימוק להצדקת הפקודות הללו, הצהיר בפני חבר־הלאומים כי הפקודות האמורות בוטלו. אולם בליטא לא היה ידוע דבר על ביטול הפקודות, שכן הסתבר כי ממשלת ליטא ביטלה אותן על־ידי מתן הוראות סודיות למושלי המחוזות, מבלי להודיע על כך לאוכלוסיה אף לא במילה אחת. בתשובה לשאילתה בענין זה, שהוגשה למיניסטר הפנים על־ידי צירי המיעוטים הלאומיים בסיים, נאלץ המיניסטר, באין ברירה, לאשר בפומבי את דבר ביטול הפקודות. אולם

המסמכים הרשמיים בנוגע להצהרתה של ממשלת ליטא
לפני חבר־הלאומים על זכויות המיעוטים הלאומיים בליטא

C. L. 110. 1927. I.
Annexe.

SOCIÉTÉ DES NATIONS

Protection des minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations

---

RECUEIL DES STIPULATIONS CONTENUES DANS LES DIFFÉRENTS INSTRUMENTS INTERNATIONAUX ACTUELLEMENT EN VIGUEUR.

Genève, août 1927

LEAGUE OF NATIONS

Protection of Linguistic, Racial and Religious Minorities by the League of Nations

---

PROVISIONS CONTAINED IN THE VARIOUS INTERNATIONAL INSTRUMENTS AT PRESENT IN FORCE.

Geneva, August 1927.

Publications de la Société des Nations
I. B. MINORITÉS
1927. I. B. 2.

LITHUANIA

Declaration of May 12th, 1922

Note. — The text of this Declaration figures also in Volume XXII of the *Treaty Series* published by the League of Nations.

Whereas the Assembly of the League of Nations adopted the following resolution on December 15th, 1920 :

"In the event of Albania, the Baltic and Caucasian States being admitted to the League, the Assembly requests that they should take the necessary measures to enforce the principles of the Minorities Treaties, and that they should arrange with the Council the details required to carry this object into effect.."

Whereas the Lithuanian representative, before the admission on September 22nd, 1921, of Lithuania to the League of Nations, signed a Declaration on September 14th, 1921, in accordance with which the Lithuanian Government accepts the recommendation of December 15th, 1920, and states its readiness to approach the Council for the purpose of defining the extent and the details of the application of its international obligations regarding the protection of minorities :

And whereas Lithuania desires, of her own free will, to grant secure guarantees of freedom and justice to all the inhabitants in her territory irrespective of race, language and religion,

The Representative of the Lithuanian Government makes the following declaration before the Council of the League of Nations :

DECLARATION.

Article 1.

The stipulations of this Declaration are recognised as fundamental laws of Lithuania and no law, regulation or official action shall conflict or interfere with these stipulations, nor shall any law, regulation or official action now or in the future, prevail over them.

Article 2.

Full and complete protection of life and liberty will be assured to all inhabitants of Lithuania, without distinction of birth, nationality, language, race or religion.

All inhabitants of Lithuania will be entitled to the free exercise, whether public or private, of any creed, religion or belief, whose practices are not inconsistent with public order or public morals.

Article 3.

The Lithuanian Government shall advise the Council of the League of Nations of all constitutional or legislative stipulations regarding the conditions necessary to the acquisition of the status of Lithuanian nationals.

All persons born within the territory of the Lithuanian State, subsequent to the date of the present Declaration, who cannot claim another nationality by birth, shall be recognised as Lithuanian nationals.

Article 4.

All Lithuanian nationals shall be equal before the law, and shall enjoy the same civil and political rights without distinction as to race, language or religion.

Differences of religion, creed or confession will not prejudice any Lithuanian national in matters relating to the enjoyment of civil or political rights, as, for instance, admission to public employments, functions and honours, or the exercise of professions and industries.

No restriction will be imposed on the free use by any Lithuanian national of any language in private intercourse, in commerce, in religion, in the press or in publications of any kind, or at public meetings.

Notwithstanding any establishment of an official language, adequate facilities will be given to Lithuanian nationals of non-Lithuanian speech for the use of their language, either orally or in writing before the Courts.

Article 5.

Lithuanian nationals who belong to racial, religious or linguistic minorities will enjoy the same treatment and security in law and in fact as other Lithuanian nationals. In particular they shall have an equal right to maintain, manage and control at their own expense, or to establish in the future, charitable religious and social institutions, schools and other educational establishments, with the right to use their own language and to exercise their religion freely therein.

Article 6.

Provision will be made in the public educational system in towns and districts in which are resident a considerable proportion of Lithuanian nationals whose mother tongue is not the Lithuanian language, for adequate facilities for ensuring that in the primary schools instruction shall be given to the children of such nationals through the medium of their own language; it being understood that this provision does not prevent the teaching of the Lithuanian language being made obligatory in the said schools.

In towns and districts where there is a considerable proportion of Lithuanian nationals belonging to racial, religious or linguistic minorities, these minorities will be assured an equitable share in the enjoyment and application of sums which may be provided out of public funds under the State, municipal or other budgets, for educational, religious or charitable purposes.

Article 7.

Educational Committees appointed locally by the Jewish communities of Lithuania will, subject to the general control of the State, provide for the distribution of the proportional share of public funds allocated to Jewish schools in accordance with Article 6, and for the organisation and management of these schools.

The provisions of Article 6 concerning the use of languages in schools shall apply to these schools.

Article 8.

Jews shall not be compelled to perform any act which constitutes a violation of their Sabbath, nor shall they be placed under any disability by reason of their refusal to attend courts of law or to perform any legal business on their Sabbath. This provision, however, shall not exempt Jews from such obligations as shall be imposed upon all other Lithuanian citizens for the necessary purposes of military service, national defence or the preservation of public order.

Lithuania declares her intention to refrain from ordering or permitting elections, whether general or local, to be held on a Saturday, nor will registration for electoral or other purposes be compelled to be performed on a Saturday.

Article 9.

The stipulations in the foregoing Articles of this Declaration, so far as they affect the persons belonging to racial, religious or linguistic minorities, are declared to constitute obligations of international concern, and will be placed under the guarantee of the League of Nations. No modification will be made in them without the assent of a majority of the Council of the League of Nations.

Any member of the Council of the League of Nations shall have the right to bring to the attention of the Council any infraction or danger of infraction, of any of these stipulations, and the Council may thereupon take such action and give such direction as it may deem proper and effective in the circumstances.

Any difference of opinion as to questions of law or fact arising out of these Articles between the Lithuanian Government and any Power, a Member of the Council of the League of Nations, shall be held to be a dispute of an international character under Article 14 of the Covenant of the League of Nations. Any such dispute shall, if the other party thereto demands, be referred to the Permanent Court of International Justice. The decision of the Permanent Court shall be final and shall have the same force and effect as an award under Article 13 of the Covenant.

* * *

Note : Extract from the Minutes of the meeting held by the Council of the League of Nations on December 11th, 1923 :

M. GALVANAUSKAS, representative of Lithuania, read the following note :

"I have the honour to bring to the notice of the Council the resolution voted by the Lithuanian Seimas concerning the Lithuanian Government's declaration on the protection of minorities, as well as Article 30 of the Lithuanian Constitution, to which this resolution refers. The Seimas is of opinion that the declaration in question does not fall within the category of those international acts for which the constitutional law requires ratification, and that the Lithuanian Government alone is qualified to bind the action of Lithuania in such questions within the limits fixed by the declaration.

"The Lithuanian Government takes this occasion to renew before the Council of the League of Nations its undertaking strictly to conform to the provisions of the declaration of May 12th, 1922."

M. Galvanauskas then read the following extract from the constitution of Lithuania, together with the resolution of the Seimas concerning the rights of racial and religious minorities in Lithuania :

Article XXX.

"The Seimas ratifies the following State treaties concluded by the Government : peace treaties, treaties concerning the acquiring, relinquishing or ceding of State territory, commercial treaties with other States, foreign loans, treaties entirely or partially abrogating or modifying existing legislation, treaties imposing obligations upon Lithuanian citizens, treaties involving monopoly rights, direct or indirect, or rights of expropriation."

Resolution of the Seimas concerning the Declaration on the Rights of Racial and Religious Minorities in Lithuania, adopted at its forty-sixth meeting, on December 4th, 1923 :

"The Seimas, having been apprised of the Lithuanian declaration concerning the rights of racial and religious minorities, takes note of it and decides that, in view of Article 30 of the Constitution, ratification is unnecessary."

M. DE SOUZA-DANTAS submitted the following resolution :

"1. The Council takes note of the communication from the Lithuanian representative dated December 11th, 1923, referring to the question of the ratification of the declaration signed by the Lithuanian representatives on May 12th, 1922, with regard to the protection of minorities in Lithuania.

"2. The Council agrees with the Lithuanian Government to regard this declaration as having come into force, and decides that the provisions of this declaration, in so far as they affect persons belonging to racial, religious or linguistic minorities, shall be placed under the guarantee of the League of Nations."

Lord Robert CECIL understood that all treaties which imposed obligations upon Lithuanian citizens had to be submitted for ratification to the Seimas. However, as the Lithuanian Government, which had evidently undertaken a serious examination of the question from the point of view of the Lithuanian constitution, was of opinion that the declaration in question did not require ratification, he had no objections to raise.

The Council adopted the resolution proposed by M. de Souza-Dantas, congratulated the Lithuanian Government on its acceptance of the proposal submitted to it by the Council, and noted with satisfaction that the question was now settled.

כאשר התחילו יהודי ליטא שוב להשתמש בשלטים בשפה שלהם — כמובן בצד בשפה הליטאית — שוב לוכלכו הכתובות באידיש בזפת, וזאת במאורגן על־ידי בריונים ליטאים, והמשטרה לא ״גילתה״ אף אחד מן האשמים (בפעם הראשונה לוכלכו בזפת הכתובות בשפות של המיעוטים הלאומיים בשנת 1923, ר׳ פרק י׳).

ב־24 ביולי 1924 קיבל הסיים הליטאי חוק, שהיווה הפרה גלויה חדשה של ההצהרה בדבר זכותם של המיעוטים הלאומיים בליטא להשתמש בשפותיהם הלאומיות. חוק זה קבע את החובה לנהל את הספרים המסחריים בשפה הליטאית בלבד. בשל חוסר סיכוי לזכות במשהו בדרך של תלונה לחבר־הלאומים, לא השתמשו יהודי ליטא בהזדמנות זו, ואף לא בהזדמנויות אחרות, בזכות הפניה לחבר־הלאומים, לפי הנוהל שנקבע לכך.

בסתיו 1922 פרש ד״ר מ. סולובייצ׳יק למעשה מכהונתו כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, אם כי רשמית המשיך להיות חבר הממשלה הליטאית עד 22 בפברואר 1923, כאשר הוקמה ממשלה חדשה (הדבר היה כבר בימי הסיים הראשון, שנבחר אחרי שהסיים המכונן סיים את עבודתו). הד״ר מ. סולובייצ׳יק עזב את ליטא ועבר ללונדון כדי לכהן שם כחבר ההנהלה של ההסתדרות הציונית העולמית. לכהונה זו הוא נבחר על־ידי הקונגרס הציוני ה־12, שנערך בקארלסבאד בקיץ 1921. נוכח התפקיד החשוב, שהיה מוטל עליו במאבק על קביעת הזכויות של המיעוטים הלאומיים בחוקה הליטאית, הוא נשאר, אחרי שנבחר להנהלה הציונית, עוד שנה תמימה בליטא ורק עם תום המערכה עבר לכהן בתפקידו החדש.

פרישתו של ד״ר מ. סולובייצ׳יק, שהיה הרוח החיה והכוח הדינאמי ביותר במאבקם של יהודי ליטא לזכויות לאומיות, ממשרת המיניסטר לענייני היהודים, נתקבלה על־ידי כל פעילי ועובדי מוסדות האוטונומיה היהודית, וגם על־ידי הציבור היהודי כולו, בצער רב ובדאגה. כולם הרגישו, שפרישה זו תגרום להחלשה גדולה מאוד של חזית לוחמי האוטונומיה.

לפי הסכם חצי־רשמי בין ד״ר מ. סולובייצ׳יק לבין ראש הממשלה דאז, א. גאלוואנאוסקאס, שנעשה בהסכמתו של ה״נאציונאל־ראט״, מונה לזמן היעדרו של ד״ר מ. סולובייצ׳יק מליטא כממלא מקומו ד״ר י. ברוצקוס, עסקן ציוני וציבורי ידוע ברוסיה, שמוצאו היה מליטא ואשר זמן קצר לפני מינויו התגורר בליטא. עד פברואר 1923 עמד ד״ר ברוצקוס בראש לשכת המיניסטר היהודי ובאותה תקופה השתתף גם בישיבות הממשלה.

י

המאבק הקשה על הבטחת הזכויות של המיעוטים הלאומיים בחוקה הליטאית, גילה באופן בולט את המגמה ההולכת וגדלה של המפלגות הליטאיות, ובעיקר של המפלגות הקלריקאליות־קאתוליות, לבטל את המשרה של מיניסטר לענייני היהודים ובמידה גדולה את האוטונומיה היהודית כולה. אמנם, הודות למאמץ יוצא מן הכלל של המנהיגות הפוליטית של יהודי ליטא ובמיוחד של המיניסטר, ד״ר מ. סולובייצ׳יק, ובכוח העידוד והתמיכה שניתן לה על־ידי גורמים יהודיים עולמיים שונים, הצליחו לצאת מן המערכה בהישג פוליטי לא קטן, אבל עם זאת התברר ללא צל של ספק, שהגוש הנוצרי־דמוקראטי, שהיווה אז את הכוח המכריע בחיים הפוליטיים של העם הליטאי, נעשה יותר ויותר ריאקציוני וחדור רגשות אנטישמיים ועוין לעצם רעיון האוטונומיה היהודית. עם זאת, עוד האמין אז הציבור היהודי בכוח הערבויות הקונסטיטוציוניות שעלה בידו לקבל ותלה תקוות בהרכב הסיים החדש, שצריך היה לבוא במקום הסיים המכונן. הבחירות לסיים החדש התקיימו ב־12 בנובמבר 1922, אך במקום להביא להפגת המתיחות ביחסים בין היהודים והציבור הליטאי גרמו הבחירות לסכסוך חמור ביניהם, אשר בעקבותיו החלה למעשה תקופת החיסול של כל ההישגים הפוליטיים של יהודי ליטא.

שלא כמו בבחירות לסיים המכונן, הופיעו היהודים בבחירות לסיים הרגיל הראשון לא ברשימה אחת, אלא בשלוש רשימות — של הציונים (כולל ״צעירי ציון״ ו״מזרחי״), ״אחדות״ (הדתיים) וה״פולקיסטים״. כדי שקולות היהודים לא ילכו לאיבוד בשל הפיצול המפלגתי הזה, עשו ביניהן שלוש הרשימות, בהתאם להוראות חוק הבחירות, הסכם בנוגע לעודפי הקולות. האוכלוסיה היהודית השתתפה בבחירות באופן פעיל ביותר. לקלפי הלכו אז למעלה מ־55 אלף יהודים לעומת למעלה מ־44 אלף לסיים המכונן. אחוז היהודים מכלל המשתתפים בבחירות עלה מ־6.1% לסיים המכונן ל־6.8% לסיים הראשון. לפי תוצאות הבחירות הגיעו ליהודים שישה מנדאטים בסיים (המספר הכללי של חברי הסיים הופחת מ־112, שהיו בסיים המכונן, ל־80). משישה מנדאטים אלה הגיעו ליהודים שני מנדאטים בשני מחוזות, לפי ״מודד״ שלם (שיטת הבחירות היתה יחסית), וארבעה מנדאטים בארבעה מחוזות — לפי עודפי הקולות. אולם כאשר ניגשו לחלוקת המנדאטים נתגלה, שהנוצרים־הדמוקראטים עשו קנוניה עם הסוציאליסטים־העממיים כדי לגזול מהמיעוטים הלאומיים — היהודים והפולנים — את רוב המנדאטים שהגיעו להם לפי תוצאות הבחירות. בניגוד גמור לרוחו ולכוונתו של חוק הבחירות ״פירשה״ ועדת־הבחירות העליונה סעיף מסויים של חוק הבחירות כך, שרק הרשימות שקיבלו ״מודד״ שלם רשאיות להשתתף בחלוקת המנדאטים במחוז, ואילו הרשימות שקיבלו רק חלק מה״מודד״ (עודף) מפסידות את כל קולותיהן לטובת הרשימות האחרות. כתוצאה מ״פירוש״ שרירותי זה הכירה ועדת־הבחירות העליונה ליהודים רק שלושה מנדאטים במקום שישה (לפי ״פירוש״ זה ״הרויחו״ היהודים במחוז קובנה מנדאט אחד), ולפולנים שני מנדאטים במקום ארבעה. יש לציין, שמפלגת הלאומנים הליטאיים (ה״טאוטינינקים״) — מפלגתו של נשיא המדינה הראשון סמאֵטונה וראש הממשלה הראשון פרופ׳ וולדמאראס, שלא היתה מיוצגת בסיים המכונן — נשארה בשל ה״פירוש״ האמור ללא שום נציגות גם בסיים הראשון. ועד המשלחות היהודיות בפאריס, תוך שיתוף פעולה עם ה״נאציונאל־ראט״, קיבל אז חוות־דעת של שלושה ברי סמכא: שני מומחים למשפט בינלאומי — **Heinrich Carl Triepel** (היינריך קארל טריאֶפאֶל) ו־**Albert de Geouffre de la Pradelle** (אלברט דה־ז׳ופר דה־לה פראדאֶל) והמומחה למשפט קונסטיטוציוני־שווייצי **Walter Burckhardt** (וולטר בורקהארדט), אשר הוכיחו את הזדון שבפירוש האמור של ועדת־הבחירות העליונה, שהיה גם בניגוד מוחלט לחוק הבחירות הליטאי. דעת המומחים הומצאה לכל סיעות הסיים, שלפי החוק צריך היה להכריע בשאלה זאת, אבל הכל היה ללא תועלת. ברוב דעות של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי והסוציאליסטים־העממיים אישר הסיים את חלוקת המנדאטים, כפי שנעשתה

על־ידי ועדת־הבחירות העליונה, כלומר, אושרו רק שלושה צירים יהודיים (ד״ר י. ברגר, ד״ר י. ברוצקוס ול. גרפונקל).

החלטה זו של הסיים חוללה סערה בציבור היהודי בליטא. בהתאם להחלטה שנתקבלה במושב מיוחד של ה״נאציונאל־ראט״ מסרו הצירים היהודים בישיבת הסיים, שאישרה את חלוקת המנדאטים, הצהרה כי יחרימו את הסיים ולא ישתתפו בעבודתו. הצהרה כזאת נמסרה באותה ישיבה גם על־ידי הצירים הפולנים. אחרי מסירת ההצהרות עזבו הצירים היהודים והפולנים את ישיבת הסיים ולא הופיעו עוד לשום ישיבה, פרט לישיבה שהיתה האחרונה שלו. הופעתם בישיבה זו הביאה לפיזור הסיים הראשון ולהכרזת בחירות חדשות.

אחרי שהצירים היהודים והפולנים נמנעו מהשתתף בעבודת הסיים, קיבל הבלוק של הנוצרים־הדמוקרטים רוב בסיים, אמנם רוב של קול אחד בלבד. כמה חודשים התנהל משא ומתן בין הבלוק הזה לבין הסוציאליסטים־העממיים על הקמת ממשלה קואליציונית, אך ללא תוצאות. אז ייפה נשיא המדינה סטול־גינסקיס — שנבחר לכהונה זו על־ידי הסיים הראשון — את כוחו של ראש הממשלה הקודם, א. גאלוואנאוסקאס, להרכיב ממשלה חדשה שתישען בסיים רק על קולות הבלוק הנוצרי־קאתולי. הדבר הגרוטסקי ביותר היה, שבהרכב הממשלה נכלל גם ״מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים״. למשרה זאת מונה אדם אשר לא זו בלבד שלא נהנה מאמונו של הציבור היהודי, אלא שעצם מינויו נתקבל על־ידי הציבור היהודי כעלבון מאין כמוהו וכהתעללות בכל הרעיון של אוטונומיה לאומית. שמו של אותו איש היה ב. פרידמן. בתקופת השלטון הרוסי שימש עורך־דין פרטי באחת הערים של פלך קובנה. כבר אז יצאו לו מוניטין גרועים מבחינות שונות. כאשר הוקמה מדינת ליטא והיה מחסור גדול באנשים בעלי מקצוע או נסיון משפטי, עלה בידיו לקבל משרה של שופט־שלום וכעבור זמן־מה נתמנה חבר בית־המשפט המחוזי בקובנה. היה זה טיפוס של יהודי מתבולל, ״עם הארץ״ גמור ו״מה־יפית״ניק מהסוג הגרוע ביותר. גם פגמים מוסריים היו בו. והנה אדם כזה נתמנה להיות מיניסטר לענייני היהודים. מינוי זה חולל סערה של זעם ומורת־רוח בקרב יהודי ליטא. ה״נאציונאל־ראט״ ועימו כל הציבור היהודי והעתונות היהודית החרימו את ״המיניסטר היהודי״ וראו בו מעין מוקיון.

היה ברור, שאם לא תקבל הממשלה החדשה אמון בסיים, לא תהיה לנשיא המדינה דרך אחרת אלא לפזר את הסיים ולהכריז על בחירות חדשות. דבר זה היה דרוש הן ליהודים והן לפולנים, שכן בבחירות חדשות אפשר היה, על־ידי הקמת בלוק טכני של כל המיעוטים, להתגבר על הפירוש הזדוני של חוק הבחירות. נימוק זה, וכן הרצון להפגין בסיים את יחסם השלילי ל״מיניסטר היהודי״, אילץ את הצירים היהודים, בהסכמתו של ה״נאציונאל־ראט״, לסטות מדרך החרמת ישיבות הסיים ולהופיע לישיבה שבה ידונו ויצביעו בשאלת האמון בממשלה. גם הצירים הפולנים החליטו לעשות כן. הופעת הצירים היהודים והפולנים בישיבת הסיים שינתה את יחס הכוחות בסיים, והממשלה החדשה לא קיבלה את האמון שנדרש לפי החוקה. כמה ימים לאחר מכן — היה זה ב־12 למארס 1923 — פוזר הסיים על־ידי נשיא המדינה, ונקבע תאריך לבחירות חדשות.

אחרי משא ומתן ממושך הגיעו כל המיעוטים בליטא (היהודים, הפולנים, הגרמנים והרוסים)[14] לכלל הסכם בנוגע לבלוק טכני לבחירות לסיים השני. הקמת בלוק זה הביאה לתוצאות טובות. כל המיעוטים קיבלו בסיים 14 מנדאטים, כלומר תשעה מנדאטים יותר מאשר בסיים הקודם. מתוך 14 המנדאטים קיבלו היהודים שבעה מנדאטים. נבחרו: ש. רוזנבוים, ד״ר י. רבינסון ומ. וולף — מהציונים הכלליים; א. ברודני — מצ״ס־וועלט פאר־באנד; ל. גרפונקל — מצ״ס־״התאחדות״; ע. פינקלשטיין — מה״פולקיסטים״; הרב י. כהנימן — מ״אחדות״ (״אגודת־ישראל״). בשל סיבות שונות חלו במשך הזמן שינויים אישיים בהרכב הסיעה היהודית, היינו: במקום א. ברודני, שאזרחותו הליטאית נפסלה על־ידי הסיים, נכנס י. רוגינסקי — בא־כוח הסוחרים; במקום מ. וולף — הולצברג מ״אחדות״־״אגודת ישראל״; ובמקום הרב כהנימן — אברמוביץ, בא־כוח בעלי־המלאכה.

אולם מבחינה אחרת, ודוקא היא היתה המכרעת, נתנו תוצאות הבחירות מקום לחששות קשים, כיון שהבלוק הקלרי־קאלי של המפלגות הנוצריות־דמוקראטיות (מפלגת הנוצרים־דמוקראטים, מפלגת האכרים האמידים ומפלגת הפועלים הנוצרים) קיבל אז בסיים רוב של שני קולות. כבר מן היום הראשון שבו התכנס הסיים השני, נתקלה הסיעה היהודית ביחס של איבה גלויה מצד הרוב הקלריקאלי שלו. למרות גודלה היחסי הניכר של הסיעה היהודית, לא נבחרו נציגיה לוועדות הסיים, פרט לשתיים, ובכך נשללה ממנה אפשרות לפעולה והשפעה פרלמנטארית ניכרת. היה מורגש שבקרב הרוב הנוצרי־דמוקראטי של הסיים השני גברו במידה גדולה הלכי־רוח אנטישמיים, ושהולכת ומתגבשת בו המגמה לחסל את כל הישגי היהודים בשטח הזכויות הלאומיות. אולם באופן בלתי צפוי אירע דבר, אשר לזמן־מה הפיח בלבות היהודים זיק תקוה בנוגע לגורלה של האוטונומיה היהודית. אחרי משא ומתן בין הבלוק הנוצרי־דמוקראטי והסוציאליסטים־העממיים, הגיעו הם לידי הסכם להקים שוב ממשלה קואליציונית בראשותו של ראש הממשלה הקודם גאלוואנאוסקאס, אשר גם הפעם היה בדעה שענייני ליטא, ובעיקר ענייני מדיניות החוץ שלה, דורשים שבממשלה יהיה בא־כוח של היהודים. הדבר היה נעוץ בעובדה, שכמה חדשים לפני זה (ב־15 במארס 1923) הונחתה מהלומה קשה על השאיפות הלאומיות של ליטא בנוגע לווילנה. ״ועידת השגרירים״, כפי שנאמר, הכריעה אז בסכסוך שבין ליטא לפולין לטובת האחרונה. ראש הממשלה והמיניסטר לענייני חוץ, א. גאלוואנאוסקאס, התכונן לחדש בזירה הבינ־לאומית את המערכה על וילנה, וכפי הנראה היה בדעה שעובדת שיתופם של יהודי ליטא בממשלה עשויה להקל על משימתו הקשה. אופייני הדבר, שא. גאלוואנאוסקאס קיבל לידיו גם את מישרת המיניסטר בלי תיק לענייני הבילורוסים. עתה הבין את המשגה החמור שעשה כמה חודשים קודם לכן, כאשר מינה למישרת המיניסטר לענייני היהודים אדם, אשר לא זו בלבד שלא נהנה מאמונו של הציבור היהודי, אלא גם היה שנוא עליו. בהסכמת שני שותפי הקואליציה — הבלוק הנוצרי־דמוקראטי והסוציאליסטים־העממיים — עשה א. גאלוואנאוסקאס מחווה כלפי היהודים, וכמיניסטר לענייני היהודים נתמנה ש. רוזנבוים, יושב־ראש ה״נאציונאל־ראט״. בהצהרה שהקריא ראש הממשלה לפני הסיים, בהציגו את הממשלה החדשה, היה סעיף מיוחד שבו נאמר, כי הממשלה תשתדל לממש על־ידי חוקים מיוחדים

את זכויות המיעוטים הלאומיים שנקבעו בחוקת המדינה.

ניתן היה איפוא לדבר על הצלחה מסויימת של הקו הפוליטי, שנקטו בו מנהיגי היהדות הליטאית מאז התוצאות העגומות והמחפירות של הבחירות לסיים הראשון. ניצנצה אז קרן של תקוה, שהמתיחות ביחסים בין הציבור הליטאי והיהודי, אשר החלה עם המערכה הקשה סביב ניסוח זכויות המיעוטים הלאומיים בחוקת המדינה והחריפה בקשר עם הבחירות לסיים הראשון, תפוג לאט־לאט והשמים הפוליטיים בשביל המיעוט היהודי ומוסדות האוטונומיה הלאומית שלו יתבהרו במקצת. אולם לא ארכו הימים והמציאות הוכיחה שאין מקום לאופטימיות יתירה. מצבו של ש. רוזנבוים, כמיניסטר בממשלה, היה קשה מאוד. היחס כלפיו מצד המיניסטרים שנימנו עם הבלוק הנוצרי־דמוקראטי היה עויין כבר מהיום הראשון. השפעתו של ראש הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, שהשתדל לרסן במידה מסויימת את עליית המגמות הריאקציוניות בקרב הבלוק השולט, התרופפה והלכה מיום ליום.

באותם הימים אירע דבר שגרם ליהודי ליטא כאב מוסרי גדול וחשף את פרצופם המרושע והשוביניסטי של הכוחות הלאומניים במדינה. כאשר נבחרה בסוף 1918 בקובנה, בהשתתפותו הפעילה של הציבור היהודי המקומי, מועצה עירונית דמוק־ראטית, הוקמה — בהתאם להרכבה הלאומי של האוכלוסיה ותוצאות הבחירות — הנהלת העיריה, אשר את הרוב בה היוו נציגי התושבים הפולנים, היהודים, הגרמנים והרוסים, ואילו הליטאים היו במיעוט. אחת מפעולותיה הראשונות של הנהלת העיריה היתה לתת שמות חדשים לרחובות העיר במקום אלה שהיו בימי הרוסים והכיבוש הגרמני, ולהתקין שלטים חדשים עם שמות כל הרחובות. כדי לסמל את רעיון הזכויות הפומביות של שפות המיעוטים הלאומיים במדינה, אשר היוו בעיר קובנה את רוב האוכלוסיה, צויינו הכתובות על השלטים בשלוש שפות: בשפת המדינה — ליטאית, ובשפות של שני המיעוטים הלאומיים הגדולים ביותר בקובנה — פולנית ואידיש. השלטים נשארו תלויים גם אחרי שנבחרה מועצה עירונית אחרת. גם בעלי החנויות והעסקים, הרופאים, עורכי־הדין וכיוצא בהם, אשר ברובם הגדול היו יהודים, התקינו שלטים עם כתובות בליטאית ואידיש. כן היו בעיר שלטים פרטיים לא מעטים, אשר נוסף לכתובת בליטאית נשאו כתובת גם בשפה של אחד המיעוטים. כדבר הזה נעשה גם בערים אחרות. עובדה זו היתה כצנינים בעיני החוגים השוביניסטיים של הליטאים ובראש ובראשונה בעיני הנוצרים־דמוקראטים. כיון שבדרך חוקית לא יכלו להביא לסילוק השלטים והחלפתם בשלטים אחרים, עם כתובות בליטאית בלבד, החליטו אותם חוגים להשתמש באמצעים פסולים. באחד הלילות לוכלכו בקובנה בזפת שחורה הכתובות הלא־ליטאיות על אלפי השלטים בעיר וכן על שלטי העיריה. „מבצע" זה דרש כמובן עבודה מאורגנת ומתוכננת של מאות אנשים, מצויידים בסולמות, דליי זפת וכדומה. אולם באותו לילה „לא ראתה" המשטרה ברחובות העיר שום דבר חשוד, ואיש ממשתתפי המבצע הבריוני לא נעצר ולא נענש. „מבצע" דומה בוצע אחר־כך גם בערים אחרות.

יא

באוירה כזאת התכנסה בקובנה, ב־20 בנובמבר 1923, האסיפה הלאומית של יהודי ליטא. היה זה הכינוס הרפרזנטאטיבי היהודי השלישי והאחרון בליטא. היה הבדל חשוב בינו לבין שתי ועידות הקהילות שקדמו לו (בסוף 1919 ותחילת 1922). בו בזמן שצירי ועידות הקהילות נבחרו על־ידי ועדי הקהילות, נבחרו צירי האסיפה הלאומית על־ידי כלל האוכלוסיה היהודית בבחירות דמוקראטיות ויחסיות. הזכות לבחור ולהיבחר לאסיפה הלאומית ניתנה לכל יהודי שהיה זכאי לבחור ולהיבחר לוועד הקהילה. כיוון ש„אחדות" („אגודת ישראל"), אשר ייצגה ב„נאציונאל־ראט" את האורתודוכסיה הקיצונית, פרשה ממנו זמן קצר קודם לכן, ובכך העמידה את עצמה באופוזיציה גלויה נגד מוסדות האוטונומיה — החרימה מפלגה זאת את הבחירות לאסיפה הכללית וקראה גם לאחרים להחרים אותן. אולם דבר זה לא החליש כל עיקר את ההתעניינות הגדולה של יהודי ליטא בבחירות אלו, והם השתתפו בהן בהמוניהם. מספר צירי האסיפה הלאומית היה 80. כל המפלגות היהודיות, פרט ל„אחדות" („אגודת ישראל") הופיעו לבחירות ברשימות מועמדיהן, והן: „מזרחי", הציונים הכלליים, ציונים־סוציא־ליסטיים („צעירי ציון" — ההתאחדות), ציונים־סוציאליס־טיים („צעירי ציון" — „וועלט פארבאנד"),[15] „פאלקס־פארטיי", בעלי־המלאכה, „פועלי ציון"־שמאל והקומוניסטים היהודים. האסיפה הלאומית נפתחה על־ידי המיניסטר לענייני היהודים ונשיא ה„נאציונאל־ראט", ש. רוזנבוים, אשר העלה על נס את חשיבותה של האסיפה לגבי יהדות ליטא. את האסיפה בירכו בישיבת הפתיחה ראש העיר קובנה, באי־כוח המיעוטים הפולני והגרמני בליטא, הקהילה היהודית בקובנה, חברת „אזע" וחברת „אורט". נתקבלו ברכות רבות בכתב, אשר ביניהן בלטו הברכות מד"ר סולוביצ׳יק (המיניסטר הקודם לענייני היהודים), ההיסטוריון ש. דובנוב, ההסתדרות הציונית העולמית בלונדון, ההנהלה הציונית בירושלים, הקונגרס היהודי האמריקאני, ועד המשלחות היהודיות שליד ועידת השלום בפאריס, הוועידה היהודית העולמית לעזרה בפאריס, הפדראציה של יהודי אוקראינה בלונדון, ה„ג׳וינט" בפאריס, ה„נאציונאל־ראט" היהודי בצ׳כוסלובקיה, ה„נאציונאל־ראט" היהודי באסטוניה, המועצה הבילורוסית בקובנה ועוד. בישיבה השניה של האסיפה הופיע בדברי ברכה ראש הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, אשר הזכיר את העקרונות של זכויות המיעוטים שהובטחו בחוקת המדינה והדגיש את התפקיד הכלכלי החשוב שהמיעוט היהודי ממלא במדינה. בתשובה לברכה שנשלחה על־ידי נשיאות האסיפה הלאומית לראש המדינה, סטולגינסקיס, נתקבל ממנו מברק־ברכה ובו הובעה התקוה, כי על־ידי פיתוח של עקרונות החוקה ומימושם באמצעות חוקים מיוחדים, יובטחו גם להבא תנאים נאותים לכל אזרחי המדינה וגם ליהודים ותרבותם.

לפני שהאסיפה הלאומית ניגשה לסדר־היום הצהיר בא־כוח הסיעה הקומוניסטית, כי בתנאי הריאקציה השוררת במדינה לא היה להם חופש־תעמולה בבחירות לאסיפה הלאומית, וכי סיעה זו באה לאסיפה הלאומית לא כדי לשתף פעולה עם הבורגנות היהודית בשטח הלאומי־תרבותי, ומשום כך היא לא תשתתף בנשיאות האסיפה. בא־כוח סיעת „פועלי ציון"־שמאל הצהיר בשם סיעתו, כי עד נצחונו של הפרולטריון תהיה כל צורה של אוטונומיה לאומית רק אמצעי בידי הריאקציה הבורגנית־קלריקאלית היהודית כדי להקהות את ההכרה המע־מדית של שכבות הפועלים היהודים הרחבות, וכי סיעה זו מטילה על המיניסטר היהודי את כל האחריות לעליית כוחה של

הוועידה הראשונה של קהילות ליטא. קובנה, תר"פ

חברי ועובדי ה"נאציונאל ראט" במעמד הפרידה מן הנשיא,
ד"ר שמשון רוזנבוים. קובנה, 1921
יושבים, מימין: יצחק קופלוביץ, —, וינשטיין, —, —, קלצקין, שמשון רוזנבוים,
ל. גרפונקל, מאיר זק, עו"ד יאפו, —, —, —

ביום סן־רמו בקובנה

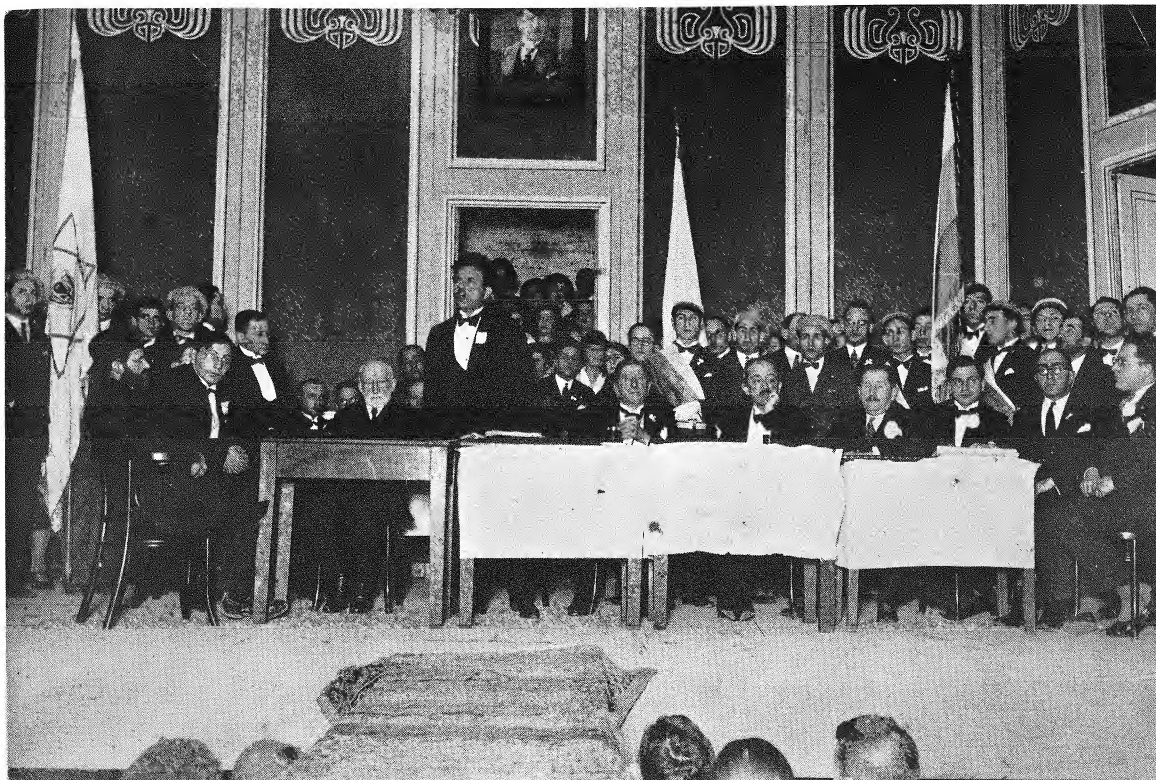
1) ד"ר מ. סולובייצ'יק נואם ממרפסת המיניסטריון; 2) בנין המיניסטריון;
3) ההפגנה בדרך לכיכר "פלאץ פאראד"

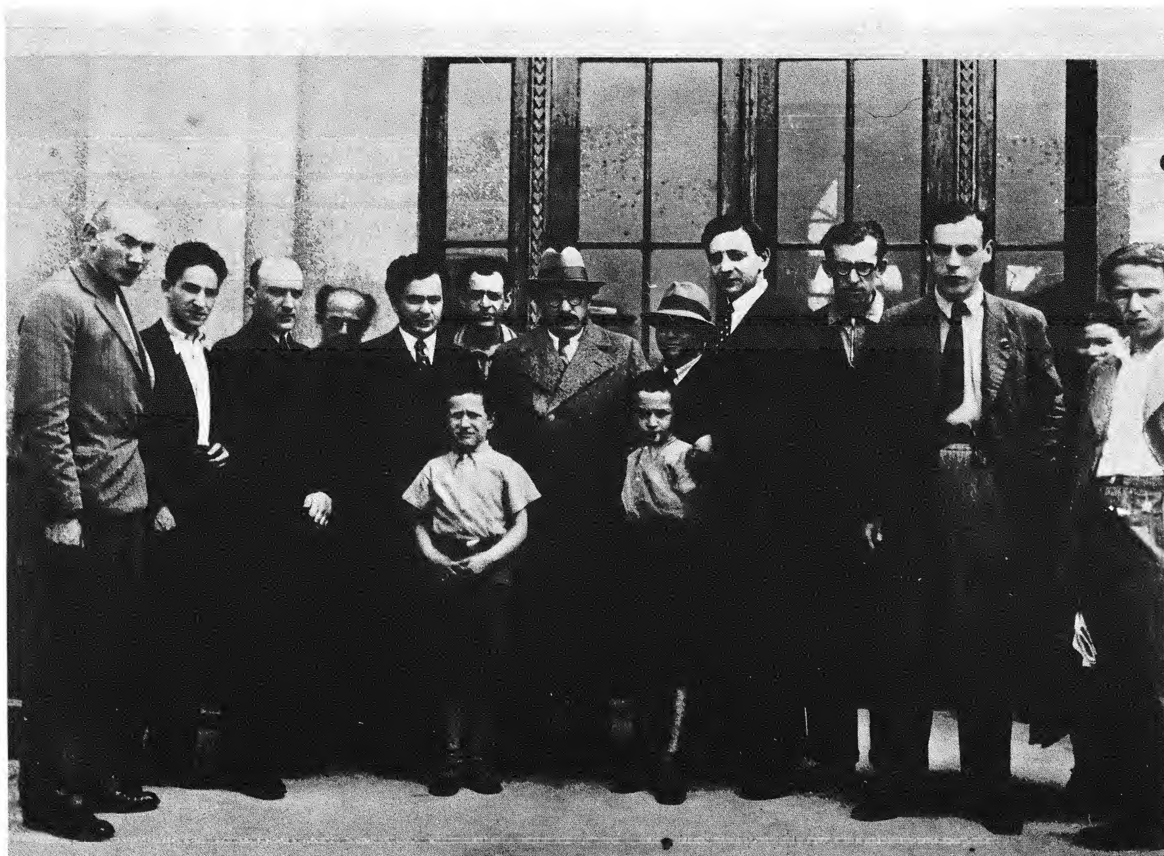
ביקורו של השר שמשון רוזנבוים באליטא, יחד עם חבר הסיים הליטאי לייב גרפונקל
והעסקן ישעיהו רוזובסקי. 1924

רבה של טאוריג, הרב י.א. פרידמן, מקבל את פני נשיא ליטא, א. סמאַטונה,
בביקורו בעיר. 1931

מסיבה כלל־ציונית בקובנה לכבוד ביקורו של נחום סוקולוב
יושבים, מימין: —, —, זלמן טראוב, משה כהן, אלכסנדר גולדשטיין, נחום סוקולוב,
ד"ר יעקב רבינסון (נואם), איסר־בר וולף, שמואל אלישיב (פרידמן), הרב רודנר

ביקורו של זלמן שזר (רובשוב) בקובנה. תחנת הרכבת, 1933
מימין: —, מוסט, יעקב עמית (גוטליב), שמואל אלישיב (פרידמן), צימבליסט (יובל),
עמוס רבינוביץ (ילד), זלמן שזר, בנימין רבינוביץ (ילד), דבורין (דוברת), זלמן טראוב,
אברהם ריקליס, דוד קריבושייב, יעקב וילנסקי, —

נשיאות אספת הרבנים בליטא. קובנה, תרפ״ו

מימין לשמאל: הרב ב״צ זכס, הרב לייב רובין, —, הרב יוסף־לייב בלוך, הרב א.ד. שפירא, הרב בנגיס, הרב ברוך הורביץ, הרב גרוסברד, הרב ברא״ז, דוד איציקוביץ

נשיאות אספת הרבנים בליטא. תר״ץ

מימין לשמאל: הרב מרדכי וסלר, —, המזכיר דוד איציקוביץ, הרב לייב רובין, הרב ישראל ריף, הרב א.ד. שפירא, הרב בנגיס, —, הרב פיינזילבר, הרב זלמן בלוך, הרב סילמן, —

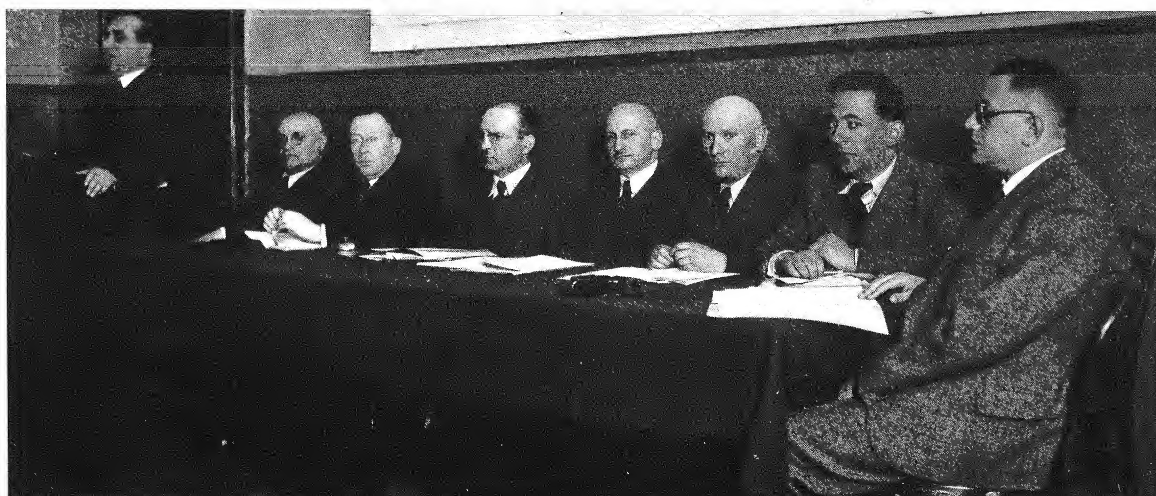
אספת הרבנים בליטא. תר״ץ

ההנהלה של ארגון הסוחרים הזעירים בליטא. קובנה, 1933

הכנס ה־10 של הבנקים היהודיים העממיים בליטא. 1930

מועצת הבנקים היהודיים העממיים בליטא. קובנה, תרצ״ח
מימין לשמאל: כץ, —, פיין, עו״ד ה. לנדוי, גדליהו הלפרין, לייב גרפונקל,
ד״ר גריגורי וולף, אגר׳ קלזון (נואם)

הנהלת הבנק לקואופרציה יהודית

מימין לשמאל: לנדוי, שפשילביץ, אייזיק ברודני, אברהם זברסקי, —, ז. מאכט, —

בנין הבנק היהודי המרכזי בקובנה

עובדי הבנק היהודי המרכזי בקובנה. 1923

הוועידה הראשונה של ההסתדרויות האקדמאיות החרדיות במדינות הבלטיות
חמישי משמאל: ד״ר יצחק־רפאל עציון (הולצברג)

הוועידה השניה של הסתדרות המורים העברים ״המורה״ בליטא. קובנה, תרפ״א

הוועידה הראשונה של גננות קובנה. תר״ץ

הריאקציה בארץ, רדיפות הפועלים וההשתוללות האנטישמית, ומשום כך היא לא תשלח את נציגה לנשיאות האסיפה הלאומית.

האסיפה הלאומית פתחה בדיון כללי ונוקב על מצבם הפוליטי של יהודי ליטא ומצבה של האוטונומיה היהודית. המיניסטר ש. רוזנבוים סקר את השתלשלות העניינים מאז הוועידה השניה של הקהילות, ומסר דין וחשבון על פעולותיו בממשלה כמיניסטר לענייני היהודים. כן מסר לאסיפה דין וחשבון על פעולות הסיעה היהודית בסיים. מתוך שני דו"חות אלה, וכן מהוויכוחים שהיו אחריהם, נצטיירה תמונה ברורה של הרעת מצבם הפוליטי של יהודי ליטא על רקע הגילויים הריאקציוניים בחיים הפולי־טיים הכלליים, שגברו והלכו בקצב מהיר. כחוט השני עבר בדברי כל הנואמים הרעיון, כי האוירה הפוליטית שהשתררה במדינת ליטא הולכת ונעשית יותר ויותר דחוסה ומסוכנת בשביל צמח כל־כך עדין כאוטונומיה לאומית. לאור מצב זה סברו רוב הדוברים, שיש לעשות מאמץ נואש כדי לקבל את הלגליזאציה התחוקתית של ה"נאציונאל־ראט" בהתאם לעקרו־נות של זכויות המיעוטים שהובטחו בחוקת המדינה. דוברי ה"מזרחי" העלו את התביעה, שבסמכותו של ה"נאציונאל־ראט" יוכללו גם ענייני הפולחן היהודי. הסיעה הקטנה של ה"פאלקספארטיי" טענה, שבמוסדות האוטונומיה מורגשת יותר מדי השפעתם של הציונים. צירי "צעירי ציון"־התאחדות והציונים־הסוציאליסטים "וועלט פארבאנד" התווכחו בחריפות עם סיעות הקומוניסטים ו"פועלי ציון"־שמאל, ואילו האחרונות שוב הצהירו שאין להן חלק ונחלה באוטונומיה, כמוסד בורגני.

אחרי הוויכוח הכללי שמעה האסיפה הלאומית דינים וחשבונות על פעולותיהן המסועפות של מחלקות שונות של ה"נאציונאל־ראט" בשטח הרפואה העממית (ד"ר ב. ברגר); דאגה לילדים ויתומים (ד"ר י. ברגר); עזרה כלכלית קונסט־רוקטיבית (א. זברסקי); עזרה וטיפול בשטח ההגירה (י. טשרניחוב). מהדין וחשבון הארגוני (ל. גרפונקל) התחוור, שההחלטה ליצור בשביל ה"נאציונאל־ראט" מקורות כספיים פנימיים — על־ידי הפרשת 10% מהמסים שהקהילות היו גובות מהאוכלוסיה היהודית — בוצעה במידה מניחה את הדעת, והדבר חיזק במידה מסויימת את הבסיס הכספי לקיומו של ה"נאציונאל־ראט".

מקום חשוב בדיוני האסיפה הלאומית תפסה שוב שאלת מצבו של בית־הספר היהודי. שוב הודגש על־ידי המרצה הראשי, ד"ר י. ברגר, בשם ה"נאציונאל־ראט", שמבחינה אדמיניס־טרטיבית נמצאים בתי־הספר היהודיים בפיקוחו של המיניס־טריון להשכלה. החוק הקיים איננו נותן שום ערובה לאופיו המיוחד של בית־הספר היהודי וללימודים היהודיים בו. שפת ההוראה היא אמנם עברית, או אידיש, אבל גם דבר זה לא הובטח בשום חוק. קיים הסכם בין המיניסטר לענייני היהודים לבין המיניסטר להשכלה בנוגע לבתי־הספר היהודיים, אך הסכם כזה איננו יכול לבוא במקום הסדר תחוקתי. התערבותו של המיניסטריון להשכלה בענייני בתי־הספר היהודיים הולכת וגדלה. משום כך הועלתה באסיפה הלאומית הדרישה, שאם תושג הלגליזאציה של ה"נאציונאל־ראט" בדרך של חוק מיוחד, יהיה צורך דחוף לתבוע מן הממשלה שבתי־הספר של המיעוט היהודי יימסרו לרשותם ופיקוחם של מוסדות האוטונומיה היהודית. על האופי הפנימי של בתי־הספר היהודיים הרצה באסיפה הלאומית בא־כוח ה"פאלקספארטיי", י. מארק, אשר הציע לחסל את כל "שיטת הזרמים" ("יבנה", "תרבות", ו"קולטור־ליגה") ולהנהיג במקומה שיטה של בית־ספר יהודי אחיד, שיהיה בפיקוחם של מוסדות האוטונומיה, ששפת ההוראה בו תהיה אידיש, אבל יכלול במידה גדולה גם לימוד עברית ותנ"ך. הצעה זו לא מצאה תומכים בקרב הסיעות האחרות. נציגי סיעות הקומוניסטים (ל. אברמסון) ו"פועלי ציון"־שמאל (ל. רבינוביץ) נקטו בעמדה שלילית חריפה נגד ההצעה, בטענה שהיא מהווה התערבות בענייני בתי־הספר שלהם (ה"קולטור־ליגה"). נציגי יתר הסיעות — נ. גרינבלט וא. בילוגולובסקי ("צעירי־ציון" צ.ס), ד"ר א. קיסין וד"ר י. פרידמן ("צעירי־ציון"־התאחדות), ד"ר ב. ברגר ומ. כהן (ציונים כלליים), הרב י.א. פרידמן והרב נוטוביץ ("מזרחי"), הגם שהבליטו בנאומיהם את ההבדלים העקרוניים ביניהם בענייני החינוך ואופיו של בית־הספר היהודי, הסכימו כולם שיש אמנם לשאוף לבית־ספר יהודי שיהיה אחיד לפי רוחו ותוכניותיו, אבל זאת אי־אפשר להשיג בדרך של החלטות. לעומת זאת הם צידדו בהצעה אחרת, והיא, שה"נאציונאל־ראט" יקבל על עצמו את הדאגה לאותם בתי־הספר היהודיים שאינם משתייכים לכל זרם שהוא.

ויכוח ער התפתח באסיפה סביב שאלת השתתפותה של יהדות ליטא בסוכנות היהודית. באותה תקופה החליטה ההסתדרות הציונית העולמית, בהתאם לסעיף 4 של המנדאט הארצישראלי, לשתף בעבודת הבנין של הבית הלאומי בארץ־ישראל את היהדות העולמית כולה. לשם כך הוחלט באופן עקרוני לכנס קונגרס יהודי עולמי, אבל עד שהדבר יצא לפועל הוחלט להקים את מועצת הסוכנות היהודית המורחבת שתהיה מורכבת מבאי־כוח של קיבוצים יהודיים ברחבי העולם. ה"נאציונאל־ראט" פנה להנהלת ההסתדרות הציונית העולמית בנוגע להש־תתפותו בעבודת המועצה של הסוכנות על־ידי שיגור ציר. תשובת הנהלת ההסתדרות הציונית היתה, שאין עוררין על זכותו של הקיבוץ היהודי בליטא להיות מיוצג במועצת הסוכנות ושה"נאציונאל־ראט" יוכל לשגר למועצה ציר.

כל הפרשה הובאה לפני האסיפה הלאומית בהרצאתו של ל. גרפונקל ("צעירי ציון" — התאחדות) ונתקבלה על־ידי רובה המכריע בהתלהבות כנה. ד"ר י. רבינסון וח. זקס (ציונים כלליים), ד"ר אישלונדסקי ("צעירי ציון" — התאחדות), נ. גרינבלט ("צעירי ציון" צ"ס) והרב פרידמן ("מזרחי") הביעו את הדעה, שאם רוצים לחזק ולרענן את רעיון האוטונומיה היהודית, יש לגשר בינה לבין "הערדגייסט" ("רוח האדמה") הבריא של ארץ־ישראל, לקשור קשרים הדוקים עם אותו בית־היוצר אשר נתן לעם היהודי את רוח החלוציות ואת קדושי תל־חי, וממנו יש לשאוב התלהבות בשביל עבודתנו בגולה. רק שתי סיעות של האסיפה הלאומית הכניסו צליל צורמני באוירה החגיגית והמרוממת אשר שררה באסיפה בשעה שהיא דנה בשאלה זו. היו אלו הסיעה הקומוניסטית ו"פועלי ציון"־שמאל. בא־כוח סיעת הקומוניסטים היהודים, ל. אברמסון, הצהיר שסיעתו רואה בתנועה הציונית שותף לאימפריאליזם הבריטי, הרוצה בעזרת הציונים להפוך את ארץ־ישראל למושבה שלו, שהציונות אינה אלא ענין של הבורגנות היהודית ומשום כך מתנגדת סיעתו להצטרפותה של יהדות ליטא לסוכנות למען ארץ־ישראל. מבלי להתכחש לעצם רעיון הציונות, הצהיר בא־כוח סיעת "פועלי ציון"־שמאל, ל. רבינוביץ, שכל ענין

הכרזת בלפור והמנדאט הוא גילוי של האינטרסים האימפריא־ליסטיים של אנגליה ולא של דאגתה לעם היהודי. ל״פועלי ציון״־שמאל אין אמון לא באנגליה ולא בבורגנות הציונית, ומשום כך מתנגדים הם להשתתפות בסוכנות.[16] נציג סיעת ה״פאלקספארטיי״, י. טשרניחוב, הצהיר שבמפלגתו מצויים הן אוהדי והן מתנגדי הרעיון הציוני ומשום כך תימנע סיעתו מהצבעה בענין הנדון.

בתום הדיונים בשאלות שעמדו על סדר יומה, קיבלה האסיפה הלאומית שורה של החלטות שונות. האסיפה הביעה את אמונה למיניסטר לענייני היהודים, ש. רוזנבוים, ל״נאציונאל־ראט״ ולסיעה היהודית בסיים. האסיפה סמכה את ידיה על הצעת חוק ללגליזאציה של ה״נאציונאל־ראט״. לפי הצעת החוק צריך היה ה״נאציונאל־ראט״ להיבחר להבא בבחירות ישירות על־ידי כל האוכלוסיה היהודית. לפי הצעה של סיעת ה״מזרחי״ החליטה האסיפה ברוב דעות של ״מזרחי״, הציונים הכלליים ובעלי־המלאכה, שגם ענייני הדת צריכים להכלל בתוך סמכויו־תיו של ה״נאציונאל־ראט״. תוך מרירות רבה קבעה האסיפה שהולכים ותוכפים בליטא מעשי הבריונות נגד האוכלוסיה היהודית (התנפלויות, לכלוך בזפת של הכתובות היהודיות על השלטים), ושתופעות אלו אינן נתקלות בהתנגדות נמרצת מצד הממשלה. האסיפה פנתה לכל ועדי־הקהילות בקריאה להפעיל ככל האפשר את הסמכות שניתנה להם על־ידי חוק הקהילות להטלת מסים על היהודים לצרכי הקהילות. עם זאת החליטה האסיפה להקים ״קרן האוטונומיה הלאומית״ לצרכי ה״נאציו־נאל־ראט״ ולהרחבת פעולותיו.

בנוגע לבתי־הספר היהודיים קבעה האסיפה הלאומית, שקיומם והתפתחותם הנורמליים אפשריים רק בתנאי שיהיו בפיקוחו של ה״נאציונאל־ראט״. עם זאת החליטה האסיפה שה״נאציונאל־ראט״ צריך לקבל לידיו ללא דיחוי את הדאגה לבתי־הספר שאינם משתייכים לזרם מהזרמים הקיימים. שאלת אופיים הדתי או החילוני של בתי־ספר אלה, שיעברו לפיקוחו של ה״נאציו־נאל־ראט״, תיקבע על־ידי רוב של הורי התלמידים. כן נתקבלה החלטה, שבכל בתי־הספר אשר שפת ההוראה בהם היא עברית, יש להנהיג לימוד האידיש, ובכל בתי־הספר שאידיש היא שפת ההוראה בהם יש להנהיג לימוד העברית.

בהחלטה מיוחדת הביעה האסיפה הלאומית את רצונה של יהדות ליטא להיות מיוצגת במועצת הסוכנות היהודית המורחבת לארץ־ישראל, כדי שתוכל להשתתף בבנין הבית הלאומי לעם היהודי. על ה״נאציונאל־ראט״ הוטל לממש את ההחלטה.

לבסוף בחרה האסיפה הלאומית ב״נאציונאל־ראט״ חדש בן 40 חבר, שהורכב מבאי־כוח כל הסיעות באסיפה, כולל סיעת ״פועלי ציון״־שמאל, אך להוציא את הסיעה הקומוניס־טית, שהצהירה על סירובה להיות מיוצגת ב״נאציונאל־ראט״.

האסיפה הלאומית ננעלה בנאומו של המיניסטר היהודי ש. רוזנבוים, שהעלה על נס את חשיבותה וערכה הרב של האסיפה בשביל יהדות ליטא ושאיפותיה הלאומיות, ואיחל ל״נאציונאל־ראט״ החדש עבודה פוריה.

כך עברה האסיפה הלאומית של יהודי ליטא. כקודמותיה — שתי ועידות הקהילות — הצטיינה גם היא ברמה גבוהה בכל דיוניה ובגישה חדורת אחריות לכל הבעיות שעמדו לפניה. אף לא אחד מחברי האסיפה וממנהיגיה לא הישלה את עצמו באמונה שדרכם של מוסדות האוטונומיה היהודית תהיה מעתה סוגה בשושנים. להיפך, כולם הבינו כי בשל הרוחות הרעות שהחלו נושבות בליטא ביתר עוז, צפויה סכנה גדולה לעצם קיומה של האוטונומיה היהודית. עם זאת לא נתפסו לפסימיות גמורה, אם כי ידעו היטב שהמצב הפוליטי של יהודי ליטא וכל הישגיהם בשטח הזכויות הלאומיות נתונים בסכנה רצינית ביותר. רצו אז לקוות, שבכל זאת יכבד העם הליטאי את הבטחותיו והתחייבויותיו לגבי המיעוטים הלאומיים בליטא, ובעיקר לגבי המיעוט היהודי, אשר מצאו את ביטויין בחוקת המדינה שנתקבלה רק שנה אחת קודם לכן. לא ארכו הימים והמציאות המרה הוכיחה שהיתה זו תקוות־שוא. גורלה של האוטונומיה היהודית כבר נחרץ אז על־ידי הרוב הנוצרי־דמוקראטי של הסיים, והיא נדונה לכליה.

יב

בלחץ המיניסטרים של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי החליטה הממשלה לצמצם באופן דראסטי את התקן של לשכת המיניסטר לענייני היהודים. במקום 29 עובדים, אשר היו עד אז בתקן של הלשכה שאושר בזמנו על־ידי הסיים המכונן, החליטה הממשלה בהצעת התקציב לשנת 1924 להשאיר בתקן זה רק שלושה עובדים. אולם גם דבר זה לא הניח את דעתו של הרוב הנוצרי־דמוקראטי בסיים. בקריאה השלישית של התקציב הוחלט, בכל קולות הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, למחוק לגמרי מהתקציב כל הקצבה לקיום לשכות המיניסטרים לענייני היהודים וענייני הבילורוסים. בתגובה להחלטה זו הצביעה הסיעה היהודית בסיים נגד כל הצעת התקציב, ובכך היא נקטה עמדה אופוזיציונית נגד הממשלה.

כיון שמשרת המיניסטר עצמו לענייני היהודים (כמו משרת המיניסטר לענייני הבילורוסים) היתה בתקן של חבר־המיניסט־רים, נשאר המיניסטר לענייני היהודים באופן פורמאלי במשרתו. אולם מיד אחרי ההצבעה האמורה בסיים, הגיש ד״ר רוזנבוים לנשיא המדינה את כתב התפטרותו. ב־2 בפברואר 1924 חתם נשיא המדינה על צו, בו שוחרר ד״ר רוזנבוים ממשרתו, אך עם זאת נתבקש למלא זמנית את תפקידו כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. ב־19 במארס 1924 החליט הסיים, בקולות הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, למחוק מהתקן של חבר־המיניסטרים את המשרות של המיניסטרים בלי תיק לענייני היהודים וענייני הבילורוסים. בינתיים החריפו היחסים בין חלקיה השונים של הממשלה וראש־הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, נאלץ להגיש את התפטרותה של כל הממשלה. ב־18 ביוני 1924 הורכבה ממשלה חדשה, בראשותו של א. טומאֶנאַס (A. Tumenas), מאנשי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי בלבד. בממשלה זאת כבר לא היו, כמובן, שום מיניסטרים לענייני המיעוטים.

כך הקיץ הקץ על משרת ה״מיניסטר היהודי״ בליטא, אשר נוצרה בזמנו כדי לסמל את שיתופם והשתתפותם של יהודי ליטא בבניית המדינה הצעירה ובמערכה הקשה שלה בזירה הבינלאומית על הכרתה, קיומה, שלמותה ובטחונה. לא מעט תועלת הפיקה ליטא מעובדת קיומה של משרת ״מיניסטר יהודי״, כאשר היה לה צורך לגייס לצידה את אהדת היהדות העולמית וגורמים בינלאומיים שונים. באותה שעה שמנהיגי ליטא באו לכלל דעה, כי צורך זה חלף, הם חיסלו ללא היסוסים את המשרה הזאת, תוך התכחשות צינית לכל הבטחותיהם והתחייבויותיהם.

חיסול משרת המיניסטר לענייני היהודים לווה באפיזודה אופיינית למדי. כאמור, נתבקש ד״ר רוזנבוים על־ידי נשיא המדינה, בצו שיחרורו ממשרתו, למלא זמנית את תפקידו כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים. כיון שהצו לא בוטל, לא קיבל רוזנבוים שום הוראה למי עליו להעביר את תפקידו וכן את המשק והארכיון של משרדו, ולפיכך המשיך במילוי תפקידו כמיניסטר זמני לענייני היהודים. ראש־הממשלה, א. גאלוואנאוסקאס, היה בדעה כי ד״ר רוזנבוים נהג כהלכה, לפי הכלל הידוע, אשר היה מקובל גם בליטא, שכל עוד פקיד ממשלתי, ועל אחת כמה וכמה מיניסטר, אינו מקבל הוראה למי עליו להעביר את משרתו — עליו להמשיך למלא את תפקידו. אם כי גם אחרי התמנותו של א. טומאָנאָס למשרת ראש־הממשלה לא קיבל ד״ר ש. רוזנבוים שום הוראה למי עליו להעביר את תפקידו — נתן ראש־הממשלה החדש הוראה לפתוח נגד ש. רוזנבוים תיק פלילי על ״שימוש שלא לפי החוק בתואר של מיניסטר״, שהתבטא בכך שהמשיך למלא את התפקיד של מיניסטר זמני לענייני היהודים, דבר שנתבקש לעשות על־ידי נשיא המדינה. בירור המשפט הפלילי נגד ש. רוזנבוים התקיים בפני שופט־שלום בקובנה. אחרי נאום סנגוריה מזהיר של העו״ד י. רבינסון, החליט השופט לדחות את הדיון, ומאחר שזמן ממושך לא חודש הדיון — בוטל הענין מכוח חוק חנינה כללית, שהוחק כעבור כמה שנים.

אחרי חיסול משרת ״המיניסטר לענייני היהודים״ בא גם תורם של ה״נאציונאל־ראט״ וועדי הקהילות.

כאשר נתמנה ש. רוזנבוים למיניסטר לענייני היהודים, הכניס לממשלה הצעת חוק על ה״נאציונאל־ראט״ היהודי. חדשים רבים נשארה הצעת חוק זו בתיק הממשלה, מבלי שהובאה לדיון. אחרי שהסיים חיסל את משרת המיניסטר לענייני היהודים, הביא ראש הממשלה א. גאלוואנאוסקאס את הצעת החוק לפני הממשלה, אשר קיבלה אותו בשינויים קלים. הצעת החוק נוסחה ברוח ההחלטות של האסיפה הלאומית היהודית, שלפיהן צריך היה ה״נאציונאל־ראט״ להיבחר על־ידי כל האוכלוסיה היהודית ולהיות המוסד המייצג את המיעוט היהודי בליטא, בהתאם לעקרונות שהוכרו בחוקת המדינה. כל הסמכו־יות בנוגע לוועדי הקהילות היהודיות, שהיו קודם בידי המיניסטר לענייני היהודים, צריכים היו לפי הצעת החוק לעבור ל״נאציונאל־ראט״. אילו היתה מתקבלת על־ידי הסיים, היתה הצעת החוק, יחד עם חוק הקהילות שעדיין היה אז בתוקפו, מהווה בסיס לגאלי מספיק בשביל המשך קיומו של הארגון הלאומי של יהדות ליטא. אולם הצעת החוק הונחה על שולחנו של הסיים בימים האחרונים של קיום ממשלת א. גאלוואנאוסקאס, והסיכויים שהיא תתקבל על־ידי הסיים היו כבר מלכתחילה כמעט אפסיים. ואכן, באותו יום שהצעת החוק של הממשלה הועברה לסיים, הוכנסה לסיים הצעה לתיקון חוק הקהילות, חתומה על־ידי כמה חברי הסיים מהבלוק הנוצרי־דמוקראטי, שהיו ידועים בהשקפותיהם האנטישמיות. בהצעת החוק ה״מתו־קנת״ לא היה אפילו סעיף אחד שיכול להתקבל על דעתו של הציבור היהודי. היא היתה כולה סילוף של זכויות המיעוטים הלאומיים שנקבעו בחוקה. לפיה היו הקהילות מאבדות לגמרי את אופיין הפומבי והופכות למעשה לחברות פרטיות, ככל חברות אחרות הנרשמות אצל שר המחוז. בכל מקום אפשר היה להקים לפיה כמה קהילות יהודיות, ובכלל לא נקבעה חובה על יהודי להשתייך לקהילה היהודית; זה נעשה תלוי ברצונו הטוב (או הרע). סיפוק צרכי הדת של האוכלוסיה היהודית הוצאו בכלל מסמכותן של הקהילות, סמכות הקהילות להטיל מסים בוטלה והקהילות צריכות היו להתקיים, ככל חברה פרטית, רק מתשלומי־חבר ומתרומות. ניהול ספרי־הרישומים של האוכ־לוסיה היהודית צריך היה לעבור מהקהילות לרבנים. כמובן, לא היה בהצעת חוק זו של אנשי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי שום רמז לקיומו של ״נאציונאל־ראט״ יהודי. הפיקוח על הקהילות נמסר לידי מיניסטר הפנים. באותם הימים הופיעה בעתון הרשמי של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי שורה של מאמרים ארסיים נגד חוק הקהילות הקיים, אשר לפיו כל יהודי חייב היה להשתייך לקהילה היהודית ולשלם לה מסים. אופייני הדבר, שכל המאמרים היו חתומים על־ידי פסבדונימים יהודיים.

כדי לדון במצב שנוצר כונס אז ל־17 בספטמבר 1924 מושב מיוחד של מליאת ה״נאציונאל־ראט״. בפעם הראשונה מאז קיומו של המוסד, הופיע למושב זה בא־כוח המשטרה אשר פיזר אותו כבלתי־חוקי. עם זאת נתקבלה הוראה שה״נאציונאל־ראט״, כמוסד הקיים בלי רשות הממשלה, נסגר.

ב־24 במארס 1925 ניגש הסיים לדון בשתי הצעות החוק האמורות, כלומר בהצעת חוק הממשלה הקודמת על ״נאציונאל־ראט״ יהודי ובהצעת כמה חברי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי ל״תיקון חוק הקהילות״. הצעת הממשלה הקודמת נדחתה, כמובן, והצעת החוק השניה, בשם ״חוק קהילות לאומיות יהודיות״, נתקבלה — למרות מחאותיה החריפות של הסיעה היהודית, שעזבה באופן הפגנתי את ישיבת הסיים — עם כמה שינויים שהבליטו עוד יותר את אופיה העוין לכל הרעיון של קהילה יהודית אחידה, כפי שנתגבש במשך דורות בתולדות העם היהודי בגולה. החוק שנתקבל על־ידי הסיים עמד גם בסתירה משוועת להוראות החוקה הליטאית, היינו, להוראות שהיו כלולות בה בנוגע לזכויות המיעוטים הלאומיים.

לפי החוק על ״קהילות לאומיות יהודיות״ (פורסם ב״ידיעות הממשלה״ מס׳ 192 מה־4 ביוני 1925) הוסמך מיניסטר הפנים להוציא הוראה על ביצוע חוק זה. הוצאת ההוראה נשתהתה זמן רב. הסיבה לכך היתה, שחוגים מסויימים של ״אגודת ישראל״, אשר עוד קודם לכן פרשה מה״נאציונאל־ראט״, וגם החרימה את הבחירות לאסיפה הלאומית היהודית, ניהלו משא ומתן עם הממשלה והבלוק הנוצרי־דמוקראטי בנוגע לתוכן ההוראה האמורה. משא ומתן זה נוהל באמצעות איש ״אגודת ישראל״, חבר הסיעה היהודית בסיים, וכמובן — מאחורי גבה של הסיעה. תמורת פיצויים שונים, כולל הכנסת סעיף מעורפל על מוסד בשם ״קהילה דתית״ (חברה פרטית, שהיתה צריכה להיות רשומה אצל מושל המחוז), שחבריה יוכלו להיות רק יהודים דתיים ושעתידה לקבל את הרכוש הדתי של הקהילות הקיימות — קיבל על עצמו אותו חבר הסיעה היהודית, איש ״אגודת ישראל״, לא לנקוט עמדה אופוזיציונית בסיים נגד הממשלה הנוצרית־דמוקראטית, דבר שהביא להוצאתו מן הסיעה היהודית.

עם פרסומה של ההוראה האמורה (בנובמבר 1925) הסתבר שהיא שיקפה עוד יותר את היחס העוין של ״חוק קהילות לאומיות יהודיות״ לרעיון היהודי־הלאומי המודרני. ביזמת הסיעה היהודית בסיים כונסה התייעצות של באי־כוח ועדי הקהילות, אשר החליטה פה אחד להחרים את הבחירות ל״קהילות

הלאומיות" שנקבעו על־ידי מיניסטר הפנים. כל האוכלוסיה היהודית הזדהתה עם החלטה זו, ואפילו "קהילה לאומית" אחת לא נבחרה. היה בכך משום תעודת בגרות פוליטית ולאומית בשביל יהדות ליטא.

כעבור זמן־מה (ב־8 במארס 1926) הופיע צו מטעם מיניסטר הפנים לחסל את ועדי הקהילות שנבחרו לפי חוק הקהילות הקודם. בכך נסתם הגולל על כל הבנין של שלטון לאומי עצמי של יהודי ליטא.

הרוב הקלריקאלי־ריאקציוני של הסיים השני ניסה להתנקש גם בזכותם של המיעוטים הלאומיים, ובעיקר של המיעוט היהודי, לקיים בתי־ספר ששפת ההוראה בהם היא של המיעוטים. רוב זה הניח על שולחנו של הסיים הצעת תיקון לחוק בתי־הספר העממיים בנוסח כדלקמן:

"שפת ההוראה בבתי־הספר, המוחזקים על־ידי הממשלה ומוסדות השלטון המקומי, היא ליטאית. מותר להורות בהם את שפתם של המיעוטים הלאומיים כמקצוע מיוחד. ארגונים ויחידים, שהם אזרחים ליטאיים, רשאים לייסד בתי־ספר עממיים בשביל מיעוטים לאומיים מיוחדים, ששפת ההוראה בהם תהיה של המיעוטים האלה. לבית־ספר כזה יכולים להתקבל ילדים של אותו מיעוט לאומי, אשר שפתו היא שפת ההוראה באותו בית־ספר. בבתי־ספר אלה ילמדו את השפה הליטאית כמקצוע מיוחד בשנות ההוראה השניה, השלישית והרביעית, ויוקצו לה שש שעות בשבוע".

כיוון שרוב רובם של בתי־הספר העממיים היהודיים היו ברשת בתי־הספר העממיים הממשלתיים, והם נהנו גם מתמיכה מסויימת של מוסדות השלטון המקומי — היתה צפויה סכנת חיסול, או ליטוויניזאציה מלאה וכפויה, של בתי־ספר אלה, אילו היתה הצעת התיקון לחוק בתי־הספר העממיים הופכת לחוק. גם לגבי בתי־הספר העממיים של המיעוט הפולני היתה הצעת התיקון האמורה הרת־סכנות. מובן שהצעת התיקון חוללה סערה בתוך ציבור המיעוטים הלאומיים בליטא. בכל רחבי הארץ התקיימו אסיפות מחאה. הפעם נשאה פעולת המחאה פרי, שכן עיתוי הגשת הצעת התיקון לא היה נוח בשביל הרוב הריאקציוני של הסיים. היה זה באותו זמן שחבר־הלאומים דן בתלונה שהוגשה נגד ממשלת ליטא על־ידי "הוועד של פליטים פולניים מליטא" (ר' פרק ט'). מחברי הצעת התיקון נאלצו איפוא לסגת ממחשבתם הזדונית ולוותר על מזימתם. הצעת התיקון שונתה שינוי יסודי למדי, והיא נתקבלה בנוסח הבא:

"בבתי הספר, ששפת ההוראה בהם היא לא־ליטאית, ילמדו את השפה הליטאית כמקצוע מיוחד במחלקות השניה, השלישית והרביעית, לא פחות משעה אחת ביום. לבתי־ספר אלה יתקבלו ילדים רק של אותו מיעוט לאומי, ששפתו היא שפת ההוראה בהם".

כמו כן קיבל הסיים השני תיקון לחוק של בתי־הספר התיכוניים והגימנסיות, אשר קבע, כי בבתי־ספר ששפת ההוראה בהם היא לא־ליטאית, צריכה השפה להתאים ללאומיותם של התלמידים, ויש להקצות לה לא יותר שעות לימוד מאשר לשפה הליטאית.

יהודי ליטא ציפו שהבחירות לסיים השלישי יביאו לשינוי ביחסי־הכוחות הפוליטיים בארץ. היו אז סימנים רבים לכך, שבבחירות אלו יפסיד הבלוק הנוצרי־דמוקראטי את הרוב הקטן שהיה לו בסיים השני. תוצאות הבחירות, שהתקיימו במאי 1926, הוכיחו כי הערכת־המצב שנעשתה על־ידי היהודים היתה נכונה. אם כי בבחירות אלו צומצם מספר הצירים היהודים עד לשלושה, הביאו הבחירות למפנה חשוב בחיים הפוליטיים של ליטא. הבלוק הנוצרי־דמוקראטי איבד את שליטתו, ואת הרוב בסיים החדש היוו הסוציאליסטים העממיים, הסוציאל־דמוקראטים והמיעוטים (כולל צירי החבל של קלייפדה־ממל, שזה לראשונה נבחרו לסיים הליטאי). השלטון עבר לממשלה החדשה, שהורכבה מאישי השמאל הליטאי (הסוציאליסטים העממיים והסוציאל־דמוקראטים), ואשר זכתה גם לתמיכתם של כל צירי המיעוטים. אולם ממשלה זאת התקיימה רק כמה חדשים, שכן ב־17 בדצמבר 1926 היא מוגרה על־ידי הפיכה צבאית, שאורגנה על־ידי מפלגת הלאומנים (טאוטינינקים). בראש המדינה הועמד אז סמאטונה (מי שהיה נשיא־המדינה הראשון של ליטא), ובראש הממשלה שהורכבה מלאומנים ונוצרים־דמוקראטים — פרופ' וולדמאראס (מי שהיה ראש הממשלה הליטאית הראשון, ואשר חתם בזמנו על "הצהרת פאריס"). כעבור זמן־מה פוזר הסיים על־ידי צו של נשיא המדינה, אבל תאריך לבחירות חדשות לא נקבע.[17]

בכך נסתיימה התקופה הדמוקראטית של ליטא, והחלה התקופה של משטר פאשיסטי שנמשך עד קיץ 1940, כאשר ליטא איבדה את ריבונותה וסופחה לברית המועצות. בתקופה הפאשיסטית של ליטא לא היה, כמובן, שום מקום למאבק כלשהו על זכויות לאומיות ליהדות ליטא, ולו גם למאבק צנוע ביותר.

תיאור מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות לא יהיה שלם, אם לא תודגש עובדה אחת חשובה ואופיינית כאחד, והיא, שגם אחרי חיסולם המלא של כל המוסדות של שלטון לאומי עצמי על־ידי השלטון הנוצרי־דמוקראטי, המשיכו להתקיים ולהתפתח ולמלא תפקיד גדול בחיי היהודים — עד יומה האחרון של ליטא הריבונית (יוני 1940) — שני נכסים לאומיים ראשונים במעלה, שיוזמו, הוקמו וטופחו על־ידי מוסדות האוטונומיה. האחד היה רשת גדולה של בתי־ספר עממיים ממשלתיים, על כל היתרונות המשפטיים והתקציביים שנבעו מזה,[18] וכן 15 בתי־ספר תיכוניים וגימנסיות, שפרט לאחת (זמן מה — פרט לשתיים) שפת ההוראה בהם היתה עברית. כל מערכת החינוך היהודי הזאת הוסיפה להתקיים ולמלא תפקיד ראשון במעלה בחיים התרבותיים והרוחניים של יהודי ליטא, עד קץ עצמאותה של ליטא; וכל זאת — למרות הקשיים שנערמו על דרכה על־ידי הממשלה, שמגמת ה"ליטוויניזאציה" שלה בבתי־הספר של המיעוטים הלאומיים בארץ הלכה והחריפה משנה לשנה. והנכס השני, שנשאר קיים גם לאחר חיסול האוטונומיה, היה רשת מסועפת של כ־85 בנקים עממיים יהודיים (קואופרטיבים לאשראי) ובראשם שני מוסדות מרכזיים — הבנק המרכזי לסיוע לקואופרציה היהודית ואיגוד הבנקים העממיים — אשר מילאו תפקיד רב־חשיבות בחיים הכלכליים של יהודי ליטא, ורישומם היה ניכר בכל מערכת המוסדות לאשראי בליטא. שתי המערכות של מוסדות אלה — לחינוך ולכלכלה — עמדו במבחן נוכח כל ההסתערויות

האנטישמיות שנערכו נגד יהדות ליטא מצד כוחות וגורמים עויינים במשך כל זמן קיומה של ליטא העצמאית, כלומר, עד סיפוחה לברית המועצות, מתוך "רצונה הטוב" כביכול, והסובייטיזאציה הגמורה של כל החיים בליטא, שבאה בעקבות סיפוח זה.

יג

במאבק על אוטונומיה יהודית בליטא, שהתנהל במשך שש שנים רצופות (1919—1925), הושקעו מרץ וכוחות של יהודי ליטא ושל כל אלה שעמדו אז בראשה, כיוונו את מערכתה ועיצבו את פניה. מאבק זה, בסופו של דבר, הנחיל אכזבה קשה הן ליהדות ליטא עצמה והן ליהדות העולמית כולה, שעקבה בענין רב אחר מאבקם של יהודי ליטא וגם סייעה לו לא במעט מבחינה מוסרית.

יש להודות, כי עוד בשלבים הראשונים של מאבק זה — כאשר היו לו הצלחות מסויימות, לגמרי לא מבוטלות — וביחוד בשלבים יותר מאוחרים, היו לא מעט ספקנים שהתייחסו באי־אימון מוחלט לכל הבטחותיהם והתחייבויותיהם של הליטאים כלפי היהודים. "כל עבודתכם היא לשוא, כי הנכם מקימים בנין על חולות ניידים ומן הנמנע הוא שלא יתמוטט עוד בטרם שתושלם הקמתו" — כך, בערך, היו אומרים לפעילי המאבק על זכויות לאומיות ואוטונומיה יהודית בליטא. הם התכוונו אז בעיקר למגמות האנטישמיות והריאקציוניות, אשר במרוצת הזמן הלכו והתבלטו יותר ויותר בהווי ובאקלים הפוליטי של ליטא העצמאית. האם הם צדקו ברפותם את ידי לוחמי האוטונומיה? האם "בעלי ההזיות וחולמי החלומות" האלה היו צריכים לשמוע לקול ה"מפוכחים ומרחיקי־הראות" ולא להשתדל להשיג מה שאפשר היה להשיג בנסיבות דאז, ואפילו תוך מאבק קשה? נראה שמבט־לאחור על התפתחות העניינים בליטא העצמאית נותן לשאלה זו תשובה שלילית בהחלט.

במחצית הראשונה של שנות העשרים עדיין לא היתה סיבה אובייקטיבית שלא להאמין לחלוטין בעתידם, בבגרותם הפוליטית וביושר־לבם של הכוחות הדמוקראטיים האמיתיים בתוך העם הליטאי. עם כל השפעתו העצומה של הקלריקאליזם הקאתולי על כוחות אלה — הלא הם בכל זאת היו קיימים, ולו גם במצב רדום. יהודי ליטא ומנהיגיהם לא היו אז היחידים בעולם, שתלו תקוות גדולות ברצונם הטוב של הכוחות הדמוקראטיים של העמים שבתוכם ישבו, על אחת כמה וכמה בכוחות הדמוקראטיים של העמים אשר אך זמן קצר קודם לכן היו הם עצמם מדוכאים ונרדפים על־ידי שלטון זר, ואשר זה לא כבר עלה בידיהם, אחרי הרבה שנים של סבל ומאבק קשה, לקבל עצמאות מדינית. איש לא יכול היה לראות מראש, שכבר זמן קצר אחרי המהפכות הגדולות באירופה, בשנים 1917—1918, יתחילו לעלות באירופה, בתנופה כל־כך עצומה, כוחות הריאקציה, הפאשיזם והנאציזם; כי ליטא תהיה בין המדינות הראשונות באירופה לנעֵר חוצנן מכל הסיסמות והערכים של דמוקראטיה, על כל המשתמע מזה; שהאנטישמיות באירופה, כולל המדינות החדשות, תרים ראשה עד כדי כך. יהודי ליטא ומנהיגיהם מעולם לא הישלו את עצמם ולא הסיחו את דעתם מהסכנות הגדולות האורבות להישגיהם הפוליטיים־הלאומיים מצד כוחות אפלים, העלולים להרוס ולעקור את כל מה שיושג ויוקם תוך מערכה קשה. בכל זאת הם לא נטשו את המערכה ולא אמרו נואש, כי הם לא רק האמינו באמיתותה ונכונותה של דרכם, אלא ידעו גם להעריך את חשיבותו העצומה של עצם מאבקה של יהדות ליטא הקטנה על זכויות לאומיות. הלא אמר מי שאמר, כי המאבק והתהיה לקראת מטרה נשגבת הם לא פחות חשובים מהשגת המטרה עצמה. מאבק זה מילא את כל חיי יהודי ליטא תוכן עשיר ומגוון, עורר ליצירה את כל הכוחות הנפשיים הגלומים בהם, זקף את קומתם, חיזק את הכרתם האנושית והלאומית גם יחד, ושימש במידה לא קטנה מצבר רוחני ונפשי, ממנו שאבו כוח מוסרי גם בתקופה הטראגית והאיומה שבאה עליהם בימי השואה, במחצית הראשונה של שנות הארבעים. ואילו היה הישגו של המאבק הדרמאטי של יהדות ליטא לזכויות לאומיות מתבטא אך ורק בהקמתן וקיומן של מערכת בתי־ספר עבריים לתפארת, ושל רשת מסועפת של קואופרטיבים לאשראי יהודיים — מבצר הכלכלה היהודית — דיינו.

יתכן מאוד, כי משגים לא מעטים נעשו באופן ניהול המאבק המתואר, וכן בעבודתם היומיומית של מוסדות האוטונומיה: המיניסטר לענייני היהודים, ה"נאציונאל־ראט" וועדי הקהילות, אך היה זה כמעט מן הנמנע שמשגים כאלה — עקרוניים ולא־עקרוניים — לא ייעשו נוכח היחס העויין של גורמי חוץ למיניהם וריבוי הכוחות הצנטריפוגאליים והמנוגדים בתוך יהדות ליטא עצמה. אלה באו בטענה למוסדות האוטונומיה על שהם פועלים ברוח חילונית מדי, ואלה — על שהם עושים ויתורים רבים מדי לדרישות הדתיים. היו שהאשימו קשות את מוסדות האוטונומיה בכך שיש בה פחות מדי "דאַאיגקייט", כלומר שהיא מטפחת אצל יהודי ליטא יותר מדי את התחושה הציונית במקום לחזק את זיקתם האורגאנית למקום ישיבתם, שהיתה, לפי השקפתם, ישיבת־קבע ולא ישיבת־ארעי (במובן היסטורי). לעומתם תבע הרוב, ובצדק, שהאוטונומיה, מבלי להתכחש אף במשהו לעובדת החיים הגלותיים של יהדות ליטא ולכל הקשור בכך, תהיה גם נאמנה לזיקה הנפשית העמוקה של רוב־רובה של יהדות זו לאידיאל הנצחי של העם היהודי — האידיאל של שיבת ציון. מניגוד השקפות זה נבעו גם ניגוד ההשקפות והמערכה הקשה בענין שפת הלימודים בבתי־הספר, וכל תוכנו וכיוונו של החינוך. מחד גיסא מתחו ביקורת על ראשי מוסדות האוטונומיה בשל התרכזותם המופרזת, כביכול, במאבק הפוליטי בזירה הליטאית, ומאידך האשימו אותם באוריינטאציה מופרזת על היהדות העולמית ועל העזרה שאפשר לצפות ממנה במאבק זה. לא חסרו, כפי שתואר, גם כוחות בתוך יהדות ליטא עצמה, אשר — כתוצאה מהשקפתם הסוציאלית הקיצונית — שללו בכלל את עצם הרעיון של "מדיניות יהודית כללית", ובכל ענין האוטונומיה ראו רק "תחבולה" של ה"בורגנות" היהודית במגמה להקהות את ה"תודעה המעמדית" של הפועל היהודי ולהבטיח לעצמה שליטה על ענייני הציבור. מאידך, דווקא בעיני החוגים הבורגניים היהודיים, בעיקר הבורגנות הגבוהה, לא היתה האוטונומיה פופולארית והם לא אהדו אותה, משום שהיא נתנה אפשרות להטיל עליהם מס־חובה לטובת ה"קהילות" ושללה מהם את עמדתם ה"גבאית", שהיתה במשך הרבה דורות מעין מונופולין שלהם. מובן מאליו, שהתרוצצות הפנימית החריפה בתוך יהדות ליטא, על רקע המאבק לזכויות לאומיות

ועיצוב דמותה של האוטונומיה, יצקה לא מעט שמן על מדורת היחס העויין מצד הפוליטיקאים הליטאיים לכל ענין האוטונומיה היהודית ודבר זה החיש בהרבה את סופה.

כל המאבק הדרמאטי של יהודי ליטא לזכויות לאומיות שייך כבר לעבר. בין התקופה שבה התרחש מאבק זה לבין תקופתנו־אנו חוצה הסיוט של השואה הנוראה שפקדה את העם היהודי, בה הושמד רוב־רובה של יהדות אירופה ובתוכה כל יהדות ליטא. היום אין עוד שום ערך לשאלה, אם נעשו, או לא נעשו, משגים אלה או אחרים בניהול המאבק, אם דרכי מוסדות האוטונומיה בליטא במשך זמן קיומם הקצר היו נכונות או מוטעות, ואם המאבק לזכויות לאומיות היה בכלל כדאי. כל ענין ה"אוטונומיזם" כדרך וכאמצעי להסדרת הבעיה היהודית בארצות התפוצה, כפי שראוהו בזמנו ההיסטוריון היהודי הדגול ש. דובנוב ואחרים, נראה היום, אחרי השואה האיומה, לגמרי באור אחר מכפי שנראה קודם. פגה האמונה באפשרות ובאפקטיביות של הבטחת זכויות למיעוטים לאומיים, ובתוכם המיעוט היהודי, בדרך של הכנסת סעיפים מסויימים בחוקת מדינה זו או אחרת, ועל אחת כמה וכמה בדרך של העמדת הזכויות הללו תחת הגנתו של מוסד בינלאומי עולמי ועל־מדיני. לא קיימת עוד יהדות ליטא והיא לא תקום מחדש. כל המאבק על אוטונומיה יהודית בליטא, על כל הישגיו ותבוסותיו, תקוותיו ואכזבותיו, מהווה היום רק דף מזהיר בתולדות היהדות המפוארת הזאת, שנגזר עליה לשתות את כוס התרעלה של עינויים ויסורים וכלייה, שלא יתוארו, עד טיפתה האחרונה.

הערות

1. ראה את מאמרו של ל. גרפונקל בכרך זה: מאיגרא רמא לבירא עמיקתא.
2. בעקבות קרל רנר (Karl Renner), מיוצרי תורת האוטונומיה החדישה, מבחינים בין אוטונומיה טריטוריאלית המוענקת לחבל מסויים, המהווה חלק של המדינה, לבין אוטונומיה פרסונאלית (אישית) המוענקת לקבוצת אנשים בעלי ייחוד מסויים (לאומי, לשוני וכדומה), שאינם מרוכזים בחבל מסויים של המדינה, אלא פזורים על פני כל שטחה ומעורבים בין שאר תושביה. היהודים בגולה יכולים להיות מעוניינים, כמובן, רק באוטונומיה פרסונאלית, כי הם מהווים בכל מקום בגולה רק מיעוט של האוכלוסיה.
3. רעיון האוטונומיזם נתגבש בתוך ציבור יהדות רוסיה בראשית המאה העשרים. יוצרה האידיאולוגי היה ההיסטוריון היהודי הדגול שמעון דובנוב (מת מות קדושים בריגה, לטביה, בימי השואה). לפי ההיסטוריוסופיה היהודית שלו, העם היהודי, שלא כעמים אחרים, הוא עם רוחני, ולא טריטוריאלי, ומשום כך הקהילה היהודית מהווה מעין "מדינה" בזעיר אנפין בגולה, ו"עבודת ההווה" ו"מדיניות ארצית" עדיפות על כל שאיפה לפתרון טריטוריאלי של הבעיה היהודית. נאמן לשיטה זו, ראה דובנוב בקיומו הלאומי של העם היהודי בתנאים של אוטונומיה לאומית רחבה בארצות התפוצה, לא פתרון חלקי או זמני לבעיות עם ישראל, אלא דווקא דרגה גבוהה ביותר בקיומו אחרי התקופות הקודמות של הקיום הטריטוריאלי הלאומי שלו. התביעה לשלטון עצמי בשביל יהודי רוסיה הצארית הוצגה, בצורה זו או אחרת, כמעט על־ידי כל הזרמים הפוליטיים שפעלו בתוך יהדות זו, כולל התנועה הציונית ברוסיה, ששללה את השקפת העולם ההיסטוריוסופית־הגלותית של ש. דובנוב ולא ראתה בשלטון עצמי את הפתרון היחיד והעיקרי לבעיות העם היהודי ("תכנית הלסינגפורס משנת 1906"). הרעיון האוטונומיסטי תפס מקום חשוב מאוד גם במצעו הפוליטי של המחנה הציוני־הסוציאליסטי, על אגפיו השונים, ובעיקר אצל ה"סוציאליסטים־הציוניים" (ס.ס.) וה"סיימיסטים", אשר אחרי המהפכה ברוסיה (1917) התמזגו ל"מפלגה המאוחדת" ("די פעראייניגטע"). ה"בונד" ("יידישער ארבעטער בונד אין רוסלנד, ליטע און פולין") החליט גם הוא, אחרי מאבק קשה וממושך, לתבוע אוטונומיה למיעוט היהודי ברוסיה, אבל רק בתחום התרבות. מפלגת ה"פולקיסטים" (ה"עממיים"), אשר כוחה בתוך הציבור היהודי היה קטן מאוד, ראתה את עצמה כממשיכה ישירה ונאמנה של דרכו הפוליטית של ש. דובנוב, ותביעת האוטונומיה בשביל המיעוט היהודי הרוסי תפסה את המקום העיקרי במצעה. הזרם החרדי בתוך יהדות רוסיה (פרט ל"מזרחי" שהיווה חלק מההסתדרות הציונית) לא היה מאורגן, במלוא המובן, במסגרת מפלגתית, ולא גיבש עמדה ברורה לענין האוטונומיה של המיעוט היהודי ברוסיה, אם כי שאיפות אוטונומיסטיות מסויימות נתגלו גם במחנה זה.
4. גם בשתי המדינות הבלטיות האחרות, לטביה ואסטוניה, נעשו צעדים מסויימים להבטחת זכויות לאומיות למיעוטים הלאומיים בשטח התרבות. בלטביה מצאה האוטונומיה של בתי־הספר למיעוטים את ביטויה לא בשלטון עצמי של המיעוטים, אלא במינוי מנהלות לאומיות ליד משרד החינוך הממלכתי, תוך התייעצות עם הנציגויות הפרלמנטריות של המיעוטים (חוק ה־8 בדצמבר 1919). באסטוניה הוחק ב־12 בפברואר 1925 חוק על אוטונומיה תרבותית, והוא הופעל לגבי המיעוט היהודי (הקטן) מה־21 בינואר 1927.
5. ראוי לציין, שבאחת הישיבות של המועצה השתתף חבר ועד הקהילה היהודית בווילנה, העסקן הידוע ד"ר צ. שבד, ששהה בקובנה ימים אחדים בדרכו מחוץ־לארץ לווילנה.
6. דבר זה נראה עכשיו מוזר ופרדוכסאלי נוכח התפקיד העגום שאותו פרופ' וולדמאראס מילא בליטא אחרי ההפיכה הפאשיסטית מ־17 בדצמבר 1926, בעיקר אחרי שלרגל סכסוך עם נשיא המדינה דאז, סמאטונה, הודח כמה שנים לאחר מכן מראשות הממשלה ועבר לפלג הקיצוני הפאשיסטי, וגם האנטישמי ביותר, של מפלגת ה"טאוטינינקים", שעמדה בראש המשטר בליטא מאז ההפיכה עד הכיבוש הסובייטי בשנת 1940. אולם בשנות העשרים

הראשונות היה לו יחס חיובי בהחלט לכל הענין של הכרה בזכויות הלאומיות של המיעוט היהודי בליטא. הדבר מוסבר בכך, שפרופ׳ א. וולדמאראס השתתף בשנת 1917, אחרי המהפכה ברוסיה, ב״קונגרס העמים״ בקיוב ושם הכיר אישית את ב. בורוכוב, שהיה מהאישים הבולטים ביותר באותו קונגרס. הוא התרשם אז מאוד מהופעותיו של ב. בורוכוב בקונגרס ומהרעיון של אוטונומיה פרסונאלית למיעוטים לאומיים, שבורוכוב דגל בו בקונגרס.

7. ש. רוזנבוים כבר לא היה באותו זמן סגן מיניסטר החוץ של ליטא. אחרי שהמשלחת הליטאית לוועידת השלום, שהוא היה חבר פעיל בה, השיגה הכרה דה־פאקטו במדינת ליטא מצד מעצמות ה״אנטאנט״, חזרה היא לליטא. לא נמצא אז ״שטח״ פעולה מתאים בשביל ש. רוזנבוים במסגרת מיניסטריון החוץ והוא התפטר ממשרתו.

8. לפי נתונים סטאטיסטיים רשמיים היוו היהודים בשנת 1897 בפלך קובנה, אשר שטחו היווה אחר־כך את רוב־רובו של שטח ליטא העצמאית, 12.9% מכלל האוכלוסיה. במיפקד אוכלוסיית ליטא, שנערך בשנת 1923, התברר שבליטא ישנם 154,000 יהודים בלבד והם מהווים רק 7.6% מכלל האוכלוסיה. ירידה זו של אחוז היהודים בליטא באה כתוצאה מזה שמתוך יהודי ליטא, אשר הוגלו במאי 1915 על־ידי השלטונות הרוסיים לרחבי רוסיה, לא חזרו לליטא עם תום מלחמת העולם הראשונה קרוב למאה אלף יהודים. חלק מהם נשאר בברית המועצות, אחרים ניספו במלחמה ובמלחמת האזרחים ברוסיה.

9. להלכה יכול היה ה״נאציונאל־ראט״ ליצור בשבילו מעין תחליף של מעמד חוקי, בכך שהיה רושם עצמו אצל השלטונות כחברה פרטית על פי חוק החברות. אולם ה״נאציונאל־ראט״ לא יכול היה בשום פנים ואופן ללכת בדרך זו, כי הדבר היה נוגד את כל מהותו כמוסד שצריך לפעול באופן סטאטוטארי, לפי חוק המדינה.

10. בכמה מהחוזרים, שנשלחו מזמן לזמן על־ידי המיניסטר לענייני היהודים לוועדי הקהילות, ניתנו להם הוראות להיות מתונים בקביעת גובה המסים שהם מטילים כדי שלא יהוו מעמסה גדולה מדי בשביל משלמי המסים האלה.

11. כידוע חל בשנת 1921 קרע במפלגת ״פועלי־ציון״ העולמית, שהתפלגה אז ל״פועלי־ציון״־ימין ו״פועלי־ציון״־שמאל. אלה שהשתייכו ל״פועל־ציון״־שמאל עוד לפני זה, נטשו את ההס־תדרות הציונית העולמית ואת מוסדותיה ונקטו נגדם עמדה שלילית חריפה, אם כי לא נטשו את רעיון הציונות ודגלו ב״ציונות פרולטארית״ וב״מלחמת המעמדות״. היתה להם עמדה שלילית מוחלטת להצהרת בלפור ולמנדאט של אנגליה על ארץ־ישראל כ״מכשירים אימפריאליסטיים״, שההסתדרות הציו־נית, לפי דעתם, היתה שותף להם. ״פועלי־ציון״־שמאל עשתה מאמצים להתקבל ל״קומינטרן״ — האינטרנציונל הקומוניסטי במוסקבה — אך בשל התנאים הקשים שהקומינטרן הציג לה, כולל ויתור על הרעיון הציוני, היא חדלה ממאמציה אלה. בשנת 1939 הם חזרו להסתדרות הציונית העולמית ולמוסדותיה.

12. בסיים המכונן היתה עוד סיעה אחת של מיעוט לאומי, הוא המיעוט הפולני, בת שלושה צירים. אולם עקב היחס העויין כלפיה מצד הרוב הליטאי, שראה בכל המיעוט הפולני אלמנט בלתי לויאלי למדינה, וכן בשל חוסר הכישורים הדרושים לכך, כמעט שלא השתתפה הסיעה הפולנית בסיים המכונן במערכה על ההכרה בזכויות המיעוטים הלאומיים על־ידי החוקה הליטאית. כל הנטל העצום של המערכה נפל על שכמה של הסיעה היהודית בלבד ובעיקר על המיניסטר לענייני היהודים, ד״ר מ. סולובייצ׳יק.

13. דבר דומה היה גם במדינות אחרות שקיבלו עליהן, לפי הסכמים בינלאומיים או הצהרות בפני חבר־הלאומים, התחייבויות לגבי זכויות המיעוטים הלאומיים בארצותיהן. ההגנה אשר העניק חבר־הלאומים למיעוטים הלאומיים, במקרה של הפרת ההת־חייבויות הללו, לא היתה למעשה אלא אשליה.

14. בסיים המכונן וכן בסיים הראשון לא היו מיוצגים כלל המיעוטים של הגרמנים והרוסים בליטא.

15. בשנת 1923 חל פילוג במפלגת ״צעירי־ציון״ בליטא ומשום כך הופיעו לבחירות לאסיפה הלאומית שתי רשימות נפרדות במקום רשימת ״צעירי־ציון״: האחת — של ״צעירי־ציון — התאחדות״, והשניה של הצ.ס. — ״וועלט־פארבאנד״.

16. אחרי ש״פועלי־ציון״־שמאל חזרו בשנת 1939 לתוך ההסתדרות הציונית העולמית הם שינו, כמובן, את עמדתם כלפי הסוכנות היהודית.

17. כעבור כמה שנים פורסם על־ידי הממשלה חוק חדש לבחירות לסיים לפי המתכונת הידועה לשמצה של כל חוקי הבחירות במדינות פאשיסטיות וטוטאליטריות. כל אזרח חייב היה להצביע בבחירות, אבל להצביע אפשר היה רק בעד המועמדים הכלולים ברשימה האחת והיחידה שהוצגה בכל מחוז בחירות, אשר כולם היו אנשי מפלגת ה״טאוטינינקים״ (הלאומניים), שהיתה בממשלה, או בלתי־מפלגתיים, כביכול. אין תימה שנבחרו ל״סיים״ — שסמכויותיו גם היו מוגבלות מאוד לפי ה״חוקה״ שנקבעה על־ידי הממשלה — אך ורק אנשים הרצויים לממשלה. ל״סיים״ הזה לא נבחר אף יהודי אחד ואף נציג אחד של מיעוט לאומי אחר במדינה.

18. בשנת 1925 קיבלו כ־93% מכל הילדים היהודים שביקרו בבתי־ספר עממיים וכ־80% מאלה שביקרו בבתי־ספר תיכוניים את חינוכם בבתי־ספר יהודיים. במשך הזמן ירד אחוז זה, אך אפילו עוד בשנת 1935 ביקרו וקיבלו את חינוכם בבתי־ספר יהודיים למעלה מ־80% מכל התלמידים היהודים בליטא, וזאת למרות העובדה שתלמידים יהודים היו מתקבלים גם לבתי־ספר עממיים ותיכוניים כלליים ללא הגבלות, ועל אף שהתלמידים אשר סיימו את חוק לימודיהם בבתי־ספר תיכוניים כלליים היו מופלים לטובה מבחינת קבלתם כסטודנטים באוניברסיטה לעומת אלה שהיתה להם תעודת בגרות מבתי־ספר תיכוניים יהודיים. שכר־הלימוד בבתי־ספר כלליים עלה הרבה פחות לעומת שכר־הלימוד בבתי־ספר יהודיים.

מקורות

1. הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, התיקים: Z3/131, Z4/1759, Z4/1829, Z4/1830.

2. **פראטאקאל פון ערשטן קהילות צוזאמענפאר אין ליטע** (הפרוטו־קול של ועידת הקהילות הראשונה בליטא), הוצאת לשכת המיניסטר לענייני היהודים.

3. התקנון של ה״נאציונאל־ראט״ היהודי בליטא (בעברית ואידיש), הוצאת ה״נאציונאל־ראט״.

4. **דער אידישער ״נאציונאל־ראט״ אין ליטע** (ה״נאציונאל־ראט״ היהודי בליטא), דו״ח לוועידת הקהילות השניה על פעולות ה״נאציו־נאל־ראט״, 185 עמודים.

5. **פראטאקאל פון צווייטן קהילות צוזאמענפאר אין ליטע** (הפרו־טוקול של ועידת הקהילות השניה בליטא), הוצאת ה״נאציונאל־ראט״.

6. **ידיעות פון אידישן ״נאציונאל־ראט״ אין ליטע**, העפטן 1 און 3—2 (ידיעות ה״נאציונאל־ראט״ היהודי בליטא, חוברות 1 ו־3—2).

7. **פראטאקאל פון דער אידישער נאציאנאלער פערזאמלונג אין ליטע** (הפרוטוקול של האסיפה הלאומית היהודית בליטא), הוצאת ה״נאציונאל־ראט״.

8. **בעריכט פון דער אידישער סיים — פראקציע פון צווייטן ליטווישן סיים** (דו״ח הסיעה היהודית בסיים הליטאי השני), הוצאת הסיעה היהודית, 120 עמודים.

ספרות

1. ש. דובנוב, **מכתבים על היהדות הישנה והחדשה**, עברית: א. לוינסון, בהשתתפות המחבר, תל־אביב, ״החוקר״ על־יד ״דביר״, תרצ״ז [2] [3], 144 ע׳.

2. הערך Litauen באנציקלופדיה יודאיקה, בגרמנית.

3. הערך **אוטונומיה יהודית** באנציקלופדיה העברית, כרך א׳.

4. הערך **ליטא** באנציקלופדיה העברית, כרך כ״א.

5. ד״ר מ. סודארסקי, **יידן אין דער אומאפהענגיקער ליטע** (יהודים בליטא העצמאית) בספר **ליטע**, כרך ראשון, הוצאת ה״קולטור געזעלשאפט פון ליטווישע יידן״, בעריכתם של ד״ר מ. סודארסקי א. קאצענעלנבאגן, י. קיסין וב. כהן.

6. ל. גארפונקעל, **די אידישע נאציאנאלע אויטאנאמיע אין ליטע** (האוטונומיה היהודית הלאומית בליטא), באידיש וליטאית, הוצאת ה״נאציונאל־ראט״ היהודי בליטא, 40 עמודים.

7. ד״ר י. בערגער, **די יידישע נאציאנאלע אויטאנאמיע אין דער זעלבסטשטענדיגער ליטע** (האוטונומיה היהודית בליטא העצמאית) בספר **ליטע** הנ״ל.

8. S. Gringaus, Jewish National Autonomy in Lithuania. Jewish Social Studies Vol XIV No. 3, p. 225—246.

9. Were the Minorities Treaties a Failure? Institute of Jewish Affairs of the American Jewish Congress and the World Jewish Congress. Edition 1943, p. 331.

10. עזריאל שוחט, **ראשיתה של האנטישמיות בליטא העצמאית. ביד ושם**, קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ב׳, עמודים 7—44.

11. ל. שמעוני, **די יידישע נאציאנאלע פערזאמלונג אין ליטע** (האסיפה הלאומית היהודית בליטא), בספר **ליטע** הנ״ל.

12. **די יידישע פראקציע אין צווייטן ליטווישן סיים** (הסיעה היהודית בסיים הליטאי השני), **הוצאת הסיעה היהודית בסיים הליטאי השני.**

13. ד. **ליפעץ, העברייאיש שול־וועזן און קולטור בעוועגונג אין ליטע** (בתי־הספר העבריים והתנועה התרבותית בליטא), בספר **ליטע**, כרך שני, הוצאת ספרים ע״ש י. ל. פרץ, ישראל, בעריכת ח. לייקוביץ.

14. א. שולמן, **די יידישע וועלטליכע שולן אין ליטע** (בתי הספר החילוניים האידישאים בליטא), בספר **ליטא**, כרך שני הנ״ל.

15. יצחק רפאל הלוי עציון (האלצבערג), **״יבנה״־שולן אין ליטע** (בתי־הספר של ״יבנה״ בליטא), בספר **ליטע**, כרך שני הנ״ל.

לייב גרפונקל

היהודים בסיימים הליטאיים[1]

א

כאשר הכריזה ביום ה־16 בפברואר 1918 ה״טאריבה״ (המועצה) הליטאית, בתור ״הנציגה היחידה של העם הליטאי ובהתאם לזכות המוכרת של הגדרה לאומית עצמית על הקמתה מחדש של ליטא כמדינה עצמאית, מושתתת על עקרונות דמו־קראטיים, עם וילנה כעיר הבירה שלה״ — היא גם הכריזה שבהקדם האפשרי יכונס ״סיים״ (פרלמנט) מכונן, אשר יקבע סופית את אופיה של מדינת ליטא ויחסי החוץ שלה.

במשך שנת 1919 — השנה הראשונה לקיומה למעשה של ליטא העצמאית — היא עשתה צעדים גדולים קדימה להתבצ־רותה וליכודה. זה איפשר אז לממשלה הליטאית הזמַנית להת־פנות לעבודה אורגנית ובראש וראשונה לגשת להכנת הבחירות לסיים המכונן. עוד ב־1919 מינתה הממשלה הזמנית ועדה של אנשי ציבור, לרבות נציגי היהודים והפולנים, להכנת הצעת חוק הבחירות. אחרי שהוועדה הגישה לממשלה הצעת חוק זה, שהיה מבוסס על עקרונות של בחירות כלליות, שוויוניות, ישירות, סודיות ויחסיות, קיבלה הממשלה את ההצעה כמעט בלי שינויים, וב־14—15 באפריל 1920 נערכו ברחבי ליטא — פרט, כמובן, לחבל וילנה הכבוש — הבחירות לסיים המכונן. בכך נכנסה אז ליטא לשלב הדמוקראטי־פרלמנטרי של קיומה, שנמשך עד ההפיכה הצבאית שבוצעה בליל ה־17—18 בדצמבר 1926.

בסך הכל היו בליטא ארבעה סיימים שנבחרו בבחירות דמו־קראטיות: הסיים המכונן, מה־15 במאי 1920 עד הראשון באוקטובר 1922; הסיים (הרגיל) הראשון, מה־13 בנובמבר 1922 עד ה־13 במארס 1923; הסיים (הרגיל) השני מה־13 במאי 1923 עד ה־13 במאי 1926; והסיים (הרגיל) השלישי — מה־2 ביוני 1926 עד ה־12 באפריל 1927.

כל יהודי ליטא היו חדורים הכרה עמוקה שהאינטרסים החיוניים שלהם מכתיבים להם להשתתף בבחירות לסיימים באופן אקטיבי ביותר, על מנת להבטיח לעצמם במוסד הלגיס־לאטיבי של המדינה נציגות הולמת ויעילה שתדע להגן בו על זכויותיהם האזרחיות, הלאומיות והכלכליות. היה גם ברור לכולם, שאין לצפות לכך שמפלגות ליטאיות יכניסו לתוך רשימות המועמדים שלהן לסיים גם מועמדים יהודיים ושכאלה אף ייבחרו לסיים. שלא כברוסיה הצארית, או גרמניה הקייזרית, וגם שלא כבמדינות אחרות, לא תפסו יהודי ליטא שום מקום במפלגות הליטאיות, לא בצמרתן ולא בשורותיהן, ולא היתה להם, וכמעט לא יכלה להיות להם, שום זיקה פוליטית, או רוחנית, למפלגות הליטאיות, שהיו להלכה וגם למעשה מפלגות ליטאיות לאומיות או אפילו לאומניות, ואחדות מהן, ודווקא הגדולות ובעלות ההשפעה הגדולות ביותר, היו גם קלריקליות־קאתוליות. היוצא מן הכלל היחיד, אשר רק אישר את הכלל האמור, היתה בליטא המפלגה הקומוניסטית, שאחוז היהודים בה היה גבוה למדי. בתקופת עצמאותה של ליטא היתה מפלגה זו בלתי לגאלית והיא נרדפה על־ידי השלטונות. היא היתה אז קטנה מאוד ולא היה לה שום משקל והשפעה בחיים הפוליטיים והציבוריים במדינה. בשל הלך־המחשבות וההרגשות האנטי־שמיות, שקיננו בתודעתם של הרבה ליטאים, אם לא של רוב רובם, שום מפלגה ליטאית לא היתה מסתכנת לכלול ברשימת המועמדים שלה שמות יהודיים, כדי שלא להחשיד את עצמה בעיני הבוחרים־הליטאים באהדה ליהודים ולהוריד בכך את הסיכוי לקבל את קולותיהם. גם בכלל הזה היה יוצא מן הכלל אחד, שגם הוא אישר את הכלל. בבחירות לסיים (הרגיל) השלישי הופיע יהודי אחד — ד״ר אפשטיין (בונדאי לשעבר) — ברשימת הסוציאל־דמוקראטים, וגם נבחר לסיים, אם כי בתוך מפלגה זאת היו יהודים מעטים. אולם אופייני מאוד, שכאשר לבחירות לסיים (הרגיל) הראשון הופיעה בפעם הראשונה והיחידה רשימת מועמדים קומוניסטית, מוסווית, בשם ״רשימה של קבוצת פוע־לים״, לא היה ברשימה זאת אפילו מועמד יהודי אחד.

משום כך היה ברור לציבור היהודי בליטא, כי צירים־יהודיים יכולים, בדרך כלל, להבחר לפרלמנט הליטאי רק על־ידי היהודים עצמם, כלומר לפי רשימת מועמדים יהודית. יתר על כן, היה גם ברור שליהודים, בתור מיעוט לאומי, יש סיכוי לקבל נציגות בסיים, אם תופיע לבחירות רק רשימה יהודית אחת, ובמקרה שמשום־מה יופיעו לבחירות כמה רשימות יהודיות — רק אם הן יעשו ביניהן בלוק בנוגע ל״שאריות״,[2] כי אחרת הקולות היהודיים יתפצלו וילכו לטמיון ואף אחת מהרשימות הללו לא תקבל מקום בסיים.

כמו כן לא היה בתוך הציבור היהודי בליטא שום ויכוח בש־אלה, אם צריכה להיות בסיימים הליטאיים סיעה יהודית, מורכבת מכל הצירים שנבחרו לפי הרשימה היהודית (או לפי הרשימות היהודיות) עם משמעת סיעתית לא רק בעניינים ״היהודיים״, אלא, במידה המירבית, גם בעניינים כלליים.[3] יהודי ליטא, למרות שהם היו מאז ומתמיד מעורים מאוד בכל חיי המדינה, היוו בה קיבוץ לאומי, בעל אופי ואינטרסים ספציפיים משלו. קיבוץ זה, אפילו בתקופה הקצרה של ה״אנטאנטה״ הליטאית־יהודית, ועם תום תקופה זו לא כל שכן, תמיד צריך היה לעמוד על המשמר של זכויותיו והאינטרסים שלו, להגן

---

1. המערכת החליטה לתת את מאמרו זה של ל. גרפונקל בשלמותו, ליד שני מאמריו האחרים: ״מאיגרא רמא לבירא עמיקתא״ ו״מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות״, אם כי יש במאמר זה אי־אלו חזרות בלתי־נמנעות על האמור שם, משום שרצוי וחשוב שכמה עניינים יובהרו בספר הן מתוך ראיה מהותית (כגון בשני מאמריו הקודמים של ל. גרפונקל) וכן מתוך ראיה מוסדית, כגון מאמרו זה. המערכת
2. חוק הבחירות לסיימים איפשר הקמת בלוק כזה.
3. כידוע, התעורר ויכוח כזה בנוגע לדומה הרוסית הממלכתית הראשונה, בה היו 12 צירים יהודיים, שרובם נמנו עם מפלגות רוסיות שונות, בעיקר עם מפלגת ה״קאדטים״ (קונסטטוציונא־ליסטים־דמוקראטים). הוחלט אז שהצירים היהודיים ישתפו ביניהם פעולה הדוקה רק בעניינים ״יהודיים״.

עליהם, וגם על כבודו, ולהשיב מלחמה שערה לכל מיני שונאים ומקטרגים, שמעולם לא חסרו במוסד המחוקק של ליטא. דבר זה ניתן היה לעשות, רק בתנאי שבסיים תהיה נציגות יהודית מאורגנת בסיעה מאוחדת ראויה לשמה ולתפקידיה, וגם בעלת־משקל מבחינת התוצאות האפשריות בהצבעה זו או אחרת בסיים. משום כך, הצורך בקיומה של סיעה יהודית בסיים הליטאי היה מעבר לכל ספק. אמנם הרכבה האישי של הסיעה היהודית בסיימים הליטאיים מעולם לא היה מונוליטי או אַמורפי מבחינת השקפותיהם הכלליות וגם הלאומיות של הצירים־היהודיים, אבל המאחד אותם, בתור שליחי המיעוט היהודי במדינה, העומדים מול הרוב הליטאי המכריע במוסד המחוקק של ליטא, היה לאין ערוך גדול בהרבה על המפריד ביניהם, ומשום כך כמעט לא היו כל הזמן שום קשיים מיוחדים להשתייכותם לסיעה הפרלמנטרית היהודית ולפעולתם בה בצוותא ובכיוון אחד של אנשים שבמהלך מחשבותיהם והאידיאולוגיות הפוליטיות שלהם היה שוני לא קטן. זה מסביר גם את העובדה שלא היו קשיים מיוחדים בקיום משמעת בתוך הסיעה היהודית בסיימים הליטאיים וכמעט שגם לא היו מקרים של הצבעות בלתי־אחידות של חברי הסיעה, אפילו בעניינים שלא היתה להם שייכות בלתי־אמצעית לאינטרסים יהודיים. בתולדות הפעולה והמאבק הפרלמנטריים של היהודים בסיימים הליטאיים היה רק מקרה אחד וחמור מאוד של הפרת המשמעת הסיעתית ועל זה עוד ידובר להלן.

אם כי צירי הסיים היהודיים היו שליחי המיעוט היהודי במדינה ובשמו היו מופיעים מעל בימת הפרלמנט הליטאי — הם ראו עצמם בסיימים הליטאיים כצירי אזרחי המדינה, המתעניינים בכל דבר גדול וקטן המתרחש בליטא וסביב ליטא, לא פחות מאשר הרוב הליטאי. יהודי ליטא היו חדורים תחושה של אַבּוֹריגיניות מלאה במדינה ודחו בשאט נפש כל הכרזה, או טענה, בתוך הסיים או מחוץ לו, על רפיפות קשריהם למדינה בגלל היותם בה, כביכול, אלמנט זר, מקרי או זמני. והיתה להם זכות מלאה לכך. כשמונה מאות שנים חיו יהודי ליטא בארץ זו. הם היו שותפים מלאים לעם הליטאי בכל שמחותיו וסבלותיו, עליותיו וירידותיו. יחד עם הליטאים הם נשאו בעול תוצאותיה העגומות של האוּניה הליובלינית עם פולין, של כל חלוקותיה של פולין—ליטא על־ידי שלושת השכנים החמסנים שלה — רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. יחד עם האיכר הליטאי הנרדף הם סבלו הן מהמאַגנאַטים הפיאודאליים והפריצים הפולניים והן מאנשי השלטון הרוסי. וכיוון שיהודי ליטא בשום אופן לא הסכימו, וגם לא יכלו להסכים, לקבל מעמד של אזרחים ממדרגה שניה במדינה, הם דחו לחלוטין וכן עשו ציריהם בפרלמנט של המדינה, כל רעיון של אי־איכפתיות, מרצון או שלא מרצון, בנוגע לעניינים שאין להם קשר בלתי־אמצעי לאינטרסים של האוכלוסיה היהודית — דבר שנתבע מהם על־ידי כמה מצירי הסיים מהבלוק הנוצרי־דמוקראטי, שהיו ידועים כאנטישמיים מובהקים. משום כך, וזה היה בעיקר בסיים (הרגיל) השני, היו הצירים היהודיים נוקטים עמדה גם בכל ענין פוליטי חשוב, כגון מצעה הפוליטי של כל ממשלה חדשה, הצעות תקציבי המדינה, המדיניות הפיסקאלית, מדיניות האשראי של "בנק ליטא", מדיניות הבנייה של קווי רכבת חדשים, מדיניות פנים, הגנה על זכויות האזרח ממעשי שרירות של הפקידות, זכויותיו של השלטון המוניציפאלי, המצב בחבל האוטונומי קליפדה (ממל), מערכת יחסיה הבינלאומיים של ליטא, ועוד.

מלומדי נסיון היסטורי, ידעו הפרלמנטרים היהודים בליטא, שאין להם מה לצפות מהאלמנטים הקלריקאליים והריאקציוניים במדינה ובסיימים, ומשום כך היתה להם כל הזמן אוריינטאציה על האלמנטים הפרוגרסיביים והדמוקראטיים במדינה ובמוסד המחוקק שלה. אמנם, תכופות מאוד לא שבעה הנציגות הפרלמנטרית היהודית נחת גם מהאלמנטים האלה והיו לה מהם אכזבות קשות וחמורות, אבל במובן זה לא היתה לה שום ברירה אחרת, אם כי אפשר היה לראות מראש שקו פוליטי זה מצד נציגי האוכלוסיה היהודית עלול לעורר, והוא גם עורר, את זעמם ונקמנותם של אנשי הימין שבמדינה ושל אלה שייצגו אותו בממשלה ובסיים.

יש עוד להוסיף כדבר מובן מאליו, שכל זמן שהיה קיים ה"נאציונאל־ראט" היהודי שיתפו אתו כל הסיעות היהודיות בסיימים הליטאיים פעולה באופן ההדוק ביותר. זה התבטא בדיון משותף על־ידי הסיעה היהודית בסיים והוועד הפועל של ה"נאציונאל־ראט" בכל הבעיות הפרלמנטריות שעמדו לפני הסיעה, ובדיווח על המצב הפוליטי ופעולות הסיעה בפני מושבי המליאה של ה"נאציונאל־ראט", ועידת הקהילות השניה והאספה הלאומית היהודית.

ב

כאמור לעיל, היו קיימות סיעות יהודיות בכל הסיימים הליטאיים, אבל אף אחת מהסיעות הללו לא היתה דומה לחברתה, לא מבחינת גודלה והרכבה האישי והמפלגתי, לא מבחינת התפקידים שהיה עליה למלא בסיים ולא מבחינת תנאי פעולתה והיחס אליה מצד הסיעות הליטאיות.

לפי יזמתו של ה"נאציונאל־ראט" היהודי הופיע לבחירות לסיים המכונן רק רשימת מועמדים אחת ויחידה, בה השתתפו הציונים, "אחדות" ("אגודת ישראל") והעממיים ("פאלקס־פארטיי"). הואיל ואז טרם היה ידוע יחס הכוחות המפלגתיים בתוך הציבור היהודי, הוסכם שהצירים היהודיים אשר ייבחרו לסיים המכונן יתחלקו שווה בשווה בין שלוש המפלגות האמורות. השתתפות היהודים בבחירות היתה ערה למדי, אך למרות זה קיבלו היהודים בסיים המכונן נציגות קטנה יותר מכפי שקיוו, כלומר רק ששה מנדאטים. נבחרו אז לסיים המכונן: מהציונים — העו"ד שמשון רוזנבוים, נשיא ה"נאציונאל־ראט" היהודי, וד"ר מנחם (מאכס) סולובייצ'יק, שכיהן אז כמיניסטר לעניני היהודים; מ"אגודת ישראל" — ד"ר נחמן רחמילביץ, סגן נשיא ה"נאציונאל־ראט", והרב אברהם־דוב פופל, רב במרי־אמפול; ומהעממיים (פאלקספארטיי) — העו"ד נפתלי פרידמן, מי שהיה ציר יהודי מפלך קובנה בדומות הממלכתיות הרוסיות השלישית והרביעית, ואשר קיים בהן כל הזמן קשרים הדוקים עם הצירים הליטאיים מפלך קובנה וסובאלק, והעו"ד עוזר פינקלשטיין, אף הוא סגן נשיא ה"נאציונאל־ראט". אחרי מותו של הציר נ. פרידמן תפס את מקומו בסיים המכונן שמואל לנדאו, עסקן ציבורי ומנהל הבנק העממי היהודי בפוניבז'.

מספר חברי הסיים המכונן היה 112. הסיעה הגדולה ביותר בו, שהיה לה גם רוב, היתה סיעת הנוצרים־דמוקראטים, שכללה בתוכה גם את האיכרים האמידים ואת "פדרציית העבודה" (פועלים־נוצרים) ומנתה יחד 59 חברים. הסיעה הליטאית

השניה לפי גודלה היתה סיעת הסוציאליסטים־העממיים, שכללה גם את החקלאים הזעירים, ושהיו לה 29 צירים, והסיעה הליטאית השלישית — הסוציאל־דמוקראטים — עם 14 צירים. יתר 10 המושבים היו של נציגי המיעוטים הלאומיים.

אפשר לומר שמכל הסיעות היהודיות בסיימים הליטאיים, מצבה של הסיעה היהודית בסיים המכונן היה הטוב ביותר, אם כי בסוף קיומו חל במצב זה שינוי ניכר לרעה. כמעט כל הקדנציה של הסיים המכונן חפפה את תקופת ה"אנטאנטה" הליטאית־יהודית. היה זה בימי המאבק הקשה והנואש שניהלה ליטא בזירה הבין־לאומית ובשדה הקרב, כדי להוציא מידי הפולנים־הכובשים את עיר הבירה ההיסטורית של ליטא — וילנה, מאבק שמנהיגי ליטא האמינו אז כי יצליחו בו. העם הליטאי היה מעונין מאוד לשתף במאבק זה את ציבור יהודי ליטא, הקובנאית והווילנאית, ובאמצעותו לזכות באהדה ותמיכה למערכתו הקשה מצד העם היהודי כולו. אם כי ליהודי ליטא היו חששות שהבלוק הנוצרי־דמוקראטי, שהיווה את הרוב בסיים המכונן ושכל האידיאולוגיה הפוליטית שלו היתה חדורה רוח קלריקלית־קאתולית, ינקוט עמדה עויינת כלפי היהודים — חששות אלה לא התאמתו, על כל פנים בזמן הראשון. היחס לסיעה היהודית בסיים המכונן מצד כל יתר הסיעות, לרבות סיעת הנוצרים־דמוקראטים, היה הוגן למדי. למרות מספרם הלא־גדול של הצירים היהודים היתה הסיעה היהודית בסיים המכונן מיוצגת בכל ועדות הסיים, לרבות ועדת הבטחון והחוץ, וגם בנשיאות הסיים האחרונה — רק בזכות דעה מייעצת. בכל המשלחות שהסיים המכונן שיגר לחוץ־לארץ לשם קשירת קשרים עם גורמים פוליטיים שונים — פרלמנטריים, ממשלתיים וציבוריים — והסברת תביעותיה של ליטא בנוגע לווילנה, לרבות המשלחת לאפיפיור — היתה הסיעה היהודית תמיד מיוצגת. בא־כוח הסיעה היהודית נבחר גם ל"סיים־זוטא", שהורכב ממספר קטן של חברי הסיים ושאליו הועברו זמנית כל סמכויותיו של הסיים המכונן, כאשר היתה צפויה סכנה שגנראל ז'ליגובסקי, ש"התמרד" כביכול נגד ממשלת פולין וכבש את וילנה, יכבוש גם את קובנה ולא תהיה אפשרות לסיים המכונן לקיים את ישיבותיו ולמלא את תפקידו.

אפשרות הפעולה הפרלמנטרית של הסיעה היהודית בסיים המכונן היתה מוגבלת בגלל אי־ידיעת השפה הליטאית על־ידי הצירים היהודים. אמנם, הם הורשו להופיע מעל במת הסיים המכונן באידיש, והיו גם כמה הופעות כאלו, אבל היה לזה ערך הפגנתי בלבד, שכן דבריהם של הצירים היהודים באידיש לא תורגמו לליטאית וגם לא נרשמו בפרוטוקול של ישיבות הסיים. אולם במשך הזמן השתפר המצב, כי ד"ר מנחם סולובייצ'יק, המיניסטר לענייני היהודים, רכש לו בזמן קצר למדי ידיעה די נרחבת בשפה הליטאית ובמחצית השניה של הקדנציה של הסיים המכונן הוא כבר הופיע בליטאית די טובה הן במליאת הסיים והן בישיבות ועדותיו. במידה מסויימת עשה זאת גם הציר ד"ר נחמן רחמילביץ. ברם, ל"מגבלות הלשוניות" של הצירים היהודים בסיים המכונן לא היו אז תוצאות חמורות, מאחר שבסיים זה לא הורגשה, על כל פנים לא באופן גלוי, אווירה עויינת ליהודים ולנציגיהם הפרלמנטריים. למרות מספרם הלא־קטן של צירי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי בסיים המכונן, שלא היו כל עיקר מאוהדי היהודים, כמעט שלא היה צורך מיוחד לצירים היהודים בסיים להגיב על התקפות או התפרצויות אנטי־יהודיות כלשהן מעל במת הסיים, או להיאבק בו נגד הצעות חוקים שחודם היה מכוון נגד האינטרסים של היהודים. היהודים נחשבו אז בליטא, על כל פנים רשמית, למין Minorita gratissima (מיעוט המופלה לטובה), לאלמנט נאמן לחלוטין למדינה ולשאיפותיו הפוליטיות והלאומיות של העם הליטאי ולשותף במידה לא־מבוטלת למאבקו הפוליטי הקשה, בעיקר בענין וילנה.[4] האוכלוסיה היהודית היתה אז מיוצגת בממשלה על־ידי מיניסטר מיוחד לענייני היהודים וכמובן שהסיעה היהודית היוותה גם היא חלק מהקואליציה הממשלתית (יחד עם הנוצרים־דמוקראטים והסוציאליסטים־העממיים).

לא היתה עוד אז אקטואלית שאלת הליטוויניזאציה של הערים על־ידי יוצאי הכפרים, של הקמת מעמד בורגני או זעיר־בורגני ליטאי בערים ושל נישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות. מנהיגי הליטאים קיוו שעל־ידי רפורמה אגרארית בהיקף נרחב, כלומר, על־ידי הפקעת האחוזות הגדולות מבעליהן, שכמעט כולם היו פולנים, וחלוקת הקרקעות המופקעות בין האיכרים הליטאיים, נטולי או מעוטי קרקעות, ניתן יהיה לפתור את כל הבעיות הסוציאליות והכלכליות של הכפר הליטאי. כל הנסיבות האלו קבעו, כמובן, את מצבה ואת אופי הפעולה של הסיעה היהודית בסיים המכונן.

פרט לפעולה תחוקתית שוטפת, היו לסיים המכונן בשטח העבודה הלגיסלטיבית שלו שתי משימות עיקריות — חקיקת החוק של רפורמה אגרארית מרחיקה־לכת וקבלת תחוקת המדינה (הקונסטיטוציה). חוק הרפורמה האגרארית נתקבל בצורה כזאת שכמעט לא איפשרה ליהודים, אפילו לחיילים־מתנדבים יהודים, ליהנות ממנו, וזה בגלל הוראה שהכיל, אשר לפיה היו זכאים לקבל אדמות חקלאיות רק אנשים שקודם עסקו בעבודה חקלאית והתפרנסו ממנה, כבעלי או חוכרי חלקות אדמה קטנות או כפועלים חקלאיים, וכאלה היו, כמובן, בין יהודי ליטא מעטים מאוד. יתר על כן, היו בליטא, בעיקר בחבל שנקרא "סובאלקיה" (החלק הצפוני של פלך סובאלק לשעבר), מספר יהודים שהיו בעלי או חוכרי אחוזות, שגודלן עלה על המכסימום של 80 הקטארים. כמובן, עודף האדמות שלהם, שעלו על המכסימום הזה, הופקע על פי חוק הרפורמה האגרארית, כמו מכל יתר בעלי האחוזות, ועל־ידי זה הצטמצם עוד יותר שטח האדמות שהיה בליטא בידי היהודים, שגם בלאו הכי היה קטן למדי.[5] הליטאים הכחישו שהצעת חוק הרפורמה האגרארית מכילה מגמה אנטי־יהודית כלשהי, בטענם שמטרת חוק זה היא לחזק את האלמנטים החקלאיים הקשורים מאז ומתמיד לכפר ולא לסייע להעביר לכפר אלמנטים חדשים מהערים והעיירות, ומשום כך אי־אפשר לדרוש שגם לאלמנטים כאלה — והם היו בעיקר יהודים — יוענקו חלקות אדמה מאלו שהופקעו מידי בעלי האחוזות. אי־אפשר היה שלא להכיר שבהנמקה זו היה הגיון מסויים, אם כי היא שימשה ללא ספק מסווה — ומסווה מוצלח — למגמת מנהיגי הליטאים שמהרפורמה האגרארית ייהנו

4. לגמרי אחר היה אז מצבו של המיעוט הפולני בליטא, שנחשב כולו לאלמנט בלתי־לויאלי למדינה. כלפי שלושת נציגיו של מיעוט זה בסיים המכונן היה קיים יחס עוין בולט כל"סוכני וארשה". פעם, בשעת ויכוח סוער, הם אפילו הותקפו גופנית על־ידי צירים ליטאים מהבלוק הנוצרי־דמוקראטי.

5. ראה מאמרו של האגרונום ראסיין בספר זה על "החקלאות היהודית בליטא".

רק איכרים ליטאיים. כמו־כן אי־אפשר היה לתבוע זכויות־יתר כלשהן לבעלי־אחוזות יהודים — אף שמספרם היה די זעיר — רק באשר הם יהודים. אם כי הסיעה היהודית בסיים המכונן התנגדה למגמה האמורה וגם הצטערה, שעקב ביצוע הרפורמה האגרארית מקומם הקטן של היהודים בחקלאות ירד עוד יותר — לא ראתה הסיעה, בגלל תוכנה ויעודה הסוציאלי של הרפורמה, שום אפשרות להצביע נגדה והיא הצביעה יחד עם כל הסיעות הליטאיות בעד החוק.

תפקידה העיקרי של הסיעה היהודית בסיים המכונן היה, כמובן, לעמוד על המשמר שבשעת ניסוחה וקבלתה של חוקת המדינה — ואז האמינו שהיא תקבע את פני המדינה ואופיה לימים רבים אם לא לעולם ועד — ייכלל בה פרק מיוחד על זכויות המיעוטים הלאומיים במדינה ברוח הצהרת המשלחת הליטאית לוועידת השלום בפאריס מה־5 באוגוסט 1919, בפני "ועד המשלחות היהודיות" שייצג אז את היהדות העולמית לפני ועידת השלום ("הצהרת פאריס"). מבחינה זו היה בידי הסיעה היהודית קלף פוליטי חשוב למדי — שני מכתבים שנשלחו ב־21 באוקטובר 1920 לנשיא ה"נציונאל־ראט", שמשון רוזנבוים; אחד, בשם הממשלה הליטאית, חתום בידי מיניסטר החוץ דאז, ד"ר יוזאס פוריצקיס, והשני על־ידי שלושה מנהיגים פוליטיים ליטאיים: הכומר יוסטינאס סטאוגאיטיס, הפרופסור ווינצאס צפינסקיס, ומיקולאס סלז'וויציוס, בשם הסיעות של הנוצרים־דמוקראטים, הסוציאליסטים־העממיים והסוציאל־דמוקראטים. במכתבים אלה הם הצהירו, שהן הממשלה והן הסיעות הליטאיות האמורות בסיים המכונן מסכימות בהחלט לעקרונות הכלולים ב"הצהרת פאריס", והן ידאגו לכך שעקרונות אלה יקבלו את ביטויים בחוקתה של ליטא. למרות כל זה נתקלה דרישתה של הסיעה היהודית בנוגע לחוקה בקשיים עצומים. בזמן הקריאה השניה בסיים המכונן של הצעת החוקה, התכחשו כל הסיעות הליטאיות להבטחתן והתחייבותן האמורה בצורה החמורה ביותר, וכמעט כל הסעיפים של הצעת הפרק על זכויות המיעוטים הלאומיים, ובהם הסעיפים על מיניסטריונים לענייני המיעוטים הלאומיים וזכויותיהן של שפות המיעוטים — נדחו ברוב גדול. לאות מחאה על הצבעתו זו של הסיים המכונן הגיש ד"ר סולובייצ'יק לנשיא המדינה את התפטרותו. בפעם הראשונה נוצרה מתיחות גדולה בין הסיעה היהודית לבין הסיעות הליטאיות בסיים המכונן, ובעיקר סיעת הנוצרים־דמוקראטים, מתיחות שלא יכלה שלא להשתקף גם ביחסים בין הציבור היהודי לבין הציבור הליטאי במדינה.

השתלשלות עניינים זאת עשתה אז רושם מדכא על כל יהודי ליטא וגם על היהדות העולמית כולה. כל ענין היחסים בין הליטאים והיהודים, כפי שהתגבשו מראשית כינונה של מדינת ליטא, הועמד במבחן קשה. גל של מחאות חריפות עבר על כל יהדות ליטא והן עוררו אז הדים חזקים בקרב היהודים במדינות שונות, בעיקר באמריקה. באי־כוח הציבור היהודי באמריקה, אשר בזמנו הירבו לעשות כדי שממשלת אמריקה תכיר בעצמאותה של ליטא, הסבו את תשומת לבו של הציר הליטאי בוואשינגטון לרושם המדכא שהצבעת הסיים עשתה עליהם ועל כל יהדות אמריקה. כל זה עדיין השפיע אז במידה מסויימת על ממשלת ליטא ועל החוגים היותר־אחראיים של הציבור הליטאי והסיים. ביזמתם של יושב־ראש הסיים המכונן, א. סטולגינסקיס, שמילא גם את תפקידו של ראש המדינה ושל ראש־הממשלה ארנסטאס גאלוואנאוסקאס, הושגה אז פשרה בין הסיעה היהודית וסיעות הרוב של הסיים המכונן ובקריאה השלישית הוכללו בחוקה שני סעיפים שקבעו את זכותם של המיעוטים הלאומיים, המהווים חלק ניכר של האוכלוסיה, להסדיר באופן אוטונומי את ענייניהם הלאומיים־התרבותיים בשטח ההשכלה העממית, צדקה ועזרה הדדית, ולבחור לשם ניהול עניינים אלה במוסדות רפרזנטטיביים. כן הוכרה בחוקה זכותם של המיעוטים הלאומיים האמורים להטיל מסים על חבריהם לטובת צרכיהם הלאומיים־תרבותיים וליהנות מחלק צודק של הסכומים המוקצבים על־ידי המדינה והרשויות המקומיות לענייני השכלה וצדקה. אשר לשאלת המיניסטריון לענייני היהודים הוסכם אז להסדיר את הענין בחוק מיוחד, שיונח על־ידי הממשלה על שולחנו של הסיים המכונן בתור חוק רגיל ולא כחלק של החוקה.[6]

בפשרה זו נסתיים המאבק הקשה והדרמאטי להבטחת זכויות המיעוטים בחוקה הליטאית, אשר הסיעה היהודית, ובראש וראשונה ד"ר מ. סולובייצ'יק, ניהלו בסיים המכונן. היא אמנם היתה רחוקה מאוד מתביעותיהם של הציבור היהודי ונציגיו בסיים שהסתמכו על התחייבות מפורשת כלפי יהדות ליטא מצד הממשלה הליטאית ומנהיגיהם של כל הזרמים הפוליטיים בציבור הליטאי. אולם אי־אפשר שלא להכיר, שבכל זאת הזכויות שהובטחו אז בחוקה הליטאית למיעוטים הלאומיים היה להן ערך די גדול ואילו כיבד העם הליטאי את הזכויות האלו, היה הוא רושם דף מזהיר הן בתולדותיה של מדינת ליטא והן בתולדות מאבקם של המיעוטים הלאומיים בהרבה מדינות בעולם על מילוי תביעותיהם הצודקות להכרת והגנת זכויותיהם. אך לא ארכו הימים והמציאות העגומה הוכיחה שהעניינים בליטא משתלשלים בכיוון הפוך לגמרי. מהלך הדיונים בסיים המכונן על פרק החוקה הדן בהבטחת זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים, שהתייחס, בעיקר, למיעוט הלאומי הגדול ביותר במדינה, היהודים — גילה באופן ברור, כי בקרב הגוש הנוצרי־דמוקראטי, שהיה אז הכוח הפוליטי המכריע במדינה, הולכת ובשלה המגמה לחסל את כל ענין האוטונומיה היהודית־לאומית, ושכל האקלים של היחסים בין הרוב הליטאי והמיעוט היהודי הולך ומשתנה לרעה.

פעולותיה של הסיעה היהודית בסיים המכונן הליטאי החלה בסימן של ידידות יהודית־ליטאית, המבוססת על אינטרסים משותפים וקיום וסבל בצוותא במשך דורות, והיא נסתיימה באווירה די צוננת וגם מתוחה שנתנה יסוד לחששות בנוגע לכל עתיד ריקמת היחסים בין הרוב במדינה לבין המיעוט היהודי בה. חיש מהר נסתבר, שמצב העניינים היה הרבה יותר גרוע משאפשר היה אז לחזות מראש. כל זה החל עם הבחירות לסיים (הרגיל) הראשון, שגרמו לסכסוך קשה ביותר בין ציבור היהודים והליטאים, ואשר אתו החלה למעשה תקופת החיסול של כל ההישגים הפוליטיים של יהודי ליטא.

שלא כלבחירות לסיים המכונן, הופיעו היהודים לבחירות

---

6. הצעת חוק זו אמנם נתקבלה על־ידי הממשלה והוכנסה לסיים המכונן, אבל אחרי קבלת חוקת המדינה המשיך הסיים המכונן בפעולתו, כבר בתור סיים רגיל, רק כמה חדשים והוא "לא התפנה" לדון בהצעת חוק זה, שנתבטלה מעצמה. כמובן, כל זה לא היה דבר מקרי.

לסיים (הרגיל) הראשון לא ברשימה אחת, אלא בשלוש רשימות — של הציונים (כולל "צעירי־ציון" ו"מזרחי"), "אחדות" ("אגודת ישראל") והעממיים (ה"פולקיסטים"), אבל שלוש הרשימות עשו ביניהן בלוק בנוגע ל"שאריות", כדי שקולות היהודים לא ילכו לאיבוד. לפי תוצאות הבחירות הגיעו ליהודים ששה מנדאטים בסיים (המספר הכללי של חברי הסיים הרגיל הופחת מ־112, שהיו בסיים המכונן, ל־80), אך בניגוד גמור לרוח ולאות של חוק הבחירות פירשה ועדת־הבחירות, בהשראת הגוש הנוצרי־דמוקראטי, סעיף מסוים (76) של חוק הבחירות במובן זה שרק רשימה אשר קיבלה במחוז שלה לכל הפחות "מודד" שלם רשאית להשתתף בחלוקת המנדאטים באותו מחוז, ואילו הרשימות שקיבלו רק חלק מה"מודד" ("שארית") מפסידות את כל קולותיהן לטובת הרשימות האחרות. כתוצאה מ"פירוש" שרירותי זה הכירה ועדת־הבחירות העליונה ליהודים רק שלושה מנדאטים במקום ששה, ולפולנים שניים במקום ארבעה. למרות מחאותיהם הנמרצות של שלושת הצירים היהודים — ד"ר יוסף ברגר, ד"ר יוליוס ברוצקוס ולייב גרפונקל — ושל שני הצירים הפולנים, אישר הסיים, בקולותיהם של הנוצרים־דמוקראטים והסוציאליסטים־העממיים, את חלוקת המנדאטים. הצירים היהודים והפולנים הודיעו אז כי יחרימו את הסיים והם עזבו באופן הפגנתי את ישיבות הסיים. הם גם סירבו לקבל את המשכורת שהגיעה להם כצירי הסיים.

להחרמת הסיים על־ידי הסיעות היהודיות והפולניות היו תוצאות מרחיקות־לכת, אשר כעבור כמה חודשים הכריעו את כל גורלו של הסיים (הרגיל) הראשון. לפי תוצאות הבחירות, בהתאם ל"פירושה" של ועדת־הבחירות העליונה שאושר על־ידי הסיים קיבלו: הגוש הנוצרי־דמוקראטי — 38, הסוציאליסטים־העממיים — 21, הסוציאל־דמוקראטים — 11, הקומוניסטים ("קבוצת הפועלים") — 5, היהודים — 3, והפולנים — 2 מנדאטים, כלומר שלגוש הנוצרי־דמוקראטי לא היה רוב בסיים (38 מ־80 מנדטים). אולם כאשר החרימו סיעות המיעוטים הלאומיים את הסיים ולא השתתפו בישיבותיו, הפך הגוש הנוצרי־דמוקראטי לרוב בסיים, אמנם רק לרוב של קול אחד (38 נגד 37). במשך כמה חדשים התנהל משא־ומתן בין הגוש הנוצרי־דמוקראטי לבין הסוציאליסטים־העממיים על הקמת ממשלה קואליציונית, אבל הם בשום אופן לא יכלו להידבר ביניהם. אז החליט הגוש הנוצרי־דמוקראטי להקים ממשלה חדשה בראשותו של גאלוואנאוסקאס, שתישען בסיים רק על הקולות של הגוש הנוצרי־דמוקראטי. לסיעה היהודית היו שתי סיבות מכריעות שלא לתת לממשלה החדשה לקבל אמון בסיים; ראשית, היה ברור שאם לא יהיה בסיים רוב שיצביע בעד נוסחת אמון לממשלה, לא תהיה לנשיא המדינה דרך אחרת אלא לפזר את הסיים ולהכריז על בחירות חדשות, ואז יתאפשר לכל המיעוטים הלאומיים במדינה להקים בלוק טכני לבחירות ולהופיע בכל מחוז רק ברשימה אחת. בכך אפשר יהיה להתגבר על הפירוש הזדוני של חוק הבחירות כפי שנעשה על־ידי הוועדה העליונה לבחירות לסיים (הרגיל) הראשון. בזה היו, כמובן, מעוניינים גם הצירים הפולניים בסיים. אך לסיעה היהודית היתה סיבה נוספת להצביע נגד הממשלה החדשה, כי בתוכה היה גם מיניסטר בלי תיק לענייני היהודים, שלא רק שלא נהנה משום אמון של הציבור היהודי, אלא היה יהודי מתבולל, עם־הארץ ו"מה־יפית"ניק מהסוג הגרוע ביותר וגם בעל ליקויים מוסריים קשים. עצם מינויו למשרה הגבוהה של מיניסטר לענייני היהודים נתקבל על־ידי כל הציבור היהודי כעלבון והתעללות.

הופעתם של הצירים היהודים והפולנים לישיבת הסיים מה־9 במארס 1923 שינתה, כמובן, את יחס הכוחות בו והממשלה החדשה לא קיבלה את האמון שהיה דרוש לה לפי החוק. כמה ימים לאחר מכן, ב־12 במארס 1923, פוזר הסיים על־ידי צו של נשיא המדינה ונקבע תאריך לבחירות חדשות.

הצבעתה האמורה של הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) הראשון היתה הפעולה היחידה שלה. על־ידי הצבעתה זו, יחד עם הצירים הפולניים, השיגה הסיעה היהודית את מבוקשה — פיזור הסיים וקביעת בחירות חדשות. אמנם, היה ברור כי בשל כך יקבל הקרע בין היהודים לבין הגורם החזק ביותר בליטא — הגוש הנוצרי־דמוקראטי, ממדים נרחבים ביותר, וגוש זה יתנקם קשה במיעוט היהודי ובזכויותיו הלאומיות. אולם לסיעה היהודית בסיים (הרגיל) הראשון לא היתה דרך אחרת מאשר זו בה הלכה ופעלה.

ג

כיוון שהפירוש האמור של חוק הבחירות נשאר בתקפו גם בנוגע לבחירות לסיים (הרגיל) השני, לא היתה למיעוטים הלאומיים ברירה אחרת מאשר להקים בלוק טכני ביניהם לבחירות, כי רק בדרך זו אפשר היה לסלק את השפעתו הנפסדת של הפירוש. נוסף לסיבה השלילית הזאת היתה להקמת בלוק המיעוטים הלאומיים גם סיבה חיובית — כולם הם היו מעוניינים בהגנה על זכויותיהם הלאומיות.

מטעמים פוליטיים הופיעו בכל המחוזות שתי רשימות של המיעוטים הלאומיים. אחת — משותפת ליהודים, גרמנים ורוסים, והשניה של הפולנים, אבל בין שתי הרשימות נעשה הסכם בנוגע ל"שאריות".

הצלחת ההופעה המשותפת לבחירות של כל המיעוטים הלאומיים עלתה על כל המצופה. ביחד הם קיבלו 14 מנדאטים מתוך מספר כולל של 78,[7] כלומר בתשעה מנדאטים יותר מאשר בבחירות לסיים (הרגיל) הראשון. ממספר זה קיבלו היהודים 7 מנדאטים, היינו, מנדאט אחד יותר מאשר בבחירות לסיים המכונן ויותר מכפליים מאשר בבחירות לסיים (הרגיל) הראשון. נבחרו אז לסיים: שמשון רוזנבוים, ד"ר יעקב רבינסון, משולם וולף (ציונים); אייזיק ברודני ("צעירי ציון", צ"ס); לייב גרפונקל ("צעירי־ציון" — התאחדות); הרב יוסף כהנימן ("אחדות" — דתיים) ועוזר פינקלשטיין (עממיים). מהמיעוטים הלאומיים האחרים נבחרו: 4 פולנים, 2 גרמנים ורוסי אחד.

כל הצירים היהודים האמורים היוו, כמובן, את הסיעה היהודית בסיים. מסיבות שונות חלו במשך הזמן שינויים בהרכבה של הסיעה. המנדאט של א. ברודני בוטל על־ידי הסיים, בשל חוסר הוכחות מספיקות לזכותו להיות אזרח ליטאי, ובמקומו נכנס לסיים יוסף רוגינסקי — (נציג הסוחרים היהודים). ביולי 1923 ויתר מ. וולף על מקומו בסיים ובמקומו נכנס יצחק־רפאל הולצברג ("אחדות" — "אגודת ישראל"). כן ויתר על מקומו בסיים (בנובמבר 1925) הרב יוסף כהנימן ובמקומו נכנס לסיים

---

7. מספר הצירים של הסיים הרגיל הוקטן לעומת מספרם בסיים המכונן.

אברמוביץ (נציג בעלי־המלאכה). כאשר עלה ב־1925 ש. רוזנבוים ארצה נכנס לסיים במקומו ד״ר יוסף ברגר.

מכל הסיעות היהודיות בסיימים הליטאיים היתה הסיעה היהו־דית בסיים (הרגיל) השני הגדולה וגם החזקה והמאורגנת ביותר. רוב חבריה ידעו היטב ליטאית והם הופיעו בסיים בשפה זו במשך שלוש שנות קיומו של הסיים (הרגיל) השני למעלה מ־100 פעמים. יושב־ראש הסיעה היה, עד להתמנותו למשרת המיניסטר לענייני היהודים, שמשון רוזנבוים, ומאז ועד סוף הקדנציה של הסיים (הרגיל) השני — ד״ר יעקב רבינסון. ליד הסיעה היהודית התקיימה כל הזמן מזכירות פעילה למדי, שבראשה עמד א. מקובסקי. המזכירות היתה אוספת ומכינה את כל החומר שהיה דרוש לסיעה, עומדת בקשרים ובחילופי מכתבים עם ועדי הקהילות, עם אירגונים יהודיים שונים ועם אנשים פרטיים, ומנהלת את כל עבודתה השוטפת של הסיעה. זמן־מה התקיימה ליד הסיעה היהודית מועצה כלכלית, שהיתה מורכבת מנציגי אירגונים כלכליים יהודיים של תעשיינים, סוחרים, תגרים ובעלי־מלאכה.

אפשר לומר במלוא מובן המלה, שמכל עשרה קבין של מאבקים קשים שירדו על הסיעות היהודיות בסיימים הליטאיים, נטלה הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני תשעה קבין, וכל זה כתוצאה מכך שהגוש הנוצרי־דמוקראטי יצא מן הבחירות לסיים זה ברוב של שני קולות, אמנם רוב קטן, אבל בכל זאת רוב. הרכב הסיים היה כדלקמן: הגוש הנוצרי־דמוקראטי — 40 מנדאטים; הסוציאליסטים־העממיים — 16; הסוציאל־דמוקרא־טים — 8, המיעוטים הלאומיים — 14.

כפי שאפשר היה לצפות מראש נתקלה הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני כבר מן ההתחלה ביחס של איבה גלויה מצד הרוב של הסיים — הגוש הנוצרי־דמוקראטי. למרות גודלה הניכר של הסיעה היהודית מנע הגוש האמור את כניסת נציגיה לכל ועדות הסיים, פרט לשתי ועדות (לענייני מדיניות פנים ולעניינים כלכליים). בכך קופחו הרבה זכויותיה הפרלמנטריות של הסיעה ונשלל ממנה חלק גדול של אפשרות פעולה והשפעה. היתה זאת מכה קשה בשביל הסיעה היהודית וחומרתה הורגשה עוד יותר בשל העובדה שאף אחת משתי הסיעות הליטאיות האחרות בסיים — הסוציאליסטים־העממיים והסוציאל־דמוקראטים — לא מצאו צורך להרים את קולם ולמחות נגד מעשה עוול כזה והפרה גסה של עקרונות הדמוקראטיה הפרלמנטרית. בכלל היה מורגש שבקרב הרוב הנוצרי־דמוקראטי של הסיים גברו במידה רבה הלכי־רוח ריאקציוניים ואנטישמיים. אמת, באופן בלתי־צפוי אירע אז דבר, שהפיח לזמן־מה קצת תקוה בלבות היהודים בנוגע למצבם בכלל וגורל זכויותיהם והישגיהם הלאומיים. אחרי משא־ומתן בין הבלוק הנוצרי־דמוקראטי והסוציאליסטים־העמ־מיים הם הגיעו שוב לכלל הסכם להקים ממשלה קואליציונית בראשותו של ראש הממשלה הקודם, א. גאלוואנאוסקאס. מתוך נימוקים של מדיניות־חוץ ראה אז א. גאלוואנאוסקאס צורך לכלול גם הפעם בתוך הממשלה מיניסטר לענייני היהודים. הוא גם הבין כי מיניסטר כזה צריך להיות רק אדם אשר נהנה מאמונו של הציבור היהודי ושלא יהיה למורת־רוחו, כפי שהיה עם ה״מיניסטר״ ב. פרידמן. למיניסטר לענייני היהודים נתמנה יושב־ראש ה״נאציונאל־ראט״, ש. רוזנבוים. נצנצה אז קרן של תקוה, כי המתיחות הקשה ביחסים הליטאיים־יהודיים, שהחלה כבר, כאמור, בסיים המכונן והחריפה בתקופה הקצרה של קיומו של הסיים (הרגיל) הראשון — תפוג לאט לאט והשמים הפולי־טיים בשביל המיעוט היהודי יתבהרו במקצת, אבל המציאות הוכיחה שלא היה כל מקום לאופטימיות כזו.

באופן פורמאלי אפשר לחלק את זמן קיומה של הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני לשתי תקופות: הראשונה, היותר קצרה, מה־29 ביוני 1923 עד ה־18 ביוני 1924, כאשר ש. רוזנבוים כיהן כמיניסטר לענייני היהודים והסיעה היהודית היתה איפוא חלק מהקואליציה הממשלתית; והשניה, היותר ארוכה, כאשר הסיעה היהודית, יחד עם כל יתר הסיעות הליט־איות — הסוציאליסטים־העממיים והסוציאל־דמוקראטים, וכן יתר סיעות המיעוטים הלאומיים, הפולנית והגרמנית־רוסית — עברו לאופוזיציה. אולם גם בתקופה הראשונה היתה ה״קואליצ־יוניות״, כביכול, של הסיעה היהודית מיוחדת במינה. בו בזמן שבממשלה ישב נציג היהודים הלכה הן הפעולה הלגיסלטיבית של הסיים והן הפרקטיקה האדמיניסטרטיבית בכיוון אנטישמי מובהק. מובן מאליו, שהמצב החמיר עוד יותר מאותו רגע שהממשלה הקואליציונית, אשר הורכבה עם התחלת הקדנציה של הסיים (הרגיל) השני, התמוטטה לרגל חילוקי דעות וסכסוכים קשים שפרצו בין שני חלקיה הראשיים — הנוצרים־דמוקראטים והסוציאליסטים־העממיים. הנוצרים־דמוקראטים החליטו אז, בפעם הראשונה בתולדות מדינת ליטא, להרכיב ממשלה חדשה רק מאנשיהם הם. הסיעה היהודית לא ראתה דרך אחרת מאשר להצטרף לאופוזיציה נגד הממשלה החדשה, למרות הצעתו של המועמד לראש הממשלה, אנטאנאס טומאָגאס, שנמסרה בשמו לסיעה היהודית על־ידי יושב ראש מרכז הנוצרים־דמוקראטים, ד״ר פ. קארוואָליס, ששמשון רוזנבוים יכהן בממשלה החדשה כמיניסטר בלי תיק (ולא כמיניסטר לענייני היהודים), בתנאי, כמובן, שהסיעה היהודית תצביע בסיים בעד הממשלה החדשה. הסיעה היהודית דחתה את ההצעה ללא היסוסים והיו לה לכך נימוקים כבדי־משקל. היה ידוע לה היטב יחסם העוין של המי־ניסטרים הנוצרים־דמוקראטים בממשלה הקודמת לש. רוזנבוים, כמיניסטר לענייני היהודים. היה זה הרוב הנוצרי־דמוקראטי, אשר כמה חדשים לפני זה מחק מתקציב המדינה את כל ההקצבה לאחזקת לשכת המיניסטר לענייני היהודים, וכן מחק מתקן הממשלה את משרות המיניסטר ועובדי לשכתו. לסיעה היהודית היה ברור, כי בממשלה שתהיה מורכבת כולה רק מנוצרים־דמוקראטים לא תהיה למיניסטר לענייני היהודים שום השפעה, כשם שהיה ברור לחלוטין שממשלה כזאת רק תחזק את המגמות הריאקציוניות והקלריקאליות בניהול ענייני המדינה — דבר שלא המיניסטר היהודי ולא הסיעה היהודית לא יכלו לקבל על עצמם את האחריות הפוליטית והמוסרית לכך. היה זה מכל הבחינות דבר פרדוכסאלי וגם מגוחך, הנוגד לכל הלכי־הרוח של הציבור היהודי וחברי הסיעה היהודית, אילו היתה הסיעה מתייצבת לצדו של הימין הריאקציוני והאנטישמי בליטא נגד כל כוחות השמאל במדינה.

פעולתו של הסיים (הרגיל) השני עמדה בסימן בולט של חיסול מלא של כל מוסדות האוטונומיה — משרת המיניסטר לענייני היהודים, ה״נאציונאל־ראט״ וועדי הקהילות. גם סיים זה קיבל, למרות מחאותיה של הסיעה היהודית, חוק שהוצע על־ידי כמה מחברי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי על ״קהילות יהודיות לאומיות״, שעמד בסתירה גמורה להוראת הפרק של החוקה הליטאית על זכויות המיעוטים הלאומיים ולכל הרעיון של

קהילה יהודית אחידה, כפי שנתגבש בתולדות העם היהודי בגולה. הוא גם דחה הצעת חוק של הממשלה הקואליציונית על "נאציונאל־ראט" יהודי, שצריך היה למלא את החלל שנתהווה עם ביטול משרת המיניסטר לענייני היהודים, וכן עשה נסיון — שאמנם לא הצליח — להתנקש בזכותם של המיעוטים הלאומיים, לרבות המיעוט היהודי, לקיים בתי־ספר עם שפתם־הם כשפת ההוראה בבתי־ספר אלה. תוך פירוש מסולף של חוקת המדינה ובניגוד בולט לאופיה הבינלאומי של הצהרת ממשלת ליטא לפני חבר־הלאומים מה־22 בספטמבר 1921 להגנת זכותם של בני המיעוטים הלאומיים — התחמק הסיים מלאשר את ההצהרה ובכך מנע את פירסום נוסח ההצהרה ב"ידיעות הממשלה", דבר שהוריד הרבה מערכה. לפי הוראת הממשלה הנוצרית־דמוקראטית הוציאו כל מושלי המחוזות בבת־אחת, ב־15 ביולי 1924, פקודה אידנטית שאסרה במפורש להשתמש בשפות המיעוטים הלאומיים, אפילו יחד עם השפה הליטאית, על כל מיני שלטים, מודעות, כתובות וכו'. כאשר כל סיעות המיעוטים הלאומיים הגישו בענין זה בסיים שאילתה דחופה למיניסטר הפנים — דחה הסיים קודם את דחיפותה ואחר־כך את השאילתה עצמה. בניגוד גמור להצהרתה של ליטא לפני חבר־הלאומים להגנת זכויות בני המיעוטים — קיבל הסיים חוק שקבע את החובה לנהל ספרים מסחריים אך ורק בשפה הליטאית.

אולם הרוב הנוצרי־דמוקראטי לא הסתפק בכל זה. הוא גם עלה בגלוי על דרך האפליה לרעה של תעשיינים, בעלי־מלאכה וסוחרים יהודים כדי שלא יוכלו לעמוד בהתחרות עם ליטאים, שהחלו, בתמיכה הישירה והבלתי־ישירה של המדינה וממשלתה, לנשל את היהודים מעמדותיהם המשקיות, שהיו בידיהם מדורי־דורות. למטרה זו שימשו אמצעים שונים וקודם כל נוהל ותחיקה אכזריים ביותר כלפי היהודים בשטח הפיסקאלי, כהמשך לנאומו הארסי־האנטישמי בסיים של מיניסטר הכספים ויטאוטאס פטרוליס מה־20 בדצמבר 1923, שהיה רצוף האשמות זדוניות נגד הסוחרים היהודים המתחמקים, כביכול, מתשלום מסים ומסיתים לאי־תשלום מסים לממשלה.[8] ניתנו הוראות לכל פקידי השומה של האוצר להקפיד במיוחד לגבי משלמי המסים היהודים וכל אחד מפקידי השומה השתדל לעלות על חברו בהטלת מסים על יהודים וגבייתם באופן השרירותי ביותר. תוך דחיית כל התיקונים שהוצעו על־ידי הסיעה היהודית נתקבל על־ידי הסיים חוק מס־רווחים, אשר לפיו נקבע כבסיס לחישוב המס ברוב המקרים לא גודל הרווחים־נטו, אלא הרווחים־ברוטו, וזה פתח בשביל שרירותם של פקידי השומה פתח עוד יותר רחב. עם זאת הוחקו על־ידי הסיים חוקים לשחרור מתשלום מסים, ולהעדפה מבחינה מסחרית ופיסקאלית של הקואופרטיבים הליטאיים, שלמעשה היו בהרבה מקרים לא קואופרטיבים אמיתיים, אלא מפעלים פרטיים שפעלו רק במסווה של קואופרטיבים. בכך הם הופלו לטובה וגם זה הקטין את כוח־תחרותם של התעשיין, בעל־המלאכה, הסוחר והתגר היהודי. אמנם, באחת הישיבות האחרונות של הסיים (הרגיל) השני בוטל "מס המחזור" שהכביד מאוד על כל בעלי העסקים היהודים וגם שימש בידי פקידי השומה של האוצר אמצעי נוח לגילוי יד אכזרית, שגבלה עם סאדיזם פיסקאלי, לגבי משלמי המס היהודים. אולם ביטול המס נעשה לא "מאהבת מרדכי" אלא מתוך נימוקים אחרים לגמרי. במשך הזמן הסתבר שמס זה, שבכלל היה מבוסס על עקרונות פיסקאליים פרימיטיביים ביותר, פגע לא רק ביהודים, אלא גם בסוחרים ותעשיינים ליטאיים ובקואופרטיבים. נוסף לכך היו לבלוק הנוצרי־דמוקראטי גם נימוקים של "ערב בחירות" (לסיים חדש) לביטול המס הבלתי פופולארי הזה.

אך המהלומה הגדולה ביותר שהרוב הנוצרי־דמוקראטי הנחית על מצבם הכלכלי של יהודי ליטא היה "חוק החגאות", שאסר בין היתר כמעט לגמרי כל עבודה במסחר וחרושת בכל יום ראשון בשבוע. תכליתו של החוק היתה ברורה בהחלט. כיוון שבשביל יהודי ליטא היה יום השבת יום המנוחה המסורתי, וגם ביום הראשון של השבוע לא יכלו לעבוד, הרי שעבדו רק 5 ימים בשבוע, במקום שישה ימים שעבדו מתחריהם הלא־יהודים. המאבק הנואש והדרמאטי אשר ניהלה הסיעה היהודית בסיים נגד הצעת "חוג החגאות" נמשך יותר משנה. בשלב מסויים של הדיון בהצעת החוק עלה בידי הסיעה היהודית להכניס בו אי־אלה תיקונים כדי לרככו, אם כי גם אז הוא נשאר עוין לאינטרסים של היהודים. אולם יוזמיו העיקריים של החוק, אנשי "פדראצית העבודה", שהיוו אחד מהמרכיבים של הגוש הנוצרי־דמוקראטי, לא השלימו עם "ריכוך" כזה ובשעת הקריאה האחרונה במליאת הסיים הצטרפו לאופוזיציה והצביעו נגד החוק, והוא נדחה. כעבור זמן־מה שוב הניחה "פדראצית העבודה" על שולחנו של הסיים הצעה חדשה של "חוק החגאות". הפעם לא הצליחה הסיעה היהודית לתקן את החוק והוא נתקבל בצורה עוינת לאינטרסים של האוכלוסיה היהודית. רק שני דברים עלה אז בידי הסיעה היהודית להציל מגזירת החוק: בתי־הספר היהודיים לא חוייבו להיות סגורים בכל יום ראשון של השבוע ובימי החגים של הנוצרים, וכן הורשה בעיירות עם מספר תושבים למטה מ־3,000 שהחנויות יהיו ביום ראשון של השבוע פתוחות משעה אחת עד ארבע אחרי־הצהרים.

בגלל הגזירה הקשה שהצעת "חוק החגאות" היוותה בשביל יהודי ליטא, נוהל המאבק נגד הצעת החוק לא רק על־ידי הסיעה היהודית, אלא ביזמתה והשראתה גם על־ידי כל הציבור היהודי במדינה. בכל הערים והעיירות התקיימו בזמן הדיון בסיים בהצעת החוק אספות־עם של היהודים, אשר מחו בתוקף נגד החוק. כן נשלחו בשם האספות מברקים ליושב־ראש הסיים, בהם הודגש הנזק הגדול שהחוק יגרום לא רק לאינטרסים של היהודים, אלא לכל משק המדינה. יום לפני הקריאה השלישית של הצעת החוק (השניה) במליאת הסיים סגרו כל יהודי קובנה, באופן הפגנתי, את חנויותיהם והפסיקו את עבודתם מהבוקר עד השעה אחת אחרי־הצהרים. לפי קריאת הרבנות של קובנה התכנסו בשעות אלו יהודי העיר בבתי־הכנסת, שם נערכו תפילות והושמעו נאומים נגד הצעת החוק. כל ההפגנה הזאת היתה מרשימה, אבל היא לא נעמה לשלטונות. המשטרה פיזרה באופן ברוטאלי את המוני היהודים שיצאו מבתי־הכנסת. היא גם פתחה תיק פלילי נגד כמה מרבני העיר לפי סעיף מסויים של החוק הפלילי בגלל "הסתה נגד הממשלה", כביכול, שהעובר עליו היה

8. בהקשר זה כדאי לציין עובדה אופיינית למדי. בזמן שלטונם הבלעדי של ה"טאוטינינקים" (הלאומנים), אחרי ההפיכה הצבאית ואחרי פיזור הסיים (הרגיל) השלישי, כאשר גם הנוצרים־דמוקראטים הפסיקו לשתף עמם פעולה, נעשתה במיניסטריון הכספים ביקורת אשר גילתה שורה של מעשים פליליים (קבלת שוחד ומעילות) שנעשו על־ידי אותו ו. פטרוליס בזמן היותו מיניסטר הכספים. הוא הועמד למשפט, נידון למאסר של שנה אחת, ואף ריצה את עונשו זה.

צפוי לעונש מאסר עד שלוש שנים. חוקר בית־המשפט ביטל אחרי חקירה את ההאשמה, בקבעו שאין שום סיבה חוקית להעמיד את הרבנים לפני בית־משפט.

במשך כל זמן קיומה של הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני היו לה קשרים הדוקים עם המוסד שעמד בראש מאבקם של המיעוטים היהודיים בכל העולם על זכויותיהם הלאומיות — עם ועד המשלחות היהודיות בפאריס, שייצג את היהדות העולמית לפני ועידת השלום. הקשרים עם ועד המשלחות נמשכו גם אחרי שהוועד — בלי לבוא קודם במגע עם ה״נאציונאל־ראט״ והצירים היהודים שנבחרו לפני זה לסיים — פירסם בצרפתית כמה ימים לפני התכנסותו של הסיים (הרגיל) השני ביולטין מיוחד (מספר 25), שהיה מוקדש כולו למצבו של המיעוט היהודי בליטא ושכלל האשמות כבדות נגד ממשלת ליטא באשר ליחסה כלפי המיעוט היהודי. ביולטין זה נשלח לכל חברי הממשלה וחברי הסיים, שקיבלוהו ערב ישיבתו הראשונה של הסיים (הרגיל) השני. מיד יצאה העתונות הליטאית, בעיקר זו של הנוצרים־דמוקראטים, בהאשמות צעקניות ותעמולה ארסית נגד היהודים, המעלילים, כביכול, על ליטא ומשמיצים אותה בחוץ־לארץ. אם כי מבחינת אמיתותן היו העובדות שהובאו בביולטין נכונות — היה ציבור יהודי ליטא בדעה שעיתוי הוצאת הביולטין לא היה מוצלח, מאחר שהוא תרם במידה לא מעטה להחרפת־יתר של היחסים בין הליטאים והיהודים ברגע שהיהודים קיוו לשיפורם. לא פעם ניצלו צירים־ליטאים בסיים (הרגיל) השני, שנימנו על הרוב הנוצרי־דמוקראטי, את הופעת הביולטין כאמצעי לנגוח בצירים היהודים ובכל הציבור היהודי ולהאשימם באי־לויאליות למדינה. הסיעה היהודית הצהירה במפורש, שלא בא בחשבון ניתוק יחסיה עם ועד המשלחות היהודיות ושהיא רואה בקיום יחסיה עם ועד המשלחות היהודיות דבר לגיטימי בהחלט.

הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני קיימה גם יחסים הדוקים למדי עם מיעוטים לאומיים אחרים, וזה בשלושה מישורים: מקומי, אירופי ואזורי. בסיים זה היה שיתוף פעולה קבוע למדי בין כל סיעות המיעוטים הלאומיים — היהודית, הפולנית והגרמנית־רוסית. שיתוף פעולה זה התבטא בהתייעצויות שוטפות בענינים שונים, בהגשת שאילתה משותפת למיניסטר הפנים בנוגע לאיסור השימוש בשפות המיעוטים על שלטים, הודעות וכו׳, כמסופר לעיל, ובהופעה פומבית משותפת באספת־עם גדולה בקובנה, בה הובעה מחאה חריפה נגד נסיונו של הגוש הנוצרי־דמוקראטי להתנקש בזכותם של המיעוטים הלאומיים לקיים בתי־ספר משלהם בשפותיהם־הם כשפות ההוראה. פעולת מחאה זאת נשאה פרי, והגוש הנוצרי־דמוקראטי ראה אז את עצמו נאלץ לוותר על מזימתו.

במישור האירופי בא לידי ביטוי שיתוף הפעולה של הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני עם מיעוטים לאומיים אחרים בהשתתפותו הפעילה של יו״ר הסיעה היהודית, ד״ר יעקב רבינסון, בוועידת נציגי המיעוטים הלאומיים בג׳נבה שהתקיימה ב־14—16 באוקטובר 1925. הופעתו בוועידה הוכרה על־ידי כל הצירים ועתונותה של תנועת המיעוטים באירופה כהופעה החשובה ביותר במהלך הדיונים של הוועידה.

במישור האזורי יש לציין את השתתפותה של הסיעה היהודית, על־ידי חבר הסיעה ל. גרפונקל, בהתייעצות של כל הסיעות הלאומיות בפרלמנטים של שלוש המדינות הבאלטיות — ליטא, לטביה ואסטוניה — שהתקיימה בריגה ב־16—17 לינואר 1926. בהתייעצות זו, שהיה לה בעיקר אופי אינפורמטיבי, הוחלט על הידוק הקשרים בין כל סיעות המיעוטים הלאומיים בפרלמנטים של שלוש המדינות האמורות. כדאי גם לציין, שעוד לפני זה, לאחר שהפרלמנט האסטוני קיבל ב־5 בפברואר 1925 חוק להבטחת זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים — שיגרו הסיעות היהודית, הפולנית והגרמנית־רוסית בסיים הליטאי, מברק ברכה לסיעות הגרמנית והרוסית בפרלמנט האסטוני, אשר הביעו במברק תשובה את תודתן על ברכה זאת. כן שיגרו הסיעות האמורות בסיים הליטאי מברק ברכה לפרלמנט האסטוני על קבלת החוק האמור.

השתלשלות העניינים הפוליטיים בליטא וההרעה המתמדת במצב היהודים בה העמידו את הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני בפני צורך לפתח פעולה גם מחוץ לכתלי הפרלמנט הליטאי. לאחר פיזור מושב ה״נאציונאל־ראט״ על־ידי המשטרה וחיסול ה״נאציונאל־ראט״ עצמו על־ידי השלטונות, הפכה הסיעה היהודית לנציגות היחידה של יהדות ליטא ומילאה זמן מסויים כמה תפקידים, אשר קודם לכן היו בידי ה״נאציונאל־ראט״. כיון שוועדי הקהילות המשיכו להתקיים גם אחרי ביטול משרת המיניסטר לענייני היהודים, עד שפורקו ב־1926 לפי פקודה של מיניסטר הפנים — מאחר שהציבור היהודי סירב לבחור ועדי קהילות לפי ״חוק הקהילות היהודיות הלאומיות״ — קיבלה הסיעה היהודית את הסכמתו של מיניסטריון הפנים לכך שוועדי הקהילות יוכלו לגבות באמצעות המשטרה את המסים שהטילו על התושבים היהודים במסגרת תקציביהם לשנת 1924, שאושרו עוד בזמנו על־ידי המיניסטר לענייני היהודים, ובאותו גובה גם במסגרת תקציביהם ל־1925. הסיעה היהודית כינסה פעמיים התייעצויות של באי־כוח ועדי הקהילות, כדי לגבש עמדה כלפי חוק ״קהילות יהודיות לאומיות״ שנתקבל על־ידי הרוב הנוצרי־דמוקראטי של הסיים (הרגיל) השני בניגוד לעמדה השלילית כלפי החוק מצד הציבור היהודי והסיעה היהודית. בהתייעצויות האמורות אישרו את המלצתה של הסיעה להחרים את הבחירות לפי החוק האמור, ואף ועד קהילה אחד כזה לא נבחר. כדי למלא את החלל שנתהווה עם פירוק ועדי הקהילות, דאגה הסיעה היהודית להקמת שתי חברות מקבילות: ״עזרה״ ו״עדת ישראל״, שיקבלו ממפרקי ועדי הקהילות, בהתאמה, את רכושם שנועד לשרת את הצרכים החילוניים והדתיים של האוכלוסיה היהודית. לפי הזמנתה של הסיעה היהודית נתכנסה בקובנה ב־12 בינואר 1925 ועידה של נציגי היהודים במועצות המוני־ציפאליות במדינה, כדי לשפר ולארגן את פעולתם לטובת האינטרסים של התושבים היהודים. הוועידה, שדיוניה עמדו על רמה די גבוהה, אישרה את עמדתה האופוזיציונית של הסיעה כלפי ממשלת הנוצרים־דמוקראטים. על־ידי שיגור תזכירים ופניות למיניסטרים שונים עשתה הסיעה היהודית פעולה בענין הריפאטריאציה של הפליטים היהודים מברית־המועצות, בענין הכרת זכות האזרחות הליטאית של מספר גדול למדי של יהודים, שתביעתם לאזרחות הליטאית נדחתה על־ידי השלטונות, וכן בענין מצבם בליטא של יהודים אזרחי מדינות חוץ. הסיעה היהודית, על־ידי מזכירותה, הושיטה בהרבה מקרים עזרה משפטית לקיבוצים־יהודיים וליהודים־יחידים כדי להגן עליהם נגד גזירות שונות ומעשים אנטישמיים ושרירותיים מצד השל־

טונות, ארגונים ליטאיים־שוביניסטיים וכו', לרבות נסיונות־נפל בכמה עיירות להעליל על היהודים עלילות־דם.

אי־אפשר לסיים את הפרק על הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני מבלי להזכיר מקרה מעציב של הפרה חמורה מאוד של המשמעת הסיעתית על־ידי חבר אחד שלה, שייצג בה באותה תקופה את "אחדות" ("אגודת ישראל"). על פי החוק על "קהילות לאומיות יהודיות", שנזכר לעיל, הוציא מיניסטר הפנים הנחייה לביצוע החוק שעוד הגדילה את הרישעות של החוק. הסיעה היהודית מצאה כי אותו חבר ניהל מאחורי גבה של הסיעה משא־ומתן עם הממשלה ועם הבלוק הנוצרי־דמוקראטי בנוגע לתוכן ההנחייה האמורה. תמורת פיצויים והבטחות שונות, לרבות הכנסת סעיף מעורפל בהנחייה על מוסד בשם "קהילה דתית", קיבל עליו חבר הסיעה האמור לא לנקוט עמדה אופוזיציונית לממשלה, בניגוד גמור לקו הפוליטי שנקבע בזמנו על־ידי הסיעה. כמו־כן מצאה הסיעה היהודית שחבר זה היה מעורב בתככים נגדה אצל הבלוק הנוצרי־דמוקראטי ובהשתתפות בעתון־מטעם באידיש, שהחל להופיע זמן־מה לפני הבחירות לסיים (הרגיל) השלישי ושמומן על־ידי הממשלה, בכוונה להשפיל את כבודה של הסיעה. משום כך החליטה הסיעה ב־2 במארס 1926 להוציא מתוכה את חברה האמור.

עם תום הקדנציה של הסיים (הרגיל) השני פירסמה הסיעה היהודית דו"ח מפורט על פעולתה (באידיש). דו"ח זה מכיל גם חומר רב המתייחס לכל הבעייתיות של נציגות יהודי ליטא בסיימים הליטאיים.

ד

עם תום הקדנציה של הסיים (הרגיל) השני נקבעו, בהתאם לחוקת המדינה, הבחירות לסיים (הרגיל) השלישי.

יהודי ליטא ציפו שהבחירות לסיים החדש יביאו לשינוי האקלים הפוליטי במדינה והיו כמה סיבות פוליטיות שהצדיקו ציפיה זאת. שלטון היחיד של הנוצרים־דמוקראטים עורר אי־שביעות רצון בקרב חלקים גדולים של האוכלוסיה, מה גם שבמדינה כבר נראו סימני המשבר הכלכלי העולמי המתקרב. הורגש גם שהולכת וגוברת במדינה האהדה לשתי המפלגות האופוזיציוניות — הסוציאליסטים־העממיים והסוציאל־דמוקראטים. נוסף לכך השתתפה בבחירות לסיים החדש בפעם הראשונה אוכלוסיית החבל האוטונומי של קלייפדה (ממל) ולא היתה שום סיבה להניח שצירי הסיים אשר ייבחרו בחבל זה יעמדו לצדו של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי.

תוצאות הבחירות לסיים (הרגיל) השלישי הוכיחו, כי הערכת המצב הפוליטי שנעשתה על־ידי היהודים היתה נכונה. אולם בחירות אלו צימצמו את מספר הצירים היהודים. היתה זו תוצאה של הסכסוך הקשה שפרץ עוד בימי כהונתו של הסיים (הרגיל) השני בין רוב רובו של הציבור היהודי, שהזדהה עם עמדתה האופוזיציונית של הסיעה לממשלת הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, לבין חוגי "אחדות" ("אגודת ישראל") שהסתייגו מעמדה זו וראו בהסתייגותם הזדמנות טובה לקבל מהבלוק הנוצרי־דמוקראטי "הטבות" מסויימות. כתוצאה מכך הופיעו לבחירות לסיים (הרגיל) השלישי שתי רשימות יהודיות: אחת — הרשימה המאוחדת הדמוקראטית־היהודית שנתמכה על־ידי הציונים, מזרחי, "צעירי־ציון התאחדות", מפלגת העממיים (פולקיסטים), ארגוני בעלי־המלאכה והסוחרים, וגם בלתי־מפלגתיים, והשניה של "אחדות" ("אגודת ישראל") וכמה תעשיינים גדולים יהודים. בשל הניגוד הגמור באידיאולוגיות הפוליטיות של שתי הרשימות היהודיות, לא בא בחשבון הסכם כלשהו ביניהן בנוגע ל"שאריות". נוסף לכך הופיעה לבחירות לסיים (הרגיל) השלישי רשימה של בעלי נכסי דלא־ניידי, יהודים ולא־יהודים, שבראשה עמד יהודי, ראש ארגון בעלי־הבתים, שהיה ידוע בציבור בגלל השקפותיו הימניות הקיצוניות, וגם יהודים אחרים הופיעו ברשימה זו. היה, איפוא, ידוע מראש שיהיה פיצול גדול של קולות היהודים, וזה גרם לכך שתנאי ההסכם של הרשימה היהודית המאוחדת הדמוקראטית עם הרשימות של יתר המיעוטים הלאומיים בנוגע ל"שאריות" היו הרבה פחות נוחים בשביל הרשימה היהודית האמורה מאשר בבחירות לסיים הקודם. כפי שניתן לראות מראש לא קיבלה רשימת "אחדות" ("אגודת ישראל") אף לא מנדאט אחד, וכך היה גם עם רשימת בעלי נכסי דלא־ניידי, וכל קולות היהודים שניתנו לשתי הרשימות הללו הלכו לאיבוד. הרשימה היהודית המאוחדת הדמוקראטית קיבלה רק שלושה מנדאטים. נבחרו אז לסיים: ד"ר י. רבינסון, ע. פינקלשטיין ול. גרפונקל.

אולם אי־ההצלחה האלקטוראלית הזאת של היהודים בבחירות לסיים (הרגיל) השלישי, לא העיבה על שביעות רצונו של רוב רובו של הציבור היהודי הרחב עקב המפנה החד שהבחירות הביאו בחיים הפוליטיים של ליטא, שבו תלו הן הציבור היהודי והן כל האלמנטים המתקדמים במדינה תקוות גדולות. בבחירות איבד הבלוק הנוצרי־דמוקראטי את הרוב הפרלמנטרי שלו. מתוך המספר הכללי של 85 מנדאטים (בגלל השתתפותו בבחירות של החבל האוטונומי של קלייפדה (ממל) הוגדל מספר צירי הסיים והועמד על 85) קיבל בלוק זה ביחד רק 30 מנדאטים. יתר 55 המנדאטים התחלקו כדלקמן: סוציאליסטים־עממיים, יחד עם איכרים זעירים — 22 מנדאטים; הסוציאל־דמוקראטים — 15; לאומנים ("טאוטינינקים" — מפלגת סמאטונה־וולדמאראס — 3; מפלגת איכרים — 2; יהודים — 3; פולנים — 4; גרמנים — 1; נציגי קלייפדה (ממל) — 5 (כולם גרמנים).[9] לנשיא המדינה נבחר ד"ר קאזיס גריניוס — מראשי הסוציאליסטים־העממיים. כן הוקמה אז ממשלה קואליציונית חדשה מאנשי השמאל הליטאי — הסוציאליסטים־העממיים והסוציאל־דמוקראטים, שבראשה הועמד מנהיגם של הסוציאליסטים־העממיים, מ. סלז'וויצ'יוס. הממשלה נהנתה גם מתמיכתם של כל צירי המיעוטים הלאומיים, לרבות צירי החבל האוטונומי קלייפדה (ממל). תחילה תמכו בממשלה גם שלושת הצירים הלאומניים (ה"טאוטינינקים") ושני הצירים של מפלגת האיכרים. שתי מפלגות אלו לא היו מיוצגות בסיימים הקודמים, אבל כעבור

---

9. פתיחת הסיים החדש לוותה אפיזודה מעניינת למדי. בהתאם לחוק פתח את הסיים החדש נשיא המדינה דאז, א. סטולגינסקיס, אשר מסר אחרי נאומו, בהתאם לתקנות הסיים, את ניהול הישיבה, עד בחירת יושב־ראש הסיים, לציר הסיים הקשיש ביותר. היה זה הציר היהודי ע. פינקלשטיין, אשר בקבלו לידיו מנשיא המדינה את הניהול הזמני של הישיבה בירך את כל צירי הסיים על שזכו להבחר על־ידי אוכלוסיית המדינה לכהונתם הרמה ועם זאת בירך את המדינה שבחרה בסיים בהרכב כזה. כמובן, דבריו לא נעמו לאנשי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, אבל הם נתקבלו בתשואות על־ידי כל יתר צירי הסיים. אותו ע. פינקלשטיין פתח וניהל גם את הישיבה השניה של הסיים, עד אשר הסיעות הראשיות נדברו ביניהן על הרכב נשיאותו של הסיים.

זמן־מה נקטו, יחד עם צירי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, עמדה אופוזיציונית חריפה ביותר כלפי הממשלה.

הממשלה השמאלית, בתמיכת הרוב הפרוגרסיבי של הסיים, הספיקה לעשות כמה צעדים חשובים בכיוון של ליבראליזציה ודמוקרטיזציה של המשטר הפוליטי במדינה וחיסול המורשה הקשה שהשאיר אחריו שלטונם הממושך של הנוצרים־דמוקראטים. לפי הצעת הממשלה קיבל הסיים חוק על חנינה פוליטית רחבה, שממנה נהנה גם מספר ניכר של קומוניסטים אשר בימי שלטונו של הבלוק הנוצרי־דמוקראטי נידונו להרבה שנות עבודת־פרך. בהסכמת הסיים ביטלה הממשלה את ה"מצב הצבאי", בו היתה המדינה שרויה כל הזמן, ועל־ידי זה הוחזרו לאוכלוסיה החרויות הפוליטיות שנשללו ממנה בזמן קיומו של ה"מצב הצבאי". הדיון בעבירות פוליטיות של אזרחים הוצא מסמכותו של בית־המשפט הצבאי והוחזר לסמכות בית־משפט אזרחי. אופשר גם לאגודות מקצועיות לחדש את פעולתן. מתקציב המדינה נמחקה ההקצבה לאחזקתה של הכמורה.

כל הדברים האלה העלו את חמתם וזעמם של החוגים השמרניים והריאקציונריים במדינה, מה גם שאת הליברליזציה של המשטר במדינה החלו לנצל האלמנטים הפרו־קומוניסטיים. החלה אז תעמולה דמגוגית נגד הממשלה השמאלית בעתונות הימין, באספות־עם, בהפגנות שאירגנו סטודנטים ימניים (של הנוצרים־דמוקראטים והלאומניים). כאשר רווחו בחוגי הצבא שמועות שיש בדעתה של הממשלה לצמצם את הצבא, שהיה בולע חלק ניכר של התקציב, ביצעה קבוצה של קצינים בלילה מה־17 ל־18 בדצמבר 1926 הפיכה צבאית. ישיבת הסיים פוזרה, תוך איום בפעולה אלימה על־ידי כמה קצינים, חברי הממשלה נאסרו והממשלה הודחה. במקומה הקימה קבוצת הקצינים, שביצעה את ההפיכה, ממשלה חדשה בראשותו של הפרופ' אוגוסטינאס וולדמאראס, מהלאומניים (ה"טאוטינינקים"), שהורכבה מלאומנים, נוצרים־דמוקראטים וחברי מפלגת האיכרים. נשיא המדינה, ד"ר ק. גריניוס, נאלץ להתפטר. במקומו נבחר בישיבת הסיים — שכונסה באופן בלתי־חוקי על־ידי סגן יושב־ראש הסיים (נוצרי־דמוקראטי), במקום היושב־ראש (מהסוציאליסטים־העממיים), ושבה השתתפו רק צירי הבלוק הנוצרי־דמוקראטי, הלאומנים (ה"טאוטינינקים") ומפלגת האיכרים, כלומר מיעוט הסיים — מנהיג הלאומניים, אנטאנאס סמאֶטונה, מי שהיה נשיא ליטא הראשון, עד לכינוס הסיים המכונן.

להלכה המשיך, כביכול, הסיים (הרגיל) השלישי בפעולתו, גם אחרי ההפיכה הצבאית, בהשתדלו לא לבוא להתנגשות גלויה עם ממשלת א. וולדמאראס, שנשען רק על הצבא. אך זה נמשך רק כמה חודשים. כאשר, לפי פקודת הממשלה, אסרה המשטרה ציר אחד מחברי סיעת הסוציאליסטים־העממיים, מבלי לקבל תחילה את הסכמתו של הסיים, כפי שנדרש לפי החוקה, בהאשימה אותו בקשירת קשר להדחת הממשלה בכוח — הביע הסיים ב־12 באפריל 1927 אי־אמון לממשלה. מיד פיזר נשיא המדינה, א. סמאֶטונה, את הסיים, מבלי להכריז על בחירות חדשות, כפי שנדרש על־ידי החוקה. בזה נסתם הגולל על התקופה הדמוקראטית־פרלמנטרית של ליטא והחלה התקופה הפאשיסטית־האוטוריטארית שלה, שנמשכה עד ה־15 ביוני 1940, כאשר הצבא האדום כבש את ליטא כולה והביא קץ על עצמאותה.

*

אופיו וקיומו הקצר של הסיים (הרגיל) השלישי הטביעו, כמובן, את חותמם גם על מצבה ואופי פעולתה של הסיעה היהודית בסיים זה. שלא כבסיים (הרגיל) השני היה יחסו של הרוב בסיים (הרגיל) השלישי לסיעה היהודית הוגן למדי. אך הסיעה הספיקה לפעול רק מעט מאוד. הדבר היחיד שעלה בידיה להשיג היה להניע את הממשלה להציע לסיים לקבל כמה תיקונים ל"חוק החגאות". הצעה זו הופיעה כאחד מסעיפי סדר־היום הראשונים של הסיים, אבל בגלל המתיחות הרבה ששררה בסיים בחודשים האחרונים בין שני אגפיו — הקואליציוני והאופוזיציוני, וההפיכה הצבאית, לא הגיעה הצעה זו לכלל דיון בסיים. כדאי עוד לציין שהסיעה היהודית, יחד עם כל הסיעות השמאליות והמיעוטים הלאומיים האחרים, החרימה את ישיבת הסיים הבלתי־לגיטימית, שבחרה, אחרי ההפיכה, בסמאֶטונה כנשיא המדינה, וכן הצביעה בעד אי־אמון לממשלת א. וולדמאראס בישיבתו האחרונה של הסיים.

כל המסופר לעיל על פרשת השתתפותם של נציגי יהדות ליטא בפרלמנטים הליטאיים מתייחס אך ורק לארבעה הסיימים שנבחרו בבחירות דמוקראטיות, אך מלבד הפרלמנטים הדמוקראטיים האלה היו בליטא עוד שני פסבדו־פרלמנטים, "סיימים" במרכאות כפולות, ולהשלמת התמונה יש לומר גם עליהם כמה מלים. ב־1936 קיימה ממשלת ה"טאוטינינקים" "בחירות" ל"סיים" פחות או יותר לפי השיטה שהיתה מקובלת בכל יתר המדינות הפאשיסטיות והטוטליטריות. זכות הבחירה ניתנה לכל האזרחים, שאפילו היו חייבים, לפי החוק, ללכת לקלפי ולהצביע, אבל הזכות להציע מועמדים ל"סיים" ניתנה רק למוסדות השלטון המוניציפאלי, אשר כמה שנים לפני זה הורכבו מחדש לפי שיטה שהבטיחה לממשלה רוב של מצדדיה. שיטת הבחירות ל"סיים" היתה לא יחסית (פרופורציונאלית), אלא רובנית ואישית. מובן מאליו כי ל"סיים" זה נבחרו רק אנשים נאמנים לממשלה. אף יהודי אחד ואף נציג אחד של המיעוטים הלאומיים לא נבחרו ל"סיים" אחד. אמנם בין המועמדים שהוצעו על־ידי עירית קובנה היו גם שני יהודים, ראובן רובינשטיין, עורך ה"אידישע שטימע", ויעקב גולדברג, יושב־ראש איגוד החיילים המתנדבים היהודים לשעבר, אך בגלל שיטת הבחירות הרובניות הם לא קיבלו את מספר הקולות הדרוש כדי להבחר ל"סיים". ה"סיים" היה כלי צייתני בידי הממשלה ובכלל לא היתה לו שום השפעה על מהלך העניינים במדינה והוא היה מאוד לא־פופולארי בקרב האוכלוסיה.

ועוד "סיים" אחד היה בליטא, זה שנבחר אחרי שהצבא האדום תפס ב־15 ביוני 1940, ב"שבת השחורה", את ליטא כולה, ולפי תכתיבה של מוסקבה הוקמה בליטא ממשלה פרו־סובייטית. "סיים" זה "נבחר" לפי שיטת ה"בחירות" הידועה, הקיימת בברית־המועצות. נבחרו 85 צירים, כולם קומוניסטים או "בלתי־מפלגתיים" — אוהדי ברית־המועצות. ב"סיים" זה היו גם 5 צירים יהודים, כולם אנשים בלתי־ידועים לגמרי לציבור היהודי. מובן מאליו שב"סיים" זה לא היתה שום סיעה יהודית. כל פעולתו של ה"סיים" התבטאה רק בשני דברים, שעליהם הוא החליט כמובן פה אחד: א) לבקש את ברית־המועצות לספח אליה את ליטא; ב) לקבל חוקה חדשה לליטא, שהיתה כולה העתק החוקה של כל יתר הרפובליקות הסובייטיות, שמהן מורכבת ברית־המועצות.

*

האם הקו הפוליטי בו נקטו ולפיו פעלו הפרלמנטרים היהודים בסיימים הליטאיים היה נכון ? האם הוא עלה בקנה אחד עם האינטרסים החיוניים וכבודם הלאומי והאנושי של יהודי ליטא ? האם הצירים היהודים בפרלמנט הליטאי פעלו באמונה, כיאה לשליחי־ציבור החדורים תודעת האחריות הלאומית הכבדה המוטלת עליהם ?

את התשובה האובייקטיבית לשאלות אלו יוכל לתת רק ההיס־טוריון היהודי בעתיד לבוא, שיהיו נהירים לו כל התנאים והנסיבות אשר שררו בחיי יהודי ליטא לפני כיובל שנים שכבר חלפו מאז אותה תקופה שעליה דובר לעיל. אנו נסתפק רק בהבאת דעתם של הפרלמנטרים היהודים עצמם בענין הנידון שהיא בהכרח אולי גם סובייקטיבית. לשם כך נביא כאן כמה קטעים בתרגום מאידיש, מהמבוא לדו״ח של הסיעה היהודית בסיים (הרגיל) השני, שהיא פירסמה עם תום תפקידה. הדעה שהובעה בדו״ח זה מתייחסת, אמנם, באופן בלתי־אמצעי להערכת פעולתה של הסיעה היהודית בסיים אחד בלבד, שהיה הארוך ביותר מכל הסיימים האחרים, אבל הדעה האמורה תואמת את המצב שהיה גם בסיימים הליטאיים האחרים:

״איננו רוצים לומר שלא יכול היה להיות אחרת (מכפי שהיה). יכול היה להיות אחרת, אבל רק אם התפתחות העניינים בחזית הליטאית היתה אחרת... הפסדנו הרבה קרבות... על מה שאפשר לדבר ועל מה שצריך לדבר זה לא מ ה שהפסדנו, אלא א י ך הפסדנו את הקרבות האלה. בענין זה כולם יהיו בדעה אחת: ב ר א ש מ ו ר ם ו ב כ ב ו ד. ומי יודע, אם מבחינת חינוך רוחני ופוליטי (של העם), אין לקרב שהופסד בכבוד יותר ערך מאשר לנצחון שהושג בדרך של אי־כבוד... האם היתה עבודתנו לשוא ? באופן מעשי בכל זאת עלה בידינו בשורה שלמה של מקרים להשיג תיקונים והקלות... אבל על הבחינה המעשית עולה הבחינה של חינוך העם והרבה עובדות מוכיחות... שעבודתנו לא היתה לשוא״.

משה כהן (ז"ל)

וילנה בין ליטא ופולין

(זכרונות)

יפה ורוזנבוים מציבים גבולות ליטא

בקיץ 1920 נועדו משלחות של ברית־המועצות וליטא למשא־ומתן על הסכם־שלום ביניהן. בראש המשלחת הרוסית עמד א. יפה, ששימש אותה שעה סגן שר־החוץ הסובייטי, ובראש המשלחת הליטאית עמד הד"ר שמשון רוזנבוים, שזמן מה שימש סגן שר־החוץ של ליטא, נשיא המועצה הלאומית (ה"נאציונאל־ראט") של יהודי ליטא וכן היה השר האחרון לענייני היהודים בליטא.

רבות היו זכויותיו של ד"ר רוזנבוים, מפנים ומחוץ, בתולדות שחרורה של ליטא ועצמאותה. ולא בכדי ייצג הוא את העם הליטאי ואת תביעותיו המדיניות בוועידת השלום בפאריס. על כל פנים, ראשי האומה הליטאית ידעו מה היה להם ד"ר רוזנבוים כל הימים ומה פעל למענם, ולפיכך בחרו בו להיות להם לפה גם במשא־ומתן עם הרוסים.

שעה שהתחיל המשא־ומתן היתה שעת עליה והתרוממות הרוח לרוסיה המועצתית, שכן צבאותיה עמדו אז בשערי וארשה, והכל התנבאו להשתלטותה של ברית־המועצות לא רק על כל השטחים, שהיו שייכים לה לפני המלחמה, אלא גם לכי־בושן של ארצות חדשות ולהתפשטותו של הבולשביזם בכל אלה. כמובן, שקשה היה בימים ההם לדבר עם שליטי מוסקבה על ליטא עצמאית בכלל ומה גם לבוא אליהם בתביעות על שטחים חדשים לליטא. ברם, ד"ר רוזנבוים, כדרכו תמיד, לא נרתע, היה אמיץ ותקיף בדרישותיו גם בימים ההם, וידע לבסס ולנמק את תביעותיו בהגיונו הישר ובידיעותיו המרובות. גם ההצלחה האירה לו בראשונה פנים, כי לא ארכו הימים והפולנים קיבלו עזרה גדולה מצרפת, ואירע אז ה"נס שעל־יד הוויסלה". בלחץ הפולנים נסוג הצבא האדום לרוסיה הפנימית. יחד עם הנסיגה הלכה ודעכה בקרב הרוסים גם התאווה לכיבושים ולהשתלטות.

ואכן, במשאו־ומתנו השיג ד"ר רוזנבוים את אשר לא השיגו שאר הממלכות הבלטיות. על פי חוזה־השלום שנכרת בין ליטא וברית־המועצות התחייבה רוסיה להחזיר לליטא לא רק כל מה שהוציאה ממנה בשעתו הממשלה הצארית, כי אם גם להכניס לאוצר הליטאי סכום של שלושה מיליוני רובל זהב, סכום נכבד למדי בימים ההם בכלל, מה גם בשביל ממלכה צעירה ועניה כליטא באותה שעה. אך הגדול בהישגים היתה התחייבות להחזיר לליטא את עיר הבירה ההיסטורית שלה — את וילנה, שעדיין החזיקו בה אז הרוסים. ממלכת ליטא שמחה מאוד על התוצאות, ובעיקר רבתה השמחה על וילנה. גדול היה הנצחון וגדולה השמחה...

אולם הד"ר רוזנבוים לא שמח בכל אלה ולא מצא סיפוקו. הוא שאף להרבה יותר מזה, ובעיקר — להרחבת גבולות ולשטח. הוא שאף לספח לליטא ככל האפשר יותר מתחום המושב היהודי אשר בצפון־מערב רוסיה. הוא שאף לא רק לגרודנה ולסובאלק על נפותיה, כי אם גם למינסק ולוויטבסק וגלילותיהן. אגדה עממית אחת, שהיתה מהלכת בליטא בענין זה, נותנת לנו מושג ממלחמתו זו של ד"ר רוזנבוים לכיבוש שטחים חדשים.

וכך מספרת האגדה:

"שבת שלום" ו"סבת סלום"

... כשראה בא־כוח רוסיה, החבר יפה, שאין הד"ר רוזנבוים יודע שבעה לתביעותיו ובכל יום הוא הולך ומחדש את דרי־שותיו לטריטוריה חדשה, שאל אותו יום אחד:

"הגידה לי, חבר רוזנבוים, היכן הוא לדעתך סוף סוף קץ גבולה של ליטא ומהיכן יתחיל גבולה של רוסיה?"

על זה ענה לו ד"ר רוזנבוים ברצינות גמורה:

"לדעתי, כל מקום שהיהודים מברכים איש את רעהו ב"סבת סלום" בסמ"ך, בידוע הוא שהוא של ליטא, ובכל מקום שאומרים שם "שבת שלום" בשי"ן אפשר שהוא של הרוסים. ואם תימצי לדייק הוא אומר: כל מקום שמקדימים "ברוך־שאמר" ל"הודו" הריהו של הליטאים, מכאן והלאה הרי הוא שייך לרוסים"...

אכן, עשה אז הד"ר רוזנבוים כל אשר בכוחו כדי להציל יותר ויותר שטח מצפורניה של ברית־המועצות ולצרפו לליטא, ולהגדיל על־ידי כך את מספר היהודים בה עד המירב האפשרי. ולא אז בלבד. זכורני, כי עוד בשנת 1918, ואני אז במינסק, והגרמנים שולטים בכל רוסיה הלבנה כבחבל של כיבוש, ובאוויר רווחו שמועות כאילו מתכוונים להקים ממלכה של רוסיה־הלבנה, דוגמת אוקראינה של ההטמן סקורופאדסקי, והרוסים הלבנים נזדרזו והרכיבו "ראדה" בילורוסית, כביכול, שגם היהודי גוטמן, חבר לוועד המרכז של הס.ס. היה חבר בה — והנה קיבלנו פתאום על־ידי אחד החברים במפקדה הגרמנית הצבאית, שבא אז מווילנה, הוראה בעל־פה מאת הד"ר רוזנ־בוים, שבמקרה של משאל־עם על צורתה המדינית של רוסיה הלבנה צריכים היהודים להצביע בעד ההשתייכות לליטא. אנו, במינסק, היינו בכל ימי הכיבוש הגרמני מנותקים מכל העולם הגדול ולא ידענו מה מתרחש סביב שאלות השלום וההסדר המדיני החדש הצפוי בחלקים שונים של רוסיה, לא היה לנו שום מושג לא על ליטא ולא על שאר המדינות שקמו על משו־אות רוסיה, ומשום כך היתה לנו אז הוראה זו של הד"ר רוזנ־בוים הלכה סתומה שלא ידענו פירושה ופשרה. אולם בווילנה התקיימה אז כבר ה"טאריבה" הליטאית, זה השופר של המדינה הליטאית שלעתיד, שם כבר ניהלו משא־ומתן עם ראשי שלטון הכיבוש הגרמני שבקובנה על גבולותיה של ליטא ועל סידורם המדיני של שאר הגלילות הרוסיים הכבושים בידי הגרמנים, ושם בוודאי צצה הצעה זו של ממלכה מיוחדת לרוסיה הלבנה, וחשש ד"ר רוזנבוים ונזדרז להזהירנו על כך והורה לנו מה שהורה. אלא שבכלל לא הגיעו הדברים לכלל מעשה, כי לא עברו ימים רבים ושלטונות הכיבוש הגרמניים נכנסו בבוקר לא עבות אחד לביתו של שר הפלך, שה"ראדה" קנתה בו שביתה מיד עם כניסתם של הגרמנים, וגירשו אותה משם בחרפה, והיו כל הדברים ל"חלום יעוף". אחר כך באה המהפכה בגרמניה והבולשביקים כבשו שוב את מינסק, וכל התכניות בטלו לשעה.

אולם ד"ר רוזנבוים לא הסתלק מרעיונו על דבר ליטא גדולה, הכוללת חלק גדול מתחום המושב היהודי ברוסיה הצארית, ועמד על שאיפתו זו בכל שעת כושר, גם בימי המשא־ומתן

במוסקבה, וכשלא ניתנה לו משאת־נפשו זו ובינתיים הלכו הפולנים וכבשו את גרודנה ואת סובאלק — מוכרח היה להסתפק בווילנה בלבד, אלא שנפשו כאבה.

ולא משום שהיה ד״ר רוזנבוים ״אימפריאליסט״ ליטאי שאף למה ששאף וכאב על מה שכאב, אלא דווקא מתוך חשבון יהודי־לאומי וציוני עשה מה שעשה, וכל כוונתו לא היתה אלא למען היהודים והיהדות.

מאבקו של ד״ר רוזנבוים למען האוטונומיה

ראה הד״ר רוזנבוים את היהדות הרוסית הגדולה הולכת ונחרבת, וממלכות זעירות קמות מצד שני — ורצה להציל מה שיש להציל, ושאף לריכוזה של יהדות ליטאית אחת גדולה במנין ובבנין, כדי שתוכל לעמוד ולרקום הלאה את חוט־הזהב המסורתי. הד״ר רוזנבוים, כבן ישיבה מובהק, נשאר גם אחרי ש״נתחמץ״ מוקיר תורה ורוח היהדות, ולפיכך ראה ביהדות הליטאית את הגרעין היהודי המרכזי ואותו רצה להציל ולהשאיר לדורות.

זאת ועוד: ליטא הבטיחה מיד ליהודיה אוטונומיה לאומית, אף עמדה בשנים הראשונות לעצמאותה בדיבורה, והאוטונומיה היהודית לבשה בה עור וגידים. ורצה ד״ר רוזנבוים להבטיח את קיומה של אוטונומיה זו על־ידי הגדלת היסוד היהודי במדינה הליטאית; שכן, רק בהגדלת אחוז המיעוטים הלאומיים בליטא עד לידי שיעור ניכר, קיווה ד״ר רוזנבוים, שלא יקופחו זכויותיהם בכלל וזכויותיה של האוטונומיה היהודית בפרט.

עד מה היתה הנחה זו מבוססת, ראינו מיד עם חתימת ההסכם על סיפוחה של וילנה. עוד טרם נכנסה ליטא לווילנה דאז ועוד טרם באה במגע עם המיעוטים הלאומיים שם, וכבר הבינה הממשלה הליטאית שעם סיפוח זה משתנה תכלית שינוי ההרכב הלאומי במדינתה והתחילה מעיינת ומדיינת בשאלה: מדינת ליטא מהי — מדינה לאומית או מדינה של לאומים? שכן, הרגישה אז הממשלה שאי־אפשר לה ללאומיות הליטאית הצ־עירה והחלשה לכוף את רצונה ורוחה על מיעוטים גדולים ועצומים במנין ובתרבות, כמיעוט היהודי והפולני, שעם סיפו־חה של וילנה הגיעו ודאי לשלושים אחוז, אם לא למעלה מזה. ואם וילנה בלבד כך, על אחת כמה וכמה אילו היו נספחים לליטא גם שאר השטחים, כגרודנה, ביאליסטוק וסובאלק, למשל, ומה גם אם מינסק היתה בין הנספחים. ואין ספק שהיתה נוצרת אז בהכרח בליטא שיטה של מדינת לאומים, ובתוכם גם הלאום היהודי, ועל־ידי כך היתה האוטונומיה הלאומית היהו־דית מובטחת בטחון אובייקטיבי מעצם מצב־הדברים, והיהודים בליטא היו לא רק מובטחים בזכויותיהם, כי אם גם חופשיים בהתפתחות חייהם הפנימיים ועיצובם ברוח הלאומית־המסורתית.

כזה היה האידיאל אשר רחף לפני עיניו של ד״ר רוזנבוים, והוא אשר נתן לו כנפים ועוז להתייצב בפני ועידת השלום בפאריס והוא שהדריכו במשאו־ובמתנו במוסקבה ולאורו תיכן את כל פעולותיו באותם הימים.

לא בכל שיחקה לו לד״ר רוזנבוים השעה במוסקבה, אבל גם המעט אשר השיג דיו היה כדי להרבות את השמחה בליטא. הליטאים צהלו על קבלם את עיר הבירה ההיסטורית שלהם, שגדימין מלכם קבור בה, והיהודים — על התחברותם עם ״ירו־שלים דליטא״, עם עיר ואם בישראל זו, אשר רישומה היה כל כך גדול וניכר בחיים היהודיים במשך מאות השנים האחרונות, ואשר כל חצר בה — היסטוריה, כל בית בה — אגדה. זו העיר שהעמידה מתוכה את פלא הדורות, שמאות רבות בשנים לא קם כמותו בישראל — את הגאון רבנו אליהו מווילנה; זו ערש כל התנועות הרוחניות והמהפכות החברתיות בישראל — החל מהמפנה החדש בלימוד התלמוד ועבור לתנועת ההשכלה דרך התנועה הסוציאליסטית ועד חיבת ציון; זו העיר אשר לזכרה ירטט כל לב יהודי, ואשר אליה תנהה כל נפש ישראלית. וגדול היה הכבוד אשר נחל ד״ר רוזנבוים בשובו ממוסקבה, וגדולה היתה הכרת־התודה אשר הביעו לו מסביב. אולם הוא עצמו היה כאבל בין החתנים. הוא ראה בחורבן האידיאל שלו וצפה את הסכנה הצפויה לאוטונומיה הלאומית היהודית כולה. ניבא לו לבו וידע מה שניבא...

וילנה בין הפטיש והסדן

גורלה של וילנה היה תמיד קשה, ואפילו כשהיתה בימי הצארים עיר הפלך לא זכתה לימים טובים. עניות ודלות היו תמיד מנת חלקה, אבל ימים קשים ביותר נפלו בחבלה בימי המלחמה ואחריה, אז שתתה ומצתה את קובעת כוס התרעלה.

בינתיים הגיעה ליטא בעיר סובאלק לכלל הסכם עם פולין על תיחום קו הגבול בין שתי המדינות. עוד לפני זה נמסרה וילנה לליטא על ידי ברית־המועצות, במהלך נסיגתו של הצבא הא־דום. לפי ההסכם בסובאלק נשארה וילנה בצד הליטאי של קו הגבול. אחרי שקיבלה את וילנה מידי הסובייטים החליטה ממשלת ליטא להעביר את הבירה מקובנה לווילנה, והמיניס־טריון היהודי היה מן הראשונים שעברו לווילנה. המיניסטר ד״ר מ. סולובייצ׳יק ונשיא המועצה הלאומית היהודית (ה״נאצ־יונאל־ראט״) ד״ר ש. רוזנבוים ביקרו בווילנה, שקיבלה אותם בכבוד גדול, והם נשאו דברים אל העם באסיפה גדולה של ראשי העדה ובישרו על הפעולה הלאומית הגדולה הבאה. הממ־שלה הפקיעה בית גדול ברחוב האשכנזים בשביל המיניסטריון היהודי, ויהודים לאלפים היו עומדים שעות ארוכות ומזינים עיניהם בשלט הגדול הכתוב באותיות מאירות עיניים: ״המי־ניסטריון לענייני היהודים בליטא״. הכל חיכו בכליון עיניים לימים המזהירים הבאים, כי התענתה וילנה קשה בימי המלחמה ולאחריה, תחילה בימי הכיבוש הגרמני, כשאלפי מתי־רעב התגוללו בחוצות באין קובר, אחר כך תחת אימי הפרעות של הפולנים, שרצחו מאות אנשים על לא עוון בכפם, ולבסוף תחת עולם של הבולשביקים שרוששו את העיר והרעיבוה ממש. וילנה חרבה ושממה והיתה כמתה. לא היתה שום תנועה ברחו־בות, לא היו כמעט מקח־וממכר ועבודה בעיר, והנשארים נדדו כצללים באפס מעשה. אותה שעה היו בליטא ימי פריחה ושג־שוג, עבודה ושכר, חיי רווחה ותקוות מעודדות. השמועות על חיי הרווחה והחופש האישי והלאומי בליטא היו מזהירות וקוס־מות, וגדלו הכיסופים והתקוות. ואמנם, פנים אחרות היו לוויל־נה עם כניסתם של הליטאים. ברחובות השוממים התחילה תנו־עה, המסחר התחיל מתחדש, החנוונים התחילו מוכרים ובעלי־המלאכה — מוצאים עבודה. וילנה עמדה להיעשות עיר הבירה והתכוננה לקבל פני אלפי ראשי־מוסדות ופקידים — והתקווה פרחה. בפעם הראשונה באו שליטים חדשים העירה ללא לווית פרעות וללא הטלת גזירות, ורוחות חירות וחופש החלו מנשבות בחלל ומעודדות ומחיות את הכל. ביחוד צהלו היסודות הלאו־מיים שבין היהודים. האוטונומיה הלאומית, המיניסטריון היהודי,

הקהילות היהודיות, בתי־הספר העבריים — כל אלה דיברו כל כך אל הלב היהודי המיואש. הכל התכוננו למעשים גדולים ולמפעלים כבירים...

אני עבדתי אז במיניסטריון היהודי, במחלקת החינוך, בתור מבקר בתי־ספר, בהנהלתו של ד״ר שוואבה. נשלחתי מטעם מחלקתי לווילנה, שהיתה מיוחדת למחצה, כדי לבוא בדברים עם המורים, לספר להם על כל העבודה הגדולה שנעשתה בליטא ולהכינם לקראת העבודה בווילנה ובסביבתה. והיו הכל ממתינים בקוצר־רוח ליום הטוב והמאושר, המבשר טובות ונחמות...

מרד ז׳ליגובסקי

אולם לא ארכה השמחה והחלום פג עד מהרה.

עוד אנו מתכוננים ומחכים לבוא הממשלה מקובנה, והנה בבוקר אחד עברה שמועה בעתונים, כי גנראל אחד מראשי הצבא הפולני אינו שבע־רצון מהסכם־סובאלק, וכי הוא מרד בפילסודסקי והרי הוא הולך ובא מסובאלק ועולה על וילנה לכבשה... ידיעה זו הממה את כולנו. ידענו מה פירושו של ״גנראל מתמרד״ ומי עומד באמת מאחוריו. הבינונו, כי אין פולין רוצה לקיים את ההסכם שחתמה עליו והריהי עומדת להפירו על־ידי מירמה זו של ״גנראל סורר ומורה״. ידענו שאין זו ״אפיזודה״ בלבד, אלא מדיניות מחושבת ומתוכננת, שפולין עומדת מאחוריה, ועל כן אין תקווה לליטא לעמוד נגדה וגורלה של וילנה כבר נחרץ.

למחרת — היה זה יום ששי — נתאשרה השמועה. אחר־הצהריים ראו כבר את הצבא הליטאי נסוג ואת השלטונות הליטאיים נחפזים אל הרכבת — ואז ידעו הכל, כי המחזה מתקרב אל קיצו.

ביום השבת בבוקר הופיעו בעיר מודעות מטעם נציגי אנגליה וצרפת, שקראו לתושבים להיות שקטים ובוטחים, שכן הם אוחזים בכל האמצעים שהעברת השלטון בעיר תהיה ללא מלחמה בין הצדדים, בשלום ובשקט גמור. בצהרים עבר דרך העיר המאסף הצבאי הליטאי, וכעבור שעה קלה שמעו טרטור של מכונות־יריה ורעם תותחים, ומיד לאחר מכן נכנס הצבא הפולני העירה. אמנם, נתקיימה הבטחת הנציגים שהכל יעבור ״בשקט״ — הליטאים לא הראו כל התנגדות והפולנים לא רדפו אחריהם, אבל הבטחת השלום והשקט לא נתקיימה — עשרות יהודים נפלו באותו יום ולמחרתו!

כל מה שעבר על היהודים בימים הבאים הריהו פרק לעצמו. זוועת הלילות של אותו חורף, כשרחובות שלמים של יהודים היו נתונים לצעקה ולצווחה, כדי להבריח את הפורעים המתנפלים על החצרות הסגורות להבקיען — החרידה את הלבבות עוד שנים רבות. ימים מרובים היינו אז כמו במצור, כלואים בבתים משעות בין השמשות עד שעות הבוקר ללא יכולת לצאת החוצה, ערים ופוחדים כל הלילות.

הפרת הסכם־סובאלק וכיבושה של וילנה הטילו סערה בדעת־הקהל העולמית. עדיין עמד העולם תחת רושם 14 הסעיפים של וילסון, וכל מעשה תוקפנות נחשב לחטא בל יכופר. כדי לשכך את דעת־הקהל הנסערת ביימה הממשלה הפולנית מלכתחילה את הקומדיה של ״גנראל מתמרד״; היינו, פולין הווארשאית כביכול עומדת בדיבורה ובהסכם־סובאלק, אלא שמעשה זה גנראל אחד סורר ומורה עשה אותו על דעת עצמו, ופולין תחסל אותו בדרך החוק והמשפט. לשם זה יסדו כאילו לכתחילה מדינה חדשה עצמאית וקראו לה ״ליטא התיכונה״ — מדינה ממש, כביכול, על כל תכונתה ומשפטה, החל ממיניסטרים וכלה במשטרה, ומדינה זו... עומדת בריב עם וארשה, שהיא מחרימה אותה וצרה עליה, כביכול. שכן, הודיעו בימים ההם כי וארשה לא תרשה בשום אופן כל קשר וחיבור בינה ובין המדינה ה״מורדת״, לא תיתן לה לחם וסוכר, לא תיתן לה דואר ותחבורה, וכיוצא בזה. והגנראל המורד התנשא למושל עליון למדינה המרדנית והוציא חוקים והתקין תקנות משלו, מעשה מדינה עצמאית, אלא שעד מהרה פקעה שלפוחית־המרמה והוסר הלוט. וארשה השלימה עם המורדים, נתנה להם כסף ולחם, התירה להם את הקשרים עמה, והתחילה נושאת־ונותנת בשאלות העתיד, אלא ששאלות־עתיד אלו הבטיחו לפתור לא בכוח ובחוזק יד, כי אם לפי רצון עם הארץ, היינו: משאל עם.

״משאל עם״

בימים ההם היה משאל־עם דבר מקובל מאוד. כלום יש דבר קדוש מרצון־העם? עוד בימים הראשונים לכיבוש וילנה הציע היימאנס הבלגי משאל־עם, אלא שהוא הבין מה פירוש הדבר והציע לשלוח מיד ג׳נדארמיה בינלאומית לווילנה, כדי שהיא תגן על האוכלוסיה מכל השפעה ואונס. משום מה לא הסכימה ליטא לכך וההצעה בטלה. עכשיו הציעה פולין משאל־עם אחר לגמרי: לא משאל־עם ישיר, כי אם דרך בחירות ל״סיימיק״ מקומי, והלה יכריע בענין. כל המצוי אצל בחירות יודע עד כמה מן הביטוי האמיתי של רצון העם יש בבחירות כאלו, בשעה שהן נערכות תחת לחץ של כובש. אולם הפולנים רצו לסנוור בכך את דעת־הקהל העולמית, שניסו לשכנעה כי בין כך ובין כך כל התושבים, חוץ מהליטאים המועטים, הם על צידה של פולין. כדי לתת סמכות ל״סיימיק״ זה, היו הפולנים מעוניינים שישתתפו בו גם המיעוטים הלאומיים האחרים, ביחוד היהודים, אשר היוו מיעוט ניכר ושהשפעתם בפאריס ובאמריקה היתה ניכרת בזמן ההוא. אך כאן נתקלו הפולנים בהתנגדות גלויה מצד היהודים.

היהודים היו במפורש בעד סיפוחה של וילנה לליטא. ולא מפני שנאה סתם לפולנים או אהבה סתם לליטאים, גם לא מתוך רגש של נקמה בפולנים על כל מה שעוללו ליהודים בימי המלחמה ולאחריה; תחילה — על־ידי כל אותן דיבות ועלילות על היהודים, שכאילו משמשים הם מרגלים למען הגרמנים בגבולות הספר הרוסי, דבר שגרם לגירושם של היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד בפקודתו של ראש המטה הכללי הצארי דאז, הגנראל הפולני יאנושקביץ, ולאחריה — בידי צבאות ה״האלרשצ׳יקים״ והאחרים, שרצחו אלפי יהודים באכזריות והתעללו בהם באופן סאדיסטי. גם לא היתה כאן שאלה של חיים נוחים יותר ושל זכויות אזרחיות, שהמשטר הקיים בליטא בימים ההם הבטיח ליהודי וילנה המדולדלים והעשוקים, אלא העיקר בשביל יהודי וילנה היתה השאלה הלאומית, הסיכוי של חיים לאומיים חפשיים, של אוטונומיה לאומית. וכאשר בא הרגע הגדול ונפתחה אפשרות כזאת — קפצו עליה בכל נפשם והיו נכונים לכל קרבן למען השגתה.

יתר על כן, הימים היו ימי המשא־ומתן בפאריס על זכויות המיעוטים הלאומיים. בראש המשא־ומתן הזה עמדו היהודים, והם שדרשו בעיקר זכות זו. אילו היו יהודי וילנה מוותרים על אפשרות זו של חיים אוטונומיים לאומיים, היה הדבר מעין

תקיעת סכין בגב למשא־ומתן זה. הכרה זו אימצה את לב יהודי וילנה לעמוד פנים אל פנים מול הסכנה הצפויה להם מעמדתם זו כלפי פולין, והם מילאו את חובתם בכל הכבוד והעוז.

האוטונומיה בליטא — דוגמה ליהודי וילנה

ואם כל יהודי וילנה כך, הציונים שבהם על אחת כמה וכמה. ראשית, על שום אותה השפעה גדולה שהיתה לציונים בכל ענין האוטונומיה הלאומית בליטא גופא. הציונים היו ראשי המדברים בה, בידם היתה הדעה המכרעת, וחבריה ד״ר סולובייצ׳יק וד״ר רוזנבוים עמדו בראשה — הראשון כמיניסטר לענייני היהודים, והשני כנשיא המועצה הלאומית (ה״נאציונאל־ראט״); ושנית — מפני שהם ראו באוטונומיה הלאומית כעין דרגה ראשונה, מחנכת למדינה העברית לעתיד בארץ־ישראל, ואותה התפתחות כבירה של השפה העברית בליטא, שכבשה בימים ההם כמעט 97 אחוז מכל החינוך היהודי שם, היתה נימוק נוסף לכך וגורם מעודד ומושך ביותר. לפיכך עמדו גם הציונים בווילנה בראש הנוהים אחרי ליטא ועתונם ״אונזער פריינד״ ניהל יום־יום תעמולה למען הסיפוח לליטא. דווקא מפני טעמים אלו היו ה״עממיים״ (הפולקיסטים) הווילנאים — שרובם ככולם היו גם שונאי ציון מובהקים ואידישיסטים קיצוניים — בסתר לבם אויבים בנפש לכל האוטונומיה הלאומית בליטא, וכחבריהם בליטא עצמה כן גם הם התקיפו קשות את מוסדות האוטונומיה ואף לא הסתייגו מעלילות ומריבות, אך להתנגד לעצם האוטונומיה לא העזו, ראשית — מפני שכן הורה דובנוב רבם, ושנית — בחששם מפני חמת העם. הם ענו איפוא בעל־כורחם אמן אחרי האוטונומיה עצמה, אלא שהניחו מכשולים על דרך העוסקים בה יום־יום. ולפיכך, גם ה״טאג״, עתונם של ה״עממיים״ בווילנה, צידד כאילו בזכות סיפוחה של וילנה לליטא, אלא שדבריו היו תמיד מגומגמים, מותנים תמיד בתנאים. החלוץ והמשפיע בעיקר על דעת־הקהל בשאלה זו היה ה״אונזער פריינד״ הציוני.

באותם הימים היו השלטונות הפולניים מתחשבים מאוד בדעת־הקהל, ודברי העתונות היו נשמעים בכל עת. הממשלה אף יסדה לשכת־עתונות גדולה, שפקידים בעלי־משקל ניהלו אותה ושבה נתרכזה כל התעמולה הממשלתית בשאלת וילנה. ללשכה זו צורפו גם שני פקידים יהודים, מתבוללים מובהקים מגאליציה, והם היו המתווכים בין העתונות היהודית והלשכה. ניתנה האמת להיאמר, כי את עבודת מתן־האינפורמציה שלהם הם מילאו באמונה רבה. אולם במה שנוגע לתיווך בין שני המחנות, היה תפקידם של שניים אלה עלוב למדי. הם לא מצאו יד ואימון במחנה היהודי ולפיכך אף לא ניסו מעולם לתווך ומה גם להשפיע, והם מסרו את התפקיד הזה למנהל עצמו, והלה אמנם ניסה מזמן לזמן את כוחו בשטח זה. זכורני שיחה ארוכה ביני — כעורכו של ה״אונזער פריינד״, ובין המנהל הזה. עיקר השיחה נסבה כמובן על עמדתם של היהודים בכלל ושל העתון בפרט בשאלת וילנה. השאלה הראשונה היתה: מפני מה היהודים הם אויבים לפולין ואוהדים לליטא? הסברתי, שאין כאן שאלה של שנאה ואהבה למישהו, אלא ענין יהודי בלבד, ענין של הזכויות הלאומיות וסידור חיינו בצורה אוטונומית, וכדומה. אז התחילה ההתקפה על עמדתנו. תחילה בשידול בלבד, לאמר: שגם היהודים בפולין זכאים לפי החוקה ליהנות מכל הזכויות האזרחיות, שאין מקום ל״מדינה בתוך מדינה״ בצורת אוטונומיה לאומית, ושאחריתה של זו להיבטל לבסוף מתוך הכרח החיים, ועוד ועוד. אחר־כך עברו לאיומים — בהטלת קנסות על העתון, בסגירתו, במאסר עורכו ועוזריו וגם באיסור הפעילות הציונית ובדומה לכך; ולבסוף סתם בהטפת דברי מוסר ותוכחה, שאזרחים לויאליים אינם נוהגים כך, שהפולנים בארץ־ישראל, למשל, לא ירשו לעצמם לנהוג כך כלפי המדינה היהודית, וכיוצא באלה. כמובן, שאחרי שיחה זו לא נשתנו הדברים במאום וכל אחד מהצדדים נשאר בשלו.

הפולנים מאיימים

כשראו הפולנים, שבדברי פיוסים והסברה לא יעלו דבר, התחילו נוהגים בתכסיסים יותר נמרצים. השלטונות החלו לוחצים על היהודים לשנות את עמדתם. הגיעו הדברים לידי כך, שיום אחד הוזמנו הרב רובינשטיין וד״ר ויגודסקי ללשכתו של המושל ז׳ליגובסקי ושם נאמרו להם דברים כדרבנות, היינו שאם לא יחדלו היהודים מעמדתם הפרו־ליטאית, אין השלטונות יכולים להבטיח להם כי הדבר לא יגרום להתפרצות זעם מצד הפולנים הנרגזים ולא יביא לידי פרעות ביהודים. האיום היה גלוי וברור, והדרישה לתת תשובה ברורה תוך ימים אחדים, הוסיפה משמעות חמורה לאיום זה.

הרב רובינשטיין וד״ר ויגודסקי כינסו באותו יום פגישה של באי־כוח ההסתדרויות הפוליטיות והארגונים הכלכליים שבעיר, ומסרו להם את פרטי השיחה. אימת הפרעות ריחפה בחלל. אך ראה זה פלא: ארבעים ושניים נציגים השתתפו בפגישה זו, וכולם, חוץ מאחד בלבד, דחו פה אחד את האיומים והחליטו שאין היהודים משנים את עמדתם מפני אימת פרעות. ומעניין לציין, כי דווקא ה״בורגנים״ לא נבהלו ולא נרתעו והאחד שנרתע היה בא־כוחם של ״פועלי־ציון״ בימים ההם — מר א.ר.

והיהודים המשיכו בשלהם. וכאשר באו לביקור בלתי רשמי שני חברים של מועצת חבר־הלאומים לתהות על עמדת האוכלוסים בשאלת וילנה — לא נרתעו באי־הכוח היהודים והסבירו להם את העמדה היהודית לכל נימוקיה וטעמיה.

אולם פרעות לא נערכו ביהודים עקב עמדתם זו. אדרבה, השלטונות פעלו בזריזות כדי למנוע כל התקפה שהיא על היהודים. נעשה רק נסיון אחד, כנראה, על־ידי האנטישמים המקומיים. על פי הזמנתם בא אנטישמי ידוע, ערב חג קאתולי גדול, כדי לשאת למחרת נאום הסתה נגד היהודים בקתדרלה הגדולה. המזמינים ציפו לתגובת ההמון המוסת ולכך היו מוכנים גם היהודים. כל עגלוני וילנה וכל קצביה הזדיינו בכליהם, כדי להשיב מלחמה שערה. אך לא הגיעו הדברים לידי כך. די היה במכתב גלוי לשלטונות בענין זה, שהופיע בבוקרו של אותו יום חג ב״אונזער פריינד״, וכבר אסר הגנראל המושל להשמיע את הנאום האנטישמי והציע למסית לעזוב את העיר. לשעה הקבועה התחילו נוהרים אלפי אכרים אל הקתדרלה הגדולה לשמוע את הנאום, וכולם מזויינים במקלות עבים ובשקים, אחרי שהבטיחו להם כנראה גם שלל יהודי. אולם המשטרה הקדימה ולא נתנה לאיש להתגודד או לנהל תעמולה. ההמון המאוכזב ניסה להתנפל על חנויות היהודים שברחוב האשכנזים ומטר אבנים ניתך על בתי היהודים וחלונותיהם,

וביחוד התכוונו הפורעים למערכת של "אונזער פריינד", אך המשטרה הדפה אותם והמהומה שקטה עד מהרה.

רוחות מנשבות בג'נבה

סוף סוף נוכחו הפולנים, כי לשוא השתדלותם להשפיע על המיעוטים והם הירפו מהם. אולם בינתיים החלו מנשבות רוחות אחרות בחוגי חבר־הלאומים, ובעוד שקודם נטתה כף המאזנים לטובת ליטא — התחילה מתבלטת נטייה גלויה לצד פולין. לא מעט תרמה לשינוי זה עקשנותה של ליטא, שידעה אך תשובה שלילית אחת לכל ההצעות, שבאו מצדדים שונים לפתרון השאלה הווילנאית. אך הגורם העיקרי היה המפנה שבא במדיניות מעצמות המערב כלפי רוסיה הסובייטית, כאשר התחילו מטפלים בהקמתן של מדינות־חיץ בין המערב והמזרח והמעצמות נוכחו כי קטנה היא ליטא וחלשה מכדי לשמש חיץ יעיל בין רוסיה וגרמניה, ולכן ביכרו להשאיר את וילנה בידי פולין כדי שתשמש חיץ חזק כזה. מפנה זה התיר את ידיה של ממשלת פולין, שחדלה מאז לחזור אחרי המיעוטים. אז נתכנס ה"סיימיק" הווילנאי, שהיה כולו פולני טהור, ובו נתקבלה פה אחד ההחלטה על הסיפוח לפולין. לא עברו ימים רבים ופילסודסקי הגיע לווילנה וקיבל את מפתחות העיר וחתם על חוזה הסיפוח, והמסך על המחזה ירד.

ליטא התמידה אמנם בתביעתה לווילנה, אסרה על כל חיבור וקשר עם העיר וילנה ועם פולין בכלל. התשיעי באוקטובר, יום כיבוש וילנה על־ידי הגנראל ז'ליגובסקי, היה לה ל"תשיעי באב" שלה, יום שבו היו הדגלים הלאומיים מונפים כשהם עטופים שחורים, ובכל הארץ היו נערכות מאות אסיפות לזכר וילנה, ועל כל צעד ושעל התנוססו כתובות "בלי וילנה לא נשקוט". הוקמה הסתדרות לאומית מיוחדת לשחרור וילנה — אבל עם כל זה פחתה והלכה התקווה לכיבושה הקרוב של וילנה, ולא עוד אלא שברבות הימים התחילו חוגים ידועים, ביחוד מבין הנוצרים־הדמוקראטים, מערערים בכלל — אם כי לא בגלוי — על נחיצותה ועל ערכה של וילנה לליטא. יתירה מזאת, נמצאו כאלה שהתחילו רואים בסיפוחה של וילנה גם סכנה תרבותית וגם מעמסה כלכלית בשביל ליטא. הלך־רוח זה הלך והתבלט יותר עם כל לחץ בינלאומי על ליטא בכיוון ההשלמה עם פולין.

ואם הליטאים כך, יהודי וילנה על אחת כמה וכמה. המפנה בדעת־הקהל הבינלאומית והסיפוח הגמור לפולין הסירו לפי שעה את השאלה מעל הפרק, וגם היהודים הוכרחו להתחיל לכוון את מחשבתם כלפי הממשלה השלטת בפועל בווילנה ולהסיח את דעתם מליטא. אך מלבד זה אירע אז בליטא גופא דבר, אשר הסיר את לב היהודים הווילנאים מאחריה.

אשליותיו של הד"ר סולובייצ'יק

היהודים הגאים שבווילנה לא היו מעולם שבעי־רצון מהמצב המשפטי של האוטונומיה היהודית בליטא, שכן לא יוחד מספיק מקום בחוקה הליטאית לזכויותיהם הלאומיות של המיעוטים כפי שדרשו היהודים, ולגמרי לא עוגנו בחוקה מוסדותיה של האוטונומיה היהודית — המיניסטריון לענייני היהודים וועד־הארץ היהודי ("נאציונאל־ראט"). יתר על כן, אפילו בתי־הספר היהודיים לא הועברו לא להלכה ולא למעשה למיניסטריון היהודי או למועצה הלאומית והיו תלויים בעיקרם במיניסטר ההשכלה הליטאי. דברים אלה הדאיגו ביותר את יהודי וילנה המנוסים והמלומדים בצרות, שכל ימי קיומה של בעיית וילנה לא היו מרוצים מעמדתם של היהודים הליטאיים ודרשו צעדים נמרצים לשינוי המצב וביצורו. הגיעו הדברים לידי כך, שבקונגרס הציוני בקארלסבאד, בשנת 1921, פנו הצירים מווילנה אל ד"ר סולובייצ'יק, שכיהן באותם ימים כמיניסטר לענייני היהודים, ודיברו אתו קשות על עמדתם הרופפת של יהודי ליטא כלפי ממשלתם ועל מלחמתם הפושרת לביצורה החוקתי של האוטונומיה. עד היום זכורה לי אותה תשובה שהשיב לנו אז ד"ר סולובייצ'יק, שהיתה צרופה כל כך הרבה אמונה ובטחון. הוא אמר: "הלואי והיינו כל כך בטוחים באישורו של המנדאט הארצישראלי, כשם שאנו בטוחים בקיומה של האוטונומיה הלאומית היהודית בליטא". כידוע, עמדה אז על הפרק שאלת אישור המנדאט על־ידי חבר־הלאומים ורבים היו הספקות והפקפוקים.

המציאות הקרובה אישרה את חששותיהם של הווילנאים ואיכזבה את בטחונם של הקובנאים. לא עברה שנה מן היום ההוא — והמצב בליטא השתנה תכלית שינוי. עם השינויים בשאלת וילנה פחת והלך בשביל הליטאים הצורך ביהודים ובתמיכתם, ועם זה הלך והתבלט יותר ויותר היחס השלילי לגבי האוטונומיה הלאומית היהודית בכלל. שנה אחת בלבד חלפה, וכבר ראה הד"ר סולובייצ'יק את עצמו מוכרח להסתלק ממשרתו, ומאז הלכה הממשלה הליטאית הלוך והצר את צעדי האוטונומיה, עד אשר זו בטלה כליל.

בד בבד עם השינויים ביחסה של ליטא כלפי האוטונומיה, הלך והצטנן גם יחסם של יהודי וילנה לליטא, עד אשר פגה לגמרי התלהבותם כלפיה וגישתם הפכה להיות ריאלית — בהתאם למשקל הכוחות הממשיים. הכיסופים הנלהבים לחיים אוטונומיים לאומיים־יהודיים נגנזו בלב לעתיד יותר טוב. לעת עתה נשאו יהודי וילנה בדומיה, כדרכם, את סבלם הקשה והמר. יש ונפל בחלקי לא פעם לסור לווילנה, אם בהיתר ואם ללא היתר, ותמיד היה לבי שותת דם למראה העוני והדלות של האחים הווילנאים. איזה גורל־אסון רודף את וילנה מאז תחילת המאה הנוכחית, גורל שאינו מרפה ממנה. והגורל הזה תוצאותיו הם — חורבן והרס מלא...

שוב ירד המסך

בנסיבות בלתי צפויות כלל חזרה שוב וילנה לליטא. בימי המבוכה באירופה הכריחה פולין את ליטא להשלים אתה ולהודות למעשה, אם לא להלכה, בהשתייכותה של וילנה לפולין. איש לא האמין ולא שיער, כי כה מהר ייהפך הגלגל על פולין עצמה. בשנת 1940 החלה הפלישה הסובייטית למערב וליטא קיבלה שוב, כמו לפני עשרים שנה, מידי הרוסים את העיר וילנה בירתה, וחודש האבל שלה — חודש אוקטובר — הפך לחודש של ששון לאומי, לחודש החירות והשחרור. אולם יחד עם קבלת וילנה קיבלה ליטא גם חיל זר בארצה — את הצבא הסובייטי, ועד מהרה נבלעה ליטא כולה וסופחה לממלכת־הענק הסובייטית, ושוב ירד המסך על ליטא ועל יהדות ליטא.

המערך הכלכלי

הכלכלה והדימוגראפיה של יהדות ליטא (1919-1939)

מיעוט רב־איכות נאבק על קיומו

כ־700 שנים חי המיעוט היהודי בליטא בשכנות הדוקה עם העם הליטאי. מיעוט יהודי זה, מבחינת נסיונו והתמחותו הכלכליים, עלה לאין ערוך על שכניו הליטאים. היה זה ציבור עירוני בעיקרו, שמילא במידה מכרעת את התפקידים הכלכליים הראשונים במעלה בשטח המסחר והתעשיה, היצוא והיבוא, קיום הקשרים עם שווקי־חוץ הקרובים והרחוקים.

כיצד ועד מה נשתנה גורלו של מיעוט זה מבחינה כלכלית, עם תקומתה של ליטא העצמאית, אחרי מאות שנות שיעבוד תחת עול שלטונם של הפולנים והרוסים? האם שאף השלטון המדיני של הרוב הליטאי הנחשל לשמור על הישגי הקידמה הכלכלית־תרבותית של המיעוט היהודי, או להיפך? מה ניצחה: הכמות או האיכות?

אנו נצטמצם כאן בהארת ההתפתחות הדימוגראפית והמצב הכלכלי של היהודים בליטא העצמאית. בעקיפין יהא עלינו לנגוע תכופות גם בשאלות אחרות — לאומיות, מדיניות ותרבו־תיות. לדעתנו חשוב לשוות לנגד עינינו את כל מכלול הבעיות של חיי ליטא העצמאית, הן של הליטאים הן של היהודים, כדי שהתופעות המבודדות והמנותקות אחת מהשניה ייראו באורן הנכון, באור משמעותן ההיסטורית והסוציולוגית.

גידולה של האוכלוסיה בליטא והרכבה הלאומי

לפי הספירה של שנת 1923 היו בליטא (בלי ממל) 2,028,971 תושבים. לפי השנתון הליטאי משנת 1939 היו בליטא ב־1 בינואר של אותה שנה, לפי אומדן, 2,521,570 תושבים, היינו, גידול של 392,599 או 19.3%, במשך למעלה מ־15 שנה.

לפי אותה ספירה של שנת 1923 היו אז בליטא 153,746 יהודים, היינו 7.6% מכלל האוכלוסיה. אין ברשותנו ידיעות רשמיות על מספר היהודים ל־1 בינואר 1939, אבל ישנן די עובדות אודות הגידול הטבעי של היהודים ואודות ההגירה היהודית, ועל סמך העובדות הללו אפשר להגיע לכלל מסקנות קרובות לאמת. הגידול הטבעי של היהודים משנת 1923 ועד ינואר שנת 1939 הגיע ל־14,365 נפשות. אחוז מסויים מהנולדים היהודים נשאר בלתי רשום. יש איפוא להניח, שהגידול היהודי הטבעי הגיע למעשה כדי 16,000 נפש.*

על הגירת היהודים ישנם ברשותנו מספרים מדוייקים רק לשנים 1928—1939. בשנים אלו היגרו מליטא 13,459 יהודים.

* הערת המערכת: לפי נתוניו של יצחק בולל ז"ל בסקר מיוחד על יהודי ליטא, היה מספר היהודים בחבל ממל, לפי ספירה בשנת 1925 — 578, היינו 0.4% ממספר התושבים כולם. לפי קביעתו של בולל ז"ל, היה מספר היהודים בחבל זה באמת גדול בהרבה מהמספר הרשמי, אשר נתקבל כתוצאה מן העובדה, שרוב יהודי החבל ציינו את לאומיותם כ"בני קלייפדה" או כגרמנים. דבר זה מוכח גם מהמספרים של העיר ממל עצמה. אחוז היהודים בעיר ביחס לכלל האוכלוסיה הגיע לפי הספירה ל־1.47, בעוד שלפי ההשתייכות הדתית הגיע אחוז ה"איזרא־עליטן" בעיר זו ל־5.09.

אולם חסרים לנו מספרים על ההגירה היהודית במשך חמש השנים 1923—1927. אם נניח שבשנים אלו לא עלתה ההגירה היהודית על הממוצע של השנים שלאחריהן — הרי שנוכל לקבוע, כי בשנים הללו היגרו מליטא כ־6—7 אלפים יהודים, ובסך־הכל במשך 1923—1939 — כעשרים אלף. ההגירה לא זו בלבד ש"אכלה" את הגידול הטבעי, אלא עוד גרעה מה"קרן". אנו מגיעים איפוא לידי המסקנה, שב־1 בינואר 1939 היו בליטא לא יותר מ־150 אלף יהודים, וקרוב לוודאי עוד פחות מזה במקצת, והם היוו בס"ה כ־6.2% מהאוכלוסיה כולה.

ההרכב הלאומי של האוכלוסיה נשתנה במשך 25 שנה — משנת 1897 ועד 1923 — בצורה כזאת:

העמים	בשנת 1897 (באחוזים)	בשנת 1923 (באחוזים)
ליטאים	67.2	84.3
יהודים	12.9	7.6
פולנים	8.9	3.2
רוסים	6.5	2.4
שונים (גרמנים, לטבים, טאטארים, צוענים ואחרים)	4.5	2.5
בסך הכל	**100.0**	**100.0**

בסוף המאה הקודמת היוו המיעוטים בליטא כמעט שליש מהאוכלוסיה כולה ואילו בשנת 1923 היוו כל המיעוטים יחד רק חלק שישי ממנה. הפולנים, שהיה ביניהם אחוז ניכר של בעלי־קרקעות גדולים ובינוניים, היגרו לפולין; הרוסים, שרבים מהם היו פקידים ואנשי צבא, יצאו לרוסיה; יהודים היגרו מליטא בהמוניהם ורבבות יהודים לא חזרו לליטא אחרי הגירוש של שנת 1915. הגידול הטבעי בין המיעוטים, שהיו ברובם תושבים עירוניים, היה נמוך מזה של הליטאים, שהיו כפריים ברובם. כתוצאה מזה נעשתה מדינת ליטא יותר ויותר אחידה מבחינת ההרכב הלאומי של האוכלוסיה. אחוז היהודים בליטא נפל בשנים 1897—1939 עד למטה ממחצית: מ־12.9 אחוז ב־1897 ל־6.2 ב־1939.

בולט יותר הוא גידולה של האוכלוסיה הליטאית העירונית. ההרכב הלאומי של האוכלוסיה העירונית היה כדלקמן:*

עמים	בשנת 1897 (באחוזים)	בשנת 1923 (באחוזים)
ליטאים	11.5	57.6
יהודים	43.1	31.9
אחרים	45.4	10.5
בסך הכל	**100.0**	**100.0**

* הערת המערכת: באין ידיעות מדוייקות על מצב היהודים בשטחים שהשתייכו ברוסיה לפלכי סובאלק, וילנה וקורלאנד, ושהיוו חלק של ליטא העצמאית, אין ברירה אלא לעשות השוואות אלה רק עם פלך קובנה לבדו שהיווה בערך 3/4 שטחה של המדינה ואוכלוסיה (היהודים בכלל).

מתקבלת תמונה מאלפת: משקל הליטאים באוכלוסיה העי־רונית גדל פי חמישה — מ־11.5% בשנת 1897 ל־57.6% בשנת 1923. גידול זה בא בעיקר על חשבון הפולנים והרוסים. יש להביא בחשבון, כי חלק מאלה, שנרשמו בשנת 1897 כפו־לנים, הציגו אחר־כך את עצמם כליטאים. אחוז היהודים בערים נפל אף הוא, אבל לא באותה מידה כמו אצל שני המיעוטים האחרים: מלמעלה מ־43 אחוז עד קרוב ל־32 אחוז.

*

בשנת 1938 כבר היוו הליטאים כשני שלישים מאוכלוסייתה של קובנה, הבירה הזמנית של ליטא העצמאית. והרי לדוגמה, מספר היהודים בערי המחוז פוניבז' ושאוולי (באחוזים):

השנים	בפוניבז' (באחוזים)	בשאוולי (באחוזים)
1897	50.9	43.4
1923	36.0	25.0
1938	26.3	20.6

אחוז היהודים ירד בשתי הערים בדיוק כדי מחצית.

ההגירה מליטא בשנים 1928—1939

במשך 12 שנה — מ־1928 ועד 1939 — היגרו מליטא למעלה מ־41 אלף נפשות, ומהן כ־14 אלף יהודים — בדיוק שליש מכל המהגרים ולמעלה מפי ארבעה ממספרם באחוזים בתוך כלל האוכלוסיה בליטא. אחוז המהגרים היהודים היה שונה מתקופה לתקופה. בשלוש השנים הראשונות — מ־1928 ועד 1930 — היה אחוז היהודים המהגרים 21, בערך פי שלושה ממספרם באחוזים בתוך האוכלוסיה הכללית; בשש השנים הבאות — 1931—1936 — כבר עלה מספר היהודים המהגרים ל־70 אחוז מבין המהגרים, למעלה מפי עשרה מהאחוז שלהם בקרב האוכלוסיה; ובשנים האחרונות — 1937—1939 — היה מספר היהודים המהגרים 55 אחוז מבין המהגרים, פי חמישה מהאחוז שלהם בתוך האוכלוסיה הכללית. ההגירה היהודית היתה איפוא הרבה יותר אינטנסיבית מאשר ההגירה הבלתי יהודית.

מפלך קובנה לליטא העצמאית

על אף הפריחה הכלכלית ברוסיה הצארית בפרוס מלחמת העולם הראשונה, היתה ההגירה היהודית מרוסיה בסימן עליה בלתי פוסקת. המוני העם היהודי כאילו חזו מראש, בחושם הטבעי הבריא, את החורבן המתרגש לבוא עליהם באירופה והוא שהניע אותם להגר בהמוניהם אל מעבר לים. בהגירת המונים זו מרוסיה לקחו היהודים מפלך קובנה חלק גדול ביותר.

המלחמה שינתה והפכה הכל באחת. נותק חוט־ההתפתחות של שלטון רוסי במשך למעלה ממאה שנה ונוצר מצב חדש לגמרי. הריסות המלחמה בשטח, שהפך אחר־כך לליטא העצמאית, דלדלו את המשק כולו. לפי נתונים רשמיים נהרסו 92,000 משקי אכרים (43%), נגדעו 150 אלף הקטאר יער והעצים הוצאו. נחרבו 42 אלף בתים, בהם רוב בתי היהודים בערים ובעיירות.

כ־80 אחוז מהאוכלוסיה היהודית שבפלך קובנה נעקרו על־ידי השלטון הצארי ממקומות מגוריהם והוגלו למרחבי רוסיה. רק חלק קטן מהם שהה במקומות סמוכים לפלך קובנה וחזר כעבור זמן קצר, אבל גם אלה חזרו שבורים ומדולדלים. המגו־רשים היהודים חזרו ממרחקי רוסיה כעבור 5—6 שנים בעירום ובחוסר כל. רובם נאלצו להתחיל הכל מחדש. בתיהם נשרפו או נשדדו. רכושם ירד לטמיון. מקורות פרנסתם נתפסו על־ידי אחרים או נעלמו לגמרי. התעשיה הליטאית הקטנה איבדה את השוק הרוסי ואת כושר שיווקה. במקום בתי־החרושת הגדולים, שחדלו להתקיים, צצו מפעלים רבים — בינוניים וקטנים, שבעליהם ופועליהם כבר היו ברובם ליטאים.

אולם מ"עז" זה יצא גם משהו מתוק בשביל שרידי היהודים בפלך קובנה: חלק ניכר מהם עבר לחקלאות. לפי הדו"ח של ה"נאציונאל־ראט" על סמך משאל משנת 1919 "עלה במידה ניכרת אחוז היהודים אשר עסקו בחקלאות. המחירים של התוצרת החקלאית היו גבוהים מאוד. אדמה לעיבוד חקלאי אפשר היה לקבל בנקל. ההתעסקות בחקלאות שיחררה במשך שנות הכיבוש מעבודת־כפיה. כל זה גרם לכך שיהודים קפצו בהמוניהם על עבודה חקלאית". אולם — קוראים אנו בדו"חות של השנים הבאות — "אופייני הדבר, שהחנויות, שצצו בכפרים כמהין וכפטריות, נפתחו דווקא על־ידי נוצרים ולא על־ידי יהודים".

הרפורמה האגראית עובדה מלכתחילה ונתפרשה אחר־כך בצורה כזאת, שיהודים מדלת־העם נהנו ממנה במידה מועטה מאוד. מגמתה היסודית של הרפורמה האגרארית היתה אך ורק לטובת האכרים, שעסקו בחקלאות מאז ומתמיד, עוד לפני המלחמה.

"מספר היהודים העוסקים במסחר" — קוראים אנו בדו"ח הנזכר של ה"נאציונאל־ראט" — "גדל במידה ניכרת בשנות המלחמה. לפני המלחמה לא עלה מספר הסוחרים היהודים על שליש ממספר האוכלוסיה היהודית, ואילו בשנת 1919 הגיע מספרם עד למעלה ממחצית. גם מצבם הורע מחמת ההתחרות, שגברה והלכה עם המעבר לתנאי מסחר תקינים ועם העליה בהוצאות. לעומת זה ירד חלקם של היהודים במלאכה: מ־30 אחוז לפני המלחמה עד ל־21.3 אחוז בשנת 1919. הגירוש לרוסיה, היוקר של חומרי גלם וחוסר האפשרות לרכוש מכונות וציוד חדשים (הישנים אבדו) הם שגרמו לירידה במלאכה היהודית. כעשרים אחוז מהאוכלוסיה היהודית אין בכוחם להתפרנס מעבודתם. אלו הן על פי רוב משפחות, שמפרנסיהן היגרו אל מעבר לים ולרוסיה או נמצאו בשבי. 20 האחוזים הללו נופלים למעמסה על הציבור היהודי" ("עשר שנים כלכלה ליטאית", קובנה/באנגלית).

דמותה הסוציאלית של האוכלוסיה הליטאית

36 שנה עברו מאז נערך מפקד האוכלוסיה ברוסיה, בשנת 1897, ועד המפקד הראשון בליטא העצמאית — בשנת 1923. שינויים רבים ומעמיקים חלו במשך שנות הסער הללו ברוסיה כולה וגם באותו שטח, שהיה אחר־כך לליטא העצמאית. המפקד של שנת 1923 עוד לא היה בו כדי לשקף את כל אותם התהליכים, שהביאו לידי כך, שהעם הליטאי, אשר קודם לא שימש אלא נושא כלכלי בארצו, קם והיה ל נ ו ש א הכלכלי במלוא המובן. אף על פי כן שיקף מפקד זה, בסך־הכל חמש שנים לאחר השגת העצמאות המדינית, כמה וכמה שינויים

חשובים. קודם כל הוקטן בהרבה מספר התושבים הפולנים והרוסים ואתם הלכו ונעלמו המעמדות העליונים שלהם — הפריצים והפקידים הגבוהים. המנגנון הפקידותי כבר גדל אז בהרבה וכמעט כולו היה בידי הליטאים. כן שיקף מפקד זה באופן חלקי את עליית חלקם של הליטאים במסחר ובתעשיה.

לפי טבלה סטאטיסטית של המפקד משנת 1923 יוצא, שמספר היהודים העוסקים בחקלאות הגיע אז בסך־הכל ל־6.0 אחוז מכלל המפרנסים, בעוד שמספר החקלאים הליטאים הגיע ל־84.5 אחוז.

היהודים היוו איפוא יוצא מן הכלל משווע ביותר בשטח התעסוקה החקלאית. במקום חקלאות תופסים אצל היהודים את המקום הראשון הפרנסות העירוניות — מסחר, תעשיה ומלאכה, שבהם מגיע חלקם עד כדי למעלה מ־50 אחוז: פי עשרה מהליטאים. חלק גדול תופסת אצל היהודים גם הקבוצה "שונים", היינו משרתות, פועלים יומיים, אנשים החיים מפנסיות או מהון שלהם. אצל היהודים תופסת קבוצה זו כדי שליש ממספר העסוקים, ואצל הליטאים — רק כדי 6 אחוזים. בשבילנו יש משום ענין רב במספרים למסחר ותעשיה.

ממאה אנשים עסוקים במסחר היו:

עמים	1897 (פלך קובנה) (באחוזים)	1923 (ליטא) (באחוזים)
יהודים	87.0	77.1
ליטאים	8.4	17.9

אחוז הליטאים העסוקים במסחר הוכפל איפוא בוודאי על חשבון היהודים, ואין ספק שבשנת 1930 כבר היה מספרם של הליטאים, העסוקים במסחר, לא פחות ממחציתם של כל העסוקים במסחר.

אותה תופעה אנו רואים גם בתעשיה ובמלאכה, בעיקר במלאכה. ממאה עסוקים בתעשיה ומלאכה היו:

עמים	1897 (פלך קובנה) (באחוזים)	1923 (ליטא) (באחוזים)
יהודים	41.2	21.1
ליטאים	41.0	66.0

חשובה ביותר היא העובדה, שאחוז היהודים במלאכה ירד כדי מחצית, שעה שאחוז הליטאים עלה עד כדי למעלה ממחצית (ראה לעיל הערת המערכת לטבלה על ההרכב הלאומי של האוכלוסיה).

ההבדל בין יהודים ובין עמים אחרים בליטא בולט גם בהשוואה בין מעמדות סוציאליים שונים. אחוז בעלי המפעלים והעסקים שבין היהודים הוא בערך פי שניים מאשר בין יתר העמים. עובדה זו משקפת את התופעה הידועה, כי היהודי מתאמץ להגיע לכלל עצמאות כלכלית, לעבוד בשביל עצמו. נטיה זו של היהודים לעצמאות כלכלית מתבלטת בכל חריפותה במסחר. מספר הפקידים והפועלים בבתי־המסחר היהודיים היה פחות מפי שלושה ופי ארבעה ממספרם במפעלים של לא־יהודים. אצל היהודים מספרם היה פחות מ־15 אחוז מכלל העסוקים במסחר, בעוד שאצל הליטאים מגיע מספרם למחצית. למעלה מ־85 אחוז מכלל היהודים העסוקים במסחר משתייכים לסוג של בעלי־בתים.

תופעה דומה חוזרת ונשנית בתעשיה ובמלאכה. אחוז היהודים בין בעלי המפעלים בתעשיה היה למעלה מ־27 אחוז, ואילו בין הפועלים התעשייתיים רק במקצת למעלה מ־17 אחוז. בין בעלי התעשיה והמלאכה הגיע מספרם של הליטאים לשני שלישים בקירוב. פירוש הדבר, כי בשנת 1923 כבר היו היהודים מיעוט בתעשיה ובמלאכה, שעה שבסוף המאה ה־19 היוו רוב גדול בשני הענפים הכלכליים הללו.

ביחס לפקידים בתעשיה המצב קצת מסובך. היהודים מהווים למעלה מ־35 אחוז בין הפקידים התעשייתיים, אף על פי שמספר הבעלים היהודים היה רק 27 אחוז. הליטאים מהווים למעלה מ־60 אחוז מבין בעלי התעשיה והמלאכה ולמעלה מ־68 אחוז בין הפועלים, ואילו בין הפקידים הם מונים פחות מ־35 אחוז.

ביחס למקצועות החפשיים והפקידות יוצא מהטבלות הסטא־טיסטיות, שבין הבעלים מאנשי המקצועות החופשיים היוו היהודים כמעט שליש ואילו בין הפקידים במקצועות הללו היוו רק 7.4 אחוזים, ובין הפועלים (משרתים, לבלרים וכדומה) רק 6 אחוזים.

לפי הספירה של 1897 היוו הליטאים 23.6% בכל הקבוצה של "פעילות רפואית וסניטארית" ורק כ־9% בין עורכי־הדין. השתתפותם של הליטאים במקצועות החופשיים הקשורים בהשכלה אקדמאית ודאי שגדלה פי שלושה או ארבעה, בעיקר על חשבון הפולנים ובחלקה גם על חשבון היהודים שבראשית המאה העשרים מנו למעלה משישים אחוז מבין הרופאים.

ולסיכום:

בכל השטח של ליטא העצמאית לא היו השינויים בחיים היהודיים, ממפקד 1897 ועד מפקד 1923, נוקבים ביותר. ההמונים היהודיים נשארו ברובם זעיר־בורגנים, חנוונים זעירים ובעלי־מלאכה עצמאיים, עם שכבה דקה מאוד של "גבירים" קרתניים ועם שכבה קצת יותר רחבה של המעמד הבינוני והאינטליגנציה. לפני מלחמת העולם הראשונה חלה בשטח זה דיפרנציאציה מסויימת. קמה שכבה של חנוונים וסוחרים יהודים וכן של בעלי־מלאכה יותר גדולים, שהעסיקו יותר פקידים ופועלים. המלחמה הפסיקה התפתחות זו ובמידה מסויימת חזרה האוכלוסיה היהודית למעמדה משנת 1897.

בעוד שהמבנה הסוציאלי והמקצועי של האוכלוסיה היהודית כשלעצמה לא נשתנה בהרבה, הרי חל שינוי במשקלה בענפים שונים של הכלכלה הליטאית. אחוז היהודים במסחר לא ירד בהרבה, אבל חלקם של הליטאים בענף זה הוכפל. הליטאים, שהגה השלטון המדיני נמצא בידם, רכשו לעצמם עמדות רבות וחשובות במסחר, אשר שימשו להם קרש קפיצה למסע השתלטות על המסחר הליטאי, מסע שהתפתח אחר־כך. גדולים בהרבה מהישגי הליטאים במסחר היו הישגיהם בתעשיה ובמלאכה. דווקא בשטח זה היתה מלחמת־ההתגוננות המאורגנת של היהודים פחות חריפה מאשר במסחר. עליתה המהירה של אינטליגנציה ליטאית עצמאית באה לידי ביטוי במפקד של שנת 1923. אינטליגנציה ליטאית זאת כאילו הדגימה בפני כל עמי המיעוטים, ובמיוחד כלפי היהודים, שאותה הקבוצה הלאומית, שהיתה נחשלת ומפגרת ביותר בעבר, כבר יש לה מנהיגות חדשה משלה, על כל מעלותיה, ויותר מזה — על כל חסרונותיה.

התפתחותה הכלכלית של ליטא העצמאית

ליטא העצמאית התקיימה כעשרים שנה. תפקידה הראשון והמכריע של הממשלה הליטאית היה ביצועה של הרפורמה האגרארית. כ־48% מהאדמה המעובדת היו אז בידי "פריצים" פולנים ורוסים, בעוד שכשמונים אחוז מהאוכלוסיה היו אכרים כפריים. בשנת 1922 אישר הסיים המכונן הליטאי (הפרלמנט הראשון) את החוק האגרארי, שלפיו הופקע עודף האדמה של כל בעלי־הקרקעות, שהיו ברשותם למעלה מ־80 הקטאר אדמה. עודף זה חולק בין האכרים לפי סוגיהם השונים. במשך כעשרים שנה חולקו באופן זה 747,901 הקטארים אדמה, ומהם הוקמו כ־40 אלף משקים חדשים. בכך סופקו הצרכים המשוועים ביותר של חלק מהאכרים מחוסרי־הקרקע ושל החיילים המשוחררים. כן קיבלו חלקות אדמה כ־40 אלף אכרים מעוטי־קרקע ובכך הצטרפו למעמד האכרים הבינוניים היותר יציבים.

אולם הרפורמה האגרארית לא פתרה, ואף לא יכלה לפתור, את השאלה האגרארית במלוא היקפה. הערים נתמלאו אכרים צמאי עבודה וזרם זה של עבודת־אכרים זולה הציף בכוח התחרותו את העבודה היהודית. לתהליך זה של נישול היהודים עזר הלחץ הגובר והולך מצד השלטונות הליטאיים, שדרשו מאת נותני העבודה — בתוכם גם היהודים — להעדיף את הפועלים הליטאים על פני היהודים.

הממשלה הליטאית הוציאה כמאה מיליון ליט (10 מיליון דולר) על הענקות והלוואות לאכרים שקיבלו קרקע, אבל היא הוציאה כסכום הזה גם על ייסוד מפעלים כלכליים קואופרטיביים, שבמשך הזמן התבסס עליהם כל המשק החקלאי. הקואופרציה הקיפה בשנת 1939 כ־175 אלף משקים כפריים, היינו למעלה מ־60 אחוז של כל המשקים במדינה. במלחמה נגד התיווך ולמען שיווק מרוכז של התוצרת החקלאית היה הקורבן הראשון והעיקרי — ה מ ת ו ו ך, שעל־פי־רוב היה יהודי. הקואופרציה הליטאית צמחה ועלתה יותר על רקע המלחמה ביהודים, מאשר על רקע המלחמה במתווך בכלל. הקואופרציה הליטאית עצמה גידלה וטיפחה בתוך מפעליה מעמד חדש של סוחרים פרטיים, אך אלה שוב לא היו יהודים, אלא ליטאים.

הקואופרציה הליטאית, שלימדה וחינכה את האכר לעבד יותר טוב את אדמתו ולשפר את תוצרתו, מילאה תפקיד חשוב בפיתוחה של החקלאות הליטאית ובהישגיה בשווקי העולם.

שלושה קואופרטיבים מרכזיים הוקמו בליטא:

א. "מייסטאס" — לתוצרת בשר, שהגיע בשנת 1939 לייצוא של למעלה מ־50 מיליון קילוגראם בשר, במקום מיליון ורבע קילוגראם בשנת 1928.

ב. "פינוצנטראס" — לתוצרת חלב, ששילם לאכרים בעד חמאה בלבד מיליוני ליט לשנה. הייצוא של "פינוצנטראס" הגיע ל־54 מיליון ליט בשנת 1939 לעומת 10 מיליון ליט בשנת 1928, ול־100 מיליון ביצים בשנת 1939 לעומת 40 מיליון בשנת 1936.

ג. "ליאַטאוקיס" — שקנה מאת האכרים תבואה, פשתן, אווזים, תרנגולות ועוד, וסיפק להם מכונות חקלאיות, דשנים ומצרכים רבים אחרים. המחזור של קואופרטיב זה הגיע בשנת 1939 ל־139 מיליון ליט לעומת 37,616,000 בשנת 1934 ו־113,908,000 בשנת 1938. ייצוא הפשתן בלבד הגיע ל־12 מיליון ליט. "ליאַטאוקיס" פרץ ותפס עמדות בלבו של הסחר המקומי, ומשום כך פגע, יותר מכל יתר הקואופרטיבים, באוכלוסיה היהודית העניה. החנווני היהודי בעיירה הקטנה התפרנס מהשווקים וה"ירידים", שבהם היו מתכנסים האכרים הכפריים למכירת תרנגולותיהם ואווזיהם, תבואתם ובהמתם, ולקניית המצרכים הנחוצים להם. הקואופרטיב ריכז בידיו את שני התפקידים האלה בהיקף גדול ביותר. המחזור של אספקת נפט בלבד על־ידיו, הגיע בשנת 1939 ל־12 מיליון ליט. בשנת 1934 סיפק שליש מתצרוכת הסוכר בליטא ו־27 אחוז מתצרוכת המלח. בשנים הבאות כבר אירגן "ליאַטאוקיס" בכפרים את ממכר האריגים, העורות והברזל, ונוסף לזה את ממכר כל המאכלות והמשקאות.

הקואופרטיבים המרכזיים הללו ריכזו בידיהם 1500 קואופרטיבים מקומיים וכאלפיים נקודות לשיווק חלב.

בשנת 1937 ריכזו הקואופרטיבים הללו בידיהם 52.8% מן הייצוא הכללי, שהיה פעם ברובו המכריע בידיים יהודיות.

הקואופרציה הליטאית לא הסתפקה בהשתלטותה על הכפר והחלה במסע כיבושים גם בעיר. בעשרות ערים פתחו הקואופרטיבים תחילה חנויות חלב וחמאה ואחר־כך מפעלים גדולים אחרים. הארגון הקואופרטיבי "פאראמה" בקובנה עשה בשנת 1936 מחזור עסקים בהיקף של 5,691,524 ליט. מאפיית הקיטור הגדולה שלו סיפקה למעלה מ־5 מיליון קילוגראם דברי מאפה. ל"פאראמה" היו בקובנה 27 בתי־עסק.

המצב הכלכלי של היהודים בליטא העצמאית

אפשר היה לסכם את מצבם הכלכלי של יהודי ליטא בהגדרה התמציתית: באופן יחסי עדיין לא רע, אבל ללא כל סיכויים, ללא כל תקווה לעתיד בשביל הדור הצעיר.

נישול היהודים בליטא מעמדותיהם הכלכליות לא התפתח בקצב מהיר ולא לווה רדיפות ונגישות גופניות, בדומה לפולין ורומניה בשנים ההן. לעומת המצב בארצות הללו נראו חיי היהודים בליטא כגן־עדן, אבל הנוער היהודי בליטא כבר היה אז מיואש ואובד עצות, בראותו כי אין לו סיכויים למעמד כלכלי כלשהו בבאות. ההתקפות על העמדות היהודיות בכלכלה הלכו ותכפו והרחיבו את היקפן. ליהודים המנושלים לא ניתנה אפילו אפשרות של הסתגלות כלשהי לפרנסות קשות אחרות. שערי העבודה בחקלאות ובתעשיה נחסמו בפני היהודים.

שלושה כוחות מאורגנים ביצעו בצורה מתוכננת את ההתקפות על עמדות היהודים, עד לנמוכות שבהן:

א. המדינה, על המנגנון המדיני והכלכלי שלה, עם כל כוח הכפיה שלו.

ב. הקואופרציה על כל ארגוניה המסועפים ובתמיכה נרחבת מצד הממשלה.

ג. החברה האזרחית הליטאית, שגדלה מהר ועלתה לגדולה. השנאה ליהודים גישרה אפילו על פני הניגודים בין הקואופרציה ובין מעמד־המתווכים הליטאי. החזית האנטי־יהודית היתה אחידה ומלוכדת.

המדינה הליטאית עצמה היתה נותן־העבודה הגדול ביותר, בעל המפעלים הגדולים ביותר וכן הצרכן הגדול ביותר. על־ידי המדיניות הכלכלית שלה, היה בכוחה להשפיע באופן מכריע על חלוקת ההכנסות הממלכתיות. והנה, המנגנון הממלכתי החדיש הזה התייצב בכל כוחו לצד עם־הרוב במסעו לקבל לרשותו בכל המהירות ובמלוא ההיקף את כל התפקידים הכלכליים, שהיו בידי עמי המיעוטים.

81% מכל שטח היערות בליטא היו שייכים למדינה. ל־73.6 מיליון ליט הגיע חלקה של ממשלת ליטא בחברות־מניות שונות. ב־14 חברות מניות היו שייכות לממשלה 40% מהמניות. הבנק הממלכתי חילק את האשראי לא לפי הצרכים המשקיים האובייקטיביים, אלא לפי הרכבם הלאומי של בעלי המפעלים. למסחר, שעדיין היה רב בו חלקם של היהודים, הוקצבו רק כ־5% מכלל האשראי הממלכתי, וספק גדול הוא אם היהודים נהנו אף במשהו מהאשראי הזעום הזה.

חלקה של המדינה, כנותן־עבודה, בולט מתוך מספרים אלה: בשנת 1936 היו בליטא כ־55 אלף פקידים, ומהם כ־35 אלף פקידים ממשלתיים ועירוניים, או 64% בקירוב. מה היה חלקם של היהודים בפקידות זו?

מ־800 פקידים עירוניים בקובנה היו 8—9 יהודים; בין 23 פקידי הבנק הממלכתי בפוניבז׳ (בשנת 1936) לא היה אף יהודי אחד, וכן בין 21 השופטים והקטיגורים ויתר הפקידים של בתי־המשפט. בשאוולי היה אז סגן ראש־עיריה יהודי, אך בין 150 הפקידים העירוניים לא היה אף יהודי אחד, מחוץ ל־5 רופאים ומהנדסים יהודים. בין כ־800 פקידים ממשלתיים בשאוולי היו בסך־הכל 11 יהודים. בווילקובישק היו בין פקידים עירוניים 7 יהודים, בין 12 חברי העיריה — 6 יהודים, בין 40 פקידים ממשלתיים יהודי אחד, וזה בעיר שמספר היהודים בה היה למעלה מ־50%. במוסדות הממשלתיים והעירוניים בליטא, לפי סיכום אחר, היו בסוף 1954 בסך־הכל 477 פקידים יהודים, היינו 1.35%, בתוכם נכללו גם 273 מורים יהודים מבתי־הספר היהודיים העירוניים.

כן נושלו היהודים בהדרגה ממסחר־היערות, שעבר בחלקו הגדול לידי הממשלה ושהיהודים מילאו בו תפקיד ניכר מקדמת דנא; ממסחר מצרכי המונופולין (גפרורים, טבק, כוהל, סוכר ועוד); מהסחר בפשתן, שבו מילאו היהודים תפקיד חלוצי והיו המשווקים היחידים לחוץ־לארץ. בשנת 1939 נשארו רק כמה סוחרים יהודים יצואני־פשתן גדולים. כל יתר סוחרי־הפשתן היהודים נושלו מפרנסותיהם. היהודים נושלו גם מתחבורת האוטובוסים הבינעירוניים, שחלקם בה היה גדול הן כבעלי אוטובוסים והן כנהגים ומכונאים.

עם התפשטות המגפה הנאצי־פאשיסטית באירופה וחדירתה גם לתחומי ליטא בהתקרב מלחמת העולם השניה — גבר והלך מסע הנישול נגד היהודים. בראש מסע זה התייצב הארגון "וורסלאס" של בעלי־המלאכה והסוחרים הליטאים. עם הקמתו של ארגון זה, אשר צמח מתוך האזרחים הליטאים העירוניים, התגבשה לראשונה האנטישמיות הליטאית ככוח מאורגן, פעיל ודינאמי. ה"וורסלינינקים" יכולים לזקוף על חשבונם את הזכות ה"היסטורית" העגומה כיוזמיה של האנטי־שמיות הכלכלית החדישה בליטא — האנטישמיות התוקפנית, שעסקה בשיסוי שיטתי נגד היהודים. גם הארגון הצבאי־למחצה Sialiu Sajunga (אגודת הקלעים) נשא באחריות לטבח־הדמים, שההמונים הליטאים המוסתים, בהדרכתם ובעזרתם של הגרמנים, ערכו ביהודי ליטא בשנות הכיבוש הנאצי.

עוד בשנת 1935 אירעו התפרצויות אנטישמיות בעיירות ורנה וקרוז׳ ונפצעו 33 יהודים, שמהם מת אחד. במשך שבוע לא העזו היהודים לפתוח את חנויותיהם. התפרצויות אלו היו בבחינת יוצא־מן־הכלל, כי לליטאים לא היתה עדיין "מסורת" של עריכת פוגרומים, בדומה לרוסיה או פולין, ותהליך ה"התפתחות" בשטח זה היה איטי.

הסיסמה של ה"וורסלינינקים" היתה: ליטא לליטאים! סיסמה זו נתקבלה באהדה רבה בחוגי הממשלה. אולם הממשלה ריסנה את האנטישמיות התוקפנית בטענה שקודם יש להדריך ולהכשיר כהלכה את האזרח הליטאי בשטח הפעילות הכלכלית, ורק אחר־כך להתחיל בפעולות משפטיות ופיסיות לדחיקת רגלי היהודים. אך הצלחותיהם של הנאצים בגרמניה בפעולות החיסול נגד היהודים, הוסיפו להט ומעוף גם לאנטישמים הליטאים ובנאומיהם של נציגים רשמיים בכינוסי ה"וורסליניג־קים" כבר מהדהדת בחוזקה בת־הקול של הנאצים הגרמניים. בכנס של ה"וורסלינינקים" במאי 1935 הבטיח ראש הממשלה יונאס בצורה ברורה ותקיפה, שהממשלה הליטאית תתמוך במאמציהם לסלק את היהודים מהמסחר הליטאי. בגליון "וורסלאס" מה־15 בינואר 1939 מציע אחד א.ר. מהעיירה יאנישוק, לא פחות ולא יותר אלא לגרש מליטא את כל היהודים שנכנסו אליה אחרי שנת 1918; לאסור את השחיטה היהודית; לאסור על היהודים ממכר יי"ש ובירה, את המסחר בקמח, תבואה, פשתן וזרעים, לאסור עליהם להחזיק מסעדות, בתי־קפה ומלונות. כן דרש להנהיג מכסת־אחוזים לגבי תלמידים יהודים, לקיים את השווקים והירידים בשבתות ולאסור כל מסחר ביום ראשון.

בתאריך הנזכר, 15.1.39, הכריז עורך "וורסלאס" ברדיו הליטאי, שהגיעה השעה השתים־עשרה לבצע את "הפיכת הערים לליטאיות". בעתון עצמו החלו להופיע מאמרים, שהמליצו על הנהגת חוק הגזע הנאצי בליטא. המאמרים תבעו לאסור על היהודים להחזיק משרתות ליטאיות, האשימו רופאים יהודים בביצוע הפלות, וקראו בנוסח היטלרי להחרים את בתי־המסחר היהודיים. כן הופיעו תמונות וקאריקטורות ברוח ה"שטירמר" הנאצי. מקרי ההתפרצויות נגד היהודים הלכו ותכפו, ובפרוס השואה הגדולה כבר היתה האווירה הכללית ביחס ליהודים מורעלת וטעונה מתיחות מסוכנת.

בסיירי בשנת 1936 בערי ליטא — בקובנה, שאוולי, פוניבז׳, וילקובישק, קיבארט ואחרות, התרשמתי במיוחד מהחזות החי־צונית של החנויות הליטאיות: כולן נראו צעירות, מתגרות, כאילו התגרו בחברותיהן — החנויות היהודיות, שנראו כה מזדקנות, מוזנחות ובעליהן מיואשים ומדוכאים. ביחוד נזדקרו לעין חנויות הסידקית והאריגים שבידי הליטאים. שני ענפי מסחר אלה בכל מזרח־אירופה היו כמעט עסקי־מונופולין של היהודים, ועתה כאילו צצו כהרף עין וקמו במקומם חנויות חדשות ונאות של ליטאים. אותו חזיון חזר ונשנה בסחר הסיטונאי. עד לשנות ה־30 היו סיטונאים ליטאים בגדר תופעה נדירה מאוד. והנה לפתע — מחסנים ליטאיים לסחר סיטונאי גדושי סחורה, ועם זה מאורגנים כהלכה ומנוהלים בשכל וחריצות מסחרית. בשיחותיהם עמי הביעו חנוונים יהודים את תמהונם מכושרם המסחרי של הליטאים, וסיכומם היה שעברו הימים בהם נהנו היהודים מזכויות עדיפות בתוקף כשרונותיהם המיוחדים ל"קומבינאציות" מסחריות.

המלאכה היהודית בליטא העצמאית

אחרי המסחר העסיקה המלאכה את המספר הגדול ביותר של יהודי ליטא, כדי שליש ממספרם הכולל.

לפי משאל של המחלקה לחקר כלכלי שליד ארגון הבנקים העממיים היהודיים בליטא, היו בשנת 1937 בתי־מלאכה יהודיים בליטא:

מקצועות	בתי־מלאכה	מספר מוחלט (באחוזים)
הלבשה	2846	42.6
מזון	1291	19.3
מחצבים	470	7.0
מתכת	739	11.1
עור	343	5.1
אריגים	37	0.6
עץ	219	3.3
נייר	164	2.5
היגיינה	331	5.0
אחרים	235	3.5
בס״ה	6,675	100.0

זהו לערך פחות ממחצית מספר בתי־המלאכה היהודיים שהיו בשנת 1898 (לפי הטבלה של איק״א) בשטח שכלל את פלך קובנה בלבד, היינו ירידה ב־53 אחוז, אף שהאוכלוסיה היהודית פחתה רק ב־40 אחוז במשך השנים הללו. ביחס לבתי־המלאכה של לא־יהודים, היו היהודים בפלך קובנה בשנת 1898 רוב גדול, לעומת 56% בשנת 1937.

מ־6,675 בתי־מלאכה של יהודים היו רק 1,616 שהיתה נהוגה בהם עבודה שכירה, היינו רק 24.2 אחוז. ביתרם עבדו הבעלים בעצמם. בעיירות הקטנות עבדו למעלה מ־87 אחוז מבתי־המלאכה היהודיים ללא עבודה שכירה.

המבנה הסוציאלי של העסוקים בבתי־המלאכה היהודיים מתבהר מתוך הטבלה הבאה:

המעמד הסוציאלי	1898 (באחוזים) (פלך קובנה)	1937 (באחוזים)
בעלים	60.9	55.2
פועלים	15.3	28.2
שוליות	23.8	16.6
בסך הכל	100.0	100.0

במלאכה היהודית לא חלו איפוא שינויים ניכרים מאז 1898, חוץ מהעמקה מסויימת בחלוקת המעמדות: אחוז הבעלים ירד במקצת ואחוז הפועלים עלה. אחוז השוליות ירד רק כדי שליש, כיוון שבזמן האחרון נתרבו בבתי־המלאכה היהודיים השוליות הנוצריים.

מן הבחינה התרבותית של המוני בעלי־המלאכה היהודיים יש ענין במספרים דלהלן:

92.8 אחוז מהבעלים־האומנים ידעו קרוא וכתוב באידיש. למעלה משליש (34%) מכל בעלי־המלאכה העצמאיים ידעו קרוא וכתוב בשפת המדינה. 51.3% מכל בעלי־המלאכה קיבלו השכלה של בית־ספר עממי, 6.3% — של בית־ספר תיכון, 35.3% — השכלה ביתית. 6.7% היו ללא השכלה.

*

משלושת הכוחות המאורגנים שפורטו לעיל, אשר ניהלו את ההתקפה המרוכזת על עמדותיהם הכלכליות של היהודים, סבלה המלאכה היהודית ביחוד מצד הכוח השלישי — מצד בעל־המלאכה הליטאי העצמאי, שזה עתה הגיע מן הכפר. אולם גם הממשלה וגם הקואופרטיבים לא טמנו יד בצלחת ועזרו לבעל־המלאכה הליטאי במלחמת־ההתחרות ביהודים.

בשנת 1936 הנהיגה הממשלה דרגות של השכלה ומקצוע במלאכה. רוב בעלי־המלאכה היהודים לא עברו השתלמות מק־צועית לא בבית־ספר ולא בקורסים מקצועיים. נוסף לזה הם לא ידעו ליטאית במידה הדרושה לבחינות בליטאית שהיו קשות עד מאוד. שוחררו מבחינות רק בעלי־המלאכה שיכלו להוכיח, כי עוסקים הם במקצועם למעלה מ־18 שנה. העיקה על בעלי־המלאכה היהודים לא חומרת החוק כשלעצמו, אלא בעיקר הפחד מהבוחנים, שכולם היו פקידים ליטאים מחסידי הליטוויניזאציה של הערים. בשעת ביקורי בליטא, בשנת 1936, שררה בעניין זה דאגה גדולה בין בעלי־המלאכה היהודים.

כמה וכמה מקצועות, שהיו מאז ומתמיד בידי יהודים, אף מהם נושלו היהודים. כאלה היו כריכיות ספרים. לפני מלחמת העולם הראשונה כמעט שלא היה בנמצא כורך ספרים נוצרי בליטא, ואילו בשנת 1936 כבר היו על 10 כריכיות יהודיות קטנות 13 כריכיות ליטאיות, שהעסיקו הרבה יותר פועלים. הממשלה אף הקימה כריכיה שהעסיקה כ־40 פועלים, כולם ליטאים. מפעל זה גרם לחיסול גמור של הכריכיות היהודיות.

אותו דין ביחס לפועלי בנין וצבעים יהודים, שלפני מלחמת העולם הראשונה היו עושים בכל מלאכה ממשלתית, בתיקוני בניינים, בתחנות־הרכבת ועוד. בליטא העצמאית נמסרו כל העבודות הללו לידי הליטאים. רק מומחים יהודים יחידים, שאי־אפשר היה לוותר עליהם, נשארו בעמדותיהם. כזה היה, למשל, התפאורן היהודי, שעבד בשביל שר הפלך הרוסי ונשאר לעבוד גם בארמונו של נשיא ליטא. כן הדבר ביחס למספרות, שהטו־בות והמפוארות שבהן היו בידי יהודים. בשנת 1936 כבר היו רוב המספרות ברחובותיה החשובים של קובנה בידי ליטאים. ספר ליטאי אחד קיבל אשראי מיוחד בבנק הממלכתי בסך 60,000 ליט. רק בחייטות עדיין לא הספיק החייט הליטאי להגיע לדרגת המומחיות והמסורת המקצועית של החייט היהודי, ואילו ביתר המקצועות נישל בעל־המלאכה הליטאי עד מהרה את היהודי מכל העמדות הגבוהות המשתלמות יותר.

יהודים במקצועות החופשיים

האינטליגנציה הליטאית היתה ממוצא כפרי, אכרי, ללא עומס של מסורת וירושה תרבותית, מעין לוח חלק, אבל היא היתה צמודה למוצאה האכרי ולאינטרסים של מעמד האכרים. מכאן מוסברת העובדה, שאת כוחותיה המעולים ואת מאמציה הגדו־לים ביותר היא הקדישה למשק החקלאי, ובצדק היתה גאוותה על כך. אחוז היהודים במקצועות החופשיים עדיין היה די גבוה בפרוס מלחמת העולם השניה, אם כי נמוך בהרבה מזה שלפני מלחמת העולם הראשונה. עם עלייתה המספרית של האינטלי־גנציה המקצועית הליטאית, רובה מגומרי האוניברסיטה והקור־סים הטכניים השונים, החלו להתבלט גילויי מתיחות בין יהודים ולא־יהודים במקצועות החופשיים, אף כי בשל מוצאו הכפרי של האינטליגנט הליטאי התפתחה מתיחות זו ביתר איטיות מאשר בארצות אחרות. האינטליגנציה הליטאית עדיין לא היתה די דינאמית־עירונית בהשוואה, למשל, לאינטליגנציה הפול־נית, שבאה מסביבה של ״פריצים״ ורוזנים ומחוגים עירוניים.

גם האוניברסיטה הליטאית היתה עוד בראשיתה, בלי מסורת אקדמאית וללא יראת־הכבוד מצד האוכלוסיה כלפי הרמה הרוחנית והמומחיות המדעית של הבוגרים המדופלמים. בליטא לא שמעו על סטודנטים יהודים נרצחים ומוכים באוניברסיטה, בדומה לפולין. בליטא לא הרביצו מכות לעורכי־דין יהודים ולא גירשו אותם מלשכות הפרקליטים, בדומה לרומניה. כאן פעל גם הגורם המדיני. מדינת ליטא הצעירה עדיין היה עליה מוראה של דעת־הציבור בעולם. ככל שהתרחב הבסיס הסוציאלי בשביל הסיסמות האנטישמיות, וככל שגברו והתבצרו המעמדות, שרצו לתפוס את העמדות הכלכליות של היהודים, כגון החנוונים ובעלי־המלאכה הליטאים — כך נעשתה גם האינטליגנציה הליטאית יותר לאומנית ותוקפנית. לימינו של האינטליגנט הליטאי עמד גורם כבד־משקל ורב־השפעה — הפטריוטיזם הליטאי. הליטאי הרופא, המשפטן, המהנדס והפרופסור היו לא בלבד אינטליגנטים מקצועיים, אלא גם מורי־העם ומנהיגיו. הם החזיקו בידיהם את המפתח לנשמת העם והם ניצלו אותו בשביל האינטרסים הקבוצתיים שלהם.

ביחס למצב במקצוע הרפואה מאלפים המספרים דלהלן:

בשנת 1935 היו בפאקולטה הרפואית 29.3 אחוז יהודים, בעוד שבשנת 1927 היה חלקם 45 אחוז, בשנת 1928 — 44.0 אחוז, ובשנת 1929 — 40 אחוז. ירידה ניכרת זאת, אשר כפי הנראה עוד גברה בשנים שלאחר מכן, באה עקב העובדה שכמעט חדלו לקבל יהודים לפאקולטה הרפואית. הם נדחקו משום כך לפאקולטה למתמטיקה ולמדעי הטבע, בתקווה "לקפוץ" משם לפאקולטה הרפואית.

אופייני הוא מספרם הנמוך של היהודים בפאקולטה למשפטים — בסך־הכל 9.1 אחוזים, אף על פי שמקצוע זה מקובל על היהודים בארצות אחרות. גרמה לכך, כנראה, העובדה, שלמשפטנים יהודים לא היו סיכויים להתקבל לעבודה במוסדות ממשלתיים.

התמונה הנכונה ביותר על התפתחותם של המקצועות החופשיים מתקבלת מהשוואת הנתונים על גידול מספר הסטודנטים באוניברסיטת קובנה: *

השנה	מספר הסטודנטים, יחד עם השומעים החופשיים, בסמסטר הסתיו	הסטודנטים היהודים במספרים	באחוזים
1922	1,168	368	31.5
1923	1,380	342	24.8
1924	1,795	388	21.6
1925	2,362	498	21.1
1926	3,062	771	25.2
1927	3,583	900	25.1
1928	4,002	1,000	25.0
1929	3,988	990	24.9
1930	4,096	1,025	25.0
1931	4,475	1,051	23.5
1932	4,548	1,005	22.1
1933	4,277	750	17.5
1934	3,709	590	15.9

* הערת המערכת: אין נתונים על היחס בין מספר הסטודנטים היהודים למספר הכולל של הסטודנטים החל משנת 1935.

בשנת 1932 הגיע מספר הסטודנטים לשיא ומאז החלה ירידה, שהגיעה בשנת 1936 לנקודה הנמוכה ביותר — כ־3,000 סטודנטים — ורמה זו נשארה יציבה. ירידה זו, בערך כשליש, פגעה בעיקר בסטודנטים היהודים שמספרם פחת ב־1933 ברבע, וב־1934 שוב ברבע.

אמנם, גם בשנת 1934 עוד היה אחוז הסטודנטים היהודים 15.9, היינו פי שניים וחצי מאחוז היהודים בקרב האוכלוסיה הכללית, אבל פחות מפי שניים מאחוז היהודים באוכלוסיה העירונית. יש להניח כי בשנים 1935—1939 — כיוון שאין ברשותנו נתונים סטאטיסטיים לשנים הללו — היה מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטת קובנה כ־500, היינו בערך אותו אחוז שהיה קיים בשנת 1934 — ששית מכלל הסטודנטים.

רב־חשיבות וקובע יותר, הוא מספרם של הסטודנטים לפי הפאקולטות השונות. כידוע, שאפו היהודים להתקבל בעיקר לפאקולטות לרפואה ולמשפטים, כיוון שביתר הפאקולטות, כמו הטכנית או הפילוסופית, לא היו להם סיכויים להתקדם ולמצוא פרנסה. המפעלים הממלכתיים והקואופרטיבים הגדולים וכן המפעלים הפרטיים לא העסיקו טכנאים ומהנדסים יהודים. כמו כן לא נתקבלו מורים יהודים בבתי־הספר התיכוניים. משום כך היה מספרם של הליטאים בפאקולטה למשפטים כה גבוה — 87.8 אחוז. בפאקולטה ההומאניסטית היה מספר היהודים נמוך ביותר — בסך־הכל 12 אחוז — כיוון שליהודים לא היו סיכויים לעבוד כמורים בבתי־הספר התיכוניים או כפרופסורים באוניברסיטה.

גם באקדמיה החקלאית, שמספר תלמידיה לפני מלחמת העולם השניה הגיע לאלף — היוו היהודים לא יותר מאשר 12 אחוז.

יש לציין, כי המגמות האנטישמיות החריפו באמצע שנות השלושים, למרות השיפור שחל אז במצב הכלכלי בליטא. תיאבונם של הליטאים — שהתבצרו בעמדות הכלכליות החדשות בערים — פשוט גבר, והם השתדלו להרחיב יותר ויותר את שטחי הישגיהם ובכלל זה במקצועות החופשיים. הפאקולטה הרפואית באה להם לעזור בכך, שהנהיגה בחינות לליטאית למסיימי הגימנסיות של המיעוטים ובחינות מיוחדות לכושר גופני בשביל אלה, שרצו להתקבל לפאקולטה. לא היתה כל הצדקה הגיונית לדרישה זו של "כושר גופני" מיוחד דווקא לסטודנטים — מדי־קאים, אלא שמחסום מלאכותי זה היה מעין "נומרוס קלאוזוס" מוסווה בשביל הנוער היהודי, כדי שאפשר יהיה להכשילו בנקל ולסגור בפניו את שערי המקצוע הרפואי. היה מקרה שוועדת־הבחינות פסלה סטודנט יהודי באמתלא של "אי־כושר גופני", אף על פי שסטודנט זה, כפי שהתברר אחר כך, בא מן הצבא בדרגת תת־קצין. לפי דרישתו של דיקן הפאקולטה הרפואית, הפרופסור לאשאס, נתקבל בסופו של דבר אותו סטודנט לפאקולטה. עד סוף שנת 1939 היו מתקבלים כ־6—7 אחוזים סטודנטים יהודים לפאקולטה הרפואית.

מ־441 פרופסורים ודוצנטים באוניברסיטת קובנה היו בשנת 1934 כ־6 יהודים: פרופסור שמעון בליאצקין בפאקולטה למשפטים, ד"ר חיים־נחמן שפירא — דוצנט לסמיטולוגיה, ד"ר נח שפירא — דוצנט לכימיה, ד"ר א. לזרסון — דוצנט בפאקולטה ההומאניסטית, ד"ר גוטמן — דוצנט לרפואה, ה' מיכליס — מרצה לאיטלקית.

והרי החומר המועט שנמצא ברשותנו בדבר חלקם של היהודים במקצועות הרפואיים והמשפטיים בשנות השלושים:

בביקורי בליטא, בשנת 1934, היו מבין 212 עורכי־דין מושבעים — 88 יהודים, או 41.5 אחוז; מ־109 פרקליטים פרטיים הורשו לעבוד 55 יהודים, או מחצית; מ־202 מיילדות היו כ־80 יהודיות, או כ־36 אחוז; מ־300 חובשים היו כ־120 יהודים, או 40 אחוז. מ־123 רופאים בקובנה היו 54 יהודים, או 44 אחוז. מ־21 רופאים בשאוולי היו 16 יהודים, או 76.2 אחוז; מ־12 מרפאי שיניים — 7 יהודים, או 58.3 אחוז; מ־10 מיילדות — 3 יהודיות, או 30 אחוז; מ־6 רוקחים 3 יהודים, או 50 אחוז; מ־9 עורכי־דין מושבעים — 3 יהודים, או 50 אחוז; מ־10 עוזרי עו״ד — 5 יהודים או 50 אחוז; מ־6 פרקליטים פרטיים — אף לא יהודי אחד. המצב בפוניבז׳ היה כך: מ־15 רופאים בשנת 1921 היו 11 יהודים, היינו 73.3 אחוז. בשנת 1932 היו שם 27 רופאים ומהם 15 יהודים, היינו 25.5 אחוז. בכל שלוש הערים הגדולות היו הרופאים ועורכי־הדין ברובם הגדול ליטאים, על אף שהיו מיעוט אפסי לפני מלחמת העולם הראשונה.

נראה, כי קרוב לשנת 1939 היה חלקם של היהודים ברפואה ובפרקליטות בליטא בערך 20%—25%, היינו ירידה פי שלושה לעומת מספרם לפני מלחמת העולם הראשונה ופי שניים ממספרם בסוף שנות העשרים.

התנועה הקואופרטיבית היהודית

היהדות הליטאית הצטיינה מאז ומתמיד בפעילות ציבורית מדרגה גבוהה ביותר. פעילות מסורתית זו גברה ביתר שאת בשנים הראשונות של העצמאות הליטאית. אולם הפעילות הציבורית נתקלה עד מהרה במכשולים ומעצורים מצד ממשלות ליטא הריאקציוניות והפאשיסטיות־למחצה. הבנקים העממיים היהודיים בערים ובעיירות היו למרכזים ציבוריים, שהעסקנים הפעילים המקומיים מצאו בהם כר נרחב לגילוי כשרונותיהם והפעלתם לטובת הכלל. על אף המחלוקת המפלגתית שררה רוח טובה של שיתוף פעולה בעבודה עממית זו, והמטרות המשותפות גישרו מעל הניגודים המפלגתיים הצרים. כינוסי הבנקים העממיים הפכו לבמות מרכזיות, אשר מעליהן הושמע ברמה קולה הקיבוצי של היהדות הליטאית, ככל שאיפשרה המסגרת הליבראלית של המשטר הפאשיסטי־למחצה. מעל במה זו סוכם מאזן המצב הכלכלי של האוכלוסיה היהודית על כל מעמדותיה ושכבותיה. שם דנו בצוותא בדבר האמצעים להקלת המצב הקשה של שכבות מסויימות, ובעיקר טיכסו עצה כיצד להדוף את התקפותיהם של המעמדות הבינוניים הליטאיים שעלו לגדולה והתנכלו לפרנסותיהם של המוני העם היהודי.

התנועה הקואופרטיבית של יהודי ליטא התרחבה מאוד בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה. הוקמה קרן מיוחדת להלוואות ארוכות־מועד בשביל בעלי־מלאכה וחקלאים, בתנאי ריבית נמוכה. הלוואות כאלו ניתנו גם לצרכי שיכון זעיר. כן הוקמה קרן מיוחדת להשכלה מקצועית, ובמשך שנה אחת — למשל, בשנת 1936 — ניתנו סטיפנדיות ל־75 איש בסכום של 22 אלף ליט. כתרופה נגד גזירת הבחינות בליטאית לבעלי־מלאכה אורגנו קורסים, שעזרו לבעלי־המלאכה להחזיק בעמדותיהם. עובדו תוכניות נרחבות לשיפור החנוונות היהודית מבחינת הנקיון והשירות ללקוחות. על־ידי עזרתה האגרונומית ומתן אשראי, הצילה המחלקה לחקלאות וירקנות יהודית, במידה מסויימת, מאבדון גמור את הענף הזה של הכלכלה היהודית. עינו של איגוד הבנקים העממיים היהודיים היתה פקוחה על המצב הכלכלי של יהודי ליטא, ותמיד חיפש אמצעים כיצד לבוא לעזרת ההמונים ולפחות להציל את העמדות הכלכליות שנרכשו מזמן.

הבנקים העממיים לא היו יהודיים מבחינה משפטית־רשמית, אולם למעשה היה מספר חבריהם היהודים לא פחות מ־95 אחוז. לשון אידיש שררה בדיבור ובכתב ובכל הפנקסנות, וכן היתה שלטת בכל הוועידות והכינוסים. בשנים האחרונות החלה הממשלה הליטאית להערים קשיים והמריצה דרישותיה להעביר את הפנקסנות לליטאית.

ערב מלחמת העולם הראשונה היו בגבולות ליטא העצמאית כ־26 קופות קואופרטיביות יהודיות. ההרכב המקצועי של חברי הקופות האלו בפלך קובנה בשנת 1911 היה כדלהלן:

מקצועות	מספר החברים	באחוזים
סוחרים וחנוונים	1481	42.1%
תעשיינים	272	7.7%
בעלי־מלאכה	1095	31.1%
חקלאים	136	3.9%
שונים	533	15.2%
בסך־הכל	**3517**	**100.0%**

ב־17 קואופרטיבים מתוך 24 שהיו בפלך קובנה, היו בסוף שנת 1911 פקדונות בסכום של 1,210,494 רובל. הממוצע של פקדון היה 216 רובל. במשך שנה זו ניתנו על־ידי 11 קואופרטיבים 11,209 הלוואות בסך 1,055,353 רובל. בממוצע היתה כל הלוואה בסך 103.4 רובל או 257.7 רובל לכל לווה.

התפתחותה החדשה של הקואופרציה היהודית בליטא החלה מיד עם שנת 1919, כשחזרו אלפי היהודים הראשונים לקובנה. זמן המעבר, על כל האנדרלמוסיה הכספית והכלכלית שלוותה אותו, ערער כמובן את הבסיס הכלכלי בליטא. פשיטות־רגל ומשברים היו מעשים של יום יום. המעבר ממארקים גרמניים למטבע הליטאי — הליט — גרם אף הוא לזעזועים חמורים. התנועה הקואופרטיבית היהודית היתה בת־לוויה לכל הזעזועים הללו, ולערך בשנת 1925 עבר עליה משבר מסוכן. בעזרת התערבותו של הג׳וינט, על־ידי מתן הלוואות חדשות באמצעות הבנק המרכזי שנוסד אז, וכן על־ידי שיטת ביקורת ורפורמות בהנהלת הבנקים העממיים היהודיים, הצליחו הקואופראטורים היהודים להחלץ מן המשבר ולבסס את התנועה על יסודות מוצקים ובריאים.

לסוף 1930 היו בליטא העצמאית 85 בנקים עממיים יהודיים עם למעלה מ־22 אלף חברים.

ההרכב המקצועי של חברי הבנקים העממיים היה זהה בערך לזה של האוכלוסיה היהודית בליטא. הסוחרים והחנוונים מכל הסוגים היוו כמעט מחצית ממספר החברים. אחריהם באים בעלי־המלאכה (חלק חמישי), אחריהם באות שלוש קבוצות שהיו מעוניינות בבנקים אלה יותר מבחינה צרכנית או רעיונית, מאשר מבחינה משקית בלבד: חקלאים, מקצועות חופשיים, פקידים ופועלים.

מבחינת ההשתתפות במוסדות המנהלים של הבנקים (ההנה־לות, המועצות, וועדות הביקורת), הרי החנוונים, שמספר חבריהם בכל הבנקים היה פחות ממחצית, היו מיוצגים במוסדות המנהלים במספר של למעלה מ־62 אחוז. מאידך, בעלי־המלאכה היו מיוצגים במוסדות הללו בפחות ממחצית מן האחוז של חברותם. על רקע זה התחולל מאבק חריף בתנועה הקואופר־טיבית היהודית בכל הארצות. בעלי־המלאכה האשימו את הסוחרים ב"תפיסת השלטון" במוסדות הקואופרטיביים ובני־צולם לטובתם, ואילו הסוחרים הכחישו האשמות אלו וטענו כי הקולר תלוי בבעלי־המלאכה עצמם, שלא הצליחו להוציא מתוכם עסקנים מוכשרים לניהול מוסדות אשראי.

המקצועות החופשיים היו מיוצגים במוסדות המנהלים בערך לפי חלקם המספרי בחברות. אחר היה המצב אצל הפקידים והפועלים: שיתופם במוסדות המנהלים היה פחות בשליש מהשתתפותם כחברים. הקבוצה הסוציאלית הקטנה ביותר — התעשיינים — היו לה נציגים במוסדות המנהלים כפליים מהמ־גיע לה לפי מספר חבריה. חברי המעמדות העניים יותר — בעלי־המלאכה, הפועלים, הפקידים — טענו שהסוחרים והת־עשיינים מנצלים את עמדתם בהנהלה לטובתם.

הרכבם המקצועי־סוציאלי של הלווים בשנת 1930 מתברר מתוך הטבלה הבאה: *

המקצוע	מספר ההלוואות		סכום ההלוואות		הממוצע של הלוואה אחת
	מוחלט	באחוזים	מוחלט	באחוזים	
סוחרים וחנוונים	5887	49.2	6,318,412	61.8	1,073.3
תעשיינים	334	2.8	708,133	7.0	2,120.1
בעלי־מלאכה	2192	18.3	1,041,380	10.2	475.8
חקלאים	803	6.8	777,189	7.6	967.8
עגלונים	489	4.1	186,709	1.4	381.8
מקצועות חופשיים	600	5.0	384,598	3.8	640.0
פקידים ופועלים	951	8.0	424,577	4.2	446.4
מחוסרי מקצוע	697	5.8	408,161	4.0	585.6
בסך־הכל	**11953**	**100.0**	**10,249,159**	**100.0**	**856.6**

מטבלה זו ניתן ללמוד, שהסוחרים קיבלו הלוואות בערך לפי חלקם באחוזים במספר החברים. אולם הסכום הכספי של ההל־וואות שקיבלו מהווה 61.8 אחוז מהסכום הכללי של ההלוואות שניתנו. התעשיינים אמנם קיבלו רק 2.3 אחוזים מכלל ההלוו־אות, בערך אותו אחוז של חלקם בחברות, אבל סכום ההלוואות שקיבלו מגיע ל־7 אחוזים, היינו פי שניים וחצי מחלקם בחברות. והיפוכם בבעלי־המלאכה: אלה היוו 19.6 אחוז בין החברים ו־18.3 בין הלווים, ואילו חלקם בהלוואות שקיבלו היה רק 10.2 אחוז מהסכום הכולל, כמעט פחות מפי שניים. עובדה זו אפשר כמובן להסבירה בכך, שבעלי־המלאכה היו זקוקים לאש־ראי במידה פחותה מזו של הסוחרים והתעשיינים, אולם ייתכן גם שהיה קורטוב של אמת בטענתם של בעלי־המלאכה, כי התעשיינים והסוחרים, שהיה להם רוב בהנהלה, צמצמו את חלקם של בעלי־המלאכה באשראי.

* הערת המערכת: אין ידיעות על חלוקת הלוואות מאוחרות יותר מאשר בשנת 1930.

המקצועות החופשיים, הפקידים והפועלים — אלה ודאי לוו כסף יותר לשם תצרוכת מאשר למטרות משקיות, ומשום כך חלקם במספר הלווים, וכן בסכום ההלוואות, קטן היה בהרבה מחלקם במספר החברים.

אופייניים הם המספרים הנוגעים לחקלאים וגננים. האחוז שלהם במספר החברים היה 5.8, בין הלווים — 6.8 אחוז, ובס־כום ההלוואות — 7.6 אחוז. מכאן אנו למדים בבהירות, שהבנ־קים העממיים הקדישו תשומת־לב מיוחדת לצרכיה של קבוצה מקצועית זו.

מהטבלה על חלוקת ההלוואות לפי סכומיהן (בשנת 1930) אנו למדים, כי הלווים של סכומים עד לאלף ליט היוו 77.4 אחוז מכלל הלווים. אלה היו ברובם מבין דשכבות העניות ביותר של העמלים היהודים, שבקושי הרוויחו כדי פרנסתם. הלווים עד 500 ליט — כולם בוודאי ממעמד העניים — היוו 60.8 אחוז, ואפילו הקבוצה הנמוכה ביותר — לווים של סכומים עד ל־300 ליט — היוו 44.2 אחוז מכלל הלווים. מכאן, שלמעלה ממחציתם של אלה שנזקקו לאשראי בבנקים הקואופרטיביים נמנו על מעמד הנצרכים, שהקופה הקואופרטיבית היתה בשבי־לם מקור־האשראי היחיד. הבנקים העממיים זכו כצדק לשאת את תוארם הנכבד: הם שירתו באמונה את המוני העם.

בין הקבוצות הגבוהות יותר קיבלו סכומים שלמעלה מ־5000 ליט רק 1.6 אחוז מכלל הלווים, למעלה מ־3000 ליט — רק 3.6 אחוז. סוגי לווים אלה, שאפשר לראותם כאמידים ביותר בקרב יהדות ליטא, היוו איפוא ביחד רק 5.3 אחוז מכלל הלווים. הלווים מאלף ועד אלפיים ליט, שאפשר לראותם כמעמד הבי־נוני, היוו במקצת למעלה משישית מכל הלווים.

ההלוואה הממוצעת מכל ההלוואות בסכום של עד אלף ליט לא עלתה על 357 ליט, היינו הלוואה לאנשים נצרכים ודחוקים ביותר. ההלוואה הממוצעת של קבוצת הלווים הגבוהה ביותר הגיעה עד למעלה מ־8 אלפים ליט. ההלוואה הממוצעת של המעמד הבינוני — הלווים מאלף ועד שלושת אלפים ליט — הסתכמה בקירוב לאלפיים ליט. בממדיה של ליטא היו אלה סכומים ניכרים. סכומי האשראי הגדולים הללו לא פגעו באופיים העממי של הבנקים הקואופרטיביים, כי בלעדי הרווחים מעסקי אשראי אלה אי־אפשר היה להחזיק בכלל את מנגנון הבנקים ולאפשר את מתן האשראי הזעיר והזול להמוני הנצרכים, שהיוו, כאמור, למעלה משלושה רבעים מכלל הלווים.

חלוקת הפקדונות בבנקים העממיים (בשנת 1930) מגלה, שהפקדונות הקטנים ביותר — עד 300 ליט — היוו שליש ממספר הפקדונות (4,544), אבל רק 1.2 אחוז מסכום הכסף המופקד (9,809,793 ליט). הפקדונות של עד אלף ליט היוו 56.6 אחוז ממספר הפקדונות, אך רק 8 אחוז מסכום הפקדונות הכולל. קבוצת הפקדונות הגבוהה ביותר — למעלה מ־5000 ליט — היוותה 11.6 אחוז ממספר הפקדונות, אבל הכניסה 55.7 אחוז מסכום הכסף המופקד. כאן אנו למדים, שהקבוצה האמידה יותר מבין חברי הבנקים הקואופרטיביים, שנהנתה יותר ממוס־דות אלו, קיבלה הנאה זו מכספיה היא, כיוון שהיא השקיעה את סכומי הפקדונות הגדולים ביותר, מבלי לנצל את חסכונו־תיהם של המעמדות העניים.

אמונה של האוכלוסיה בבנקים העממיים מודגש באופן המשכ־נע ביותר על־ידי סכומי הפקדונות:

בשנת 1925 — 2 מיליון ליט; ב־1927 — 2,624,161;

1929 — 6,885,686 ; 1930 — 11,123,259 ; 1933 — 11,333,124 ; 1935 — 9,600,000 ; 1937 — 13,900,000 ; 1938 — 14,800,000 ; 1939 — 13,000,000. במשך חמש שנים — מ־1925 ועד 1930 — עלה איפוא סכום הפקדונות יותר מפי חמישה: מ־2 מיליון ליט עד למעלה מ־11 מיליון. המשבר הכלכלי של שנות 1934—1935 הוריד את סכום הפקדונות עד לפחות מ־10 מיליון ליט. אחרי 1936 הגיעה תקופת גיאות לליטא, וסכום הפקדונות "קפץ" ל־14 ומעלה מיליון ליט לראשון בינואר 1938. מאז החלה הירידה הגדולה. שנת 1939, עם כיבוש ממל ופרוץ המלחמה העולמית, סימנה את ראשית הקץ של הקואופרציה היהודית בליטא. ל־1 בינואר 1940 ירד סכום הפקדונות ב־6 מיליון ליט. הבהלה הכללית האיצה באנשים להוציא את חסכונותיהם.

בהגיענו לנקודה זו אנו מסיימים בעצם את תיאור תולדות החיים הכלכליים של יהדות ליטא וממילא גם של תנועת הקו־אופרציה היהודית. הבנקים העממיים הקואופרטיביים רשמו דף נאה בתולדותיה של פעילותה הציבורית־היוצרת של יהדות ליטא.

יעקב ראסיין, אגרונום

חקלאות וגננות בקרב יהודי ליטא

קצת היסטוריה וסטאטיסטיקה

עם פתיחת הסקירה יש לציין, כי עבודת האדמה, גננות, גידול ירקות ומקצועות חקלאיים כגון משק-חלב, ייצור גבינה "הולנ־דית" וכדומה, תפסו מקום נכבד בחייהם הכלכליים של יהודי ליטא עוד בהיות ליטא חלק מרוסיה הצארית.

ואלה הם המספרים הסטאטיסטיים לפי מפקד התושבים משנת 1897 על היהודים בפלכי רוסיה שנכללו אחרי מלחמת־העולם הראשונה, כולם או בחלקם, בגבולות ליטא העצמאית:

בפלך קובנה עסקו בחקלאות 5.5% מבין היהודים; בפלך וילנה — 6%, בפלך גרודנה — 3.2%, ובפלך סובאלק — 9.2%. אך למעשה היה אחוז היהודים העוסקים בחקלאות הרבה יותר גדול, כי בשל החוקים האנטי־יהודיים ברוסיה חששו יהודים רבים לציין את החקלאות כמשלח־ידם, והם חכרו קרקעות באופן בלתי ליגאלי או רשמו אותן על שם גויים.

נתונים מפרסומי "יק"א" מדגימים ביתר־שאת את חלקם של יהודי ליטא בחקלאות: בפלך קובנה עיבדו יהודים 25,000 הקטאר אדמה, מזה — 3,000 הקטאר אדמה פרטית וכ־22,000 הקטאר אדמה חכורה; בפלך וילנה — כ־40,000 הקטאר, מזה 3,000 הקטאר אדמה פרטית וכ־37,000 הקטאר אדמה חכורה; בפלך סובאלק — בס"ה 33,000 הקטאר.

מהאמור אפשר לראות, כי החקלאות היהודית עיבדה בעיקר קרקעות חכורות, אך במשך הזמן גדל אחוז הקרקע הפרטית — לפי פרסומי ה"נאציונאל־ראט" ליהודי ליטא היתה בשנים 1919—1922 כמחצית הקרקעות שבידי היהודים אדמה פרטית.

במשך שנות המלחמה 1916—1919, בזמן הכיבוש הגרמני, התפתחה החקלאות בין היהודים בקצב מהיר, בגלל תנאי החיים אז, שהיו נוחים לכך.

לפי אותם הפרסומים משנות 1919—20 היו ב־110 נקודות ישוב, שבהן ישבו כ־25,000 יהודים, מבין 18,300 יהודים בגיל העבודה — 2,000 חקלאים (11%), ומתוכם היו 450 (23%) חקלאים חדשים. במשך הזמן גברה בין היהודים הנטיה לעסוק בחקלאות ובגננות.

הרפורמה האגרארית בליטא (1920—1922) השאירה בידי בעלי־האחוזות לא יותר מ־80 הקטאר לאיש, החרימה אלפי הקטארים אדמה יהודית וחילקה אותם בין האכרים הליטאים. בכל אופן, יהודים כמעט שלא נהנו מהרפורמה מחוץ למקרים ספורים בלבד.

כאלף משפחות יהודיות בעלי זכויות לקבלת קרקע, כגון חוכרי קרקע, ירקנים, לוחמי העצמאות וכיוצא בהם, נרשמו לקבלת חלקם החוקי לפי הרפורמה, אך מבוקשם לא ניתן להם.

בתקופת השלטון הצארי וגם בליטא העצמאית התחלקה החקלאות היהודית בליטא ל־5 סוגים: 1) אחוזות גדולות; 2) חקלאות כפרית; 3) חקלאות ליד הערים והעיירות; 4) גננות וירקנות ליד הערים; 5) משקי־עזר.

בעלי אחוזות גדולות

רכוש קרקעי גדול בידי יהודים היה מרוכז בעיקר בפלך סובאלק ובמקצת בגליל ממל. בפלך סובאלק נהגו לפי ה"קודכס הנאפוליאוני", שאיפשר ליהודים לרכוש אחוזות גדולות (בפלך סובאלק היו כ־15% מהרכוש הקרקעי הגדול בידי יהודים והוא הסתכם ברבבות הקטארים). שדות חיטה ושיפון יהודיים השתרעו עשרות קילומטרים לאורך הדרכים והכבישים. הגזעים המשוב־חים ביותר של פרות וסוסים גודלו במשקים היהודיים, וגם השימוש במכונות חקלאיות היה נפוץ בהם. המשקים היהודיים עלו בהרבה מובנים על אלה של שכניהם הנוצרים.

אולם הרפורמה האגרארית הביאה כליה על המשק היהודי הגדול ורובו עבר לידי הליטאים. בשנת 1940, אחרי שהשלטון הסובייטי החרים את כל הרכוש הקרקעי הפרטי, לא נשאר ולא כלום בידי היהודים. בגליל ממל נושלו היהודים מאדמותיהם על־ידי השלטון הנאצי עוד בשנת 1938.

המשק הכפרי

היו זמנים, שאכרים יהודים יישבו כפרים שלמים, או היוו חלק ניכר בכפרים בצוותא עם הליטאים. רוב האכרים היהודים ישבו בפלך סובאלק, ובהרבה כפרים גרו עשרות משפחות של אכרים יהודים. הווי חייהם של האכרים היהודים דמה אז לזה של שכניהם הליטאים: אותן הבקתות, אותו הלבוש, אותה צורת המשק. האכרים, נשיהם ובניהם עבדו בשדות מזריחת החמה עד שקיעתה וחיו חיי־אכרים קשים. הוותיקים מבין האכרים היהודים היו קשורים מאוד לאדמתם ולא שאפו לעבור העירה.

החל מסוף המאה ה־19 החל הכפר הליטאי להתרוקן מיושביו היהודים. קשיי החיים, גזרות הרשות, הבדידות בין המוני הליטאים, שאיפת הדור הצעיר לעבור לעיר, ההגירה לארצות־הברית וסיבות אחרות גרמו לכך, שהאכר היהודי נעלם מהכפר הליטאי. אחרי מלחמת־העולם הראשונה היה כבר אכר יהודי ליקר־המציאות. כ"מוהיקאנים האחרונים" נשארו יהודים מועטים בכמה כפרים בפלך סובאלק ובסביבות שאוולי וראסיין, אשר מנו מעשרה עד עשרים משפחות יהודיות. לפני מלחמת־העולם השניה לא עלה מספרם בכל ליטא על כמה מאות אכרים יהודים.

חקלאות עירונית

החקלאות ליד הערים והעיירות, וביחוד בשטח של גידול עצי פרי וירקנות, תפסה מקום ניכר בכלכלת יהודי ליטא. צורת חיים זו התאימה יותר לאופי היהודי מאשר החקלאות הכפרית. היהודי יכול היה להתגורר בעיר או בעיירה בסביבה יהודית, יכול היה לנצל יותר טוב את האפשרויות הכלכליות ואת כשרונותיו המסחריים, להעסיק עבודה שכירה ולפתח את משקו. ואכן, השפיעו היהודים בהרבה על פיתוחו של משק הגננות והירקנות האינטנסיבי בליטא.

בעשרות עיירות גדול היה שטח השדות והגנים היהודיים, ואם גם חלק מבעלי־הקרקעות שלחו ידם אף במסחר, הרי רוב־רובם התפרנסו על שדותיהם וגניהם בלבד ולא מעטים מהם גם הרחיבו את משקיהם על־ידי אדמה חכורה. היהודים פיתחו את ענפי החקלאות הזאת וגם שימשו הלוצים בהכנסת גידולים חדשים לליטא, בעיקר אחרי מלחמת־העולם הראשונה, כגון

סלק־סוכר, טבק, עולש, תורמוס מתוק, גידולי־מספוא שונים, זרעי ירקות, פירות וגרגרים משובחים, ורב היה חלקם של החקלאים היהודים באיקלומם ובהפצתם בליטא.

בגידולי טבק בקנה־מידה גדול עסקו חקלאים יהודים רבים בחבל סובאלק. היהודים הגיעו לדרגת מומחיות גבוהה בגידול הטבק והדריכו במקצוע זה גם את שכניהם הליטאים.

היהודי קפוצ׳בסקי מווירבאלן היה חלוץ גידולי העולש בליטא והקים גם את בית־החרושת הראשון בליטא לייבוש העולש בהביאו להפסקת יבוא העולש מגרמניה.

גננות וירקנות עירונית

תפקיד מיוחד וחשוב מילאו היהודים בפיתוח גידולם של פירות וירקות בקנה־מידה מסחרי.

לרגל המחסור בקרקע פרטית חכרו היהודים שטחי־קרקע גדולים מהאחוזות או ממשקי האכרים הליטאים, ובמשך עשרות שנים של טיפול אינטנסיבי הפכום לאדמת גנות פוריה ומשובחת ביותר.

את המקום הראשון בגידול ירקות מסחרי זה תפס המלפפון, ואחריו — כרוב, סלק, גזר, בצל, עגבניות (בסביבות וילנה הקימו הירקנים היהודים גם חממות רבות).

המלפפון היה גידול חביב במיוחד אצל היהודים, ואכן, בשנים ברוכות היתה ההכנסה מגידול מלפפונים גדולה מאוד. במיוחד נתפרסמו ״מלפפוני קיידאן״. ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה עמדו אפילו להקים בקיידאן, ביזמתו של האגרונום שלמה קלזון, שעמד בראש ״ברית הבנקים העממיים״, בית־חרושת לשימור מלפפונים על יסודות קואופרטיביים. גידול הירקות בקיידאן נמשך דורות רבים. כבר הסבים ואבותיהם עסקו בזה, והמלפפון הקיידאני מצא לו שווקים מצויינים ברוסיה וגם בגרמניה. במשך כ־100 שנה התפתחה בקיידאן אדמה משובחת לגידול מלפפונים, שהניבה יבולים טובים אפילו בשנות בצורת, ובשנים ברוכות נמכרו העודפים לבתי־חרושת לשימורים בקובנה. בשנת 1939 עסקו בקיידאן בגידול ירקות כ־40 משפחות.

גם בסביבות קובנה עסקו כ־50 משפחות יהודיות בגידול ירקות, בעיקר מלפפונים, ומלבד זה כרוב, בצל, עגבניות, גזר וכיוצא בזה.

בשנת 1940, עם הכיבוש הרוסי, התחילה הטראגדיה של הירקנים היהודים. האחוזות בסביבות קובנה וקיידאן, שמהן חכרו היהודים את אדמותיהם, הולאמו. השלטון הסובייטי ראה בירקנים מנצלים, ולא העמיד אדמות לרשותם. בסוף 1940 כבר נושלו רוב הירקנים היהודים ממקצועם, כפי שאירע למאות ואלפי יהודים אחרים. רק מעטים מהירקנים הועסקו במשרות אחראיות במפעלי הממשלה.

כשמדברים על הגננות והירקנות היהודית בליטא יש להזכיר את משפחת פיליפובסקי מווירבאלן, שבמשך דורות עסקה בירקנות והתמחתה בגידול זרעים משובחים. אחד מבני המשפחה, יעקב פיליפובסקי, נחשב אחד מגדולי המומחים בליטא לגידול זנים משובחים של עצי־פרי וגרגרים והמשתלה שלו סיפקה שתילים לרובם של גנני ליטא. כמו כן היה ידוע ה״גן לדוגמה״ שלו, שכל בעלי המקצוע הליטאים היו מבקרים בו לשם השתלמות. פיליפובסקי גידל גם זרעי מלפפונים וסלק מספוא. גם השלטון הסובייטי הכיר בחשיבותו של מפעל זה ולא הלאים אותו, אלא חייב את בעליו למסור את כל יבוליו לקואופרטיב הממשלתי בקובנה.

משקי־עזר

לא היתה אף עיירה בליטא שבה לא פיתחו היהודים על מגרשיהם, ליד בתיהם, משקי־עזר לגידול ירקות, עצי־פרי, מספוא לבהמות הבית ולעופות. הבעלים עצמם עיבדו את משקיהם ורק מעטים מהם העסיקו עובדים שכירים. אלפי משפחות יהודיות היו מספקות לעצמם בקיץ ובחורף חלב ותוצרתו, ביצים, בשר עוף, שומן, ירקות למיניהם וכיוצא בזה. כל אלה היוו גם מקור חשוב להכנסה נוספת.

בראשית המאה ה־20, כשהיו עדיין בליטא אחוזות גדולות, היו הרבה יהודים ״איכרי־החלב״ או ״גני הפרי״ שלהן. הראשונים חיו באחוזות או בקרבתן, קיבלו יום־יום את החלב מן האחוזות וייצרו ממנו חמאה וגבינות למכירה. האחרונים היו קוטפים את פרי העצים ומוכרים בשווקים העירוניים. עם ביצוע הרפורמה האגרארית עלה הכורת על חכירת החלב, ורק חוכרי פירות עוד המשיכו לפעול עד פרוץ מלחמת־העולם השניה.

בשנים האחרונות לפני המלחמה עסקו יהודים לא מעטים גם בייצור גבינה הולנדית, שדרשה השקעות גדולות ויידע מקצועי רב. יהודים עסקו גם בגידול דבורים, עופות ועוד, וזאת בעזרת פעולתה של חברת ״אורט״ בליטא, שהדריכה את החקלאים היהודים, אירגנה שעורי השתלמות וגם הקימה בית־ספר חקלאי בקובנה. החקלאות היוותה את הבסיס הבריא לחיי הכלכלה היהודיים ואיפשרה לישוב היהודי בליטא להתגבר על הרבה מכשולים ומשברים.

צבי פורט

הקואופרציה האשראית היהודית בליטא

מבוא

בשלהי זמאה ה־19 מנתה יהדות ליטא כרבע מיליון איש, שהתפרנסו בעיקרם ממסחר, מלאכה, תעשיה זעירה, אספקת צרכי הצבא הרוסי שעל גבול ליטא־גרמניה, ומיעוטם על משק חקלאי זעיר (גני־ירק, חכירת גני־פרי וכיוצא בזה). עיסוקיהם של התושבים נשאו לרוב אופי מקומי, וכתוצאה מרמת־החיים הנמוכה באיזור — מצאו פרנסתם בקושי.

לצורך קיום עסקיהם ופיתוחם, טבעי הדבר שנזקקו היהודים לאשראי, בעיקר לזמן קצר, ומזה דורות פנו לשם כך למלווים ברבית. אין בידינו נתונים מספיקים על תנאי האשראי במחצית השניה של המאה ה־19. מהחומר הדל שהגיע אלינו מהימים ההם נראה ששער הרבית המקובל בליטא הגיע אז ל־48%—60% לשנה (בפולין ובווהלין הגיע שער הרבית ל־100%—120% לשנה, לפי מחקר "איקא" משנת 1906).

ראוי לציין, כי במשך השנים נוצרו גם מקורות לאשראי פילנ־טרופי — קופות לגמילות־חסדים, אשר באותה עת היו 60 במספר. קופות אלה התנהלו לפי תקנון פנימי. את ההלוואות היו נותנות לזמן קצר, בלי רבית, נגד משכון של חפצים: כלי זהב וכסף, בגדים, ולפעמים אפילו כלי־מיטה. לא היו נוהגים למכור את המשכון, והלווה לא היה נאלץ להקפיד על פרעון חובו במועד.

הנהלת ה"קופות" האלו היתה פרימיטיבית והמנהלים היו גבאים מתנדבים. לא התנהלה שום סטאטיסטיקה שממנה אפשר יהיה לעמוד על היקף הפעולות, אך ידוע שההון העצמי של כ־80% מהקופות לא עלה על 100—500 רובל לקופה, ומשום כך גם סכום ההלוואות לא עלה על 10—15 רובל בממוצע, ולמעשה גם פחות מזה.

ראשיתו של האשראי הקואופרטיבי היהודי

במקביל לרוחות החדשות שהחלו נושבות באותה תקופה בשטח המחשבה הכלכלית הבינלאומית, החלה גם התפתחות מהירה של הכלכלה המקומית בליטא, ובכלל זה ייצור בשביל שווקים רחוקים. בהתאם לכך החלה להתגבש הדעה, כי יש להקים מוסדות כספיים מסודרים ובעלי תנופה. מפעלי המסחר והתעשיה הגדולים נעזרו באשראי של בנקים מסחריים, ואילו המפעלים הבינוניים והזעירים, המהווים כרגיל רוב מנין ובנין בכל משק כלכלי, נשארו ללא מקורות אשראי. רק בשנת 1898 הופיעו ברוסיה שתי האגודות השיתופיות היהודיות הראשונות לאשראי בשביל "האדם הקטן": האחת בשם "אגו־דת הלואה וחסכון" של בעלי־מלאכה וחנוונים זעירים בווילנה, והשניה — בעיירה פוריטש, בפלך מינסק. אגודות אלו שימשו דוגמה ליתר האגודות לאשראי שנוסדו אחר־כך ב"תחום המו־שב" של היהודים ברוסיה. לאחר הצלחתן הראשונה של אגודות אלו התחילו צצות רבות כמותן. אולם עד מהרה החלו השל־טונות הרוסיים להקשות על ייסודן.

אגודת הלואה וחסכון יהודית נוסדה בשנת 1901 גם בעיר קובנה. בין מייסדיה ועסקניה היו: ד"ר צבי (האנס) וולף, עו"ד גדעוני, אליאשביץ, וידוצקי, ד"ר נ. פיינברג, יוסף בירגר, ישעיהו שכנובסקי ושלמה אקונצקי.

בשנת 1902 פעלו בכל "תחום המושב" כ־50 אגודות כאלה. באותה שנה נפסק מתן האישור להקמת אגודות חדשות, עקב פקודה מאת שר האוצר הרוסי דאז, אשר קבעה כי ההנהלות והמועצות באגודות שיתופיות לאשראי יהיו מורכבות מ־2/3 נוצרים ו־1/3 יהודים. דרישה זו נתקלה בהתנגדות מוחלטת מצד היהודים, שראו בה פגיעה בזכויותיהם האזרחיות, וכן גם משום אי־מעשיותה (בין הנוצרים חברי האגודה, שמספרם הגיע רק כדי 3—4 אחוז, מעטים היו האנשים המתאימים לניהול מוסד כספי, שאמצעיו באו מכיסי יהודים).

בשנת 1905, לאחר שנבחרה ה"דומה" הראשונה, פורסם ברוסיה חוק קואופרטיבי ראשון, אשר ביטל את הפקודה השרי־רותית האמורה של שר האוצר. אך למרות זאת הקשו השלטונות על ייסוד אגודות שיתופיות יהודיות חדשות, ובמיוחד הצטיינו ביחסם זה השלטונות הרוסיים בפלך קובנה. כך הצליחו העס־קנים המקומיים בעיירה סאלאנט לייסד, בשנת 1907, אגודת הלואה וחסכון שפעלה בהצלחה משך 3 חדשים עד שהגיעה פקודה מהשלטונות לפירוקה, בנימוק כי בפרסום הרשמי של האגודה היו אי־אילו ליקויים. רק לאחר השתדלויות רבות הושג אישור חדש.

בשנת 1910 ביקשו יהודים בראדווילישוק, שירשו להם לייסד אגודה שיתופית לאשראי. על הבקשה היו חתומים 13 חנוונים ו־12 בעלי־מלאכה. בדצמבר 1911 נדרשו מגישי הבק־שה לסלק את חתימות החנוונים ולצרף במקומן חתימות של 3 בעלי־מלאכה. היוזמים מילאו אחר הדרישה, אבל גם לאחר מכן עברו למעלה משנתיים עד שקיבלו את הרשיון הדרוש. ביורבורג נמשך הדבר למעלה מ־3 שנים. כל זה גרם לכך, שבעת פרוץ מלחמת העולם הראשונה פעלו בפלך קובנה רק 24 אגודות שיתופיות יהודיות לאשראי.

באשר לאגודות אלה, ניתן לומר כי הן רכשו את אמון האוכלוסיה, וריכזו, באותה עת, למעלה מ־1,500,000 רובל כפקדונות וחסכונות (בין המפקידים היו גם נוצרים) וגם צברו הון עצמי ניכר. מתוך זה ניתנו 1,250,000 רובל כהלוואות בתשלומים לשיעורין עד לשנה. האגודות לא נהנו מאשראי מהבנק הממשלתי הרוסי או ממוסדות אחרים, ואף לא היו זקוקות לאשראי זה, להוציא אגודה אחת שלעת פרוץ מלחמת העולם הראשונה היתה חייבת לחברת יק"א... 56 רובל בסך הכל!

ראוי לציין, שבאותו זמן הקימו השלטונות הרוסיים בפלך קובנה 32 אגודות שיתופיות לאשראי, אשר חבריהן היו נוצרים ושהיו סגורות בפני יהודים. אגודות אלו לא הצליחו בעבודתן, נוהלו באופן גרוע והתקיימו רק על כספים ממשלתיים.

בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה הוטב מצבם הכלכלי של יהודי ליטא, בהשוואה למצבם בשנות הששים והשמונים של המאה התשע־עשרה. כתוצאה מהתפתחות סחר החוץ של

רוסיה, אשר ליטא, כארץ טראנזיט בקירבת הגבול הגרמני, נהנתה ממנו, התחיל חלק מהיהודים לעסוק בסוגים שונים של סחר זה. כן מילאו תפקיד חשוב בחיים הכלכליים של היהודים כספי העזרה שהגיעו מהמהגרים כתמיכה לבני משפחותיהם בליטא. גם כוח הקניה של הכפר הליטאי התחיל אז לגדול, דבר שנתן אותותיו לטובה במצב החנוונים היהודים בערים ובעיירות.

שיפור מצבם הכלכלי של יהודי ליטא שימש רקע נוח להתפתחות האגודות השיתופיות לאשראי במדינה. מצב־עניינים זה נפסק לפתע, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כאשר פקד הנסיך הגדול ניקולאי ניקולייביץ׳, במאי 1915, לגרש את היהודים מאזורי הגבול בליטא תוך 24 שעות, והיהודים נאלצו להפקיר את רכושם ולצאת מליטא בעירום ובחוסר כל. כך נתערער בבת־אחת מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית בליטא ונהרסו המוסדות הכלכליים שהוקמו על־ידיה משך שנים רבות.

הגולים נתפזרו בכל חלקי רוסיה ועברו עליהם כל תלאות ופורענויות המלחמה והמהפכה. רק מעטים, שלאחר מכן נמצאו בשטחי הכיבוש הגרמני, יכלו לחזור למקומותיהם הקודמים. אך הערים והעיירות היו ברובן שרופות והרוסות, ומשטר הכיבוש הגרמני — על ההפקעות התדירות ועבודת הכפייה שהוטלה על האוכלוסיה — הפריע לחידוש חיי הכלכלה בליטא.

אכן, בשנת 1917 השתפר במקצת המצב. האוכלוסיה היהודית התחילה להסתגל לתנאי משטר הכיבוש, שהוקלו במידתמה, ועבודת־הכפייה שהוחלפה בעבודה ציבורית העסיקה מספר ניכר של פועלים. העבודה בשביל הצבא הגרמני הביאה עימה פרנסה וגם רווח, וחלק מהיהודים הצליח להסתדר בעבודה גם במוסדות השלטון, כגון ברכבות וכיוצא בזה.

מצוקת הרעב בימי המלחמה גרמה לכך, שהיהודים אשר שרדו אז בליטא, במיוחד בעיירות הקטנות, החלו בחלקם לעסוק בחקלאות. הם חכרו קרקע מבעלי־האחוזות שנשארו במקום וגם עיבדו שטחים שבעליהם הפקירום וברחו לרוסיה.

בליטא העצמאית

בסוף שנת 1918 קמה המדינה הליטאית העצמאית. זרם היהודים השבים מרוסיה הלך וגדל, אולם החוזרים לא מצאו את הרכוש שהשאירו אחריהם. למעלה מ־1/3 מכל הערים והעיירות בליטא היו שרופות והרוסות, וגם בשאר המקומות היו רוב הבתים חרבים, החנויות ריקות ובתי המלאכה והחרושת שדודים. לפני המלחמה היו 84% ממפעלי התעשיה בליטא שייכים ליהודים. עתה נמצאו למעלה מ־50% מהם הרוסים כליל. החוזרים לא הביאו עימם שום רכוש, ובעיית שיקומם עמדה בכל חריפותה. לכן הוקמה ליד המיניסטר לענייני היהודים מחלקה כלכלית מיוחדת עם מועצה, אשר בראשה עמד העו״ד עוזר פינקלשטיין, כסגנו שימש ד״ר נ. רחמילביץ (אז סגן השר למסחר ותעשיה), וכמנהל בפועל — הכלכלן ד״ר שמואל גולדברג. מתפקידה של המחלקה היה להגיש עזרה כלכלית לאלה שחזרו. המועצה דנה בדרכים ובאמצעים לשיקום היהודים וביסוסם. הוחלט להקים: א) רשת צפופה של מוסדות קואופרטיביים לאשראי, שתקיף את כל הישוב היהודי; ב) בנק מרכזי, אשר יגייס ויספק את האמצעים הדרושים לכך.

באשר לבנק המרכזי, היה צורך לבחור בטיפוס של מוסד, שבמתכנתו יקימוהו. שתי דוגמאות עמדו אז לדיונה של המועצה הכלכלית: א) הבנק המרכזי של הקואופרציה הרוסית במוסקבה, שנשא ונתן רק עם מוסדות קואופרטיביים, ומשום כך היו פעולותיו ויכלתו מוגבלות; ב) הבנק הגרמני ״דרעזדענער באנק״, שיסודותיו היו רכושניים ופעולותיו הקיפו את הציבור הרחב ואת הקואופרציה כאחד.

לאחר דיון יסודי בשאלה, הוחלט להקים בנק כללי שמניותיו יופצו בין כל החוגים הכלכליים בליטא וגם בחוץ־לארץ, ואשר מתפקידו יהיה לשמש את האינטרסים של המסחר והתעשיה היהודיים, בכלל זה של הקואופרציה האשראית היהודית.

כדי למנוע מראש מחלוקת בדבר ההשפעה על פעולות הבנק המרכזי, הוחלט ליסדו לפי דוגמת אוצר התישבות היהודים בלונדון עם מניות־יסוד בעלות זכות הצבעה שווה למניות הרגילות. מניות־יסוד אלו צריכות היו להימצא בידי המוסד העליון של האוטונומיה היהודית בליטא. לבנק הזה ניתן השם: ״הבנק המרכזי היהודי לעידוד הקואופרציה בליטא״.

הבנק העממי הראשון

במקביל למחלקה הכלכלית שליד המיניסטר לענייני היהודים והמועצה שעל־ידה, טיפלה קבוצת עסקנים (בהם גם אחדים מהמועצה הכלכלית) בהקמתו של הבנק העממי היהודי בקובנה. עובד תקנון־מורחב־לדוגמה לפעולת אגודה מקומית, שלפיו ניתנה לה רשות לקבל פקדונות בעובר־ושב עם משיכה בהמחאות, לעסוק בהעברת כספים ובתשלומים נגד המחאות גם ללא־חברים, באשראים דוקומנטאריים וכדומה. באופן זה צריכה היתה האגודה להתארגן כמוסד בנקאי קטן, שנקרא גם בשם ״בנק עממי״. להנהלת הבנק העממי בקובנה נבחרו: יוסף בירגר, גוטמן, ברוידא, דב דודקוביץ, מרדכי מנדלברויט, צבי פורט ודוד רוזנבלום. למנהלים בפועל נבחרו יוסף בירגר וצבי פורט. ההון ההתחלתי נקבע ל־2,000 מארק, אשר גויסו לפני האסיפה. בהון זה אי־אפשר היה להתחיל בפעולות בנקאיות. אז בא לעזרה הרב א. ד. שפירא ז״ל, רבה הראשי של קובנה, שהפקיד במוסד 50,000 מארקים — תרומה שקיבל מנדבן מחוץ־לארץ להקמת קופת גמילות־חסד בקובנה. עם קבלת הסכום הזה נפתח ביום 25 בינואר 1920 (יומיים לאחר נעילת הוועידה הראשונה של ועדי הקהילות בליטא) הבנק העממי בקובנה, הראשון מסוגו בליטא.

הבנק החל בפעולתו בחדר של ועד הקהילה היהודית עם עובדים מתנדבים, ועסק במתן הלוואות קטנות לחבריו. לאחר חודש וחצי בא מיפנה גדול בהתפתחותו. עם גמר המלחמה ושובם של הפליטים לליטא, החלו קרוביהם בארצות־הברית, אנגליה ודרום־אפריקה, לבוא לעזרתם. בליטא עוד לא היה קיים שום מוסד בנקאי, ולבנקים בחוץ־לארץ לא היה כל קשר עם ליטא. לכן היו מוציאים ללקוחותיהם המחאות שמקום פרעונן היו: ורשה, ברלין, ריגה ועוד. אוצר התישבות היהודים בלונדון היה מעביר את ההמחאות הכספיות שלו לסוכנו בליבאו (לטביה).

בין פולין וליטא שררו אז יחסי מלחמה. הוצאות הנסיעה ללטביה או לברלין עלו על פי רוב על סכומי ההמחאות. בגרמניה שררה אז אינפלאציה וערך המארק היה יורד פלאים

מדי יום. על רקע זה התפתחה ספסרות בשיקים וזריזים היו קונים אותם ב־40%—50% מערכם הנומינאלי.

הבנק העממי בקובנה הכריז שהוא מוכן לקבל את השיקים לגבייה, ותוך ימים מספר זרמו לבנק שיקים לאלפים. הבנק פתח חשבון ב"דויטשה באנק" בברלין ולו נמסרו השיקים לגוביינא. בפעולה זו הוריד הבנק העממי את העמלה על גביית השיקים ל־1%.

הרושם היה עצום. מעשה זה הרים את קרן הבנק העממי בעיני הציבור שהכיר ביעילותו ונתן בו אמונו. מקבלי ההמחאות היו נוהגים להפקיד חלק מכספם בבנק וסכום הפקדונות התחיל לעלות מיום ליום. חדשים אחדים לאחר שנוסד הבנק העממי הגיעו לקובנה באי־כוח בנקים גדולים מניו־יורק, בוסטון ושיקאגו, לשם קשרי־עסק. הם מצאו בקובנה מוסד בנקאי קטנטן, אבל ראו בו מוסד ציבורי המתנהל כשורה, והתקשרו אתו לתשלום המחאות בשיקים ובהעברות טלגראפיות. הבנקים באמריקה נתנו פרסום רב לבנק העממי היהודי, ותוך זמן קצר נוצר קשר מהיר בין קרובים בארצות־הברית וליטא, לשביעות רצונם של כל הצדדים. בפעולות אלו הפך זמנית הבנק העממי בקובנה למוסד כספי מרכזי ליהודי ליטא, והוא מצדו סייע בהקמת בנקים עממיים בישובים קטנים וגדולים במדינה. גם הבנקים העממיים בערי־השדה החלו בגיוס פקדונות ומתן הלוואות ועזרה אשראית לאוכלוסיה.

הקשר עם היהדות העולמית כגורם לפיתוח הבנקים

בעקבות הבנקים הפרטיים בחוץ־לארץ התחילו גם ה"ג'וינט" והפדראציה הבאלטית־ליטאית בארצות־הברית לטפל בהעברת כספים אל מעבר לים. לפי הצעתם, הקים ה"נאציונאל־ראט" (ועד הארץ) היהודי בליטא מחלקה מיוחדת לטיפול בענינים אלה. אולם גם ה"נאציונאל־ראט" מצדו היה מבצע את הפעולות הללו באמצעות הבנקים העממיים.

ההמחאות מחוץ־לארץ שימשו בזמן ההוא גורם חשוב בשיקומן של רבבות משפחות, יהודים ולא־יהודים, והפקדונות בבנקים שימשו בסיס למתן הלוואות. ה"נאציונאל־ראט" פיתח תעמולה נרחבת להקמת בנקים עממיים. הוא שלח מדריכים לעזור בארגון הבנקים, שהדריכו את העסקנים במקום בהנהלת הפנקסים וכיוצא בזה. כן הכריז ה"נאציונאל־ראט" שכל בנק עממי חדש שיווסד, יקבל ממנו בהלוואה הון חוזר בסכום שווה לזה שתגייס האוכלוסיה במקום בצורת דמי־חבר ופקדונות גם יחד.

על היקף התפתחותם המהירה של הבנקים העממיים תעיד העובדה שעד ל־1 ביוני 1920 הספיקו 39 בנקים לגייס בצורת פקדונות 619,000 מארק, ול־1 באוקטובר גדל המספר ל־44 בנקים, אשר גייסו פקדונות בסך 3,900,000 מארקים. אך ההלוואות שנתנו הבנקים העממיים בזמן הראשון לחבריהם היו מצומצמות והגיעו עד 2000 מארק לאיש.

המחלקה הכלכלית של ה"נאציונאל־ראט" דאגה באותה תקופה לביסוס המסחר והתעשיה של יהודי ליטא ולתכלית זו טיפלה בייסוד הבנק המרכזי, שעליו הוטל לגייס אמצעים כספיים גדולים. כן נאלצה להקדיש תשומת־לב מיוחדת ודחופה לחקלאות היהודית.

גידול רשת הבנקים העממיים

מספר הבנקים העממיים גדל תוך זמן קצר והיה צורך לברר וללבן בעיות משותפות. לשם כך כונסו עסקני הבנקים העממיים להתיעצויות. התיעצות ראשונה מסוג זה התקיימה בקובנה ב־19—21 באוקטובר 1920. סוכמו בה פעולות הבנקים במשך 8 החדשים הראשונים לקיומם וצוין בסיפוק שלמרות המחסור בעסקנים מנוסים השכילו הבנקים להשקיע את ההון העצמי שלהם ואת פקדונות ה"נאציונאל־ראט" בהלוואות, שזמן פרעונן חל בתוך 8—9 חדשים, ולהשתמש בפקדונות של אנשים פרטיים לניכוי המחאות ושיקים קצרי־מועד. בהתיעצות זו נדונו פרטי הפעולות הקשורות בהמחאות מחוץ־לארץ, מתן הלוואות לבעלי־מלאכה ולחקלאים, הלוואות לתיקון בתים וכן שאלת הקשרים ההדדיים בין הבנקים. הודגש הצורך במוסד כספי מרכזי, שיאפשר מצד אחד גיוס רציני של כספים בשביל הבנקים העממיים ומצד שני יטפל בבנקים ויכוון את פעולותיהם. כמו כן הובע הרעיון שיש להקים, במקביל לבנק המרכזי, גם איגוד של הבנקים העממיים, שהנהלתו תיבחר על־ידי הבנקים עצמם והיא תטפל בכל הענינים הפנימיים שלהם.

התיעצות שניה התקיימה ב־2—5 בדצמבר באותה שנה, ובה הוקמה הנהלה זמנית לאיגוד הבנקים העממיים, בהרכב: צבי פורט — קובנה, שמואל לנדאו — פוניבז', אהרון פיין — ראדווילישוק, גילדה — שאולי, ופרידמן — ראסיין. הוטל על ההנהלה להכין הצעות מעשיות בקשר לארגון הבנקים ופעולתם, ולכנס ועידה כללית של הבנקים העממיים בליטא.

הוועידה הראשונה של הבנקים העממיים

ב־30 במארס 1921 התקיימה בקובנה הוועידה הראשונה של הבנקים העממיים, והשתתפו בה 54 צירים מ־47 בנקים. ועידה זו אישרה את התקנון של איגוד הבנקים. לפי תקנון זה היה מתפקיד האיגוד להגן על האינטרסים של הבנקים העממיים כלפי חוץ, לדאוג להשגת האמצעים הדרושים לפעולותיהם, להדריך אותם בעבודתם, לבקר ולכוון את פעולותיהם לאור עקרונות הקואופרציה הכללית. כן הוחלט בוועידה זו, שבתחומי שיפוטה של קהילה אחת אסור שיקום יותר מבנק עממי אחד, שכל הבנקים העממיים חייבים בפיקוח איגוד הבנקים, ומוסד אשר לא ימלא אחרי החלטות ועידת הבנקים ואיגודם — יוצא מרשת הבנקים המאורגנים והם יפסיקו לעבוד אתו. כל מקרה מעין זה יפורסם ברבים, כדי להרים מכשול מדרך הרבים.

בשאלת הבנק המרכזי הוחלט לאשר את הצעת הוועדה הכללית של המועצה הלאומית בענין הטיפוס של הבנק. הוטל על ההנהלה הזמנית לטפל בקבלת אשור השלטונות לתקנון איגוד הבנקים ולהוציא לפועל את החלטות הוועידה.

כללים אלה היוו אבני־מסד, שעליהן הושתת בנין־הפאר של הקואופרציה האשראית היהודית בליטא, אשר במשך קרוב לעשרים שנה שירתה בהצלחה מרובה את האינטרסים של הישוב היהודי.

בתקופה ההיא הגיעו לליטא שלושה עסקנים מהקואופרציה היהודית בחארקוב (אוקראינה), והם צורפו מיד לעבודה בקואופרציה האשראית: מאיר אכסלרוד, שנתמנה תחילה למנהל מחלקת הכלכלה של ה"נאציונאל־ראט" ואחר־כך נבחר להנהלת

איגוד הבנקים והבנק המרכזי; אברהם זברסקי, שעמד בראש צרכניה יהודית גדולה בחארקוב והיה ידוע כאיש בעל כשרונות ארגוניים מעולים, נבחר למנהל איגוד הבנקים העממיים; ויצחק (אייזיק) ברודני, בעל נסיון בנקאי עוד מבית הוריו וכן בקואופרציה האשראית היהודית בחארקוב, שהוא ארגנה ועמד בראשה, נבחר להנהלות הבנק המרכזי ואיגוד הבנקים העממיים. שלושה אלה פעלו רבות למען הקואופרציה האשראית היהודית עד עלייתם לארץ־ישראל.

עם סיום הוועידה התחיל איגוד הבנקים לפעול, אם כי התקנון שלו אושר על־ידי הממשלה רק בספטמבר 1921.

הקמת הבנק המרכזי

ה"נאציונאל־ראט", שטיפל עד אז בגיוס הון המניות של הבנק לא הצליח בפעולתו זו. הסוחרים והתעשיינים היהודים, אשר דרשו זכויות בבנק, לא המציאו את האמצעים שהבטיחו. גם בחוץ־לארץ לא היו קופצים על מניות הבנק. בינתיים נתבזבז זמן יקר, עמד לפוג תוקף הרשיון להקמת הבנק, והיה חשש רציני שתוקפו לא יוארך. לפיכך נאלץ ה"נאציונאל־ראט" לפנות אל הבנקים העממיים שיקבלו על עצמם את חלוקת המניות ביניהם ויסייעו בכך לפתיחתו המיידית של הבנק המרכזי. הבנקים העממיים קיבלו את ההצעה, לאחר שהובטח להם כי מחצית מניות היסוד של הבנק המרכזי יימסרו לידי האיגוד. וכך נפתח באחד בנובמבר 1921 "הבנק המרכזי היהודי לעידוד הקואופרציה בליטא" והחל בפעולתו.

הון המניות הרשום של הבנק המרכזי היה 3,000,000 מארק, ואילו ההון הנפרע היה רק 1,824,000 מארק. מיום היווסדו היו מסונפים אליו 71 בנקים עממיים, אשר במשך קרוב לשנה וחצי לקיומם הספיקו להתפתח ולגייס דמי־חבר וקרנות שונות בסכום של 2,500,000 מארק, בפקדונות — 19,000,000 מארק, ומספר חבריהם הגיע ל־11,000.

הבנקים העממיים הוקמו, כאמור, בתקופה ששום מוסד בנקאי אחר לא היה קיים בליטא, אולם בעת פתיחתו של הבנק המרכזי כבר היו קיימים 5 בנקים מסחריים אחרים. לכל אחד מהבנקים האלה היה הון עצמי גדול בהרבה מזה שהיה לבנק היהודי המרכזי, אך לבנק המרכזי עמדו קשריו הטובים בחוץ־לארץ, ומראשיתו הצליח לטפח פעולה ערה בהיקף ניכר.

בשנתו הראשונה של הבנק המרכזי עוד היה המטבע החוקי בליטא המארק הגרמני, שנמצא אז במצב של אינפלאציה. רק באוקטובר 1922 הוציאה הממשלה הליטאית את המארק הגרמני ממחזור המטבע במדינה ובמקומו הנהיגה מטבע משלה — הליט, שהיה מחושב על פי הדולאר האמריקאני (ליט אחד = 1/10 דולאר).

יחסים בין הקואופרציה היהודית והליטאית

הקואופרציה הליטאית הלכה והתפתחה בדרכים ובתנאים אחרים לגמרי. האוכלוסיה הליטאית היתה מרוכזת בכפר. עם תום המלחמה ושובם של הפליטים הליטאיים למקומותיהם עמדה לפניהם הבעייה של אספקת המצרכים החיוניים לאוכלוסיה. מעמד של חנוונים ליטאים לא היה בכפר. המתקדמים מבין הליטאים התחילו לארגן בכפר קואופרציה צרכנית, אשר על יעילותה כבר הספיקו לעמוד ברוסיה. על הצרכניות הוטל לספק את כל המצרכים הדרושים לבית האכר ולמשקו. בסוף שנת 1921 פעלו בליטא 350 צרכניות מאורגנות כאלה. בקובנה פעלו מוסדות מרכזיים לאספקה, למכולת, הלבשה, הנעלה וכיוצא בזה, כגון "טאלקה" ו"אוקינינקו סאיונגא" לאספקת מכונות חקלאיות, זבלים, זרעים ועוד.

עסקני הקואופרציה הליטאית כינסו בקובנה, במאי 1922, קונגרס קואופרטיבי כללי ואליו הזמינו גם יהודים, שמהם נענו ובאו 80 צירים מהקואופרציה האשראית היהודית (מספר הצירים הליטאים היה — 300).

על הקואופרציה האשראית בעיר ובכפר הירצה בקונגרס זה בא־כח איגוד הבנקים היהודיים. בוויכוח על הרצאה זו השתתפו צירי הסוציאל־דמוקראטים והסוציאליסטים העממיים הליטאיים — בעלי עמדה והשפעה — ובאו בטרוניה שהקואופרציה האשראית עוזרת בעיקר לחנווני ולאיש הבלתי פרודוקטיבי ולכן יש לפסלה כמפעל קואופרטיבי ולשלול ממנה את הסמכויות שהקואופרציה בכללה נהנית מהן. כוונתם היתה שקופה: לנגוח בקואופרציה האשראית היהודית. היתה סכנה שתביעה זו תתקבל בקונגרס ברוב דעות, אלא שכאן באה לעזרתה של הקואופרציה האשראית היהודית הכמורה הקאתולית, שהורידה — אמנם ברוב קטן — את ההצעה מסדר היום. התוצאה הממשית של הקונגרס היתה תחרות שהחלה בין המפלגות הליטאיות בהקמת אגודות שיתופיות לאשראי בכפרים ובערים, מתוך רצון לבסס באמצעותן את השפעתן הפוליטית. במשך הזמן הגיעו הדברים לידי כך, שבכפרים רבים נוסדו 3—4 אגודות ((מפלגתיות) לאשראי, שהיו מתחרות זו בזו. את האמצעים לפעולותיהן היו האגודות משיגות בהלוואות מהבנק הממשלתי, ואת הכספים היו מחלקות לחבריהן מבלי להקפיד על גבייתם.

הוועידה השניה של הבנקים העממיים

ב־22 במארס 1922 התקיימה הוועידה השניה של הבנקים העממיים בליטא. היתה זו הוועידה הראשונה לאחר אישור התקנון של איגוד הבנקים על־ידי הממשלה. הוועידה חיזקה בהרבה את האיגוד. היא אישרה את העמדה בנוגע ליחסים עם ה"פונדיישן" של הג'וינט ואיק"א, ועם זאת דרשה שעבודת השיקום של היהודים בליטא ההרוסה תתחיל ללא דיחוי. הוועידה דנה גם בשאלות ביטוח והעלתה את מחאתה החריפה נגד המונופוליזאציה של ענף כלכלי חיוני זה על־ידי הממשלה.

השפעת השינויים המוניטאריים בגרמניה על המצב הכלכלי בליטא

האינפלאציה של המארק הגרמני וייצוב המטבע הליטאי הביאו לתקופת שפע במסחר, אשר סייעה לביסוסם של הבנק המרכזי היהודי והבנקים העממיים. בשנה אחת גדל הונו העצמי של הבנק המרכזי ב־900,000 ליט, הפקדונות גדלו מ־646 אלף ל־2,300,000 ליט, וההלוואות ללקוחות הבנק — מ־1,500,000 עד 9,440,000 ליט.

בשנת 1924 החל הייצוב של המארק הגרמני, ודבר זה הביא שינוי לרעה במשקה של ליטא, אשר היה תלוי בשוק הגרמני. בשנות האינפלאציה התרגלו הסוחרים היהודים בליטא לקניות גדולות, שעלו על היקף מחזורם. עם עליית המחירים צומצמה המכירה והסוחרים לא יכלו לכבד את התחייבויותיהם. החל

גל של פשיטות־רגל. גם עול המסים הכביד והלך. 85% מהאוכ־לוסיה ישבו בכפר ורק 15% בעיר, אך בכפר ישבו הליטאים ובערים ישבו המיעוטים ובעיקר היהודים. השלטונות העדיפו להטיל את עול המסים על שכם תושבי העיר היהודים.

באותה שנה נעשו כמה נסיונות לייסד מספר צרכניות יהו־דיות בליטא, אולם ללא הצלחה יתירה. כן נוסדו אז כמה קואופרטיבים יצרניים, בעיקר על־ידי "החלוץ" (הנגריה "עבודה", קואופרטיבים של חשמלאים, ועוד), אולם גם הם לא החזיקו מעמד זמן רב.

באותה שנה עזב מר זברסקי את ליטא ועלה לארץ־ישראל. בוצעה ריאורגניזאציה במבנה ובהיקף של איגוד הבנקים העמ־מיים, הורחב מנגנון המדריכים, נוספו עובדים, ועוד. כמנהל בפועל של האיגוד נבחר מר צבי פורט, אשר שימש קודם לכן מנהל בפועל של הבנק העממי בקובנה. להנהלת האגודה נבחר גם ד"ר א. אידלסון, ששימש בתפקיד זה כשנתיים.

עזרה לתעשיה הזעירה ולבעלי־המלאכה היהודים

התעשיה הזעירה ובעלי־המלאכה נזקקו לכלים ולמכשירים שונים לצרכי עבודתם. חסרה היתה להם באותה עת האינפור־מציה על המקורות להשגת הציוד הטכני ותנאי המימון הנוחים לרכישתו. לעזרתם נחלץ הבנק המרכזי, שבשיתוף עם חברת "אורט" העולמית יסד בלונדון חברה בשם "קואופרטיב טול סופליי קומפני". חברה זו עסקה באספקת מכונות ומכשירי־עבודה מאנגליה ומגרמניה לתעשיה הזעירה ולבעלי־המלאכה היהודיים, בתנאי תשלומים לשיעורין נוחים למדי. מרכז החב־רה היה בברלין. בליטא היתה חברה זו מיוצגת על־ידי מוסד קואופרטיבי בשם "רוימש", שחבריו היו הבנקים העממיים, אשר טיפלו בגביה ובשאר העניינים הכספיים של "רוימש" מבלי לקבל כל עמלה שהיא. "רוימש" פעלה בהצלחה מרובה מספר שנים, עד אשר הפכה חברת־האם בברלין לבית־מסחר למכונות לתעשיה הכבדה והעדיפה את המפעלים הגדולים, יהודיים ולא־יהודיים, על המפעלים הבינוניים והזעירים היהודיים. באותה עת הסתבכה חברה זו בעיסקות בלתי־מוצלחות עם רוסיה הסובייטית. מחשש של הסתבכות נוספת, על כל הכרוך בה, משכו הבנקים העממיים את ידיהם מ"רוימש", וכל פעו־לתה עברה לחברת מניות מיסודה של "אורט".

שנת המשבר

בשנת 1925 מלאו חמש שנים לתנועה הקואופרטיבית היהו־דית בליטא ובאותה שנה הושלם גם בניינו המפואר של הבנק המרכזי. אך שנה זאת היתה גם שנת משבר חמור בליטא. יצוא התוצרת החקלאית ירד פלאים: מ־83 מיליון ל־68 מיליון ליט. כתוצאה מכך צומצם כוח הקניה של הכפר למינימום.

הממשלה החליטה לגוון את ענפי החקלאות ולעבור לשיטת המשק האינטנסיבי. תכנית זו בוצעה במשך חמש שנים בהצ־לחה והביאה תועלת לאוכלוסיה הליטאית. אך חוגי־המסחר היהודים נושלו על־ידיה מענפי הכלכלה, שבהם היו מבוססים במשך דורות רבים.

מלבד ייצוב המטבע בגרמניה, הבצורת ומדיניותה הכלכלית החדשה של הממשלה, נפגעה הכלכלה היהודית בליטא גם עקב הרעת היחסים המדיניים בין גרמניה לליטא בשל איזור קלייפדה (ממל). בא האיסור על בנקים בגרמניה להעניק אשראי למוסדות כספיים בליטא. איסור פתאומי זה העמיד את הבנק המרכזי היהודי במצב חמור, עד שלא יכול היה לכסות את השיקים שמשך בינתיים על בנקים בארצות־הברית. הבנק הממשלתי הליטאי סירב לעזור לבנק המרכזי בשעת מצוקה זו, והשיקים הבלתי מכוסים התחילו לחזור לליטא. קמה בהלה, המפקידים באו ודרשו את פקדונותיהם והרזרבות לא הספיקו. עזרה לא הושגה, והבנק המרכזי היהודי הפסיק את תשלומיו. הנהלת הבנק נאלצה להתפטר וההנהלה הועברה לידי ועד ציבורי שבראשו הועמד מר ל. אוז'ינסקי, תעשיין ועסקן ציבורי ידוע בקובנה, שהרגיע את המפקידים והשיג את הסכמתם למוראטוריום. כן הגיע הוועד הציבורי להסדר עם הנושים, שביניהם היו הג'וינט, אוצר התישבות היהודים בלונדון, בנקים שונים בגרמניה והעיקרי בהם — הבנק הדרזדני. לפי בקשת הוועד הציבורי שלח הבנק הדרזדני לקובנה את בא־כחו ד"ר קרוור (בנקאי יהודי מרוסיה), ולפי תכנית ההבראה שעובדה על־ידיו היה צורך:

א. להפחית את ערך מניות הבנק (שרובן נמצאו בידי הבנ־קים העממיים) ב־2/3 משוויין.

ב. לבטל את מניות היסוד.

ג. להפוך את הבנק למוסד מניות רגיל, ועל הקרדיטורים הגדולים להסכים לקבל מניות תמורת חלק חובם.

ד. להגדיל את ההון העצמי של הבנק עד לסך של 3,000,000 ליט.

תכנית זו נתקבלה על־ידי כל הצדדים המעונינים בדבר. הבנקים העממיים דרשו נציגות בהנהלה ובמועצה של הבנק המרכזי ונענו.

הוועידה החמישית של הבנקים העממיים

המשבר בבנק המרכזי פגע קשות בחיי הכלכלה של הישוב היהודי, ולזמן־מה עד כדי שיתוק פעולתם של הבנקים, שכן הדרישה המבוהלת להוצאת הפקדונות התפשטה גם בבנקים העממיים בכל ליטא.

הבנק המרכזי החזיר למפקידים 30% מהפקדונות ואת השאר דחה לשנתיים. הבנקים העממיים נאלצו במשך 3 החדשים האח־רונים של שנת 1925 להחזיר למפקידים 47.5% מפקדונותיהם ומלבד זאת להקטין במיליון ליט את חובותיהם לבנק המרכזי ולבנקים אחרים.

בוועידת הבנקים העממיים היהודיים, שהתכנסה בנובמבר 1925, התפטרו המוסדות המינהליים של איגוד הבנקים (חלק מחבריהם עזב את ליטא ועלה לארץ־ישראל) ונבחרו מוסדות מינהליים חדשים. בוועידה זו הצטרפו לתנועה הקואופרטיבית שני עסקנים ציבוריים נודעים בליטא, אשר מתוך הכרת חשי־בותם של הבנקים העממיים הסכימו להעמיד את עצמם בראש ההנהלה החדשה של ה"איגוד": העו"ד ל. גרפונקל, ציר הסיים, שנבחר כיושב־ראש המועצה, והעו"ד ראובן רובינ־שטיין, עורך העתון "אידישע שטימע", שנבחר כיושב ראש ההנהלה.

איגוד הבנקים היה מעונין בחידוש פעולתו הסדירה של הבנק המרכזי ובהחזרת האמון של הציבור בו, גם לאחר שהבנק הוצא מבעלות הקואופרציה האשראית היהודית, שכן מוסד

זה נשאר הממנן העיקרי של הבנקים העממיים. אולם בראש דאגותיו של האיגוד עמד התפקיד להבריא את הבנקים העממיים, שמצבם הכספי נתערער עקב צימצום פעולותיהם וההפסד הגדול מירידת ערך מניותיו של הבנק המרכזי. האקטיבים הוקפאו ברובם, והיה צורך לבדוק בכל בנק עממי את טיב ההלוואות והבטחונות ולהפוך את ה"אשראי הקפוא" ל"אשראי שוטף" המובטח בשטרות. בבדיקה יסודית זו התברר, כי חלק מההנהלות והמועצות של מוסדות אלה לא התחשבו כראוי באמון שבוחריהם נתנו בהם, וזאת מחמת לחץ המצוקה הכספית, והיה צורך להכניס תיקונים בזכויותיהם וחובותיהם של מנהלי הבנקים ולהטיל את מרותה של הנהלת האיגוד.

צעד עיקרי בפעולה זו היה לקבוע שבכל בנק עממי יהיה מנהל שכיר ממונה, ולא נבחר, אשר יקבל את אישור האיגוד, וכי מתן הלוואות לחברי המועצות וההנהלות בכל בנק עממי יהיה טעון אישור מוקדם מצד האיגוד. כדי שהמנהלים ימצאו סיפוק בעבודתם נקבע אופן העליה בדרגה בצורה של העברת מנהלים מצטיינים ממקום אחד למשנהו, כלומר ממוסד בעל היקף עבודה קטן למוסד גדול ממנו. כמו כן הוקמה קופת־תגמולים לעובדי רשת הבנקים העממיים. לשם הקלה על עומס העבודה באותם ימים הרחיבו את הנהלת האיגוד וצירפו אליה גם את מר ש. קלזון.

להבראת הבנקים העממיים סייעה גם ועדה פאריטטית מבאי־כח איגוד הבנקים, ה"פונדיישן" והבנק המרכזי (צ. פורט, קלזון — מהאיגוד; רדולינסקי — מה"פונדיישן", ומ. כץ — מהבנק המרכזי). על ועדה זו הוטל לבדוק את מצב הבנקים העממיים, לעבד תכנית להבראתם ולהשגיח שהתכנית תוצא בקפדנות לפועל.

מנהלי ה"פונדיישן" באירופה, ד"ר ברנרד כהן, ד"ר ל. אונגר והמזכיר הכללי מר נח ארונוביצ'י, העריכו את המאמץ שאיגוד הבנקים עושה למען שיקומם וביסוסם של הבנקים העממיים ובאו לעזרתם באשראי ניכר ובהענקות.

מימון הדדי בין הבנקים העממיים והקטנת הרבית

לאחר שהבנק המרכזי חדל לשמש מוסד של הקואופרציה, היה צורך ליצור מכשיר לעזרה הדדית בין הבנקים העממיים. למימוש מטרה זו החליטה הוועידה השביעית של הבנקים העממיים על ייסוד "קרן קואופרטיבית", והוטל על כל בנק עממי להקדיש לקרן זו 10% מרווחיו ועודפי פקדונותיו. הקרן היתה מיועדת לשעת־חירום, כגון הוצאה מבוהלת של פקדונות, כיסוי הפסדים וכדומה. למימון ההדדי הישיר בין מוסדות הרשת הקואופרטיבית לא היה תקדים בשום תנועה קואופרטיבית אחרת. הקרן התנהלה בהיקף גדול והיתה לה השפעה רבה בפיתוח הבנקים העממיים.

שיקום הבנקים העממיים הלך והתקדם והאמון בהם התחזק, כפי שנראה מהמספרים הבאים: בשנת 1928 גדל הונם העצמי של הבנקים העממיים ב־200,000 ליט; סכום הפקדונות והחסכונות בהם עלה ב־3,000,000 ליט (בקירוב); חובם לבנק המרכזי ירד ב־600,000 ליט; השטרות לגוביינא שעברו דרכם הגיעו ל־6,600,000 ליט (הגדלה ב־2,000,000 ליט). כל זה איפשר גם הקלה ניכרת בשער הרבית.

להלן טבלה המראה את השינוי שחל בשער הרבית על הלוואות בבנקים:

שער הרבית	ל־1 בינואר 1928 מספר הבנקים	ל־1 בינואר 1929 מספר הבנקים
21 — 26%	63	27
10 — 20%	22	58
ס"ה	85	85

נוצרה איפוא מעין התחרות בין הבנקים העממיים לשם הקטנת הרבית והגיעו הדברים לידי כך, שאיגוד הבנקים צריך היה להתערב ולדאוג שההורדה תבוצע בדרך מתוכננת, בהתאם לאפשרויות של כל בנק, ושהקטנת ההכנסות לא תגרום להפסדים ולגרעונות בתקציב. כדי שיוכלו להקטין את הרבית עד 18% לשנה נעזר חלק מהבנקים העממיים ב"פונדיישן", שסיפק להם אשראי זול.

הפדראציה של יהודי ליטא בארצות־הברית

בסוף שנת 1928 נערך כינוס בארצות־הברית במטרה לעזור ליהודי ליטא שנפגעו מן הבצורת הקשה והמשבר שפקד אותם. באותו מעמד ולאותה מטרה הוקמה הפדראציה של יהודי ליטא בארצות־הברית. הפדראציה התקשרה תחילה עם איגוד הבנקים העממיים ולאחר מכן יצאה לליטא משלחת מטעמה, שביקרה יחד עם נציגי האיגוד במרבית הריכוזים היהודיים בליטא ועיבדה תכנית לעזרה. אולם עם שובם של שליחי הפדראציה לאמריקה פרץ המשבר הגדול בבורסת ניו יורק, אשר פגע בתכניות הפדראציה לגיוס כספים. הארגון התפרק וכל התכניות הגדולות והתקוות שתלו בהן ירדו לטמיון.

איגוד הבנקים עשה אז מאמצים להשיג מהבנק הממשלתי הליטאי עזרה לבנקים היהודיים. הפעם הצליחו המאמצים במידה מסויימת, והבנק הממשלתי אישר לבנקים העממיים נכיון־מישנה של שטרות לקוחותיהם שנעשה בהיקף לא גדול.

שנות השלושים

לעומת שנת 1928 היתה שנת 1929 שנת ברכה יוצאת מן הכלל למדינה. השדות הניבו יבול טוב והצלחה מרובה היתה גם ביתר ענפי המשק. לא זו בלבד שנעלם הגרעון במאזן התשלומים של ליטא, אלא שזה הגיע אפילו לעודף של 23.4 מיליון ליט ובשנת 1930 היה שוב עודף של 21.3 מיליון ליט. נוצרו תנאים של רווחה בארץ ובתוך זה הוטב גם מצבו הכלכלי של הישוב היהודי, והדבר נתן את אותותיו במאזני הבנקים העממיים בתקופה ההיא. ההון העצמי של הבנקים העממיים גדל בשנת 1929 ב־400,000 ליט בערך, והפקדונות והחסכונות גדלו ב־4,500,000 ליט. החוב לבנק המרכזי ירד ב־2,500,000 ליט. סכום ההלוואות לחברים גדל ב־1,500,000 ליט. הסכום החפשי, שהבנקים העממיים החזיקו ברזרבה לתשלום הפקדונות, הגיע כבר ל־25% מסכום הפקדונות, ובאותה שנה תוסלו ההפסדים של הבנקים העממיים מהשנים הקודמות, והושג אפילו רווח נקי של קרוב ל־1,500,000 ליט.

עם מאזן כזה התכנסה ב־28—30 במאי 1930 הוועידה העשירית של הבנקים העממיים — ועידת יובל העשור. בוועידה השתתפו 199 צירים, והיא עברה במצב־רוח מרומם. צויין

בסיפוק רב התפקיד הגדול אשר מילאו הבנקים העממיים בחיי הכלכלה של הישוב היהודי בליטא וביחוד בשיקום עמדותיו הכלכליות אחרי המלחמה. הקואופרציה האשראית היהודית הספיקה להתבסס והיתה עתה מוכנה ביתר שאת לעמוד לימין הישוב היהודי במאבק הכלכלי הצפוי לו בעתיד.

בסוף שנת 1930 פעלו בליטא 85 בנקים עממיים יהודיים, בהם היו מאוגדים 22,262 חברים, שלפי משלח־ידם התחלקו כדלהלן:

1. סוחרים וחנוונים	10,279	46.2%
2. בעלי־מלאכה	3,819	17.1%
3. פועלים	1,818	8.2%
4. חקלאים	1,701	7.6%
5. פקידים	1,226	5.5%
6. בעלי מקצועות חפשיים	894	4.0%
7. חרשתנים	639	2.9%
8. ללא מקצוע קבוע	1,886	8.5%
ס"ה	**22,262**	**100%**

ב־31 בדצמבר 1930 היתה חלוקת הפקדונות בבנקים העממיים כדלקמן:

מחברים	36%	4,327,512 ליט
ממוסדות	16%	979,723 "
לא חברים	48%	8,806,178 "
ס"ה	**100%**	**14,113,413 "**

החסכונות לסוף 1930 הסתכמו ב־1,087,426 ליט, והתחלקו כדלקמן:

גודל החסכון	אחוז החוסכים
עד 100 ליט	56.7%
עד 300 "	20.2%
עד 500 "	11.4%
עד 1000 "	6.8%
עד 3000 "	4.2%
למעלה מ־3000 ליט	0.7%
	100%

כאמור, היו אמנם השנים 1929/30 שנות שפע, אולם כבר אז היה מורגש שהשפע הזה אינו אלא זמני. ברור היה, כי לא ייתכן מצב כלכלי טוב לזמן ארוך בארץ אחת בודדת, בשעה שבעולם כולו היה משבר כלכלי ההולך ומתרחב. המטבע של ליטא הקטנה אמנם נשאר איתן, אך המדינה התחילה לסבול מהמשבר הכללי בעולם.

בתקופה ההיא נוספה עוד סיבה שגרמה להחמרת המצב הכלכלי. ההגה הממשלתי היה בידי מפלגת ה"טאוטינינקים" (הלאומניים), שדאגה לחיזוק היסודות הליטאיים במדינה כולה ומדיניותה פגעה קשות גם בחיים הציבוריים והתרבותיים של האיזור האוטונומי קליפדה (ממל). פגיעת הליטאים בזכויותיהם של הגרמנים בממל גררה סנקציות כלכליות מצד גרמניה ובהן איסור על יבוא תוצרת ליטאית. בשנת 1931 פחת היצוא ב־60 מיליון ליט וירד עד ל־273.1 מיליון ליט, ובשנת 1932 הוא פחת ב־84 מיליון ליט נוספים וירד עד 189.1 מיליון ליט. בסך הכל פחת איפוא היצוא הליטאי בשנתיים אלו ב־43% לעומת היצוא בשנת 1930.

תוצאות אלו אילצו את הממשלה הליטאית להחיש את השלמת השינוי הסטרוקטורלי של החקלאות במדינה, שהוחל בו עוד לפני כן, היינו הפיכת המשק החקלאי לאינטנסיבי וחיפוש שווקים חדשים לתוצרת החקלאית. הממשלה דאגה לאיכר הליטאי ושמרה על האינטרסים שלו על־ידי מענקים שונים וסובסידיות, ואילו היהודי נשאר ללא משען. במידה שהממשלה הצליחה למצוא שווקים חדשים ליצוא (אנגליה וארצות־הברית), היא עשתה זאת באמצעות קואופרטיבים ליטאיים אשר ליהודים לא היתה בהם כל דריסת־רגל. דבר זה פגע ביהודים שהתפרנסו מסחר־חוץ והאבטלה גדלה והלכה.

התמוטטותם של בנקים גדולים בעולם עוררה עצבנות גם בקרב הציבור בליטא. החלה הוצאה מבוהלת של פקדונות, ומובן שתופעה זו לא פסחה גם על הבנקים העממיים היהודיים. בכל הבנקים במדינה הגיעה ההוצאה ל־50%—60% מסכום הפקדונות, ואילו מהבנקים העממיים היהודיים הוצאו הפעם רק 30% מן הפקדונות. הסיבה לכך היתה נעוצה בעובדה שאיגוד הבנקים, אשר שלט על המכשיר הקואופרטיבי של ה"מימון ההדדי" ברשת הבנקים שלו, היה מעביר לבנקים שנפגעו מהוצאה מבוהלת של פקדונות את הסכומים שנזקקו להם לתשלום הפקדונות הנדרשים. תכסיס זה השפיע השפעה מרגיעה ביותר על המפקידים. אמצעים אלה גם איפשרו לבנקים העממיים לא להעלות את שיעור הרבית על הלוואות.

בשנת 1931/32 פירסמה הממשלה הליטאית שלושה חוקים הנוגעים לקואופרציה במדינה:

א. **חוק המסים**, שלפיו שוחררו לגמרי ממסים הקואופרטיבים אשר הונם העצמי היה פחות מ־50,000 ליט, ואילו על הקואופרטיבים שהונם העצמי עלה על הסכום האמור הוטל לשלם 8% מהרווח הנקי שלהם, בו בזמן שהמסים על מפעלים בלתי קואופרטיביים נעו בין 11% ל־16% מהרווח. החוק היה איפוא לטובת הקואופרציה, אבל לא בנקל הסכימו השלטונות שחוק זה יחול גם על מוסדות הקואופרציה היהודית. עמל רב השקיע איגוד הבנקים עד שהושג הפירוש המוסמך, שלפיו ניתן גם לבנקים העממיים היהודיים ליהנות מחוק זה.

ב. **חוק ההשגחה על הקואופרטיבים** היה מלכתחילה מכוון נגד הקואופרטיבים המפלגתיים האופוזיציוניים לממשלה. החוק ייפה את כוחם של המבקרים הממשלתיים להטיל על קואופרטיב, בשל העבירה הקלה ביותר, קנס עד 2500 ליט, ללא זכות ערעור, אך עם פירסומו הופעל החוק בעיקר נגד המוסדות הקואופרטיביים היהודיים.

ג. **חוק שפת הנהלת הענינים בקואופרטיב**, שלפיו חייבים היו ענייני הקואופרטיב להתנהל רק בליטאית. חומרתו של חוק זה עלתה אפילו על החוק הצארי, שהתיר בזמנו — בפולין ובפלך קובנה — לנהל את פנקסי הקואופרטיבים בשפת המיעוט, שאליו השתייך רוב החברים בקואופרטיב. חוק זה היה מנוגד לנוהל שהיה קיים בכל השנים הקודמות. היה בכך לא רק משום פגיעה קשה בכבודו ובזכויותיו של הישוב היהודי, אלא גם הכבדה רבה על ניהול המוסדות, שכן מנגנון הבנקים ואף חברי ההנהלות והמועצות לא שלטו בשפה הליטאית במידה מספקת.

משנת 1932 החל מצבם הכלכלי של היהודים מחמיר והולך, כתוצאה מנישולם מכמה ענפי מסחר, מהכבדת עול המסים על היהודים, ממתן עדיפויות שונות לקואופרטיבים, והפסקה כמעט מלאה של קבלת תמיכה מקרובים באמריקה עקב המשבר.

מאידך, הממשלה הכבידה עולה על המוסדות הכספיים היהו־דיים והצרה צעדיהם. הוצאה פקודה, שלפיה נדרש רשיון ממ־שלתי כתנאי מוקדם לקבלת פקידים בכל דרגה שהיא לעבודה בקואופרטיב. כמו כן היה המפקח הממשלתי על הקואופרטיבים צריך לאשר את תקציבו השנתי של כל קואופרטיב. בעיקר הכביד הדבר על הבנקים העממיים היהודיים, הואיל ונקבע תחילה כי תקציבו השנתי של מוסד כזה לא יעלה על 2.5% מן הסכום הכללי של ההלוואות שאותו מוסד נתן, בעוד שהרבית הוגבלה על פי החוק ל־8% לשנה לכל היותר. תקנות אלה כוונו במיוחד כדי לפגוע בבנקים העממיים היהודיים, שכן אמצעיהם התבססו על פקדונות פרטיים ולא על אשראי ממשלתי זול, שממנו נהנו רק מוסדות ליטאיים.

ההגבלות האמורות והרעת מצבם הכלכלי של היהודים בליטא בכלל, השתקפו באותו זמן בהיקף פעולותיהם של הבנקים העממיים. לדוגמה אפשר להביא את הירידה התלולה של המסמכים לגוביינא, שסכומם ירד מ־8.5 מיליון עד 4.5 מיליון ליט.

במצב זה נאלץ איגוד הבנקים להשקיע מאמצים כדי למנוע מן הקואופרציה האשראית היהודית סכנות רבות.

הוועידה ה־15 של הבנקים העממיים החליטה להקים מועצה כלכלית ליד איגוד הבנקים העממיים. על מועצה זו הוטל לחפש דרכים להטבת המצב הכלכלי של הישוב היהודי. כמו־כן הוחלט על הקמת קרן לשם מתן ערבויות על הלוואות לבעלי־מלאכה. המועצה הכלכלית החלה עבודתה בתנופה גדולה, וכמטרה ראשונה הציבה לעצמה עריכת מיפקד ארצי של בעלי־המלאכה והתעשיה. הוקמה רשת של סוכנים בכל מקום ישוב יהודי, שעליהם היה לקבל תשובות לשאלונים בצירוף חוות־דעת ולהמציאם למרכז. לאחר איסוף החומר הוצאה בשנת 1936 חוברת שהכילה אינפורמציה פחות או יותר מושלמת אודות בעלי־המלאכה והתעשיה היהודיים בליטא. סוכמו קווי פעולה לעזרה קונסטרוקטיבית, בעלת מגמות פיתוח לזמן ארוך. אולם הזמן לא התאים עוד לפעולות מעין אלו, עקב השינויים המ־דיניים הנוקבים שחלו אז במצבה של ליטא, וממילא גם במצ־בם של התושבים היהודיים.

מלחמת־העולם השניה

בספטמבר 1939 פלשו הגרמנים לפולין וכבשוה. גל של פליטים יהודים הגיע מפולין לליטא, מקום שם זכו ליחס חם ולעזרת אחים. באותה עת כבשו הרוסים את וילנה ומסרוה לליטאים. דבר זה גם הביא לכך, שהקואופרציה האשראית היהודית בווילנה הצטרפה לרשת הבנקים העממיים היהודיים בליטא.

תחילה היתה תקווה שבמלחמה זאת תשאר ליטא אי ניט־ראלי, אבל היא התבדתה כבר בשנת 1940. באמצע שנה זו נכבשה ליטא בידי הצבא האדום וכעבור זמן קצר סופחה ליטא לברית המועצות "מרצונה הטוב". עם השתלטות המשטר הקומוניסטי על המדינה והחרמת הרכוש הפרטי והציבורי קיבלו גם הבנקים העממיים היהודיים, ששירתו את האוכלוסיה היהודית עד הרגע האחרון, צו להפסקת פעולותיהם ולמסירת הרכוש לבנק הממשלתי הסובייטי.

הקואופרציה היהודית — מעשה ידיו להתפאר של הישוב היהודי בליטא — אשר מיום היווסדה השתלבה בחיי הישוב היהודי על כל חלקיו, נדם קולה עם הסובייטיזאציה הכפויה של ליטא.

תמה תקופת מאבקו של הישוב היהודי בליטא על קיומו הכלכלי, מאבק אשר נושאת דגלו היתה הקואופרציה האש־ראית היהודית במדינה זו.

חינוך ותרבות

דב ליפץ

החינוך העברי והתנועה העברית בליטא העצמאית
(1920—1940)

לזכרו של ידידי וחברי
ד"ר רפאל רבינוביץ ז"ל

הרקע ההיסטורי. היסוד החוקי. רשת בתי־הספר של "תרבות". המקורות הכספיים. הישגים וכשלונות. המורים. ספרי לימוד. חניכי בתי־הספר. תנועת הנוער. פעולות תרבות. התנועה העברית ו"תרבות". סיכום. ביבליוגרפיה.

כיום, שלושים שנה לאחר חיסולו של הקיבוץ היהודי בליטא, יש ענין רב להכיר את מפעלו החינוכי בין שתי מלחמות העולם. לא פחות חשובה הכרת הגורמים והיסודות שעליהם התבססה מערכת החינוך היהודי בארץ זו.

ליטא העברית, על עשרות מוסדות החינוך שלה ואלפי חניכיה, היתה בשעתה תופעה מופלאה. מפעל חינוכי על טהרת העברית, ברוח המסורת הלאומית והאידיאלים הציוניים, בסביבה זרה ואף עויינת, נראה באותם ימים כדבר יוצא דופן, החורג מכל שיגרה חינוכית וסותר כל נסיון פדגוגי נורמאלי לחנך ילדים בשפת אמם וברוח סביבתם הקרובה. ראוי איפוא לעמוד על התנאים והנסיבות שאיפשרו נסיון זה, על תוצאותיו ופירותיו החברתיים והחינוכיים. המסקנות הן חיוניות גם כיום לגבי החינוך היהודי בתפוצות, שהוא אמנם שונה לגמרי, עולם יהודי שלאחר השואה, לאחר הקמת מדינת ישראל ולאורם של השינויים המהפכניים שחלו במחצית השניה של המאה הנוכחית.

החינוך העברי בליטא לא היה פרי קוניונקטורה מדינית. הוא צמח על קרקע רוויה מסורת רוחנית של תורה והשכלה, הוא נוצר על־ידי חברה שתפארתה היתה בעיקר לא על ענקי־הרוח שהקימה והעניקה ליהדות הגולה, אלא על המוניה הספוגים אהבת תורה ודבקות במסורת ובמוסר והמושרשים עמוק בתרבות יהודית. נאמנותם של המונים אלה לערכים הלאומיים עמדה במבחנים רבים. היא לא התערערה גם בימי ה"השכלה", עם נפילתן של חומות הגיטו הרוחני ופריצתן של מגמות טמיעה והתבוללות בין יהודי מזרח־אירופה. ספרות ההשכלה בגרמניה, פולין וארצות אחרות, זעזעה את יסודות המסורת הרוחנית וסללה את הדרך להתנכרות לאומית, אך בליטא היו אופיה ומגמותיה אחרים לגמרי. עם כל הבקורת שהטיחה גם היא נגד תופעות חברתיות שליליות בקרב היהדות, הרי היא נשארה נאמנה לערכי־היסוד הלאומיים ואף שימשה שופר להחייאת הלשון העברית וחלוץ לתנועת חיבת־ציון. ספרות זו סללה בזמנה את הדרך לציונות והכשירה את הקרקע לספרות העברית החדשה.

בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הנוכחית התחנך רובו של הנוער היהודי בבתי־ספר מסורתיים, היינו ב"חדרים" ובישיבות, שיצאו להן מוניטין בגולה. אך תהליך השתלבותם של יהודי ליטא בחייה החברתיים והכלכליים של מדינת רוסיה הביא מאות, ואחר כך אלפים, מבני הנוער לבתי־ספר חילוניים ממשלתיים. ראשונים היו בני שכבות "מבוססות" (סוחרים, קבלנים, פקידים) ואחריהם באו בני שכבות רחבות בציבור היהודי. לא שאיפת התבוללות הניעה את הדור הצעיר לנהור לבתי־ספר זרים, אלא השאיפה להכשיר עצמם למלחמת החיים בתנאים חדשים. הוריהם לא ויתרו על חינוכם היהודי ודאגו להמשך משנתם החינוכית בחדר, או בישיבה. באותם הימים נוסדו גם בתי־ספר חילוניים, בשפת ההוראה הרוסית, לילדים יהודים. בתי־ספר אלה מנעו מתלמידיהם את הצורך לחלל שבת וכן הכלילו בתכנית לימודיהם גם שעות ללימודי יהדות ודת. אף בתי־הספר שהיו מוכרים בשם "תלמוד תורה" הנהיגו לימודים חילוניים בצד לימודי קודש. מלבד בתי־ספר ציבוריים, או ממשלתיים, בשפת ההוראה הרוסית, קמו גם בתי־ספר פרטיים לבנים ולבנות (בנפרד) בעשרות ישובים יהודיים בליטא. בין אלה זכתה לפרסום מיוחד הגימנסיה של פ. כגן בווילנה. בית־ספר זה הצטיין לא רק ברמה גבוהה של לימודים, אלא גם בחינוך יהודי רציני ובחבר מורים מומחים בעלי שם ועמדה בציבור היהודי. מוסד חינוכי שני, שיצא לו שם ברוסיה כולה, היו "הקורסים הפדגוגיים בגרודנה", בהנהלתו של אהרון כהנשטם, מטובי המחנכים היהודים בזמנו. מוסד זה הכשיר עשרות מורים למוסדות חינוך בליטא ומחוצה לה, שהיו נושאי שליחות חינוכית לאומית (עיין מאמרו של אהרון קרון ז"ל על הקורסים הפדגוגיים בגרודנה, בכרך א' של "יהדות ליטא").

עם גירושם של יהודי ליטא בשנת 1915 לפנים רוסיה ועם כיבושם של פלכי קובנה, וילנה, גרודנה וסובאלק על־ידי הגרמנים, נהרסה מערכת החינוך היהודי שהיתה קיימת מזה דורות. שלטונות הכיבוש הגרמני שאפו להקים מוסדות חינוך גרמניים. מתוך הכרת אופיו המיוחד של הקיבוץ היהודי בשטח זה, הטיל הממשל הגרמני על מספר קצינים יהודים בצבא הגרמני לפקח על בתי־ספר אלה ולהכניס בהם את הרוח הגרמנית. קצינים יהודים אלה, שרובם היו חניכי מסורת יהודית אורתודוכסית "נוסח פראנקפורט", ראו את תפקידם להקים מוסדות חינוך ברוח אורתודוכסית הקרובה להם. בין המוסדות שקמו ביוזמתם, או במרצם, ראוי לציין במיוחד את בית־הספר הריאלי בקובנה בהנהלתו של ד"ר יוסף קרליבך, שנתפרסם אחר־כך כרבה של האמבורג. שפת ההוראה בבית־ספר זה היתה גרמנית, אבל ללימודים היהודיים הוקצו שעות רבות והיתה קיימת דאגה לטיפוח המסורת הדתית. בין שאר המחנכים שהטביעו את חותמם על החינוך היהודי בליטא באותן השנים היו הד"ר ליאו־שמואל דויטשלנדר וד"ר שלזינגר. מספר מחנכים יהודים מאותה תקופה נשארו בליטא והמשיכו בפעולה החינוכית גם לאחר תום הכיבוש הגרמני.

בשנת 1919, עם תקומתה של ליטא העצמאית, החלו המוני יהודים חוזרים מגלות רוסיה שהיתה אחוזה אז בלהבות המהפכה ומלחמת־אזרחים. החל תהליך של שיקום הקיבוץ היהודי בליטא בתנאים פוליטיים וחברתיים חדשים. רבים מהחוזרים לא שבו למקומות ישוביהם הקודמים, שחרבו בימי המלחמה. הם התרכזו בערי המחוז ובבירתה הזמנית של ליטא (קובנה). חלק

מיהודים אלה ראו את עצמם כמהגרים־בכוח ואת ליטא כתחנת־ביניים בדרכם לאמריקה, דרום־אפריקה וארץ־ישראל. תנועת השיקום של המוני הפליטים הקיפה גם את מוסדות החינוך, הדת והתרבות. יהודים אלה, שחזרו מרוסיה המועצתית ועיניהם חזו בחורבנה של היהדות שם, שאפו לראות את שיקומם של בתי־הכנסת, הישיבות ומוסדות הסעד היהודיים המסורתיים שנחרבו בימי המלחמה. עם זה, הרי ציבור ה"חוזרים", שעבר את כור המהפכה וזוועות המלחמה, למד והכיר גם חיי תרבות חילונית במרכזיה הגדולים של רוסיה. ציבור זה חזר אל ליטא מצוייד בנסיון־חיים שרכש בשנות גלותו. עם כל געגועיו למסגרות מסורתיות, ידע להעדיף חינוך יהודי ב"כלים מודרניים" ובצורה ההולמת את התקופה החדשה שאליה נקלע. בתי־ספר בשפה הרוסית, או הגרמנית, לא היה בהם כוח משיכה לגבי יהודים אלה, לאחר ניתוק ליטא משכנותיה האדירות. גם הזכרונות והחוויות של הכיבוש הגרמני והמהפכה הרוסית, לא היה בהם לחזק את הקשר עם תרבות עמים אלה. יתר על כן, שלטונות ליטא העצמאית לא היו מעוניינים בקיומם של בתי־ספר בלשון ההוראה הרוסית או הגרמנית, לאחר שהצליחו להשתחרר מעולן. הממשל הליטאי ראה בעין טובה הקמתם של בתי־ספר יהודיים ונטה אפילו לסייע בהקמת רשת של בתי־ספר לאומיים ולהכיר בזכויות המיעוטים הלאומיים בשטח החינוך. בהצהרת זכויות המיעוטים משנת 1919 הוכרו זכויות אלו וכן נקבעו אחר־כך גם בחוקת המדינה (על גלגוליה השונים) ובתקנות מיוחדות שבאו להסדיר את ענייני בתי־הספר במדינה.

האוטונומיה היהודית, שהוכרה על־ידי הממשלה הליטאית הלכה למעשה, הפכה מנוף חשוב בפיתוח רשת בתי־הספר היהודיים. המיניסטריון לענייני היהודים, בראשותם של ד"ר מנחם סולובייצ'יק (סוליאלי) ושמשון רוזנבוים, לא הפך אמנם רשות חינוכית יהודית, אבל בכוחם האישי והמוסרי של אישים אלה היה לסייע לא במעט לפיתוחה של הרשת החינוכית (עיין מאמרו של ל. גרפונקל על האוטונומיה היהודית בכרך זה). מתן זכויות האוטונומיה ליהודים שימש ודאי קלף חשוב בידי המדינאים הליטאים במאבקם על וילנה, בירתה ההיסטורית של ליטא. בווילנה התגורר קיבוץ יהודי גדול ורב־השפעה, שרחש אהדה לליטא. אך משהפסידה ליטא את המערכה על וילנה והחבל נותק ממנה על־ידי צבא ז'ליגובסקי, ירד אחוז היהודים במדינה כולה מ־12 ל־7. היסודות הלאומניים החלו לראות בעין רעה את התבססותו של המיעוט היהודי וקרבנו הראשון היתה האוטונומיה ומוסדותיה (המיניסטריון, ועד יהודי ליטא, ועדי הקהילות וכו'), שהפכו אפיזודה קצרת־ימים. לא ארכו הימים ובטלו גם ועדי הקהילות. ליטא הפכה מדינה יחידה באירופה החפשית, בה לא התקיימו ועדי קהילות יהודיות. מצב זה נמשך עד קיצה של ליטא העצמאית. אולם "שנות האוטונומיה" הקנו ליהודים את המפעל החינוכי היהודי ואת הרצון לשמור עליו בכל הנסיבות. מפעל זה החל להתפתח בליטא עוד לפני שהמדינה הכירה בו והוא עמד במבחנים קשים ובפני חתירה קשה גם לאחר ביטולה של האוטונומיה (על המאבק המדיני על בית־הספר היהודי עיין להלן).

המפעל החינוכי היהודי כלל רשת ענפה של בתי־ספר ששפת ההוראה ברובם היתה **עברית** ובמיעוטם — **אידיש**. אמנם, האידיש היתה שפת הדיבור של ההמונים, אבל לאידישיזם כאידיאולוגיה לא היו שרשים במציאות החברתית והרוחנית של יהודי ליטא. המפלגה הלוחמת לאידיש, היינו ה"בונד", לא היתה קיימת בליטא העצמאית. כאן לא היו לאידיש "טוענים" חזקים שהתבססו על שכבות חברתיות. היא לא הפכה "נשק" סוציאלי כמו בפולין. היא לא קסמה להמוני העם כלשון הוראה וחינוך. אך אין זאת אומרת שלא היו בליטא חסידי אידיש. גם בליטא היו קבוצות מאורגנות, אשר דגלו בשפת אידיש כסיסמה לאומית־עממית ולחמו על זכותה של "שפת האם". היו קבוצות שמאלניות ואנטי־ציוניות, שהאידיש שימשה להם נשק במלחמתם נגד הציונים והציונות. היו אלה חוגים המאורגנים ב"קולטור־ליגה" השמאלית ובמפלגת ה"פאלקס־פארטיי". אך מבחינה כמותית ואיכותית השפעתן של הקבוצות האלו היתה מצומצמת, כפי שהדבר הגיע לביטוי בבחירות לסיים, למוסדות האוטונומיה, לוועדי הקהילות וכו'. המאבק על לשון ההוראה בבתי־הספר היהודיים לא קיבל בליטא צורה חריפה וקנאית, כמו בפולין ולטביה. ההגמוניה הציבורית ברחוב היהודי היתה בידי הציונים. העתונות המשפיעה היתה הציונית. רובם של צירי היהודים בסיים ומנהיגי הציבור היהודי היו ציונים. על אף הניגודים הפנימיים בין המפלגות הציוניות, הרי כולן היו מאוחדות בשאלת העברית כשפת ההוראה היחידה בבתי־הספר של המיעוט היהודי.

בתי־הספר באידיש היו קיימים בעשרות ישובים, אבל בשום מקום לא עוררה האידיש מחלוקת כמו **בווילקומיר**, שבה התקיימה בשעתה הגימנסיה היחידה בלשון ההוראה אידיש. מוסד זה הפך משך השנים למעוז בשביל התנועה האידישאית בליטא כולה ודבר זה הניע את העברים והציונים בווילקומיר להקים שם גימנסיה עברית, על אף הקשיים הכרוכים בקיומם של שני מוסדות תיכוניים יהודיים בקהילה לא גדולה. בשנות השלושים המאוחרות התאחדו שני מוסדות אלה לגימנסיה עברית אחת. כן התקיים בית־ספר תיכון (מסחרי) באידיש בקובנה (נוסד בשנות השלושים), אך קיומו היה כרוך בלבטים קשים. לעומת זה יש לציין, שגם בבתי־הספר הדתיים מטעם ה"אגודה" ("יבנה") היתה **העברית** ללשון ההוראה של כל הלימודים (בניגוד ל"יבנה" בפולין). השוני היה במבטא האשכנזי שהונהג בבתי־ספר מזרם זה, בעוד שבכל מוסדות החינוך של "תרבות" שלט המבטא ה"ספרדי".

אך הסכנה שארבה לבתי־הספר העבריים (וכן לבתי־הספר האידישאיים) היתה בעיקר מצד מוסדות החינוך הזר, הן בלשון הגרמנית, הרוסית ובעיקר הליטאית. לשני הראשונים היו מסורת חינוכית, חבר מורים מנוסים, ציוד ובנינים מתאימים. מאחוריהם עמדו חוגים בעלי השפעה בציבור. אמנם היו אלה חוגים "סנוביסטיים" — מתבוללים, שלא ראו "תכלית" בבתי־ספר ששפת ההוראה בהם עברית (או אידיש). אך סכנה יותר ממשית היתה צפויה מצדם של בתי־הספר בשפת המדינה שמאחוריהם השלטון במדינה. בשנות השלושים, עם עלייתו של היטלר, החלו יהודים לעזוב את בית־הספר הגרמני והורי התלמידים היו בין מייסדי גימנסיה יהודית בשפה הליטאית. יוזמה זו זכתה לאהדת השלטונות, אבל עוררה התנגדות וזעם מצד הציבור היהודי, שחזה מראש את ההתחרות הצפויה לבית־הספר העברי מצד בית־ספר ליטאי שהשלטון רוצה ביקרו וחותר באותה שעה תחת אשיותיו של בית־הספר היהודי הלאומי.

הלשון והתרבות הליטאית לא היה בהן קסם מיוחד בעיני

יהודי ארץ זו. בבתי־ספר עממיים ליטאיים היוו היהודים אחוז מיצער וגם זה רק במקומות שלא היה בהם בית־ספר יהודי (בגלל חוסר מספר מספיק של תלמידים). היו יהודים, ששלחו את בניהם לבתי־ספר ליטאיים מתוך מחשבה כי ימשיכו את חינוכם בבתי־ספר תיכוניים יהודיים. אך חתירתה של האדמי־ניסטרציה החינוכית הליטאית תחת אשיותיו של בית־הספר היהודי ומאמציה ״לְלַטֵא״ אותו ולרוקנו מתוכנו היהודי, גרמו לכך שמספר היהודים בבתי־הספר העממיים הליטאיים גדל והלך (עיין טבלא א׳). אשר לקיום הגימנסיות, הסכנה להן נשקפה מהדרישות המוגזמות של השלטונות לידיעת השפה, הספרות וההיסטוריה הליטאית וכן מההגבלות על כניסת בוגריהם לבתי־הספר הגבוהים.

גורם חשוב לביסוסו של החינוך היהודי היתה התנועה הציונית. השנים שלאחר ״הצהרת בלפור״ סימנו ראשיתו של מאבק ממושך על ״הבית הלאומי״ בארץ־ישראל. היו אלו שנים עקובות מדם, זיעה ומאמץ עליה. היו אלו גם שנים של התלהבות ציונית, מאמצי הכשרה ולבטי הגשמה. מעטים היו הקיבוצים היהודיים אחוזי להט ציוני כקיבוץ יהודי ליטא, ובעיקר הנוער שלו. בית־הספר העברי השתלב במאמץ החלוצי והציוני של הציבור היהודי. הוא הפך חלק מההגשמה הציונית. בצירוף זה היה כוחו של בית־הספר העברי משך 20 שנה, על אף כל הקשיים הפנימיים והחיצוניים שעמדו בדרך התבססותו, אך בצירוף זה היה גם כוחה של התנועה הציונית והחלוצית בליטא.

אופייני לרשת החינוך היהודי היתה הספונטאניות בהקמתה. בתי־הספר על כל שלביהם, ברובם הגדול, לא קמו ביזמתם של ״מרכזים״ כגון מוסדות האוטונומיה או המפלגות, אלא צמחו ועלו ביזמתם, מאמציהם, קרבנותיהם ועקשנותם של עסקנים מקומיים. הם היו יצירתם של הורים (היו גם מקרים שקמו ביזמת תלמידים). הם שדאגו לקיומם, הם שייצגו אותם כלפי חוץ, הם שקבעו את השתייכותם ל״זרם״ זה או אחר. אם מייסדיו היו אנשי ה״אגודה״, הרי בית־הספר נמנה על רשת ״יבנה״ הן בתכנו החינוכי ובהרכב מוריו הן בשייכותו הארגונית. בתי־ספר בשפת ההוראה אידיש הצטרפו לזרם האידישאי ולארגונם של בתי־ספר אלה. אך רובם של מוסדות החינוך הוקמו על־ידי עסקנים ציוניים והשתייכו לזרם ״תרבות״, שפירושו היה בית ספר עברי, חילוני וציוני.

ההבדל בין הזרמים היה איפוא לא בשפת ההוראה בלבד, אלא גם ברוח החינוך, בתוכנו ובמגמותיו החברתיות והלאומיות.

את ה״זרמים״ ייצגו מרכזים, שמקום מושבם היה בקובנה. במידה שנחלשה או בטלה סמכות יהודית מרכזית (כגון האוטונומיה) היו ועדים מרכזיים אלה מייצגים את הזרמים החינוכיים כלפי חוץ. הם גם עמדו בשער על הגנת הזכויות של בית־הספר היהודי, דאגו למניעת קיפוח תקציבי, להכשרת מורים, לאקלים הציבורי ולאווירה החברתית, שבהם גדלו והתפתחו מוסדות החינוך.

מרכזים אלה היו נטולי סטאטוס חוקי, אבל השלטונות ראו בהם את נציגי הציבור היהודי בכללו ואת נציגי ההורים בפרט והיו נוהגים להטות אוזן לדרישותיהם ולהיענות מפעם לפעם לאי־אלו תביעות, אם הדבר לא היה נוגד את מדיניות השלטון כלפי המיעוטים. מרכזי הזרמים הפכו איפוא תחליף לנציגות יהודית חוקית, מוסמכת ודמוקראטית, שבטלה עם האוטונומיה.

תפקיד מיוחד וחשוב במאבק על זכויותיו של החינוך היהודי מילאו שליחי הציבור היהודי הליטאי, אבל על פרשה זו ידובר במקום אחר בספר זה.

היסוד החוקי

בית־הספר היהודי התבסס מבחינה חוקית על הצהרתה של ממשלת ליטא ביוני 1922 בדבר זכויות המיעוטים הלאומיים והדתיים. הצהרה זו פורסמה בשעתה בעתונו הרשמי של חבר־הלאומים וחייב את הממשלה הליטאית. הסעיפים ה׳, ו׳, ז׳, בהצהרה זו קבעו, כי בתי־הספר של המיעוטים יהנו מבחינה חוקית וחמרית מכל הזכויות של שאר אזרחי המדינה, וכן אישרו את הזכות להורות בהם בשפת האם של התלמידים. כן מבטיחים סעיפים אלה את זכותם של בתי־הספר לתמיכת השלטונות המקומיים ואת זכויותיהם של ועדי בתי־הספר, שיבחרו על־ידי הקהילות היהודיות, לתמיכה ממשלתית יחסית ואת השפעתם בהנהלת בתי־הספר.

זכויות בתי־הספר של המיעוט היהודי אושרו גם בחוקת המדינה (סעיפים 73 ו־74 של החוקה מ־1.8.22 ובסעיפים 74 ו־75 של החוקה מ־15.5.28). כן פורסמו על־ידי הממשלה חוקים הקובעים את זכויותיהם של בתיה״ס העממיים והתיכוניים.

חוקת בתי־הספר התיכוניים והגימנסיות מ־23.4.25 מסדירה את העניינים בבתי־ספר אלה. נציין רק אחדים מהם. סעיף 54 קובע, כי תעודות הגמר של בתי־ספר פרטיים תיחתמנה על־ידי משרד החינוך, המפקח באמצעות נציגיו על בחינות הגמר. תעודות אלו דינן כדין תעודות של בתי־ספר ממשלתיים. חוקה זו אינה מזכירה אף לא במלה אחת את האוטונומיה האסכולתית של המיעוטים. היא מכירה רק בבתי־ספר בשפות הוראה שונות ובשני סוגי בעלות: בתי־ספר פרטיים וממשלתיים (בתי־הספר התיכוניים והגימנסיות של היהודים היו כולם ״פרטיים״). בתי־ספר אלה היו שייכים לחברות המקיימות אותם ולהן זכות להציע לממשלה מנהלים או מורים, הטעונים אשורו של משרד החינוך.

החוקה של בתי־הספר העממיים מ־23.11.22 היא מקיפה יותר וקובעת עניינים רבים יותר. לפיה לימוד שפת האם מהווה מקצוע ראשון אחרי הוראת הדת; מקום שאין הליטאית משמשת שפת ההוראה יש להקדיש לה לפחות שעה אחת ביום; שפת ההוראה בבתי־ספר של יהודים יכולה לשמש עברית (במקום לשון האם). מספר הכיתות בכל בית־ספר נקבע לפי קומפלקטים של התלמידים. הקומפלקט כולל 32—56 תלמיד. בית־ספר שאין בו המספר המינימאלי של 32 תלמיד לא יאושר על־ידי הממשלה. לכל קומפלקט מאושר מורה אחד, המקבל שכרו ישירות מקופת הממשלה והעיריות. שכר לימוד בבתי־ספר עממיים בוטל.

לפי חוקה זו הוכרו בתי־הספר העממיים היהודיים כבתי־ספר ממשלתיים על כל הזכויות והחובות הנובעים מכך. היה בכך משום הישג גדול בהשוואה למצבם של בתי־ספר עממיים בפולין, רומניה, לטביה ועוד, שם ניהלו היהודים, ללא הצלחה יתירה, מאבק ממושך על הכרה בבתי־ספר אלה ועל תמיכה ממשלתית, אך הישג זה היה בעיקר פורמאלי כי בתוכנו הוא מנע מהציבור היהודי לפקח ולהשפיע על בתי־ספר אלה, שמבחינה חוקית היו שייכים לממשלה ולעיריות. הן שכלכלו את בתי־הספר (במסגרת התקציב הממשלתי), הן שקבעו את תכנית הלימודים, את מספר השעות לכל מקצוע ומקצוע ולהן

היתה זכות הפיקוח הבלעדית על המורים והתלמידים. המפקחים על בתי־הספר היו ליטאים, שלא שמעו את שפת ההוראה ומטבע הדברים שהפיקוח שלהם התרכז אך ורק בהוראת השפה הליטאית והמקצועות הליטאיים וכן בבעיות שיכון ומשק. משך 22 שנה לא הצליחו היהודים לקבל את הסכמת השלטונות למינוי מפקח יהודי ולא הועילו שום הסברים לשכנע את האחראים בממשלה לשנות את המצב. קל יותר היה להגיע את הממשלה לתיקונים בתקציב התמיכות לבתי־הספר מאשר לוותר בענין הפיקוח ואין צריך לומר בהנהלה המרכזית של בתי־הספר. הממשלה ראתה את בתי־הספר, בעיקר העממיים, כקניינה היא, כמוסדות המתקיימים על־ידה בלבד ושרק לה הזכות לקבוע את סדריהם ולהכניס בהם תיקונים ושינויים. מצב זה שרר גם בימים שבממשלה הליטאית ישב מיניסטר לענייני היהודים והיה קיים מנגנון של האוטונומיה ושל ועדי הקהילות. גם באותם ימים לא היתה להם שום זכות או דעה בענייני בתי־הספר של המיעוט היהודי. במיניסטריון לענייני היהודים פעלה אמנם מחלקה לחינוך, שבראשה עמד הד״ר משה שוואבה ואחר־כך ד״ר יוסף ברגר (הררי) וד״ר א. קיסין. אך תפקידה של מחלקה זו היה לתווך בין הציבור היהודי למשרד החינוך בעניינים שוטפים. להשלמת התמונה יש לציין, כי ב־1919 הוזמן הד״ר דויטשלנדר לשמש יועץ במשרד לענייני חינוך. כן הוזמן בשנת 1920 ״מבקר״ יהודי לבתי־הספר והוטל עליו להמציא דו״ח על ביקוריו בבתי־הספר. מינוי זה עורר בשעתו את התקוה שה״מבקר״ יהיה במשך הזמן ל״מפקח״ קבוע, אבל לאחר נסיון של ששת החדשים הראשונים בוטל המינוי ומאז לא ניתנה דריסת־רגל לשום פקיד יהודי במשרד לחינוך. זה היה המצב בימי האוטונומיה. עם ביטולה החלה הסתערות של כל חיצי המדיניות האנטישמית על בתי־הספר של המיעוט היהודי בצורת חוקים ופירושים לחוקים, חוזרים, תקנות, פקודות והוראות, שהצד השווה בכולם היתה המגמה לרוקן את בית־הספר הלאומי מתוכנו ולהפכו לבית־ספר ליטאי בשביל ילדי היהודים.

המאבק על הזכויות: באפריל 1926 העלו צירי הסיים הקאתולים־דמוקראטים הצעת חוק, הקובע שליטאית היא שפת ההוראה היחידה בבתי־הספר הנתמכים על־ידי הממשלה. הצעה זו לא השיגה אמנם את הרוב הדרוש, אך היא סימנה ראשיתה של מדיניות הליטוויניזאציה בבתי־הספר של המיעוטים, כחלק ממדיניות כללית, מתוכננת ומחושבת לטווח רחוק. מדיניות זו שאפה לקעקע את עמדותיהם הכלכליות, הסוציאליות והתרבותיות של ה״מיעוטים״ בכלל והיהודים בפרט. מדיניות של ״מלחמת קרה״ או ״פוגרום שקט״ היתה מדיניות אופיינית לשליטי ליטא. המדינה הליטאית כבר הרגישה את עצמה די חזקה ומבוססת וסבורה היתה שהמיעוטים הלאומיים כבר עשו את שלהם והגיע זמנם ״ללכת״. המדיניות האסכולתית הזו של הממשלה היתה מדיניות של ״חיסול הדרגתי״, צעד אחר צעד, לרוקן את בית־הספר מתוכנו הלאומי ולהציגו ככלי ריק. חשבון זה היה פשוט: בלי תוכן לאומי ממילא ייעשו ה״כלים״ מיותרים והיהודים עצמם יוותרו עליהם.

תחומי מאמר זה אינם מרשים להתעכב על השלבים השונים בתהליך זה. נציין רק את השלבים האחרונים של מדיניות זו ערב מלחמת־העולם השניה.

בניגוד לסעיף 9 של החוק, הקובע ששפת ההוראה בבתי־הספר העממיים היא שפת האם, אין החוק החדש מזכיר זאת אף במלה אחת. רק בסעיף 11 נזכרת שפת האם בין שאר מקצועות הלימודים. כן נאמר בסעיף 26 של החוק החדש, כי שפת ההוראה בבתי־הספר העממיים היא ליטאית, אך אם יימצאו באזור בית־הספר לא פחות מ־30 ילד שלא ממוצא ליטאי, אפשר לפתוח בית־ספר בשפת הוראה שאינה ליטאית. כן אפשר, בתנאים מסויימים, להנהיג בתכנית הלימודים של בתי־הספר העממיים הוראת שפת האם של הילד. אולם הוראה זו אינה חובה. סעיף 14 של החוק החדש קובע, כי אם יימצאו בבית־הספר העממי לא פחות מ־20 ילד בני מיעוט לאומי, הרי שפת האם שלהם תשמש כמקצוע מיוחד בתכנית הלימודים. סעיף 58 מתיר להורים, הנימנים על מיעוט לאומי, לבחור בוועד הורים מיוחד.

סעיפים אלה בחוק מתכוונים ליצור תחליף זמני לבתי־הספר של המיעוטים עד שיבוטלו לגמרי. חוק זה אינו מסתפק בביטול שפת האם כלימוד חובה. סעיף 26 של החוק מציין, כי בבתי־הספר ששפת ההוראה בהם אינה ליטאית, יש להורות החל משנת הלימודים השלישית את ידיעת הארץ, היסטוריה וגיאוגרפיה בשפה הליטאית. לפי סעיף זה ילמדו בליטאית בשנת הלימודים השלישית — 28% מכל המקצועות, בשנת הלימודים הרביעית — 32%, ובשנת הלימודים החמישית — 31%.

זאת ועוד: הואיל והחוק החדש הנהיג חובת לימוד של שש שנים (במקום 4 שהיו נהוגות עד כה), הריהו קובע, כי אם בשנת הלימודים החמישית לא ימצא מינימום של 20 תלמידים, חייבים הללו לבקר בכיתה ה׳ של בית־ספר ליטאי. המחוקק הליטאי יצא כנראה מתוך הנחה מפוכחת, כי ההורים יעדיפו מלכתחילה לשלוח את בניהם לבתי־ספר ליטאיים, כדי למנוע מהם את חבלי ההסתגלות לשפת הוראה זרה בשנה החמישית ללימודיהם. החוק מחייב גם את הנהלת העניינים בבתי־הספר של המיעוטים בשפה הליטאית.

גם החוק החדש של בתי־ספר תיכוניים וגימנסיות (מאותה שנה) נערך לפי קווים אלה: הוא אינו כולל (בסעיף 14) את שפת האם ברשימת הלימודים. רק סעיף 15 מתיר להורות את שפת האם כשפה זרה שניה. סעיף 16 קובע, כי יש להורות בשפה הליטאית את הלימודים הבאים: ליטאית, ספרות כללית, היסטוריה, גיאוגרפיה, מולדת, ספורט והכשרה צבאית. הונהג שינוי חשוב לגבי תעודות־הגמר של הגימנסיות. עד אז היו מתקיימות בחינות הגמר בנוכחותו של נציג משרד החינוך, והמשרד היה נוהג לאשר את התעודות באופן אוטומאטי. החוק החדש חייב את בוגרי הגימנסיות הבלתי־ממשלתיות להיבחן על־ידי המשרד לחינוך, והוא יאשר את זכויותיהם של הבוגרים בתוך תעודות הגמר שלהם או בתעודה מיוחדת. כן יש לציין, כי החוק החדש חייב את הבוגרים להיבחן ב־11 מקצועות (במקום 6 בבתי־ספר ממשלתיים). וכן הוא קובע שיש לשתף את נציג המשרד גם בבחינות הכניסה לבית־הספר. הנבחן חייב לעמוד בכל הבחינות. אין מתירים בחינות־משנה. הוראות אלו באו כדי להכביד על הנבחנים להתקבל לבית־ספר יהודי, או לסיים בו את לימודיו ולשלול ממנו את הרצון להתחנך בבית־ספר לאומי.

אם לסכם את מדיניות הליטוויניזאציה משך 15 שנה, יש לציין את ״הישגיה״ אלה:

א. ביטול הסמינריון למורים ואחר־כך הפדגוגיון העברי של ״תרבות״.

ב. אי־אישורם של בתי־ספר חדשים.

ג. צמצום ה"קומפלקטים" היהודיים בבתי־הספר העממיים היהודיים וצירופם לבתי־הספר הליטאיים.*

ד. קיצוץ התמיכות הממשלתיות לבתי־הספר העממיים היהודיים מ־1,450,000 ליט (5.4% מתקציבם של בתי־הספר במדינה) בשנת הלימודים 1936/7 — ל־1,350,000 ליט בשנת הלימודים 1937/8.

ה. החמרת הדרישות לידיעת השפה הליטאית (לגבי המורים והתלמידים).

ו. הוראת שורה של מקצועות בשפה הליטאית במקום שפת האם.

ז. איסור על שלטים עבריים, תמונות וסמלים לאומיים בבתי־הספר של היהודים והחלפתם בליטאיים.

ח. המפקח הליטאי נעשה בעל־בית מלא על בתי־הספר היהודיים ועל המורים היה להסתגל אליו ולשתף פעולה עמו בתהליך הליטוויניזאציה של בית־הספר.

מדיניות זו נשאה "פרי": ילדי ישראל החלו לבקר בבתי־ספר ליטאיים. אם עד 1930 היתה זו תופעה נדירה, הרי בשנת הלימודים 1935/6 ביקרו 3483 ילדים יהודים (20.3%) בבתי־ספר עממיים ליטאיים — אחוז מבשר רעות שסיכן את עתידו והתפתחותו של בית־הספר היהודי. זוהי המסקנה הטבעית של המדיניות העקבית והעקשנית של השליטים הליטאים, שחתרו לעקירת שרידה האחרון של האוטונומיה הלאומית.

---

* מ־365 קומפלקטים צורפו 45 (12%) לבתי־ספר ליטאיים (בשנת הלימודים 1937/8). מספר התלמידים היהודים בקומפלקטים מצורפים הגיע ל־15% מכלל התלמידים היהודים.

רשת החינוך בליטא בשנת הלימודים 1921/2 (טבלה א')

סוג בית־הספר	ברשת הכללית				ברשת היהודית				
	מוסדות	כיתות	תלמידים	מורים	מוסדות	כיתות	תלמידים	מורים	% תלמידים יהודים
עממיים	1800	?	117,564	2300	160	?	10,303	190	8.7
פרו־גימנסיות	30	132	12,080	173	4	20	503	30	4
גימנסיות	28	201	11,030	349	10	66	2,893	132	27
ס"ה	1858	?	140,674	2822	174	?	13,699	352	9.8
באחוזים	100		100	100	9	12.3			
בשנת הלימודים 1935/36									
	2408	?	258,907		108	?	17,090		6

תלמידים יהודים בבתי־ספר זרים (טבלה ב')

בשנת הלימודים 1921/2 — 954

(מהם 627 בנות ו־327 בנים) — 5.4%

בשנת הלימודים 1935/6 — 3483 — 20.4%

חלוקת התלמידים היהודיים בבתי־ספר זרים

בשנת הלימודים 1921/22 (טבלה ג')

	בשפת ההוראה הליטאית	הרוסית	הגרמנית	ס"ה
בנים	174	120	33	327
בנות	325	247	55	627
ס"ה	499	367	88	954

ילדי יהודים שלא ביקרו בבתי־ספר (טבלה ד')

מתוך 7731 ילדים בגיל בית־הספר, מהם 3651 בנים ו־4080 בנות, לא ביקרו בבתי־ספר יסודיים 1487 (19%); מסיבת מחלה — 4%; מעוני — 6%; מחוסר מקום בבית־הספר — 7%; מסיבות שונות — 4.6%.

רשת בתי־הספר של "תרבות"

על רשת בתי־הספר של "תרבות" נימנו גני־ילדים עממיים (יסודיים), בתי־ספר על־יסודיים (כיתות של שנות הלימודים ה'—ח'), גימנסיות (שנות הלימודים ט'—י"ב) וסמינר למורים.

גני־ילדים

גני־הילדים העבריים נועדו לא רק למטרות חינוכיות וסוציאליות, אלא היה עליהם להקנות לתינוקות את הדיבור העברי ולהקל עליהם בדרך זו את חינוכם בשלבי החינוך הבאים. מבחינה זו שימש ה"גן" יסוד לכל מערכת החינוך העברי במדינה. שלטונות החינוך הממשלתיים והעירוניים לא נתנו את ידם לשלב זה של החינוך, לא מבחינה סוציאלית ולא מבחינה חינוכית־כללית. התודעה החינוכית של השלטונות בליטא טרם הגיעה להכרת חשיבותו של גן־הילדים. רק במקרים נדירים השתתפו עיריות בתקציבי ה"גנים" וגם זה בסכומים פעוטים. גני־הילדים היו שייכים לוועדי הורים, לחברות פרטיות, או התקיימו על־יד הגימנסיות (קובנה, שאוולי, פוניבז' ואח'). תקציבם של גני־הילדים התבסס על שכר הלימוד של ההורים, על תמיכת מרכז "תרבות" ובמקרים רבים על מסירותן ומאמציהן של הגננות עצמן. המחסור בגננות אמנם הכביד על פיתוח רשת הגנים, אבל משנת 1926/7 התחיל המכון הפרבלי העברי בריגה, מיסודו של "המורה" בלטביה, בהנהלתו של ז. מיכלסון, לספק

גננות לליטא. החניכות היו ברובן בוגרות הגימנסיות העבריות. מחזורים אחדים של המכון הפרבלי סיפקו את הדרישה לגננות. אחדות מהן עלו אחר־כך ארצה, חלק נשאר בלטביה או היגר לארצות אחרות. הגננת נשארה שנים רבות הגורם המרכזי בפיתוחו של הגן ובהעלאת רמתו. על אף הקשיים גדל מספר הגנים מ־4 בשנת הלימודים 1925/6 ל־10 ב־1926/7 ול־18 ב־1930/31. בשנת הלימודים 1938/9 הגיע מספרם ל־16. מספר הילדים גדל מ־140 בשנת 1925/6 ל־450 ב־1938/9.

חשיבות מיוחדת נודעה לגני־הילדים שעל־יד הגימנסיות, שחניכיהן נשארו בתוך כתליהן משך 12 שנה (הן כללו גם כיתות בית־ספר יסודי ותיכוני). תוספת חוליה זו של שנתיים בגן־הילדים הבטיחה חינוך עברי רצוף ושיטתי. יתר על כן, גני הילדים שהתקיימו על־יד הגימנסיות נהנו מדיור נאה, ציוד והדרכה, שאיפשרו להם שיפור והתקדמות מתמידים ורכשו את אימונם של הורים משכבות ציבור שונות.

בתי־ספר עממיים (יסודיים)

בשנת הלימודים 1926/7 היו בליטא 86 בתי־ספר עממיים של "תרבות" ובהם 241 מורים ו־6217 תלמידים(ות). בשנת הלימודים 1938/9 ירד מספרם ל־78, אבל מספר התלמידים בהם הגיע ל־9999. בתי־ספר אלה התקיימו ב־82 נקודות ישוב. בקובנה, שאולי ופוניבז' התקיימו 2—3 מסוג זה.

בתי־הספר העממיים, כפי שכבר צויין לעיל, היו מוסדות חינוך ממשלתיים ומוריהם שימשו עובדי־מדינה. בתי־הספר נמצאו בפיקוחו הבלעדי של המפקח מטעם משרד החינוך הליטאי. כל מורה ומורה היה טעון אישור מטעם משרד החינוך, ממנו גם קיבל את עיקר משכורתו (חלק מצער ממשכורתו שולם על־ידי העיריות). המפקח הממשלתי רשאי היה לפטר מורה או להעבירו ממקום למקום. מנהל בית־הספר היה אחראי רשמית אך ורק כלפי המפקח הממשלתי. המורים היו מתמנים על יסוד ה"קומפלקטים": בית־ספר שמנה רק 32 תלמיד, או אפילו 60, היה זוכה רק במורה אחד מאושר, שעליו היה להורות את כל המקצועות בכל הכיתות. בית־ספר שמנה 64 תלמיד, או יותר, זכה לשני מורים. במקרה זה יכלו השניים לחלק ביניהם את העבודה לפי מקצועות או כיתות. מלבד המורים ה"מאו־שרים" על יסוד הקומפלקטים היתה קיימת בבית־הספר משרה של מורה ל"דת". להלכה היה עליו להורות רק לימודי "דת", אך למעשה היה משמש להוראת מקצועות אחרים (כגון שפה, היסטוריה וכד'). בתי־ספר שמוריהם המאושרים לא יכלו להשתלט על תכנית הלימודים, היו נוהגים להעסיק גם מורים "לא מאושרים". היתה בכך עבירה על החוק וסיכון להתנגשות עם השלטונות, שהקפידו על כך שבבית־הספר ישמשו בהוראה רק מורים מאושרים מטעם הרשות. הבעיה היתה לא רק באי־ליגאליות של המורה הנוסף, אלא גם שאלה תקציבית. מורים ל"דת" היו מקבלים מקופת המדינה משכורת חלקית. מורים לא־מאושרים שנוכחותם בביה"ס היתה אסורה מבחינת החוק, לא נהנו מתקציב ממשלתי. יתר על כן, משכורתו של המורה העברי בבית־הספר היסודי היתה מצומצמת. מורה מתחיל בבית־ספר יסודי היה מקבל משכורת של 250 ליט (בקירוב, 25 $) ובעלי ותק בין המורים וכן בעלי משפחות גדולות היו מגיעים למשכורת של 400—500 ליט. אמנם זו היתה גם משכורתו של המורה בבית־ספר יסודי ליטאי, אבל המורים הליטאים, רובם בני כפרים, היו בעלי הכנסות ממשקיהם החקלאיים. רמת חייהם התרבותית והחברתית איפשרה להם להתקיים על המשכורת הממשלתית. לא כן המורה היהודי בעיר, שהיה זקוק לתוספת המשכורת הממשלתית. היה צורך לקיים "שכר לימוד" מוסווה, דבר אסור על פי החוק. בית־ספר ששכר לימוד בו לא היה קיים, או קיים רק באופן מינימאלי, לא יכול היה להרשות לעצמו להחזיק מורים נוספים. גם מצבו החמרי של המורה ה"מאושר", שהתקיים אך ורק על משכורת רשמית, היה עלוב ביותר. הוא היה תלוי ביחסו של המפקח הליטאי. כל עוד היו קיימים ועדי קהילות, או מוסדות אוטונומיה, היו הללו תומכים בבית־הספר ותמיכות אלו שימשו מקור לתוספות למורים או להחזקת מורים "לא מאושרים".

עם ביטול מוסדות האוטונומיה הוטל על "תרבות" לחפש מקורות לתמיכה בבתי־ספר אלה לצרכי המשכורות וכן לציודם ולשיפור תנאי הדיור. יתר על כן, הבעיות שבהן התלבט בית־הספר העברי היסודי היו לא רק אדמיניסטרטיביות וליגאליות. בית־הספר הממשלתי היה עד שנת 1936 בן 4 שנות לימודים. תוכנית הלימודים בו היתה מותאמת לצרכי הכפר הליטאי ולא התחשבה עם רמתה התרבותית והחברתית של האוכלוסיה היהודית, אשר ברובה היתה עירונית. כן לא גילה השלטון הבנה לתכנית הלימודים הכפולה של בית־ספר יהודי (או עברי), היינו לימודים כלליים בצידם של לימודים יהודיים, וכן לעובדה ששפת ההוראה אינה שפת האם של הילדים. בית־ספר בן 4 שנות לימודים היה בשביל יהודי ליטא גורם ל"עם הארצות" וודאי לא יכול היה להניח את דעתו. לא נשאר למחנכים ולמ־נהלים אלא להאריך את תקופת הלימודים עד 8 שנים לפחות. היה בכך כורח טבעי והגיון של המציאות היהודית. אולם הגיון זה הביא את האחראים להתנגשות עם החוקים הקיימים: הכיתות ה ואילך נחשבו לבלתי ליגאליות. הממשלה לא אישרה אותן ולא שילמה למוריהן משכורת. על ועדי ההורים וועדי החינוך היה לקיים את כיתות ההמשך באורח לא חוקי, לפרקים בתנאי "מחתרת", וכן לגבות שכר לימוד על אף הסיכון שבדבר.

רק בשנת 1936 הוסיפה הממשלה לתכנית הלימודים עוד שתי כיתות, אבל פתיחת כיתות־המשך אלו (ה־ו) היתה כרוכה בקשיים רבים, בעיקר במקומות ישוב קטנים, וציבור המורים לא יכול היה לעמוד בדרישות החוק של מינימום 40 ילד לכיתה ה.

במידה שמוסדות "תרבות" או אחרים היה בכוחם לסייע לבתי־ספר אלה לקיים (ולו גם בצורה בלתי ליגאלית) כיתות־המשך, או להחזיק מורים נוספים "לא מאושרים", לסייע ברכישת ציוד, לספק ספרים לספריות, לטפח את הקשרים החברתיים והרוחניים עם צוות המורים (על־ידי ביקורים בבתי־ספר מטעם "תרבות" או מוסדות ציוניים אחרים כגון הקק"ל, כינוסים פדגוגיים או ועידות "תרבות"), הרי מצבם של בתי־ספר אלה היה נסבל פחות או יותר והיו ביניהם שהגיעו להישגים פדגוגיים לא־מבוטלים. אך במידה שעזרה זו פחתה וירדה, נחלשה זיקתם של המורים והמנהלים לתנועה העברית ולתוכנו הלאומי של בית־הספר. אם נוסיף לכך את הלחץ הפוליטי על בית־הספר העברי, הרי נבין שבסוף שנות השלושים עמדו בתי־הספר של "תרבות" (כשאר בתי־הספר היהודיים) במבחן חמור מאוד ועל סף משבר קשה.

לבסוף אציין את המקצועות העיקריים שהורו בבתי־הספר היסודיים: תנ"ך, עברית, ליטאית, חשבון, ידיעת הארץ, טבע,

מלאכת יד, ציור, זמרה והתעמלות. מלבד המקצועות הרשמיים האלה תפסה מקום חשוב בבתי־ספר של "תרבות" הוראת מקורות עבריים (אגדה, משנה, ספרות), גיאוגרפיה של ארץ־ישראל, היסטוריה עברית. תשומת לב מיוחדת היתה מוקדשת לחינוך ציוני (בשיתוף עם המועצה למען קק"ל) ולאירועים לאומיים.

הפרו־גימנסיות ("וידוריניס")

אלה היו בתי־ספר על־יסודיים, שבתנאים המיוחדים של רשת החינוך בליטא היוו שנות לימודים ה—ח, היינו המשך של בית־הספר היסודי בן 4 שנות לימודים. בתי־ספר אלה היו פרטיים והתקיימו בעיירות גדולות שלא יכלו לקיים גימנסיות שלמות. כאלה היו באוטיאן, טאווריג, מאז'ייק, ניישטוט, ראקי־שוק, אליטא, קידאן, קרטינגה, שקוד, יורבורג, פלונגיאן. מספרם (בשנת הלימודים 1932/3 היה 11) פחת וירד ובשנת הלימודים 1938/9 הגיע ל־3.

בתור בתי ספר פרטיים היו הפרו־גימנסיות פטורות מתקנות הפיקוח וההגבלות שכבלו את בית־הספר היסודי (מבחינת ה"קומפלקטים", אישור מורים וכו') והצרו את תוכנו העברי והלאומי. לבתי־ספר אלה ניתן לשמור על תוכנם הלאומי תקופה ארוכה יותר, אך הם לא נהנו מתמיכתן של הממשלה או של המועצות והעיריות המקומיות. ובמקומות שזכו לתמיכה, הרי היא היתה זעומה ביותר. תקציבם התבסס איפוא בעיקר על שכר לימוד של ההורים ועל תמיכות־חוץ. עם דלדול שכר הלימוד לא יכלו בתי־ספר אלה להמשיך בקיומם, או נאלצו להנמיך את רמת הלימודים. היו גם מקרים הפוכים שהפרו־גימנסיה התפתחה והפכה לגימנסיה (טאווריג). לעומת זאת היו גימנסיות שהצטמצמו והפכו פרו־גימנסיות (יורבורג, וירבאלן).

תוכנית הלימודים בבתי־ספר אלה כללה: תנ"ך, משנה, עברית וספרותה, ליטאית, גרמנית (או אנגלית), חשבון, אלגברה, הנדסה, טבע, גיאוגרפיה, היסטוריה, מלאכת יד, זמרה, ציור והתעמלות.

הגימנסיות

הגימנסיות היוו את חוט השדרה של כל רשת החינוך העברי בליטא. הן התקיימו ב־9 נקודות ישוב ומספרן הגיע ל־11 ואלו הן: קובנה (3), שאולי, פוניבז', מאריאמפול, וירבאלן, וילקובישק, וילקומיר, ראסיין, יורבורג. אלה היו בתי־ספר של 8 שנות לימודים ובכמה מהן התקיימו גם מכינות (4). משך הלימודים בהן היה 12 שנה. כפי שכבר צויין לעיל, התקיימו ליד הגימנסיות בקובנה, שאולי, פוניבז' ווילקומיר, גם גני־ילדים, כך שחניכיהן יכלו להמצא בין כתלי המוסד 14 שנה. הגימנסיות היו בתי־ספר פרטיים ותקציבם היה מבוסס בעיקר על שכר לימוד של ההורים. לפי תנאי המקום היו אלה גבוהים. מצבן החמרי של הגימנסיות איפשר להן לשלם למורים משכורת הגונה, לרכוש כוחות פדגוגיים מעולים, לצייד את המוסד בספריות, מעבדות, חדרי עבודה והתעמלות, מכשירי לימוד ורהיטים מודרניים, כמקובל בבתי־ספר מסודרים ובעלי רמה חינוכית גבוהה. רוב הגימנסיות רכשו או הקימו להן בניינים חדישים (כמו בנייני הגימנסיות בקובנה). לאחר שנים של לבטים קשים זכו הגימנסיות העבריות בליטא למוניטין. גם הורים, שידם לא השיגה לשלם שכר לימוד גבוה, היו שוקעים בחובות כדי לאפשר לבניהם את הלימוד במוסדות אלה. בני עיירות נידחות היו נוהרים למרכזי חינוך תיכוני אלה, היו חיים בדוחק, מתפרנסים מעבודה בערבים או בחודשי החופש, כדי לאפשר את לימודיהם בגימנסיות אלו. תעודות הבגרות של הגימנסיות העבריות הוכרו על־ידי הממשלה וכן על־ידי אוניברסיטאות בחו"ל. בוגרי הגימנסיות העבריות, בחלקם הגדול, היו ממשיכים את לימודיהם באוניברסיטה הליטאית וכן באוניברסיטאות בגרמניה, צרפת, איטליה ואנגליה.

הגימנסיות רכשו להן מעמד מיוחד בציבור היהודי. הן היו עמידות יותר בפני הלחץ החיצוני, ההתנקשויות בזכויותיהן והנסיונות לטשטש את אופיין החינוכי.

להתפתחותן ולגידולן של הגימנסיות העבריות בליטא סייעו הרבה מספר פדגוגים מנוסים בעלי השכלה והכשרה פדגוגית מחו"ל וכן מספר אישים בעלי הכשרה פדגוגית וחזון חינוכי־ציוני מאנשי המקום. השפעתם היתה ניכרת שנים רבות, גם לאחר שעזבו את ליטא (ברובם עלו ארצה), ביניהם: ד"ר אהרן ברמן, ד"ר יוסף ברגר (הררי), יואל ברוצקוס, מיכאל ברמסון, נתן גרינבלאט (גורן), גרשון גורביץ, ד"ר דויטשלנדר, ד"ר י. העציוני (הולצמן), פרופ. וולפסון, ד"ר משה זקהיים (ירדני), א. חנוך, ד"ר יואל, ד"ר א. לוינהרץ, ד"ר זלמן לובובסקי (ליבאי), ד"ר טוביה לייבוביץ (אריאלי), ד"ר מכס מאיר, ד"ר ישראל מהלמן, ד"ר שמואל סמבורסקי, ד"ר צמח פלדשטיין, אפרים־נחום פרחיהו, משה פראנק, אהרון פראנק, יהושע פרידמן, פרופ. משה קלווארי, ד"ר יעקב רבינסון, ד"ר רפאל רבינוביץ, מרדכי רודניק, ד"ר רולניק, ד"ר משה שוואבה.

תוכנית הלימודים בגימנסיות כללה: תנ"ך, משנה, תלמוד, אגדה, שפה וספרות עברית, ליטאית, גרמנית (אנגלית), היסטוריה עברית וכללית, מתמתיקה, גיאוגרפיה, טבע, פיסיקה, כימיה, ציור, מלאכת יד, התעמלות.

בתי־הספר העבריים של "תרבות" (טבלה ה')

סוג ביה"ס	בשנת הלימודים 1926/7			בשנת הלימודים 1930/1			בשנת הלימודים 1938/9		
	ב"ס	מורים	תלמידים	ב"ס	מורים	תלמידים	ב"ס	מורים	תלמידים
גני־ילדים	10	18	323	18	28	476	16	31	450
עממיים	86	241	6217	81	312 *	10941	78	346 *	9699
פרו־גימנסיות	11	51	644	11	45	549	3	16	180
גימנסיות	11	154	3182	11	150	3450	11	154	2620
בית־מדרש למורים	1	9	40	1	7	30	—	—	—
ס"ה	119	473	10406	122	542	15446	108	547	12949

* כולל "מורים מאושרים להוראת דת".

בית־המדרש למורים

המחסור במורים מוסמכים בעלי הכשרה פדגוגית וגם בעלי השכלה עברית מספקת, בלם את התפתחותה של רשת בתי־הספר העבריים. הפרו־גימנסיות והגימנסיות פתרו חלקית את הבעיה על־ידי הזמנת מורים ומנהלים מחו״ל וכן על־ידי העסקת אקדמאים, אשר רכשו נסיון פדגוגי בעבודתם היום־יומית בבית־הספר, אבל לא כן היה המצב בבתי־הספר העממיים, שם נחשבו המורים לפקידים ממשלתיים והיו חייבים להיות בעלי אזרחות ליטאית. גם משכורתו של מורה בבית־ספר עממי לא קסמה לאקדמאים. היה קיים צורך במאות מורים אפילו לתקן הקיים בבתי־ספר אלה.

לפתרון בעיה זו של הכשרת מורים לבתי־ספר יסודיים דאג מרכז ״תרבות״ על־ידי הסמינריון למורים שהוקם על־ידו בשנת 1921. מוסד זה התקיים עד שנת הלימודים 1932/33 והעמיד 164 מורים ומורות, אשר היוו למעלה ממחצית כל המורים שהורו בבתי־הספר העממיים העבריים (60%). משנת הלימודים 1930/31 התקיים הסמינריון בשם ״פרגוגיון דו־שנתי״ ונתקבלו בו רק בוגרי הגימנסיות. חניכי הפדגוגיון הורשו להורות לימודי היהדות גם בגימנסיות (בארבע שנות הלימודים הראשונות). המוסד הקנה לחניכיו הכשרה פדגוגית כללית ודאג להשתלמותם בלימודי היהדות.

מנהליו של הסמינריון למורים (ואחר כך הפדגוגיון) היו: ד״ר ש. י. טשרנא, יהושע מרגולין, ד״ר אליהו סגל, ד״ר רפאל רבינוביץ, יואל ברוצקוס וד״ר אהרון ברמן.

בקיץ 1920 התקיים קורס קיץ למורים בהנהלתו של משה פראנק, ב־1921 — בהנהלתו של יעקב לובמן־חביב, ב־1924 — בהנהלתו של יוסף לויתן.

תקציבי בתי־הספר

החזקתם של מוסדות החינוך העברי בליטא התבססה על הקצבות ממשלתיות, על שכר לימוד ועל תמיכה ציבורית.

גני־הילדים: קיומם היה מבוסס בעיקרו על שכר לימוד ששלמו ההורים וכן על תמיכת ״תרבות״. כאמור, לא נהנו גני־הילדים מתמיכות הממשלה והעיריות. בשנותיה האחרונות של ליטא העצמאית החלו אמנם שלטונות החינוך לדאוג גם לגני־הילדים, אבל לא לגני־ילדים של יהודים. הללו לא זכו לשום עזרה מטעם השלטונות. תמיכתה של ״תרבות״ ניתנה על פי רוב לייסודם של הגנים, לציודם ולשיפוצם. במקרים רבים ניתנה תמיכה מטעם ״תרבות״ בתנאי שההורים מצדם יבטיחו את יתרת התקציב. בממוצע הגיעה תמיכת ״תרבות״ לגני־הילדים לסכום של 6000 ליט לשנה.

בתי־הספר העממיים: הסכומים שהוקצבו על־ידי הממשלה והעיריות להחזקת בתי־הספר של היהודים היו משתנים מפעם לפעם והיו תלויים בגודל התקציב הכללי, במספר ה״קומפלקטים״ הקיימים ובעיקר במדיניות האסכולתית כלפי המיעוטים הלאומיים ובמיוחד כלפי המיעוט היהודי. בשנת התקציב 1936/7 הקציבה הממשלה 1,450,000 ליט לכלכלת ה״קומפלקטים״ המאושרים בבתי־ספר יהודיים. סכום זה, שהיווה 5.1% מהתקציב הכללי לבתי־ספר עממיים במדינה, היה ב־300,000 ליט פחות ממה שהגיע לאוכלוסיה היהודית לפי האחוז שלה במדינה. מסכום זה קיבלו בתי־הספר של ״תרבות״ 935,000 ליט. הקצבה זו נועדה בעיקרה למשכורת למורים. העיריות היו נושאות בעול ההוצאות המשקיות של בתי־הספר בלבד (שכר דירה, הסקה, מאור ושרותים אח׳). כן היו מעניקות תוספת קטנה לשכרם של המורים. ועדי הקהילות בשעתן היו משלמות את משכורתם של המורים שלא נכללו בחשבון ה״קומפלקטים״, היינו המורים ה״לא־מאושרים״, אך עם ביטולן של הקהילות בטלה גם תמיכה זו.

החוק אסר על גביית שכר לימוד בבתי־ספר עממיים. אולם בניגוד לחוק היו ועדי ההורים גובים שכר לימוד. שכר לימוד זה היה כמובן רשות ולא חובה ובמשך השנים חדל לשמש מקור הכנסה קבוע ובטוח, אך ביטול תמיכתן של הקהילות וירידת שכר הלימוד גרמו לא רק לדלדולם החמרי של בתי־ספר אלה, אלא לצמצום השפעתו של הציבור היהודי על בית־הספר ההתחלתי ולהתרופפות הקשר בינו למורים. האחרונים היו נתונים לפיקוחו ולהשפעתו הבלעדיים של המפקח הממשלתי.

במצב זה הרי תמיכתה של ״תרבות״, שהיתה אמנם מצערה בשל משאביה המוגבלים, הצליחה לשמור על הקשר, ולו גם חלש, של הציבור היהודי עם בתי־הספר היסודיים. בשנים 1926—1932 הגיעה תמיכתה של ״תרבות״ ל־36,000 ליט בשנה (בממוצע), אבל היו שנים שתמיכה זו הגיעה לסכום של 96,000 ליט. תמיכה זו היוותה אמנם רק 3.5% אחוז מתקציבם הכללי של בתי־הספר העממיים, אך בערכה המוסרי והארגוני קשה היה להגזים, שכן שימשה תמיכה ציבורית יחידה בבתי־ספר אלה ואיפשרה לקיים פיקוח ולהשפיע על המורים, המנהלים וועדי ההורים. היא גם חיזקה את הקשר בין מוסדות חינוך אלה לתנועה העברית והציונית. יתר על כן, תמיכה זו היתה חשובה בעיקר לבתי־ספר שלא הוכרו על־ידי הממשלה או לצרכי החזקתם של מורים ״בלתי־מאושרים״ בבתי־הספר העממיים, וכן שימשה לרכישת ציוד (ספרים, מכשירי לימוד וכיוצא בהם). בשנה אחת חילקה ״תרבות״ ציוד להוראת טבע ל־50 בתי־ספר. כן חולקו על־ידיה אלפי ספרים לספריות התלמידים.

הפרוגימנסיות והגימנסיות התקיימו בעיקר על שכר הלימוד, שהגיע בפרוגימנסיות ל־150—250 ליט בשנה ובגימנסיות ל־180—500 ליט בשנה (באחדות מהן אפילו ל־800 ליט). בפרוגימנסיות הגיע שכר הלימוד ל־79% מכל ההכנסות בתקציבן, ובגימנסיות ל־70%—86%.

מבחינת התמיכה הממשלתית היו בתי־ספר אלה מקופחים עוד יותר מבתי־הספר היסודיים. תמיכתה הכללית של הממשלה עד שנת 1930 הגיעה ל־400,000 ליט ומאז פחתה וירדה והגיעה בשנת הלימודים 1936־7 ל־153,000 ליט, היינו 3% מכל תקציב התמיכה לבתי־הספר (במקום 7% שהגיע ליהודים לפי מספרם במדינה). אפילו לפי מספר התלמידים היהודיים בהם, צריכה היתה תמיכה זו להיות גדולה פי שלושה.

תמיכת הממשלה היוותה 15% בתקציב ההכנסות של הפרו־גימנסיות ו־12% של הגימנסיות (לפני 1930 הגיעה ל־35%).

הפרוגימנסיות והגימנסיות נתמכו על־ידי ״תרבות״ רק במק־רים מסויימים, כגון אם קיומו של בית־הספר היה חיוני מבחינת צרכיה של הרשת החינוכית העברית כולה. כן היתה ״תרבות״ באה לעזרת בתי־ספר אלה לסיפוקם של צרכים משקיים דחופים, כגון שיפוץ בנין או רכישת בנין, קניית ציוד וכיוצא בזה.

בממוצע הגיעה תמיכת ״תרבות״ בבתי־ספר אלה לסכום של 31,000 ליט בשנה — חלק חמישי של תמיכת הממשלה. אולם

ההכנסה השנתית של בתי־ספר "תרבות" בליטא (בליטים)
בשנת הלימודים 1936/7 (טבלה ד')

המקור	גני־הילדים	בה"ס העממיים	הפרו־גימנסיות	הגימנסיות	בתי־מדרש למורים	ס"ה
תמיכת הממשלה	—	935,000	18,000	135,000	9,600	1,097,600
שכר לימוד	58,000	50,000	90,000	950,000	—	1,148,000
מרכז "תרבות"	6,000	36,000	6,000	25,000	15,000	88,000
ס"ה	64,000	1,021,000	114,000	1,110,000	24,600	2,333,600

לגבי בתי־ספר הנתמכים הגיעה עזרה זו לפעמים ל־25% מתקציבם והיוותה גורם חשוב.

הסמינריון למורים התקיים בעיקר על תמיכתה של "תרבות" (60%—70%). בהחזקת הסמינריון השתתף גם המרכז הציוני בתמיכה חודשית של אלף ליט. תמיכת הממשלה הגיעה ל־30%—40% של התקציב.

הישגים וכשלונות

בית־הספר העברי בליטא העצמאית היה יצירה ספונטאנית, תוצאה של התעוררות לאומית של המוני יהודים אשר חזרו מגלות רוסיה בשנים 1920—1922. היו אלו שנים ראשונות לאחר הצהרת בלפור, שנות התקוה הגדולה להגשמת החלום הציוני בזמננו. היו אלו גם שנים ראשונות של האוטונומיה היהודית הפרסונאלית והתרבותית בליטא העצמאית והדמו־קראטית.

עסקנים ציוניים, שהיו יוזמי המפעל החינוכי, ראו בהקמת בית־ספר עברי הגשמת חזון ציוני גדול, מכשיר לחינוך דור חלוצי, יצירת מפעל חינוכי שישמש דוגמה ומופת לגלויות אחרות. כי הנה ניתן ליהודי ליטא להקים בית־ספר עברי בגולה, הנתמך גם על־ידי הממשלה. הם לא ייאלצו לשלוח את בניהם לבתי־ספר רוסיים או גרמניים, ואפילו לא ליטאיים. בניהם לא ילמדו מפי מורים זרים, בסביבה זרה וברוח של תרבות נכרית. מעתה יוכלו בניהם להתחנך בלשונם הלאומית, ברוח לאומית ועל־ידי מחנכים יהודים. אין פלא שמטרה מלהיבה זו הצדיקה את השקעותיהם הגדולות במרץ, באמצעים ומאמצים פוליטיים גדולים. עסקנים אלה יצרו "עובדות חינוכיות" שכיסו כמעט את כל נקודות הישוב היהודי בליטא ויצרו רשת סמיכה של מוסדות מסוגים שונים, החל מגני־ילדים וסיים בגימנסיות ובתי־מדרש למורים על טהרת העברית, כשבפניהם מבהיקה הדוגמה הארצישראלית — הגימנסיה "הרצליה" בתל־אביב, גני־הילדים ובתי־הספר היסודיים בכל ישובי הארץ.

אך עסקנים אלה התעלמו מהמציאות הקיימת בליטא: המחסור במורים מוסמכים ומוכשרים לבצע את הנסיון החינוכי הזה, המחסור בספרי לימוד בשפה העברית המתאימים למציאות בליטא, היעדר אדמיניסטרציה חינוכית במקום ובמרכז, מחסור בבניינים מתאימים, בציוד הדרוש ובאמצעים מספיקים להחזקת בתי־הספר הללו. עסקנים אלה אצה להם הדרך ולא היה סיפק בידם לברר וללבן מה יהיה תוכנו החינוכי של בית־הספר העברי בליטא, מה תהא תכליתו המעשית, מה יתן בית־ספר זה לחניכיו, כיצד יוצרים את הסינתזה של בית־ספר חילוני־מודרני ובית־אולפנה יהודי־מסורתי? כיצד משבצים בתכניתו של בית־ספר זה תוכן לאומי־ציוני־חלוצי? וכיצד ישתבצו בו "הלימודים הליטאיים" הנדרשים על־ידי השלטונות האזרחיים במדינה (השפה, ההיסטוריה, הספרות הליטאית וכיוצא בהם)?

עסקנים ציוניים נמרצים ובעלי אמונה גדולה בהכרחיותו של נסיון חינוכי זה, הפקידו את פתרון כל הבעיות הללו בידי העתיד. הם פעלו על קרקע ספוגה יהדות, במציאות של מסורת חינוכית יהודית גדולה, בתוך ציבור נאמן לאידיאלים ציוניים, באווירה של תקוות ובטחון בעתיד. הם ניסו להפוך חזון של חינוך עברי בגולה למציאות בחיי יום־יום, בכוח אמונה ציונית.

רשת בתי־ספר אלה התקיימו מ־1919 עד 1941, ימי הכיבוש הסובייטי.

כיום, לאחר שפרק זה הפך כבר נחלת ההיסטוריה, כדאי להעריך, ממבט אחורה, את הישגיו וגם את כשלונותיו של הנסיון החינוכי הגדול הזה בפרספקטיבה היסטורית נכונה, על רקע הנסיבות הפוליטיות המיוחדות בליטא של אותם הימים, בתנאים החברתיים והרוחניים שאפיינו את הציבור היהודי שם לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

היחס האוהד של הממשל הליטאי לחינוך העברי בשנותיה הראשונות של עצמאות המדינה, מתוך חשבונות וחישובים שלו, הפך משך השנים לסבילות פושרת וממנה התגבשה אחר־כך מדיניות ברורה ועקבית של איבה וניכור. שלטונות החינוך שאפו לבטל את בית־הספר היהודי ולהפכו לבית־ספר ליטאי בלשונו וברוחו. מאמצי הציבור היהודי לשמור על הישג חינוכי זה הצליחו רק להאט את התהליך, אבל מגמתו של הממשל נשארה בעינה ויתכן כי בסופו של דבר היה מצליח להרוס או לרוקן לגמרי את הנסיון של בית־ספר עברי שלם. אך כיום אנו עומדים בפני העובדה, שיהודי ליטא הצליחו לשמור על תוכנו ונפשו של בית־הספר העברי עד ימי הכיבוש הסובייטי. כך שימש מפעל חינוכי זה משך 22 שנה דוגמה ומופת לתפוצות גולה שונות. מובן מאליו שהמאבק על קיומו חייב היה להטביע את חותמו על מערכת החינוך העברי ועל קצב התפתחותו, אבל על אף הכל יש מקום לציין ולסכם את הישגיו:

א. בית־הספר העברי של "תרבות" הפך בית־ספר לאומי בשביל הקיבוץ היהודי כולו. 60%—70% מכל הילדים היהודים בגיל בית־ספר היו חניכיו. משך 22 שנות קיומו התחנכו בבתי־ספר אלה לפחות 60,000 נער ונערה, הווה אומר, שקרוב ל־40% מכל הנוער היהודי בליטא שלפני השואה קיבלו את חינוכם בבתי־ספר של "תרבות". משך שנים אלו הפגין רוב מניינו ובניינו של הציבור היהודי יום־יום את נאמנותו לדרך זו של חינוך בניו.

ב. שלטונה המוחלט של העברית כלשון החינוך וההוראה של כל המקצועות והלימודים. יש לחזור ולציין את העובדה, כי העברית, על אף שרשיה במנטאליות של היהודי הליטאי, לא

היתה שפת הרחוב ולא שפת אמם של יהודי ליטא (פרט לכמה עשרות משפחות). השלטת השפה העברית כשפת הוראה יחידה בבתי־הספר היתה נראית לא רק לידידים, אלא גם לרבים מן המחנכים העבריים, כ״אנומאליה פדגוגית״ או ״הרפתקה ציונית״. הללו הסתמכו, בין השאר, על העובדה שגם ב״חדר״ וב״ישיבה״, שכל לימודיהם היו לימודי קודש ותוכנם יהדות רצופה, לשון ההוראה בהם היתה אידיש. קל וחומר שהוראת לימודי חול בעברית, בסביבה שאינה עברית, ללא כוחות הוראה השולטים בעצמם בעברית כהלכה (ולעתים קרובות העברית של המחנכים עצמם היתה משובשת ונלעגת) — היתה מעשה נועז בתנאים של אותם הימים. אין תימה, שמתנגדי בית־הספר העברי ואנשי מעשה מפוכחים ראו בנסיון החינוכי העברי סתירה להגיון הפדגוגי, מעשה ״דון קישוט״, חוסר מעשיות ו״תכלית״, וניבאו לו כשלון חרוץ ו״חיים קצרים״.

אך הנסיון להשליט את העברית בבית־הספר עמד במבחן גם נוכח העובדה, שבליטא העצמאית היו קיימים גם בתי־ספר רוסיים וגרמניים עוד מלפני מלחמת־העולם הראשונה, בתי־ספר בעלי מסורת. רבים מאוד מבין ההורים היו בעצמם חניכי בתי־ספר אלה. שפת ההוראה בהם היתה שפת תרבות גדולה ועשירה, לרשותם עמד חבר פדגוגים מנוסים, מוסמכים ומומחים, וספרי הלימוד שלהם מקובלים היו משך עשרות בשנים. בתי־הספר הליטאיים אמנם חסרו נסיון פדגוגי ומסורת תרבותית וחינוכית כזו של בתי־הספר הרוסיים והגרמניים, אבל אלה הרי היו בתי־ספר של המדינה, בשפת המדינה, עם כל הזכויות והיתרונות הכרוכים בעובדה זו.

מה ראו איפוא יהודי ליטא להעדיף את בית־הספר העברי על בתי־הספר הזרים משך שנים רבות ברוב מקומות־הישוב ?

שלושה היו הגורמים לכך :

1) הרקע התרבותי והמסורת הרוחנית של קיבוץ יהודי זה.
2) היחס לעברית, כאל השפה הלאומית היחידה, שפת התנ״ך, שפת התפילה, שפת הספרות שעליה התחנך הדור הקודם.
3) תחייתה של העברית בארץ־ישראל והאמונה בה כשפת העתיד של האומה.

הלשון העברית בבית־הספר הכניסה את הילדים לעולם קרוב ללבם וללב הוריהם, הקנתה להם חירות פנימית, עוררה אסוציאציות היסטוריות ויחס אינטימי לעברו של העם, קרבה אותם למורשת היהדות, לחזון הציוני, המתגשם אמנם רחוק מהם בשטח, אבל קרוב ללבם יותר מהמציאות היום־יומית של ליטא עצמה. החניכים הרגישו עצמם שותפים למעשה בראשית גדול של תחיית עם ולשונו.

הכרה זו הקלה על המורים ועל חניכיהם להסתגל לשפת העברית כשפת ההוראה והמחשבה והיא שעמדה להם בקליטתם במסכת החינוכית של בית־הספר העברי. משך השנים הצליח בית־הספר להתגבר על חבלי הלשון, והדיבור העברי הפך לדבר שבשיגרה. לשון ההוראה והשפה השגורה בפי התלמידים לא נפלו מזו של חבריהם בארץ־ישראל.

ג. רמת הלימודים בבתי־הספר העבריים והישגיהם החינוכיים לא רק שלא היו ירודים בהשוואה לבתי־הספר ששפת ההוראה בהם היתה שפת האם של תלמידיהם, אלא במקרים רבים גם עלו עליהם. על כך העידו פדגוגים ומומחים זרים שביקרו בליטא, וגם תוצאות בחינות הגמר בבתי־הספר, אשר התקיימו בנוכחותם ובפיקוחם של השלטונות הליטאיים, וכן בחינות הכניסה לבתי־ספר גבוהים. תוצאות בחינות אלו היו מתפרסמות מדי שנה בבטאונו הרשמי של משרד החינוך (״שווטימא דארבאס״). הוכחה נוספת שימשו הערותיהם החיוביות של מורי האוניברסיטה הליטאית בקובנה ושל מורים באוניברסיטאות בחו״ל, וכן הצלחותיהם של חניכי בתי־הספר העבריים בלימודים באוניברסיטאות בחו״ל.

ד. תוכנו של בית־הספר העברי הוגדר על־ידי סינתזה הרמונית של לימודי יהדות ולימודי חול. האיזון ביניהם לא תמיד הצליח ויתכן שהיה צורך בפרק זמן הרבה יותר ארוך ובנסיון יותר ממושך כדי להשיגו. מגמתו של בית־הספר היתה פיתוח אישיותו של החניך, הקניית הרגלי מחשבה מודרנית, אהבת ישראל וארץ־ישראל, יחס כבוד לערכים ההיסטוריים והכשרה רוחנית ונפשית לקראת בנין הארץ.

בנסיון זה עמדו יפה הגימנסיות. בית־הספר היסודי בליטא, שהשלטונות ראו אותו כקניינם, פיגר במידה רבה אחר הישגיהם של בתי־הספר התיכוניים.

האופייני לבית־הספר העברי היו החיפושים והתהיות, החתירה לתיקונים, לשיפורים, ביקוש פתרונות לבעיות חינוכיות, לשכלול שיטות ההוראה. בית־הספר לא קפא איפוא על שמריו. הרכב המורים בו לא היה סטאטי. לשורותיו הצטרפו משך השנים רבים מחניכיו, שהספיקו להשתלם בבתי־ספר גבוהים בליטא ובחו״ל. מורים צעירים אלה, חניכי בית־המדרש למורים או מוסדות גבוהים בחוץ לארץ, היו תמיד בבחינת עירוי דם חדש בעורקי החינוך היהודי.

כן יש לציין את הקשר שנוצר בין בתי־הספר העבריים בארץ ובארץ־ישראל.

השליחים מטעם המועצה למען קק״ל, מטעם ״החלוץ״ ומפלגות ציוניות בארץ, שהיו מבקרים לעתים קרובות בליטא בשליחות, יצרו קשר מתמיד עם ארץ־ישראל החיה, העובדת והלומדת. מפעם לפעם הצטרפו למערכת החינוך בליטא מורים ששימשו בהוראה בארץ. הספרות והעתונות מהארץ היתה משמשת חלק גדול מהציבור העברי בליטא. כך נוצר קשר מתמיד בין בית־הספר העברי והמציאות העברית בארץ עם עולם החינוך העברי בליטא.

ההישגים החברתיים: הילד היהודי מצא בבית־הספר העברי סביבה נוחה ואווירה ידידותית, בהן יכלו להתפתח ולהתגלות כשרונותיו הטבעיים ותכונותיו האופייניות. לבית־הספר היה המשך באגודות הנוער, בחברות ספורט, בארגוני הכשרה, בתנועת ״החלוץ״, במפלגות, במועדונים, בקורפוראציות הסטודנטיות וכיוצא בהם. כל אלה היוו במשך הזמן מסגרת חברתית אחת, המעוגנת מבחינה רוחנית במציאות של ארץ־ישראל החדשה. יהדות ליטא בין שתי המלחמות היתה מנותקת מיהדות רוסיה ופולין. היא היתה אי בפני עצמו. בית־הספר העברי, שהיווה כעין מובלעת ארץ־ישראלית בתוך יהדות ליטא, שימש גשר ביניהן. במובלעת זו גדלו משך 22 שנה שני דורות על ברכי הלשון והתרבות העברית, שני דורות דינאמיים, נמרצים ובעלי השקפת עולם מוגדרת.

היו גם ליקויים והמפעל ידע גם כשלונות, ולשם הערכה אובייקטיבית אין להתעלם מהם :

א. היעדר אמצעים מספיקים לציודם של בתי־הספר הן מבחינת הדיור הן מבחינת הציוד האלמנטארי (מעבדות, ספריות וכו׳).

ב. מחסור תמידי במורים בעלי נסיון וותק פדגוגי. לא תמיד יכלו האידיאולוגיה הציונית והלהט הציוני למלא את מקומם של הנסיון והידע הפדגוגי.

ג. היעדר פיקוח פדגוגי מתמיד ומוסמך.

ד. רמה נמוכה של הוראת לימודי טבע.

ה. חסרה כמעט בכל בית־ספר מגמה מקצועית־טכנית בחינוך. רובם של בתי־הספר היו בעלי מגמה קלאסית־הומאניסטית. חסרה המגמה המסחרית, הטכנית או החקלאית (היה נסיון אחד להקים מגמה מקצועית על־ידי הגימנסיה העברית בווילקוביש ק).

ו. חוסר אישים בעלי השפעה חינוכית ומנהיגות רוחנית.

חלק מתופעות אלו תוקן במידה זו או אחרת במשך הזמן. אבל ליקויים רבים לא ניתנו לתיקון בנסיבות של הימים ההם, בתנאי הלחץ המדיני וההתנקשות המתמדת בזכויות האלמנ־טאריות של החינוך הלאומי.

בעית הדת בבית הספר העברי: בתי־ספר "תרבות" היו בתי־ספר חילוניים, אך הם טיפחו יחס של כבוד והערכה חיובית לערכי המורשת ולמסורת הדתית. הוראת התנ"ך ומקורות היהדות עמדה במרכז תכנית הלימודים. על אף התכנית הכפולה והמשולשת (עם הלימודים ה"ליטאיים" שהשלטונות שאפו תמיד להרחיבם) כלל לוח השעורים בבתי־הספר התיכו־ניים והגימנסיות 9 שעות ללימודים עבריים (תנ"ך, תלמוד, אגדה, ספרות, היסטוריה) מתוך 35—37 שעות, וזה בלוח השעורים הרשמי שאושר על־ידי משרד החינוך. למעשה ניתנו שעות נוספות ללימודים יהודיים גם מחוץ ללוח השעורים הרשמי. בעיית ההוראה של לימודי היהדות עמדה במרכז הדיונים בוועידות המורים, במרכז הגימנסיות, בכינוסי "תרבות". הדת, כיסוד הלאומיות העברית, תפסה מקום מכובד בכל מערכת החינוך העברי. אמנם היו לעתים (רחוקות) גם סטיות מצד מורים בעלי השקפת עולם חילונית, אבל מקרים אלה היו מעטים ולא פגמו בתמונה הכללית. גרמו לכך לא רק העמדה האידיאולוגית של "תרבות", כי אם במידה לא פחותה ההווי המסורתי ומשטר החיים היהודיים בליטא באותה תקופה.

הסתדרות ה"מזרחי" אמנם לא השתתפה רשמית במרכז "תרבות", כשם שלא שיתפה פעולה עם הנהלת "יבנה" (ארגון בתי־הספר הדתיים מטעם "אגודת ישראל"). אך היחסים ההד־דיים בין הרבנים ואנשי הדת לבין המורים והמנהלים בבתי־ספר של "תרבות" היו מבוססים על הבנה וידידות. הרבנים היו מבקרים בבתי־הספר ושיתפו פעולה עם המורים. במקרים שהגיעו למרכז "תרבות" תלונות על התנהגותם של מורים או על פגיעה בערכי הדת, היה מרכז "תרבות" מתערב מיד לתיקון המצב ולישור ההדורים. מרכז "מזרחי" בליטא תמך לא פעם בפעולות פוליטיות וציבוריות שונות של "תרבות". על פניות לציבור מטעם "תרבות" אנו מוצאים את חתימותיהם של הרב ר' מאיר ברלין (בר־אילן), של הרב הראשי לבריטניה צ. י. הרץ, וכן של ראשי ה"מזרחי" בליטא.

להשלמת התמונה נביא:

טבלה ז'

לוח שעות (שבועי) בבית־ספר יסודי עברי טיפוסי (קיבארט)

כביתה	א	ב	ג	ד	ה	ו
תנ"ך *	—	4	6	6	6	6
עברית	8	6	6	6	6	6
ליטאית	—	4	6	6	6	6
דברי הימים	—	—	—	2	2	2
ידיעת הארץ	—	2	3	2	2	2
חשבון	6	6	5	4	6	6
טבע	—	—	2	2	2	2
ציור	3	2	2	2	2	2
מלאכת־יד	3	3	2	2	—	—
זמרה	2	2	1	1	2	2
התעמלות	3	3	3	3	2	2
ס"ה	25	32	36	36	36	36

* לפי התכנית הממשלתית — רק שעתיים בשבוע.

לוח שעות שבועי בגימנסיה עברית (ריאלית והומאניסטית) בליטא (טבלה ח')

<table>
<tr><th>כיתה</th><th>א'</th><th>ב'</th><th>ג'</th><th>ד'</th><th>הר'</th><th>הה'</th><th>ור'</th><th>וה'</th><th>זר'</th><th>זה'</th><th>חר'</th><th>חה'</th></tr>
<tr><td>תנ"ך (אגדה תלמוד)</td><td>3</td><td>3</td><td>3</td><td>3</td><td colspan="2">3</td><td colspan="2">3</td><td colspan="2">3</td><td colspan="2">3</td></tr>
<tr><td>עברית וספרות</td><td>6</td><td>5</td><td>4</td><td>4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">4</td></tr>
<tr><td>ליטאית</td><td>6</td><td>5</td><td>4</td><td>4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">5</td><td colspan="2">5</td></tr>
<tr><td>אנגלית</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td colspan="2">3</td><td colspan="2">3</td><td colspan="2">3</td><td colspan="2">3</td></tr>
<tr><td>גרמנית</td><td>—</td><td>4</td><td>4</td><td>4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">4</td><td colspan="2">3</td></tr>
<tr><td>רומית</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>5</td><td></td><td>5</td><td></td><td>5</td><td></td><td>5</td></tr>
<tr><td>היסט' עברית וכללית</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>3</td><td colspan="2">2</td><td colspan="2">2</td><td colspan="2">2</td><td colspan="2">4</td></tr>
<tr><td>גיאוגרפיה</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>2</td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>טבע והיגיינה</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>3</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>3</td><td>2</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>חשבון</td><td>4</td><td>4</td><td>2</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>אלגברה</td><td></td><td></td><td>2</td><td>2</td><td colspan="2">2</td><td></td><td>2</td><td></td><td>2</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>הנדסה/טריגונומטריה</td><td></td><td></td><td></td><td>2</td><td>3</td><td>2</td><td>3</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>6</td><td>4</td></tr>
<tr><td>פיסיקה</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>4</td><td>3</td><td>4</td><td>3</td><td>4</td><td>3</td><td>4</td><td>3</td></tr>
<tr><td>כימיה</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>2</td><td></td><td>3</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>קוסמוגרפיה</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>2</td><td>1</td></tr>
<tr><td>מקצועות מיוחדים:</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>כתיבה יפה וציור</td><td>4</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>1</td><td>1</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>מלאכת יד</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>זמרה</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>התעמלות</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td></tr>
<tr><td>ס"ה</td><td>34</td><td>35</td><td>34</td><td>35</td><td>35</td><td>36</td><td>34</td><td>36</td><td>35</td><td>38</td><td>36</td><td>37</td></tr>
</table>

המורים: ציבור המורים במוסדות החינוך של "תרבות" מנה בשנות 1938/9 547 איש, מהם 346 (למעלה מ־60%) בבתי־ספר עממיים, 31 גננות, ו־170 (כ־30%) בפרוגימנסיות וגימנסיות.

ציבור זה כלל שני דורות: ותיקים וצעירים. הראשונים הניחו את היסוד לחינוך העברי, ברובם בעלי הכשרה פדגוגית ונסיון בהוראה במוסדות חינוך כלליים ברוסיה ובגרמניה (מהם יש לציין ביחוד את חניכי הקורסים הפדגוגיים בגרודנה). היו ביניהם גם בעלי השכלה אקדמית, אך ללא ותק ונסיון פדגוגי. כן היה ביניהם גם מספר לא מבוטל של חניכי ישיבות ובעלי השכלה עברית וכללית רחבה, אך ללא תעודות גמר של בית־ספר גבוה וללא תואר אקדמאי, אם גם בעלי נסיון חינוכי.

על קבוצה זו של המורים הוותיקים נמנו גם מורים ללא הכשרה פדגוגית ובעלי השכלה מוגבלת. מחוסר מורים בשלב היסוד של בית־הספר נתקבלו הללו לעבודה.

בשלב מאוחר יותר, כאשר תכנית הלימודים התגבשה ונוצרה מסגרת לימודים קבועה, החלו השלטונות להקפיד לגבי המורים שלא הניחו את דעתם מבחינת הכשרתם הפד־גוגית. למורים אלה ניתנה ארכה להשתלמות, כדי שיוכלו להיבחן ולקבל תעודת מורים מוסמכים ("צנז"). דרישות אלו גרמו לכך, שמספר מורים נאלצו לפרוש מבית־הספר ולפנות מקומם לכוחות צעירים מהם. חלק מהמורים בלי "צנז" התאים את עצמו לתנאים החדשים והשתלב בעבודת בית־הספר בדרגת "קבועים". בין המורים שנאלצו לפרוש מחמת דרישות ה"צנז" היו גם מורים בעלי נסיון וותק פדגוגי רב, אך מחמת גילם, או מסיבות מיוחדות, לא יכלו להסתגל לדרישות הממשלה ובכללן ידיעת שפת המדינה.

שכבה זו של מורים ותיקים כללה כוחות חינוכיים חשובים, לוחמים וקנאים לרעיון הציוני ונושאי דגלה של תחיית הלשון. בשבילם בית־ספר "תרבות" היה מעין הגשמת חזון חייהם, משאת נפש גדולה, שעליה לחמו וסבלו שנים רבות עד שזכו למימושה. מורים אלה הכניסו לבית־הספר העברי להט מוסרי ושמרו על גחלת הרעיון, על תוכנו הלאומי, על נפשו של החינוך העברי.

על הדור השני נמנו מורים צעירים, רובם חניכי בית־הספר העברי בליטא, חניכי בית־המדרש למורים, בוגרי האו־ניברסיטה הליטאית, בוגרי אוניברסיטאות בחו"ל, מורים מארץ־ישראל, שמחמת סיבות שונות נקלעו לליטא. מורים אלה, מבחינת הנסיון הפדגוגי, ודאי שהיו נחותים מהמורים הוותיקים, אך בהשכלתם הכללית, ברוחב דעתם, בכושר הסתג־לותם לרוח הזמן החדש והדור הצעיר, עלו על קודמיהם. יתר על כן, רובם היו בעלי תעודות ובעלי רשיון הוראה בבתי־ספר. קבוצה זו של מורים צעירים תפסה בהדרגה גם משרות אדמי־ניסטרטיביות ברשת החינוך ומלאה את מקומם של מנהלי בתי־ספר התיכוניים והפרו־גימנסיות, כך שבשנים האחרונות שלפני השואה התקיימו חילופי משמרות כמעט לאורך כל הקו ברשת החינוך העברי.

הגננות היו ברובן המכריע "חניכות ריגה", היינו, גמרו את הקורסים לגננות מטעם "המורה" בלטביה. היו ביניהן גם גננות מדופלמות מגרמניה. כמעט כולן היו חניכות הגימנסיות העבריות.

בין 346 המורים בבתי־הספר העממיים היו גם "מורים לדת" וכן מורים "לא מאושרים" (מחמת "צנז" לקוי או מחוסר "קומפלקט" מאושר).

כמחצית המורים בבתי־הספר העממיים היו חניכי בית־המדרש למורים של "תרבות". חניכים אלה הורשו בשנות השלושים להורות גם בבתי־ספר תיכוניים ובגימנסיות (בארבע שנות הלימודים הראשונות) את הלימודים העבריים ואת השפה העברית. כפי שצויין לעיל, היו מורים מחנכים עברים מחו"ל שמלאו תפקיד חשוב בהקמת רשת החינוך בשנותיה הראשונות. היו אלה ברובם אנשים בעלי שאר רוח, מהם ששהו בליטא בימי הכיבוש הגרמני (במלחמת־העולם הראשונה) ופגישתם עם יהודי מזרח־אירופה היתה בשבילם חוויה גדולה. היו מהם שהתקשרו ליהדות זו ובשעת נסיגתו של הצבא הגרמני (1918) העדיפו להשאר בליטא ולהמשיך בה בעבודה חינוכית בבתי־ספר עבריים. היו כאלה שהגיעו לליטא אחרי המלחמה (בשנות 1925־29) מגרמניה, מאוסטריה, מפולין. אחדים נאלצו לעזוב את ליטא בגלל היותם אזרחי חוץ, מהם שעלו ארצה. אלה ואחרים מלאו תפקיד חינוכי רב לא רק במסגרת בתי־הספר, אלא גם בחיי החברה, בתנועה הציונית, בתנועת הנוער והספורט. המורה העברי, בדרך כלל, לא הסתגר בד' אמות של ההוראה והיה פעיל בחיי הקהילה, הציבור, התנועה, הנוער, הקרנות, המפלגות הציוניות וגם בחיים המוניציפאליים של הישוב, בו התגורר.

המורים העבריים היו מאורגנים באגודה מקצועית "המורה". אפשרויותיו של ארגון זה היו מוגבלות מאוד מבחינה מקצו־עית במדינה שרוב שנותיה עברו במשטר רודני ופאשיסטי. אולם מבחינה תרבותית וחינוכית הצליחה אגודה זו לקיים שעורי השתלמות למורים וכן הוציאה בטאון משלה בשם "משעולי החינוך". בימים שקרן "תרבות" ירדה מילאה "המורה" כמה וכמה תפקידים שנפלו קודם בחלקה של "תרבות" בעמידה איתנה ובמאבק עקשני על זכויותיו של בית־הספר והמורה העברי. מפעילי "המורה" היו: יהודה בן כלב (בן־יהודה), נתן גרינבלאט (גורן), ישראל דימנטמן, יונה סטרליץ, ד"ר אברהם קיסין, ישראל קפלן, אלתר שניידר.

ספרי לימוד

אחת הבעיות המטרידות בבית־הספר העברי היה המחסור בספרי לימוד.

לפני מלחמת־העולם הראשונה לא היו קיימים בליטא בדרך כלל ספרי לימוד בשפה העברית, פרט למקראות, ספרי דקדוק וספרי עזר בהוראת תנ"ך. ספרים אלה ראו אור בווילנה, וארשה ואודיסה. ספרי לימוד במקצועות כלליים לא היו בנמצא. משנות העשרים ואילך החלו לראות אור ספרי לימוד גם במק־צועות אלו בפולין, בעיקר בווארשה ווילנה. הבאתם לליטא, שהיתה מנותקת מפולין מבחינה פוליטית, היתה כרוכה בקשיים מרובים. ספרי לימוד אחדים יצאו לאור בבסרביה. אך ספרים אלה וכן ספרי הלימוד שהוצאו לאור בארץ־ישראל לא התאימו לצרכי בית־הספר העברי בליטא. השלטונות הליטאיים אסרו על הבאת ספרים מפולין וכן הגבילו את ההקצבות במטבע זר לצרכי יבוא ספרי לימוד מחו"ל.

בגלל המחסור בספרי לימוד מתאימים נאלצו המורים להכתיב את לקחם והתלמידים היו נעזרים בתקצירים. דבר זה היה גורם לקשיים בהוראה, לבזבוז זמן וכוחות של המורים ושל

תלמידיהם. מצב זה הניע מורים אחדים בליטא לחבר ספרי לימוד. משך שנים אחדות נוצרה מערכת לא קטנה של ספרי לימוד, פרי־עטם של מורים ומחנכים מקומיים. אחדים מספרים אלה מצאו מהלכים גם בארצות אחרות. רשימת ספרי לימוד אלה כללה בין השאר:

א. מקראות "שחר" לכיתות א׳, ב׳, ג׳, של י. דומבליאנסקי וישראל קפלן (הוצאת פטאשק, 1936—1940).
ב. "שחר" לכיתה ד׳ של י. דומבליאנסקי (1939).
ג. מקראות לכיתות ה׳—ו׳ של י. סטרליץ וצ. רוזנצווייג (הוצ׳ פטאשק, 1939).
ד. "אלפון עברי" לכיתה א׳ מאת אליעזר וטרין וישראל קפלן (הוצ׳ פטאשק).
ה. דקדוק מאת י. דומבליאנסקי.
ו. סינטכסיס עברי לנוח לידסקי.
ז. ספרי חשבון של שמואל קאפיט לכיתות א׳—ג׳ של בית־ספר עממי.
ח. חשבון לכיתות א׳—ב׳ של גימנסיה מאת שמואל קאפיט ומרדכי סיסיצקי.
ט. חשבון לכתות א׳—ד׳ מאת יונה סטרליץ.
י. אלגברה מאת שמואל קאפיט.
יא. "ידיעת עמנו" לבתי־ספר תיכוניים וגימנסיות מאת יעקב רבינסון.
יב. ספר "שאלות בפיסיקה" מאת י. נשיא (הוצ׳ פטאשק).
יג. שאלות בחשבון מאת אלתר שניידר.
יד. רומית, דקדוק הלשון, מאת יוסף לויתן.
טו. ליטא, ספר לגיאוגרפיה של ליטא, מאת יוסף ליוושין.
טז. טבע, ספר לימוד לבתי־ספר עממיים, לכיתות ג׳—ד׳, מאת שלום פינצ׳וק וד״ר א. ב. קיסין.

בצידם של ספרי לימוד אלה היו בשימושם של התלמידים עשרות ספרי לימוד אחרים, בעיקר מארץ־ישראל ומפולין.

חניכי בתי־הספר העבריים

הגימנסיות העבריות העמידו במשך כ־20 שנות קיומן כ־6000 בוגרים, מהם לפחות 2500 שהמשיכו את לימודיהם בבתי־ספר גבוהים בליטא ובחו״ל. יתרם נקלטו בענפי כלכלה שונים, או עברו להכשרה חלוצית לקראת עלייתם ארצה. כ־2500 יצאו את ליטא, מהם כ־1500 עלו ארצה.

חסרים לנו פרטים על מספר בוגרי בתי־ספר עממיים בפרק זמן זה. אולם יש להניח, כי מספרם היה לא פחות מ־15,000. בשנת הלימודים 1932/3 נערך סקר סטאטיסטי בין חניכיהם של 30 בתי־ספר עממיים. הסקר הקיף 150 מחזורים שכללו 7200 חניכים. אך ידיעות מפורטות ומהימנות נתקבלו רק על 1640 מהם (22.7%) והנה כמה פרטים מתוך סקר זה:

חניכי בתי־הספר העבריים עם גמר לימודיהם (טבלה ט׳)

מספר החניכים	המשיכו למודיהם	עובדים	הגרו	מחוסרי עבודה
1640 (22.7%)	448 (27%)	946 (57.6%)	72 (4.4%)	188 (11%)
		המשיכו לימודיהם		
היגרו לארצות שונות	עלו ארצה	בב״ס עבריים	ליטאיים	ס״ה
22 (1.4%)	50 (3%)	376 (84%)	72 (16%)	448 (22.7%)
בעלי־מלאכה	פועלים	פקידים	מקצועות שונים	ס״ה
368 (40%)	44 (4%)	404 (43%)	130 (13%)	946 (57.6%)

חלק ניכר מגומרי בתי־הספר התיכוניים והגימנסיות נתקבל להכשרה חלוצית ועלה ארצה. הם היוו גרעינים חשובים בהקמת גבעת ברנר, בית זרע, רמת השופט וישובים קיבוציים אחרים. אין בידינו מספרים מדוייקים על נוער זה, אבל אפשר להניח בבטחה, כי לפחות 90% מכל חברי תנועות הנוער בהכשרה היו מחניכי בתי־הספר של "תרבות".

רובם של המהגרים הצעירים מתוך חניכי בתי־הספר העבריים פנו לדרום־אפריקה, מקום שנמצא ישוב יהודי, ברובו מיוצאי ליטא. ההגירה לשם היתה מבוססת בעיקר על קשרים משפחתיים. מהם המשיכו שם את לימודיהם בבתי־ספר גבוהים והשאר נקלטו בענפי כלכלה שונים. אחדים מאלה עשו חייל בעסקיהם. אחוז ניכר של המהגרים האלה שימשו במדינה חדשה זו בהוראה בבתי־ספר עבריים ופיתחו שם פעולה חינוכית ותרבותית ענפה. הם הכניסו דם צעיר ותוסס בתנועה הציונית ולא מעטים מהם תפסו עמדות חשובות בארגונים ומוסדות ציוניים, הן בדרום־אפריקה והן ברודסיה. חלק אחר של הנוער העברי מליטא היגר לארצות־הברית ולקנדה. גם כאן, קשרים משפחתיים הם שהיוו גורם ההגירה לארצות אלו.

הקרן מיסודו של הנדיב צ׳ייס, יליד אליטא, תמכה בבוגרים מצטיינים של בתי־הספר בליטא וסייעה בידם להמשיך בלימודיהם באוניברסיטאות שונות באירופה ואמריקה. לא מעטים מהם התפרסמו במשך שנים בענפי מדע וספרות שונים בישראל ובחו״ל (בעיקר כרופאים, מהנדסים, מתמתיקאים, וסופרים), מהם שנקלטו בשדה ההוראה והחינוך העברי בארצות שונות, מנורבגיה בצפון עד צ׳ילי בדרום. רובם ככולם היו פעילים בארגוני סטודנטים ונוער ציוני, בפעולה למען הקרנות הציוניות וכן בחיים הציבוריים של הקהילות, בהן התגוררו.

תנועות הנוער העברי

רובו של הנוער העברי בליטא היה מאורגן באגודות שונות, כגון "השומר הצעיר", "החלוץ הצעיר", "נוער ציוני", "בני עקיבא", בית״ר, "גורדוניה", נוער צ.ס., צופים, סטודנטים ("על המשמר", "ביתריה", "הרצליה", "ירדניה", ואח׳), בארגוני ספורט ("מכבי", "הכוח", "הפועל"). במועדוני הנוער (בעיקר "השומר הצעיר") היתה שלטת השפה העברית. היא גם שימשה לשון הפיקוד והנהלת העניינים. כל הפעולות בכינוסים, מחנות, אספות, הרצאות, התנהלו על טהרת העברית. על־יד המועדונים האלה התקיימו ספריות עבריות, אולמי קריאה, היו מוציאים לאור עתונים וכתבי עת (כגון "זיו" של השוה״צ) בשפה העברית.

ארגוני הנוער העברי בליטא (טבלה י')

	1929		1931	
	סניפים	חברים	סניפים	חברים
"השומר הצעיר"	32	1400	93 [2]	4150
"החלוץ הצעיר"	15	700	15	1000
בית"ר	19	730	38	1500
הנוער הציוני	—	—	4	155
מכבי	47	1880	32	1120
גורדוניה	11	300	28	700
אגודות סטודנטיות:				
ביתריה	—	—	1	90
הרצליה	1	15	1	38
ירדניה	1	40	1	80
על המשמר	1	199	1	129
ס"ה	127	5264	214	8962

1. טבלה זו אינה כוללת מספרים על הנוער במפלגות. כן לא נכללו בה מספרים על נוער המאורגן באגודות מקומיות, שלא היו מסונפות למרכז ארצי.
2. מספרים אלה כוללים גם 34 סניפים של השוה"צ הצופי־חלוצי עם 1350 חבר.

לצערנו, חסרים לנו פרטים על התקופה של ערב השואה.

בין ארגוני הנוער שהתפתחו בשנים שלאחר 1931 כדאי לציין את "ארגון הבוגרים" בקובנה שמנה 300 חבר וארגון הספורט "הפועל" עם 800 חברים.

פעולות "תרבות" מחוץ לכותלי בה"ס

לאקלים העברי והציוני במדינה תרמו רבות הפעולות התרבותיות שהתנהלו על־ידי מוסדות וארגונים שונים ("תרבות" "החלוץ", המפלגות הציוניות, אגודות הנוער, ארגוני נשים) בצורת שעורי ערב, הרצאות, אספות, נשפים ומשפטים ספרותיים, חגיגות, טיולים, עתונות עברית, מוסדות אמנות, ביקורי סופרים ומנהיגים ציוניים מהארץ ומהגולה. פעולות אלו היו מתנהלות בנפרד ולעתים במשותף על־ידי ארגונים שונים. כמעט בכל ישוב יהודי היו קיימים שעורי ערב לעברית, היסטוריה, ספרות והשכלה כללית. שעורים אלה נועדו לנוער עובד, שהפסיק את לימודיו בגיל צעיר, או למבוגרים. בהרצאות ונשפים היו מופיעים לעתים קרובות מרצים מבחוץ. בעיירות ליטא הדלות היו ביקורים אלה, וכן המפגשים עם אנשי־רוח מבחוץ, מכניסים חיים ומהווים מאורע חברתי חשוב. אך גם בערים הגדולות היה הד ציבורי רב לפעולות תרבות אלה והן שימשו גורם מלכד לציבור העברי. בקובנה בלבד התקיימו, בשנת 1938, 80 הרצאות פומביות בשפה העברית.

בנייני בתי־הספר העבריים שימשו אכסניה עיקרית למפגשים וכינוסים עבריים. הם גם אכסנו בצל קורתם ספריות, חדרי קריאה, מועדונים לנוער הלומד והמתבגר. מקום מיוחד תפסו בחיי הציבור העברי שני מוסדות אמנות שנוסדו על־ידי "תרבות" והם: הסטודיה הדרמאטית העברית וכן המקהלה ע"ש י. אנגל בקובנה. על הסטודיה העברית מסופר במפורט במאמר אחר בספר זה. כאן אציין, כי סטודיה זו כבשה לה מקום נכבד בחייה האמנותיים של ליטא. הישגיהם האמנותיים של צעירים נלהבים, בהנהלת מדריכים כגון אנטאנאס סוטקוס, אלכס ז'ילינסקיס, מיכאל גור, גרומוב ורפאל צבי, זכו להכרה ולתמיכת השלטונות הליטאיים, שבדרך כלל לא היתה ידם פתוחה לצרכי החינוך העברי ולמוסדות תרבות של הקיבוץ היהודי. הישג אמנותי שני היתה המקהלה ע"ש אנגל, אף היא מיסודה של "תרבות". מקהלה זו היתה בניצוחו של שאול בלכארוביץ ובהשתתפותה של הזמרת אנה ורשבסקי. מספר חברי המקהלה הגיע ל־40 איש, רובם אנשי עמל, שהיו באים למועדון המקהלה אחרי יום עבודה והיו משתתפים בתרגיליה ובשעוריה במסירות רבה. תכנית המקהלה כללה אורטוריות, קאנטטות, שירי־עם בעברית ואידיש. הופעותיה של המקהלה בקובנה ובערי־השדה שימשו מאורע אמנותי לא רק לציבור היהודי. היא שימשה דוגמה למקהלות אחרות בליטא ומנהלה היה מדריך את המנצחים של מקהלות ה"בנות". "מקהלת אנגל", כפי שנקראה בליטא, הגיעה לרמה אמנותית גבוהה והיו לה מעריצים רבים בציבור היהודי וגם הלא־יהודי. היא נתמכה על־ידי משרד החינוך וכן על־ידי עירית קובנה.

המשבר שעבר על התנועה העברית בשנים 1932 ו־1933, פגע גם במוסדות האמנות האלה וגרם לחיסולם. שניהם סייעו בשעתם לאווירה העברית והתרבותית בחייה האפורים של ליטא היהודית.

עתונות עברית

על העתונות הפריודית בעברית מדובר במאמרו המפורט של רפאל חסמן בספר זה. נציין כאן בקיצור את כתבי־העת שראו אור בליטא בין השנים 1929—1940:

א. "הצופה" — שבועון, בעריכתו של הסופר אליעזר־אליהו פרידמן, מזקני חובבי ציון בליטא.

ב. "הד ליטא" — שבועון, בעריכתם של משה כהן ונתן גרינבלאט (גורן), בהוצאת המרכז הציוני בליטא (1923—1927).

ג. "נתיבות", בעריכתו של הסופר והעתונאי נתן גרינבלאט (גורן), בהוצאת מרכז "תרבות" (1927—1931).

ד. "עולמנו", בעריכתו של נתן גרינבלאט (גורן) ובהוצאתו של מרכז "תרבות".

ה. "פתח" (1933—1934), בהוצאת ועריכת קבוצת סופרים צעירים (א. ד. שפירא, לאה גולדברג, שמעון גנס, ארי גלזמן).

ו. "זיו", בהוצאת "השומר הצעיר" ובעריכתו של דניאל פרוחובניק (בן־נחום).

ז. "במשעולי החינוך", בהוצאת אגודת המורים העברים ובעריכתם של ד"ר אברהם קיסין ושלום פינצ׳וק.

ח. "השחר", עתון לילדים בעריכת צבי רוזנצוויג (בקיידאן).

כן היו מופיעים עלונים ועתוני תלמידים בבתי־ספר שונים.

על דפי עתונים אלה התגלו בליטא כשרונות ספרותיים צעירים, מהם שרכשו להם לאחר זמן מעמד בספרות ובעתונות גם מעבר לגבולותיה של ליטא: משה אבנשטיין, דניאל בן־נחום (פרוחובניק), יעקב גוטליב, נח־יצחק גוטליב, לאה גולדברג, ארי גלזמן, שמעון גנס, אליעזר היימן, יהודית הלפר, אריה ולוביצקי (אנקוריון), מרדכי יפה, יעקב עמית, ישראל קפלן, נח שטרן, אליהו־דוד שפירא.

הספר העברי

בליטא היו קיימות 110 ספריות ציבוריות יהודיות, מלבד 120 ספריות שעל־יד בתי־הספר. ברובן המכריע היו הספריות הללו דלות מאוד ולא יכלו לספק את דרישות הקוראים. רובן נוסדו אחרי מלחמת־העולם הראשונה על־ידי עסקנים מקומיים ובאמצעים מצומצמים מאוד, ללא הדרכה, ובארגון פרימיטיבי. על אף הכל מילאו הספריות תפקיד חשוב בחיה הרוחניים של העיירה כספקים יחידים של ספר עברי חדש. מקום מיוחד בין הספריות תפסה הספריה ע"ש אברהם מאפו בקובנה. הספריה נוסדה עוד בשנת 1911 על־ידי ד"ר יצחק פיינברג, איסר־בר וולף, ד"ר דוד־מרדכי שוורץ, ד"ר אבא לאפין ואבא בלושר. היא היתה הספריה הציבורית הגדולה ביותר בליטא ושימשה מרכז להשכלה ודעת בשביל הנוער היהודי ובעיקר בשביל בני הישיבות שבעיר. לפני מלחמת־העולם הראשונה היו הללו מתגנבים אליה בחשאי ועושים בה שעות ארוכות בקריאת ספרים ובעיון בעתונים. הספריה שירתה גם את אלפי החניכים של בתי־הספר העבריים בקובנה וסביבתה. אולם הספריה שימש בשעתו גם מועדון ציוני ומרכז ל"חובבי שפת עבר". בימי הכיבוש הנאצי הוחרמה הספריה על־ידי השלטונות הנאציים והספרים הועברו לגרמניה. אחרי המלחמה "התגלגלו" רוב ספריה לארץ־ישראל ונתרמו לספריה ציבורית של דימונה.

הוצאת ספרים עבריים בליטא היתה מצומצמת מאוד. מעט מאוד ספרי שירה ונובלות ראו אור בליטא העברית. רוב הספרים שיצאו לאור בליטא באותן השנים היו ספרי לימוד לבתי־הספר או ספרי קודש, מהם ספרים בהלכה ופרשנות מקראית (ראה רשימה ביבליוגרפית של משה בלושר בכרך זה).

חוג הקונים של ספר עברי היה מצומצם, בשל מחירו הגבוה של הספר המיובא מחו"ל במטבע מקומי. רוב קוראיו של הספר העברי המודרני היו מבין הנוער, שאין הפרוטה מצויה בכיסו. תפקיד חשוב בהפצת הספר העברי נטלה עליה "תרבות" בהקמתו של הקואופרטיב "עזרה" (1927—1932), אשר שימש סוכן ראשי של הוצאות ספרים בארץ־ישראל ופולין ועשה רבות להוזלת הספר, לפרסומו והחדרתו לבית היהודי. "עזרה" היתה מקיימת בקובנה ובערי־השדה תערוכות של ספרים עבריים, ניהלה תעמולה ואירגנה רכישת ספרים בתנאים נוחים. משך שנות קיומה ערכה 8 תערוכות ספרים, בהן ביקרו רבבות. בתערוכות אלו חולקו 10,000 ספרים במחירים מוזלים וכן בהגרלות פרסים לזוכים. "עזרה" היתה מפרסמת כל ספר עברי חדש ומפיצה קטלוגים מעודכנים בין הקוראים.

ביקורי סופרים ואמנים

ביקורי סופרים ואמנים עבריים מחו"ל היוו מאורע ציבורי ותרבותי, אשר רישומו נשאר חרות בדעת הקהל בליטא שנים רבות. ביקורי "הבימה" בליטא (1925—1936) ו"אהל" (1934) וכן ביקורי אמנים (דוד ורדי וחוה יואלית, שושנה אביבית, מרים אליאס, חיה גרובר, ברוך אגדתי, רפאל קלצקין, מרים ברנשטיין־כהן ואח׳) היו ימי חג גדול לציבור היהודי בליטא. האולמות לא יכלו להכיל את ההמונים שנהרו להצגות.

התלהבות והתרוממות הרוח עוררו בקהל היהודי ביקוריהם של הסופרים שאול טשרניחובסקי (1924), זלמן שניאור (1927), נחום סוקולוב (1930), חיים־נחמן ביאליק (1931, 1932), אליעזר שטיינמן (1932), יצחק למדן (1933). המונים צבאו בתחנות־הרכבת להקביל את פני האורחים ומלאו את אולמי בתי־הכנסת, בתי־הספר ותיאטרונים לשמוע את דבריהם. ביקורים אלה הפכו הפגנות ציוניות ועבריות גדולות, ואין צורך להדגיש כי גם לאורחים שימשו הפגישות עם המוני יהודים, הדוברים ושומעים עברית, חוויה בלתי נשכחת. ח. נ. ביאליק, אשר ביקר בליטא לפי הזמנת "תרבות" בשנת 1931, חזר וביקר בליטא שוב בשנת 1932 ושהה בה כחודשיים. גדולה היתה הפתעתו להכיר בגולה דור צעיר המתחנך בבתי־ספר עבריים וצמא למלה עברית ולבשורת התחיה מציון. יש להזכיר גם את ביקוריהם של מ. מ. אוסישקין, זאב ז׳בוטינסקי, לייב יפה, אלכסנדר גולדשטיין, דוד בן־גוריון, ברל כצנלסון, נתן ביסטריצקי, יחיאל הלפרין ושורה של שליחים אחרים מארץ־ישראל, אשר הביאו את בשורת הארץ לתפוצות.

התנועה העברית, "תרבות" ומרכז הגימנסיות

מהפכת פברואר 1917 פתחה תקופה חדשה, אמנם קצרת ימים, בחייה של יהדות רוסיה הגדולה. גלי השמחה שהקיפו את המוני היהודים במדינה זו, עם שחרורם מעול הצארים ומתחום המושב, לא העבירו אותם על דעתם. החירות המדינית, "שיווי הזכויות" הנכסף, האופקים הנרחבים שפתחה לפניהם המהפכה בשטח הכלכלה, החינוך, התרבות והחברה — לא זו בלבד שלא הגבירו את יצר הטמיעה בתוך העם הרוסי, אשר בקרבו ישבו, אלא עוררו תנועה לאומית עצומה ושאיפה להתחדשות רוחנית. החזון הציוני, שפעם בלבם של המונים אלה, מצא את ביטויו בתנועת "תרבות" שקמה ברוסיה, תנועה להחייאת הלשון העברית ולפיתוחו של חינוך עברי וחיזוק שרשי התרבות העברית. בראשה עמדו מנהיגים נמרצים ובעלי חזון, ביניהם הלל זלטופולסקי, יצחק ניידיץ, שושנה פרסיץ, חיים גרינברג ורבים אחרים. משך החדשים המעטים, בהם נהנתה התנועה מחופש פעולה, הצליחה להקיף כמעט את כל הישובים היהודיים ברוסיה ולרכוש את אהדת הציבור היהודי הרחב. אך מהפכת אוקטובר שמה קץ לתנופה וקטלה באיבה את כל ניצניה והתחלותיה של התנועה. על חרבותיהם התחיל "מחול שדים" של הייבסקציה וגרוריה.

הפעולה העברית והחינוכית, שהחלה ברוסיה, מצאה את המשכה במדינות החדשות שקמו לתחיה בתקופה ההיא: פולין, הארצות הבלטיות, רומניה, צ׳כיה. מספר מורים ועסקנים

שהצליחו לצאת מרוסיה והגיעו לארצות אלו הביאו אתם את בשורת התנועה ואת להט העשיה העברית, ובאמונתם זו הדביקו את יהודי המדינות שאליהן נקלעו.

נסיונם הקצר ברוסיה שימש יסוד לנסיונות חדשים במדינות העצמאיות שקמו אחרי המלחמה והמהפכה הרוסית.

המורים והעסקנים מרוסיה שהגיעו לליטא שימשו גורם חשוב, אם גם לא יחיד, בבנין החינוך העברי בארץ זו. מספרם לא היה מועט, אבל יש לציין אחדים מהם, שהשפעתם ופעולתם הברוכה הניחה את היסוד ל״תרבות״ בליטא: ד״ר בנימין וד״ר יוסף ברגר (הררי), אייזיק ברודני (בראלי), י. ל. ברוך, יואל ברוצקוס, נתן גרינבלאט (גורן), פרופ׳ וולפסון, אברהם זברסקי, זלמן טראוב, ד״ר ש. י. טשרנא, ד״ר אליהו סגל, ד״ר צמח פלדשטיין, אפרים־נחום פרוחובניק (פרחיהו), יהושע פרידמן, משה קליינמן, ד״ר רפאל רבינוביץ, ד״ר אלכסנדר רוזנפלד.

גורם שני להקמת התנועה שימשו יהודים ממערב אירופה, אשר נקלטו עוד בימי הכיבוש הגרמני (במלחמת־העולם הראשונה) בתוך יהודי ליטא, או הגיעו אל ליטא אחר המלחמה. מהם נזכיר את ד״ר הולצמן (העציוני), ד״ר יואל, ד״ר כהן, ד״ר לוינזון, ד״ר לוינהרץ, ד״ר מאיר, ד״ר שלזינגר ואח׳. אלה שימשו ברובם מנהלים ומדריכים בבתי־ספר ובחברות נוער והם שהניחו את היסוד לתנועה עברית ענפה.

הוועד המרכזי הראשון של ״תרבות״ הוקם בקובנה בשנת 1921 ועל חבריו נמנו: ד״ר י. ל. ברוך — יו״ר, ד״ר בנימין ברגר, אייזיק ברודני, ד״ר אהרון ברמן, אברהם זברסקי, ד״ר ש. י. טשרנא, זלמן טראוב, נחום פרוחובניק (פרחיהו), ד״ר משה שוואבה.

על חברי הוועדים המרכזיים הבאים, שנבחרו בוועידות ״תרבות״, נמנו: משה כהן — יו״ר, ד״ר יוסף ברגר (הררי), ד״ר י. ל. ברוך, יואל ברוצקוס, ד״ר אהרון ברמן, פיליפ גולדפרב, נתן גרינבלאט (גורן), ד״ר אלחנן דוברוביץ, ישראל דימנטמן, גב׳ שושנה הלפרין, ד״ר משולם וולף, אברהם חריט, זלמן טראוב, דב ליפץ, ד״ר צמח פלדשטיין, אפרים פרוחובניק, ד״ר יהושע פרידמן, ד״ר רפאל רבינוביץ, ד״ר יעקב רבינסון, ד״ר אלכסנדר רוזנפלד, ד״ר חיים־נחמן שפירא, נתן שפירא. מנהלי מרכז ״תרבות״ היו יעקב לובמן חביב (1920—1921), זלמן טראוב (1922—1924), דב ליפץ (1925—1933), יוסף ריז׳ין (1934—1940). מעובדי המרכז הבכירים יש לציין את הגב׳ טפר, יצחק שלטופר (שליט), זלמן לביוש ודב אהרונוביץ.

הוועד המרכזי של ״תרבות״ היה נבחר בוועידת צירי ושליחי הסניפים ומוסדות החינוך (נציגי המורים וההורים). ועידות אלו היו דנות בבעיות המדיניות והחינוכיות של בתי־הספר. לעתים קרובות היו מתכנסות ועידות מיוחדות לדיון בבעיות פדגוגיות או ארגוניות. בתקופה 1926—1933 התקיימו 14 ועידות פדגוגיות, 2 כינוסי גננות, כינוס בענייני ספריות, ועידת הורים, 5 ועידות ארציות כלליות ושני ״כינוסים מיוחדים״ (ב־1926 — כינוס נגד מגמות החיסול של החינוך מצד הממשלה, ב־1929 — ועידת העשור של ״תרבות״ בליטא בהשתתפותו של נחום סוקולוב). מלבד אלה התקיימו ועידות גליליות לבירור בעיות חינוכיות. בימי כינוס העשור התקיימה תערוכה פדגוגית גדולה בהשתתפותם של רוב בתי־הספר העבריים במדינה.

על־יד מרכז ״תרבות״ היו קיימות ועדות לחינוך, לתרבות, למשק, להורים ונוער. ישיבות המליאה של המרכז היו ברובן מוקדשות לבעיות המאבק על הזכויות וכן לענייני תקציב.

למאבק זה הקדיש המרכז את מיטב מאמציו. ביזמתו נוצרה ״חזית לאומית״ מאוחדת (של ״תרבות״, ״יבנה״ והאידישאים). לאחר מכן הצטרפו לחזית זו גם נציגי מיעוטים לאומיים אחרים (פולנים, רוסים וגרמנים), שאף הם נפגעו על־ידי מדיניות הליטוויניזאציה של הממשלה.

חזית מאוחדת זאת לא התקיימה זמן רב, עקב תכסיסיהם של נציגי הפולנים. הללו העדיפו, מתוך חשבונות פוליטיים משלהם, לא לשתף פעולה עם היהודים. אך גם החזית היהודית לא עמדה במבחן. תכסיסים אופורטוניסטיים של אי־אלה עסקנים רופפה את החזית ואת שיתוף הפעולה בין הארגונים היהודיים עצמם. על ״תרבות״ היה להמשיך במאבק זה לבדה, כנציגת הזרם החינוכי העיקרי. מרכז ״תרבות״ פנה אל נשיא המדינה (סמאָטונה) ואל רַבֵּיִה והעמידם על אי־הצדק ואי־ההגינות שבמדיניות האסכולתית של הממשלה.

המרכז היה מנצל את השפעתם של אורחים דגולים שנזדמנו לליטא לשם תמיכה במאמציו (נחום סוקולוב, ח. נ. ביאליק, ל. יפה, ליאו מוצקין ואח׳). כן פעל המרכז באמצעות ארגונים יהודיים בארצות־הברית ובאירופה, שפנו אל נציגי ליטא בחבר־הלאומים, או בארצות שונות, והעמידם על העוול הנעשה ליהודי ליטא. גם ועד המשלחות היהודיות התערב לא פעם ופנה אל ממשלת ליטא בענין זה. השלטונות הליטאיים היו נוהגים להכחיש את העובדות או לתרץ אותן בנימוקי מדיניות כללית.

פעולה פוליטית זאת שניהל מרכז ״תרבות״ לא הביאה ישועה למפעל החינוכי ולא גרמה לשינוי הקו של משרד החינוך. אך יתכן כי התועלת היחידה של הפעולה התבטאה בהאטת תהליך החיסול.

מאמצים גדולים הושקעו על־ידי מרכז ״תרבות״ בהשגת האמצעים הדרושים לסיפוק הצרכים החיוניים. האמצעים המקו־מיים אף פעם לא הספיקו לכסות אפילו חלק של התקציב הנדרש. ״תרבות״ נאלצה לפנות לא פעם אל מוסדות שונים בחו״ל להשגת עזרה כספית. ראויה לציון עזרתו של הג׳וינט, שניתנה אמנם בשעורים קטנים, אבל מילאה תפקיד חשוב בסיפוק דרישות מינימאליות. ״תרבות״ גם ערכה מגביות חד־פעמיות בארצות־הברית (1928), בדרום־אפריקה (1929) ובאנגליה (1931). ממקורות אלה קיבלה ״תרבות״ משך השנים 1926—1932 סכום של קרוב למחצית מיליון ליט. מסכום זה הושקעו 470,032 ליט כתמיכה ב־52 בתי־ספר עממיים, 16 גני ילדים, 6 פרוגימנסיות, 5 גימנסיות, בית־המדרש למורים, וכן לתמיכה בארגוני נוער ומוסדות תרבות שונים (כגון הסטודיה התיאט־רונית, המקהלה ע״ש אנגל וקואופרטיב ״עזרה״). רמת החיים ורמת המשכורות הדלה שהיתה קיימת בליטא באותו זמן איפשרו לנצל את האמצעים הדלים שעמדו לרשות ״תרבות״ לעבודה קונסטרוקטיבית רחבה ורב־צדדית.

מבין הפעילים בסניפי ״תרבות״ בליטא יש להעלות את זכרם של חברים יקרים, אשר הקדישו מאונם וכשרונותיהם לתנועה והם: הלל אידלסון (ראקישוק), ג. גורביץ, ד״ר יצחק־נחמן דונסקי (קובנה), גדליה הלפרין (ראסיין), זרח וידוקלה (וילקומיר), חיים זאקס (שאולי), יצחק יאנובסקי (וילקומיר), א. ירושלמי (שאולי), רבינוביץ (פוניבז׳), רוזנטל (מריאמפול), י. ל. שיינהויז (ממל), אלתר שניידר (קובנה).

מרכז הגימנסיות

לעיצוב בתי־הספר התיכוניים והגימנסיות העבריות תרם לא מעט מרכז הגימנסיות שהוקם בוועידת הגימנסיות במרי־אמפול בשנת 1921. תפקידו של מרכז זה היה לדאוג לביסוסן החמרי והרוחני של הגימנסיות. המרכז היה מזמן לעתים קרובות ועידות, בהן נתלבנו בעיקר בעיות תוכנית הלימודים ולוח שעורים אחיד. דאגתו העיקרית של המרכז היתה נתונה לתוכנית הלימודים העבריים, אבל תשומת־לב ניתנה גם להוראת לימודי הטבע והמתמתיקה. על הפעילים במרכז הגימ־נסיות נמנו: ד"ר יוסף ברגר, ד"ר אהרון ברמן, ד"ר א. לוינהרץ, ד"ר ישראל מהלמן, ד"ר צמח פלדשטיין.

"תרבות" ליטא והתנועה העברית העולמית

"תרבות" בליטא היתה שותפה פעילה בתנועה העברית העולמית. נציגה, זלמן טראוב, השתתף במועצה העברית בקרל־סבאד, שהתקיימה בימי הקונגרס הציוני הי"ג (1923). נתן גרינבלאט (גורן) וז. טראוב השתתפו בוועידה העברית בברלין (1924). ביזמתה של "תרבות" בליטא התכנסה בסתיו 1927 ועידה עברית באלטית, בה נוצר ארגון אזורי־באלטי של "תרבות" בליטא, לטביה ואסטוניה. תפקידו היה לקיים מפעלים משותפים, כגון המכון הפרבלי בריגה, העתון העברי ("נתיבות") בקובנה וכן חיזוק התנועה העברית בלטביה.

באביב 1928 השתתפו נציגי "תרבות" (ד"ר ח. נ. שפירא, ד"ר ברמן וד. ליפץ) בוועידת דאנציג (צופוט), שהתכנסה ביזמתו של מרכז "תרבות" בווארשה, לשם הקמת ארגון כללי של "תרבות" אשר יקיף את התנועה בארצות מזרח־אירופה. בוועידה זו השתתפו גם שאול טשרניחובסקי, יעקב כהן, זאב ז'בוטינסקי, יצחק גרינבוים, י. הפטמן ושורה של עסקנים וסופרים עבריים מפולין, ליטא ואסטוניה, גרמניה ורומניה.

ביוני 1931 התכנסה ביזמת "תרבות" ליטא ועידה עברית בברלין, בה הוקמה ה"ברית העברית העולמית". מטעם "תרבות" בליטא השתתפו הד"ר ח. נ. שפירא ודב ליפץ. חברים מליטא היו פעילים במרכז ה"ברית" הן בברלין ואחר־כן בארץ־ישראל.

לבסוף יש לציין את עזרתה החמרית של "תרבות" בליטא לסמינריון "תרבות" בווילנה ולמפעלי תרבות שונים באירופה ובארץ.

סיכום

בהעלותנו כיום, לאחר חורבנו של כל בית ישראל בליטא, את זכרו של המפעל החינוכי העברי בארץ זו, נראה אותו כגדול בנסיונות שנעשו עד כה בתפוצות להחיות את השפה העברית ולהקים רשת צפופה של מוסדות חינוך, שיבטיחו חינוך עברי ואנושי והרמוני של דור שלם, ברוח האידיאלים של ציונות בונה ומשחררת.

אין לראות נסיון זה מחוץ לרקע התקופה ומעבר לנסיבות המיוחדות שזימנה ההיסטוריה. אין גם להסבירו מבלי להכיר את המסורת הרוחנית והחברתית, בה השתבץ המפעל כולו. אולם גם בליטא, בעלת המסורת היהודית הגדולה של מאות בשנים, וגם בתנאים המדיניים המיוחדים יכול היה מפעל זה לא לקום, אלמלא הלהט העברי והרוח הציונית שפעמו בלבו של הדור. ליטא, כ"מצודה העברית היחידה בגולה" (ביאליק) וכ"מגדל אור לדור עברי שלם" (שניאור), לא היתה תופעה מקרית בתולדותינו.

ביבליוגרפיה

החינוך היהודי בליטא

א. ל. שיינהויז / תרבות בקובנה מלפנים, "נתיבות" ב־ג, חשון־כסלו תרפ"ז; "עולמנו" מס. 25, י' מנחם־אב תרצ"ב.

נ. ביסטריצקי / החינוך העברי בגולה, ת"א, תרצ"ג.

א. קיסין / בית־הספר העברי לאור הרפורמה הכללית של בתי־הספר בליטא, "במשעולי החינוך", קובנה, יוני 1936.

א. קיסין / לאחר הרפורמה של בתי־הספר בליטא, "במשעולי החינוך", קובנה, דצמבר 1936.

א. קיסין / מערכת החינוך היהודי בליטא, "במשעולי החינוך", קובנה, שבט ת"ש.

צבי רוזנצוויג / ליובל העשרים של בית־הספר העברי בליטא, "במשעולי החינוך", קובנה, שבט ת"ש.

א. פוליטקאי / אחרי עבור חצי שנה, "נתיבות" ב־ג, חשון־כסלו תרפ"ז.

רשימת מוסדות "תרבות" (נתונים סטאטיסטיים), "נתיבות" 13(16), כ' תמוז תרכ"ז.

Jacob Robinson / Das jüdische Schulwesen in Litauen, "der Jude" No. 2, 1926.

"פעדאגאגישער בלעטל", אויסגעגעבן פון צענטראל־פעדאגאגישן ראט באי דער צענטראלער פארוואלטונג פון "קולטור ליגע" אין ליטע, קאונאס, 1922.

ד"ר צמח פלדשטיין / בית־הספר היהודי בליטא החפשית, "נתיבות" (29־30) 3־4, י"ד אדר תרפ"ח.

ערציאונגס געזעלשאפט "יבנה" אין ליטע. תקנות, קובנה, תרפ"ג.

נ. שפייזמאן / דאס העברייאישע שול וועזן, "אלגעמיינע ענציקלא־פעדיע", דובנאוו־פאנד או ציקא. 3 באנד, ניו־יארק, 1942.

ד. גור־אריה / תכלית? (הערות אחדות לענין אקטואלי), "עולמנו" 59, כ' תמוז תרצ"ג.

10 יאר יידישע קאמערץ גימנאזיע אין קאונאס, 1926—1936, קאונאס 1937.

ד"ר רפאל רבינוביץ / מי פשט את הרגל? "נתיבות" 3(50), כ"ח שבט תרפ"ט.

ד"ר אלכסנדר רוזנפלד / שאלת הבוגרים, "נתיבות" (42־43) 16־17, י"א חשון תרפ"ט.

ח. י. לוריא / מיפו שבא"י עד מריאמפול שבליטא, מריאמפול, תרפ"ד.

סקירה קצרה על מוסדותיה של "תרבות" בליטא, "עתידנו", ברלין, פברואר 1924.

ח. נ. שפירא / בית־הספר העברי בגולה, "במשעולי החינוך", קאונאס, אייר תרצ"ח.

בעיות פדגוגיות

הפרוגרמה הזמנית. תכנית הממשלה של בית־הספר למתחילים (הלי־מודים הכלליים). הוצאת ועד־הארץ היהודי בליטא, המחלקה התרבותית (בעברית ואידיש).

א. לוין / גן־הילדים בתור בסיס הכרחי לגימנסיון העברי. גימנסיון עברי מריאמפול, דו"ח לשנת הלימודים תרע"ט־תר"פ.

"בית ספרנו", קובץ פדגוגי. העורך ש. י. טשרנה, קובנה, "תרבות", תרפ"ב.

א. ירושלמי / הבו לנו ספרי לימוד, "במשעולי החינוך", קאונאס, סיון תרצ"ב.

י. רבינזון / תכנית להכרת ההיסטוריה, "בית ספרנו", קובץ פדגוגי ח"ב, קאונאס, תרפ"ב.

ד"ר י. מהלמן / לשאלת בקורת המקרא בגמנסיון העברי, "נתיבות" (65) 18, ט' חשון תר"צ.

דניאל פרוחוביניק / בחזית החינוכית, "עולמנו" 37, 35, 34, י"ז כסלו־ח' טבת תרצ"ג.

ש. י. פינלס / הקק"ל בפעולתה החינוכית, "במשעולי החינוך", קאונאס, שבט תרצ"ו.

נ. לידסקי / סינטכסיס הלשון העברית. דוגמאות מתרגומים. ספר לימוד בשביל תלמידי בתי־הספר התיכוניים וללימוד עצמי. קובנה, תרפ"ד.

ש. י. טשרנה / רשימת נושאים לשיחות במכינה א, ב, ג, ושיחות למחלקות א־ב, "בית־ספרנו", קובץ פדגוגי, קובנה, ניסן־אייר, תרפ"ב.

י. סטרליץ / לשאלת ספרי־לימוד, "במשעולי החינוך", ח"ד, קאונאס, תרצ"ג.

א. שלום / העתון העברי וערכו לבית־ספרנו, "במשעולי החינוך", קאונאס, טבת תרצ"ח.

מרכז אגודת המורים העברים בליטא / "במשעולי החינוך", חוברות לשאלות החינוך וההוראה, קאונאס, תרצ"ו.

טבלאות סטאטיסטיות, "בית ספרנו", מס. 2, קובנה, 1922.

אליהו ביילים / כתיבה יפה בעברית, "במשעולי החינוך", קאונאס שבט תרצ"ו.

י. דומבליאנסקי / הוראות הכתיב, "במשעולי החינוך", קאונאס, כסלו, תרצ"ט.

י. לוין / ספרי קריאה בעל־פה, "בית ספרנו", קאונאס, תרפ"ב.

יוסף ברגר / יסודות התכנית להיסטוריה כללית ועברית ולספרותנו העתיקה, "בית ספרנו", קאונאס, ניסן־אייר תרפ"ו.

ח. אנוך / ההתעמלות בבית ספרנו והחגיגה בל"ג בעומר. "גימנסיון עברי במריאמפול", דו"ח לשנת הלימודים הראשונה והשניה, תרע"ט־תר"פ.

י. דומבליאנסקי / פסיעות ראשונות. מצוייר בידי ח. מ. פינשטיין. ח"א, ספר לימוד להתחלת הדקדוק, קאונאס, תרצ"ה; ח"ב, קאונאס, תרצ"ו.

י. דומבליאנסקי בהשתתפות ישראל קפלן / ספר התלמיד "השחר", קאונאס, תרצ"ח.

ספרי קריאה ב־50 בתי־ספר עממיים של "תרבות" (נתונים סטטיס־טיים), "עולמנו" מס. 6, ג' אדר ב', תרצ"ב.

מורה / בית־הספר העממי שלנו, "נתיבות" 3(6), י"ג אדר תרפ"ז; 4(7), כ"ז אדר תרפ"ז.

הגימנסיונות העבריים

הגמנסיון העברי במריאמפול / דו"ח לשנת הלימודים הראשונה והשניה תרע"ט־תר"פ. מוצא על־ידי הגימנסיון, ברלין־שרלוטנבורג, ל. ש. ברנשטיין (תרפ"א).

יובלנו (תרע"ט־תרפ"ד). מוצא על־ידי הגימנסיון העברי במריאמ־פול. משוכפל. מריאמפול, תרפ"ד.

אכסניה של תורה / דו"ח של הגימנסיון העברי בווירבלן, תרע"ט־תרפ"א. ערוך על־ידי חבר המורים, ברלין־וירבאלן, 1921.

יואל / סקירה על הוועידה המריאמפולית, "בית ספרנו", קובנה, תרפ"ב.

נתיבתנו. קובץ פדגוגי למלאות 5 שנים לקיום הגימנסיה העברית בקובנה (תרפ"א־תרפ"ה). קובנה, 1925.

החלטות הוועידה הראשונה של הגימנסיות העבריות בליטא (מריאמ־פול, 21 בדצמבר 1921 — 2 בינואר 1922). "בית ספרנו", שבט תרפ"ב.

קובנה. הגימנסיון העברי. תכנית הלימודים של הגימנסיון העברי, 1925.

הגימנסיון העברי: מצבו ותעודתו, "בית ספרנו", קובץ פדגוגי, קובנה, שבט תרפ"ג (1922).

התקנות של חברת הגימנסיות והפרוגימנסיות העבריות בליטא, "בית ספרנו", קובץ פדגוגי, קאונאס, ניסן־אייר, תרפ"ה.

ש. אייזנבוד / הגימנסיון העברי בפוניבז'יס, "במשעולי החינוך", קאונאס, שבט ת"ש (ינואר 1940).

א. שלום / לתולדות הגימנסיות העבריות הראשונות בגולה, "במשעולי החינוך", קאונאס, תמוז תרצ"ו (יוני 1936).

ד"ר צמח פלדשטיין / לתולדות התפתחות הגימנסיונות העבריים בליטא ומרכז הגימנסיונות, "נתיבות", א' תשרי תרפ"ז, קובנה.

א. ירושלמי / בוגרי הגימנסיון העברי, "נתיבות" 19(45), י"ז כסלו, תרפ"ט.

ד"ר י. העציוני / לשאלת העברית בגימנסיונינו, "עולמנו" מס. 41, י"ד שבט, ומס. 46, כ"ט אדר תרצ"ג.

ד. / פרץ בחומה (על הקמת גימנסיון ליטאי לילדי היהודים), "עולמנו" 53, כ"ג אייר תרצ"ג.

ד"ר ז. לובובסקי / בנתיב היסורים (ליובל העשור של הגימנסיון העברי בווילקומיר), "עולמנו" 31, ערב סוכות תרצ"ג.

המורה העברי בליטא

ליטע. מיניסטעריום פאר אידישע ענינים. שול־אפטיילונג / פראגראם פון די עקזאמענס אף צו באקומען דאס רעכט פון א אינגערער לערער. קאונאס, 1923.

א. קיסין / ארגון המורה העברי בליטא, "במשעולי החינוך", קאונאס, שבט תרצ"ו.

ק. ש. / לשאלת המורה ובית־הספר העברי, "במשעולי החינוך" ח"ד, קובנה, סיון תרצ"ה.

א. קיסין / המורה בהגנתו על בית־הספר העברי, "במשעולי החינוך", קובנה, סיון תרצ"ז.

ש. קאפיט / מלפני עשרים שנה. מזכרונות של מורה. "במשעולי החינוך", קאונאס, שבט ת"ש.

נתן גרינבלט / בימי מסה. דבר לחברי המורים. „עולמנו" מס. 25, י' מ"אב תרצ"ג.

ד. תרזי / על "המורה" ו"תרבות", "נתיבות" (32־33) 6־7, י"ד ניסן תרפ"ח.

דו"ח ועידת המורים, "נתיבות" 18(65), ט' חשון תרצ"ז.

לערער־קורסן ביי דער קולטור־ליגע, "פעדאגאגישער בלעטל" מס. 2־3, קאונאס, 1922.

נושאים שונים

א. קיסין / לקראת ועידת התרבות, "במשעולי החינוך" קאונאס, טבת תרצ"ח.

הכנסיה לתרבות העברית בליטא (תשרי תרפ"ז), "נתיבות" 10(13), א' סיון תרפ"ז.

ד. גור־אריה / המשבר והתנועה העברית בליטא, "עולמנו" (מס' 5, 7, 8) אדר תרצ"ב.

ד. גור אריה / מספרים מאליפים, "עולמנו" מס. 40, ז' שבט תרצ"ג.

הוועידה הבאלטית לתרבות העברית, "נתיבות (22־21) 19־18, י"ג חשון תרפ"ח.

החלטות הוועידה הבאלטית. דו"ח של הוועידה השלישית של הסתדרות "תרבות" בליטא (ו־ח תשרי תרפ"ח), "נתיבות" (22־21) 19־18 ; (24־23) 21־20, חשון־כסלו תרפ"ח.

תרזי / ועידת "תרבות" בצופוט, "נתיבות" (39־38) 13־12, ג' מ"אב, תרפ"ח.

ד"ר א. ברמן / ועידת "תרבות" בצופוט, "נתיבות" (39־38) 13־12, ג' מ"אב, תרפ"ח.

י. גלאס / ח. נ. ביאליק בליטא, קובנה, תרצ"ג.

פעולות קרן אדוארד טשיים לתמיכת תלמידים וסטודנטים בליטא במשך חמש שנות לימודים 1928/29—1932/33. דו"ח מאת ועד הנאמנים בליטא, קאונאס, 1933 (עברית, אידית ואנגלית).

הסתדרויות הנוער העברי בליטא 1929־1931 (סקירה סטטיסטית). "עולמנו" 5, כ"ו אדר א' תרצ"ב.

מ. ר. אושפיץ / ליובל השבע של "על המשמר", "נתיבות" 7(54), כ"ט אדר ב' תרפ"ט.

ד. תרזי / אחרי כנסית "תרבות", "נתיבות" 3(50), כ"ח שבט תרפ"ט.

ד"ר אלכסנדר רוזנפלד / טיפוח הנוער בליטא, "נתיבות" (32־33) 6־7, ניסן תרפ"ח.

נ. י. גוטליב / הסטודיה התיאטראלית העברית בקובנה, "נתיבות" (19־20) 16־17, ו' תשרי תרפ"ח.

לפני הרמת המסך (לקראת נשף בראשית של הסטודיה התיאטראלית העברית בקובנה), "נתיבות" (32־33) 6־7, י"ז ניסן תרפ"ח.

באלים סרוגה / הערות אחדות להצגתה של הסטודיה, "נתיבות" (53 ,54) 6 ,7, אדר ב' תרפ"ט.

א. / על תשובה מוזרה אחת (על הסטודיה התיאטראלית), "עולמנו" 46, י"ט אדר תרצ"ג.

אחד המורים / היש מוצא ? (לתקנת מצבו הקטסטרופלי של בית־הספר העממי העברי), "עולמנו", 22־23, י"א תמוז תרצ"ב.

בוגרי בית־הספר העממי העברי בליטא (נתונים סטטיסטיים). "עולמנו" 35, כ"ד כסלו תרצ"ג.

ד"ר יוסף הררי־ברגר (ז"ל)

צמיחתן של הגימנסיות העבריות בליטא

שני גורמים שונים הביאו לצמיחתן של הגימנסיות העבריות בליטא, לאחר מלחמת העולם הראשונה.

הגורם הראשון היה קשור במצבה של יהדות רוסיה ובהלך־הרוחות בה. בין כל שכבות האוכלוסיה היהודית ברוסיה נהנתה ביותר מזכויות וסבלה פחות מהמשטר הצאריסטי האינטליגנציה המדופלמת; ולרגל המחסור הגדול ברוסיה באינטליגנציה מדופלמת קל היה לאינטליגנטים היהודים להס־תדר ולהתפרנס בכבוד. אולם המשטר הצאריסטי היה מודאג מאוד מ"פן ירבו", ולכן הנהיג הגבלות קשות על קבלת יהודים לאוניברסיטאות ואף לגימנסיות. כאשר ניתנה ליהודי ליטא, לאחר מלחמת העולם הראשונה, האפשרות לפתוח גימנסיות בשביל ילדיהם כאוות נפשם, התחילו גימנסיות אלו צצות ועולות כפטריות.

אמנם, כעבור שנים אחדות הוברר, כי באשר לקבלת יהודים לאוניברסיטה הליטאית הפעילו הגבלות דומות לאלו שבהן נקט המשטר הצאריסטי ברוסיה, וכי הלימוד בגימנסיה אינו מוליך לפרנסה קלה ונקיה, אולם בתקופה הראשונה לא התעוררה כל דאגה.

הגורם השני היה יותר עמוק ומושרש באוכלוסיה היהודית בליטא. מאז ומעולם היו בחורי ישראל עוסקים בתורה, לפחות עד השנה השמונה־עשרה לחייהם, שאז היו נישאים ומטילים על צוואריהם ריחיים של פרנסת המשפחה. עתה, כאשר היה עליהם לרכוש לעצמם השכלה כללית וגם לאומית־יהודית, ברור שאפשר היה לעשות זאת רק במסגרת הגימנסיה ולא במסגרת בית־הספר העממי, ולכן הפכה הגימנסיה בשביל האוכלוסיה היהודית בליטא לבית־ספר עממי לאומי מורחב. הודות לכך לא התאכזבה האוכלוסיה היהודית מן הגימנסיות גם לאחר שהוברר לה, כי אין זו קאריירה קלה ואין היא משמשת פרוזדור בטוח לטרקלין האוניברסיטה.

הממשלה והגימנסיה העברית

תכנית הלימודים נקבעה על־ידי הממשלה, אם כי בכל הנוגע ללימודים עבריים (שפה, ספרות, תנ"ך, תולדות ישראל) היא לא הקפידה ביותר. לעומת זאת היתה להנהלת הגימנסיה יד חופשית באשר למכינות ולגן־הילדים שקדם להן. מצאתי בשאוולי שתי מכינות והגדלתי מספרן לשלוש, ויסדתי לידן גן ילדים בן שלוש שנים שסופח למכינה ראשונה. הילדים דיברו עברית וידעו במקצת לקרוא ולכתוב, חשבון וציור. כך הפכה הגימנסיה למוסד בן 14 שנות לימוד, אולם התערבות הממשלה היתה למכשול.

לראשונה היתה הממשלה שולחת את נציגיה רק לבחינות הבגרות. נציגים אלה דרשו רק ידיעה שיטתית בשפה הליטאית ובספרותה, בתולדות ליטא ובגיאוגרפיה של ליטא. אולם משנה לשנה נעשו דרישות אלו יותר ויותר חמורות, ולתלמידים, שהשפה הליטאית היתה בעצם זרה להם, היה קשה מאוד לעמוד בדרישות אלו. אז החלו התלמידים, שפניהם לא היו לאוני־ברסיטה, עוזבים את הגימנסיה ויוצאים מן המחלקות השישית והשביעית. אולם מן הרעה הזאת צמחה לנו טובה. בעת ההיא התפתחה בליטא והתגברה תנועת "החלוץ" והתלמידים שעזבו את הגימנסיה היו לפי הלך־רוחם חומר מצויין לתנועת "החלוץ" ונקלטו בה.

אם המורים, ששאפו בעיקר להכנת תלמידים לקראת האוני־ברסיטה, עינם היתה צרה בנשירה זו של תלמידים מתוך כתלי הגימנסיה, הרי אותם מורים, שלבם היה מסור לארץ, ראו בגימנסיה עברית בעיקר מוסד המכשיר את הנוער מבחינה נפשית לעליה זו, ולאחר שהיהדות נצמתה בשואה — שמחו לראות בכל קיבוץ וקבוצה בארץ עשרות מחניכי הגימנסיות העבריות בליטא, שכן הם, ולפעמים גם הוריהם וקרוביהם, ניצלו מן השואה בזכות הגימנסיה העברית.

כאמור, צמחה לנו טובה רבה מקשיי הפיקוח הממשלתי בעת בחינות הבגרות, אולם ברבות הימים החלה הממשלה לשלוח את נציגיה גם לבחינות המעבר מן המחלקה הרביעית לחמישית ודבר זה לא זו בלבד שאילץ את המורים להכביד את עול לימוד הליטאית כבר במחלקות השלישית והרביעית ולהגביל בכך את שעות הלימודים העבריים, אלא גם הביא לידי כשלונם של יהודים במעבר למחלקה החמישית והנכשלים היו עוזבים את הגימנסיה.

כך התהדקה העניבה של בקורת הממשלה יותר ויותר מסביב לגימנסיה העברית. ואז התחילה גם ירידתה הרוחנית.

הבעיות הפדגוגיות כלפי חוץ

הממשלה הליטאית קבעה שלוש מגמות בגימנסיה:

א. מגמה קלסית — עם לימוד השפות הרומית והיוונית.

ב. מגמה ספרותית — עם לימוד מרובה של השפות הבאלטיות וספרותן.

ג. מגמה ריאלית — עם לימוד מרובה של מתמטיקה ופיסיקה.

לפני הגימנסיות העבריות עמדה הבעיה, איזו מגמה עליהן לבחור? בכינוס הראשון של מורי הגימנסיות העבריות הצעתי לבחור במגמה הקלסית, אלא שאת מקומן של יוונית ורומית תתפוס אצלנו העברית, ואז לא יהיה לימוד העברית נפרד וישאר די מקום ללימוד זה מבלי להכניס שעות נוספות. אולם רוב המורים לא האמינו באפשרות לקבל את הסכמת הממשלה להנהגת מגמה קלסית עם עברית במקום יוונית ורומית. מלבד זה שררה אז הדעה, שהתלמיד היהודי הוא מעין כדור של גומי ואפשר לדחוס לתוכו שעות נוספות ולימודים נוספים ללא הגבלה.

נשארה, איפוא, הבחירה החופשית בין שתי המגמות — הריאלית והספרותית — ורובן של הגימנסיות בחרו במגמה הריאלית. אולם הגימנסיה בשאוולי בחרה במגמה הספרותית, שהיתה קלה יותר לתלמידים. במגמה זו הוכנסו שיפורים מסויי־מים, שאף הם הקלו על התלמידים.

צריך היה ללמוד שתי שפות חיות מבין שלוש: גרמנית, אנגלית או רוסית. הגימנסיה בשאוולי היתה כמדומני היחידה מבין הגימנסיות העבריות שבחרה בגרמנית וברוסית, כי לשפות אלו היו אז מהלכים בליטא, מה שאין כן אנגלית, שלא היתה

לה אחיזה בליטא ושהיתה זרה לחלוטין לתלמידים ולהורים כאחד.

בשנים ההן, שנות העליה לארץ, נוכח שליטתה של האנגלית במוסדות ממשלת המנדט מצד אחד ורדיפותיהם של הסובייטים על הציונות והעברית מאידך — קשה היה מבחינה פסיכולוגית להוציא את האנגלית מפני הרוסית, אבל הכריע השיקול הפדגוגי, והגימנסיה העברית בשאוולי החליטה לטובת הרוסית.

הבעיות הפדגוגיות כלפי פנים

כאמור, לא התערבה הממשלה הליטאית יתר על המידה בלימודים העבריים — שפה, ספרות, תנ"ך, היסטוריה ישראלית — ופה ניתן מרחב חפשי ליוזמת המורים והמנהלים, בכל גימנסיה בפני עצמה וברשת הגימנסיות העבריות בכללותה בכינוסים הפריודיים של המורים.

אמנם, לנגד עינינו היו תכניות הלימודים הנדפסות של הגימנסיה העברית "הרצליה" בתל־אביב ושל בית־הספר הריאלי בחיפה, אולם תכניות אלו לא יכלו לשמש לנו מורה־דרך. בלימוד הספרות היפה הצטמצמו תכניות אלו בשדה השירה והמחשבה והזניחו את תיאור ההווי היהודי. דבר זה היה טבעי בארץ, אך בגולה, בה היה לנגד התלמידים ההווי המסורתי המתואר בעיקרו בספרות האידית, שתורגמה אמנם גם לעברית, אי־אפשר היה להסיח את הדעת מגורם זה.

לתנ"ך לא יכולנו בשום אופן להקדיש שעות כה מרובות כמו בארץ, ובצד לימודי התנ"ך והסברתו היו יותר ענפים אחרים עם שרשים עמוקים בהווי של הגולה. בעיות קשות ביותר עורר לימוד ההיסטוריה. כל עם ועם באירופה, ביניהם גם העם הליטאי, התרכז בלימוד ההיסטוריה הכללית מסביב ללימוד ההיסטוריה הלאומית, שהיא יותר קרובה לנפש התלמיד ולהבנתו, ובהתאם לכך הירבו בלימוד תקופות ידועות וארצות ידועות, שלתולדותיהן היה מגע רב יותר עם ההיסטוריה הלאומית של אותו עם, וצמצמו בתקופות וארצות אחרות, ומה היה עלינו לעשות? לוותר על הקשר בין ההיסטוריה הישראלית ובין תולדות העמים ולעשות בכך את ההיסטוריה הישראלית תלושה מקרקע ההיסטוריה העולמית? או לקשרה עם תולדות העמים ולתת את שני הלימודים בידי מורה אחד? ומה יהיה אז הקשר בין לימוד ההיסטוריה ולימוד התנ"ך, הקשר שצריך להתבטא בעבודה ספרותית בתולדות העמים ובתולדות ישראל? ואיך לאחות את תולדות העמים עם תולדות ישראל כאשר גיבורים רבים — למשל יוליוס קיסר, או טיטוס קיסר — דמותם בהיסטוריה העולמית שונה תכלית שינוי מדמותם ותפקידם בתולדות ישראל? על מדוכתן של בעיות קשות ונוקבות אלו ישבו המורים במועצות הפדגוגיות של כל גימנסיה וגימנסיה, והן תפסו מקום חשוב גם בדיונים בכנסים הארציים של מורים ומורי הגימנסיה העברית בשאוולי.

שמעון ז״ק

הגימנסיה הריאלית העברית בקובנה

בצבא הכיבוש הגרמני, שכבש את ליטא בימי מלחמת־העולם הראשונה, נמצאו יהודים רבים, וביניהם כוחות אינטלקטואליים מעולים: סופרים, אמנים, מורים ובעלי השכלה אקדמאית אחרים, ששירתו כקצינים בצבא הכיבוש. לפגישתם של אלה עם יהודי ליטא היתה השפעת־גומלין רבת ברכה ועשירת תוצאות. לעיני אחינו יוצאי גרמניה נתגלה הווי בלתי ידוע להם עד אז, דרכי חיים נטולי ברק חיצוני של תרבות אירופה, אבל עשירי תוכן רוחני ונאמנות לאומית, ששרשיהם יונקים ממורשת־אבות עתיקה. הם ראו יהודים טהורי מדות ושלמי נפש, והופתעו מן הערכים היהודיים המקוריים, שמצאו ביהדות הליטאית. סגולות אלו שבו את לבם ועשו עליהם רושם עז. מאידך התבשמו יהודי ליטא מריח התרבות הכללית ומהנמוסים החיצוניים הנאים, שהביאו עמם יהודי גרמניה, וקיימו בעצמם את דברי חכמינו: ״יפת אליהם ליפת — יפיותו של יפת יהא באהלי שם״ (מגילה ט׳).

טבעי איפוא שהגימנסיות העבריות, שנוסדו בליטא בזמן המלחמה ולאחריה, שימשו כוח מושך למורים היהודים יוצאי גרמניה שנקלעו לליטא, והמורים הללו מצאו סיפוק נפשי עמוק כשניתנה להם ההזדמנות להמשיך בפעולתם הפדגוגית בין כתלי גימנסיות אלו.

הגימנסיה הריאלית העברית בקובנה נוסדה על־ידי הד״ר יוסף קרליבך, קצין בצבא הגרמני. חבר מוריה היו יהודים ונוצרים, אשר שירתו באותו צבא. המורים הראשונים למקצועות העבריים היו מקומיים: הרב ישראל רוזנסון ז״ל ואחיו צבי רזיאל ז״ל, שמואל שוקסטלישקי־כפכפי ז״ל (לאחר עלייתו לארץ היה מורה בתל־אביב), הד״ר חיים־נחמן שפירא ז״ל ואחרים. שפת הלימודים היתה מעורבת: עברית למקצועות העבריים וגרמנית למקצועות הכלליים.* הד״ר קרליבך, החרדי־קיצוני לפי נוסח פרנקפורט, אבל אוהב עברית ובעל שאר־רוח, הטביע את חותמו על רוח המוסד וסדריו. המוסד נמצא בפיקוחו של ה״שולראט״ הגרמני, אולם המנהל הצליח להשפיע במרצו ובאישיותו על קבוצת הורים, והם שיתפו אתו פעולה בביסוס הגימנסיה הריאלית ובפיתוחה.

עם תום המלחמה ותקומת ליטא העצמאית נפתחו גימנסיות עבריות נוספות בערים שונות בליטא. בתוך זרם הפליטים, שחזרו מרוסיה לליטא, באו גם מורים עברים, בעלי השכלה עברית וכללית רחבה, שהיו מוכשרים להורות גם את המקצועות הכלליים. לאט־לאט תפסו הללו את מקומם של המורים יוצאי גרמניה, ואת מקום השפה הגרמנית ירשה השפה העברית, שהפכה לשפת הלימוד בכל המקצועות.

בהשפעת החוגים הציוניים בקובנה הוזמן בקובנה בשנת תרפ״א לשמש כמנהל הגימנסיה הריאלית הד״ר שלום־יונה טשרנא ז״ל, מגדולי הפדגוגים העברים בזמנו. הד״ר טשרנא הכניס אל הגימנסיה הריאלית מורים חדשים, שינה וחידש את תכנית הלימודים, עד שהמוסד לבש צורה חדשה. אולם תיקוניו לא היו, כנראה, לפי רוחם של החברים השמרנים בוועד ההורים והוא התפטר ממשרתו ויסד את הסמינריון ״תרבות״ בקובנה, שעבר אחר־כך לווילנה, פתח שם את הסמינריון העברי שנקרא על שמו ועמד בראשו עד פטירתו הפתאומית בשנת תרצ״ב. למנהל הגימנסיה הריאלית נתמנה הד״ר צמח פלדשטיין, ששימש קודם בהוראה בגימנסיה של קרינסקי בווארשה ואחר־כך בגימנסיות בקאליש ובמינסק.

לפי מספר תלמידיה היתה הגימנסיה הריאלית בקובנה המוסד החינוכי התיכוני הגדול ביותר בליטא. היו בה תשע־עשרה מחלקות: שלוש מכינות, שמונה מחלקות לבנים ושמונה לבנות. למעלה מאלף תלמידים התחנכו בה ומספר מוריה היה למעלה מארבעים. במשך שנים היתה הגימנסיה הריאלית מחולקת לשני מדורים: בנים לחוד ובנות לחוד, בשני בניינים נפרדים. בראש המדור לבנים עמד הד״ר צמח פלדשטיין, ובראש המדור לבנות — הסופר והמחנך הד״ר יהושע פרידמן ז״ל (נפטר בארץ). משך זמן רב סבל המוסד לא מעט מצפיפות ומחוסר שיכון מתאים, אולם הוא יצא למרחב, לאחר שהוקם במרכז העיר בנין מפואר לגימנסיה הריאלית בתמיכתו של מר עזריאל־מרדכי צייס מאמריקה (יליד העיר הליטאית אליטא). מלבד תרומתו להקמת הבנין שנקרא על שמו יסד מר צייס גם קרן מיוחדת למתן סטיפנדיות לתלמידים מצטיינים מעיר מולדתו אליטא ומהעיירות הסמוכות לה, בוגרי הגימנסיה הריאלית. כשהוקם הבנין עברו גם הבנות לבית החדש, ושני מדורי המוסד התאחדו.

גם הגימנסיה הריאלית התלבטה, כמובן, בכל אותן הבעיות שהטרידו את כל הגימנסיות העבריות בליטא, ביחוד בשנים הראשונות לקיומן. לא היתה תכנית קבועה ואחידה למקצועות העבריים (תכנית מפורטת לאחת־עשרה שנות לימוד — שלוש שנים ב״מכינות״ ושמונה שנות לימוד בגימנסיה — הוצעה בוועידת מריאמפול על־ידי הד״ר טשרנא ופורסמה בחוברת א׳ של ״בית ספרנו״ — קובנה, תרפ״ב). אשר למקצועות הכלליים נמצא הפתרון בזה שהעבירו לגימנסיה העברית את התכנית של הגימנסיה הרוסית או הגרמנית — בהתאם לאסכולה שממנה באו מורי המקצועות האלה — מתוך הנחה שזהו ״פתרון״ ארעי לצורך השעה, ואין אותה תכנית יכולה להיעשות קבע בגימנסיה העברית בליטא. לא מעט התחבטו גם בשאלת ההתאמה בין שני סוגי המקצועות — העבריים והכל־ליים, איך לגשר בין ״לימודי קודש״ ו״לימודי חול״ (בלשון הימים ההם) ולהביאם לידי מזיגה אורגאנית, באופן שלא ישארו כשתי רשויות המתנגשות זו בזו. המורים סבלו רבות גם מחוסר ספרי לימוד וקריאה לתלמידים. הם נאלצו לתרגם ולעבד את החומר להרצאות ולשיעורים ולמסרו לתלמידים בצורת רשימות, או הסתפקו בספרי לימוד בודדים, שהגיעו לידם במקרה ובעקיפין מהגימנסיות בארץ־ישראל.

היו׳ עוד בעיות שונות, שהדריכו את מנוחת המורים: כיצד לבצע שיתוף פעולה בין הגימנסיות העבריות בליטא עצמה ויצירת קשר עם הגימנסיות בארץ־ישראל; קיום היחסים עם

---

* ראה מאמרו של ד״ר מאיר ז״ל על הגימנסיה במריאמפול, שם נאמר, שבגימנסיה הריאלית של קרליבך בקובנה התנהלו גם הלימודים העבריים בגרמנית — המערכת.

הממשלה הליטאית והקמת קשרים תרבותיים עם הדור הצעיר הליטאי; חוסר אווירה תרבותית בסביבה שאין בה בתי־נכות, ספריות, תיאטרון וכיוצא באלה; שאלת לימוד השפות הזרות וחוסר מורים; אילו אמצעים יעילים ביותר יש לנקוט לזירוז תהליך החייאת השפה בפי התלמידים, כדי שיהיו נזקקים לה גם מחוץ לכותלי בית־הספר; ולבסוף — מהי המטרה החינוכית והלאומית שמורי הגימנסיות צריכים לשאוף אליה ולעשותה יסוד בעבודתם. שאלות אלו הועלו בהרצאת ד״ר יעקב רבינסון בוועידה הראשונה של מורי הגימנסיות, שהתקיימה במריאמפול בסוף שנת 1921.

הבעיות אינן חדשות. כמה מהן לא ירדו עד היום מעל שולחן הדיונים של בתי־הספר התיכוניים. הגימנסיה העברית בליטא, שהתקיימה במשך עשרים ושלוש שנים בערך, לא יכלה, כמובן, לפתור את כולן. אולם בדרך לפתרונן נעשו נסיונות רבים והושקעו מאמצים רציניים על־ידי מורי הגימנסיות בליטא. גם מורי הגימנסיה הריאלית תרמו תרומה חשובה לפתרון שאלת ספרי הלימוד: יעקב דומבליאנסקי ז״ל חיבר מקראות לכיתות הראשונות, מרדכי סיסיצקי ושמואל קאפיט ז״ל — ספרי לימוד בחשבון, ד״ר אברהם קיסין ז״ל ושלום פינצ׳וק ז״ל — ספר לימוד בטבע, ד״ר לוי־חיים יפה — בפיסיקה, ועוד.

פעולה חינוכית ותרבותית חשובה נעשתה בין כותלי הגימנסיה הריאלית גם מחוץ למסגרת השיעורים, עם הרצאותיו של המורה אפרים־נחום פרחיהו ז״ל על נושאים ספרותיים או בשאלות אקטואליות שונות. מורים אחרים, ולפעמים התלמידים עצמם, היו מרצים לפני תלמידי המחלקות הבינוניות, ובלילות שבת היו נערכות הרצאות של מורים גם להורי התלמידים.

תצויין פעולתו המסורה של ועד ההורים בעניינים המנהליים של הגימנסיה. בראשו עמד שנים רבות העסקן הציוני הוותיק, הד״ר דוד־מרדכי שוורץ ז״ל.

ממשלת ליטא, שבאמצע שנות השלושים התחילה לשים את ידה על בתי־הספר העממיים העבריים וחייבה את מוריהם ללמד מקצועות שונים בשפה הליטאית דווקא, לא התערבה הרבה בחיים הפנימיים של הגימנסיות העבריות. המפקחים הליטאים מטעם הממשלה היו מבקרים בגימנסיות, ונציגי המיניסטריון להשכלה היו משתתפים בבחינות־הגמר ומאשרים את תעודות הבגרות של המסיימים. מלבד בתי־הספר העממיים העבריים, שהממשלה החזיקה אותם על חשבונה כבתי־ספר ממלכתיים, היא נתנה תמיכה כספית ניכרת גם לגימנסיות העבריות, שנחשבו לבתי־ספר פרטיים (של אגודות ההורים). הממשלה רק דרשה מן המורים, שהיו חסרי תעודות הוראה בבית־ספר תיכון, להיבחן לשם קבלת התעודה הדרושה. רבים ממורים אלה נכנסו לאוניברסיטה הליטאית בקובנה, וחלק מהם קיבלו את תעודותיהם לאחר שנבחנו בוועדת הבחינות מטעם המיניסטריון להשכלה. לבד מזה לא פגעה הממשלה באותם הימים ברוחה ובצביונה העברי של הגימנסיה. אפילו ב״מכינות״ שלה, שמבחינה רשמית נחשבו כבית־ספר עממי, הוסיפו ללמד את כל המקצועות בעברית. המוסד הצליח איפוא לשמור על טהרתו ושלמותו העברית ותלמידיו התחנכו ברוח הרעיון הציוני והנאמנות לתנועת התחיה הלאומית.

מבין המורים הוותיקים של הגימנסיה הריאלית יוזכרו: יעקב דומבליאנסקי, יששכר חמליבסקי, ד״ר לוי־חיים יפה, ליפמן לייקין, מרדכי סיסיצקי, ד״ר אברהם קיסין (סגן־המנהל), גב׳ מינה קרנו, יהודה־לייב שוחטמן, גב׳ פרידה שפירא והמזכיר שלמה כהן (כולם ניספו בשואה); יצחק מריאש, יוסף ליוושין, ד״ר אלתר פרומקין, אפרים גרינברג, בן־מנחם (מנדלסון), ישעיהו גדון, הסופר נתן גורן (גרינבלאט), גב׳ סוניה ורשבסקי־סגל, אפרים־נחום פרחיהו (פרוחובניק), ד״ר נח שפירא, לאה אלוני־דוברובסקי, אליעזר גלפר (מנהל המשק) — זכרונם לברכה. ויבלח״א: דב אלוני, ד״ר אליהו אלטמן, מרדכי אלישיב־פרידמן, שמעון ז״ק, גב׳ לנה רחמילביץ, גב׳ שפירא־אוקון (כולם בישראל), שמריהו פרידמן (בשוודיה).

רבים מן המורים ומאות תלמידים של הגימנסיה הריאלית חיים ופועלים בישראל. רב מספרם בקיבוצים בכל חלקי הארץ; ביניהם סופרים, משוררים ומורים, עורכי־דין, רופאים וגם סוחרים ואנשי מעשה. רבים מהתלמידים קיפחו את חייהם בימי הזוועה, בשורות הפארטיזנים ובין לוחמי המחתרת (חיים ילין ז״ל וחבריו).

עם סיפוח ליטא לברית־המועצות בשנת 1940 היו המורים אנוסים על־פי גזירה להנהיג את האידיש כשפת הלימודים. הם ראו בגזירה זו את חורבן עולמם, לאחר שנותקו בזרוע מתפקידם הנעלה, שבמשך עשרים שנה ומעלה הקדישו לו את כל כוחותיהם: החייאת השפה העברית בפי הדור העברי הצעיר בליטא וחינוכו ברוח הציונות המגשימה.

בקיץ שנת 1941 פרצה מלחמת גרמניה — רוסיה, ושמי היהדות הליטאית התקדרו. אותות השואה המתקרבת נראו עם צאת הרוסים את ליטא, כאשר הליטאים הזדרזו והתחילו ב״פעולותיהם״ נגד היהודים. עם פלישת קלגסי היטלר לליטא התמוטט הבנין הנהדר של החינוך העברי בליטא, והקיץ הקץ על כל הקיבוץ היהודי עתיק־היומין במדינה זו.

ד"ר אהרן ברמן (ז"ל)

הגימנסיה העברית בקובנה

הרצל אומר באחד המקומות: כל מציאות — ראשיתה חלום וסופה חלום.

כחלום נראתה „הגימנסיה העברית" בליטא גם בעיני אלה שיצרוה במחצית השניה של 1920. הם לא ראו דוגמתה לפני כן וצריכים היו לברוא „יש מאין" ולחזות אותו בעיני רוחם בלבד בלא בהירות יתירה, ובוודאי לא חסרו המתנגדים ליצירת בית־ספר תיכון בשפת ההוראה העברית על־ידי אותם הכוחות הצעירים, שרצו להגשים דבר שלא נשמע כמותו. והנה המוסד שגשג, התפתח, שקק חיים ותסיסת עלומים, חינך דור שלם — למעלה מעשרים שנה — ברוח היהדות הלאומית־הציונית, הפיץ תורה ברבים הן מרוחה של היהדות והן מהחכמה האוניברסלית, לימד אלפי תלמידים מגיל הגן עד ימי בגרותם הראשונה, והנה נותקה ביד קשה המציאות העברית הלאומית: בפקודת השלטונות הסובייטיים נָדַמָּה המלה העברית החמה בתוך כתלי בנין הפאר שהוקם ברוב עמל, וכעבור שנה התחילה השואה הנוראה ששמה קץ פיסי לעשרות מוריו ולאלפי תלמידיו הצעירים והמבוגרים — ולולא מאות התלמידים הפזורים בכל קצווי תבל לא היתה נשארת עדות חיה לכל המוסד החינוכי החשוב הזה; ועכשיו, שלושים שנה אחרי הפסקת קיומו, נראית המציאות ההיא שוב כחלום, אבל הקץ האכזרי הופך אותו לחלום בלהות, והתוגה האופפת אותנו בזכרנו שמיטב הנוער שלנו בליטא העברית הושמד בתנאים אכזריים המקפיאים את הדם — מעידה על זכרונות של חיי נוער תוססים וחיי עבודה חינוכית ערה ורצינית ושל שאיפות לטוב וליפה מתוך שיתוף פעולה בין מורים ותלמידים.

אולם מצווים אנו להעלות את זכרה של הגימנסיה העברית, כי היא היתה אחד מעמודי התווך של החינוך העברי בליטא והשפיעה מרוחה — גם על־ידי ספרי הלימוד המרובים שהוציאו מוריה — אף על מוסדות חינוך אחרים.

*

במה התבטאה דמותה המיוחדת של הגימנסיה העברית בקובנה? קשה לציין בקצרה קווים אופיינים לאדם מסויים ומה גם למוסד שחלו בו שינויים במשך השנים הן בהנהלה והן בהרכב מוריו ותלמידיו. בכל זאת דומני, שאפשר לציין בו קווים טיפוסיים: עבודה רצינית ומסורה של חבר־מורים, החדורים בדרך כלל רעיונות לאומיים־מתקדמים; רמה גבוהה של לימודים בתנאים הקיימים; אי־הסתפקות ביש ושאיפה מתמדת של ההנהלה והמורים לשפר ולהיטיב את ההוראה ואת החינוך ולא להכנע יתר על המידה לדרישות הממשלה הליטאית, שמשנת 1928 ואילך נהגה לקפח את הרוח הלאומית־עברית; טיפוח רוח אמנותית על־ידי זמרה וציור, מלאכת־יד מכל המינים, מקהלה והצגות נאות, חגיגות תלמידים בתנופה רחבה וברוח עממית (נשפי חנוכה ופורים נהדרים); עבודה משותפת עם הורי התלמידים על־ידי אספות הורים וועדי הורים, ועוד פרט שאינו קל־ערך: עמידה בתוקף מצד ההנהלה על מתן משכורת הוגנת למורים, בניגוד לרצונם של כמה הורים בוועד ההורים, שלא היו רגילים לטיפוס של מורה עברי אקדמאי בעל תביעות מיוחדות גם מבחינה כלכלית. בקביעת משכורת המורים שימשה הגימנסיה דוגמה לשאר בתי־הספר התיכוניים (כי לא היתה בליטא הסתדרות מורים חזקה, שהיתה מסוגלת לתבוע את זכויותיהם המקצועיות של המורים).

כיצד נוצרה הגימנסיה העברית?

מלחמה קשה נלחמו מייסדיה עד אשר קמה והיתה. כשחזרו תושבי קובנה היהודים מגלותם אחרי המהפכה הרוסית וראו לפניהם מציאות חדשה — מדינה קטנה עצמאית של העם הליטאי המדבר בשפה שהיתה זרה להם לחלוטין — לא רצו להכיר בה, „זכרו את ימי רוסיה הטובים" וחידשו בשנת 1919 את בית־הספר הרוסי למסחר שהיה בעיר עוד לפני המלחמה. ואף על פי שלמדו במוסד זה כתשעים אחוז מבני־ישראל ורוב מוריו היו יהודים, השתלטה בו רוח של התבוללות וטמיעה והתנכרות גמורה לתורת ישראל ולתרבותו. אולם הרוח העברית־הלאומית חדרה כבר עמוק להכרת רבים מבין ההורים והציבור הרחב, והחלה תעמולה בעתונות ובאספות־עם למען בית־ספר תיכון עברי. רבים מבין העסקנים התחילו „להסתער" מבפנים על בית־הספר הרוסי וניסו להפכו לבית־ספר עברי. אולם הם נתקלו בהתנגדות תקיפה של הורים ומורים. בינתיים הלך וירד בית־הספר למסחר מבחינת החינוך וההוראה, בשל המריבות והחיכוכים ובשל היעדר רוח חיה, והשלטונות הליטאיים החליטו לשים קץ לקיומו העלוב ולסגרו. הורי התלמידים התכנסו לאספות, נתלקחה „מלחמת תרבות" בין ההורים הלאומיים ושונאי התחיה, ולבסוף נחל רעיון בית־הספר העברי את נצחונו. ב־27 באוגוסט 1920 הוקמה על הריסות בית־הספר הרוסי למסחר „הגימנסיה העברית קובנה", שהוכרה רשמית על־ידי המיניסטריון לענייני השכלה.

אחרי שפוטרו כל מורי המוסד הרוסי התארגן ועד ההורים החדש — בראשותו של הד"ר בנימין ברגר — ובא בדברים עם הד"ר משה שובה, מנהל מחלקת בתי־הספר בלשכת המיניסטר לענייני היהודים בליטא, והלה הזמין כוחות חינוך עבריים לבית־הספר החדש. מאלה שנותרו בעיר מימי הכיבוש הגרמני וממורים מחוץ־לארץ הורכבה מועצה פדגוגית, שהיתה חדורה שאיפה להקים מוסד חינוכי־מודרני ולאומי־עברי. בראש המוסד הוזמנו לעמוד קופל וולוצקי, לשעבר מנהל בית־ספר ממשלתי ליהודים (בשפה הרוסית) וד"ר שובה. ברוב מרץ ומתוך הכרת החשיבות ההיסטורית של השעה ניגשו המורים הצעירים, ביוזמתו של המנהל הפדגוגי ד"ר שובה, ליצור בגולה טיפוס מודרני של משכיל עברי־לאומי, היונק משרשי התרבות העברית וממקורות ההשכלה הכללית והקשור לעם ישראל ולמולדתו. אולם לא בנקל עלה בידיהם הדבר: רבים מבין תלמידי בית־הספר הרוסי התנגדו בתוקף למהפכה הלאומית־הלשונית, ובהמשיכם את דרכי המהפכה הרוסית, שממנה אך זה באו, נתכנסו לאספות והביעו את מחאתם. אך ההכרה הלאומית ניצחה, והתלמידים, שלא רצו לקבל עליהם את ההסדר החדש, נאלצו לעזוב את בית־הספר.

בראשית שנת הלימודים 1920/21 נתקבצו ובאו אל המוסד החדש כשלוש מאות בנים ובנות החל מן הכיתה הראשונה

וכלה בכיתה השמינית. המועצה הפדגוגית וועד ההורים החליטו להנהיג בשלוש הכיתות הנמוכות את העברית כשפת הוראה בכל המקצועות, להשאיר מהכיתה החמישית ומעלה את הרוסית כלשון ההוראה ולקבוע בהן מקום נכבד ללימודי השפה העברית וספרותה. סלע המחלוקת היתה בעיית שפת ההוראה בכיתה הרביעית. הטעמים הפדגוגיים דיברו בזכות שפת ההוראה הרוסית, שהיתה שגורה בפי התלמידים, אשר עמדו בעצם תקופת המשבר של חייהם בעוד ששפתנו הלאומית היתה זרה להם לחלוטין. אולם הכמיהה לבית־ספר עברי־לאומי גברה על ההכרה הפדגוגית, שהחלפת שפת ההוראה עלולה לעכב לזמן־מה את התפתחותם הרוחנית של התלמידים, שכן ידעו המורים כי יש ליצור לפחות שווי־משקל בין הלשון העברית והרוסית — ארבע כיתות כנגד ארבע כיתות, לבל יבולע לה ללשון העברית בשל השפעתה העצומה של הלשון הרוסית השלטת בכיתות העליונות, והשפעתן הטבעית של כיתות אלו על תלמידי הכיתות הנמוכות. בזמן הראשון עוד היתה אמנם השפעת הרוסית חזקה בבית־הספר, אך משנה לשנה ירדה השפעתה, כיוון שמדי שנה נסגרה כיתה רוסית ובמקומה באה כיתה בשפת ההוראה העברית. בשנת 1924/25 היתה, איפוא, הגימנסיה העברית על טהרת העברית בכל הכיתות.

בשנה הראשונה הופנתה תשומת־הלב של המוסד להקניית הלשון העברית לכל התלמידים, לעיתים על חשבון המקצועות האחרים. נפתחו גם קורסים מיוחדים אחרי־הצהרים לכל התלמידים. הדיבור העברי השתלט לאט־לאט בכיתות הנמוכות, אולם נתגלו קשיים גדולים: רבים מהמורים היו עוד טירונים בהוראה ובחינוך; אחדים מבין המורים להשכלה כללית לא שלטו בשפה העברית ולא דיברו בה בשטף; ספרי לימוד לרוב המקצועות לא היו, ועל המורים היה ליצור הכל מחדש, וכן היה מחסור במכשירי לימוד. אולם הם עשו עבודתם במסירות ובאמונה, בשקידה רבה ובאחריות גדולה ואט־אט נתרבה הציוד וגדל מספר מכשירי הלימוד במקצועות השונים. הגימנסיה העברית התחילה לובשת צורה ברורה של בית־ספר תיכון מסודר, ואמונו של הציבור הרחב בו גדל והלך.

היתה משום תנופה רבה ויוזמה וחיפוש דרכים חדשות בחינוך בעבודתו החינוכית של המנהל הפדגוגי הד״ר שובה, וחבר המורים התלכד לחבורה שעבדה במרץ רב מתוך אמון הדדי ויחסי־ידידות ומעט־מעט נתגבשה תכנית לימודים שעובדה בישיבות רבות של המועצה הפדגוגית, אשר היתה מתכנסת פעמים אחדות בשבוע, ובוועדות מיוחדות. המנהל מר וולוצקי עסק ביחוד בעבודה המינהלית, רכש את הציוד הדרוש, קבע יחסים רשמיים בין המוסד ובין שלטונות ההשכלה הליטאיים, והללו הקציבו כבר בשנה הראשונה תמיכה כספית מתאימה, שהביאה לביצורו של המוסד על בסיס כספי איתן.

השנה הראשונה לקיומה של הגימנסיה היתה שנה של לבטים וכשלונות פדגוגיים, שהיו טבועים בעצם המהפכה הלשונית בסביבה זרה לשפתנו הלאומית. אין ספק, כי אילו ראו מראש העסקנים הציבוריים והמחנכים את כל המעצורים, שנחשפו במרוצת הזמן, בהגשמת בית־ספר תיכון עברי בגולה, היו בוודאי נרתעים מעצם המפעל. בתוך העבודה החינוכית נערמו לפני המורים קשיים שלא פיללו להם: הקניית הלשון העברית בכיתות השניה והרביעית היתה קשה כקריעת ים סוף, ורבים מהתלמידים בכיתות אלו פיגרו בעברית וממילא בכל הלימודים והיו נאלצים לעזוב את המוסד בתום שנת הלימודים הראשונה; את מקומם תפסו אז תלמידים אחרים, ביחוד מערי השדה, שהיו מצויידים בידיעת השפה העברית. אכן, האמונה החזקה בעצם הרעיון של חינוך עברי לאומי שלם בגולה ובתקומת הדיבור העברי החי בפיות הנוער לא נתנה ליאוש להתגנב ללבבות והתגברה על כל המכשולים הפנימיים.

לבטים קשים היו בגימנסיה גם בשנים הבאות. לא היתה מסורת של בית־ספר תיכון עברי המזווג השכלה עברית וכללית, ולא היה גם נסיון אישי רב של המורים. היה צורך לחפש דרכים חדשות ביצירת בית־ספר, אשר איש לא ראה דוגמתו בגולה. התקשו במיוחד בעיבוד תכנית ללימודים עבריים, שהיה בה משום חידוש גמור, אבל גם בתכנית הכללית לא היתה הדרך סלולה. הרוחות הפדגוגיות החדשות שנשבו בתקופה הוויימארית בגרמניה השכנה השפיעו בהרבה על ד״ר שובה ועל חלק מהמורים, ואחדים מהם רצו להכניס את השיטה העמלנית ומקצועותיה, אך לא היה להם נסיון מן החיים בשיטה החדשה ולא ידעו איך להגשימה בפועל; לרוב המקצועות לא היו ספרי לימוד ותכנית הלימודים נשתנתה לפי נטייתו האישית של מורה זה או אחר. אולם אחרי חיפושים ומכשולים עובדה על־ידי חבר־המורים, בשנה הרביעית של קיום הגימנסיה, תכנית לימודים מפורטת שחייבה גם לשנים הבאות. והנה יצא בשנת 1924 חוק מטעם הממשלה הליטאית על תכנית לימודים המחייבת את כל בתי־הספר התיכוניים, לרבות העבריים. החוק צימצם אפשרויות רבות של בית־הספר העברי והגביל בהרבה את החינוך הלאומי על־ידי הקטנת מספר השעות למקצועות עבריים, וכן הקפיא את דרכי החינוך, כי הממשלה השמרנית לא הכירה בשום זרמים חדשים. אכן, לא נהגנו בכל לפי התכנית החדשה והרשינו לעצמנו, כדרך היהודים בגולה, לסטות מהחוק ולהגדיל את מספר השעורים במקצועות העבריים. שכן, ידענו, כי רק על־ידי עמידה תקיפה על לימוד יסודי של תרבותנו המקורית יש הצדקה פנימית לכל המהפכה החינוכית הזאת של שפת ההוראה העברית, שהיא אמנם שפתנו הלאומית־ההיסטורית, אבל לא שפת העם הממשית ואינה קשורה במציאות היום־יומית.

בשנים הראשונות ניסה בית ספרנו ללכת בדרכי חינוך חדשות: הוקמו ״הסתדרות תלמידים״ בעלת סמכות רחבה למדי, משפט חברים, ועדי כיתות, ולעיתים אפילו השתתפו באי־כוח התלמידים בישיבות המועצה הפדגוגית. היוזם לכל זה היה הד״ר שובה, ותלמידים רבים גילו בזמן הראשון עירנות וענין בצורה החדשה של חיי בית־הספר. אולם לאט־לאט פגה התלהבות התלמידים ולא נמצאו ביניהם רבים שניאותו לקבל עליהם את העול הכרוך בתפקידים החדשים. גם בקרב המורים ה״שמרנים״ קמה התנגדות למפעל, שנראה בעיניהם משונה מאוד. במרוצת הימים פסקה פעילותה של ״הסתדרות התלמידים״ ואת מקומה ירש ״מועדון התלמידים״, שבו נתאספו התלמידים בשעות הערב, שיחקו בכל מיני משחקים, ניהלו ויכוחים על בעיות שונות, תלמידים הציגו לפני הקהל מערכונים, מורים ותלמידים נשאו הרצאות שונות בלווי פנס־קסם, וכיוצא בזה. המועדון נתחבב מאוד על התלמידים ורבים היו מבקרים בו. ביחוד מצאו חן בעיני התלמידים ערבי ״שאלות ותשובות״: תלמידים היו מכניסים לתיבה סגורה

שאלות משאלות שונות והמורים והתלמידים היו עונים עליהן; במיפגשים אלה למדו התלמידים הרבה בכל שטחי המדע, ההיסטוריה העברית והתרבות הכללית והעברית. ליד המועדון היו חוגים שונים, מעשיים ועיוניים. מועדון זה פעל בשינויי צורה בכל שנות קיומו של המוסד.

אחרי ארבע שנות עבודה מאומצת ומבורכת בגימנסיה העברית בקובנה עלה ד"ר שוובה לארץ-ישראל ונתקבל כמרצה באוניברסיטה העברית, וההנהלה הפדגוגית עברה לידי כותב שורות אלה.

*

בית ספרנו קיבל כבר אז צורה מגובשת. תכנית הלימודים היתה מעובדת כהלכה, וכמעט כל המורים שלטו בדרכי הוראה, משמעת וחינוך. השפה העברית היתה חיה בפי כ ל המורים, והדיבור העברי של שש מאות התלמידים התחיל להשתלט לא רק בתוך כתלי בית-הספר, כי אם גם ברחוב. התלמידים למדו בדרך כלל ברצון, והמורים השקיעו ממיטב כוחם לא רק בהוראה, אלא גם טיפלו לעיתים בתלמידים הזקוקים לעזרה רוחנית. אין אני רוצה לגמור את ההלל על המוסד ולומר שלא היו בו שום פגימות: בכל מקום שיש חיים ממשיים מתגלים גם קשיים וחיכוכים. לעיתים נתגלעו חיכוכים בין מורים לבין עצמם, ביניהם לבין ההנהלה, לעיתים נתגלעו חיכוכים בין ועד ההורים לבין ההנהלה, ומזמן לזמן אירעו מקרים חמורים של הפרת משמעת מצד תלמידים יחידים; אולם כל הצללים הטבעיים הללו אין בהם כדי להאפיל על החיוב הגדול. היה זה בית-ספר תיכון עברי-לאומי, שעמד על הגובה הן מבחינה כללית והן מבחינה לאומית; הוא דרש הרבה מעצמו ומן התלמידים ושאף תמיד לתיקונים ולשכלולים, אם כי לא תמיד באותה התנופה.

בשנים הראשונות שכנה הגימנסיה העברית בבנין ישן שכור (ברחוב מאירוניו 14), שלא התאים כל עיקר לצרכי בית-ספר תיכון: חדרי הכיתות היו צרים והאור בהם היה מועט, הספסלים היו מיושנים והקירות עירומים, המסדרונות היו צרים מאוד, החצר היתה משותפת לנו ולדיירים אחרים, דבר שהיתה בו סכנת סכסוכים עם השכנים, וכן לא היה מקום למעבדות; אספות התלמידים ופעולות המועדון התקיימו באולם קטן בקומה השניה, אשר דרכו היו נכנסים לכיתות השונות. כיוון שלא חשבו להשתקע בבנין לאורך ימים, לא נעשו גם השיפוצים הדרושים ומבחינה אסתטית היה הבית לקוי מאוד. כאשר התרחב המוסד, והחדרים היו צרים מהכיל את כל התלמידים, החליטו ההנהלה וועד ההורים להקים בנין חדש.

בשנת 1925 נרכש מגרש גדול למדי שממנו נשקף נוף נהדר על גדות הניימן (פריפלאוקוס קראַנטאַס 25), ובשנה שלאחריה ניגשו בכל המרץ להקמת הבנין. תרומות מאת ההורים, שהיו מעונינים בבית נאה ומסודר לבניהם, הניחו את היסוד למימון הבית החדש. אולם כאשר הוקם השלד נתרוקנה הקופה ורבים התייאשו מהגשמת המפעל בעתיד הקרוב. ועד ההורים וההנהלה גילו אז מרץ רב, ופנו למוסדות רבים ולאישים בליטא ומחוצה לה בקריאה לעזור בהקמת הבנין. אחרי מאמצים מרובים להשגת תמיכת ההסתדרות הציונית וה"ג'וינט", נענה ה"ג'וינט" הברלינאי ותרם חמשת אלפים דולארים להקמת הבנין. היתה זו תרומה חשובה להחשת הקמתו של המפעל, אך לא מימונו הממשי. בעזרת הלוואה ממשלתית לזמן ארוך בסכום של 200,000 ליט הצלחנו להקים בנין מפואר על גדות הניימן — הבית הראשון לחינוך עברי-לאומי בליטא. בבנין היו כיתות רבות ומרווחות, מלאות אור וצבועות בצבעי שמן שונים, מסדרונות רחבים ומקושטים יפה, מעבדות לפיסיקה ולכימיה, אולם גדול עם בימה וחדרי לוואי, גן-ילדים מסודר יפה עם כניסה מיוחדת, ושאר החדרים הדרושים למוסד חינוכי גדול.

הבית החדש נפתח בשנת 1927 ונדמה היה אז שהוקם בית תפארת לחינוך העברי התיכון בגולה לאורך ימים.

באותה שנה נפטר המנהל האדמיניסטרטיבי, מר וולוצקי ז"ל, ואחרי מותו עבדתי בהנהלת המוסד, יחד עם חברי היקר י. ברוצקוס ז"ל, במשך עשר שנים כמעט.

התנאים החיצוניים שופרו בבנין החדש, אבל אין לומר שגם רוח בית-הספר עלתה בהרבה בבנין זה. תקופות החיפושים נסתיימו. הכל התגבש פחות או יותר, אך הרוחות הלאומניות החדשות שהתחילו מנשבות בעם הליטאי הצרו את המפעל החינוכי העברי-לאומי. הממשלה הליטאית לא ראתה בעין יפה את התפתחות בית-הספר העברי, דרשה יותר ויותר מתלמידינו שליטה בשפה הליטאית ובדרישותיה אלה לא הבחינה בין ליטאים ממש לבין יהודים, וחייבה במשך שנים את הוראת ההיסטוריה הליטאית וגיאוגרפיה של ליטא בשפה הליטאית. מרץ רב הוקדש על-ידי תלמידינו ללימוד השפה הליטאית וספרותה, שהיו זרות להם, וממילא צומצם היקף הלימודים העבריים. אולם רוב המורים עמד בנסיון ולא נכנע לדיכוי תרבותנו שכפה עלינו השלטון. הספרות העברית נלמדה בהיקף גדול למדי, התנ"ך תפס מקום מרכזי בלימודים העבריים, לתולדות עמנו הוקדש זמן רב, ושפה עברית עסיסית היתה בפיהם של תלמידינו. חיבוריהם היו כתובים בשפה עברית נאה ומלוטשת למדי, וכאשר ערכו המשוררים הדגולים ביאליק וטשרניחובסקי ביקורים במוסד היו מלאי התפעלות מהרוח הלאומית הטבעית של תלמידינו, מדיבורם העברי התוסס, מההישגים בשטחי-מדע שונים ומן הסידורים הנאים. זוכר אני איך ראה ביאליק בעיניים יוקדות מהתלהבות את תערוכת תלמידינו בציור ונתפעל ביחוד מעבודת תלמיד אחד (לפידות), עד שלא פסק מלקרוא בעברית מיוחדת במינה: הרי זה "חודוז'ניק" (צייר) אמיתי! בפי כל האורחים החשובים שבאו אלינו מארץ-ישראל היתה תהילה למפעל החינוכי הגדול של החייאת השפה העברית ותרבותה ב"ארץ-ישראל השניה" ובה תפס מוסדנו חלק נכבד.

בשנת 1936 עליתי ארצה. הגימנסיה העברית היתה עדיין במלוא היקפה ולמדו בה 600 תלמיד.

אולם הרוחות הלאומניות הליטאיות, שגברו והלכו בהשפעת הנאציזם בגרמניה השכנה, החלו לדכא יותר ויותר את בית-הספר העברי הלאומי. בית-הספר היסודי יצא בינתיים לחלוטין מרשות המרכזים היהודיים ("תרבות", "יבנה" ואחרים) ועבר לרשות הממשלה, והיא היתה הפוסקת היחידה בבתי-הספר היסודיים העבריים בענייני תכנית הלימודים, הנהלת המוסד והרכב המורים. באין ברירה הסתגלו כמעט כל המורים בבתי-הספר היהודיים לדרישות הממשלה, והיד הקשה של הממשלה הלאומנית הורגשה גם בבית-הספר התיכון.

*

בשנים האחרונות לקיום הגימנסיה העברית בקובנה עבדו בהנהלת המוסד י. ברוצקוס וש. קאפיט ז״ל, שעשו כמיטב יכולתם לקיים את בית־הספר התיכון העברי בתור מוסד חינוכי ראוי לשמו ולשמור על רוחו הלאומית והאנושית־הכללית. בשנת 1940 נסגר המוסד — ככל שאר המוסדות העבריים — על־ידי השלטונות הסובייטיים, ובית־הספר האי־דישאי למסחר עבר לבנינגו. קוצץ באחת הנטע הלאומי שטופח במשך שנים רבות ורוח זרה לחלוטין חדרה לבית, שבהקמתו ובהחזקתו הושקע עמל כה רב של מאות הורים ועשרות מורים. אחדים מן המורים קיבלו משרות בבתי־הספר האידי־שאיים והיו נאלצים לוותר על כל עברם העברי ועל השקפו־תיהם, שנבעו מעומק הכרתם וליבם.

על גורל הבנין הנאה אין אני יודע ולא כלום. אוסיף רק אפיזודה קצרה על מורת בית ספרנו רעיה ברקמן, שבימי הנאצים הסתתרה במשך שנים אצל אכרים ליטאים ועם גמר המלחמה עקרה לדרום־אפריקה. היא יצאה ממקום מחבואה אחרי שחרור ליטא מידי הנאצים והחליטה לגשת אל בנין בית־הספר שעל גדות הניימן. והנה ראתה עליו שלט זר וזקיף עומד ליד הכניסה הראשית. ניגשה אל החומה ופרצה בבכי מר, כשהזקיף מביט בה בעיניים תוהות... זוהי פרישת השלום האחרונה ממפעלנו הגדול.

*

לא אוכל להפרד מן הגימנסיה העברית בלתי אם אומר דברי הערכה קצרים על מורי המוסד, שהיו במשך שנים רבות מעמודי התווך של המוסד והלכו לעולמם באופן טראגי ואכזרי — מי בשבי הרוסי, מי בשבי הנאצים ומי שנרצח בידי הליטאים:

יואל ברוצקוס, איש המדע הריאלי והמיתודיסטן המצויין, ספוג תרבות רוסית מעמיקה וחדור הכרה ציונית מושרשת, בעל הנמוסים העדינים, המרוסן והצנוע, אבל היודע גם לעמוד על דעתו. השפיע ברוחו השקטה והמיושבת על כל המועצה הפדגוגית ועל כל עבודת בית־הספר. הוא גורש מליטא על־ידי השלטון הסובייטי בשל ציונותו, ישב בכלא־סיביר שנים רבות ובסוף ימיו שימש בהוראת מתמטיקה ופיסיקה בעיירה נידחת, חי בבדידות איומה, הרחק מאשתו שישבה בירכתי הצפון במרחק של עשרת אלפים ק״מ ממנו.

י. לויתן, הסוער והקפדן, ששלט בכיפה בכיתה, האוהב את הלטינית והיודע להחדירה למוחות תלמידיו, כבד־השמיעה המרגיש בכל זאת בכל טעות קלה היוצאת מפי התלמיד, הסובל ממועקה נפשית בגלל ליקוי השמיעה והשוכח הכל, כשהוא מתלהב מעצם מתן השעורים. חיבר ספרי לימוד לטיניים בעברית, הראשונים בתולדות עמנו, ככל הידוע לי. נורה על־ידי הליטאים.

אלתר שניידר, המורה לעברית ולתנ״ך ומזכיר המועצה הפדגוגית, הפיקח והשנון, טיפוס של אוטודידקט השולט בלי מטען מדעי בכל מכמני השפה העברית, בעל סגנון עברי מקורי. רבים מחבריו ותלמידיו למדו ממנו עברית כהלכה. חיבר גם ספרי לימוד שונים (יחד עם לויטן וסיסיצקי). נספה במחנה דאכאו.

שמואל קאפיט, המתימטיקן, הישר והפשוט בהליכו־תיו, המסור להוראה בכל ליבו, נוח לכעוס אבל גם נוח לפיוס. מחבר ספרי לימוד רבים בכל שטחי המתמטיקה, שהיו מקובלים על כל בתי־הספר העבריים בליטא. נורה על־ידי הליטאים.

ש. פינצ׳וק, המורה לטבע, בעל הטמפראמנט הסוער והקול המנסר, החדור אהבה לספרות העברית וכל ישראל, השולט בשפה במיתודיקה ובביצוע המעשי.

מאיר קנטורוביץ, המומחה לעברית ולתולדות ישראל, בעל הזכרון המצויין והמרצה לפני תלמידיו כאילו קרא באזניהם מאמר ללא כל פגם הראוי לדפוס (מתגורר בגולת קאזאחסטאן).

א. וטרין, המורה לעברית ולהיסטוריה, השקט והמיושב, המצליח בהוראה לתלמידיו הקטנים והמתחבב עליהם.

נוח לידסקי, המורה לעברית, הידען והקפדן, מחבר הסינטאכסיס הראשון לשפה העברית.

יהא זכרם ברוך!

אברהם תורי (גולוב)

הגימנסיה העברית במאריאמפול

(לתולדותיו של בית-הספר התיכון העברי הראשון בליטא)

ככוכב שביט עלתה הגימנסיה בשלהי מלחמת-העולם הראשונה בשמי היהדות הליטאית והחדירה קרן אורה בקדרות העיירה היהודית שעל גדות ה״שֶאשופה״. הכמיהה לחינוך יהודי וכללי בשפת עבר, היתה רבה בקרב הקיבוץ היהודי בליטא באותן שנים שלאחר מלחמת-העולם הראשונה.

הגימנסיה זכתה למנהלים ומחנכים, שכל בית-ספר תיכון מודרני היה מתברך בהם. תחושת היעוד שבחינוך העברי כיסוד-מוסד במאבק על הקוממיות הממלכתית של העם היהודי — אפיינה את האווירה, שהיתה שרויה במוסד.

הגימנסיה במאריאמפול הלכה בעקבות הגימנסיה העברית ״הרצליה״ בתל-אביב, בקבעה, ששפת ההוראה בכל המקצועות תהיה השפה העברית. בכך קנתה לעצמה זכות ראשונים כבית-ספר תיכון עברי ראשון בליטא, אשר בוגריו נתקבלו במלוא הזכויות לאוניברסיטאות אירופה ובעולם כולו.

היה זה בית-ספר, שתלמידיו לא רק קנו דעת, אלא גם חונכו לשליחות ולמנהיגות לאומית; בו חושלה האישיות היהודית של החניך בטרם יצא לרחבי עולם, כשתרבות הרוח ותרבות הגוף מאוזנות לקראת מילוי יעודו של דור התחיה והמאבק.

״הוועד המכונן״

ביוזמתן של המפלגות הלאומיות (ציונים כלליים ו״צעירי ציון״) במאריאמפול הוקם אחרי לבטים רבים ״ועד מכונן״, ששנים-עשר חבריו נבחרו מחציתם על-ידי הציונים הכלליים ומחציתם על-ידי ״צעירי ציון״. מתפקידו של ועד זה היה להכין צוות מחנכים וכן את הכלים לייסוד הגימנסיה. למטרה זו מילא הוועד את ידיו של שמואל גן ממאריאמפול, אשר למד אותה שעה בחו״ל, שיחפש מחנכים ומנהלים מתאימים בברלין, שהיתה אז מרכז יהודי גדול. כך הופיע שמואל גן (אז צעיר לימים) בתחילת דצמבר 1918, כחודש אחרי שביתת-הנשק בין גרמניה לבין מעצמות ה״אנטאנטה״, במערכת ה״יידישע רונדשאו״, שבועונה הרשמי של ״התאחדות ציוני גרמניה״ בברלין, והציג עצמו בפני הד״ר מאכס מאיר, אז עורך העתון, כשליחם של ציוני מאריאמפול שבליטא. מר גן הצעיר גולל בפני ד״ר מאיר את פרשת שליחותו: לייסד גימנסיה עברית במאריאמפול — דהיינו בית-ספר תיכון ששפת ההוראה בו לכל הלימודים, היהודיים והכלליים, תהיה עברית, דוגמת הגימנסיה ״הרצליה״ ביפו. גן גילה, שראשית דבר הוא מבקש מועמד לתפקיד של מנהל הגימנסיה וכן למורים במקצועות הכלליים. לאחר שכמה מועמדים, אשר עליהם המליץ הד״ר מאיר, סירבו, הוצע לד״ר מאיר לקבל על עצמו להיות המנהל הראשון של הגימנסיה. ההצעה באה כאפתעה לד״ר מאיר. אמנם הוא ביקר בליטא עוד בשנת 1912, אולם לא חשב לבוא ולהשתקע בליטא בתפקיד אחראי של מנהל גימנסיה עברית שם.

לאחר שיקול נוסף נתן ד״ר מאיר תשובה חיובית, בהודיעו, ש״זה משנים היתה כל שאיפתו להיות מורה בבית-ספר עברי — לחיות בין יהודים ובסביבה עברית״. עידוד להחלטתו מצא בכך, שד״ר לוינהרץ ניאות אף הוא להיענות לפניית מר גן ולהצטרף לייסוד הגימנסיה ולהנהלתה.

את הד״ר אברהם לוינהרץ פגש שמואל גן במשרדי ההסתדרות הציונית בברלין. היה זה חדשים מעטים לאחר שיצא מהחפירות הקדמיות של חזית ורדן, שם שהה בארבע שנות המלחמה. היה פיסיקאי ומתימתיקאי ודוקטור לפילוסופיה של קאנט בהצטיינות. לעומת הד״ר מאיר כסוף השיער, נמוך הקומה והצולע קמעה — היה ד״ר לוינהרץ גבה-קומה, בלונדי ובעל חיתוך דיבור קצר וענייני.

ד״ר לוינהרץ בא מבית מתבולל. אל הרעיון הציוני והתחושה היהודית בכלל הגיע רק בבחרותו, בבואו לאוניברסיטת קניגסברג, שם הצטרף אל איגוד הסטודנטים הציוני בגרמניה ״ק. י. פ.״. הרעיון של התחיה הלאומית ואהבת הפדגוגיה התמזגו בו ועשוהו חלוץ מסוג מיוחד — חלוץ החינוך.

לד״ר אברהם לוינהרץ היה יתרון גדול נוסף. בשנת 1913, והוא אז בן 22, צורף על-ידי שמריהו לוין ואשר גינצבורג — הוא אחד העם — כמרצה למתימתיקה לחבר-המורים, שהתעתד להקים בחיפה את הטכניון בשליחות חברת ״עזרה״. ״תגיד לי, לוינהרץ, עוד פעם — שאלו אז אחד העם — האם אתה בטוח לחלוטין שאמנם אפשר ללמד מתימתיקה ופיסיקה בשפה העברית?״... כידוע פרץ אז ריב-הלשונות ההיסטורי — אם ללמד בטכניון בעברית או בגרמנית — שבגללו עוכבה פתיחת הטכניון. ד״ר לוינהרץ הוזמן אז לשמש מורה למתימתיקה בבית-המדרש למורים בירושלים, שבניהולו של דוד ילין. אך עיסוקו בהוראה בירושלים לא נמשך זמן רב, שכן ב-1914, עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, גויס והוחזר לגרמניה, שם שהה במשך ארבע שנות המלחמה, רובן בחזית ורדן (על תקופה זו סירב לדבר, אף לא ברמז, כל ימי חייו).

*

את הסכמתו לשמואל גן, לצאת יחד עם הד״ר מאיר לליטא, נתן ד״ר לוינהרץ ללא היסוס.

לפני יציאתם לליטא התייעצו ד״ר מאיר וד״ר לוינהרץ עם מנהל הסמינריון למורים של ״מזרחי״ בירושלים בעניינים פדגוגיים, בעיקר בדבר האפשרות להשיג ספרי-לימוד מתאימים למסגרתם של מוסדות החינוך בארץ-ישראל.

למעשה השלימו הד״ר מאיר והד״ר לוינהרץ זה את זה. מרכז התעניינותו של ד״ר מאיר היה בהוראה במקצועות של שפות וספרות, בעוד לוינהרץ היה שקוע במקצועות המתימתיקה והפיסיקה, והיה בעל כשרונות ארגוניים-מינהליים מעולים.

עבודת בראשית

בתחילת ינואר 1919 הגיעו הד״ר מאיר והד״ר לוינהרץ למאריאמפול. אוכלוסיתה של העיירה לא עלתה אז על 6000 תושבים, שמחציתם יהודים. המוני חיילים גרמניים, שהיו בנסיגתם מהחזית, מילאו את רחובות העיר. רק פה ושם נראו שוטרים וחיילים ליטאיים, שמדיהם הושאלו מהגרמנים. היו

אלה המגוייסים הראשונים מבין הליטאים הצעירים. כל העיירה היתה דומה יותר למחנה צבאי.

מבלי לאבד זמן התכנסו חברי הוועד המכונן בביתו של ר׳ שמואל גן, שם נתקבלו הד״ר מאיר והד״ר לוינהרץ בכבוד ובחמימות האופיינית ליהודי ליטא. הדיונים התנהלו על טהרת העברית, שהיתה שגורה בפיהם של חברי הוועד, לאפתעתם של האורחים. הדיונים נסבו על עניינים מעשיים לביצוע תכנית שהוכנה מראש. עוד לפני בואם של האורחים פנו חברי הוועד למפקד העיר — קצין גרמני — שהבטיח לפנות לצרכי הגימ־נסיה בנין גדול ומרווח, ששימש אז מועדון לקצינים הגרמניים. פורסם ״קול קורא״ שהכריז על ייסוד הגימנסיה ופירט את המגמות החינוכיות של המוסד. אחד מחברי הוועד, ר׳ יעקב זימנסקי — בעל נסיון בעבודות בנין ועסקן ציבורי פעיל — קיבל על עצמו לגשת מיד לבדק הבית והתאמתו למטרה החדשה. הוחלט להקים גימנסיה על טהרת העברית כשפת הוראה לכל המקצועות ומיד נשלח חוזר לכל המעוניינים בעיר ובס־ביבה. הוועד הצליח למצוא מורים מצויינים מבין מורי ״תלמוד תורה״ במאריאמפול למקצועות העבריים וכן נמצאו במקום מספר מורים יוצאי גרמניה למקצועות הכלליים.

המנהלים־המייסדים

ד״ר מאכס מאיר היה, כאמור, המנהל הראשון של הגימנסיה בשנים 1919—1922. ד״ר מאיר נולד בגרמניה להורים שראו עצמם גרמנים בני דת משה. בגיל 20 נפגש במינכן לרא־שונה עם סטודנטים ממזרח־אירופה, בעלי השקפה לאומית וציונית. ״מאז חל שינוי במחשבותי על יהדות ויהודים״ — כתב בזכרונותיו הד״ר מאיר — ״הצטרפתי לתנועה הציונית ב־1906. כאשר הנהלת האוניברסיטה הגבילה קבלת יהודי מזרח־אירופה לבית־הספר לרפואה — התייצב ארגון הסטודנטים הציונים נגד ההגבלות. אז הרגשתי לראשונה תחושת סולידא־ריות כלל־יהודית. נמשכתי לסטודנטים ממזרח־אירופה ובעיקר לבעלי הידיעות בתורה, בתלמוד ובספרות עברית מודרנית שביניהם. משסיימתי את לימודי באוניברסיטה בהצטיינות ב־1912, יצאתי לסיור בליטא ובשאר הארצות הבאלטיות, שם היו לי ידידים מתקופת האוניברסיטה. בליטא התרשמתי עמוקות מאורח־החיים היהודי המקורי, ומאידך — מההגבלות ואי־היציבות הכלכלית של יהודים בעיירות הקטנות. הגורל איחד את היהודים שם וכאילו הפך אותם למשפחה אחת — תופעה שלא היתה קיימת אצל יהודי ארצות המערב. בשנת 1915 הצטרפתי למערכת הבטאון של ההסתדרות הציונית בגרמניה ״די ידישע רונדשאו״, שם באתי במגעים בין השאר עם זלמן רובשוב (כעת נשיא מדינת ישראל) ועם ברוך קרוא (קרופניק), הסופר והמתרגם־הבלשן הידוע״.

״בנסיוני הרב כמורה מעולם לא היו לי תלמידים טובים ומשכילים ונעימים יותר מתלמידי במאריאמפול. ההבנה ההדדית יצרה את האלמנט הרוחני שהוא כה חיוני ליחסי־הגומלין המח־ייבים בין מורה לתלמיד״ — בדברי סיכום אלה מסיים ד״ר מאיר את רשימתו על תקופת כהונתו בגימנסיה העברית במא־ריאמפול.

בינואר 1919 נכנס הד״ר מאיר לתפקידו כמנהל הגימנסיה של מאריאמפול וכעבור שלוש שנים השתחרר מתפקידו כמנהל והתמסר כולו להוראה. במקומו נתמנה כמנהל הד״ר אברהם לוינהרץ, שתרומתו להתפתחות הגימנסיה היתה רבה במשך כל שנות פעילותו (1923—1929).

ד״ר מאיר עלה ארצה ב־1930 ומשך שנים היה פעיל במוסדות הוראה שונים. עד סוף ימיו נהגו תלמידיו לבקרו בביתו בחיפה, להעלות זכרונות ולהביע לו מחדש את רגשות חיבתם והערצתם. הוא נפטר בחיפה בי״ג אדר תשכ״ז (24.3.67) והמונים ליווהו בדרכו האחרונה.

ד״ר לוינהרץ — כמנהל

מהיום הראשון שד״ר לוינהרץ הגיע למאריאמפול, היה שותף נאמן לד״ר מאיר בהנחת היסודות של הגימנסיה. היה זה אך טבעי שכאשר התפנה ד״ר מאיר מניהול הגימנסיה עברה כהונת המנהל לד״ר לוינהרץ. הד״ר לוינהרץ התרכז בעיקר בהחדרת מדעים כלליים בקרב הנוער ואולם באותה מידה הקדיש מאמצים גם להקניית העברית, לתרגומים ולכתיבת ספרי־עזר בהוראה. תלמידיו ממאריאמפול הכירו לו תודה על החיבורים בתורת החשמל ואחרים. עם זאת לא ויתר על הקניית מושגי תרבות כללית, הומאניזם, אסתתיקה ואתיקה כבסיס לחינוכו של נוער מטיפוס חדש — נוער יהודי לאומי וגם בעל תרבות כללית רחבה.

בראשית בואו למאריאמפול היה ד״ר לוינהרץ דמות תמוהה בעיני אנשי העיירה: קצין גרמני עם צלב הצטיינות על אומץ־לב מטעם הקיסר ועם זאת מדבר עברית חדישה מדוברת, ממש אותה עברית שאותה ביקשו להנחיל לילדיהם באווירת ההת־עוררות להגדרה עצמית ולהתבטאות לאומית ששררה באותם הימים בליטא.

על ראשית דרכו של הד״ר לוינהרץ כמחנך לאומי־ציוני יצויין עוד:

עם תום ארבע שנות המלחמה בא הד״ר לוינהרץ אל ההס־תדרות הציונית בברלין שהתארגנה אז מחדש. באותה תקופה, כאמור, נפגש עם שמואל גן ממאריאמפול, שהציע לו תפקיד הוראה בגימנסיה העברית המתוכננת. ההיענות ללכת אל ארץ קטנה ונידחת במזרח אירופה, אל יהודים שאת טיבם לא הכיר למעשה, נראתה לו בבחינת הגשמה של רעיון ציוני. שוב עמד לפניו אתגר להקים דבר חדש, לבצע משימה פדגוגית וארגונית כאחת. היה בדבר מן המקביל באופיו כהליכתו ל״פלשתינה״ דאז למען הקמת הטכניון. בליטא נשא אשה והקים בית, אולם ליטא היתה בשבילו תחנה ארעית בלבד. מגמת היסוד העברית־הציונית שלו היתה להגיע לארץ־ישראל ולחיות בה. כל השאר היה בשבילו בחינת תחנות־ביניים. וכך נפרד מליטא, וב־4 באפריל 1935 עלה לארץ בשניה, הפעם כדי לשמש מורה למתימתיקה בבית־הספר הריאלי בחיפה שבהנהלתו של ד״ר בירם. אולם משרה זו לא היתה לפי רוחו לזמן רב. הדחף לחדש, ליצירה חינוכית, הביאהו ב־1937 לטבריה. חלומו היה להקים בית־ספר תיכון לישובי הגליל העליון והתחתון במת־כונת בית־הספר הריאלי החיפאי, תוך קשר פדגוגי עמו. כאשר עמד התיכון בטבריה על רגליו ונשא את עצמו אחרי קשיים רבים, ראה ד״ר לוינהרץ את עצמו כמי שהשלים משימה, וב־1944 הוא נקרא לקרית־מוצקין להקים בה בית־ספר תיכון, אף זה במתכונתו של בית־הספר הריאלי בחיפה. בקרית־מוצקין ניהל את בית־הספר היסודי ובנה נדבך־נדבך את התיכון הנושא היום את שמו. במלאת לו 70 שנה הוענקה לו

אזרחות־הכבוד של הקריה. רענן ברוחו, לא אבו להאמין שאמנם מוכן הוא לפרישה אף בגיל 70, אך הוא טען: "מוטב לפרוש כאשר אני רוצה ולא כאשר ירצו האחרים". בכל זאת לא הפסיק את עבודתו למען החינוך. כיושב־ראש התאחדות המורים לפיסיקה, אירגן את תכניות ההשתלמויות של מורים אלה והקים יחד עם מכון וייצמן מערכת השתלמות שהיא היום מוסד קבע.

ד"ר לוינהרץ נפטר בחיפה בי"א טבת תשכ"ב (18.12.61).

אחרי שני המנהלים־המייסדים זכרונם לברכה, באו: המנהל השלישי, ד"ר נח שפירא (1930—1935), והרביעי — ד"ר זאב לובובסקי־ליבאי (1935—1939).

ד"ר נח שפירא ז"ל

ד"ר נח שפירא, בן הרב ר' דובער שפירא, רבה הראשי האחרון של קובנה, היה נצר למשפחת רבנים־גאונים. למד בישיבות, בהן בישיבת סלאבודקה המפורסמת, וגם בגימנסיה. באוניברסיטת ברלין קיבל תואר דוקטור לכימיה ובשנים 1926 עד 1935 היה מרצה לכימיה באוניברסיטה הליטאית בקובנה. בשנים 1928 עד עלייתו ארצה ב־1935 היה, כאמור, המנהל השלישי של הגימנסיה העברית במאריאמפול. עם עלייתו ארצה ב־1935 ניהל בתי־ספר על־יסודיים, הרצה בבית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה ולאחר מכן על תולדות הכימיה באוניברסיטת בר־אילן. נפטר בתל־אביב ב־1964.

ד"ר לובובסקי־ליבאי, המנהל הרביעי, עלה ב־1939 לארץ ובשנים האחרונות לקה במחלת שיתוק קשה.

התלמידים

בהרכבם היוו התלמידים תערובת מגוונת מקובצת מיסודות שונים. היו ביניהם תלמידים מגימנסיות אחרות (על פי רוב רוסיות), שהוכרחו להפסיק את לימודיהם בשנות מלחמת־העולם הראשונה; תלמידים שעברו מבתי ה"תלמוד תורה" ממאריאמפול ומעיירות הסביבה; מסיימי בתי־הספר העממיים שנוסדו על־ידי הגרמנים בשנות מלחמת־העולם הראשונה, ולבסוף כאלה שלמדו אצל מורים פרטיים.

רוב התלמידים נהרו לגימנסיה מבתי ה"תלמוד תורה" ורוב התלמידות מבתי־ספר העממיים. השוני הרב בגיל ובידיעות של התלמידים בשנים הראשונות של יסוד הגימנסיה העמידו את ההנהלה והמחנכים בפני הצורך לצקת דפוסים אחידים לחומר ההוראה, כדי להפחית את הפער בידיעות התלמידים וגיליהם ולמזג את כל החומר בתבנית אחת, שתאפשר ליצור תדמית אחידה כללית ומשותפת לבית־ספר התיכון החדש.

המבנה החדש של בית־ספר מודרני היה זר לחלוטין אף לאלה מהתלמידים שביקרו קודם לכן בבתי־ספר תיכוניים לא־יהודיים. עליהם היה להתרגל לשפת ההוראה על טהרת העברית, שהיתה אז תופעה ראשונית לא רק ליהודי ליטא, אלא ליהודי התפוצות בכלל.

כדי לעמוד על השוני הרב בהרכבם של התלמידים הראשונים די לציין, שהיו ביניהם:

א. חניכי בתי־ספר תיכוניים, בעלי ידיעות מובהקות ברוסית ומספיקות בלימודים כלליים, שלא ידעו כלל או רק מעט עברית.

ב. חניכי בתי ה"תלמוד תורה", בעלי ידיעות נרחבות בלימודי היהדות, אולם חסרי ידיעות בלימודים כלליים.

ג. חניכי בתי־הספר העממיים, בעלי ידיעות מספיקות בגרמנית, בגיאוגרפיה ובחשבון, אך חסרי ידיעות אלמנטאריות בלימודים העבריים.

מתוך 447 התלמידים שביקשו להתקבל לבית־הספר נתקבלו רק 362. מהם נשארו רק 315 תלמידים בסוף שנת הלימודים הראשונה. צעירים וצעירות בני 15—18 שנה נאלצו לחבוש ספסלי כיתות רביעית וחמישית ואף השלישית; זו היתה תוצאה ישירה מההרס שבא על בני הנוער בעטיה של מלחמת־העולם הראשונה. למרות כל המאמצים להתחשב עם אי־התיאום שנבע מתוך ההבדל הניכר שבין הגילים — נשארה בעיה זו ללא פתרון.

הגימנסיה העברית במאריאמפול לא היתה בית־ספר לבני מאריאמפול דווקא. כ־40% מקרב התלמידים בשנת תרע"ט באו מן החוץ וביניהם תלמידים ותלמידות שהגיעו מעבר הגבול שהפריד בין ליטא ופולין. הגימנסיה פרשה חסותה על בני הנוער היהודי שבסביבה, אשר נהרו אליה בכמיהה לדעת ולחינוך, לבית־ספר עברי לאומי מתקדם.

הוועד המכונן, ששנים־עשר חבריו הנבחרים טיפלו ביסוד הגימנסיה, עליו הוטלו גם העול של הביצוע המעשי וגם הדאגה המתמדת לכל העניינים הטכניים והכספיים של בית־הספר.

אשור רשמי

ב־10 לספטמבר 1919 קיבלה הנהלת הגימנסיה אישור רשמי (מס. 2063) מאת המיניסטריון להשכלה הליטאי, ש"הגימנסיה העברית במאריאמפול נכללה ברשימת הגימנסיות הנתונות לפיקוחו של מיניסטריון ההשכלה הליטאי". תמיכה כספית מאת הממשלה הליטאית נתקבלה רק בחדשים הראשונים ואחר־כך פסקה. שיעור שכר הלימוד נקבע בהחלטת הוועד המכונן לשנת תרע"ט ל־400 מארק לכל תלמיד. וכך נסתיימה השנה הראשונה בגרעון של 36,899 מארק. למען תלמידים שאין ידם משגת, התקינו אנשי הוועד "מס דמוקראטי" (רובל לחודש מכל תלמיד). יחס השלטונות הליטאיים למוסד הצעיר היה בדרך כלל נסבל.

גימנסיה לאומית הומאניסטית

בית־הספר נוסד בעיקרו בתור גימנסיה לאומית הומאניסטית. בהודעה שנשלחה אל המיניסטריון להשכלה הליטאי על יסוד בית־הספר הוטעם, כי "מטרת בית־ספר זה היא לתת לתלמידיו השכלה הומאניסטית כללית תוך שימת לב מיוחדת להקניית יסודות התרבות העברית". מהמתקבלים למחלקה המכינה נדרשה ידיעה מספיקה בחמשה חומשי תורה, כדי לאפשר כבר במחלקה נמוכה זו להתחיל בלימוד הנביאים הראשונים. עם זאת הונהגה בשלוש המחלקות הנמוכות גם חזרה משלימה על כל חמשה חומשי תורה. לימוד המשנה והתלמוד נכלל בלוח השעורים עוד במחלקה השלישית "משום שראינו בלימוד זה אבר שהנשמה תלויה בו וברי לנו שכל הומאניות הבנויה על יסודות עבריים מן הנמנע שתעבור על לימוד זה בשתיקה" (מתוך דו"ח הגימנסיה לשנים תרע"ט—תר"פ). לימוד ההיסטוריה הישראלית בצדו של לימוד ההיסטוריה הכללית, בתור לימוד בפני עצמו, היה מובן מאליו.

תכנית הלימודים הכלליים

בעיות קשות היו קשורות בקביעת תכנית הלימודים, שהות־אמה, ככל האפשר, לתכנית הלימודים של הגימנסיה "הרצליה" בתל־אביב, בשינויים לפי תנאי המקום המיוחדים. במקום השפה הערבית בא כאן לימוד השפה הליטאית. הממשלה הליט־אית הקפידה מאוד במרוצת הזמן בפיקוחה על התקדמות התלמידים ואף המורים היהודים בשפת המדינה הרשמית, ותלתה את מידת תמיכתה הכספית בהישגי בית־הספר בשטח זה. לימוד השפה הגרמנית הונהג גם הוא לפי קביעת המיניסטריון הלי־טאי לחינוך ולהשכלה כלימוד חובה, מתוך שיקולים מעשיים ומתוך כוונה לדחוק את רגלי השפה הרוסית. מתוך שיקולים ציוניים נכלל בשנת הלימודים השניה (תר״פ) לימוד השפה האנגלית כלימוד־רשות. אף תלמיד לא ויתר מרצונו על לימוד זה. הכיתה ה"רוסית" למדה צרפתית כשפה זרה שניה. נוסף על כך נלמדה השפה הרומית כלימוד־רשות. משנסתעפו, בשנים הבאות, הכיתות הבינוניות והגבוהות לפי תכנית לימודן לשתי מגמות, הומאנית וריאלית, נקבעה הרומית כלימוד־רשות רק לכיתות ההומאניות. ריבוי זה של שפות זרות היווה אחת הבעיות החמורות ביותר שבית־הספר, כמורים וכתלמידים, התלבט בהן: גם לאחר ביטול הרוסית (לפי פקודת הממשלה) בכיתות העבריות והצרפתית בכיתה הרוסית לא הורגשה אלא הקלה פורתא.

המורים

היה זה טבעי שהוזמנו המורים המנוסים ביותר בהוראת הלימודים העבריים מבין מורי ה"תלמוד תורה", שהסתגלו בקלות אל תנאי תפקידם החדש. בשנת הלימודים הראשונה נמשכו עוד הלימודים ב"תלמוד תורה", אך עם התחלת שנת הלימודים השניה (תר״ף) התחסל הלימוד ב"תלמוד תורה" המקומי בכל כיתותיו.

נוסף על מורים אלה הציעו עוד כמה כוחות אינטליגנטיים אחרים את שירותם כמורים במוסד החדש, לרוב בוגרי גימנסיה רוסית וביניהם ילידי מאריאמפול ומורים ומורות שבאו ממקומות אחרים. בשנת הלימודים הראשונה היה הרכב חבר המורים כדלקמן (לפי סדר אלף בית): אינזולייטיס, מורה ליטאי־נוצרי (ליטאית); צבי איירוב, בעל השכלה רחבה (היסטוריה כללית, רוסית); מ. בלוך, מקודם מורה ללימודים העבריים בבית־הספר העממי לבנות (טבע, גיאוגרפיה); מאכס באנד (ציור), שיצאו לו אחר־כך מוניטין בפאריס כצייר (כעת בארצות־הברית); גב׳ ד"ר חדקל (צרפתית); ישראל יבלוקובסקי, יליד מאריאמפול, שעבר אחר־כך לגימנסיה "הרצליה" בתל־אביב (רומית, לימודים עבריים); ד"ר מ. כהן, סגן־מנהל, מורה אקדמאי שבא מרוסיה. נתמנה בתר״ף למנהל הגימנסיה העברית בווילקובישק; א. מ. לוין, לשעבר אחד המורים הראשיים ב"תלמוד תורה" (דקדוק עברי, תנ"ך, חשבון); ד"ר אברהם לוינהרץ, ממייסדי הגימנסיה, שנתמנה בתר״ף סגן־מנהל ובתרפ״ב למנהל הגימנסיה (חשבון, מתימתיקה, גרמנית); ד"ר מאכס מאיר, מייסד ומנהל (רומית); גב׳ ב. סגל, מתושבי מאריאמפול (רוסית, גרמנית); י. פילווינסקי, חניך ישיבה (תנ"ך, תלמוד, שפה עברית); גב׳ ג. פיינשטיין, ילידת ארץ־ישראל (עברית בכיתות הנמוכות).

בשנת הלימודים השניה חלו השינויים העיקריים הבאים בהרכב חבר המורים: ח. אנוך מגרמניה (המבורג) נתמנה כמורה הראשי להתעמלות בכל הכיתות. פדגוג מצויין. עם עלותו ארצה היה מפקח ראשי על בתי־הספר של עירית תל־אביב (התעמלות, אנגלית, צרפתית); ד. זיסלה־גזית, מורה כשרוני, עלה אף הוא לארץ והיה מארגן פעולות התרבות בארץ (גיאו־גרפיה, תנ"ך); ד"ר א. יואל, מורה אקדמאי (טבע, גיאוגרפיה). בא גם הוא מגרמניה (המבורג), כעת בארץ; ח. י. לוריא, מי שהיה מנהל ה"תלמוד תורה" במאריאמפול, מורה ותיק (לימודים עבריים); י. מ. מריאש, מורה אקדמאי מרוסיה, שבא במקום ד"ר מ. כהן, שעבר כמנהל הגימנסיה לווילקובישק.

במרוצת השנים נוספו מורים ומורות לפי צרכי בית־הספר שעמד עוד בבניינו. גם נתחלפו מורים. גב׳ פרידה בורכארד ז"ל מהמבורג, המורה הראשית להתעמלות לבנות ולמלאכת־יד, עברה כעבור שנתיים לבית־הספר הריאלי בחיפה ובמקומה באה גב׳ חנה מוזס, אף היא מהמבורג, כמורה בגיאוגרפיה. כן הגיעו הפרופסור וולפסון מקיוב (מתימתיקה ותנ"ך); הכימאי אינג׳ משה גולדשטיין ממאריאמפול; המורה לעברית יחזקאל יעקובסון; המורה למלאכת־יד י. קוברסקי; המורה לשפה וספרות רוסית אליהו קפלן; המורה ללימודים העבריים ח. ז. רוזנבוים; המורה לליטאית א. אשמונט; גב׳ וולברג — ציור; גב׳ ויטנשטיין — אנגלית; זונדל־פיבוש ג׳ייקובס — התעמלות; פסח יעקובסון — התעמלות; גב׳ אסתר הימן — אנגלית; א. רוטשטיין — מתימתיקה; פון שולץ — אנגלית, גרמנית; יצחק לוריה — עברית, ספרות; מ. יוסילביץ — גיאוגרפיה ועברית; פ. מישקוץ — כתיבה. כן ייזכרו: ד"ר רוזנפלד — רופא, מ. רוסיאנסקי, שרגא שמוקליארסקי, י. סטוקליצקי — מזכירים.

ספרי לימוד

בעיה חמורה היתה השגת ספרי־לימוד וספרי־הוראה מתאימים בעברית. בכמה מן המקצועות היו המורים נאלצים להכין בעצמם טקסטים וסקירות מקוצרות משוכפלות במכונה. מספר הגליונות המשוכפלים מתוצרת בית הגיע בשנת הלימודים תר״פ ל־20,000 טפסים. כעבור שנים מספר חולקו המחלקות העליונות למגמות הומאנית וריאלית.

התקציב

התקציב הכספי היה בלתי מאוזן בשנים הראשונות. ההוצאות הראשונות היו מרובות מאוד וההכנסות לא הדביקו את ההוצ־אות. שכר הלימוד בתרע״ט נקבע, כאמור, ל־400 מארק לתלמיד. הגרעון בשנה הראשונה הגיע ל־36,000 מארק.

מועצת התלמידים

בין התלמידים המבוגרים היו כאלה שהושפעו משיטות ההוראה ברוסיה הסובייטית בשנים שלאחר המהפכה. לא היה קל להחזיק אותם במסגרת המקובלת על דעת מועצת המורים.

ברשות ההנהלה של הגימנסיה הוקמה מועצת התלמידים, שמתפקידה היו ניהול ספרית התלמידים, עריכת חגיגות ונשפים לציבור התלמידים ועוד. מועצת התלמידים עסקה גם בעזרה חמרית למעוטי יכולת, על־ידי מימון החזקתם בפנסיונים, בעזרה בתשלום שכר לימוד, רכישת ספרים וכיוצא באלה. היתה זו פעו־לה ראויה לשמה ומועצת התלמידים עשתה בכיוון זה רבות תוך תיאום ובברכת הנהלת הגימנסיה. לא חסרו גם חיכוכים

וחילוקי־דעות רציניים כאשר הדרישות של מועצת התלמידים חרגו ממסגרתן, כמו דרישת ייצוג במועצת המורים ושיתופם בהכרעות בשאלות פדגוגיות, בעיקר בענין העלאת תלמידים מכיתה לכיתה או אי־העלאתם, קביעת ציונים, הוצאת תלמיד מהגימנסיה, יחסים בין מורים לבין תלמידים. היו אלו השפעות הרוחות הסוציאליסטיות וחופש ההגדרה העצמית שנשבו בימים ההם במזרח־אירופה. לבסוף גברו השכל הישר והאמון ההדדי ושוב חזרו התלמידים למלא באמצעות מועצת התלמידים תפקי־דים חברתיים ותרבותיים תוך שיתוף עם הנהלת בית־הספר. מועצת התלמידים הפכה במשך הזמן ל"ועד התלמידים", שלא השתתף עוד בישיבות של מועצת המורים, אבל קיבל על עצמו את יתר התפקידים של "מועצת התלמידים" הקודמת, לרבות גם הנהלת הספריה לתלמידים.

למועצת התלמידים בחרו הכיתות העליונות מ־4 ומעלה את נציגיהם מדי שנה ולבסוף אף הוקמה מועצת תלמידים ארצית של בתי־הספר התיכוניים בליטא ביזמת מועצת תלמידי הגימ־נסיה במאריאמפול. ספר הפרטי־כלים של מועצת התלמידים של הגימנסיה במאריאמפול נשמר במקורו ומהווה נכס תיעודי רב־ערך לחקר החינוך של אותה תקופה בליטא.

אופיינית לרגש הלאומי שהפעים את התלמידים בתקופה ההיא היא תגובתם לבשורה על הקמת הבית הלאומי לעם היהודי בארץ־ישראל ברוח הצהרת בלפור תחת מנדאט בריטי. בו ביום נפסקו הלימודים ונערכה חגיגה נלהבת לכבוד המאורע הגדול. אחר־כך צעדו התלמידים בתהלוכה חגיגית ברחובות העיר ובראשה עברו נושאי הדגל הלאומי של תכלת־לבן כשהם מלווים צהלת המוני יהודים.

ועוד מעמד מרגש:

זמן קצר לפני סיום שנת הלימודים הודיעה קבוצה של 16 תלמידים ותלמידות מהמחלקות העליונות על החלטתם לעזוב את הגימנסיה עוד לפני סיום הלימודים ולעבור להכשרה חלוצית בחקלאות כהכנה לעליה לארץ־ישראל. לכבוד חלוצים ראשונים אלה נערך נשף־פרידה חגיגי, שהשאיר רושם עז על כל הנוכחים.

*

ה"ועד המכונן" הפך להיות ועד הגימנסיה שהמציא למיניס־טריון הליטאי את ספר תקנותיו. בצדו של "ועד הגימנסיה" התארגנה גם "מועצת ההורים" שדאגה לאכסון תלמידי החוץ, גייסה אמצעים להחזקת תלמידים בעלי כשרונות בלי שכר לימוד ושיתפה פעולה עם ועד הגימנסיה. מועצה זו, בת 12 חברים, שלחה שלושה באי־כוח אל ישיבות מועצת־המורים בזכות של יזמה והצבעה. כמו־כן שלחה שלושה נציגים אל ועד הגימ־נסיה, שמצדו שלח גם הוא שלושה נציגים אל מועצת ההורים.

השקיעה

ב־1935 עברה הגימנסיה לבנין חדש בקצה רחוב קסטוצ'יו, כמעט בעיבורה של העיר. המנהל האחרון של הגימנסיה היה מר טבחוביץ, המזכיר — מר חיים דניאל, המורה לליטאית — מר ישמנטה, המורה ללטינית — מר סמילנסקי, המורה לחש־בון — הגב' ינינה, בעלת רמה גבוהה במקצועה.

"———זכור לי חג ה"מאה" — 100 ימים לפני תום עונת הלימודים. התאספנו כל המורים ו־13 תלמידים של כיתה ח' על־יד שולחנות ערוכים. היתה תכנית אמנותית שהכינונו אותה בכוחותינו אנו. המורה דיברה על העתיד הבהיר שמחכה לנו, ונדברנו, אחרי שבת אחים יחד בשירה ובריקודים, להיפקד אחרי 10 שנים... והנה בדיוק אחרי בחינות הגמר, ב־15 ביוני 1940, נכנסו הרוסים לליטא. סגרו את הגימנסיה, את המורים העבירו חלק למוסדות הליטאיים, חלק לשירותים בחנויות, מר רוזנבוים עבד בתור קופאי בחנות סידקית וחלק נשארו בבית ללא עבודה, כמו מר לוין ומר איירוב. מתוך 13 תלמידים נשארנו בחיים רק 5: ז'אנט מדליה, שבת לוין, יהודית קושנר, אבא ויינשטיין ואני. היתר ניספו יחד עם 10 אלפים יהודי מאריאמפול והסביבה" (מדו"ח של זהבה פילווינסקי — איישישוק, בוגרת המחזור האחרון).

מרכז ״תרבות״ בליטא. 1930/31

עומדים, מימין: אברהם חריט, נתן שפירא, יצחק שלטופר־שליט, י. דימנטמן, זלמן טראוב; יושבים, מימין: ד״ר אלחנן דוברוביץ, ד״ר אלכסנדר רוזנפלד, דב ליפץ, יהושע פרידמן, משה כהן, ד״ר חיים־נחמן שפירא, אפרים־נחום פרחיהו (פרוחובניק), יואל ברוצקוס

הוועד המרכזי של ״תרבות״ בישיבה חגיגית ליובל הכ״ה לעבודתו הספרותית של יו״ר המרכז ד״ר י.ל. ברוך

למטה, מימין: דב אלוני, זלמן טראוב; יושבים, מימין: אפרים־נחום פרחיהו (פרוחובניק), ד״ר יוסף ברגר, ד״ר מ. שוואבה, שושנה אלפרין, ד״ר י.ל. ברוך, —, אייזיק ברודני, יוסף מרגולין; עומדים, מימין: שפשילביץ, י. לובמן־חביב, נתן גורן (גרינבלט), ד״ר אהרן ברמן, משה כהן, ל. שפירא, א. זברסקי, אברהם קיסין

מחזור ראשון של הסמינר "תרבות" למורים עממיים. 1924/25

יושבים, מימין: מ.י. בלוך, ד"ר פרומקין, גרבר, —, אפרים־נחום פרחיהו (פרוחובניק), ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, נתן גורן (גרינבלט), יואל ברוצקוס, מרדכי אלישיב (פרידמן)

נשף הפרידה של גומרי הפדגוגיון העברי "תרבות". 1931

חבר המורים של הגימנסיה הריאלית העברית בקובנה

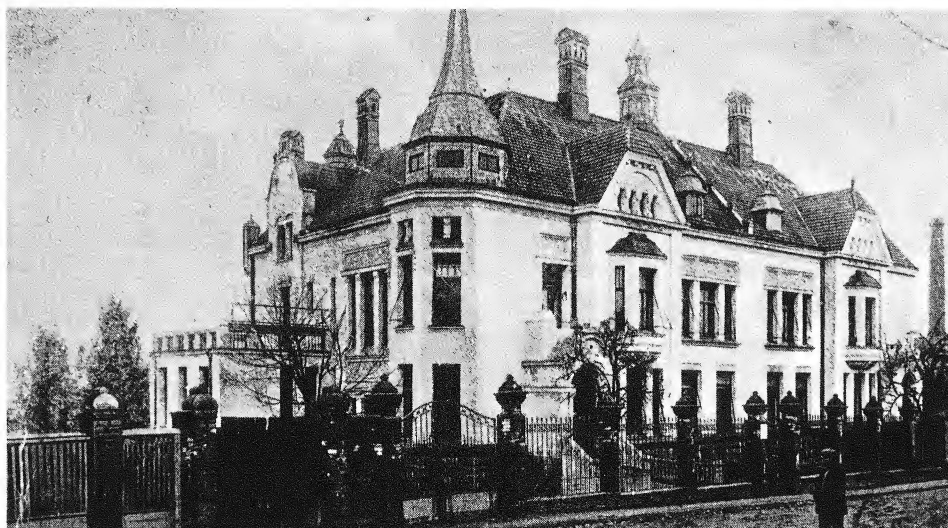

המועצה הפדגוגית של הגימנסיה העברית בקובנה. 1930

יושבים, מימין: רוניה אלפרוביץ, גב׳ יאסווין, נוח לידסקי, ד״ר אהרן ברמן, יואל ברוצקוס, ד״ר אלכסנדר רוזנפלד, מיצקון, וילצ׳ינסקאיטה; עומדים בשורה שניה, מימין: גרבר, רוסיאנסקי, י. לויתן, י. יבלוקובסקי, נתן גורן (גרינבלט), משה פרנק; עומדים בשורה שלישית, מימין: אלתר שניידר, ל. מירסקי, ג. קסלר, א. זיגרניק, ר. ברקמן, שמואל קאפיט, א. וטרין, נ. טוקצ׳ינסקי

מחזור יובל החמש של הגימנסיה העברית בקובנה. 1925

בנין הגימנסיה העברית בשאולי

מחזור תשיעי של הגימנסיה העברית בשאוולי. 1932/33

בנין הגימנסיה העברית במריאמפול

מחזור רביעי של הגימנסיה העברית במריאמפול. תרפ״ה

חבר המורים של הגימנסיה העברית במריאמפול. תרפ״ג
יושבים, מימין: ח. לוריה, צ. איירוב, ח.ד. רוזנבוים, מ. יוסילביץ, מ. לוין, ד״ר א. לוינהרץ, יעקובסון, —, ד״ר מ. מאיר, פרופ׳ וולפסון; עומדים, מימין: י. קוברסקי, א. אשמונט, גב׳ אשמונט, גב׳ א. היימן

חבר המורים של הגימנסיה העברית בווילקובישק. 1922

יושבים, מימין : ב. משורר, ד״ר כהן, ד״ר צמח פלדשטיין, ד״ר י. העציוני, מורה ליטאית ;
עומדים, מימין : י. זילברשטיין, —, מ.י. מנדלסון, —, שמעון זק, חיים וילקובישקי

חגיגת יובל העשר של הגימנסיה העברית בווילקובישק. 1929

יושבים, מימין : א. וולוביצקי־אנקוריון (נציג התלמידים), ד״ר כהן (מורה למדע), הרב גרין (רב העיר), ד״ר שאקיאניס (שר ההשכלה), ראש המחלקה לבתי״ס גבוהים במיניסטריון, ד״ר ירדני (המנהל), מ.י. מנדלסון (נואם)

המורים ותלמידי הגימנסיה העברית בווילקומיר. תרפ"ג

מחזור ראשון של הגימנסיה העברית בווילקומיר. 1924

יובל העשור של הגימנסיה העברית בווילקומיר. תרצ"ב

מחזור תשיעי של הגימנסיה העברית בפוניבז'. 1937

ביקורו של ח.נ. ביאליק בגימנסיה העברית בפוניבז'. 1931

סיום שנת הלימודים הראשונה בפרוגימנסיה העברית בווירבאלן. תרע"ט

ד"ר אליעזר ירושלמי (ז"ל)

הגימנסיה העברית בשאוולי

הגימנסיה העברית בשאוולי נוסדה בשנת 1921 והיתה בהנהלתו של ד"ר מאיר ברוזה עד 1924. משנה זו ועד 1934 שימש הד"ר יוסף ברגר (הררי) כמנהל המוסד.

כשעלה הד"ר ברגר ארצה השאיר את הגימנסיה במצב מבוסס: חבר מורים יציב, ציוד וספריה שהניחו את הדעת.

את מקומו של ד"ר י. ברגר מילא משנת 1935 מרדכי רודניק, איש בעל השכלה עברית וכללית רחבה, רב-פעלים ומסור ללא גבול לתפקידו החינוכי והציוני. הודות למרצו ולמאמציהם של חברי ועד ההורים (ובעיקר היו"ר, ד"ר שמואל ורבלינסקי) רכש המוסד בנין מפואר במרכז העיר, שפתח בפני הגימנסיה אפשרויות חינוך נרחבות בכל השטחים.

משעות הבוקר ועד השעה תשע בערב המה הבית מתלמידים: לפני הצהרים היו הלימודים; אחר-הצהרים פעלו החוגים לדראמה, לספורט, לפלאסטיקה, ללימודי-חברה, והתקיימו הקרנות שיקופיות לגיאוגרפיה, לטבע ולהיסטוריה. כן פעלו החוגים לעזרה הדדית, בהם עזרו תלמידים מתקדמים לחבריהם המפגרים בהכנת השעורים, והוכנו המסיבות הכיתתיות והכ־לליות. מדי שנה נערכו באולם הגדול של הגימנסיה נשפים פומביים, שהצטיינו ברמתם האמנותית ובטוב טעמם.

באינטנסיביות רבה התנהלה בגימנסיה הפעולה למען הקק"ל ובכלל היה המתח הלאומי גבוה. התלמידים השתייכו ברובם להסתדרויות הנוער הלאומיות. כאמור, ריכז הד"ר ברגר במוסד את טובי המורים שבליטא. כולם היו בעלי השכלה כללית ועברית רחבה, בעלי נסיון פדגוגי רב ומסורים לתלמידיהם.

התורה העברית והכללית היתה ניתנת ונקלטת לא רק מתוך חובה, כי אם גם מתוך אהבה. הלימודים היו נמשכים גם בעת ההפסקות: התלמידים היו מלווים את המורים כיתות-כיתות, היו שואלים שאלות ומתווכחים על הנושא שנידון בשעור.

היחסים בין המורים לתלמידים היו כמעט אידיליים. כל הקהילה היהודית בשאוולי היתה מרוכזת בשטח קטן. המחנכים היו פוקדים את בתי תלמידיהם לעתים קרובות והתלמידים היו מבקרים בבתי מוריהם ונפגשים אתם בחוגים או בפעולה לאומית. הקשרים נמשכו גם אחרי עזוב התלמידים את המוסד.

ואמנם לא ביישו התלמידים את בית-האולפנה שלהם. מאלה שזכו להישאר בחיים אחרי השואה ישנם מוותיקי קיבוצים בארץ (אפיקים, גבעת ברנר, נצר-סירני, דפנה ועוד) וחברים פעילים בכל חוגי החברה בארץ.

בית הגימנסיה שימש אכסניה לכל אירוע בעיר. באולמה נערכו מסיבות עונג-שבת של האיחוד הציוני, הרצאות, משפטים ספרותיים וחברותיים, פגישות ואסיפות. היו השנים הללו שנות הזוהר והשגשוג למוסד, אבל נסיבות הזמן פעלו נגד החינוך העברי הלאומי. משרד החינוך הליטאי החל דוחק את רגלי המוסדות החינוכיים של המיעוטים, שנאלצו ללמד גם את המקצועות הכלליים בליטאית, וכך לא נשאר הרבה מקום ללימודים הלאומיים. בבחינות המעבר והבגרות הכשילו הנצי־גים הליטאיים תלמידים יהודיים ללא כל יסוד, וכשעמד כבר התלמיד העברי בבחינות בכל המקצועות וקיבל את תעודת הבגרות — הכשילו אותו בבחינות בליטאית עם כניסתו לאוניברסיטה. גם הגימנסיה העברית בשאוולי נפגעה, כמובן, על-ידי הגזירות החדשות.

נוסף לכל הגורמים השליליים האמורים השפיע לרעה ההפרש הגדול בשכר הלימוד בין בית-הספר הממשלתי ובית-הספר הפרטי. בשנים האחרונות נמצאו כאלה ששלחו את בניהם לבתי-הספר התיכוניים הממשלתיים, ומספר התלמידים בגימ־נסיות הממשלתיות הלך הלוך ורב. במשך השנים החל בית-הספר התיכון הלאומי עומד בפני התחרות קשה עם בתי-הספר הממשלתיים, ולשואה הפיסית קדמה השואה הרוחנית.

*

בחמישה-עשר ביוני 1940 כבש הצבא האדום את ליטא. החלה סובייטיזאציה קדחתנית. בכל הערים והיישובים היהודיים כונסו הורי התלמידים ומוריהם וקיבלו "בהתלהבות החלטה פה אחד" — "לנער חצנם מהחינוך הריאקציוני-הציוני ולהכנס לחינוך סובייטי באידית". בשאוולי היו העוסקים ב"מצווה" זו רחל הלר וליובה גורביץ. הם כינסו אסיפות בכל בתי-הספר העבריים, בהם גם בגימנסיה העברית, אילצו אף את המורים להשתתף, וכך הפכה הגימנסיה העברית בשאוולי לגימנסיה ממשלתית שלישית באידית.

אחד שניסה לעמוד נגד הזרם הוא אלכסנדר ליפקין ז"ל. הוא לא התחשב בתנאים החדשים ופירסם הודעה, שבית-הספר "יבנה" נפתח ורושם תלמידים חדשים. מובן, שההודעה הוסרה ומפרסמה "הוזמן" למפלגה הקומוניסטית, שקל למטרפסיה והסתלק מתכניתו. כל המורים העבריים, וכותב שורות אלה ביניהם, קיבלו עליהם את הדין הסובייטי והפכו למורים ממשלתיים בגימנסיה האידית. ימים אחדים לאחר מכן שמענו ברדיו הארצישראלי דברי תוכחה קשים ומרים מפי דוד בן-גוריון. שמענו חרפתנו והתביישנו בפחדנותנו. אך אילו גם עמדנו על שלנו לא היינו מיטיבים לחינוך העברי אף במעט — השלטון הסובייטי היה מחסל אותנו ללא היסוס כלשהו. אחרי ה"טיהור" של 1937—1938 היה שלטון זה רגיל למעשים יותר "גדולים". השלטון הסובייטי לא היה מעוניין בחינוך יהודי בכלל, כי בתי-הספר היהודיים כבר נסגרו בכל רחבי ברית-המועצות, ושנים אחדות אחרי זה, בשנת 1944, התנגד אפילו לפתיחת מוסד יהודי סובייטי באידית.

השינויים בגימנסיה האידית

עם הפיכתה של הגימנסיה העברית לאידית באו שינויים לא רק בלשון, כי אם גם בתוכן: בוטלו החגים והמועדים היהודיים, והופקעה גם ההיסטוריה העברית מהתכנית. מן הספרות האידית נשאר רק צל. נתרוקן המוסד מכל ערכים יהודים-לאומיים. המורים הקודמים נשארו. הוחלפה רק ההנהלה. במקום המנהל מרדכי רודניק ז"ל, שישב במאסר על פעילותו הציונית, נתמנה למנהל "אחד מטובי בניה של המולדת הליטאית", ציר הסובייט העליון בליטא, חבר המפלגה הקו־מוניסטית מזמן המחתרת — נח מאצקביץ.

מאצקביץ זה היה בזמן השלטון הקודם מורה בבית־הספר העממי האידי. השכלתו הכללית היתה מוגבלת ביותר, אך זכר משהו מגירסה דינקותא מן ה״חדר״. הוא היה קומוניסט קנאי ומאמין בכל פקודות המפלגה. בכל סטיה קטנה מן ה״קו״ ראה עוון פלילי, אבל נוקם ונוטר לא היה. היה מסתפק בכניעה הפורמאלית ולא חיפש חטאים נסתרים.

יותר מאשר ממאצקביץ סבלנו ממי שהיה חברנו — צבי פרנקל. הוא היה חבר צ״ס, עבר לבית״ר והפך לקומוניסט נלהב בראשית השלטון הסובייטי. הוא שימש גם ״מודיע״ במוסד מטעם הנ.ק.וו.ד. (הבולשת), ודרש לשרוף את הספרים העבריים. אך הוא לא היה מסוכן — בשל טפשותו.

ד״ר ליאון לאמפרט, שהיה קודם מנהל הגימנסיה העברית בווילקומיר וחבר צ״ס (היה אח״כ מרצה באוניברסיטה בווילנה, שם נפטר), הועבר מווילקומיר לשאולי ונתמנה בגימנסיה כסגן למאצקביץ. למעשה היה הוא המנהל בפועל, כי מאצקביץ היה טרוד, לא התמצא בעניינים וסמך בכל על סגנו.

מאצקביץ היה נוהג לרשום כל שמועה ו״ידיעה״ בפנקסו ושומר את הדברים לעת מצוא, ושעת הכושר היתה מזדמנת בישיבת המועצה הפדגוגית. במשך הישיבה היינו מקבלים מפי מנהלנו רק הערות והארות סתמיות על החינוך הסובייטי. איומים היו סופי הישיבות: בסוף כל ישיבה, כשעמדנו כבר לעזוב את חדר־הישיבות, היה מנהלנו ״נזכר״ בפרט קטן ומעכבנו לכמה הערות. אז היה מוציא פנקסו, מעיין בו שעה קלה, מתלחש עם סגנו, ואחר־כך מגלגל עיניו כלפי מעלה ומפיק אמריו על הפדגוגיה הסובייטית, בהודיעו ברוב־משמעות שהשלטון הסובייטי הוא טוב לנשמעים לו, אבל קשה ואכזרי למתנגדיו. לצערו — היה גומר — ישנם בתוך המוסד אלמנטים מזיקים... בהגיעו למשפט זה, היה מוציא פנקסו שוב, מעיין בו ומתחיל מונה ״חטאיו״ של כל אחד.

באותם ימים עוד היה הקו סבלני ביחס לאלמנטים הבלתי־קומוניסטיים, אבל השלטון הסובייטי לא שכח פרט מהתנהגות אזרחיו, ואמנם היו כמה מהמורים ברשימת הגולים לירכתי הצפון כ״אויבי העם״, אך לא בתור הראשון... התור הראשון חוסל בחמישה־עשר ביוני ולשני כבר לא הגיעו.

במוסד אירע דבר גרוע יותר וגם הוא עבר בזמן הראשון בשלום. והמעשה כך היה: בגימנסיה, כאמור, היתה ספריה עברית גדולה. כמעט כל ספר בעל ערך שהופיע בארץ הוזמן לספריה. משהפכה הגימנסיה לאידית דנו את הספריה לגניזה. פרנקל הציע לשורפה או להוציאה, אך מאצקביץ דחה את ההצעה. הוא, כנראה, חיכה להוראות. השיחה על הספריה נודעה לתלמידים, וכמה מהם (דב שילנסקי, **דב עקדש** (עקרבי), אביגדור כהן ועוד) החליטו להצילה. הם פרצו אל הבנין בלילה, הריקו את הארונות והוציאו את הספרים וחילקום בין אנשי שלומנו.

למחרת היתה שערוריה. מאצקביץ הוזמן אל הנ.ק.וו.ד., פרנקל התרוצץ ולאמפרט התהלך נבהל. קל היה לגלות את ה״פושעים״. כל הספרים היו חתומים בחותמת הגימנסיה. על־ידי חברי ה״קומסומול״ אפשר היה גם לגלות את שמות התלמידים הפעילים בציונות, אבל מאום לא נעשה. נראה שלא היה ברצון השלטונות לגלות קשרים אנטי־סובייטיים בבתי־האולפנה.

עברה שנת הלימודים. החלו בחינות הגמר. הבחינות התקיימו ברוב עם ובהשתתפות אורחים מהמפלגה. היה רצון מצד השלטונות להפגין את הישגי בית־הספר הסובייטי, ובית ספרנו הצטיין — ואין פלא בדבר: כל ימיהם התכוננו התלמידים לבחינות יותר קשות וליחס של אפליה והיו מוכנים יותר מחבריהם הרוסיים והליטאיים. חלק גדול מהבוגרים צויין לשבח, קיבל פרסים. לאחדים הוענק פרס: נסיעה על חשבון הממשלה לאולימפיאדת הנוער במוסקבה, שצריכה היתה להתקיים בקיץ.

פרסים אלה חולקו בשבת בערב, ב־14 ביוני. למחרת, ב־15 ביוני, כבר ישבו רוב מקבלי הפרס בקרונות מתויילים גדר תייל דוקרני, שהובילום ביחד עם כל ״אויבי העם״ לירכתי הצפון...

את תעודות הבגרות כתבנו וחתמנו במשך השבוע, אך גם הם לא הגיעו אל בעליהם. ב־22 בחודש פלשו הנאצים לליטא, וכעבור ימים אחדים כבשו את שאולי.

עם הכיבוש הנאצי עטו מורי בתי־הספר התיכוניים הליטאים על בית ספרנו, שדדו את כל הציוד העשיר, קרעו ושרפו את הארכיון והספריה.

בבנין הגדול התיישב אחר־כך משרד העבודה (״ארבייט־סאמט״), שהעביד את היהודים יושבי הגיטו בעבודת פרך. באולם, בו התקיימו נשפי הגימנסיה ומסיבות תרבותיות אחרות, נערכו ״ערבי־חברים״ של הנאצים, שהיו מלווים אורגיות והוללות, שכמותן לא ידעו אף הרומאים בזמן נירון.

עם נסיגתם שרפו הנאצים את כל בתי העיר וגם את בנין הגימנסיה ומכל הדרו נשארו רק קירותיו המפוייחים.

ד"ר ישראל מהלמן

הגימנסיה העברית בפוניבז'

בימי ההתעוררות של יהודי ליטא, המשוחררת משלטון רוסיה הצארית, בתקופה רבת תקוות ושאיפות, נוסדה גם הגימנסיה העברית בפוניבז'.

בשנת 1920 נפתח בית־הספר התיכון, ובראשו עמד ד"ר אהרן־שכנא מר כמנהל רשמי. ד"ר מר היה מהאישים היהודים הנערצים ביותר בליטא, בזכות אישיותו הנדיבה והאצילה ובזכות פעילותו הציבורית הרבגונית והנאמנה. עם היותו רופא מפורסם, שחולים מקרוב ומרחוק ביקשו את עזרתו, ושהקדיש כמעט את כל זמנו למקצועו, התמסר בכל לבו לעסקנות ציבורית והשתתף בכל מפעל לאומי בעל ערך. השעה דחקה ותבעה פתרון שאלות חינוכיות יסודיות ובראשן בעיית שפת ההוראה בבית־הספר המוקם. השפה הרוסית כשפת הוראה נאסרה בליטא העצמאית, השפה הליטאית היתה דלה בערכים תרבותיים, ואילו אידיש לא קסמה לציבור הלאומי־הציוני שנשא עיניו לארץ־ישראל. הד"ר מר התייצב בראש קבוצת הורים גדולה ועסקני תרבות נלהבים, שהכריעו לטובת העברית. כיון שהיה עמוס עבודה ולא יכול היה להקדיש את כל מרצו לבית־הספר התיכון העברי, הזמין כמנהל בפועל את הד"ר א. רוזנברג, נתין חוץ־לארץ, בעל השכלה גבוהה ופדגוג.

מרובים היו המכשולים בראשית דרכה של הגימנסיה העברית ורבות הן הזכויות של מניחי היסודות. מן ההכרח היה לעבד תכנית לימוד, שבה ישתלבו המקצועות היהודיים במסגרת ההשכלה הכללית, לרבות השפה הליטאית וספרותה, תכנית שתתקבל על דעת הממשלה ושתספק את רצון החוגים התרבו־תיים־העבריים. והלבטים היו מרובים. נחוץ היה ליצור מאין ספרי לימוד עבריים או להמציא לפחות תחליפים נאותים, בצורת הרצאות ותמציות משוכפלות. דרושים היו גם מאמצים רציניים כדי להשיג דיור, ריהוט וציוד, ולו גם בצמצום. ורב היה עמל הראשונים. לאחר שפרש, כעבור זמן קצר, הד"ר א. רוזנברג, מהנהלת הגימנסיה, הוזמן כמנהל הד"ר משה קלוואריי, שיצאו לו מוניטין כאחד הפדגוגים היהודים המצויינים בגרמניה. הוגה דעות היה, קרוב לנוער וממחפשי שבילים חדשים בחינוך. אולם הוא נכשל בעבודתו החינוכית, כי לא הכיר את החברה היהודית בליטא וטעה בהערכת כמה מורים ועסקנים. חילוקי־דעות בשדה הפעולה הציבורית נתערבבו בסכסוכים אישיים מרים, עד שהוכרח להפסיק את עבודתו במהרה. אחרי שנות נדודים זכה והשקיע מיטב כוחותיו הרוחניים וכשרונותיו הפדגוגיים בארץ, ביחוד במוסד החינוכי "אהבה".

אחרי הפסקה קצרה מילא את מקומו, במשך שנים אחדות, גרשון גורביץ, כמנהל להלכה ולמעשה, ומשנת 1927 עד 1935 כמנהל רשמי. ראשית דרכו היה נסיון להשכין שלום־בית בגימנסיה. על־ידי ריאורגניזאציה של ה"ועד המכונן" ושל ועד ההורים, צומצם שטח החיכוכים ונוצרו התנאים לעבודה חינוכית פוריה. בהשפעתו ובמאמציו הוקם בנין מודרני בן שתי קומות, ששיכן את בית־הספר התיכון והעממי גם יחד ונתן מרחב להתפתחותם. בינתיים התחילה הגימנסיה לקבל תמיכה ממשל־תית קבועה ומצבה החמרי הוטב. הלימודים בבנין החדש החלו בשנת 1928. המנהל ג. גורביץ נתן דעתו גם על ליקויים חמורים במהלך הלימודים וניסה להעלות את הרמה הרוחנית של הגימנסיה על־ידי צירוף כוחות חדשים לחבר־המורים. בהיותו עמוס עבודה כעורך־דין הצטמצם, החל משנת 1927, בתפקיד של מנהל רשמי, לטיפוח יחסים עם שלטונות החינוך הליטאיים (בשנת 1935 עלה ארצה, ועודנו פעיל כעורך־דין בחיפה). עם פרישתו מההנהלה למעשה, הוזמן כמנהל בפועל של הגימנסיה ד"ר ארתור לוינהרץ, מנהל מנוסה ורב־כשרונות ומורה מצויין למתימטיקה. במשך שנתיים פעל בפוניבז' במרץ והתמדה ועלה בידו להשליט בגימנסיה סדרים טובים ולשפר את תכנית הלימודים. כעבור שנתיים עזב הד"ר לוינהרץ את ליטא ולאחר זמן קצר עלה ארצה. במשך שנים היה פעיל בארץ כמורה וכמנהל בבתי־ספר תיכוניים, ונפטר אחר פעולה חינוכית פוריה.

בשנת 1929 הוזמן כותב שורות אלה כמנהל בפועל, ושש שנים עסק בניהול ובהוראה בגימנסיה ובמוסדות ההשכלה והחינוך המסונפים אליה.

בימים ההם נתונה היתה הגימנסיה במשבר חמור, שגורמיו היסודיים היו שניים: יסוד גימנסיה דתית עברית לבנות "יבנה", והתגברות התנועה החלוצית בקרב הנוער הלומד. בית־הספר "יבנה" — פעילותו כ"מתחרה" היתה תחילה מרובה, לא משום מגמתו הדתית המודגשת והתנגדותו לציונות, אלא משום תכסיסיו המעשיים. בבית־ספר זה היתה רמת הלימודים בתחילה נמוכה למדי, ושכר־הלימוד היה מינימאלי. כוח־המשיכה שלו היה מכוון לא רק לחוגים דתיים מובהקים. עד אז היתה מורגשת התחרות, קלה יחסית, מצד בית־הספר העממי והפרוגימנסיה האידישאיים היהודיים, שבהם תמכו חוגים אנטי־ציוניים. אולם מוסדות אלה לא התפתחו כראוי, בשל דלות באמצעים ומיעוט תלמידים. והנה קמה התחרות חריפה מצד ימין, מצד הגימנסיה "יבנה" וחוגים קרובים ל"אגודה". התוצאות היו קשות: בעוד שעם ייסוד הגימנסיה העברית הגיע מספר התלמידים ל־400 בערך, ירד המספר עד 200 בערך בשנת 1929.

הדאגה הראשונה היתה שלא תתחיל התחרות מסוכנת, שתמעט חכמה ודעת ותרבה קלות ראש, עקב רדיפה אחר תלמידים, גם מפגרים ובלתי ראויים, לשם איזון התקציב. במהרה נסתמנה ונתחזקה בגימנסיה מגמה הפוכה: שאיפה להעלאת הרמה הרוחנית, לשיפור דרכי החינוך ולתיקון אמצעיו. המודרניזאציה בדרכי ההוראה נתנה אותותיה לטובה ותוצאותיה היו ברוכות: תכנית הלימודים נתגוונה על־ידי תשומת־לב לנטיות התלמידים ולכשרונותיהם. הוקדשה תשומת־לב רבה לטיפוח החיים החברתיים בקרב הצעירים וליצירת יחסים נאים בין המחנכים והחניכים.

מאידך התחילה הנהלת בית־הספר התיכון הדתי להבין, מה גדולה הסכנה הכרוכה בהורדת הרמה הרוחנית בבית־הספר. וייאמר הדבר לזכותו — וביחוד לזכות מייסדו הדגול והמשפיע הרוחני שלו, הרב ר' יוסף־שלמה כהנימן ז"ל, מייסד ישיבת פוניבז' בבני־ברק — שההתחרות הבלתי מרוסנת פסקה במהרה ונרקמו יחסים הוגנים בין שתי הגימנסיות (התנהל אפילו

משא־ומתן בדבר מיזוג שני המוסדות). הגילוי החיצוני ליחסים הציבוריים ההוגנים היתה יציבות מספר התלמידים, שלא הוסיף לרדת, ובשנים האחרונות לפני חורבן יהדות ליטא התחיל אפילו לעלות.

הגורם השני למשבר הציבורי־הפנימי היתה התגברות הנטיות החלוציות בקרב הנוער הלומד, ובעקבותיה — העליה. רווחה דעה בקרב הנוער היהודי בליטא בכלל, ובפוניבז׳ בפרט, שאין ערך רב ללימוד בבית־ספר תיכון וכי מן הראוי להצטרף אל חוות־הכשרה חלוצית ולעלות ארצה בהקדם. חלוציות מול השכלה תיכונית. בקושי אפשר היה לשכנע את הנוער החלוצי, שהחלוץ זקוק להשכלה תיכונית וכי מוכרחים אנו לשמור על רמה תרבותית גבוהה ולטפח את המדע, כדי לתפוס מקום נכבד בארץ בפרט, ובמזרח התיכון בכלל.

בתקופה זו נקשרו קשרים לבביים בין הנהלת הגימנסיה ובין בית־החלוצים בפוניבז׳. ועד מורכב מעסקנים מתקדמים ומבעלי־בתים נלבבים, ובראשם מר אברהם פליישר ז״ל, עשה בהצלחה מסויימת לשיפור תנאי החיים של הנוער החלוצי והשתדל להמציא לו עבודה לשם פרנסה, כגון חטיבת עצים ושאר עיסוקים ארעיים. הוקמה ועדה, שבה השתתפו נציגי כל תנועות הנוער בעיר, כדי לטפח את המשותף ואת המאחד את כל ארגוני הנוער הציוני. הגימנסיה ומוריה עודדו הרבה מפעלים של הנוער המאורגן, וההתנגדות להשכלה תיכונית הלכה ופחתה. נעשו כמה נסיונות להשליט את הרוח הישראלית־העברית גם מחוץ לכתלי המוסד, בציבור היהודי כולו, ונוסדה אגודת תלמידים גדולה למדי, שהחליטה לדבר עברית תמיד, גם בבית גם ברחוב.

אחרון המנהלים, מר אליעזר לייפציגר הי״ד, מילא את תפקידו במסירות ובכשרון, בצל סכנות פוליטיות חמורות, עד היום האחרון, כששלטון הכיבוש הסובייטי סגר בחוזק־יד את המוסד העברי המפואר.

להעמקת החינוך הציוני ולכיוונו העקבי — הכשרה לקראת עליה ארצה — פעלו גורמים שונים, ואחד מהם היה ריבוי מורים שלא היו ממוצא ליטאי, אלא באו ממרחקים, ביחוד מאירופה המזרחית והתיכונית. עם פתיחת בתי־ספר תיכוניים בליטא הורגש מחסור חמור במורים בעלי השכלה גבוהה ומומחים בתורת החינוך. אי־אפשר היה להסתפק רק במורים המקומיים, חניכי הישיבות, המעורים בתרבות עברית שרשית, אולם רובם חסרי השכלה אירופית וחסרי הכשרה פדגוגית יסודית. כמה מחנכים בחוץ־לארץ נענו ברצון לקריאת יהודי ליטא להורות כמה שנים בליטא ולהשתתף בפיתוח מערכת החינוך היהודי. יהדות ליטא השרשית, הידועה כמרכז תורני, קסמה לכמה מחנכים, ששאיפתם היתה לעלות במוקדם או במאוחר לארץ־ישראל.

המורים העבריים, שלא נולדו בליטא ולא היו קשורים אליה קשרי־משפחה ולא היו מעורים באדמתה, יכלו מבחינה נפשית לפתח ביתר עקביות את החינוך הציוני הקיצוני, שפירושו הכנה לעליה, אם כי גם המורים היהודים המקומיים היו כמובן ציונים נלהבים ונאמנים. ואין לתמוה, שכה רבים מחניכי הגימנסיות העבריות בליטא התיישבו בארץ. השלטונות הליטאיים לא התעלמו מתופעה זו ותפסו, לפי דרכם, את מהות החינוך העברי, שהיה, לדבריהם, ״חינוך לאכספורט״. כותב השורות האלה היה נתון לפיקוח המשטרה בנימוק שהוא אינו נאמן למדינה הליטאית, משום שהוא מכריז ברבים שלא ליטא היא מדינת היהודים, אלא ארץ־ישראל, ומשום שהוא מציע ליהודים להעביר את הרכוש לארץ־ישראל ומייעץ להם להגר ולעלות לארץ־ישראל.

עם התבססותה של הגימנסיה העברית בפוניבז׳ נתמזג חבר־המורים בצורה נאה והרמונית משני היסודות: מהיסוד ה״זר״ ומהיסוד המקומי. המחנכים, שבאו ממרחקים (מאירופה המרכזית ומרוסיה), ביניהם בולטים באישיותם, מוכשרים מאוד ומשכילים, השפיעו השפעה עמוקה על הגימנסיה ועיצוב דמותה הרוחנית,[1] והיו תכופות תוססים ומתססים.

היסוד המקומי בחבר המורים קבע ברכה לעצמו, כי הוסיף יציבות וכוח־התמדה לגימנסיה העברית. רובם היו בעלי לב יהודי חם ומחנכים טובים, שרכשו להם השכלה יסודית בקורסים הפדגוגיים בגרודנה או בסמינר בקובנה, או בישיבה ובאוני־ברסיטה, מהם היו בעלי מידות תרומיות, שופעים אהבת־אדם ומצניעי לכת.[2]

הגימנסיה נתברכה גם במזכירים מוכשרים ומסורים לעבודתם: ד. איציקוביץ הי״ד, יהושע ליפשיץ ז״ל, גב׳ סוניה פוקס הי״ד. כמעט כולם, באשר היו ילידי ליטא ומעורים בחיי ליטא, לא הרגישו באסון המתרגש ובא, לא עזבו את הארץ בעוד מועד ונרצחו בידי הקלגסים הנאציים, בעזרת משרתיהם הליטאים צמאי הדם.

*

אין להתעלם גם מההשפעה החזקה שקרנה מאישים־שליחים מארץ־ישראל, שביקרו בפוניבז׳. הימים, שבהם עשה ח. נ. ביאליק בליטא, הפכו לימי חג והשראה לאומית. גם הסופרים נ. ביסטריצקי וי. למדן השרו רוח חגיגית בציבור בזכות רמתם התרבותית וכוח יצירתם. מחנכים ישראליים חשובים, כגון יחיאל הלפרין ז״ל וצבי זוהר, עשו רושם ותרמו להתעוררות בשדה החינוך והתרבות, וכך נתהדקו הקשרים הרוחניים בין עיר ואם בליטא ובין ארץ־ישראל.

משהו מיוחד היה בגימנסיה העברית בפוניבז׳, שהיתה מעין גרעין במערכת חינוכית מסועפת שהתרכזה סביבו. מסונפים אליה היו גן ילדים, בית־ספר עממי וגם אוניברסיטה עממית, שהמתה בערבים מהמון לומדים. יש וילדים והוריהם למדו יחדיו באותו בית, ששימש מרכז רוחני לתורה ולדעת.

---

1. ואלה שמותיהם (לפי א״ב): גרשון גורביץ, ד״ר ארתור לוינהרץ ז״ל, ד״ר ישראל מהלמן, ד״ר ישראל פלד הי״ד, ד״ר קופלר ז״ל, ד״ר משה קלווארי ז״ל, זליג קלמנוביץ ז״ל, ד״ר א. רוזנברג, ד״ר צבי־הרמן רוזנמן ז״ל.

2. ואלה שמותיהם (לפי א״ב): נסיה אורילוביץ, ד״ר בנציון אייזנ־בוד הי״ד, מנהל בית־הספר העממי שמריהו אורצקי הי״ד, יהושע בנימינוביץ, ישראל בקין הי״ד, מיכאל בראמסון ז״ל, צבי גינצבורג הי״ד, יצחק גרינברג הי״ד, בנימין ויגדרהוז הי״ד, אריה ויסוצ׳ק ז״ל, מרים חצקל־מהלמן ז״ל, יחילציק, יעקב לוין, מגנצה, אליעזר לייפציגר הי״ד, עמנואל סורסקי ז״ל, שלום פינצ׳וק הי״ד, קוסובר, זלמן שילנסקי הי״ד, ישראל שפירא הי״ד, יצחק שרייבל ז״ל.

ד"ר אליעזר ירושלמי (ז"ל)

וירבאלן והגימנסיה שלה

כשנזדמנתי בשנת 1920 לווירבאלן, נזדקרו לעיני שלטיה כולם כתובים, נוסף לליטאית, גם בעברית — מאפיה של הלנברג, סנדלריה, חנות גאלאנטריה של האחים אוליאמפרל, ועוד. חשבתי תופעה זו להתפרצות פטריוטית חולפת. אולם החזיון לא חלף. הכתובות העבריות נשארו עד שבאה הרשות הליטאית וגזרה על השלטים העבריים.

לאחר שלוש שנים, כשהשתקעתי בעיירה זו כמורה בגימנסיה, נוכחתי לדעת שאין כל רבותא בשלטים העבריים, כי העברית היא פרי התפתחות פנימית של קהילה יהודית זו. עוד בשנות השמונים של המאה הקודמת נוסד בה חדר "מתוקן", שבו הורו המורים המצויינים ש. ל. גורדון ור' אברהם־אליהו סנדלר. בחדר זה התחנכו בניהם של בעלי־הבתים והוא שהשפיע גם על יתר ה"חדרים" בעיירה שיסתגלו לרוח הזמן. מלבד לימודי־קודש למדו בו התלמידים גם שפה ודקדוקה, ספרות ולימודים כלליים. הלימוד היה יסודי והיקנה לתלמידים ידיעות עמוקות בשפה ובספרות. כל חניכי חדרו של ר' אברהם־אליהו סנדלר ידעו עברית, תנ"ך ומשנה ידיעה יסודית, והיו ביניהם שהפליאו בבקיאותם. זכורות לי הגברות בניאקונסקי, מרים קפושצ'בסקי (האחרונה היתה כבר כבת ששים ומעלה), שדיברו עברית יפה ורהוטה ויכלו להתחרות בלמדנותן גם עם למדנים. והן לא היו היחידות. כמעט רוב בנות העיר נתחנכו בחדרו של ר' אברהם־אליהו. מכל בני העיירה, שישבו בה מלפני המלחמה, לא נמצא אף אחד, גם מבני העניים, שהיה בור בלימודים העבריים.

הגימנסיה

אין פלא איפוא, שווירבאלן היתה אכסניה של תורה מיד עם קום המדינה הליטאית. בה נוסדה הגימנסיה העברית השניה (הראשונה נוסדה במריאמפול). רצה הגורל ובראש המוסד העברי הועמד איש רב־פעלים ובעל מרץ, הוא ד"ר יעקב רבינסון, שהשקיע במוסד את כל מרצו וכשרונותיו. הוא שאף לתת לחניכי מוסדו חינוך עברי מלא, להנהיג בו את השיטות הפדגוגיות החדישות ולהשליט רוח של חירות ואהבה בין המורים והתלמידים. בבתי־הספר באירופה רווחה אז שיטת ה"עדה". יצאו אז מוניטין לבית־הספר לדוגמה של ד"ר זיגפריד ברנפלד בווינה. ד"ר רבינסון היה נלהב לדרך חינוכית זו והלהיב גם את חבריו לעבודה — אהרון פרנק, משה פרנק, ד"ר סמבורסקי (עתה פרופסור למתימטיקה באוניברסיטה בירושלים), ד"ר בר־תנא ואחרים. גם התלמידים קיבלו את השיטה בהתלהבות, ומקרבם התבלטה קבוצת תלמידים בכירים, מהם בעלי כשרון ללימודים עיוניים ובעלי כוח אירגון. אלה הזדרזו וקיימו את רעיון ה"עדה" הלכה למעשה. הקימו ועד פעיל, שלחו נציגים למועצת המורים, ערכו מסיבות אמנותיות וערבי ויכוחים על נושאים שונים, הוציאו עתונים, הציגו מחזות (אז פירסם אהרון פרנק את מחזותיו הראשונים: "עבודה בכיתה", "המן אשר בשידלובה", ועוד). תלמידי וירבאלן התחילו בעיירתם וממנה נדדו המחזות על פני כל ערי ליטא ועיירותיה, הקסימו את אזני שומעיהם בצלצולם העברי החי והשפיעו באקטואליותם.

"עדת" הגימנסיה העברית בווירבאלן היתה למשפחה אחת של מורים ותלמידים, שבה הוסרו המחיצות הנצחיות בין המחנכים לחניכיהם, בה לא ציוו ולא התנגדו, כי אם עשו כולם אגודה אחת לשם לימוד ומעשה, להשתלמות עצמית ולהדרכת אלה שעמדו מחוץ לתחומי בית־הספר.

בו בזמן השתייכו התלמידים להסתדרויות נוער — ל"החלוץ" ול"השומר"; בסביבות וירבאלן ווילקובישק הסמוכה סודרו קבוצות חקלאיות להכשרה. בסביבתה הוקמה אחר־כך גם אחוזת ההכשרה המתמדת — "כיבוש". נקודת הכשרה זו שימשה איפוא מרכז ל"החלוץ", לנוער השומרי והמתלמד, ובסביבתה נתקיימו פגישות ומסיבות, נשפים ואסיפות. ועל כל אלה ניצחו מורי הגימנסיה ותלמידיה. אם ליטא כולה היתה ארץ־ישראל בזעיר אנפין של הגולה, היתה וירבאלן לבה של ארץ־ישראל זו.

כשהופיעה החוברת "באכסניא של תורה", שהוציאה הגימנסיה העברית בווירבאלן, ובה תוארו הנסיונות הצנועים הראשונים של חבר־המורים בדרך החינוך החדישה, נתקבלה בחוגי המורים בהתעניינות ובהתלהבות. כעבור זמן קצר אזלה החוברת מהשוק.

בחנוכה תרפ"ד נתכנסו באי־כוח עשר הגימנסיות וחמש הפרוגימנסיות לוועידה במריאמפול. היתה זו ועידה רבת־תנופה. משתתפיה עדיין ריחפו בחלום האוטונומיה הלאומית, כפי שחזוה טובי ההוגים שבדור, ואנו קיווינו להקים בתפוצות הגולה מרכזים לתרבות עברית מקורית. באולמי הגימנסיה, שבהם התקיימה הוועידה, הועלו הצעות נועזות ומרחיקות־לכת: ד"ר טשרנא הציע להקים גימנסיות בעלות מגמה הומאניסטית עברית — עם לימוד יסודות תרבותנו, מין מזיגה של חכמת ישראל שבמערב עם המקוריות של ישיבות ליטא. אולם ד"ר רבינסון הגן בחריפות על שיטתו הרדיקאלית בחינוך ודרש גישה חילונית מוחלטת גם בלימודי היהדות. הוא גם נטה ידו על הלימודים הכלליים והציע לתקן כמה שיבושים שנשתרשו מתוך שיגרה במקצועות הריאליים. בין היתר דרש להכניס את לימוד הדימוגראפיה היהודית בבתי־הספר התיכוניים (הוא גם הוציא אחרי־כן ספר לימוד לדימוגראפיה יהודית).

אך עוד יותר ממנהל הגימנסיה בווירבאלן קסמה לנו כל החבורה של מורי המוסד ותלמידיו. כולם היו צעירים ומלבבים, מלאי חיים ועליצות ואוהבי לצון. שונים היו בתכלית מהדמות המקובלת של המורה העברי; הם פרקו מעליהם את עול הנוקשות והפיגו את המרירות הקשוחה, שהיו בנות־לוויה למקצוע ההוראה. המנהל והמורים ותלמידיהם לא נבדלו הרבה זה מזה, גם לא בגילם. הם הכניסו צהלת נעורים לתוך האווירה הרצינית שריחפה בוועידה. משתתפי הוועידה, ברובם מורים ותיקים מלומדי נסיון ורציניים, קיבלו בתימהון, אבל בלי רוגז, את החבורה העליזה מווירבאלן, שבקלות מדהימה ביטלה מסורת והרסה מחיצות שבין מורים לתלמידיהם.

בהגיעי בשנת 1923 לווירבאלן כבר יצאה המשמרת הראשונה של מייסדי הגימנסיה ובמקומם באו חדשים: המנהל ד"ר

שניצלר מצ׳כוסלובאקיה, מיכאל ברמסון וכותב השורות האלו. אחר־כך באו יובל צימבליסט, יעקב סלנט ויעקב אוירבוך.

המוסד ירד בדרגה. סר מעליו הוד מנהלו. גם העתים נשתנו: האוטונומיה הפנימית של בית־הספר בטלה, כבדה עליו יותר ויותר יד המיניסטריון להשכלה, וגם התוך העברי נקלש — היה הכרח להכין את התלמידים לבחינות בגרות, להרבות בלשון ובלימודים הכלליים ולא היה סיפק להגשים את השאיפה לחינוך עברי מלא. ואף־על־פי־כן עדיין עמדו הלי־מודים העבריים על הגובה הדרוש. פעלו כאן מאמצי המורים למקצועות העבריים, שהיו מן הטובים בליטא ונתנו ממיטב יכולתם למוסד, ועזרה גם הסביבה הרוויה תרבות עברית. בוגרי וירבאלן הצטיינו תמיד בידיעותיהם ובתרבותם מבית אבא.

והעיקר: רוח הנעורים והחברות נשתמרה במוסד עד ימיו האחרונים. גרם לה לווירבאלן מזלה, שעם כל התמורות נתקבלו אליה תמיד מורים צעירים, או צעירים ברוחם, שהיו מקיימים את התורה מתוך שמחת־חיים, לב טוב ואמונה חזקה. למרות תנאי־המגורים הקשים היה המוסד ביתם של כל התלמידים, בו למדו לפני הצהריים, הכינו שיעורים אחר־הצהריים (לפעמים בעזרת המורים) ובילו את זמנם במשחקים ובפעולות־תרבות שונות. הנשפיות והמסיבות בגימנסיה עמדו במשך כל השנה במרכז ענייניהם של הנוער והמבוגרים גם יחד.

בשנות העשרים האחרונות נעשה קשה מאוד מצבה החמרי של הגימנסיה בווירבאלן: רבים מבני העיירה וסביבותיה היגרו לארצות שמעבר לים, הנוער הצטרף ל״החלוץ״ ועלה ארצה, העיירה התרוקנה והלכה (וישטיניץ, עיר מולדתו של הד״ר רבינסון, מנתה לפני מלחמת־העולם הראשונה למעלה מארבע מאות נפש יהודים, ובזמן האמור — רק כמה עשרות). פחת, כמובן, גם מספר התלמידים. רואי עתידות צפו כבר את חורבנה הקרוב של הגימנסיה והצדיקו מראש את העתיד לבוא. אך לא כן חשבו ההורים. בשבילם היתה שאלת קיום המוסד שאלה של ״להיות או לחדול״ לגבי חיי התרבות בקהילתם. לכן לא עשו חשבונות הרבה והחליטו לקיים את הגימנסיה בכל התנאים.

מתחרה קשה למוסד העברי היה בית־הספר הגרמני׳ שמעבר לגבול, ביחוד בשביל תושבי קיבארט, שכן הגבול הליטאי־גרמני עבר בתוך העיירה. קסמה גם תרבות גרמניה, שבעבר היכתה שרשים בדור הקשיש. הגימנסיה הגרמנית בשטאל־לופעהנען אף ״הבטיחה״ עתיד לבוגריה, בשעה שהאוניברסיטה הקובנאית החלה להגביל את קבלתם של סטודנטים יהודים והנהיגה לגביהם למעשה נומרוס קלאוזוס במחלקות הרפואה והטכניקה. הורים יהודים החלו לחשוב על דבר ״תכלית״ לבניהם, שיוכלו להתקבל באולפן גבוה לאחר שישיגו תעודת־בגרות. מובן, שבוגרי שטאללופעהנען היו בטוחים לגבי מקומותיהם בבתי־האולפן הגבוהים בגרמניה. נוסף לכך היה שכר הלימוד בגימנסיה הגרמנית נמוך בהרבה מאשר בזו העברית.

ואחרון אחרון — משך את לבות אמהותינו ברק הציביליזאציה של האסכולה הגרמנית. שם — טענו ״שואפי התרבות״ — נותנים חינוך לבנינו, מלמדים סדר ונקיון, מחנכים אותם לנימוסים יפים, וכאן — לא כלום. מלבד זה גם מראה החיצוני של הגימנסיה העברית היה עלוב למדי. נשקפה סכנה שתלמידים מקיבארט יעזבו את הגימנסיה העברית כליל, וללא קיבארט לא יכלה וירבאלן לקיים את מוסדה. אך ההורים לא נפלו ברוחם: ערכו אסיפות, הסבירו, רבו עם ״מפיצי ההשכלה״ החדשים והצליחו — בשנת 1924 עברה אל הגימנסיה הקבוצה הראשונה של תלמידים יהודים מבתי־הספר שבגרמניה. אחריה באו האחרים, כי בינתיים נעשתה שם האווירה דחוסה בשביל יהודי: ניצני הנאציזם נראו כבר בפרוסיה, והיהודי הליטאי היה גאה מדי מכדי שיסבול אפליה כלשהי. שנה לאחר שעברה הקבוצה הראשונה לא נשאר באיידטקוהנען ובשטאללופעהנען (עיירות־גבול גרמניות, בהן למדו יהודים) אף תלמיד יהודי אחד, בעוד שהגימנסיה הגרמנית בקובנה היתה מלאה יהודים כמעט עד שנת 1933.

הגימנסיה העברית בווירבאלן התעוררה לחיים חדשים. נזדמן לקנות בית גדול בשביל המוסד, והורי וירבאלן וקיבארט (ביניהם דוד גמזו, אליעזר וידומליאנסקי, מאיר לייבוביץ) עשו מאמצים גדולים ורכשו את הבית, התקינוהו כראוי ואיפשרו לתלמידים ולמורים לקיים את התורה מתוך רווחה.

הגימנסיה העברית בווילקובישק

הגימנסיה הריאלית העברית בווילקובישק נוסדה על־ידי קבוצת "בעלי בתים", מהם עסקנים ציונים, ומהם יהודים סתם שדאגו לחינוך העברי של בניהם. הם הרכיבו ועד מייסד, שחבריו היו: יעקב חמילבסקי הי"ד, א. זייברג, א. וולברג, יעקב סולומין, פרץ סילבר, יוסף שפרלינג, שמשון וולוביצקי, נטע טייטלבוים ור' נטע מץ (נפטר בתל־אביב). כולם היו סוחרים ואנשי מעשה, יודעי ספר, חובבי עברית ונאמני התנועה הציונית. הוועד הזמין את ד"ר מ. כהן, מורה למדעי הטבע בגימנסיה העברית במריאמפול (נוסדה כשנה לפני כן), לארגן ולנהל את הגימנסיה (נפטר בשיבה טובה בתוניסיה).

חברי הוועד פנו גם אל ד"ר שמואל (ליאו) דויטשלנדר, היועץ לענייני היהודים בממשלת ליטא, ולד"ר יוסף קרליבך, מנהל הגימנסיה הריאלית בקובנה, וביקשו מהם להדריכם בפעולתם ולהשיג בשביל המוסד החדש את המורים המתאימים.

כותב שורות אלה הוזמן כמורה ללימודי היהדות. בסתיו 1919 באתי לווילקובישק ויחד עם המנהל ד"ר מ. כהן וד"ר אריה (ליאו) רוזנברג, שהוזמן מגרמניה כמורה להיסטוריה, התחלנו לטפל בקבלת התלמידים, בבחינותיהם ובחלוקת הכי־תות. נפתחו שש כיתות. למורים נוספו עוד ב. משורר הי"ד מפרנקפורט, מתמטיקאי מומחה, וד"ר יהודה הולצמן־העציוני, רופא לפי מקצועו, בלשן ושולט בשפות מזרחיות ואירופיות, ללמודי הטבע והשפה האנגלית. ד"ר העציוני היה יליד ירושלים, ובהיותו סטודנט בווינה היה יחד עם ד"ר נתן בירנבוים ממייסדי אגודת הסטודנטים הציונים הראשונה.

מאות תלמידים זרמו לכיתות והלימודים התחילו באוגוסט 1919. את כל המקצועות הורו בעברית בהברה ספרדית. רק בכיתה השישית התחילו הלימודים בשפה הרוסית ובמשך השנה עברו לעברית. המורה לשפה הרוסית בשנים הראשונות היה יוסף שקולניק (נפטר בתל־אביב). בסוף השנה התפטר ד"ר כהן מן ההנהלה ובמקומו הוזמן ד"ר צמח פלדשטיין הי"ד, יליד ניישטוט דליטא, אשר הוזמן כעבור שנה לנהל את הגימנסיה הריאלית בקובנה. בימיו נוספו המורים חיים וילקובישקי — לרומית ולחשבון (כעת מורה במונטריאול, קנדה), ומר שמעון ז"ק — להיסטוריה (כעת מורה בתל־אביב). במקום ד"ר פלדשטיין נתקבל כמנהל הסופר והמשורר ד"ר יהושע פרידמן, בנו של מר אליעזר־אליהו פרידמן, עורך "הצופה" הוורשאי. כעבור שנתיים הוזמן ד"ר י. פרידמן לנהל את הגימנסיה הריאלית לבנות בקובנה, ובמקומו נתמנה כמנהל הגימנסיה בווילקובישק הד"ר משה ירדני (נפטר בתל־אביב). בשנים 1933—1938 שימש כמנהל שלמה טרכטנברג, ואחריו, עד הכיבוש הסובייטי — שרגא הלפרין, מבוגרי הגימנסיה.

בין המורים שעבדו במוסד במשך שנים רבות היו, מלבד אלה שהוזכרו: יעקב סטרלצקי, דב זילברשטיין (עבד אחר־כך בגימנסיה בשאולי ושם נספה יחד עם משפחתו), אברהם־משה טשרטוק ואחרים. מזכירי הגימנסיה היו: אליהו רפופורט (אביו של עזריה רפופורט, חבר מערכת "מעריב" ומעובדי שירות השידור); צבי־אליעזר בילובלוצקי הי"ד, משה בלושטיין יבל"ח (כיום בקנדה), וסגנית — בתיה לפידות־רוטברד.

בשנת 1921 יצא המחזור הראשון של הגימנסיה — המחזור הראשון של גימנסיה עברית.

יצויין, כי בבחינות הבגרות של מחזורנו הראשון השתתף כנציג הממשלה הליטאית ד"ר יוסף ברגר (הררי), מנהל מחלקת ההשכלה במיניסטריון היהודי. היה זה המקרה היחיד בתקופת האוטונומיה היהודית בליטא, שהממשלה ייפתה את כוחו של יהודי להשתתף בבחינות ולחתום בשמה על תעודות הבגרות של המסיימים.

הגימנסיה בווילקובישק, כיתר בתי־הספר התיכוניים העב־ריים, התקיימה בעיקר על שכר הלימוד. עם התפתחותם של הקואופרטיבים הליטאיים, שדחקו את רגלי הסוחרים הזעירים, בא שינוי לרעה במצבם של יהודי ליטא והורים רבים לא יכלו לשלם את שכר הלימוד הגבוה. בימי הנהלתו של ד"ר ירדני נענתה הממשלה הליטאית להשתדלויות והקציבה תמיכה כספית לגימנסיה, לזמן מסויים. התחילו גם במפעל להקמת בנין חדש ובשנת 1929, בחגיגת העשור לקיום הגימנסיה, הניחו את אבן־הפינה בנוכחותו של שר־ההשכלה הליטאי שאקיאניס. כן החליטו לייסד בית־ספר מקצועי בשביל אלה הגומרים ארבע מחלקות ורוצים ללמוד מלאכה. למטרה זו נתקבלה תמיכה הגונה מאת מר קרובלסקי מלונדון, יליד וילקובישק (נפטר בארץ), לשם ציוד מעבדה מקצועית. ביזמתו של ד"ר ירדני, שעניין בדבר את מנהל הג'וינט באירופה ברנרד כהן, וכן בסיועו של מר אבא סובוליביץ, תעשיין מקומי עשיר, ובהדרכתו של המהנדס א. מייזל הוקם הבנין החדש ונפתח בית־הספר למלאכה, שכלל קורסים למכונאות ולחשמל. שפות ההוראה בבית־הספר למלאכה היו עברית ואידיש, והיה זה אז בית־הספר היחיד בליטא ששפת־הוראה בו היתה עברית. מנהלו היה אריה וולוביצקי (עתה ד"ר ארי אנקוריון, עו"ד וח"כ), מבוגרי הגימנסיה, ששימש גם כמורה בשנים 1929—1933.

בסוף שנות העשרים החלה הממשלה הליטאית לבוא בדרישות שונות אל הגימנסיות העבריות: להקדיש שעות נוספות ללימוד השפה הליטאית, היסטוריה וגיאוגרפיה בליטאית וכדומה (על כך מסופר במפורט במאמרים אחרים בספר זה — המערכת). דרישות אלו היו מכוונות למעט את דמותן העברית של הגימנסיות ולהגביל את זכויותיהן. השפל הכלכלי של יהודי העיר הביא אתו הגירה מוגברת של בני הנוער וכל זה השפיע לרעה על מצבה החומרי והרוחני של הגימנסיה.

בשנת 1930 עזבתי את ליטא לאחר עבודה של אחת־עשרה שנה כמורה וכסגן־המנהל בגימנסיה. בביקורי בקיץ 1939 בליטא מצאתי את המוסד במצב עלוב, בשל חוסר אמצעים ומורים, ועם חורבן יהדות ליטא על מוסדותיה עלה הכורת גם על הגימנסיה בווילקובישק.

רבים מתלמידי הגימנסיה ומתלמידותיה נמצאים בישראל ובארצות אחרות ותופסים עמדות חשובות כרופאים, מורים, עורכי־דין, חברי קיבוצים, סוחרים, עסקניות ב"הדסה" ועוד — כולם בנים נאמנים ומסורים לעמם ולתרבותו, שומרים אמונים לרוחה ומסורתה של יהדות ליטא ופעילים בשטחים שונים של התנועה הלאומית והתרבות העברית.

הגימנסיה העברית ״אור״ בווילקומיר

ליטא העצמאית הדמוקראטית התייחסה, כידוע, בשנותיה הראשונות של קיומה בסובלנות ובהערכה אל המיעוטים השונים והכירה בזכויותיהם האזרחיות, הדתיות והלאומיות.

יהודי וילקומיר, כמו כל יהודי ליטא, ניצלו את האפשרויות הרבות שנפתחו לפניהם ופיתחו פעילות ענפה בשטחים השונים — הכלכלי, הלאומי־הדתי, המוניציפאלי והתרבותי.

כבכל ערי ליטא הקדישו גם אנשי הציבור היהודי וההורים בווילקומיר תשומת־לב מרובה לבעיית החינוך ולהקמת מוסדות חינוך דתיים וחילוניים. ברם, ״זכתה״ וילקומיר והמחלוקת בין האידישאים והעברים לא הצטמצמה בבעיית הלשון והתרבות, אלא הפכה לפרשה כאובה ומסובכת ביותר, שהסעירה את הרוחות, פילגה את אנשי העיר וגרמה להדים נרחבים גם מחוץ לעיר.

המפלגות השונות שפעלו ברחוב היהודי הושפעו לא מעט מן ההרכב הסוציולוגי המגוון של האוכלוסיה היהודית התוססת. היו בעיר סוחרים גדולים וחנוונים, שעמדו בקשרי־מסחר ענפים עם הסביבה הגדולה של עיירות וכפרים, וכן כמה בעלי מפעלי תעשיה, ביחוד בעלי בורסקאות, וסתם יהודים בעלי־בתים ובעלי מקצועות חפשיים. כמו כן היו פועלים שחורים, עובדי חרושת, בעלי־מלאכה למיניהם, סבלים, עגלונים, ודלת־העם שגרה בפרבר ״מעבר לנהר״. גם הגורם הגיאוגראפי מילא תפקיד לא־מבוטל בעיצוב השקפת עולמם של בני וילקומיר.*

וילקומיר לא היתה רחוקה מווילנה, המרכז האידישאי והבונדאי הגדול, ומאידך היתה קרובה לקובנה, שבה היתה השפעת הציונים והעברים על העליונה.

וכך אנו עדים לתופעה המתמיהה, שאף על פי שרוב יהודי וילקומיר היו מושרשים במסורת יהודית ובני תורה, וכן רבים היו בה חובבי ציון, ציונים המסורים לתנועת התחיה וחולמים על עליה לארץ־ישראל, הרי דווקא קהילה זו, שהיתה עיר ואם בליטא היהודית לתורה ולהשכלה, שימשה בשנות העשרים והשלושים מרכז לאידישיזם לוחם נגד התנועה הציונית והחינוך העברי. ושעה שליטא היהודית כולה, אשר טרם הספיקה להתאושש מחורבנה במלחמת־העולם הראשונה ומגלות ברוסיה, הקימה רשת ענפה של בתי־ספר עבריים וציוניים בכל רחבי המדינה, היתה וילקומיר העיר היחידה, שזכתה לגימנסיה אידישאית, בית־ספר שלא רק שפת ההוראה בו היתה אידיש, אלא הרוח המקיימת אותו היתה אנטי־ציונית ואנטי־עברית פעילה.

מייסדיה ומנהליה של הגימנסיה האידישאית בווילקומיר היו בעיקר מחוגי התנועה הפולקיסטית, הרחוקים לכאורה מהשמאל הקיצוני, אבל החלל הריק שנוצר בעולמה החינוכי של הגימנסיה האידית מתוך הפקעת תוכן לאומי ועברי, נכבש בנקל על־ידי אידיאולוגיה שמאלנית קיצונית — ואין זה מקרה, שבין הפעילים המחתרתיים הקומוניסטים האנטי־ציוניים היהודים ניכר היה חלקם של חניכי הגימנסיה האידית בווילקומיר.

קבוצה קטנה של הורים ועסקנים ציוניים בווילקומיר עמדו על הסכנה הצפויה להמשך חינוך בניהם ובקיץ 1922 ניגשו להקים בווילקומיר גימנסיה שניה — עברית, כדוגמת בתי־הספר התיכוניים האחרים שהיו קיימים בליטא. אמנם, קיומם של שני בתי־ספר תיכוניים לילדי יהודים בעיר קטנה זו כרוך היה בקשיים רבים, אבל האתגר שעמד בפני המייסדים היה כה גדול עד שאנשים אלה התעלמו מן הקשיים, הן בהשגת מעון מתאים, מורים, אמצעים חומריים לקיומה של הגימנסיה, ציודה, ואחרון אחרון — במציאת מספר מספיק של תלמידים בשביל מוסד חינוכי מקביל. מייסדי הגימנסיה העברית ידעו שבעיית המוסד אינה רק שלהם, אלא גם של הורי תלמידים בעיירות הסמוכות. עיירות אלו הן שסיפקו, באין ברירה, את החניכים לגימנסיה האידישאית. היה צורך להשפיע על הורי תלמידים מעיירות מרוחקות לשלוח את בניהם למוסד העברי בווילקומיר.

על חבר המייסדים נימנו ד״ר אליעזר ואחיו המהנדס ברוך קלינג, אלימלך ואסתר בורשטיין, יצחק יאנובסקי, ר׳ רפאל גרושקין, האחים בוקנץ, ישראל לוס, זרח וידוקלה ואח׳, זכרונם לברכה.

מחוסר בניין מתאים נאלצו להשתמש בבנין של הקהילה ברחוב רמיגולה, בו פעלו 2 בתי־הספר העממיים (״תרבות״ ו״יבנה״) בשעות היום ואשר התפנה בשעות אחר־הצהרים. הלימודים התנהלו בגימנסיה העברית בשעות אחר־הצהרים והערב, דבר שהכביד על פעולתו התקינה של המוסד משך כל שנות קיומו.

כמנהל רשמי (כלפי שלטונות החינוך) שימש ד״ר אליעזר קלינג, וכמנהל בפועל הוזמן ד״ר יהודה הולצמן־העציוני, מי ששימש לפני כן מורה בגימנסיה העברית בווילקוביּשק. העציוני היה יליד ירושלים והגיע אל ליטא מגרמניה אחרי מלחמת־העולם הראשונה עם מספר מורים ומחנכים יהודים מגרמניה. הוא שלט בשפות רבות והיה בעל ידיעות רחבות בספרות יהודית. קנאי קיצוני לעברית ולציונות, נואם חוצב להבות, אישיות ססגונית ויוצאת־דופן. קנה תוך זמן קצר את אהדת הציבור הציוני בווילקומיר ושמו יצא לסביבה הרחוקה והקרובה כאישיות בעלת רמה רוחנית ותרבותית.

על חבר המורים הראשונים של המוסד נימנו מלבד המנהל, עקיבא גולנפול, פ. סיפרון, נחום ויסטינצקי, בנימין קלמיקוף, מיכאל בראמסון.

בשנת הלימודים הראשונה נפתחו כיתות א׳־ז׳ (שנות הלימודים ה־י״א). בשתי הכיתות העליונות התנהלו חלק מהלימודים (הריאליים) ברוסית במגמה לעבור במשך הזמן לעברית. מספר התלמידים הגיע ל־150, רובם מעיירות ליטא (אוטיאן, מאליאט, אניקשט, שירווינט, גלוואן, בולניק, קובארסק, אינטוריק, גדרוביץ, מוסניק ואח׳).

מחמת ההכנות הבלתי מספיקות והזמן הקצר שעמד לרשות המייסדים, לא היתה להם האפשרות להבטיח את התנאים המינימאליים לקיום המוסד. שנת הלימודים החלה באוגוסט, אך כבר בנובמבר הגיעו העניינים לידי משבר חמור שסיכן את קיום המוסד. באותם הימים הזמינה הנהלת המוסד את דב ליפץ, והטילה עליו את תפקיד הריאורגניזאציה והנחת יסודות

* על תעסוקתם של בני וילקומיר ראה במפורט את הערך ״וילקומיר״ בכרך ג׳ של ״יהדות ליטא״, ע׳ 304.

חדשים לתיקון המצב ולהבטחת עתידו של המוסד. הדבר היה כרוך בסלקציה של התלמידים והבטחת סיוע חמרי למוסד ממקורות חוץ, וכן ציודו של המוסד במינימום הדרוש לקיומו כמוסד חינוכי תיכון.

עם גמר שנת הלימודים הראשונה חלו שינויים מכריעים בהרכב המורים והתלמידים. המעבר מכיתה לכיתה נעשה על יסוד בחינות־מעבר וחלק ניכר מתלמידי השנה הראשונה נאלצו להישאר באותה כיתה או לעזוב את המוסד. חלק מהתלמידים חוייב בבחינות־משנה בסתיו. היה זה ניתוח קשה בתנאי הזמן ההוא, אבל הניתוח היה הכרחי כדי להבריא את המוסד מבחינה פדגוגית וארגונית. משך אותה שנה נרכש ציוד ללימודי טבע (הודות לתרומתה של משפחת בורשטיין) והונח יסוד לספריה. כן נעשתה פעולה נמרצת לעניין גורמים ציבוריים בקובנה בהמשך קיומו ופיתוחו של המוסד. המרכז הציוני בקובנה הקציב תמיכה חד־פעמית לגימנסיה, תמיכה שהפכה אחר־כך קבועה. לתלמידים שהצטיינו בלימודיהם, בעיקר מאלה שבאו מהסביבה, הוענקו מילגות, או שהם שוחררו משכר לימוד.

על אף התנאים הקשים (לימוד בשעות הערב בדירה לא נוחה, מחסור בספרי לימוד ומכשירי לימוד, מצבם החמרי הקשה של הרבה מהחניכים) — התגבש לקראת שנת הלימודים השניה ציבור תלמידים, שראו עצמם לא רק כחניכי המוסד, אלא גם כשותפים ליצירה ונושאים באחריות לקיומו. נוצרה במוסד אווירה של שותפות ביצירה, הן מצד התלמידים והן מצד ההורים. בעיר קמה אווירת־אהדה ורצון לסייע למוסד, בעיקר בין החוגים הציוניים והמשכילים של העיר, שראו במוסד זה "תריס" בפני ההשפעה האנטי־ציונית של הגימנסיה האידישאית.

הנשפים והמסיבות שנערכו בין כתלי הגימנסיה העברית משכו קהל רב גם מבחוץ. זכורים הטיולים בל"ג בעומר ליער פיוניה, שהפכו להפגנות ציוניות, בהן השתתפו מאות מבני העיר ואשר היוו מאורע משמח בחייה של הקהילה. לשיא התעוררות זו הגיעה הגימנסיה בעריכת תהלוכה וחגיגה מפוארת של 3 ימים לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. היתה זו הפגנה של הרעיון הציוני והחינוך העברי, שהשאירה רושם רב על תושבי העיר כולה ועוררה לבבות רבים.

באביב 1924 הוציאה הגימנסיה את המחזור הראשון שמנה 24 תלמידים. היה זה מחזור של תלמידים שנמצאו רק שנתיים בין כתלי המוסד, אבל חניכי המחזור הזה הנחילו כבוד רב לגימנסיה בהצטיינם בבחינות, בהן השתתף נציגו של משרד החינוך הממשלתי. בחגיגה לכבוד המחזור הזה הרימו נציגי הממשלה והציבור על נס את התקדמותו המהירה של המוסד.

עם כל ההישגים של המוסד, נשארו עדיין תנאי קיומו קשים מאוד. עם התפטרותו של דב ליפץ ניהל את הגימנסיה פינצ'וק, אגרונום ובעל נסיון חינוכי, שהקדיש תשומת־לב רבה להעלאת הרמה בלימודי הטבע. לאחר כהונתו משך שנה החליפו ד"ר זלמן לובובסקי־ליבאי (1926/27—1929/30), איש בעל שאר־רוח ותרבות אירופית רחבה, נואם מצויין ובעל נסיון חינוכי. הוא השכיל לשפר את תנאי עבודתם של המורים ולהגדיל את תמיכת המוסדות בגימנסיה. משנת הלימודים 1930/31—32/33 כיהן כמנהלה של הגימנסיה העברית טוביה ליבוביץ־אריאלי (מי שכיהן לפני כן כמנהלה של הגימנסיה העברית בראסיין), ד"ר למשפטים מאוניברסיטת ברן, שהתמחה בחקר המשפט העברי וספרות הפוסקים.

על אף מצבה הכלכלי הקשה זכתה הגימנסיה העברית להכרה כללית בקרב הציבור הווילקומיראי ומחוצה לו. בסיפוק רב ובהתרוממות הרוח יכלה הגימנסיה לחוג בקיץ 1932 את חג העשור לקיום המוסד, אשר הוציא באותה שנה את המחזור התשיעי של בוגריו. ההערכה לגימנסיה באה לידי ביטוי במסיבה חגיגית, שבה השתתפו באי־כוח המיניסטריון לחינוך הליטאי ואנשי־ציבור רבים, ביחוד חברי מרכז "תרבות" והמרכז הציוני בליטא, שבאו לווילקומיר כדי להביע את הוקרתם ותמיכתם המוסרית במוסד.

הגימנסיה העברית היתה גם הכתובת וגם מקום־מפגש עם הנוער לשליחים מן הארץ, אשר בביקוריהם והרצאותיהם תרמו רבות לחיזוק הזיקה לערכים הלאומיים בקרב התלמידים והנוער בווילקומיר. נציין כאן את ביקורו של המשורר ועורך "גליונות" יצחק למדן ז"ל, של אהלי ז"ל מטעם הקרן־הקיימת־לישראל, וביחוד את הופעותיו והרצאותיו המלהיבות של נתן ביסטריצקי.

לחוויה מיוחדת במינה זכו תלמידי הגימנסיה, כאשר ארגן המוסד מסע של כל תלמידי הכיתות הבינוניות והגבוהות לקובנה לקבלת פניו של ח.נ. ביאליק ולשמוע מפיו, באולם התיאטרון העירוני, הרצאה מבריקה על בעיית הלשונות אצל היהודים, נושא שהיתה לו — מלבד תכנו ההגותי — גם משמעות אקטו־אלית לגבי בני וילקומיר.

חרף כל הישגיה הפדגוגיים והתרבותיים היה, כאמור, מצבה החמרי של הגימנסיה קשה מאוד, וזאת על אף הקרבנות הגדולים שהביאו הורי התלמידים. המוסד סבל מגרעונות ומחובות רבים שרבצו עליו מהשנים הקודמות. התמיכה של מיניסטריון החינוך היתה מצומצמת ותמיכת המרכז הציוני בקובנה היתה לעתים מפגרת, לא ניתנה במידה מספקת ולא סיפקה את צרכי המוסד הגדולים.

ההתחרות בין שני מוסדות החינוך נמשכה, אך נוצרו אווירה ורצון כלליים לאיחוד הגימנסיות. עם עלייתה של הגימנסיה העברית הורגשה ירידה בגימנסיה השניה, הן מסיבות פנימיות והן בהשפעת עליית קרנו של החינוך העברי בליטא.

לאחר עלייתו של ד"ר ליבוביץ־אריאלי לארץ, בקיץ 1933, וגמר שנת הלימודים 1932/33, התאחדו שתי הגימנסיות לגימ־נסיה עברית אחת בהנהלתו של ל. לאמפרט, מי שהיה מנהל הגימנסיה האידישאית.

המוסד הוציא 16 מחזורים.

אך ימי האיחוד לא האריכו. לאחר שנים אחדות שעמדו בסימן של חבלי המיזוג, הגיעו ימי השואה וגם על מוסד זה עלה הכורת כעל שאר מוסדות החינוך והתרבות בליטא, תחילה מידי השלטונות הסובייטיים ולאחר מכן על־ידי השלטון הנאצי.

*

המיוחד בגימנסיה העברית בווילקומיר היתה האווירה החי־נוכית, אווירה של אהבת־תורה והתמדה שהזכירו לעתים קרובות אווירה של "ישיבה" ואת החניכים כבני הישיבה, בני עיירות שגלו למקום תורה וקיבלו עליהם עולה. רבים מן החניכים היו חניכי חדרים וישיבות, שעזבו את בתי הוריהם ובאו לווילקומיר לרכוש השכלה חילונית ועברית. כפי שכבר צוין, היו חייהם חיי דחק והם התקיימו באמצעים מעטים מאוד שהיו מקבלים מהבית או מעבודת־כפיים בשעות הפנויות מלימודים. בין תלמידים אלה היו גם "אוכלי ימים" בנוסח המוכר בליטא. רבים היו נעזרים

בלימודיהם על־ידי מורי הגימנסיה. הנהלת המוסד מצדה השתדלה, על אף אמצעיה המוגבלים, לסייע בידי תלמידים אלה להתגבר על קשיי קיומם. הקשיים היו לא רק כלכליים. רבים מהתלמידים צריכים היו להתגבר על קשיי ההסתגלות לשפת ההוראה העברית. לרבים מהם חסר היה היסוד ההתחלתי של בית־ספר עממי והיה עליהם בזמן קצר לעכל חומר לימודי רב. נדרש רצון רב וכוח התמדה ושקידה לאין סוף לעמוד בדרישותיה של תוכנית לימודים ובחינות שהחמירו והלכו משנה לשנה. אולם קשיים אלה חישלו את אופיים של החניכים והמריצום להגיע להישגים, שהפתיעו את מנהלי המוסד ואת שלטונות החינוך.

מלבד הלימודים הרגילים היו קיימים במוסד חוגים לשעות הפנאי: ליהדות, לספרות, להיסטוריה וכד׳. היו נערכים משפטים ספרותיים, ויכוחים פומביים על נושאים ספרותיים והיסטוריים. רבים מהחניכים היו חברים בארגוני נוער ציוני — ״החלוץ״, בית״ר ו״השומר הצעיר״. לא מעטים מהם עלו ארצה עוד לפני גמרם את חוק לימודיהם. אחוז ניכר היה ממשיך את לימודיו בבתי־ספר גבוהים בליטא ובחו״ל, אך רבים עלו לארץ ובוגריו ותלמידיו של המוסד פזורים בכל נקודות הארץ, בקיבוצים ובערים.

רבות תרמו לקיומה והתקדמותה של הגימנסיה ממוסד חינוכי עלוב לבית־אולפנה מכובד, אם לא בחיצוניותו, הרי בתוכנו וברוח שפעמה בו — מנהליו ומוריו של המוסד משך כל שנות קיומו. הורי התלמידים, ברובם בעלי אמצעים מוגבלים, ועסקני המוסד, הם שאיפשרו על־ידי מסירותם והקרבתם העצמית לאין־שיעור את קיומה של הגימנסיה. סיוע חמרי ועידוד רוחני הגישו המרכז הציוני בליטא ומרכז ״תרבות״ (ייזכרו לטובה על תמיכתם זו ד״ר בנימין ברגר ז״ל, ראש המרכז הציוני, משה כהן ז״ל, מפעילי המרכז הציוני בליטא, וכן ד״ר יעקב רבינסון שיבל״א). אך עיקר התרומה לקיומו ועלייתו של המוסד באה מצד עשרות ומאות תלמידיו האפורים, בני העיירות הדלות, שבמסירותם, נאמנותם ושקידתם איפשרו את התפתחותו ועצם קיומו של בית־אולפנה זה כאחד ממוסדות החינוך המצויינים של ליטא העברית.

בין מורי המוסד שהשקיעו בקיומו עמל רב ומסירות ללא גבול, על אף תנאי קיום חמורים מאוד, יש לציין בין השאר את י. אחרון, משה בודנר, ד״ר פ. בלומנטאל, מיכאל בראמסון, באנד, יעקב גנס, גב׳ דקטור, שלמה יעבץ הי״ד, גב׳ לאין־יעבץ, משה לובין הי״ד, פסח ליפובצקי ז״ל, תיאודור ליבוביץ־אריאלי ז״ל, ישראל לונדון הי״ד, י. ז. לאץ־לאוֹן, מאיר מטוסביץ, פ. סיפרון הי״ד, חיים פרידמן הי״ד, יקותיאל צימבליסט, ד״ר שלמה קודש, יצחק קיסין, משה קווינט, קוריצקי, יצחק קלינג ז״ל, גב׳ ד״ר בתיה רבינוביץ, גב׳ הינדה רבינוביץ הי״ד, תנחום רוזנצוויג הי״ד, ג. רוזנקרנץ הי״ד.

אין לסיים את הסקירה על הגימנסיה העברית בווילקומיר מבלי להזכיר את שירותיו של ד״ר יהודה העציוני־הולצמן ומסירותו הרבה לגימנסיה, אשר ליווה את המוסד גם לאחר שפרש ממנו כמנהל וכמורה, וכן את תרומתו הרבה של מר דב ליפץ, שיבל״א, אשר אירגן וניהל את הגימנסיה בשנותיה הראשונות ועמד לימינה כידיד נאמן כל ימי קיומה. כן יש לציין במיוחד את שירותם של ד״ר א. קרלינסקי הי״ד, יו״ר ועד ההורים, שעמד לימין המוסד בימים הקשים ביותר, את ד״ר אליעזר קלינג ז״ל, את יצחק יאנובסקי ז״ל, ששימש גזבר־כבוד של הגימנסיה, את ישראל לוס ז״ל ואת האחים יודלביץ ז״ל.

ד״ר צמח צמריון

הגימנסיה העברית בראסיין

ראַסיין, שרבים ראוה כ״ירושלים דז׳אַמוט״, השתדלה להיות ראויה לתואר זה גם במובן של הפצת השכלה, והשכלה עברית במיוחד. בקהילה זו פעלו בשעתם שניאור זק״ש ואברהם מאפו, ובסוף המאה לימד המורה זילברמן מגירטגולה הסמוכה את בניהם ובנותיהם של יהודי ראסיין — עברית.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה הוקמו בראסיין שיעורי־ערב, שנוהלו על־ידי גדליהו הלפרין ואשר הורו בהם גם שני בני ראסיין מלידה — אלחנן ואכמן וצבי לוין. משיעורי־ערב אלה התפתחה בהדרגה הגימנסיה העברית ״תרבות״ בראסיין (״גימנסיון עברי ״תרבות״ ברוסיין״, כפי שנקרא), אחת הוותיקות בגימנסיות העבריות בליטא העצמאית.

הגימנסיה לא היתה מוסד החינוך היהודי היחיד בעיר. בראַסיין היו קיימים בית־ספר עממי של ״יבנה״ (שנוהל על־ידי צבי קירש ואשר עם מוריו נימנו בן־ציון סיקוביץ, חביבה קפלן־סידרר וגב׳ שסקין); ישיבה (שבראשה עמדו הרבנים יחזקאל גולדשלאג, ש. רוז ועוד); ״תפארת בחורים״ (בראשותו של מר אליהו אוליניק); גן־ילדים עברי והמכינות ״תרבות״ שבהנהלת אבא יפה (תחילה בהנהלת המורה לוינזון) ואשר בהן הורו לאה מרגלית ומשה פלוצ׳יק. אולם הגימנסיה היוותה את הקומה העליונה של שני המוסדות האחרונים (הגן והמכינות) והיתה בית־האולפנא העליון להשכלה עברית ויהודית בעיר ובמחוז ואף במחוזות טאווריג וקיידאן הסמוכים.

המהות והדמות של הגימנסיה

בגימנסיה הראַסיינית נלמדו מן המקצועות הכלליים: היסטוריה כללית, ספרות כללית, גיאוגרפיה, טבע, מתימתיקה, פיסיקה והתעמלות; לשונות זרות — ליטאית, גרמנית (אחר־כך צרפתית), אנגלית (אחר־כך לטינית); לימודי חברה, פילוסופיה, פסיכולוגיה ותורת החברה; מלימודי היהדות: תנ״ך, דקדוק עברי, ספרות עברית, תולדות ישראל ומשנת הרמב״ם. נוסף לזה קיים ר׳ אברהם־אליהו פוסל בשביל תלמידי הגימנסיה, שלא על מנת לקבל פרס, שיעורים בתלמוד, במוסר ובתפילה, במסגרת חברת הנוער ״בן־זכאי״ שבניהולו. כך מוזגו בלימודי הגימנסיה תורה ודרך ארץ, וכך מוזגו הללו גם באורח חייהם של תלמידי הגימנסיה ומוריהם כאחד.

במקצועות הלימוד השתדלה הגימנסיה לשמור על רמה נאותה, הקפידה במתן ציונים והחמירה בבחינות. עם זאת טיפלו המורים בתלמידיהם אישית, לעיתים עד כדי הדרכה אינדיבידואלית, שבהוראה מטעימים כיום את חשיבותה במיוחד. בנוסף על ההוראה המחנכת ועל הרוח הלאומית, שבה היו חדורים כמעט כל הלימודים בגימנסיה, לרבות מקצועות כלליים כמו היסטוריה כללית, גיאוגרפיה ואפילו מתימתיקה — נהגו מחנכי הכיתות לכנס תלמידיהם, אם בגימנסיה ואם בבתיהם או בבית אחד התלמידים, בלילות שבת (או בשעות אחרי־הצהריים של שבת) ושוחחו עמם בענייני נימוס ונוהג, בבעיות אקטואליות ביהדות ובעולם, בנושאים ציוניים ארץ־ישראליים ובעניינים כלליים, שאינם נלמדים במסגרת השיעור ואשר רבה חשיבותם להרחבת אופקיהם של התלמידים.

לחינוך החברתי של התלמידים בגימנסיה תרמו גם המסיבות הכיתתיות בסיום שליש ובסוף שנת הלימודים, הטיולים מחוץ לעיר בל״ג בעומר בליווי מחנך הכיתה, תערוכת הציור הפומבית לרגל חג השבועות וכדומה. במיוחד נתפרסמו בראסיין נשפי החנוכה הפומביים, שהיו מתקיימים מדי שנה באולם הקולנוע הגדול. נשפים אלה נועדו להגדלת ההכנסות של הגימנסיה, ומורי המוסד ועובדיו וכן התלמידים וחברי ועד ההורים עמלו רבות להצלחתם.

מובן, שבאווירה זו לא כל בעל דיפלומה ולא כל בקי במקצועו יכול היה להתקבל כמורה בגימנסיה. מן המורה במוסד זה נדרש שיהיה גם בעל שאר־רוח, המחנך את תלמידיו ברוח יהודית־לאומית.

מבין מורים־מחנכים אלה היו ידועים בזמנים שונים בראסיין השמות: אבלסקי, אברהם אודס, שלמה איצקוביץ, גב׳ אלקינד, ד״ר בנימינוביץ, המשוררת לאה גולדברג, שרה גולדמן־פינקל־בראַנד, צבי גינצבורג, משה גינת (קווינט), יהושע גרינברג, ישראל דובניק, משה דמבו, בנימין טוהר (פפילסקי), גב׳ דקטור, עקיבא רותים, משה יפה, ד״ר כהן, ישראל מגנצה, ד״ר ישראל מהלמן, אריה מלאך, סגל, פיינשטיין, לאה פרגמוט, אפרים קפלן, שמואל קפלן, גב׳ קרבוז, ד״ר בתיה רבינוביץ ועוד. לליטאית היו לעיתים גם מורים לא־יהודים, כמו ד״ר יאנושקביץ (לשעבר מנהל הגימנסיה הממשלתית בקיידאן) ומיסביץ, ואף הם ניסו ללמוד ביטויים וניבים עבריים.

העבודה במוסד אורגנה וכוונה על־ידי מנהליו: ד״ר יוסף לוינזון, ד״ר רפאל רבינוביץ, ד״ר צבי רולניק, ד״ר טוביה אריאלי (ליבוביץ), י. סלומון, ד״ר אברהם ברקוביץ והאחרון למנהלים ד״ר דב זילבר. היו אלה ציונים נלהבים וכמוהם היה גם צבי לוין, סגן המנהל הוותיק של הגימנסיה כמעט בכל שנות קיומה.

לצידם של אלה פעל ועד הורים, אשר עזר לפתור את בעיותיו הכספיות של המוסד. יו״ר ועד ההורים היה גדליהו הלפרין, אשר בשנים הראשונות לקיומה של הגימנסיה אף הורה בה בהתנדבות עברית וגרמנית, וסגנו היה ראובן נתנאליס. יחד עם שני אלה טיפלו במסירות בגימנסיה חברים נוספים של ועד ההורים, כמו שמואל־יצחק גר, צמח וולפה, מאיר זוסמנוביץ, רוזה זיו, עו״ד מאכס לוי, סגן ראש־העיר היהודי ליבוביץ, יהושע־השל מגילבסקי, בנימין מירוויש, חיים־צבי פרידמן, ישראל קפלן, צילה רטמן, ישראל שוהם ועוד. לגימנסיה היו גם ידידים רבים באוכלוסיית העיר.

בין כל אלה היו עסקני ציבור בתחומים שונים של הקהילה, ואף מבין מורי הגימנסיה היו כאלה שתרמו תרומה נכבדה לפעילותן של המפלגות הציוניות בראסיין והמנהל ד״ר רפאל רבינוביץ אף היה סגן יו״ר הקהילה היהודית בעיר.

כל אלה יחד היו ראשונים לכל פעולה ציונית בראסיין והם גם שתרמו למען הפיכת הגימנסיה למוסד מרכזי לתרבות העברית בעיר כולה. ועד ההורים וההנהלה אירגנו בהתנדבות הרצאות בנושאים מתחומי הספרות והתרבות העברית, קיימו מזמן לזמן משפטים ספרותיים לציבור הרחב והם הקימו

ספרייה ליד הגימנסיה, אשר שירתה את חובבי התרבות העברית והספרות הלאומית בעיר כולה, בנוסף על הספרייה היהודית הגדולה בעיר שנקראה על שם מנדלי.

גם התלמידים תרמו את תרומתם למוסדם, שעמו הם הזדהו. כבר הזכרנו את טיפולם למען הצלחת נשפי החנוכה לטובת הגימנסיה. הם שפעלו גם למען האדרת שמו של מוסדם החינוכי: תלבושתם המיוחדת, העברית שבפיהם בחוצות קרייה; תנועות הנוער הציוניות, שמהם באו מדריכיהן; מועדוני הספורט של "מכבי", של "מנורה" ושל "הפועל" בראסיין, אשר מבין תלמידי הגימנסיה באו חבריהם — בכל אלה היתה ניכרת תרומתם של התלמידים לעיר ולצביונה התרבותי־העברי.

הגימנסיה שירתה גם את היהודים שמחוץ לראסיין. כאמור, היא היתה בית־האולפנא היהודי העליון גם למחוזות קיידאן וטאווריג. אף ששכר הלימוד בגימנסיות הממשלתיות במחוזות אלה היה נמוך בהרבה מאשר בגימנסיה עברית, היו הורים, שוויתרו על מתן השכלה תיכונית לבניהם בכלל במקום להפנותם לגימנסיות של גויים, מחשש שמא יתרחקו שם הבנים מתרבות עמם ושמא יחללו שבת תוך כדי לימודיהם. אולם בנים להורים אמידים יותר מן העיירות ואף עניים, שלא רצו לוותר על מתן השכלה תיכונית לבניהם, גלו לגימנסיה העברית שבראסיין, כשהוריהם חוסכים לעיתים מפיתם למען חינוך הבנים. כך למדו בראסיין תלמידים אפילו משאוולי וממחוז קובנה שבדרום ומשקוד שבצפון, ומהם ששמם נתפרסם אחר־כך בין פעילי התנועה הציונית ובין האקדמאים היהודיים למקצועותיהם בליטא ומחוצה לה.

שמעה של הגימנסיה יצא איפוא גם מחוץ לראסיין עד שבת־קופה מסויימת תיכנן פרופ' משה שוואבה, בגעגועיו לפינה שקטה לשם עיסוק במחקריו באין מפריע, לעבור מקובנה לראסיין, כדי לנהל בה את הגימנסיה העברית; ואיש חינוך דתי כד"ר יואל זלצברג תיכנן לנהל את הגימנסיה בראסיין ברוח תורה ודרך ארץ, וזאת בטרם הוקמה בשנת 1928 הגימנסיה "יבנה" בקובנה, שהתאימה ברוחה להשקפותיו.

המצב הכלכלי

מאחר שהגימנסיה מילאה תפקיד חיוני בחיי העיר, הפרישו לה מהכנסותיהם הבנק העממי היהודי ואפילו ה"חברה קדישא"; ומאחר שהגימנסיה מילאה תפקיד גם מעבר לגבולות ראסיין, נסעו נאמניה לקובנה הבירה, כדי לגייס בשבילה תמיכה כספית, וסוחרי ראסיין פנו אל המפעלים, שעמם הם סחרו, והשפיעו עליהם לתרום ביד נדיבה למען מוסדם החינוכי. יש שהיו פונים גם אל יוצאי ראסיין ובוגרי הגימנסיה בדרום־אפריקה בבקשה לתמיכה. כן יש לזכור את המכינות של "תרבות", שכבית־ספר עממי הן היו ממלכתיות ומוחזקות על־ידי הממשלה: בהיות המכינות יחד עם הגימנסיה בבניין אחד, נהנתה האחרונה מן ההקצבות הממשלתיות למכינות בחומרי הסקה, במאור וכדומה.

כל המקורות האלה יחד הבטיחו את קיומה של הגימנסיה, והיא אף הגיעה לאולמות ולמעבדות ולבסוף אף לבניין משלה, ובכל זאת רבץ העול הכספי בעיקרו על הוריהם של 180 התלמידים, אשר בגימנסיה ובמכינותיה. אלה היו משלמים שכר לימוד שבין 40 ל־70 ליט לחודש בהתאם לדרגת הכיתה, חלק מהם היו מקבלים הנחות ודלי האמצעים שוחררו מכל שכר לימוד. בהכנסות אלה צריך היה לקיים כיתות של 17 תלמיד בממוצע, ולא היתה כיתה שמספר תלמידיה יעלה על 25, ואף היו כיתות שמנו 13 תלמיד בלבד.

מנהל הגימנסיה הממשלתית בראסיין ומוריה האנטישמיים (במיוחד היו ידועות לגנאי מספר מורות אנטישמיות מגימנסיה זו, בדומה לגב' אדום), שרמתם ודרגתם היו נמוכות בדרך כלל משל סגל ההוראה שבגימנסיה "תרבות" העברית, נתמנו כבוחנים בבחינות הבגרות של הגימנסיה העברית. הללו נהגו להכשיל באכזריות במשך מספר שנים את תלמידי הגימנסיה "תרבות", שהיה עליהם להיבחן שבע־עשרה בחינות חיצוניות לשם קבלת תעודת בגרות (שש בכתב ו־11 בעל־פה). במיוחד נתפרסם אז לשימצה הבוחן ראצווילה, סגן מנהל הגימנסיה הממשלתית בראסיין. בקיום בחינות חיצוניות הוחל אט־אט גם בכיתות נמוכות יותר, כשמנהל הגימנסיה הממשלתית ומוריה הם הבוחנים, המפקחים והמשגיחים. במשך הזמן חוייבה הגימנסיה להורות מקצועות מסויימים, כגיאוגרפיה וכהיסטוריה, בליטאית.

התפתחות זו החלה בערך בשנת 1933, ועם הקמת הבניין החדש לגימנסיה הממשלתית בסוף שנות השלושים — בניין גדול ורחב ידיים — גדל מספר התלמידים היהודיים, שנרשמו ללימודים בית כתליה והיו בתוכם גם בנים למשפחה חרדית קיצונית. בבניין ממשלתי מרווח זה היה משטר פיקוח נוח יותר, מספר בחינות קטן בהרבה, הצלחות רבות יותר בבחינות ומספר מקצועות לימוד מצומצם יותר (באין לימודי יהדות) — עובדות אלו סייעו להגברת הרישום של ילדי ישראל לגימנסיה הליטאית שבראסיין.

הסוף

כתוצאה מהתפתחות זו פחתו ההכנסות, הציבור נעשה אדיש יותר ביחסו למוסד, מספר התלמידים בגימנסיה העברית ירד עד למאה איש ואף למטה מזה. מקצועות מסויימים החלו ללמד בשתי כיתות מדרגות שונות במצורף, רמת המורים ירדה וגם הרוח העברית נחלשה במוסד זה, אשר היה פארה של יהדות ז'אמוט במשך כ־15 שנים.

להדגמת מצב זה נביא כאן שני קטעים ממכתביו העבריים של אחד מנאמני הגימנסיה, גדליהו הלפרין, אל בנו, כותב הטורים האלה, בארץ, שנתחנך בגימנסיה העברית בראסיין.

במכתב מיום ט"ו בתמוז תרצ"ח (14 ביולי 1938) נאמר בין היתר: "מצב הגימנסיה נעשה קשה מאוד ואין יודע מה יהא אתה. קופת החולים דורשת ממנה כחמשת אלפים ליטים ומאיימת לאחוז בכל האמצעים עד כדי מכירת הבית. למורים לא שילמו בעד חודש וחצי — ואין אנו רואים מאין תבוא עזרתנו... ניסינו להעביר מפעל, אבל העיר מתייחסת בקרירות רבה למוסד הלאומי הזה והמפעל לא הצליח".

במכתב מאור לט"ז במרחשוון תרצ"ט (9 בנובמבר 1938) נאמר בין היתר: "לפני כתשע שנים יצאתי פעם החוצה ושמעתי קבוצת מורים מטיילת ברחוב ומדברת אידיש. שלחתי לגימנסיה מכתב התפטרות מוועד ההורים. אז החליטו המורים שוב לשמור על הדיבור העברי, לפחות כלפי חוץ. אולם כעבור שנתיים־שלוש התחילו שוב לזלזל בדיבור העברי. וכך נמשך הזלזול עד היום הזה... וידנו קצרה לעשות משהו נגד זה. אין אנו יכולים לשלם למורים את המגיע להם, והשכר שאנו משלמים

נמוך הוא. אין מבחר של מורים וחייבים לקבל מכל חבא ליד... התקווה לראות בנחמה רפתה, והיאוש והספק הולכים ומתגנבים לתוך הלב..."

כך נמשך המצב עד לסיפוחן של הארצות הבאלטיות לברית־המועצות. אז, בשנת 1940, חשבו עוד, כי על חורבות הגימנסיה העברית תקום בראסיין לפחות גימנסיה אידישאית. אך גם זו לא קמה — והנוער היהודי הלומד נאלץ היה לעבור כולו לגימנסיה הממשלתית.

...וכל מה שאירע אחרי כן הן ידוע גם ידוע — ויהודי ראסיין היו בין הראשונים להיספות, ואחר־כך חרבה גם העיר כולה בימי המלחמה. ובין הנספים רבים מן השמות שהוזכרו ברשימה זו, לרבות האיש, שממכתביו הובאו כאן המובאות, ולרבות בני־ביתו (רעיתו, בן בוגר הגימנסיה ושתי בנות שהיו עוד תלמידות בגימנסיה זו), בני בית אשר במידע שבמכתביהם נסתייע בנם ואחיהם בהכנת הסקירה הזאת לזכר מוסד חינוכי אחד בגולת ליטא, שהיה — ואיננו עוד.

ד"ר רפאל רבינוביץ (ז"ל)

הכשרת המורים לבתי־ספר עבריים

קצרים היו חייה של התנועה העברית בליטא העצמאית, בסך הכל כעשרים שנה, כימות קיומה של מדינת ליטא, מ־1919 עד 1940. במשך תקופה קצרה זו נוצרה והתבססה בליטא, אשר ישבו בה בסך הכל כ־155,000 יהודים, רשת מסועפת של בתי־ספר עממיים ותיכוניים, ששפת ההוראה בהם בכל המקצועות היתה השפה העברית. בבתי־הספר העבריים קיבל רוב הנוער היהודי בליטא את חינוכו והשכלתו, והשפה העברית היתה לשפת הלימוד והמחשבה שלו. ליטא היהודית הפכה להיות, מבחינת בתי־הספר, לארץ־ישראל השניה.

לא קל היה להניח את יסודות הבנין המפואר של חינוך עברי מלא באחת מארצות הגולה. פרט להתלהבות, בה ניגשו עסקני "תרבות" והמורים העבריים לעבודתם, חסרו כל הדברים לקיום נורמאלי של בית־ספר עברי בליטא. חסרו בניינים מתאימים, ספרי לימוד, תכנית מקובלת של הוראת המקצועות הכלליים והעבריים בשלושים ושש שעות הוראה בשבוע, והעיקר — לא נמצא מספר מספיק של מורים, בעלי השכלה כללית, שיוכלו להורות את המקצועות הכלליים בעברית.

למזלה של התנועה העברית הגיעו לליטא בימיה הראשונים פדגוגים בעלי שאר־רוח, יוזמה ומרץ, ואלה הקימו מיד, בראשותו של ישעיהו־יונה טשרנא ז"ל, קורסים למורים. לד"ר טשרנא נלוו יהושע מרגולין ז"ל וד"ר אהרון ברמן ז"ל. אל הקורסים למורים התקבלו בעיקר חניכי ישיבות, שהשפה העברית הספרותית היתה שגורה בפיהם, אך היו נעדרים השכלה כללית ושיטתית. הם למדו בקורסים את השפה העברית החדשה, יסודות החשבון, פרקי טבע, ידיעות ראשונות בתורת הפדגוגיה ותולדותיה.

עם התבססותה של מדינת ליטא החלה הממשלה לדרוש מכל מורה תעודת בית־ספר למורים. כדי למלא אחר דרישה זו נפתח, במקום הקורסים למורים, סמינריון עברי למורים בשם "תרבות" שנתמך על־ידי הממשלה. הדרישות מן התלמידים שנתקבלו היו צנועות מאוד: כדי להתקבל לסמינר הספיקה תעודה של ארבע מחלקות ראשונות של בית־ספר תיכון, היינו של שמונה שנות לימוד, או, לפי המושגים של היום — של גומרי בית־ספר עממי. בסמינר למדו שנתיים לפי התכנית של המחלקות החמישית והששית של בית־ספר תיכון, ונוסף לכך את המקצועות הפדגוגיים וכן זמרה והתעמלות.

תנאי הלימוד ב"קורסים" ובסמינר היו עלובים מאוד. הלימודים התקיימו בשעות אחר־הצהרים, תחילה בבית־הספר העממי "תרבות" שברח' הניימאן בקובנה, ומשם עברו לבית־הספר העממי שעל "ההר הירוק". לא היו מעבדות, לא לטבע ולא למקצועות אחרים. את הלימודים הכלליים למדו לפי הקורס של מחלקות חמישית וששית של בית־ספר תיכון (שנות לימוד ט' ו־י'), ונוסף ללימודים הכלליים למדו ידיעות־יסוד בתורת הפדגוגיה ותולדותיה. מובן שבתנאים אלה קשה היה להעמיד מורים מושלמים, אך המחסור במורים היה כה גדול, שכדי לקיים את בתי־הספר העממיים אשר נוסדו בכל עיירה ועיירה מוכרחים היו להכשיר מורים במהירות ולו על חשבון הכנתם היסודית למקצוע ההוראה.

הקורסים ולאחר מכן הסמינר מילאו את התפקיד שנועד להם והעמידו כמאה ושלושים מורים, שקיבלו סמיכות מהממשלה להורות בבתי־ספר עממיים (יש להדגיש, כי בית־הספר העממי בליטא היה לראשונה בן ארבע שנות לימוד, ורק משנת 1927 — אם זכרוני לא מטעה אותי — הורחבה מסגרתו לשש שנות לימוד).

תודות למורים אלה, שקיבלו את הכשרתם בין כותלי הקורסים והסמינר, אפשר היה לקיים את בתי־ספר עממיים בעיירות ליטא. רוב חניכי הקורסים הסתגלו למקצועם ותוך עבודתם בבתי־הספר רכשו להם הן נסיון בהוראה והן ידיעות פדגוגיות. חלק גדול של המורים חניכי "תרבות" הצטיין בעבודתו, ובית־הספר העממי העברי לא נפל בטיבו מבתי־הספר העממיים בארץ־ישראל.

בשנת 1925, כשכותב שורות אלה קיבל לידיו את הנהלת הסמינר, היו כבר בתי־הספר העבריים בליטא מבוססים והמחסור במורים היה קטן. הגיע הזמן לדאוג לא רק למספר המורים, אלא גם לטיבם. אחרי דיונים ושיקולים רבים הוחלט לסגור את הסמינר ולפתוח במקומו פדגוגיון עברי דו־שנתי לבעלי תעודת־בגרות.

מוסד כזה טרם היה בליטא ובקושי השגנו את הסכמת הממשלה להקמתו. רשיון הממשלה נתקבל בקיץ 1927 ובאותה שנה נפתח הפדגוגיון העברי, שהתקיים עד שנת 1933 והעמיד שלושה מחזורים וכ־100 מורים.

התלמידים לפדגוגיון נתקבלו מתוך בחירה קפדנית. נתקבלו רק תלמידים מוכשרים, וכדי למנוע טעויות בהערכת ידיעותיהם וכשרונותיהם נתקבלו כולם לתקופת נסיון של חודש אחד, בו עמדו על הכשרתם הנפשית להיות מורים ועל ידיעותיהם בעברית ובמקצועות הכלליים ואלה שלא נמצאו ראויים להיות מורים הוצאו כעבור תקופת הנסיון. התוצאות היו טובות מאוד. התלמידים שנשארו קורצו מחומר מעולה. אלה שסיימו את הפדגוגיון קיבלו מטעם הממשלה את הרשות להורות בבתי־ספר עממיים ואת המקצועות העבריים (עברית, תנ"ך) בארבע המחלקות הראשונות של בית־הספר התיכון.

כיוון שנתקבלו לפדגוגיון רק גומרי בית־ספר תיכון, היינו פטורים מלהורות את המקצועות הכלליים ורוב השעורים הוקדשו ללימוד מקצועות הפדגוגיה. כיוצא מן הכלל הקדישו מספר שעורים להשתלמות בעברית, טבע, מלאכת־יד ומוסיקה.

תלמידי הפדגוגיון עסקו בשנה השניה בהוראה נסיונית. כל תלמיד ביקר שעורים בבתי־הספר העבריים בקובנה, בו עמד על דרכי הוראת המקצועות השונים מפי מורים שונים, ואחרי זמן־מה נתן בעצמו שעורים לפי הדרכת מורי הפדגוגיון.

לשם הרחבת אופקיהם של התלמידים נערכו טיולים רבים לערים שונות בליטא וכן לחו"ל, שם ביקרו בבתי־ספר שונים ועמדו על שיטות ההוראה השונות.

כאמור התקיים הפדגוגיון רק שש שנים. בשנת 1933 סגרה ממשלת ליטא את כל הסמינריונים למורים וכן את הפדגוגיון "תרבות", ובמקומם נפתחה פקולטה פדגוגית ליד האוניברסיטה בקובנה. מאותה שנה, הרי כל מי שרצה להיות מורה צריך היה,

אחרי קבלו תעודת־בגרות, ללמוד בפקולטה הפדגוגית (רק הדתיים קיבלו, בהשתדלות מיוחדת, רשות מאת הממשלה לקיים קורסים למורים עבריים בטאֶלז, שהוסיפו להתקיים גם אחרי 1933).

בהביטנו היום לאחור נוכל לומר, שהן הסמינר והן הפדגוגיון מילאו את תפקידם בשלמות. על אף התנאים הגרועים העמידו מורים טובים, ששירתו את בית־הספר העברי בליטא באמונה והשרישו את התרבות העברית במדינה זו. יש להודות על כך לחבר המורים המעולה. נוסף לד״ר טשרנא, יהושע מרגולין וד״ר אהרון ברמן, עבדו בהם הסופר נתן גרינבלט־גורן ז״ל, אפרים־נחום פרוחובניק (פרחיהו) ז״ל, ד״ר אליהו סגל ז״ל, ד״ר אהרון פרומקין ז״ל, מרדכי פרידמן־אלישיב, אליהו בייליס ז״ל ועוד.

חלק מבוגרי הסמינר והפדגוגיון זכה לעלות ארצה והמשיך כאן בהוראה. חלק קטן היגר לקנדה ולדרום־אפריקה, שם נמצאים המורים רבקה ירוזלם, ג. ליבוביץ, א. זיו (כעת בקייפטון) ועוד. כל אלה עוסקים בהוראה במקומות מגוריהם ומשמשים משענת לתרבות העברית בגולה. אך רוב התלמידים נפלו על משמרתם בליטא בשנות השואה מידי הנאצים.

יוזכרו כאן שני האחים צבי ותנחום רוזנצווייג. שניהם הצטיינו כמורים ובידיעתם היסודית את השפה העברית. הראשון התגייס לדיביזיה הליטאית שברוסיה ונפל בקרב עם הנאצים על־יד אוריול. השני נרצח יחד עם כל בני משפחתו בווילקומיר שבליטא, שם עבד כמורה בגימנסיה העברית.

היום, כעבור 25 שנה מיום השואה, ניתן לסכם, כי אם עלו לארץ כ־20,000 יהודים מליטא, הרי בחלקה יש לייחס עליה גדולה זו לתוצאות החינוך העברי בליטא, שהשריש בקרב הנוער את השאיפה להגשמה ציונית במולדת.

ד״ר יצחק־רפאל הלוי עציון (הולצברג)

הזרם החינוכי ״יבנה״ בליטא

לפני מלחמת־העולם הראשונה התרכז החינוך הדתי של ילדי ישראל בליטא בחדרים, תלמודי־תורה וישיבות קטנות וגדולות. לא היו קיימים אז בתי־ספר דתיים לבנות, וגם בשביל בנים לא היו מוסדות חינוך דתיים, אשר בהם תפסו לימודי־חול מקום ניכר.

מלחמת־העולם הראשונה, אשר אחת מתופעות־הלוואי שלה היה גירוש חלק גדול של היהודים מליטא, הרסה את מעמדם של החדרים. בתקופת הכיבוש הגרמני הנהיגו הגרמנים במקומות מסויימים בליטא לימוד חובה ויסדו בשביל ילדי היהודים בתי־ספר מיוחדים, שבהם היתה שפת ההוראה גרמנית והלימודים העיקריים היו לימודי־חול. מוסדות חינוך אלה הפכו אחרי המלחמה לבתי־ספר, אשר בהם היתה שפת ההוראה עברית או אידיש. ביזמתם של עסקני ציבור ואנשי חינוך מקומיים הוקמו, באופן ספוראדי, בערים ובעיירות גם בתי־ספר חדשים, אולם לבתי־ספר אלה לא היתה תכנית אחידה ומגובשת. רק אחרי שנוסדו מחדש הקהילות היהודיות בליטא והתארגנו החיים הציבוריים בהתאם לאוטונומיה הלאומית, שניתנה אז ליהודי ליטא, נתגבשו בליטא שלושה זרמי חינוך שונים: ״תרבות״ (חינוך חילוני, שפת ההוראה עברית); ״קולטור ליגה״ (חינוך חילוני, שפת ההוראה אידיש), ו״יבנה״ (חינוך דתי, שפת ההוראה עברית).

הזרם החינוכי ״יבנה״ הופיע, איפוא, כיורש החינוך הדתי שבחדרים ובתלמודי־תורה, אולם הוא הכניס למסגרת פעולתו ארבעה שטחים חדשים: את החינוך היסודי לבנות, את החינוך התיכון לבנות ולבנים, הכשרת מורים ומורות, ובמידה מצומצמת יותר — את גני הילדים.

מלבד ההרחבה הזאת בהיקף החינוך הדתי, הכניס זרם ״יבנה״ שני חידושים בצורת החינוך הדתי בליטא: א) את השפה העברית כשפת ההוראה בכל המקצועות; ב) לימודי־חול במידה גדולה — באותה מידה שבה נלמדו בשאר בתי־הספר של המדינה, הן הליטאיים והן היהודיים — ובתוכם, כמובן, גם את שפת המדינה. בחדרים ותלמודי־התורה היתה, כידוע, שפת ההוראה אידיש, אולם יש לציין כי גם מצד החרדים הקיצוניים בליטא לא היתה כל התנגדות לעברית כשפת ההוראה והדיבור בין התלמידים — הדיבור העברי בינם לבין עצמם, אם בהברה האשכנזית או הספרדית, היה חובה על תלמידי כל מוסדות החינוך ״יבנה״ בליטא. כמו־כן לא היתה כל התנגדות מצד היהדות החרדית בליטא ללימודי־חול בבתי־הספר הדתיים, אם גם צומצם בכך במידה מסויימת הזמן המוקדש ללימודי־קודש. ביחס לבנות לא היתה, במובן זה, כל שאלה ליהדות החרדית בליטא (חינוך ״יבנה״ היה בלתי מעורב, פרט למקרים לא־רבים יוצאים מן הכלל בעיירות קטנות), ובאשר לבנים, טיפל זרם ״יבנה״ בזמן הראשון לקיומו — מלבד הכשרת מורים, שעל זה ידובר להלן — בעיקר בבתי־ספר יסודיים (בני 4 שנות לימוד, החל מגיל 6), ומהם היו התלמידים עוברים ברובם לישיבות קטנות. רק בשנת 1928, כאשר יסופר להלן, נפתח בקובנה בית־ספר תיכון לבנים ״יבנה״ (בית־אולפנה אוניברסלי לתורה ולמדע) בן 10 שנות לימוד (אחרי 4 שנות לימוד בבית־ספר יסודי) — במקום בן 8 שנות לימוד שבכל שאר בתי־הספר התיכוניים בליטא, ובבית־ספר זה הוקדשו שעות נוספות ללימודי־קודש, בעיקר לגמרא. אולם בשנות השלושים — ובעיקר אחרי שהועמדו בתי־הספר היסודיים בליטא על 6 שנות לימוד — נפתחו על־ידי מרכז ״יבנה״ בעיירות שונות בליטא חדרים ותלמודי־תורה, שבהם למדו, נוסף ללימודי־החול — לימודי קודש, ובעיקר גמרא, בשעות נוספות על אלו שהיו חובה על התלמידים בבתי־ספר יסודיים רגילים של ״יבנה״. יש לציין, כי הממשלה הליטאית התחשבה באופי הדתי המיוחד של מוסדות החינוך ״יבנה״ וקבעה בשבילם מספר שעות גדול יותר ללימודי־קודש מאשר לזרמים אחרים. ראוי להזכיר, כי מחוץ למסגרת בתי־הספר של ״יבנה״ היו קיימים בליטא חדרים בודדים אחרים, כמו החדר של ״אגודת ישראל״ ות״ת ״יגדיל תורה״ בקובנה.

לימודי־החול במוסדות החינוך ״יבנה״ בליטא לא היו בבחינת תוספת בלבד ללימודי־קודש, כשם שגם לימודי־הקודש לא היו ״תוספת״ ללימודי־חול — כל הלימודים היו חדורים ברוח היהדות הנאמנה באהבת תורה ויראת שמים, באהבה לעם ישראל ולארץ־ישראל, ויצרו שלמות הרמונית אחת. הדרישה היסודית של ״יבנה״ היתה, שכל המורים, גם אלה של לימודי־חול, יהיו דתיים בדעה ובמעשה ויתנו לתלמידיהם חינוך דתי הן על־ידי הוראה המתאימה לדרישות החינוך הדתי והן על־ידי אישיותם והתנהגותם הדתית בחייהם הפרטיים.

הזרם החינוכי ״יבנה״ בליטא הוקם ואורגן על־ידי הסתדרות ״צעירי ישראל״ ויש בכך משום ״כיבוד אב״, אם ברשימה היסטורית על זרם ״יבנה״ בליטא יוקדש מקום מיוחד לתיאור ראשיתה של ההסתדרות הזאת, אשר פעולותיה בליטא היו בעיקר בשדה החינוך.

בראשית מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1915, נוסד בווילנה קיבוץ לומדי תורה ובני ישיבות, שנמלטו לווילנה מהמקומות הקרובים לחזית. קיבוץ זה מנה כ־300 איש, ובו היו בני ישיבה שנטו לציונות, וכאלה שהתנגדו לה, וכאשר הצטרף לקיבוץ זה ר׳ יצחק שמואלוביץ הי״ד (שעליו ידובר להלן), שהיה תלמיד ישיבת הרב ריינס ז״ל בלידא, נוסדה אגודת בני ישיבה בשם ״צעירי מזרח״. חברי האגודה היו מתאספים בכל שבת לשמוע הרצאות — בעברית — על נושאים תנ״כיים, על תולדות חיבת־ציון וציונות וכדומה. אחד מחברי האגודה היה גם ר׳ יצחק קופילוביץ הי״ד, שמילא אחר־כך את התפקיד של מנהל מרכז ״יבנה״.

כאשר הוקמה שוב — על־ידי הרב ר׳ ברוך הורביץ ז״ל (אב״ד דאלקסוט וגיסו של הרב ר׳ משה־מרדכי אפשטיין ז״ל) — ישיבת ״כנסת ישראל״ בסלאבודקה, עברו רבים מבני הקיבוץ הווילנאי, ובתוכם גם ר׳ יצחק שמואלוביץ, לסלאבודקה, ושם נוסדה בין בני הישיבה, בתחילת שנת תרע״ו, אגודה חשאית בשם ״בית ישראל״. מטרת אגודה זאת היתה: ״להקים דור חדש של רועים רוחניים בישראל, שיהיו ראויים למשמרתם הנכבדה, על־ידי הכשרתם המיוחדת להפיץ רוח התורה והיהדות פנימה וחוצה, שיצטיינו באהבה ומסירות לעם ולכל קדשיו

ובעבודה בלתי נפסקת לטובתו, אחדותו ותחייתו השלמה והאמיתית בארצו ובארצות פזוריו" (מ"תקנון" האגודה).

את האמצעים להשגת המטרה הזאת ראו חברי האגודה (לפי התקנון הנ"ל):

א. ב"ידיעה עמוקה ורחבה בתורת ישראל לכל מקצועותיה: תנ"ך, ש"ס ופוסקים, אגדה וחכמת ישראל (הפילוסופיה הישראלית, הקבלה, החסידות ועוד)".

ב. ב"ידיעה מקפת בדברי ימי ישראל וידיעה מספיקה בדברי ימי העמים".

ג. ב"ידיעה הגונה בהשכלה כללית".

אחת החובות, שהוטלה על כל חבר "בית ישראל", היתה ל"השתמש תדיר בשפה העברית בדיבור ובכתב".

בתכנית האגודה ובתקנותיה כבר גלומה, איפוא, כל התכנית של חינוך "יבנה" בליטא.

האגודה הזאת, אשר הרוח החיה בה היה ר' יצחק שמואלוביץ, הקימה גם "אגודת נואמים צעירים", שהתאמנו במלאכת הנאום וההרצאה.

אחרי המהפכה הבולשביסטית חזרו חבריה הפעילים של האגודה לווילנה, ובהסכמתו של ר' חיים־עוזר גרודזנסקי ז"ל יסדו שם, בחשון תרע"ט, את הסתדרות "צעירי ישראל", אשר קיבלה את התכנית של האגודה "בית ישראל".

מייסדי ההסתדרות הזאת בווילנה היו: ר' יצחק שמואלוביץ, ר' יצחק קופילוביץ, ר' ישראל קרומר ז"ל (בן הרב של רחובות, ר' שלמה־יהושע קרומר ז"ל), מר יהודה הלפרין ז"ל (חבר "הפועל המזרחי", שעלה ארצה והתגורר בעפולה. ביסוד רשימתי זו על "צעירי ישראל" מונחות בעיקר הידיעות שקיבלתי ממנו), מר יצחק־ליב ברקמן ז"ל (חבר "הפועל המזרחי", שעלה ארצה והתגורר בכפר אברהם על־יד פתח־תקוה), והרב יוסף־ליפמן גורביץ (שהיה אחר־כך רב בקהילת מלבורן באוסטרליה).

הסתדרות "צעירי ישראל" השתתפה בשנת תרע"ט בבחירות לוועד הקהילה בווילנה וזכתה בשני צירים — ר' יצחק שמואלוביץ, שנשא את נאומיו בוועד הקהילה בעברית, והרב גורביץ.

אחרי שנכבשה וילנה על־ידי הסובייטים — בינואר 1919 — עברה ההסתדרות הזאת לליטא הקובנאית, ונוסף על המרכז בקובנה הוקמו סניפים רבים בעיירות שונות בליטא. בין החברים הפעילים של "צעירי ישראל" בליטא יצויינו מלבד אלה שהוזכרו לעיל: הרב אברהם־אליהו קפלן ז"ל (מי שהיה אחר־כך דוצנט בבית־המדרש לרבנים של הילדסהיימר בברלין — תלמיד חכם מובהק, הוגה דעות, סופר ומשורר, מחבר ההמנון של "צעירי ישראל" — "לדור", שנתקבל לאחר מכן כהמנון של "יבנה"); הרב חיים־זלמן קרון הי"ד, ממייסדי הגימנסיה העברית לבנות "יבנה" בקובנה (אחרי זה נתמנה רב בפוקרוי ושם נרצח עם כל משפחתו ועם בני עדתו בהתחלת כיבוש ליטא על־ידי הנאצים); הרב ר' ישראל סתם ז"ל מקאֶלם; הד"ר ליאו דויטשלנדר ז"ל, ר' נפתלי־צבי־יהודה סמונוב ז"ל, הרב ר' אליהו־מאיר בלוך ז"ל, ר' שמואל שרשבסקי ז"ל — עסקן ציבורי, חבר הוועד הלאומי של יהודי ליטא, והרב ר' חיים־מרדכי קאטץ ז"ל, חתנו של הגרי"ל בלוך ז"ל ואחר־כך ראש ישיבת טאֶלז בקליבלנד בארצות־הברית.

באלול תרע"ט התכנסה בקובנה הוועידה הארצית הראשונה של "צעירי ישראל" בליטא. אם בווילנה הצטמצמה פעולת הסתדרות "צעירי ישראל" בבחירות לוועד הקהילה, הרי בליטא הקובנאית התרכזה פעולתה בעיקר בשדה החינוך — אם כי גם פה לא נטשה לחלוטין את העבודה הציבורית הפוליטית, באשר היא היוותה את הכוח התוסס בקרב היהדות החרדית בליטא, ובוועידתה הראשונה תפסה בעיית החינוך את המקום העיקרי. בציבור ההורים הדתיים בליטא גברה אז התביעה לבתי־ספר דתיים, ותביעה זאת נתקלה בהיעדר מלמדים ומורים דתיים. הוועידה החליטה, איפוא, על פתיחת קורסים למורים דתיים, וקורסים אלה של "צעירי ישראל" נפתחו בט"ו בשבט תר"פ — עוד לפני שהוקם מרכז "יבנה" — ונמשכו עד פסח תרפ"א. תלמידי הקורסים היו בני־ישיבה, שהחליטו כ"הוראת שעה" להתגייס לעבודת ההוראה בבתי־ספר דתיים, וביניהם היו גם כמה מוסמכים לרבנות. המנהל הרשמי של הקורסים היה ד"ר ל. דויטשלנדר, ואילו המנהל בפועל היה ר' יצחק שמואלוביץ. כמרצים בקורסים אלה שימשו: ד"ר דויטשלנדר (פסיכולוגיה ופדגוגיה), ד"ר יוסף קרליבך הי"ד (גיאוגרפיה של ארץ־ישראל), הרב אברהם־אליהו קפלן (תלמוד והיסטוריה), ר' יצחק שמואלוביץ (תנ"ך ועברית), ד"ר הלברשטאט ז"ל — שהיה אחר־כך מורה בבית־המדרש למורים "מזרחי" ונפטר בירושלים — (מתימטיקה ופיסיקה). 26 צעירים גמרו את הקורסים וקיבלו תעודת מורה, ואחדים מהם שימשו אחר־כך מורים בישראל.

ביזמת "צעירי ישראל" נקראה בחול המועד פסח תר"פ בקובנה האסיפה המכוננת ליסוד מרכז "יבנה". ראשי המשתתפים באסיפה זו היו: הרב הראשי אב"ד דקובנה ר' אברהם־דובער כהנא שפירא ז"ל (יו"ר), הרב ר' ברוך הורביץ ז"ל מאלקסוט ("אגודת ישראל"), הרב ר' ישראל־ניסן קרק ז"ל ("מזרחי"), ר' אלחנן אלטנברג הי"ד ("מזרחי"), הרב שרגא־פייבל רוזן הי"ד ("אגודת ישראל"), ר' שמואל־חיים לוין הי"ד ("מזרחי"), ר' דוד לוין הי"ד ("אגודת ישראל"), ר' שמואל שרשבסקי ("אגודת ישראל"), מלבד, כמובן, הפעילים של "צעירי ישראל": ר' יצחק שמואלוביץ, הרב ח.ז. קרון, ר' יצחק קופילוביץ, ר' ישראל קרומר, ר' נפתלי־צבי־יהודה סמונוב ואחרים. באסיפה זו הוכרז על הקמת מרכז "יבנה", שקיבל תחת חסותו את הקורסים למורים של "צעירי ישראל" ואת בתי־הספר הדתיים שהיו קיימים למעשה במקומות שונים בליטא, ואף ניגש לפתיחת בתי־ספר "יבנה" במקומות חדשים. בשנה הראשונה לקיום מרכז "יבנה" נפתחו בליטא 40 בתי־ספר "יבנה" ולשנה שלאחריה הוגשו למרכז "יבנה" דרישות לפתיחת בתי־ספר ב־80 מקומות נוספים. חסרים אמנם מספרים סטאטיסטיים מדוייקים, אבל לא תהיה זו משום הפרזה אם נקבע, כי למעלה משליש של כל בתי־הספר היהודיים בליטא היו שייכים לזרם "יבנה". הדרישה לבית־ספר מזרם מסויים היתה מוגשת למיניסטריון להשכלה על־ידי ההורים, והמיניסטריון היה מתחשב ברצון ההורים במידה שיכלו להשיג מורים מזרם הרצוי להם. רק מראשית שנות השלושים החלה הממשלה הליטאית לאחד שני בתי־ספר קטנים מזרמים שונים. אולם כמעט בכל המקרים עלה בידי היהדות החרדית למנוע איחוד בית־ספר "יבנה" עם בית־ספר מזרם אחר.

כאמור, השתתפו בהקמת הזרם החינוכי "יבנה" בליטא הן אנשי "אגודת ישראל" והן אנשי ה"מזרחי" — "צעירי ישראל"

יצרו את "מפלגת הבינים" — וב־10—12 השנים הראשונות לקיומו של זרם "יבנה" היה הוא זרם חינוכי דתי בלתי מפלגתי. רק בשנות השלושים גברה בו — ובהסתדרות "צעירי ישראל" עצמה — השפעת "אגודת ישראל".

מנהל מרכז "יבנה" היה, במשך כל זמן קיומו של המרכז, ר' יצחק קופילוביץ הי"ד, שעבד למען החינוך הדתי בחריצות ובמסירות ללא גבול. על מסירותו לחינוך הדתי תעיד העובדה הבאה: אחרי סגירת מוסדות החינוך של "יבנה" על־ידי הסובייטים, עבר ר' יצחק קופילוביץ לעיר מולדתו וילנה, ובעצם ימי ה"אקציות" בגיטו קובנה על־ידי הנאצים הגיע ממנו פתק ובו שאלה — אם יש מקום לפעולה בשדה החינוך, כי במקרה זה מוכן הוא, על אף הסכנות הנוראות, לבוא לקובנה... (כאשר נתקבל בגיטו פתק זה, לא היה כבר בחיים ר' יצחק שמואלוביץ, שאליו נשלח הפתק...).

בחינוך "יבנה" תמכו כל רבני ליטא, ובין חברי מרכז "יבנה" היו גם מגדולי הרבנים: הרב הראשי ואב"ד דקובנה ר' אברהם־דובער כהנא שפירא, הרב ר' ברוך הורביץ מאלקסוט, יו"ר אגודת הרבנים בליטא הרב שלמה הלוי פיינזילבר הי"ד מקידאן, הרב אליהו־מאיר פייבלסון ז"ל מקופישוק, הרב יצחק־אייזיק הירשוביץ הי"ד מווירבאלן, הרב נחום־ברוך גינזבורג הי"ד מיאנובה וקיבארט, הרב יהודה־בן־ציון זקש ז"ל מנאָמוקשט, ואחרים. ולכבוד גדול לעצמו חושב כותב שורות אלה, כי גם הוא, יחד עם אנשי חינוך ועסקני ציבור אחרים, היה חבר מרכז "יבנה".

כאשר התארגן מרכז "יבנה" עמדה בראש דאגתו הבעיה של הכשרת מורים ומורות. עם סגירת הקורסים למורים של "צעירי ישראל" בפסח תרפ"א נפתח בקובנה הסמינריון למורים "יבנה". מנהלו הראשון היה המלומד הידוע מר פ. גץ, אשר ניהל גם את הקורסים למורים של "צעירי ישראל" אחרי שד"ר דויטשלנדר עזב את ליטא. בקובנה התקיים הסמינריון למורים "יבנה" עד שנת תרפ"ג והוציא מחזור אחד של מורים.

כדי להגביר את רוח החינוך הדתי בסמינריון, החליט מרכז "יבנה" להעמידו תחת השפעתה הישירה של אחת הישיבות הגדולות, וראש ישיבת טאֶלז, הרב ר' יוסף־ליב בלוך ז"ל, הסכים שתהיה זו הישיבה שלו. בשנת תרפ"ג עבר הסמינריון למורים "יבנה" לטאֶלז — תחת הנהלתו של כותב השורות האלה. ניהלתי אותו, בהפסקה של שתי שנים (תרפ"ה ותרפ"ו), עד שעליתי ארצה בשנת תרצ"ג. בהיעדרי — ואחרי שעזבתי את ליטא — שימשו כמנהליו: ד"ר יואל זלצברג ז"ל, מר שלום שוחט ז"ל, מר י. שניידר הי"ד ומר שלמה טרכטנברג הי"ד.

סמינריון זה היה בעצם הסמינריון היחיד בליטא למורים יהודיים, כי זרם "תרבות" קיים רק קורסים פדגוגיים דו־שנתיים, ובזרם ה"קולטור־ליגה" לא היה כל מוסד להכשרת מורים. הסמינריון למורים "יבנה" היה בן 4 שנות לימוד והתקבלו בו תלמידים שעברו קורס של 4 כיתות ראשונות של גימנסיה (אחרי 4 שנות לימוד בבית־ספר יסודי) או שעמדו בבחינות כניסה מתאימות. וכיון שרובם המכריע של תלמידי הסמינריון היו בני־ישיבה, התקיימה לידו מכינה, לשם הכנת התלמידים לבחינות כניסה אלו. 3 שעות בכל יום — השעות שלפני הצהרים — היו מוקדשות ללימוד התלמוד מפי ר"מים ידועים, שכיהנו גם כמנהלים הרוחניים של הסמינריון, כדי להאציל עליו רוח של ישיבה. הר"מ הראשון היה הרב ר' יצחק־אייזיק הירשוביץ הי"ד, שכיהן אחר־כך כרב בווירבאלן. אחריו שימש כר"מ ומנהל רוחני חתנו של ראש הישיבה ואב"ד דטאֶלז ר' יוסף־ליב בלוך, הרב ר' אברהם־מרדכי וסלר הי"ד. השואה השיגה אותו בהיותו רב בפלונגיאן, ושם נרצח ב־11 ביוני 1941 עם כל משפחתו. מנהל ענייני הסמינריון — ואחר־כך, אחרי שהרב וסלר עזב את טאֶלז, גם ר"מ — היה הרב ר' ש. ח. דיניס הי"ד, גיסו של הרב ר' אברהם־יצחק בלוך הי"ד, ראש הישיבה דטאֶלז, ובנו של הנדבן הידוע מחרקוב ר' בנימין־ביניש דיניס ז"ל (נפטר בתל־אביב). השעות של אחר־הצהרים היו מוקדשות לתנ"ך, לעברית וללימודים כלליים, בקורס של בית־ספר תיכון עברי (מגמה ריאלית), וללימודים מקצועיים — פדגוגיים — פסיכולוגיה, תורת החינוך ותולדות החינוך ומתודיקה של המקצועות. מלבד שפת המדינה — ליטאית — נלמדה גם שפה זרה — גרמנית, כמו בכל בתי־הספר התיכוניים בליטא. בחינות הגמר של הסמינריון "יבנה" היו ממשלתיות, בהשתתפות בא־כוח משרד החינוך, ותעודת הגמר של הסמינריון היתה מקנה גם זכות כניסה לאוניברסיטה יחד עם הזכות להורות בבתי־ספר יסודיים. בוגרי סמינריון "יבנה" הצטיינו — ברובם הגדול — בנאמנותם לחינוך הדתי ובמסירותם לכל קדשי ישראל. הסמינריון "יבנה" התקיים בטאֶלז עד כיבושה של ליטא על־ידי הסובייטים והוציא 10 מחזורים.

מרכז "יבנה" טיפל גם בהכשרת מורות. בשנת תרפ"ג נפתחו ונוהלו על־ידי כותב שורות אלה בטאֶלז קורסים דו־שנתיים "יבנה" למורות, ו־12 תלמידות הקורסים האלה עמדו בסוף שנת תרפ"ד בבחינות ממשלתיות וקיבלו תעודות מורה. בשנים תרפ"ח ותר"ץ פתחתי וניהלתי בטאֶלז פדגוגיון חד־שנתי למורות "יבנה". לפדגוגיון זה נתקבלו לשם הכשרה פדגוגית בוגרות של בתי־ספר תיכוניים עבריים וכ־60 מורות סיימו את חוק לימודיהן במוסד זה בשני מחזורים. הביקוש למורות "יבנה" היה גדול, ומרכז "יבנה" סידר ללא קושי בעבודה את כל המסיימות.

בתחילת שנת הלימודים תרצ"ח נפתחה ליד הסמינריון העברי למורים "יבנה" בטאֶלז כיתה מיוחדת למורות, בהנהלתו של הרב חיים נוסבוים (אחר־כך מנהל ת"ת בטורונטו, קנדה), ובשנת תרצ"ט גמרו את הכיתה הזאת 31 מורות.

גדול היה חלקו של זרם "יבנה" גם בחינוך העברי התיכוני בליטא — מ־14 בתי־ספר התיכוניים העבריים בליטא היו 4 שייכים לזרם "יבנה": הגימנסיות העבריות לבנות "יבנה" בטאֶלז, בקובנה ובפוניבז', והגימנסיה העברית לבנים "יבנה" או "בית־האולפנא האוניברסאלי לתורה ולמדע" — בקובנה. הוותיק והפרוטוטיפוס לכולם היתה הגימנסיה העברית לבנות "יבנה" בטאֶלז, שנוסדה בשנת תרפ"א.

בדברי על הגימנסיה העברית לבנות "יבנה" בטאֶלז ובהיזכרי על החינוך בעיר בכלל אינני יכול שלא להזכיר את דמותו המופלאה והדגולה של הרב ר' יוסף־ליב בלוך זצ"ל, רבה של טאֶלז וראש ישיבתה. אחד הרבנים הגדולים והקנאים ביותר של ליטא — היה הוא הראשון שהבין את הנחיצות של חינוך עברי דתי־מודרני לבנות ולבנים. עוד בשנת תרע"ה, אחרי כיבוש ליטא הצפונית על־ידי הגרמנים במלחמת־העולם הראשונה (היינו, 6 שנים לפני יסוד מרכז "יבנה"), כאשר הנהיגה הממשלה הגרמנית חובת לימוד בבתי־הספר הממלכתיים

הגרמניים ליהודים, תבע הקמת בית־ספר מודרני־דתי שיתאים לדרישות הממשלה ויתנהל ברוח התורה והיראה. בהתאם לתביעתו זו נוסדו אז בטאָלז שני בתי־ספר לבנים, אחד בשביל מתחילים ואחד בשביל ילדים מגיל 9, ובשנת תר״פ אוחדו שני בתי־ספר אלה לבית־ספר אחד בשם ״בית חינוך״, בהנהלתו של ר׳ יהושע גולוב ז״ל. בית־ספר זה הפך אחר־כך לבית־הספר היסודי הממלכתי לבנים ״יבנה״ בטאָלז. בשנת תרפ״א נפתח גם בית־הספר היסודי הממלכתי לבנות ״יבנה״ בטאָלז, ומנהלו הראשון היה מר שלמה טרכטנברג הי״ד.

הרב ר׳ יוסף־ליב בלוך לא נרתע מלהכניס גם לימודי־חול במכינה לישיבת טאָלז, וכאשר החליטה ממשלת ליטא לשחרר את בני הישיבות מחובת הצבא בתנאי שתינתן להם השכלה של 4 כיתות ראשונות של בית־ספר תיכון, הסכים לכך, שתלמידי המכינה ילמדו לימודי־חול בקורס האמור בשעות של אחר־הצהרים והערב. בשנת תרפ״ח ניתנו הלימודים הללו בהנהלתו של כותב השורות האלה.

אומץ־לב ובטחון בכוח התורה והיראה ששפע מישיבת טאָלז, גילה הרב ר׳ יוסף־לייב בלוך גם כאשר הסכים להעביר לעיר ולקבל תחת חסות הישיבה את הסמינריון העברי למורים ״יבנה״. אמנם, בתחילה, הוא היה ״מפריש״ לסמינריון זה את בני־הישיבה אשר לא עוררו תקוות רבות שיהיו גדולי תורה, אבל אחר־כך, כאשר הרגיש בצורך הגדול שמורי ״יבנה״ יטפחו את רוח הישיבה בבתי־הספר היסודיים ״יבנה״, הוא גייס למטרה זו רבים מבני־הישיבה הטובים ביותר ו״שלח״ אותם ללמוד בסמינריון.

בהשפעתו של ראש ישיבת טאָלז נוסדה בשנת תרפ״א הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בעיר — הראשון לכל בתי־הספר התיכוניים העבריים הדתיים בליטא — על־ידי העסקנים ר׳ אבנר אוקליאנסקי הי״ד (חתנו של הגאב״ד מטאָלז), ר׳ מאיר גורביץ ז״ל, ר׳ לייב גרצוביץ הי״ד, ר׳ אליעזר־מרדכי דוידוב הי״ד, ר׳ פנחס הלפן הי״ד, האחים י. ומשה פוליבניק הי״ד (האחרון שימש במשך שנים רבות כמזכירה של הגימנסיה), ר׳ אליעזר רבינוביץ ז״ל, הרב ר׳ אליהו־מאיר בלוך ז״ל והרב ר׳ חיים־מרדכי קאטץ ז״ל. שני האחרונים — בנו וחתנו של הגאב״ד מטאָלז — שימשו במשך זמן קיומה של הגימנסיה, בזה אחר זה, יושבי־ראש ועד ההנהלה שלה.

כמנהלי הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בטאָלז שימשו: ד״ר י. לוי (כעת בישראל), מר שמואל צוקרמן־אבינעם (אחר־כך חי ונפטר בתל־אביב), כותב השורות האלה (במשך 10 שנים מתוך 18 שנות קיומה של הגימנסיה), הגב׳ ד״ר ח. לויטן־שרשבסקי (רעיתו של ר׳ שמואל שרשבסקי), כעת פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת בר־אילן, ד״ר י. זלצברג ז״ל, מר ש. שוחט ז״ל ומר י. שניידר הי״ד. בין המורים שעבדו בה יוזכרו: הרב ח. ז. קרון הי״ד, ר׳ יצחק שמואלוביץ הי״ד, ר׳ צבי־יהודה ספוז׳ניקוב הי״ד, הרב ד״ר מ. בורר הי״ד, שהיה אחר־כך רב בגולדינגן, הגב׳ גוטה־ריסל ברוידה ז״ל (נפטרה בא״י), הגב׳ ח. פוגרמנסקי ז״ל (אחותו של הגאון והצדיק הרב ר׳ מרדכי פוגרמנסקי ז״ל), הגב׳ הינדה רבינוביץ הי״ד (אחותו של ר׳ אברהם־אליהו קפלן ורעיתו של הרב מפראָן ר׳ חיים פוהן הי״ד, נרצחה בפראָן בספטמבר 1941), הגב׳ שרה־לאה הלפן הי״ד (נרצחה עם רוב נשי טאָלז ב־ז׳ אלול תרצ״א) — שתי האחרונות היו בוגרות המחזור הראשון של הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בטאָלז, ויבדלו לחיים: ד״ר עמנואל שרשבסקי (כעת רופא בבת־ים), אחיו ד״ר יעקב שרשבסקי (כעת מורה בבית־הספר התיכון העירוני הדתי לבנות בתל־אביב), מר יהודה וולגמוט ז״ל, מי שהיה אחר־כך מנהל הגימנסיה העברית הדתית בריגה, ד״ר אליעזר בלוך (כעת רב בגרמניה), והגב׳ ח. אכסלרוד (כעת מורה בבית־ספר ״בית יעקב״ בניו־יורק). הגימנסיה היתה המפורסמת בליטא ומחוצה לה הן ברמת הלימודים הגבוהה (בית־ספר תיכון במגמה ריאלית עם לימוד מוגבר של שפות זרות — גרמנית ואנגלית) והן במתח החינוך הדתי. היא העמידה 12 מחזורים — הראשון בשנת 1926.

הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בקובנה נוסדה על־ידי כותב שורות אלה בשנת תרפ״ה והעמידה 8 מחזורים (הראשון בשנת תר״ץ). מנהליה היו, מלבד כותב שורות אלה: הרב ד״ר דוד קרליבך ז״ל, מי שהיה אחר־כך רב ומנהל הסמינריון למורים בקלן ומורה בסמינריון למורים ״מזרחי״ בירושלים, הרב ח. ז. קרון הי״ד, ד״ר י. זלצברג ז״ל ומר אליהו טייץ הי״ד. בין מוריה יוזכרו: שרגא־פייבל הלפרין הי״ד, מר פנחס ניימרק הי״ד, הגב׳ חיה חוואס־לוין הי״ד — בוגרת המחזור הראשון של הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בטאָלז, ותיבדלנה לחיים הגב׳ גיטה יפה־מושקט, אף היא בוגרת המחזור הנזכר (כעת במריאטה, ארצות־הברית) והגב׳ בתיה הלר, ששימשה אחר־כך מפקחת על החינוך הגופני בישראל.

הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בפוניבז׳ נוסדה על־ידי הרב ר׳ יוסף־שלמה כהנימן ז״ל בשנת 1928. בין מוריה יוזכרו: ד״ר י. קובר (כעת מורה בסמינריון למורות ״בית יעקב״ בירושלים) וד״ר אליעזר בלוך, שנזכר לעיל.

הגימנסיה העברית לבנים ״יבנה״ בקובנה (״בית־אולפנא אוניברסאלי לתורה ולמדע״), אשר נפתחה כאמור בשנת 1928 כבית־ספר תיכון מיוחד בן 10 שנות לימוד, הספיקה להעמיד רק שני מחזורים. מנהלה בפועל היה ר׳ יצחק שמואלוביץ. בין מוריה יוזכרו: ד״ר י. זלצברג (שהיה המנהל הרשמי של המוסד), ר׳ י. א. טוריצקי הי״ד, מר צבי גיטלזון הי״ד, מר חיים גליק הי״ד, מר משה לוין (בעלה של המורה חיה חוואס) הי״ד, מר ח. פולונסקי הי״ד, הגב׳ צילה הורביץ (בתו של הרב ר׳ ברוך הורביץ מאלקסוט), הגב׳ אסתר גייליס־שוורץ — בוגרת הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בטאָלז והפדגוגיון העברי ״יבנה״ בטאָלז, ותיבדל לחיים הגב׳ שושנה יפה־הולצברג, בוגרת המחזור הראשון של הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בטאָלז (כעת מנהלת בית־הספר ״שפיצר״ בירושלים).

בראשית קיומו נתקל החינוך התיכון של ״יבנה״ בקושי מיוחד — מחסור במורים דתיים בעלי השכלה אקדמית, והוא נאלץ להעסיק מורים כאלה מגרמניה, בעיקר מתוך שורות האקדמאים הגרמנים שבאו ללמוד בישיבות ליטא. את רובם משכה אליה ישיבת טאָלז. אולם במשך הזמן גדל בליטא, בעיקר מתוך שורות החניכות והחניכים של ״יבנה״, דור אקדמאים מצעירי ליטא, ובאוניברסיטה הליטאית היחידה בקובנה התקיים איגוד מגובש של סטודנטים ואקדמאים חרדים בשם ״מוריה״. ביזמת איגוד זה נקראה בשנת 1932 בריגה ועידה של אקדמאים חרדים מהארצות הבאלטיות, והוקם ארגון באלטי של אקדמאים יהודים דתיים. בהשפעתו של חינוך

"יבנה" נוצרה איפוא והתארגנה בליטא אינטליגנציה דתית, והיא עמדה לשמש גרעין של ריכוז לאינטליגנציה הדתית בכל הארצות הבאלטיות.

מלבד למוסדות החינוך של "יבנה" עצמם, דאג מרכז "יבנה" בליטא גם להקמת מוסדות־עזר חשובים לחינוך "יבנה".

בחנוכה תרפ"ט נערכה הוועידה הראשונה של מורי "יבנה" בליטא, ובה הוחלט להקים הסתדרות מורי "יבנה" בליטא (הדחיפה הראשונה לכך ניתנה על־ידי המחזור השלישי של הסמינריון למורים "יבנה" בטאֶלז). תקנון ההסתדרות הזאת אושר על־ידי הממשלה בשנת תר"ץ. מטרת ההסתדרות של מורי "יבנה" היתה לא־מקצועית, אלא בעיקר דתית פדגוגית: לעזור למורי "יבנה" בעליה ביהדות ובהשתלמות המקצועית. מרכז "יבנה" היה עורך מפעם לפעם, יחד עם הסתדרות מורי "יבנה", שעורי השתלמות למורי "יבנה". מרכז "יבנה" הקים גם בית־נופש למורי "יבנה" על גדות הניימאן בקולאטובה, על־יד קובנה, וגם שם ניתנו שעורי השתלמות.

ראוי לציין, כי ביזמתו של מר דוד איציקוביץ הי"ד, בוגר המחזור הראשון של הסמינריון למורים "יבנה" בקובנה, מנהל בית־הספר היסודי לבנות "יבנה" בקובנה ומזכיר אגודת הרבנים בליטא, הוקמה בשנת 1932 בקולאטובה קייטנה "ישורון" לתלמידי "יבנה" (וכן לתלמידי ישיבות קטנות וגדולות), ושם ניתנו גם שעורים בחקלאות בשביל גינות עירוניות וכדומה. בשנת 1937 היו בקייטנה זו למעלה מ־400 תלמידים.

כדי לתת הכשרות לצעירים ולצעירות להיחלץ במסגרת דתית בלתי־מפלגתית לבנין הארץ, הוחלט — במסיבה שבה השתתפו ראשי הישיבה ועסקני חינוך "יבנה" בטאֶלז, ושנערכה בחול־המועד פסח תרצ"ג בדירתו של כותב השורות האלה — על ייסוד "החלוץ הדתי", שהקים חוות־הכשרה אחדות. בתחילת פעולתו של ארגון זה עמד בראשו התלמיד־חכם המובהק, אחיו של ר' אברהם־אליהו קפלן וחתנו של הרב אהרן באקשט משאוולי, ר' אייזיק רבינוביץ הי"ד (נרצח יחד עם חותנו בראשית כיבוש ליטא על־ידי הנאצים). "החלוץ החרדי", שהיה קודם בלתי מפלגתי, הפך אחר־כך ל"חלוץ אגודאי". ראוי גם לציין, כי כבר בשנת 1920 עלתה ארצה קבוצה קטנה של "חלוצי צעירי ישראל".

הזרם החינוכי "יבנה" בליטא היה פופולארי לא בקרב החרדים ה"מובהקים" בלבד. כאשר התארגן בשנת תר"ץ מפעל עזרה לחינוך "יבנה" בליטא, עמדו בראש מפעל זה, יחד עם הרב הראשי הגאב"ד דקובנה ר' אברהם־דובער כהנא שפירא ז"ל, מר חיים־מאיר ויצמן ז"ל (אחר־כך בעל בית־החרושת לגפרורים "נור", נפטר בחיפה), ר' לייב בלום מקובנה הי"ד, ר' פישל בער מראסיין, ר' איסר־בר וולף, מר ל. אוז'ינסקי ואחרים.

*

בשנת 1940, עם כיבוש ליטא על־ידי הסובייטים, נסגרו כל מוסדות החינוך "יבנה" יחד עם כל מוסדות החינוך העבריים האחרים בליטא (בחנוכה, שנת 1938, התקיימה עוד הוועידה הארצית האחרונה של מורי "יבנה"), ובשואה הגדולה הושמדו על־ידי הנאצים ימ"ש רוב רובם של מורי "יבנה".

יורשה לי לחרות כאן על מצבת הזכרון לחינוך "יבנה" בליטא — מלבד שמות המורים והמורות שהוזכרו לעיל — את גורלם הטראגי של המורים והמורות, אשר עליהם הגיעו אלינו ידיעות, בעיקר מן הירחון "מהחורבן האחרון" שיצא לאור אחרי המלחמה במינכן, בעריכתו של מר ישראל קפלן, בוגר הקורסים למורים של "צעירי ישראל" בשנת תרפ"א ואשר עם עלייתו לארץ היה מורה בתל־אביב. הנני מביע לו בזה את תודתי העמוקה על הפרטים הרבים שמסר לי — ושנכנסו ברשימה זו — הן על ראשית צמיחתו של זרם "יבנה" לפני שבאתי לליטא והן על הסוף האיום.

בימי המלחמה הראשונים נרצח מר אברהם הירשוביץ, בוגר הפקולטה למשפטים, מנהל ומורה ב"תלמוד תורה" של סלאבודקה.

בשנת 1941, בעת הטבח ההמוני ביהודי ליטא בראשית יולי, נרצחו בקובנה: ר' שרגא־פייבל הלפרין, ר' שלמה טרכטנברג, פנחס קליף, מנהל בי"ס "יבנה" בבית־היתומים. ב"אקציה" של ספטמבר 1941 נרצחו ר' יצחק שמואלוביץ — מייסד "יבנה" בליטא, אשתו אלה שוורץ־שמואלוביץ, מנהלת "בית יעקב" בליטא, וילדיהם (שפת הדיבור בביתם היתה עברית), שרה גיטלביץ־הלפרין, בתו של ראש הישיבה ר' שמחה גיטלביץ הי"ד, בוגרת הפדגוגיון של "יבנה" בטאֶלז, ר' שלמה סידרר, ר' יצחק אניקשט, תלמיד חכם וסופר, מוותיקי המורים העבריים בליטא.

ערב ראש־השנה תש"ב נפטר בגיטו קובנה ד"ר יואל זלצברג, מנהל של גימנסיות "יבנה" ומחבר של מחקר רפואי (בליטאית) נגד החוק לאיסור השחיטה, שעמד להתקבל בליטא.

ב"אקציה" של חודש חשון תש"ב נרצחו: ר' י. א. טוריצקי, ר' שרגא־פייבל לופיאנסקי, ר' חיים־נחום סטרליץ — מהמלמדים המפורסמים בקובנה, ר' משה נוביחוביץ, מעסקני ה"מזרחי", ור' דוד לוין, מעסקני "אגודת ישראל" (שניהם עסקו באירגון "חדרים" בגיטו קובנה). ב־26.10.43, בפעולת הגירוש של יהודי ליטא לאסטוניה, גורשו חיה חוואָס־לוין, בעלה משה לוין ובתם, שם ניספו. בראשית יולי 1944, בפעולת החיסול של גיטו קובנה, ניספו ר' שרגא־פייבל רוזן, ממייסדי "יבנה", והמורה פייגה פייבלסון־שלפוברסקי, בתו של הרב אליהו־מאיר פייבלסון מקופישוק, בוגרת הסמינריון למורים "יבנה" בטאֶלז.

במחנה שטוטהוף, שאליו גורשו רבות מהנשים היהודיות עם חיסולו של גיטו קובנה, ניספו חנה הורביץ־סניג (בתו של הרב ר' ברוך הורביץ מאלקסוט ואשתו של ר' שמואל־אבא סניג, הרב הצבאי של ליטא ואחר־כך רב ראשי במינכן), והמורה אסתר גייליס־שוורץ.

בתקופה שבין יולי 1943 עד מאי 1945 ניספו במחנות שונים: ר' דוד איציקוביץ, המורה חיים גליק, אליהו טייץ — מנהל הגימנסיה "יבנה" לבנות בקובנה, פנחס ניימרק, אהרון פונק (בוגר המחזור הראשון של הסמינריון "יבנה" בקובנה, מנהל בית־הספר העממי "יבנה" בטאֶלז ואחר־כך בשאוולי), המורה הדסה הירשוביץ־לוין (בוגרת הפדגוגיון "יבנה" בטאֶלז, כתבה יומן בעת הכיבוש הנאצי ונפטרה במינכן אחרי השואה. בנה הקטן ניצל והועלה לארץ־ישראל). ועוד רבים אחרים, בתוך שאר קדושי ליטא. ארץ, אל תכסי דמם!

*

הזרם החינוכי "יבנה" בליטא היה אחת התופעות המפוארות בחייה של יהדות ליטא. הוא שאף ואף הצליח למזג את ערכי הנצח של תורת השם עם הטוב והנעלה ביותר שבתרבות האנושית. ב"יבנה" טופחה ונשמרה ההרמוניה בין מצוות התורה ובין השאיפות הלאומיות של נפש היהודי.

ישמשו נא שורות דואבות אלו זכרון־נצח למפעל החינוכי "יבנה" בליטא, ובתוך מחרוזת הפנינים היקרות של כתר תורה, חכמה ויראת שמים, שתרמה יהדות ליטא לעם היהודי, יתנוסס לתפארה גם שמו של הזרם החינוכי "יבנה" בליטא!

בית־הספר האידי בליטא העצמאית

כל בתי־הספר האידיים בארצות הבלטיות, על כל זרמיהם, קשורים היו בגורלה של האוטונומיה היהודית בארצות הללו. דבר זה נכון גם ביחס לליטא, אשר מוסדות האוטונומיה היהודית שם לא התערבו מבחינה עקרונית, אפילו בשנות זהרם, בשאלת החינוך. אולם התקופה הקצרה של פריחה ולבלוב לא הביאה כל טובה לבית־הספר האידי, והתקופה הממושכת של שנות ירידה וחיסול, שהגיעה אחר־כך לאוטונומיה היהודית ולהשפעה המדינית היהודית בכלל — תקופה זו פגעה בבית־הספר האידי יותר מאשר בבתי־הספר של הזרמים האחרים. בית־הספר האידי לא נהנה מהגדולה היהודית, אבל לעומת זאת סבל יותר מאחרים מהנגישות הכלליות, קודם מצד הדמוקראטים־הנוצרים — המפלגה הקאתולית־השמרנית — ואחר־כך מצד המשטר הפאשיסטי־למחצה של הנשיא סמאַטונה.

בית־הספר האידי בליטא סבל רבות מהמערכה המדינית המיוחדת במינה, שלא איפשרה לבית־ספר זה לחסות בצילו של אפוטרופוס מדיני תקיף. בליטא נוצר אז מעין קשר רעיוני־היסטורי, שקשר את בית־הספר האידי עם מגמת השמאל הקיצוני שבציבוריות היהודית. דבר זה קבע כבר מלכתחילה, שבית־הספר האידי לא יוכל לנצל את המצב הנוח, אשר נוצר בשנות ה״ינקות״ הראשונות שלו.

אכן, ההתחלה הבטיחה רבות ונצורות. מצד אחד עזרו הגרמנים מבחינה מסויימת ליסודו של בית־הספר האידי: משטר הכיבוש הגרמני הקים בליטא, בשנות מלחמת־העולם הראשונה, בתי־ספר אשר מחד כאילו הוכר בהם העיקרון של הוראה בשפת האם ומאידך שררה שם המגמה של כפיית הלשון הגרמנית על ילדי ישראל. אולם למעשה יצא, שחלק מן המורים, מהם מתוך כוונה ורצון ואחרים מחמת חולשתם בידיעת הגרמנית, ניהלו את הלימודים באידיש. הוראה זו של חצי־אידיש וחצי־גרמנית לא תמיד היתה בלתי ליגאלית, אף על פי שבתי־הספר עמדו בפיקוחם של מפקחים גרמנים. היו גם ילדים שלמדו בבתי־הספר האידיים הראשונים, אשר הוקמו בריכוזי הפליטים היהודים ברוסיה וחזרו יחד עם הוריהם לליטא.

ואמנם הוקמו בשנות הלימודים הראשונות, ב־1918/19 ו־1919/20, עשרות בתי־ספר עם שפת הלימוד באידיש. רובם היו מהטיפוס שנקרא ״בתי־ספר של פשרה״. הם נפתחו, ובחלקם גם הוחזקו, על־ידי הקהילות, שהיו אז בשלב בראשית ו״תוהו ובוהו״. בחלקם היו בתי־ספר אלה המשך של בתי־הספר מטעם שלטונות הכיבוש הגרמניים. כמעט בכל מקום היה אופיים בלתי מפלגתי או על־מפלגתי. יש לציין, כי מאמציהם הראשונים של עסקני החינוך בעברית התרכזו בעיקר בשטח החינוך התיכוני, בגימנסיות, ובמקומות רבים לא התעניינו ביותר בחינוך העממי.

בשנת קיומם השלישית תקפה את בתי־הספר האידיים מחלת קדחת קשה. עוד בשנת 1919 הוקמה בקובנה ה״קולטור־ליגה״ היהודית. מייסדה היה העסקן הבלתי־מפלגתי נ. שובל, שהצטרף אחר־כך ל״פולקיסטים״ (ה״עממיים״). ה״קולטור־ליגה״ כללה אנשי־רוח, שעניינם היה אך ורק חינוך עממי, ומאידך חוגים מסויימים מה״בונד״ וממפלגות סוציאליסטיות אחרות, שהיו פעילות בקובנה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. אולם ב״קולטור־ליגה״ גברו והלכו הלכי הרוח השמאלניים. השנים היו שנות המאבק של ״הקומוניזם הצבאי״ בברית־המועצות הצעירה, וליטא הלא היתה כה קרובה לכל התסיסה המהפכנית הזאת. רבים מאנשי־הרוח הסוציאליסטיים הללו לקו בסחרחורת וטיפחו אשליות מופרזות. ה״בונד״ של ״הפועלים היהודים״, שהיתה לו מאחוריו מסורת די ארוכה בכמה וכמה מעיירות ליטא — עמדתו היתה חזקה למדי גם בקובנה. אך ה״בונד״ התחסל בתקופה מוקדמת דווקא בליטא העצמאית, שם התמזג עם המפלגה הקומוניסטית — ו״לא נודע כי בא אל קרבם״.

בחוגי־בתי־הספר היהודיים בערי הקרת לא היתה להם, למומרים הטריים הללו, שליטה מיוחדת, ואילו בקובנה, במרכז, הצליחו הללו לדחוק בהדרגה את רגלי החוגים האחרים של האינטליגנטים היהודים העממיים. וכדרכם של הקומוניסטים בכל מקום אף הצליחו להשתלט על הנהלת ה״קולטור־ליגה״. מיד כינסו ועידה (ביולי 1921), וליתר תוקף הביאו מעין קומיסאר מברית־המועצות, שהגיע באופן בלתי ליגאלי לוועידה והכתיב שם את ההחלטות. וההחלטות היו: חבר ב״קולטור־ליגה״ יוכל להיות רק מי שהינו מאוהדיו של ה״אינטרנציונאל השלישי״; בבתי־הספר המסונפים ל״קולטור־ליגה״ אסור ללמוד תנ״ך ועברית; הכתיב צריך להיות הכתיב הייבסקי ״עמעס״ במקום ״אמת״.

שום מסע נגד בתי־הספר היהודיים, ואפילו העקשני והבלתי צודק ביותר מצד מתנגדים עקרוניים ועקביים, לא גרם להם נזק כה חמור כמו ההחלטות הללו של ״תומכיו״, כביכול, של בית־ספר זה. בוניהם הראשונים והחשובים של בתי־הספר היהודיים בליטא, אלה שהתכוונו באמת אך ורק לבית־ספר באידיש או להתפתחות התרבותית של המוני העם הפשוטים — אלה פשוט גורשו והורחקו מן ההנהלה. היו גם כאלה, שמרוב חיבה לעבודה בשביל בתי־הספר ומרוב תקוות שתלו בבתי־ספר אלה ובשיעורי הערב שלידם להעלאת הרמה התרבותית של המוני העם העניים — נשארו ב״קולטור־ליגה״ כמעין אנוסים מודרניים. הם התעטפו בטלית אדומה יותר מאשר התאים הדבר להשקפותיהם ובלבד שיאופשר להם להמשיך לעבוד למען בית־הספר האידי. טיפוס אדם מסוג זה היתה **הלנה כצקלס**, העסקנית האידיאליסטית ללא רבב, המורה לדוגמה והמחנכת העממית הנאמנה והמסורה. אולם גם אלה שהורחקו לא גילו די אומץ כדי לארגן מיד במקום קבוצה שניה, שתהא במפורש למען בית־הספר באידיש ובה בעת נגד ה״קולטור־ליגה״. בימים ההם היה גם קשה לאידישאים, לסוציאליסטים ולפולקיסטים לצאת ברמה נגד השמאל. לא בלי גאווה מציין כותב שורות אלה את קריאתו, בסוף 1921 ובמשך כל שנת 1922, להקים התאחדות של אידישאים מתונים כדי שבית־הספר האידי לא ישאר ללא תמיכה ציבורית. אך קריאתו היתה קול קורא במדבר.

איך השפיעה איפוא המהפכה ב״קולטור־ליגה״ על בתי־הספר באידיש? חלק שמרו אמונים ל״ליגה״ וקשרו בה את

גורלם גם להבא, מהם ביודעים ומהם בלא־יודעים, כיוון שלא בכל העיירות הקטנות ידעו אל נכון מה באמת התרחש בקובנה. רוב בתי־הספר הנמוכים בעיירות השונות נשארו נבדלים אחד מהשני, ללא מרכז, תלויים לגמרי בנסיבות מקומיות ובחילופיהן התדירים (לפעמים היו תלויים במורה זה או אחר, ובשניים־שלושה עסקנים). בתי־ספר בודדים, על פי רוב אחרי פשרות מסויימות, לא עצרו כוח לעמוד בפני הלחץ של עסקני החינוך העברי מזה ושל החוגים הדתיים מזה, ולאט־לאט הסתלקו והתחסלו, אחדים עוד בשנת הלימודים 1921/22, אחרים בשנים הבאות. בתי־ספר ספורים בלבד זכו להתקבל בחסותה של חברת החינוך הפולקיסטית, שקמה אך בשנת 1926.

ועידת הקהילות הראשונה, בינואר 1920, היתה עסוקה ראשה ורובה בבעיות השיקום הכלכלי ולא היה לה זמן ואף דעתה לא היתה פנויה לבעיות בתי־הספר והחינוך. ועידת הקהילות השניה, בפברואר 1922, התקיימה אחרי שכבר התגבש הסדר של פשרה מיוחד במינו: המוסדות המרכזיים של האוטונומיה היהודית — השר לעניינים יהודיים וה״נאציונאל־ראט״ היהודי — הם נייטראליים מבחינה פורמאלית ואינם מתערבים בחייהם הפנימיים של בתי־הספר. הם מגינים על זכויותיהם של בתי־הספר מכל הסוגים כלפי חוץ. מנקודת השקפתי, היתה גישה זו בלתי נכונה מבחינת האוטונומיה היהודית, כיוון שהיא שללה ממנה את החישוב ביותר, נטלה את נשמתה. הדבר היה בלתי נכון גם מבחינה פוליטית טהורה, כיוון שהחליש את הענין החיוני שהיה להמונים היהודים באוטונומיה, וגרם לכך, שכוחות אויבים מבחוץ יוכלו לחסלה בנקל. אולם בוועידת הקהילות השניה לא השמיע איש קול מחאה (אף לא הפולקיסטים שהשתתפו בה) בשעה שאישרו רשמית את העמדה, כי קיימים שלושה זרמים מוכרים בשטח החינוך: ״תרבות״, ״יבנה״ ו״קולטור־ליגה״.

לכאורה, מנקודת מבט שטחית, היה הדבר צודק. ואילו לאמיתו של דבר הורע על־ידי כך מצבו של בית־הספר האידי במידה עצומה. כשם שאי־התערבותה של הממשלה במאבק הכלכלי גוררת תמיד את עלייתו של הגביר — כך גם במאבק תרבותי זה מן ההכרח היה שהזרם של ״תרבות״ (ובקהילות ספורות — זרם ״יבנה״) יתגבר על חשבון הזרם החלש ממנו. ברצונה הטוב של הקהילה המקומית היה תלוי, לעתים קרובות, ענין הדירה לבית־הספר, ענין המורה. כן היה תלוי בה הדבר אם השלטון המקומי הכללי אמנם ישלם בעד הדירה, ידאג להסקה ולמאור וליתר הציוד, כדרוש לפי החוק. חיכוכים מקומיים ונימוקי תחרות יש בהם, כידוע, יותר כדי לקלקל את השורה מאשר בשעה שאותה השאלה נידונה בשלב יותר גבוה, תוך גישה כללית ונרחבת של גוף יהודי־כללי. וכך נתגלגלו הדברים שבתי־הספר היהודיים התענו וכמשו תחת לחצם של מתנגדיהם המקומיים בעלי ההשפעה, החזקים מהם ועשירים מהם.

מדוע איפוא רצו ה״תומכים״ השמאלניים של בתי־הספר היהודיים במצב כזה של שלושה זרמים עצמאיים וכביכול בלתי־תלויים? מפני שלא גורלם של בתי־הספר נגע אל לבם, אלא עמדתם־הם מסביב לבתי־ספר אלה. שכן, אילו היתה קיימת השגחה כלשהי או הסדר כלשהו מצד המוסדות המרכזיים של האוטונומיה היהודית, הרי הדעה וההשפעה שלהם על חלק מבתי־הספר היהודיים היו מתנדפות כעשן.

באסיפה היהודית הלאומית בליטא אשר נבחרה בבחירות דמוקראטיות ישירות והתקיימה בנובמבר 1923, תפסה שאלת החינוך מקום בראש ושימשה נושא לוויכוח גדול בשאלת התרבות בכללה. שם הגנו הפולקיסטים על עיקרון של בית־ספר עממי אחיד ועל־מפלגתי, שיעמוד מעל לזרמים וישרת את הכל על סמך פשרה (אידיש — שפת הלימודים, עברית במידה רבה, לימודי דת לאלה שרצונם בכך). ברם, פתרון מרחיק־לכת כזה לשאלת החינוך לא הגיע, כמובן, לכלל מימוש. אפילו הפשרה המינימאלית שנתקבלה באסיפה הלאומית — אידיש כלימוד לחוד בבתי־הספר העבריים, ועברית בבתי־הספר האידיים — אף היא לא הוגשמה, לא על־ידי ״תרבות״ ולא על־ידי ה״קולטור־ליגה״. אגב, כבר התקרבה שעת שקיעתה של האוטונומיה היהודית בכלל, וההחלטה של מחלקת החינוך של ה״נאציונאל־ראט״ היהודי ערכה הממשי היה זעום ביותר.

יחסם של השלטונות לבית־הספר האידי הלך הלוך ורע. גברה ידה של המשטרה החשאית — ה״זיוואלגיבה״. המשטר כולו בשנים ההן (1923—1924) היה קאתולי־שמרני ובמידה ידועה אף ריאקציוני. בציד על הקומוניסטים היו נאסרים תכופות מורים ועסקנים של בתי־הספר האידיים, ביחוד משיעורי הערב למבוגרים. נעשה קשה יותר ויותר לנהל את התעמולה למען בית־הספר האידי, אפילו למען בית־ספר שהוא במפורש אנטי־קומוניסטי, כיוון שבקרב חלק גדול של הציבור היהודי ושל חוגי השלטון הלכה והתחזקה הכרת הזהות בין אידיש כשפת לימודים ובין שמאלנות פוליטית. מצד אחד שימש הדבר נשק דמגוגי בידיהם של עסקנים ״נלהבים״ מן הזרמים האחרים, שלחמו נגד בית־הספר האידי; מאידך יותר ויותר נעשו קשים ומרים חייו של בית־הספר האידי — מכל צביון פוליטי שהוא — מחמת החשדות וההפרעות מצד הממשלה. פעם, בשיחה ממושכת עם תת־שר, נזדמן לי לשמוע תשובה כזאת על זכויותיה של שפת־האם: ״אבל מדוע נאסרים רק מורים אידישיסטיים?״

בשנת 1924 סגרה הממשלה לגמרי את ה״קולטור־ליגה״. בתי־הספר שהיו נספחים אליה סבלו רבות. אמנם רוב בתי־הספר למתחילים מטיפוס זה הוסיפו להתקיים, כיוון שמבחינה משפטית־רשמית היה כל בית־ספר מוסד בפני עצמו, אבל סגירתה של ה״קולטור־ליגה״ הכניסה ערבוביה גדולה לבתי־ספר אלה. כמה מורים נאסרו, מהם נאלצו לעקור ממקומותיהם, לברוח או לרדת למחתרת וליהפך בלתי־ליגאליים. באופן ישיר סבלו בתי־הספר־של־ערב לנוער המתבגר ולמבוגרים. הללו נחרבו במקומות רבים. כן סבלו הרבה הספריות העממיות שליד סניפי ה״קולטור־ליגה״ בערי־השדה. על פי רוב התגוללו הספרים בארגזים אצל עסקנים נאמנים. במקרים אחדים פשוט החרימה הבולשת את הספרים כולם, כיוון שביניהם נמצאו אחדים שכשרותם היתה מפוקפקת בעיני הבלשים הבורים.

נוסדה אז כתחליף חברה בשם ״חובבי דעת״ בראשותו של ד״ר משה מאטיס, שהיה קרוב לפולקיסטים. ההנהלה, ברובה, היתה כשרה. לאט לאט פגה התעניינותם של הקומוניסטים היותר נלהבים בקיום קשרים הדוקים עם בתי־הספר, אם כי, באמצעות אישים מסויימים, לא התירו לגמרי את המושכות מידיהם. בתקופה ההיא נשאה הלנה כצקלס (יחד עם ד״ר ש. לוין) בעול הדאגה לקיום בתי־הספר האידיים, שהיו שייכים קודם ל״קולטור־ליגה״. החברה החדשה הקימה מחדש מספר

ניכר של ספריות עממיות בערי־השדה. ברשותה נמצאה גם הספריה הגדולה בקובנה. בהדרגה שוקמו מחדש גם מספר בתי־ספר־ערב. כמו כן דאגה החברה לספק לבתי־הספר את המורים הדרושים ועזרה ביסודם והחזקתם של שיעורים למורים. החברה "חובבי דעת" קיימה לאחר מכן יחסי שלום עם "חברת מפיצי השכלה" הפולקיסטית, בשנות המשבר הכלכלי הקשה ואחרי כן, כשהתנהגות זו הוכתבה גם על־ידי הקו הכללי של החזית העממית.

החברה "חובבי דעת" לא יכלה לחשוב אפילו על תפיסת עמדות חדשות. די היה לה בקשיים שבהחזקת בתי־הספר הקיימים. במשך 15 שנים, בין 1924 ו־1939, היה מספר בתי־הספר ותלמידיהם כמעט יציב: כ־15—16 עד 18—20 בתי־ספר למתחילים, ומספר כזה לערך של בתי־ספר־ערב. כמעט בכל מקום שהיה בו בית־ספר למתחילים היה קיים גם בית־ספר־ערב, על פי רוב בהנהלתו של המורה הראשי של בית־הספר לילדים. הסדר זה היה יותר נוח מבחינת החוק וגם מטעמי חסכון והמחסור במורים. בתי־ספר עממיים היו קיימים במקומות הבאים: קובנה (כמעט כל הזמן היו קיימים כאן שלושה בתי־ספר עממיים), שאוולי, פוניבז׳, אוטיאן, וילקומיר, מאליאט, יאנובה, קיידאן, פלונגיאן, בירז׳, ראקישוק, רמיגולה, יוסוואִין, אניקשט, יורבורג, קופישוק, צ׳ייקישוק ובכמה מקומות נוספים. אף על פי כן, גדול היה חורבנם של בתי־הספר העממיים האידיים. אחרי חיסולם של בתי־הספר הראשונים, כגון אלה שבמאריאמפול ובווילקובישק, באו סגירות נוספות של בתי־ספר בטלז, ראדווילישוק, קראָטינגה ובנקודות אחרות.

מספר התלמידים בבתי־הספר העממיים נע במשך 15 השנים בין 1300 ו־1700. בבתי־ספר־ערב ירד מספרם בהרבה במחצית הראשונה של 15 השנים: מאלפיים ל־1200 בערך. יותר מאוחר עלה מספרם בהדרגה. מלבד אלה היו קיימים כמה גני־ילדים לבני עניים (בקובנה, בתקופות מסויימות, 2—3 גנים כאלה; בווילקומיר, בשוואלי ולעתים במקומות נוספים). מספר הילדים בגנים היה בין מאתיים ושלוש מאות. יש גם להזכיר את 25 הספריות בערך, שכרגיל אף הן היו קשורות בבתי־הספר באמצעות אותו חוג עסקנים ומעוניינים.

*

בשנת 1926 בא אקלים חדש למדינת ליטא: הגיעו לשלטון ה"ליאודינינקאי" — המפלגה העממית, הפולקיסטים הליטאים. רק עתה קיבלה "חברת מפיצי השכלה" הפולקיסטית מעמד חוקי. היוזם היה חיים רפאלוביץ. היו"ר — ד"ר מנדל סודרסקי, שתפס עמדה זו עד הגירתו לאמריקה בשנת 1938. חברה זו לקחה תחת חסותה את כל בתי־הספר הבודדים באידיש, שנלחמו לקיומם בנפרד, ללא תמיכה ציבורית ממרכז מאורגן כלשהו, ובראשם — הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר.

גימנסיה זו נפתחה עוד באוגוסט 1920. הצדדים בבית־הספר באידיש, מבעלי הדעות הראדיקליות, טענו כי "גימנסיות הן ענין לבורגנים ואין הן מעסקנו". עמדה זו היתה, כמובן, מופרכת מעיקרה, שכן כיצד אפשר להקים מסגרת חינוכית על בסיס של ארבע שנות לימוד בבית־ספר למתחילים בלבד? כך נוצר מצב של "שלוש עשרה ואחת", היינו 13 גימנסיות **בעברית** ורק אחת באידיש (דבר זה היה בשנת 1923). והיה זה באמת מזרויותיה של מלחמת הלשונות, שהמאבק העקשני הממושך ביותר התנהל דווקא סביב הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר. האם היה זה בגלל העובדה, שגימנסיה זו ניסתה מראשיתה לפלס לה דרך חדשה לקראת סינתזה והיתה תמיד חדורה־ספוגה רוח לאומית? למדו שם עברית 4 פעמים בשבוע, ותנ"ך — 3 פעמים בשבוע. למדו דברי ימי ישראל במידה רבה. מבחינה עקרונית ובלחץ השאיפה לחיים, נמנעו בגימנסיה זו ככל שיכלו מלהיתפס לאותו הגוון השמאלני, שהיה בעוכרם של יתר בתי־הספר. מנהלה הרשמי היה עסקן "פועלי ציון" ל. לאמפרט, וממלא מקומו היה הפולקיסט יודל מארק. כמורים שימשו: א. אפרת ורעיתו, בתו של הד"ר שמשון רוזנבוים (העסקן הציוני הוותיק והשר לענינים יהודיים בממשלה הליטאית); מ. גולדברג, י. י. גלאס, עקיבא גולנפול ורבים אחרים, בעלי השקפות מתונות בתכלית. אף על פי כן נתמכה הגימנסיה העברית, שהוקמה בווילקומיר כמוסד מתחרה, על־ידי גופיה המרכזיים של "תרבות" במידה גדולה מאשר הגימנסיות האחרות (משך זמן מסויים נתמכה הגימנסיה העברית בווילקומיר גם על־ידי העתון הציוני המרכזי "די אידישע שטימע").

הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר זכתה לשם טוב באשר להישגיה בלימודים. בשנות השיא היו לה כמאתיים וחמישים תלמידים. בשנים הראשונות קיבלה תמיכה מ"פיפלס רליף קומיטי" האמריקני, אשר בראשו עמד ברוך צוקרמן. לאחר מכן קיבלה תמיכה מהממשלה, שהוגדלה בשנת 1926, אלא שסבלה קשה מהמשבר הכלכלי בראשית שנות השלושים. מספר התלמידים, ביחוד בערים אחרות, ירד בהרבה ואחרי חיים קשים משך 13 שנה, לאחר שהספיקה להוציא 10 מחזורים, נסגרה הגימנסיה. גימנסיה זו פעלה רבות בקביעת המונחים באידיש לשטחי הלימודים במקצועות השונים בבית־ספר תיכון. היא היתה חדורה רוח אידיאליסטית ובוגריה היו פעילים בשטחים שונים ובמגמות שונות.

בשנות קיומה האחרונות נתמכה הגימנסיה במידה רבה על־ידי "חברת מפיצי השכלה", שלקחה תחת חסותה גם את הפרוגימנסיות בנות 4 השנים בפוניבז׳ (המנהל — פ. שימשלביץ) ובשאוולי (המנהל — ב. קאסין). תומכה העיקרי של הפרוגימנסיה בקובנה (המנהל — מ. ליוושין) היה עוזר פינקלשטיין, ציר הסיים ומנהיג של ה"פאלקספארטיי". אחרי שהגימנסיה למסחר (אחר־כך: גימנסיה על שם שלום עליכם) התפתחה יפה — התמזגה אתה גם הפרוגימנסיה. הגימנסיה למסחר הקובנאית חייה היו קלים בהרבה מאלה של הגימנסיה הריאלית בווילקומיר. היא התנהלה על־ידי הד"ר ש. לוין, זכתה לעסקנים־הורים בעלי מרץ וגדלה ללא הפסק. בשנת 1938 היו בה כ־400 תלמידים. היא לא קיבלה תמיכה מהממשלה, אבל הכנסותיה משכר־לימוד כיסו כמעט 80 אחוז מתקציבה ואת היתר לא קשה היה לקבל ממוסדות שונים. בחייה הפנימיים נטתה הגימנסיה המסחרית בקובנה יותר לראדיקאליות מאשר הגימנסיה בווילקומיר. מאז 1939 היתה זו הגימנסיה היחידה באידיש בליטא.

*

בפיקוחה של "חברת מפיצי השכלה" נמצאו גם כמה בתי־ספר עממיים: ביורבורג, אניקשט, ועוד. בשנות 1938/1937 למדו במוסדות החינוך של החברה כ־800 תלמידים. נוסף

לזה היו לחברה ספריות בפוניבז', קושידאר, אניקשט, סיאד, יורבורג, מריאמפול, ועוד. מספר התלמידים עלה לאחר מכן, וכך עזרה החברה להתחזקותו של בית־הספר האידי בקובנה, שאוולי ופוניבז', אבל התפתחות זו נפסקה עם פרוץ המלחמה.

*

כל השנים תחת משטרו של סמאָטונה (מאז דצמבר 1926, כשהפיכת הימין מיגרה את המשטר הפרלמנטארי של המפלגה העממית) היו שנים של קיצוצים בלתי פוסקים בסמכויותיו של בית־הספר של המיעוט היהודי בליטא, שהיו מוגבלות בלאו הכי. החלו להתערב יותר ויותר בקביעת תכנית הלימודים והחלו לדרוש לימוד השפה הליטאית וגיאוגראפיה בליטאית אפילו בבתי־הספר למתחילים. אחר־כך באו לידי המסקנה, שילדי ישראל עולים לה למדינה יותר מדי בהוצאות לחינוכם. החלו איפוא למזג בתי־ספר ממגמות שונות כדי לקמץ בהוצאות המנהלה. כמעט בכל מקום הונהג הסדר, שלא המורה בבית־הספר האידי נתמנה כמנהלו של בית־הספר היהודי המאוחד (על־ידי כוחות מבחוץ). לשבחם של המנהלים ממגמות אחרות ייאמר, שכמעט איש מהם לא ניצל את שלטונו לפיצוצו של בית־הספר האידי מבפנים. הרגש הכלל־יהודי ידו היתה על העליונה יותר בשעת שקיעתה של האוטונומיה מאשר בימי הזוהר שלה. היו גם מקרים שכיתות בתי־הספר האידי צורפו לבתי־ספר ליטאיים, ודבר זה כפה עליהם לימוד ליטאית במידה גדולה מדרישותיה של התכנית הרשמית. הממשלה שילמה את משכורת המורים, אבל התחילו לדרוש שבחלקו של כל מורה יפלו יותר ויותר תלמידים. כיוון שבתי־הספר היהודיים לא יכלו להסתפק במורה הרשמי שהממשלה שילמה את משכורתו — נאלצו להעסיק מורה נוסף בלתי רשמי, שמשכורתו כוסתה על־ידי תרומות, או שהמורה הרשמי נאלץ היה לתת ממשכורתו לחברו הבלתי רשמי... כך צימצמה הממשלה הליטאית בהדרגה את זכות החינוך בשפת־האם או בשפה הלאומית, ואחר־כך השתדלה להנמיך את קומתו של בית־הספר היהודי לדרגה ירודה ביותר.

אולם על אף כל הקשיים והמכשולים הללו השתדלו בתי־הספר האידיים לשמור על רמה נאותה של הלימודים. כמעט מדי שנה אורגנו תערוכות של עבודות התלמידים. ביחוד הצטיינו בשנים האחרונות של ליטא העצמאית התערוכות של הגימנסיה המסחרית הקובנאית. נערכו כינוסי מורים — ואפילו באורח בלתי ליגאלי — שבהם דנו בשאלות פדגוגיה ומתודיקה, הוּשמעו הרצאות על דרכי החינוך המודרני וארגונם של בתי־הספר. מבתי־הספר צמחו ועלו ספרי לימוד, ביחוד הספרים ללימודי הטבע מאת הלנה כצקלס. עם הגימנסיה הריאלית בווילקומיר קשור ספר הדקדוק הראשון בלשון אידיש בשביל בתי־הספר — "דקדוק לבתי־הספר בדוגמאות ותרגילים" מאת יודל מארק (הוצאה ראשונה — קובנה, 1921 ; הוצאה שניה — ברלין, 1923). גם בשדה תכניות הלימודים סללו בתי־הספר העממיים והגימנסיות דרכים חדשות. הניתוק מווילנה והקשרים הרופפים עם בתי־ספר יהודיים בארצות אחרות השפיעו כמובן בכיוון שלילי, אבל מאידך שימשו דחיפה ליצירה עצמית. אף על פי כן יש להדגיש את ההינתקות הזאת מהעולם החיצוני כקו מוזר ומיוחד בהתפתחותו של בית־הספר האידי בליטא.

בתי־הספר סבלו ממחסור בחומר קריאה בשביל הילדים. הספרים שהוצאו בפולין היו מגיעים באורח בלתי תקין. בשנים האחרונות שימשה מכשיר עזר חשוב בנדון זה התוספת השבועית של ה"פאלקסבלאט" — "עתון לילדים".

בקורסים המקצועיים של חברת "אורט" ובבית־הספר המקצועי הגדול שלה בקובנה התנהלו כל הזמן הלימודים הכלליים והיהודיים באידיש. כן היתה אידיש השפה היחידה של התכנית החינוכית של הקייטנות מטעם חברת "אזע".

*

לבית־הספר היהודי בליטא היתה פרשה טראגית אחרונה. כשעבר השלטון לידי הסובייטים ובתי־הספר העבריים נסגרו והועברו לפיקוח המשטר החדש, היה בית־הספר באידיש בן־לילה למושל בכיפה. בכל מקום התחילו מנסרים בחלל צלילים מוזרים. היה זה אקורד אחרון כפוי מלמעלה לפרשה קצרה, שבכל זאת היתה מלווה סבל וצרות. בחלקן לקחו העסקנים את הצרות על עצמם בידיים ממש, ובחלקן היו צרות אלה פועל יוצא ממצבם המיוחד של היהודים בין הגויים וממעמדה של לשון אידיש בין היהודים.

ואף על פי כן הצטיין בית־הספר היהודי בליטא בהתעלות רוחנית, במסירות נפש למען הרעיון של הרמת קרנם של איש העם ושל התרבות העממית לפסגות חדשות. נמנעתי כאן מלשיר שירי תהילה למסירותם של רבים מהמורים, וביחוד העסקנים, לבית־הספר היהודי, שכמעט כל ימיו היה נתון במיצר מצד כוחות אויבים מבחוץ ומבפנים. הדוגמה של בית־הספר היהודי בליטא מורה לנו כיצד בְמו ידינו ממש אפשר לנתק קו התפתחות, שהתחלתו היתה נוחה וטובה. דוגמה זו גם מראה לנו עד כמה היו בלתי נורמאליים היחסים בין האוטונומיה לבית־הספר כל עוד אין היהודים מגיעים לכלל הסכם בדבר שיטת חינוך אחידה בשביל בניהם (אגב, הדברים כוחם יפה גם ביחס למשטר של אוטונומיה מלאה, היינו במדינה עצמאית !). ליטא יכולה לשמש דוגמה בולטת לאפשרותו של קרע בין סביבה שהיא יהודית־אידית במאה אחוז ובין בית־ספר באידיש, שלא תפס מקום אלא של קרן זווית בסביבה יהודית זו (מחוץ לשנים הראשונות למדו בבתי־הספר החילוניים והמודרניים באידיש רק כ־15—20 אחוז מהילדים היהודים).

מכל מקום, בית־הספר היהודי מילא את שליחותו והיה לבית שני, בית חמים, בשביל ילדים ממשכנות עוני עלובים ביותר, בשביל העם הנדכה והמושפל ביותר. אף על פי כן עזר בית־הספר היהודי לפיתוח ההתעניינות בספרות היהודית, בפיתוח הטעם והכמיהה לתרבות היהודית. אף על פי כן עזר בית־הספר היהודי להרמת קרנו והכרתו של איש העם.

בית־הספר היהודי בליטא מגלם פרשה מוזרה, מפותלת — ועם זה פרשה נעלה בדברי ימי החינוך של עם ישראל.

יודל מארק

הגימנסיה היהודית הריאלית בווילקומיר

אין עתה ברשותי חומר תיעודי, אבל השנים אשר עשיתי בשעתו בווילקומיר כל־כך נחרתו בלב ובזכרון, שחושבני כי סקירה קצרה זו לא תצא לקויה בטעויות עובדתיות.

הגימנסיה היהודית בווילקומיר קמה באוגוסט 1920, בשעה שבכמה מערי־השדה היותר גדולות הוקמו גימנסיות עבריות. אז היו בליטא הרבה בתי־ספר עממיים באידיש. בשל נסיבות מקריות קמה הגימנסיה היהודית בווילקומיר. בוועדת הורים, יחד עם אנשי־אינטליגנציה מקומיים, היו שניים (ד"ר רחמיל והרוקח פיק) שנטו עקרונית לאידיש. כשהגעתי בקיץ ההוא לווילקומיר הודעתי שאשאר בתנאי שהגימנסיה תהיה יהודית.

הגימנסיה נפתחה, תוך מצב־רוח רגוע, עם 125 תלמידים, מחולקים לחמש כיתות. התלמידים מהכיתות הבוגרות היו בני גילים שונים וגם רמת־ידיעותיהם היתה שונה. אולם החשק ללימודים והתשוקה להשיג את הפיגור משנות המלחמה היו כה חזקים, שהתלמידים השתלבו מהר במסגרת תכנית הלימודים התקינה של בית־הספר התיכון. בשנת הלימודים הראשונה למדו בשעות אחרי־הצהריים, מ־2.30 עד 8.30, בבניין בית־הספר העממי של הקהילה. מתכונת הלימודים הכללית היתה לפי התכנית של הגימנסיות הרוסיות בשעתן, שכן שם למדו בשעתם גם המורים של הגימנסיה היהודית החדשה, ומשום שלפי דוגמתן החלו אז להקים את בתי־הספר התיכוניים של ליטא העצמאית ומפני שההורים הממושכלים יותר לא יכלו לתפוס אחרת את כל עניין הגימנסיה.

מראשיתה היתה התכנית עמוסה ביותר. מלבד הלימודים הכלליים ומלבד לימוד החובה של השפה הליטאית, למדו גם אידיש וגם עברית (כתכנית מינימאלית — שש שעות בשבוע בכל הכיתות, בכלל זה — 3 שעות תנ"ך), נוסף לזה גרמנית, ובכיתות האחרונות — רוסית ואחר־כך אנגלית במקומה. כך רבץ על התלמידים עומס של ארבע שפות, ובשלוש הכיתות הבוגרות — חמש שפות. התכניות למתימתיקה, פיסיקה וכימיה, היו מירביות בשביל בית־ספר תיכון (בכיתה השמינית למדו אפילו קצת מתימתיקה גבוהה). היסטוריה יהודית למדו בשילוב עם היסטוריה כללית, דבר שמבחינה פדגוגית הוא בריא מאוד. אך כיוון שחששו כי ההיסטוריה הכללית תועמד על־ידי כך בצל — הפרידו בין שני הלימודים. התוצאה היתה, שהחל משנת הלימודים השניה היו זקוקים לשתי מסגרות של תכניות־שעות: למסגרת רשמית בשביל מיניסטריון ההשכלה ולמסגרת הלכה למעשה. במסגרת הרשמית לא היו קיימים לא היסטוריה יהודית ולא לימוד עברית (השעות לתנ"ך הופיעו בגושפנקה של "דת"), ואילו למרבית הלימודים האחרים נקבע בשביל הממשלה מספר שעות אחר מכפי שהיה קיים למעשה. "הסדר" זה נתקל, כמובן, בקשיים וב"קנוניה" זו היו מעורבים גם התל־מידים. שהרי היו קיימות גם שתי רשימות כיתתיות נבדלות. עוקץ מבדח היה נעוץ בזה, שהממשלה לא הרשתה ללמד עברית בטענה, שהתכנית עמוסה יותר מדי שפות ואסור שיילמדו יותר מארבע שפות, בעוד שאסור להשמיט אפילו שפה זרה אחת. וכך יצא שנאלצו להזדקק לכל התחבולות הללו, בשל הלשון העברית וההיסטוריה היהודית.

נער הייתי וגם זקנתי וכל ימי חיי יצא לי להתעסק עם ענייני בתי־ספר ועם מורים שונים, בהם גם מורים טובים ומסורים, אבל אינני מכיר בית־ספר שזכה לחבר־מורים בדומה לגימנסיה היהודית הריאלית בווילקומיר:

מורה טוב ללימודים שונים היה ל. לאמפרט; מורה מצוין לגיאוגרפיה היה מאכס גולדברג. טובים מאוד בכיתות לגיל הצעיר היו משה גולדאופט ולבקובסקי; כשרונות יוצאים מן הכלל להסברת נושאים קשים גילה המורה למתימתיקה ופיסיקה א. אפרת, וסייעה להרחבת האופקים של תלמידיה רעייתו ד. אפרת, בתו של יושב־ראש המועצה הלאומית ("נאציונאל־ראט") הד"ר שמשון רוזנבוים; בשנים האחרונות הצטיין המורה ברזון בנאמנותו היוצאת מן הכלל, וכן בוגרות הגימנסיה רייזל זיסקינד ורחל בלומברג. אין לשכוח גם את הד"ר מנדל מארק והד"ר אברהם זוהל. ממורי העברית יצויינו י. י. גלאס ועקיבא גולנפול; ממורי ליטאית — חצקל למכן, אז מן הצעי־רים ביותר, שעד מהרה יצא לו שם כאחד המומחים הגדולים בליטאית. כן יצויין גנס, המפקד של גיטו וילנה, שהיה מורה מסור ונאמן, וודאי שזכו בצדק לציון שמם וזכרם עוד מורים אחרים נוספים, שכל אחד מהם תרם מכשרונותיו ומסירותו לשם הטוב שהגימנסיה זכתה לו במיניסטריון להשכלה הליטאי, שמאז שנת 1924 הקציב לגימנסיה מענק, למרות היותה חשודה באי־כשרות פוליטית.

משאך הגיע חבר־המורים הראשון לכלל יציבות — בערך באוקטובר 1920 — בחרו המורים בל. לאמפרט כמנהל, באי־שורו של ועד ההורים. לאמפרט אמנם נראה היה אז קשיש מחבריו, גידל שפם וזקנקן. כמעט לא יאומן — אבל כולנו היינו אז כה צעירים, הצעיר שבינינו היה בסך הכל בן 22. לא עברו שני חדשים והמורים החליטו לבחור בכותב הטורים האלה כיושב־ראש ועד המורים שלהם, אחר־כך החליט ועד ההורים שכל הקשרים בין ההורים לבין בית־הספר ייעשו אף הם באמצעות כותב הטורים. לאחר מכן באה החלטת ההנהלה, שגם בכל ענייני התקציב יעסוק אותו יודל מארק, וכך נעשה הוא רשמית סגן־המנהל. לשבחו של לאמפרט ייאמר, שהוא נשאר חבר טוב של סגנו ולא היו ביניהם כל חיכוכים. כשיצא לאמפרט למשך שנה לברלין לגמור את מחקריו, נעשה סגנו זה רשמית למנהל.

בראשיתה התפתחה הגימנסיה בקצב נאות. היה ביכולתה לרכוש בניין משלה ולעבור ללימוד בשעות שלפני הצהרים. לגימנסיה יצאו מוניטין בליטא והחלו להגיע תלמידים לא רק מהעיירות הסמוכות. אולם מהר מדי הגיעו הדברים לידי התפלגות והוקמה גימנסיה שניה בעברית. מובן הדבר, שעיירה בת כ־6000 יהודים לכל היותר לא היתה מסוגלת לקיים שתי גימנסיות, ושתיהן התענו במצוקה חמרית. יש להביא בחשבון את המצב המדיני באותו זמן. מספר בתי־הספר העממיים באידיש פחת והלך, מפני שה"קולטור־ליגה", שניהלה את בתי־הספר הללו, עברה לידיים קומוניסטיות וציבור ההורים החל לחשוש ולהימנע משליחת הילדים לבתי־ספר אלה, ביחוד כאשר ביטלו בהם את לימוד העברית והונהג הכתיב של "עמעס". הציבור,

שלא התמצא במהלך העניינים, החל לחשוש גם מהגימנסיה היהודית, שתכניתה היתה מראשיתה בפירוש לאומית. מצד חוגים ידועים לא רצו להשלים אפילו עם קיומה של גימנסיה יהודית אחת ויחידה בין שלוש־עשרה עבריות. בכל מחיר רצו למנוע את הפילוג והציעו ל"צד" החדש שיצביע על השינויים בתכנית הלימודים שברצונו לבצע, אך תשובה על כך לא הגיעה. וכך החלו לחולל סערה בווילקומיר נגד כותב השורות, שהיה ידוע בפעילותו הציבורית. הוא הציע את התפטרותו, אבל משנודע הדבר לתלמידי שתי הכיתות הבוגרות ערכו הפגנה לפני ביתו והגישו לו מעין עצומה בחתימותיהם של התלמידים ובה הדגישו שאסור לו לעזוב אותם. ההפגנה והעצומה הרתיחו את מרבית ההורים וחוללו סערה בעיר כולה. כחמישים הורים, מן האמידים ביותר, פרשו מהגימנסיה היהודית, בעוד שהגימנסיה העברית נתמכה על־ידי העתון "אידישע שטימע" וארגונים ציוניים אחרים. כעבור שנים היתה הגימנסיה העברית מסוגלת לרשת את היהודית. דבר זה כבר התרחש תחת משטר מדיני אחר ובשנת משבר קשה.

כאשר הגימנסיה היהודית כבר היתה בהרכבה המלאה, עם כל שמונת הכיתות, הגיע מספר תלמידיה בממוצע ל־240—250. המספר החל לרדת באופן ניכר אחרי שנת הלימודים 1927/28, ועוד יותר — משנת הלימודים 1930/31. כל הזמן קשה היה להרכיב את תקציב ההכנסה. בזמן הראשון קיבלו תמיכה מאת ה"פיפלס רעליף" האמריקני, שה"יישר־כוח" בעד זה הגיע לברוך צוקרמן.

שנה קשה ביותר עברה על המורים בשנת הלימודים 1922/23, כששער ה"אוסט־מארקים" החל לרדת בממדים של שואה וה"ליט" הליטאי עוד לא התבסס כראוי. במשך שנה ניזונו בלחם צר ובמלפפונים חמוצים. בשנת 1924, אחרי המחזור הראשון, כבר קיבלו תמיכה קטנה מאת הממשלה ומשנת הלימודים 1926/27 הוגדלה התמיכה במידה ניכרת, משום שאז (עד המהפכה הפאשיסטית של דצמבר 1936) כבר היתה קיימת ממשלה דמוקראטית של הליטאים העממיים והסוציאל־דמוק־ראטים. בשנת 1926 התארגנה גם ה"חברה היהודית להשכלה" בראשות ד"ר מ. סודארסקי, שהושיטה עזרה חמרית לגימנסיה. תמכו בה אישית עוזר פינקלשטיין ומתתיהו סולובייצ'יק.

אחרי מהפכת־סמֶטונה הוקטנה התמיכה הממשלתית בהד־רגה. בשש השנים האחרונות הצליח המנהל ל. לאמפרט להרכיב איכשהו את תקציב ההכנסה ההכרחי. שכר הלימוד היה כל השנים נמוך יותר מאשר בערי־השדה האחרות שבליטא.

כבר הוזכר לעיל דבר צעירותם וחוסר־נסיונם של המורים בתקופת ההתחלה. אולם נראה, שכל אלה היו בסופו של דבר מעלות. שכן היו מסורים אז יותר לחיפושי־דרך וכל הזמן עסקו בנסיונות. עבדו באווירה חברית בדרגה עילאית ביותר. היו תמיד מתייעצים על כל הפרטים, עזרו איש לרעהו בקביעת המינוח לכל הלימודים, ביחוד במקצועות הפיסיקה, הכימיה והמתימתיקה, ובשטח זה חידשו הרבה. הגימנסיה היהודית בווילקומיר הרי היתה היחידה בליטא העצמאית, שלא היה לה מקור לקבלת תמיכה, ביחוד אחרי שהיו מנותקים מווילנה. לא רצו לנצל את ספרי הלימוד בשטחי המדעים המדוייקים, שהופיעו בברית־המועצות, ובאין ספרי־לימוד — נאלצו ליצור הכל במקום באמצעים עצמיים, לכתוב קיצורים. בשביל לימוד הספרות היהודית עלו על דרך, שעד כה לא השתמש בה שום בית־ספר: צריכים היו להעתיק, בעזרת מכשירי־העתקה מיו־חדים (שאַפירוגראף ומימיאוגראף) סיפורים ופואמות שלמים. כבר החל מהכיתה השלישית ומעלה למדו בדרך זו יצירות שלמות. מתוך הגימנסיה צמח ועלה כבר בשנת 1921 "הדקדוק לבית־הספר בדוגמאות ותרגילים" מאת כותב השורות האלה — הדקדוק הראשון מסוג זה, שנפוץ גם בארצות אחרות. מועצת־המורים ערכה ישיבות שבועיות, שנמשכו שעות מרובות ובהן דנו לחוד במצבו של כל לימוד בכל כיתה ובבעיותיהם המיו־חדות של תלמידים מסויימים. היתה חובה על המורים להרצות על כתבי־עת פדגוגיים ועל ספרים בשטח המתודיקה. התוצאות הטובות הראשונות נתגלו ביוני 1924, כאשר הוצאת מחזור הבוגרים הראשון בעולם בגימנסיה יהודית עברה בהצלחה רבה ותעודות־הבגרות באידיש ובליטאית היו בנות־תוקף לקבלת הבוגרים לא באוניברסיטת קובנה בלבד, אלא בכל מקום בעולם כולו. בכל בתי־הספר הגבוהים מכל הסוגים היתה הגימנסיה בעלת זכויות מלאות.

המורים מצדם קל ונוח היה להם לעשות למען התלמידים הרבה לפנים משורת הדין, מפני שהתלמידים כה השתוקקו לעסוק בלימודים. לא דיה היתה להם מכסת המינימום של 36 שעות בשבוע, והיו באים לגימנסיה גם בשעות של אחרי־הצהרים ובערבים. היו פעילים חוגים רבים להכנת מכשירים שונים, לשיכפול חומר, להכנת הצגות, ללימודן של יצירות ספרותיות חדישות. במשך שנה אחת התקיימה בשבתות, בהתנדבות, מערכת שיעורים לחקר דברי ימי האינטליגנציה הרוסית. בשנה אחרת התקיימו שיעורים ללימודי הפילוסופיה של הדמו־קראטיה — כל אלה לשם העמקת תפיסת־העולם הפרימיטיבית של בני־הנוער והרחבתה. מדיניותו של בית־הספר היתה מכוונת לא לתקוע בראש התלמידים דעות ועמדות מוכנות מראש, אלא לפתח צעירים בעלי־אופי. לא פחות ממחצית התלמידים הגיעו לגימנסיה מחוץ לווילקומיר והם חיו בדחקות וגם רעבו לפרקים. העניים ביותר היו גם התלמידים הטובים שבהם, אבל הן בין העניים והן בין העניים־למחצה היה מפותח רגש האחריות לגורל העם.

*

אחרי מהפכת דצמבר 1926 החילותי להבחין שה"ז'ואלגיבה" (המשטרה החשאית) עוקבת אחרי. כן נערך אצלי חיפוש־בית. היה ברור, כי אני מחשיד את הגימנסיה בעיני השלטון החדש. החלטתי איפוא לעזוב את וילקומיר וגם את ליטא. חברי הכירו בנכונות נימוקי. כל עול ההנהלה קיבל על עצמו ל. לאמפרט וכל שש השנים הוא נשא עול זה בנאמנות גמורה. הוא הביא את הגימנסיה עד לעשרה מחזורים, התפתל יחד אתה במאבקה במשך שש שנות־לימודים נוספות, ובכל הנפתולים הוסיף לקיים את רמתו הגבוהה של המוסד. הגיעו גם שנות־משבר קשות, כי תשו הכוחות, ול. לאמפרט עבר להורות בגימנסיה העברית, והגימנסיה הריאלית היהודית של וילקומיר, התיכון היהודי הראשון בעל זכויות מלאות, נסגרה בקיץ 1933.

הגימנסיה הטביעה חותם־פרצוף מיוחד על תלמידיה והם נשארו קשורים כל ימי חייהם לרוח החיפושים והשאיפות הנפ־שיות ולהרגשה שלא למענו־לבדו יחיה האדם. בלבם של כל התלמידים — מספרם אחרי החורבן הריהו כה מיצער — נשארה החיבה המושרשת ל־"ו"ר"ג" שלהם — ראשי התיבות של "ווילקאמירער ידישע רעאל־גימנאזיע".

יוסף גאר

הגימנסיה היהודית־המסחרית בקובנה

א

בשנת הלימודים 1935/36 היו בליטא ששים גימנסיות, מהן עשרים ושמונה ממשלתיות ושלושים ושתיים פרטיות. לפרטיות השתייכו גם ארבע־עשרה הגימנסיות, שהיו ברשותם של היהודים וכמעט כולן עם עברית כשפת ההוראה. מאלו היו בתקופת ליטא העצמאית שתי גימנסיות עם אידיש כשפת ההוראה, האחת בווילקומיר והשניה בקובנה: הגימנסיה היהודית־המסחרית.

הגימנסיה היהודית־המסחרית בקובנה נוסדה בשנת 1926. בתקופה ההיא הגיעו בליטא לשלטון הכוחות הדמוקראטיים. הבחירות ל״סיים״ (״פרלמנט״) השלישי (יוני 1926) — ה״סיים״ הדמוקראטי האחרון בליטא — הביאו תבוסה ל״דמו־קראטים־הנוצרים״ הריאקציונרים ולשותפיהם, שעמדו במשך שנים ליד הגה־השלטון. הוקמה אז ממשלה קואליציונית ממפלגות ה״ליאודינינקים״ (״עממיים״) והסוציאל־דמוקראטים. הממשלה החדשה החלה לבטל את הגזירות האנטי־דמוקראטיות, שהנהיגה הממשלה הקודמת. בחייה של הרפובליקה הליטאית הצעירה היתה זו תקופה של אביב פוליטי־ציבורי, שהחזיקה מעמד עד למהפכה הממלכתית של הנשיא סמאֵטונה ומצדדיו הפרו־פאשיסטים, שפרצה ב־17 לדצמבר 1926. גם ברחוב היהודי החלו אז לנשב רוחות חדשות. החיים הציבוריים היהודיים נעשו פעילים במידה ניכרת.

בזמן ההוא קיבלה קבוצה של עסקני־תרבות מהחברה האידישאית־הפולקיסטית — חברה יהודית להשכלה — רשיון מהמיניסטריון להשכלה הליטאי לפתוח בקובנה גימנסיה יהודית, שהחלה לפעול בשנת הלימודים 1926/27. סביב גימנסיה זאת התרכזו המונים מבין החוגים העממיים והאינטליגנציה היהודית, אוהדי תרבות אידיש. הגימנסיה נפתחה בהרכב של 35 תלמידים ועברו עליה חבלי־לידה לא קלים. בהתחלה עמד בראש הגימנסיה מ. מאירוביץ והמנהל היה משה ליווישין. הם החזיקו בתפקידם זמן קצר ובמקומם בא כמנהל הגימנסיה ד״ר שמואל לוין, בעל ותק פדגוגי רב. מוצאו היה מווילקובישק ואת השכלתו הגבוהה קיבל בשוויץ. ד״ר לוין היה מעמודי־התווך של המחלקה הפדגוגית־הפסיכולוגית של המכון היהודי המדעי בווילנה ופירסם ממחקריו המדעיים ב״כתבים לפסיכולוגיה וחינוך״ שבהוצאת ״ייוואָ״. הוא גם פירסם מעבודותיו בהוצאות אחרות והיה המנהל של הסמינריונים האידישאיים למורים בקובנה. הוא ניספה בגיטו קובנה בעת ה״אקציה הגדולה״, ב־28 לאוקטובר 1941.

ב

במשך עשר השנים הראשונות גדלה והתפתחה הגימנסיה המסחרית־היהודית במידה ניכרת. בשנת 1938 הגיע מספר התלמידים לארבע מאות. לשנת העשור הופיעה חוברת לציון המאורע ובה פורסמו דו״חות, סקירות ומאמרים מאת מורי הגימנסיה, מאת עסקני־החינוך ותלמידים.

במאמרו ״עשר שנים של עבודה פדגוגית״ כותב הד״ר לוין בין השאר:

״...אך החלה הגימנסיה להתארגן ולפעול — התבלט לפניה מיד תפקיד חשוב ביותר: עליה להיות בית־ספר מודרני לעילא, מוסד פדגוגי באמת, מבוסס על היסודות הפדגוגיים החדישים. סביב הגימנסיה התרכזו עסקני חינוך ומורים, שבאו לנתץ קיר של חוסר־אמון לשפת העם, לבנות במסירות נפש את בית־הספר החדש. אלה הצטיינו באמונה חזקה, בשאיפה רוחנית וב״נשמה יתירה״ לעשות למען בית־הספר. הם היו יכולים למצוא סיפוק רק במוסד פדגוגי באמת, שלמענו כדאי היה להביא קרבנות, המעניק התעלות רוחנית, שבו הילד מתפתח התפתחות רב־צדדית ובו מעוררים את היוזמה שלו, את עצמאותו ואת כוחותיו היוצרים... כדי לעודד את ההשתלמות המתודולוגית הזו ולעורר את השאיפה הפעילה של המורים לקראת מאמצים והישגים גדולים עוד יותר — הוצגה בפני המועצה הפדגוגית מטרה מסויימת: לעבד בזמן הראשון תכניות בשביל כיתות ולימודים שונים, ואחר־כך — לארגן תערוכות... משך עשר שנות קיומה של הגימנסיה התקיימו 3 תערוכות כאלו... כאשר בית־הספר שלנו קיבל על עצמו גם את התפקיד של חינוך הילד — קמה בפניו שורת תפקידים חשובים... זאת אומרת, שעלינו להבין נכונה את כל פעולותיו והתנהגותו של הילד, את מצבו הנפשי, ואז נוכל למצוא את האמצעים הנכונים כיצד להשפיע עליו...״

ג

בגימנסיה המסחרית היו גן־ילדים, בית־ספר עממי ובמשך הזמן הגיעה לשמונה כיתות של גימנסיה, שבהן למדו את כל יתר הלימודים: פיסיקה, כימיה, גיאוגרפיה, היסטוריה יהודית וכללית, דת, כלכלה מדינית, פנקסנות, סטנוגראפיה, התכתבות ויתר הלימודים המסחריים. המחזור הראשון יצא בשנת הלי־מודים 1936/37.

לרשותה של הגימנסיה המסחרית עמדה ספריה גדולה. חוגים שונים של תלמידים, בהדרכתם של אנשי־מקצוע, השתלמו בלימודי הספרות, במדעי־הטבע, בספורט, בתורת הדראמה, בשחמט. הגימנסיה אירגנה סיורים ומחנאות־קיץ. המחלקה הדרמאטית ביצעה הצגות תיאטראליות מוצלחות ביותר, בביומו של קלמן קפלן. פעולה הסברתית גדולה נוהלה בחוגי הורי התלמידים. הרצו בפניהם על בעיות החינוך, וזאת כדי לחזק את הקשר בין הורים ותלמידים, בין הבית ובית־הספר.

ליד הגימנסיה היו קיימים גם הנהלה וועד־הורים. נציגי ההנהלה היו מיוצגים גם במועצה הפדגוגית. תפקידו העיקרי של ועד ההורים היה לדאוג למקורות כספיים לכיסוי התקציב של בית־הספר, שכן שכר הלימוד לבדו לא הספיק לכסות את כל צרכי הגימנסיה והיה הכרח למצוא הכנסות צדדיות ממפעלים שונים.

הגימנסיה המסחרית השתכנה ברחוב גרודנה (גארדינא) 16. בשנת הלימודים 1936/37 כלל ההרכב של החבר הפדגוגי 27 מורים ומורות. (שמותיהם פורטו בתצלום המופיע בנפרד בספר זה).

*

ביוני 1940, כאשר כבשו הרוסים את ליטא והתחוללה

ה״סובייטיזאציה״ של החיים הציבוריים, הכלליים והיהודיים — נסגרו בקובנה, בין היתר, גם שתי הגימנסיות העבריות (של שוואבה והגימנסיה הריאלית) והגימנסיה היהודית־המסחרית, ומשלושתן הורכבה גימנסיה יהודית אחת, שעברה לבנין הגימנסיה־לשעבר של שוואבה. תכניתה ורוחה של הגימנסיה המאוחדת נקבעו, כמובן, לפי הנוסח הקומוניסטי, כמו כל יתר הגימנסיות שעברו לרשותו של הקומיסאריאט להשכלה. הרבה מורים משלוש הגימנסיות הקודמות פוטרו ממשרותיהם והם נאלצו לעבור ולהתמחות במקצועות אחרים חדשים. בגימנסיה המאוחדת נאסרו לימודי עברית, חומש ותנ״ך, דברי ימי ישראל ומקצועות יהודיים אחרים. יום המנוחה, במקום שבת, נקבע ליום ראשון. נגד ה״סדר״ החדש התחוללה התמרדות סבילה מצד מספר ניכר של תלמידים. הגימנסיה החזיקה מעמד עד לפרוץ המלחמה הגרמנית־הסובייטית — יום ה־22 ביוני 1941.

בשמרנו בלבנו את זכרה היקר של ליטא היהודית, שנחרבה כליל בשנות הדמים של היטלר ימ״ש, לא נשכח גם את זכרו של אחד ממוסדות החינוך היהודיים החשובים ביותר — את הגימנסיה המסחרית־היהודית בקובנה.

יעקב אולייסקי

"אורט" בליטא

בתקופת עצמאותה המדינית של ליטא, בשנים 1918—1941, מילאה "אורט" בקרב היהדות הליטאית שליחות בעלת משמעות מיוחדת. בעיותיה הטריטוריאליות והמדיניות המיוחדות של ליטא ומדיניותה הכלכלית הלאומנית, שגרמו להסתגרותו של הישוב היהודי, הן הן שתרמו לביסוס מעמדה של "אורט" כמוסד ציבורי יחידי בליטא, שעסק בחינוך מקצועי של יהודים ותרם להבראת המבנה החברתי שלהם. ואילו בפולין, רומניה, ואפילו בלטביה, פעלו בנוסף ל"אורט" מוסדות יהודיים אחרים, כגון "יק"א", שפיתחו פעילות בשטח החינוך וההכשרה המקצועית.

כאמור, גרמו להתפתחות זו נסיבות פוליטיות וחברתיות מיוחדות והן:

א. עם ניתוק וילנה מליטא על־ידי כיבוש ז'ליגובסקי, נקבעה קובנה כבירתה הזמנית של ליטא. המדינה הצעירה לא הכירה בסיפוח זה והיתה במצב מלחמה עם פולין. האוכלוסיה היהודית, שנשארה בתחומיה של ליטא העצמאית, נותקה מכל הקיבוצים היהודיים במזרח, מחוץ ללטביה ואסטוניה, הסתגרה בגבולות המדינה הקטנה והיתה לקיבוץ יהודי קטן בפני עצמו, מנותק מיהודי וילנה וסביבתה ומן הישוב הגדול של יהודי פולין.

ב. "אורט" בליטא, מהימים הראשונים להקמתה באוקטובר 1920 ועד לחיסולה על־ידי הרוסים, התנהלה על־ידי נציגות ציבורית, בה השתתפו באי־כוח כל המפלגות והארגונים היהודיים בליטא, בהם נציגי האינטליגנציה, ארגוני פועלים, ציונים, פולקיסטים, בעלי־המלאכה, הסוחרים הזעירים וכן נציגי הקהילות.

"אורט" נוסדה ביוזמתה של קבוצת פעילים ובשורותיה התאגדו חברים משלמי מס־חבר קבוע. חברים אלה היו בוחרים באסיפות השנתיות, בבחירות יחסיות, את המוסדות המנהליים. הוועד־הפועל היה מורכב מנציגים של כל הזרמים בציבוריות היהודית. היו תקופות שבהן זכו הציונים ברוב, והיו תקופות שבהן עמדו בראש הפולקיסטים. גישה ציבורית רחבה זו מצאה את ביטויה בהקדמה לחוברת "עבודה" שהופיעה מטעם "אורט" בשנת 1924:

"... בחוברת זו רוכזו מאמרים שכותביהם יוצאים לכאורה מנקודות ראות שונות, אולם נפגשים בנקודה אחת, המסמלת את הרעיון המרכזי, שעבודה יצרנית צריכה להוות את היסוד של חיי יהודים ו"אורט" מיועדת להיות המרכז לכל השאיפות המכוונות למטרה זו..."

ייסודה של "אורט"

בתקופה שבה התחילה "אורט" בפעולותיה שרר משבר חמור בתחום הכלכלי היהודי בליטא, ובה בשעה נפתחו אפשרויות עבודה לבעלי־מלאכה ופועלים מקצועיים. אולם הורגש הצורך בהכנת דור צעיר של בעלי־מלאכה ופועלים מקצועיים בשטח התעשיה, להעלות את רמתם המקצועית ולספק להם מכונות וכלי־עבודה הכרחיים. היה הכרח להקל על שרידי החקלאים היהודים, שנותרו אחרי תהפוכות המלחמה וחילופי השלטון, על־ידי אספקת ציוד מכאני, זרעים וחמרי־זיבול, וכן על־ידי מתן אשראי לרכישת המשק החי ובהמות עבודה והקמתם מחדש של הבנינים שנהרסו. המחסור שבלט בחקלאות היהודית בא לכלל ביטוי בוועידת החקלאים היהודיים בקובנה בשנת 1921.

עסקני הציבור היהודי בליטא באו איפוא לידי מסקנה, שהפתרון היחיד לשיקומם הכלכלי של יהודי ליטא בתנאים הקיימים — מחוץ להגירה — הוא לעזור לשכבות רחבות של האוכלוסיה היהודית לעבור לעבודה יצרנית ועם זאת לבסס את עמדות הייצור שהיו כבר בידי היהודים.

כאמור, נוסד באוקטובר 1920 ועד "אורט" בליטא. לפנייתה של הקבוצה היוזמת נענה באהדה רוב האוכלוסיה היהודית, ותוך תקופה קצרה היתה "אורט" לאחד המוסדות היהודיים המקובלים והמסועפים ביותר והפכה לגורם חשוב בחייהם הכלכליים של יהודי ליטא.

פעולותיה של "אורט" הקיפו שטחים רבים:

1. בתי־ספר מקצועיים.
2. בתי־מלאכה לימודיים בערי־השדה.
3. פטרוניות (פיקוח על צעירים שלמדו מקצוע בבתי־מלאכה פרטיים).
4. ייעוץ מקצועי.
5. קורסים מקצועיים למבוגרים.
6. בתי־מלאכה בבתי־הספר היסודיים וגינות ליד בתי־הספר בהדרכתם של אגרונומים וגננים.
7. עזרה לחקלאים על־ידי אספקת ציוד חקלאי, זרעים וייעוץ חקלאי.
8. עזרה לבעלי־מלאכה באספקת מכשירים וכלים.
9. הקמת אגודות שיתופיות (קואופרטיבים).
10. קרן שיקום.

מבחינת הזמן ניתן לחלק את הפעולות רבות ההיקף לשלוש תקופות:

התקופה הראשונה — **משנת 1920 ועד 1925** — עמדה בסימן התחלת המאבק של הקיבוץ היהודי בליטא לקיומו, עם התרחבות פעולות "אורט" בקצב בלתי פוסק.

בשנים 1925—1928 הסתמנה ירידה בקצב העבודה ואפילו חל צמצום בהיקף הפעולות.

התקופה השלישית — בשנים 1929—1940 — הצטיינה בגידול ניכר והעמקת תוכנו של החינוך המקצועי בשביל צעירים ומבוגרים. התפתחה פעילות ענפה של קורסים בשביל בעלי־מלאכה ומבוגרים־מתחילים, במטרה להקיף שכבות רחבות של האוכלוסיה היהודית בליטא.

התקופה הראשונה

זו היתה תקופת היוזמה, ההפעלה וההתפתחות השיטתית. נוסדו בתי־ספר ואורגנו קורסים מקצועיים בשביל צעירים ומבוגרים, וכמו־כן קורסים להשלמת ידיעותיהם של בעלי־מלאכה. כמעט בכל הערים הגדולות של ליטא נפתחו בתי־ספר ומוסדות לחינוך מקצועי, וכך לדוגמה נפתחו כבר בשנת

1920 בתי־ספר מקצועיים בקובנה, בשאוולי ובטאֶלז, ובשנת 1922 בפוניבז׳ ובווילקומיר.

תקופת הלימודים היתה לרוב תלת־שנתית. התלמידים קיבלו הוראה במקצועות העיוניים והדרכה במקצועות המעשיים. העבודה המעשית התנהלה בשעות שלפני־הצהרים (6 שעות בכל יום). הלימודים העיוניים התקיימו אחרי־הצהרים.

בקובנה היה בית־הספר מורכב משלוש מחלקות: מסגרות מכאנית, תפירת בגדי נשים וחייטות. כמנהל שימש תחילה אינג׳ כארנאש, ולאחר־מכן — מר בירגר, אינג׳ נוח יפה ומר צרפת. כמדריך הראשי בסדנאות שימש מר א. נומברג.

בית־הספר המקצועי בקובנה, על אף שיכונו הבלתי מתאים בבנין ישן ותנאי הצפיפות ששררו בו, ולמרות הקשיים בקבלת מדריכים בעלי מקצוע ובשטחים שונים נוספים — התפתח יפה וגדל מהר. במיוחד חזקה היתה המשיכה למחלקת מסגרות מכאנית. בשנת 1929 הפך לבית־ספר מקצועי תיכון ארבע־שנתי עם זכויות מלאות של בתי־ספר ממלכתיים. נתקבלו רק תלמידים בעלי השכלה יסודית מושלמת.

בשאוולי נפתח בית־ספר לנגרות וכן בית־ספר לתפירה בשביל בנות. התלמידים ברובם באו מתוך חוגי העזובה החברתית בהיותם ללא הורים. היה צורך לספק להם מזון והלבשה. בית־הספר התקיים עד שנת 1925. גם בבית־הספר בשאוולי ארכו הלימודים שלוש שנים, 9 שעות כל יום, מהן 6 שעות עבודה מעשית ו־3 שנות לימודים עיוניים. בפוניבז׳ נפתח בית־ספר לנגרות שהתקיים עד שנת 1927. בטאֶלז ובווילקומיר נפתחו בתי־ספר מקצועיים לתפירת בגדי נשים.

פטרוניות

כדי לאפשר לצעירים ללמוד מקצוע מחוץ למסגרת של בית־ספר מקצועי הוקם על־ידי ״אורט״ המוסד של פטרוניות, היינו ״אורט״ קיבל על עצמו את ההשגחה על שוליות שלמדו מקצוע אצל בעלי־מלאכה פרטיים. הפטרוניות התחילה לפעול בשנת 1922. בתקופת פעולתה היתה מקובלת מאוד על הציבור היהודי בליטא, ובעלי־המלאכה תמכו במוסד זה של ״אורט״. הם נוכחו לדעת, שבאמצעותו הם יכולים לקבל ללימודי מקצוע את הנערים המאומנים המתאימים ולעתים רחוקות בלבד היו מקבלים שוליות מן הצד. תקופת הלימודים של השוליות תוך עבודה אצל בעלי־המלאכה נקבעה לשנה אחת עד שנה וחצי. עם סיום תקופה זו התחילו לקבל שכר־עבודה מסויים.

ייעוץ מקצועי ליד הפטרוניות

כדי לכוון לכל מקצוע את הצעירים המתאימים לפי תכונו־תיהם הגופניות והנפשיות, אורגן על־ידי ״אורט״ הייעוץ המקצועי. פעולה חשובה זו התנהלה על־ידי המחלקה לבדיקות פסיכולוגיות ורפואיות בראשותם של הדוצנט ד״ר ו. לזרסון, הפסיכולוג הנודע, והמורה מר קושלביץ, בעל הנסיון הפדגוגי העשיר. המחלקה בחנה ובדקה בקפדנות את המועמדים וקבעה את המקצוע המתאים לכל נער ונער (ההכוונה היתה ל־16 מקצועות של מלאכה). הייעוץ המקצועי פעל בשלושה שטחים: 1. בדיקה רפואית; 2. ייעוץ כלכלי; 3. ייעוץ פסיכוטכני. לרשות המחלקה הפסיכוטכנית עמדה מעבדה לצרכי הבדיקות.

מהאמור מתברר, כי כבר בזמנים ההם הגיעו לידי מסקנה, שבשביל לימודים מקצועיים אינם באים בחשבון תלמידים נחשלים — דעה מוטעית, הנפוצה בחוגים רחבים עד היום — אלא דווקא צעירים בעלי כושר קליטה גבוה, המסוגלים להגיע בלימודים המעשיים והעיוניים לרמה נאותה בידיעותיהם המקצועיות.

בכל בית־מלאכה, שבו למד שוליה, נערך לפחות פעמיים בחודש ביקור המפקח. כל החניכים שעבדו בהשגחה של פטרונית ״אורט״ קיבלו בשעות הערב שיעורים במקצועות הכלליים וכן במקצועות הטכניים־עיוניים.

בנוסף על קובנה היו קיימים פטרוניות בראקישוק, וילקומיר ובערים אחרות.

קורסים למבוגרים

אחד מתפקידיה הראשיים של ״אורט״ עם ייסודה בליטא היה פתיחת קורסים מקצועיים בשביל מבוגרים המעוניינים ללמוד מקצוע, וכן בשביל בעלי־מלאכה הרוצים להשתלם במקצועותיהם. כבר בשנת 1921 אורגנו בקובנה קורסים לגזירה בשביל חייטים עם תקופת לימודים של 4—6 חודשים. קורסים אלה היו מקובלים על בעלי־המלאכה והשתתפו בהם כמה מאות אנשים, בהם חייטים מערי־השדה. בשנת 1923 אירגן ״אורט״ קורסים בשעות הערב במסגרות־מיכאנית. תקופת הלימודים בהם היתה $1\frac{1}{2}$—2 שנים. קורסים מקצועיים כאלה התנהלו גם בשביל סנדלרים, תפרים ופחחים.

ליד הטכניקום הממשלתי בליטא נפתחה על־ידי ״אורט״ כיתה מקבילה, ששפת ההוראה בה היתה אידיש. הכיתה, שבה למדו 67 תלמידים, המשיכה בלימודיה שנתיים בלבד (1921/22 ו־1922/23) והיא נסגרה בשל התנגדות הממשלה לקיים כיתות מקבילות, שהלימודים בהן התנהלו באידיש. 40 מתוך 67 התלמידים עברו לכיתה של הטכניקום הליטאי.

ערכי עבודה בבתי־הספר היסודיים ובגינות הלימודיות

בתקופה ההיא היה רעיון העמל קשור בפיתוח הגישה הנפשית לעבודה גופנית. כדי לעורר יחס של חדווה לעבודה גופנית וכן לעבודת אדמה, ראו מנהיגי ״אורט״ לנכון להכניס ערכים של חינוך מקצועי לתוך כיתות קדם־מקצועיות בבית־הספר היסודי היהודי, וכך נפתחו בתי־מלאכה בבתי־הספר היסודיים בקובנה, שאוולי, וילקומיר וערים אחרות. ״אורט״ אירגנה בתי־מלאכה ומועדוני תלמידים, סיפקה חומרים וכלי־עבודה ודאגה למדריכים המקצועיים. אורגנו גם קורסים למלאכה בשביל המורים. ״אורט״ גם דאגה לסידורי גינות בבתי־הספר היסודיים, כדי לקרב את התלמידים הצעירים לעבודת האדמה ולחיק הטבע ולעורר בהם יחס של חיבה לעולם הצומח.

בשנת 1921 אורגנו ב־11 נקודות ישוב 17 גינות, שעובדו על־ידי 1240 תלמידים בפיקוחם של מדריכים־אגרונומים. במרוצת הזמן גדל מספרם והגיע ל־5100. גינות אלה תפסו שטח של 60 אלף ממ״ר. העבודה בגינות נתחבבה על הילדים ותוצאותיה היו ראויות לשבח. בתערוכה הממשלתית של מוצרי החקלאות חולקו בין תלמידי בתי־הספר היהודים פרסים בעד מוצריהם המצטיינים. ״אורט״ עזרה לארגן ליד בנין הקורסים למורים בקובנה גינה גדולה בשביל המורים, כדי לאפשר להם להרחיב את היקף הפעולה במסגרת בתי־הספר היסודיים.

עזרה קונסטרוקטיבית לבעלי־מלאכה ולחקלאים

נוסף על הקורסים המקצועיים בשביל בעלי־המלאכה היהו־

דים ביצעה "אורט" מפעל התרמה לרכישת מכונות ומכשירים חדישים, ובעלי־מלאכה יהודים בכל הערים והעיירות קיבלו ציוד לבתי־המלאכה שלהם. המכונות ניתנו באשראי לתקופה ארוכה ורבים מבעלי־המלאכה התבססו בעזרת פעולה זו.

פרק נפרד מהווה עזרתה של "אורט" לחקלאות היהודית. נוכח השינויים במצב החוקי והפוליטי של הרפורמה החקלאית בליטא, רוכזו כל המאמצים לשמור לפחות על הקיים בחקלאות היהודית. גם תפקיד זה היה קשה למדי מחמת האמצעים המוגבלים של "אורט". היה צורך לערוך מחקר ולבדוק באילו ענפים של החקלאות היו הצרכים דחופים ביותר, ולהכין תוכנית להקלת המצוקה. אגרונומים מטעם "אורט" שביקרו בישובי החקלאים היהודים קבעו, שדרושה עזרה בציוד, באמצעי זריעה וחומרי־זיבול, וכמו־כן ברכישת אינוונטר־חי ובשיקום הבנינים.

"אורט" חילקה בין 128 משקים, ב־43 ישובים, 223 מכונות וניתנו על־ידה הלוואות לקניית בהמות ולצרכים דחופים אחרים. לבעלי הגנים, כ־50 במספר, ניתנה עזרה לקניית זרעים שמרבי־תם הובאו מחוץ־לארץ.

אגודות שיתופיות לייצור

"אורט" עודדה כל יוזמה להקמת אגודות שיתופיות יצרניות. כבר בשנת 1920 עזרה "אורט" להקים אגודה שיתופית לעבודות סנדלרות ותפרות, שהעסיקה 25 פועלים, רובם פליטים מווילנה. בעיירה אניקשט אורגנה אגודה לייצור מגפי־צמר, שהיתה מורכבת מ־11 חברים. כן הוקמה אגודה של 25 חייטים ("אקונומיה") בקובנה, אגודה של נגרים ("הפטיש") ובה 10 חברים, וכן אגודה לייצור מברשות בקראֶטינגה, עוד אגודת חייטים ("עבודה") בקובנה, אגודות נגרים בניישטוט, בשאוולי ובמקומות אחרים. האגודות נעזרו בהלוואה לרכישת חומרים, מכונות ומכשירים.

"בית העבודה היהודית" בקובנה

הבנין הישן של בית־הספר המקצועי בקובנה לא התאים, כאמור, לייעודו מראשיתו. במרוצת הזמן לא היה מקום בחדרי הלימודים, כך שלא ניתן להגדיל את מספר התלמידים במחלקות הקיימות או לפתוח מחלקות חדשות. בשל תנאי הצפיפות ששררו בבנין נדחו מועמדים רבים. בתי־המלאכה שוכנו במרתף חשוך.

כבר בשנת 1923 הועלתה ההצעה להקים בקובנה בית שירכז את מוסדות העבודה היהודית, כולל בית־הספר המקצועי. עו"ד עוזר פינקלשטיין, מראשי "אורט" באותה תקופה, ניסח את מטרתו של הבנין: "בית העבודה צריך יהיה לקבל לתוכו את בית־הספר המקצועי, בו ילמדו צעירים וגם אלה הזקוקים להשלמת ידיעותיהם המקצועיות; כן יהיו בו קורסים בשעות הערב בשביל פועלים, ספריה, חדר־קריאה, אולם בשביל הרצ־אות ותערוכות. מרכז זה יבטיח את התפתחותו הבאה של הישוב היהודי בליטא לקראת חיי עבודה". "אורט" בקובנה התחייב אז לגייס בליטא למימוש התכנית סכום של 12 אלף דולר. בשל חילוקי־דעות ביחס למקום הבנין, במרכז העיר או באחד הפרברים, נדחה הביצוע מדי שנה.

בסכמנו את עבודת "אורט" בליטא בתקופה הראשונה לקיומו, אפשר לקבוע שהיתה זו תקופה של גידול מתמיד בכל שטחי פעולתו במגמה להקל על האוכלוסיה היהודית במצוקתה, לחזק את עמדות היהודים בשוק העבודה ולדאוג לעתידו של הדור הצעיר.

התקופה השניה

בשנת 1925 בערך החלה ירידה מתמדת בפעולות "אורט" בליטא והיקפן הוקטן במידה ניכרת. נסגרו בתי־ספר לנגרות בשאוולי ובפוניבז'. הראשון סיים את עבודתו בשנת 1925 והשני בשנת 1927. נסגרו בית־הספר לתפירת בגדי נשים בווילקומיר והקורסים במקצוע זה בטאֶלז. מספר התלמידים בבית־הספר המקצועי בקובנה הלך והצטמצם, עקב התנאים הקשים בבנין הישן, היו קשיים בקבלת מדריכים מתאימים וכן חלה ירידה ברמת התלמידים בהשוואה לתקופה הקודמת.

"אורט" נתקל בקשיים כספיים עם הקטנת השתתפות האיגוד העולמי של "אורט". תקופת הירידה נתמשכה עד שנת הלי־מודים 1928/1929.

התקופה השלישית

מצבו של הקיבוץ היהודי בליטא בתקופה השלישית והאחרונה לפעולות "אורט" עמד בסימן המאבק האכזרי לשמירה על שרידי האוטונומיה הלאומית היהודית ועל עצם קיומה של יהדות ליטא.

המשבר הכלכלי החמור שפרץ אז בארצות־הברית והביא לידי ה"מפולת" הגדולה ב"וול־סטריט" גרם לכך, שאלפי משפחות של יהודים, אשר קיבלו עזרה מקרוביהם באמריקה, איבדו לגמרי או חלקית את מקור הכנסתם. הממשלה הליטאית, שדחקה את רגלי היהודים מהמסחר והתעשיה, החלה גם בליט־וויניזאציה של המלאכה. לפי חוק חדש נדרשה מבעלי־המלאכה, בנוסף על ידיעותיהם המקצועיות, שליטה בשפה הליטאית בכתב ובדיבור, וכן ניהול חשבונותיהם בשפה זו. כדי לבצע את הליטוויניזאציה של המלאכה, פתחה הממשלה כמעט בכל הישובים העירוניים בתי־ספר מקצועיים בבנינים חדשים שצוידו במכונות ובמכשירים הדרושים. ליד בתי־הספר נפתחו פנימיות בשביל התלמידים. תקציב האחזקה השוטפת וההשקעות החד־פעמיות כוסו מקופת הממשלה.

בכל תקופת קיומה של ליטא העצמאית נמשכה והלכה יציאת היהודים מליטא, הן בדרך העליה לארץ־ישראל באמצעות התנועות החלוציות, והן ביציאה לארצות אירופה המערבית כדי להמשיך בלימודיהם. רבים מן היוצאים לא חזרו לליטא, מחמת הסיכויים הקלושים למצוא שם עיסוק ובשל הבחינות הממשל־תיות הקשות שהיה עליהם לעבור בשובם לליטא.

"אורט" היה מצווה בתקופת המאבק הפוליטי והכלכלי לשקם את מוסדות החינוך שלו ולהרחיב את היקף הפעולה. יש להדגיש את השינוי החריף שחל אז בגישתה של האוכלוסיה היהודית וביחוד של הנוער היהודי לחינוך המקצועי. התחילו בלימודי מקצוע לא רק יתומים או ילדים ממשפחות מחוסרות יכולת, אלא גם צעירים משכבות־הביניים. אפילו בוגרי בתי־ספר תיכוניים, בחורים ובחורות, באו ללמוד בקורסים מקצועיים של "אורט". לשינוי זה תרמה בין היתר ההתפתחות התעשייתית של ליטא, בשעה שחלק ניכר מבתי־החרושת היו בבעלות של יהודים. הנוער היהודי ראה בענף זה אפשרות של קיום לאחר התמחות מקצועית בליטא או בארצות אחרות, ולכן עמדו במרכז הפעולות של "אורט" בתקופה זו החינוך המקצועי של

מחזור שמיני של הגימנסיה העברית בווירבאלן. 1929/30

שעורי הערב העבריים בראסיין. 1920
יושבים, באמצע: גדליהו הלפרין (מרכיב משקפיים), מימינו — אלחנן וכמן, משמאלו — צבי לוין

המורים ותלמידי הגימנסיה העברית בראסיין. 1930

המורים ותלמידי הגימנסיה העברית ביורבורג. 1927/28

מחזור שני של הגימנסיה העברית לבנות ״יבנה״ בטאלז. תרפ״ז

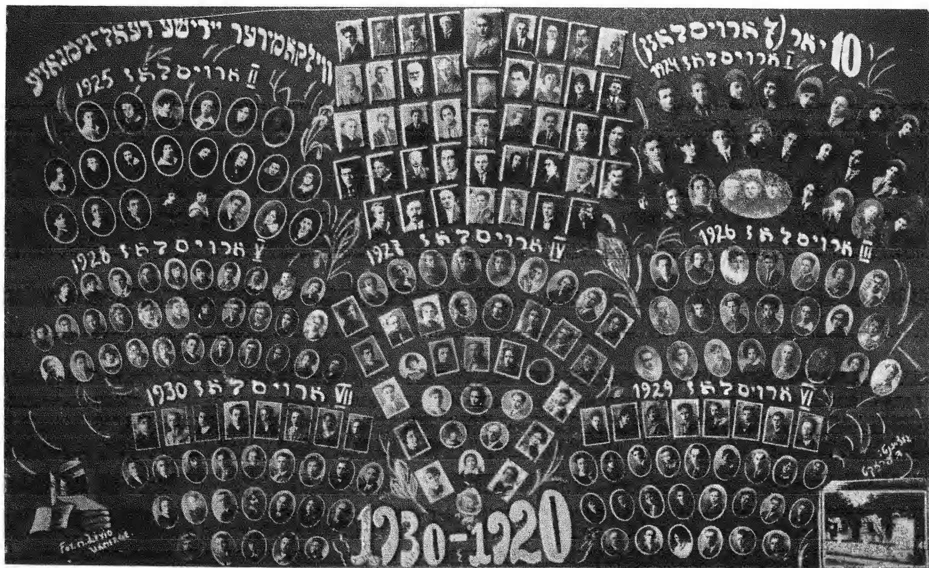
מחזור שני של בית־המדרש למורים ״יבנה״. תרפ״ה

קורסים למורות "יבנה" בפולאנגן. 1930
יושבים, מימין: ר' יצחק שמואלביץ, הרב יוסף קרליבך, יצחק קופילוביץ

מחזור רביעי של הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר. 1927

עשר שנות הגימנסיה הריאלית האידית בווילקומיר (1920—1930)

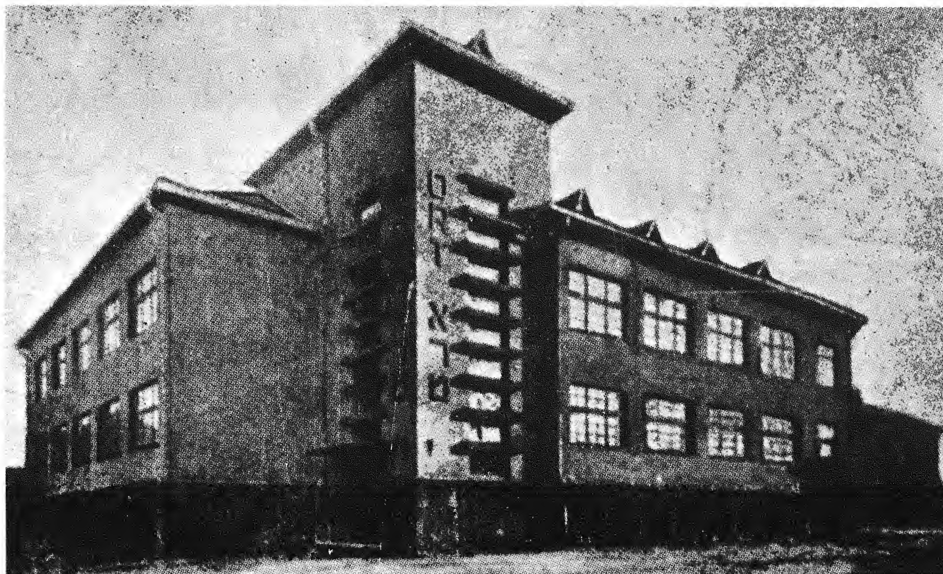
חבר המורים של הגימנסיה המסחרית האידית בקובנה

שורה ראשונה (יושבים), מימין : י. קורליאנדצ׳יק, מ. גולדמן, פ. צרפת, ש. לוין, ר. קושלביץ, ל. מאירוביץ־בריק, ג. לחם ; שורה שניה, מימין : ג. קונובאלוב, ל. יעקובסון, —, גב׳ נובכוביץ־נביאז׳סקי, ה. איציקסון, ט. לוין, א. ברגר, י. זימן, ש. רוזנטל ; שורה שלישית, מימין : גב׳ ד״ר יפה, ה. קרופניק־ולרשטיין, ר. רבינוביץ, ז. בקר, ע. ביילים, ר. בלומברג, ו. בורשטיין

הצגת־תלמידים ״המלכה המכושפת״ של הגימנסיה המסחרית האידית בקובנה

ההצגה נערכה בתיאטרון הממלכתי של ליטא. 1930

בנין בית־ספר ״אורט״ בקובנה

תלמידי בית־הספר החקלאי של „אורט" בקובנה. 1927/28
יושבים בשורה שניה, מימין: —, אגרונום פילווינסקי, יעקב אולייסקי,
מרדכי אלישיב (פרידמן), י. זימן

מסיבת גמר שנת הלימודים של מסיימי „אורט". 1936/7
מלפנים: מימין — א. נומברג, משמאל — יעקב אולייסקי

קבוצת נוער יהודי מפליטי גרמניה, שהועברה על־ידי "אורט" לקובנה להשתלמות בבתי־הספר המקצועיים של "אורט" בליטא. עומדים מלפנים: קלמנטינובסקי, באמצע — א. נומברג, משמאל — יעקב אולייסקי

בנייני בית־הילדים בקובנה בעת הצפת הנהרות (ויליה ונימן)

חדר־אכל לקטנים בבית־הילדים בקובנה

חדר־עבודה בבית־הילדים בקובנה

ראשיתו של כפר הנוער בן־שמן. 1926

כפר הנוער בן־שמן בימי מאורעות תרפ״ט

סטודנטים באוניברסיטת קובנה

ועד אגודת הסטודנטים "על המשמר" באוניברסיטת קובנה

צעירים בבתי־ספר מקצועיים והקורסים המקצועיים של צעירים ומבוגרים, בנוסף על הקורסים להשתלמות של בעלי־מלאכה.

התקופה מצטיינת בגידול מתמיד של "אורט" בליטא, גידול שהגיע לממדים העולים על היקף הפעולה בתקופתו הראשונה.

בית־הספר המקצועי של "אורט" בקובנה גדל באופן ניכר בשנת 1928. נפתחו מחלקות חדשות לרדיו, גאלוואנופלאסטיקה ומכונאות־רכב. בשל תנאי הצפיפות בבנין בית־הספר הועברו המחלקות לנערות לבנין שכור. הסדנאות וחדרי הכיתות בבנין בית־הספר ברחוב איטליה היו מנוצלים משעות הבוקר המוקדמות ועד שעות הלילה. עם גידול מספר התלמידים הועברו השעורים העיוניים לבנין בית־הספר התיכון הריאלי.

בשנת 1929 החליטה הנהלת "אורט" בקובנה להקים את הבנינים החדשים לבית־הספר המקצועי התיכון ברחוב יאנובה. בבית־הספר למדו אז לא תושבי קובנה בלבד, אלא גם מערים ועיירות רבות בליטא. לבית־הספר היה שם טוב בקרב האוכלוסיה היהודית ומעמד מכובד במיניסטריון לחינוך, שהעניק לבית־הספר את מלוא הזכויות של בתי־ספר ממשלתיים כבית־ספר ממשלתי מקצועי מספר 4 של "אורט" הארבע־שנתי, ואף ניתן לו מענק שנתי מקופת הממשלה. מיניסטריון החינוך השתתף בערך ב־25% משכר־העבודה של צוות המורים והמדריכים. כך הפך בית־הספר המקצועי של "אורט" בקובנה למרכז פעילותו של "אורט" בליטא, ועליו היתה גאוות האיגוד העולמי של "אורט".

בשנת 1930 נפתח בית־ספר מקצועי למסגרות בווילקובישק ובשנת 1931 — בית־ספר מקצועי בשאוולי עם מחלקות למסגרות ולתפירת בגדי נשים. תוכנית הלימודים היתה תלת־שנתית.

נוסף על בתי־ספר מקצועיים התרחבה במיוחד רשת הקורסים המקצועיים למבוגרים, להכשרה מקצועית של מתחילים ולהשתלמותם של בעלי־מלאכה. התנהלו קורסים מקצועיים למסגרות, אלקטרוטכניקה, פחחות, גאלוואנופלסטיקה, ליפוף מנועים, שרטוט מכאני, חייטות וגזרנות של בגדי נשים, מקצועות האופנה, ספרות נשים, לבני־נשים, כובענות, מחוכים וכיוצא באלה. בקובנה ובמריאמפול נפתחו קורסים מקצועיים בשביל הפליטים שהגיעו מגרמניה ומצ׳כוסלובקיה.

את הקורסים של "אורט" עברו כמעט כל החייטים והתופרות, הפחחים והחשמלאים של האוכלוסיה היהודית בליטא. מאות צעירים ומבוגרים חסרי־מקצוע למדו בשעות אחרי־הצהרים ורכשו ידיעות שאיפשרו להם לקבל תעודה ולהתקיים מעבודה מקצועית.

לצערנו הושמד הארכיון של "אורט" בתקופת השואה לאחר העברתו מקובנה לגיטו סלאבודקה, ולא נשארו לנו נתונים מדוייקים על ההשתתפות בקורסים. אך אפשר לקבוע בוודאות, שבתקופה האחרונה לפעולות "אורט" בליטא סיימו כמה אלפים צעירים ומבוגרים את הקורסים המקצועיים על סוגיהם השונים.

יצויין כאן פרט אישי: מתוך 21 שנים של פעולות "אורט" בליטא שימש כותב המאמר הזה במשך 13 שנים (1928—1941) מנהל כללי של "אורט" בארץ זו. בעת שהותי בגיטו סלאבודקה בימי השואה נזדמן לי לבקר בביה"ס של "אורט" ברח׳ יאנובה בקובנה, שם עבדה חטיבת יהודים בתיקון מכוניות בשביל הצבא הגרמני. הצטרפתי לחטיבה כדי לראות מה מתרחש בבית־הספר "שלי", בו הושקעו מאמצי יהודים ועבודה רבה. הייתי מזועזע למראה עיני, איך פזורים בחצר מסמכים של תלמידים ומורים. אספתי חלק מן המסמכים והבאתי את החומר לגיטו. אולם לאחר מכן, עם חיסול הגיטו וההעברה למחנות דאכאו ושטוטהוף, הלך כל החומר התעודתי החשוב לאיבוד. גם ארכיון המרכז העולמי של "אורט" אבד ברובו עם העברתו של המרכז מברלין לפאריס ובשעת כיבוש פאריס על־ידי הגרמנים.

הדאגה לתעסוקה

מתפקידיו של "אורט" היה לא רק לדאוג לכך שהצעיר ילמד מקצוע, אלא גם לספק לו, עם סיום הלימודים, מקום עבודה אצל בעל מקצוע או במפעל תעשייתי.

במרוצת הזמן השתנה יחסם של בעלי־המלאכה ובעלי התעשיה לבוגרי בית־הספר המקצועי. הם נוכחו לדעת שבוגרים אלה, על אף חוסר מהירות וזריזות בתקופה הראשונה, הגיעו עד מהרה להישגים בעבודה הודות לידיעותיהם העיוניות ולהשכלתם, שעלתה על זו של בעלי־המלאכה עצמם.

בתקופה ההיא הוקמו מפעלי תעשיה לטקסטיל בממל, בשאנץ ובמקומות אחרים. בוגרי בתי־הספר המקצועיים מצאו במפעלים אלה מקומות עבודה טובים, ואחרי תקופת ההתמחות התחילו למלא את מקומם של המומחים מצ׳כיה שעבדו בליטא על פי רשיונות עבודה זמניים.

"אורט" המשיך בפעולתו באספקת מכונות ומכשירים לבעלי־מלאכה ולחקלאים וגם הרחיב את היקפה. בשנים הקודמות הוצאו לפועל רכישות מכונות ומכשירים באמצעות מרכז לקניות של איגוד "אורט" בברלין. בשנת 1928 נפתח בקובנה על־ידי "אורט" משרד מכירות, שפעל תחת השם "רוימש". משרד זה איפשר לבעלי־מלאכה ולחקלאים לרכוש כלים ומכונות באשראי לתקופה ארוכה.

בתי־ספר חקלאיים של "אורט"

"אורט" פעל כדי לעורר את התעניינות הנוער בחקלאות. מטרת הפעולה היתה להכשיר את הצעירים לקראת הגירתם לארצות אחרות ובעיקר לקראת עלייתם לארץ־ישראל. בשנת 1928 הקים "אורט" בשותפות עם איגוד החקלאים את בית־הספר החקלאי הראשון בליטא ובראשו עמד כותב שורות אלה. לתפקידי הוראה הוזמנו כמה אגרונומים יהודים וביניהם ה"ה מ. אלישיב־פרידמן, פילווינסקי, גפן, וינשטיין ואחרים. בית־הספר התקיים רק שנתיים ונסגר בשל קשיים תקציביים. רבים מבין תלמידי בית־הספר נמצאים כיום בישראל.

במארס 1934 חידש "אורט" את הפעולות בשטח החינוך החקלאי. הוקמו 2 בתי־ספר חקלאיים, שנועדו לפליטים צעירים, אחד באונגארינה שליד מאריאמפול והשני בקלינובה אצל בעל־אחוזה יהודי. בבתי־ספר אלה למדו בעיקר צעירים יהודיים מגרמניה, שהובאו לליטא על־ידי "אורט" לפי הסכם עם ועד העזרה היהודי בגרמניה. בתי־הספר לחקלאות התנהלו על־ידי האגרונומים י. ראסיין ומר קגן.

בית־הספר החקלאי הוציא לאור חוברות בשם "אנו נהיה חקלאים" ו"פרחי בית". כן הוציא "אורט" לוח מקצועי ("אורט — קאלענדאר") בשביל בעלי־מלאכה וחקלאים.

הפעולה של "אורט" הסתעפה משנה לשנה על פני ליטא כולה עד פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה בשנת 1941.

בית־הספר המקצועי־תיכון של ״אורט״ בקובנה

פרק נפרד בתולדות ״אורט״ בליטא תופס בית־הספר המק־צועי־תיכון בקובנה, שמילא תפקיד של בית־ספר מרכזי לא רק בשביל קובנה אלא גם בשביל הנוער מכל עיירות ליטא. בנייני בית־הספר המקצועי ברחוב יאנובה הוקמו במרוחק ממרכז העיר ובשנת 1932 הועברו למקום החדש שלוש המחלקות החשובות — למסגרות־מכאנית, למכונאות־רכב ולחשמל. הבנינים נשאו את השם ״בית העבודה״ ע״ש ל.מ. ברמסון, יליד קובנה, שהיה נשיא האיגוד העולמי של ״אורט״.

בתי־המלאכה של בית־הספר המקצועי לבנות נשארו בעיר בבנין שכור. הלימודים הטכניים, העיוניים והכלליים של בית־הספר לבנים, וכן של בית־הספר לבנות, התנהלו בבנין החדש ברחוב יאנובה, שכלל כיתות מודרניות, אולמי שרטוט, חדר־אוכל ושירותים אחרים. הבנין הישן ברחוב איטליה נוצל בשביל קורסים מקצועיים שהיו מיועדים למבוגרים ולבעלי־מלאכה, אולם לרגל חוסר מקום הועבר חלק מהקורסים לבנין החדש.

כפי שהוזכר, היה בית־הספר המקצועי בקובנה בשנים הרא־שונות מוסד תלת־שנתי, אולם החל משנת 1929 נקבע משך לימודים ארבע־שנתי (אחרי סיום בית־הספר היסודי). בית־הספר היה מורכב מהמחלקות הבאות: גאלוואנופלאסטיקה, אלקטרומכניקה, מסגרות מכאנית, מכונאות־רכב, יציקות מתכת, תפירת בגדי נשים וחייטות. המחלקה לחייטות, שאחזקתה היתה קשורה בהוצאות גדולות, נסגרה בשל חוסר תלמידים, שרובם מאסו בחייטות. זה היה גם גורלם של מקצועות אחרים — התפרות והסנדלרות. לעומת זאת היה לחץ גובר והולך מצד מועמדים במחלקות המתכת והחשמל. במחלקה לתפירת בגדי נשים היינו נאלצים לפתוח בכל מחלקה כיתות מקבילות, ואפילו לארגן בית־מלאכה בחדרי כיתות, וכן להעביר חלק מהלימודים העיוניים לבנין שכור. גם בבנין החדש היה השטח קטן מלהכיל את זרם הצעירים מליטא כולה והוכנו תוכניות לבנינים חדשים. בבית־הספר המקצועי־תיכון של ״אורט״ ברחוב יאנובה למדו למעלה מ־500 בנים ובנות, בגילים 14—18.

מנהלו של ביה״ס וכן מנהל כללי של ״אורט״ בליטא היה כותב שורות אלו. מנהלי המח׳ למכונאות, חשמל ומכונאות־רכב, היו תחילה אינג׳ סולובייצ׳יק ואינג׳ רבינוביץ ולאחר מכן — אינג׳ ליפשיץ ואינג׳ סדובסקי. המרכז הטכני בבתי־המלאכה למכניקה היה מר א. נומברג. בראש המחלקה לתפירת בגדי נשים עמדה גב׳ אלטפלד, ויותר מאוחר — גב׳ יוסלביץ. הלימודים העיוניים התנהלו בפיקוחם של מר קושלביץ וד״ר יפה ואחרים. ליד בית־הספר התקיימה מועצה של טובי המהנ־דסים שבקובנה, וביניהם האינג׳ינרים בלומנטל, רבינוביץ, רוזנבלום, שכנובסקי, קולודני, הלר ואחרים.

בית־הספר המקצועי של ״אורט״ נשא, כאמור, את השם ״בית־הספר המקצועי הממלכתי הרביעי ׳אורט׳״. בוגריו קיבלו את התואר ״בעל־מלאכה״ והיו שמורות להם כל הזכויות שהוענקו לבוגרי בתי־הספר הממשלתיים הליטאיים. הבחינות הממשלתיות בבית־הספר היו נערכות בהשתתפותם של נציג המיניסטריון לחינוך ושל בעלי מקצוע מטעם הממשלה. לבית־הספר יצאו מוניטין בממשלה ובחוגי הציבור הליטאי. מוצרי התלמידים, שטיבם היה ידוע בשוק, איפשרו לכסות חלק ניכר מתקציב בית־הספר. הוצאו לפועל תיקונים כלליים במכונות, יוצרו חלקי מכונות וגם הגיעו, בנוסף לביצוע הזמנות, לייצור של מלחציים, מכונות לעיבוד מתכת ופח. המחרטה שנבנתה ב״אורט״ זכתה לאות הצטיינות בתערוכה העולמית בפאריס בשנת 1937.

הוועד של ״אורט״ ותפקידו

כאמור, עמד בראש הפעולות של ״אורט״ ועד ציבורי שנבחר מדי שנה על־ידי חברי ההתאגדות משלמי מס־חבר. הוועד הנבחר מינה את מנהל ביה״ס, שהיה גם מנהל כללי של ״אורט״. המועמד לתפקיד זה היה זקוק לאישור מטעם מיניסטריון החינוך, שדרש להעמיד בראש בית־הספר המקצועי מנהל בעל השכלה גבוהה. בדרך כלל נדרש המנהל להציג במיניסטריון החינוך את כל המורים והמדריכים לשם אישורם.

תפקידיו של מנהל ״אורט״ היו מגוונים. עליו הוטלה האחריות לניהולו של בית־הספר המקצועי ולהוצאתן לפועל של החלטות הוועד הציבורי, וכן היה צריך לעמוד בקשרי־עבודה עם מיניסטריון החינוך ולהקפיד על מילוי דרישותיו. הוא גם היה אחראי בפני הוועד הציבורי על יתר בתי־הספר והקורסים שהתנהלו במסגרת ״אורט״ בליטא.

בתי־הספר והקורסים בערי־השדה קיבלו סיוע מ״אורט״ בקובנה מתוך המענק הכללי של האיגוד העולמי של ״אורט״. את הקשר עם האיגוד העולמי, כולל דיווח, הגשת תקציבים ותפקידים אחרים, קיים המרכז בקובנה.

בין תפקידיו הקשים של המנהל היו התיאום ושיתוף הפעולה עם הקבוצות ונציגי המפלגות המרכיבים את הוועד הציבורי, ולפיכך הוחלפו המנהלים שש פעמים בשנים 1920—1927. חילופי־גברא אלה היו אולי אחת הסיבות לירידה בעבודת ״אורט״ בתקופה השניה לפעולתו.

כותב שורות אלה הוזמן לכהן בתפקיד מנהל בשנת 1927 והתמיד בתפקידו עד לחיסולו של ״אורט״ בשנת 1941. יו״ר הוועד הציבורי משנת 1925 היה ד״ר מ. סולובייצ׳יק, לאחר־מכן — ד״ר סודארסקי, ולבסוף — אבא ידידיה. סגן־יו״ר היה עו״ד מקובסקי.

בשנים הראשונות לעלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, עוד המשיך לפעול הוועד של ״אורט״ בברלין עם מר קלמנ־טינובסקי בראש. ועדי ״אורט״ בליטא ובגרמניה נכנסו במשותף במשא ומתן עם ארגוני העזרה המרכזיים בגרמניה, כדי לארגן בליטא קורסים מקצועיים בשביל צעירים מגרמניה. הוחלט לקיים קורסים במסגרות־מכאנית, חשמל וחקלאות. רישום המועמדים ברחבי גרמניה נערך על־ידי ״אורט״ והמרכז של הארגונים היהודיים בגרמניה. 150 צעירים הועברו מגרמניה לליטא, מהם למדו 70 בשתי קבוצות בבתי־הספר החקלאיים באונגארינה ובקלינובה, שאדמותיהם הוחכרו ל״אורט״ על־ידי שני בעלי־אחוזה יהודים. מחצית מתלמידים אלה נקלטו בבית־הספר בקובנה במחלקות למכניקה ולחשמל, והם אוכסנו בפנימיה מיוחדת. רבים מבין הצעירים שהגיעו לליטא מגרמניה נמצאים כיום בישראל.

בסוף שנות השלושים התחילו לזרום לליטא פליטים מצ׳כו־סלובקיה ובשבילם נפתח במאריאמפול קורס מקצועי בחשמל.

עם סיפוחו של מחוז ממל לגרמניה נאלצה האוכלוסיה היהודית לעזוב תוך יום אחד את העיר וסביבתה ולנטוש את בתיהם על כל רכושם. יהודי ממל התיישבו רובם בקובנה ובשאוולי, וחלקם התיישבו בעיירות הסמוכות לגבול החדש.

"אורט" הצטרף למפעל העזרה למען פליטי ממל ופתח קורסים מקצועיים בשביל המבוגרים ואת הצעירים קלט בבית־הספר בקובנה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, בסתיו 1939, כאשר פולין חולקה בין גרמניה ורוסיה לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב ווילנה סופחה לליטא, הגיעו אלפי פליטים מפולין. "אורט" בווילנה, עם הטכניקום שלו, נכלל אמנם ברשת המוסדות לחינוך מקצועי של "אורט" בליטא, אבל בכל זאת היה בלתי תלוי וניהל את עבודתו באורח עצמאי. נוצר הקשר ונקבעו דרכי שיתוף הפעולה בין ארגוני "אורט" בווילנה ובקובנה. בתקופת המעבר עמד הטכניקום של "אורט" בווילנה בפני התמוטטות. התלמידים מערי־השדה ברחו מווילנה. עקב מצב המלחמה נותק הקשר עם האיגוד העולמי של "אורט", שמושבו היה בפאריס, ונמנעה כל אפשרות לקבל ממנו עזרה. אולם לרשותו של "אורט" בקובנה עוד עמדו סכומי־כסף גדולים והיו עדיין האמצעים לנהל את הפעולה. אפילו אחרי סיפוחה של ליטא לרוסיה הוחרמו ב"אורט"־ליטא בזמן ההלאמה כמה עשרות אלפים ליט שהיו שמורים בבנק המרכזי.

בשנת הלימוד 1939/40 נתקבלו לבית־הספר המקצועי של „אורט" בקובנה כמה מהנדסים־מורים מטכניקום "אורט" בווילנה, ביניהם מנהל המחלקה לחשמל המהנדס שר, שנתמנה לתפקיד מנהל המחלקה לאלקטרוטכניקה בקובנה, אינג' קוברסקי ואחרים.

נוכח המצב הפוליטי הבלתי ברור בשנים 1939—1940 וזרם הפליטים, גבר הלחץ מצד צעירים ומבוגרים שהיו מעוניינים ללמוד מקצוע. כאמור, לא חסרו ל"אורט" בליטא האמצעים הכספיים להרחבת הפעולה. האפשרויות נוצלו ונפתחו קורסים במקצועות רבים הן בקובנה והן במקומות־ישוב יהודיים אחרים בליטא.

מכת החיסול ניתנה ל"אורט" כשליטא סופחה לברית־המועצות בקיץ של שנת 1940. נאסרה כל פעולה ציבורית יהודית בעלת אופי לאומי כלשהו. יחד עם כל יתר הארגונים היהודיים בליטא חוסל גם ארגון "אורט". הוועד של "אורט" פוזר, הרכוש הולאם והחשבונות בבנקים הוחרמו.

כל מוסדות "אורט" בבתי־הספר בשאוולי, וילקומיר ומארי־אמפול, וכן הקורסים המקצועיים, נסגרו. ניתנה רשות לפתוח בשנת־הלימודים 1940/41 רק את בית־הספר המקצועי של "אורט" בקובנה. היה הכרחי לפטר חלק מהמורים והמדריכים. המנהל, כותב שורות אלה, נשאר בתפקידו, בעקבות התערבות מצד המורים הנותרים והתלמידים, אולם פוטר בסוף שנת הלימודים 1941. בית־הספר עבד תחת השגחה חמורה של המפלגה הקומוניסטית. תא הקומסומול של התלמידים התערב בענייני ניהול בית־הספר. הרגשנו וידענו שאנו מתקרבים ל"נעילה": שפת האידיש תיעלם והניהול יעבור לידי ליטאים; לבית־הספר יתקבלו לא רק ילדי יהודים, ובית־הספר ייהפך לאחד מבין בתי־הספר המקצועיים הליטאיים האחרים. כל החששות התאמתו שבועיים לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה. המנהל פוטר, כאמור, ויחד עמו פוטרו כמה מהמורים היהודים והוכנה התוכנית לליטוויניזאציה מלאה של בית־הספר המקצועי־תיכון של "אורט" בקובנה.

בית־הילדים בקובנה

"מילדי רחוב לחברות נוער" — זה שם המאמר, אשר עשה בשעתו רושם גדול בעולם הפדגוגי, בו תיאר ד"ר ז. ליהמן, מנהלו ומייסדו של בית־הילדים בקובנה, את המפעל הזה המיוחד במינו.*

להלן יסופר על המאבק החינוכי במטרה להחדיר את רוח הציונות החלוצית לבית־הילדים, אשר בראשיתו היה נתון להשפעתה של קבוצת נוער אידישאית־קומוניסטית ("קומסו־מול") בליטא — נוער קנאי, שנתפס בהדרגה לרעיון של ארץ־ישראל הקיבוצית, אך לא זכה לעלות לארץ וחבריו התפזרו לכל רוח או ניספו בשואה. יסופר כאן גם על ילדים שזכו לעלות לארץ יחד עם מחנכיהם ולהשתתף ביסודו של כפר הנוער בן־שמן.

הילדים הללו היו ברובם מבין פליטי ליטא, שחזרו מברית־המועצות בשנים 1920—1922, בהם יתומים ויתומים למחצה, שרבים מהם איבדו בדרך את הוריהם.

ילדים ובני נוער אלה יצרו בליטא הקובנאית את הבעיה החמורה של "נוער עזוב", שאיימה לפוצץ את החברה היהודית, אשר אך זה עתה החלה להתבסס בתנאים החדשים של ליטא העצמאית. הם התגוללו ברחובות ובגני העיר, ישנו בפרוזדורי הבתים, בבתי־המדרש ובקסרקטינים עזובים, יחד עם החוורים המבוגרים. הם היו מלוכלכים ומזוהמים. נתפשטו ביניהם מחלות שונות. הם התחילו לפשוט יד ולגנוב, והגדולים שבהם הפכו אפילו לסכינאים ולחוטפי ארנקים.

אולם גם בחברה הנגועה והפרועה הזאת צצו גילויים אנושיים. המתבגרים דאגו לילדים הצעירים והחלשים שבחברתם, והיו כאלה שנקשרו אל הילדים העזובים באהבת נפש. ניצוץ אנושי זה שימש אחר־כך פתח למחנכי בית־הילדים לחיפוש מוצא מן המצב החמור.

בצר להם פנו ראשי ה"נאציונאל־ראט" בליטא לעזרה למנהיגי הקהילה היהודית בברלין, ואלה המליצו על ד"ר ליהמן, אז רופא צעיר, בן למשפחה מתבוללת במערבה של ברלין, קצין בצבא הגרמני במלחמת־העולם הראשונה, אשר עמד בראש קבוצת אינטלקטואלים, שבהיותם בחזית החליטו "ללכת לעם" נוסח ה"נארודניקים" הרוסיים. ה"עם" בברלין היה מרוכז בחלקה המזרחי של העיר. היו אלה הפליטים מבין יהודי המזרח, ולמענם הקים הד"ר ליהמן את ה"פאלקסהיים" במזרח העיר, אבל פליטים אלה היו נטולי שרשים. העם ממש ישב בפולין ובליטא והיה זה עקבי מצד הד"ר ליהמן שהוא קיבל את ההצעה של ראשי יהדות ליטא ובא לקובנה כדי לעמוד בראש ה"קינדער־הויז".

ראשית חכמה היה צריך להאכיל את הילדים ולכסות את מערומיהם. כן דרושה היתה נקודת אחיזה, שממנה אפשר להסתער על מחנה הנוער הזה, להשפיע עליו חינוכית ולהחזיר לו את צלם האדם. זה היה תפקידו המרכזי של בית־הילדים, נוסף לדאגה ולטיפול במאות ילדים ובני נוער, שאמנם נמצאו אצל הורים או קרובי משפחה, אבל מצבם הסוציאלי היה בכל רע.

*

בית־הילדים נמצא בקצה העיר, על חוף נהר הוויליה, במקום שהוא משתפך אל הניימאן, בצל שרידי מבצר צלבני עתיק, בבנין ה"הקדש" היהודי. המקום אמנם קסם מבחינת הנוף, אבל הבנין היה תפוס בחלקו על־ידי משפחות פליטים והיה הרוס מאוד. בחצרו של הבית השכן — בית־החולים היהודי — נמצא חדר־המתים של בית־החולים ומשם הגיעו הצעקות והיללות לבית־הילדים. אגב ניקוי הסביבה של הבית, נתגלה בעבודת חפירה נמרצת של בני הנוער מרתף גדול לאורך כל הבית ובו שוכנו חדר־האוכל, המועדון וחדר־הקריאה.

בסופו של דבר הכיל בית־הילדים בתוכו: בית־תינוקות לילדים אסופים, בית־מרחץ לתלמידי בתי־הספר בעיר, תחנת "טיפת־חלב", מרפאה לילדים, שיצאו לה מוניטין בעיר בגלל המנהל, הרופא הגרמני המוזר — ד"ר ליהמן — שבמקום לרשום תרופות היה מלמד במרפאה את האמהות איך לבשל מרק־ירקות לתינוקות, ועוד. אלפי ילדים נהנו במשך השנים מהשרותים הללו ומהלשכה להגנה על הילד, שנמצאה גם היא בבית. בקומות שנוספו במשך הזמן שוכנו הילדים, ובשבילם נפתח לאחר מכן גם בית־ספר יסודי במקום. בשלב ב' שוכנו בבית גם כמה עשרות בני נוער. היה בכך לא רק כורח סוציאלי, כי אם גם רעיון פדגוגי, שמצא את המשכו כעבור שנים בבן־שמן.

אחד ההישגים החינוכיים של בית־הילדים, שהחזירו לנוער את כבוד האדם, היה ייסוד ה"קולקטיב" של הנוער, אשר הרעיון המניע שלו היה השתחררות הנוער מהזיקה לפילאנט־רופיה כדי להגיע בהדרגה לאי־תלות כלכלית על־ידי עבודה בשכר בבית־הילדים עצמו, באופן שהם ישלמו מכיסם את דמי אחזקתם במוסד.

תקנות הקולקטיב אסרו, למשל, באיסור חמור לפשוט יד ולקבל "דמי שתיה". בין השאר קיבלו עליהם הילדים את חלוקת החלב של "טיפת־חלב" לבתים. לשם כך היה עליהם לקום השכם בבוקר, לדשדש בנעליהם הקרועות ובלבושם הדל בבוץ ובשלג העמוק עם הכדים הכבדים, כשעליהם להספיק ולהגיע למקומות העבודה או לבית־הספר "אורט" להתחלת הלימודים.

[אופייני להלכי־הרוח בין הנוער שהתחנך במוסד היא אפיזודה מן הימים ההם: באחת האסיפות של הקולקטיב התקיים ויכוח אם מותר למהול את החלב בקצת מים כדי להגדיל את ההכנסות וגם לחלק את עודפי החלב למשפחות נצרכות. הוחלט בשלילה בנימוק שעיקר החלב נועד לילדים ובהם אסור לפגוע אפילו אם הם ילדי בורגנים...]

החוג שהיה קרוב לנוער הזה היה מבין אנשי ה"קולטור ליגה" ובעיקר מבין המורים האידישאים, בהם המורה מרדכי גיטליץ — לאחר מכן פרופסור לספרות אידיש באוניברסיטה בחארקוב —

---

* "דער יודע", מס' 2, 1926.

שהיה מרכז חברת הנוער, והמחנכת הדגולה, המורה לטבע, הלנה כצקלס.

בני הנוער הללו, ודווקא הטובים שביניהם, נתפסו, כאמור, רובם ככולם לקומוניזם והיו "שוברים" באופן שיטתי את האסיפות הציוניות בעיר, ואם כי רובם באו מעיירות קטנות וממשפחות דתיות הם התאמצו להיראות כאפיקורסים להכעיס. הם היו יוצאים באחד במאי מדי שנה בהפגנה וחוזרים מוכים ופצועים על־ידי המשטרה. במשך הזמן נתעוררה בחוגי ה"נאציונאל־ראט" השאלה אם נכון הדבר מבחינה לאומית־פנימית, וכן מבחינת מעמדו של הציבור היהודי כלפי השלטונות, לקיים בכספי הקהילה מוסד חינוכי אנטי־ציוני, שמאלני־קומוניסטי, בעל השפעה ברחוב היהודי. מאידך הגיעו גם בחוגי "החלוץ" לידי מסקנה, שאין לוותר על הנוער הזה ועל האפשרויות של ריכוז נוער חלוצי מהעיירות הקטנות לשם הכשרה מקצועית.

אולם איך חודרים למבצר השמאלני הזה פנימה מבחינה פדגוגית ? איך רוכשים את הנוער הזה מבפנים ?

הגורל נפל על כותב השורות האלה. בתקופה ההיא הייתי מנהלו ומייסדו של בית־הספר "תרבות" בקאֶלם, עיירה שהיתה מפורסמת בקנאותה החרדית ובבית־המוסר שלה מיסודו של ר' שמחה זיסל זיו ז"ל. כל האמצעים היו כשרים בעיני הקנאים בעיירה הזו במלחמת־המצווה נגד בית־ספר המחנך ילדים יהודים לציונות החילונית. הם גם לא בחלו באכילת קורצא אצל השלטונות, שמנהל בית־הספר הוא קומוניסט. בסופו של דבר הגיעה שעתי לצאת להכשרה למשק החלוצי "כיבוש" שליד קיידאן ולרכוז במקומו של דב גזית ז"ל, שעלה לארץ.

נקראתי לראשי "החלוץ" דאז, הד"ר משה שוואבה ז"ל וייבדל לחיים דוד כהן, ונאמר לי כי יש שטח "כיבוש" בקובנה העיר ושעלי להכנס לבית־הילדים בקובנה, לא להוראה ולא לחינוך, אלא לכל עבודה שתוצע לי (במקרה נתפנה שם מקום לגזבר־מזכיר), ובינתיים עלי למצוא מסילות ללב הנוער ולעבור לחינוך, וכך היה.

בהשתדלותי נתקבלו לבית־הילדים כמה מתלמידי קאֶלם, שהמשיכו לדבר אתי עברית כהרגלם משנים. כאן פרצה סערה מצד השמאלנים : הנשמע כדבר הזה לדבר בשפה ה"ריאקציונית המתה" במוסד של נוער פרולטארי ? אך הבחורים הקלמאים עמדו בשלהם, ואחר ויכוחים סוערים הוחלט : מותר לכל אדם לדבר במוסד בלשונו והעברית אינה גרועה מה"אספרנטו" למשל...

אחרי פירצה זו בחומת הפרו־קומוניזם נתגלה שבין בני הנוער נמצאים כמה חברי "החלוץ הצעיר", שלא העזו עד היום לזהות את עצמם. אולם מכאן עד להשפעה חינוכית ממשית עוד רחוקה היתה הדרך.

עיקר מלאכת ה"כיבוש" נעשתה על־ידי תנועת "השומר הצעיר", יחד עם חברי להנהגה יעקב גוטליב־עמית (עתה עורך "על המשמר"). יש להבהיר, שכל זה היה עוד בתקופה הקדם־פוליטית של "השומר הצעיר" ובליטא השכלתנית והמתנגדית יכול היה יהודי כמוני להיות בעת ובעונה אחת חבר במרכז "החלוץ", בהנהגה של "השומר הצעיר" ובמרכז צ"ס, ואפילו להגיע להנהגה העולמית של "השומר הצעיר". מכל מקום, בשביל הפעולה בבית־הילדים היה צירוף זה לברכה רבה.

מהגימנסיות העבריות אשר בערי־השדה הוצאו והועברו לבית־הילדים תלמידים ותלמידות חניכי "השומר הצעיר", ולפי הסכם מיוחד עם הד"ר שוואבה הם המשיכו ללמוד בגימנסיה העברית המפורסמת שבהנהלתו ללא תשלום שכר־לימוד, והאחרים הוכנסו לבית־הספר המקצועי של "אורט". כך נוצר גרעין עברי קטן בפנים הבית, שקיבל אחר־כך הכרה רשמית, וכך נקבעה הלכה שבחברת הנוער קיימות שתי קבוצות — "אידישיסטית־סוציאליסטית" ו"חלוצית עברית", שכל אחת מהן הולכת בדרכה־היא תוך יחסי חברות בין השתיים. בתשובה לכך פרש המורה גיטליץ מתפקידו כמרכז חברת הנוער ואתו עזב את הבית חלק מהנוער המבוגר, שלא האמינו בדו־קיום של שתי מגמות חינוכיות בחברת נוער אחת. בהסכמתם של הנשארים וגם של הפורשים — שהשפעתם על הנשארים עדיין היתה ניכרת — נתמנה המורה, כותב השורות האלה, למרכז חברת הנוער.

*

בית־הילדים, כמוהו ככל המוסדות מסוג זה, היה אז נתון במצוקה כספית תמידית. זכורני, כי הצעתי להנהלה להבטיח לעובדים לפחות דמי־כיס, כאשר אין אפשרות לשלם את המשכורת במועד. במצב כזה נאלצנו להטיל את שמירת הלילה בבית־התינוקות על בנות הבית הבוגרות, ומאחר שמספרן לא היה רב הן כרעו תחת העול הזה. הוחלט איפוא למסור את שמירת הלילה לבנות "השומר הצעיר" מבין תלמידות הגימנסיה.

חברות "השומר הצעיר", שהיו ביניהן גם מבנות עשירי העיר, הפתיעו את בני הבית בלבושן הצופי הפשוט ובנועם הליכותיהן. הן לא רק שמרו על התינוקות, אלא גם עזרו לילדים בהכנת שעורים. בלילות שבת באו לבקר את "שומרות הלילה" חבריהם, בנים ובנות, ולראשונה נשמעו בבית־הילדים שירים ארצישראליים ונרקדו ריקודים ארצישראליים, שבמשך הזמן נמשכו אליהם גם בני הבית ה"שמאלנים".

האידיאולוגיה המשיכה להפריד, אבל השירה והריקודים קירבו את הלבבות. הילדים למדו כולם בבתי־הספר האידישאיים של ה"קולטור ליגה", שאליהם הוכנסו בשעתו על־ידי חבריהם הגדולים. עם התפתחות הפנימיה באה ההצעה שלמען שלימות החינוך יש לקיים בבית־הילדים בית־ספר יסודי, מה גם שחלק מן הילדים התקשו בלימודיהם בבתי־הספר האידישאיים, שרמתם היתה גבוהה מדי בשבילם מבחינה פדגוגית, והם היו זקוקים לטיפול אינדיבידואלי.

בבית־הספר אשר קם בבית־הילדים היתה אמנם שפת הלימודים אידיש, אבל העברית הוכנסה כשפה שניה וכמו כן למדו תנ"ך. חלק מן הילדים התחילו לדרוש במפורש את לימוד העברית — להפתעתם של מוריהם — עוד בהיותם בבתי־הספר של ה"קולטור ליגה". אגב, השפה השגורה בפיהן של חלק מבנות "השומר הצעיר" מלבד העברית, היתה רוסית ולא אידיש. העברית היתה איפוא בשביל הבנות הללו לשפת הקשר עם הילדים.

בהשפעת הכיוון העברי החדש הצטרפה אחר־כך קבוצת ילדים ל"שומר הצעיר", שסיפק להם גם את התלבושת המיוחדת של התנועה. ככוח־נגדי הוקמה בנוער האידישאי, בהנהגתם של צעירי בית־הילדים, תנועת ה"וואנדער־פוגל" היהודית, בשם "וואנדער־גרופע" ("קבוצת משוטטים"), דוגמת ה"וואנדער־פוגל" הגרמני־השמאלני של הימים ההם.

בלילות ששי היו הילדים והנוער לקבוצותיהם מתאספים יחד לסעוד סעודה של שבת באולם הגדול המואר של הבית. בנות הקבוצה של "השומר הצעיר" הדליקו נרות שבת. בנות הקבוצה האידישאית הדליקו אף הן נרות. אולם "להבדיל" מן ה"אדוקים" הן עטפו את הפמוטים בנייר אדום... השירה נתחלקה שווה בשווה. כאשר שרה הקבוצה הציונית "יום זה מכובד", שרה אחריה הקבוצה השניה שירים מהפכניים כגון "הגווארדיה האדומה", "אוואוי די נאכט", ועוד. איחדו את שני המחנות שירים ללא מילים — הניגונים החסידיים. את הניגונים האלה הכניסו שני אנשים, שכבשו את לבותיהם של הנערים והנערות ואשר להם סלחו את עוון ציונותם לפי הנוסח: "הציונים הם אמנם רעים אבל "שלנו" הם יוצאים מהכלל"... היו אלה: יהושע מרגולין וייבדל לחיים דוד כהן. סיפורי־החסידים העממיים מפי דוד כהן על רקעם הסוציאלי וכיצירתם של בני פשוטי העם, שבזכותם קיים העולם, ושירי החסידים שהושרו בקולו הצרוד והעמוק — נגעו ללבותיהם של בני הנוער, במיוחד כאשר שרו אותם בשעות הדמדומים של לפני צאת השבת. מניגונים אלה כבר עברו ל"אליהו הנביא", "אל תירא עבדי יעקב" ו"המבדיל", ובמקום "כספנו", "הבורגני", שרו "ושלומנו" — הפרולטארי הכשר לכל הדעות... כך קמה מסורת "הסעודה השלישית" בקובנה שנמשכה בבן־שמן ובנותיה עד היום הזה.

מרגולין, איש מדעי הטבע, הוציא את הילדים מרעש המגורים המשותפים הצפופים, מבתי־המלאכה חסרי האוויר והאור, והעבירם למרחבי הטבע במרומי "פטרובקה" (גן ציבורי הררי בקובנה). בכל פינות בית־הילדים צצו אקוואריומים, פינות חי וצמחים. אפילו ציורי הילדים שינו את צבעם ואת נושאיהם. מרגולין אף גילה להם את האור הגנוז בספרי התנ"ך: פסוקי "ברכי נפשי" מפי מרגולין בהרי אלקסוט, אשר לרגליהם זורם הניימאן, ליד הסוכה של אברהם מאפו בעל "אהבת ציון" — פסוקי־הוד אלה קיבלו משמעות אחרת מאשר שעור שגרתי בתנ"ך במסגרת השעורים בכיתה. ההתנגדות לציונות אף היא רפתה נוכח האידיאל של העליה החלוצית הקיבוצית, שדוד כהן ויהושע מרגולין היו מחבריה ופעיליה. שליחי ארץ־ישראל העובדת התחילו להגיע לליטא, ואנו דאגנו לכך שהם יגיעו לבית־הילדים וייפגשו דווקא עם ה"וואנדער־גרופע".

הרעיון הקיבוצי נתקבל יותר ויותר על הנוער של בית־הילדים, ולבסוף נעשה הנסיון להקים קיבוץ בליטא, בבית עזוב, מעבר לנהר הניימאן, אבל בשל התנאים הקשים — ריחוק המקום, הקור, החשיכה בערבים והבדידות — נכשל הנסיון וחברי הקולקטיב חזרו מתוסכלים לבית־הילדים.

נסיון שני של טיפול בגן־ירקות גדול, כדי לספק את צרכי בית־הילדים בירקות וליצור בזה מקומות עבודה בחוץ לחברי הקולקטיב — נכשל אף הוא. נכשלו גם הנסיונות של אחרים להבקיע להם דרך לבירוביג'אן הסובייטית. הטענה היתה אז שהקומוניסטים צריכים להשאר במקומותיהם וללחום נגד הקפיטאליזם. באותו זמן נזדמן לקובנה וביקר בבית־הילדים יהודה קופלביץ־אלמוג, אז ממנהיגי גדוד העבודה וממקורביו של טרומפלדור. סיפוריו על הקומונה הגדולה, על ימי תל־חי ועוד, עשו רושם רב. הוא נשאל אם הגדוד יהיה מוכן לקבל קבוצה של בני נוער אידישאי, לא־ציוני, הרוצים לחיות חיי קומונה ומעדיפים לחיות בין יהודים. הם ימשיכו לדבר בארץ אידיש, אבל את בניהם ישלחו לבית־הספר העברי הקיים כפי שהיו עושים בכל מדינה שהיו מגיעים אליה.

זמן־מה לאחר יציאתו של קופלביץ מליטא נתקבלה מהגדוד תשובה חיובית, אבל הקבוצה בינתיים התפלגה. היו כאלה שלא האמינו כי יוכלו לחיות כקבוצה אידישאית בארץ. אחרים, שהחליטו בחיוב, התחילו להתכונן במרץ לעלייתם, אך כאן אירע זעזוע שהפך את הקערה על פיה:

בימים ההם שררה מתיחות בין ליטא ולטביה, ובליטא הוכרז "מצב מלחמה". והנה בוקר־בוקר מצא כל חייל בקסרקטין הראשי שליד קובנה, יחד עם ארוחת הבוקר, כרוז קומוניסטי של "מלחמה במלחמה". הבולשת הליטאית תפסה גבר ליטאי ובחורה יהודיה שנתגלתה כחניכת בית־הילדים, אחותו של אחד הפעילים, סגן יו"ר ה"קומסומול" שהצטרף לקבוצת העליה, ואילו היא עצמה היתה בין אלה שהמשיכו בפעילות קומוניסטית. בחיפוש שנעשה בחדרה מצאו החוקרים מתחת למזרן צרורות של כרוזים. האח, שלא ידע על מאסר אחותו ועל הימצאם של הכרוזים, קיבל על עצמו את האחריות להם, ברצותו להציל את אחותו, אם כי הוא כבר היה מחוץ לענינים. האח והאחות הועמדו בפני בית־דין שדה, שדן אותם למוות. בהשתדלות אצל נשיא ליטא מצד הרב הראשי של קובנה, הרב א. ד. שפירא, ושל ד"ר איזידור קצין, רופאו הפרטי של הנשיא, הוחלף פסק־הדין במאסר עולם.

אחרי מקרה זה התפוררה הקבוצה. היו ידיעות שהחוקרים רוצים להוציא מפי האח והאחות על־ידי עינויים את שמות חבריהם. חלק מחברי הקבוצה נאלצו להיעלם מיד מליטא. אחרים נשארו, כיון שלא רצו להפקיר את השניים האסורים וגם לא את האם האלמנה לבדה.*

שעת העליה הגיעה ויחד אתה התחילו חבלי העליה. קודם כל צריך היה להוציא איכשהו את ד"ר ליהמן מבית־הילדים ודבר זה לא היה פשוט כלל וכלל. אנשי החוג האידישאי שהיו קשורים לבית־הילדים טענו, במידת־מה של צדק, כי "הפתרון הציוני" הוא במקרה זה פתרון אישי. אמנם גם בישראל אפשר להגיע לשלמות חינוכית, אבל "הילדים הללו, הזקוקים לכם, על מי אתם משאירים אותם ?"

למרבה הצער הוכיח העתיד שהחשש היה מוצדק. בית־הילדים הפך במשך השנים שלאחר מכן לבית־יתומים שיגרתי לגיל צעיר, בחסותה של "אגודת ישראל" הקובנאית.

ד"ר ליהמן, הציוני הוותיק, התלבט קשות, שכן מהנסיון של מוסדות דומים באירופה הוא ידע שטיפוס זה של מוסד חינוכי עולה ויורד ואפילו עובר מהעולם עם אישיותו של המנהל.

המסקנה שהגעתי אליה יחד עם דוד כהן היתה, שהדחיפה צריכה לבוא מן הארץ, ודוד נעשה ל"שליח מצווה". זמן־מה אחרי עלייתו ארצה הגיעה הצעה מיבניאלי ז"ל, ראש ועדת החינוך של ההסתדרות דאז, שד"ר ליהמן יקבל עליו את הנהלת המוסד החינוכי האזורי אשר צריך היה לקום בגבעת "קומי" שבעמק יזרעאל, אלא שהתנאי היה שעל ד"ר ליהמן לוותר על הנהלת בית־הילדים בישראל. הוסכם איפוא בין ד"ר ליהמן לביני, שבית־הילדים צריך לקום בעמק יזרעאל בשכנות לבית־

* אחרי זמן קצר נודע לנו, כי במוסקבה נאסרו 2 כמרים ליטאיים והממשלה הסובייטית הציעה לשחררם תמורת האח והאחות. ההצעה נתקבלה והחילופין בוצעו כעבור זמן קצר. השניים הגיעו ללנינגראד ושם נתקבלו בכבוד רב. זמן־מה הם גם שמרו על הקשר אתנו.

הספר האזורי ושאני אהיה מנהלו של בית־הילדים בהשראתו הרוחנית־החינוכית.

ההצעה להקים את בית־הילדים ליד מעין עין־חרוד למטה נפסלה על־ידי רופאי קופת־חולים מחשש הקדחת. ד״ר ליהמן פנה אז לקבוצת גבע, אבל חברי גבע, אנשי משק מובהקים, לא לקחו ברצינות את ה״יקה״ התמהוני הזה, המציע להם — רפתנים ועובדי פלחה — לעסוק בחינוך. שנים לאחר מכן הצטערו אמנם על כך, אבל את הנעשה לא ניתן היה להשיב.

בימים ההם נתפנתה בן־שמן מתחנת־הנסיונות שעברה לרחובות, והקרן הקימת הציעה שהמוסד החדש — בית הילדים — יתמקם בבן־שמן. המקום אמנם לא התאים לתחזיות החינוכיות המוקדמות שערכנו לעצמנו בקובנה, שלפיהן צריכה היתה ״הסביבה המחנכת״ של ישובים קיבוציים לשמש יעד חינוכי לבני הנוער. והרי בן־שמן היתה אז אי בודד בסביבה ערבית. אף על פי כן זכתה בן־שמן, שחניכיה יוצאי ליטא, יחד עם בני הנוער העולה והישראלי שהגיעו אחריהם למקום, הקימו ישובים שיתופיים בכל חלקי הארץ, ברוח הערכים החינוכיים־החברתיים של בן־שמן.

בן־שמן א׳, שהניחה את היסוד בארץ למוסד פנימייתי מודרני, הפכה במרוצת הזמן למעין אולפנא למייסדים ולמנהלים של המוסדות הפנימייתיים הגדולים בארץ, כגון: הדסים, אלוני יצחק, אונים, בן־שמן ב׳ — שהפכה בערך ב־1952 בהנהלתי ל״הדסה־נעורים״, מוסד מרכזי לחינוך מקצועי של עלית הנוער. גם בבן־שמן עצמה ממשיך את המסורת המפוארת של המקום אחד ותיק שעבד במחיצתו של ד״ר ליהמן שנים רבות. ברוב המוסדות הללו, עם כל השוני שביניהם, נשמר משהו אופייני מיוחד מן המסורת החינוכית של בן־שמן, כמו הרצון לשוות דמות לשבת, ובאחרים — גם אלמנטים של ״תרבות כפרית״ נוסח בן־שמן.

עובדי בן־שמן לשעבר רב חלקם וקובע מזה שנים במבואות ים, בכפר הירוק וגם במוסד של משרד החינוך בירושלים.

*

פתחה את העליה לבן־שמן בשנת 1926 קבוצת בוגרים מבית־הילדים בקובנה, חברי החלוץ הצעיר והשוה״צ, שאצה להם העליה לארץ. מאחר שבן־שמן טרם נתפנתה הם התמקמו בחצרו של הסופר משה סמילנסקי ז״ל ברחובות, ויצאו לעבוד בפרדסי הסביבה. לאחר מכן הם עברו כראשונים לבן־שמן להכין את המקום לקבוצות הילדים אשר באו אחריהם. לילדים ניתנה הברירה לעלות או להישאר בבית־הילדים. האמת ניתנת להיאמר, שנימוקי רוב הילדים למען עליה לא היו נימוקים ציוניים מתוך הכרה, אלא שיקולים רגשיים של ילדים. הם אמרו: ״התרחקנו מן ההורים במשך זמן שהותנו בבית־הילדים, ואם ד״ר ליהמן ורעייתו, רופאת המוסד, ועקיבא עולים לארץ, הרי שאנחנו הולכים אתם״. לפני העליה יצאתי לגרמניה להשתלמות. בינתיים צצו כמה בעיות שבקושי התגברנו עליהן. הילדים בוגרי כיתה ח׳ ראו עצמם כקבוצה, וסירבו לקבל לחברתם מספר ילדים שלדעתם לא התאימו מבחינה חברתית. לבסוף הסכימו לצרפם, בתנאי שאני אקבל אותם על אחריותי האישית. הסכמתי, והם עלו. הביאה אותם אלי לברלין אם־הבית שלהם, רעייתי חיה רדין־ישי, מבנות ״השומר הצעיר״, שהוצאה בשעתו מן הגימנסיה בפוניבז׳ והוכנסה לבית־הילדים.

בברלין ציפתה לנו חוויה מרטיטה: קבלת־פנים ידידותית אצל פרופסור אינשטיין בביתו. פרופ׳ אינשטיין היה קשור מאוד לבית־הילדים בקובנה, ויחסו זה נמשך גם לגבי בן־שמן. לדוג־מה: במאורעות 1936 הוא שלח מברק לנציב העליון ארתור ווקופ, וביקש ממנו הגנה מיוחדת לבן־שמן. אגב, שרנו לפניו בפגישה ההיא שירי־עם עבריים ובאידיש, והוא ליווה את השירה בפסנתר וגם ניגן לפנינו בכנור...

*

גם בעלית ילדים ונוער לארץ קיים ״מנין עליות״.

לפי זה היתה ״עליית הנוער הראשונה״ זו של ישראל בלקינד בשנת 1904 עם 51 יתומי הפוגרומים של קישינוב.

העליה השניה היתה זו של ילדי ליטא מבית־הילדים, שהת־חילה בסוף שנת 1926/27 והעלתה למעלה ממאה ילדים ובני נוער עם מחנכיהם לכפר־הנוער בן־שמן.

עליה זו היתה גם בבחינת מורה דרך ל״עליית הנוער״ הגדולה. מבשרי העליה הזאת מיסודה של רחה פרייאר נתקבלו בברלין על־ידי הד״ר ליהמן ועל־ידי כותב שורות אלה, והועלו לבן־שמן בשנת 1932.

בינתיים, בשנת 1933, חשך עולמנו היהודי עם עליית הצורר היטלר ימ״ש לשלטון בגרמניה, ובשנת 1934 עלתה חברת הנוער הראשונה לעין־חרוד. בזה נפתחה עליית הנוער הגדולה, שהעלתה כבר למעלה ממאה אלף בני נוער והריהי נמשכת עד היום הזה.

ולסיום תורשה לי נימה אישית:

ברכבת בתחנת קובנה, בה ליוו עובדי בית־הילדים את ד״ר ליהמן בעלותו לארץ, הצטופפו בקרון אחר של אותה רכבת עשרות בני ישיבת סלאבודקה, זו של המוסרנים, שבאו ללוות את ה״סבא״ מסלאבודקה ואת הר״מ הגאון רמ״מ אפשטיין, בעלותם גם הם ארצה. כאשר החלה הרכבת לזוז פרצו בני הישיבה בשירה אדירה: ״כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון״, והחלו לרוץ אחרי הרכבת. מנהל התחנה הליטאי ועוזריו, שלא תפסו את פשר הדבר, ניסו לשוא לעצרם. בתוך המהומה והמבוכה הזאת עמדתי אני, מי שהיה מתלמידיו של ה״סבא״, נרעש ונפעם לראות בנסיבות הללו את שני האישים הגדולים שממעיינותיהם שאבתי. רציתי לראות בזה אות וציון דרך לעבודתי החינוכית העתידה בארץ — לחפש את הסינתזה שבין שני העולמות הללו.

מאז עברו הרבה שנים. נשתנו הזמנים ואתם גם פני הדור. והנה ב״נעורים״, השוכנת בנוף הכפרי של עמק חפר לחוף ים התכלת ומחנכת את בני הנוער שלה על ברכי הטכנולוגיה המודרנית — הנני ממשיך עד היום הזה להיאבק בעבודתי החינוכית על הסינתזה הזאת, באמונה שלמה שגם בעידן הטכנולוגי הזה ינצח בסופו של דבר האדם־היהודי.

מקובנה ועד בן־שמן

א

עברו שנים. הנוער בבית־הילדים בליטא גדל ועמדה השאלה: מה הלאה? ולאן? אחרי לבטים רציניים ובדיקת המצב החליט המנהל, הד״ר ז. ליהמן, להעביר את הנוער הציוני לארץ־ישראל ולהשרישו בחיי ציבור הפועלים בארץ. לשם כך עזב הד״ר ליהמן בסוף שנת 1925 את ליטא ואירגן חבר־ידידים בגרמניה, להבטיח לו תמיכה במפעלו בארץ. בשנת 1926 הגיעה לארץ הקבוצה הראשונה, ובשנת 1927 — הקבוצה השניה של בני ״בית הילדים״, ובראשם הד״ר ליהמן ורעיתו, הד״ר רבקה ליהמן־קלבאנסקי, שהיתה לו לעזר נאמן בכל שנות חייו בארץ, ועמהם חלק מעוזריו הקרובים מקובנה.

בהתחלה גרו הילדים בחצרו של משה סמילנסקי ז״ל ברחובות ועבדו במשקו. משנתפנה, אחרי נפתולים רבים, המקום בבן־שמן ונמסר לד״ר ליהמן להקמת כפר הילדים והנוער — עברו כולם לשם. אל הילדים מליטא, שעוד הוסיפו לבוא בקבוצות עד שנת 1930 (בראש בית־הילדים בקובנה עמד אז הד״ר ה. לובינסקי ז״ל), הצטרפו חברי הנוער־העובד בארץ וגם בני המשקים הוותיקים, ובהדרגה הפכה חוות הלימוד החקלאית לכפר ילדים ונוער, עם בית־ספר יסודי מסודר, בית־ספר חקלאי, ולבסוף — גם בתי־לימוד למלאכה ולמשקי־בית, וחלומו של הד״ר ליהמן הפך למציאות.

ב

רעיונותיו של הד״ר ליהמן בשדה־החינוך כבשו לבבות בארץ, ששימשה שדה־נסיון להגשמת רעיונות ונסיונות נועזים. גם כאן הצליח הד״ר ליהמן לרכז סביבו חבר אנשים, מורים ומחנכים מנוסים, וכן צעירים שופעי מרץ, בעיקר מחוגי ״לגיון הצופים״ הירושלמי מיסודו של הד״ר משה שוואבה ז״ל. אלה היו אנשים, שבעיות החינוך החדש ושאיפות כפר־הנוער לחנך לקראת חיי עבודה ושיתוף ואחוות־עמים היו קרובות לליבם. בעזרתם המסורה התגבר הכפר על הקשיים הראשונים, התרחב והלך וקנה לו שם כמוסד חינוכי חשוב במערכת החינוך בארץ, ויצאו לו מוניטין גם בעולם החינוך הבינלאומי.

אחרי נפתולים רבים הצטרף המוסד להסתדרות העובדים בישראל, והאידיאלים הנעלים של העליות השניה והשלישית שימשו נר לרגליו, לחנך לפיהם את הנוער ולהביאו לידי הגשמה עצמית בהתישבות העובדת.

לראשונה נעשה כאן הנסיון המוצלח למזג יחד נוער ישראלי עם נוער עולה, ובוגרי בן־שמן תפסו את מקומם הראוי להם במשקי־העובדים הוותיקים והיו גם בין מניחי היסוד לקבוצות רבות, כגון בית־השיטה, גינוסר, אלומות, כפר־מנחם, שובל, הזורעים, גזר ועוד. כמעט אין נקודת ישוב בארץ מבין הוותיקות שלא יימצאו בה יוצאי כפר הנוער בן־שמן.

הנוער היה מחולק בכפר לקבוצות לפי התנועות השונות — מ״השומר הצעיר״ ועד העובד הציוני. בראש כל קבוצה עמדו מחנכים, שנשלחו לכפר לשנתיים מטעם תנועותיהם. הנוער בכפר חונך לראות את הטוב והמשותף בין התנועות השונות, ועמק־הירדן שימש להם דוגמה.

ג

הכפר היה המוסד החינוכי ב״ה״א הידיעה״ בארץ, והרבה מרעיונותיו וחידושיו היכו שורש ושימשו דוגמה לכל המוסדות הכפריים, שקמו אחריו בארץ, בעיקר עם קום מדינת ישראל, ולמוסדות החינוכיים של התנועות ההתישבותיות.

כפר־הנוער בן־שמן היה המוסד הראשון שטיפח בארץ את ריקודי־העמים, התופסים כעת מקום כה חשוב בחיי הנוער, הראשון שאירגן כנסים המוניים שאלפים השתתפו בהם, ועמדו בסימן ״מלחמה במלחמה״, ״גאולת־הקרקע״ וכד׳. היחסים בין החניכים ומחנכיהם היו ידידותיים ובכפר־הנוער נוסו כל מיני שיטות, שנתחדשו בבית־מדרשה של הפדגוגיה המודרנית.

בן־שמן טיפחה את תרבות־הכפר ומלאכת־מחשבת עממית וכן את אהבת המוסיקה והאמנות, והניחה יסוד לתכניות כמו ״קבלת שבת״, ״הסעודה השלישית״, ״שחרית מוסיקלית בשב־תות״, שהפכו לגורם מחנך חשוב. ״מוסיקת־הלילה הקטנה״ למוצארט היתה להימנון הכפר, וחגיגות הכפר כמו ״סדר פסח״, ״הבאת־ביכורים״ וכדומה, היו לסמל ולדוגמה.

ד

בשנת 1932 הגיעו לכפר־הנוער ראשוני העולים מגרמניה, חניכיה של רחה פרייאר, ובשנת 1933, עם עלותו של הצורר היטלר לשלטון בגרמניה, עושה רעיון עליית הנוער לארץ כנפיים בהשראתו של חיים ארלוזורוב ז״ל. עליית הנוער מתחילה במימדים גדולים ובן־שמן קולטת את ראשוני הנוער לעשרותיהם ולמאותיהם, בראשונה מגרמניה ואחר־כך מפולין, מאוסטריה, רומניה, צ׳כיה, בולגריה ועוד. בכפר מקבלים הם את חינוכם לחיי עבודה בארץ (רבים מהם לא זכו להפגש שוב עם הוריהם, שנספו בשואה), ותהליך זה נמשך עד פרוץ מלחמת־העולם השניה.

*

נסיונות קשים עברו על כפר־הנוער לפני מלחמת־העולם השניה, בשנות המאורעות. הסביבה היתה כולה ערבית, וכפר־הנוער חי כאילו במצור. בימי מלחמת־השחרור הועברו הילדים ורוב העובדים למחנה־הנופש של הצבא הבריטי ליד כפר־ויתקין, ולהגנת הכפר נשארו בני הנוער, חלק מהעובדים ואנשי ההגנה, שהחזיקו במקום עד כיבוש רמלה ולוד והסרת המצור מעל הכפר.

הכפר היה במצב עזוב וצריך היה לחדש את חייו כקדם. במרצו הכביר ומסירותו־ללא־גבול של הד״ר ליהמן הוחזרה עטרת הכפר ליושנה, וכפר־הנוער בן־שמן קם לתחיה. הוא עומד על תלו, מתפתח, מחדש את פניו, אם גם בשינוי אופי, ומשמש מצבת זכרון חיה למייסדו הד״ר ז. ליהמן ז״ל ולמורשת בית־הילדים בקובנה.

הסטודנטים היהודים בליטא

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, ב־16 בפברואר 1917, הוכרזה עצמאותה של ליטא, ארץ שהיתה עד המלחמה מחוז דל ומרוחק בקצה המערבי־צפוני של הקיסרות הרוסית, ש־¼ ממנו היווה את "פלך קובנה".

רובה המכריע של אוכלוסיית ליטא אז היה מורכב מאיכרים פשוטים ונבערים. האינטליגנציה הליטאית היוותה חלק זעיר, בעיקר אלה שחונכו על ברכי התרבות הרוסית או הפולנית.

הציבור היהודי היה קטן ביותר: רובם גורשו ב־1915 למרחבי רוסיה לאחר תחילת המלחמה, בתור "אלמנט בלתי בטוח", וזה עתה החלו לחזור למולדתם, ואילו חלק קטן נשאר איכשהו בסביבה, גם תחת הכיבוש הגרמני.

ענייני החינוך הגבוה עלה על סדר היום של קברניטי המדינה החדשה רק ב־1919. בתחילת שנה זו נוסדו בקובנה, ברחוב מיצקביץ׳, בבנין של גימנסיה רוסית לשעבר, "הקורסים הליטאיים הגבוהים". היו אז שתי מחלקות — המחלקה התיאור־לוגית־פילוסופית והמחלקה למתמטיקה ומדעי הטבע.

מספר הלומדים במוסד בשנתו הראשונה היה 180, מהם 6 יהודים. בין התלמידים הליטאיים בלט מספרם הניכר של חניכי מדרשות קתוליות שחונכו בפולין ובגרמניה. שפת ההרצאות היתה רוסית או גרמנית. השפה הליטאית (בעיקר הספרותית) עוד לא היתה שגורה בפיהם של המרצים, בהם בלט מספרם הגדול של כמרים קתוליים.

לאט־לאט החלו חוזרים יהודים לליטא, ובשנת 1921 כבר היו במוסד הגבוה 60 תלמידים יהודים. בתור תלמידים נתקבלו אז גומרי בתי־ספר תיכוניים מכל ארץ שהיא.

ליהודים, כידוע, הוענקה במדינה החדשה "אוטונומיה לאומית" עם מיניסטריון מיוחד, אשר איפשר את התפתחותו והרחבתו של החינוך העברי. נוסדו בתי־ספר תיכוניים עבריים ברחבי הארץ והידועים שבהם: הגימנסיה הריאלית והגימנסיה העברית בקובנה.

בפברואר 1922 העניק הפרלמנט הליטאי (הסיים) מעמד של אוניברסיטה למוסד של "הקורסים הגבוהים", עם זכות להענקת תוארים אקדמאיים. השנה האקדמאית הראשונה של האוניבר־סיטה הליטאית החלה ב־15.9.22, והרקטור הראשון היה כומר קאתולי בשם בוצ׳יס. המחלקות הקודמות של המוסד הגבוה הפכו לפקולטות, ונוספו פקולטות למשפטים, לרפואה ולטכניקה.

בד־בבד עם היציבות במדינה כולה הורחב גם החינוך האקד־מאי. בשנת 1925 היו באוניברסיטה בקובנה 3,000 סטודנטים, מהם כ־500 יהודים.

בתקופה זו החלו להתארגן החיים החברתיים של הסטודנטים היהודים. נוסדו אגודות, חוגים, קורפוראציות של סטודנטים (לפי הדוגמה הגרמנית!) והחיים הציבוריים באוניברסיטה החלו תוססים.

התפתחות זו הגיעה לשיאה בשנת הלימוד 1930/31, בה היו באוניברסיטה כ־1000 סטודנטים יהודים, מתוך מספר כולל של 4000, היינו 25% (אחוז היהודים באוכלוסיה הכללית של למעלה מ־2 מיליון היה רק 7.6%).

הסטודנטים היהודים, כמוהם כליטאיים, החלו להשתתף בחיים הציבוריים גם מחוץ לאוניברסיטה. סטודנטים יהודים היו פעילים בכל המפלגות הפוליטיות ברחוב היהודי, בעתונות, בספרות, ובחינוך העברי.

רוב הסטודנטים היהודים השתייכו לתנועה הציונית על כל גווניה. ה"אידישיסטים" והקומוניסטים ביניהם היוו מיעוט קטן ביותר. הדבר בלט ממספרן והרכבן של התאגדויות הסטו־דנטים היהודים, כפי שיובהר להלן.

הדבר בלט גם בעת הבחירות לנציגות הסטודנטים (ה"פרל־מנט") באוניברסיטה, אליה נבחרו ב־1930/31 — **9 יהודים** לאומיים, ורק אחד מהרשימה הקומוניסטית, מתוך מספר כולל של 32 נציגים.

הסטודנטים היהודים הופיעו אז בשתי רשימות, אחת כללית לכל ההתאגדות, ואחת נפרדת של סטודנטים ציונים־סוציאליס־טים (צ. ס.). הרשימה הכללית השיגה 7 מושבים, ואלה היו הנבחרים: אשר שמידט, רצ׳קובסקי (ניספו בליטא), ראובן ברנשטיין (בארה"ב), שמואל גולדשמידט (באנגליה), ל. קצנלבוגן, מרדכי אפשטיין ואבא אפרימצ׳יק (עתה בן־אפרים, כותב שורות אלה) — כולם בישראל. רשימת צ.ס. השיגה 2 מושבים (מ. גוטמן, מ. יפה — שניהם נשארו בליטא). היהודי העשירי היה מרדכי גפנוביץ (עתה בליטא) מהרשימה הקומו־ניסטית הלא־יהודית.

אשר שמידט היה זמן מסויים אפילו חבר נשיאות ה"נציגות" ובמעמדו זה עזר הרבה לסטודנטים היהודים.

עם עלייתו של היטלר ימ"ש לשלטון בגרמניה ב־1933 החלו רוחות חדשות נושבות גם בליטא, שגבלה עם גרמניה. האנטישמיות החלה להראות את פרצופה האמיתי בחיים הכלליים וכמובן גם באוניברסיטה. תהליך זה גבר עם מינויו של אנטישמי ידוע (שילינגאס) כשר־המשפטים. ליהודים בוגרי הפקולטה למשפטים נסתמה הדרך להתקבל כעורכי־דין, בעיקר בערים הגדולות, יהודים כמעט שלא נתקבלו לפקולטה לרפואה, רוקחים יהודים לא קיבלו רשיונות לפתוח בתי־מרקחת, וכיוצא בזה. ה"רוח הרעה" נתנה אותותיה גם על הרחוב הכללי היהודי — בדחיקת פרנסת היהודים, בהטלת מסי־הכנסה גבוהים ביותר ובנגישות שונות אחרות.

כתוצאה ממצב כללי זה הלך וירד מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטה; רבים עזבו באמצע הלימודים לשם הגירה או מסיבות אחרות ובוגרים חדשים נמנעו מלהתחיל בלימודים, כך שבשנת 1935 היו באוניברסיטה רק 780 סטודנטים יהודים, בשנת 1937 רק 600 וב־1939 — 500 בלבד.

ואלה היו האגודות והקבוצות (קורפוראציות) של הסטודנטים היהודים בשנת 1931/32 באוניברסיטה הליטאית בקובנה:

1) ההתאחדות הכלכלית ("האקונומית") — ארגון־גג של כל הסטודנטים היהודים, אשר מטרתו היתה לדאוג לשיפור תנאיו הכלכליים של הסטודנט היהודי על־ידי מתן הלוואות, מענקים, פתיחת מסעדה זולה, וכדומה. בהתאחדות היו חברים סטודנטים מכל המפלגות ובלתי־מפלגתיים, ואפילו קומוניסטים יהודים. היא נוסדה בשנת 1924 על־ידי הסטודנטים ח. טוקר וש. יפה, ובין מנהיגיה הבולטים וחברי הוועד היו אסתר בלוך,

דוד קריבושייב, חיים בראכמן, רבקה מינסקי, ב. דזימיטרובסקי־פונק (כולם ניספו בשואה), ה. ראדין (נפטרה בישראל), ראובן ברנשטיין, חיים בלושטיין (בארה״ב), ש. גולדשמידט (עתה בלונדון), א. אפרימצ׳יק (בישראל).

ההתאחדות התקיימה על מסי חבר, תמיכת ידידים והכנסות מאירועים שאירגנה, ביניהם הנשף השנתי בסוף כל שנה אזרחית. בין התומכים־הידידים יש להזכיר את פרופ׳ שמעון בליאצקין (היה יו״ר אגודת ידידי הסטודנטים, ניספה בגיטו קובנה), ראובן רובינשטיין, עורך ה״אידישע שטימע״ בקובנה (נפטר בישראל), ד״ר מ. סודרסקי, עורך העתון ״פאלקסבלאט״ בקובנה (נפטר בארצות־הברית) ורעיתו אלטה (נפטרה בישראל), ד״ר ח.נ. שפירא, מרצה באוניברסיטה בקובנה, בנו של הרב הראשי של העיר (ניספה בקובנה), מ. ברמסון ורעיתו (ניספו בגיטו קובנה), ד״ר ז. וולפרט, תעשיין, ורעיתו (בארצות־הברית), ואחרים.

ההתאחדות, כמוה כיתר האגודות של הסטודנטים היהודים, חוסלה עם הכיבוש הסובייטי של ליטא בתחילת 1940.

2) ״על המשמר״ — אגודה תרבותית ובה כ־70 חברים. אף היא נוסדה בשנת 1924. מטרתה היתה להפיץ את השפה והתרבות העברית בין חבריה, רובם יוצאי גימנסיות עבריות בליטא. האגודה קיימה הרצאות על נושאים יהודיים ציוניים וכלליים בשפה העברית, שהיתה שפת הקשר היחידה. בין פעילי האגודה יש להזכיר את רחל קרמן־שפירא ואת המשוררת לאה גולדברג (נפטרה בישראל), את המהנדס עמנואל פורטונה ועורך־דין יצחק שלטופר־שליט (נפטר בישראל), וכן את אריה סולובייצ׳יק (עתה באוסטרליה).

3) ״מוריה״ — חוג של סטודנטים דתיים, אשר אירגן הרצאות בתלמוד ובנושאים דתיים שונים. השתתפות אגודה זו בהתאחדות ה״אקונומית״ היתה ערובה לכשרותה של מסעדת הסטודנטים. מנתה כ־30 חברים.

4) התאחדות סטודנטים צ.ס. (ציונים סוציאליסטים), שהיתה למעשה שלוחה של מפלגת צ.ס. ועסקה בעיקר בהפצת רעיון הסוציאליזם בציבור היהודי בליטא. מנתה כ־80 חברים.

5) ״אורורא״ — קבוצה שנוסדה על־ידי סטודנטים יהודים אנטי־ציונים, בעיקר קומוניסטים. מנתה כ־50 חברים, ביניהם כמה לא־יהודים.

6) ״ביתריה״ — קבוצה (קורפוראציה) של סטודנטים לאומיים שנוסדה ב־1923, על־ידי אפרים בוך, פנחס שולמן, לודוינובסקי (ניספו בליטא). מנתה כ־80 חברים. קיימה קשרים הדוקים עם הקורפוראציות הלאומיות ״ביתוליה״ בריגה, לטביה, ו״לימוביה״ בדורפאט, אסטוניה.

7) ״ירדניה״ — קורפוראציה של סטודנטים רביזיוניסטים, שנוסדה ב־1926 על־ידי כמה סטודנטים שפרשו מ״ביתריה״. מנתה כ־40 חברים, בעיקר מתומכיו הנלהבים של ז. ז׳בוטינסקי.

8) ״אל־על״ — קורפוראציה של סטודנטים רביזיוניסטים קיצוניים, ואחרים. נוסדה ב־1926. מנתה כ־20 חבר.

9) ״הרצליה״ — נוסדה ב־1928, בתור קורפוראציה ב״רוח הרצליאנית״, היינו ציונית כללית, לפי מושגי אותם הימים. מנתה כ־30 חבר.

10) ״בר־גיורה״ — קורפוראציה של ילדי אחרוני ה״מתבוללים״ מבין יהודי ליטא, היינו שגמרו בתי־ספר רוסיים או גרמניים. מנתה כ־15 חבר.

11) ״בת־עמיה״ — קורפוראציה של סטודנטיות לאומיות־רביזיוניסטיות. נוסדה כשלוחה ״נשית״ של ״ירדניה״ הגברית. מנתה כ־30 חברות.

12) ״אוניטאס פמינארום״ — קורפוראציה של סטודנטיות בלתי מפלגתיות. מנתה כ־20 חברות.

כל האגודות הללו יצרו מסגרות חשובות לחייו ופעולותיו החברתיים של הסטודנט היהודי בליטא, כל אחת בכיוונה ובגוונה היא.

הסטודנטים היהודים השתייכו גם לאגודות אקדמאיות כלליות, כגון של סטודנטים משפטנים, סטודנטים לומדי־רפואה, אוהדי־ספורט וכיוצא בזה.

כמעט לכל אגודה היה כובע מיוחד, אשר חבריה חבשוהו אפילו מחוץ לכתלי האוניברסיטה. לכמה קורפוראציות היה סימן של מגן־דוד על הכובע. בפרוזדור הגדול של הבנין היה לכל אגודה חלון־מודעות, בו התפרסמו ההודעות לחברים.

האגודות היהודיות השתמשו לפרסום בשפות עברית ואידיש, מלבד ליטאית.

הסטודנטים היהודים מליטא קיימו מגע עם חבריהם מהארצות הבאלטיות הסמוכות ובשנת 1933 השתתפו בקונגרס באלטי לסטודנטים. שם ייצגו את האינטרסים היהודיים בהתגוננם בפני הרוח האנטישמית, שהתחילה אז לפעפע בכל שדרות האוכלוסיה ובעיקר באוניברסיטאות. נציגי הסטודנטים מליטא בקונגרס של הבאלטיקום היו אשר שמידט ואבא אפרימצ׳יק. באותה שנה התקיים בלונדון קונגרס עולמי של סטודנטים יהודים, בו השתתף בשם ליטא א. אפרימצ׳יק. גם בקונגרס זה, שאורגן בחסותו של חבר הפרלמנט סיר בארנט ג׳אנר, נסב הדיון על הצורך להגן על זכויות הסטודנט היהודי נגד אפליה בשטחים שונים, בעיקר באוניברסיטאות, ובסידורו בחיי המקצוע.

באונ׳ הליטאית היו ארבעה מרצים ופרופסורים יהודיים:

פרופיסור ש. בליאצקין, מרצה במשפט אזרחי בפקולטה למשפטים;

דוצנט ח.נ. שפירא, מרצה לסמיטולוגיה בפקולטה למדעי הרוח;

פרופיסור ע. לנדאו, מרצה לאנטומיה פתולוגית בפקולטה לרפואה.

פרופיסור א. לזרסון — מרצה לפסיכולוגיה.

שלושת הראשונים ניספו בשואה. הרביעי, פרופ׳ לנדאו, עזב לפני המלחמה את ליטא לפי הזמנת אוניברסיטת לוזאן, שווייץ.

כל המרצים הללו היו לעזר רב לסטודנט היהודי, על־ידי עדודו בשטח האקדמאי, או על־ידי תמיכה כלכלית בתור ידידי ההתאחדות הכלכלית של הסטודנטים היהודיים (״עקאנאמישע פאראייניקונג״).

לאחר סיפוח הארצות הבאלטיות לברית־המועצות, היו באוניברסיטה הליטאית בקובנה 360 סטודנטים יהודים בלבד.

בווילנה היתה אוניברסיטה על שם סטפאן באטורי ובה כמה מאות סטודנטים יהודים, עם שני מרצים ופרופסורים: נוח פרילוצקי ודוצנט מובשוביץ (הראשון ניספה, השני ניצל).

לאחר הסיפוח הרוסי חוסלו כל האגודות היהודיות של הסטודנטים ורכושם הוחרם. הורשו רק כמה אגודות אקדמאיות כלליות, וכן אגודה של סטודנטים קומוניסטיים.

ליטא שוחררה על־ידי הצבא הסובייטי באוגוסט 1944. האוניברסיטאות בקובנה ובווילנה שוב נפתחו ללימודים גבוהים, אולם סטודנטים יהודים שוב לא היו שם.

מפלגות ותנועות*

* המאמרים במדור זה מתפרסמים על דעת מחבריהם — המערכת.

אברהם תורי (גולוב)

ציונים כלליים א' וב'

"כל איש נושא עמו חלק־מעט מארץ היעוד: זה במוחו, זה בזרועותיו וזה ברכושו..."
(הרצל, מדינת היהודים)

זרמים אידיאולוגיים בתנועה הציונית

בראשיתה היתה התנועה הציונית אחידה, הומוגנית. ההשתייכות לתנועה היתה במסגרת ארגון ארצי — "לאנדעספארבאנד" — ללא חלוקה רעיונית. אלא שהבדלי תפיסות על מהותה של הציונות וגישות שונות לגבי דרכי ההגשמה הולידו עד מהרה זרמים אידיאולוגיים בהסתדרות הציונית. כל זרם ביסס ייחודו בשאיפה להתחדשות לאומית או לתיקון עולם.

היו נושאים שונים, שעליהם נחלקו הדעות במחנה הציוני ובעיקר בבעיות חברה ומשטר, דת וחינוך, כלכלה והתיישבות בארץ היעודה. אך בעשור הראשון ליסוד ההסתדרות הציונית העולמית לא הגיעו הדברים לידי התגבשות פוליטית־מפלגתית מובהקת, ורק כאשר קרם המפעל הציוני עור וגידים הלכו והחריפו הניגודים, שהיו אידיאולוגיים ביסודם.

ה צ י ו נ י ם ה ד ת י י ם ראו את עיקר הרעיון הציוני בחידושם ובהפעלתם של ערכי הדת והמסורת כיסוד־מסד לתחיה הלאומית ולבנין הארץ. הדתיים הניפו את דגל הלאום ודגל התורה צמודים יחד, כשלמות אחת.

ה צ י ו נ י ם ה ס ו צ י א ל י ס ט י י ם סיפחו לציונות את הסוציאליזם וצירפו את דגל המעמד לדגל הלאום.

רק בשנת 1907 כינסו "פועלי ציון" הסוציאליסטיים את כינוסם העולמי הראשון וכך עשה גם ה"מזרחי". כל אחת מהתנועות הקימה ארגון עולמי משלה ("זאנדערפארבאנד"), קבעה מדיניות משלה ותבעה מחבריה משמעת פוליטית־ארגונית. לכל ארגון היה מרכז עולמי שייצג וביצע את יעודיו. בנוסף ל"תכנית באזל" היו לכל ארגון מטרות מפלגתיות משלו.

ציונים "סתם" החלו תוהים על מהות דרכם הציונית, אולם גם בין ה"סתם ציונים" לא שררה תמימות־דעים, אם כי כולם דגלו בציונות ללא תוספות.

ה צ י ו נ י ם ה כ ל ל י י ם: להם לא היה ארגון עולמי משלהם. הם השתייכו בכל ארץ ל"לאנדעספארבאנד", שהתבסס על תכנית באזל בלבד. עד לשנת 1925 היו הציונים הכלליים הגורם המרכזי בהסתדרות הציונית העולמית. מתוכם קמו המנהיגים שנשאו באחריות לפעילות המדינית, למאבק הציוני, לפיתוחה של ארץ־ישראל ולגידולה היחסי של ההשפעה הציונית בעולם.

במהותה היתה הציונות הכללית ליברלית ודמוקראטית, אולם היא לא הציגה כל תכנית חברתית או כלכלית משלה. הציונים הכלליים גם לא היוו תנועה רעיונית עצמאית מיוחדת דוגמת הארגונים העולמיים של "פועלי ציון" או של ה"מזרחי".

ארגונים עולמיים אלה היו מגבשים תכניותיהם ותביעותיהם לקראת כל קונגרס והופיעו בקונגרס מלוכדים. לא כן הציונים הכלליים. הם לא העלו תביעות ולא גיבשו תכניות, ובהיעדר דעות מגובשות וארגון עולמי משלהם — הלכה השפעתם ופחתה בקונגרסים הציוניים. מ־73% צירים בקונגרס הציוני ה־12 בשנת 1921 — ירדו ל־53% בקונגרס הציוני ה־17 (בבאזל ב־1931). באותו קונגרס בשנת 1931 גם התפלגו הציונים הכלליים ל־3 פלגים.

בארץ ישראל לא השכילו הציונים הכלליים להקים מוסדות כלכליים משלהם כפי שעשו "פועלי ציון" וה"מזרחי". הם שקעו בוויכוחים ובסכסוכים פנימיים וכתוצאה מכך ירדו הציונים הכלליים בקונגרס הציוני ה־19 (בלוצרן — 1935) עד ל־35% בלבד.

ביזמת ד"ר יצחק שוורצבארד התכנסה אז ועידה עולמית ראשונה של הציונים הכלליים בהשתתפות נציגים מ־34 ארצות. ביניהם היו נציגים שתמכו במדיניות ויצמן, נציגים שהתנגדו לויצמן בראשותו של ד"ר שוורצבארד, ונציגי הציונים הרדיקלים בראשותו של יצחק גרינבוים. בוועידה זו הוקמה ההתאחדות העולמית של הציונים הכלליים.

אולם כבר בשנת 1935 התפלגה ההתאחדות העולמית לשני פלגים:

א. תומכי מדיניות ויצמן ביחס לבריטניה.

ב. מתנגדי מדיניות ויצמן.

פלג ב' תמך בקיום ארגון עובדים ציונים כלליים בארץ־ישראל, בעוד שפלג א' תמך בהסתדרות עובדים כללית אחידה בארץ־ישראל. כל אחד משני הפלגים הקים מסגרת עולמית נפרדת משלו.

ברית הציונים הכלליים ("הברית")

את מהותה של ה"ברית" היטיב להגדיר פרופ' יוסף קלוזנר ב־6 עקרונות:

א. אין אנו מפלגה של בורגנים, כפי שכינוה אנשי השמאל הפועלי, והא ראיה: כלום אפשר לסווג את אוסישקין, את ילין, את ד"ר בוגרשוב, את ד"ר פ. ברנשטיין ואת פרופ' קלוזנר עצמו, הוגה הדעות והפילוסוף, כ"בורגנים"? בין חברי ה"ברית" נימנו מאז סופרים, מורים, פקידים, בעלי מקצועות חפשיים, סוחרים ופועלים יהודיים מכל השכבות ומכל המעמדות.

ב. ה"ברית" גם לא היתה מפלגת־ימין שמרנית, אליבא דפרופ' קלוזנר, ולהנמקת דעתו טען שמפלגת־ימין היא זו התומכת בשלטון קיים, המרוצה מן המנהיגות, השוקטת על שמריה, ואילו ה"ברית" מבקרת חריפות את המנהיגות הציונית ותובעת שינויים, התחדשות בהנהגה הציונית ובדרכי המאבק להגשמה הציונית.

פרופ' קלוזנר הדגים במעשה שהיה בקונגרס הציוני השלישי:

סיעת הציונים הכלליים בישיבתה בראשותו של ברנשטיין־

כהן שפכה "אש וגפרית" על ההנהלה הציונית דאז בראשותו של הרצל על הצעתו להתיישבות בקפריסין. לפתע נכנס הרצל. "חרדנו לקראתו, קמנו לכבודו, הושבנו אותו על־יד הד"ר ברנשטיין־כהן". "יש לי הכבוד להציג בפניך את הימין הקיצוני" — פנה ברנשטיין־כהן אל הרצל בהציגו את הנאספים. "לא! אתם אינכם הימין הקיצוני. אין לכם אלא ארץ־ישראל בלבד. אתם דורשים בה התיישבות מיד ועבודה תרבותית. אתם שמאלנים ממני..."

ג. ה"ברית" דגלה בהפרדת הדת מפוליטיקה בהסתדרות הציונים וביישוב בארץ־ישראל, עם כל היחס החיובי של חבריה לדת.

ד. ה"ברית" התנגדה ל"לאומיות המימית הממוזגת בבינלאומיות קלושה" — כפי שהגדיר הפרופ' קלוזנר את דרכה של התאחדות הציונים הכלליים. הפוליטיקה הציונית חייבת להתבסס על אמונה עמוקה בכוחות העם ולא להיגרר לפשרנות ולהבלגה.

ה. ה"ברית" צידדה בחינוך אחיד מושתת על יסודות לאומיים צרופים: אהבת ישראל, רצון הגאולה ואחוות האנושות. בהתאם לכך התנגדה לשלושה זרמים (פועלי, דתי וכללי) בחינוך.

ו. ה"ברית" תבעה זכויות ואפשרויות שוות לכל חלקי העם בכלכלה ובמשק, ושימוש במגביות וקרנות לאומיות ללא משוא פנים לשכבה מסויימת או למעמד אחד בעם.

חברי ה"ברית" התרכזו בעיקר בפולין, במיוחד בגליציה ובליטא, והם היוו חלק ניכר בהסתדרות ציוני אמריקה ובארץ־ישראל.

התאחדות הציונים הכלליים (ההתאחדות)

א. ה"התאחדות" ראתה כעקרון את ה"סינתזה" במחנה הציוני. היא צידדה בהשפעת־גומלין רעיונית בין הזרמים בתוך ההסתדרות הציונית, במטרה להפרות את המחשבה הציונית ולהתסיס את דרכי הפעולה.

ב. ה"התאחדות" הכירה בזכותה של הסתדרות העובדים העברים בארץ־ישראל לייצג את כל העובדים מבלי ליצור הסתדרות עובדים נפרדת לחבריה, כשם שראתה ברכה בהתיישבות העובדת על כל צורותיה.

ג. ה"התאחדות" הטיפה לחברה פלורליסטית־ליברלית מתקדמת בארץ־ישראל, שללה את מאבק המעמדות ומעולם לא באה ליצור מפלגה אזרחית־כללית או מפלגה מיוחדת מול מחנה העבודה.

ד. ה"התאחדות" הטיפה לגיוס החומר האנושי המגוון, תוך חירות מרצון, להגשמת המפעל הציוני, שאותו אין לבסס על מגמה חברתית אחת בלבד.

ה. לדעת ה"התאחדות" אין לבסס את הכלכלה והמשק הלאומי על חיקוי השיטה הקפיטאליסטית או הסוציאליסטית, אלא על המציאות הארצישראלית.

ו. יש לקבל את החיוב מהמחנה הפועלי והאזרחי כאחד ו"למזגם לאידיאה אנושית עברית גדולה אחת", כפי שהגדיר זאת הד"ר משה־יוסף גליקסון — מי שהיה עורך עתון "הארץ" ויו"ר התאחדות הציונים הכלליים בארץ־ישראל — בספרו "יסודות התנועה".

הציונות הכללית בליטא בין שתי מלחמות עולם

בשנות 1918—1923 לא היתה מורגשת הדיפרנציאציה הרעיונית בתוך המחנה הציוני בליטא; אמנם היו קיימות תנועות ה"מזרחי" ו־צ.ס. (ציונים סוציאליסטים), אולם רוב הציונים בליטא היו ציונים כלליים. בשורותיהם התבלטו מנהיגים בעלי שעור־קומה, בהם: ד"ר שמשון רוזנבוים, ממניחי היסוד של עצמאותה המדינית של הרפובליקה הליטאית; ד"ר יוליוס ברוצקוס, מי שהיה יו"ר התנועה הציונית ברוסיה; ד"ר מנחם (מאכס) סולובייצ'יק, מי שהיה שר לעניינים יהודיים בממשלת ליטא; ד"ר יעקב רבינסון; ד"ר משולם וולף; ד"ר יצחק לויתן; ד"ר בנימין ברגר; עורך ה„אידישע שטימע" ראובן רובינשטיין; דוצנט חיים־נחמן שפירא; ד"ר אלחנן אלקס; בוריס ברנשטין ואחרים.

בבחירות למוסדות כלל־יהודיים וכלל־ארציים זכתה סיעת הציונים הכלליים במספר הקולות הגדול ביותר בין הסיעות היהודיות, וזאת לא רק בשל המספר הגדול של חבריה ואוהדיה, אלא, ובעיקר, בשל תפיסתה הרעיונית־הציונית והחברתית כאחת.

היהודי הליטאי היה בדרך כלל מאוזן וליברלי בדעותיו, היה מעמיק חשוב ומתרחק מהפרזות ומהגזמות. כל פולחן קנאי זר היה לרוחו. משום כך גם לא היכו שרשים בליטא תנועת החסידות והתנועות המהפכניות למיניהן. גם ה"אגודה", השמאל הסוציאליסטי והדמוקראטים הקיצוניים לא רכשו מעמד ניכר בציבוריות היהודית בליטא.

ברובם ראו יהודי ליטא בציונות הכללית דאז — שהיתה תנועה ליברלית — ביטוי נאמן לשאיפותיהם ומאוויהם הלאומיים.

מנהיגי הציונים הכלליים השתתפו באופן פעיל בעיצוב דפוסים ממלכתיים ברפובליקה הליטאית הצעירה וחסרת הנסיון, בהקמתה ובביסוסה של האוטונומיה היהודית בליטא, בהקמת הריסותיה של הכלכלה היהודית שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, וכמובן בהקמת רשת מוסדות חינוך עבריים, בתי־ספר יסודיים, תיכוניים, סמינריונים.

יהודי ליטא לא ראו סתירה בין תפיסתם הציונית לבין פעילותם למען אוטונומיה יהודית במקום, להקמת מוסדות כלכליים יהודיים בליטא והשתתפותם הפעילה בחיי הרפובליקה הליטאית. הם לא סבלו מ"לויאליות כפולה" לעם שבתוכו ישבו לבין נאמנותם הכנה ושאיפתם המורשתית לארץ־ישראל. נהפוך הוא. לדידם תוכל לפעול ביתר שאת למען בנין ארץ־ישראל יהדות שהיא עצמה בשלה מבחינה פוליטית ומבוססת מבחינה כלכלית. באותן שנות העשרים נראו בנין וגאולת־הארץ כענין לדורות, ולכן לא היה טעם להזניח את האינטרסים הדחופים של היהודים במקום.

באוטונומיה היהודית ראו ציוני ליטא אפשרות לקיים חינוך יהודי לאומי ומסגרת לקיום חיים קהילתיים מלאים. לכן הקדישו הציונים הכלליים את מיטב המוחות, המאמצים והזמן להשגת האוטונומיה ולקיומה הלכה למעשה.

בראש המגביות

מרכז הציונים הכלליים בליטא וחבריו עמדו בראש המגביות למען ארץ־ישראל. ככל שיהודי ליטא נהגו בחסכון ובהתאפקות בחייהם הפרטיים, מילאו חובתם בנדיבות־לב ובאהבה בכל

הנוגע לתרומות למען בנין הארץ, למען הכשרה חלוצית ועליה. בעוד שלמען הקרן־הקיימת פעלו חברי הנועה הציוני ונוער יהודי בכללו — הרי ש"קרן היסוד" היה בעיקרו מפעל, שבראשו עמדו מנהיגים ציונים כלליים ורוב מניינם של התורמים והמת־רימים היו ציונים כלליים.

מילגות לימודים

מרכז הציונים הכלליים בליטא הקציב מילגות לתלמידים של הטכניון העברי בחיפה ושל הגימנסיות בתל־אביב ובירו־שלים, וכן פנסיות למספר מנהיגים ציונים בארץ־ישראל.

המרכז הכלל־ציוני בליטא קיים אז קשר הדוק עם חברים ציונים כלליים בלטביה ובאסטוניה השכנות. שם חסר היה בטאון ואת החסרון הזה מילא במשך הזמן העתון הציוני הקובנאי "אידישע שטימע", ששמו הלך לפניו גם בארצות השכנות. מאידך היו לציונים הכלליים בלטביה תנועות נוער וחלוץ משלו.

יחס הציונים לבעיות החברה בליטא

לבעיות הנוגעות לגיבוש החברה ברפובליקה הליטאית קבעה לעצמה הציונות הכללית את העקרונות הבאים:

א. דמוקראטיה מלאה.

ב. שוויון מוחלט בין כל תושבי המדינה ללא הבדל לאום, מעמדות או שכבות.

ג. נציגות מרכזית אחידה של יהודי ליטא להגנה על זכויו־תיהם ועל האינטרסים של הציבור היהודי בכללותו.

הציונים הכלליים תבעו מהציבור היהודי להופיע ברשימה יהודית מאוחדת לבחירות כלל־ארציות או מקומיות. הם ראו חובה לעצמם להגן על האינטרסים של העובדים, בעלי־המלאכה וסוחרים זעירים, במאבקם נגד לחצים והגבלות מחוגים ליטאיים, כשם שראו מחובתם להגן על בעלי תעשיה, בעלי נכסים, אנשי משק יהודים, שארבה להם תמיד סכנת נישול בשל היותם יהודים. הם תבעו יחס ליברלי ושווה לכל יהודי מצד השלטון ומצד האוכלוסיה הליטאית.

הציונות הכללית והאוטונומיה היהודית בליטא

בהקמת האוטונומיה היהודית הלאומית עמדו הציונים הכ־לליים בראש המאבק ומתוכם נבחרו 2 המיניסטרים היהודיים.* הם אשר ניהלו את המוסד העליון של יהודי ליטא — המועצה הלאומית (הנאציונאל־ראט) ועמדו בראש הקהילות היהודיות.

הציונים הכלליים עמדו בראשם של רוב ועדי בתי־הספר, ועדי הורים וכו'. לא היתה קהילה יהודית שלא היו קיימים בה בית־ספר עברי, ספריה עברית ומוסדות סוציאליים וחברתיים יהודיים. בכל אלה היתה לציונים הכלליים השפעה מכרעת.

בתוך המחנה הציוני בליטא התנהל מאבק בין הציונים הכלליים לבין ה"אגודה" וה"מזרחי", שניסו להטביע חותם דתי מובהק על הקהילות היהודיות, בעוד שהציונים הסוציאליס־טים נאבקו על סקולאריזציה מלאה של הקהילות.

הציונים הכלליים שמרו על העקרון שהקהילה היהודית צריכה להיות חילונית־כללית, כפי שהוחלט עוד בוועידת הלסינגפורס, תוך כדי אספקת כל השירותים הדתיים.

מאבק דומה התנהל על שפת ההוראה בבתי־הספר היהודיים בליטא. הלא־ציונים וחלק מאנשי השמאל הציוני תבעו ש"איד־יש" תהיה שפת ההוראה בבתי־הספר היהודיים, שילמדו בהם גם קצת עברית. אנשי ה"אגודה" וה"מזרחי" תבעו שבתי־הספר יהיו דתיים במלוא המובן. הציונים הכלליים שמרו על עקרון ההכרה בחופש ובזכויות מלאות לכל הזרמים. ההכרעה צריכה להיות בוועדי ההורים ועליהם להחליט על גורל ילדיהם ואופן חינוכם, אם כי הציונים הכלליים עצמם הטיפו לחינוך עברי כולל.

כל זרם או קבוצה של הורים היו זכאים, לפי עמדת הציונים הכלליים, לפתוח בתי־ספר לפי רצונם ועל מוסדות האוטונומיה היהודית היה לספק את האמצעים לכך.

הסתדרות הציונים הכלליים פתחה בתי־ספר בעברית כשפת ההוראה הבלעדית. אולם תכנית־הלימודים היתה כלל יהודית ביסודה, והיות ורוב יהודי ליטא נטו לציונות הכללית — היו בתי־הספר עבריים־כלליים, ובהם למדו 85%—90% מכלל הנוער היהודי — גילאי בית־ספר.

"די אידישע שטימע"

אחד המפעלים החשובים של הציונים הכלליים היה ללא ספק העתון "די אידישע שטימע" ("הקול היהודי") — הבטאון היהודי הראשון במדינת ליטא. מבטאון קטן גדל העתון והיה לעתון יומי גדול ונפוץ ביותר, שתפס מקום ראשון בחשיבותו בין העתונים היהודיים שיצאו לאור בליטא ומחוץ לגבולותיה.

"די אידישע שטימע" היה הבטאון הרשמי של הציונים הכלליים בליטא ולמעשה שופרו הנאמן של כלל הקיבוץ היהודי המאורגן בליטא.

מראשיתו בחר העתון שלא להגביל עצמו במסגרת מפלגתית ונתן מקום נרחב בעמודיו להבעת דעותיהם של כל חוגי הציבור היהודי.

"די אידישע שטימע" ניהל מאבק מתמיד ועקבי על זכויותיו הלאומיות של המיעוט היהודי בליטא בשטחי חייו התרבותיים, הדתיים והחברתיים, על שוויון בכלכלה, בתעשיה, בעבודה, בשמירה על הכבוד היהודי הלאומי ועל האינטרסים הרוחניים של הקיבוץ היהודי המאורגן בליטא.

לעתון היתה השפעה רבה על דעת הקהל היהודי והלא־יהודי בליטא ולא במעט גם על חוגי הממשלה הליטאית. "די אידישע שטימע" ארגן טיולים לארץ־ישראל ולא מעט חלוצים וסתם יהודים עלו לארץ במסגרת אותם טיולים.

מרכז הציונים הכלליים לא חסך עמל וכסף כדי לשוות לעתון צביון אירופי, בהקדישו מקום רב למדיניות חוץ ופנים, לבעיות הכלכלה והחברה בעולם, לבעיות שניסרו בעולם היהודי לתפוצותיו, לנעשה בארץ־ישראל, למאבק הציוני, לדיווח נרחב על כל קונגרס ציוני ועל מוסדות הסוכנות היהודית, על המצב בעליה, על המאבקים בתוך המחנה הציוני בעולם ובליטא.

"הד ליטא"

הציונים הכלליים הוציאו לאור שבועון בשפה העברית בשם "הד ליטא", שהיה מוקדש בעיקר לשפה ולספרות העברית ושימש במה לסופרים ולמשוררים עבריים.

* ד"ר מ. סולובייצ'יק וש. רוזנבוים. גם ד"ר י. ברוצקוס, שמילא זמן מסויים את מקומו של ד"ר סולובייצ'יק — כאשר עזב את ליטא ועבר לשרת באכסקוטיבה הציונית העולמית בלונדון — נמנה אז עם הציונים הכלליים.

המרכז הציוני תרם להוצאתם לאור של שני בטאונים עבריים אחרים — "נתיבות" ו"עולמנו".

על ברכי הבטאונים העבריים הללו צמחו ועלו סופרים צעירים מבין יהודי ליטא וחלק מהם תפס לאחר מכן מקום נכבד בספרות ובשירה העברית בארץ־ישראל ובמקומות אחרים. ביזמתם ובעזרתם הפעילה של הציונים הכלליים יצאו לאור בליטא שבועון "די וועלט" ("העולם") בשפת אידיש ושבועון "מוסו גארסאַס" ("ההד שלנו"), שתרמו רבות להרחבת אופקיהם והתמצאותם של יהודי ליטא בבעיות מדיניות וכלכליות עול־מיות ומקומיות. לציונים הכלליים היתה יד בהקמת מוסדות פיננסיים וכלכליים של יהודי ליטא, כמו הבנק היהודי המרכזי וכמאה בנקים עממיים יהודיים, "פאלקס־ביינק", שהיוו זרוע פיננסית של הישוב היהודי המאורגן לפעילות הכלכלית והמש־קית של אנשי מסחר ומלאכה יהודים.

*

ההסתדרות הציונית הכללית בליטא מעולם לא היתה מפלגה במובן המקובל של גוף פוליטי מגובש וממושמע.

מספרים על סתם־יהודי בעיירה ליטאית שנשאל לאיזו מפלגה הוא משתייך, ענה הלה — ספק בהלצה ספק ברצינות: "איבער דעריבער און צוליב דעריין בין איך אן אומפארטייאישער אלגעמיינער ציוניסט" ("אשר על כן ומשום כך הנני ציוני כללי בלתי מפלגתי").

סתם־יהודי ליטאי לא התעמק הרבה בבעיות מיוחדות של חברה ומשטר, שהעסיקו הוגי דעות ומנהיגים ציוניים, ביחוד בארץ־ישראל. יהודי ליטאי חש ברמ"ח אבריו את הקשר הנצחי עם ארץ האבות וראה עצמו שותף לבנין הארץ מבלי להתפלמס הרבה מי ישב על כס השלטון כאשר תגאל הארץ ותקום המדינה העברית הנכספת.

המאבק של המרכז הציוני הכללי בליטא ביריביו הציוניים התנהל ברוח של מתינות ודרך ארץ. הביקורת על התנועה הציונית־סוציאליסטית ועל הרביזיוניסטים היתה עניינית, תר־בותית ועיונית בעיקר, מעין שיחות־חולין של תלמידי חכמים.

לא כן נהגו המפלגות היריבות. המאבק החריף בין הציונים הסוציאליסטים מזה לבין הציונים הרביזיוניסטים מזה, פגע לא במעט גם בציונים הכלליים. חלק מהציונים הכלליים, בעיקר מבני הנוער, הצטרף לאחד המחנות הקיצוניים. נסיון השמאל הציוני להשתלט על המוני הנוער הציוני הכללי בליטא קומם נגדו את הציונים הכלליים, שבשום פנים לא היו מוכנים לוותר על דור ההמשך שלהם.

בעוד שהשמאל תבע ארץ־ישראל עובדת־סוציאליסטית, עמדו הציונים הכלליים על עקרונות השוויון והאפשרויות לכל שכבות האוכלוסין בחברה חפשית מתקדמת. הציונים הכלליים בליטא המשיכו לתמוך בכל מפעל ארצישראלי, מבלי לבדוק בציציות איזה חלק מהאוכלוסיה יהנה מתמיכה זו. הציונים הכלליים לא ראו את השעה כשרה למאבק על צביון החברה בארץ־ישראל כל עוד שוממה הארץ וזועקת לגאולה, לפיתוח ולעליה רבתי.

פילוג הציונים הכלליים בליטא

משהתפלגו הציונים הכלליים בפולין ובארץ־ישראל — הת־פלגה הציונות הכללית גם בליטא לשני מחנות:

ציונים כלליים "אלף" — לאחר מכן "התאחדות הציונים הכלליים".

ציונים כלליים "בית" — לאחר מכן "ברית הציונים הכלליים".

תחילה סירבו הציונים הכלליים בליטא להשלים עם החלטות הפילוג, אולם לאחר מכן התפלגו אף הם לאותם שני מחנות. אף על פי כן החזיקו שני הפלגים מעמד והשפעתם היתה ניכרת עד לשקיעתה וחורבנה של יהדות ליטא.

המרכז הציוני בראשותו של משולם וולף, ולאחר מכן בראשותו של ראובן רובינשטיין, שהיה גם עורך העתון "אידישע שטימע", המשיך לקיים את מוסדות ההסתדרות הציונית הכללית. למרכז צורפו נציגי הנוער וקולם גבר והלך במרכז ובמוסדות המפלגה.

למערכת ה"אידישע שטימע" צורפו עתונאים מבין הנוער, ולפי דרישת הדור הצעיר במרכז עודד המרכז בשנת 1939 את החבר שמואל גולדשמידט — אז עתונאי צעיר ומוכשר — לצאת להשתלמות בעתונאות באנגליה לשנה אחת, ושולמה לו משכורת תמורת המאמרים ששלח ל"שטימע". אך השנה הת־משכה לתקופה ארוכה — פרצה מלחמת־העולם השניה ושמואל גולדשמידט נשאר בלונדון, שם רכש לו מעמד מכובד בעתונות היהודית והעולמית.

חברי המרכז הציוני־הכללי בשנות השלושים ועד לכיבוש ליטא על־ידי הסובייטים היו: ראובן רובינשטיין (יו"ר), ד"ר בנימין ברגר, ד"ר ב. ברנשטיין, גדליה אילגובסקי, ליאון צ׳רנס, אינג׳ נח יפה, ג. מיסלר, המחנך מאיר קנטורוביץ, מאיר שצ׳ופק, אברהם גולוב (תורי), שכיהן לאחרונה כמזכיר המרכז.

בראש התאחדות הציונים הכלליים בליטא — ציונים כלליים א׳ — עמדו אז: רופא הנשים הנודע ד"ר יצחק לויתן, ד"ר ח. ג. שפירא, מרדכי יטקונסקי, יצחק רטנר ואח׳. כל אחד מהפלגים הופיע ברשימה נפרדת לקונגרסים ציוניים ולכל אחד היתה תנועת נוער ציוני־כללי משלו.

תנועות הנוער והחלוץ הכלל־ציוני

המנהיגים והעסקנים הציונים הכלליים הקדישו מירב מאמ־ציהם לפעילות בקהילותיהם, בארגון רשת בתי־ספר ובתי־אולפנא לחינוך עברי, בהפעלת מוסדות סעד וצדקה יהודיים ובקיומם, בניהול המאבק להגנה על זכויות היהודים בארצו־תיהם, בהבטחת ייצוג פרלמנטרי למיעוט היהודי. כל הפעילויות האלה כונו באותה תקופה בשם "קעגנווארט־פאליטיק", מש־מע — "מדיניות ההווה". עסקנים ציוניים אלה לא השלימו עם חיי הגולה ולא ראו ב"קעגנווארט־פאליטיק" תחליף לציונות. צרכי יומיום חייבו ארגון מוסדות יהודיים כלכליים, תרבותיים, חינוכיים ואף מדיניים. הציונים הכלליים היו בדעה שאין להפקיר את הקהילות היהודיות ל"פולקיסטים", ל"בונד" או לכיתות שהטיפו ל,,דאַאיקייט", להשלמה עם ה"קיום במקום".

הציונים האמינו בשיבת־ציון כדרך היחידה לגאולת העם. אלא שהפעולה הציונית הכללית התבטאה באותן שנים בעיקר באיסוף תרומות ל"קרן היסוד" ול"קרן הקיימת" ובמתן חינוך עברי לאומי לילדיהם. הם היו פעילים בוועדות־חינוך ובגיוס מחנכים ומורים והקפידו על "כשרותם" הציונית. לא היה בציונות הכללית משהו מיוחד שיקסום לנוער, ואין פלא שבמשך השנים התרוקן המחנה הציוני הכללי מנוער.

הנוער נמשך לזרמים אקטיביסטיים משמאל או מימין. אף

על פי כן ובניגוד לתחזיות הפסימיות קמה גם לציונות הכללית תנועת נוער ציוני־כללי ואף תנועה חלוצית ציונית כללית משלה.

היו מניעים שונים לכך.

התנועה הצופית "השומר הצעיר" אימצה לעצמה בשנות 1930—32 תכנית סוציאליסטית־מרכסיסטית מובהקת, הכריזה על הקיבוץ כדרך יחידה להגשמה וחייבה את בוגריה לעליה והגשמה בדרך הקיבוץ. שכבות שלמות של יהודי ליטא נושלו ממקורות פרנסתן באותה תקופה של שנות השלושים. התקוות לשוויון זכויות אזרחיות במקומות מגוריהם ולאוטונומיה יהו־דית — התבדו.

עליה לארץ־ישראל היתה מוצא יחיד לבני נוער יהודי אכולי יאוש ושעמום בעיירות נידחות בליטא, שם נאבקו אז שני זרמים על נפש הנוער היהודי:

א. הציונות שייצגה את תנועת התחייה הלאומית ובעת ובעונה אחת ניהלה מאבק על זכויות ואינטרסים יהודיים במקומות מושבותיהם עד לשעת הגאולה.

ב. הקומוניסטים ושרידי ה"בונד" שנבלעו בתוכם ניסו אף הם להיבנות מאזלת־היד שפקדה את הנוער ואת המעמד הבי־נוני ומהיעדר סיכוי של ממש לעליה מיידית. הקומוניסטים ניהלו תעמולה מחתרתית בין חוגי הנוער והפועלים היהודיים להצטרף למפלגה הקומוניסטית, בהבטיחם, שהמהפכה הקומו־ניסטית תביא גאולה לאנושות ועמה יבוא הפתרון גם לבעיית היהודים.

במשברים שבהם היו נתונות שכבות נרחבות של נוער יהודי בארצות מזרח אירופה, עלולה היתה דרכו החדשה של "השומר הצעיר" לגרום להשפעה הרסנית על הנוער הציוני. בצדק חששו אז מנהיגים ציונים־כלליים, שצירוף מרכסיזם וציונות יש בו כדי להשלות נוער לאומי, ובסופו של דבר לפתותו ולהדיחו לכפירה בציונות.

אולם הנוער הציוני בליטא היה קשור בכל מהותו לכור־מחצבתו הלאומי. מנהיגי הנוער הציוני מוכנים היו ליטול מת־נועת ה"צופים" באנגליה וארצות אחרות את הטוב והמועיל, ולמזגם בערכי תנועת התחיה הלאומית מבלי להיגרר למרכסיזם.

הנוער הציוני ראה בהסתדרות הציונית מכשיר מדיני של התחיה הלאומית, שהיוותה יסוד־מסד ועקרון לחינוך הנוער היהודי בליטא.

תנועת "הנוער הציוני" הפכה לאחד הגורמים המרכזיים בליטא, הצילה בני נוער יהודיים מאזלת־יד ומספיקות שבלב, הקנתה להם את ערכי היסוד הנצחיים של העם היהודי ותרבותו והכינה מאות בני נוער להיות חיל־חלוץ ציוני ועובדים מגשימים בארץ־ישראל.

בשנת 1932 הונח היסוד לארגון תנועת הנוער הציוני הכללי בליטא, בעזרתו הפעילה של המרכז הציוני הכללי בקובנה.

תוך תקופה קצרה יחסית הצליחה הוועדה היוזמת לארגן בשורות הנוער הציוני אלפי בני נוער ברחבי ליטא; ברוב העיירות והערים הוקמו סניפים ביוזמת ההנהגה הארצית, שמקום מושבה היה בקובנה — הבירה הזמנית של ליטא דאז.

לתנועת הנוער הציוני הצטרפו סטודנטים ונוער אקדמאי בלתי מפלגתי. עיקר פעולתם עד אז התבטאה בהפצת השפה העברית והתרבות העברית בין חוגים אקדמאיים. רבים מהם שאפו להגשים הלכה למעשה את המטרה הציונית. הנוער הציוני פיתח בכל סניפיו בליטא פעולות תרבות והסברה ציונית והפיח רוח־חיים גם בסניפים של הציונים הכלליים באותם המקומות, שבהם התארגנו סניפים של הנוער הציוני.

החלוץ הכלל־ציוני בליטא

בראשיתה היתה תנועת "החלוץ" בליטא אחידה. הציונים הכלליים גייסו את האמצעים לקיום תנועה חלוצית ואף לרכישת שטח קרקע, ציוד וכלים למשק חקלאי, בו קיבלו ראשוני החלוצים בליטא הכשרתם בחקלאות, במרעה צאן וגידול עופות.

הציונים הכלליים גייסו אמצעים מבין חבריהם בליטא והשיגו תרומות לכך גם מהג׳וינט. בדרך זו הקימו לאחר מכן גם קואופרטיב לנגרות, בו קיבלו חלוצים מליטא הכשרתם כנגרי רהיטים וכסתם נגרים. תנועת "החלוץ" היתה כאמור אחידה.

בשנת 1924/5 התנפצה אשליית האוטונומיה של היהודים בליטא אל גל ההתנכרות שהלך וגבר בחוגים שוביניסטיים ליטאיים, אשר קראו לעבר היהודים "לך לפלשתינה". יהודים רבים הועמדו מול מציאות חסרת מוצא. המאבק על קיום מעמד בינוני של יהודי ליטא — העלה את בעית ההגירה בכל חומרתה, כפי שהיה אותו זמן גם בפולין ובארצות מזרח־אירופה אחרות.

בפני נוער יהודי בליטא לא היה מבחר ארצות להגירה. באותו זמן עוד נקלטו עולים בארץ־ישראל קליטה טובה יחסית והדבר עודד את עלייתם של חלוצים, גם מבני המעמד הבינוני ואף של סוחרים אמידים. הם עזבו את ליטא מכורתם ועלו לארץ.

בני נוער שנרתעו מהקיצוניות המחשבתית של השמאל והימין הרביזיוניסטי, הצטרפו לתנועת הנוער הציוני־כללי ויצאו להכשרה חלוצית, לכתחילה באיזור ממל. עד מהרה רכשו לעצ־מם יחס של כבוד מצד האכרים, אשר ברצון קיבלו את החלוצים לעבודה במשקיהם.

במחנות העבודה לא היו החיים קלים כל עיקר. החברים באו למחנות העבודה ולהכשרה בעיקר משכבות המעמד הבינוני, ממשפחות של "בעלי בתים" וסוחרים, שמעולם לא ידעו עבודת אדמה מה היא. אף על פי כן שררו במחנות הללו מצב־רוח מצויין, סיפוק ושמחה שבלב, והעיקר — תקוה לעליה שתבוא.

ושוב התעוררו בקרב מנהיגים ציונים כלליים חששות, שחלוצי הנוער הציוני יעברו בסופו של דבר למחנה הסוציאליסטי; מאידך היו מנהיגים אחרים שחששו, כי חלוצים ציונים־כלליים יתחברו עם "העובד הלאומי" וילחמו בהסתדרות העובדים. אלה ואלה לא האמינו באפשרות קיומם של עובדים ציונים־כלליים בארץ־ישראל, שהציונות החלוצית כשלעצמה תהיה להם תוכן רעיוני.

בשנת 1933 החלה להתארגן — ביזמת הנוער הציוני — תנועת החלוץ הכלל־ציוני בליטא, במטרה ברורה להכשיר את חברי הנוער הציוני המוכנים לכך לעבודה ולחלוציות כדרך להגשמה עצמית של הציונות.

ראשוני החלוצים מבין "הנוער הציוני" ראו תפקידם בבנין נקודה ישובית לעתיד לבוא, בארץ־ישראל. הם שאפו למסגרת מתאימה, בה יוכלו לתקן פגמים שראו בחיי הוריהם ובחייהם־הם בגולה. השאיפה לחיות בצוותא ולהיעזר איש באחיו — אלה הביאו אותם אל הקבוצה, בה ראו אפשרויות טובות ביותר להגשמת חזונם הציוני. לא היתה בצורת חיים זו מן החיקוי

למה שראו אצל עמים אחרים, הם יצרוה ברוחם ורצו לראות בה נכס יהודי מקורי־מתקדם. היו ששאלו ואף הקשו: כיצד אפשריים חיי קבוצה בלי "קצת" סוציאליזם? בשביל הנוער הציוני־כללי והחלוץ הכלל־ציוני לא היתה הציונות הכללית מושג מופשט או מוגבל. הם ראו בציונות הכללית ביטוי לש־איפה לתקן נגעים בנוער ובעם היהודי, שמקורם בחיי גלות, בקיפוח ובאנומאליה של עם חסר מולדת.

בלחץ הזמן והתנאים שינו המנהיגים את יחסם לנוער הציוני, שיתפו פעולה עם ההדרכה הארצית של הנוער הציוני והושיטו גם עזרה של ממש לנקודות ההכשרה של החלוץ הכלל־ציוני.

מבין החלוצים — חברי הנוער הציוני בליטא — נמצאים עד היום בקיבוץ תל־יצחק משה זהבי (גולדפרב) ואברהם שדמי (פשדמסקי), מראשוני וראשי החלוץ הכלל־ציוני בליטא, וכן יצחקי (גלבטרונק), שנכלא בתקופת השואה בגיטו קובנה ולאחר מכן במחנה המוות של המצודה התשיעית. גלבטרונק־יצחקי היה ממארגני הבריחה המופלאה ב־24 בדצמבר 1943 ממחנה המוות, עלה ארצה ונמצא עד היום בקיבוץ תל־יצחק.

ועידת ציוני מזרח אירופה בווארשה

התהפוכות המדיניות והסיפוחים של אזורים שלמים לרייך השלישי, עוררו בראשית שנת 1939 בין המנהיגים של ציוני מזרח־אירופה חששות שמא לא יוכלו להשתתף בקונגרס הציוני שעמד להתקיים באוגוסט אותה שנה בג'נבה שבשוויץ. היו שחששו שלא יתקיים קונגרס כלל. לכן כונסה בווארשה ועידה של נציגי הארגונים הציוניים מארצות מזרח־אירופה בחודש מארס 1939.

ליטא, כידוע, היתה במצב מלחמה עם פולין שכנתה מראשית היווסדה של הרפובליקה הליטאית, בשל כיבוש וילנה, בירתה של ליטא, על־ידי הצבא הפולני. ליטא סגרה את גבולה עם פולין ואסרה על אזרחיה לבקר בה. היה קיים איפוא ניתוק מוחלט בין ליטא לפולין במשך כעשרים שנה. רק בראשית 1939, לאחר אולטימאטום פולני, נאלצו הליטאים לפתוח את הגבול ש"ננעל" לפני 19 שנה. ציוני ליטא ובתוכם הציונים הכלליים ניצלו הזדמנות זו למגע ראשון ובלתי אמצעי עם הציונים בפולין. לגבי הציונים הכלליים נודעה חשיבות מיוחדת לפגישתם עם חבריהם בפולין, שם היה המרכז העולמי של ברית הציונים הכלליים. מרכז הציונים הכלליים ב' שיגר לוועידה את ראובן רובינשטיין, נ. מיסלר ואברהם גולוב (תורי).

הפגישה הראשונה עם וארשה היהודית השאירה רושם בלתי נשכח על נציגי ליטא. בפניהם התגלתה יהדות רבה עצמה, אם כי רווית בעיות מדיניות, כלכליות ותרבותיות. מעל לוחות מודעות בראש חוצות בווארשה התנוססו סיסמאות כגון: „מיטן כח פון אידישן גלויבן צו מלכות, פרייהייט און ברויט" (בכח האמונה היהודית — למלכות, חופש ולחם!).

הבעיות שהעסיקו את הוועידה בווארשה התרכזו סביב עליה לארץ־ישראל, גיבוש חזית ציוני אירופה המזרחית ותיאום־יתר ביניהם בבעיות מקומיות, נוכח החרפת האנטישמיות שאיימה על עצם קיומן של שכבות יהודיות נרחבות; בעיות הנוער היהודי, תיאום דרכי המאבק על זכויות הפרט והכלל היהודי ובעיקר הגברת הקצב והמאמצים לעליה בשעת חירום, שנראתה כבר אז באופק.

לקראת הקונגרס הציוני הכ"א (1939) הקימו הציונים הכלליים ב', ה"מזרחי" ומפלגת המדינה היהודית בליטא, "בלוק לאומי" ("נאציאנאלער בלאק"), שהגיש ערעור לבית־דין הקונגרס על תוצאות הבחירות בליטא ותבע את ביטולן וחלוקה מחדש של המנדאטים. בית־הדין קיבל את הערעור ופסל את תוצאות הבחירות בליטא.

היה זה ימים ספורים לפני פתיחת הקונגרס.

תמה ד"ר לויתן — ראש הציונים הכלליים א' — בהגיעו לג'נבה: "היתכן? לאחר המאמצים הרבים בהשגת היתרי יציאה מהשלטון בליטא, ההוצאות הרבות, הסיוט בעצם הנסיעה דרך גרמניה הנאצית, לא אהיה ציר לקונגרס הציוני?" לא יתכן — אמר — שקולם של ציוני ליטא לא ישמע דווקא בקונגרס זה בתקופה הרת־סכנות ליהדות ליטא. משלא הגיעו לחלוקת מנדאטים על דרך הפשרה — נשארו הצירים המיועדים מליטא כמשקיפים בקונגרס הציוני הגורלי הכ"א של שנת 1939 בג'נבה. "הבלוק הלאומי" הביא עמו לקונגרס תביעה נמרצת לאיחוי הקרעים בהסתדרות הציונית העולמית ופניה נרגשת אל זאב ז'בוטינסקי, שהיה אז בפאריס — לחזור לקונגרס הציוני נוכח הסכנות המרחפות על יהדות אירופה והצורך החיוני בליכוד העם בתקופה כזאת.

היתה זו הופעתם ה א ח ר ו נ ה של נציגי הארגונים הציוניים בליטא בקונגרס הציוני.

ליד שולחן באחד מבתי־הקפה, הסמוכים לבנין שבו התקיים הקונגרס, גלגלו שיחה ביניהם הסינאטור רוזמרין וד"ר שוורצ־בארד מפולין, העתונאי ד"ר הרצל רוזנבלום, מאיר שצ'ופק וכותב שורות אלו — מליטא. "מה דעתך, אישי הנשיא" — פנה ד"ר רוזמרין לד"ר שוורצבארד שהיה אז נשיא ברית הציונים הכלליים — "האם תהיה מלחמה?" ד"ר שוורצבארד ענה בשלילה: "לא תהיה מלחמה". לעומתו היה ד"ר רוזמרין בדעה שהמלחמה נראית באופק ואין מי שימנע אותה. לשמע דברים אלה גילה ד"ר שוורצבארד, כי רק אמש היה אצל השגריר הפולני בברן ומפיו של השגריר עצמו שמע ש"לא תהיה מלחמה בין פולין לגרמניה".

לא עברו ימים ספורים וקלגסי היטלר פלשו לפולין...

הדרך חזרה לליטא

כאשר נפרד ויצמן מעל באי הקונגרס הציוני הכ"א בדמעות עם הכרזת היטלר על מלחמה בפולין — הועמדו צירי הקונגרס ממזרח־אירופה בפני הבעיה הגורלית: לחזור לפולין, לליטא, ללטביה ויתר ארצות מזרח ומרכז אירופה — או להשאר בשוויץ ולחכות עד "יעבור זעם", כפי שקיוו אופטימיסטים, או לעלות לארץ־ישראל, להגר לארצות־הברית או לכל מקום אחר.

הנציגים מליטא היו ברובם בדעה שיש לחזור לליטא, שם נשארו המשפחות: איך אפשר להפקיר את העניינים הציבוריים היהודיים? הם יצאו מליטא לזמן קצר למושב הקונגרס אף מבלי לסדר עניינים חיוניים לפני היציאה. אולם הדרך משוויץ לליטא הובילה דרך "פרוזדור דנציג", שהיווה כידוע סלע־המחלוקות בין פולין לגרמניה הנאצית.

בדרך מג'נבה עד באזל — תחנת הגבול עם גרמניה — נמשכו עוד הוויכוחים בין מחייבי השיבה לליטא לבין שולליה. המלחמה התנהלה מראשיתה בעוצמה רבה על אדמת פולין. ליטא היתה בעיני היטלר קרש־קפיצה למרחבי רוסיה ושטח־מחיה ל"פאלקס־דויטשה". בנסיבות אלו, לחזור לליטא פי־

רושו — כך טענו מאיר שצ׳ופק ואחרים — לקפוץ מרצון לתוך האש. על גשר באזל ירדו מהרכבת מספר צירי קונגרס, בעיקר מפולין, שברגע האחרון נמלכו ונשארו בשווייץ. מאיר שצ׳ופק קרא בלהט לחבריו לרדת עמו מהרכבת ולא לעבור את הגבול לגרמניה של היטלר, מה גם שאין כל בטחון שהמעבר ב״פרוזדור דנציג״ עדיין פתוח בכיוון לליטא. אולם הכמיהה לבני המשפחות הכריעה.

הרכבת, בה נסעו נציגי ליטא מהקונגרס, חצתה את הגבול והגיעה לגרמניה. שם הוחלפו הרכבות. הקרונות, אליהם הועברו צירי הקונגרס החוזרים, היו מלאים עד אפס מקום קצינים וחיילים גרמניים, נוער היטלראי על סמליהם ודגליהם. בכל תחנה עלו וירדו אנשי צבא חמושים, ג׳נדרמיה צבאית ואנשי־משמר שונים. בכל מקום התנוססו כרוזי מלחמה וסיסמאות נאציות; ככל שהמשיכה החבורה הציונית ברכבת על אדמת גרמניה, היתה האווירה דחוסה וממש בלתי נסבלת. מבטים של לעג, ביטול ושנאה ננעצו בהם מכל עבר. מבעד לחלונות הקרון המתה כל תחנה אנשי צבא, מטעני ציוד צבאי, והעיקר — מתח צבאי. מעטים מאוד היו בקרונות ללא מדים. הקריאות ״הייל היטלר״ ו״הייל״ רעמו מדי פעם מפינה אחרת, צרמו אזניים והוסיפו מועקת־לב על התכונה המלחמתית שהתמשכה לאורך כל הדרך נגד עיני חבורת ציוני ליטא.

דרכוני החבורה נבדקו מדי פעם מחדש על־ידי המשטרה הצבאית. הם נחקרו על יעד נסיעתם. מאין ולאן? — נשאלה מחדש השאלה, שלוותה במבטים של חוסר־אמון וחשדות.

כאשר הגיעו לברלין התקשרו מיד בטלפון עם השגרירות הליטאית במקום כדי לוודא אם פתוח עדיין ״פרוזדור דנציג״ למעבר אזרחים מליטא. השגריר הליטאי בברלין הופתע מעצם ההעזה של יהודים לנסוע בזמן כזה דרך גרמניה. ״הפרוזדור עדיין פתוח, אולם הוא עלול כל רגע להיסגר״ — אמר. השגריר האיץ בהם לא לאבד זמן בהדגישו שאם אמנם יסגר הפרוזדור, לא יוכל איש לעשות דבר. למרבה המזל היתה זו הרכבת האחרונה, בה הורשה המעבר ב״פרוזדור״ לאזרחים וכך הגיעה החבורה בשלום לליטא.

לא עבר זמן רב ולליטא החלו להגיע פליטים יהודים מפולין. בליטא חיפשו ומצאו מקלט מאימי המלחמה, ובעיקר שביל אל מעבר לים. היו פליטים שהגיעו לליטא בעירום ובחוסר־כל. צריך היה לספק להם קורת־גג, בגדים, עזרה רפואית, והעיקר — לעזור להם להמשיך דרכם לארץ־ישראל או לכל מקום, הרחק מסכנת המלחמה.

עם זרם הפליטים הגיעו לליטא מנהיגים ציוניים ידועים כמו הד״ר משה קליינבוים (כעת סנה), ד״ר זרח ורהפטיג (כעת שר הדתות), צבי קלימנטינובסקי (כעת סגן ראש עירית תל־אביב), שמעון ברגמן — מראשי הנוער הציוני בפולין וכעת ממנהלי מלב״ן, ואחרים. להם ולפעילים מתוך המחנה הציוני היה יעד אחד — ארץ־ישראל.

ליטא היתה אז למעשה מנותקת מהעולם החיצוני; גרמניה ופולין, שתי הארצות הגובלות בליטא, היו במצב של מלחמה, וברית־המועצות מעולם לא היתה ארץ מעבר חופשית. יחידי סגולה שהיו בידיהם סרטיפיקטים לעליה לארץ־ישראל — לא יכלו לנצלם. כל הדרכים נסגרו. קונסוליות של מדינות זרות בליטא היססו לתת לפליטים ויזות לארצותיהם ולו גם ויזות־מעבר. גם אלה שהשיגו ויזות לארצות שמעבר־לים עדיין היו זקוקים לויזות־מעבר דרך ברית־המועצות — האפשרות היחידה להגיע למזרח הרחוק (יפן או סין), בדרכם לארץ־ישראל.

ד״ר אלחנן אלקס, רופא בעל מוניטין, שהיה רופאו של השגריר הסובייטי בליטא, הטיל מלוא השפעתו כדי להשיג מהקונסוליה הסובייטית בקובנה ויזות־מעבר לפליטים היהודיים מפולין. במאמציו הגיעו מנהיגים ואנשי שורה ציוניים מפולין לארץ־ישראל דרך ליטא וברית־המועצות, בסופה של דרך־עקיפין ארוכה ומסוכנת.

העזרה שהושיטו יהודי ליטא לפליטים, ניתנה תוך התעלמות מן הסכנה שריחפה עליהם עצמם, שכן מאז ומתמיד ראתה גרמניה בליטא איזור השפעה גרמני, שלא לדבר על חבל ממל שהיה כולו חלק מגרמניה בשעתו. אף־על־פי־כן ראו יהודי ליטא חובה ראשונית להושיט כל עזרה אפשרית לאחיהם הפליטים, שכבר נעקרו ממקומות מגוריהם, בעוד שהם עצמם עדיין היו בבתיהם.

ראשית הכיבוש הסובייטי בליטא

משנת 1940 גבר לחצה של ברית־המועצות על ליטא להרשות הקמת בסיסים לצבא האדום בתחומי ליטא, לאורך הגבולות עם גרמניה ובכל נקודה אסטרטגית בתוך ליטא. למדינה הקטנה לא היה כל כושר התנגדות לדוב הרוסי, שהחל דורך בגסות על אדמת ליטא. הצבא האדום השתלט על בסיסים צבאיים קיימים ואף הוסיף מתקנים צבאיים משלו במקומות שונים בליטא. בעת ובעונה אחת באה לליטא משלחת מסחרית של ברית־המועצות, שהשתלטה על רוב ענפי המשק בליטא.

הקומוניסטים ואנשי השמאל הקיצוני בליטא הרימו ראש. הם החלו להצר צעדיהם של הארגונים הציוניים. לא חסרו הסתה ושנאת אחים גם בתוך הציבור היהודי עצמו. ה״פולקיסטים״ השמאלניים ראו בהגברת ההשפעה הסובייטית סיכוי לתפיסת עמדות בציבור היהודי שהיו עד אז בידי הציונים.

ככל שהתרבו בסיסי הצבא האדום וככל שהנציגות המסחרית של ברית־המועצות פרשה זרועותיה על ענפי הכלכלה והמשק בליטא, כן גברה הסכנה למעמדם של הארגונים הציוניים ופחתה השפעתם על הציבור היהודי בליטא — עוד לפני סיפוחה הרשמי של ליטא לברית־המועצות.

משרד ארצישראלי לשעת חירום

בשנים כתיקנן היה המשרד הארצישראלי בליטא מורכב מנציגי המפלגות הציוניות באופן יחסי לכוחה של כל אחת מהן. גם חלוקת הסרטיפיקטים לעליה לארץ־ישראל היתה מבוססת על אותו מפתח מפלגתי. החדירה הסובייטית לליטא והמלחמה שהשתוללה בסמוך לגבולותיה של ליטא — הניעו את הארגונים הציוניים להקים משרד ארצישראלי לשעת חירום ובו נציג אחד לכל מפלגה, ללא קשר למספר חבריה. נקבעו קריטריונים חדשים לחלוקה של סרטיפיקטים שנמצאו אותה שעה במשרד:

א. מתן סרטיפיקט יתבסס על מידת הסכנה המוחשית למועמד כתוצאה מהשתלטות הסובייטים בליטא.

ב. כל מועמד ייבחן לפי אישיותו ופעלו הציוני ללא כל קשר להשתייכותו המפלגתית.

ג. קביעת סרטיפיקטים לחברי המשרד הארצישראלי עצמם — תידון בהרכב אחר.

כותב שורות אלו היה אחד מחברי אותו משרד ארצישראלי לשעת חירום, שנסגר עם סיפוח ליטא לברית־המועצות. מספר הסרטיפיקטים שהיו ברשות המשרד היה מועט ביותר, ואילו הפעילים הציוניים שעמדו בפני מאסר והגליה לסיביר היו מרובים ובשבילם עשוי היה סרטיפיקט להיות עוגן־הצלה יחיד. הטראגיות במצבם של הפעילים הציונים בליטא נעוצה היתה בכך, שגם אותם יחידי סגולה, שקיבלו אז את הסרטיפיקטים המעטים — לא זכו לנצלם: לעזוב את ליטא לא היתה כל אפשרות בתנאי המלחמה, ואילו בתוך ליטא החל גל מאסרים של מנהיגים ופעילים ציוניים ללא הבחנה בין רביזיוניסטים, כלליים או צ.ס. וכך הקיץ הקץ על הארגונים הציוניים הלאומיים, ובכללם המשרד הארצישראלי בליטא. רוב הניירות והמסמכים החשובים הושמדו לפני שהמשרדים הולאמו והוחרמו בידי הבולשת הקומוניסטית הכל־יכולה.

היה זה אחד הפרקים הטראגיים ביותר בתולדות הארגונים הציוניים בליטא. באותם ימי צמצום ושקיעה של פעילות ציונית התבלטו סגולות שאפיינו את ציוני ליטא בימי מצור: שיתוף פעולה, תיאום והבנה אנושית בין נציגי המפלגות הציוניות, אחריות משותפת לגורלם של מנהיגים ופעילים, שציונות וארץ־ישראל היו תוכן חייהם. המשרד הארצישראלי לשעת חירום לא נזקק בהכרעותיו להצבעה; הכל חשו באחריות מצפונית לגורלו של פעיל ציוני, הנרדף על־ידי משטר־זדון בשל ציונותו. היתה זו מלאכת־חירום של ציבור ציוני במצור.

בימי הכיבוש הסובייטי

עוד לפני שסופחה ליטא כרפובליקה העממית ה־16 של ברית־המועצות, ירדה הפעולה הציונית בחלקה למחתרת. ציונים לא חשו עצמם עוד בני־חורין. הפגישות וההתייעצויות בבתי־קפה או במקומות ציבוריים פסקו במחי־יד של "אזניים לכותל" — עיני הבולשת רק ציפו לגילוי "כפירה" במקום פומבי. מבין הקומוניסטים וה"פולקיסטים"־השמאלניים היהודיים בליטא גויסו "קאדרים", שעשויים היו לקבל לידיהם את הארגונים והמוסדות היהודיים מידי "הבורגנות היהודית והציונית בליטא". במוסדות, בסדנאות, במשרדים ובמפעלים, חשו יהודים בעלי הכרה לאומית שנשמטת הקרקע מתחת לרגליהם. הם נתקלו ברמזים שקופים, שהנה עומד השלטון בליטא לעבור לידי ה"עמלים" — ולא יהיה עוד מקום ל"חסרי הכרה מעמדית" ול"אנטי־מהפכנים".

חיצי התעמולה, השיטנה והרעל הופנו נגד המנהיגים הציוניים בכוונה ברורה להשניא אותם על הנוער ועל הציבור היהודי בכללותו.

המעבר היה פתאומי והיכה רבים בתדהמה. המאורעות תכפו ולא הניחו זמן לדיונים ולהכרעות בישיבות סדירות של המרכזים. כל פעולה פומבית של חברי השורה הופסקה. מהמרכז והשורה הקפידו שלא למסור רשימות חברים, לא למסור שמות, לא לגלות בעלי תפקידים לאנשי המשטר החדש. הקשר האישי התבטא בתאים שהתארגנו חיש במתכונת של מחתרת. הפגישות התקיימו בחדרי חדרים או באמצעות שליחים נאמנים — מפה לאוזן, מיד ליד. כלפי חוץ כאילו לא ידע ולא הכיר איש את רעהו. למרכז הציוני הכללי ברחוב לוקשיא 12 בקובנה הגיעה הדרישה להגיש פירוט הנכסים, החשבונות, המשרדים, רשימות חברי המרכז, וזאת בנימוק של רישום ארגונים קיימים כביכול וכו'.

ההחלטה היתה שחברי המרכז הציוני לא יגישו שום רשימות ולא יחתמו על כל מסמך, לא יעבירו כל רכוש או עמדה. כלפי חוץ — המרכז כאילו לא קיים. הותירו לאנשי היבסקציה והבולשת הבולשביקית לבצע את העבודה הבזויה של הפקעת נכסים של ארגונים ומוסדות ציוניים וכלליים, מוסדות חינוך, תרבות וצדקה.

מאסרו של ראובן רובינשטיין

מנהיגים ציוניים היו הראשונים שנעצרו על־ידי משטר הכיבוש הסובייטי בליטא, עוד לפני שהחלו במעצר ה"בורזשואים" היהודיים.

באחד הבקרים התקשר עם כותב שורות אלו ר. רובינשטיין, יו"ר המרכז הציוני הכללי בליטא, וביקש להיפגש עמו בשעה 3 אחר־הצהרים בקפה "מוניקה". בשעה זו היה כרגיל בית־הקפה ריק מאדם. כאשר הגיע כותב שורות אלו לפגישה, שאלו רובינשטיין: "לא היססת כלל לבוא להיפגש אתי לאור היום? אני מעריך מאד את אומץ לבך באשר היו וישנם כבר כאלה שהספיקו לשכוח אותי" — הוסיף רובינשטיין בנימה של עצב עמוק. השיחה נסבה על סרטיפיקטים ועל קו־פעולה במקרה של מאסרו־הוא או של חברים אחרים של המרכז הציוני הכללי.

רובינשטיין גילה כי יש לו דרכון בר־תוקף לצאת את ליטא, ואף ויזה בת־תוקף לנסיעה לארץ־ישראל יש לו. הוא אישית אינו זקוק איפוא לסרטיפיקט מהמשרד הארצישראלי לשעת חירום, אך המליץ לתת סרטיפיקט לארי גלזמן — עוזרו הראשי בעתון "אידישע שטימע" — עתונאי צעיר ומוכשר, אף על פי שלא היה פעיל במפלגה ציונית, באשר כשרונותיו המעולים יהיו נכס לארץ־ישראל.

אותו זמן כבר נאסרו כמה מנהיגים ציוניים. ברור היה שלא יעבור זמן רב ויגיע תורו של רובינשטיין. אף על פי כן נראה היה רובינשטיין רגוע ואמיץ: "המזוודה בביתי ארוזה" — אמר רובינשטיין — "אני עצמי מוכן למאסר כל שעה. כבר היו דברים מעולם", וסיפר על מאסרו בימי הצאר על פעילות ציונית בתקופה ההיא. בקשה אחת היתה בפיו: לעמוד לימין רעיתו ושני בניו כאשר יהיה במאסר. הפגישה בקפה "מוניקה" הסתיימה בלחיצת־ידיים חברית ובמבטי חרדה והתרגשות כאחד. רובינשטיין יצא ראשון בצעדים איטיים לקראת הבלתי ידוע. היתה זו הפגישה האחרונה בליטא בינו לבין חבר המרכז הציוני הכללי.

לא עברו אלא יומיים מאז אותה פגישה — ורובינשטין נאסר. כל המאמצים לחלצו ממקום־מעצרו עלו בתוהו. חברי המרכז קיימו התייעצויות ופגישות ונאספו תרומות לקרן עזרה והצלה. אחרי רובינשטיין נאסרו חברי המרכז הציוני: מאיר קנטורוביץ, שסירב לקבל תפקיד כלשהו במשטר הסובייטי, מאיר שצ'ופק, נח מיסלר ובוריס ברנשטיין הוגלו לסיביר. חברים אחרים של המרכז עזבו את בתיהם והסתתרו במקומות שונים כדי למנוע מאסרם או הגלייתם לסיביר.

חיסול המרכז הציוני וה"אידישע שטימע"

לפי פקודת השלטון נאסר קיומן של מפלגות ציוניות. המרכז הציוני עשה לפני חיסולו "בדיקת חמץ" למהדרין. ארכיון יקר־ערך ירד לטמיון באין מוצא אחר.

מבין פועלי הדפוס של ה"אידישע שטימע" הופיעו בפני הקוראטוריום של העתון נציגי ועד הפועלים העירוני ("גור־איספולקום") ותבעו מחברי הקוראטוריום למסור לידיהם את מפתחות בית־הדפוס של "אידישע שטימע" ולהעביר להם את הדפוס וכל הרכוש שלו. הקוראטוריום היה מורכב מנאמני המרכז הציוני־הכללי, בראשותו של מנהל העתון עו"ד טרפידו, שעשה רבות להפצתו של העתון ולביסוסו המשקי. עם טרפידו נפגש כותב שורות אלו בגן וילנה, לשם ברח טרפידו. הוא נאלץ לברוח כדי למנוע מעצמו חתימת כניעה על צו הלאמה של העתון היקר.

*

וכך הקיץ הקץ בשנת 1940 על המרכז הציוני־הכללי ועל נכסם היקר של הציונים הכלליים בליטא — העתון "אידישע שטימע", שופרה המוכר של יהדות ליטא משך כל שנות עצמ־אותה המדינית. וכעבור זמן לא רב נדם קולה של יהדות ליטא תחת המכבש של משטר הכיבוש הסובייטי.

ד"ר שמואל אלישיב־פרידמן (ז"ל)

תנועת א"י העובדת

א

לפני מלחמת־העולם הראשונה היתה יהדות ליטא, כידוע, חלק בלתי נפרד של יהדות רוסיה הגדולה, ומבחינת התנועות הציבוריות השונות היתה מודרכת על־ידי יהדות גדולה זו והיתה בבואה נאמנה של דברים שהתרחשו ברוסיה כולה. הוא הדין לגבי התנועה הציונית ולגבי תנועת ארץ־ישראל העובדת.

הגוף העיקרי של תנועת ארץ־ישראל העובדת היתה ההס־תדרות "צעירי ציון". בפרוס מלחמת־העולם הראשונה היו ל"צעירי ציון" שבקובנה וסביבותיה אותה הדמות ואותו התוכן, שהיו להסתדרות זו ברחבי רוסיה. אלא שעל יהדות רוסיה עברו זעזועי המהפכה, ששינו הרבה ערכין, שהטביעו את חותמם על כל התנועות הציבוריות היהודיות, השפיעו השפעה עמוקה מאוד על התפתחותן וקידמו תהליכים שונים, אשר בלעדי השפעה זו מבחוץ היו מתפתחים בקצב אטי יותר. ואילו בליטא, שלא ידעה מזעזועי מהפכת 1917, השתמרה הציבוריות היהודית, ובכלל זה "צעירי ציון", זמן ממושך יותר בצורתה הקודמת.

עם תום מלחמת־העולם הגיעו לליטא מרוסיה רבים מיהודי ליטא שבילו את שנות המלחמה והמהפכה ברוסיה, ביניהם גם רבים מפעילי "צעירי ציון", שהביאו אתם את פרי ההתפת־חות של השנים הסוערות. ראשית קרה הדבר בשנת 1918, כשאוקראינה נפלה זמנית בידי הגרמנים ונפתחה אפשרות ראשונה ליהודי ליטא, שהיו כפליטים בדרום רוסיה, לחזור הביתה. פעם שניה — אחרי כיבושה של וילנה על־ידי ז'ליי־גובסקי, כשבין אלה שנמלטו מווילנה לקובנה באו לא מעטים שהיו שותפים להתפתחות הרעיונית של "צעירי ציון" ברוסיה ויותר מאוחר בפולין. פעם שלישית חזר ונשנה הדבר לאחר שבקיץ 1921 נכרתו בין ברית־המועצות וליטא חוזה בנוגע לריפאטריאציה של הפליטים וכן חוזה־שלום, ואז התחילו הפליטים לזרום בהמוניהם ממקומות פזוריהם ברוסיה. הפליטים הביאו אתם נסיון חברתי רב וחוללו שינויים ניכרים בדמותה של הציבוריות היהודית בליטא. השפעתם עשתה את שלה גם בשטחי פעילותה של תנועת ארץ־ישראל העובדת.

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה היתה, כאמור, תנועת "צעירי ציון" בליטא מה שהיתה בכל רוסיה עם פרוץ המלחמה. פירושו של דבר: היא היתה אז ארגון נוער ציוני, שראה את עצמו בכל המובנים כחלק בלתי נפרד של ההסתדרות הציונית, ללא מטרות מיוחדות בעלות תוכן סוציאלי, ועיקר ייחודו של נוער זה התבטא בשאיפה לדמוקראטיזאציה של ההסתדרות הציונית ופעילות מוגברת בכל השטחים של הציונות המעשית. לתנועה זו בצורתה מאותם הימים השתייכו אנשים שונים, אשר כעבור שנים מספר, אחרי ההסתעפות של ההסתדרות הציונית וזרמיה, מצאו את מקומם במסגרות ציוניות אחרות. לדוגמה יצויין ר' ישראל רוזנסון ז"ל, רב בקובנה ואחד מראשי ה"מזרחי" בליטא, שהיה חבר ב"צעירי ציון" בשנות המלחמה הראשונה. הוא עצמו סיפר לי זאת והוסיף, כדבר המובן מאליו: "וכי מי מאתנו לא היה ב'צעירי ציון'?" היתה זאת תנועה המונית, שכללה בתוכה את רוב רובם של הציונים הצעירים, בגילם או ברוחם, בליטא של אותן השנים.

ב

הזרם הראשון של החוזרים מרוסיה בשלהי 1918, כבר הכניס עמו שינויים מסויימים. אחד האישים, שבלטו בזרם זה, היה ל י י ב ג ר פ ו נ ק ל, אשר תפס מקום חשוב בתנועת "צעירי ציון" ברוסיה לא רק במקום מגוריו, בהומל, אלא גם בתנועה כולה. היו לו דעות מקוריות משלו, נסיון עיוני של ביסוס הציונות ללא הגדרה סוציאליסטית, ואחת החוברות הפרוגרמאטיות המעטות, שהוציא מרכז "צעירי ציון" ברוסיה בשנים 1917—1918, היתה פרי עטו של ל. גרפונקל. טבעי הדבר שמיד עם בואו היה האיש לאחד מראשי התנועה בליטא, והשפעתו הביאה לתסיסה רעיונית בתנועה שטרם מצאה אז את דרכה. באו אתו גם אחרים, שעברו את דרך ההתפתחות הרעיונית של "צעירי ציון" ברוסיה. גם אלה מהם שהשתייכו לאגף המתון של תנועה זו ברוסיה, הביאו אתם רדיקאליזאציה מסויימת בחוג פעולתם בליטא.

התקופה היתה התקופה של הקמת מדינת ליטא, של הקמת האוטונומיה היהודית בתוכה, של התפתחות סוערת בציבוריות היהודית בכיוונים ושטחים שונים. תנועת "צעירי ציון" היתה מעמודי־התווך בציבוריות זו, ונציגיה מילאו בה תפקידים חשובים מאוד והגיעו לעמדות מפתח בשטחים שונים. כך היה מ א י ר ז ק ז"ל, המזכיר הכללי הראשון של הוועד הלאומי; כעבור זמן־מה בא במקומו ל. גרפונקל, שהיה קודם לכן מזכיר עירית קובנה ובאותו זמן גם העורך הראשון של העתון הציוני הידוע "אידישע שטימע". יהדות ליטא התחילה אז לפתח את הקואופראציה האשראית, שהתפתחה ברבות הימים לתנועה למופת והיוותה את חוט־השדרה הכלכלי של יהדות זו. במקו־מות רבים עמדו בראשם של הבנקים העממיים צעירים מ"צעירי ציון", בכלל זה בקובנה צ ב י פ ו ר ט. כן היו מורים רבים מ"צעירי ציון" היוזמים והפעילים העיקריים בכינונה של רשת בתי־הספר העבריים, שקמו אז בקצב מזורז בליטא כולה — אחד הפלאים של יהדות קטנה זו. במקומות שונים היו נציגי "צעירי ציון" לסגני ראשי העיריות (ראשי העיריות היו ליטאים). כך היה סגן ראש העיריה בשאוולי ש מ ו א ל פ ט ו כ ו ב ס ק י ז"ל, שנרצח על־ידי הנאצים בווילנה, בוויל־קוביש — מ א י ר ו ר ש ב ס ק י, ועוד. רבים מ"צעירי ציון" היו בין עובדיהם של המיניסטריון לענייני היהודים, של ה"נאציונאל־ראט" ושל הקהילות היהודיות. הם היו גם המגשימים העיקריים של הפעולה הציונית המעשית.

כידוע היה בליטא באותו זמן מספר ניכר של אנשי האינט־ליגנציה היהודית מגרמניה, שהכירו מקרוב את היהדות הליטאית בזמן המלחמה, אשר נמשכו בכל לבם לעבודה בתוכה ומשכו אחריהם אחרים. בין אלה היו אישים דגולים, שהתעניינו בתנועה העממית "צעירי ציון" ומצאו את דרכם אליה. נזכיר לדוגמה את פרופ' מ ש ה ק ל וו א ר י ז"ל, שהיה מנהל הגימנסיה העברית בפוניבז' ואחד מראשי "צעירי ציון" באותה עיר. בין

אלה ייזכר גם הפרופ׳ משה שוואבה, שלא היה אמנם שייך לתנועה זו, אך עמד במשך שנות פעילותו בליטא בראש "החלוץ" והאציל עליו מרוחו.

ג

זרם שני של אנשים חדשים בא לליטא אחרי כיבוש וילנה על־ידי הגנרל הפולני ז׳ליגובסקי. בשעה שהגיע לליטא הזרם הראשון, היתה תנועת "צעירי ציון" ברוסיה עדיין מאוחדת וכל הזרמים השונים שבה — הדמוקראטים, העמלנים והסוציא־ליסטים — נלחמו על דעותיהם בתוך תנועה מאוחדת זו, ותוך כדי מלחמה רעיונית זו ליטשו וליבנו את דעותיהם. ואילו בזמנו של הזרם השני חלה דיפרנציאציה גם בתנועה זו. בפולין כבר הוקם ה"מזרח־פארבאנד", שפניו היו לקראת יצירת תנועה פוליטית ציונית־סוציאליסטית ושראה את עצמו קשור בארץ־ישראל לא עם "הפועל הצעיר", אשר תנועת "צעירי ציון" עמדה אתו בקשרים עוד מימי העליה השניה, אלא עם "אחדות העבודה". בין אלה שבאו לליטא בשנת 1920 היו אנשים פעילים ב"מזרח־פארבאנד", שהביאו אתם את נטיותיו הארגוניות של איגוד זה. "צעירי ציון" הליטאית היתה מיוצגת בוועידת היסוד של "התאחדות הפועל הצעיר וצעירי ציון" בפראג על־ידי יעקב קרוניץ ז״ל, שעמד בזמנו, עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה, בראש "צעירי ציון" בווילנה. במשך שנים היה פעיל בתנועה זו בליטא, ויותר מאוחר עבר לתנועה הרביזיוניסטית והיה לאחד מפעיליה. יצויין כאן, שבשעה שנפתח אשנב ראשון לקשר בין "צעירי ציון" בליטא ו"צעירי ציון" באוקראינה בזמן כיבוש אוקראינה על־ידי הגרמנים, נשלח י. קרוניץ לקיוב כדי להתחקות אחרי כיווני ההתפתחות של התנועה ברוסיה ולחדש את הקשר בין החלקים השונים של התנועה, שהיוו לפני המלחמה גוש אחיד. באותו זמן היה כותב שורות אלו חבר באותה לשכה באוקראינה יחד עם נציגי מרכז צ. צ. ברוסיה, ובתוכם — החברים אליעזר קפלן ז״ל וישראל מרום (מרמינסקי) והחברים אריה (ליובה) שניידר (שני־דור) ז״ל, י. מיכלסון ז״ל, משה פוסטן, אברהם לוינסון ז״ל, זלמן ליבאי, מרדכי הלפמן ז״ל. זכורות לי השיחות המרובות שניהלנו אז עם יעקב קרוניץ, אשר הביא לנו את בשורת התנועה בליטא ושמע מפינו על הדרך הרעיונית, שעברו "צעירי ציון" ברוסיה ובאוקראינה. בוועידה בפראג היה י. קרוניץ בין תומכי ה"התאחדות" והצטרף אליה בשם "צעירי ציון" בליטא, שעמדתו זו תאמה את דעתה של מרבית התנועה הליטאית באותו זמן.

האנשים הפעילים, שבאו לאחר מכן מווילנה, הביאו אתם מטבע הדברים את הנאמנות ל"מזרח־פארבאנד" ואת הרצון לצרף אליו את "צעירי ציון" הליטאית. התסיסה בתוך התנועה גברה והלכה וחילוקי הדעות התבלטו יותר ויותר. "צעירי ציון" בווילנה, אשר לפני מלחמת־העולם הראשונה ובשנות הכיבוש פעלו יחד עם אלה שבקובנה, לא רצו להשלים עם כך שדרכיהם של שני חלקי תנועה אלה נפרדו, וזאת בנוסף לניתוק הצפוי ביניהם, בעקבות יחסי המלחמה בין פולין וליטא. פעילי התנועה מווילנה, שהגיעו לקובנה, פעלו בתוך התנועה בכיוון של איחוד "צעירי ציון" במסגרת אחת, היא מסגרת ה"מזרח־פארבאנד". הסובלנות בתוך "צעירי ציון" ביחס לדעות שונות היתה רבה. רב היה גם המחסור בכוחות מדריכים, וכך יצא שבצמרת התנועה, שהשתייכה ל"התאחדות" והיתה בחלקה הגדול שלימה עם השתייכות זו, הועמדו גם חברים שבאו מווילנה ואשר שאפו להעביר את התנועה למסגרת ה"מזרח־פארבאנד". כך היה למזכיר המרכז ירוחם לוין ז״ל, ולמארגן ומדריך — אפרים בילוגולובסקי (חרמוני) ז״ל. יחד אתם עבדו אנשים, שהיו מסורים בכל לבם ל"התאח־דות" ולקשרים אתה. ביניהם: ל. גרפונקל, ד״ר אישלונדסקי, הרצל הכטר, ליפמן כץ ואחרים. בין הבאים אז לליטא היה גם שמואל פטוכובסקי, שהוזכר לעיל. המסגרת היתה אחידה, התנועה הופיעה כאחידה כלפי חוץ, שמרה על עמדותיה בציבור ושאפה לכיבוש עמדות חדשות — ובפנים היתה התרוצצות רצינית והתחוללה מלחמת דעות די נרגשת.

בתחילת 1921 התקיימה בקובנה הוועידה הראשונה של "צעירי ציון". בוועידה זו כבר התגלתה התנועה כתנועה פוליטית, שחדלה להיות איחוד סתם של כוחות ציוניים צעירים ופעילים. היה עליה לדון, בתור מפלגה, בבעיות ציבוריות ופוליטיות שונות, ואם כי לא התגבשה עדיין באותה תנועה בהירות רעיונית פרוגרמאטית, הרי היו בגרות ציבורית ואחריות בגישתה לבעיות שונות. באותה ועידה השתתף נציג המשרד הראשי של ה"התאחדות" אליעזר קפלן ז״ל, שהעלה בהשתתפותו את רמת הוועידה. הוועידה הידקה את הקשר בין ה"התאחדות" לבין "צעירי ציון" שבליטא, ועם זאת השוותה לה אופי של תנועה פוליטית עצמאית.

ד

הגל השלישי של החוזרים לליטא הגיע בשנת 1921. באותה שנה קיבלה השיבה מרוסיה לליטא אופי המוני. בין אלה שבאו היו רבים מפעילי תנועת "צעירי ציון", שהתפלגה בינתיים ברוסיה. מרכז "צעירי ציון" בחארקוב הרכיב משלחת־חוץ די גדולה, אשר מתפקידה היה להתקשר עם התנועה בחו״ל ולהבהיר לה את סיבות הפילוג ואת תוכנו הסוציאליסטי. חברי המשלחת יצאו בדרכים שונות, חלקם לפולין וחלקם לליטא. חברי המשלחת שבאו לליטא היו: אייזיק ברודני (בראלי) ז״ל, אברהם זברסקי, כותב השורות האלה, ואליה צורף מרדכי אלישיב שיצא את רוסיה לפני כן וחזר אליה בקיץ 1921.

בסתיו 1921 התקיים הקונגרס הציוני בקרלסבאד. בקונגרס זה נפגשו שני חלקי המשלחת של תנועת צ.ס. הרוסית, אלה שבאו דרך ליטא ואלה שבאו דרך פולין, בהם צבי רוזנשטיין, משה לכטמן ויהושע חפץ. באותה משלחת השתתף גם ויקטור אדלר ז״ל. בקרלסבאד התקיימו פגישות של פלגים שונים בתנועה העולמית של ארץ־ישראל. זמן־מה ניסתה המשלחת של צ.ס. הרוסית לשמור על עצמאותה, אולם בסופו של דבר, אחרי דיונים רבים, הוחלט להקים את ברית צ.ס. העולמית. המרכיבים העיקריים של ברית עולמית זו היו ה"מזרח־פאר־באנד" והמשלחת של צ.ס. מרוסיה. כמושב מרכז הברית נקבעה וארשה.

אחרי שהצירים חזרו מהקונגרס נתהווה ב"צעירי ציון" בליטא מצב שלא יכול היה להמשך זמן רב. בתוך הוועד המרכזי היו חברים שהשתייכו לבריתות עולמיות שונות. המלחמה הרעיונית בין שני הפלגים העמיקה. הבטאון של התנועה

״ערד און ארבייט״, אשר כותב השורות האלה נקבע כעורכו, הפך לבימת ויכוח בין שני הפלגים.

בואם של החברים החדשים, ששמותיהם הוזכרו לעיל, העשיר את התנועה. באותו זמן באו לליטא גם אישים פעילים מבין הציונים הכלליים ברוסיה, חברי המרכז הציוני הרוסי לשעבר: יהודה (יוליוס) ברוצקוס ושלמה גפשטיין ז״ל ויותר מאוחר — אברהם אילן (אידלסון). החיים הציוניים בליטא הועלו לרמה תרבותית גבוהה. המיניסטר לענייני היהודים בממשלה הליט־אית, ד״ר מנחם (מכס) סולובייצ׳יק, ריכז סביבו את האישים הפעילים הללו והקים ועד מייעץ בלתי רשמי שעסק בעיבוד סעיפי האוטונומיה היהודית בשביל החוקה הליטאית אשר עמדה להיות נידונה בסיים הליטאי. בוועד זה השתתפו נשיא ה״נאציונאל־ראט״ ד״ר שמשון רוזנבוים, יהודה ברוצקוס, שלמה גפשטיין, אייזיק ברודני־בראלי, לייב גרפונקל, אברהם זברסקי ושמואל אלישיב (פרידמן). חלקה של תנועת ״צעירי ציון״ בעבודה מדינית מרכזית זו היה איפוא רב. אייזיק ברודני־בראלי נבחר כראש הנהלת הבנק היהודי המרכזי, אברהם זברסקי — ראש ברית הבנקים העממיים. בהנהלת הבנק המרכזי השתתף מחברי ״צעירי ציון״ גם מאיר אכסלרוד. את פעולת ההדרכה בבנקים העממיים ניהל בעיקר עזריאל ולק ז״ל. עמדות ״צעירי ציון״ בקואופרציה האשראית ובהדרכת המדיניות היהודית בתוך המדינה התבצרו איפוא במידה נרחבת.

באותו זמן נעשו הכנות לוועידה השניה של ״צעירי ציון״ בליטא, שהתקיימה בסוף דצמבר 1921. בוועידה זו השתתף כנציג המשרד העולמי של ה״התאחדות״ ליפמן לוינסון. בשל חוסר האפשרות להגיע מווארשה לקובנה, הוטלה נציגות המשרד העולמי של צ.ס. על א. ברודני־בראלי. אחרי ויכוח של כמה ימים קיבלה הוועידה תכנית ציונית־סוציאליסטית ברורה והכתירה את התנועה בשם ״מפלגה ציונית סוציאליסטית צעירי ציון״, כלומר, היא אימצה לעצמה את השם של הברית העולמית צ.ס. ושל מפלגותיה. עם זאת השאירה בתוקפה את השתייכות המפלגה ל״התאחדות״ והצהירה על קשירת קשרים גם עם הברית העולמית צ.ס. היתה זאת פשרה בין שני החלקים. תומכי הברית העולמית צ.ס. ניצחו בשטח הפרוגרמאטי, ואילו תומכי ה״התאחדות״ — בשטח האירגוני. למשתתפי הוועידה היה ברור, שמצב כזה לא יוכל להמשך זמן רב, אולם היה זה נסיון רציני מצד כל חלקי התנועה לשמור על שלמותה לשם פעולה משותפת בשטחים הנרחבים של החיים הציבוריים בליטא.

מן הראוי לציין, שגם המחנה הלא־ציוני קיבל אז תגבורת רצינית של כוחות, שבאו לליטא מרוסיה. לליטא באו אישים כמו אברהם בן־אדיר (רוזין), ד״ר אלכסנדר מוקדוני ונחום שטיף; זמן־מה התעכבה בליטא קבוצת סופרים יהודיים, בהם דוד ברגלסון, לייב קויטקו ודוד הופשטיין. חלק מהם עזב את ליטא כעבור חדשים מספר, אחדים נשארו זמן יותר ממושך. המחנה האידישאי התחיל להוציא עתון יומי בשם ״נייס״, ובין המחנות התנהלה מלחמת־דעות חריפה. המחנה הציוני היה אחיד בפעולתו בשטחים רבים של החיים הציבוריים. מלבד הפעולה הקואופרטיבית, שעליה דובר לעיל, התנהלה פעולה חינוכית ענפה במסגרת ״תרבות״. הפעולה הפוליטית התנהלה במאוחד בסיעה היהודית בסיים, אשר אליה השתייכו גם לא־ציונים, ונציגם בסיים היה העסקן הוותיק עו״ד עוזר פינקלשטיין ז״ל.

הפעולה המקומית, אשר בה השתתפה תנועת ״צעירי ציון״, בעיקר בוועדי הקהילות ששימשו תאים בסיסיים של האוטו־נומיה הלאומית, היתה רחבה ורב־גונית מאוד. אולם בעיקרה היתה מרוכזת בשטח הציוני־הארצישראלי: הקרנות, ״החלוץ״, הסברה ותעמולה ציונית, קשרים עם ההסתדרות הציונית העולמית. בכל סניפי התנועה בעולם התרחבה והתעמקה הדיפרנציאציה לפי זרמים שונים, ומצבה של התנועה הליטאית, שלא הגדירה את עצמה באופן ברור, היה לא נוח. הניתוק בין ליטא לבין פולין, המרכז העיקרי של יהדות אירופה, וחוסר קשרים יומיומיים עם התנועות שתססו שם, אמנם הישהו את תהליך הדיפרנציאציה בליטא והיסוו את הקשיים הארגוניים. אך לא היה בכוחם לחסלם כליל. הפילוג בין שני חלקי ״צעירי ציון״ בליטא בשל והלך, למרות המאמצים שנעשו משני הצדדים לדחותו ולהשהותו. בעצם חיו במסגרת מפלגה אחת שתי מפלגות, וכל אחת מהן הרגישה את עצמה לא בטוב במסגרת המשותפת. הפילוג המוסתר הפך לעובדה גלויה בוועידה השלישית של המפלגה, בשנת 1923. בשם המשרד העולמי של ה״התאחדות״ השתתף בה ד״ר אברהם קצנלסון (ניסן). התהוו שתי מפלגות, שתיהן בשם דומה, אלא שהאחת הוסיפה לשמה הארוך את המלה ״התאחדות״ והיתה ידועה בשם זה; ואילו השניה היתה ידועה בשם צ.ס. לשתיהן היו בטאונים משלהן. להתאחדות — ״אונזער ווארט״, שעורכו היה זלמן טראוב, לצ.ס. — ״אונזער וועג״, שעורכו היה כותב השורות האלו, אחרי שחזר לליטא מגרמניה באביב 1924. בזמן הפילוג היתה ״התאחדות״ יותר חזקה וגדולה מצ.ס., אלא שבשנים הבאות עלתה עליה צ.ס. ונעשתה לכוח החשוב והחזק ביותר בציבוריות היהודית בליטא, אם כי גם השפעתה של ה״התאחדות״ על ציבוריות זו היתה די ניכרת.

ה

לא כל ההבדלים העמיקו בין שתי המפלגות מיד עם הפילוג. באותו זמן התקיימו בליטא בחירות לסיים הליטאי. צ.ס. מצאה את מקומה בגוש היהודי המאוחד, והאיש המרכזי של המפלגה, אייזיק ברודני־בראלי, היה מועמד באותה הרשימה. השלטונות פסלו את המועמדות הזו, מטעמים פורמאליים, וצ.ס. נשארה בלי נציגות בסיים.

בין שתי המפלגות היתה נטושה מלחמת דעות, אולם עם זאת שמרו שני הצדדים על יחסים הוגנים, תמכו אחד בשני בהדדיות במקום שהדבר היה אפשרי ושיתפו פעולה במוסדות שונים. הודות לתמיכה הדדית זו שמרה תנועת ארץ־ישראל העובדת על עמדות חשובות בתנועה הציונית ובציבוריות היהודית בכלל. בהנהלת שלושת המוסדות העיקריים של התנועה הציונית היו שניים מאנשי מחנה ארץ־ישראל העובדת. זלמן טראוב היה המנהל של המשרד הארץ־ישראלי; כותב השורות האלו היה המנהל של הלשכה הראשית של הקק״ל; לייב גרפונקל היה יושב־ראש של קרן היסוד. לאנשי ה״התאח־דות״ היו עמדות חשובות ב״תרבות״ וגם במוסדות האוטונומיה היהודית. לאנשי צ.ס. וגם לאנשי ה״התאחדות״ היו עמדות חשובות בקואופרציה האשראית.

צ.ס. התחילה לפתח פעילות בשטחים שונים, אשר המפלגה, שהיתה קיימת לפני הפילוג, היתה פעילה בהם, קודם כל בתנועה המקצועית. הצורה הנפוצה של האיגוד המקצועי במקומות

רבים בליטא היתה "האגודה המקצועית המאוחדת", שאיגדה בתוכה את כל הפועלים והפקידים של המקומות הקטנים. בכמה מקומות הצליחה צ.ס. לעניין את העמלים היהודים בפעולה המקצועית וכבשה מקומות בהנהלות האגודות. כך היה, למשל, במריאמפול, וילקומיר, וילקובישק, אליטא ועוד. כן חיפשה מפלגת צ.ס. דרכים להתקרבות למפלגה הסוציאל-דמוקראטית הליטאית. הדבר לא היה קל, עקב התנגדות לציונות מצד מספר יהודים שהיו פעילים באותה מפלגה, אולם בסופו של דבר התהוו בין שתי המפלגות יחסים של ידידות וכבוד הדדי. צ.ס. חתרה לקראת פעולה פוליטית עצמאית, נבדלת מהקו הכל-יהודי, ובבחירות הבאות לסיים החליטה, אחרי ויכוחים פנימיים רבים, לתמוך ברשימה הסוציאל-דמוקראטית. נוצרו קשרים טובים הן בין ראשי צ.ס. לבין המנהיגים הוותיקים של הס.ד. והן בין הנוער משני הצדדים. הדור הצעיר של הס.ד. גילה הבנה רבה לייחודה של תנועת צ.ס. והיו כמה וכמה שטחי פעולה משותפים.

בסוף 1926, אחרי תקופה קצרה של משטר דמוקראטי בליטא, לפחות מבחינה פורמאלית, התחוללה הפיכה של הימין הפא-שיסטי. הטרור השתולל בארץ. בין יתר האמצעים לדיכוי החופש במדינה סגרו השלטונות בזה אחר זה את כל סניפי צ.ס. בליטא, וזאת בעיקר בשל פעולתם באגודות המקצועיות וקשריהם עם הס.ד. נשאר רק המרכז, בלי סניפים. התנועה המציאה לעצמה צורה מוסווית של פעולה: "חברת השכלה על שם נ. סירקין", וכמה מפעולות המפלגה התנהלו בכיסוי זה.

השלטונות רצו לפייס במשהו את העמלים והתחילו בארגון קופות-חולים. כאן התנהל כבר שיתוף פעולה גלוי בין צ.ס. לבין ס.ד., והם הלכו יחד לבחירות. אנשי צ.ס. היו פעילים בהנהלת המפעל: תחילה שמואל קפלן, ואחר-כך — מרדכי פרידמן-אלישיב. אנשי צ.ס. היו בין העובדים הראשונים של המוסד, אשר בתחילה היה כולו בידי ס.ד. עם התגברות הלחץ של השלטון הריאקציוני, חוסל האופי הפועלי של המוסד ומונו לו מנהלים רשמיים, במקום אלה שנבחרו. התקופה שקדמה לפעולת חיסול זו חיזקה במיוחד את הקשרים בין צ.ס. לבין הסוציאליסטים הליטאים. כשנאסרו כמה מהמנהיגים הצעירים של ס.ד. ונידונו למאסר, נשלח כותב שורות אלו למלא תפקיד בחוץ-לארץ לשחרור הנידונים.

באותן השנים היתה התנועה בשפל ודכאון, אולם כעבור זמן-מה היא התגברה על הקשיים והסתגלה לתנאים החדשים.

הלך-רוח ציוני הלך וכבש חוגים רחבים של יהדות ליטא. ההמונים נטו ברובם לארץ-ישראל העובדת, ובחוג זה לכוח העיקרי בה — לצ.ס. אספות-עם של צ.ס. היו מושכות המונים, לפעמים אלפים. התרחבה גם תנועת "החלוץ", שהיתה ממש לתנועה המונית, וכל אימת שקבוצת חלוצים היתה עולה ארצה, היתה תחנת-הרכבת בקובנה שוקקת אלפי מלווים. באותה תקופה של ציונות המונית עבדו שני הזרמים — "התאחדות" וצ.ס. — יחד בשביל קפא"י (קופת פועלי א"י), וכן הקימו ועד משותף למען ארץ-ישראל העובדת. יש לציין שהתוצאות הממשיות היו ממש מפליאות. ליטא הקטנה היתה מגייסת באופן שיטתי ומעבירה ארצה לקפא"י סכומי כסף גדולים יותר מאשר כל ארץ אחרת בעולם, פרט לארצות-הברית. בקיץ 1929 התקיימה ועידה כל-ליטאית של ארץ-ישראל העובדת בהש-תתפותם של ש. קפלנסקי וחיים ארלוזורוב, והוועידה הפכה מאורע בחיי היהדות הליטאית. בתנאים של עבודה בלתי-ליגאלית היתה גם החברה קפא"י מכשיר לפעולה ציונית-סוציאליסטית בשטחי ההסברה והתעמולה.

בבחירות לקונגרסים ה-16 (1929) וה-17 (1931) הופיעו שתי מפלגות העבודה ברשימות נפרדות. באותו זמן התגשם כבר האיחוד בין שתי הבריתות "פועלי-ציון" (צ.ס.) ו"הת-אחדות" וכן בין מרבית המפלגות הארציות. בארץ-ישראל התקיימה כבר המפלגה המאוחדת — מפלגת פועלי ארץ-ישראל. ואם בשנים הקודמות ניזונה כל מפלגה בגולה ממקור רוחני אחר, הרי בארץ חדל הדבר. היה טבעי איפוא שגם המפלגות בליטא יחפשו דרך לאיחוד ויעשו את המאמץ הדרוש לכך, בעיקר נוכח המתח הציוני הגבוה ביהדות ליטא ונוכח סתימת האפשרות של פעולה מקומית בשטחים שונים. האיחוד התגשם בשנת 1932. צריך לציין את המאמצים הברוכים שהשקיעו בביצוע האיחוד ברוך צוקרמן, שעשה אז בליטא בשליחות קרן-היסוד, ישראל מהרש"ק ז"ל, שהיה שליח "החלוץ", וד"ר יעקב הלמן מריגה. אחרי האיחוד הוקמה "מפלגת צ.ס. המאו-חדת" שהפכה לגורם מכריע בחיי הציונות בליטא. יספיק לציין, שבבחירות לקונגרס בפראג (1933) קיבלה המפלגה 7 מנדאטים מתוך 11 ששלחו ציוני ליטא לקונגרס. הוועד המרכזי הראשון של המפלגה המאוחדת הורכב על-ידי צירוף ועדי שתי המפלגות.

ליד צ.ס. היתה קיימת תנועת נוער ("צ.ס. יוגנט") ותנועת סטודנטים ("צ.ס. סטודענטן-פארבאנד"), ולשתיהן היתה השפעה ניכרת על חוגים רחבים של הנוער. אלה היו עכשיו לנחלת המפלגה המאוחדת. היה לצ.ס. בטאון שבועי, "די צייט", שהיה שונה בצורתו ובתוכנו מהעתונות המפלגתית, שהיתה קיימת עד אז. עתון זה היה מופיע באותו יום בשבוע שלא היה בו עתון יומי, והיה נותן לקורא לא רק הסברה פוליטית ברוח המפלגה, אלא גם מידע של עתון יומי באותו יום. אחרי האיחוד התחילה המפלגה להתכונן להוצאת עתון יומי משלה והדבר בוצע בשנת 1934. עורכו הראשון היה נתן גרינבלאט (גורן) (עד עלייתו ארצה), והשני והאחרון — אפרים גרינברג, שסבל קשות אחרי האירועים של 40—1939 ומת בבדידות בסטאלי-נובאד.

האיחוד הרים את קרנה של המפלגה ביהדות ליטא. חברי המפלגה ניהלו את המוסדות העיקריים של התנועה הציונית, לדבריה הקשיבו, והעתון שלה, אם כי היה חדש לעומת העתון הציוני הוותיק "אידישע שטימע", הפך לבטאון חשוב ורכש חוגים רחבים של קוראים. התהדקו גם היחסים עם הס.ד. הליטאים. לא רק בני הדור הצעיר של מפלגה זו הבינו לרוחה של תנועת השחרור היהודית, אלא גם הוותיקים השתחררו מיחסם השלילי או האדיש לגביה. ביטוי לכך אפשר היה לראות בעובדה, שכאשר כותב שורות אלו עלה ארצה נערכה לו מסיבת-פרידה נרגשת בביתו של מנהיג הס.ד. הליטאים סט. קייריס, בהשתתפות כל ראשיה.

בעליה ההמונית, שהתרחבה משנה לשנה, עלו בשנים 5-1934 מרבית ראשי התנועה במרכז ועסקניה בערי-השדה. בתחילת 1934 עלה ארצה כותב שורות אלו. כמעט באותו זמן עלו כמה מחברי המרכז, ביניהם ל. מילנר, קאפליץ, וקצת יותר מאוחר — נתן גרינבלאט (גורן), עזריאל ולק, מנהיגי תנועת הנוער צ.ס. מאיר גרינברג ושמעון שינוק,

מערי־השדה — מאיר ורשבסקי מווילקובישק, חיים קרצ׳מר מאליטא, ורבים אחרים. רבים מאלה שנשארו התכוננו לעליה. זה היה תהליך שאפף באותן השנים את התנועה כולה במזרח אירופה. מובן מאליו שעלייתם של פעילים כה רבים החלישה את התנועה, אבל עם זאת קשרה אותם בקשרים הדוקים עם ארץ־ישראל והוסיפה כוח לפעולות שהתנהלו בתנועה למען ארץ־ישראל.

השנים האחרונות לפני חורבן יהדות ליטא מצאו את התנועה במלוא כוחה והיא הוסיפה לחיות חיים מלאים, גם כשצללי החורבן המתקרב העיבו את שמי יהדות ליטא. התנועה נחרבה בשואה הכללית והרבה שמות יקרים הפכו לשמות קדושים, שמצאו את קיצם בטבח האיום ובמחנות הריכוז. שרידים ספורים מביניהם עברו את כור היסורים של גיטאות ומחנות ההשמדה וכמה מהם חיים כיום במדינת ישראל.

יעקב עמית (גוטליב)

"השומר הצעיר"

א. הנכטים הראשונים

שנת תרפ"א היא שנת־בראשית לתנועת "השומר הצעיר" בליטא. כשבע שנים חלפו, איפוא, מיום נביטת הגרעין הראשון של "השומר הצעיר" בעולם עד היקלטו בקרקע של יהדות ליטא.

ההופעה המאוחרת של התנועה השומרית בליטא איננה מקרית. היא פרי מצבה המיוחד של יהדות ליטא בשנות מלחמת־העולם הראשונה. באמצע שנת 1915 נעקרו יהודי ליטא ממקומות מושבם וגורשו לפנים רוסיה. בהתפתחותה העצמית של יהדות ליטא חלה כאילו הפסקה למשך שנים מספר, ורק עם שובם של הפליטים ב־1918 ועם כינונה של ליטא כמדינה עצמאית — חודשו בה חיי היהודים.

ימי שגשוג ועליה, ימי האוטונומיה הלאומית, היו אז ליהדות ליטא, אף בציונות — ימי זוהר וחדוה: הצהרת בלפור, סאן־רמו וצפיה לגדולות. אז הונח היסוד לתנועת הצופים העברים בליטא, הסתדרות הנוער העברית הראשונה בארץ זו בכלל. נושאי התנועה הראשונים התלקטו על־פי־רוב מבאי רוסיה, ביחוד ממוסקבה ומערי אוקראינה, אשר הביאו עימם מפרי הנסיון והמסורת של תנועת הצופים העברים, שהתחילה להתפתח שם אחרי מהפכת פברואר.

כך נוצר קן של צופים עברים בקובנה בפורים תרפ"א. קדם לו בחדשים מספר קן "השומר הצעיר" (כך היה שמו במפורש) בווירבאלן. קן זה נוצר מלכתחילה, בהשפעת שומר מסובאלק, בצלמו ובדמותו של "השומר הצעיר" בפולין.

הקן נולד בחיק הגימנסיה העברית וכבש עד מהרה את לבות כל התלמידים, אשר "מצאו בפרוגראמה השומרית, המתאימה לדרישות הזמן והדור הצעיר, למעלה מהתגשמות שאיפתם".

שתיים היו, איפוא, ההשפעות בהתהוותה של תנועת "השומר הצעיר" בליטא, אשר הטביעו חותם בהתפתחותה, כפי שיוכח, גם בשנים הבאות: הצופיות העברית ברוסיה מזה ו"השומר הצעיר" בפולין מזה.

ותצוין העובדה האופיינית: בוועידה הראשונה של התנועה, כאשר נדונה השאלה, מה שם יקרא לה, הוצע: "הסתדרות הצופים העברים" מזה — ו"השומר הצעיר" מזה. ונתקבלה ההצעה הסינתטית: **הסתדרות הצופים העברים "השומר הצעיר"**.

ב. גישושים

בפסח שנת התרפ"ב נתכנסה הוועידה הראשונה של הצופים העברים בליטא. השתתפו בה באי־כוחם של ששה גדודים. כבר בוועידה זאת נשמעו הדים של שתי גישות שונות למטרתה של התנועה ותפקידה. גישה אחת — טבוע בה חותם תום הילדות, והשניה — כבר נראים בה סימנים של מגמה חברתית מחייבת וחד־משמעותית.

מצד אחד הגדירה הוועידה, בלי לפרש את המגמה, כי "הצופיות העברית היא שיטה של חינוך עצמי, השואפת לחנך את הנוער העברי לתיקון השגיאות של הדור הישן וליצירת דור חדש של אזרחים בריאים בגופם וברוחם, מועילים ומסורים לעמם". מצד שני נשאלה השאלה הרצינית: מה פירוש הדברים? מה יהא על הצופה לכשיגדל?

על שתי הסתדרויות קרובות ברוחן לצופיות העברית הצביעה אז הוועידה — על "מכבי" מזה ועל "החלוץ" מזה.

"מכבי" על שום מה? על שום שהסתדרות זו "שואפת להחיות את רוח המכבי הצעיר העברי" — כזאת היא גם מטרתה של הצופיות העברית.

ו"החלוץ"? "החלוץ" — "תמונת עתידנו". והמסקנה: הצופים העברים מטרתם היא לחנך אזרחים נאמנים לפלשתינה (השפעת השפה הרוסית!) **ה ע ו ב ד ת** ועל כן מחובתם לקשור קשר חזק עם הסתדרות "החלוץ".

הזיקה הפנימית של התנועה, בעודנה בראשית דרכה, ל"החלוץ", מסתמלת גם על־ידי המושבה הראשונה, אשר נערכה בקירבת החווה החלוצית בפאֶלאדנוגי. זיקה נפשית זאת ל"החלוץ" לא סתרה אז את האפשרות להזדהות ללא סייגים יתרים עם הצופיות של באדן־פאול. במשך השנים הראשונות לקיומה היתה הסתדרות הצופים העברים בליטא חלק אורגאני של איגוד־הצופים הליטאי הכללי.

הוועידה הראשונה של תנועת הצופים העברים בליטא, אשר הוסיפה לה כאמור את השם "השומר הצעיר", היתה רחוקה מלשמש ביטוי לאידיאולוגיה חברתית ולאומית מגובשת. התנועה גיששה בסבך של מושגים וצעדה צעדים מהוססים לקראת עתיד בלתי־נודע.

ג. למי אנו?

גדודי הצופים העברים, אשר שימשו תחילה בעיני רבים מעין תפאורה לחברה הציונית המבוגרת, הלכו הלוך והתפתח ונעשו ברבות הימים לתנועת נוער עברית, המכירה בערך עצמה. בצד הצופיות הופיעה האמונה בתרבות נוער, אשר העלתה את הנעורים למדרגה של מטרה בפני עצמה והעתיקה את נקודת־הכובד לתחום של רומנטיקה ואמוציונאליות חברתית־אינטימית. דומה היה אז, שהתנועה הגיעה למרום־הפסגה של יצירתה. ליכוד פנימי, אינטנסיביות בהוויה, הרגשת "צער עולם" — אלה היו הקווים, אשר היו טבועים במהותה בימים ההם. ברם, בינתיים גדלו צופים והתבגרו. ובפיהם השאלה: לאן? האם ייסחפו עם זרם החיים לתוך "ים של שקר והבלי־חיים"? נראו ניצני "שאלת הקשישים". נתרוקן עולמה של התנועה ובחללה הוטלה דאגת העתיד בכל כובדה.

וקולות בקעו גם מעמקי התנועה: למי אנו?

אמנם, נאמנות לעם, אבל... הן יש בו עני ועשיר, מנוצל ומנצל, עובד ומעביד, למי אנו?

ארץ־ישראל וציונות — והרי שונים הם הציונים למיניהם ואף שונות הגישות לבניינה של הארץ — למי אנו?

בוועידה השניה של התנועה בשנת תרפ"ג התרוצצו שתי מגמות: אחת — להתהוויית קו אידיאולוגי־חברתי ברור, והשניה — לשמירה מעולה על "אי־תלותה" של התנועה לבל תיתפס ל"מפלגתיות" ר"ל.

אולם טרם הגיעה השעה להכרעה. אך משעלתה פעם השאלה, שוב לא ירדה מעל הפרק. גדלו הצופים והתבגרו. הגדיים נעשו תיישים.

ד. שלבים

הפרט עודנו מתלבט בחיפוש המוצא, התנועה טרם כבשה לה את דרך־המלך בהגשמה, והנה נתפסה לרגע קט לרעיון פעולת־ההווה בגולה: במורה ובמחנך השומר, בגננת ובמטפלת השומרת — בכל המקדישים עצמם לעבודה עממית ראתה התנועה חלוצים. ויצויין: השאיפה לעבודת ההווה שימשה מקור לא־אכזב לפאתוס סוציאלי. ולא זו בלבד: בראשית היתה תנועת "השומר הצעיר" תנועה של נוער מתלמד. אולם לאט־לאט נקלטו בתוכה חוגים רחבים של נוער עממי־עובד והיא נעשתה בית־היוצר לדור העברי הצעיר לכל שכבותיו ושדרותיו. הפגישה בתנועה בין שני חלקי הנוער — הלומד והעובד — היתה רבת־ערך ועשירת־השפעה. קן "השומר הצעיר" בקובנה רכש אז עמדה חשובה במוסד החינוכי, בית־הילדים מיסודו של ד"ר ז. ליהמן, מוסד אשר נודע בימים ההם לתהילה ולתפארת (ברבות השנים יסד ד"ר ליהמן את כפר הנוער בן־שמן בארץ־ישראל). במוסד זה נוצרו קבוצות של צופים־עובדים, אשר הגשימו בחייהם את אשר היה כבר משאת־נפשם של רבים מהשומרים: קולקטיב צופי עובד — מרכז מוחשי לרעיון העבודה והפרודוקטיביזאציה. האופקים החינוכיים של התנועה הלכו הלוך והתרחב. נתחוורה המגמה החינוכית. באישיות ראתה התנועה מאז ומתמיד נושא של מצוות־עשה מחייבות. היא התכוונה מראשית דרכה אל האי־שיות המוסרית. "עשרת הדברות" של הצופה המביאים את האדם־היחיד ליחסים חדשים בינו לבין עצמו, בינו לבין חברו ובינו לבין הטבע — שימשו שלא במתכוון דחיפה לגיבוש תפיסת־עולם רצינית ומחייבת. לא ייפלא שהתנועה שאבה אז מתורתם של א.ד. גורדון, ל. טולסטוי — ומאוחר יותר גם מגוסטאב לנדאואר.

הקבוצה שהיתה תחילה מכשיר חינוכי בלבד — הפכה ברבות הימים מקור להתעלותו המוסרית של היחיד ומסגרת להתרקמות חברתית חדשה. אט־אט החלה הקבוצה כובשת את מקומה כצורת־חיים. ולשומר הבוגר היה צר המצע מהשת־רע. גבר הרצון לצאת אל המרחב, להיות עדה־קיבוץ. הנכונות להגשמה קיבוצית קדמה זעיר־פה זעיר־שם לנכונות לחיות חיי־פועל בארץ־ישראל. המגמה הקיבוצית של התנועה הוב־לטה קודם שהכירה במלוא ההכרה את המציאות של התנועה הקיבוצית בארץ. המאוויים הסובייקטיביים של הדור העברי הצעיר הוזרמו בכוחם הראשוני של חינוך וחוויות נעורים לאפיק היסטורי של יצירה לאומית־סוציאלית כבירה.

ה. לבטי הגשמה

אביב שנת תרפ"ה. בחוגי הבוגרים רבה המבוכה. לאחר גישו־שים, חיפושים ותעיות, הותוותה הדרך של התנועה וקופלה במילת קסמים אחת: ח ל ו צ י ו ת. ברם, לא קל להתחייב למסקנות אישיות, הנובעות מהנחות כלליות, שנתגבשו על־ידי כלל התנועה. ועל־כן רבה המבוכה. הבוגרים מבררים, מלבנים את שאלות עתידם ומטכסים עצות ליום המחרת. הם נקראים לשידוד מערכות.

ויצויין לזכותה של התנועה: המעבר לחלוציות חל אצלה בימי העליה הרביעית, כאשר רבו המתנבאים לקיצה של תקופת החלוציות בבנין ארץ־ישראל. מעבר לחלוציות לא היה אז חזיון נפרץ בנוער ובוודאי שלא נתקבל באהבה וברצון על דעתם של אבות. בקיץ תרפ"ה יצאה הקבוצה הראשונה להכש־רה חקלאית. אז נכנסו גם בוגרי התנועה הראשונים להסתדרות "החלוץ". במוצאי השנה החמישית לקיומה של התנועה, היא ידעה: נמצאה הדרך!

ו. ניצני הגיבוש האידיאולוגי

ההתפתחות הרעיונית של תנועת "השומר הצעיר" בליטא התנהלה על פי קווים מיוחדים לה. ליטא המדינה לא נתברכה בדינאמיקה פוליטית וחברתית סוערת. משטר פאשיסטי למ־חצה, אשר נתכונן בה החל מסוף 1926, שם אותה בסד מדיני וסוציאלי והצר את אופקיה. וזאת אף זאת: ליטא נתונה היתה כל השנים ביחסי ריב עם פולין, והיעדר המגע בין שתי המדי־נות הביא את "השומר הצעיר" בליטא למידה גדולה של נתיקות ממקורות ההשפעה של התנועה העולמית, שמרכזה החי והתוסס היה אז בפולין. הפגישה הראשונה של התנועה בליטא עם חלקים אחרים של התנועה העולמית חלה בימי הוועידה העולמית הראשונה של "השומר הצעיר" בדאנציג, בטרם היות הקיבוץ הארצי "השומר הצעיר". מנסיונה של העליה השומרית בארץ־ישראל ידעה התנועה אך מעט־מזעיר, באין צינורות להשפעת־גומלין.

שניים היו מקורות היניקה של תנועת "השומר הצעיר" בליטא. מראשית ימיה היא היתה קשורה קשרים אישיים עם "השומר הצעיר" בברית־המועצות. ליטא היתה אז ארץ־מעבר למערב, וכפעם בפעם נקלעו בה שומרים מרוסיה בדרכם לארץ־ישראל. הם הביאו עמהם סיפורי־גבורה על עמידתם הנאמנה של השומרים בברית־המועצות — ויהיו הדברים לאות ולמופת. עם זה התנהלה התפתחותה של התנועה בליטא באפיקים ה"קלאסיים" של "השומר הצעיר" והולידה בליבות האנשים את הרצון להפוך את תנועת הנוער מתופעה בת־חלוף לגורם היסטורי, יוצר ערכים בני־קיום. לא ייפלא, איפוא, כי תנועת "השומר הצעיר" בליטא הגיעה עד מהרה לתפיסה רעיונית סינתטית: מצד אחד, כמוה ככל תנועת "השומר הצעיר" בעולם, האמינה ביעודה הרעיוני־חברתי המיוחד, אך מצד שני סברה, כי את הערכים השומריים המיוחדים תוכל לשאת אל רחבי תנועת הפועלים העברית בארץ־ישראל, במסגרת של איחוד מעמדי כולל ועל יסוד אוטונומיה רעיונית וחינוכית לזרמים אשר בתוכו.

אך דא עקא: היו בתנועת "השומר הצעיר" בליטא אשר שמו את הדגש בצד האחד, כלומר בייחוד השומרי, וכנגדם היו אשר שמו את הדגש בצד השני, כלומר באיחוד המעמדי. ומכאן נפתחה פרשת־דרכים. ברבות הימים נתפלג מהתנועה מיעוט, אשר הזדהה מבחינה רעיונית ופוליטית עם מפלגת פועלי ארץ־ישראל, ואילו רובה של התנועה קשר את גורלו בדרכו הציונית־חלוצית והסוציאליסטית של הקיבוץ הארצי "השומר הצעיר" בארץ־ישראל.

ז. העליה הראשונה

באביב תרפ"ה יצאה להכשרה קבוצת השומרים הראשונה. אולם חלפו כארבע שנים עד אשר זכתה התנועה להעלות לארץ־ישראל את ביכורי ההגשמה. שהרי בינתיים פרץ המשבר שלא־חר שנות הגיאות של העליה הרביעית ושערי הארץ ננעלו. נקודות ההכשרה של "החלוץ", אשר ריכזו מאות בימי העליה

הגדולה, הלכו הלוך והתרוקן, וחניכי "השומר הצעיר" נשארו בין המעטים אשר שמרו על גחלת החלוציות לבל תכבה.

שכבת הבוגרים, אשר עמדה נכונה להגשמה, גדלה ולמאות הגיעה. נוצר ונתגבש "קיבוץ־העליה" הראשון בתנועה. כוחה החלוצי של התנועה היה כמעין המתגבר. דוקא בימי השפל בציונות ובארץ־ישראל היכתה התנועה גלים בקרב הנוער היהודי. היא האמינה ביום העליה כי יבוא. ומה כביר היה ה"מאורע" בתנועה, בהיות ששה מחבריה בין פותחי העליה החמישית!

לא עליה רגילה היתה זאת לתנועה. בחרדה ובאהבה ליוותה היא את ראשוני בניה־עוליה ואת מיטב תקוותה תלתה בהם. סוף־סוף תעמיד התנועה במיבחן את פרי חינוכה במציאות הארצישראלית.

ח. בסימן ההכרעה האידיאולוגית

מעמדו של "השומר הצעיר" ב"החלוץ" בליטא היה מיוחד במינו. בעוד שבשאר הארצות הוכרה זכותו של "השומר הצעיר" לקיים הכשרה אוטונומית הלכה־למעשה, קויימה בדרך־כלל בליטא בכוח הכרעתו של הרוב, שנמנה אז עם מפא"י ועם הקיבוץ המאוחד, הכשרה מעורבת. המאבק על זכותה של תנועת נוער חינוכית לקיים הכשרה חלוצית אוטונומית היה נטוש בליטא כל השנים ומניעתה מ"השומר הצעיר" הכבידה לא מעט על דרכו החינוכית.

העולים הראשונים מ"השומר הצעיר" בליטא תקעו יתדם בבנימינה. התנועה בגולה עקבה אחר התפתחות הענינים בקיבוצה הראשון בארץ־ישראל והכשירה את עצמה לקראת הבאות. העמדות התלבנו יותר ויותר. רובה המכריע של התנועה, כפי שהוכח בוועידת ההכרעה בשנת תר"ץ, הזדהה עם היסודות האידיאולוגיים של הקיבוץ הארצי "השומר הצעיר". מימין ומשמאל קמו מערערים על דרכו של "השומר הצעיר", אולם התנועה עמדה בעוז על נפשה ואף התחילה בתנופה ארגונית וחינוכית רבת־כוח. חודשה אז הופעת עתונה של התנועה "זיו" (החוברת הראשונה הופיעה בדפוס ב־1925 ומאז הוסיפה להופיע בהפסקות). קנים חדשים צצו ועלו בעריה ובעיירותיה של ליטא. נתגלו כוחות לא־שוערו וגבר כושר־ההסתערות של התנועה.

ט. בעיות הגידול

בשנים שלאחר־מכן עמדה התנועה במזל של גידול בלתי־פוסק. כ־4500 צעירים היו מאורגנים ב"השומר הצעיר" בליטא. בראשית שנות השלושים נראה היה שביחסה המספרי לכלל האוכלוסיה היהודית במדינה — צעדה היא בראש כל ההסתדרויות הארציות של "השומר הצעיר". כ־800 שומרים נמנו אז עם "החלוץ", מהם — בעונת הקיץ של שנת 1933 — כ־250 בהכשרה. והיד היתה נטויה: שלושה קיבוצי עליה מתחילים, נוסף על השומרים מליטא בארץ־ישראל, שהיו מרוכזים בקיבוצים בפתח־תקוה, חיפה ונתניה.

ההתרוששות הכלכלית של העיירה הליטאית, ששללה מחוגים רחבים של נוער את האפשרות של המשכת ההשכלה מעל־לעממית, והירידה הבלתי־פוסקת של רמת החינוך העברי בבתי־הספר העממיים, הטילו על התנועה תפקיד של ה ש כ ל ה — במשמעה הפשוט של המלה. לגבי רבים מבני הנוער — והנוער השומרי בכלל זה — היה המעבר לעבודה גופנית דבר מובן מאליו, שהתיישב על־פי־רוב גם עם רצון האבות או עם הסכמתם לאחר המעשה. הבלטת־יתר של היסוד הקיבוצי בהגשמה והכשרת האדם לנאמנות למפעל לבל יעבירוהו על דעתו קוניונקטורות טובות או רעות — אלה היו התפקידים החינוכיים, שהתייצבו במלוא רצינותם לפני התנועה.

בראשית שנות השלושים עמדה תנועת "השומר הצעיר" בליטא בפני מבחן חינוכי רב משמעות. בראשית דרכה החלוצית הופיע לפניה חזון ההגשמה בשלמותו ובטהרתו. עתה הכירו חברים גם את מציאות ההגשמה לשלביה ולניגודיה. להעלות בקנה אחד את הכרת המציאות של ההגשמה עם שלמות נפשית ורעיונית לגבי המפעל — זה היה המבחן!

י. הסיום והלקח

דברי ימיה של תנועת "השומר הצעיר" בליטא עד שנת 1934 מובאים בזה בהשמטות ובשינויים, כפי שנכתבו בשבט תרצ"ד. שנתיים (תרצ"ב—תרצ"ד), אחרי הפסקה של שלוש שנות ישיבה בארץ, עשיתי בשליחות התנועה בליטא. שוב נפגשתי עם קני "השומר הצעיר", עם מדריכיהם ועם חבריהם, והבאתי לפניהם אמת מארץ־ישראל, אמת מהקיבוץ. שוב ראיתי מקרוב את יהודי ליטא הנלבבים, אוהבי ציון וירושלים, מתפללים לשלומן ונושאים נפשם אליהן. וראיתי את נערי ישראל ונעורותיו, יושבים צפופים במועדוני קנים בעיירות נידחות ונכחדות. עיניהם, עיני ילדים כשרות, נדלקות למשמע זימרת הארץ ובשורתה.

עוד עולים בזכרון מיצעדיו הגאים של קן קובנה ברחובות העיר, בדגלים מונפים ובשיר על שפתיים. עוד זכורים וויעודיו, "קיבוצי" קן וגדודים במרומי הר אלקסוט, סמוך לסוכתו הנופלת של מאפו, אל מול הניימן. מסורה היתה בידינו, כי בסוכה זו נוהג היה א. מאפו לשבת, לחזות בנוף הרים ומים, לראות את הר אלקסוט כהר־ציון ואת הניימן כנהר־ציון. כאן, בנוף הזה, נרקמו "חיבת ציון" ו"אשמת שומרון". גם אנו כחולמים היינו — על נהר ניימן ישבנו ושרנו את שירי ציון. וליטא היתה שוקקת חיים יהודיים, העברית נשמעה ברמה בחוצות עריה ועיירותיה. ארץ־ישראל דליטא — קראו לה אז. ואנו בוטחים היינו בסביבתנו ולא תמיד זכרנו, כי נכרית היא. היתה סביבתנו שוקטת ולא חשנו ולא חשדנו, כי אי־שם במסתור, משחיז כבר הרוצח את סכינו, ובבוא יום מסה, ירימנה על אבותינו ואמותינו, על אחינו ואחיותינו, אשר יתמהמהו בגלות ליטא כבשאר הגלויות.

יצאתי את ליטא, בדרכי חזרה לארץ, בראשית תרצ"ה.

עוד חמש שנים, עד פרוץ מלחמת־העולם השניה, הוסיפה התנועה לנהוג כמנהגה: קנים פשטו והתרחבו, בוגרים עשו שנים בקבוצות ההכשרה, גברה העליה השומרית והקימה בזה אחר זה ריכוזי שומרים נוספים מליטא: בפתח־תקוה — שהעתיקו אחר־כך מושבם לבית־זרע; בחדרה — מי שעתידים היו להיות מייסדי קיבוץ עמיר בגליל; בבת־גלים שבחיפה — ממייסדי כפר־מסאריק; וברעננה — "מצפה השרון" — ממייסדי רמת־השופט. שומרים יחידים מליטא מצאו מקומם בקיבוץ מענית ובקיבוצים אחרים בקיבוץ הארצי "השומר הצעיר".

בראשית מלחמת־העולם השניה סופחה ליטא, כשאר הארצות הבלטיות, אל ברית־המועצות. לתנועת ״השומר הצעיר״ בליטא באו ימי מבחן — מבחן של נאמנות. לא כבתה הגחלת השומ־רית, הציונית־חלוצית. ועם הפלישה הנאצית, נושאת החורבן והמוות ליהדות ליטא, התיזה הגחלת ניצוצות של גבורה עילאית — בגיטאות וביערות. אך על המון בית התנועה, כעל המון בית ישראל כולו, עלה הכורת. לא ניצלו אלא מעטים — ועשרות מהם הגיעו, כתום מלחמת־העולם השניה, בדרכי ההצלה לארץ־ישראל. אלה, פליטי החרב והמאבק, הביאו בפי־הם את בשורת האימים של כליון הרבים ואת צוואת הנאמנים, האחרונים על החומה.

בין עברה המפואר של תנועת ״השומר הצעיר״ בליטא לבין היום הזה ניצב נד־דמים. היה היתה יהדות ליטא ציונית ועברית מאין כמוה. אף על פי כן שגתה היא באשליות. היא בטחה ב״הגינות״ סביבתה הנכרית, אף על פי שליטא הקדימה עמים אחרים באירופה במשטרה הפאשיסטי. לא הרגישה יהדות ליטא כי על עברי פי פחת היא יושבת — והתנהלה לאיטה בדרכי ההצלה. לא הספיקו ציונותה ועבריותה כשלעצמן כדי לחולל תנועת עליה גדולה. גם שם נחוץ היה חינוך מכוון, גם שם נחוצה היתה הכשרה חלוצית, כדי להוליך מאות מקרב רבבות בדרך ההגשמה העצמית. לא ראתה יהדות ליטא בעוד מועד את התהום הפעורה לרגליה עד שהשיגה אותה זוועת השואה.

ל׳ שמעוני

״פועלי־ציון״־שמאל

לפני מלחמת־העולם הראשונה לא התקיימה בליטא מפלגת ״פועלי ציון״ עצמאית. באותם המקומות בליטא שארגוני ״פועלי ציון״ התקיימו, במחוזות וילנה וקובנה, הם השתייכו ל״י.ס.ד.א.פ. פועלי ציון״ ברוסיה (״יידישע סאציאל דעמאקראַטישע ארבעטער פארטיי פועלי ציון״).

בראשית הכיבוש הגרמני, במלחמת־העולם הראשונה, כמעט ונעלמה תנועת הפועלים היהודית בשטחי ליטא כתנועה מאורגנת. סייע לכך גירוש יהודי ליטא בפקודת ניקולאי ניקולייביץ. את המלאכה השלימו קלגסי ה״אוברואוסט״ הגרמני, שאסרו ועינו את אנשי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות. בשנים 1916־1917 התאוששה שארית הפליטה הסוציאליסטית היהודית והתחילה להתרכז סביב ארגוני עזרה ותרבות וצללים של ועדי קהילות, ביחוד בווילנה ובסובאלק. ה״בונד״ הקים בהדרגה את ״איגודי האמנות״ (ה״קונסט פאריינים״) ויוצאי מפלגות ״פועלי ציון״, ס.ס. וכדומה, הקימו חוגים דרמאטיים וארגונים מוסווים אחרים. במובן זה היה מרחב קובנה שטח מת אחרי שסבל ביותר מהגירושים. שלטונות הכיבוש הוציאו מספר עתונים רשמיים שנערכו על־ידי שלטונות הכיבוש בגרמנית, אידיש ופולנית, ביחוד בווילנה, גרודנה, סובאלק וקובנה.

לשני מרכזים, בווילנה ובסובאלק, היה חלק רב בהקמת מפלגת ״פועלי ציון״ עצמאית בליטא בשנות הכיבוש הגרמני.

כבר בשנים 1915/16 התקיימה בסובאלק קבוצת ״פועלי ציון״ שבראשה עמדו המהנדס טרוצקי, הסטודנט משה רוזנברג, פקיד העיריה צ׳רנס, וכותב השורות האלו.

עם גמר מלחמת־העולם הראשונה התחילו לחזור לבתיהם ולמשפחותיהם המגורשים ממחנות הריכוז ומהשבי. בשנת 1918 כבר התקיימה מפלגת ״פועלי ציון״ בסובאלק עם מועדון גדול, ״אוניברסיטה עממית״, קורסים, ספריה ועוד. בשנת 1919 השתתפו פוע״צ בסובאלק בבחירות לוועד הקהילה כמפלגה, ויחד עם ה״בונד״ התחילו ללחוץ על המוסדות בקשר לעזרה שזרמה מארצות־הברית ומה״הילפספאריין״ מברלין. פוע״צ דרשו את חלקם של הפועלים מתוך המצרכים, השיגו את מבוקשם ופתחו מטבח־פועלים.

בשטח המלחמה הפוליטית לחמו פוע״צ נגד שיטת הבחירות ה״קוריאליות״ לעיריה, ונאבקו יחד עם מועצת החיילים הגרמנים על הקמת מועצת פועלים עירונית. יחד עם ה״בונד״ ופ.פ.ס. הקימו את האיגוד המקצועי והכריזו על יום עבודה של 8 שעות. באותה שנה, 1919, כשהפולנים התכוננו לפוגרום, ארגנו פוע״צ בסובאלק הגנה עצמית יהודית, והחיילים היהודים שחזרו מהשבי ״השיגו״ מעט נשק ולימדו את בני ישראל להחזיק ב״קשת״.

באותה תקופה, בפרוץ המהפכה בגרמניה, קם לתחיה ה״קונסט פאריין״ בווילנה. בבחירות לוועד הקהילה הדמוקראטי הראשון השיגה רשימת ״פועלי ציון״, בהופעתה הראשונה ברחוב היהודי כמפלגה עצמאית, 600 קול עם 3 מקומות בוועד הקהילה.

ברחוב הכללי בווילנה התמודד מעמד הפועלים על תפיסת השלטון וכצעד ראשון נעשתה פעולה לאירגון מועצת פועלים.

במקביל התנהל מאבק פנימי בין הליטאים והפולנים להשתלטות על הבירה הליטאית. דעת הקהל היהודי בווילנה, ללא הבדל מפלגה, היתה לצד הליטאים. אולם בינתיים שם צבא פולני קץ לשלטון הליטאי בווילנה והטביע בדם ואש את ניצני ארגון הפועלים בראשיתם. בפסח 1919 ערכו החיילים הפולנים פוגרום ביהודי וילנה. בין הנרצחים היה הסופר המהפכן היהודי הנודע א. וייטר, שהיה בשעתו ממנהיגי ה״בונד״ בליטא.

מבין פליטי וילנה נאחזו בליטא בתקופה ההיא: ד״ר גרשון גרשוני (חבר הוועד הפועל של ה״הסתדרות״, נפטר בתל־אביב ב־1959); אברהם קובלנוב (עתה חבר מועצת פועלי ירושלים); יעקב אולייסקי (מנהל ״אורט״ בישראל); מ. מודיליביץ (נרצח בידי הנאצים בפאריס); ל. לאמפרט (מנהל הגימנסיה היהודית בווילקומיר); אבא ווכט־תמימי (עתה א. זיו, מעובדי עירית חיפה) — כולם ממעצבי דמות ״פועלי ציון״־שמאל בליטא בימים ההם.

בימי חג הפסח 1919 התקיימה בסובאלק הוועידה האזורית של ״פועלי ציון״, בה השתתפו מספר צירים מקאלווואריה, מריאמפול, ווילקובישק, וכן צירים מגרודנה וביאליסטוק ואורחים עוברי־אורח מווארשה. בווילקובישק היה קיים באותו זמן ארגון חזק של ״פועלי ציון״ שבראשו עמדו אפרים ברוקר עם רעייתו ראשל, הפנקסן אלבום ותלמיד הגימנסיה ישראל ניצאָוויץ (לפני מלחמת־העולם השניה היה עו״ד בליטא). להפתעת הנוכחים הופיעו גם שני שליחים מפוע״צ במינסק, אשר ייצגו את המפלגה ברוסיה, והיתה זו פעם ראשונה שפרץ בוועידה זאת ויכוח רעיוני נוקב בין פוע״צ־״פולניים״ ופוע״צ־״רוסיים״. ה״פולנים״ צידדו בדרכי הסוציאל־דמוקראטיה בשעה שה״רוסים״ נטו להשתלבות במהפכה הסוציאליסטית. אלא שביחס לארץ־ישראל ולפעולה בשטח הציונות העובדת עמדו שני הגושים ללא ערעור על הבסיס הבורוכובי. אמנם, אז עוד טרם התגבשה בבהירות העמדה כלפי הצהרת בלפור, הקונגרס הציוני, הפצת השקל והשיתוף בקק״ל, אך הובלט היחס החיובי לשיתוף פעולה בפא״פ (״פאלעסטינע־ארבעטער־פאָנד״).

בקיץ 1919 עברה הכוס גם על סובאלק. הפולנים השתלטו על העיר וראשוני הבורחים לעבר ליטא היו חברי פוע״צ, אשר הגיעו למריאמפול נרדפים דרך יערות ושבילים נסתרים. במריאמפול נתקבלו הפליטים חברי פוע״צ בזרועות פתוחות על־ידי חבריהם, אשר בראשם עמד יהונתן בטניצקי (עתה בדרום־אפריקה, מהפעילים בתנועה הציונית שם). בשנת 1920 כבש הצבא הליטאי את סובאלק. הפליטים חזרו וחידשו את תנועת ״פועלי ציון״, אך השמחה היתה קצרה. הפולנים חזרו והשתלטו על העיר וסובאלק סופחה רשמית לפולין. בזה גם נפסק הקשר בין חברי פוע״צ בליטא ובין שני המרכזים לשעבר — וילנה וסובאלק, ובמרוצת הזמן התמזגו שארית פוע״צ משתי ערים אלו עם התנועה בפולין.

*

פעולות ״פועלי־ציון״שמאל בליטא העצמאית התחילו אחרי ייסוד המפלגה עם מרכזה ומוסדותיה בקובנה. המפלגה בקובנה

נוסדה בסתיו 1919 על־ידי עשרה אנשים, אשר נועדו על ספסל בגן העירוני ובראשם אחד הפליטים, ממנהיגי "פועלי־ציון" בפולין — שלמה שרצמן. בקובנה היתה המערכה של פוע"צ בראשית קיומה קשה מאוד, שכן התנועה נתקלה במפלגת ה"בונד" ששלט בין הפועלים היהודים, ביחוד בין פועלי המברשות (בערשטער) בווילקובישק וכן בין הפועלים במריי־אמפול. אלא שבשלהי 1921 שבק חיים ה"בונד" בליטא וקיומו כמפלגה נפסק. אחרי שכל חבריו עברו לייבסקציה שעלתה לגדולה, ונשאר מספר קטן של "גנראלים" ללא צבא, אשר החזיקו מעמד בכמה עמדות, נשאר זכר מתנועת ה"בונד" רק בקלויז של עובדי המברשות בווילקובישק, שם היו שרים את ה"שבועה" אחרי ההקפות בשמחת־תורה מספר שנים אחרי חיסולו המוחלט של ה"בונד"...

משנת 1920 והלאה גדלה והתרחבה תנועת "פועלי ציון", שנצטרפו אליה אישים פעילים מבין הפליטים, אשר תקעו יתד בליטא, בהם אלתר ארוצקער מברית־המועצות, אשר התמסר להקמת הארגון המקצועי הבין־לאומי והיה ממייסדי ועורכי העתון המקצועי באידיש שהופיע אז בקובנה. ה"זשוואלגיבה" (הבולשת) הליטאית הבחינה מהר מה טיבו ובעזרת חברים ליטאים הצליח בעוד מועד לחזור לברית־המועצות. כמו־כן פעלו אז בתנועה המשורר אייזיק פלטנר וברוך וינגורה, שאף הם נאלצו להמלט אל מעבר לגבול. זמן יותר ממושך פעלו: יוסף רוזין ז"ל (נפטר בתל־אביב בקיץ 1954. עסקן פעיל, סופר וציוני־בורוכוביסט נלהב); משה קורנובסקי (ארם), כיום חבר הכנסת (שנמלט מרודפי ה"זשוואלגיבה" בשנת 1922); קפלן; הסטודנט מושא שלוסברג; האחים קופליוביץ וסניצסקי מווילנה (מבוני בית־הספר היהודי באידיש); ד"ר חבויניק; נתן פינטשוק; לייבל רבינוביץ (שמעוני, כותב שורות אלה) ומאות חברים מסורים ילידי ליטא.

בשנים 1920־1921 התגבשו "פועלי ציון" בשטח הרעיוני והארגוני והתאזרחו בציבוריות היהודית. בוועידה שהתקיימה בקיץ 1920 בקובנה נבחר הוועד המרכזי הראשון. אגב, "פועלי ציון" בליטא התאחדו אז עם אירגוני "פועלי ציון" בלטביה, ושמה הרשמי של המפלגה בשנות העשרים היה "מפלגת פוע"צ בליטא ולטביה" והיא מנתה 2000 חברים מאורגנים. אחרי הוועידה החמישית העולמית של פוע"צ בווינה, כשהתנועה התפלגה, הצטרפו פוע"צ בליטא לאגף השמאלי ונשארו כמפלגת "פועלי ציון"־שמאל עד ימי השואה וחיסולה של מדינת ליטא העצמאית.

ברוב הנקודות התקיימו מועדונים וספריות. המפלגה נתנה את ידה גם לפעולות השיקום אחרי מלחמת־העולם הראשונה בהשתתפה בפעולות "אורט", "אזע", בוועדי הקהילות, ב"נאצ־יונאל־ראט", וכן היתה בין מייסדי ה"קולטור ליגה" והשתתפה באופן פעיל בהקמת רשת בתי־הספר החילוניים באידיש, בהקמת מטבחי פועלים, שעורי ערב, קורסים למורים יהודים וכיוצא בזה. כן ריכזה סביבה סופרים ומשוררים צעירים ואנשי־רוח. המפלגה הקימה מספר קואופרטיבים יצרניים, בהם בית־הדפוס של המפלגה, שבו נדפס השבועון "ארבעטער צייטונג", וכן גם מו"לות בשם "פארלאג־האמער". עתון המפלגה הראשון "אונדזער ווארט" הופיע בספטמבר 1920, ובו נתפרסמו קוי היסוד של המפלגה שהוגדרו ב־3 סעיפים יסודיים:

(א) מלחמה ישירה למען חברה סוציאליסטית חדשה.

(ב) הקמת אוטונומיה לאומית יהודית פרולטארית (בראשותן של מועצות פועלים יהודים) במקומות מושבם בתפוצות.

(ג) מלחמה לעתידו של העם היהודי העובד על־ידי הקמת ארץ־ישראל סוציאליסטית חפשית.

יצויין כאן פרט היסטורי מעניין ביחס לפוע"צ־שמאל בליטא, הקשור עם אישיותו של בר בורוכוב ויחסי המפלגה עם מפלגות הפועלים הלא־יהודיות: אחרי פרוץ המהפכה ברוסיה התקיים בקיוב "קונגרס העמים", בו השתתפה משלחת ליטאית בראשותו של הפרופ' וולדמאראס. הופעותיו של ב. בורוכוב עשו רושם רב על באי הקונגרס, והמשלחת הליטאית הזמינה אותו להתייעצות על עריכת פרוגרמה לפתרון הבעיה הליטאית. בורוכוב נענה ובמשך שעות רבות שוחח והתווכח אתם על נושא זה, ושכנעם להכניס שינויים יסודיים במצע הליטאי, ביחוד בנוגע לזכויות המיעוטים האוטונומיות.

בשנים 1923־1924 חיסלה הממשלה הליטאית את כל המפעלים הקואופרטיביים של המפלגה והחרימה את רכושם, פרט לבנין הנגריה, שפוע"צ הספיקו בעוד מועד להעבירו לרשותו של "החלוץ" בליטא.

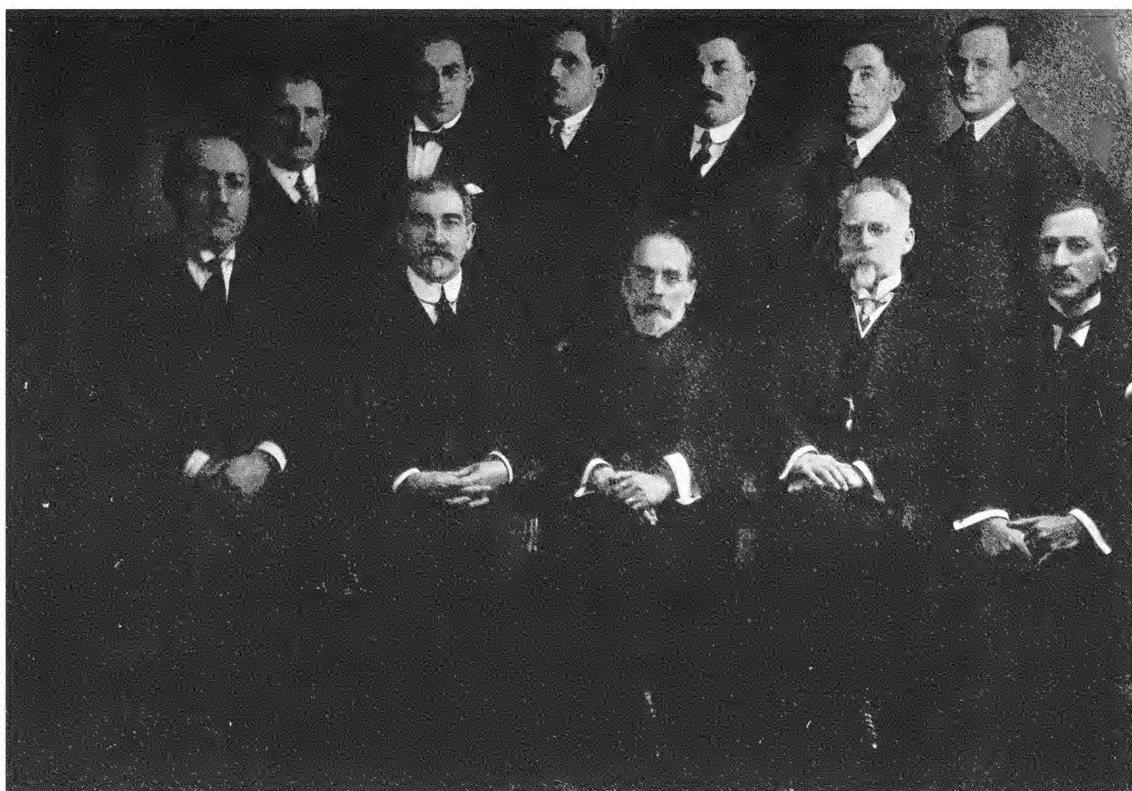
פוע"צ־שמאל בליטא היו הראשונים ברחוב היהודי שארגנו והקימו תנועת נוער עובד ("באראכאוו יוגנט"), אשר התקיימה עד פרוץ מלחמת־העולם השניה. "הנוער הבורוכובי" הוציא גם ירחון משלו בשם "יוגנט־קלאנגען", שגליונו הראשון הופיע ב־2 באוגוסט 1921. אולם הממשלה הליטאית הפסיקה את הופעתו, ובמקומו הוציאו מזמן לזמן עתונים מוסווים או בלתי ליגאליים, פרט למדור־הנוער המיוחד ב"ארבעטער צייטונג". "הנוער הבורוכובי" היכה שרשים בין הנוער הלומד היהודי בבתי־הספר התיכוניים בקובנה ובערי־השדה. עוד לפני החלטת התנועה העולמית של "פועלי ציון"־שמאל לחזור לקונגרס ולמוסדות הציוניים שלח "הנוער הבורוכובי" את חבריו לתנועת "החלוץ" בליטא, בה נתקלו בקשיים רבים שנבעו מהיחס הפסיכולוגי ל"פועלי ציון"־שמאל, אשר טענו שאין הם משתתפים בתנועת "החלוץ" כ פ ו ע ל י ם בעלי־מקצוע שאינם זקוקים להכשרה גופנית ואת ההכשרה הרעיונית הם מקבלים במפלגה. כמו־כן היו לא מעט התנגשויות עקב ריב הלשונות אחרי שפוע"צ־שמאל דרשו הכרת שפת אידיש כשוות־זכויות עם עברית, ובארץ־ישראל דרשו להכיר בשפת אידיש כשפת ההוראה בבתי־הספר היהודיים בליטא.

תא סטודנטים חברי פוע"צ־שמאל התקיים גם באוניברסיטה הליטאית בקובנה. חבריו שאפו להקים ארגון סטודנטים יהודיים סוציאליסטי, אשר יעמוד על משמר הזכויות של הסטודנט היהודי, נוכח ההתנקשויות האנטישמיות, ביחוד כאשר גם פה היה הכרח לפעול בסתר ובהסוואה.

באחד באפריל 1924 הופיע קובץ בשם "קולטור און לעבן", שהוצא על־ידי אגוד הסטודנטים האמור.

*

בוועידה העולמית של "פועלי ציון" בווינה בשנת 1920 בא הפילוג. המפלגה בליטא הצטרפה, כאמור, לאגף השמאלי. כידוע התנהל אז ויכוח חריף בתוך התנועה העולמית ביחס לאינטרנציונאל. פוע"צ־שמאל התקיימו בתקופה ההיא כמפלגה עצמאית ברוסיה הסובייטית — המפלגה החוקית ה י ח י ד ה מלבד מפלגת הבולשביקים, אחרי שה"קומבונד" עבר לייבסקציה.

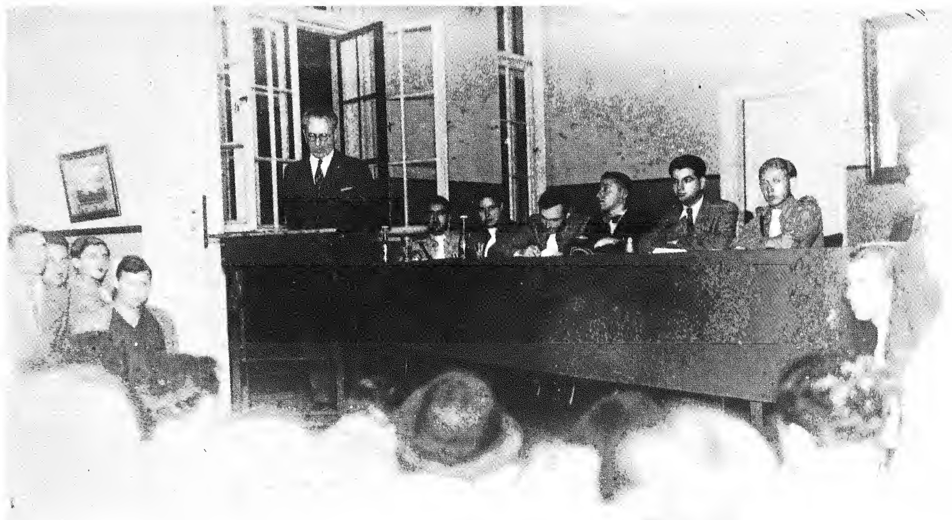

המרכז הציוני בליטא. תרפ"ד

יושבים, מימין: ד"ר מ. וולף, ד"ר א. לאפין, ד"ר שמשון רוזנבוים, ד"ר ד.מ. שוורץ, ד"ר בנימין ברגר; עומדים, מימין: א. אידלסון, מרדכי יטקונסקי, א. אלפרין, ל. צ'רנס, ל. רבינוביץ, משה כהן

נשף פרידה מעולי ליטא. קובנה, תרפ"ט

פתיחת הוועידה הארצית ה־וו של הסתדרות הנוער´הציוני בליטא
מימין : אפשטיין, קנטורוביץ, גולדשמידט, וולפה, קשדנבסקית, הלפר. נואם : ר. רובינשטיין

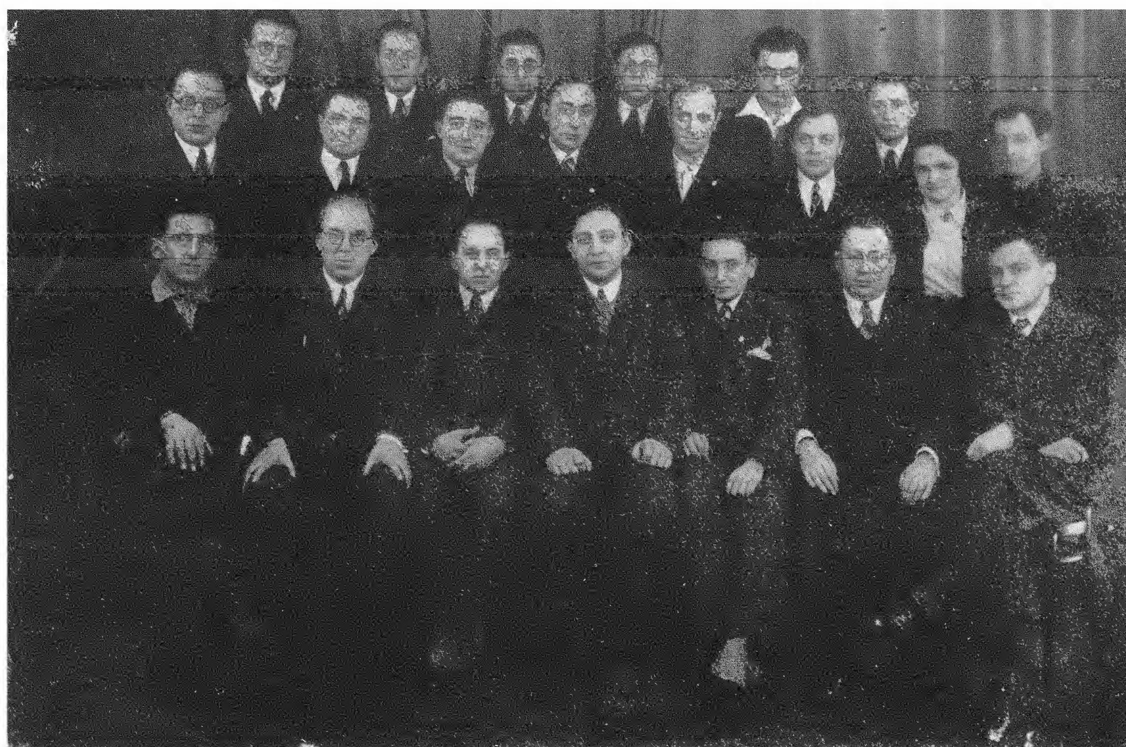
ויצו הצעירה, ממל. 1934

ד. בן־גוריון בביקורו בממל. 1933

הוועידה ה־II של המפלגה הציונית־סוציאליסטית בליטא. 1924
יושבים, מימין: עזריאל ולק, מרדכי אלישיב (פרידמן), —, אפרים גרינברג, נתן גורן (גרינבלט), שמואל אלישיב (פרידמן), אייזיק ברודני, אפרים בילוגולובסקי (חרמוני), —, ב. אולמן, —; מלפנים, מימין: —, מאיר קנטורוביץ, —, שלמה קודש

הוועד המרכזי של צ.ס. בליטא. 1934
יושבים, מימין: זלמן טראוב, לייב גרפונקל, יצחק קאפליץ, שמואל אלישיב (פרידמן), דב כץ, נתן גורן (גרינבלט), ישראל מהרש״ק; עומדים בשורה שניה, מימין: דוברומיל־דברת, שולמית רבינוביץ, עזריאל ולק, פ. רשיש, קאפליץ, מילנר, צבי פורט, אפרים גרינברג; עומדים בשורה שלישית, מימין: שמעון שיניוק, יעקב רבינוביץ, —, ורשבסקי, —, צבי בריק

ההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" בליטא. 1929
יושבים, מימין: מיכאל שפירא, לוי רוזנצוויג, יעקב עמית (גוטליב), נוח פלר; עומדים,
מימין: גינזבורג, לאה פלר־גינזבורג, יהודה טובין, ברוך שלקובסקי

הפגישה ה"ו של צופי "גורדוניה" במחוזות אליטא וסייני. לייפון, 1930

ביום סגירת מושבת־המנהלים של "גורדוניה" בליטא. 1931

ביקורו של זאב ז'בוטינסקי בקובנה. 1933

מימין: ז. ז'בוטינסקי צועד, לימינו — ד"ר אלחנן דוברוביץ, ולשמאלו — יחזקאל דיליון ומרדכי כץ; משמאל: ז. ז'בוטינסקי מוסר את הדגל לקן בית"ר. ליד הדגל — אסיר־ציון ישראל יברוביץ

חברי בית"ר באימוני־סיוף. 1933

גדוד הקנאים לקן בר"ק בווילקומיר. 1935

דגל "החלוץ" בליטא. תר"פ

"החלוץ" בליטא. 1921

הוועידה השמינית של "החלוץ" בליטא. תרפ"ה

פגישת חברי "החלוץ" בליטא. קובנה, 1928

"החלוץ" בקובנה. תרפ"ט

נשף־פרידה לעליית קבוצת חלוצים. קובנה, 1931

בית־הספר החקלאי בוואַליצ׳אני. 1919

קבוצת־עבודה באונגרינה. תרפ״א

פוע״צ בברית־המועצות לא התכחשו לציונות ופעלו בגלוי לרעיון הציוני־הבורוכוביסטי, ופוע״צ־שמאל בליטא עמדו אתם בקשרים, קיבלו את כל הפרסומים שנדפסו בהוצאת ״מולוט״ (״פטיש״) במוסקבה והפיצו את החומר בליטא. המשא־ומתן בין פוע״צ־שמאל לבין ה״קומינטרן״ נפסק, אחרי שהקומינטרן ב״מצע 21 התנאים״ דרש כתנאי־מראש ויתור מוחלט על כל קשר עם הציונות, א״י וכדומה. ועידת דאנציג, בשנת 1921, דחתה את הדרישה ובכל זאת המשיכו פוע״צ ברוסיה את קיומם הליגאלי, עד שהממשלה הסובייטית אסרה ב־1928 את קיום המפלגה הציונית הליגאלית היחידה ברוסיה הסובייטית.

בינתיים הצליחו פוע״צ־שמאל להקים ועדה מיוחדת בברלין לעזרת המפלגה בליטא. יוסף פרידמן (אחיו של שמואל אלישיב ז״ל, מי שהיה ציר ישראל בברית־המועצות) הקים את הוצאת הספרים ״פונקען״ (בברלין), אשר סיפקה בסתר את הפרסומים למפלגה בליטא. אגב, ״פונקען״ הוציא אז לאור את ספרו המפורסם של דוד פינסקי ״די וואנט״ שנאסר בפולין (סיפור־הזוועה על הריגתם של עסקני ״החלוץ״ והציונים בפינסק על־ידי הפולנים). כמו־כן סיפקו פוע״צ־שמאל חומר מפלגתי מודפס מפולין דרך דאנציג, בה ישב ד״ר נ. רפאלקס־ניר ז״ל (מי שהיה סגן יו״ר הכנסת הראשונה בישראל ויו״ר הכנסת השלישית בתקופת כהונתה האחרונה), אשר ריכז בידיו את ענייני התנועה העולמית (כמזכיר הברית העולמית).

מעשים וקשרים אלו לא נעלמו מעיני ה״זשוואלגיבה״ הליטאית, אשר אסרה על קיומה של מפלגת פוע״צ־שמאל ורדפה את חבריה עד חרמה ומאז 1921 חיו ״פועלי־ציון״־שמאל בליטא חיי מחתרת. עוד בשנת 1920 סגרו את סניפי פוע״צ באיזור מריאמפול־קלווריה, וכותב השורות ״זכה״ לקבל מכות־רצח אחרי מאסרו באחד במאי 1920 (במריאמפול), מידיו העדינות של הסופר הליטאי המפורסם ליודאס גירא, שעמד אז בראש הבולשת הליטאית באותו מחוז, אותו ליודאס גירא, שהתפרסם אחר־כך כבולשביק כשר ומטוהר, בתקופת שלטון הסובייטים הראשון בליטא (1940־1941).

תנאי המחתרת החמורים אילצו את מפלגות השמאל בליטא, בתוכם פוע״צ־שמאל, לנצל כל אפשרות לפעולה. אחת האפשרויות ניתנה עם הקמת ה״קולטור ליגה״, שאירגנה רשת בתי־ספר עממיים וכמה בתי־ספר תיכוניים בשפת אידיש ברחבי המדינה. כמו־כן הקימה ה״קולטור ליגה״ מדרשה למורים (מטעמי ליגאליות — כ״קורס דו־שנתי״), סטודיה לתיאטרון, ספריות, חוגי לימוד ועיון וכיוצא בזה. במרוצת הזמן השתלטה הייבסקציה על המוסד החיוני הזה, לאחר שקיבלו רוב במרכז. אך פוע״צ־שמאל נאבקו קשות בתוך סניפי ה״קולטור ליגה״ והפיצו בהם את הרעיון הציוני הבורוכוביסטי, ובשטח בתי־הספר לחמו נגד הייבסקציה על לימוד השפה העברית בבתי־הספר התיכוניים ובמדרשה למורים. אף בבית־הספר היהודי הראשון לאחיות שליד בית־החולים היהודי בקובנה (שנוסד על־ידי ה״נאציונאל־ראט״ בשנת 1923) התקיים תא של פוע״צ־שמאל, אשר פעל בין האחיות ועובדי בית־החולים, וכמו־כן בין עובדי המרפאות מיסודם של ״אזע״ והמחלקה הרפואית של ה״נאציונאל־ראט״.

*

רבת־פעילות היתה השתתפותם של פוע״צ־שמאל בתאי האוטונומיה הלאומית בליטא — בוועדי הקהילות וב״נאציונאל־ראט״, אשר הוחרמו או נוצלו על־ידי הייבסקציה כבמות להפצת תורת ההתכחשות והחיסול. לכתחילה דרשו ״פועלי ציון״־שמאל להקים ״מועצות פועלים יהודים״ עצמאיות כאלטרנטיבה לוועדי הקהילות, אך עוד בשנים 23־1922 נטשו את הקו הזה והשתתפו בוועדי הקהילות וב״נאציונאל־ראט״ היהודי בליטא.

״פועלי ציון״־שמאל השתתפו מאז בבחירות לוועדי הקהילות ול״נאציונאל־ראט״ האחרון שנבחר על־ידי האסיפה הלאומית היהודית בנובמבר 1923 וחוסל על־ידי הממשלה הליטאית בשנים 25־1924 יחד עם המיניסטריון לענייני היהודים.

בשעת הבחירות לאסיפה הלאומית דרשה הממשלה מד״ר רוזנבוים, ששימש אז כמיניסטר לענייני היהודים בליטא, כי ימסור לשלטונות את שמות המועמדים הקומוניסטים (רשימה מס׳ 5) ושל פוע״צ־שמאל (רשימה מס׳ 7) עם שמות החתומים על הרשימות. מבוקשם ניתן להם אחרי מאבק קשה מצד הד״ר רוזנבוים וה״נאציונאל־ראט״ ורק אחרי שהדרישה הגיעה דרך בית־המשפט. בחומר זה השתמשה ה״זשוואלגיבה״ לרדיפות ומאסרים, אבל פוע״צ לא נרתעו והמשיכו את מלחמתם. פוע״צ־שמאל השתתפו גם בעיריות כ״סיעה 7״, ובמספר מקומות זכו בבחירות להצלחה ניכרת. בשאקי נבחר שנית חבר המפלגה, יודל אלטפלד, כראש העיריה.

פוע״צ־שמאל לא הצליחו להשתתף כמפלגה עצמית בבחירות לסיימים, משום שאחרי פרסום שמות המועמדים הם נאסרו יחד עם חותמי רשימות המועמדים. לבחירות לסיים השני טרחו פוע״צ־שמאל לקיים רשימת מועמדים שמאלניים בינ־לאומיים. המפלגה הקומוניסטית התנגדה לשיתוף פוע״צ ברשימה המאוחדת, בשל ציונותם, ובאין ברירה הקימו פוע״צ בלוק טכני בשותפות עם מפלגת ס.ר. השמאלית בליטא, אשר לא התנגדו לתנועה הציונית. מועמד פוע״צ, שמואל גרינברג, נאסר זמן רב לפני הבחירות והצליח להימלט מבית־הסוהר (בשאוולי). שמואל גרינברג עלה ארצה, כעבור כמה שנים נסע להביא את משפחתו מחו״ל ונתקע בצרפת. שם נרצח במחנה הריכוז בדראנסי יחד עם ציר פוע״צ־שמאל מקובנה הח׳ ביינארט.

ב־1 במאי 1924 השתתפו פוע״צ בקובנה בהפגנת־רחוב סוערת. ההפגנה נגמרה בהתנגשות קשה עם המשטרה. נתפסו ונאסרו חברים מהוועד המרכזי של המפלגה, ביניהם כותב שורות אלה, אברהם מאנדל (אשר לפי השמועה נרצח על־ידי הנאצים בלטביה), ריק, והסטודנטיות דבורה רוטשטיין ובײלה אלכסנדר. הרדיפות והמאסרים פגעו קשה בפועלי קובנה. בית־הסוהר נתמלא עד אפס מקום. מספר חברים הסתתרו, המחתרת העמיקה.

עברו כמה חדשים של שיתוק הפעולה ולזועמה של ה״זשוואלגיבה״ (נזכיר לשמצה את שמות ראשי ה״זשוואלגיבה״ בקובנה מהתקופה ההיא : ראטשוס וספירידונוב, שני תליינים מובהקים) כוסו חוצות קובנה וערי־השדה מחדש בכרזות של ״פועלי ציון״־שמאל, ובשמי הערים נראו יונים אשר לרגליהן היו קשורים דגלוני התנועה. המוני נוער לומד ועובד התייצבו לפעולה. בריגה נדפס עתון מחודש שנפוץ בליטא. עם חידוש הפעולה הוציאו פוע״צ־שמאל קובץ מוקדש כולו לארץ־ישראל ולציונות הפרולטארית, על אף מצב החירום ששרר אז בליטא.

*

שנת 1926 היתה שנת משבר קשה. בבחירות ביולי 1926

התגברו כוחות הפועלים והפרוגרסיבים וקיבלו רוב בסיים. השלטון עבר לידיים ליבראליות בראשותם של הסוציאל־דמוקראטים. בוטל המצב הצבאי, הוחזרו חופש הדיבור וההת־ארגנות, תוקנו החוקים האגראריים והסוציאליים והוכרזה חנינה כללית. הארץ נשמה לרווחה. פוע״צ התארגנו מחדש, חידשו את הוצאת ״ארבעטער צייטונג״, פתחו מועדונים (״ארבעטער היימען״ ע״ש ב. בורוכוב), אולם השמחה לא ארכה ימים רבים. הריאקציה התאוששה, ומאחר שהמנגנון הממשלתי האדמיניסטראטיבי, יחד עם המשטרה והצבא, עמדו לימינה, הגיעו שוב לשלטון בסוף דצמבר באותה שנה. נקמתם היתה אכזרית ביותר בתנועת הפועלים שקמה לתחיה ובתוכה ״פועלי ציון״־שמאל.

במחתרת, שפוע״צ היו מנוסים בה, חודשה מיד הפעולה. חודש המרכז בברלין, חודשה עתונות המפלגה המוסווית והליגאלית־למחצה יחד עם העתונות הבלתי ליגאלית.

בשנת 1934 הופיעה משלחת פוע״צ־שמאל מליטא לוועידה העולמית של התנועה שהתקיימה בארץ־ישראל, ונציגה, העו״ד הצעיר מיכאל טרוספוס, הפליא את באי הוועידה בבהירות מחשבתו, בנאמנותו ומסירותו לתנועה. בעיית העליה תפסה מקום נרחב בתנועה, אשר נאבקה קשה להשגת סרטיפיקאטים שלא ניתנו לאנשי פוע״צ בליטא, באשר המפלגה לא היתה קשורה להסתדרות הציונית העולמית.

ועידת ״פועלי ציון״־שמאל העולמית העשירית בשנת 1937, אשר התקיימה בצל מלחמת־העולם הקרובה ובראשית פעולות ההשמדה של יהדות אירופה, בחנה מחדש את עמדתה כלפי התנועה הציונית העולמית. לבסוף החליטה לחדש את שיתוף־הפעולה עם התנועה הציונית העולמית ולחזור לקונגרס הציוני, אחרי היעדרות של 28 שנים.

פוע״צ־שמאל בליטא הצטרפו למוסדות הציוניים ולפעולות הקרנות. לקונגרס הציוני האחרון, ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה, לא התקיימו בחירות בליטא בשל נגישות ואיסורים. ברחבי הארץ נערך אז מאבק בין המפלגות הציוניות להפצת השקל. פוע״צ־שמאל בליטא הפתיעו בהביאם 900 שקלים, דבר שנחשב אז כהישג רב. אך מלחמת־העולם השניה שמה קץ לכל — לריב המפלגות, לריב האחים וליהדות ליטא המושרשת והמפוארת.

גל פליטים נרדפים מפולין הציף את ליטא בפרוץ המלחמה, ואלה מהם שזכו להגיע לארץ־ישראל הביאו את דרישת השלום האחרונה מ״פועלי ציון״־שמאל. כולם כאחד סיפרו על פעילותם הנרחבת בימי השואה. מספר מועט ניצלו בבריחה לברית־המועצות ואילו רובם אבדו יחד עם בית־ישראל באירופה המזרחית.

"גורדוניה"

"גורדוניה" לא היתה הראשונה. קדמו לה כארגון נוער ציוני בליטא "חרות ותחיה" ו"צעירי ציון", שבמסגרתן מצאה ביטוי ראשוני בעיירות ליטא הקטנות הכמיהה העזה לארץ־ישראל.

ב"חרות ותחיה" לא הגיעה הכמיהה לידי גיבוש מעשי. "צעירי ציון" "התבגרו" חיש והסתדרותם הפכה ברבות הימים למפלגה ככל המפלגות הציוניות. עם כינון תנועת ה"התאחדות" לאחר ועידת פראג של "צעירי ציון — הפועל הצעיר" בשנת תרפ"ט, הפכו "צעירי ציון" לחלק של ה"התאחדות" העולמית. לאחר ביטול מוסדות האוטונומיה היהודית בליטא בשנת 5—1924 וביטול סמכויות הקהילה היהודית, צומצמה פעילותן של המפלגות הציוניות ועמדה למעשה על פעילות למען הקרנות הציוניות — "קרן קיימת" ולאחר מכן "קרן היסוד". גם ה"התאחדות" לא חרגה ממסגרת זו ורק מעטים עלו ארצה.

"גורדוניה" נולדה על ברכי ה"התאחדות", אשר ככל המפלגות שאפה להבטיח לעצמה המשך על־ידי ארגון נוער פעיל ומפעיל. הפילוג ב"צעירי ציון" והקמת צ.ס. אף הם השפיעו בכיוון זה. צ.ס. פנתה יותר לבעלי־מלאכה, לפועלים המעטים שהיו בליטא, ואילו ה"התאחדות" פנתה אל "העובדים והשואפים לעבודה".

עם הצטרפותם של בני־נוער רבים ל"גורדוניה" — בעיקר מבין הנוער הלומד, אשר הקדיש מחשבתו לתנועה הציונית ולבעיותיה — השתחררה התנועה מהאפוטרופסות של המפלגה־הָאֵם ועמדה על רגליה־היא גם בארגון וגם בקביעת דרכה הרעיונית. "גורדוניה" סללה לעצמה דרך משלה, לא כהשלמה למציאות של המפלגות הציוניות בליטא, אלא אף בניגוד לה.

"גורדוניה" באה אל הנוער היהודי ברעיון אחד: עליה לארץ! לכך יש להתכונן: יש להעמיק את ידיעת העברית, ללמוד את תנועת העבודה ולהצטרף אליה בבוא היום, בהינתן אפשרות זאת שאליה יש לחתור בלב ונפש. זו היתה כל תורת "מהותנו" על רגל אחת.

תחילה התנזרנו אף מההופעה הצופית, מכל אשר עלול היה להטות את תשומת־הלב מן העיקר, פן יבולע לו. לימים, כאשר באה בהשפעת התנועה העולמית ההצעה לקבוע ברכה מיוחדת, נתקבלה ההצעה בקושי. רצינו להסתפק בברכת ה"שלום" המקובלת, לא להיבדל מן הכלל, לברך כפי שאנשי הארץ מברכים זה את זה: "שלום"...

תנועת "גורדוניה" קמה בגאליציה ובפולין, ארצות הריכוז היהודי הגדול. אך ללא קשר בין ליטא ופולין, מעט מאוד הגיע אלינו משם ובליטא עשינו דרכנו בכוחותינו שלנו. בוועידה העולמית של "גורדוניה", שהתקיימה בדאנציג בשנת 1928, השתתף נציג מליטא, צבי רוזנצוויג ז"ל, מורה, חבר מרכז ה"התאחדות", שהיה ממייסדי התנועה בליטא ומסור לעבודה זו בלב ונפש. הניסוח של מהות התנועה ביטא את מאוויינו בפשטות רבה:

"גורדוניה" מתכוונת לחינוך האדם ולהגשמת הציונות העובדת.

מה קרובה היתה ללבנו צניעות זו, צניעות הביטוי. שכן רבו אז הצריחות הצורמות ברחוב היהודי וגדושה היתה התכנית הציונית: מעשים באגורה, מלל בלי קץ וגבול. בהחלטות "גורדוניה" לא דובר אז על "מטרה סופית" ובכלל לא על "מטרה", אלא בעיקר על כוונה שבלב, והדברים דיברו אל ליבו של הנוער הלומד ומצאו בו הד. לא ביקשנו צבעים רעשניים לפנינו, אלא קרקע אפורה לרגלינו, ואשר ביקשנו מצאנו במסגרת זו, אותה טיפחנו ללא לאות.

בשנות העשרים המאוחרות משל בכיפה הרעיון הסוציאליסטי־דמוקראטי. בגרמניה השכנה וכן באוסטריה שלטו הסוציאליסטים, ואף כשלא היו הס.ד. בשלטון השפיעה הספרות שזרמה משם. הסוציאליזם ה"מדעי" היה לשם דבר. הכל ידעו הלכותיו. מי לא שתה בצמא את דבריהם של דברי ה"געזעלשאפט" וה"קאמפף"? אני מדפדף ב"עתוננו", חוברות "גורדוניה" בליטא, שהופיעו לסרוגין, ומוצא במאמר ראשי פסוקים אלו:

"בין ההשתעבדות הגמורה לעולם הזה והחיקוי בלי ביקורת של כל אשר משיגים העמים לארצותיהם, ובין הבריחה ממנו, מכל הישגי ה"גוים", וההסתגרות המוחלטת בד' אמותינו העצמיים — ישנה אפשרות אחרת, אשר לרוב נשכחת במערבולת־הימים, והיא — ללמוד את העולם, להכירו, ותפקיד צנוע יותר הוא — להיעזר בהישגיו החמריים והרוחניים" ("עתוננו", ינואר 1935).

בהשפעת התנועה העולמית קיבלנו את ההליכה לקבוצה כדרכנו.

שנות העשרים היו שנות הפריחה להסתדרויות הנוער. היתה חזקה האמונה, שנוכל לעלות. אחרי מאורעות תרפ"ט בארץ הופסקה העליה ובשנות השלושים — כשחודשה — שוב צומצמה. מפעלי ההכשרה של "החלוץ", אליו פנו חבריה הבוגרים של "גורדוניה", לא התרוקנו. חברים המשיכו לקיימם ולעסוק בכל עבודה גופנית, אך רבים נאלצו לחזור לעיירותיהם, באין יכולת לעלות ארצה. שנות השפל בעליה היו שנים קשות לתנועות הנוער בכלל ול"גורדוניה" בפרט.

בשנת 1932 הגיע מן הארץ השליח הראשון לפעולה ב"גורדוניה" — חיים בבלי ז"ל, איש קבוצת גניגר, וכן נמשכו מאמצינו לקלוט נוער חדש, לארגן סניפים לתנועה בעיירות ליטא הקטנות.

בשנת 1932 הגיעו לאיחוד גם מפלגות ארץ־ישראל העובדת בליטא — "התאחדות" וצ.ס., בעקבות האיחוד העולמי. "גורדוניה" שמרה על עצמאותה הארגונית. בבירורים על הקשר בין המפלגה ותנועת הנוער הגענו למסקנות אלו:

א) המפלגה ותנועת־הנוער, אשר השקפת־עולם אחת להן, חייבות להיות קשורות ולהיעזר אחת בשניה. ההתבדלות מזיקה לשתיהן: למפלגה תחסר רעננות הרעיון, הנשמר בטהרתו בתנועת הנוער, ולתנועת־הנוער יחסר הקשר החי עם המציאות.

ב) הקשר היחיד האפשרי בין השתיים הוא הקשר הרעיוני ולא הארגוני. הקשר הארגוני יעמיד את תנועת־הנוער לפקודת המפלגה ויקצץ את כנפיה הרעיוניים ואת חיפושיה העצמאיים, אשר ברכה מרובה בהם.

ג) בגולה יכולה תמיכתנו במפלגה להינתן כגוף, כיחידה שלמה, ולא על־ידי הצטרפות אישית של חבריה ("עתוננו",

נובמבר 1932). בברכה ששלחה ההנהגה הראשית לוועידת המפלגה נאמר ברוח זאת: "אנו נעמוד לימין המפלגה המאוחדת במלחמתה כנגד הכוחות המהרסים בעם ובתנועה הציונית. אנו נתמוך בכל כוחותינו, כוחות תנועת־נוער מגשימה, במפלגה בפעולותיה לבנין ולחידוש בין המוני העם הסובלים והנדכאים".

בקו־מחשבה זה המשיכה "גורדוניה" כל השנים שהקציב לה הגורל, בתוך כלל יהדות ליטא, לקיום ולפעילות.

היו עליות וירידות בפעילות, כפי שכפו על בית־ישראל שנות השלושים הסוערות, אך הלהבה לא דעכה, גם לאחר שאותה קבוצת־נוער פעילה, שנשאה בעול התנועה, עלתה ארצה.

*

משנת 1929 ואילך פעלה ללא הפסקות ההנהגה הראשית לתנועה, שמושבה היה בקובנה. כל חבריה פעלו בהתנדבות. את מכונת הכתיבה "ירשנו" ממפלגת־האם — מה"התאחדות", אך את כל שאר אבזרי המשרד רכשנו במאמצינו. וכל העבודה בוצעה על־ידי החברים.

גם אם קטן היה מספר החברים בכל סניף, הטיפול שזכה לו היה רצוף. חברי ההנהגה התמידו בביקוריהם ובתכתובת. עיקר המאמץ היה מכוון לארגון, להרחבה, למשיכת נוער לומד, בעל יכולת לקיים פעולה תרבותית ולפתחה.

ואין זו פעולה של מה בכך לדאוג למזון רוחני לאלפי בני נוער. ההנהגה היתה מוציאה בקביעות עלונים משוכפלים — "דפים" — לפעולה התרבותית. משנת 1932 היו מאמצינו מכוונים להגיע להוצאה משלנו בדפוס; יחד עם התנועה בלטביה החילונו בהוצאת "עתוננו", שתחילה הופיע לסרוגין, אך בשנים 1933 ו־1935 עלה בידינו לקיימו כירחון ממש. כל חוברת — 16 עמודים כפולי טורים; הסידור — סידור יד — בוצע על־ידי חבר התנועה אריה סגל בדפוס יוסלביץ בקובנה ונדפס באותו דפוס. הסדר היה חבר הקולקטיב של ההנהגה הראשית, וכך זכינו לעתון על "טהרת התנועה". פרט לנייר היה הכל "שלנו" — הסידור, העריכה וההגהה... וכמובן, גם המכירה.

חברי ההנהגה הראשית היו בשנות השלושים בקולקטיב, שהוקם כנקודת הכשרה, למען יוכלו להתמסר לעבודת התנועה.

המדפדף בחוברת "עתוננו", במאמרים וברשימות, שנתפרסמו בעברית ובאידיש, יעמוד על־נקלה על הרוח התוססת שהיתה אופיינית לנוער בליטא בזמן ההוא. המאמרים האידיאולוגיים ה"כבדים", סוגיות בציונות, סוציאליזם ובעיות הקבוצה — ניתנו על פי רוב באידיש, ואילו החומר השוטף, הדן בענייני השעה — בעברית. בעיות תנועת הפועלים בארץ נידונו בלהט ובאמונה, שהוכיחו על קשר־חיים נפשי־ממשי, שיש בכוחו לעשות את המציאות הארצישראלית למציאות בשביל יהודי ליטא. זכינו בפעולותינו בנוער להמחשת הנעשה בארץ, ללא מחיצה וללא סייג.

בשנות השלושים איפשרו להסתדרויות הנוער השונות עורכי עתונה היומי של תנועת ארץ־ישראל העובדת "דאסווארט", נתן גורן (גרינבלאט) ואפרים גרינברג, זכרונם לברכה, להוציא תוספת מוקדשת לבעיותיהן ולענייניהן. אף "גורדוניה" זכתה לכך, ומדי פעם הופיעה "גורדוניה־ביילאגע" ב"עתוננו" וב"תו־ספת" ל"ווארט". פנינו אל נפש הנוער ואל הציבור הרחב במאמרי הסברה על דרכינו והשקפותינו.

*

יום גדול לתנועה היה מדי שנה בשנה כ"ד בשבט, יום הזכרון לאהרן־דוד גורדון, אשר על שמו נקראה התנועה — "גורדוניה".

כאישיות מופלאה רבת־קסם וכוח־השראה נתגלה לנו א.ד. גורדון בפשטות הפתרונות שנתן לשאלות הסבוכות של קיומנו הלאומי, אשר העסיקו אז את הנוער החושב והמחפש דרכו.

אהבת־ישראל העתיקה מצאה את ביטויה בכתביו: זה הרעיון השרשי, שאין להטיל ספק בזכות קיומו של עם ישראל. נהפוך הוא: אין צורת חיים טובה ומושלמת יותר לאנושות מאשר המסגרת הלאומית. אך יש לחתור לחידוש כוחותיו של העם הדווי בגלותו. הכל תלוי ביחידים, אשר יבינו את המצב לאשורו ויקדישו את כוחותיהם לפילוס הדרך הנכונה אל הגאולה האישית והלאומית. הא בהא תליא.

אך לא רק כתביו, שהגיעו אלינו בשלמותם מאוחר מאוד, השפיעו השפעתם, כי אם קסם אישיותו ופעלו בו הוכיח שאין דבר־העליה למעלה מכוחותיו של היחיד או הרפתקה חסרת־שחר, אלא טובה היא לכל אחד המואס בגלות עמו. א. ד. גורדון עלה ארצה בהיותו בן מ"ח שנה. בזה הוכיח כי עיקר הגשמת הציונות מתחילה בעליה ארצה. מתחילה — אך לא מסתיימת. חשובה לא פחות ההשתרשות במולדת כעובד־אדמה, המחזיר לה את רעננותה וחיותה.

אימרתו — "לא חרב אבירים, כי אם מחרשת האיכר כבשה את הארץ" — התנוססה באותיות מרהיבות־עין בכל סניף מסניפינו. כתביו היו ברבות הימים לנשק הרוחני במאבקנו המילולי־הסברתי עם הנוער, שדגל בתורת מרכס ופרשניו השונים.

יום הזכרון לא.ד. גורדון (הוא נפטר לאחר 18 שנות חיים כעובד־אדמה, בכ"ד בשבט, בקבוצת דגניה א', בשנת תרפ"ב) היה יום־מפקד רוחני לתנועת "גורדוניה". ביום זה הופענו לפני הציבור הרחב בפרשנותנו לדברי א.ד. גורדון ובתיאורו של מקום התנועה למען הגשמת תורת החלוציות העברית, אשר א.ד. גורדון, במעשיו ובכתביו, היה ביטויה הקלאסי ושזהרה לא הועם עד היום.

מפעל ארצי חשוב היה מדי שנה בשנה מחנה הקיץ. היו מתכנסים למושבת־קיץ למשך חודש ימים בוגרי התנועה, פעיליה ואף השכבה הצעירה, ושוקדים בצוותא על לימוד הפעולה החינוכית. רב היה חלקו של מחנה הקיץ בהכנת הנוער לפעולה עצמית בסניפים. היציאה מן העיירה הקטנה, מחיי המצוקה, אם רוחנית ואם כלכלית־חמרית, היציאה למרחבי שדות ויער, החיים במשך חודש ימים בשיתוף עם חברים לדעה ואמונה — תרמו רבות להקלת המצוקה, בה נפתל אז היהודי, הצעיר כמבוגר, בגולת ליטא. למחנה הקיץ היה מעמד־כבוד בפעולתנו הענפה. רבות היו ההכנות לו עם כניסת האביב, רבות היו הציפיות לו ומעולם לא הכזיב: ימי המחנה היו תמיד לנוער ימי זוהר.

סעיף פעולה קבוע לחברי ההנהגה הראשית היו הביקורים בסניפים. זה היה לחם־חוקם בשבתות ובימי חופש מלימודים. חברי ההנהגה היו סובבים בעיירות הקטנות בליטא. בימי החורף הזועפים, בסופות השלג, כבימי הסתיו הגשומים והסגרירים, היו בוססים בדרכי ליטא השקועות בבוץ ומגיעים לעיירות, מארגנים את העבודה בקן התנועה, מנהלים שיחות בכל השכ־בות, מביאים משירי הארץ וחוזרים בבטחון, שאכן היכו שורש במקום זה או אחר.

לעבודה בקרב הנוער יש הגיון משלה. מתוך המאבק על נפש הנוער ובהשפעת התנועה העולמית הגענו לטיפוח ההופעה הצו־פית בשכבות הצעירות, אם כי לא הגענו בזה לידי הקפדה בדומה ל״השומר הצעיר״ או לבית״ר.

את הפעולה ריכזנו בשלוש שכבות: צעירים ביותר — בשכבת ה״צופים״, בני 15—16 בשכבת ״המתעוררים״, בני 17—18 ומעלה — ״מגשימים״. ה״מגשימים״ היו חייבים לצאת להכשרה ולעלות ארצה. האפשרות המועטה לעליה הביאה לירידה במספר היוצאים להכשרה, וירידה זו הביאה, לפי כללי חלוקתם של רשיונות העליה אז, למיעוט עולים. וכך נפתלנו בתלאות אין־קץ במעגל קסמים זה, שאיש לא ראה אז את המוצא הימנו. נפתולים אלה היו נחלת כל התנועה הציונית והחלוצית, ורק ההיסטוריה הישראלית וצוויה הוציאו אותנו מן המועקה. מוסדות חשובים היו לנו ועידת התנועה והמועצה הארצית.

למרות מספר חברינו הקטן יחסית, בהשוואה לתנועות נוער אחרות, זכתה עבודתנו לעידוד מצד שליחים מארץ־ישראל. ביקוריהם של יוסף ברץ ז״ל, איש דגניה, חביב ולבבי מאין כמוהו, ויבדל לחיים ארוכים יהושע מנוח, המחמיר — השאירו עלינו רושם בל ימחה. שניהם הצטיירו אצלנו כנושאי אותה תורה, אלא האחד בנוסח הלל והשני בנוסח שמאי, ואלה ואלה ״דברי אלוקים חיים״.

בקביעות עבדו בשנות השלושים במסגרת התנועה שלושת חברי הקבוצות. ראשון היה חיים בבלי ז״ל, אחריו באו דויד ויצמן ויהושע קפלן מקבוצת ״מסדה״, ואלכסנדר אריאל ממש־מרות היה השליח האחרון לתנועה בטרם השואה.

לימים רקמנו קשרי עזרה עם התנועה בלטביה, אתה הוצאנו יחד את ״עתוננו״, וראויים לציון ביקוריהם של חיים חנוך ז״ל ויבדל לחיים דוד חגי.

בעבודת ההנהגה הראשית השתתפו בעצה ובעזרה מייסדיה צבי רוזנצוויג וא. קיסין, זכרונם לברכה. שניהם היו מורים, חברי מרכז ״התאחדות״, וליוו את התקדמות התנועה ללא לאות ובמסירות רבה.

מחברי ההנהגה הראשית הפעילים אשר נשאו בעולה בשנות השלושים אזכיר לפי מיטב זכרוני את החברים: יעקב מילר, צבי לויט, שניאור רצון, קלמן פרלמן, אסתר קבצ׳ניק, אברהם רזניק וכותב שורות אלו.

*

קטנות היו העיירות היהודיות בליטא וערים גדולות — מעטות מאוד, ונער יספרן. עיקר פעולתה של ״גורדוניה״ בין הנוער התרכזה בעיירות הקטנות.

בשלושה סוגי נוער התברכה העיירה היהודית הקטנה בשנות העשרים והשלושים: נוער עובד, בעיקר בבתי־מלאכה של ההורים; נוער לומד, הממשיך בלימודים גם לאחר גמר בית־הספר העממי. אלה ואלה מספרם היה מצומצם. ברובו הגדול היה זה נוער ״בעל־בַּתי״, העוזר מעט להורים בעסקיהם־חנויותיהם. עיקר עניננו היה בכיבוש נוער בעל יכולת תרבותית, שיהיה בכוחו לרכז סביבו את הנוער בעיירה, הצופה אין־אונים ובאפס־מעשה לבאות, שכן בידי הנוער הלומד היה המפתח לקיום התנועה בכל מקום, בעיירה הקטנה — לא כל שכן. מיעוט הנוער הלומד בעיירה היה איפוא מגבלה רצינית בפיתוח עבודתנו. בקבוצת פעילים תלוי היה גורל הסניף. רק במקום שהיו נושאים בעול הפעולה, הגענו לקיום רצוף ובטוח, נבנה קן לתנועה.

מטעם זה ניתן לחלק את סניפי ״גורדוניה״ לשני סוגים: סניפים פעילים בשיטתיות, ללא הפסקות. בהם היכתה התנועה שורש במלוא המובן; וסניפים שבהם לא הגענו, עקב נפתולי הימים ההם, לפעולה רצופה.

נמנה אותם אחד־אחד, בציון פעילותם, במידה שנשארה בזכרוננו:

סרהיי — יחזקאל ברנט, אשר ברנט, בצלאל עמינדב, זאב שלקובסקי. מספר החברים היה 60—70.

מרטש — שמשון מילר, שטירל קפלן, שיינה פרלשטיין, אסתר אלפרט, דוד קפלן. עזר רבות חבר ה״התאחדות״ במקום, ידיד התנועה גרשון איישישקי. מספר החברים — 70—80.

בוטרימנץ — משה בוקשטיצקי, הלל שיינקה, דוד רודניק, זלמן שימלביץ, בוניה רזניק. מספר החברים — 70—80.

קובנה — רבקה לופיאנסקי, פנינה אקון, יוסלביץ, שרה קור־בילנץ (נפלה במאורעות תרצ״ו). מספר החברים — כ־200.

קופצ׳והו — 30—40 חברים.

לייפון — 30—40 חברים.

סטוקלישוק — 50 חברים.

וישיי — אליעזר פלטין. מספר החברים — 40—50.

לוקניק — 30 חברים.

ויסוקידבור — האחיות לייסמאן. מספר החברים — 40—50.

אליטא — 30—40 חברים.

בירז׳ — פרץ שק, א. פרל. מספר החברים — 60—70.

לינקובה — פסח לעווער, חנן לעווער. מספר החברים — 40—50.

שאוולי — מ. גלודיסקי. מספר החברים — 50.

ראדווילישוק — מלכה, יונופוביץ, אסתר ליפשיץ, קפלן, אחיות לויטה. מספר החברים — 50—60.

פוניבז׳ — ישראל מילר, ויגדרהוז בנימין. מספר החברים — 80—90.

פילווישוק — חנה פנטינסקי, מרים יבלמן, דבורה. מספר החברים — 50—60.

קופישוק — 50 חברים.

פרן — מ. איינשטיין. מספר החברים — 50.

רוגובה — מרגולין. מספר החברים — 40.

ואבולניק — צפורה דוידוביץ, צפורה נחמוביץ. מספר הח־ברים — 40—50.

קבוצות ניכרות של חברים היו גם בעיירות: יאנובה, סיאד, מאליאט, טלז, ראקישוק, שקוד, קיידאן.

חברי התנועה שיצאו להכשרה רוכזו בקבוצות הכשרה מיוחדות לחברי ״גורדוניה״ שהיו בסביבות ממל, בקלם, בירז׳, ובאחוזה ליד פילווישוק — מאז׳ייק. כן עשו רבים את הכשרתם יחד עם שאר חברי ״החלוץ״ במקומות שונים בליטא, בעיקר בחקלאות — באזור ממל.

העמל שהושקע לא היה לשוא. הנוער נכבש לרעיון העליה. לא רק חלום ניתן לו, אלא מציאות חדשה להשתלב בה.

כל אלה שזכו לעלות הגיעו ארצה כשהעברית חיה בפיהם, כשכל פינה בה מוכרת להם וכל ענין המנסר בעולמה ברור להם. הם היו מיד שותפים מלאים לשולחן רעיוני עשיר ומגוון, אשר בעיני־רוחם ציפו לו מכבר. שום בית־ספר לא היה מסוגל לתת לנוער את אשר נתנו לו החיים בתנועה.

חברי ״גורדוניה״ בליטא נתנו חילם לבנין קבוצת ״משמרות״ בשומרון וקבוצת ״גבע״ בעמק יזרעאל, ורבים שוקדים על עבודתם בכל פינות הארץ, בכפר ובעיר. זה ה״יש״.

בליטא נעקרנו משורש, מעט הפריחה בענפים קמלה. דבר לא נשאר. אך בקול העולה משם, קולם של המתדפקים על שערים נעולים בווילנה ובריגה, יקלוט עוד המאזין הדרוך הד מהימים הגדולים שנגוזו, מהשנים הבלתי נשכחות שעברו...

דוד רזניק

ה"מזרחי" ותנועת "תורה ועבודה" בליטא

היהדות הליטאית המפוארת, זו שהצטיינה ביצירה מתמדת של ערכי רוח, בקניית חכמה ודעת, יהדות זו היתה מצוידת ומצויינת באהבת העם והארץ.

וכשם שהיהודי הליטאי אוהב התורה ראה בה חזות הכל והיא היתה ליסוד איתן בנפשו, כן אהבתו לעמו ולארצו היתה עמוקה ושרשית ולשיא נדבת הלב הגיעו יהודי ליטא בהרמת תרומותיהם לבנין הארץ. אין פלא איפוא כי הציונות הממלכתית־הדתית בדורות האחרונים מקורה ושרשה בליטא. ירושלים דליטא־וילנה היתה משכן לאסיפה הראשונה של יסוד ה"מזרחי" בשנת תרס"ב. באסיפה זו לקחו חבל רבים מגדולי רבני ליטא, וטובי היהדות הדתית היו מכונניה של הסתדרות זו, אשר גדולות וחשובות תרומותיה לאיחוד העם ולבנין הארץ.

*

באסיפת חובבי ציון בדרוסקניק, עיר־קייט שעל־יד הניימאן, שהתקיימה בשנת 1887, נבחרו כחברים בוועד חובבי ציון וכיועצים בפועל בעבודת החברה שלושה רבנים מגדולי יהדות רוסיה דאז: הגאון הנצי"ב (ר' נפתלי־צבי־יהודה ברלין) ז"ל מוולוז'ין, הרב ר' שמואל מוהילבר, רבה של ביאליסטוק, ראש וראשון לתנועה הציונית המעשית והמדינית, והרב ר' יהונתן אליאשברג מוולקוביסק, שכתב אז לחברו הגאון הנצי"ב כדברים האלה: "שמח לבי כאשר זכינו בימי עלומינו להיות חברים בלמוד מסכת "יבמות", כן זיכנו ה' בימי זקנות להיות חברים בדבר מצוה השקולה ככל המצוות, ישוב ארץ־ישראל עפ"י הוועד הנכבד שהיה בדרוסגניק שנבחרו בו הראש שבחבורה, רב פעלים, הגאון ר' שמואל מוהילבר ומר ניהו רב וגם אני הצעיר נלוה אתכם בדרך הקודש של ישוב א"י להיות גבאים ויועצים ואברך ה' שהחיינו וקיימנו והגענו לזמן הזה".

בחירת גדולי הדור הללו וריתוקם לפעולות למען ארץ־ישראל היו לברכה רבה, שכן היתה להם השפעה עצומה על יהדות בני דורם, ובמיוחד הנצי"ב, ראש ממלכת התורה בוולוז'ין, אשר כל ימיו הצטער כי טרדתו הרבה בישיבה ("העמוס בעבודה" — כחתימתו הידועה) מונעת ממנו להכנס בפועל לחבורה הקדושה של ישוב ארץ־ישראל, אבל מסור היה בכל לב לעבודת הישוב ומאוד היה מתקומם נגד אלה המרשים לעצמם להוציא דיבת הארץ רעה, וכמסופר בקורות חייו כמעשה שהיה:

שד"ר אחד מארץ־ישראל בא לוולוז'ין והתייצב בפני הנצי"ב, אשר קיבלו כרגיל באהבה ובסבר פנים יפות ושאל לשלום הארץ והישוב. השד"ר לא יכול היה להתאפק מלדבר סרה בישוב ומלהתלונן על ההפקרות בשטח הדת וקיום המצוות. הגאון הישיש גער בו וכינהו מרגל, ועל נסיון הצטדקותו של השד"ר שכאילו כל דבריו אמת, גער בו שנית והשיב לו כי גם המרגלים בימי יהושע סיפרו אמת, אבל הוצאת דיבת הארץ, גם אם אמת בה, בחזקת חטא המרגלים היא.

בהשפעתו של הגאון הנצי"ב היו הישיבה ותלמידיה למרכז הציונות הדתית, שחדרה עמוק ללבותיהם של אלה שעתידים היו להתייצב בראש העם כרבנים משפיעים בערי ועיירות ליטא ופולין וכ"בעלי בתים" נשואי העדה בכל אתר ואתר.

בוולוז'ין נוסדה אז אגודת סתרים של תלמידי הישיבה (בשל החשש מה"צאר"־הצורר) בשם "נס ציונה", שהיו לה סניפים בכל רוסיה ואשר ניהלה תעמולה נרחבת למען בנין ארץ־ישראל, במיוחד בחוגי היהדות החרדית. כל חבר האגודה חייב היה להבטיח את דבר סודיות האגודה ולהשבע שבועת אמונים לחברותו בה בזו הלשון: "בשם ה' אלוקי ישראל, בשם ארצנו הקדושה ובשם כל היקר והקדוש לי, הנני נשבע שבועת אמונים, שבועת ה', להיות נאמן למטרת חברותנו ולהשתדל בכל ימי חיי להוציא את רעיון ישוב א"י לפעולת ידיים ולבלתי לגלות סוד החברה לאיש, בטרם יכנס הוא בברית בשבועה".

כל הפעולות האמורות היו בבחינת חיבת ציון יהודית־כללית, עד שהבשילה ההכרה בצורך השעה ביסוד אגודה גדולה של שלומי־אמוני־ישראל למען הפעולה לגאולת הארץ והתישבותה. הוגה הרעיון ומגשימו היה אף הוא מגדולי רבני ליטא — הרב הגאון ר' יצחק־יעקבריינס זצ"ל, תלמיד ישיבת וולוז'ין לשעבר, אשר בצעירותו נבחר כרב בעיירה שוקיאן, ואחר־כך נקרא לכהן כרב בעיר סוואֶנציאן שליד וילנה ומשם לעיר המחוז לידא, בה גם יסד את ישיבת לידא המפורסמת, שהנהיג בה את לימוד שפת המדינה ומדעים כלליים.

בשנת תרס"ו, לאחר הקונגרס הציוני הרביעי, זכה לממש את רעיונו. בסוף חודש אדר התקיימה בלידא בנשיאותו האסיפה הראשונה של אוהדי רעיון ה"מזרחי", בהשתתפותם של רבים מגדולי הרבנים ברוסיה ובהם כמעט כל רבני וילנה, ואז נוסדה הסתדרות ה"מזרחי" ("מרכז רוחני"), שהיכתה שרשים ברוב ערי ליטא ועיירותיה.

*

כשוך הסערה הגדולה אחרי מלחמת־העולם הראשונה, אשר עקרה משרשיהם והטילה את יהודי ליטא למרחקים, ועם שובם מגלותם וראשית ההתארגנות של חיים יהודיים שוקקים בליטא העצמאית הקטועה מבירתה ירושלים דליטא — קמו גדולים מבין רבני ליטא והחלו להקים מחדש את תנועת ה"מזרחי", יחד עם שאר התנועות הציוניות. רבים מרבני ליטא נמנו עם חברי ה"מזרחי". בעברי בעיירות ליטא בשנים האחרונות לפני השואה ובבואי במגע הדוק עם הציונים הפעילים, נתקלתי בכל מקום ברבנים מרי דאתרא ובבעלי־בתים חשובים, ראשי העדה, שהאצילו חמימות ומסירות לאין שיעור לבנין הארץ ברוח תורת ישראל.

מראשי העושים והמעשים לשיקומה של תנועת ה"מזרחי" בליטא ייזכר הרב ר' ישראל־ניסן קרק זצ"ל, ששימש דיין ויד ימינו של הגאון הרב ר' יצחק־אלחנן ספקטור זצ"ל הגאב"ד דקובנה. הרב קרק היה מקובל מאוד על יהודי ליטא ונמנה עם מנהיגי תנועת ה"מזרחי" ומחדשיה. ביתו ברחוב יאנובה ליד הגשר המוביל לסלאבודקה, היה מרכז ואכסניה לכל הפעולה המסועפת של ה"מזרחי" עד עלייתו לארץ־ישראל בשנת תרפ"ז. במקומו בא חתנו, הרב ר' ישראל רוזנסון ז"ל, מו"צ בקובנה, אהוב ומקובל על הבריות (הוא דודו של דוד רזיאל ז"ל, מפקד

אצ"ל לשעבר, שניספה על אדמת נכר בשליחות לאומית במלחמת־העולם השניה).

את המרכז הארצי של ה"מזרחי" בליטא פיארו אישים דגולים ומחשובי הרבנים במדינה זו, בהם: הרב ר' יצחק־אייזיק פרידמן, מבחירי תלמידי וולוז'ין, רבה של טאווריג, ממייסדי נס־ציונה ובאחרית ימיו רב בשכונת נחלת־יצחק ליד תל־אביב, שהוקמה, אגב, ביזמת אנשי ליטא; הרב ר' יוחנן זופוביץ (זרחי) ז"ל, רבה של ראדווילישוק, שזכה לעלות לארץ ולכהן כרב ראשי ראשון לטבריה והמחוז; אאמו"ר הרב ר' אברהם־אבא רזניק הי"ד, רבה של פילווישוק, אוהב ציון נלהב, אשר נרצח בידי המרצחים הנאצים יחד עם בני עדתו הקדושה. ידוע כפוסק ומסמיך, מחבר ספר "כלי שרת", שהקנה לו שם בחוגי הלומדים. מבחירי תלמידי וולוז'ין, סלוצק וסלאבודקה; הרב מנאַמוקשט ר' יהודה־בנציון זקש; הרב מפולאנגן ר' שמואל־מנחם כץ ז"ל, שעלה לארץ בשנת ת"ש וכיהן כרב שכונה בתל־אביב (בנו אברהם, חבר קבוצת "אברהם" של "הפועל המזרחי", נפל על הגנת חניתה); הרב אברהם רודנר יבל"א, עתה רבה של קרית אליהו בחיפה; הרב ר' קלמן מגיד ז"ל, רבה של ואָקשנה, אביו של מר מרדכי־דוד מגיד ז"ל, מפעילי ה"מזרחי" בתל־אביב וחבר מועצת העיריה; הרב ר' שלמה מונצר, מו"צ בקובנה.

מ"בעלי־הבתים" בקובנה, חברי המרכז הארצי של ה"מזרחי", יוזכרו: ר' משה נחומוביץ, ר' טוביה שלומוביץ, ר' גרשון לוין ז"ל.

בעיר שאוולי היה ל"מזרחי" סניף גדול ובראשו חברי המרכז עו"ד בר־מנשה אברמוביץ, עסקן רב פעלים, הרב ר' אברהם־יצחק נחומובסקי, רב ומו"צ, ח. ל. שסקין.

תנועת ה"מזרחי" בליטא הכניסה גוון רוחני מיוחד בדרך המחשבה של היהדות הליטאית, אשר גם הביא פרי מבורך בדרך המעשה לבנין הארץ. סיסמת ה"מזרחי" — "ארץ־ישראל לעם ישראל, על פי תורת ישראל", יסודותיה בחזיון של "עמד וימודד ארץ" לפי מאמר חז"ל: "מדד הקב"ה כל האומות ולא מצא אומה הראויה לקבל את התורה אלא ישראל ומדד הקב"ה את כל הארצות ולא מצא ארץ הראויה להנתן לישראל אלא ארץ־ישראל", כי תורה וארץ־ישראל כרוכות זו בזו וצריכות זו לזו ושתיהן יחד מאוחדות ומחוברות עם עם ישראל, והחוט המשולש הזה לא יינתק לנצח.

יהודי ליטא, המאוגדים בתנועת הציונות הדתית ה"מזרחי", הפכו איפוא את ענין חיבת ציון לבנין הארץ לרעיון רוחני מלא־ערך, כחלק ממצוות התורה. ברגעים נעלים ביותר, כגון במנחה של ערב יום הכיפורים, בתפילת הווידוי, היתה בראש הקערות לצדקה בבתי־הכנסת קערת הקרן־הקימת־לישראל. גם בעת העליה לתורה מצאה האהבה לציון את ביטויה בהרמת תרומה לגאולת הארץ. ערב הושענה רבה מכרו עסקני ה"מזרחי" וצעירים מ"בני־עקיבא" הושענות ובערב סוכות כיסו יהודים את הסוכות בסכך, אשר תמורתם היתה קודש לבנין הארץ. רבני ליטא, מנהיגי ה"מזרחי" וחשובי עסקניו פתחו לרווחה את שערי בתי־הכנסת ובתי־המדרש בפני כל פעולה למען גאולת הארץ. כן היו עוזבים לעתים מזומנות את משפחותיהם וקהילותיהם לשבתות, עוברים בערי ליטא ובעיירותיה בפעולת התעוררות בבתי־כנסת ומדרשות למען ארץ־ישראל.

*

עם תנועת ההתעוררות הגדולה בין הצעירים להגשמת רעיון בנין הארץ הלכה למעשה, קמו מספר צעירים מבין חוגי הישיבות הקרובים לרעיון ה"מזרחי" והקימו את "החלוץ המזרחי", שסיסמתו היא "תורה ועבודה". הם ראו ברעיון העבודה לא רק אמצעי ליצירת חיים פרודוקטיביים בארץ־ישראל, אלא גם מטרה כשלעצמה, השקפת עולם, המחייבת את האדם לחיים מוסריים צודקים, הניתנים להגשמה בעמל כפיים ללא ניצול הזולת.

ליד המרכז הארצי של ה"מזרחי", שבראשו עמדו האישים הנזכרים, קם "החלוץ המזרחי" כדור ההמשך המשלים ומוציא לפועל את רעיון ה"מזרחי". בין ראשוני הוגיו ומקימיו היה צעיר גרודנאי, תלמיד ישיבה, שנקלע בסערת הימים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה לקובנה, הוא משה שפירא ז"ל. היה דברה ומנהיגה של היהדות הדתית־לאומית בישראל ושר הפנים בממשלת ישראל, שתרם רבות לאחוה ושלום במדינה. יסודות רעיון ה"מזרחי" — אהבת ישראל ואחדות העם — הביאו ברכה בעיתות משבר בעם ובמדינה. כן נימנו על ראשוני "החלוץ המזרחי" ד"ר ראובן גפני (ויינשיינקר), עתה חבר המרכז העולמי של ה"מזרחי" ועסקן רב פעלים, ואחרים, מהצעירים הפעילים, שעלו לארץ והניחו יסוד לתנועת העבודה הדתית.

בשנות מאורעות תרפ"ט בארץ־ישראל, כשחל משבר כלכלי ומדיני עם הפסקת מתן רשיונות העליה על־ידי ממשלת המנדאט, חלה הפסקה קצרה בפעולות התנועות החלוציות ובהן "החלוץ המזרחי". אולם הגחלת לא כבתה. קם דור־המשך מאותם חוגי ה"מזרחי". בין אלה שעמדו במרכז הפעולה לשיקומו של "החלוץ המזרחי" יוזכרו בין השאר: אחותי רבקה בת הרב מפילווישוק, מראשוני המגשימות והמתנחלות בכפר הראה שבעמק חפר; אברהם בורקן, מראשוני כפר יעבץ, כיום מראשי משה"ב, ואחרים.

התפתחות סוערת, בכמות ובאיכות, בתנועת ה"מזרחי" ו"החלוץ המזרחי" בליטא, חלה בשנות השלושים הראשונות (וליתר דיוק החל מהשנים 1932־33) עת התייצב בראש תנועת "החלוץ המזרחי" צבי ברנשטיין, מתלמידי ישיבות טאֶלז וסלאבודקה (כיום מראשי המפלגה הדתית לאומית ו"הפועל המזרחי" בישראל). הכמיהה העזה לעלות לארץ־ישראל, שאחזה במרבית הצעירים והצעירות של ליטא היהודית — לא פסחה, כמובן, גם על הצעירים והצעירות הדתיים שהיו פזורים בכל ערי ליטא ועיירותיה. חסרה היתה רק היד המארגנת, אשר תגבש אותם ותכשירם לקראת עלייתם לארץ, ולו גם במסגרת ה"שדיולים" המצומצמים והאכזריים שהואילה אז להעניק ממשלת פלשתינה־א"י. לאחר שהוא עצמו עבר את תקופת ההכשרה במשק חקלאי, כפי שהיה נדרש אז מכל חלוץ דתי ובלתי־דתי — הצליח צבי ברנשטיין להקים תנועה דתית חלוצית גדולה, שרישומה בחיי היהודים בליטא היה ניכר. הצטרפו אליו בפעולות המסועפות כותב השורות האלה, אברהם בורקן ואחרים. כמעט שלא היתה עיירה ללא סניף של "החלוץ המזרחי". קבוצות הכשרה לעשרות צצו כמעט בכל אחוזה ובכל עיר ועיירה. התעוררות הנוער הדתי נתנה אותותיה גם בשורות ה"מזרחי", שבראשו עמד באותו זמן הרב ישראל רוזנסון זצ"ל. באותן השנים החל להופיע בקובנה בטאון התנועה, שבועון

בשם "דאס אידישע ווארט" בעריכת צבי ברנשטיין, שגם ייצג את ה"מזרחי" ו"החלוץ המזרחי" ב"משרד הארצישראלי" בקובנה — המכשיר לארגון העלייה לארץ-ישראל. ה"מזרחי" ו"החלוץ המזרחי" היו מיוצגים גם ביתר המוסדות הציוניים המרכזיים בליטא.

כידוע רב היה הלחץ בתקופה ההיא בשורות החלוצים, הדתיים והחילוניים לקראת עלייה לארץ. הסרטיפיקאטים המעטים שחולקו על-ידי ממשלת המנדאט לא יכלו לספק אפילו את המינימום שנדרש אז על-ידי הארגונים החלוציים. היה הכרח להיעזר בתחבולות שונות (כגון נישואים פיקטיביים) כדי לנצל כל רשיון ניצול מירבי. יצויין שרבים מרבני ליטא לא היססו לתת ידם לכך, למרות הסיכון שהיה כרוך בדבר.

תנאי העבודה הארגונית באותם הימים היו קשים מאוד. חסרו אמצעים כספיים מינימאליים, אך פעילי התנועה לא נלאו בתנאי רעב ממש לנדוד מעיירה לעיירה ומאחוזה לאחוזה, כדי להביא את דבר הציונות הדתית לכל הפינות הנידחות ברחבי יהדות ליטא הנלבבת.

לא רק בהשקפה היו שונים חלוצי ה"מזרחי" מחלוצים אחרים, אלא גם בחיי היום-יום ובשמירת מסורת ישראל. תוך המיית-לב עולים בזכרון הכיסופים וההתעלות הנפשית בקיבוצי הכשרה של "תורה ועבודה" בהתקרב שבת-מלכתא. תפילה, שירה והשירה החדשה — שירת התחיה — השתלבו בזמירות השבת.

עם עלייתנו ארצה בשנת 1935 קמו ממשיכים מבין חברינו, תלמידי ישיבות וסטודנטים דתיים, אשר המשיכו בעבודת הקודש, מהם שניספו בשואה עם אחיהם יהודי ליטא: הלל שדמי (פשדמסקי), מאיר הובשה, יצחק שסקין ועוד. השם ינקום דמם, ויהא זכרם ברוך ושמור במולדת שקמה לתחיה.

תנועת ה"מזרחי" ו"החלוץ המזרחי" היא ענף עץ עבות לאילן רב הפאר — התנועה הציונית בליטא, אשר רשמה דף מזהיר בתקומת ישראל.

התנועה הרביזיוניסטית בליטא*

ניצנים ראשונים

יהדות ליטא, מאז ומתמיד מבצר רוחני בעל שרשים עמוקים, הפכה בעיקר בתקופה שבין שתי מלחמות העולם לאחד הקיבוצים היהודיים התוססים והיוצרים ביותר בעולם. כל צבעי הקשת הפוליטיים, האידיאולוגיים והתרבותיים היו מיוצגים בו, מהימין הקיצוני האורתודוכסי ועד לשמאל הקיצוני הקומוניסטי. אולם הרוב המכריע של יהודי ליטא היה לאומי וציוני בלב ונפש וטבעי היה הדבר שהתנועה הציונית האופוזיציונית והאקטיביסטית החדשה, שנוצרה על־ידי המנהיג הציוני הדגול זאב ז'בוטינסקי באמצע שנות העשרים, תמצא הד חזק גם בקרב יהודות ליטא, ובעיקר בין הנוער, שאישיותו של ז'בוטינסקי נסכה עליו קסם מיוחד במינו.

הגרעינים הראשונים של התנועה הרביזיוניסטית בליטא נזרעו עוד בשנת 1923, בזמן ביקורו הראשון של זאב ז'בוטינסקי בקובנה. אמנם שום ארגון מיוחד עוד לא היה קיים אז, וז'בוטינסקי בא לליטא כ"מרצה פרטי", אבל שמו של "המרצה הפרטי" כבר הלך לפניו בימים ההם אף בין מתנגדיו כגיבור לאומי וכגדול הנואמים בתנועה הציונית. ההיסטוריה כבר רשמה לזכותו עבר ציוני רב־תהילה ברוסיה, את יצירת הלגיון כהגדוד העברי בזמן מלחמת־העולם הראשונה, את הגנת ירושלים נגד הפורעים הערביים ב־1920 שבגללה נידון ל־15 שנות מאסר במבצר עכו (ושוחרר כעבור זמן קצר).

ב־1923 עזב ז'בוטינסקי את ההנהלה הציונית כמחאה נגד הקו המדיני של ד"ר חיים וייצמן, והשקפותיו האקטיביסטיות היו ידועות בחוגים הציוניים. הוא נתן ביטוי להשקפותיו אלו גם בהרצאותיו בקובנה, אבל לא נקט שום יוזמה ארגונית. נראה שמטרת ביקוריו בתקופה ההיא בארצות הבאלטיות ובפולין היתה כדי "למשש את הדופק" של ההמונים היהודיים ושל הנוער, בטרם יקבל החלטה סופית על דרכו המדינית בעתיד.

החלטה ארגונית נתגבשה ב־1924 ואז נוסדה גם בליטא קבוצה "ציונית אקטיביסטית" בראשותו של גרשון ולקובסקי, מפעילי "מכבי" בקובנה (עכשיו גרשון אלימור, עתונאי, תושב תל־אביב). חברי הקבוצה היו צעירים בגיל 16 עד 20, חברי "מכבי" ותלמידי הגימנסיות העבריות בקובנה, ביניהם גם כותב הטורים האלה. צעירים אלה, ברובם, התרשמו מ"ראיה או שמיעה" של ז'בוטינסקי בזמן ביקורו ב־1923. הפעילות העיקרית של קבוצה זאת, שנימנו עליה כמה עשרות איש, התבטאה בקריאה בצוותא של מאמרי ה"ראזסווייט", שהתחיל להופיע אז בפאריס והפך לבטאון העיקרי של רעיונותיו המדיניים של ז'בוטינסקי. כשהגיע לביקורו השני בליטא ב־1925, הפעם לא עוד כ"מרצה פרטי", אלא כראש זרם אופוזיציוני חדש בציונות, הוא נתקבל בתחנת־הרכבת בקובנה על־ידי הקבוצה האקטיביסטית האמורה. קבוצה זו, שהספיקה בינתיים לגבש "תודעה ז'בוטינסקאית" מובהקת, היוותה את הגרעין שממנו צמחו והתפתחו המפלגה הרביזיוניסטית, תנועת הנוער ע"ש יוסף טרומפלדור (בית"ר) וענפים אחרים של התנועה.

ביקור ז'בוטינסקי בליטא ב־1925

באופן רשמי נוסדה המפלגה בליטא בזמן ביקור שני זה של ז'בוטינסקי ב־1925. נאומיו על הבעיות היסודיות, שעמדו אז ברומו של העולם הציוני, ובעיקר על היחסים עם הממשלה המנדאטורית, עשו רושם עמוק בציבור. אך גולת הכותרת היה משא מיוחד שנשא בפני הנוער ב"אולם טילמנס" על הנושא "דבר אל הנוער". בנאום זה, אחד המרשימים והמקסימים ביותר ששמע כותב הטורים האלה מפי האמן הגדול של המלה המדוברת (וגם הכתובה) במרוצת כל השנים הבאות, פיתח ז'בוטינסקי את הרעיונות היסודיים שעליהם התבססה אחר־כך התכנית של בית"ר: רעיון המוניזם הציוני, חשיבות ההכשרה ההגנתית והצבאית של הנוער העברי, חלוציות ברוחו של טרומפלדור, משמעת, הדר, וכמובן — רעיון המדינה היהודית כמטרה הסופית של הציונות וכפתרון היחיד לשאלה היהודית.

הפעם לא הסתפק ז'בוטינסקי בהרצאות פומביות בלבד, אלא נקט גם יוזמה ארגונית והאקטיביסטים הצעירים עזרו לו בכך. זכורה לי היטב הפגישה שנתקיימה באחד הערבים ב"מסעדה הביתית" (סטולובקה בלע"ז) של האחיות ליפשיץ ב"לייסוועס אלייא" (שדרת החופש), בקומה שלישית של בית ישן ורעוע שמדרגות שבורות ובלתי מוארות הובילו אליה. השתתפו בפגישה זו כ־20 מוזמנים, ביניהם הד"ר דוד שווארץ (ציוני מימי הרצל, יו"ר הקק"ל בליטא משך שנים רבות), ראובן רובינשטיין (עורך ה"אידישע שטימע"), הד"ר אברהם אידלסון (ממנהיגי הציונים הכלליים בליטא), יעקב קרוניץ, יצחק רוזנבלום (אחיו של ד"ר הרצל רוזנבלום) ואישים אחרים. היו גם כמה סטודנטים ומספר פעילים מבין קבוצת האקטיביסטים.

פתח וניהל את האסיפה גרשון ולקובסקי. ז'בוטינסקי דיווח על ההחלטה ליצור תנועה מדינית עולמית חדשה שתילחם למען ציונות ממלכתית, אקטיביסטית. היה ויכוח, נשאלו הרבה שאלות נאיביות. ניכר היה שהוותיקים התלהבו מרעיונותיו של ז'בוטינסקי, אבל לא הרגישו בנוח מבחינה ארגונית: למה ליצור תנועה חדשה, מדוע לא להמשיך במסגרת הרחבה של הציונות הכללית? לאחר דיבורים ומשא־ומתן נבחר באסיפה זו ועד מרכזי זמני, שהוטל עליו להתחיל בעבודה ארגונית והסברתית בקובנה ובערי־השדה. נכנסו לוועד האישים שהוזכרו לעיל וכמה מן הצעירים.

התנועה החדשה מצאה הד נרחב בציבור ואחרי תקופה קצרה נוסדו סניפים בקובנה ובהרבה מערי ליטא ועיירותיה. ד"ר דוד שווארץ, ראובן רובינשטיין וד"ר אידלסון, אם כי תפסו עמדות רשמיות מכובדות בהסתדרות הציונית הכללית, השתתפו באורח פעיל בעבודה הרביזיוניסטית בשנים הראשונות. כעבור זמן פרש רובינשטיין מהתנועה והד"ר אידלסון עלה ארצה. תפקיד

---

* מאת המחבר: הקורא מתבקש שלא לראות בסקירה הבאה היסטוריה של התנועה הרביזיוניסטית בליטא. הסקירה היא סובייקטיבית ולקוחה בעיקר מהזכרון. היא נכתבה בחטף ולא היתה אפשרות להזדקק למסמכים, או אפילו לזכרונם של אחרים, גם במידה שאלה קיימים. עם הקורא הסליחה על חטאי המחבר, במלא ובחסר. כוונותיו היו כנות.

מרכזי בייסוד והנהגת התנועה בליטא בשנים הראשונות מילא ד״ר הרצל רוזנבלום (כעת העורך הראשי של ״ידיעות אחרונות״), שהצטרף לז׳בוטינסקי כסטודנט בווינה. כל זמן שלמד בחוץ־לארץ עזר בעידוד והשראה מרחוק, ובצורה מוחשית — כל אימת שבא הביתה לחופשה. אולם כשגמר את חוק לימודיו וחזר לקובנה ב־1927, התייצב בראש התנועה עד שעזב את ליטא ב־1930, קודם כדי להצטרף לצוות ההנהלה העולמית של ברית הצה״ר בלונדון ואחר־כך כדי לעלות ארצה. ד״ר רוזנבלום, בעל המוח החריף והלשון השנונה, הטביע את חותמו על התפתחות התנועה בליטא בשנותיה הראשונות, תרם לרמת הוויכוח עם היריבים, עודד והדריך את הצעירים ונתן לתנועה דחיפה חזקה קדימה.

תנועה המונית

השנים 1925—1928 היו שנים של גידול והתפתחות ניכרים, אם כי אטיים, לתנועה הז׳בוטינסקאית בליטא. תנועת הנוער של בית״ר, בהנהגתו של יחזקאל דיליון, התרחבה והתבססה והפכה לחוט השדרה של התנועה כולה. נוסדה אגודת הסטודנטים (הקורפורציה) ״ירדניה״, שמילאה תפקיד חשוב גם בחיי הסטודנטים היהודים וגם בחיי המפלגה. התארגנה גם הסתדרות רביזיוניסטית בין תלמידי בתי־הספר העבריים (הגימנסיות) שפעלה בין התלמידים גילאי 15—18.

בימים ההם נורו החיצים הפולמוסיים השנונים ביותר נגד בית״ר והרביזיוניסטים מצד יריביהם במחנה הציוני (וגם הלא־ציוני) בגלל האידיאולוגיה ה״מיליטאריסטית״ שלהם. אז עוד לא דובר על מחתרת ומאבק צבאי נגד השלטון המנדאטורי בארץ. בסך הכל הטיפה התנועה לצורך ללמוד להתגונן בפני התקפות מצד הערבים ול״לגיוניזם״, כלומר לחידוש קיומו של הלגיון העברי בארץ, במסגרת המנדאט, כדי שהגנת הישוב והמפעל הציוני תימצא בידיים עבריות ולא בידיים זרות, אנגליות. אולם אפילו דרישות אלמנטאריות והגיוניות אלה נדחו על־ידי המפלגות הציוניות הרשמיות, מן השמאל ומן הימין גם יחד. הרביזיוניסטים הושמצו בגלל הדרישות האמורות כסוגדים לכוח הפיסי, כמיליטאריסטים, כשונאי הערבים. לדור הצעיר של היום, לחיילי צה״ל, ואף לדור־הביניים שהיה עד לתפקיד הגורלי שמילא הכוח הצבאי העברי מאז קום המדינה ועד היום הזה, ושלמד להעריץ את צה״ל כנכס היקר ביותר של המדינה, כמעט ואי־אפשר להסביר את האווירה של הימים ההם. אך עובדה היא, שעצם המושג של הכשרה הגנתית וצבאית של הנוער העברי לקראת תפקידיו העתידים בארץ, היה ״אנאטמה״ במחנה הציוני הרשמי.

ואז — בקיץ של 1929 — פרצו מאורעות־הדמים בארץ, שהכו בתדהמה את העולם היהודי והציוני בכל מקום. פתאום נגוזו הרבה אשליות ונתפכחו הרבה מוחות. מעל לכל, הסבו המאורעות בצורה טראגית את תשומת־לב דעת הקהל הציונית לצדקת טיעונו של זאב ז׳בוטינסקי, שעל הנוער העברי להכשיר עצמו להגן בידיו־הוא על היישוב נגד מזימות הרצח של הערבים, ולא להשאיר את התפקיד בידיים אנגליות.

התנועה הרביזיוניסטית ובית״ר, בכל מקום וגם בליטא, הביאו בצורה ברורה את לקח המאורעות אל ההמונים היהודיים ואל הנוער. המפלגות הציוניות הרשמיות לא שינו אמנם את טעמן ואת תכניותיהן גם לאחר מאורעות תרפ״ט ולא היססו להמשיך בתעמולתן נגד ה״מיליטאריזם״ הרביזיוניסטי גם בשנים הבאות. אך בקרב הציבור חל שינוי. ההד לטיעון הרביזיוניסטי, לאור המאורעות בארץ, היה חזק ביותר. בני הנוער ויהודים מבוגרים באלפיהם הצטרפו לתנועה. כך בכל הקיבוצים היהודיים (במזרח אירופה בעיקר) וכך גם בליטא.

היריבים, בעיקר מן השמאל הציוני, טענו ש״ז׳בוטינסקי ותנועתו מנסים להיבנות מאסונות יהודיים״. על זה עניינו שההיסטוריה מלמדת שכל התנועות המדיניות והסוציאליות הגדולות נולדו כתוצאה מ״אסונות״, בכלל זה התנועה הסוציאליסטית. גם הציונות היא סוף־סוף מוצר של ״צרת היהודים״, היינו של רדיפות, פרעות, מצוקה — אסונות. הוספנו, שאנו גאים שהנוער העברי המאוכזב והמיואש רואה בתורה ז׳בוטינסקי את הפתרון למשבר שהציונות הרשמית נקלעה לתוכו.

התנועה הרביזיוניסטית היתה עתה לתנועה המונית בליטא, השניה בגודלה לאחר ״פועלי־ציון״—צ.ס., גורם בעל משקל רב בחיים הלאומיים, החינוכיים והציבוריים של הקיבוץ היהודי. אבל התנועה היתה ונשארה ״פאלסטינו־צנטרית״ עד הסוף ונמנעה מהתערבות בחיים הקהילתיים המקומיים.

בבחירות לקונגרס הציוני ה־17 ב־1931 זכתה התנועה הרביזיוניסטית בליטא ב־2 צירים, ואילו לקונגרס ה־18 הצליחה להכפיל את מספר הבוחרים הרביזיוניסטים וזאת למרות הפילוג שלאחר ״קאטוביץ״ וחרף האווירה הארסית שנוצרה נגד התנועה בעקבות עלילת רצח ארלוזורוב. המפלגה תבעה 3 צירים לפי מספר הקולות שקיבלה, אבל בית־דין הקונגרס אישר רק 2 צירים. הקונגרס ה־18 בפראג היה הקונגרס הציוני האחרון שהמפלגה הרביזיוניסטית השתתפה בו, לפני שעזבה את ההסתדרות הציונית ויסדה את ההסתדרות הציונית החדשה. בבחירות לקונגרס הייסוד של ההסתדרות הציונית החדשה ב־1935 (שהתקיים בווינה) עלה בידי המפלגה בליטא לגייס קרוב לעשרים אלף בוחרים — מספר מרשים ביותר של תומכים ואוהדים.

מאמצע 1933 ועד 1938 קיימה התנועה עתון יומי באידיש — ״אונזער מאמענט״. בין עורכי העתון בתקופות שונות היו: ישראל מוסקובסקי (מאריאן ז״ד), כותב הטורים האלה, אליהו גלזר, יצחק בלוך ואלכסנדר ויינרמן (עתונאי רביזיוניסטי מריגה).

ביקוריו של זאב ז׳בוטינסקי תרמו בלי ספק תרומה מכרעת לגידול התנועה בליטא. מאז ביקורו הראשון ב־1923 הוא היה בא אחת לשנתיים בערך. בפעם האחרונה ביקר בקובנה בראשית שנת 1939, זמן קצר לפני המבול. כל אחד מביקוריו היה מאורע בחיים היהודיים בליטא. נאומיו המזהירים והמלוטשים, שהצטיינו גם בהגיון ברזל וגם ברגש לוהט, עשו רושם עז על הקהל ועוררו למחשבה חדשה גם את המעריצים וגם את המתנגדים. בביקוריו הראשונים נאם ז׳בוטינסקי רק ברוסית ועברית, אבל לאחר מכן למד לנאום ולכתוב גם באידיש עממית ועסיסית מצויינת וכיד הבלשנות הטובה עליו. אף חידש מלים וביטויים בלשון זו. ז׳בוטינסקי התרשם מרוחניותה ועושרה התרבותי של יהדות ליטא והאציל עליה מעושרו הרוחני הוא ומתורתו ואמונתו הציונית הלוהטת.

אורח שכיח וחשוב אחר בליטא, במרוצת השנים, היה מאיר גרוסמן, המנהיג והסופר הציוני הנודע, שעד הפילוג בקאטוביץ היה האיש השני בתנועה אחרי ז׳בוטינסקי. הוא היה נואם מצויין

והיה פופולארי בין יהודי ליטא. ממנהיגי התנועה האחרים שביקרו בליטא והופיעו באסיפות המוניות בקובנה ובערי־השדה, ייזכרו: רוברט שטריקר ז״ל, ד״ר יוסף שכטמן ז״ל, ד״ר הופמן ז״ל, וייבדלו לחיים ארוכים המשורר אורי־צבי גרינברג, ד״ר זאב פון־וייזל וד״ר בנימין אקצין.

שני משברים

ב־1933 פגעו בתנועה הרביזיוניסטית העולמית שני משברים חמורים ומשניהם יצאה יותר מחושלת משהיתה בעבר. אולם זה לא קרה בלי מאמץ עצמי ומאבקים חריפים. המשבר הראשון היה הפילוג שאירע בתנועה לאחר המועצה בקאטוביץ במארס 1933. למטרת הסקירה הזאת מספיק יהיה לקבוע שהפילוג בא בעקבות חילוקי־הדעות החריפים שבין זאב ז׳בוטינסקי ובין מאיר גרוסמן בשאלת היחס להסתדרות הציונית. ז׳בוטינסקי הגיע זה מכבר למסקנה שבגלל שיטת הבחירות, המבוססת על מכירת השקל, אין כל סיכוי לאופוזיציה הרביזיוניסטית להגיע ביום מן הימים לשלטון, אפילו יהיה להם למעשה רוב בקרב ההמונים. על כן דרש להסיק מסקנות, לעזוב את ההסתדרות הציונית ולייסד הסתדרות ציונית חדשה, שתכריז בגלוי כי מטרת הציונות היא ייסוד מדינה יהודית בארץ־ישראל ושתצא למלחמת תנופה למען המטרה הזאת, תוך גיוס מירבי של ההמונים היהודיים במזרח אירופה. גיוס זה לא יוגבל על־ידי שום מס או תשלום (כמו שקל), אלא יבוצע על יסוד הצהרת אמונים לרעיון המדינה היהודית בלבד. גרוסמן וחבריו התנגדו לנטישת ההסתדרות הציונית ולא האמינו בהצלחת הסתדרות ציונית חדשה. הוויכוח הנוקב התנהל בתנועה מספר שנים ובסופו של דבר, לאחר המועצה בקאטוביץ, אירע הקרע. הרוב המכריע של הנוער, וגם ההמונים, הלכו — כפי שאפשר היה לחזות מראש — עם זאב ז׳בוטינסקי. אבל רבים מן המנהיגים הוותיקים צידדו (לפחות בשתיים־שלוש השנים הראשונות) עם מאיר גרוסמן, שהקים מפלגה חדשה בשם ״מפלגת המדינה העברית״ (״יודנשטאט־פארטיי״).

התמונה בליטא לא היתה שונה בהרבה. למרות שכותב הטורים האלה, שהיה אז נציב (ראש) בית״ר בליטא, התנגד ליציאה מההסתדרות הציונית והביע את דעתו זו גם בפני ראש בית״ר (ז׳בוטינסקי) בהזדמנויות שונות — לא היסס כשאירע הקרע והגיע לידי המסקנה שמקומה של בית״ר ומקומו הוא הם עם ז׳בוטינסקי. אמת היא שגם מנהיגי בית״ר בארצות אחרות לא התלהבו ביותר מרעיון עזיבת ההסתדרות הציונית. אולם ההבדל בינינו לבין גרוסמן וחסידיו היה בכך שלגביהם ענין ההסתדרות הציונית היה יסוד ועיקר, השקפת עולם ממש, ואילו לגבי ראשי בית״ר ומנהיגיה הצעירים עיקר העיקרים היה הדור העברי החדש, דור המהפכה והמרד, שכבר אז התכונן למאבק בכל הדרכים השיגרתיות והבלתי שיגרתיות למען שחרור ועצמאות, עם ההסתדרות הציונית או בלעדיה. לנטוש את ז׳בוטינסקי — שחולל את המהפכה הזאת ויצר בדם לבו את הדור העברי החדש הזה — בגלל ההסתדרות הציונית, נראה כאבסורד היסטורי וכמעילה ביעודה היסודי של בית״ר, אף מנקודת מבטם של אלה שחשבו את היציאה מן ההסתדרות הציונית כמשגה פוליטי (ולמען האמת, אלה היו מיעוט קטן בתנועה).

זה היה פחות או יותר הטיעון של כותב הטורים האלה, בתור נציב בית״ר, בכינוס ארצי שלא מן המנין שהתכנס באחד הלילות הסוערים ההם בקובנה. לאחר ויכוח כללי נתקבלה החלטה, כמעט פה אחד, לתמוך בז׳בוטינסקי. רק קבוצה קטנה בת כמה צירים עזבה את הכינוס והכריזה על ייסוד הסתדרות נוער חדשה בשם ״ברית הקנאים״, שמטרתה היתה לתמוך ב״מפלגת המדינה״ של מאיר גרוסמן.

הפילוג במפלגה היה יותר רציני. אם כי הרוב הגדול של אנשי השורה הלכו עם ז׳בוטינסקי, הרי הרוב בצמרת הצטרף לגרוסמן, ביניהם הד״ר אלחנן דוברוביץ, הד״ר שמואל גולדברג, ישראל ז׳רדין (מזכיר המפלגה), שלמה דרור ואחרים. גם אגודת הסטודנטים ״ירדניה״, גורם חשוב בתנועה, התפלגה לאחר ויכוח ממושך וסוער. הרוב החליט לתמוך בגרוסמן, אבל מיעוט גדול עזב וייסד התאגדות סטודנטים חדשה, נאמנה לז׳בוטינסקי, בשם ״אל־על״. בוויכוחים הנוקבים האלה במפלגה וב״ירדניה״ השתתף גם הד״ר הרצל רוזנבלום, שהגיע במיוחד מלונדון, שם עבד מאז 1930 כאחד הפקידים הראשיים של המשרד העולמי של ברית הצה״ר, ותמך בשאלת ההסתדרות הציונית בעמדת גרוסמן.

אולם במידה שבית״ר היתה הגורם המכריע בתנועה, לא הצליחו הגרוסמניסטים ליצור עמדה בעלת משמעות — לא בליטא ולא במקומות אחרים. ״ברית הקנאים״ לא החזיקה מעמד זמן רב ו״מפלגת המדינה״ נשארה בעיקרה מסגרת ל״מוחים״ נגד קאטוביץ, בלי אחיזה במציאות הציונית. מי שבאמת רצה רביזיוניזם העדיף לקבלו ממקור ראשון, במחנה ז׳בוטינסקי. מפלגת המדינה של מאיר גרוסמן נשארה יצירה מלאכותית וחסרת משמעות בתוך ההסתדרות הציונית ה״ישנה״. גרוסמן וחבריו יכלו לטעון, לא בלי צדק, שההסתדרות הציונית ה״חד־שה״ לא הפכה למעשה למשהו אחר מהתנועה הרביזיוניסטית הישנה, היינו ״אותה גברת בשינוי אדרת״. אך יש יסוד לתיקו היסטורי בענין ההסתדרות הציונית החדשה. יש לזכור כי הרעיון היה מבוסס על יהדות אירופה המזרחית, על הצורך לגייס את ההמונים היהודיים בארצות המצוקה — פולין, רומניה, ליטא וכו׳ — למסע מדיני כביר, שהציונות לא ידעה דוגמתו בעבר, למען פתיחת שערי הארץ לעליה המונית ולעצמאות מדינית בארץ־ישראל. ארגון מערכה כזאת דרש זמן. ההסתדרות הציונית החדשה נוסדה ב־1935, וב־1938 כבר ריחף המשבר העולמי באוויר. המלחמה וחורבן יהדות אירופה שמו לאל את התכניות הללו. ואמנם מיד לאחר המלחמה התאחו שני הקרעים והיו שוב למפלגה אחת. בקונגרס ה־22 בבאזל ב־1946 הופיעו הרביזיוניסטים ומפלגת המדינה לשעבר כמפלגה אחת.

כך או אחרת — פילוג קאטוביץ גרם לזעזוע מסויים בתנועה בליטא. ובעוד התנועה מנסה להתאושש ממשבר זה והנה קפץ עליה רוגזו של משבר חדש, הרבה יותר חמור — עלילת רצח ארלוזורוב. לא נדון כאן בפרק האומלל והטראגי הזה בתולדות הציונות, אלא במידה שהוא נוגע לנושא שלנו. שנאת האחים הארסית, שעוררה העלילה בארצות השונות, היתה, למרבה הצער, בפרופורציה ישירה לפעילות ולתודעה הציונית של הקיבוצים היהודיים בארצות אלה. ככל שהפעילות והעירנות היהודית והציונית של קיבוץ יהודי מסויים היו יותר חזקים, היו היצרים מסביב לפרשת ארלוזורוב יותר עמוקים ומשולהבים. אין תימה, שיהדות ליטא זכתה לתשעה קבים של שנאה ורעל... רצח ארלוזורוב סיכסך לא רק בין מפלגות, אלא גם בין ידידים

ובין משפחות. אופייני לאווירה מורעלת זו היה מאמר של ראובן רובינשטיין, עורך ה"אידישע שטימע", תחת הכותרת "בשעה של צער וזעם", ימים אחדים אחרי הרצח. אפילו איש כמוהו, רביזיוניסט לשעבר בעצמו, רחוק מקנאות ומקיצוניות, משפטן לפי השכלתו, שצריך היה לסלוד מפני עלילה בלתי מבוססת, אף הוא נכשל ונסחף בזרם העכור של שנאת חינם והאשמות שווא. במאמרו זה כתב על רצח ארלוזורוב על־ידי סטבסקי וחבריו — כאילו הוכח הדבר, כאילו הוצא כבר פסק־דין של בית־משפט.

לאחר זמן הצטער רובינשטיין ז"ל צער רב על מאמר זה, שנפלט מעטו בעידנא דריתחא, ואפילו הביע חרטה פומבית על הדברים שכתב.

ברוח המאמר המפורסם שפירסם בימים ההם ז'בוטינסקי, תחת הכותרת "קאלט און פעסט" ("קר ותקיף"), השיבה התנועה מלחמה שערה בתנופה יוצאת מן הכלל, שנבעה מההכרה העמו־קה כי דגלה טהור וכי העלילה תתנפץ בסופו של דבר אלי סלע האמת. וכך היה. בעצם הימים המרים ההם נוצר העתון היומי של התנועה, נוסד אגף חדש בתנועה, "ברית החייל", וגם זרם רביזיוניסטי דתי. התנועה עברה מהתגוננות להתקפה. לאט־לאט התפכחה דעת הקהל. רבים מבין הבלתי־מפלגתיים, שנתפסו לפסיכוזה של העלילה בימים הראשונים, התפכחו, ומהם אף שהצטרפו לתנועה. מעז יצא מתוק. התנועה לא רק שלא נחלשה בעקבות שני המשברים הקשים שפקדו אותה — אלא להיפך: יצאה מהם ברכוש גדול, גם מן הבחינה האיכותית המוסרית וגם מן הבחינה הכמותית.

אחד האישים הבולטים שהצטרפו לתנועה בתקופה זו ושירתוה באמונה ובמסירות עד הסוף, היה דוד גמזו מקיבארט — יהודי יקר, אציל רוח, בר אוריין, התומך העיקרי ב"אונזער מאמענט". הצטרפו גם זאב דושניצקי, יעקב ראַצקו ויוסף ויטקין, סוחרים בעלי שם בקובנה, הם ורעיותיהם, שתמכו בתנועה בכל אשר יכלו.

אנשים ומעשים

המעמסה העיקרית במאבק נגד עלילת רצח ארלוזורוב נפלה על שכמם של שני בית"רים, אליהו גלזר (גלעזר) וזלמן לבנברג, שניהם מן העדית שבבית"ר העולמית. כותב הטורים האלה הוכרח להתגייס לצבא הליטאי בשנת 1933 והשתחרר מן השירות רק בסתיו של שנת 1934. אליהו גלעזר, אם כי היה "ליטוואק" מלידה, בילה את ימי נעוריו בדאנציג, שם הצטרף לבית"ר ועזר גם בארגון הכינוס העולמי הראשון של בית"ר בעיר זו ב־1930. הוא הגיע לליטא באמצע ימי "קאטוביץ", ירוק במקצת, אבל התאזרח מהר והתחבב על התנועה בליטא. בשנות המשבר של 34—1933 הוא עודד, הלהיב וגייס. זלמן לבנברג, ממנהיגי בית"ר לטביה "הושאל" אז לתנועה בליטא לשנים אחדות, כמשנה לנציב בית"ר (יחזקאל דיליון היה הנציב). גם הוא השתתף ב"הסתערות נגד" נגד מעלילי רצח ארלוזורוב. פעלו המעשי החשוב ביותר של לבנברג היה ייסודו והנהלתו של העתון "אונזער מאמענט" היומי. אחת הדמויות ה"כריזמטיות" בבית"ר העולמית, זלמן לבנברג "אומץ" על־ידי בית"רי ליטא ועד היום הוא נחשב בעיניהם, בחציו לפחות, לבית"רי ליטאי (כיום הוא מראשי עתון "מעריב").

בפרקים האחרונים של סקירה זו ייאמרו דברים קצרים על יחזקאל דיליון, יוסף גלזמן ויצחק בלוך, זכרונם לברכה ולתהלה, ועל חיים לזר ויחזקאל פולרביץ, ייבדלו לחיים ארוכים — בית"רים כולם. אבל לפני כן נקדיש כמה מלים למספר עסקנים ופעילים של התנועה בליטא בתקופות שונות, שלא נזכרו קודם, או נזכרו רק דרך אגב. קודם כל — ישראל ז'רדין ז"ל, ממייסדי "ירדניה" ומזכירה הראשי של המפלגה עד לפילוג (הוא מת בטרם עת בארץ ב־1946); שמעון רובינ־שטיין, גם הוא ממייסדי "ירדניה" וראשיה (חי בארץ); צבי לוין, מפעילי "ירדניה" והמפלגה בכל שנות קיומה, חבר המרכז הרביזיוניסטי בגיטו קובנה. השתתף בפעילות ה"עלטענ־סטענראט" (חי עם משפחתו ברוסיה); ד"ר אשר שמידט ז"ל, מראשי "ירדניה", נרצח על־ידי הפורעים הליטאיים; ד"ר אליהו סגל ז"ל, מראשי "מכבי" בליטא. רופא ומחנך, איש בעל השכלה רחבה, היה פעיל בתנועה כמה שנים, בעיקר בין הנוער. עלה ארצה לאחר המלחמה ועסק ברפואה בתל־אביב. נפטר לפני מספר שנים; הרב ישראל רוזנסון ז"ל (דודו של דוד רזיאל, מפקדו הראשון של אצ"ל), אישיות פופולארית ביהדות הדתית־לאומית בליטא, שתמך כל השנים בתנועת ז'בוטינסקי וישב בראשה בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה; הוזכר כבר לעיל יעקב קרוניץ ז"ל, ציוני ותיק, אדם גלמוד, היה פעיל בתנועה מאז הווסדה. היה תשוש־כוח בשנותיו האחרונות. נפטר לפני פרוץ המלחמה וניצל מזוועות הגיטו.

וייזכרו מספר עסקנים צה"ריים בולטים מערי־השדה, יהודים יקרים שעסקו בצרכי ציבור באמונה, אשר זכו להכרה והערכה מיוחדת של התנועה בתקופות שונות: ר' אבא־יצחק רוזנטל ז"ל ממאריאמפול; בנימין בויארסקי ז"ל מבוטרימנץ, איש ה"בונד" לשעבר שדבק בתנועה הרביזיו־ניסטית והכריז על עצמו בוועידה אחת: "אני אינני מחפש פופולאריות, זה יש לי כבר. אני האופה הפופולארי ביותר בבוטרימנץ ובסביבה..."; אהרון סובולביץ ז"ל מוויל־קובישק; ישראל טבורישסקי מווילקובישק. ויחד אתם המשפחות הרביזיוניסטיות, כלומר כשאבא ואמא השתייכו למפלגה והילדים לבית"ר: משפחת מרקוס־פרידמן מממל (הבן, עו"ד יצחק אלמדון, נפטר בתל־אביב לפני כשלוש שנים); משפחת השמוקליארסקים ממאריאמפול; מש־פחות הקליינים והגסלביצ'ים משאוולי; משפחת מהרש"ק מאליטא (בן המשפחה, יוסף מהרש"ק, היה עסקן פעיל במפלגה בליטא הרבה שנים, חי בארץ וממשיך לתמוך בתנועת החרות); משפחת הגפנים, משפחת סולסקי ומשפחת ברוידה מקובנה; משפחת השי־לנסקים מפרן; משפחת הבוקאנצים מווילקומיר ועוד.

מבין פעילי בית"ר ומפקדיה בליטא, שלא נזכרו למעלה, צריך היה להזכיר שמות למכביר, אבל מחוסר אפשרות נסתפק בכמה שמות, שתרומתם בתקופות שונות היתה בולטת: שרגא רוזינג מראשי בית"ר הראשונים (היום עו"ד בתל־אביב); שמריהו פרק ז"ל, מפקד בית"ר בקובנה; אברהם שטוקרביץ מפעילי בית"ר בפרן ובקובנה, שזכה להגיע עם משפחתו לארץ מרוסיה הסובייטית לפני זמן קצר; ישראל יברוביץ, מפעילי בית"ר וקרן "תל־חי" בקובנה, משורר בעל כשרון, שאף הוא הצליח להגיע לארץ עם משפחתו מברית־המועצות; דוד בידרמן ז"ל, מהמפקדים הצעירים והכש־

רוניים בבית"ר, קודם במאריאמפול ואחר־כך כקצין נציבות בקובנה; מרדכי קרנובסקי, מפקד בית"רי בכיר, ממארגני וראשי מחנות "שארית הפליטה" בגרמניה לאחר המלחמה ועורך בטאון התנועה "אונזער וועלט" במינכן. חי עם משפחתו בתל־אביב, פעיל במסדר ז'בוטינסקי ובתנועה העולמית של חרות־הצה"ר, חבר ההנהלה של איגוד יוצאי ליטא; משה־יצחק ויינר ז"ל, בית"רי מסור ונאמן בז'ז'מיר, מפעילי הנהלת ה"אונזער מאמענט".

בין בוני ומעצבי דמותה של התנועה הז'בוטינסקאית בליטא, ובעיקר של בית"ר, מותר למנות גם את מחבר הסקירה הזאת. הוא נמנה, כפי שהוזכר כבר, עם קבוצת האקטיביסטים הראשונה של ולקובסקי בשנת 1924, עוד לפני שגמר את התיכון. היה מראשי הקורפורציה "ירדניה", כיהן כנציב בית"ר ליטא בשנים 1929—1933 וכמזכיר ראשי של המפלגה מ־1934 עד 1936. מ־1936 ועד פרוץ המלחמה העולמית כיהן כמזכיר ראשי של שלטון (הנהגה עולמית) בית"ר בלונדון, תחת הנהגתו של זאב ז'בוטינסקי. לפני ואחרי המלחמה היה פעיל בצוות מארגני עליית "אף על פי" וארגון "שארית הפליטה" באירופה ואחר־כך בתנועה הרביזיוניסטית בארצות־הברית. לפני ארבע שנים עלה עם משפחתו ארצה.

"ליטוואק" אחר, שחרג מהמסגרת הליטאית ו"פשט" לפעילות בארצות אחרות, הוא אליהו גלעזר. ב־1937 נשלח על־ידי השלטון לעמוד בראש בית"ר בצ'כוסלובקיה — תפקיד שהצליח בו מעל למקווה ושהוביל במישרין לגולת הכותרת של הישגיו של גלעזר: לארגון עליה בלתי ליגאלית של אלפי יהודים לארץ, הן מצ'כוסלובקיה והן מארצות אחרות, בטרם ירד הלילה ההיטלריסטי על יהדות אירופה. בארץ היה אליהו גלעזר אחד היוזמים העיקריים בייסוד המסדר על־שם זאב ז'בוטינסקי, שמשתייכים אליו מאות מוותיקי התנועה ואשר ממלא תפקיד חינוכי ומדיני חשוב בציבור הישראלי.

בית"ר — חוט השדרה של התנועה

אין זה מקרה שרוב המעש בתנועה הז'בוטינסקאית בליטא נעשה על־ידי בית"ר ושרוב העושים היו בית"רים. בית"ר ליטא, כמו בכל שאר הארצות, היתה חוט השדרה של התנועה. הנוער האידיאליסטי של בית"ר היה מוכן לכל תפקיד: הוא לחם את המלחמות הפוליטיות בהתמודדויות לוועידות ולקונג־רסים, הוא עסק בחינוך ובתרבות, הוא "הלך להכשרות", עלה ארצה, עם או בלי סרטיפיקטים, כדי לשרת בפלוגות הגיוס (ויותר מאוחר כדי להתגייס לשורות המחתרת הלוחמת). למד משמעת, התאמן בקורסים צבאיים, ארגן עליה "בלתי ליגאלית" לארץ וכשהגיעו ימי משבר וימי הרת עולם — חניכי בית"ר, במידה שהיו להם חופש הברירה והפעולה, עמדו במבחן ולחמו בעוז ובגבורה למען כבוד העם בכל חזית שנמצאו בה.

אלפי בני נוער בליטא מגיל 10 ועד 25 השתייכו לבית"ר. לא היתה כמעט עיירה בליטא שלא היה שם קן בית"ר. ב־1938 הגיע מספר הקנים ל־80. בית"ר היתה תנועת הנוער הציוני השניה בגודלה בליטא אחרי "השומר הצעיר". היא שיתפה פעולה עם הסתדרויות הנוער הציוניות האחרות בשטחים שונים, אבל עם זה התבלטה כשונה תכלית שינוי מההסתדרויות האח־רות; לא רק באידיאולוגיה שלה, אלא גם בהופעתה החיצונית.

את ה"גיהוץ" החיצוני הקנה לבית"ר בליטא קצין השלטון (הנהגה עולמית) ירמיהו הלפרין, שקיים בליטא בשנות 1933—34 שורה של בתי־ספר צבאיים למדריכים. כשצעדו, בהזדמנויות חגיגיות שונות, מאות הבית"רים והבית"ריות בחו־צות קובנה בתלבושתם האחידה, בשורות צמודות, בראש מורם ובצעד איתן ובטוח, עוררה התמונה כבוד ודרך־ארץ בקרב הליטאים, ורגשי גאווה וסיפוק בלבות היהודים, אפילו בלבותיהם של אלה שלא נמנו על אוהדי בית"ר. הכל הרגישו שנולד טיפוס יהודי חדש.

בין השליחים הבית"רים מחוץ־לארץ, אשר עשו תקופות מסויימות בליטא בשנות השלושים ותרמו להתפתחותה של התנועה, צריך להזכיר את: הלל צור, מראשי פלוגות הגיוס בארץ (עתה סגן ראש עירית נתניה), ואת רעייתו שולמית; עקיבא ברון ז"ל (מראשי הסתדרות העובדים הלאומית בשנות השלושים); ואריה בן־אליעזר ז"ל (ברבות הימים אחד מלוחמי הארגון הצבאי הלאומי, ממנהיגי חרות וסגן יו"ר הכנסת) — שביקרו בליטא לתקופות קצרות.

פרשת הגבורה המופלאה של הבית"רי שלמה בן־יוסף מראש־פנה בקיץ 1938, שהלך אל הגרדום בשירת "התקוה" על שפתיו והוציא את נשמתו במלים "יחי ז'בוטינסקי" — הסעירה את העולם היהודי. בית"ר בעולם, ובית"ר בליטא, חושמלה על־ידי הדראמה של בן־יוסף. בית"ר יצרה אותו, אך עם זה הוא היה לה עתה לעמוד־אש ולמורה־דרך. כותב הטורים האלה ביקר בליטא (מלונדון) זמן קצר אחרי המאורע המזעזע ונוכח לדעת עד מה הרצינו פני בית"ר הליטאית, מה התחשלו שורותיה ומה עלה כבודה בקרב הנוער העברי, כתוצאה מעלילת הגבורה של בן־יוסף שלא היתה לה דוגמה בתולדות ישראל מזה דורות.

צלילים אחרונים

הנציב בליטא היה עכשיו יוסף גלזמן. הוא נתמנה לתפקיד ב־1937, אחרי שאליהו גלזר עזב את ליטא כדי למלא את תפקידו החדש בצ'כוסלובקיה. יחד עם קצין השלטון (חבר ההנהגה העולמית) יחזקאל דיליון, שחזר בתקופה ההיא מלונדון לקובנה לרגל עניינים פרטיים, הוא שינן לבית"רים השכם והערב את לקח קרבנו של בן־יוסף.

לפני שכבו האורות ועלה הכורת על יהדות ליטא, ניתנה הזכות לתנועה ולאלפי יהודים אחרים לראות ולשמוע עוד הפעם — בפעם האחרונה — את זאב ז'בוטינסקי. היה זה בראשית 1939. המחנק הפוליטי ההיטלריסטי באירופה היה ללא נשוא והמלחמה היתה תלויה כבר באוויר. אולם כולם ציפו, ואף האמינו, בנס. מאז 1935 לא חדל ז'בוטינסקי להתריע מעל כל במה ולהזהיר את יהדות אירופה ומנהיגיה, שמתקרבת שואה (אם כי גם על דעתו לא עלתה שואה כזו...) ושיש לקדם את פני הרעה במאמצים יוצאים מגדר הרגיל. הוא דרש אווקואציה (יציאת אירופה). הוא הציע דרכים ושיטות חדשות. אך הוא נתקל בקיר אטום של שאננות והתנגדות מצד המנהיגים היהודיים והציוניים הרשמיים. רבים מהם לעגו לו והאשימוהו שהוא "משחק לידיהם של האנטישמיים". כמובן, אין להניח שאפשר היה להציל את כל המיליונים שניספו בשואה אפילו קיבלו כולם את רעיון האווקואציה של ז'בוטינסקי, אבל רבבות ומאות אלפים הרי אפשר היה להציל. ואמנם אישים כיצחק גרינבוים והסופר שלום אש מצאו לאחר השואה עוז בנפשם להכות על חטא ולהביע צער על שלחמו נגד תכנית האווקואציה.

ב־1939 היה כבר מאוחר, ובכל זאת עוד היו תקוות. הקריאה המפורסמת של ז'בוטינסקי אל היהודים באירופה — "חסלו את הגולה או שהגולה תחסל אתכם", היתה גם אז הנושא העיקרי של נאומיו בליטא.

בימים ההם התכוננה בית"ר בליטא למבצע גדול בשטח עליה ב', שקיבלה בשנות 39—1938 ממדים נרחבים והצליחה להציל מצפורני היטלר עשרות אלפי יהודים מפולין, צ'כו־סלובקיה, אוסטריה, רומניה, הונגריה וארצות אחרות. מפקדה ראשית עולמית משותפת של באי־כוח הצה"ר, בית"ר והארגון הצבאי הלאומי, עמדו בראש המאמץ בשטח זה. אבל היה מאוחר מדי. בספטמבר 1939, ולמעשה עוד לפני זה, ירד המסך על יהדות ליטא ויהדות אירופה המזרחית (הפעולה עוד נמשכה כשנה מארצות דרום אירופה), וכעבור שנה־שנתיים עלה הכורת.

בית"ר בליטא המשיכה למעשה בפעילות מצומצמת, מחתר־תית, גם בתקופת ההשתלטות הרוסית. המשרדים נסגרו באופן רשמי, הדגלים הוטמנו, המסמכים נקברו והבטאונים נדמו. אולם דיליון, גלזמן ושאר מנהיגי בית"ר עמדו בקשר עם האנשים, עודדו והדריכו אותם. התקיימו פגישות בחוגים מצומצמים, על פי רוב בבתי־כנסת, וגם הקשר עם לונדון לא נפסק.

בעקבות תבוסתה של פולין לפני צבאות היטלר, הגיע זרם של פליטים יהודים מפולין לליטא, ביניהם מאות בית"רים וצה"רים ובראשם מנחם בגין, ד"ר ישראל שייב (אלדד), ד"ר יוסף שופמן, יוסף קלרמן, עו"ד מובשוביץ ואחרים. מלבד בגין ושייב הגיעו כל חברי נציבות פולין. הם נתקבלו בלבביות על־ידי חברי התנועה בליטא ויחד ציפו תוך חרדה ודאגה עמוקה לבאות.

בעצם הימים ההם הוכו בתדהמה עם הגיע הידיעה המרה על מותו הפתאומי של זאב ז'בוטינסקי. נפל בגורלו של כותב הטורים האלה להיות מבשר הבשורה הרעה. הוא שלח מלונדון, ב־3 לאוגוסט 1940, ליחזקאל דיליון את המברק המוסווה הבא, כדי לא לעורר חשדות אצל השלטונות הסובייטיים בליטא: "מצטער להודיע, שהיום בבוקר מת לפתע בניו־יורק בקרב משפחתו הדוד זאב. נא להודיע למשפחה ולקרובים. היו חזקים". המלים "בקרב משפחתו" התייחסו לעובדה, שז'בוטינסקי נפטר בזמן ביקור במחנה בית"רי גדול בסביבות ניו־יורק.

הידיעה זעזעה את תלמידיו ואת ההמונים היהודיים בכלל גם בארצות החפשיות, אבל בווילנה ובקובנה, בתנאי החרדה והפחד מיום המחרת שהיהודים היו שרויים בהם, היה הרושם של ליקוי מאורות. תלמידיו ומעריציו של ז'בוטינסקי ועמם סתם יהודים התכנסו בבתי־כנסת בקובנה ובווילנה, העלו בזכרונם את אזהרותיו הנבואיות וקוננו מרה על האבידה הגדולה, ביחוד בעת הצרה והמצוקה של הימים ההם.

מצב בין־השמשות בליטא לא ארך זמן רב. הסובייטים, בעזרתה הנלהבת של ה"יבסקציה" הליטאית, התחילו לאסור ולהגלות לסיביר מאות "קונטר־רבולוציונרים" ציונים, בכללם הרבה בית"רים ורביזיוניסטים, גם מקומיים וגם מקרב פליטי פולין, וביניהם מנחם בגין, יחזקאל דיליון ורעיתו, יחזקאל פולרביץ ואשתו ובנם הקטן, ישראל יברוביץ, אברהם שטוקרביץ ומנהיגי בית"ר אחרים. מנחם בגין, כידוע, הצליח להיחלץ ולעלות לארץ.

ראוי לספר כאן עובדה שאיננה ידועה לציבור הרחב. לרשות ההנהלה העולמית ושלטון בית"ר בלונדון הועמד מספר זעום של סרטיפיקאטים בשביל ראשי הצה"ר ובית"ר מפולין שנמלטו לליטא אחרי הכיבוש הגרמני. בעזרת רשיונות עליה אלה הצליחו רובם להמלט ולהגיע ארצה בעוד מועד. אולם שלטון בית"ר סירב לאשר סרטיפיקאט בשביל בגין בשלב מוקדם, כי סבר שבתור נציב עליו עוד להשאר עם פקודיו, וכאמור הגיעו יחד אתו כמה מאות בית"רים מפולין. כותב השורות האלה, כמזכיר השלטון בלונדון, היה האחראי העיקרי לעמדה זו, אם כי היא אושרה גם על־ידי ז'בוטינסקי. בגין דחה גישה זאת מבחינה עקרונית. הוא סבר שמקומו בארץ בהקדם האפשרי — בפרט שסכנת מאסרו על־ידי הרוסים היתה כבר מוחשית — שכן שם בארץ החזית העיקרית ושם ייחתך גורל העם. ההיסטוריה בוודאי הצדיקה במלואו את טיעונו.

אולם בתנאים שהיו קיימים אז נראתה עזיבתו של בגין את ליטא באור אחר. בינתיים בא אשר יגור בגין — הוא נאסר והוגלה לסיביר. הדבר העיק על לבו של כותב טורים אלה והוקל לו רק באחד הימים בסוף 1942, כשנודע לו שבגין חי וקיים והגיע ארצה עם הצבא הפולני של אנדרס. לאור ההיס־טוריה של "לאחר המעשה" אין תימה שכותב הטורים האלה מברך לעתים קרובות על הנס שקרה לו לבגין, אולי יותר מ"בעל הדבר" בעצמו.

אך יחזקאל דיליון יצא — ולא חזר. הוא מת ב־1942 במחנה־הסגר בארכאנגלסק הרחוקה והקרה מעבודה קשה, מקור ומרעב. דיליון היה למעשה מייסד בית"ר־ליטא, נציבה והכוח המניע שלה הרבה שנים. הוא היה גם ממפקדי בית־הספר הימי של בית"ר בצ'יביטאבקיה (איטליה) וקצין שלטון בית"ר בפאריס ובלונדון. הוא היה אדם בעל ידיעות רבות, בלשן בעל סגנון בכתב ובדיבור, ועם זה עניו ונחבא־אל־הכלים. הוא היה אציל־רוח מלידה, התגלמות של טפוס ה"הדר", לא הרים מעולם את קולו, לא העליב איש אף בעידנא דריתחא; יושרו האישי וכנותו האינטלקטואלית גבלו בתמימות. עם זה היה קנאי וקיצוני בדעותיו ולא היה מוכן להתפשר בענייני עקרון אף כחוט השערה. העריץ את ראש בית"ר והאמין בתורתו אמונה עמוקה וכוללת. הוא קורץ מהחומר שקורצו ממנו אנשים כטרומפלדור וכשלמה בן־יוסף. הוא היה מהעידית שבבית"ר־ליטא ושל בית"ר העולמית. נגזר עליו למות בבדידות נוראה, במדבר אנושי, אפוף קור וקרח, תרתי משמע. אבל אין למחבר ספק שברגעיו האחרונים מלמלו שפתיו תפילה למען התגשמות חלום המדינה העברית. כזה היה הבית"רי יחזקאל דיליון. רעיתו דינה, גם היא בית"רית ותיקה ופעילה, עשתה שבע־עשרה שנה בסיביר, מזה שמונה שנים במחנה־הסגר, ועברה שבעה מדורי גיהנום. אבל עמדו לה אומץ־לבה, אמונתה וכוח־סבלה וזכתה לצאת מעבדות לחרות ולהגיע ארצה בסוף 1965.

יחד עם יחזקאל דיליון, באותה רכבת, הוגלה לסיביר גם יחזקאל פולרביץ — אחד הבית"רים הנלהבים והמלהיבים ביותר, אחד ה"משוגעים" לדבר בית"ר, דבר המדינה העברית, מאז 1928 ועד עצם היום הזה. זמן קצר לאחר פרשת הגבורה של שלמה בן־יוסף נולד ליחזקאל פולרביץ ולרעיתו אלה הבית"רית המסורה, בן, ונקרא שמו בישראל שב"י — ראשי־תיבות של שלמה בן־יוסף. בבית פולרביץ לא היה זה מחווה, אלא ביטוי לטעם ותוכן החיים. 17 שנים ארוכות ונוראות בילו יחזקאל פולרביץ ורעיתו בסיביר, מהם כמה שנים במחנות ההסגר של גן־העדן הסוציאליסטי. במשך כל השנים לא חדל

פולרביץ להאמין, לקוות ולכתוב בסתר שירים עבריים לאומיים לוהטים, עד שזכה והגיע ארצה בשנת 1965, יחד עם רעיתו ועם בנו יחידו שב"י, שבינתיים גמר את חוק לימודיו כרופא. ד"ר יעקב שב"י־מאור פולרביץ התאזרח מהר, למד עברית והתגייס לצה"ל. נאמן למסורת אביו, התנדב לשרת כרופא בצוללת "דקר", שכידוע טבעה במימי הים התיכון על כל צוותה ובכלל זה בנם יחידם של הפולרביצ'ים, בנסיבות שנשארו בגדר תעלומה עד היום. אולם אפילו אסון איום זה לא הכריע את הבית"רי הנאמן יחזקאל פולרביץ. בינתיים פירסם שירים שכתב במחנות ההסגר ואת סיפורו על השנים ההן ("הסיפור הקצר על המוות הארוך"), ועוד ידו נטויה!

עוד שני בית"רים בעלי יד ושם בבית"ר־ליטא, שבילו שנים רבות במחנות ההסגר בסיביר וזכו להגיע ארצה, הם אברהם שטוקרביץ וישראל יברוביץ ("ישראליק", כפי שהיה ידוע לחבריו בקובנה). שניהם היו מבוני בית"ר בליטא. גם "ישראליק", משורר בעל נפש, חלם וכתב שירים בערבות סיביר. פולרביץ מספר בספרו, שכאשר עמדו, הוא ויחזקאל דיליון, להיפרד איש מרעהו ליד השער של מחנה ההסגר הראשון שהגיעו אליו, לחש דיליון באוזנו פסוק מתוך אחד השירים של יברוביץ, לאמור:

אם אמות על המשמרת
ואם אסוף מחרב צר,
עד רגעי גסיסה ומות
לך אשיר שירי בית"ר...

חורבן ומרד

בשם זה כתב הבית"רי הליטאי, הסופר חיים לזר, ספר שבו הוא מתאר את חורבן גיטו וילנה, את גילויי המרד בגיטו ואת מלחמת הפרטיזאנים היהודים ביערות. חיים לזר מבשרו חזה. הוא היה בגיטו וילנה, יחד עם הנציב האחרון של בית"ר בליטא, יוסף גלזמן, מהתחלתו ועד שהחליטו לצאת ליערות. האמת המרה היא, שבסיכומו של דבר היה הרבה חורבן בליטא ומעט מרד. זה בעצם מה שקרה בכל הקיבוצים היהודיים באירופה בתקופת השואה, פרט למרד גיטו וארשה. בתנאים שנוצרו על־ידי המרצחים הגרמניים, שהשכילו לרצוח את נשמת האדם ואת רצונו לפני שרצחו את גופו — אחרת כנראה לא יכול היה להיות. בתנאים כאלה כל גילוי של התנגדות או מרד מצד היהודים נגד האויב הנאצי, אף בממדים מצומצמים, היה פלא וראוי להערכה כפולה ומכופלת. באור זה יש לראות את מאבקם של מנהיגי בית"ר יוסף גלזמן הי"ד, וייבדל לחיים ארוכים חיים לזר, ומאות הבית"רים שעמדו לפקודתם בגיטו ובעיירות וילנה, את מעשה קידוש השם של יצחק בלוך הי"ד, ואת התנהגות הגבורה של בית"רים רבים אחרים בקובנה ובסביבותיה.

יוסף גלזמן היה בין היוזמים העיקריים של ארגון הלוחמים המזויינים המחתרתי בגיטו (ראשי־התיבות הפולניים: פ.פ.א.). בחדרו ברחוב רודניצקי 6, מספר חיים לזר, התקיימה הישיבה בהשתתפות באי־כוח של תנועות הנוער היהודיות ובכללם הקומוניסטים, שבה הוחלט על הקמת הארגון. כראש המפקדה נתמנה הקומוניסט איציק ויטנברג; יוסף גלזמן ואבא קובנר (מהשוה"צ) היו שני חברי המפקדה האחרים. רעיונו המרכזי של גלזמן היה להכין את הגיטו למרד גלוי בשעה הנאותה. שמו נישא על השפתיים בגיטו, ביחוד בין הצעירים. מתקבל על הדעת שאם היו הדברים תלויים בגלזמן עצמו היה גיטו וילנה מתמרד בנוסח המרד של גיטו וארשה. אבל מכשולים בלי סוף נערמו בדרך הביצוע. בינתיים הוקרב ויטנברג והוסגר לגסטאפו על־ידי רשויות הגיטו, בהסכמת מפקדת הארגון המחתרתי ובהסכמת חבריו הקומוניסטים, "כדי להציל את הגיטו", והיתה סכנה מוחשית שייאלצו להסגיר גם את גלזמן ולזר וראשי ארגון אחרים. גלזמן הגיע למסקנה שבתנאים הקיימים דרך הכבוד בשביל יהודים צעירים היא לעזוב את הגיטו ולהצטרף למלחמת הפרטיזאנים נגד האויב הנאצי; אבל רק במסגרת של "פרטיזאנשצינה יהודית". וכך עזבו גלזמן ולזר בראש מחנה צעירים את הגיטו והלכו ליערות. גם אבא קובנר עזב קצת יותר מאוחר. ארגון הפרטיזאנים היהודי היה חלק ממערך הפרטיזאנים הכללי, שבראשו עמדו קומוניסטים ממונים ממוסקבה. היחס לפרטיזאנים היהודים היה רחוק מלהיות ידידותי, ולפעמים אף היה עויין, אבל מנהיגי הפרטיזאנים הוכרחו להכיר בכושר המלחמתי ובנכונות ההקרבה של הפרטיזאנים היהודים וביחוד של הפלוגות שבראשן עמדו יוסף גלזמן וחיים לזר, שתמיד ביצעו את המשימות שהטילו עליהם ביעילות וללא פחד. ביום הכפורים תש"ד נקלעה פלוגת פרטיזאנים בראשותו של יוסף גלזמן באש צולבת של הנאצים מכל הצדדים. לא היה מנוס ולא היו שבויים. אחד־אחד נפלו בקרב כגבורים ובכללם יוסף גלזמן. רק נערה אחת, שהסתתרה בשיחים, נשארה בחיים מבין כל אנשי הקבוצה והיא שמסרה על מות גלזמן ופקודיו. חיים לזר מספר בספרו: "בקבר־אחים ליד העיירה וידז מוצאים את מנוחתם האחרונה שבעה בית"רים, שחיי כל אחד מהם רבי עלילות גבורה והוד: יוסף גלזמן, מרים ברנשטיין, ליובה זיסקוביץ, משה בראוזה ואשתו, חיים לוסקי ושמעון ברנט".

כך מצא את מותו בגבורים הנציב האחרון של בית"ר בליטא, הבית"רי מאליטא, בן למשפחה שכולה היתה יהדות וציונות. בית"רי קנאי היה, האמין באמת בית"ר גם בנפול בית"ר, שאין תחליף להגנה על הכבוד היהודי — עד טיפת הדם האחרונה.

חברו לדעה ולנשק של יוסף גלזמן, חיים לזר, המשיך בפעולתו הפרטיזאנית ביערות עד קץ המלחמה. הוא השתתף בפעולות אין־ספור נגד השונא הגרמני, ובאחת הפעולות הללו — מיקוש מסילת־ברזל לפני שעברה בה רכבת מלאה תחמושת וחיילים גרמניים — אירעה התפוצצות שבה איבד את יד ימינו. ביער פגש חיים לזר פרטיזאנית יהודיה צעירה מווילנה, חיה שפירא, לוחמת אמיצה גם היא למרות גילה הצעיר, והיא היתה לאשתו. לאחר השחרור מילא חיים לזר, הבית"רי הוותיק מפוניבז', תפקידים חשובים בארגון שארית הפליטה הבית"רית במחנות איטליה וגרמניה והעליה ה"בלתי ליגאלית" לארץ. הוא ורעיתו הגיעו ארצה ב־1947. מאז פירסם חיים לזר, מלבד "חורבן ומרד" שהוזכר לעיל, גם ספרים על עליית "אף־על־פי", על כיבוש יפו ועל הארגון הצבאי היהודי במרד גיטו וארשה. עד היום הוא פעיל בארגוני הפרטיזאנים האנטי־נאציים בעולם ומשתתף בקביעות בכינוסיהם. גם רעיתו חיה היא עתונאית כשרונית.

גם בגיטו קובנה היה קיים ארגון מחתרתי מזויין שהשתתפו בו צעירים מכל הזרמים הציוניים. הצה"רי משה לוין

(מממל) והבית״רי יהודה זופוביץ (מיאנובה), שניהם מראשי המשטרה בגיטו, היו גם מראשי הארגון המחתרתי וניצלו את מעמדם במשטרה כדי לעזור למחתרת ולפרטיזאנים ביערות בכל אשר יכלו. לבסוף נתגלו מעשיהם והגסטאפו הוציאה אותם להורג ב״פורט״ ה־9, יחד עם עשרות שוטרים יהודים אחרים. הם מתו מות גבורים ולא הוציאו הגה מפיהם על הקשרים שהיו להם עם המחתרת והפרטיזאנים.

בשלב אחר של השואה, השלב הראשון, זמן קצר לאחר כיבוש ליטא בידי הנאצים, ובמקום אחר, ליד העיר טלז, קם הבית״רי יצחק בלוך הי״ד, ומרד מרד אישי מאוד, קצר מאוד — אבל מזעזע עד היסוד בגבורתו העילאית, בזוהרו המוסרי ובתחושת קידוש השם שלו. יצחק בלוך היה נצר למשפחת הרבנים הגאונים הידועים מטלז, ראשי ישיבת טלז המפורסמת זה עשרות בשנים. בעודנו נער הצטרף לבית״ר יחד עם אחותו אסתר הי״ד. הוא היה בעל כשרונות בלתי מצויים ובעל זכרון פנומנאלי. הוא ידע בעל־פה נאומים שלמים של ז׳בוטינסקי, וייצמן ומנהיגים ציוניים אחרים. הוא היה נואם מצויין ופובליציסט מזהיר. חסידים ויריבים כאחד ניבאו לו עתיד גדול כסופר ונואם. אבל מעטים העלו על דעתם שיצחק בלוך הבית״רי הצעיר, החיוור, בעל ההופעה הטיפוסית של ״בחור ישיבה״, מסוגל להתגלות כגיבור.

הנה מה שמספר לוי שליט בספרו ״אזוי זיינען מיר געשטארבן״ (כך היינו מתים): ״כשהוציאו הרוצחים הגרמנים והליטאים את יהודי טלז לשדה מחוץ לעיר כדי להשמידם שם, קפץ יצחק בלוך על גבעה ונאם לפניהם נאום חוצב להבות אש: ׳הגולה משמידה אותנו׳, צעק תלמידו של ז׳בוטינסקי, אין אפשרות לארגן התנגדות בתנאינו, אך אל תתייאשו, ישארו מספיק מבני עמנו לנקום את נקמת דמנו השפוך, היו חזקים!׳ ועוד אמר: ׳דם יהודים נשפך כמים גם בעבר, אבל העם היהודי תמיד נשאר בחיים, גם עכשיו עמוקה הכרתנו שזמן רב לאחר שלא ישאר זכר משונאינו הנאציים עלי אדמות, העם היהודי יחיה ויהיה חזק, דמנו השפוך יחתום את גורלו של האוייב׳. כשהרוצחים הליטאים, עושי דבר הנאצים, פקדו על הרב הישיש בלוך מטלז לצאת להורג הראשון, זינק יצחק בלוך קדימה כדי להגן בגופו על הרב ונפל שדוד מכדורי המרצחים. גם אחותו של יצחק, אסתר, מתה מות גבורים. בדרך למותה ביער ׳כיינער׳ יחד עם אמה ושתי אחיותיה, שרה אסתר — שהיתה ידועה בקולה הערב — ברגעיה האחרונים את ׳התקוה׳!״

כך כתבו יחזקאל דיליון הי״ד ויחזקאל פולרביץ יבדל״א בטייגות בסיביר, יוסף גלוזמן הי״ד וחיים לזר יבדל״א — ביערות וילנה, משה לוין ויהודה זופוביץ בגיטו קובנה, ויצחק בלוך הי״ד מטלז ומאות חבריהם לנשק ולקורבן, ששמותיהם אינם נזכרים פה, את הפרק האחרון בתולדות התנועה הז׳בוטינסקאית בליטא: פרק של גבורה נפשית וגופנית, שהדורות הבאים ישאבו ממנו השראה עמוקה וילמדו ממנה לקח לנצח נצחים.

ה"מדינתיים"

"מפלגת המדינה העברית" ("אידנשטאאטס-פארטיי") הוקמה בליטא עם הפילוג שחל במפלגה הרביזיוניסטית העולמית ("אוניאן פון ציוניסטן-רעוויזיאניסטן") באביב 1933 בעיר הפולנית קאטוביץ. בקאטוביץ התכנס אז הוועד הפועל העולמי של המפלגה, שמנה כ־60 נציגים מכל ארצות העולם, שבהן פעלה המפלגה הרביזיוניסטית. על סדר יומו של הכנס, כסעיף העיקרי שבו, ניצבה השאלה של יחס המפלגה לקונגרס הציוני, בו היא היתה משולבת מאז הקמתה בשנת 1925. ראש המפלגה ומייסדה, זאב ז'בוטינסקי ז"ל, עם קבוצה קטנה של חברי הוועד הפועל העולמי של המפלגה שהלכו אתו, באו לקאטוביץ בהצעה לתבוע מהקונגרס הציוני ביטול סעיף המשמעת הציונית, כדי שכל סיעה בקונגרס תהיה רשאית לנהל מדיניות חוץ עצמאית משלה, במקביל למדיניות החוץ הרשמית של ההסתדרות הציונית והנהלתה הנבחרת, ולפרוש מההסתדרות הציונית במקרה שהתביעה תידחה. כל שאר חברי האכסקוטיבה הרביזיוניסטית (לרבות מ. גרוסמן, ר. שטריקר, ר. ליכטהיים, ד"ר י. מחובר בראשם) פסלו את הדרך הזאת, בתבעם להישאר בהסתדרות הציונית העולמית בכל מחיר ולמנוע את פילוגה. בהצבעה, שנערכה אחרי ויכוחים סוערים ודרמאטיים ביותר, הכריע הרוב הגדול של הוועד הפועל הרביזיוניסטי בקאטוביץ בעד האלטרנטיבה השניה ו נ ג ד הפרישה מההסתדרות הציונית. בתגובה על הכרעה זו הכריז ז'בוטינסקי (באמצעות העתונות היהודית בווארשה) כי הוא נוטל לידיו את כל סמכויות האכסקוטיבה הרביזיוניסטית, "משעה" את כל יתר חברי האכסקוטיבה (עם מ. גרוסמן והאחרים) באורח אדמיניסטרטיבי מכהונתם כחברי האכסקוטיבה המפלגתית, ומודיע, כי הוא הולך לקונגרס הציוני הקרוב (שהיה צריך להתכנס כעבור חצי שנה בשווייץ) להילחם בו על עקרונותיו הפוליטיים, ואשר לשאלת הפרישה מהתנועה הציונית הרשמית — יוחלט עליה בכנס המפלגתי של הרביזיוניסטים שייערך אחרי הקונגרס. כיוון שכל חברי האכסקוטיבה הרביזיוניסטית נבחרו בכינוס מפלגתי עולמי בתור קולקטיב, ולא ז'בוטינסקי הוא שמינה אותם, סירב הרוב של האכסקוטיבה להכיר בזכותו של ז'בוטינסקי "להשעותם" מכהונותיהם, מה גם שבמושב הוועד הפועל בקאטוביץ הצביע רוב החברים בעד הדרך שהם הציעו. בכך היה הפילוג במפלגת הרביזיוניסטים לעובדה, והמנהיגים הרביזיוניסטיים ש"הושעו" הקימו מפלגה מיוחדת משל עצמם, אשר נקראה תחילה „מפלגת הרביזיוניסטים־הדמוקראטים" וכעבור זמן־מה שונה שמה ל"מפלגת המדינה העברית", שהחליטה ללכת לקונגרס הציוני בנפרד.

*

מאורע זה בא על התנועה הרביזיוניסטית כחתף, בשעה שהיא נמצאה בשיא הצלחתה כמפלגת־המונים צעירה בכל העולם, וביחוד בפולין ובארצות הבאלטיות, שם היא כבשה יותר ויותר את הרחוב היהודי, ומאליו מובן, שהקרע הפתאומי העמיד את כל הישגי התנועה וסיכוייה בסימן שאלה גדול וכללי. חברי התנועה בכל הארצות לא האמינו למשמע אזניהם וסירבו לקבל את הפילוג כמוגמר, בקוותם שעדיין לא כלו כל הקיצין ושאפילו בשלב מתקדם זה של הקרע — שעליו הודיעו מכל הצדדים — עוד יימצא מוצא שיהיה בו כדי לאחות את מחנות הניצים. תקווה זו שאבה את השראתה ממצב־הרוח של החברים, שברובם המכריע הסכימו עם הקו המדיני של גרוסמן, אבל לבם היה למנהיג הנערץ של התנועה — ז'בוטינסקי, שהוא אשר נתן להם תורתו והוא אשר חינכם על ברכיו והיה להם כאביהם הרוחני. והיו חוסר־הכרעה ואנדרלמוסיה בכל. אולם עברו־חלפו הימים, ואם כי נעשו אי־אלה צעדים להחזרת שלום־בית בהנהגה — בעיקר על־ידי המשורר הלאומי יעקב כהן בווארשה — מאומה לא יצא מזה וכל חבר עמד בפני ההכרח להגדיר את עצמו: אם הוא עם הפורשים הפוטנציאליים של המפלגה, או עם בעלי הקו המסורתי בתנועה. וכך אירע ששבועות מעטים אחרי קאטוביץ כבר הרחיק הקרע הכללי במפלגה בהגיעו לגבולות ליטא, ובתחילת חודש אפריל, כחודש ומשהו אחרי קאטוביץ, כבר היה הקרע הרשמי לעובדה גם בראשות המפלגה הרביזיוניסטית ב ק ו ב נ ה. וצריך לומר שה"קו המבדיל" עבר בין ראשי המפלגה בליטא כך, שרובם של חברי הצמרת נשארו עם מצדדי גרוסמן ורק מיעוטם עברו לצד אנשי ז'בוטינסקי. בצד ה"מדינתיים" (או ה"יודנשטאטלער", כפי שכינו אותם) מצאו עצמם רוב רובם של חברי קורפורציית הסטודנטים "ירדניה", מן העלית של האינטליגנציה הרביזיוניסטית הצעירה והסוערת, ושל חברי קורפורציית התלמידים "ארנוניה", והעיקר — לצד ה"מדינתיים" עמד רובו המכריע של המרכז הרביזיוניסטי בליטא, שכלל בתוכו את מנהיגי המפלגה בארץ, ורק תנועת הנוער הרביזיוניסטי "בית"ר" ואנשי השורה עברו ברובם הגדול למחנהו של מנהיגם זאב ז'בוטינסקי, לו נשארו נאמנים עד הסוף. בסיכום אפשר לומר, שבשעה שהרביזיוניסטים ביתר הארצות הצטרפו רובם ככולם — על מנהיגיהם וצמרותיהם — לז'בוטינסקי, אפילו כשלא הזדהו עם הקו החדש שלו ("מוטב לנו ללכת אתך לאבדון מאשר לנצח עם האחרים", כתב אז לז'בוטינסקי ראש המפלגה הרביזיוניסטית בצ'כוסלובקיה), הרי בליטא אירע אחרת, והקרע עבר בה בערך באמצע, בין ההנהגה ואנשי השורה.

*

פרק בפני עצמו הוא המאבק הנמרץ שנפתח לאחר מכן בליטא בין שני חלקי המפלגה המפולגת. אכן, התנועה הציונית הינה תנועה למודת פילוגים, שתמיד היו מרים כלענה, אבל כל זה הוא כאין וכאפס לעומת מלחמת־האחים שקמה בין הרביזיוניסטים הפורשים ובין הרביזיוניסטים הדמוקראטים או ה"מדינתיים". ידידים מאתמול ניתקו יחסים, המתיחות ביניהם גברה וההשמצות ההדדיות הרקיעו שחקים, וכמו תמיד במקרים כאלה עלה בהתגוששויות אלו כוחם של שני המחנות גם יחד, מאחר שכל אחד מהם הצליח למשוך לצדו שכבות שעמדו פחות או יותר מן הצד שעה שהמפלגה היתה מאוחדת. תוצאת הדבר היתה, שה"מדינתיים", אשר נשארו כמעט עם רוב ה"גנראליטט" שלהם, אך בלי רבים מאלה שנהו אחריהם קודם, צריכים היו לפנות אל שכבות חדשות ולמשכן אליהם עתה, כדי למלא את מקומם של הפורשים. והמשימה אמנם עלתה בידם.

תוך זמן קצר יחסית קרם השלד ההנהגתי של ה"מדינתיים"

בליטא עור וגידים וגם בשר לרוב, וזאת מקרב גורמים שעמדו קודם הרחק מהתנועה. ולפתע יכלה המפלגה החדשה להציג את עצמה כמפלגה חשובה גם במספרים. קמה תנועת נוער "מדינתי" חדשה בשם "ברית הקנאים", שמנתה למעלה מאלפיים חבר, מספר ניכר מאוד בהתחשב במספר הכללי של יהודי ליטא. היו לה 30 סניפים ושלושה כתבי־עת משלה ("למטרה", "הדרכה" ו"הקבוצה"). כן התארגנה תנועת חיילים משוחררים ("יהודה") ואגודת ספורט מיוחדת בשורותיה, כשבצדן צץ גוש בעלי־מלאכה, "העבודה", וכעשר נקודות הכשרה בכל חלקי המדינה שמנו למעלה ממאתיים חבר. כל זאת פרט ל"ירדניה" ו"ארנוניה", כמובן, שחיזקו את שורותיהן בהגדילן את כוחן המספרי, אף על פי שחלק מחבריהן לשעבר פרש מהן בהקימו קורפורציות חדשות מיוחדות ("אל על" ואחרות). ל"ירדניה" נולדה גם "אחות" בדמותה של קורפורציית סטודנטיות — "בנות ירדניה", שדגלה באותן מטרות. החלו להופיע בטאונים לתנועה ("אידנשטאט", בעריכת י. ז'רדין, ואחריו — א. קלאוס (ז"ל), לאחר מכן — חבר מערכת "מעריב"; "פאליטישע קארעספאנדענץ", כתב־עת פנימי), והסוף היה שתנועת ה"מדינתיים", אשר היתה חלק של הרביזיוניזם בעבר, החלה שוקקת המונים חדשים שמבחינה מספרית עלו על ההמונים שנהו קודם אחרי המפלגה המאוחדת. סימניה החיצוניים של עליה זאת היו — תוצאות הבחירות לקונגרסים בליטא, שבהן זכו ה"מדינתיים" לשניים ומעלה מנדאטים ב־1937 וב־1939.

*

המבחן, בו הועמדו ה"מדינתיים" בליטא, היה מן הקשים ביותר לא לגביהם בלבד. היה זה מבחן נפשי כללי, ששבר באותה תקופה מיליוני אנשים — ולא רק בקרב היהודים. הכוונה היא לבעיית ה"נאמנות הכפולה" לרעיון המדיני הטהור מזה — ולמנהיג המדיני הממשי מזה, ולצורך המר לבחור בין השניים במקרה של התהוות סתירה ביניהם. למעשה היו פני הדברים כך: בשביל חברי התנועה הזאת היה ז'בוטינסקי יותר מאשר יו"ר נבחר של תנועתם, יותר אפילו מאשר "יושב־ראש בין יושבי ראש". בשבילם הוא היה לא "נבחר התנועה", אלא בחירה. כי הללו — רובם המכריע חונך (כבר בשל גילם) לא על תורת הרצל ונורדאו (שהיתה לגביהם מושג מופשט), אלא על תורת ז'בוטינסקי, אותו הכירו ובו ראו התגלמות אישית של כל מה שהם חזו ברעיון הציוני; וכאשר הועמדו בפני הצורך לבחור בין האיש שגילם בעיניהם את הכל, לבין הרעיון שהיה לגביהם הכל, החלה ההתלבטות בנפשם שעלתה לרבים מהם בדמים. בל נשכח, שכל זה אירע בתקופה שבה עלה עקרון ה"מנהיג" לשיאי־השיאים באירופה, הן במערבה (הפאשיסטית) והן במזרחה (הקומוניסטית), כשמהם לומדת גם אירופה השלישית (הסוציאליסטית והדמוקראטית, שהחלה גם היא לחקותם ולהזדנב אחריהם). ההחלטה נעשתה קשה במיוחד באווירה הכללית, בנסיבות שבהן חיינו אנחנו. ואם באווירה זאת ובנסיבות המיוחדות הללו בחרו אלפי רביזיוניסטים (חברי הפלג ה"מדינתי" שבהם) בליטא בנאמנות לרעיון מתוך ויתור על הנאמנות למנהיג — הרי היה זה צעד שקשה להפריז במשמעותו. היה זה אולי קול המוסר היהודי־הליטאי שהכריע באותם הימים את הכף. אמרו האנשים לעצמם: "לשבור את אחדות העם היהודי המאוגד בהסתדרותו ההיסטורית של הרצל — אסור; לקום נגד הכרעת המוסר העליון של הרביזיוניזם שדחה את רעיון הפרישה מההסתדרות הציונית — גם כן אסור; "להשעות" חברים באכסקוטיבה הרביזיוניסטית שלא ה"משעה" הוא שבחר בהם — ודאי שאסור, כי כל זה נוגד את העקרונות שבהם דגלנו ועודנו דוגלים; ואם כך הדבר — איך נוכל לתת לכל אלה יד? נשאר, איפוא, הכאב שבלב לנוכח הצורך לוותר על מנהיג היסטורי אהוב, אלא שמוטב כי תיטול על עצמך את הכאב הזה משתיטול על עצמך את הכאב הקשה שבעתיים שבהתכחשות האדם לעקרונותיו המקודשים, המוסריים". ואם כי איננה עוד יהדות ליטא ואיננה אף לא אחת ממפלגותיה — העובדה שדרך זאת קיבלה ממדים המוניים בליטא, ובליטא דווקא, מהווה תעודת כבוד לרמתה המוסרית של היהדות הליטאית.

*

והרי שמותיהם של כמה עסקנים, שעמדו בראש ה"מדינתיים" בליטא וגילמו בעצם אישיותם ובמעשיהם את רוח התנועה הדינאמית ההיא:

ד"ר יצחק־אלחנן דוברוביץ, מטובי הרופאים בקובנה, שרכש לו שם בכל חלקי המדינה מיד לאחר סיום לימודיו בגרמניה. הוא בא מלטביה ובמרץ רב פילס לעצמו דרך לא רק במקצועו, אלא גם בקרב המנהיגות הציונית הכל־ארצית של ליטא. היה זה איש בעל השכלה רחבה, גם בשטחי המדע והספרות, וחיבתו המיוחדת לעברית ולספרותה היתה לשם דבר. משך כל שנות פעילותו במפלגה הוא פעל כנציגה בכל הוועדים המרכזיים שלה, ברוב המוסדות הציוניים בעירו, במשרד הארצישראלי בליטא, ולאחר הקמת גוש המפלגות "מדינתיים"־ציונים כלליים־מזרחים — גם במרכז הגוש החדש ואף בקונגרס הציוני. הוא נעצר על־ידי הרוסים בפלוש צבאם לליטא והוגלה כציוני לסיביר, בה הוחזק משך כ־15 שנה במחנה, ובצאתו חולה ושבור נפטר לפני שנתיים בסיביר (לאחר שנאסר עליו לשוב לליטא).

אדם אחר שתרם רבות לתנועה, היה ד"ר אריה הסלזון יבלח"א, בעל תרבות גבוהה, שלמד בשווייץ והיה לאחד המחנכים העבריים הנעלים בליטא כמורה באחת הגימנסיות העבריות בקובנה. שקט וצנוע בהליכותיו, עורר ד"ר א. הסלזון כבוד רב לעצמו הן מצד חניכיו המרובים והן מצד הציבור הרחב, שידע להעריך את תכונותיו כבן תרבות בשירות המדיניות. עמידתו בראש מפלגת ה"מדינתיים" העניקה לה מעמד רב־חשיבות בעיני רבים ממעריציו בעיר. ד"ר הסלזון נתבקש לייצג את המפלגה במוסדות (הוא היה חבר הוועד המרכזי האחרון שלה לפני פירוקו על־ידי הסובייטים), בגוש שלוש המפלגות הנ"ל ובמוסדות הציבוריים האחרים. גם הוא הוגלה על־ידי הרוסים לסיביר ושהה שם במחנה־עבודה כ־13 שנה. עלה ארצה לפני למעלה מעשר שנים ותפס עמדה חשובה בצמרת המשרד הממלכתי לביקורת.

מן הראוי להזכיר גם את מנהיגי ה"מדינתיים" בליטא: ד"ר שמואל גולדברג ז"ל, מטובי הכלכלנים במדינה ונואם רב כשרון; העו"ד ד"ר רפאל רבינוביץ ז"ל (שעלה ארצה ונפטר כאן לפני שנתיים), וה"ה י. גלזמן, אהרן קלאוס, עו"ד פרידמן, ישראל ז'רדין, המהנדס ש. דרור, ד"ר י. פיין, ח. ברון, פינקלבראנד (כולם זכרונם לברכה, ורובם — קדושים מנרצחי הנאצים), וחברים נוספים, שעוד יסופר עליהם ועל מעשיהם המבורכים, ויבלח"א כותב השורות האלו, שמואל זימזון, המהנדס בנימין שיינזון (שלושתם עתה בארץ) ורבים אחרים.

״ברית קנאים״ (בר״ק)

הסתדרות הנוער ״ברית הקנאים״, שהיתה ידועה גם בשמה המקוצר בר״ק, פעלה בקרב הנוער היהודי בליטא החל משנת 1933, מתוך הזדהות עם המטרות הפוליטיות של מפלגת המדינה העברית (מדינתיים) ומתוך קשר ארגוני אתה.

בר״ק הוקמה בעקבות פילוג בבית״ר ובהצה״ר, שגורמיו הראשיים היו שלושה: היחס להסתדרות הציונית, מבנה ההנהגה ושיטות־החינוך. לא היו חלוקי־דעות בדבר מטרת־היסוד שחרתה התנועה על דגלה: הקמת המדינה העברית; אולם הדעות נחלקו לגבי התכנית שהועלתה אז בהצה״ר על עזיבת ההסתדרות הציונית, כדי לפעול בנפרד להשגת עצמאות לעם היהודי בארצו. דעתם של מייסדי מפלגת המדינתיים והסתדרות בר״ק היתה, שיש לקיים בכל התנאים את אחדותה של התנועה הציונית כלפי חוץ, שאין להרוס את המסגרת המשותפת של כל הגופים הציוניים, שאין לנטוש את ההסתדרות הציונית, יציר כפיו של הרצל. נקודה שניה שהיתה שנויה במחלוקת: המבנה הפנימי של התנועה, המגמה למתן סמכויות מיוחדות לראש־התנועה זאב ז׳בוטינסקי, מעל למוסדות הנבחרים. לגבי בעיותיו המיוחדות של הנוער נתגבשו גוונים שונים בענייני חינוך והגשמה. המיעוט התנגד לכך, שפעולותיה של תנועת־הנוער יכוונו אך ורק מלמעלה, ללא שיתוף מקיף של אנשי־השורה בהכרעות. ביחס לעתידם של הבר״קאים, אחרי עלותם לארץ־ישראל, היתה דעה, שאין להצטמצם בשרות בפלוגות־עבודה במשך שנה־שנתיים, אלא יש להקים נקודות־קבע.

משנתגלע הפילוג והוקמה תנועת־הנוער החדשה, היו בה בתחילה רק כמה מאות חברים, שעזבו את בית״ר. שם ההס־תדרות בזמן הראשון היה בית״ר א׳, ורק אחר־כך, משנפרדו הדרכים ונכשלו המאמצים לאיחוי הקרעים, ניתן לה השם ״ברית הקנאים״.

בר״ק החלה לפתח פעולה ארגונית, הסברתית וחינוכית, ותפסה תוך זמן קצר מקום בולט בין תנועות־הנוער היהודיות. במיפקד של בר״ק, שנערך לקראת הכנוס הארצי השני, באוק־טובר 1934, התפקדו 1200 בר״קאים ב־31 ערים ועיירות בליטא. במשך הזמן עלה מספר חברי התנועה ל־2000. הצעירים שהשתייכו לבר״ק, בעיקר בני נוער לומד, לא זו בלבד שקיבלו חינוך ציוני ועברי שלם, אלא הודרכו לקראת עליה לארץ־ישראל, להגשמה עצמית.

העבודה התרבותית בבר״ק התנהלה בעיקרה בעברית. חומר־ההדרכה, שנשלח על־ידי המפקדה הארצית, היה כולו בעברית. רוב החניכים, שהיו תלמידי בתי־ספר עבריים, ידעו ממילא עברית, ואילו הנותרים רכשו את השפה אם בשעורי־ערב ואם בדרכים אחרות. הקניית העברית היתה אחד מיסודות החינוך של בר״ק. הרצאות על אבות הציונות, על התנועות המשיחיות בעם היהודי, על הספרות העברית, על ההיסטוריה והגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, על צורות החיים בארץ ודרכי התפתחותה — באו להעמיק את התודעה הציונית של הנוער. במסגרת העבודה ההסברתית והתרבותית הוצאו שלושה כתבי־עת בעברית: 1) ״אל המטרה״, ירחון שהיה מיועד לכל חברי בר״ק; 2) ״הקבוצאי״, שנועד לספק חומר עיוני למדריכים; 3) ״באהלי בר״ק״, בטאון קן קובנה.

הוקדשה תשומת־לב לחינוך הגופני של הנוער ולשם כך קוימו תרגילי־התעמלות ותרגילי־סדר, טיולים ומחנות, אם בהיקף מקומי ואם בהיקף ארצי.

לשם הכשרת הנוער לעבודה בכלל, ולעבודה חקלאית בפרט, וכדי להקל על הסתגלותו לתנאי החיים בארץ־ישראל לאחר העליה, נוסדו על־ידי בר״ק נקודות־הכשרה במקומות שונים בליטא. בחלק מנקודות אלו עבדו החניכים עבודת־אדמה ובשאר עסקו בכל מיני מלאכות, לרבות חטיבת־עצים ושמירה. פלוגות־הכשרה של בר״ק היו קיימות בקובנה, ממל, שאוולי, וילקומיר, אליטא, קורשאן, ראסיין, יאנובה, שוואֶקשנה וז׳וסלי. מאות צעירים קיבלו שם הכשרה חלוצית.

כתנועת־נוער חלוצית, שהכינה את חבריה לעליה לארץ, היתה ״ברית הקנאים״ מיוצגת ב״משרד הארצישראלי״ וקיבלה אחוז מסויים ממיכסת הסרטיפיקאטים שנועדו לחלוצים מליטא.

עם הכיבוש הסובייטי פורק הארגון, כשאר הארגונים הציוניים.

חברי המפקדות הארציות של ״ברית הקנאים״, שעמדו בראש הפעולה של תנועת־נוער זו עד פרוץ מלחמת־העולם השניה, היו: חיים ברון הי״ד, שמואל זימזון, שלמה ליפץ, י. לוינזון, יצחק פיין הי״ד, אהרן קלאוס, צבי שוביץ׳ הי״ד, עוזר שור הי״ד.

"פאלקספארטיי"

בשעה שמדברים על ה"פאלקספארטיי" בליטא יש להבחין בין ארבע קבוצות נבדלות, הנושאות אותו שם עצמו. בראשית היתה הקבוצה הקטנה בשם "פאלקספארטיי", מיסודו של שמעון דובנוב, שהוקמה על־ידיו עוד בשנת 1906 ודגלה ברעיונותיו על אוטונומיה יהודית רחבה בגולה, כתחליף לממלכתיות יהודית וכמסגרת להתארגנות קהילתית בכל תפוצות ישראל. קבוצה זו כללה אינטליגנטים מעטים, בעיקר בפטרבורג, שנימנו על תלמידיו המובהקים של דובנוב. הם ראו חזות הכל בתכנית לאומית נרחבת ומקיפה. בעיות סוציאליות, יחסים בין קבוצות שונות בתוך העם עצמו — לא עניינו אותם הרבה, אף שלקבוצה זו נודע צביון רדיקאלי־דמוקראטי, בדומה ל"עמלנים" (ה"טרודוביקי"), הנציגים הפרלמנטאריים של העממיים (ה"נארודניקים") הרוסיים. מערבולת הפוליטיקה הכללית ברוסיה סחפה אותם אך במידה מועטה. בעיקר נתנו דעתם על אפשרויות חדשות לשלטון יהודי־עצמי במסגרת של רוסיה דמוקראטית. בשנות הריאקציה, אחרי התבוסה המוחלטת של מהפכת 1905, נשללה מקבוצה זו כל אפשרות לפעולה. היא נשארה נאמנה לתכניתה המקיפה והמפורטת על אוטונומיזם יהודי, ולא הספיק לה כוחה אלא כדי לדרבן את הצירים היהודים הספורים ב"דומה" הרוסית השלישית והרביעית ולתבוע מהם תקיפות־יתר בעמדתם, בניגוד לקבוצת מ. וינאוור, שהיה קשור ל"קאדטים" המתונים בראשותו של פ. נ. מילאקוב. בערים ובעיירות של תחום המושב ידעו מעט מאוד על ה"פאלקספארטיי" של דובנוב, אף שרעיונות היסוד שלו על אוטונומיה השפיעו על תכניותיהן של רוב המפלגות והקבוצות היהודיות. אפילו בשעה שה.ד. נומברג החל לחלום ולכתוב על פאלקיזם ופולקיסטים, בתקופה שבין ועידת צ'רנוביץ (בשנת 1908) לבין פרוץ מלחמת־העולם הראשונה — לא קשר את תכניתו על תנועה פולקיסטית עם ה"פאלקספארטיי" של דובנוב.

גלגול חדש של ה"פאלקספארטיי" הופיע בשנת 1917, אחרי מהפכת פברואר. בפטרבורג כבר היתה קיימת אז מעין התאגדות של סופרים ועסקנים בשדה התרבות, ההגירה והכלכלה, שהשתייכו בעבר למפלגות סוציאליסטיות, בחלקם התאכזבו מהשקפותיהם הקודמות ובחלקם שאפו לפעולה מיידית למען המוני העם היהודיים. הללו הקימו אז את ה"התאגדות הדמוקראטית". בשנת 1917, עם תנופתה המסחררת של מהפכת פברואר, התאחדה קבוצה זו עם ה"פאלקספארטיי" הישנה והסבילה. כנס היסוד של ה"פאלקספארטיי" המחודשת נערך במוסקבה בסוף יוני ותחילת יולי 1917. השתתפו בו נציגים מכמה ערים, ברובם אנשים בעלי עבר מהפכני, סופרים, פעילי־תרבות, ועסקנים שפעלו בארגונים שונים לעזרה הדדית. היו ביניהם גם כמה אינטליגנטים עממיים, חסרי נסיון פוליטי־ציבורי. קבוצה זו השקיעה עצמה תוך התלהבות רבה בעבודה הארגונית והתעמולתית. הסיכויים לגידול מהיר היו מצוינים. אולם בינתיים התקשרו עננים כבדים בשמי רוסיה — המהפכה הבולשביסטית באוקטובר. ה"פאלקספארטיי" עוד השתתפה באופן פעיל בבחירות לכנסיה היהודית הלאומית (באותם המקומות שביצוע הבחירות היה אפשרי), אבל כבר לא זכתה לחזות בכינוסה, כיוון שהבולשביקים לא התירו זאת. היו הישגים פעוטים בכמה פלכים מתחום המושב לשעבר (למשל, בפלך פולטאבה), אך במלחמת האזרחים והדיקטאטורה הצבאית הבולשביסטית נתבטלה תכניתה ונגוזו תקוותיה של ה"פאלקספארטיי".

ללא כל קשר למתרחש ברוסיה, ובמידה מסויימת עוד קודם להתחדשותה הרשמית של ה"פאלקספארטיי" בכנס האמור — התארגנה בפולין, במשטר הכיבוש של הגרמנים, ה"פאלקספארטיי" מיסודם של נוח פרילוצקי, ה.ד. נומברג ואחרים. בתקופת־הבראשית של פולין המחודשת זכתה מפלגה זו לשנות עליה מעטות, אבל בימים הבאים לא מילאה אלא תפקיד פעוט בלבד. על "גלגולה" זה של ה"פאלקספארטיי" בפולין לא ידובר כאן, כיוון שה"פאלקספארטיי" בליטא וגם בלטביה היתה מנותקת מה"פאלקספארטיי" בפולין. ולא עוד, אלא שבארצות הבלטיות (ואפילו בווילנה) לא היו מרוצים, בכמה שטחים, מהקו התכסיסי שנקט בו נוח פרילוצקי, מנהיג ה"פאלקספארטיי" בפולין.

ה"פאלקספארטיי" בלטביה הוקמה בשנת 1917, ואילו בליטא — רק ב־1921. בשתי הארצות שימשה מפלגה זו מעין המשך ל"פאלקספארטיי" שברוסיה והיו להן הרבה קווים משותפים. היה זה איגוד של:

א. עסקנים ציבוריים, שזמן רב ראו עצמם כבלתי־מפלגתיים.

ב. חוזרים מרוסיה, שהיו שם חברי ה"פאלקספארטיי" ושאפו להגשים את תכנית דובנוב בתנאים החדשים של המדינות הקטנות החדשות, תוך תיקונים ושינויים שהכניסו העסקנים־החוזרים מבין אנשי ס.ס., "סיימיסטים" ואפילו בונדאים.

ג. אינטליגנטים עממיים, שרחשו אהבה לאידיש, לפולקלור היהודי, לספרות היהודית ולהמוני העם בכלל.

ההתארגנות הרשמית של ה"פאלקספארטיי" בליטא התאחרה במקצת בשל נסיבות מוזרות, שבעצם היו צריכות לסייע ל"פאלקספארטיי" ומשום־מה הפריעו להתפתחותה. בשנים 1919—1921 שימשה ליטא ארץ־מעבר למספר סופרים יהודים ואישים ידועים, שנמלטו מרוסיה הסובייטית והשתקעו אחר־כך בברלין ובפאריס. רבים מהם היו חברים או אוהדים של ה"פאלקספארטיי" ברוסיה או אידישיסטים בלתי־מפלגתיים. מאחוריהם עמד הנסיון הקשה בפרשת האוטונומיה באוקראינה. הם היו מאוכזבים ממהפכת 1917, שניפצה את כל תקוותיהם, וברובם לא הרגישו את עצמם ב"בית" בליטא הקטנה. כשהחל להופיע בקובנה, בראשית אוגוסט 1921, העתון היומי ה"בלתי־מפלגתי־דמוקראטי" — "נייס", היה זה בעצם בטאון פולקיסטי, ומעל דפיו אף באה הקריאה המפורשת להקים "פאלקספארטיי" מאורגנת (באוקטובר). אולם העורך ד"ר מוקדוני וכמה מעוזריו לשעה ראו עצמם כעומדים מעל ל"זוטות" אלו. והסופר בן אדיר, שהיה ידוע כאדוק בעקרונות, לא ראה בכלל בעין יפה מפעל "זעיר־בורגני" מעין זה. ל"נייס" שהופיע בליטא הקטנה, היו יותר מדי עוזרים מפורסמים. העתון היה עשיר ביותר מבחינה ספרותית, ואילו מבחינה פובליציסטית ואינפורמאטיבית

היה דל וקרתני. אף על פי כן פירסמו דבריהם ב״נייס״ גם יודל מארק, חיים רפאלוביץ, אוריה קצנלנבוגן ואחרים, שאחר כך הצטרפו ל״פאלקספארטיי״. בעתון זה החל לכתוב באידיש גם עוזר פינקלשטיין, שהיה למנהיגה הפוליטי של המפלגה. רק בגלגולו השני — אחרי הפסקה של שנה לערך — היה ״נייס״ לבטאונה הרשמי של ה״פאלקספארטיי״. באותה תקופה היו עוזריו הראשיים של העתון: יוסף טשרניחוב, יודל מארק, ראובן וולסונק, חיים רפאלוביץ, האחים קולודני ואחרים.

ה״פאלקספארטיי״ התארגנה בנסיבות מוזרות. לעת ההיא כבר היו מגובשות ומאורגנות כל המפלגות הציוניות בליטא, וגם ה״אגודה״ האורתודוכסית. במערך זה היתה חסרה עדיין קבוצה ליגאלית, שתכלול בתוכה גם את האגף השמאלי ביותר אחרי ה״פאלקספארטיי״. בשביל ה״בונד״ כבר החלה אז, ב־1919, התקופה העגומה של היבלעותו בתוך הקומוניזם, וב־1921 לא נותר הימנו זכר בליטא, אפילו במקומות שהצטיינו במסורתם הבונדאית (כמו, למשל, באגודת פועלי המברשות בווילקובישק או באגודת פקידי בתי־המסחר בקובנה), ואילו מעמדם של הקומוניסטים היה בלתי־ליגאלי כמעט במשך כל שנות ליטא העצמאית (גם ״פועלי ציון״־שמאל היו בלתי־ליגאליים). נוצר איפוא מצב מוזר: ה״פאלקספארטיי״ היתה הקבוצה הליגאלית השמאלית ביותר (מבחינה רעיונית הרי ״צעירי ציון״ ו״צ.ס.״ היו צריכים להיחשב שמאליים יותר, אבל לא כך נקלט הדבר בתודעתם של יהודי ליטא). ה״פאלקספארטיי״ סבלה ממעמד משונה זה גם בימים שליטא נמצאה תחת שלטונם של הנוצרים הדמוקראטים. אולם סבלותיה החמירו בפרוץ המהפכה הפאשיס־טית בשלהי 1926. ה״פאלקספארטיי״, כקבוצה פוליטית, נקטה עמדה מוגדרת גם בבעיותיה הפוליטיות הכלליות של המדינה. היא נאבקה למען בחירות כלליות, ומצעה כלל במידה ניכרת את ההגנה על האינטרסים המדיניים והכלכליים של המוני העם. מאבק זה צריך היה להיפסק רשמית ולחלוטין עם המהפכה של סוף 1926 (בכמה שטחים הופרעה פעולה זו עוד קודם לכן). אולם גרועה מכך היתה צמידותה הבלתי־נורמאלית של ה״פאלקספארטיי״ אל השמאל: הקומוניסטים המטירו אש וגפרית, בעל־פה ואפילו בכרוזים בלתי־ליגאליים, על ה״פאלקס־פארטיי״, בעוד שזו לא יכלה לצאת כנגדם בגלוי, כיוון שכל נסיון כזה הושמץ על־ידיהם כ״מסירה״. בשנת 1923, למשל, חוללו הקומוניסטים סערה בשל מאמר בשם ה״קולטור־ליגה וגרוריה״, שיצא בקריאה לא לשתף פעולה עם אנשי השמאל בשום שטח תרבותי וחינוכי. מעמדם הבלתי־ליגאלי של הקומוניסטים שימש להם לעתים קרובות אמצעי־חסות נוח ביותר. אגב, מן הראוי לספר — כדי שלא לחזור עוד לעניין זה — כי הקומוניסטים שיגרו כמה מאנשיהם לרגל בשורות ה״פאלקספארטיי״, אבל הדבר לא נתגלה אלא כעבור שנים.

ה״פאלקספארטיי״ כיוונה את פעילותה כלפי שלוש קבוצות: האינטליגנציה היהודית־המקצועית, בעלי־המלאכה והחנוונים. בכל אופן, לקבוצות אלו פנו במתכוון ובאופן תכניתי־שיטתי. מספר ניכר של רופאים, במידה פחותה עורכי־דין, ומספר ניכר של אנשי מקצוע מדרגות נמוכות יותר היו פולקיסטים. זה גרם לכך, ש״אזע״ היתה כמעט כולה חברה פולקיסטית, ״אורט״ היה ל״פאלקספארטיי״ מבצר ונטל מכביד כאחד. גם מספר ניכר של פקידי בנקים היה קשור ל״פאלקספארטיי״.

מראשית צעדיה ועד לסיפוחה של ליטא על־ידי ברית־המועצות ניהלו הפולקיסטים ובעלי־המלאכה משחק אהבים ביניהם. לעתים היתה זאת אהבה לוהטת, ולעתים — אהבה אומללה. אך לעולם לא הגיעו הדברים לידי גירושין. ההתחלה היתה קשה למדי, כיוון שבעלי־המלאכה בליטא החלו להתארגן בצורה פרימיטיבית ביותר. בכמה עיירות התרכזה ההתארגנות סביב בתי־כנסת ו״קלויזים״. מנהיגיהם הראשונים של בעלי־המלאכה, שיצאו להם מוניטין בליטא כולה, אמנם היו אנשי ״עמך״ ומעורים בהמונים, אבל בכל זאת לא התעלו מעל לרמה של גבאים מהנוסח הישן, שהעדיפו את הדאגה לשמם ולכבודם על האינטרסים של בעלי־המלאכה. בשנים הראשונות לקיומה של ה״פאלקספארטיי״ בליטא נאלצו איפוא עסקניה לנהל פעולה הסברתית־חינוכית מעמיקה בין בעלי־המלאכה: כיצד לבצע בתוך האיגוד בחירות כשרות; איך להתנהג באסיפות; איך להגן על האינטרסים שלהם עצמם באסיפת הבנק העממי המקומי; איך לפקח על פעיליהם־שליחיהם וכדומה. ענינים אלה אינם כרוכים באידיאולוגיות מפלגתיות, אבל תנאים מוק־דמים הם להתארגנות יעילה. לא היתה כוונה לדחוק את רגלי הפרנסים המקומיים, אלא לחנכם מחדש. על אף התנגשויות תכופות עם עסקנים מסויימים, שנפלו בגורלם של עוזר פינקלשטיין ואישים אחרים מן ה״פאלקספארטיי״ בשנים הראשונות — שנתגלעו בימי הבחירות לסיים ולנציגויות אחרות — הרי ההתקשרות עם בעלי־המלאכה התהדקה משנה לשנה. התקשרות זו מצאה לה ביטוי סמלי בבחירתו של יודל מארק, התועמלן הראשי של ה״פאלקספארטיי״ בליטא, כנשיא־הכבוד של כנס בעלי־המלאכה הכל־ליטאי. ה״פאלקספארטיי״ נקטה מתוך הכרה בקו המדיני, שלפיו לא יזדהו בעלי־המלאכה עם המפלגה, אלא יהיו ״שותפים ידידותיים״ בלבד. אמנם, תכסיס זה הפחית את מספר הקולות שקיבלה ה״פאלקספארטיי״, אך בחשבון אחרון שירת את מטרתה העיקרית — לפתח בקרב בעלי־המלאכה את ההכרה באינטרסים המיוחדים שלהם ולהר־גילם לפעילות מדינית־ציבורית.

חמורים בהרבה היו הקשיים, שבהם נתקלה הפעולה בין החנוונים הזעירים. רק בקובנה — וגם כאן רק מאז 1926 — היתה לה ל״פאלקספארטיי״ השפעה על החנוונים המאורגנים. כשנוסד העתון ״פאלקסבלאט״, הצליחו מנהליו לקיים שותפות גלויה עם ארגון החנוונים הזעירים. אולם לא כל החנוונים הזעירים בקובנה היו קשורים או מיוצגים בארגון זה (בכל אופן — במידה קטנה בהרבה מאשר בעלי־המלאכה). בערי־השדה היה הקשר עם החנוונים הזעירים רופף ביותר. שם חסר היה בכלל הבסיס לאבחנה בין קבוצות שונות של חנוונים. אמנם, מבחינה כלכלית רב היה השוני, אבל מבחינה פסיכולוגית לא ניתן היה להבחין ביניהם. גם העניים ביותר — ואולי דווקא הם — לא הוכשרו עדיין להקמת מסגרת ציבורית, שבאמצעותה יוכלו להגן על עמדותיהם הכלכליות. עם זאת יש להדגיש: כל אותם ענינים כלכליים מובהקים, שמפלגות אחרות לא טיפלו בהם כמעט והניחום בידי ארגונים מיוחדים (איגוד הסוחרים, איגוד בעלי־הבתים וכדומה), היו כלולים תמיד בסדר־היום של כינוסיה ופעולותיה של ה״פאלקספארטיי״. יעריכו את ה״פאלקספארטיי״ כאשר יעריכו, אבל מפלגה זו בליטא, בכל הטרדות האפורות של ימות החול, היתה נאמנה לשליחותה: לארגן, לעודד, לשמור על האינטרסים של השכבות הרחבות

באוכלוסיה היהודית ולסייע להן במאבקן הן כלפי חוץ והן כלפי פנים.

סביב ה״פאלקספארטיי״ לא התגבשה תנועת נוער. במידה שנעשו נסיונות לארגן מועדוני ספורט, מקהלות, חוגי ספריות וכדומה — הרי כמעט תמיד נדבק אליהם העש הקומוניסטי, ורק במקרים נדירים היתה ניכרת שם השפעה ציונית. כך יצא שה״פאלקספארטיי״, בניגוד לרצונה, שימשה מעין שלט לזרמים אחרים זרים לה. למרבה הצער נמצאו כמה פולקיסטים שלא נרתעו מלמלא תפקיד זה של עלי תאנה, בעיקר מחמת תמימות מופלגת וטוב־לב מופרז. ב״פאלקספארטיי״ שבליטא הורגש במידה רבה היעדרה של אנוכיות מפלגתית. המפלגה לא ידעה להבליט את עצמה. לא היו לה חסידים נלהבים. אותה הקבוצה כללה אנשים שונים, שגם נמשכו לשטחים שונים. מהם ראו את העיקר באידיש ובכל הכרוך בתרבות אידיש, אחרים ראו את נקודת המוקד בהגנה על האינטרסים המדיניים והכלכליים של הציבור היהודי בכללותו או של קביצות מסויימות בתוכו. אולם בין עסקני המפלגה לא נמצא אף אחד שיראה את עיקר פעולתו בענינים המפלגתיים־הארגוניים הצרופים ושיהיה מסור להם בלב ובנפש. מלבד סיבות אובייקטיביות אחרות, שימשה גם עובדה זו סיבה לכך שהשפעתם של אישים מסויימים בתוך המפלגה היתה תמיד גדולה מהשפעתה של המפלגה עצמה.

ומשום שחסרה היתה אדיקות מפלגתית — ניצלה ה״פאלקס־פארטיי״ גם מפילוגים וקרעים. על אף חילוקי דעות גדולים וויכוחים נלהבים בתוך המפלגה, הרי כל עוד היה עוזר פינקל־שטיין בחיים — היה הוא השומר הנאמן של הדמוקראטיה הפנימית, בדאגו לכך שהמיעוט יקבל את החלטות הרוב, אף שלעתים לא־נדירות נשאר הוא עצמו במיעוט. אידיאולוגיה אחידה־מוחלטת לא היתה קיימת בשביל חברי המפלגה. למשל: היו כאלה שנטו לתורת המטריאליזם ההיסטורי, בעוד שרוב החברים היו כרוכים אחרי הדמוקרטיה. בחוגי ה״פאלקספארטיי״ היו מרבים שיחה על המעלות הטובות הגנוזות בדמוקראטיה. אנגליה היתה דוגמה רחוקה, אבל ארץ כדניה שימשה דוגמה מוחשית למשטר דמוקראטי ההולם את תנאי ליטא. דמוקראטיה של ממש, המעניקה זכויות נרחבות ליחיד וגם לקבוצות ולאומים — זה היה יסוד ה״אני מאמין״ של עוזר פינקלשטיין, מתתיהו סולובייצ׳יק (האחרון — אדם עדין, הוגה מעמיק ונחבא אל הכלים) ויתר המנהיגים המדיניים של המפלגה. בכל הפגישות והדיונים עם מנהיגי ה״הליאודינינקאי״ (הפולקיסטים הלי־טאים) עסקו תמיד מנהיגי ה״פאלקספארטיי״ בהרבצת תורת הדמוקראטיה: צאו וראו כיצד מתנהלים הענינים בדניה, בנורבגיה, בצ׳כוסלובקיה, באסטוניה! אולם מחוץ לשני העס־קנים האמורים ומחוץ לאוריה קצנלנבוגן, שקיים תמיד קשרים הדוקים עם עסקני תרבות ליטאיים, ומלבד ד״ר וולסונק, ששקד אף הוא על יחסים אלה — לא היה לפולקיסטים שום מגע ומשא עם החוגים הדמוקראטיים מבין הליטאים, פרט לעסקני המועצות העירוניות המקומיות, שטיפחו יחסים עם העסקנים הליטאיים המקומיים. ואילו בערי־השדה היו יחסים חבריים קרובים עם הליטאים בגדר תופעה נדירה. יוצא איפוא שמחוץ לכמה מאנשי הציבור בקובנה עצמה היו אנשי ה״פאלקספארטיי״ במידה רבה מבודדים מן הפולקיסטים הליטאיים, ואין צריך לומר שלא היו קיימים כל יחסים שהם עם הנוצרים־הדמוקראטים ועם קבוצות ימניות אחרות. במאבקה למען זכויות היהודים נקטה ה״פאלקספארטיי״ בקו של דרישות בלתי־פשרניות ושל התגו־ננות תקיפה וגאה. לעתים קרובות הצליחו להגשים קו זה הודות להשפעתו הרבה של עוזר פינקלשטיין על חבריו הצעירים מהסיעה היהודית בסיים הליטאי. אגב, בבחירות הכלליות הלכו הפולקיסטים יחד עם רוב המפלגות היהודיות (מחוץ למקרה אחד, בשנת 1922, כשהפולקיסטים ניהלו מסע בחירות עצמאי, למרות ידיעתם שאין בכוחם להעביר צירים משלהם). בשעת הבחירות לסיים השני הלכו היהודים יחד עם הרוסים והגרמנים ברשימת מיעוטים משותפת. בבחירות ההן עזרה ה״פאלקס־פארטיי״ ללכד את היהדות הליטאית כלפי חוץ.

היו גם חילוקי דעות ברורים מאוד ביחס לציונות. מבין עסקני הפולקיסטים, הקרוב באמת לארץ־ישראל היה יוסף טשרניחוב, אם כי דווקא בחלקו נפלו ההתנגשויות החמורות ביותר עם הציונים. בשאלת ההשתתפות בסוכנות היהודית שררו אז דעות שונות. משום כך יצא, שבהסכמת ה״פאלקספארטיי״ הצביעה סיעת בעלי־המלאכה באסיפה הלאומית למען שיגור נציג רשמי של יהודי ליטא לסוכנות, ואילו ה״פאלקספארטיי״ כשלעצמה נמנעה מהצבעה. טענת הפולקיסטים במקרה זה היתה מבוססת על הנחה דמוקראטית: מוכנים הם להשתתף בליגה דמוקראטית למען ארץ־ישראל, אבל אינם יכולים להש־תתף בסוכנות, הבנויה, בחלקה הבלתי־ציוני, על יסודות פלוטוקראטיים, בלתי־דמוקראטיים. כל זה היה בנובמבר 1923. כעבור חצי שנה, בוועידה שהתקיימה בשווייץ, חל פילוג בשאלת ההשתתפות בסוכנות. ש. דובנוב, לאצקי־ברתולדי וישראל אפרויקין הצטרפו לסוכנות, ואילו נציגי המפלגות המאורגנות ממזרח־אירופה — ה.ד. נומברג, צמח שבד, עוזר פינקלשטיין ויוסף טשרניחוב, לא ראו אפשרות להצטרף לסוכנות. גרם לכך — היחס לאידיש. במהלך המשא ומתן מסביב לסוכנות השתדלו הפולקיסטים להחליש במידת־מה את מעמדה הייחודי של העברית בארץ־ישראל, לפעול להשגת מעמד־מה גם לאידיש או לנסח את היחס לעברית בצורה שתשאיר מקום כחודו של מחט לזכויותיה של האידיש. בזאת לא הצליחו. היו שוויתרו על אידיש מתוך חשיבותה של הסוכנות, והיו שלא יכלו לוותר (על הענין מסופר כאן באריכות־מה, כיוון שבכלל לא ידוע עליו ברבים). בתחרות היום־יומית עם בית־הספר העברי היה הקו התכסיסי של ה״פאלקספארטיי״ להבדיל בין העבריות לבין הציונות, דבר שכידוע לא היה בגדר האפשרי. יש גם לציין, כי הסיסמה ״דאאיקייט״ (״כאנ׳יות״. כלומר: ״כאן מקומנו״) והקריאות ״אנו נשארים כאן״ היו מופנות בעיקר כלפי חוץ, כלפי הרוב הליטאי, שהשתוקק להיפטר מהמיעוט היהודי. הפולקיסטים לא התעלמו מחולשותיו של הציבור היהודי בליטא. התערערותה המתמדת של הכלכלה היהודית בארץ זו היתה תופעה בולטת. על כן היתה ההגירה היהודית קרובה ללבם, אלא שהם העריכו בפסימיות יתירה את האפשרויות של הגירה גדולה לארץ־ישראל וחששו לפסיכוזה שעלולה להיווצר מההר־גשה של קיום זמני ושל ״ישיבה על המזוודות״, מה שיביא להזנחת המאבק לזכויות האזרח ולשינוי־ערכין כלכלי במקומות שבהם ישבו. כיהודים דמוקראטים — היינו, כאופטימיסטים כפולים — לא הבחינו אז ברשעות הגויים ובזוועה המקופלת בה (וכאן הערה: בלילות הנדודים של שנות ההשמדה היה כותב שורות אלה מעלה בזכרונו אותה סיסמה של ״דאאיקייט״ מתוך סיוטי אימים והרהורי חרטה כוססים: ואולי באמת ניספה

מישהו בשל היותו ספוג ברעיון ה"דאאיקייט" ? וה"הרגעה" יכולה לבוא אך מתוך הרהור שני: נו, ואנשי ה"דארטן" (ה"שם") הציונים — מדוע הם ברובם המכריע נשארו "דאאיקע" ולא הצילו עצמם ? כנראה, שלא נקודות מפלגתיות הן המכריעות בגורלו של אדם).

הפולקיסטים היו, אם מותר להתבטא כך, אוטונומיסטים צרופים. הלא האוטונומיזם היה יסוד כה חשוב במצעם המפלגתי. היה איפוא טבעי, שהם שיתפו פעולה, ללא הפסק, עם הרוב הציוני בכל מוסדות האוטונומיה כל עוד זו נתקיימה, וממש עד לגסיסתה. שיתוף פעולה זה, דרכו לא תמיד היתה סוגה בשושנים. הדבר היה תלוי הרבה ביחסים אישיים עם אלה שעמדו בראש המיניסטריון לעניני היהודים ובראש ה"נאציונאל־ראט". ה"פאלקספארטיי" לא היתה מאושרת ביותר מקיומו של מיניסטר יהודי בליטא. אך כיוון שזו היתה עובדה קיימת מראשית היווסד המדינה, הרי באבדן עמדה זו היה משום הפסד ומהלומה גלויה. משום כך נמנעו מגילויי התנגדות כלפי המיניסטר היהודי. אולם היחסים עם המיניסטר, ד"ר סולובייצ'יק, לא היו נלבבים ביותר. תמיד נשמעו כנגדו טענות, בעיקר בשל העדפתו ענינים ציוניים על ענינים מקומיים. בחשאי התעורר החשש, שהוא עצמו אין לו אמונה יתירה במשרתו ובענין האוטונומיה בכלל. לאחר שעזב את משרתו עוד גדלה ב"פאלקספארטיי" אי־שביעות־הרצון מד"ר יוליוס ברוצקוס — המיניסטר החדש, אם כי מבחינה אישית היה אדם חביב ונעים־הליכות. בסולו־בייצ'יק הציוני תלו את הקולר, שהפקידו משרה זו בידי אדם, שבתוך־תוכו לא היה קשור עם ליטא וגם לא שמע את שפתה. כשהנוצרים־הדמוקראטים הפכו את הקערה על פיה ומינו למיניסטר יהודי את פרידמן, המתנכר והלא־יוצלח, השתתפו, כמובן, הפולקיסטים באופן פעיל במסע המחאות נגדו, אבל הם ראו בכך תוצאה מהמדיניות המוטעית בנוגע למיניסטריון היהודי בכללו ולאישיותו של המיניסטר בפרט. טובים מאלה לאין ערוך היו קשרי הפולקיסטים עם הציונים בתוך ה"נאציונאל־ראט", ובשל זאת בלבד ששמשון רוזנבוים, הנשיא, היה אמן־הפשרה (אפילו נתעלם מן העמדה החיובית־העקרונית כלפי ה"נאצ־יונאל־ראט").

ה"פאלקספארטיי" לא היתה מרוצה משתי ועידות הקהילות, ביחוד מהשניה, והסיבה לכך היתה, כי בשל בחירת נציגי ועידות הקהילות על־ידי ועדי הקהילות נוצר מצב שלמקומות־ישוב קטנים היתה דעה מכרעת יותר משהגיע להם.* כן היו הרבנים מיוצגים במספר שעלה בהרבה על משקלם של ה"אגודה" וה"מזרחי" בקיבוץ היהודי בליטא. עוד בשנת 1921, ממש מראשית היווסדה, הופיעה ה"פאלקספארטיי" בסיסמה של "אסיפה לאומית יהודית". באוגוסט 1923 היה חג לפולקיסטים: במושב ה"נאציונאל־ראט" הוחלט לבטל את ועידות הקהילות ולהכריז על בחירות לאסיפה הלאומית. כעבור שלושה חדשים, התכנסה בפעם הראשונה בגולה — האסיפה הלאומית היהודית, היחידה בעולם, על יסוד בחירות דמוקראטיות! היתה זו בלי ספק גולת־הכותרת בדברי ימיה הקצרים של האוטונומיה היהודית בליטא, אם כי באופק המדיני כבר התקשרו עננים מבשרי סערה. אחת הנקודות העיקריות היתה שאלת בית־הספר.

ה"פאלקספארטיי" נאבקה למען בית־ספר אחיד, שיהיה שייך למסגרת האוטונומיה, במקום בית־ספר של זרמים (עמדה שיש לה נקודות־מגע רבות עם אותה בעיה עצמה במדינת ישראל). נקודה זו עמדה במרכזה של תעמולת הבחירות הפולקיסטית. האסיפה הלאומית עשתה כמה צעדים בכיוון זה. בקבלה את העיקרון, שכל בתי־הספר עומדים ברשותה של המועצה הלאומית; שכל בתי־הספר שאינם משתייכים לכל זרם שהוא יעמדו בפיקוחה הישיר של המועצה הלאומית; וכי בבתי־הספר העבריים ילמדו מינימום של אידיש ובבתי־הספר האידישאים — מינימום של עברית. אולם פשרות אלו אף הן לא הוגשמו הלכה למעשה.

ה"פאלקספארטיי" היתה עסוקה למעלה ראש בענייני הנציגות היהודית במוסדות השלטון העירוני המקומי. בשטח זה היתה ל"פאלקספארטיי" נציגות חזקה, תודות לעסקנים מקומיים בעלי מרץ כגון ד"ר ה. לנדוי, לייב טודס ואוריה קצנלנבוגן מפוניבז', ד"ר קנטורוביץ משאוולי, בן־ציון גולדברג מווילקומיר, י.ל. שמולובסקי מראסיין ועוד. חבל שאין אפשרות לציין שמות נוספים של עוסקים בצרכי ציבור באמונה, שכולם ניספו על קידוש השם, מחוץ לאלה שהיגרו מליטא.

לא בכל מקום בליטא התבלטה במידה שווה השפעתה של ה"פאלקספארטיי" ואפילו במסגרת כוחותיה המצומצמים למדי. ביחוד היתה המפלגה חלשה בליטא הסובאלקאית, ובאופן יחסי היתה פעילותה ניכרת באזורים המזרחיים (וילקומיר, אוטיאן) יותר מאשר במערביים. פעילותה של ה"פאלקספארטיי" היתה ניכרת ביחוד במקומות הגדולים יותר, ואילו בהרבה עיירות קטנות כמעט שלא היתה לה אחיזה.

המהפכה בדצמבר 1926 חוללה, כאמור, משבר בכל פעילותה של ה"פאלקספארטיי". מאז התרכזו עסקני המפלגה בעבודה מקומית, במוסדות השלטון העירוני שסמכויותיו קוצצו, וביחוד בעבודה מעשית בשטח העזרה העצמית הכלכלית, ב"אורט", ב"אזע" וב"חברה להשכלה", שנוסדה ב־1926, באותה תקופה קצרה שבה עוד שרר בליטא משטר דמוקראטי ממשי. כיושב־ראש "החברה להשכלה" כיהן ד"ר מנדל סודארסקי. עסקן צנוע זה, אשר פעל ללא ליאות, היה במשך הזמן לדמות המרכזית של הפולקיסטים בשנות השלושים. בפברואר 1930 החל להופיע העתון היומי "פאלקסבלאט" שהוכרז כבלתי־מפלגתי, אך היה פולקיסטי למעשה. עם התקרבות מלחמת־העולם השניה הת־רופפה יותר ויותר המסגרת הארגונית המפלגתית של ה"פאלקס־פארטיי", שנתקיימה אז כקבוצה של עסקנים חברים לדעה, בלי משמעת מפלגתית מחייבת. ביחס לשנות השלושים יהיה אולי נכון יותר לדבר על פעילותם של סתם אידישיסטים, פולקיסטים, או של יסודות מפלגתיים־למחצה בעלי נטיה דמוקראטית — מאשר על "פאלקספארטיי" כמפלגה פוליטית מאורגנת.

אחת הפעולות האחרונות של ה"פאלקספארטיי" היתה ההחלטה שנתקבלה בשנת 1933, לאחר שהיטלר עלה לשלטון, לפעול ולעורר בכל עוז את מסע החירום נגד גרמניה ההיטלרית, למרות ההפרעות מצד הממשלה הליטאית וחלק מהסוחרים. מובן מאליו, כי נצחונו של היטלר בגרמניה הנחית מכה איומה לכל תפיסת עולמה של "הפאלקספארטיי". כן נקטה מפלגה זו עמדה נגד חוזה ה"טראנספר" עם גרמניה ההיטלרית. בשנות ה"חזית העממית" בליטא נמצאו בין הפולקיסטים כאלה שנטו שמאלה. ערב השואה היתה זו תקופה של מבוכה ואנדרלמוסיה,

---

* שיטת הבחירות לוועידת הקהילות השניה הקטינה בהרבה את השפעתו של גורם זה — המערכת.

ללא יצירה חיובית, ללא מנהיגות רוחנית. השיפור המועט במצב הכלכלי שחל במחצית השניה של שנות השלושים לא הלם את אבדן הדרך בשטח הרוחני, כאילו באמת ניבא הלב לפורענות המתרגשת לבוא. אמנם ידעו כי פאשיזם והיטלריזם פירושם מלחמה, אך לא ידעו כי לגבי יהודי ליטא וכן לגבי היהודים של אירופה המזרחית כולה — פירושה כליון גמור.

קשה באמת לכתוב היום על ה״פאלקספארטיי״, אשר בשעתה שימשה מצבר של אופטימיות אמיצה — שלדאבון הלב לא היתה מבוססת ביותר — ושל מאבק בלתי־פוסק למען זכויות יהודיות ולמען הרמת קרנו ומעמדו של איש העם היהודי.

בהיסטוריה הארוכה של מלחמות־אנוש ובמאמציו המרובים של עמנו להתערות ולהכות שורש בארצות מגוריו היתה זו פרשה קטנה, אבל פרשה רבת־גוונים ורבת־תקווה.

(מאידיש: ר. חסמן)

"אגודת ישראל"

בהיווסד "אגודת ישראל" בקאטוביץ בשנת תרנ"ב נצטרפו אליה כמעט כל החרדים בליטא וביחוד הרבנים וראשי הישיבות שלא השתייכו לתנועת ה"מזרחי". באופן רשמי נוסד אז בקובנה סניף "אגודת ישראל", שבראשו עמדו ר' שמעון מרקל ור' דוד לוין. אך דברים מעשיים לא נעשו, בצפיה שבקרוב תתקיים הכנסיה הגדולה אשר תקבע את דרכי העבודה.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה והגירוש של היהודים מליטא נשתתק כל הענין. אחרי המלחמה ואחרי הצהרת בלפור החלו ראשי ה"אגודה" בלונדון ובארץ־ישראל להראות סימני חיים, בעמדם על דרישותיה המינימאליות של "אגודת ישראל" שיהא גם לה חלק בבנין הארץ ובעליית חבריה. אולם מיד פתחה העתונות הציונית בכל העולם במסע־התקפה על "אגודת ישראל", אשר בטרם הספיקה להתארגן כבר יצא שמה לשמצה. זה גרם לכך, שכאשר התארגנו הצעירים האגודאים בווילנה עוד לפני כיבושה על־ידי הפולנים הם נמנעו מלצאת בגלוי בשם "אגודת ישראל" וקראו לעצמם "צעירי ישראל". המארגנים הראשונים היו ר' יצחק שמואלו־ביץ, יצחק קופילוביץ, מובשוביץ, ישראל קרומר, ר' שמואל שרשבסקי ועוד אחדים. בבואם לקובנה נספחו אליהם עסקנים נוספים וביחוד חיזק את ידיהם אאמו"ר הרב ר' יוסף־לייב בלוך מטאלז ובניו ותלמידיו לקחו חלק פעיל בעבודתם.

עיקר פעילותם של "צעירי ישראל" התרכז בשטח החינוך. הם הם שהקימו את מוסדות "יבנה" ואת הסמינר למורים "יבנה". כן הוציאו שבועון בשם "אידישער לעבן" וגם עסקו בעבודה פוליטית בבחירות לסיים, לעיריות ול"נאציו־נאל־ראט", אך כיוון שרינו אחריהם כי הם אגודאים מוסווים הם שוב בחרו להם שם אחר וקראו לרשימתם בשם "אחדות".

בינתיים חזרו לקובנה ר' שמעון מרקל ור' דוד לוין עם חותמת ה"אגודה" אשר בידם, מבלי לעשות דברים ממשיים לגיבושו של ארגון "אגודת ישראל" בליטא. אולם אם בליטא עצמה לא באה ה"אגודה" לידי ביטוי גלוי, לקחו גדולי התורה בליטא חלק פעיל במנגנון "אגודת ישראל" הכללית. בשנת תר"פ התקיימה בפרסבורג אסיפה מכינה לכנסיה הגדולה הראשונה של ה"אגודה" והשתתפו בה ראשי הישיבות מליטא, הגרי"ל בלוך, הרב ר' יוסף ש. כהנימן ועוד. גם בכנסיה הגדולה הראשונה שהתקיימה בשנת תרפ"ג השתתפו מראשי הישיבות — אחי הרב ר' אברהם־יצחק בלוך וגיסו הרב ר' ח. מ. קאטץ מטאלז, הרב ר' משה־מרדכי אפשטיין מסלאבודקה, הרב ר' יוסף ש. כהנימן מפוניבז' ועוד מגדולי הרבנים. בכנסיה הגדולה השניה בשנת תרפ"ט השתתפו ראשי הישיבות רמ"מ אפשטיין, רי"ש כהנימן, ר' אברהם־יצחק בלוך וגיסו הרב ר' אברהם־מרדכי וסלר ועוד.

בתקופה ההיא כבר התחילו להווסד סניפים של "אגודת ישראל" בערים שונות בליטא — בטאלז, בקאלם ועוד, אך לא תפסו מקום של אגודה ארצית.

בשנת תרצ"ב החל זרם של עליה מליטא לארץ־ישראל וכבר היו לה לתנועת החינוך "יבנה" חניכים רבים, אבל לא היתה להם כל אפשרות לעליה כי לא ניתנו אז סרטיפיקטים אלא לאלה שהשתייכו להסתדרות הציונית ושילמו לקרנות הציוניות. נוכחנו לדעת, כי אין לנו דרך אחרת אלא להתארגן ב"אגודה" עולמית ויחד אתה להיאבק למען זכויותיה של ה"אגודה" בליטא.

התנועה החלה בטאלז ביזמתם של גיסי הרב ר' חיים־מרדכי קאטץ, הרב פנחס הלפן, מנהל הגימנסיה "יבנה" מר ש. שוחט,* מר יואל־דב זקס (מי שהיה אחר־כך עורך העתון "אידישער לעבן") וכותב שורות אלה. ראשית עבודתנו היתה לייסד קיבוצי הכשרה לחניכי מוסדות "יבנה", ואם כי לא היו עדיין שום סיכויים לקבל סרטיפיקטים קראנו לאלה שהיו תמימי דעים אתנו לצאת לקיבוצי הכשרה בשם "אגודת ישראל", וכשיגמרו את חוק הכשרתם נראה איך לכלכל עלייתם, אם אף בדרך בלתי ליגאלית בדומה לשיטה שנקטו בה אז הרביזיוניסטים. מיד חכרנו אחוזה ליד העיירה קאלם ופתחנו שם קיבוץ הכשרה. לאחר מכן פתחנו קיבוץ הכשרה לצעירות בטאלז וכן קיבוצים בשאוולי ובממל.

האספה המייסדת התקיימה בשנת תרצ"ב בשאוולי ואחרי משא־ומתן הוחלט לקרוא לאגודה זו בשם "צעירי אגודת ישראל". שכן אם גם הוחלט שאגודה זו תקבל עליה את כל החובות והסמכויות של "אגודת ישראל", הרי בכל זאת, כדי שלא לבייש את ותיקי ה"אגודה" ושלא לדחותם ממשמרתם, השארנו להם את השם "אגודת ישראל". הם גם גילו אהדה להסתדרות החדשה, שהבטיחה פעילות ומרץ ואף חידשה את הופעת השבועון "אידישער לעבן".

אל אגודה זו הצטרפו כמעט כל עסקני "צעירי ישראל" לשעבר וכנשיאה נבחר כותב שורות אלה, כסגנו — מר דוד איציקוביץ, מנהל "אגודת הרבנים" בליטא, וכיו"ר הוועד הפועל — הרב חיים־מרדכי קאטץ.

"צעירי אגודת ישראל" גילו פעילות רבה במפעל קרן הישוב, בחינוך "יבנה" ובכל שטחי העבודה הפוליטית. הם הוציאו חוברות הסברה שונות להפצת רעיון "אגודת ישראל" ופעלו להקמת קיבוצי הכשרה נוספים ולאיפשור עלייתם של חבריהם.

זמן קצר אחרי היווסד קיבוצי ההכשרה של "צעירי אגודת ישראל" בליטא קיבלה "אגודת ישראל" זכות לשישה אחוזים מהמספר הכללי של הסרטיפיקטים. מאז השתתפו באי־כח צא"י במשרד העליה בקובנה, ובעזרת הסרטיפיקטים שנפלו בחלקם העלו בדרכים שונות את חברי הקיבוצים לארץ־ישראל, להשתתף בבנין הארץ וללחום את מלחמתה.

בשנת תרצ"ח התקיים בשאוולי הכינוס השני של "צעירי אגודת ישראל" בהשתתפותם של עשרות רבנים קשישים, מהם גדולים ומפורסמים, והכינוס הפך הפגנה גדולה למען

---

* ש. שוחט שימש מנהל הגימנסיה במשך כחדשיים אחרי שהד"ר יצחק־רפאל הלוי עציון (הולצברג), שהיה מנהל הגימנסיה במשך כעשר שנים, עזב את ליטא ועלה לארץ־ישראל — המערכת.

"אגודת ישראל". השתתפו בכינוס זה גם ראשי ה"אגודה" העולמית יצחק ברויאר ז"ל והרב ד"ר שלמה אהרמן.

בשנת תרצ"ו השתתף כותב שורות אלה בכנסיה המכינה לכנסיה הגדולה השלישית במריאנבאד, בתור בא־כוח "צעירי אגודת ישראל" בליטא יחד עם הרב ר' מ. רבינוביץ משאט.

בשנת תרצ"ז השתתפו בכנסיה הגדולה מלבד ראשי הישיבות ורבנים גדולים גם גיסי הרב ח. מ. קאטץ ור' שמואל שרשבסקי, בתור באי־כח מרכז "צעירי אגודת ישראל" בליטא.

יש לציין, כי במשך הזמן משנת תרצ"ג ועד שנת ת"ש עלו לארץ־ישראל כמאתיים חלוצי ה"אגודה", אשר הוכשרו בקיבוצי ההכשרה של צא"י בליטא, ומהם לקחו חלק במאבקי ההתגוננות נגד התוקפנות הערבית ופעלו במסירות למען בנין הארץ.

"אגודת ישראל" בליטא, כמו מרכז "יבנה", התענינו גם בהפצת הדיבור העברי והשתמשו בטקסיהם בדגל הכחול־לבן, שכן סיסמתה של ה"אגודה" בליטא היתה ללחום רק נגד הדברים שהם בניגוד להשקפתה, אבל לא נגד דברים נכונים כשלעצמם, אף שאחרים דוגלים בהם בדרך מנוגדת להשקפת העולם החרדית.

סיסמתנו היתה שכל דבר טוב שייך לנו, אף שאחרים הרימוהו על נס, ונקבל את האמת ממי שאמרו. אדרבה, בזה יכולנו לרכוש את דעת־הקהל לצדנו בהיות מאבקנו רק נגד הדברים שהם בניגוד למסורת. מובן מאליו שבענייני בחירות היו "צעירי אגודת ישראל" משתתפים ופעילים בכל המובנים ודוגלים בשם "אגודת ישראל".

"אידישער לעבן", הבטאון של אגו"י, התקיים עד כיבוש ליטא על־ידי הרוסים, ופרט מעניין הוא שהופיע כשבוע אחרי שכל העיתונים היהודיים, מחוץ ל"פאלקססטימע", שהפך לבטאונם של הקומוניסטים, נסגרו על־ידי הממשלה. בזה נסתם הגולל על כל החיים הציבוריים שהיו מפכים בליטא, מחוץ לישיבות, אשר המשיכו את מאבק קיומם בתנאים האכזריים של השלטון הסובייטי עד שעלה הכורת הנאצי על יהדות ליטא.

מרדכי אלישיב (פרידמן)

תנועת "החלוץ" בליטא

א

אין כוונתו של המאמר הזה לגולל יריעה היסטורית מפורטת של תנועת "החלוץ" בליטא על כל שלביה, אלא רק לתאר בקוויה העיקריים את התפתחותה של תנועה מופלאה זאת בליטא בין שתי מלחמות העולם, התנועה שהקיפה רבבות ומאות אלפים מטובי הנוער היהודי בארצות הגולה ונתנה טעם ותוכן לחייהם. הם הם שהניחו את היסודות לארץ־ישראל החדשה, העובדת, ובמסירותם, בהקרבת עצמם, בנאמנותם לעם ולארץ ובאידיאליזם שפעם בלבותיהם קירבו את תקומת מדינת־ישראל.

*

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, על סף המהפכה הרוסית וערב קומן לתחיה של מדינות רבות וחדשות באירופה המזרחית והמרכזית, קמה תנועת "החלוץ", ואם גם השם לא היה חדש (כי עוד בימי העליה השניה קיים היה ארגון בשם זה בארצות־הברית), הרי התוכן היה אחר לגמרי.

נוכח הקרבנות העצומים, שהקריב העם היהודי בימי מלחמת־העולם הראשונה, ונוכח ההתעוררות לעצמאות לאומית שקמה אז בין עמי מזרח אירופה ומרכזה, שהיו מדוכאים במשך דורות על־ידי רוסיה ואוסטריה, נתחזקה בקרב המוני העם ובעיקר בקרב הנוער התנועה הציונית והציפיה הנסערת למפנה יסודי בתולדות עמנו עם גמר המלחמה. והציפיה הזאת לא הכזיבה, כפי שהוכיח גידולה העצום של התנועה הציונית ברוסיה עם פרוץ מהפכת פברואר 1917 ועם מתן הצהרת בלפור ב־2 בנובמבר 1917, שעוררה תקווה והתלהבות לאין־גבול בקרב המוני עמנו בתפוצותיהם.

לאור התקוה לעליה מהירה וגדולה לארץ־ישראל התרחבה גם תנועת "החלוץ", שעד שנת 1916 מנתה רק חברים מעטים שיצאו להכשרה חקלאית במושבות היהודיות באוקראינה או באחוזות של יהודים בליטא ובארצות אחרות.

בוועידה השניה של "צעירי ציון", שהתקיימה בחודש מאי 1917 בפטרוגראד (כעת לנינגראד), ניתן האות להקמתו של "החלוץ" שיעבור לפני המחנה העולה לארץ־ישראל, ובמנהיגותו של יוסף טרומפלדור קיבלה התנועה את ממדיה הנרחבים, אשר הטביעו את חותמם על המוני הנוער היהודי הציוני ברוסיה המשוחררת, ששאף לבנות בארץ את חייו המחודשים של העם היהודי לא רק על יסודות לאומיים, כי אם גם על יסודות חברתיים חדשים לאור האידיאלים הנעלים של המהפכה הרוסית הגדולה, שהפכה במשך הזמן לגורם חשוב גם בתהליך הפרודוקטיביזאציה של הנוער היהודי בעיירות הגולה.

ב

הדי הנעשה ברוסיה הגיעו גם לליטא ערב קום ליטא העצמאית, בשנת 1918, ובעיקר הושפע הנוער היהודי בליטא על־ידי הצעירים שחזרו אז לליטא מרוסיה הסובייטית או שעברו דרך ליטא כשפניהם לארץ־ישראל.

עוד בשנת 1919 התארגנו בליטא, שכללה אז מלבד ליטא הקובנאית גם חלק של פלך סובאלק לשעבר, שלוש הקבוצות הראשונות של "החלוץ" והן: "אחדות" בסובאלק, "חרות" בווירבאלן ו"אחוה" בקובנה ומאריאמפול, שחבריהן התחילו להתכונן במרץ לעלייתם ארצה ויצאו להכשרה חקלאית לאחוזות של יהודים וגם למשקי האכרים הליטאים, ובראשית שנת 1920 עלו ארצה, אחרי ששתי הקבוצות הראשונות התאחדו לאחת.

כבר בשנת 1919 מנתה תנועת "החלוץ" בליטא מאות רבות של חברים, ובסתיו שנת 1919 התקיימה ועידת "החלוץ" הראשונה בקובנה, שבה השתתפו גם באי־כוח "החלוץ" מווילנה, אשר במשך תקופה קצרה השתייכה לליטא, עד שנכבשה שוב על־ידי הפולנים.

תפקידים רבים עמדו בפני התנועה החדשה, שהקיפה מלבד חברי "החלוץ" גם הרבה בני נוער מבין תלמידי בתי־הספר, אשר התארגנו במסגרת "החלוץ הצעיר". בין מארגניו יצוינו הח"ח שלמה קורטון, פסח רבינוביץ, דוד רודנר, דוד ויטנשטין — כולם אתנו בארץ, וכן הח' ז. שטרייכמן ז"ל ואחרים.

תחילה עמדה בפני "החלוץ" שאלת ארגון העבודה לחבריו, שצריכה היתה להכשיר אותם לעבודה גופנית ובמיוחד לעבודה חקלאית, שבה ראו רובם המכריע של חברי "החלוץ" את עתידם בארץ. אך האפשרויות היו מועטות. קבוצות חברים עבדו במשקי אכרים ליטאיים ובאחוזות של יהודים וליטאים, ולבסוף גם אצל אכרים גרמנים בחבל ממל (שנקרא בפי החלוצים "הגליל"). נתארגנו קבוצות של חוטבי־עצים ביערות בחורף, שחיו בתנאים קשים מאוד. קמו קבוצות של "פועלים שחורים" בערים, שקיבלו על עצמם כל עבודה שהיא, אך לרוב היו החברים והחברות חוזרים אחרי עונת הקיץ לבתיהם, לאותו ההווי שעזבוהו ושכבר היה להם לזרא. ואז קמו בערים הגדולות "בתי החלוץ", שבהם חיו חברי "החלוץ" חיים משותפים גם בחורף והתקיימו על עבודתם, ובאופן כזה גם נבחנו סגולותיהם הנפשיות לסבל ולחיי שיתוף.

כדי לפתור את בעיית התעסוקה קמו בעזרת מוסדות שונים (וביניהם ה"נאציונאל־ראט" היהודי, "אורט", הג'וינט ועוד) גם מפעלים עצמאיים של "החלוץ" על יסודות קואופרטיביים, כמו הנגריות בקובנה ובשאולי (הנגריה "עבודה" בקובנה החזיקה מעמד שנים רבות עד שגם היא עברה לידיים פרטיות), בתי־חרושת קטנים לסוכריות בפרא̤ן ובשאולי, מתפרות לחברות ועוד. אך כל זה לא הספיק, וביחוד אחרי שנסגרו בשנת 1921 שערי העליה לארץ, והחלוצים הוכרחו לחכות שנים לעלייתם. אז קם הרעיון של משק חלוצי חקלאי עצמאי, שעליו עוד ידובר להלן.

בד בבד התנהלה הפעולה החינוכית והתרבותית בין המוני החברים. הראשונים היו כולם בעלי הכרה לאומית וחינוך ציוני מעמיק, שדרכם היתה ברורה לפניהם. אולם עם זרם ההמונים לתנועה, שבאו אליה מתוך דחיפה נפשית, ללא הכנה רוחנית מספקת, ללא השקפת עולם ברורה ומבוססת, היה צורך בעבודה חינוכית מעמיקה למען הכשירם להגשמת המטרה הנעלה שעמדה בפניהם, למען חשל את כוח רצונם שיהיו מוכנים לעמוד בפני כל קשיי חייהם בעתיד ולא יטשו את המערכה.

שתי הפעולות גם יחד דרשו אמצעים כספיים רבים וגם כוחות

הדרכה מעולים. ואכן, נמצאו הכוחות וגם האמצעים, כי לבות יהודי ליטא, למרות התנגדות רבים מהם ל״גזילת״ בנם או בתם על-ידי ״החלוץ״, פעמו באהבה ובהבנה רבה לתנועה החדשה, והם נענו מתוך נדיבות-לב רבה לדרישותיה.

גם רבים ממנהיגי התנועה הציונית הכללית בליטא, בהם אמידים ובעלי הון, הושיטו ל״החלוץ״ את מלוא עזרתם החמרית והרוחנית, אם גם התנועה בכללה התנכרה לא במעט ל״החלוץ״.

בתקופה ההיא — 1920—24 — שנות האביב של ליטא העצמאית, פרחה גם האוטונומיה היהודית בליטא. קיימים היו המיניסטריון לענייני היהודים בראשותו של הד״ר מ. סולובייצ׳יק (סוליאלי) ז״ל; ה״נאציונאל-ראט״ (ועד הארץ) בראשותו של הד״ר ש. רוזנבוים ז״ל כנשיא, והח׳ ל. גרפונקל — החי אתנו בארץ — כסגנו; ועדי קהילות ומוסדות אחרים.

בתקופת ההתעוררות הלאומית הכבירה קמה גם רשת של בתי-ספר עממיים, ובעיקר גימנסיות עבריות, שבראשן עמדו אנשי-רוח דגולים, ציונים מסורים, בחלקם מיוצאי רוסיה וליטא ובחלקם מיוצאי האינטליגנציה היהודית הלאומית מגרמניה, שחיפשו לעצמם שדה-פעולה בעם היהודי ועז היה חפצם להתלכד עם יהדות אירופה המזרחית. ביניהם היו פרופ׳ משה שוואבה ז״ל, ד״ר משה קלוואורי ז״ל, ד״ר צמח פלדשטיין ז״ל, ד״ר יהושע פרידמן ז״ל, ד״ר יעקב רבינסון, ד״ר י. מהלמן ואחרים, ובהשפעתם הם ובהשפעת המורים, שהיו מסורים בלב ונפש לחינוכו הלאומי והציוני של הדור הצעיר המתחנך על ידיהם, ושהיוו בעיירות ליטא את הכוח המארגן והתרבותי, גדלה גם השפעתו של ״החלוץ״ בין כתלי בתי-הספר, וגם של תנועות נוער חלוציות אחרות כגון הצופים, שמהם קם ״השומר הצעיר״ ועוד.

בראש תנועת ״החלוץ״ עמדו בשנים ההן פרופ׳ מ. שוואבה ז״ל (גם רעייתו יהודית ז״ל עזרה הרבה על ידו) והח׳ דוד כהן, שהיה לאחר מכן ממניחי היסוד של תנועת ״הנוער העובד״ בארץ, ועמהם הח״ח דב גזית (זיסלה) ז״ל, פרופ׳ י. גרוסמן ז״ל, יהודה אדר ז״ל, שמואל גן ז״ל, פסח הורביץ, יצחק גולדנברג, אלתר זס, פסח ליפובצקי ז״ל ואחרים.

מבין מנהיגי הציונים בליטא עזרו הרבה ל״החלוץ״ ד״ר י. רבינסון, ד״ר ד. שווארץ ז״ל, ד״ר א. לאפין ז״ל, הח׳ משה כהן ז״ל ועוד, ומבין הסופרים והעתונאים — ד״ר י. אלישיב (״בעל מחשבות״) ז״ל, נתן גורן (גרינבלאט) ז״ל, ראובן רובינשטיין ז״ל, עורך העתון הציוני ״די אידישע שטימע״, ועוד רבים וטובים, שראו ב״החלוץ״ את הגשמת חלומות נעוריהם, הגשמת הציונות האמיתית.

אולם את עיקר התמיכה הרוחנית והמוסרית מצא ״החלוץ״ בשורות המפלגה ״צעירי ציון״, המאוחדת בתחילה, ובשתי המפלגות של ארץ-ישראל העובדת שקמו אחרי פילוגה — ה״התאחדות״ והמפלגה הציונית-סוציאליסטית (צ.ס.), שבראשן עמדו הח״ח ל. גרפונקל, ז. טראוב ז״ל ואחרים — מנהיגי ה״התאחדות״, והח״ח י. א. בראלי (ברודני) ז״ל, א. חרמוני (בילוגולובסקי) ז״ל, אפרים גרינברג ז״ל, שמואל אלישיב (פרידמן) ז״ל, עזריאל ולק ז״ל, א. זברסקי ז״ל, כותב שורות אלה ואחרים — מראשי תנועת צ.ס. גם רוב המורים בליטא השתייכו לתנועות אלה וללא עזרתם המסורה לא היה ״החלוץ״ בליטא מגיע אל מה שהגיע.

מן הראוי להזכיר כאן גם את הרופאים היקרים — ד״ר א. אלקס ז״ל וד״ר ב. ברגר ז״ל, שהוציאו את נשמתם במחנות ריכוז — הראשון בדאכאו והשני בוורקוטה, במרחקי רוסיה הסובייטית. משך שנים רבות הושיטו את עזרתם הרפואית לחברי ״החלוץ״ ובדקו אותם לפני עלייתם ארצה שלא-על-מנת-לקבל-פרס. יהא זכרם ברוך!

ג

באותן שנים לבש עור וגידים גם רעיון המשק החלוצי-חקלאי העצמי. הצורך במקום-הכשרה קבוע מצד אחד והשפעתם של ארץ-ישראל ושליחיה, שביקרו אז בליטא (שלמה לביא ז״ל, זאב לוינזון ז״ל, פסח ליפובצקי ז״ל), מצד שני, החישו את הגשמת הדבר. תודות למאמציו של הח׳ ש. דייטש ז״ל, שנפטר בארץ, ובהנהלתו המקצועית, קם ליד קיידאן באחוזה ״פאַלאדנוגי״ המשק החלוצי העצמאי ״כיבוש״. במשך שנות קיומו (עד שנת 1924) עברו דרכו מאות חברים וחברות של ״החלוץ״, שהתמחו בו בעבודות חקלאיות שונות וחיו בו חיים חלוציים מלאים על כל התלאות והחדוה שהיו מנת חלקם. משק זה היווה את גרעין ההכשרה החלוצית וגאוות התנועה כולה היתה עליו, אך הוא לא האריך שנים מפאת קשיים תקציביים, ובעיקר מפאת נגישות הממשלה הליטאית, שהביטה בעין רעה על משק יהודי על אדמות ממשלתיות, שנועדו לחלוקה בין האכרים הליטאים חסרי הקרקע, בהתאם למדיניות האנטי-יהודית החדשה. בשנת 1924 הקיץ הקץ על המשק והחלוצים נאלצו לעזבו (״גירוש פאַלאדנוגי״). במקום משק זה קם לתחיה משק חלוצי עצמאי חדש בשם הישן ״כיבוש״ ליד וירבאלן, על גבול גרמניה, שנקנה מבעל-אחוזה ליטאי ונרשם על שמותיהם של ארבעה ציונים ידועים בקובנה והם: משולם וולף, ד״ר ד. שווארץ, ד״ר א. לאפין ומר וינדזוברג, בעזרתו הפעילה של ד״ר י. רבינסון.

גם משק זה לא יכול היה לפתור את כל בעיות ״החלוץ״, שכן כושר קליטתו היה מוגבל ל־40—50 חברים וחברות. המשק התנהל על-ידי מומחים גרמנים. בתחילה שימש כמנהל האגרונום ב. כפולר ז״ל, שהקדים לעלות ארצה, אך המשק עמד תחת פיקוחו הישיר של מרכז ״החלוץ״ והיה ללב התנועה, בעיקר אחרי שכמעט כל הקואופרטיבים בערים התפרקו בשל התחלפותם של החברים, בשל חוסר הון חוזר ובשל אי-רצונם של חברי ״החלוץ״ לעסוק בענייני חשבונות ומסחר, שנמסרו תמיד לידי אחרים.

באותו זמן קם והתפתח גליל ממל כמקום מרכזי להכשרתם החקלאית של חברי ״החלוץ״ במשקי האכרים הגרמנים. החברים עבדו במשקים בימי החורף. למען הקל על עבודתם ועל ארגונם הוקם בעיר ממל על-ידי ציוני העיר, בראשותו של המהנדס רובין ז״ל, ״בית החלוץ״, ששימש מרכז רוחני לכל ציוני הסביבה וכמקום כינוסיהם של החברים בגליל ממל.

המשק העצמאי ״כיבוש״ החזיק מעמד כ־10 שנים, אך כשנלאו החוגים הציוניים לשאת את גרעונותיו הכספיים ולטפל בו הוא הוחכר לבעל-אחוזה יהודי, ובכך נסתם הגולל על משק חלוצי עצמאי בליטא והיעדרו הורגש מאוד בתנועה החלוצית הליטאית בשנים הבאות.

חלק גדול מחברי ״החלוץ״ עלו בינתיים לארץ וביניהם גם ד״ר מ. שוואבה ודוד כהן וחברים מרכזיים אחרים. במקומם

נבחרו למרכז "החלוץ" הח"ח אברהם גלר, ז. טראוב ז"ל, מ. אלישיב (פרידמן), שרה בלומברג, ש. שלמון, אברהם כץ, ויקטור אדלר ז"ל ואחרים. באותה תקופה, בשנת 1924, הגיעה מהארץ גם קבוצת השליחים הראשונה — הח' בת־שבע חייקין ז"ל מיגור, והח' אהרן פרידמן מעין־חרוד — לפעולה בין הנוער העובד, אך שניהם לא נשארו זמן רב בליטא. הח' שמעון קושניר עבר מטעם הקק"ל את כל ערי ליטא ועיירותיה והביא להן את דבר ארץ־ישראל, והח' תנחום ז"ל מדגניה א' התיישב ב"כיבוש" כדי להדריך את חברי "החלוץ" ולהכינם לחייהם העתידים בארץ — שניהם נשארו בליטא כשנה ובעזבם חלפו שנים עד ששוב זכה "החלוץ" הליטאי לשליחים מהארץ.

שוב נפסקה העליה לארץ. מתי־מספר עלו, אבל רובם המכריע נדון לשבת ולהמתין שנים עד שהגיע תור עלייתם, ובינתיים נשרו רבים מבין אלף חברי "החלוץ", שכן הם לא יכלו לעמוד בפני הקשיים הרבים שנערמו בפניהם. כדי לפתור חלקית את שאלת ארגונם של החברים — הוקמו מחדש קיבו־צים עירוניים, ומחוסר ברירה הוכר גם הסניף המקומי כדרגה א' של הכשרה חלוצית, בעיקר לימות החורף, עת היתה נפסקת העבודה החקלאית ברוב מקומות ההכשרה (אגב, החלוצים קנו להם שם טוב בעבודה ועמדו יפה בהתחרות המקצועית לא רק עם הפועלים הליטאיים, אלא גם עם הגרמנים בגליל ממל). מצב זה נמשך עד שנת 1929, עם חלוף המשבר הגדול שפקד את ארץ־ישראל בשנים 1926-28. טיפין טיפין התחילה העליה לזרום לארץ. הברירה היתה קשה וחמורה מאוד. בוועידות השנתיות של "החלוץ" היו "שבעה נקיים" בוועדות־העלייה בודקים כל מועמד ומועמדת לעליה בכל חומרת הדין, ולא מעטים היו שלא אושרו לעליה כחלוצים. המשרד הארצי־ישראלי — שבראשו עמדו הח"ח ש. אלישיב, א. גרינברג, ז. טראוב ואחרים ובמועצתו השתתפו נציגי המפלגות הציו־ניות — לא העניק סרטיפיקאט למי שלא אושר על־ידי מרכז "החלוץ" וועידתו. כל סרטיפיקאט היה בבחינת נכס והשתמשו בתחבולות מתחבולות שונות כדי להגדיל את מספר העולים על סרטיפיקאט אחד. אחת הדרכים היתה נשואין פיקטיביים, ורבים מבין רבני ליטא הציוניים, אנשי "המזרחי", ערכו בלב שלם את הנשואין מסוג זה.

באותן השנים הוטלו על התנועה גם הגבלות רבות מצד הממשלה הליטאית הפאשיסטית, שתפסה את השלטון בשלהי שנת 1926 ואשר חשדה בחברי "החלוץ" כי הם קומוניסטים. הוגבל חופש הפעולה של "החלוץ", נאסרו האסיפות הכלליות, נסגרה המפלגה צ.ס. שנאלצה להמשיך בפעולותיה במסווה של חברה לתרבות ע"ש נחמן סירקין, וכדומה. כל זה הכביד מאוד על פעולתו של "החלוץ".

בשנת 1926 יצאו להכשרה גם ראשוני בוגרי תנועת "השומר הצעיר" (שני הראשונים היו הפרופסור א. פרק מרחובות והח' ראובן בלומזון מבית־זרע). בהתחלה היו קבוצות הכשרה מעורבות של חברי "החלוץ" ו"השומר הצעיר", אך ברבות הימים, כשגדל מספר השומרים הבוגרים בקבוצות, רבו גם החיכוכים ביניהם לבין יתר החברים, שהירבו למתוח ביקורת על ארגונם המיוחד של חברי "השומר הצעיר", על עבודתם התרבותית הנפרדת ועל התיחדותם והיותם קשורים להנהגתם הם. בפרוס שנת 1928 התחילו חברי "השומר הצעיר" לצאת להכשרה בקבוצות נפרדות, ובאותה שנה גם עלה ארצה הגרעין הראשון של "השומר הצעיר" הליטאי שהתחיל את עבודתו בארץ בבנימינה בייבוש ביצות־כברה, אחר־כך עבר לפתח־תקוה ולבסוף התאחד בשנת 1934 עם קבוצת בית־זרע בעמק הירדן.

תנועת "החלוץ" בליטא עמדה כל הימים בקשר עם התנועה העולמית של "החלוץ". אף על פי שמרכזה היה בוורשה, ובין ליטא לפולין לא היו יחסים דיפלומטיים, הרי בכל זאת נתקבלו בליטא עתונים וחוזרים מפולין והתנועה הליטאית היתה חלק בלתי נפרד של תנועת "החלוץ" העולמית. בשנת 1927 גם השתתפה התנועה הליטאית בוועידת "החלוץ" העולמית בדאנציג ויוצגה שם על־ידי כותב שורות אלה, וכן הש־תתפה בוועידות הבאות.

יש להעלות על נס את מסירותם של מאות החברים והחברות שאושרו לעליה ונמצאו בהכשרה בתנאים קשים — אפילו ב"כיבוש" — במשך שנים אחדות וחיכו בסבלנות לעלייתם, בהישארם נאמנים לתנועה. טרם נמצאה עט־סופר שתתאר נאמנה את ההווי הזה המיוחד במינו, שבו היו מהולים שמחה וצער, חדוות־יצירה ותלאות החיים, תוחלת ממושכת ותקוה ובטחון בחיים מאושרים על אדמת המולדת. המפנה לטובה החל בסוף שנת 1928 ובשנת 1929, עם גמר המשבר בארץ. בקיץ 1928 ביקר בליטא הסופר ש. צמח, ואחריו הגיע לביקור ממושך הח' יהושע מנוח מדגניה א', שהשאיר אחריו בירושה את ריקוד ה"רונדו" המסורתי, השתתף בכינוסי "החלוץ", ביקר בקבוצות ההכשרה ועודד את החברים הנמקים בתוחלתם.

גם בארץ הבינו את חשיבות פעולתם של שליחי התנועה בחו"ל, ולליטא נשלח אז לתקופה של שנתיים הח' פנחס רשיש מגבעת השלושה, שהכניס רוח חדשה בתנועת "החלוץ" הליטאי. ההצלחה האירה לו פנים גם בזה שבתקופתו התחילה שוב עליה ראויה לשמה. מאורעות־הדמים של שנת 1929 לא רק שלא הרתיעו אלא שדירבנו עוד יותר את החברים וכל נאמני "החלוץ" עלו ארצה.

התנועה שוב גדלה ונתרחבה ומנתה למעלה מאלף חברים מאורגנים. קמו מחדש הקיבוצים העירוניים, כמו קיבוץ "גשר" בקובנה, התרחבה ההכשרה בגליל ממל, ובליטא עצמה חודשה פעולת "החלוץ הצעיר" וקמו עוד תנועות נוער חלוציות, כמו "גורדוניה", ש"החלוץ" הכללי שימש להן הסתדרות־גג משו־תפת. רבו הסניפים וגם תכפו ביקורי שליחים מהארץ. אחרי הח' פ. רשיש, שחזר וביקר בליטא כעבור שנים מספר, בא הח' י. מהרש"ק ז"ל מאשדות־יעקב, אחריו הח' דוברומיל מגבעת־ברנר ואחריהם הח"ח שלמה רוגולר מגבעת־ברנר, אלתר זס מתל־יוסף ועוד. גם אל שאר תנועות הנוער בליטא שוגרו שליחים מן הארץ, כמו ברל כצנלסון בשנת 1930, דוד בן־גוריון ואחרים. בהשפעת השליחים התרחבה התנועה לרוחב ולעומק, וגם העליה התנהלה, אם כי בגבולות מצומצמים ובדרכים שונות, אך ללא הפסקה. גלים גדולים הגיעו לארץ בשנים 1932-4 וגם לאחר מכן. החלוצים הליטאים, שפנו תחילה לעין־חרוד ולתל־יוסף, היוו את החלק המכריע או הניכר בקיבוצים רבים ושונים — בגבעת־ברנר, דפנה, אפיקים ועוד. חברי "השומר הצעיר" התרכזו מלבד בבית־זרע גם בקיבוץ עמיר, ברמת־השופט, בכפר מסאריק ועוד. החלוצים הליטאים זכו להוקרה בכל מחנה ארץ־ישראל העובדת.

בליטא רבו ידידי "החלוץ" בכל שכבות העם. הוקמה אגודה

מיוחדת לעזרת "החלוץ", שבין הפעילות בתוכה היו הגב׳ סוניה פרידמן ז"ל והגב׳ ד"ר פניה פלדשטיין ז"ל. אף בין חוגי הציונים הכלליים לא מעטים היו האנשים שתמכו בהתלהבות רבה ב"החלוץ", הן במובן פוליטי, כמו ד"ר י. רבינסון, והן במובן חמרי כשנענו לכל פניה כספית בחפץ לב, כמו ד"ר אבא לאפין ז"ל, אבא ידידיה ז"ל, מר זלינגר ז"ל, דוד אילגובסקי ז"ל ועוד רבים וטובים.

בשנות המאורעות 9-1936 פחתה במקצת העליה, ורבים לא זכו לעלות ארצה. בשנת 1939 פרצה מלחמת־העולם השניה והגבולות נסגרו. בשנים 40-1938 הגיעו לליטא חלוצים רבים משטח וילנה, שנמסרה על־ידי הרוסים לליטא, ולעלייתם דאגו בראש ובראשונה. אחר־כך פרצה מלחמת רוסיה־גרמניה, ליטא נכבשה על־ידי קלגסי היטלר, רוב רובה של יהדות ליטא המפוארת הושמד ואתה רבים ויקרים מבני הנוער היהודי, אשר לא זכו להגיע לארץ כיסופיהם וחלומותיהם, ששמה נישא על שפתותיהם בלכתם לקראת המוות.

תהיינה השורות האלה זכרון־עד לכל אלה שחלמו, שאפו ולא זכו...

יהיו הקבוצות והיחידים שנשתרשו בארץ מצבה חיה לתנועה רבת־פעלים זו — לתנועת "החלוץ" בליטא!

ד

תנועת "החלוץ" בליטא היתה בלתי־מפלגתית, או יותר נכון — על־מפלגתית, ועם זאת היה אופי מיוחד ל"החלוץ" הליטאי. עוד מתחילת התגבשותו היוו ב"החלוץ" הליטאי הנערים העובדים את רובו המכריע, בניגוד לתנועות "החלוץ" בארצות אחרות ובניגוד לתנועות חלוציות אחרות, שבהן גדול היה גם אחוז הנוער הלומד. לכן בא לידי ביטוי ב"החלוץ" הליטאי, מראשית פעולתו, גם האספקט הסוציאלי. את המעבר לחיי העבודה ראו חלוצי ליטא לא רק כאמצעי, כדרך להשתתפותם בבנין הארץ, אלא הם ראו בעבודה את יסוד החיים, וב"החלוץ" ראו לא רק את "העובר לפני המחנה" בבנין הארץ, אלא גם את סולל הדרכים למשטר חברתי חדש, מושתת על יסודות עבודה, חירות ושוויון. גישה זאת תבעה גם דרכי הגשמה אחרות ואותן ראו בקבוצה, שהיתה צריכה להיות לא רק אבן־בוחן לחבר באשר לסגולותיו לחיי שיתוף ולעבודה קולקטיבית, אלא גם דוגמת החיים העתידים של העולים בארץ.

כבר בשנת 1921 נשמעו קולות, כי ל"החלוץ" יכולים להצטרף רק אלה הרואים כמטרתם היחידה בחיים בארץ את הקבוצה או הקיבוץ, ולא את היחיד, וכי בארץ ישנה רק דרך אחת — זו של הקבוצה, ולא של מושב־העובדים או של פועל בודד בעיר או בכפר.

גדולה היתה השפעתו של "גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור" על "החלוץ" הליטאי בשנותיו הראשונות, וזאת בעיקר בתוקף העובדה שראשוני החלוצים אשר עלו ארצה הצטרפו לגדוד והשליחים הראשונים שהופיעו בליטא אף הם באו מן הגדוד.

במובן זה הגיעו חומרות התקנות ב"החלוץ" הליטאי עד לידי קנאות, וכך נמשכו הדברים עד המשבר הגדול ב"גדוד העבודה". המשבר והפילוג ב"גדוד העבודה" השפיעו מאוד על עמדתו של "החלוץ" הליטאי והביאו לידי התפכחותם של רבים מחבריו, שנוכחו לדעת שאי־אפשר להתמסר רק לצורת־חיים אחת ויחידה בארץ־ישראל ושאין להיבדל מכלל תנועת העבודה בארץ. גם ההתפתחות בארץ הביאה לידי הכרה, שהקיבוץ והקבוצה אינן צורות־החיים היחידות של הפועל בארץ, ושעם כל חשיבותן הרבה בחיי הפרט והכלל קיימים גם מושב־עובדים, גם מושבה, גם עיר והתעשיה שלה.

משבר זה, שחל בעת ובעונה אחת עם המשבר הכללי בארץ ועם הפסקת העליה, השפעתו היתה גדולה וקשה על "החלוץ" הליטאי. המצב דרש מכל חבר וחבר מירב המסירות, ואז עזבו רבים את התנועה, בעיקר אלה שבאו אליה לא מתוך הכרה עמוקה. אולם המשבר גם הוכיח, שהדרך היחידה בהכשרת "החלוץ" בחו"ל היא קבוצת ההכשרה והקיבוץ העירוני, וכי המשק החלוצי העצמאי הוא מגדלור לכל התנועה, מקור לא־אכזב של התלהבות, של גיאות חלוצית, של נאמנות ומסירות נפש, כפי שהוכיחו חברי "כיבוש", אשר למרות הכל המתינו שנים על שנים לעלייתם.

ולבסוף, מן הראוי להעלות בזה את זכרו של עוד מוסד אחר, שרב היה ערכו לתפתחותה של תנועת "החלוץ" בליטא — הלא הוא "בית הילדים" מיסודו של הד"ר ז. ליהמן ז"ל, שריכז בין כתליו מאות נערים ונערות, בחלקם הגדול יתומי מלחמה וילדים עזובים הן ממחנה "החלוץ" והן ממחנה הנוער השמאלי האנטי־ציוני, וחינך אותם ברוח של סובלנות הדדית ושל הגשמה עצמית (באותה רוח המשיך גם ממלא מקומו של הד"ר ז. ליהמן, הד"ר ה. לובינסקי ז"ל, אחרי שהראשון עלה בשנת 1926 עם ראשוני חניכיו לארץ). עד היום חי בלבי זכרון ערבי־השבתות ב"בית הילדים", כשישבו בצוותא חניכי שני הזרמים ושרו לסירוגין את שיריהם. סביב מוסד זה התרכזו טובי המדריכים והמחנכים של התנועה החלוצית והצופית בליטא, וכן של הצד שכנגד, השמאל, ועובדה היא שכל הילדים חניכי התנועות הציוניות עלו ארצה, וחלק ניכר מחניכי השמאל פנו לבירוביג׳אן.

"בית הילדים" בקובנה היה גם הוא מגדלור בתנועה החלוצית בליטא, והמשכו בארץ היה "כפר הנוער בן־שמן", שבהנהלתו של הד"ר ז. ליהמן התמיד באותה המסורת קרוב לארבעים שנה ושמו הלך תמיד לפניו כשהוא משמש דוגמה להרבה מוסדות ילדים ונוער, שקמו בעקבותיו בארץ.

דוד כהן

עם החלוצים בליטא

(לעילוי זכרו של ראובן רובינשטיין)

מלחמת־העולם הראשונה מצאתני בנובהארודוק — עיר יהודית טיפוסית ברוסיה הלבנה. אלפי נימים קשרוני לעיר זאת, שבאחד מכפריה — סלבודקה — עמדה עריסת ילדותי. גדלתי בתוך בית הצמוד לטחנת־מים, החכורה בידי הסב, יהודי רחב גרם, ההולך כמו על חבל בין ה„פריץ" הפולני בעל הטחנה לבין האכרים שאדמתם זיבורית והם חיים חיי־רעב ונזקקים לעבודה שבטחנת־הקמח ובהובלת השקים המלאים קמח, דגן וחיטה, לעיר.

סבא זה הוציאני מצפרני היאוש בימי נעורי לאחר מהפכת 1905, כשאני לא יודע לאן והאיך לשאת על כתפי את 14 אביבי, והוא, הסבא בעל הנסיון, אספני אל ביתו ואל עבודת טחנת־המים. מבלי משים קרבני אל ראש ישיבת המוסר הנובהארודוקית, שהיה בעל דברים והשפעה, ובימי הבדידות ולבטי הנפש שפע עלי אהבה, אמונה תמה ואימה גדולה מסוד המוות וככה הביאני להסתופף בצילה של הישיבה, שמאות נערים, בחורים ו„פרושים" ישבו בה על התורה והתעמקו בדרך המוסר, ואני לומד ומתייחד שעות על שעות ב„בקתת ההתבודדות" שבתוך היער, אשר סבא הקים בשביל בעלי המוסר. בעיר זו הלך לבי אחרי מעט החסידים והם מפשוטי העם, החיים מתוך אחוה עילאה ולילות השבת עוברים עליהם ללא שינה כמעט, מתוך קדושה ושמחה רבה, „אומרים" ניגוניהם המלאים ערגה וכיסופים ומספרים מתוך דבקות על מעשים ודברי תורתו של הרבי, הלא הוא נכדו של בעל „יסוד ושורש העבודה" היושב בסלונים.

לאחר גלגולים רבים בישיבת וולוז'ין, שנות לימוד ורעב בווילנה, שבתי אל העיר נובהארודוק, מתרועע שם עם בני הנעורים, מקנה ידיעת השפה העברית לילדי בתי־הספר ומתמסר לעבודה ציונית, והנה פרצה מלחמת־העולם הראשונה, ובעוד אני תוהה אם להשאר במקום, או לנדוד למרחקים, מתלקחת החזית הגרמנית־רוסית ומתקרבת. בעיני ראיתי את נסיגת הרוסים, כשגדודי קוזאקים עוצרים לשעות את פרשי הגרמנים ותוך כדי התחפרות ונסיגה עושים הם שמות ביהודים וברכושם.

בשורת החלוץ

נתונים היינו במשטר של חזית קדמית. ואם כי שמחנו על שיצאנו מאפילת המשטר הצארי, הרי למדנו להכיר את החיה הטורפת שבגרמני על אף הצורה התרבותית החיצונית. אזכור מקרה אחד שזעזע באכזריותו את כל התושבים.

יהודי אחד, בא בשנים, היה מהלך בכפרים והיה קונה מצרכי מזון, על אף האיסור הרשמי לקנות בכפרים בלי רשיון מיוחד. יהודי זה נתפס על־ידי המשטרה הצבאית הגרמנית כשבאמתחתו כמה ביצים. נקשר היהודי בידיו כשקצה החבל בידי פרש גרמני שהריץ את סוסו והיהודי נרדף ומוכה על־ידי פרש שני לאורך עשרה קילומטרים. בעינינו ראינו גם את אכזריותם ה„תרבותית" של הגרמנים ביחסם לשבויי המלחמה שהיו במחנה והם רעבים ונופלים ממש מרגליהם, ועל האוכלוסיה, הרעבה אף היא, נאסר להגיש לשבויים אפילו קליפה של תפוח־אדמה,

ולרעבים וגוססים אלה היו עורכים יום יום שעה של מוסיקה — חובה!

שמח ורחב הלב לפגישה עם כמה יהודים מגרמניה ששירתו בצבא הגרמני והם נושאים בלבם ובנפשם את הערגה לציון. זכור לטובה הקצין אורקין, והוא רופא עיניים מהולל. קצין זה לא הסתיר את יהדותו בחברת הקצינים הגרמנים והוא נשלח בכוונה לחזית ונפל. הכרנו אז גם את החייל ד"ר בירם, שישב אתנו בחיפה, שהיה בא לחופש מהחזית הקדמית כשספר התנ"ך בכיסו. הם היו המקשרים אותנו עם העולם היהודי הנתון לשלטון הגרמנים. ושמענו אז על ראשיתה של תנועת „החלוץ", וללא כל קשר עם ארגון כלשהו החלו תלמידי בית־הספר להתלכד וקראו לעצמם „החלוץ הצעיר". יהודי אחד מבני העיר העמיד לרשותנו כברת אדמה והיו הילדים עודרים, שותלים, שרים ורואים בעיניהם את ארץ־ישראל הקרובה והרחוקה.

ובשורת „החלוץ" שבווילנה רננה את הלב, ובתום המלחמה הגעתי עם הצבא הליטאי לווילנה והצטרפתי לשורות „החלוץ". בשנת 1919 נשלחנו כצירים לוועידה של „החלוץ" בליטא שהתקיימה בקובנה.

החלוץ הליטאי

בטרם הכרנו את „החלוץ" הליטאי שמענו עליו והילה של זיו עטרה את ראשו: החלוצים בליטא מדברים עברית ארצישראלית (בהברה הספרדית), הם עובדים עבודת אדמה ממש, מתהלכים ביניהם דוקטורים מגרמניה שאף הם חלוצים, וקבוצה ראשונה שהיא עידית שבעידית כבר יצאה בדרכה לארץ־ישראל. המשלחת שלנו, שבאה מווילנה לוועידה בקובנה, חרדה ושמחה לקראת הפגישה עם חלוצים אלה. והנה אנחנו בוועידה. קסמה לנו העברית השוטפת שבפי החלוצים צירי הוועידה, עברית בהברה ספרדית. הדברים היו פשוטים וברורים. סיפרו על העבודה בקבוצות ההכשרה, העובדים באחוזות של יהודים הגאים על עבודת החלוצים העולים בזריזותם ובמסירותם על הפועלים הליטאים. הם לא התאוננו על תנאי העבודה. הם תבעו שני דברים: פעולה תרבותית ועליה. אנחנו, הבאים מווילנה, הכנסנו ניב חדש לא רק בצורת הדיבור אלא אף בתוכן. דיברנו על הכרה פועלית, מלחמת מעמדות ועוד. המשיג על דברינו היה הד"ר משה שוואבה, שהוא ואשתו יהודית היו מעמודי התווך של „החלוץ" הליטאי.

ד"ר שוואבה, שזכה אחר־כך להגיע למעמד של פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים, היה אז שם דבר בליטא כולה. מאחוריו היה עבר ציוני וסוציאליסטי־קומוניסטי למחצה. הוא השתתף בצבאות הגרמנים במלחמת־העולם הראשונה, נפל בשבי בידי הרוסים וטולטל לערבות סיביר. המהפכה האוקטוברית השפיעה על הדוקטור הצעיר ובשובו מהשבי הצטרף לגדודי הספארטקים אשר בגרמניה. אולם כדרך היהודי הגרמני נשאר נאמן לציונות הצרופה, ותיקון להשקפת עולמו חיפש ביהדות השרשית — שמקומה בליטא. עם בואו לקובנה קיבל עליו את הנהלת בית־הספר התיכון שנקרא על שמו, ותלמידים לאלפים נהרו אליו והוא בעצמו קשור ודבוק ב„החלוץ".

קבוצת „כיבוש" בפאַלאדנוגי. 1921

קבוצת קומר. תרצ"א

כנס קיבוצי ההכשרה בגליל ממל. 1931

פלוגת חלוצים עובדי פשתן. ממל, 1932

קבוץ עירוני בממל, לפני עליית קבוצת חברים. 1933

קבוץ "עמל" בשאוולי. 1932

סגישת עסקני "תורה ועבודה" בליטא
יושב, במרכז: צבי ברנשטיין

קבוץ עירוני בפוניבז' של "החלוץ המזרחי". תרצ"ג

קבוץ "ריינס" של "החלוץ המזרחי"

סניף ״החלוץ המזרחי״ בטאלז. תרצ״ד
בשורה שניה, במרכז : צבי ברנשטיין

קבוץ ״מוהילבר״ בקובנה, לפני עליית חבר. תרצ״ד

חברי ״החלוץ המזרחי״ בזאראסי. 1934
לפני עלייתו של דוד רזניק (בשורה שניה, שלישי מימין)

קבוצת זוץ על־יד נאמוקשט. תרצ״ד

הנהלות קבוץ ״החלוץ הכללי״ עם חברי המרכז. קובנה, 1934
יושבים, מימין: —, יצחק רטנר, ד״ר ש. שלפוברסקי, מרדכי יטקונסקי, —, —

קבוץ ״ארלוזורוב״ בקובנה, עם חברי המרכז וקבוצת העולים הראשונה — גרעין קבוץ ״ויצמן״. 1934
במרכז, מימין: מרדכי יטקונסקי, ד״ר ש. שלפוברסקי, יצחק רטנר

כותרות העתונים היהודיים בליטא

מערכת "אידישע שטימע". 1924

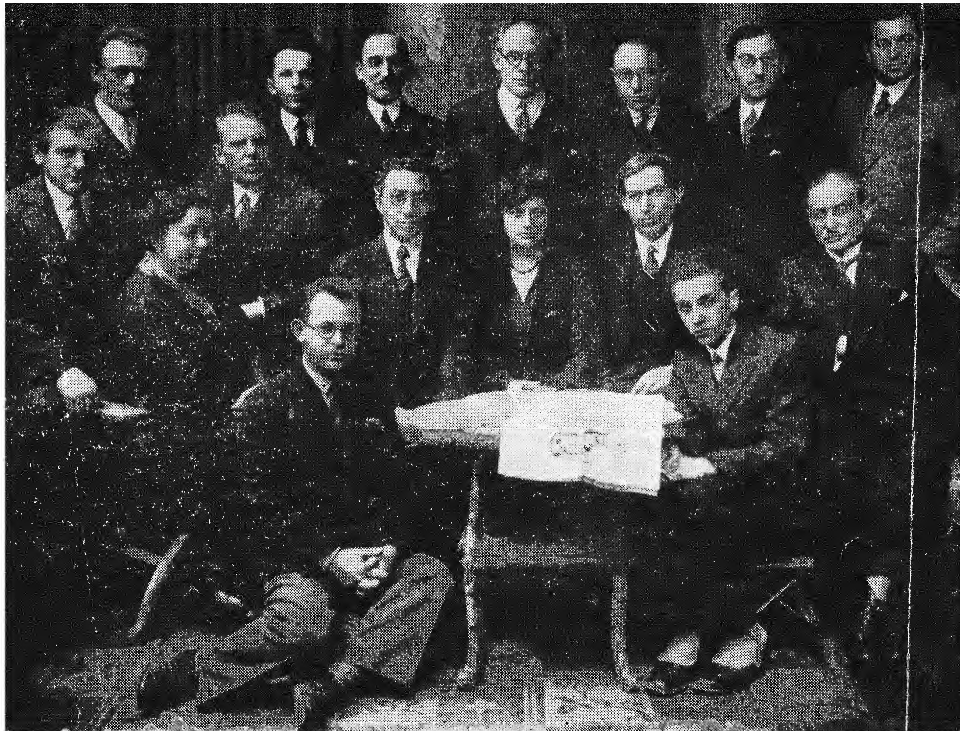
יושבים, מימין: נתן גורן, רוזה חזן־פייגין, משה כהן, דוד כהן, ראובן רובינשטיין,
מוריץ הלמן, רפאל חסמן; עומדים, מימין: יעקב פייגין, ישראל ז'ופר, משה רבינוביץ,
אליעזר שבולת

קבוצת סופרים במערכת „אידישע שטימע". 1930
שורה ראשונה, מימין: נתן גורן, יעקב גוטליב, נח־יצחק גוטליב, אהרן גולדבלט; שורה שניה, מימין: לאה גולדברג, ראובן רובינשטיין, יודיקא, נח שטרן; שורה שלישית, מימין: ישראל קפלן, אליעזר היימן

ביקורו של ש. צמח, מנהל „הבימה", במערכת „אידישע שטימע". 1924/25
יושבים, מימין: ד"ר צמח פלדשטיין, הירש שקלרסקי, זכריה שוסטר, ד"ר יהושע פרידמן, ש. צמח, ראובן רובינשטיין, נתן גורן; עומדים, מימין: אולמן, רפאל חסמן, משה כהן, ל. רבינוביץ

מערכת „פאלקסבלאט" והאורחים ש. ניגר ודניאל טשארני. 1931

לפנים, מימין: יעקב גוטליב, זליג בק; יושבים, מימין: עוזר פינקלשטיין, דניאל טשארני, אלטה סודרסקי, ש. ניגר, י. רוזובסקי, ד"ר אסתר אלישיב, ד"ר י. איפ; עומדים, מימין: יודל מארק, ל. ורז'בוביץ, אליעזר שבולת, ד"ר מ. סודרסקי, י. ויסבורד, ז. קולודני, ד. ורבלובסקי

· ערב־אבל לזכרו של "בעל מחשבות". פוניבז', 1924

יושב, שני מימין: נתן גורן; בין העומדים, מימין: דוד פראם, ליב גליצמן

בקסמו האישי ובאצילות נפשו — והוא אז מוסמך לספרות קלאסית־יוונית — השפיע על הנער היהודי בליטא בן העיירה הקטנה, העלה את ערכו ופתח לפניו אפקים חדשים. הוא גם היה מקובל על היהודים העשירים ולא היה דומה לו בגיוס כספים אצל יהודים אלה למען "החלוץ". אף אשתו יהודית פעלה בקרב "החלוץ", היתה פותחת מטבחים ומלמדת את הבנות את תורת המזון. ביתם שימש לנו מעין בית אבא ואמא. ד"ר משה שוואבה הוא־הוא שהשיג על ההגדרות שלנו בדבר מלחמת מעמדות ובדבר מלחמה לתנאים סוציאליים טובים יותר בקבוצות ההכשרה.

בעצם ימי הוועידה התבשרנו כי הגנראל הפולני ז'ליגובסקי כבש את וילנה, ויחד עם פקידי הממשלה הליטאית שברחו לקובנה הגיעו לעיר עשרות חלוצים מווילנה ועל המרכז החדש של "החלוץ" הוטל הטיפול בחלוצים החדשים הללו ואף באלה שהגיעו מברית־המועצות דרך הגבול הלטבי.

העשיה הגדולה הסיחה את דעתנו מהוויכוחים האידיאולוגיים. כולנו התמסרנו מי לחיפוש עבודה וקיום בשבט החלוצים שבאו אלינו בעירום ובחוסר־כל ומי באיסוף כסף כדי לממש את העליה הגדולה.

על פני עיירות ליטא

העיירות הקטנות והדלות וטיפוסי היהודים שבתוכן לקחו את הלב ותהי לי העיירה הליטאית כבית קרוב וחם. פשטות, דלות, חכמה וחן יהודי היו מהסגולות שבהן התברכו יהודי העיירות בליטא. בתי־הספר — על טהרת השפה העברית — הכניסו את הדיבור העברי אל הבית ואף הלשון האידית היתה עסיסית, ממולחת ומפולפלת. ודאי שהיתה גם מלחמת אבות ובנים ולא נער אחד וביחוד הנערה היו נאלצים להסתלק בגניבה מן הבית כדי להגיע לקבוצת הכשרה, אולם בדרך כלל היה "החלוץ" מקובל ואהוב על יהודי העיירות הקטנות, שפרנסתן התמעטה והלכה. האינטליגנציה הליטאית החדשה דחקה את רגלי היהודים, ו"החלוץ" בעבודתו ובעלייתו כאילו נתן את הפתרון לשאלת הדור הצעיר.

אשא בלבי עד היום את התמימות של יהודי העיירות שלקחו חלק פעיל בגיוס הכסף למימוש העליה של החלוצים.

רונן בלבי ביקורי בעיירה יורבורג, אליה הגעתי מקובנה בספינה. בעלי־הבתים בעיירה זו היו אז נזעמים על כמה מקרים שבנים ובנות עזבו בית ומשפחה והצטרפו ל"חלוץ", ובכל זאת קיבלו את שליח "החלוץ" בחמימות, אספו ביניהם סכום כסף ניכר, והאם והבת שבביתם לנתי טיפלו בי באהבה מיוחדת, משל ראו בי את הבן והאח שבש אל בית אבא אחרי נדודים וטלטולים. אזכור את ביקורי בטאווריג, אליה הגעתי ברגל מטעמי חסכון. הבנים והבנות שהיו ב"חלוץ" ונמצאו בבתיהם בטרם צאתם להכשרה נשאוני על כפים ובית משפחת סנדלר, שבניה כולם היו ב"חלוץ", היה לי לבית ממש, ואעלה נר זכרון לבנים שנפלו בארץ עוד בטרם קמה מדינת ישראל.

אראה את פוניבז' והיא מעין עיר ובה בית־ספר תיכון והמנהל הוא פרופ' קלווארי ז"ל, והיה לי ביקורי מעין חג גדול. מסורת יהודית־שרשית מתובלת בתרבות כללית שררה בבית זה והשפעתה היתה חזקה על בני הנעורים, ואף החרדים ובראשם רבם, הידוע בקנאותו והתנגדותו לציונות, לא רק שלא הפריעו לגיוס הכספים אלא אף הביאו תרומתם, כי "החלוץ" היה בעיניהם ההמשך ההיסטורי של החלוץ העובר לפני המחנה.

בחסד מיוחד יזכרו חלוצי ליטא את בית־החולים שבעיר זו. האחות הראשית לאה, החיה אתנו בארץ, השתייכה ל"חלוץ", והיה לנו בית־החולים למחסה לא רק בשעת מחלה. חלוץ שעבר דרך פוניבז' לא דאג למזון וללינה. האחות לאה פתחה לפניו את בית־החולים לאוכל וללינה.

הזהירוני כי בקלם העיירה אנחל מפלה. זו העיירה — ערש המוסר הקלמאי המיוחד — שהכריזה חרם על בית־הספר העברי, ואחד מבעלי המוסר הגדולים שבעיירה מנע פעם מהרב ריינס מה"מזרחי" לדבר בבית־הכנסת, ואני בחרתי לי את בית־הכנסת של בעל המוסר לדבר מעל במתו בשבת בין ערביים. הצגתי את עצמי בשם הפשוט — חלוץ — ובעל המוסר, שפניו חמורים, זקנו לבן ועיניו עמוקות, תלש עצמו ממקומו, התקרב לבמה והטה אזנו להקשיב לדברי. לאחר תפילת ערבית עלה בעל המוסר על הבמה והודיע כי מצווה היא לסייע בידי החלוצים שיגיעו לארץ־ישראל.

ובקופישוק ובשאוולי ובקיבארט — בעשרות עשרות עיירות בליטא — טעמתי את הטעם הנפלא של יהודים יקרים, מתנגדים בני מתנגדים, הנלהבים לשמע שם "החלוץ" והם ממצמצים בשפתותיהם ומתענגים על אגדה ועל ניגון חסידי.

מה נכסף הלב אל העיירות הללו, אל הבתים הקטנים, אל האבות והאמהות ואל הבנים והבנות. וגדול הכאב והדמעה צורבת על חורבנן הגדול והנורא.

הדוקטור החלוץ

אל בית־החלוץ לא בא, בקבוצות הכשרה לא ביקר, לא נשא נאומים ציוניים ואת שמו לא הזכירו. אולם החלוצים נשאו את דמותו בלבותיהם וביתו וחדר־הקבלה שלו היו פתוחים בפני כל חלוץ שפנה אליו כחולה להבדק על־ידו. זה היה ד"ר א ל ק ס, ושמו כרופא פנימי ומומחה גדול לדיאגנוסטיקה יצא לתהילה בין היהודים והליטאים כאחד, ולפתחו שחרו רבי המדינה.

ד"ר אלקס, שכל הליכותיו אמרו התבודדות והסתגרות בעולם הרפואה והוא ממעט בדיבור — היה שמח לקראת כל ביקור של חלוצים, מרבה אתם דברים, מקבלם מחוץ לתור ונכון להגיש עזרתו בכל שעה.

וזכורים לילות שבת ומועד, כשהוא ורעייתו העדינה ושני ילדיו, הבת והבן, מסובים יחד בביתו של ד"ר משה שוואבה. היתה סעודת־שבת זו נעשית לסעודת חסידים: נרות השבת דולקים, מקדשים על היין, פותחים בניגון ומקשיבים ברטט שבלב לדברי אגדה. היו פניו של ד"ר אלקס מזדהרים והוא דומה לחסיד זה המתקדש ומתעלה בהתייחדו עם הרבי שלו. גאה היה האיש על יהודותו, גאה על החלוצים שראה בהם את השאור שבעיסה, ולבו ונפשו נמשכים לארץ־ישראל.

ד"ר אלקס הלך מרצונו הטוב, גאה ואציל, אל הגיטו, שמר על כבוד היהודי שבו בכל התנאים ואף הנאצים הארורים לא העזו לפגוע בו, והוא מצא מותו ה"טבעי" כביכול ממחלה באחד המחנות בגרמניה. רעייתו הגיעה לארץ אחרי המלחמה ונפטרה בתל־אביב.

ימי הזוהר

יהדות ליטא עמדה בימים ההם במלוא זהרה, אם כי היהודי

בעל הנסיון ראה את העננים המעיבים את שמי האוטונומיה היהודית. העיניים היו נשואות לאישיות המרכזית ביהדות ליטא, הרי הוא הד"ר סולובייצ'יק, הנושא בכבוד ובגאווה יהודית את עטרת המיניסטר לענייני היהודים. ומי שלא ראה את המיניסטר היהודי, גבה הקומה, אציל בהליכותיו ומלא חן בהופעותיו, כשהוא עולה על במת הסיים לשאת דברו בלשון ליטאית רהוטה, מי שלא ראה את היחס האוהד והנלבב אליו מצד כל צירי הסיים הליטאים, לא ראה תפארת ישראל בגולה. ואכן, ראו בו במיניסטר זה את פאר היהדות הליטאית. משא כבד היה על כתפיו, רבות היו טרדותיו ועניינים מסובכים גזלו את זמנו, והוא ער וקשוב לענייני "החלוץ" ונכון תמיד לעזור.

אזכורה: גלי החלוצים שהגיעו אז מווילנה ומברית־המועצות העמידו את מרכז "החלוץ" בפני בעיה קשה — העסקת החלוצים בעבודה, כדי להבטיח קיומם עד עלייתם לארץ. בסערה כבשו החלוצים בימי החורף את החצרות והיו לחוטבי עצים בקבלנות. אולם חיפשנו אז עבודה יותר קבועה, והוטל עלינו לסור אל ד"ר סולובייצ'יק בביתו ולבקש ממנו העסקת חלוצים במנסרה הגדולה של משפחתו העשירה.

— — — בית גדול ומרווח. באולם הגדול והמרוהט לתפארת, כשספריה גדולה ועשירה מכסה את הקירות, קיבל את פנינו ד"ר סולובייצ'יק, המיניסטר לענייני היהודים. לא ניתן לנו לחכות. השם — משלחת של "החלוץ" — פתח לפנינו את הדלתות, ואנחנו מסובים עם האיש שהוא אחד מתלמידי החכמים המובהקים בחכמת ישראל. דבריו היו אדיבים. הוא מתעניין בנעשה בשורות "החלוץ" ושומע מתוך התרכזות את הדברים המרים על חיי בטלה ורעב של החלוצים ועל רצונם לעבוד בכל עבודה קשה ומפרכת; ואם כי ידענו שהמנסרה היא בידי האח הגדול, ולו, למיניסטר, אין חלק בה, הרי הפצרנו בו שיעשה דבר של ממש וישפיע שיעסיקו מספר חלוצים במנסרה. אותה שעה הסב המיניסטר את פניו לחלון, ממנו נראו הפועלים הליטאים כשהם מטעינים קורות וקרשים והם עושים במשאות כבדים.

— — — יהיה קשה לשבת באולם מרווח זה ולעיין בספרים כשהחלוצים יעבדו כאן בפרך — אמר ד"ר סולובייצ'יק, כשפניו הזוהרים מתכרכמים — היה לי יותר נעים להשיג עבורכם סכום כסף, אבל גדולתכם ועתידכם בעבודה ואני אשתדל למלא בקשתכם.

אף הד"ר רוזנבוים השופע עממיות ודברי חכמה, והוא עומד בראש ה"נאציונאל־ראט", שש להגיש עזרתו ל"חלוץ". הפקידים הבכירים שבוועד הלאומי נענו ברצון ועמדו לימין "החלוץ" בהקמת החווה החקלאית הגדולה בפאַלאדנוגי ליד העיירה קיידאן.

העתון היומי "אידישע שטימע", שנשלחתי לעבוד בו מטעם "החלוץ", והוא העתון הציוני הנפוץ ביותר, פתח שעריו לרווחה לענייני "החלוץ". עורך העתון הראשון, הח' גרפונקל, החי עמנו בישראל, ראה בעבודת העורך תפקיד ומשימה ציונית והיה מעורר את אנשי "החלוץ" לספר מעל דפי העתון במאמרים, ברשימות ודברי ספרות, על חיי החלוצים. העורך שבא אחריו, ליזרוביץ — איזידור לאזאר — שטעו היה שנון, והוא שופע חכמה וחידודים — שמר אמונים ל"חלוץ". גם הסופרים והעתונאים נתן גרינבלט־גורן, רפאל חסמן ואחרים, היו קרובים ל"חלוץ" ולמפעליו. ד"ר אלישיב — בעל מחשבות — הסופר והמבקר הנודע, שהאציל מרוחו הנדיבה ומכשרונו המבריק על העתון כעורכו הזמני, יקד ביקוד אהבה לחלוצים. משה קליינמן, הפובליציסטן הוותיק, שהיה זמן־מה עורך העתון, ראה עצמו כחלוץ ולא פעם הקדיש את מאמריו המחוננים לבעיית "החלוץ". ואחרון אחרון — ראובן רובינשטיין, שהיה מבריק במאמריו ונוקב תהומות בתגובותיו, היה קרוב קירבת נפש ל"חלוץ". ויזכר גם משה כהן, שהיה מנהל העתון ומפקידה לפקידה גם עוסק בעריכה, והוא ציוני כללי מובהק ומסור לחלוצים הפשוטים והנלבבים. חברי צ.ס. ראו עצמם קרובים ביותר ל"חלוץ" ואף חפצו להשפיע מרוחם על דרכו, אולם "החלוץ" בליטא שמר בקפדנות על אי־המפלגתיות. יש לציין, כי גם חברי ה"בונד" ואף הקומוניסטים, שעמם נפגשנו בחברת "אורט", על אף שנאתם לציונות, ידעו לכבד את "החלוץ" שהיווה למעשה את הפרוליטאריון האמיתי של היהודים בליטא.

היוזמה של "החלוץ"

כוחות יוצרים ובונים התגלו בימים ההם בשורות "החלוץ". ההכשרה החקלאית, שהיתה תמציתה של ההוויה החלוצית, וקבוצות ההכשרה, אשר שימשו מעין מקדש מעט לכל חלוץ ואף לאלה שמחוסר מקומות הכשרה עבדו בעיר במלאכה וחרושת — הכשרה זו לא הדביקה את צרכי העבודה של החלוצים, וההכרח במקומות עבודה הוליד שורה של מפעלים, מפעלי מלאכה וחרושת. קמו מתפרות שהעסיקו את הבנות, בתי־חרושת לנגרות ולסוכריות, ושיא העשיה היתה החווה החקלאית בפאַלאדנוגי. יזכר לברכה היהודי המופלא, בעל היוזמה והדמיון — שבתיאל דייטש ז"ל, שנפטר בארץ, שהשקיע בחווה זו את מיטב כוחותיו, ואם כי מרצו ודמיונו לא התאימו לצעדים האיטיים של החקלאות ולא פעם נחלו הוא וחברי החווה אכזבות מרות — הרי יזכרו אותו מאות החלוצים בחיבה והוקרה. היתה פאַלאדנוגי מעיין מבורך לעשרות ומאות החלוצים, שעל אף העוני והצמצום עבדו מתוך חדוות יצירה ומתוך להט חלוצי. חווה חקלאית זו היתה פאר היצירה החלוצית בליטא ואף מחוצה לה.

בית־החלוץ בממל

הקמת בית־חלוץ בממל, היא קלייפדה הליטאית, באה תודות לחלוצים שהתרכזו בסביבה הגרמנית לאחר שנספחה לליטא. יהודי ממל נשמעו לקריאתו של ד"ר משה שוואבה ונחלצו להקמת בית־החלוץ, שישמש מרכז למאות החלוצים שקיבלו הכשרתם החקלאית בסביבת העיר. כמה מיהודי המקום, ציונים נלהבים ונאמנים, ראו בחלוצים את הגשמת שאיפתם הציונית והיו גאים על כך שהחלוצים מצטיינים בעבודתם בחקלאות והם אף עולים על הפועלים הגרמנים. חנוכת בית־החלוץ היתה מעין חגיגה לאומית לכל יהודי ממל, ובנאומים על טהרת השפה הגרמנית באה לידי ביטוי השמחה והגאווה "שזכינו לבנים כאלה — לחלוצים".

בין הגבולין

את סיפורו הנוקב של ברנר "בין הגבולין" חשתי על בשרי כשנקראתי על־ידי מי שעתידה היתה להיות חברתי בחיים לחוש ולבוא אל ביתה אשר בנובהארודוק, מאחר שאביה חולה אנוש

ובקשתו האחת לראות בחייו את בתו היחידה נכנסת לחופה. הצטיידתי ברשיון ממרכז "החלוץ", שהתיר לי לשהות בדרכי שבועיים ימים, ויצאתי לדרך. נעמה לי השהיה בווילקומיר, בדרך אל עבר הגבול. החלוצים שבמקום ואף הוריהם הקיפוני באהבה וברחמים ודאגו לי דאגת אב ואם. בלוויתם של חלוצים היודעים את כל השבילים המוליכים אל הגבול הפולני הגעתי לעיירה הקטנה שירווינט, והיא כתחום שבת מהגבול. עיירה קטנה זו שימשה בכל שנות המלחמה מעין שטח הפקר בין שני הגבולין — רוסיה וגרמניה, וקלגסיהם של שתי הממלכות נמנעו מלפגוע בעיירה. החלוצים ליווני בחשכת הלילה כמעט עד הגבול. אף בהיותי כבר בתוך פולין בידי מבריחי הגבול הפולני — ידעתי עוד את ידיהם המבורכות של החלוצים בליטא והמבריחים הפולנים התיחסו אלי בדרך־ארץ, וכעבור יום ואני שוב בעיר מכורתי ובין אהובי נפשי. לשוא ניסו ההו־רים וחברתי לחיים להשפיע עלי להשאר זמן־מה עמם — הרשיון מאת "החלוץ" קבע בדיוק את יום שובי והיה לי הרשיון כעין פקודה של "ייהרג ואל יעבור".

ידעתי כי הפעם אני יוצא לליטא למען תשמש לי מעבר לארץ־ישראל, ולכן לקחתי אתי בין השאר את כתבי־היד שלי שערכם האמנותי אמנם היה בבחינת בוסר, אבל הם עצרו בשורותיהם את לבטי הנעורים שלי בישיבת וולוז'ין, את שנות הלימוד והרעב בווילנה והתחלות של אגדות מעולם החסידים.

הפעם לא שיחק לי המזל על הגבול הפולני. המבריחים בדקו את כל אשר ברשותי, ובטרם יגיעו למשמר הפולני המשוחד דרשו במפגיע לבער את הכתבים אשר אתי. "כל כתב ולוּ הפתק הקטן ביותר יעורר חשד שאתה בולשביק" — אמרו המבריחים, ונאלצתי לשרוף בפניהם את כל כתבי־היד אשר אתי. נשארתי רק עם הרשיון ממרכז "החלוץ", שהיה מוצנע ודבוק לגופי ממש. שעות של מריטת־עצבים עברו עלי בליל הפחדים, ורק לפנות בוקר, כשאני עייף, מדוכא ואחוז בלהות, עברתי את הגבול כשהמשמר הפולני יורה מעל לראשי — סימן כי הם עומדים על המשמר. והנה שוב הייתי בזרועות החלוצים בשירווינט ובווילקומיר, שחיכו מתוך חרדה לילה שלם.

עם חלוצים ביער

הרעב לעבודה הביא את מרכז "החלוץ" לקבל עבודה קשה ומפרכת ובתנאים קשים מאוד — הפלת עצים ביער. עמדו אז ימי חורף קרים ומושלגים והחלוצים יצאו לעבודת היער חסרי לבוש ונעליים; היו מחממים את גופם בעבודה ובהבל פיהם, ואת רגליהם עטפו בניירות כשמעליהם סמרטוטי שקים, קשורים בחבלים דקיקים. והחלוצים לא רק שלא התבוששו בלבושם זה, אלא אף עשו אותם לבגדי כבוד כביכול, ובבואם העירה למרכז היו צועדים ברחובות המושלגים כשהסמרטוטים עוטפים את רגליהם והם שרים שירים חלוציים.

הוטל עלי לצאת אל החברים העושים מלאכתם ביער ולהביא בפניהם את דבר התנועה. הביקתות שבהן גרו החלוצים היו עשויות מדפים־מדפים אשר שימשו מיטות תחתיות, בינוניות ועיליות, ורק מהבל גופם ופיהם של החלוצים עמדה בביקתה חמימות דחוסה.

העבודה ביער נעשתה מתוך עליצות. החלוצים התחרו עם הליטאים ועלו עליהם, וסעודת העניים בערב עברה מתוך התרוממות רוח, כי הנה נקלע אליהם אורח מטעם המרכז. הצטופפו החלוצים והסתדרו על מיטותיהם ופתחו בשירה הרוויה כיסופים לארץ רחוקה וקרובה. דומה היה כי ארץ־ישראל החמה, ששמיה תכלת והריה עוטים הוד, מנצנצת בפני עיניהם והם רואים אותה, מתרפקים עליה ומבקשים להיות בה. אי משם מאחת המטות העיליות בקע ועלה ניגון חסידי. החבריא מחרה־מחזיקה בניגון והביקתה היא מעין "שטיבל", וה"אומרים" את הניגון אינם אלא חבורת חסידים שבאה ליער בליל חורף זה להעלות ניצוצות, לתקן פגמים ולקרב את הגאולה. וכשהגיעה שעתי לומר דברי ידעתי: כל מלה תהא פגומה. ועלתה לפני דמותו המופלאה של רבי זוסיא מאניפולי ה"עורך" גלות, ובליל חורף, בתוך סופת שלגים, הוא מגיע ליער עבות ונפגש עם יהודים פשוטים המפילים בקרדומותיהם עצים גבוהים, וידע כי יהודים אלה מפלסים דרך למשיח צדקנו...

שעה ארוכה סיפרתי את האגדה והיו העיניים גחלים לוחשות והלבבות הומים ורוננים. פרצו המחולות. היה דומה, כי היער כולו העוטה לובן רוקד ושר. וכאן בתוך הביקתה מצאתי חלוץ אחד המתייחד בפינתו עם עלות השחר, מעטיר ראשו וידו בתפילין, ומתפלל עם ותיקים כדי שלא לאחר לעבודה. לימים פגשתי את החלוץ הזה והוא בין שוטרי ישראל...

הייחוד של "החלוץ" בליטא

היה "החלוץ" בליטא חוליה בשרשרת הגדולה של "החלוץ" העולמי, שהקיף אז אלפי בני נוער בארצות רבות. בפולין, בגר־מניה ואף בברית־המועצות התקיימו אז שני חלקי "החלוץ" — הליגאלי והבלתי ליגאלי. היתה הנהגה עליונה ל"חלוץ" שכיוונה את דרכו ופעולתו, ו"החלוץ" הליטאי, אם כי מספר חבריו היה מועט, היווה מעין חטיבה מיוחדת ששרשיה נעוצים בתוך יהדות זו, אשר התברכה בתלמידי חכמים ועילויים; שכן היה היהודי הליטאי מעין טיפוס בפני עצמו הקשור ודבוק בכלל, אולם אינו מתבטל ושומר על אופיו המיוחד. אף "החלוץ" בליטא היה במהותו אינדיבידואלי, וגם בתוך הקבוצה השיתופית ובסניף העירוני התבלט היחיד על תכונותיו המיוחדות. החלו־צים שבאו מתוך העיירות הקטנות הביאו עמם את העקשנות המבורכת, ההסתפקות במועט, פשטות החיים וההכרה כי המעשה הוא הקובע והמכריע. לא היתה ב"חלוץ" הליטאי התגודדות אידאית. העבודה והעליה היו "שני לוחות הברית", שעליהם שמרו מכל משמר. והיה זה לפלא, כי בחורים ובחורות אלה שבאו מעיירות מפגרות גילו כשרון מעשה ותפיסה רחבה ונא־מנות לאין שיעור.

עוברים לפני העיניים הטיפוסים השונים שבתוך "החלוץ" הליטאי והם עתירי מעש ומעמיקי הגות. לא היתה עבודה שלא ידעו לכבשה ולהשתלט עליה. בחורים שתמול־שלשום ישבו בישיבה, למדו בבית־ספר, או התהלכו בטלים בעיירה — והנה יצאו להכשרה, והמחרשה והחרמש היו ככנורות בידיהם. בעלי־הקרקע היהודים, שקיבלו את החלוצים מלכתחילה מתוך סנטימנטים ציוניים, נוכחו מהר לדעת, כי אלה בני העיירה יודעים לעבוד, אוהבים את העבודה ויודעים להלך עם החי והמכונות. רבים מהחלוצים הכניסו גם חידושים בעבודה, וזה אשר לא ראה אותם, את הנערים והנערות בלהט הקיץ כשהם מאלמים אלומות, מערמים ערמות ומובילים את התבואה מתוך שירה הגורנה — לא ראה עובדי אדמה חרוצים, ישרים ושמחים.

החלוצים העלו את כבוד היהודי בעיני הליטאים, שבדרך כלל חיו ביחסים טובים עם שכניהם היהודים. כמעט שלא שמעו אז על התפרעות של ליטאים, ומי יכול היה להעלות על הדעת כי עם כיבוש ליטא על־ידי הנאצים יתגלו אותם הליטאים כאכזורים שלא ידעו רחם וישמשו תליינים בידי הנאצים ?

אכן, הבנים והבנות שהיו ב״חלוץ״ ושזכו לעליה היו קוראים וחוזרים וקוראים את האבות לעליה, אולם קללת הגלות בת האלפיים אטמה כאילו את אזניהם ורק מעטים חיסלו עסקיהם, עלו לארץ והשתרשו בה, הקימו את שכונת נחלת־יצחק וכמה מפעלי תעשיה, ואילו רובם של יהודי ליטא נרצחו באכזריות על־ידי שכניהם הליטאים.

מוח של מתנגד ולב של חסיד

החלוץ בליטא היה מחונן בהגיון קר ומוחו היה מוח של מתנגד הידוע לנתח דברים, לשקול ענינים בפלס התבונה ולא להגרר אחרי סיסמאות ריקות, אולם יחד עם המוח הקר היה לו לב רגש, רחום ולוהט, לב של חסיד, הידוע להתעלות, לקבל עליו עול מלכות שמים מתוך חדווה והתלהבות. חלוצי ליטא ידעו את סוד שמחת היצירה, והניגונים והמחולות בקבוצות ההכשרה לאחר יום עבודה הזכירו ניגוניהם ומחולותיהם של חסידים בליטא. כי זאת לדעת, שגם החסידות בליטא ורייסן התפתחה ועלתה כחטיבה מיוחדת בתוך הנוף והאקלים המיוחדים בחבלי ארץ זו. החסידות החב״דית מצד אחד, והחסידות הלחויצ׳אית והקארלינאית מצד שני, יצקו בליטא כאילו יין מסוג מיוחד בתוך החסידות. כאן לא ידעה החסידות בערות, לא קישטה עצמה בבגדי שיראין, לא דרשה במופלא ובמסתורין, והתפילה נאמרה כאן מתוך דבקות ומתוך דעת פירוש מילות התפילה. חסידי ליטא היו העניים שבעניים, יהודים העושים במלאכה ומכוונים לבותיהם לאביהם שבשמים. את השבת קיבלו מתוך דבקות עילאית והיתה שירתם נוגה וערבה. הם שופכים נפשם בניגוניהם ובאים לידי התפשטות הגשמיות במחולותיהם. דרך חסידות זו עברה לבנים ולבנות — החלוצים, שקיבלו עליהם את עול החלוציות מתוך דבקות, עקשנות ומסירות נפש.

שיירות עולות לארץ־ישראל

עליית החלוצים לארץ־ישראל היתה חוויה לאומית עמוקה לא רק לעולים, לאבותיהם ולחבריהם, אלא למאות יהודים שנקלעו במקרה ואלה שבאו במכוון לתחנת־הרכבת בקובנה בשעות היציאה. דומה היה, כי פינת ארץ־ישראל נעקרה ונתלשה מהמכורה והגיעה לגולה הרחוקה: הדיבור העברי, שמות ערים וישובים, קבוצות וקיבוצים, נישאו בחלל האוויר, משל התגלה הנוף הארצישראלי לעיניך, ודמעה מוצנעת מתקשרת ושירה פורצת ״מי יתן לי כנף ועפתי אליך״.

אך כפותה וחנוקה היתה העליה באשמת ממשלת המנדאט, ויש ובמקום שיירה יוצאים רק יחידים ולפעמים רק אחד. אולם הליווי היה תמיד בהמון, וההתרגשות — כאילו היתה שיירה מלאה, וכשהקטר זז והקרונות נעקרים ממקומם פורצת שירת ״התקווה״ — שרים הנוסעים, שרים המלווים ולבבות הומים, רוגשים ונכספים.

היו גם אבות ואמהות שכאבו ועיניהם דמעה לבדידותם — לאחר שהבן או הבת עולים לארץ־ישראל, אולם עם התזווזה פגה ההתנגדות ובאה שעת הפיוס — חיבוקים, נשיקות וברכה: להתראות בארץ־אבות!

שיירה של העתון ״אידישע שטימע״

בשנת 1923 יצאה שיירה גדולה של יהודי ליטא לארץ־ישראל, שיירה שאורגנה ומומנה על־ידי העתון הציוני ״אידישע שטימע״ כפרס לחותמי העתון, והעולים הם אלה שזכו בהגרלה, וראו בזכיה זו מתת נפלאה שאין להעריכה בכסף. והזוכים — מכל שכבות היהדות הליטאית, בני ״עמך״, אמידים ואף בעלי־גוף, וביניהם גם חלוצים שעלייתם היתה כדי להשאר בארץ, אם כי העתון התחייב שכל המשתתפים בשיירה יחזרו לארץ מוצאם.

שמורה בלב הפגישה והמסיבה של הזוכים בהגרלה ערב צאתם לארץ. כמעט מכל עיירותיה של ליטא באו הזוכים והם דומים לחתנים היוצאים לקבל את פני הכלה. נוסף לחברי המערכת, וביניהם המלווים את השיירה, באו גם מראשי הציונים ואנשי הציבור שהסבו יחד, ברכו והתברכו והעלו את שמה של ארץ־ישראל מתוך כיסופים וערגה וחברי ״החלוץ״ הרנינו את הלבבות בשירתם.

זכיתי להיות בין המלווים את השיירה, ועשרות ממכתבי — בשם: ״בחזרה הביתה״ — התפרסמו אז בעתון ותיארו את הדרך, גרמניה, צ׳כיה, הונגריה ורומניה, ומכאן לחופי המולדת. אזכור את היהודים בהיותם בדרך והם מבוהלים, עושים דרכם בחפזה ופחד הגויים נופל עליהם, והנה אראם בדרוך רגלם על אדמת המולדת ומזכירים הם את הבנים השבים אל בית אבא. כמעט ולא הכרתים, משל גדלו, עומדים על קרקע מוצקה, ובבקרם בקיבוצים — שם מצאו גם את בניהם ובנותיהם — ויהיו לארצישראלים ממש. כי היהודי הליטאי היה לו קשר של ממש לארץ־ישראל והמקשר והמגשר היה ״החלוץ״. היו אז ימי ראשית ההתעוררות בעמק יזרעאל. עין־חרוד, תל־יוסף ומרחביה קלטו מחלוצי ליטא, ובבואך לישובים אלה והיו החברים מהנים עצמם בצחוק: ״המשפחה באה״.

ואכן, היה ביהדות ליטא ובחלוציה מהחן המיוחד של המשפחה היהודית.

שבתיאל דייטש (ז"ל)

הקיבוץ "כיבוש" בפלאדנוגי

בכל שנות גלות ישראל ניסו יהודים רבים להיאחז בקרקע גלותם ולעבדה. נסיונות אלה לא מן הקלים היו.

כמקור עיקרי ויסודי של קיום כל מדינה נתקדשה האדמה **בעיני המוניה** והיתה עויינת כל מי בתוכה ששאף להכות **שרשים באדמתה,** ובמיוחד היהודי שהוא גם מתחרה רציני **בשטחי הרוח,** התרבות והמסחר. ואם קרה שממשלה נכרית זו או אחרת תמכה בצורת התיישבות יהודית מסויימת, הרי **שכרה וכוונתה היו בצדה.**

כדוגמה בולטת היו ישובי היהודים הרבים תחת שלטון הצאר הרוסי.

באותם הפלכים שהיוו אז את ליטא התפתחה חקלאות רבת־**ענפים,** שעמדה למעבדיה היהודים בשעת דחקם. עזר להם גם ריכוז שוקיהם בקירבת הערים שהשפעת המסחר היהודי היתה **רבה בהן.**

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, כאשר אלפי יהודים **נעקרו** ממקורות קיומם ונסחפו באש המלחמה, והנותרים שימשו שעיר לעזאזל של תבוסות מדינתם — כמו גזירת הצאר על יהודי ליטא להסתלק חמישים ק"מ מחוץ לתחום הגבול ועוד — נשארו יהודים רבים בעירום ובחוסר כל, ותרו אחר מקום מחסה.

יהודים רבים הצטופפו אז בווילנה ועם כניסת הצבא הגרמני לעיר נוספו עליהם עוד מגוייסי צבא יהודים רבים, שביניהם בלט רב צבאי אחד בשם ד"ר לוי.

ד"ר לוי זה יסד חווה לחקלאות לנוער הווילנאי בוואֶליצ'אני שבקירבת ויליקה, הסמוכה לווילנה. לחווה זו נרשמו כארבעים נער, שבהם טיפל ד"ר לוי במסירות רבה. אולם לא ארכו הימים והצבא הגרמני הניגף עזב את וילנה וסביבתה ואתם גם ד"ר לוי, שהיה אז בשירות הגרמנים, ומנהל החווה ועוזריו שהיו אף הם מהצבא הגרמני.

פרנסי העיר וילנה ביקשוני אז להיחלץ לעזרת החווה שהיתה בכל רע ולנהלה, בהבטיחם לי את מלוא עזרתם. ניסיתי, אך מאחר שהעזרה המובטחת לא הגיעה ומצבם הנואש של הנערים דכאני, עזבתי את המקום במפח־נפש כשפני מועדות לקידאן.

עיר זו, מהעתיקות בליטא, הצטיינה בחקלאיה וירקניה היהודים ורבים היו הפליטים החקלאים שחזרו אליה, אך מחוסר אדמה ואמצעים הסתובבו עתה נבוכים מחוסר מעשה. בהיותי בקשרים עם גורמים שונים נטלתי על עצמי את התפקיד לארגנם ולבוא לעזרתם. הבעיה הראשונה היתה, כמובן — אדמה מתאימה.

ניהלתי משא־ומתן עם הגרף טוטלֶאבֶּן שברשותו היה השטח המבוקש, וחכרתי ממנו כחמש־מאות דונאם אדמה. שטח זה חולק בין המעונינים, והירקנות נכנסה למסלול של יצירה. החלה גם להגיע עזרת־אחים מיהודי אמריקה. הכסף נועד לשיקום ההריסות ולוויסות כלכלת ההמונים.

בקובנה התארגן לעזרה ועד, שבראשו עמדו אז הד"ר ש. רוזנבוים, ד"ר מ. סולובייצ'יק ואחרים ממנהיגי יהדות ליטא. ועד זה הזמין לוועידה בקובנה את פרנסי הערים, כדי להיוועץ בהם מה לעשות בכסף לטובת הציבור. בא־כוח קידאן, ר' זונדל גינצבורג, הפנה את הנאספים אלי, בהכירו את עברי ונסיוני, כחקלאי בארץ־ישראל בשנים 11—1908 בבת־שלמה ועתלית. לפי הזמנתם פרשתי לפניהם את הצעותי לשיקום החקלאות בקידאן. הצעותי גבלו עם אותו ארגון הירקנים שבשיקומם טיפלתי, והמטרה הנוספת היתה — הקמת חווה להכשרת צעירים לחקלאות, ליד השטחים המיושבים על־ידי הירקנים.

הוועידה קיבלה את הצעותי בהתלהבות, אך בתנאי שעזרתם תועמד על מחצית הסכום הנדרש לשם כך, ואילו את המחצית האחרת צריכים לגייס תושבי העיר. קידאן גם היא נענתה בהתלהבות ושאלת הכסף באה על פתרונה המלא. אז באתי בקשרים עם הגרף טוטלֶאבֶּן וחכרתי ממנו שטח נוסף, מצויין מכל הבחינות. אולם שמחתי לא ארכה. השטח גבל עם אדמת ארמונו המפואר, שאנשיו דרשו בתוקף מן הגרף לחזור בו מההחכרה באם אינו רוצה להיות מוחרם על־ידי אנשי חוגו.

ושוב תרתי מחדש אחרי אדמה מתאימה, שהוחלפה על־ידי הגרף, אך חסרה היתה את כל היתרונות של קודמתה. אולם הוכיתי מכה שניה, קשה מן הראשונה, והיא באה מן המת־יישבים עצמם. מתיישבים אלה נאלצו לטפל בעניינים אחרים, ואילו את עיבוד השטחים מסרו לידי האריסים עצמם ושכניהם הזרים. וכך נוצלה המטרה לרעה מכל הבחינות, וההסתה הקיפה את כל החוגים אשר עיינו מפעל זה מתחילתו, וגרוע מזה היה שלמראית עין היה הוועד הלאומי שותף לכך.

וכאן אירע הנס מצד הנבטים שנזרעו בוואֶליצ'אני: דבר הקמת החווה הגיע לאזני החניכים בוואֶליצ'אני, שבחירוף נפש, עקב הקרבות שהשתוללו באיזור בין הליטאים והפולנים, עברו את הגבול והגיעו אלי לליטא. בראשם עמד דב קפלן, יליד וולוז'ין, בנו של רב, בחור עליז ופועל למופת, שנתפרסם בכוחו הגופני, אשר עוד בווילנה הצטרף ל"החלוץ" (הוא עלה ארצה בשנת 1921. נודע כ"ניקולאי" — שם החיבה שחבריו החלוצים העניקו לו).

באותו זמן עצמו החלו נראים גם הניצנים הראשונים של "החלוץ" בליטא. וכך נוצר הגרעין הראשון של ההכשרה החקלאית, שהיתה מורכבת מצעירי המקום, חניכי ואֶליצ'אני וניצני "החלוץ". מר דוד כהן, שהיה ממארגני וראשוני "החלוץ", פנה אלי בשם מרכז "החלוץ" בקובנה בהצעה להפוך את החווה לחווה להכשרת חלוצים לעליה. הצעתו נתקבלה. כמדריך רוחני לתרבות ואידיאולוגיה נשלח הח' דב זיסלה (גזית), והחווה נקראה בשם קיבוץ "כיבוש" — פאֶלאדנוּגי. שינוי זה גרר אחריו סכסוכים וקשיים עצומים, שבעמל רב השתלטתי עליהם, ובסופו של דבר ישרתי את ההדורים עם כל הגורמים, הקודמים כחדשים.

ההשפעה המוסרית, הציונית והחלוצית־קונסטרוקטיבית של קיבוץ זה, הלכה וגברה. לקיבוץ נהרו נערים וצעירים על כיתותיהם. החברות האידיאלית והאווירה של מסירות־נפש האצילו מרחום על כל המבקרים בחווה. כתום מועד ההכשרה עלו מאות מהחלוצים המצויינים הללו לארץ והשקיעו בה את עמלם וחייהם.

אך גם על אידיליה זו הקיץ הקץ עם גל האנטישמיות החדש שהציף את ליטא. הוועד הלאומי היהודי התמוטט. הממשלה הליטאית ביטלה בלחץ האכרים את חוזה־החכירה ונישלה את הקיבוץ מעל אדמתו. וכך גזרו את "גירוש כיבוש" וירד לטמיון העמל הרב שהשקיעו בו חברי ואני. אמנם, חברי "כיבוש" עוד המשיכו בהכשרה בחווה ליד קיבארט, אולם זוהר הקיבוץ הועם.

למעלה מחמש שנות עמל השקעתי במפעל זה החל בירקנות וכלה בקיבוץ. כבעל משפחה ענפה של שמונה נפשות הרוויתי את אשתי וילדי צער ומחסור אין־סוף בהיותי מנותק מכל מקור־קיום אחר, ועשיתי הכל שלא־על־מנת־לקבל־פרס. כן השקעתי במפעל מרכושי ומעמל אשתי שהיתה אז מפרנסת הבית, ולא פעם הצלתי את הקיבוץ ממצבים חמורים.

אולם את שכרי אני קוצר מלוא חפניים מדי עברי בארץ, כי בכל אשר אפנה אני מוצא את חניכי מושרשים באדמת המולדת — בתל־יוסף ובעין־חרוד, בעמק ובשרון, הם ומש־פחותיהם שבאו בעקבותיהם ושבזכות בניהם ניצלו מן השואה.

הקיבוץ בפאלאדנוגי היה אחד הגילויים המופלאים של ההת־עוררות הלאומית שעברה על תפוצות ישראל אחרי מלחמת־העולם הראשונה ועם משב הרוחות החדשות מארץ־ישראל, אך ככל מפעל בגלות גם הוא לא האריך ימים, כי גם על כלל יהדות ליטא, עם שרשיותה ועסיסיותה היהודית, עלה הכורת.

ספרות, עתונות, אמנות

רפאל חסמן

הספרות והעתונות היהודית בליטא

ליטא היהודית, במשך עשרים שנות קיומה של ליטא העצמאית, לא חוללה גדולות מבחינה איכותית בשטח היצירה הספרותית. "קיבוץ גלויות" של יהדות ליטא, שחזר למכורתו בשנים 1918—1921, אחרי הגירוש הצארי בימי מלחמת העולם הראשונה, היה במשך שתי עשרות השנים הללו נתון במאבק כלכלי מר עם מעמדות המסחר, המלאכה והתעשיה הליטאית, שעלו לשלטון והחלו לדחוק את רגלי היהודים על כל צעד ושעל. גם האינטליגציה היהודית לא הספיקה לה שעתה בתקופה המוגבלת של האוטונומיה היהודית, ודעתה לא היתה פנויה ליצירה רוחנית־ספרותית רחבת־אופקים וגבוהת־מעוף. חסרים היו לה ליהדות ליטא, באותה תקופה קצרה, מירווחי־זמן ואותה רחבות־הדעת, היוצרת את הרקע הנפשי לנביטה איטית תת־הכרתית של חוויות מעמיקות, לגיבוש דמויות ורעיונות, לשירה גדולה ולפרוזה משובחת ובשלה.

אף על פי כן עמדה לו לקיבוץ היהודי הצעיר של ליטא העצמאית זכות־אבות של המורשה הגדולה של יהדות ליטא מדורות קודמים, ולא נותקה השרשרת של יצירה יהודית־רוחנית נוסח ליטא על כל גווניו וגילוייו היחודיים, על החומרה, האפרוריות, ההפנמה (אינטרוברטיות) והצמצום העצמי — ועל הכנות, הנאמנות, הרצינות והנפשיות המתרוננת האופייניות לנוסח זה. וכך צצו במשך התקופה הקצרה הזאת של ליטא העצמאית חבורות של סופרים, פובליציסטים, מבקרים, חוקרים ועתונאים שהפיצו מעיינותיהם חוצה בספרים ובעיקר בעתונות ובכתבי־עת יהודיים בשטחים ובמקצועות שונים. במשך הזמן אף התגבשו אסכולות וזרמים מדיניים וספרותיים, בעיקר לפי הקו המבדיל בימים ההם בין הציונים וה"הברייאיסטים" ובין אנשי ה"דאאיקייט", האידישיסטים והפולקיסטים למיניהם.

מבחינה כמותית היתה זו ליהדות ליטא תקופה של גיאות והרחבת התחומים בשטח התרבות והספרות: הגידול המופלא של רשת החינוך היהודית בגימנסיות, בתי־ספר עבריים וגם אידישאיים; החזרת העטרה ליושנה בריבוי ישיבות ובתי־אולפנא בנוסח השרשי־המקורי; והתפתחותה של עתונות יהודית, יומית ופרידית, בממדים, שליטא הצארית הקודמת לא ידעה אותם.

קובנה, עיר הפלך הדחויה באיזור הספר הצפוני־מערבי של רוסיה הצארית לשעבר, היתה אז לאבן פינה, לבירה זמנית של ליטא העצמאית ולמעין "ירושלים דליטא"־זוטא ליהדות של "ז'אמוט וליטא" במסגרת החדשה, המצומצמת, המובדלת ומבודדת מווילנה היהודית ומיהדות פולין בכלל. בקובנה פעלו אז כידוע ה"נאציונאל־ראט" (ועד הארץ) היהודי וכן המיניסטריון לענייני היהודים בראשותו של ד"ר מנחם סולובייצ'יק־סוליאלי. שניהם חוסלו בשנת 1924 עם גבור הריאקציה והאנטישמיות בליטא.

התעוררות זו ביצירה הספרותית של יהדות ליטא החלה עם ראשית "שיבת ליטא" של הפזורים והנידחים, שהוגלו בראשית המלחמה למרחקי רוסיה הצארית. מבין קבוצי שאָר־ישוב זה, שהיה בחלקו קהל של פזורים וזרויים, תלושים ממכורתם, ובמידה ניכרת מושפעי התרבות הרוסית הגדולה, החל להתבלט נוער מוכשר, שהתבגר וחושל וראה עוני במבחני המלחמה והנדודים, אף צבר השכלה ונסיון־חיים וחוויות מסעירות, והרגיש דחיפה פנימית לבטא את המיית חוויותיו וסיכומי הסתכלויותיו, מהם בצורת שירה ופרוזה ומהם בצורה של מאמרים ורשימות עתונאיות. וכך, כאמור, החל להתגבש גרעין של סופרים ועתונאים צעירים, שהתרכזו סביב מספר סופרים ואנשי־רוח ותיקים, שחזרו מגולת רוסיה והקימו במות ספרותיות ועתונאיות — ראשית הצמיחה של הספרות היהודית בליטא העצמאית, אם כי על תהליך גיבוש זה הכביד הניתוק המדיני־המלאכותי מווילנה היהודית, המרכז הרוחני, המסורתי והספרותי של יהדות ליטא מאז ומקדם.

עזר לתהליך זה של גיבוש יהודי־תרבותי האקלים הלשוני והתרבותי ששרר בקרב החוזרים לליטא, שרובם ככולם עוד היו ספוגים לשון אידיש הן כלשון הדיבור בבית וברחוב, הן כשפת המכתב, ההרצאה והעתון היהודי הראשון שהופיע אז בליטא. שיחק לה מזלה ליהדות ליטא, שמצאה בליטא המשוחררת דאז חלל ריק מבחינה לשונית ותרבותית. שפת המדינה הצעירה — השפה הליטאית הספרותית — היתה אז בחיתוליה אפילו בשביל הליטאים עצמם, שבמשך דורות של שעבוד רוסי היו מנותקים משפתם הלאומית ומתרבותה והיו שקועים בהתבוללות רוסית ופולנית.

בשביל היהודים החוזרים לליטא לא היתה קיימת משום כך בעיית ההתבוללות, במידה דומה לזו של יהודי פולין או רוסיה הגדולה, וכך נשארו צעירי הסופרים והיוצרים היהודיים "בתוך עמם" ואף החלו לכתוב וליצור ולפרסם יצירותיהם בניצני העתונים והקבצים הספרותיים באידיש שהחלו אז להופיע בליטא העצמאית.

*

בשנים ההן (1918—1921) חזרו לליטא או עברו דרכה וישבו בה ישיבת־עראי כמה מן הסופרים והעתונאים היהודים הידועים, שפעלו במרחבי הישוב היהודי ברוסיה ובפולין, בהם: "בעל מחשבות" (ד"ר ישראל־איזידור אלישיב — ממשפחה קובנאית מסועפת), "איזידור לאזאר" (י.א. ליזרוביץ), שהיו עורכיו הראשונים של העתון היומי הציוני הראשון בליטא העצמאית "אידישע שטימע", דוד ברגלסון, ד"ר א. מוקדוני, א. רוזין (בן־אדיר), נחום שטיף, דער נסתר, ז. קלמנוביץ — חברי המערכת של העתון האידישאי "נייס" שנוסד אחר־כך.

סביב העתונים היומיים הללו התרכז גרעין של סופרים ומשוררים צעירים, שפירסמו בהם את ביכורי יצירותיהם ואחר־כך פתחו להם במות ספרותיות משלהם, ביניהם:

פסח מרקוס, אז מגיה ב"אידישע שטימע". פירסם את רומן־הבכורה שלו "מסביב לרפת" ("ארום שטאל"), כולו שופע דמויות ונופים מחיי לִיטא, וכן סיפורים: "אף דער עלטער", "אזון פון אגלה", "אפגעשטארבן" ועוד. פסח מרקוס, שהיגר אחר־כך לארצות־הברית, יצאו לו מוניטין בשנים האחרונות בסיפוריו מחיי הגאון מווילנה.

אוריה קצנלנבוגן, מוותיקי הסופרים האידישאיים

וחוקר האתנוגרפיה הליטאית. הוציא את מאספיו "ליטע" עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה — בווילנה (1914), ואחריה בקובנה (1924), בטפחו את רעיון ההתקרבות האתנוגרפית־התרבותית בין היהודים ובין הליטאים והבילורוסים בליטא העצמאית. פירסם ב"נייס" סיפורים רוויי פולקלור עסיסי מחיי ליטא, וכן מאמרים על בעיות ספרות וחינוך. משנת 1927 פעיל בארצות־הברית בספרות אידיש. כן תירגם שירי־עם ליטאיים ולטביים לאידיש.

ישראל מה־יפית, המספר העממי וההומוריסטן המ־חונן, הוא יליד העיירה שאדובה (1897). התחנך בבית אביו, הרב של דאוג, ומילדותו הצטיין כעילוי בתלמוד. החל לכתוב שירים בעברית עוד בגיל 16, בלמדו בישיבת הרב ריינס בלידא, שם הוסמך להוראה וגם רכש לו השכלה כללית וידיעת שפות בלימוד עצמי. את רשמי נעוריו ממה שעבר על יהודי ליטא ורוסיה בשנות מלחמת־העולם הראשונה, הוא העלה בטרגדיה "אין בלוט און גיפט" ובשיר "אין בלוטיקן קאשמאר", על הפוגרומים באוקראינה ("אידישע צייטונג", וילנה, 1919). יצירתו הספרותית פרחה והתגוונה עם עברו לקובנה בסוף 1920 והשתתפותו במשך כ־10 שנים ב"אידישע שטימע" כהומוריסטן מובהק, וכן בכתבי־עת ספרותיים. סיפוריו, בהם קומדיות ומחזות ילדים, פורסמו גם בעתונות היהודית באירופה ובארצות־הברית. הוא תירגם לאידיש שירי־עם של ביאליק ואת "משלי קרילוב" מרוסית לעברית ולאידיש. יצירתו הספרותית הופרעה קשות במ־שך שנים עקב מחלת־ריאות ממושכת, שהכריעה אותו ב־1930 בקלן, אחרי שבילה כ־8 שנים בבתי־החלמה בשווייץ. לאחר מותו הוצא לאור אוסף סיפוריו ההומוריסטיים, רומן בשם "הטעות", שני מחזות ילדים ועוד. בארץ הוצאו לאור בתש"ל באידיש "כתבים נבחרים" שלו ("געקליבענע שריפטן"), עם מבוא מאת דב סדן.

יצחק־אליעזר ליזרוביץ ("איזידור לאזאר"), נולד בטרוקי (1880) לאביו הרב ר' אליהו־דב, משגיח בישיבת סלאבודקה ומפעילי תנועת המוסר. למד בישיבת טלז. בגיל צעיר פירסם מאמרים ורשימות ב"המליץ", ב"ווסחוד" ו"הזמן". אחר השתתף בקביעות כפליטוניסטן ב"היינט" הוורשאי. ב־1920 עבר לקובנה והיה במשך תקופה קצרה יחד עם בעל־מחשבות מעורכיו הראשונים של "אידישע שטימע". הצטיין בפולמוסיו החריפים עם סופרי "נייס" האידישאי. מקובנה עבר לפאריס ושם שימש סופר קבוע של ה"פאריזער היינט" וה"פארווערטס" הניו־יורקי. פירסם כמה סיפורים באידיש ועיבד לאידיש את הכרך הראשון של "תולדות היהודים" לפי גרץ ומקורות אחרים. נפטר ב־1927 בפאריס.

קלמן זינגמן, סופר ומו"ל. נולד בסלאבודקה בשנת 1889. ב־1916 פירסם שיר "ביים ניעמאן" במוסף הספרותי "שטראהלן". ב־1917, בהיותו בחארקוב כגולה־המלחמה, יסד שם הוצאת־ספרים בשם "אידיש" וכן הוציא קובץ "קונסט־רינג"; אנתולוגיה "די יונגע אידישע פאעזיע אין רוסלאנד" (1918); שירים משלו "ביי די ברעגעס פון ניעמאן" (1917), רומן אוטופי "אין דער צוקונפט־שטאט עדעניא" (1918), הפואימה "מאטל דער שניידער" (1919) והמערכונים "אַ חלום פון אַ געוועזענעם" (1917) ו"ביי דער אזיערע" (1918). בחזרו מחארקוב לקובנה (1920) המשיך בהוצאת־הספרים "אידיש", פירסם קובץ שירים "וועו דאס הארץ איז יונג" והוציא כתב־עת ספרותי בשם "וויספע" (שרטון), שנטה לסגנונה של ה"כאַליאַ־סטרע" ("החבורה") הוורשאית דאז. ב־1924 פירסם את סיפורו "אויפן שווינדל־טרעפ", ממאורעות המלחמה והמהפכה. נפטר בסוף 1927 בסימפרופול (קרים) בהיותו בסיור ברוסיה.

ב"וויספע" התרכזה אז החבורה של סופרים צעירים, בהם:

הירש בלושטיין (נולד בקיידאן בשנת 1895). בהיותו בגולת אוקראינה בשנות מלחמת־העולם הראשונה פירסם סיפו־רים בעתון "אונדזער לעבן" באודיסה, וכן תירגם קומדיות בשביל התיאטרון היהודי המקומי. חיבר פואימה בשם "רבי עקיבא". עבד כמורה בקאווקאז. השתתף בעתונים "וועקער" ו"שטערן" במינסק. עם שובו לליטא ב־1921 כתב בעתונות המקומית ובעתונות היהודית בארצות־הברית. פירסם קובץ שירים "אויף זונענטערפ" ורומן "שפיגלען". ב־1925 היגר לארגנטינה, משם עקר ב־1931 לברית־המועצות.

יוסף גוטפרשטיין, יליד פראַן, פלך סובאלק (1903). חניך החדר וישיבת סלאבודקה ואחר למד בגימנסיה עברית. סיים את הסמינריון היהודי למורים בקובנה, וכן למד בקונסרב־טוריון למוסיקה המקומי. ב־1923 עבר לברלין ולמד שם באוניברסיטה. מ־1926 יושב בצרפת ופעיל שם בחיי התרבות היהודיים. שימש מרצה באוניברסיטה העממית היהודית בפאריס וניהל סטודיה דרמאטית יהודית. בימי הכיבוש הנאצי בצרפת, נמלט לשווייץ ופירסם שם ספר "אסכולת הרצח" בגרמנית וצרפתית. שיריו הראשונים פורסמו בליטא ב"וויספע". אחר פירסם קטעים מפואימה דרמאטית בשם "פארזעעניש" ("מפ־לצת"), שנושאה המאבק האנושי בין הטוב והרע. השתתף בכתבות על תיאטרון ואמנות בעתוני אידיש בפאריס וכן בליטא. היה עורכו של כתב־העת "קיום" הפאריסאי, אחרי מותו של העורך הקודם ישראל אפרויקין. בכתב־העת "שביבים" פירסם בתרגומו העברי פרקים מחיבורו בצרפתית על "מהותה של הציוויליזאציה היהודית". חוקר ספרות המסתורין היהודית ותירגם לצרפתית פרקים מ"ספר היצירה" וכן מסיפורי י. ל. פרץ.

רוזה גוטמן־יסני, ילידת קובנה (1903) וחניכת גימנסיה רוסית. כבר משיריה הראשונים ב"וויספע" התגבש דיוקנה כמשוררת מופנמת־מעודנת, בעלת חרוז מרוכז ומלוטש. בשנים 1921—1939 ישבה בברלין, פאריס וספרד. מ־1939 היא תושבת ארצות־הברית. הוציאה חוברות שירים "פאר דעם גאר נאַנטסטן" (ברלין, 1925) ו"לידער" (ניו־יורק, 1947). שיריה פורסמו בפולין ב"רינגען" וב"ליטעראַרישע בלעטער" וכן ב"צוקונפט" הניו־יורקי וב"גאלדענע־קייט" התל־אביבי. כמה משיריה תורגמו לאנגלית ולעברית.

אהרן גולדבלט, יליד קובנה (1897) וחניך ישיבות. בימי מלחמת־העולם הראשונה התגורר בגולת קרים. בחזרו לקובנה ב־1922 החל להשתתף ב"וויספע" ובקבצים אחרים. פירסם קובץ שירים "ווארצלען". מ־1929 ישב בצרפת, שם פירסם קובץ שירים "אזאנג צווישן זאנגען". מ־1967 יושב בישראל.

מרדכי יפה, יליד דוסיאט (1894) וחניך ישיבה. משכיל בלימוד עצמי. בהיותו ברוסיה כגולה בימי מלחמת־העולם הראשונה פירסם שירים, סיפורים ומאמרים בעתוני אודיסה וקיוב. בחזרו לליטא השתתף בעתונות היהודית המקומית. הוציא קובץ סיפורים "אן אזייט" (1927). היגר לארצות־הברית ושם פירסם מסות בשם "רינגען אין דער קייט" (1939) ואנתולוגיה

באידיש מהשירה העברית בשני חלקים. כן השתתף בקביעות במדור הספרותי של ה״מארגן ז׳ורנאל״. ב־1953 ניסה להתיישב בישראל (כחמש שנים), אבל לא הצליח וחזר לארצות־הברית, שם נפטר ב־1961.

כמו־כן השתתפו ב״וויספע״ הסופרים והמשוררים הצעירים: גליצמן, גרוס, גרינשפן, ד.מ. ביאלוסטוצקי, מ. לוריא, ח. מץ, אייזיק פלטנר, י. קולצ׳יק, יאשה רוזנבוים, ה. רשקס. רובם נטו אז לזרם המודרניסטי של השנים ההן.

אנשי ״וויספע״ היגרו ברובם מליטא וניספו ברוסיה ובגרמניה. מ״וויספע״ הופיעו (במשך 1921—1923) כ־10 חוברות. כתב־העת חדל להופיע בשל מחלתו של המו״ל והעורך קלמן זינגמן.

חבורת הסופרים המרשימה ביותר, שהצליחה לבטא ביצירותיה מייחודה ואווירתה של אדמת ליטא ומעגמת נופיה, היתה הקבוצה ״מיר אליין״ (״לבדנו״), שהוציאה ב־1928 כתב־עת בשם זה בעריכתם של נח־יצחק גוטליב, נתן גרינבלאט־גורן וראובן רובינשטיין.

רוב סופרי ״מיר אליין״ הנזכרים להלן כתבו גם בעברית, והוותיק שבחבורה, נתן גרינבלאט־גורן ז״ל, יצאו לו מוניטין כאישיות מרכזית בין סופרי עברית ואידיש בליטא וכן כעתונאי, מבקר, מורה, מרצה, נואם ועסקן ציבורי, שחינך דור לציונות ולתרבות יהודית מקורית בשתי הלשונות. פירסם מאות מאמרים, רשימות, מסות וסיפורים. מכתביו יצאו לאור בליטא ובארץ סיפוריו: ״במדרון״, ״בערוב ימיה״, ״בתיה חן״, ״שלכת״; קובץ מאמרים: ״מבקרים בספרותנו״, ״פרקי ביאליק״, ״דמויות בספרות״, ״נצחונה של לינה״ (סיפור), מונוגראפיה על י.ל. גורדון (באידיש) ועוד.

נתן גרינבלאט הוא יליד העיירה וידז (1886). ספג תורה בישיבות סלאבודקה וב״קיבוץ״ של רח״ע גרודזנסקי בווילנה, ורכש השכלה כללית בחוג חשאי של בחורי ישיבה. בשנות המהפכה הרוסית הראשונה השתתף בארגונים מהפכניים. משנת 1910 ישב באודיסה, התקרב לביאליק והיה פעיל בחוגי הסופרים העבריים. ב־1917 עבד כעתונאי במוסקבה. בחזרו לליטא (1921) עסק בהוראה בגימנסיות העבריות ובבית־המדרש למורים בקובנה והיה מעמודי התווך של החינוך העברי והתנועה העברית והציונית בליטא. היה בוגר האוניברסיטה הליטאית בקובנה כמוסמך הפאקולטה להיסטוריה. עלה לארץ ב־1935 וכאן המשיך כמורה וכחבר בוועד המרכזי של אגודת הסופרים, משופטי פרס ביאליק לספרות יפה, מראשי ה״ברית העברית העולמית״ ועורך בטאונה ״עם וספר״. נפטר ב־1956 בתל־אביב.

ישראל קפלן, המספר וההיסטוריון, פרוזאאיקון בעל הסתכלות חודרת ונרחבת בהווי היהודי בליטא, שופע אידיש עסיסית והומור עממי, שסיפוריו הופיעו כסדרם בעתונות ובמאספים בליטא. הנושאים שלו הם על פי רוב מטיפוסי ״עמך״, אנשי ה״כלי קודש״ ולומדי הישיבות. נולד בוולוז׳ין (1902) לאביו הרב, למד בחדר ובישיבות ואחר־כך בסמינאר למורים. שימש בהוראה בבתי־ספר עבריים בקובנה ומוסמך הפאקולטה להיסטוריה של האוניברסיטה הליטאית בקובנה. בשנות השואה ישב בגיטו קובנה וערך שם את רשומות הגיטו. משם הועבר (ב־1942) לגיטו ריגה ואחר־כך למחנה דאכאו (אשתו ובתו ניספו בגיטו קובנה). אחרי השחרור ממחנה דאכאו היה ממייסדי הוועדה היהודית ההיסטורית־המרכזית במינכן ועורך הקבצים על השואה ״פון לעצטן חורבן״ (10 גליונות), וכן עורך ומייסד של ״אונזער וועג״, הבטאון היהודי הראשון של שארית הפליטה בגרמניה, בסוף 1945. במינכן יצאו חיבוריו ״אין דער טאג־טעגליכער היסטארישער ארבעט״ ו״דאס פאלקס־מויל אין נאצי־קלעם״. בארץ עסק בהוראה וממשיך בפעילותו הספרותית. מפרסם מיצירותיו ב״גאלדענע קייט״ והוציא ב־1964 קובץ סיפורים ״שליאך און אומוועג״, וב־1970 ״געשלידער״.

דוד פראם, משורר. היגר ב־1927 לדרום אפריקה. הוציא ספר שירים ״לידער און פאעמעס״ (ווילנה־יוהאנסבורג, 1931) וכן פואימה מחיי הילדים באפריקה. מהמשוררים המקוריים של יהדות ליטא העצמאית. נושאיו הם בעיקר מהווי היהודי הליטאי, במיוחד מחייהם של עובדי האדמה, בעלי חוות (״פריי־צים״) יהודים.

נח־יצחק גוטליב, משורר ומספר. יליד קובנה (1903), לאב ראש ישיבה, ממשפחה חסידית. חניך החדר והישיבות. ב־1924 גמר סמינאר למורים יהודים במינסק הסובייטית. עם שובו לליטא היה מפעילי ״החלוץ״. מ־1930 התגורר בקנדה והשתתף בקביעות ב״קענעדער אדלער״. מזכיר אגודת הסופרים היהודים בקנדה. מסיפוריו ושיריו שפורסמו בליטא: ״בלויע גנאד״, שירים; ״גאנג״, שירים ופואימות. פורסמו בקנדה: ״זעגלען אין זון״, שירים; ״איבערבוי״, נובלה; ״אין דער אלטער היים״; ״נייע לידער״; ״סאוועטישע שרייבער״; ״פון שטעטל צו שטעטל״; ״חלוצים״; ״א מענש אין די הימלען״; ״דריי פאעמעס״; ״פון מיין לאנד מיין לידערשער״; ״זעכציק״, שירים וביקורות. שיריו מצטיינים בעושר לשוני ובמקצב עקבי. שירי־הטבע ליריים־מהורהרים, סתוויים. נושאי הפואמות — על גיבורים לאומיים יהודים. נפטר ב־1967 במונטריאול.

יעקב גוטליב, משורר. יליד קובנה (1911). אחיו הצעיר של נח־יצחק. אף הוא חניך חדר וישיבות. רכש השכלה כללית בלימוד עצמי. שירו הראשון פורסם ב״אידישע שטימע״ ב־1925. השתתף במרבית העתונים והמאספים הספרותיים בליטא. שירתו — ריגשית־הסתכלותית מעמיקה. הצליח להימלט מהכיבוש הנאצי והתגורר כפליט במזרח רוסיה, שם מת במגיפת הטיפוס (ב־1945). מספריו שפורסמו בקובנה: ״גאלד און בלוט״, שירים; ״קולות פון דערווייטס״, פואימה; ״אווערבע ביים טייך״, שירים; ״סאנעטן״; ״ה. לייוויק, זיין ליד און דראמע״. לאחר מותו הופיעו בקנדה מבחר שיריו ״געקליבענע לידער״.

אליעזר היימן, מספר, ביחוד מהווי הכפר והנוף הליטאי (״דערנער״, ״הייס בלוט״, ״תבואה״, ״שלאנגען״). חיבר סיפור היסטורי ״אברהם מאפו״ (קובנה, 1937). בימי השלטון הסובייטי זכה בפרס ספרותי על נובלה באידיש. ניספה בגיטו קובנה.

יודיקה (יהודית ציק). משוררת. הוציאה ספר שירים בשם ״נייע יוגנט״, פואימה דרמאטית ״מענטש און צייט״, עם מבוא של ד״ר אסתר אלישיב, שנושאיה המרכזיים הם: הבית, המשפחה, הילד. יושבת כיום בארצות־הברית.

החבורה של ״מיר אליין״ הקובנאית התגבשה כמעט באותו זמן, שבווילנה קמה קבוצת הסופרים של ״יונג ווילנא״ (״ווילנה הצעירה״), אבל בשל הניתוק המדיני ששרר אז בגבול ליטא—פולין לא היה כל קשר בין הסופרים הצעירים בשתי הערים הסמוכות. אף גורלם עם פרוץ השואה היה שונה. בעוד שמהווילנאים הצעירים זכו להשאר לפליטה מראשי הקבוצה

א. סוצקבר, חיים גראדה, אלחנן ווגלר ועוד — ניספו צעירי "מיר אליין" כמעט כולם בשואה.

*

מבין הסופרים והמשוררים שפעלו אז בליטא יצוינו עוד (לפי א"ב):

דוד אומרו (קובצי "דערנער"; "זשאוועך").

הירש אושרוביץ. יליד פוניבז'. עם הפלישה הנאצית לליטא נמלט לקאזאחסטאן הסובייטית. משם חזר ווילנה. בלדות ופואימות שלו פורסמו בקובץ "פון קלעם ארויס" (מוס־קבה, 1947).

שרה אייזן ("מיידלשע לידער"). מ־1938 מתגוררת באפריקה הדרומית, שם שימשה בהוראה ב"תלמוד תורה" ופירסמה שירים בירחון "פארויס".

ד"ר אסתר אלישיב־וייסבורט (אחותו של "בעל מחשבות"). מבקרת וחוקרת הספרות.

עקיבא גולנפול. מורה וסופר. חיבר ספרי פולקלור וכן ספר לימוד לערבית.

דוד גלובוס. התחנך בבית־ספר "מפיצי השכלה" בווילנה. אחר למד באוניברסיטת קובנה. אספן של פולקלור יהודי. מעורכי "פאלקסבלאט" בקובנה. התמחה בניבים של שפת הצוענים. בתקופת הכיבוש הסובייטי (1940) נאסר והוגלה למחנה־עבודה בסיביר, שם מת.

ארי גלזמן. משורר, סופר ועתונאי מחונן. יליד העיירה פוסבול (1912). מעובדי "אידישע שטימע". מעורכי "פתח" ו"רינגען". הוציא אוסף שירים "אַ פענצטער צו דער וועלט". נרצח בגיטו.

יהודית גלאז. משוררת. ממשפחה דתית בעיירה אייראגולה. גמרה בית־ספר תיכון עברי. שיריה הראשונים הופיעו ב"מיר אליין", אחר פורסמו ב"אידישע שטימע" וב"בית יעקב" (ניספתה בשואה).

לאה גרינשטיין־קפלן. משוררת. רעייתו של הסופר ישראל קפלן. ביכורי שיריה הופיעו ב־1928 תחת השם "לאה בראסלאוור" בכתבי־עת ובעתונים. אחר השתתפה ב"שליאכן", "בלעטער" ועוד. שיריה מצטיינים בהשראה לירית מעודנת, בחינניות לבבית, אהבה אמהית והתרוננות נעורים. ניספתה בגיטו קובנה עם בתה בת השבע. בנה, שלום קפלן־אלוני, הוא חוקר בענפי החקלאות באוניברסיטה העברית בירושלים.

יצחק־נחמן דונסקי. סופר ועסקן תרבות. פירסם מאמרים וספרים בנושאים היסטוריים.

מאיר ילין. עתה בקובנה. פירסם ספרים על הפרטי־זאנים בגיטו קובנה, באידיש ובליטאית.

חיים ילין. אחיו הצעיר של מאיר. עמד בראש המחתרת היהודית בגיטו קובנה ונפל בהתנגשות עם הנאצים. פירסם רשימות מחיי המחתרת.

יהושע לצמן. משורר. עתה בווילנה.

ד. ז. מאירוביץ. פירסם חוברת שירים "אונטער דער זון" ו"און קומען וועט דער טאג". ניספה בגיטו.

מנוח פרגר. משורר.

פריידל ציפלוביץ־דורסקי. משוררת. מקבצי שיריה: "צו זאגן און צו זינגען", "פון וויג צו וויג". ניספתה בשואה.

ב־1932 יצא הקובץ "שליאכן" ("נתיבות") ובו שירים ומאמרים מאת רבים מחבורת "מיר אליין". כן הופיעו בליטא בזמנים שונים הקבצים הספרותיים "טויערן", "בלעטער", "נייע בלעטער", "רינגען", "בריקן" ועוד.

הספרות העברית

בהיות יהדות ליטא בימים ההם עסוקה ראשה ורובה בשיקום חייה הכלכליים והציבוריים במסגרת החדשה של ליטא העצמ־אית, הוזנח הטיפוח של היצירה הספרותית העברית. וכך קרה, שבצד ראשית פריחתן של עתונות וספרות יהודית ושל רשת ענפה של בתי־ספר עבריים — לא נמצא גואל ראוי למילה העברית המודפסת. אף על פי שהעסקנים והמנהיגים של מוסדות האוטונומיה דאז, ובראשם השר המיוחד לענייני יהודים, הד"ר מ. סולובייצ'יק, היו כולם ציונים פעילים ומראשי המדברים בתרבות עברית — לא נמצא ביניהם יוזם ותומך במיוחד במפעלים ספרותיים בעברית, עד שקם הסופר הוותיק אליעזר־אליהו פרידמן, המייסד והמו"ל לשעבר של העתון העברי "הצופה" שהופיע בשעתו בווארשה, והוא טרח והתרוצץ עד שהצליח להוציא בשנת 1921 גליון ראשון של השבועון "הצופה", שהופיע בקובנה ב־8 עמודים קטנים. השבועון נאבק מראשיתו בקשיים כספיים ואף רמתו הספרותית לא היתה גבוהה ביותר. וכך יצאו בסך־הכל 14 גליונות של "הצופה" שבהם השתתפו בין השאר: העסקן הציבורי הוותיק והספרן הנודע אבא בלושר, ד"ר י.ל. ברוך, מ. בן־אליעזר (עבד אז במיניסטריון היהודי), איזידור לאזאר, א. לפידות, י. לרנר, ואחרים.

כעבור שנה, בשנת 1923, החל להופיע ביוזמת הפעילים הציונים דו־שבועון "הד ליטא", כתוספת ספרותית לעתון הציוני "אידישע שטימע" בעריכתם של נתן גרינבלט־גורן, משה כהן וזלמן טראוב. בכתב־עת עברי זה, שהיה משופר בהרבה מקודמו ואף בסיסו החמרי היה איתן יותר, השתתפו (לפי א"ב): מ. אונגרפלד, מ. בן־אליעזר, ד"ר י. ל. ברוך, אביגדור גרינשפן, ד"ר צ. ויסלבסקי, ש.י. עגנון, ישעיהו קלינוב, שמשון רוזנבוים, זלמן שניאור, וכן הכוחות הספרותיים והפד־גוגיים המקומיים, בהם: ד"ר יוסף ברגר־הררי, ד"ר אהרן ברמן, עקיבא גולנפול, י.י. גלאס, יעקב דומבליאנסקי, שמעון ז"ק, רפאל חסמן, מרדכי יפה, ד"ר צמח פלדשטיין, ד"ר יעקב רבינסון (עתה בניו־יורק) ועוד.

"הד ליטא" הופיע, כאמור, כתוספת ליומון "אידישע שטימע" ונסגר כעבור שנתיים מחמת קיצוצים בתקציב העתון.

בשנת 1927 החל מרכז "תרבות" בליטא להוציא שוב דו־שבועון עברי בשם "נתיבות" בעריכתם של משה כהן ונתן גרינבלט־גורן. ב"נתיבות" פירסמו מביכורי יצירותיהם הסופרים הצעירים, רובם מתנועות הנוער החלוציות, "השומר הצעיר", "פרייהייט" ועוד, בהם: המשוררת לאה גולדברג, נח־יצחק גוטליב, שמעון גנס, אליעזר היימן, יהודית הלפר, מרדכי יפה,

ארי וולוביצקי (עו"ד אנקוריון), ד"ר אליהו סגל, ד"ר העציוני, ד"ר יהושע פרידמן, ישראל קפלן, ד"ר חיים־נחמן שפירא ואחרים.

גם כתב־עת עברי זה לא האריך ימים בשל אזלת ידה הכלכלית של "תרבות". אחרי סגירתו עוד הוציאה "תרבות" שבועון בשם "עולמנו" (33—1932) בעריכתו של דב ליפץ — מהפעילים במערכות החינוך והתרבות העברית בליטא. מאז עלייתו לארץ, בשנת 1933, היה מורה ומנהל בית־ספר תיכוני, מנהל "עם עובד" ועתה בעל הוצאת "עם הספר".

היו בליטא העצמאית עוד כמה נסיונות להוציא כתבי־עת בעברית, מהם: "השבוע" בעריכת ה. וולק, הירחון "הנאמן" של אגודת־ישראל, בעריכת יצחק שמואלוביץ, ו"תבונה" שהוצא על־ידי הרב דבורץ. גם "החלוץ" ו"השומר הצעיר" הוציאו מדי פעם קבצים בעברית. במשך זמן מסויים הופיע כסדרו (ב־1927) כתב־העת "זיו" של "השומר הצעיר", ואחר־כך הופיעו למקוט־עין כתבי־העת "גלים" של קבוצת צעירים, שממנו יצאו לאור (ב־1937) כמה גליונות בלבד, ו"פתח" (ב־1931) של קבוצת צעירים מאסכולת "כתובים" של שלונסקי־שטיינמן ובראשם לאה גולדברג, א.ד. שפירא, ארי גלזמן ושמעון גנס. הם גם הוציאו קובץ בשם "פעם". כן הופיעו שני גליונות של עתון נוער בשם "השחר", שיצא לאור בקידאן בעריכת צבי רוזנצווייג. יצויינו גם חוברות "על המשמר" של ארגון "החלוץ", ו"המורה" של ארגון המורים העבריים.

מהסופרים והמשוררים העבריים האמורים, שצמחו ועלו על אדמת ליטא, יצויינו:

לאה גולדברג — משוררת ומורה לספרות. ילידת קובנה (1911). למדה בגימנסיה העברית בקובנה, באוניברסיטה הליטאית ובאוניברסיטת ברלין ובון, שם סיימה לימודיה בלשונות שמיות. בחזרה לליטא שימשה מורה לספרות בגימנסיה העברית בראסיין. עם עלייתה לארץ ב־1935 השתתפה במוסף הספרותי של "דבר" ואחר ב"המשמר" כעורכת המוסף, מ־1952 מורה לספרות כללית באוניברסיטה העברית בירושלים ומשנת 1963 פרופסור־חבר וראש החוג לספרות השוואתית. מקובצי שיריה: "טבעות עשן" (1935); "שבולת ירוקת העין" (1940); "מביתי הישן" (1944); "על הפריחה" (1948); "ברק הבוקר" (1955); "מוקדם ומאוחר" (1959); "עם הלילה הזה" (1964). מחיבוריה בפרוזה: "בעלת הארמון", מחזה (1955); "והוא האור" (רומן); "מכתבים מנסיעה מדומה" (1937); "פגישה עם משורר" (1952); "חמשה פרקים ביסודות השירה" (1957); "אחדות האדם והיקום ביצירת טולסטוי" (1959); "אמנות הסיפור" (1963). חיברה 15 ספרי־ילדים בחרוזים ובפרוזה. כן תירגמה ספרים רבים. נפטרה בפברואר 1970 בירושלים.

דוד־מתתיהו ליפמן. יליד נאמוקשט (1888). חוקר תולדות יהודי ליטא. למד בישיבת טאלז, אחר התמחה ברוקחות באוניברסיטת דורפאט וקיבל תואר של רוקח מוסמך. התמסר לחקר האתנוגרפיה של יהודי ליטא וביזמתו נוסדה החברה ההיסטורית־אתנוגרפית בחסותו של ה"נאציונאל־ראט". מחיבוריו: "לתולדות היהודים בליטא־ז'אמוט" (קידאן, תרצ"ד); "לתולדות היהודים בקובנה וסלאבודקה" (קידאן, תרצ"א ותרצ"ד). כן פירסם מאמרים רבים על נושאי האתנוגרפיה בעתונות היהודית המקומית, מהם: "נפוליאון בליטא"; "פרטים על הגאון מווילנה"; "חיי רי"ס"; "תולדות הגאון ר' אלכסנדר לפידות מראסיין", ועוד. אסף חומר על תולדותיהם של גדולי ליטא במשך 300 שנה והתכונן לעלות לארץ ולהוציא כאן את החומר בספר מיוחד, אבל השואה הקדימתו והוא ניספה בעיירה צ'ייקישוק, שם עסק ברוקחות מאז 1925.

יעקב־דוד קמזון — משורר וסופר. יליד העיירה וורנה (1900). למד בישיבת טאלז ומ־1919 בגרמניה. עלה לארץ ב־1926 והתיישב בירושלים. בין שתי מלחמות העולם ביקר כמה פעמים בליטא וכן באפריקה הדרומית. בביקורו האחרון בליטא לפני השואה עסק רבות במחקר אתנוגראפי בעיירות ליטא, ביחוד בצילומי בתי־כנסת, מוסדות ציבוריים ודמויות טיפוסיות מבין יהודי ליטא. שיריו הראשונים הופיעו עוד בגרמניה במדורים העבריים של העתונות היהודית בגרמנית. בארץ פורסמו שיריו, שנושאם העיקרי הוא ירושלים, במרבית כתבי־העת הספרותיים והעתונים ואחר כונסו בספרו "ירושלים" (תש"י). הוציא גם אוספי שירים לילדים. מעורכי האלבום הספרותי המצוייר "יהדות ליטא", שיצא לאור (תשי"ט) מטעם "מוסד הרב קוק" ובו 361 תצלומים ורשימות תיעודיות שלו מחיי היהודים בערי ליטא ועיירותיה. מ־1955 יושב באשקלון.

אליהו־דוד שפירא (א.ד. שפיר) — סופר ומתרגם. יליד צ'אסארקה (1911), אחוזה כפרית ליד וילקומיר. ממשפחת הרב ר' אליהו דוד רבינוביץ־תאומים (האדר"ת), רבה של ירושלים בשנים תרס"א—תרס"ה. למד בווילקומיר ואחר באוניברסיטת קובנה, במחלקה לשפות שמיות. השתתף במרבית הקבצים הספרותיים בעברית שהופיעו בליטא, ומפעילי "פתח". עלה לארץ ב־1938 ופירסם סיפורים ורשימות ב"טורים", "דבר" ו"הארץ". ב־1957 הוציא את אסופת שיריו "מרום הרים" (בחתימת דוד דר). עוסק בעריכה ספרותית ובתרגומים מספרות העולם. עורך "עם עובד" בעשור האחרון. בין מקבלי "פרס יצירה" מטעם הקרן של ראש הממשלה (באוגוסט 1969). לפני זה הופיע ספר הסיפורים שלו "הנסיון הראשון המצומצם לשוב" (בהוצאת "תרמיל").

ד"ר חיים־נחמן שפירא, בן הרב הראשי האחרון של קובנה ר' אברהם דובער שפירא. נולד במינסק (1895). את השכלתו הגבוהה בבלשנות שמית ופילוסופיה קיבל באוניברסיטות ברלין ווינה ואחר נתמנה כפרופסור לשפות שמיות ולספרות עברית באוניברסיטה הליטאית בקובנה. היה חבר המרכז הציוני ומרכז "תרבות" בליטא. בימי השואה עמד בראש הפעולות החינוכיות והתרבותיות בגיטו קובנה. מחיבורו "תולדות הספרות העברית", הופיע רק חלק א' על ספרות ההשכלה בגרמניה ואילו יתר 11 החלקים נשארו בכתב־יד ואבדו בגיטו יחד עם חיבוריו בכת"י "רש"י כמדקדק" ו"המסורה". חיבר גם ספרים בליטאית על אברהם מאפו ועל לייב ניידוס. פירסם מאמרים רבים בעתונים שונים על נושאים מדעיים, ספרותיים וציבוריים. ניספה ב־1943 בגיטו קובנה.

נוח שטרן. יליד יאנובה (1912). עוד בנעוריו פירסם שירים בכתבי־עת שונים. בוגר הגימנסיה הריאלית העברית בקובנה. למד במחלקה ההומאנית באוניברסיטות קובנה והארווארד. עם עלייתו ארצה (ב־1935) פירסם מיצירותיו ב"דבר" ושימש מורה לספרות אנגלית בבית־הספר התיכון "גאולה" בתל־אביב. שירת בבריגדה היהודית בימי מלחמת־העולם השניה. תירגם לעברית את "ארץ השממה" לאליוט וכן ספר מסות על וירג'יניה וולף. נפטר ב־1960 בתל־אביב והשאיר

בכת"י שירים, תרגומים ורשימות, שהוצאו לאור ב־1966 בשם "בין ערפלים".

בשנים האחרונות לקיומה של ליטא העצמאית יצא גם ירחון פדגוגי בשם "במשעולי החינוך" בעריכתו של ד"ר אברהם קיסין (ניספה בדאכאו).

מבין המורים והסופרים המובהקים שפעלו בתקופה ההיא בשדה היצירה של התרבות העברית יש לציין את: משה אבנשטיין, ישראל דימנטמן, עדה כהן, י. ליווּשין, שיינה מה־יפית, אהרן פרנק, משה קליין, מרדכי רודניק, אלתר שניידר (ניספה בדאכאו), ועוד.

*

...מבין ערפילי השנים שעברו — שנות השואה והדמים — מנצנצים השמות והדמויות המוכרות היקרות, דמויות של מיטב הנוער הספרותי של יהדות ליטא, הנוער החולם, המתרונן, המתלבט ומסתער, שרקם מנופי ליטא, עיירותיה ויהודיה, את רקמת היצירה היהודית הספרותית בתקופה הקצרה של ליטא העצמאית. נוער זה, דור של פרחי סופרים ומשוררים ועתונאים יהודים, רובו ניספה עם שקיעתה הטראגית של יהדות ליטא.

הפריחה הזאת של תרבות יהודית מקורית בליטא קמלה, נצמתה בסופה, בידי רשעי עולם, בטרם הספיקה להכות שרשים ולהבשיל פירות לאורך ימים. שרידי הדור ההוא, פליטי השואה והסופה, סופרים ועתונאים מיוצאי ליטא, הפזורים בכל קצווי תבל — בליבם שמורות־חקוקות דמויות יקרות אלו של חברי נעורים, מכירים וידידים, שיחדיו כאבו וחלמו ונשאו בליבם את חזון היצירה היהודית בליטא, היצירה שנכרתה בעודה באיבה.

העתונות היהודית בליטא

"אידישע שטימע"

ראש וראשון לעתונות היהודית בליטא היה העתון "אידישע שטימע", שנוסד בשנת 1919 על־ידי ההסתדרות הציונית הכללית בליטא ואילו למעשה היה בטאונה המוכר של יהדות ליטא בכללה, שימש אכסניה לפובליציסטים, סופרים, משוררים ופרחי עתונאים מכל המפלגות והזרמים.

"אידישע שטימע" היה במשך כל שנות קיומו גם בטאונה הבלתי־רשמי של הסיעה היהודית בסיים (פרלמנט) הליטאי, ובו השתתפו רוב חברי הסיעה — נבחרי היהדות הליטאית לכל מפלגותיה — שהביעו והסבירו במאמרים, רשימות ושיחות־ראיונות, את בעיותיה האקטואליות של היהדות הליטאית ואת עמדת הסיעה לגביהן כלפי חוץ. במאמרים ראשיים, ברשימות וברפורטז'ה היה "אידישע שטימע" המליץ, הפרקליט הנאמן של יהדות ליטא, העתון הלוחם שעמד בראש נפתוליה ומלח־מותיה על זכויותיה האלמנטריות והלאומיות־אוטונומיות ושיקף יום־יום, במשך עשרים שנות קיומו, את בעיותיה ולבטיה, שמחותיה ויגוניה.

"אידישע שטימע" — אז העתון היהודי היחיד בליטא — היה במשך שנים רבות גם האשנב לעולם היהודי בשביל יהדות ליטא, ששכנה לבדד, מנותקת מפולין ומווילנה היהודית. הוא היה המקור היחיד לחדשות מן העולם הגדול בשביל המוני יהודי ליטא בשנים ההן, כאשר עוד לא היה זכר לשידורי חדשות ברדיו ומכשירי הרדיו הראשונים הפרימיטיביים הוצגו באולמות ציבוריים כתיבות־קסמים. עתון יומי זה, שהיה נפוץ ונקרא בכל בית יהודי בליטא, בעריה ובעיירותיה הנדחות ביותר, היה גם המחנך והמדריך הלשוני והתרבותי בשביל המוני יהודים, שסיגלו לעצמם את לשונו וסגנונו של העתון וקלטו־ספגו ממנו את אוצר מילונם, מונחיהם ודימוייהם. "אידישע שטימע" היה המפיץ של דבר הספרות היהודית בליטא ובו פירסמו הסופרים והעתונאים היהודים מכל האסכולות והזרמים את ביכורי יצירותיהם, והעתון עצמו אף פירסם בהמשכים מיצירותיהם החשובות של גדולי סופרינו, משוררינו ומספרינו. "אידישע שטימע" שימש כתובת ובית לכל סופר ומושך־בעט ואכסניה מסבירת־פנים לכל סופר־אורח ואיש־רוח, לכל עסקן ואמן יהודי שעבר דרך ליטא.

כבמה ציונית־לאומית היה העתון המעורר והמסביר של כל פעילות ציונית בליטא. התנועות החלוציות, פעילי המוסדות הציוניים ותנועות הנוער והחינוך העברי שאבו ממנו הדרכה והשראה ציונית, אף מצאו ב"שטימע" במה פתוחה ומכשיר בעל השפעה לפעילותם.

העתון שימש גם מעין מוסד־מייעץ ליהודי ליטא, שענה לשאלותיהם בבעיות אזרחיות, כלכליות ומשפטיות.

*

הגליון הראשון של "אידישע שטימע" הופיע ביום 21.7.1919 בעריכתו של העו"ד לייב גרפונקל, מראשי "צעירי ציון", חבר הסיים הליטאי ומראשיה המוכרים של יהדות ליטא מתחילת תקומתה האוטונומית, ובחתימתו של מנהל "קרן היסוד" מרדכי יטקונסקי כעורך אחראי. מאפריל 1920 חתם כעורך לייב גרפונקל. אחר־כך היו העורכים לתקופות קצרות: ד"ר איזידור אלישיב ("בעל מחשבות"), י.א. ליזרוביץ ("איזידור לאזאר"), משה קליינמן (סוף 1920) ומשה כהן. כעבור זמן־מה נערך העתון במשותף על־ידי ד"ר יעקב רבינסון, כמנחה המדיני של העתון בתיאום עם הקו של הסיעה היהודית בסיים הליטאי, וראובן רובינשטיין, שחזר מברית־המועצות בשנת 1923. מסוף 1925 ועד סגירת העתון עם ראשית המשטר הסובייטי בליטא (ב־1940), היה העורך הראשי ראובן רובינשטיין, שנתן תנופה מחודשת לעתון בכתיבתו העממית השופעת אקטואליות חיונית ובהעלאת רמתו של העתון מבחינה עתונאית־מקצועית.

עם חברי המערכת הקבועים נמנו אז (לפי סדר א"ב): זליג בק (עבר ל"פאלקסבלאט", עתה בארצות־הברית), שמואל גולדשמידט (עתה בלונדון), ארי גלזמן, נתן גרינבלט־גורן, י. דמסקי, גרשון ולקובסקי־אלימור (עתה בישראל), יעקב זקס (תיאטרון ומוסיקה), י. זימן (כלכלה), ישראל ז'ופר, רפאל חסמן (עתה בישראל), זלמן טראוב, דוד כהן (עתה בישראל, מראשי "הנוער העובד"), יצחק ליפשיץ (ספורט), נחמיה צוקרניק־נחמיאוס, משה רבינוביץ, הירש שקלרסקי (מוסיקה),

זכריה שוסטר (עתה בפאריס), אליעזר שבולת (עבר ל"פאלקס־בלאט").

משתתפים קבועים וסופרי חוץ (לפי א"ב): **אדריכל בלוך, אבא בלושר, יעקב גוטליב, א. גולדבלט** (עתה בישראל), **לייב גליצמן, ד"ר מ. דמבובסקי** (רפואה), ד"ר י. הלמן, ד"ר שלמה **חורונז'יצקי, חיים טבריס** (חימל), יודיקה (עתה בקנדה), מרדכי **יפה, ד"ר ז. לובובסקי־ליבאי, ו. לצקי־ברתולדי, ישראל מה־יפית, ד"ר מנחם (מכס) סולובייצ'יק־סוליאלי, אהרון פרנק, ד"ר צמח פלדשטיין, דוד פראם, ישראל קפלן, אוריה קצנלנבוגן, י. ד. קמזון (עתה בישראל), ישעיהו קלינוב, ד"ר יעקב רבינסון, הרב ישראל רוזנסון, ז. שניאור, ד"ר חיים־נחמן שפירא, ד"ר אלכסנדר רוזנפלד (עתה בישראל).**

בהנהלת העתון ("קוראטוריון") השתתפו בתקופות שונות (לפי א"ב): **מרדכי אלפרין, בוריס ברנשטיין, ל. זיידל, י. מרגולין, ל. צ'רנס, ד"ר ש. שלפוברסקי.**

כמנהלים שימשו: משה כהן, חיים טרפידו. עובדי ההנהלה היו: **דוד טרגר, יוסף יטקונסקי, יעקב פייגין** (שלושתם בישראל), **הירש שקלרסקי, זלמן פישר, מ. קנטור.**

*

בסוף שנות העשרים הגיעה בשביל העתון תקופת שגשוג והתרחבות. העתון גדל בכמות (8 עמודים בכל יום, 12 עמודים בערבי שבתות וחגים), נרכשה מכונת רוטאציה וצורפו תוספות קבועות: "הד ליטא" — שבועון; "די וועלט" — שבועון מצוייר, שהחל מ־1925 נדפס בברלין בהשתתפותו של י. קלינוב; "מוסו גארסאס" ("קולנו") — שבועון בליטאית מטעם הסיעה היהודית בסיים הליטאי. אחר־כך החל להופיע ליד "אידישע שטימע" עתון־ערב בשם "הייניטיגע נייס", שזכה בהצלחה ותפוצה גדולה ביותר ובמשך כשנתיים (עד 1939) הופיע בשם "לעצטע נייס".

הגליונות הראשונים של "אידישע שטימע" הופיעו בתנאי דפוס פרימיטיביים בשני עמודים קטנים ובאותיות גדולות. לעתים נדפס העתון על נייר צבעוני בשל חוסר נייר לבן. החדשות ה"אחרונות" היו מתורגמות בתקופה מסויימת מעלון גרמני, שהיה אז הראשון שקלט חדשות רדיו ישר מברלין. העתון היה מופיע בצהרים עם תאריך של מחרת היום. עם רכישת מכונת הרוטאציה והמעבר מרחוב אוז'שקו (קורובסקה לשעבר), בית ברמסון, לדירה חדשה ומרווחת ברחוב לוקשיו 12, היתה לעתון רווחה. הוא גדל והתפתח בכמות ובאיכות. ב־1926 עשה העתון שותפות עם העתון "פרימארגן", שהופיע אז בריגה בעריכתם של ד"ר ו. לצקי־ברתולדי וד"ר י. הלמן ובהוצאת המו"לים של העתון הרוסי הגדול "סיוואדניה" ("היום"), והתוספת הפנימית של 4 עמודים, שהודפסה בריגה, היתה משותפת ל"פרימארגן" ול"אידישע שטימע".

ב"שטימע" פורסמו בין השאר בהמשכים יצירותיו הגדולות של זלמן שניאור: "פאנדרע", "הרבי והקיסר", "הממזר", "יהודי שקלוב".

העתון הוציא במשך עשרים שנות קיומו שלושה גליונות־יובל מוגדלי יריעה ועשירי תוכן:

גליון האלף (יום ו', ז' בטבת תרפ"ד, 5.1.1923) הופיע בשלושים עמודים.

גליון האלפיים (ה' בסיון תרפ"ו, 18.5.1926) הופיע ב־24 עמודים. הרכב המערכת כפי שפורסם בגליון יובל זה, היה אז: ר. רובינשטיין, ד"ר י. רבינסון, נ. גרינבלאט, ר. חסמן, אל. שבולת, ז. שוסטר, י. ז'ופר, י. זימן, י. ליפשיץ, ז. מאכט, מ. רבינוביץ, ה. שקלרסקי.

גליון 4 אלפים (ט"ו בטבת תרצ"ג, 13.1.1933) הופיע ב־32 עמודים.

ביוני 1940, עם כניסת הצבא הסובייטי לליטא, הולאם, בין יתר עתוני ליטא, גם "אידישע שטימע" על דפוסו ומנגנונו, והעתון הפך לבטאון של הקומוניסטים היהודיים המקומיים. העורך הראשי ראובן רובינשטיין, שהיה מהאישים הציוניים המרכזיים בליטא ומראשי המדברים בציבוריות ובעתונות המקומית היהודית, נאסר בעוון ציונותו והוגלה אחר־כך למחנה־עבודה בצפון רוסיה. אחרי שנות רעב ועבודת פרך באקלים הקוטבי, שבור ורצוץ, הצליח להשתחרר ב־1946 ולהגיע למינכן. שם ערך את "אונזער וועג", בטאונה של שארית הפליטה. ב־1948 עלה לארץ. כאן עבד באגף ליחסי ציבור של משרד הבטחון. כתב בקביעות ב"לעצטע נייס" ושידר שיחות "ליל שבת" באידיש ב"קול ישראל". כן שימש יו"ר איגוד יוצאי ליטא עד פטירתו בשנת תשכ"ז. (עיין בכרך זה, במדור "אישים", במאמר מוקדש לזכרו מאת כותב טורים אלה).

"פאלקסבלאט"

מיסודם של ה"פולקיסטים" (העממיים), רשמית — מטעם "אידישע בילדונג געזעלשאפט" (החברה היהודית להשכלה). עתון אידישאי, אנטי־ציוני, של המצדדים ב"דאאיקייט". נוסד ב־15.2.1930. בראש הנהלתו עמדו עם היווסדו: עו"ד עוזר פינקלשטיין, ד"ר מנדל סודרסקי, ד"ר מתתיהו סולובייצ'יק. העורך הטכני עם היווסד העתון היה אליעזר שבולת, שעבר מ"אידישע שטימע" ועמו גם הכתב הצעיר זליג בק. מ־1931 עד 1936 היה העורך יודל מרק, מטובי בלשני אידיש, מורה ומנהל הגימנסיה היהודית בווילקומיר, לוחם ותיק ועקבי לרעיון ה"דאאיקייט", מראשי ייוו"א בארצות־הברית. אחריו ערך את העתון ד"ר מנדל סודרסקי, רופא עיניים במקצועו, שהיה הרוח החיה בתנועה הפולקיסטית בליטא וביתו היה בית־ועד לאינ־טליגנציה האידישאית ולעסקני תרבות אידיש בארץ זו. הצטיין בגישתו העממית ובנועם הליכותיו. הספיק להגר לארצות־הברית לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה. עזרה לו בעסקנותו הציבורית והספרותית רעייתו אלטע סודרסקי, שאף הוציאה לאור את החלק השני של הספר "ליטע" באידיש, מפעל חייו האחרון של בעלה, אחרי פטירתו (נפטרה בארץ).

חברי מערכת "פאלקסבלאט" וממשתתפיו הקבועים היו: ל. קופלביץ, הלנה כצקלס (עתון לילדים), חיים קלצקין, ש. ז"ק (ד"ר מ. סימפלטון, "דער פיצ'ינקער"), ד"ר י. איפ, אגר' י. אולייסקי, עו"ד עוזר פינקלשטיין, נ. ביינישביץ, ד"ר אסתר אלישיב, ד"ר י. וייסבורט, ד"ר ל. וורז'בוביץ, המשורר יעקב גוטליב, דוד גלובוס, חיים ילין, זליג בק, יוסף גאר, י. בינדר, אבא גוטעם (ל. חן), כתב מארץ־ישראל (עתה י. שמעוני), ועוד.

"פאלקסבלאט" ריכז סביבו את האינטליגנציה האידישאית, הצטין בזקיפות־קומה כלפי השלטונות הליטאיים ועמד על רמה עתונאית וספרותית גבוהה למדי. בשל רדיפות מצד הממשל הריאקציוני בליטא הופיע העתון (ב־1932) בכמה שמות־כיסוי ועורכו הרשמי אף נאסר. עם ראשית החדירה הסובייטית לליטא,

בסוף שנות השלושים, השתלטו על העתון חוגים פרו־קומוניס־טיים ודחקו לגמרי את רגליהם של העסקנים והעתונאים ה״פולקיסטים״. עם הכיבוש הסובייטי עבר העתון לידי הקומו־ניסטים יחד עם העתון הציוני ״אידישע שטימע״, שבסוף נובמבר 1940 הפך ל״עמעס״ — הבטאון הרשמי של המפלגה הקומוניסטית.

״אונזער ווארט״ ו״דאס ווארט״

בשנת 1933 יסדו פעילי צ.ס. (ציונים סוציאליסטים) בליטא עתון יומי משלהם בשם ״אונזער ווארט״ שצורפו אליו 4 עמ׳ של ״פרימארגן״ הריגאי (אחרי ביטול השותפות עם ה״שטימע״). עם ההפיכה הרודנית בלטביה הפסיק ה״פרימארגן״ את קיומו וגם ה״אונזער ווארט״ נאלץ להחליף את שמו בגזירת הצנזורה הליטאית והופיע מ־14 באוגוסט 1934 בשם ״דאס ווארט״ ב־6 עמודים. עורכיו הראשונים היו אפרים גרינברג ואחריו ברל כהן. מעובדיו הקבועים: זלמן טראוב (עבר מ״אידישע שטימע״), משה גלוך (עבר מ״פאלקסבלאט״), המשורר יעקב גוטליב. הדחיפה לצ.ס. להוציא עתון משלהם ניתנה עם התגברות כוחם בבחירות לקונגרס הציוני ב־1933 והחרפת הניגודים בין השמאל והימין במחנה הציוני. העתון נסגר פעמיים על־ידי המשטר הרודני בליטא והופיע בכמה שמות כהוצאה חד־פעמית.

״דער מאמענט״

עתונם של הציונים הרביזיוניסטים. נוסד ב־1933 והשתמש לרוב בחומר של ״מאמענט״ הווארשאי, שממנו הועתקו מאמרי ז׳בוטינסקי, הלל צייטלין, סטופניצקי, סגלוביץ.

עורכי העתון בשנים הראשונות היו: י. מוסקובסקי (מאריאן ז״ד), מיכאל יכינסון (עתה בישראל, מעורכי ״ידיעות אחרו־נות״), אליהו גלזר (גל־עזר, עתה בישראל), מרדכי כץ (עתה בישראל). מעובדיו הקבועים היו: י. כספי־סרברוביץ, א. ויינרמן, צבי קוליץ (בנו של הרב ר׳ נחמן קוליאדיצקי ז״ל מאליטא, עתה בארצות־הברית), הירש לוין, אברהם סטוצ׳ינסקי, יחזקאל דיליון, יוסף גלזמן, יצחק בלוך. המנהל היה זלמן לבנברג מריגה (עתה בישראל, ממנהלי ״מעריב״).

גם ״מאמענט״ נסגר בשעתו על־ידי השלטונות הליטאיים (ב־1937) והופיע אחר־כך כמה פעמים בהוצאות חד־פעמיות.

״נייעס״

עתון אידישאי. נוסד ב־1921 (הגליון הראשון הופיע ב־19.8.1921) על־ידי קבוצת סופרי אידיש שעברו אז את ליטא כפליטים מרוסיה הסובייטית. העורך היה: ד״ר א. מוקדוני. המשתתפים העיקריים: א. רוזין (בן־אדיר), ז. קלמנוביץ, דוד ברגלסון, נחום שטיף, יעקב לשצ׳ינסקי. מהסופרים והעתונאים המקומיים הצטרפו: המחנך והבלשן יודל מרק, מראשי הפול־קיסטים; חיים רפאלוביץ, אוריה קצנלנבוגן, ר. חסמן, י.ז. קולודני ועוד. העתון הצטיין בדרך כלל ברמתו הפובליציסטית והספרותית ונסגר במארס 1922 מחמת קשיים כספיים. בקיץ 1923 נעשה נסיון לחדש את הוצאתו והעתון הופיע במשך 3 חדשים בעריכתם של יוסף טשרניחוב ויודל מרק, בהשתתפותם של ד״ר ר. וולסונק וחיים רפאלוביץ.

*

מהעתונים קצרי הימים שהופיעו בליטא העצמאית יצויינו (לפי א״ב):

״אונזער צייט״

בטאון אידישאי. נוסד ב־1920. חברי המערכת: חיים רפא־לוביץ, י.ז. קולודני, נ. שובל. החזיק מעמד שלושה חדשים.

״אידישער לעבן״

בטאונה של ״אגודת ישראל״. החל להופיע ב־1921 בעריכת שמואל־זיידל שרשבסקי, בהשתתפותם של ז. קרון, י. שמוא־לוביץ וזכריה שוסטר. כעבור זמן קצר הפך לשבועון.

״וועלט שפיגל״

הופיע עם יסודו ב־1925 כשבועון עממי־בידורי של המו״ל הסוחר מרדכי מלר, בעריכתם של ר. חסמן וזכריה שוסטר. הפך ב־1928 לעתון יומי בעריכתו של א. סטוצ׳ינסקי. התקיים כיומון 3 חדשים.

״לעצטע נייעס״

החל להופיע ב־1.1.1936 כעתון פולקיסטי, על־ידי אל. שבולת, שעזב את ״פאלקסבלאט״, אחר שינה טעמו ותמך בדתיים ואף ברביזיוניסטים ועם סגירתו עבר עורכו שבולת לעבוד ב״מא־מענט״ הרביזיוניסטי.

״מארגן קוריער״

נוסד כעתון בלתי־מפלגתי ב־1.7.1933 על־ידי המדפיסים נוימן ועורכו ראובן צרפת. התקיים בסך הכל כחודש ימים.

״פרימארגן״

עתון אינפורמטיבי, בלתי מפלגתי, שהחל להופיע ב־1936 על־ידי המו״לים של העתון הרוסי בריגה ״סיוואָדניה״. העורך והמו״ל היה העתונאי בוריס אוריצ׳קין מ״סיוואָדניה״.

״קאָווגער צייט״

עתונם של ארגוני בעלי־הבתים והרכוש ובראשם המו״ל לייב חדש. החל להופיע ביום 30.12.1925 כבטאון יוצא דופן בציבוריות היהודית, שתמך בממשלה הרודנית הליטאית ואף נתמך על־ידיה בהקצבות כספיות ניכרות. העתון התקיים עד אחרי הבחירות לסיים הליטאי במאי 1926. כעורך חתם ד. שפירא, כמו״ל — ש.מ. גוץ.

״קאָווגער טאג״

החל להופיע ב־1.4.1926 על־ידי אחדים מעובדי העתון ״צייט״ הנ״ל, כעתון בלתי־מפלגתי בעריכתו של קלמן זינגמן. חברי המערכת: מרדכי יפה, דוד גלובוס, ר. צרפת. התקיים כחמישה חדשים.

פרסומים שונים

״די צייט״ של צ.ס. אחרי האיחוד (1932—33); ״זיו״ של ״השומר הצעיר״ (1925) בעריכת יעקב גוטליב (עמית); ״ארבעטער לעבן״ של האיגודים המקצועיים השמאלניים

(1919—20); "ארבעטער צייטונג" של "פועלי־ציון"־שמאל (1922—23) בעריכת מ. קורנובסקי (ארם); "ערד און ארבעט" של "צעירי ציון" (1921); "אונזער רוף" של ההתאחדות צ.ס. (1925—1926), בעריכתו של ל. גרפונקל; "דאס ווארט" של "מזרחי" ו"החלוץ המזרחי", בעריכת צבי ברנשטיין; "צוקונפט" של הרביזיוניסטים־המדינתיים (1933); "אידנשטאט" — כנ"ל (1934), בעריכת ד"ר ה. רוזנבלום; "האנדלס און אינדוסטרי צייטונג" של איגוד הסוחרים (1923); "מכבי" — ארגון ספורט; "געזונט און ספורט" — הארגון הספורטיבי השמאלני "יאק" (אידישער אטלעטיק קלוב); "הכח" — הוצאה חד־פעמית; "דער אידישער קאאפעראטאר" — ארגון הבנקים העממיים; "דער בעל מלאכה" (1925—26); "דער נייער וועג" — הרביזיוניסטים (1937—39); "המערכה" — נציבות בית"ר (1938—39); "דער אידישער סטודענט"; "קולטור און לעבן" — בטאון הסטודנטים של "פועלי־ציון"־שמאל; "פאר עמך" (1932) — פרו־קומוניסטי; "אינפארמאציע" — חוגים קומוניסטיים (1933); "די וואך" — קומוניסטים (1921—22); "פאר אלעמען" — שבועון מצוייר בעריכת ר. צרפת (1935).

נתן גרינבלאט־גורן (ז״ל)

ניצני הספרות העברית בליטא

בתקופת הפריחה של האוטונומיה היהודית בליטא השקיעה יהדות ליטא את כל כוחותיה בהחזקת מוסדות החינוך והתרבות, ביחוד העבריים. התרבות הליטאית היתה אז דלה מדי משתהיה גורם מבולל במציאות היהודית. גם שרידי התרבות הרוסית והגרמנית, השפעתם וסיכוייהם נחלשו במהירות. רוחות חדשות החלו מנשבות במדינה הליטאית הקטנה, והאוכלוסיה היהודית נתרשמה והושפעה מהתרבות הלאומית שלה עצמה, ביחוד בגילויה העבריים. הוקמה רשת של בתי־ספר עממיים ותיכוניים בעברית, שהשתלמו ושוכללו והפכו במשך הזמן למבצרה של התרבות הלאומית.

ליטא העברית ינקה אמנם את מזונה התרבותי מהספרות העברית העולמית, ביחוד ממרכזה הארצישראלי הפורח, אבל היא עשתה גם מאמצים לטפח נבטי ספרות עברית משל עצמה.

והנה בשנת 1921 התרכזה בקובנה קבוצה של סופרים עבריים פליטים ויוצאי ליטא, שאחרי שנות נדודים בנכר מצאו להם פינת־מרגוע בליטא העצמאית החפשית. וכך צץ הרעיון בדבר הוצאת כתב־עת בעברית.

יוזם ההצעה היה הסופר העברי המנוח א ל י ע ז ר ־ א ל י ה ו פ ר י ד מ ן, לשעבר מייסדו של ״הצופה״ הווארשאי, העתון העברי המודרני בשעתו. בתכניתו של פרידמן היה לחדש בקובנה את הופעת ״הצופה״, תחילה כשבועון ובמשך הזמן אפילו כיומון. מאמציו בקרב העסקנים הציונים וה״גבירים״ מנאמני העברית שיממנו את תכניתו — לא הצליחו, שכן כולם היו אז נלהבים מברק האוטונומיה ושקועים בוויכוחים המפלגתיים הנסערים בוועידות הפוליטיות השונות. אולם פרידמן בעקשנותו לא הירפה מרעיונו והוא מצא הד דווקא בין בעלי־הון בלתי ציונים, אך חובבי ״לשון קודש״ מנעוריהם. נמצא גם דפוס קטן (של באק, ברחוב אוז׳שקו), וכך הופיע בשנת 1921 בקובנה הגליון הראשון של שבועון עברי בשם ״הצופה״, כתב־העת המודפס הראשון בעיר־מולדתו של אברהם מאפו. משכילים אחדים בני הדור הישן אמנם בירכו ״שהחיינו״ להופעת העלון העברי בן 8 העמודונים, אבל בין החוגים העבריים המודרניים, כגון מורים, עסקנים צעירים וכדומה, לא עשה ״הצופה״ הזה רושם מיוחד וכל הענין עבר ללא תהודה ציבורית. לנו, סופרי ״הצופה״ ומשתתפיו, ובמיוחד לי, עורכו הספרותי של השבועון — נראתה אדישות זאת מצד מורים עבריים ועסקנים ציונים מוזרה ובלתי־נתפסת. ד״ר טשרנא, ד״ר י. ל. ברוך, מ. בן־אליעזר — משתתפיו הפעילים של השבועון — ידיהם רפו וכמעט שלא רצו להשתתף בגליון השני. גם אני אבד לי בטחוני העצמי. אולם פרידמן לא הירפה, תבע, התפעל בהתלהבות והמריץ, וכך הוספנו למשוך בעול והופיעו עד כדי 14 גליונות של ״הצופה״. הם אמנם לא הצטיינו במשקל ספרותי מיוחד, אך היו מסודרים, נקיים ומהוגנים מבחינה ספרותית ולשונית. כיוון שלא נוצרה סביבם אווירה ציבורית מתאימה, והם נבלעו בהמולה הגדולה של העסקנות הציבורית, וכאילו נשארו תלויים בחלל ריק — הכבידה העבודה יותר ויותר. נוסף לזה נאכלו הפרוטות האחרונות מתרמיל התרומות שאסף פרידמן, וכך נסגר ״הצופה״ אחרי מאבקים נואשים להוצאת כל גליון.

הפסקת הופעתו של ״הצופה״ העיקה בכל זאת על מצפונם של כמה עסקנים ציונים, שהחליטו, אחרי פקפוקים במשך למעלה משנה, להוציא בשנת 1923 את הדו־שבועון העברי בשם ״הד ליטא״, כתוספת ליומון הציוני הנפוץ ״אידישע שטימע״. ״הד ליטא״ היה יותר מושלם מ״הצופה״ מבחינה איכותית וכמותית כאחת. נוסף לזה יכול היה לשלם שכר־סופרים, וכך עלה בידו למשוך כמשתתפים גם מגדולי הסופרים בשעתם: שאול טשרניחובסקי, זלמן שניאור, שמואל־יוסף עגנון, י. ל. ברוך, משה בן־אליעזר, ד״ר צבי ויסלאבסקי, אביגדור גרינשפאן, ישעיהו קלינוב, משה אונגרפלד. מלבד חברי המערכת — משה כהן, כותב השורות וזלמן טראוב כמזכיר — הצטרפו ל״הד ליטא״ כוחות מקומיים רבים, ביחוד מחוגי הכשרונות הספרותיים הצעירים. ואכן, נתגלו אז הניצנים הראשונים של פרחי הספרות העברית בליטא. מורים, עסקנים, משכילים מן הדור הישן וצעירים בני הדור החדש ״הפשילו שרוולים״ והחלו ליצור בעברית. ב״הד ליטא״ גם פירסמו פרקי־זכרונות ד״ר שמשון רוזנבוים, יו״ר המועצה הלאומית (״נאציאנאל־ראט״) בשעתה; א. לוינסון, ממייסדי הוצאת ״עם עולם״ האמריקאנית; דוד ליפמן, ההיסטוריון הצעיר של יהדות ליטא. אלה ומחברים אחרים שיקמו דמויות ומאורעות נשכחים, תמונות ורשמים מחיי יהדות ליטא בדורות קודמים.

עמודי ״הד ליטא״ הועמדו לרשותם של המורים והמחנכים, ובהם פורסמו מאמרים ומסות מאת ד״ר יעקב רבינסון, ד״ר יוסף ברגר, ד״ר צמח פלדשטיין, ד״ר אהרון ברמן, י. י. גלאַס, עקיבא גולנפול, מ. הן, יעקב דומבליאנסקי, מרדכי יפה, שמעון ז״ק ועוד. מאמרים אלה יצרו בסיס לספרות פדגוגית עברית בליטא, ששימשה מורה־דרך למורים הצעירים.

לפי רמתו הספרותית מיועד היה ״הד ליטא״ למלא תפקיד חיוני ביותר לגבי יהדות ליטא — אילו זכה לאריכות ימים. אולם הדו־שבועון העברי החל לגרום גרעונות ל״אידישע שטימע״, שנתקל אז בתחרות קשה מצד ה״אגודה״ וחוגי התרבות האידישיסטיים, שאף הם החלו להוציא עתונים יומיים, ובתהליך הקימוצים ב״אידישע שטימע״ נפל ״הד ליטא״ כקרבן ראשון. כמה שנים נשארה ליטא העברית ללא בטאון עברי. רק בשנת 1927 החל מרכז ״תרבות״ להוציא את הדו־שבועון ״נתיבות״, ובו כבר השתתפו הסופרים והמשוררים הצעירים ש״התבגרו״ בינתיים בספרות העברית, ובהם: לאה גולדברג, א. ד. שפירא, ש. גנס, דניאל פרוחובניק (פרחיהו), נוח שטרן, אליעזר היימן. כן השתתפו ב״נתיבות״ ד״ר ח. נ. שפירא, ד״ר ז. לובובסקי, ד״ר צמח פלדשטיין, ד״ר יהושע פרידמן, פסח ליפובצקי, דב ליפץ, מרדכי יפה, נח־יצחק גוטליב, ישראל קפלן, ד״ר אליהו סגל, ד״ר אהרון ברמן, ד״ר העציוני, ארי וולוביצקי (עו״ד, ח״כ ד״ר אנקוריון), יהודית הלפר, ה.י. פורט. עורכי ה״נתיבות״ היו משה כהן וכותב השורות.

מבחינת חיוניותו ואקטואליותו עמד ״נתיבות״ על רמה הרבה יותר גבוהה מאשר ״הד ליטא״ והוא הכיל הרבה חומר מאלף.

* מתוך ספר ״ליטא״, חלק א׳, בהוצאת ד״ר מ. סודרסקי ז״ל.

אולם למרבה הצער, גם בטאון זה לא האריך ימים, שכן דללו הכנסותיה של "תרבות" וגם בתנועה עצמה נתגלו סימני ירידה ופלגנות פנימית ולא היה בכוחה להחזיק עתון. כעבור שנים אחדות התאוששה "תרבות" במקצת והוציאה שבועון קטן בשם "עולמנו", שהשתדל למשוך את הקורא העברי בחדשנות מודרניסטית, אבל גם זה לא הצליח והשבועון נעלם מן האופק העברי־התרבותי.

במשך עשרים שנות ליטא העצמאית ניסתה גם ה"אגודה" להוציא בטאון עברי. היא הוציאה כמה גליונות של שבועון "השבוע", ירחון בשם "הנאמן", אבל היו אלה נסיונות ללא ערך ספרותי. "החלוץ" ו"השומר הצעיר" הוציאו מפעם לפעם קבצים ספרותיים בעברית ("זיו" — של "השומר הצעיר"). קבוצה של עסקנים עבריים צעירים הוציאה בטאון לוחם בשם "גלים", שלא האריך ימים. קבוצת צעירים אחרת של סופרים מודרניסטים, שכתבו ברוחו של "כתובים" הארצישראלי — בעריכתם של שטיינמן ושלונסקי — הוציאו במשך זמן מסויים את הבטאון העברי "פתח" ומוסף "פעם", בהם השתתפו בעיקר לאה גולדברג, א. ד. שפירא, ארי גלזמן וש. גנס. כל הנסיונות הללו להוציא בקביעות בטאון עברי בליטא נכשלו מחמת חסרון כיס...

גם המורים העבריים ניסו לבסס את הוצאתו של בטאון פדגוגי בעברית. בשנים האחרונות לקיומה של ליטא הופיע ירחון חשוב בשם "במשעולי החינוך" בעריכתו של ד"ר אברהם קיסין, שהתקיים עד סיפוחה של ליטא לברית־המועצות.

אולם על אף כל הקשיים והמעצורים החמריים לא נפלו הסופרים העבריים בליטא ברוחם והמשיכו במאמציהם וביצירתם הספרותית. לא רב היה הרכוש הספרותי שנוצר בליטא העצמאית, אבל אין להתעלם ממנו. יהיו נא שורות אלו אות־ציון לשאיפות ולמאמצים שהוקדשו לטיפוח היצירה הספרותית בעברית ולהקמת במה צנועה להפצתה במדינת ליטא הקטנה. כאחד מאלה שעמלו ועזרו בטיפוח הניצנים הללו אני מעלה בזה את זכרם מתוך תוגה שבלב, מתוך כאב ואבל עמוק, כי יחד עם הנטיעות הרכות נעקרו ונצמתו גם מרבית שותליהן ומטפחיהן. נמחקה ליטא העברית עתיקת היומין. נעלמו היהודים היפים־המבהיקים בדיוקנאותיהם הרוחניים, הדור הצעיר של חלוצים ואידיאליסטים מוכנים לכל קרבן, לוחמים למען עולם חדש. נגוזו החלומות עלופות־הרומנטיקה על ספרות עברית פורחת בליטא.

מה רחוקים, מרחקי־דורות, נראים עתה השנים ההן בליטא !... הנצו ניצנים, הצמיחו פרחים — ונצמתו־נעקרו מעולם החיים...

הספר העברי (סקירה ביבליוגרפית)

בדברי ימי הדפוס העברי בליטא העצמאית לא טיפלו עד כה. עבודתי זו נסיון ראשון הוא. ואף שלא הגעתי לשלמות באיסוף החומר, דומני, שאפשר גם על יסוד החומר שבידינו לתאר ולקבל את תמונת הדפוס העברי בליטא, תמונה שלא תשתנה בהרבה גם לאחר הרחבת היריעה. מי שבידו להוסיף לרשימה — יבוא על הברכה.

מאחר שאין זו עבודה ביבליוגרפית במלוא מובן המלה, ויתרתי על סימון גודל הספרים. דוח"ות של מוסדות־ציבור (בתי־יתומים, מושבי־זקנים, בנקים וכדומה) אינם מופיעים ברשימה. כמו כן לא הוכנסו ספרים שהופיעו בשתי לשונות או יותר (עברית־אידיש, עברית־ליטאית) ועתוני תלמידים ותנועות הצופים.

את הרשימה סידרתי לפי סדר השנים, ובגבולות השנים — הרישום הוא לפי א"ב של שמות הספרים. הרחבתי את הרשימה על־ידי רישום העתונות העברית שהופיעה בליטא, אך היות וקצר המצע נאלצתי לדחות להזדמנות אחרת את הדיבור על בתי־הדפוס, בעליהם, פועליהם וכיוצא בזה.

רשימת הספרים שנדפסו בליטא העצמאית

תרע"ט

אכסניה של תורה. דין וחשבון של הגימנסיה העברית בוירבלן. המו"ל והעורך — יעקב רבינזון. מריאמפול, 46 ע'.

תר"פ—תרפ"א

דין וחשבון לשנת הלימודים הראשונה והשניה (תרע"ט—תר"פ) של הגמנסיון העברי מריאמפול. מוצא לאור על־ידי ועד הגמנסיון. מן התוכן, בין השאר: א) א.מ. לוין — גן הילדים בסיס הכרחי לגמנסיון עברי; ב) ד. בן־מתק — טפוסים מחניכי הגמנסיון; ג) ח. אנוך — ההתעמלות בבית ספרנו והחגיגה בל"ג בעומר; ד) ד"ר א. יואל — רשימת שמות צמחים, — לטינית, גרמנית, רוסית, עברית. 88 ע' (סודר במריאמפול ונדפס בברלין בדפוס איטצקובסקי).

"הצופה". שבועון בעריכת נתן גרינבלאט, המו"ל — אליעזר אליהו פרידמן. קובנה. הופיעו בס"ה 12 גליונות בהשתתפות (לפי א"ב): מ. אונגרפלד, ז. אנוכי, ח.נ. ביאליק, א. בלושר, ד"ר י.ל. ברוך, מ. בן־אליעזר, איזידור לזר (לייזרוביץ), א. לפידות, י. לרנר, א. מצקין, נ. סוקולוב, זלמן שניאור ועוד.

יוסף הגלילי. קובץ מוקדש לזכר גבורי תל־חי. בהוצאת הגימנסיון העברי בוירבאלן, העורך — יעקב רבינזון (ליטוגרפיה). וירבאלן, 48 ע'.

שעורי מוסר. מאת נטע צבי הירש פינקל. קובנה.

תקנות הבחירות לועדי הקהלות בליטא מטעם ממשלת ליטא. קובנה, 43 ע'.

תקנות המיניסטריון לעניני היהודים בליטא. קובנה, 35 ע'.

תרפ"ב

בית ישראל. מכתבים על דבר יסוד כולל אברכים בסלובודקה. המול"ים והעורכים — א. גרודזנסקי וי. ליפקין. קובנה, 42 ע'.

בית ספרנו. קובץ פדגוגי. העורך — ד"ר ש. טשרני. קובנה — שבלי, 86 ע'.

גיאוגרפיה קצרה של א"י. מאת ש.י. טשרני. קובנה, 112 ע'.

דין וחשבון על פעולותיו של ועד הארץ בליטא, עבור השנים 1920—1922. קובנה, 38 ע'.

מסורת הקריאה. עם כללי דקדוק הקריאה לתועלת לפני כל ישראל הקוראים בתורה בצבור, בו נכללו ונמסרו... באר היטב... כל התנועות והנקודות והטעמים והנקודות והטעמים מלעיל ומלרע בכל התורה, ההפטרות וחמש מגילות, הכל מפורש ומבואר בקיצור נמרץ ובלשון צח וקל... כל אלה חברו מאת יהודה ליב ב"ר מרדכי ז"ל שיסלאוויץ משקלאוו. קובנה, 48 ע' (מהדורה ראשונה — וארשה, תרמ"ז).

תבונה. מאסף תורני לעניני היהדות, פלפולים ומוסר בעריכת ישראל זיסל דבורץ. קובנה — פרנקפורט ע.מ., לודז, ירושלים, תרפ"ב—תש"א (שנה א': קובנה — 3 חוברות; שנה ב': פרנקפורט — 2 חוברות; שנה ג': לודז, 6 חוברות).

תרפ"ג

בית ישראל. חדושי מסכת שבת מלומדי בית המדרש, בעריכת הרי"א ש. ברלין. קיידאן, תרפ"ג—תרפ"ה, 72 ע', 72 ע', 149 ע'.

גיאוגרפיה של ליטא. מאת י. ליוושין. קובנה.

התעוררות לתשובה. מאת ז. ירחי. וילקומיר, 24 עמ'.

מוסר ישראל. על פרקי אבות. מאת ישראל בנימין בנדט פייבלסון. קובנה.

מן המקור העתיק. אגדה. מאת איזידור לזר (לייזרוביץ). קובנה, 38 ע'.

מקצה העולם. אגדה. מאת איזידור לזר. קובנה, 40 ע'.

שאלות הנדסיות לחשוב. חלק א' — פלנימטריה. מאת נ.י. ריבקין, מעובד ומתורגם ע"י יצחק נשיא. קובנה, 230 ע' (חלק ב' — סטריאומטריה. קובנה, תרפ"ד).

תרפ"ד

דבר אל ישראל. על שיבת ציון, חבת ציון ובנין הארץ. מאת א.א. פרידמן. קובנה, 32 ע'.

"הד ליטא". שבועון בעריכת משה כהן (כתוספת ל"אידישע שטימע"). קובנה, תרפ"ד־ה, 16 עמ' ו־24 ע'. בהשתתפות (לפי א"ב): מ. אונגרפלד, א. בלושר, ד"ר י. ברגר, א. ברמן, י. גלס, א. גרינשפן, ד. ליפמן, צ. פלדשטיין, מ. פרסמן, ש"י עגנון, י. קלינוב י. רבינזון, ש. רוזנבוים, זלמן שניאור, ועוד (התחיל להופיע כשבועון ואחר כך פעמיים בחודש).

זכרון יעקב. זכרונות מחיי היהודים ברוסיה ובפולניה בשנות תק"ד—תרנ"ו (1760—1896) מאת י. ליפשיץ, ג"ח. פרנק־

פורט ע.מ. — קובנה, תרפ״ד—תר״ץ, 282 ע׳, 228 ע׳, 244 ע׳.

יובלנו, תרע״ט—תרפ״ד. מוצא ע״י הגמנסיון העברי במריאמפול. מריאמפול, 36 ע׳ (ליטוגרפיה).

יוסף טרומפלדור. אישיותו, חייו ופעולותיו. מאת פ. ליפובצקי. קובנה, 139 ע׳ (ובתקונים והשלמות — ירושלים, תש״ז, 141 ע׳).

לפלגות ראובן. בחילוקה דרבנן ומחבר סוף כל מסכתא לראשיתה או למסכת הסמוכה לה לפי סדר השם... בפלפול של הלכה ואגדה, מאת זעליג ראובן בן צבי בנגיס. קובנה, חלק א׳, 284 ע׳ (בשנת תרצ״ט נדפס בקיידאן החלק הרביעי — 288 ע׳).

לתולדות החנוך בישראל מתקופת המקרא ועד העת החדשה (חלק א׳ — מבוא וביבליוגרפיה) מאת ש.י. טשרני. קובנה, 24 ע׳ (מהדורה שניה, ג״ח, וילנה, תרפ״ט—תרצ״ב, 41 ע׳, 48 ע׳, 53 ע׳; מהדורה ג׳ — בצרוף הוספות, תקונים והקדמה מאת יצחק ספיבק, ירושלים, תרצ״ט, 264 ע׳).

לתולדות כת המוסראים. מאת א.א. פרידמן. קובנה, 18 ע׳ (מהדורה שניה — ירושלים, תרפ״ו).

סינטכסיס הלשון העברית, אגב דוגמאות ותרגילים. ספר לימוד לתלמידי בתי־הספר התיכוניים וללומדים בעצמם. מאת נ. לידסקי. קובנה, 75 ע׳.

רשומות וזכרונות... מאת משה יהודה יפת. קובנה, 35 ע׳.

ס׳ תועפת ראם... קבוצת מאמרים נבחרים, דרשות־מופת... להרמת קרן היהדות... מאת א.מ. ויטקינד (ספר שני). קובנה, 220 ע׳ (ספר ראשון: ורשה, תרע״ג).

תרפ״ה

השלמת המדות ותורת המדות והמדות התלויות בלב. מאת ש. פינזילבר. קיידאן, 76 ע׳.

זיו. הוצאת הסתדרות ״השומר הצעיר״ בליטא. קובנה, 16 ע׳, סיון תרפ״ה (בשנת תרפ״ו הופיעו 3 חוברות — אדר א׳, בשם ״זיו השומר״; אדר ב׳, בשם ״זיו ליובל״).

מורה דעת. מחקרים פילוסופיים על מסתרי הטבע ומסתרי הנפשות הנעלמים. מאת א.ד. קוטניק. קובנה, 120 ע׳.

״נתיבנו״. קובץ פדגוגי בצרוף טבלאות ותמונות רבות לרגל מלאת חמש שנים לקיום הגמנסיון העברי בקובנה (תרפ״א—תרפ״ה). קובנה, 139 ע׳.

צמח דוד. חדושים על התשובות, חדושי הש״ס והגהות הר״ע איגר — רפפורט. קיידאן, 158 ע׳.

תרפ״ו

אבני שיש. שו״ת על ש״ע יו״ד. מאת ש.י. שין. קובנה, 264 ע׳.

דין וחשבון של הפרקציה היהודית בסיים הליטאי (השני) — 1923—1926. בעריכתו של ד״ר י. רבינזון. קובנה, 36 ע׳.

ס׳ דעת תורה עם מאמר אדם ישר טבעי. מאת פ. אלכסנדרוביץ. קובנה, 82 ע׳.

חלקו של יוסף. חדושים על ש״ס ורמב״ם. מאת יוסף זוסמנוביץ. קיידאן.

קדמוניות ההלכה. ראשית מקורות ההלכה לפי כתבי־הקדש וספרי תורה שבעל־פה ועל פי מקורות מדעיים. מאת ש.מ. רובינשטיין. קובנה, 141 ע׳.

ס׳ תקון האדם... כולל ידיעת הענינים המחלקים בין אדם המעלה להאדם הנמשל כבהמות נדמה ומה המה חובות האדם. מאת ע. אלטשולר. קובנה, 106 ע׳.

תרפ״ז

״גלים״. שבועון לעניני הנוער. קובנה (47:32), 8 ע׳ (האחראי: י. זרדין. גליון א׳ הופיע ב־4 לפברואר תרפ״ז).

דון יוסף נשיא. ציור הסטורי מאת י. קלוזנר. קובנה, 38 ע׳ (מהדורה א׳ — יפו, תרע״ד).

הגיון יצחק. באור כל הדרנים בש״ס. מאת י.א. פרידמן. קיידאן, 176 ע׳.

היחס בין ישראל לגויים לפי הרמב״ם. מאת י.ג. דונסקי. קובנה, 34 ע׳ (השווה: היחס בין ישראל לגויים לפי הרמב״ם מאת ג. טשרנוביץ, ניו־יורק, תש״ו, 62 ע׳).

הסטודנט העברי. מוקדש לענייני הסטודנטים העבריים באוני־ברסיטה הליטאית. בהוצאת אגודת הסטודנטים ״על המשמר״. העורך: קולגיום. קובנה, 24 ע׳ (הוצאה חד־פעמית).

זכרון יעקב... חלק שני... הסטוריה ישראלית מחיי היהודים ברוסיא ופולין, המשך מח״א משנת תק״ד—תר״ם, מאת יעקב ליפשיץ... י״ל ע״י בנו נטע הלוי ליפשיץ. קובנה, 244 ע׳.

מדרש שם עבר. תולדות התפתחות מושגי שפת עבר. מאת י. רזפינסקי. קובנה, 48 ע׳.

״נתיבות״. קובץ לעניני החיים, הספרות, התרבות והנוער. בעריכת משה כהן ובהוצאת ״תרבות״. קובנה, תרפ״ז—תרפ״ח, 16 ע׳ ו־24 ע׳. בהשתתפות: לאה גולדברג, מ. גליקסון, ש. גנס, א. בלושר, א. היימן, יבלוקובסקי, מ. יפו, מ. כהן, ז. לובאווסקי, ד. ליפץ, פ. ליפובצקי, א. ד. שפירא, ד. פרחיהו, צ. פלדשטיין, י. פרידמן, ה.י. פורט, נח שטרן, ח.נ. שפירא, ישראל קפלן, ד״ר העציוני, שאול טשרניחובסקי, יעקב פיכמן, יעקב כהן ועוד...

תרומת ציון. חקרי הלכות בדבר הטבילה בשבת. מאת ב. פרלמן. קובנה, 64 ע׳.

תרועת מלך. חדושים ובאורים... מאת י. זוסמנוביץ. קיידאן, 256 ע׳.

תרפ״ח

אור הצפון. שיחותיו והנהגותיו של אדמו״ר נתן צבי פינקל. יוצא מזמן לזמן בסלאבודקה על־ידי הרב י.א. שר והרב א. גרודזנסקי. 5 חוברות — קובנה—קיידאן, תרפ״ח—תרפ״ט (כל חוברת — 12 או 14 ע׳).

אלגברה. ספר למוד וקובץ תרגילים לבתי־ספר תיכוניים. מאת ש. קאפיט. קובנה, 99 ע׳.

בכורי ציון וענבי ציון. דרושים, הלכות ופלפולים. מאת יהודה בן־ציון זקש. קובנה, 308 ע׳.

גיאומטריה. ספר לימוד וקובץ תרגילים לבתי־ספר תיכוניים. מאת ש. קאפיט. קובנה, 136 ע׳.

המדבר בלשון ערב. חלק א׳ — ראשית למודי שפת ערב... ליודעי עברית. מאת עקיבא גולנפול. קיידאן, 73 ע׳.

המסרת והמקרא. מדרשי חז״ל בתלמוד בבלי הבאים לשנות המקרא ממטבע שטבעה המסרת ונאמרים בלשון אל תקרי,

מבוארים על פי תורת הלשון ודקדוקה. מאת ז. קפלן. ראסיין, 75 ע׳.

״הנאמן״. מופיע אחת לחודש. המטרה לכנס את כל הנאמנים לה׳ בתורה ובחיים לתגבורת רוח יהדות חיה ופועלת. העורך — י. שמואלוביץ, המו״ל — הסתדרות ״צעירי ישראל״ בליטא. טלז (גליון א׳ הופיע בכסלו).

ירדניה. חד־יומן לעניני הסטודנטים העבריים באוניברסיטה הליטאית. העורך: קולגיום. קובנה, 28 ע׳.

ס׳ מדור לדור. יספר לדור דרכי החיים בדור העבר וביחוד חיי אחינו בני ישראל החמרים והמוסרים עם עוד דברי חפץ מאת צבי הירש הלוי לבית ליפשיץ... בהוצאת נטע הלוי ליפשיץ. קובנה, 160 ע׳. ״תאור פשוט, בלי התחכמות יתרה של הצדדים החיצוניים של ארחי החיים בין היהודים בשנות 40—50 של המאה שעברה (בית מרחץ, ״הקדש״ שהיה גם בית חולים ואכסניה לעניים לעוברי דרך, תאור הבגדים שלבשו אז, על ערכו של הגבור בעיירה, עבודות היהודי שהיה נמצא ברשותו של ״הפן״ על הקבצנים, על מחלות העור שהיו נפוצות אז בקהלות ישראל, אופן הנעלת הרגל של היהודי והיהודיה בימים ההם). בספרו אין כל סדר וגם לא השתמש בכל החומר הרב המפוזר בספרות העברית, האידית והרוסית־עברית של השנים האחרונות״... (בעל מחשבות).

מקור ברוך. חקירות, הערות, הארות, באורי סוגיות ובהלכות חמורות בד׳ הרמב״ם בעניני קדשים וטהרות. חלק א׳. מאת נחום ברוך גינזבורג. קיידאן, 136 ע׳.

משלי עם פירוש **אור נגה.** מאת רפאל גרושקין. קיידאן, 159 ע׳.

משפט ירושה... בדיני משרה והרבנות. מאת י. זוסמנוביץ. קובנה, 41 ע׳.

פני אברהם. תשובות להלכה עם חדושי סוגיות הש״ס והרמב״ם. מאת א.י. פרלמן. קיידאן, 214 ע׳.

רבנו חיים מוואלאזין. קורותיו, זמנו והלך רוחו בתור ראש־הישיבה. מאת מ. שמוקלר. קובנה, 66 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תרס״ט, 64 ע׳).

תשעה פרקים להרמב״ם. חדושים ובאורים על 9 פרקים מהלכות גירושין להרמב״ם. מאת ש. ז. פינס. קיידאן, 108 ע׳.

תרפ״ט

ארז בלבנון. הספד על ר׳ יצחק אלחנן ספקטור. מאת א. פ. אהרנזוהן. קיידאן, 31 ע׳ (מהדורה א׳ — פרנקפורט ע.מ., תרנ״ז).

במדרון. ספורים ורשימות. מאת נתן גרינבלאט. קובנה, 192 ע׳.

דבר עברית. קובץ לשאלות הדיבור העברי ולהפצת הספר העברי. יוצא לאור ע״י מ. ירדני. חוב׳ א׳ ליובל עשר שנים של בית־הספר העברי בליטא. כולל מאמרים של ש. ברנפלד, י. קלוזנר, שיינהויז ואחרים. קובנה, 48 ע׳.

דרך המלך. חדושים ובאורים על הרמב״ם. מאת ח.י. חוידינסקי. קיידאן, 112 ע׳.

דרשות אליעזר. חלק א׳. לכל תקופות השנה והמועדים עם הדרנים על סיום משניות וש״ס. מאת א. שפירא. קיידאן, 224 ע׳.

הלאומיות והעם העברי. מאת פ.ב. אלכסנדרוביץ. קיידאן, 54 ע׳.

הליכות עם עולם. דברי ימי ישראל על פי המקורות הראשונים. חוברת א׳. מאת י.א. הירשוביץ. קובנה, 117 ע׳.

הפילוסופיה המשפטית של הרמב״ם. מאת מ. לורסון. קובנה, 52 ע׳ (מהדורה שניה, מורחבת ומתוקנת — ת״א, תרצ״ט, 64 ע׳).

חקר יצחק. חדושים בסוגיות ועל הדרנים. מאת י.א. פרידמן. קיידאן, 196 ע׳ (נוספות לספרו ״הגיון יצחק״).

לב האריה. עניני האמונה ובאורים בפסוקי תנ״ך ומאמרי חז״ל. מאת א. מאירוביץ. קיידאן, 24 ע׳ (על השער ריגא, אבל נדפס, לאמתו של דבר, בקיידאן).

לקורות עיר קידן ורבניה. מאת מ. מרקוביץ. קיידאן, 13 ע׳ (מהדורה א׳ — ורשה, תרע״ג).

לקורות עיר ראסיין ורבניה. מאת מ. מרקוביץ. קיידאן, 40 ע׳ (מהדורה א׳ — ורשה, תרע״ג). ״בעיר ראסיין גר יהודי אחד — משה הסנדלר — טיפוס מיוחד במינו. זה היה יהודי שלא ידע קרוא (על כל פנים בלי נקודות), אך הצטיין בזכרונו הנפלא ובשקידתו היוצאת מן הכלל. הוא אהב לחטט ב״שמות״ של ספרים ישנים ולהוציא מהם חומר על גאוני ישראל, גדולי היחס, אנשי שם אשר בארץ ונודעו ב״תורתם ובחכמתם״, רבנים... ששמשו בכהונתם בתפוצות ישראל ומחברי ספרים... לרשימותיו היה הוא משתמש בעזרת נערים שביקש מהם להעלות על פיסת נייר איזה ציון לגדול. כן היה פונה לגדולים בעצמם בבקשה לכתוב בשבילו בקצור נמרץ את תולדות חייהם, תוכן חבוריהם וכו׳. פסות נייר אלו שהיו לו בכמות גדולה היה אוסף ושומר עליהן והן שמשו לו חומר לחבר את ספריו ואת ספרו הגדול ״שם הגדולים״. מחבר זה היה עני מדוכא, כי הזניח את אומנתו, הסנדלרות, ואשתו היתה תמיד דורשת ממנו בתוקף שיפרנסה, אותה ואת משפחתה... כינויו בפי העם היה משה׳לה ״חיבורניק״... בהיותי בראסיין ראיתיו, קומתו נמוכה, לבוש בלויים ולפעמים גם קרועים. זקנו הקטן היה מדובלל תמיד ושערותיו גדלי פרע. כולו שקוע בחיפושים. היה ממעט לבוא בדברים ומגע עם אלה שהיו בסביבתו״... (מתוך ספרו של א.ח. לוין ״באכסניה של תורה״, פרקים מחייו של מורה עברי. יוהנסבורג, תשי״ד). (ראה: לקורות עיר נובוג־רודק — מאת משה מרקוביץ, וארשה, תרע״ג, 22 ע׳; שם הגדולים השלישי — ח״א: מערכת הגדולים מאת מ. מרקוביץ, וילנא, תר״ע, 64 ע׳).

מסרת. הצעה להסתדרות למען ארץ ישראל המסורתית. מאת א.א. פרידמן. קובנה, 18 ע׳.

סגלת ישראל... ברכה משלשת בתורה, מפרט טוב אמריה, שום שכל טעם הלכות פקודיה, בונה במקרא דעת מחקרי מדרשיה. חלק ב׳ — שמות. מאת ישראל פיבלזון. קובנה, 308 ע׳ (חלק א׳ — תרע״א).

סדר הקפות כמנהג יורבורג. קיידאן, 24 ע׳.

ס׳ החשבון לבתי ספר עממיים. חלק א׳־ב׳. מאת ש. קאפיט. קובנה, 133 ע׳ עם ציורים.

צבי גאון יעקב. שו״ת עם חדוש סוגיות ומסכת הש״ס. מאת י. אופנהיים. קיידאן, 190 ע׳ (על השער ריגא, אבל נדפס בקיידאן).

קול בוכים. הספד במות ר' יצחק אלחנן ספקטור. מאת ב. יפית. קיידאן, 18 ע' (מהדורה א' — וארשה, תרנ"ז).
תבואות שמש. הלכות טהרת כלים וציונים בדברי הפוסקים הראשונים והאחרונים. מאת מ.מ. שפירא. קיידאן, 186 ע'.
תפלת הדרך. קיידאן (רדלהיים, תקצ"ו; ליפסיא, תר"ד; וארשה, תרמ"ה; וילנה, תרס"ג; לבוב, תרע"ג).

תר"ץ

איזה נשך. חידושים ובאורים על ש"ע י"ד הלכות רבות. מאת ש.ז. פינס. קיידאן, 186 ע'.
דבר אברהם. קבוצת שו"ת עם חדושים בסוגיות הש"ס. חלק א' — דב שפירא. קיידאן, 327 ע' (מהדורה א', ב"ח, וארשה — פיטרקוב, תרס"ו—תרע"ג).
דברי סופרים. תולדות התפתחות התורה שבעל־פה ויסודותיה על פי התנ"ך ותלמוד. מאת ש.מ. רובינשטיין. קובנה, 151 ע' (מהדורה א' — וארשה, תרע"ב, 148 ע').
ס' עבודת לוי. כולל חדושי הלכות וביאורי סוגיות ושיטות הרמב"ם בעניני קדשים וטהרה. מאת י. רודרמן. קיידאן, 158 ע'.
תל־חי. ירחון לעניני הנער העברי. בהוצאת המפקדה הראשית של ברית תרומפלדור בליטא. קובנה (בס"ה הופיעו 5 חוברות. כל חוברת בת 64 ע').

תרצ"א

אור הישר. על מס' חולין. מה"ר שמואל יצחק הילמן. קיידאן, 141 ע' (על מס' זבחים — ירושלים, תרצ"ח; על מס' מנחות — ירושלים, תרצ"ח).
הדרת ישראל. פלפולים לסיומה של המשנה וכמה מסכתות. קיידאן, 228 ע'.
חבת שמואל... באורים בעניני חלוקה וברירה ומשפטי התנאים... מאת ש. רודניא. קיידאן, 170 ע'.
כתבי בית ישראל... חדושים על סוגיות הש"ס (על מסכת עירו־בין)... מחברי בית המדרש סלובודקה—קובנה. קיידאן, 168 ע' (חלק א' — ברלין, תרפ"ג).
מחקרי לשון. קובץ למחקרים, הארות והערות, לבירור מלים ותמונות לשון, למשא ומתן בכל השאלות לתקון הלשון והשלמתה. נערך ע"י מרדכי בצלאל שנידר. קובנה, 48 ע'. מהדורה ב' (מהדורה א' — וילנה, תר"ץ).
מסכת אצילות. עם פירוש "גנזי מרומים" ועם קונטרס "תוספות מאיר". מאת מאיר ורז'בלובסקי. קובנה.
מעשה השם. באורים באגדות התלמוד. מאת יצחק אהרון מווילקומיר. קיידאן, 24 ע' (מהדורה א' — ירושלים, תרנ"ב).
נתיב מאיר. על הרמב"ם. מאת מאיר לייב מץ. קיידאן.
(סדר) הגדה של פסח. עם פירוש משלי יעקב מהמגיד מדובנה. קובנה, 64 ע'.
שופר ישראל. מאמרים ודרושים ע"ד הפשט וההגיון על הימים הנוראים...
שירי בית"ר. ברית תרומפלדור בליטא. שירים מאת ז. ז'בוטינס־קי, יעקב כהן, שאול טשרניחובסקי, אביגדור המאירי וד. פרנקל. קובנה, 32 ע'.

תרצ"ב

אנתולוגיה של הספרות הליטאית. ערוכה על־ידי יצחק קיסין, קובנה, 144 ע' + תמונות.
דבר עברית. לשאלת הדבור העברי, ב"ח. מאת מ. ירדני. וילקובישק.
הגיון התלמוד. להבין ההגיונות והשיטות של חכמי התלמוד — מ. ש. יפת. קיידאן, 90 ע'.
הניצוץ הראשון. זכרונות מראשית צמיחתה של התנועה הלאומית ויסוד חבת ציון בשנת תרמ"ב. מאת א. א. פרידמן. קובנה, 31 ע' (ראה: "הנצנים הראשונים", קיוב, 1918; "ספר הציונות" — תל־אביב, 1926).
חדושי הלכות. בד"ח הש"ע. מאת מ. גרודזינסקי. קיידאן, 148 ע'.
חיי שמואל. חדושי מסכתות. מאת ש. שייטלמן. קובנה, 92 ע'.
לחקר סדור התלמוד. חלוקי המקורות המלאכותיים. מאת ש. מ. רובינשטיין. קובנה, 64 ע'.
מזרח שמש; עין השמש. באורים על ספר מהרי"ל. מאת משה מישל שמואל שפירא. קיידאן.
ממקור הנצח. מאמרי מחקר. מאת י. שמואלוביץ. קובנה, 20 ע'.
משעורי רבינו... שעורים בהלכה ועניינים שונים, ז' חלקים. מאת י. ל. בלוך. טלז, תרצ"ב—תרצ"ו.
משפטי יעקב. על סוגיות בסדר נשים — קדשים, ב"ח. מאת י. קסטין. קובנה—קיידאן, תרצ"ב—תרצ"ה.
עין תרשיש. חדושי הלכה. מאת זליג תרשיש. חלק א'. קובנה.
"פתח". גליונות לספרות בהוצאת קבוצת סופרים צעירים. קובנה, תרצ"ב—תרצ"ג (בס"ה הופיעו 11 גליונות).
שדה יצחק. חדושים ובאורים עם פסקי הלכות בענינים שונים. מאת י. בגון. קיידאן, 366 ע'.
שעור הלכה... שמירת נזקין ושומר שמסר לשומר. מאת יוסף ליב בלוך. טלז, 46 ע'.
תורת הלשון העברית. חלק א' — תורת התיבה עם דוגמאות ותרגילים. מאת נ. לידסקי. קובנה, 138 ע'.
תורת הנזור. חדושים ובאורים בעניני נזירות להרמב"ם. מאת י. הוטנר. קובנה, 138 ע'.

תרצ"ג

ביאליק על הגולה. מאת יוסף ירמיהו גלס. קובנה.
משבח... הוספות לספר משביח, לבאר וללבן מקומות סתומים בתלמוד ירושלמי. מאת מ. ש. זיויץ. קיידאן, 22 ע'.
שירון עברי. קובנה, 96 ע' (בהוצאת בית"ר ליטא).
שירי בית"ר... שירים לאומיים, שירי דרור וחרות, עם הקדמת זאב ז'בוטינסקי. קובנה, 98 ע' (בהוצאת בית"ר בליטא).
שירי גאולה. קובנה, 68 ע' (בהוצאת בית"ר ליטא).
שירי לכת. קובנה, 32 ע' (בהוצאת בית"ר ליטא).
שירי ציון. קובנה, 98 ע' (בהוצאת בית"ר ליטא).
שערי הוראה. הלכות פסוקות ומפתח לש"ע י"ד א"ב. קובנה — סלובודקה, 84 ע'.

תרצ"ד

הספד על יצחק אלחנן ספקטור. מאת ד. ביסקא, קיידאן, 31 ע'.

הספר על מות יצחק אלחנן ספקטור. מאת ל. פרומקין. קיידאן, 12 ע׳ (מהדורה א׳ — לונדון, תרנ״ו).

זרע חיים. על הספר ״זרע יצחק״ של חיים יצחק שילמן. מאת יוסף זוסמנוביץ. נדפסו יחד. קיידאן.

זרע יצחק. פלפולי הש״ס והדרנים. מאת חיים יצחק שילמן. קיידאן, 368 ע׳.

חכמת האמת והמדע. מהות העולם והטבע ובאור למעשה בראשית. מאת א. מ. וולקובסקי. קיידאן, 80 ע׳.

יריעות שלמה. באור ע״ס העבודה והקרבנות להרמב״ם. מאת ש. פינזילבר. קיידאן, 268 ע׳.

כתר שם טוב. טעמי המנהגים והשנויים בין נוסחאות התפלה של הספרדים במזרח ואחיהם שבמערב ובין מנהגי אשכנז, עם המקורות ונימוקם, מן הבבלי והירושלמי וספרי הראשונים והאחרונים. מאת ש. ט. גאגין. קיידאן, 817 ע׳ (מהדורה שניה — לונדון, תש״ח, 423 ע׳).

צבי ישראל. באורים על התורה. מאת ישראל מבלטרימנץ. קיידאן, 160 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תרנ״ח).

לתולדות היהודים בקובנה ובסלאבודקה. חלק א׳ — עם מבוא לתולדות היהודים בליטא־זאמוט — מאת ד. מ. ליפמן. קיידאן, 31 עמ׳.

תרצ״ה

בערוב חייה. ספור. מאת נתן גרינבלאט. קובנה, 120 ע׳ (מהדורה שניה — ת״א, תש״ב).

בתיה חן. פרק מרומן. מאת נתן גרינבלאט. קובנה, 120 ע׳ (הרומן בשלמותו הופיע בת״א — תרצ״ט, 255 ע׳).

דברי יחזקאל. חדושי הלכות ובירורי סוגיות הש״ס. מאת י. ברנשטיין. קיידאן, 308 ע׳.

דורות ראשונים. סדר תנאים ואמוראים, אות א׳—ב׳. מאת א. ש. קושס. קיידאן, תרצ״ה—תרצ״ז.

דרשות והספדים. מאת הלל ב״ר זאב מקובנו... קיידאן, 184 ע׳ (מהדורה א׳ — וארשה, 1804).

מלאכת עבודת הקדש. על סדר העבודה והתפלה. מאת י. ל. יאפו. קיידאן, 86 ע׳.

ס׳ נחלת שמואל. מקיף הלכות וסוגיות עמוקות ומבאר שיטת הרמב״ם בעניני קדשים ובהלכות מאכלות אסורות... מאת ש. מלמד. קיידאן, 140 ע׳ (ונלוה לו קונטרס **דברי בינה** מכבוד אחי הרב יצחק זאב מלמד).

נשמת יעקב. באורי אגדות חז״ל. מאת מ. קוויט. קיידאן, 68 ע׳.

רבי משה בן מימון (הרמב״ם), למלאת 800 שנה להולדתו. מאת מ. פלדשטיין. קובנה, 38 ע׳.

תקנות עזרא. באורים וחדושים על הרמב״ם ומסכת הלכות מעילה. מאת ע. אלטשולר. קיידאן, 168 ע׳ (מהדורה א׳ — פיטרקוב, תרצ״א, 216 ע׳).

תרצ״ו

״במשעולי החנוך״. חוברות לשאלות החנוך וההוראה. בהוצאת מרכז אגודת המורים העברים בליטא ״המורה״. קובנה (העורך: אברהם קיסין. חוברת א׳ — שבט; ב׳ — תמוז; ג׳ — כסלו. תכיפות ההופעה לא נזכרה).

דברי חיים. עניני הלכה ואגדה על מסכת ״עבודה זרה״. מאת ז. שרל. קיידאן, 120 ע׳ (על השער **ריגא**, אבל נדפס בקיידאן).

דין וחשבון על פעולותיה של החברה היהודית להיסטוריה ואתנוגרפיה ע״ש ש. דובנוב בקובנה, בשנים 1930—1935. קובנה, 16 ע׳.

זכרון יקותיאל. לתולדות רבני ליטא וגדוליה. מאז ז. לויטס. קיידאן, 198 ע׳.

חיים נחמן ביאליק בוולוזין וולוזין בביאליק. זכרון לחבר־ישיבה שהיה ואיננו עוד, ולישיבה שהיתה ואיננה עוד. ליום הזכרון הראשון של ח. נ. ביאליק ביום כ״א תמוז... מאת אבא בלושר. קובנה, 47 ע׳ (הופיע קודם לכן, בצורה מקוצרת, בירחון ״מאזנים״, תמוז תרצ״ה, חוב׳ ב׳ של כרך ד׳, עמ׳ 120—136).

מאור אגדה. באורי אגדות. מאת מ. רבינוביץ. קיידאן, 180 ע׳.

עולם הפוך. ספור לנוער מאת י. דומבליאנסקי. קובנה, 44 ע׳ (עם ציורים).

צבי הירש מסליאנסקי. הדרשן והמטיף. מאת א. בלושר. קובנה, 24 ע׳.

שער יהושע. בדיני ישראל להלכה ולמעשה. מאת מאיר הכהן קפלן, קיידאן.

תרצ״ז

יסודות חנוך הדת לדור. מיוסד על עיון בתורה ומחקר במדע... קיידאן, 208 ע׳ (על השער ריגא, נדפס בקיידאן).

מילי דנזיקין. חדושים על שלוש בבות. מאת ב. י. גינדון. קיידאן, 192 ע׳ (מהדורה א׳ — אידטקוהנן, תרל״ג).

מעלות התורה והמצות וקבלת עול מלכות שמים ומסירת נפש. מאת מ. ש. ארדמן. קיידאן, 112 ע׳.

ספורים קצרים. קובץ א׳. מאת יוסף ליבנזון. קיידאן, 60 ע׳.

פרקי שירה... תפלות שונות, שירי כבוד ושמחה, שירי אבל וקינות, ניבים בחכמה ומוסר ובאור אל בקשת הממון מהבדרשי. מאת שם טוב גאגין. קיידאן, 193 ע׳ + 3 תמונות (ראה כתר שם טוב, תרצ״ד; מכתבי תהלה, תרצ״ט).

קול אבות. פירוש על מסכת אבות. מאת י. ליטוין. קיידאן, 226 ע׳ (על השער ריגא, אבל נדפס בקיידאן).

הרמב״ם והאגדה. לברר איך התיחס... בספריו אליה ואיך הבינה... מאת ש. מ. רובינשטיין. קובנה, 114 ע׳.

שחר. חלק א׳. **ספר קריאה לאחר אלף־בית.** מאת י. דומבליאנסקי וי. קפלן. קובנה.

תולדות יצחק. הערות בשיטות הש״ס ובפסוקים. מאת ק. קדי־שביץ. קיידאן, 168 ע׳.

תרועת מלך. חדושים ובאורים על מסכת ראש השנה. מאת י. זוסמנוביץ. קיידאן, 256 ע׳.

תרצ״ח

אגרות אברהם מאפו. 20 מכתבים, שלא נדפסו עד כה, מתוך אוסף המכתבים של ר׳ איסר בר וולף מסלובודקה. סודרו ונערכו לדפוס בצרוף הערות והארות על־ידי אבא בלושר. קובנה, 48 ע׳ (המהדורה — 300 טפסים). (ראה: שבט סופרים, אגרות ומכתבים — מ. מ. דוליצקי, וינה, תרמ״ג; וארשה, תרנ״ד).

אגרות בן־אביגדור (שלקוביץ)... סודרו ונערכו ע״י אבא בלושר. קובנה, 38 ע׳ (המהדורה — 100 טפסים).

בעל פה. תשובה להלכה בעקרי קדושין למראית עין (פיק־טיבים). מאת ו. לוי. קיידאן, 42 ע׳ (מהדורה שניה — ירושלים, תש״א, 48 ע׳).

דיני נטילת ידים. מאת ר׳ נפתלי הירץ מריטובה. קיידאן, 16 ע׳ (מהדורה א׳ — קניגסברג, 1860).

הטבע. ספרי לימוד בבוטניקה וזואולוגיה. מאת אברהם קיסין וא. ש. פינטשוק. קובנה.

זמירות לשבת ויו״ט. אשר שר אליעזר ליברמן הסופר... קיידאן, 264 ע׳ (מהדורה א׳ — פראג, תי״ז — 1657).

לקוטי מוהר״מ. מאת ר׳ מאיר אבד״ק שווערונץ. פשטים קצרים על אגדות מאמרי חז״ל ועם פירוש ״מנחת שי״ מהרב שלום יצחק לויתן. קיידאן, 122 ע׳ (כנראה לפי מהדורת ברלין, תע״ז — 1717). ״מנחת שי״, הערות שונות עם דרשות, הופיע גם לחוד.

מבחר שירי מיכ״ל (מיכה יוסף לבנזון). קובנה, 73 ע׳.

מזכרונות ימי ילדותי בעיר דוינסק. מאת הגברת שרה פייגה פנר (מיינקין). קיידאן, 64 ע׳. מהדורה א׳ — וארשה, תרס״ג (ראה: ״אהבת ישרים״, ספור מן העת החדשה — וילנה, תרמ״א, 149 ע׳; ״בגד בוגדים״, ספור מימי שמעון הכהן הגדול. וארשה, תרנ״א, 36 ע׳; ״דרך ילדים״ או ספור מירושלים בימי המלך הורדוס. וינה, תרמ״ב).

ס׳ מקולות הדממה. כולל שירים על בסיס הקדש. מאת טוביה מאירוביץ. קיידאן, 80 ע׳.

ס׳ התלמיד שחר. לשנת הלמודים השניה. מאת י. דומבליאנסקי וי. קפלן. קובנה.

עבודת המלך. באור על הרמב״ם (ספר המדע). מאת מ. קרקובס־קי. קיידאן, 250 ע׳ (מהדורה אחרת — וילנה, תרצ״א, 238 ע׳).

עטרת מרדכי. שו״ת כסדר ד״ח תש״ע — א. זלבוביץ. קיי־דאן, 220 ע׳ (על השער ריגא, אבל נדפס בקידאן).

עליות אליהו. קורות ימי חיי אליהו מווילנה (הגר״א) וספריו. מאת י.ה. לוין. קיידאן, 108 ע׳ (וילנה, תרט״ז, 120 ע׳; שטטין, תרט״ז; שם, תרכ״א; וילנה, תרל״ה; וארשה, תרמ״א; וילנה, תרמ״ה; וארשה, תרס״ג; וילנה, תרע״ג).

עמק הבכא. ע״ד שרפת המת והפלת עובר, על תרגום התפלות ותספורת הזקן ועוד... מאת ש.מ. אדלר. קיידאן, 359 ע׳.

״קולנו״. בטאון בני עקיבא בליטא. קובנה, תרצ״ח—תרצ״ט, 16 ע׳. העורך מ.א. הובשה. גליון א׳ יצא בתשרי. בערב פורים תרצ״ח י״ל בשם ״קולנו בליטובה״; בחודש אייר תרצ״ח — ״קולנו ברמה״; בתשרי תרצ״ט — ״קולנו לנוער״; בכסלו תרצ״ט — ״קולנו לעם״.

ר׳ ישראל סלנטר. חייו, פעולותיו וספריו. מאת ש. רוזנפלד. קיידאן, 88 ע׳ (מהדורה א׳ — וארשה, תרע״ד).

תורת הלשון העברית בהתפתחותה. קיצור ספרו הגדול. מאת מרדכי בצלאל שנידר. קובנה, 198 ע׳.

תרצ״ט

אלפון עברי. מאת א. וטרין וי. קפלן. קובנה.

אמרי חיים. חדושים ובאורים שונים. מאת שמשון מרקוביץ. קיידאן, 104 ע׳.

בינת מקרא. על פסקי הטעמים והנגינות. מאת מנשה בן יוסף בן פורת מאילייא. קיידאן, 56 ע׳ (מהדורה א׳ — הורודנה, תקע״ח — 1818). ראה: ״שקל הקודש״, באור מאמר חז״ל שלש כתות ליום הדין ודברי הרמב״ם על זה. קאפוסט, תקפ״ג.

דין וחשבון על פעולותיה של החברה היהודית להיסטוריה ואתנוגרפיה ע״ש ש. דובנוב בקובנה (1936—1938). קובנה, 18 ע׳. נוסף לדו״ח בעברית הופיעו גם 2 חוברות באידיש: הראשונה בשם ״דין וחשבון...״ והשניה בשם ״יארבוך קאלענ־דאר״.

דעת מרדכי. שאלות ותשובות, באורי סוגיות, הערות והארות בכמה מקצועות בהלכה, בארבעה חלקי שלחן ערוך בעניני קדשים... חלק א׳. ערוך ומסודר ע״י מ.י. רבינוביץ, בצירוף קונטרס ״עין יצחק״... קיידאן, 212 ע׳.

חובת הארץ. הלכות תרומות ומעשרות בארץ, עם הלכות חלה בארץ ובחוצה לה, ובסוף הספר מבואר מעלת הדר בארץ ודקדוקי המצות. מאת מ. קרביץ. קיידאן, 48 ע׳.

יום כפור קטן. תפלות לערב ר״ח כמנהג אשכנז. קיידאן, 84 ע׳. לפי מהדורות פראג (1692) וקרלסרואה (1799). קיידאן, 148 ע׳.

לקוטי יהוסף. חדושים ע״מ ברכות ונשים. מאת ו.ז. שטרן.

לקוטי שושנים. על טהרת המשפחה ועוד. מאת מאיר הכהן קפלן. קיידאן.

מבחר שירי שאול טשרניחובסקי. קובנה, 88 ע׳.

מדינה עברית. הפתרון הסופי לשאלת היהודים. מאת זאב ז׳בוטינסקי. קובנה, 128 ע׳ (מהדורה א׳ — ת״א, תרצ״ז).

מדוע ולמה צבא עברי? — מאת זאב ז׳בוטינסקי. קובנה, 36 ע׳.

מתבוסה לנצחון. מאת זאב ז׳בוטינסקי. קובנה, 28 ע׳.

מזמורי תהלים למוצאי שבת. קיידאן, 112 ע׳ (לפי מהדורות וילנה, תרל״ז).

מכתבי תהלה. על הספר ״כתר שם טוב״ (על המנהגים) מאת ש.ט. גאגין. קיידאן, 116 ע׳ (על השער לונדון, אבל נדפס בקיידאן).

מנחם ציון. הספד על יצחק אלחנן ספקטור. מאת ח. כהן. קובנה, 16 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תרנ״ז).

נחל יצחק. חדושים ובאורים על הש״ע... לר׳ יצחק אלחנן ספקטור זצ״ל. קיידאן, 360 ע׳.

סדר חמשה תעניות כמנהג ליטא. קובנה, 276 ע׳ (זהו חדוש, שאין אני יודע טעמו, כי עד כה ידענו רק על סדר זה כמנהגי הספרדים — אמשטרדם, ת״ע — 1712; וסדר כמנהג בגדד, תרס״ה).

סליחות מכל השנה כמנהג פולין וליטא ורייסן וזאמוט. קיידאן, 164 ע׳.

סליחות מנהג ליטא. עם פירושים שונים. קובנה, 220 ע׳ (לפי מהדורת לובלין, ת״ג — 1643).

סליחות מנהג ליטא, רייסן וזאמוט. קובנה, 204 ע׳ (לפי מהדורת מינסק, תק״פ — 1820).

סליחות מנהג ליטא ורייסן. קיידאן (לפי מהדורת דיהרנ־פורט, תרכ״א — 1861).

קטעי רשימות. מאת א. א. כץ (ערוך בידי ח. פשדומסקי). קובנה, 80 ע׳.

קינות לתשעה באב כמנהג ליטא ורייסן. קיידאן, 82 ע׳.

שחר. לשנת הלמודים השלישית. מאת י. דומבליאנסקי וי. קפלן. קובנה.

שחר. לשנת הלמודים הרביעית. מאת י. דומבליאנסקי. קובנה.

שירי עם. מאת ח.נ. ביאליק. קובנה, 24 ע׳.

שערי הוסתות. על טהרת המשפחה. מאת מאיר הכהן קפלן. קיידאן.

שעת הרת עולם. מאמרים מאת זאב ז׳בוטינסקי. קובנה, 188 ע׳.

שפע ימים. חדושים בסוגיות הש״ס מסכת שבת, עירובין ופסחים. מאת י.א. קסטין. קיידאן, 120 ע׳.

תולדות ה״ר חיים ברלין מוולוזין וקורות ימי חייו. מאת מ.ש. שמוקלר. קובנה (מהדורה א׳ — וילנה, תר״ע).

תולדות יצחק. תולדות חייו של יצחק אלחנן ספקטור. מאת י. ליפשיץ. קובנה, 132 ע׳ (מהדורה א׳ — וארשה, תרנ״ו).

תפלת חיים. מחקרים אל אדות מקורי התפלות שיסדו אנשי כנסת הגדולה. מאת ר. רובינשטיין. קובנה, 114 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תרע״ג).

ת״ש

אבן ישראל. דרשות, חדושים ושו״ת מאת ר׳ ישראל (ליפקין) סלנטר. קיידאן, 48 ע׳. בזמנו אסף תלמידו של הרב... שניאור זלמן הירשוביץ, רבה של גולדינגן, את החומר והוציאו לאור בוורשה בשנת תרמ״ג ועם תוספת משלו ״אבן בוחן״. מהדורת קידאן מכילה רק דברי ר׳ ישראל סלנטר.

אור ישראל. מאמרים בלמודי היראה והמוסר מאת ישראל ליפקין סלנטר; נתיבות אור, מאמרי מוסר מתלמידו ר׳ יצחק בלזר עם הוספות כוכבי אור ושערי אור על דרכי התשובה. קיידאן, 184 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תר״ס, והאחרונה — מינכן, תש״ז). ראה: א.ר. מלאכי, ״די שפעער פון דער מוסר באוועגונג״, בקובץ ״ליטע״, ניו-יורק, 1951.

חדושי הראב״ד (אברהם בן דוד מפוסקיר). על מסכת בבא קמא. יוצא לאור עפ״י כתב-יד יחידי שב״בריטיש מוזיאום״ בהוספת מבוא, הערות והגהות מאת שמואל אטלס. קיידאן, 478 ע׳ (על השער לונדון, אבל נדפס בקידאן). ״בדעתי היה להרחיב את הדיבור על הראב״ד בכלל ועל הספר בפרט, אבל בשל המצב הפוליטי המסובך ובשל פחד המלחמה השורר בכל מהרתי להביא את הספר לידי סיום עפ״י דברי חז״ל — לא עליך המלאכה לגמור״ — מתוך המבוא (עמ׳ 46) של מר אטלס הנושא את התאריך א׳ דר״ח אלול תרצ״ט (בקורת: א.ה. פריימן — ב״קרית ספר״, כרך ב׳, ע׳ 25—28). אולי זהו הספר האחרון שנדפס בליטא.

חדושי ובאורי הגר״א מוילנה. ע״מ ברכות ושבת. מלוקט מספריו על-ידי א. דרושקביץ. קיידאן, 136 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תרפ״ו).

חדושים בסוגיות הש״ס והדרושים מאת אהרן מריגא. קיידאן, 98 ע׳ (הוא חבר עוד ספר ״מנחת אהרן״, קניגסברג, 1859, 252 ע׳).

טהרת המשפחה. עניני הטהרה. מאת א.ד. כהנא. קיידאן, 136 ע׳.

מאמרים משיחותיו של רבנו הגה״ח מרן ירוחם הלוי, אשר נכתבו מפי השמועה... נתרגמו עכשיו ללה״ק מאשר נרשמו בשעתם באידית... (חוב׳ ד׳). מאת ירוחם לבוביץ. קיידאן, 64 ע׳.

מורה נבוכי הזמן. מחקרים על האלהות, השארת הנפש, עקרי האמונה, הדת והבחירה. מאת ש.ז. אהרנזון. קיידאן, 386 ע׳ (מהדורה א׳ — וילנה, תרס״ח).

ספר מסלת ישרים. מאת משה חיים לוצאטו. קובנה, 251 ע׳.

סליחות... עם רב פנינים... קובנה, 251 ע׳.

פרי יצחק. קבוצת שו״ת עם הערות... מאת יצחק בלאזער (ר׳ איצלה פעטערבורגר). קיידאן, 424 ע׳ (מהדורה א׳ — חלק א׳, וילנה, תרמ״א; וחלק ב׳ — ירושלים, תרע״ג).

צרור אגרות. של סופרים עברים, שלא נדפסו עד כה בשום מקום. עם מבוא והערות ביוגרפיות וביבליוגרפיות מאת אבא בלושר. קובנה, 56 ע׳ (נדפסו — מאה טפסים). כולל: 8 אגרות של יהודה לייב גורדון; 4 — משה לייב לילינבלום; 4 — איסר בער וולף; 5 — מרים מארקל-מאזעסזאהן; 4 — יצחק משה רומש; 3 — אלעזר אטלס; 4 — מ. דוליצקי; 2 — שמואל יוסף פין; 7 — אלתר דרויאנוב. ראה: צרור אגרות יל״ג אל מרים מארקל-מאזעסזאהן, עם מבוא והערות ע״י אברהם יערי, ירושלים, תרצ״ז.

תולדות הספרות העברית החדשה. כרך ראשון: ספרות ההשכלה במרכז גרמניה (1784—1829). מאת ח.נ. שפירא. וילקובישק, 581 ע׳. (על השער תל-אביב, אבל נדפס בווילקובישק).

טבלאות

א. מספרי הספרים לפי השנים

1919	1
1920	0
1921	6
1922	6
1923	7
1924	11
1925	5
1926	6
1927	10
1928	15
1929	20
1930	5
1931	11
1932	17
1933	8
1934	9
1935	10
1936	9
1937	10
1938	18
1939	33
1940	13
ס״ה	**230**

הערה: לא הבאתי בחשבון (כאן) עוד ספר — ״פעמ״, היות ולא עלה בידי לראותו.

ב. מספר הספרים לפי ערי־הדפוס (בסדר א״ב)

וילקובישק	2 —
וילקומיר	1 —
וירבאלן	1 —
טלז	3 —
מריאמפול	3 —
קובנה	109 —
קיידאן	109 —
ראסיין	1 —
שאוולי	1 —
ס״ה	**230**

הערות: הספר העברי **הראשון** שהופיע בליטא העצמאית — נדפס **במריאמפול** בשנת תרע״ט. **בקובנה** יצא לאור ספר עברי **לראשונה** בשנת תרפ״א. הספר העברי **הראשון בקיידאן** נדפס בשנת תרפ״ד. הספר העברי האחרון — בקיידאן בשנת ת״ש.

לפני קום ליטא העצמאית נדפסו בגבולותיה 5 ספרים עבריים בלבד, והם:

הדת והלאומיות. קובץ מאמרים שנדפסו בכה״ע מאת ר׳ שמואל־יעקב רבינוביץ אב״ד ספוצ׳קין (פלך סובאלק), לפנים באלקסוט (קובנה), מסודרים ומתוקנים בידי המחבר. הוצאת ציוני קובנה ע״י א. בלושר; ווארשה, תר״ס, 142 ע׳ (הספר סודר בקובנה ונדפס בווארשה). התוכן: 1) דברים אחדים מאת המו״ל — א. בלושר; 2) מאמרים: א) נעשה ונשמע; ב) דברי שלום ואמת; ג) נחפשה דרכינו; ד) נצח ישראל; ה) התורה והחיים; ו) דברים ככתבם; ז) השקפה לטובה; ח) מכתב על דבר ״חיבת ציון״; ט) הציונות מה שאיננה ומה שהיא; י) שלום ציון (אל הרבנים); י״א) חתימה (דעת הרבנים). כל המאמרים הנזכרים נדפסו ב״המליץ״ בשנים תרנ״ה—תר״ס.

שאלות החשבון. מאת מנחם־מרדכי סילמן (אחיו של קדיש־יהודה סילמן); קובנה, תר״ס, 80 ע׳.

מזכרת עדת היהודים בקובנה לאנשי הצבא היהודים שנספחו אל מחנה הלוחמים נגד יפאן; קובנה, תרס״ד, 24 ע׳.

ילקוט אליעזר. דרשות לנישואין, ברית מילה והספדים. מאת ל. רונין; קובנה, תרע״א, 96 ע׳.

דין וחשבון של הספריה ע״ש אברהם מאפו בקובנה; קובנה, תרע״ז, 40 ע׳ (מאמרים וסקירות — ד״ר לאפין, ד״ר שוורץ, י. מרגולין וא. בלושר, וכן תמונות: הבית בו נמצאה הספריה, אולם הקריאה, אברהם מאפו, איסר־בר וולף).

החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה של יהודי ליטא

רבות רבות הן נקודות־האור בחייהם הציבוריים של יהודי ליטא בשנות העצמאות של ארץ זו. ואין ספק שהיו גם ליקויים, והרציני שבהם — הניתוק מן המרכזים היהודיים הגדולים. יהדות ליטא, שכללה במובן ההיסטורי והגיאוגראפי מיליוני נפשות, ומבחינה היסטורית שופעת היתה בכיפה של היהדות כולה ברחבי האימפריה של רוסיה הצארית וגם מחוצה לה — התפוררה לפתע למספר אוכלוסיות נפרדות ומותחמות בגבולות חדשים וחמורים. תמורה זו שבאה עם קום המדינות החדשות אחר מלחמת־העולם הראשונה, פגעה בהרבה גם ביהודים שישבו קודם לכן בפלך קובנה ובחלקים של פלכי סובאלק ווילנה. בשטח זה קמה אז ליטא העצמאית על בירתה ה"זמנית" קובנה, ללא וילנה, הבירה ההיסטורית, וללא החבל של מטרופולין זו. ולא עוד אלא שמחמת סכסוך הגבולות החמור בין ליטא ופולין, שקרעה ממנה הרבה שטחים וביחוד את וילנה, ניטלה היכולת מתושביהן של שתי המדינות לעבור ולנסוע מתחומה של האחת אל השניה, ואסורים היו אף חליפת־מכתבים וכל קשר בין תושבי שתי הארצות. וכך היו יהודי ליטא ה"קובנאית" — שמספרם נאמד בסך־הכל בכ־150 אלף — מנותקים אף מווילנה, "ירושלים דליטא" ולב־לבה של יהדות זו במשך דורות.

בנושא שלפנינו יש גם להקדים ולציין את כוס הגירוש שעברה על חלק גדול מן האוכלוסיה היהודית בליטא שנים מספר לפני שקיבלה את עצמאותה. בגזירה הצארית מ־1915 גורשו גם כאן היהודים מכמה גלילות שהיו סמוכים לחזית המלחמה. רבבות הוגלו לאזורים רחוקים ברחבי רוסיה ושם עברו עליהם שנות המלחמה העולמית הראשונה והמהפיכה הגדולה של 1917, מלחמת האזרחים והפרעות, הרעב והמגיפות. בשובם אחרי התלאות הרבות למקומותיהם מצאו רבים את בתיהם שדודים וריקים או שרופים לגמרי, וכן גם את המוסדות הציבוריים. החלו היהודים לבנות ולכונן את חייהם מחדש, וברוח הזמן החדש, ובתמורות שחלו בינתיים במעמדם האזרחי והכלכלי — במדינה החדשה, ליטא העצמאית. מצבם היה בבחינת אנשים מקרוב באו. הגירוש הגדול גרם איפוא ליהודים לא רק עקירה מיישוביהם למספר שנים, אלא גם לניתוק ההמשכיות הכלכלית והתרבותית, והם היו עתה כתלושים באותם המקומות שבהם נולדו וגדלו ושאבותיהם היו מעורים בהם מדורי דורות.

מפעלים ציבוריים גדולים שיקמו והקימו היהודים בליטא העצמאית. במיוחד הושקעה יזמה רבה ועבודה לאין־ערוך בשטח החינוך והתרבות. אולם בכל המאמצים לא ניתן היה למלא את החסרון של הניתוק והבדידות והתלישות. ללא בית־עקד לספרים במדעי היהדות, או אף ספריה האוצרת את כל הספרות היהודית החדשה, היאך יכול היה, למשל, המורה ללימודים עבריים להתכונן כראוי לשיעוריו? ולא יכול היה גם להציע לתלמידיו את החומר הדרוש להם לעיון. בכינוס של מורים, שהתקיים בקובנה ב־1922, התאונן מחנך ותיק שאין ביכולתו להראות לתלמידיו את "הכרמל" בצורתו המקורית, אותו כתב־עת, שטרם עבר אז יובל מזמן הופעתו בווילנה הסמוכה, וכי בעצמו אינו יכול לעיין בגליונות "המגיד", "השחר", ואפילו לא במהדורות הראשונות של ספרי אברהם מאפו איש קובנה! והלא רק לפני שנים מספר, לפני הגירוש וההרס בימי המלחמה, מלאים היו בתי ישראל בליטא ספרים מספרים שונים, ובתוכם ספרים עתיקים ויקרי־המציאות! ונמנע היה מהמורה להיסטוריה להראות לתלמידיו שרידים ועתיקות חשובים הקשורים אף לתולדות היישוב בארץ זו. ומי יספר את סבלו של הסופר והחוקר בהיותו זקוק לספר מיוחד או למיסמך לצורך עבודתו? עד שהצליחו לקבל, למשל, העתק של ציטטה קטנה מוכרחים היו להריץ מכתבים בעקיפין־בעקי־פין אל בית־עקד הספרים "שטראשון" או אל "ייווא", אל שני המוסדות אשר בווילנה, הרחוקה מקובנה רק כמאה קילו־מטר. מלבד העבירה החוקית וההוצאות הכספיות עלה איפוא הדבר גם בבזבוז זמן.

לאסוף בכל המאמצים ולהציל את שניתן עוד להציל! — סיסמה מעין זו נשמעה בהתלהבות ערב אחד בקיץ 1930 מפי אנשים מספר, אשר התכנסו בקובנה באולם־הקריאה הצנוע של הספריה על־שם אברהם מאפו. באסיפה זו נוסדה **החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה של יהודי ליטא** והותוותה תכנית רחבה לפעולות, שהגשמתן הוטלה על הוועד שנבחר. כאב־טיפוס לחברה זו שימשה החברה היהודית האתנוגרפית שהתקיימה לפני המלחמה בפטרבורג. ואמנם אחד הפעילים של החברה ההיא, העורך־דין שלמה חורונז'יצקי, היה גם ממייסדי החברה בקובנה, והוא שנבחר ליושב־ראש הראשון שלה. יחד אתו נבחרו לוועד אישים בעלי־השכלה ומעורים בציבור, ורובם המשיכו בחברותם בוועד זה בכל שנות קיומה של החברה. מחברי הוועד: ד"ר אסתר אלישיב, ש. ארליוק, אבא בלושר (שהיה גם היו"ר האחרון של החברה), אדריכל משה בלוך, נתן גרינבלט־גורן, י. דבורצקי, ד"ר יצחק־נחמן דונסקי, עו"ד שלמה חורונז'יצקי (שהיה, כאמור, יו"ר החברה מיום היווסדה ועד יום מותו, בסוף 1938), מהנדס א. יוסואין, נתן יונסביץ (מיוזמיה הראשונים של החברה ומזכירה המסור בכל שנות קיומה), ד"ר אבא לאפין (סגן יו"ר החברה), נח לידסקי, יוסף ליוושין, אלטה סודרסקי, ד"ר מנדל סודרסקי, ד"ר צמח פלדשטיין, ישראל קפלן, ישעיהו רוזובסקי, מרדכי רוזנברג־רוזן, הרב ישראל רוזנסון, ד"ר ד.מ. שווארץ, יצחק שטרייכמן, ד"ר חיים־נחמן שפירא, ט. שרשבסקי.

צעדם הראשון של חברי הוועד היה להפיץ את רעיון החברה ולהחדירו אל ליבות אנשים. לשם זה גם נדפסה והופצה חוברת מצויינת באידית ("לאמיר שאפן יידישן מוזיי און ארכיוו אין ליטע!" — נקים מוזיאון יהודי וארכיון בליטא!), שנכתבה בידי נתן יונסביץ, מזכיר החברה. אט־אט באה גם היענות מצידם של יחידים ושל מוסדות. נמסרו לחברה ספרים, קובצי עתונים, חפצים, תעודות ומסמכים. במשך הזמן בא סיוע רב־ערך גם מצד האוניברסיטה הליטאית בקובנה. ראש המחלקה לביבליוגרפיה ומנהל הספריה האוניברסיטאית, הפרופיסור וואצלאוואס בירז'ישקה, ועוזרו יצחק קיסין הסכימו למסור לחברה ספרים כפולים הנמצאים ברשותם והנוגעים ליהודים

וכן להתחלף בחומר שיימצא בו ענין, או לצלם מסמכים, וכדומה.

לאחר מאמצים לא מעטים עלה בידי הוועד להשיג אכסניה לכל הדברים שנאספו ונערמו והתגוללו זמן רב בפינות־חסד של מוסדות ציבוריים. המקום נקבע בדירת־מגורים קטנה, שנמ־צאה בקצהו של בניין גדול, בכיכר הרוטושה 14, שהיה שייך כעזבון לקהילת קובנה. וכאן ניגשו למיון החומר ולסידורו. ב־1935 הוצגו לראשונה האוספים בפני קהל־מוזמנים ונפתח "המוזיאון והארכיון להיסטוריה ואתנוגרפיה של יהודי ליטא". על שולחנות ועל מדפים ועל הקירות ערוכים היו ספרים יקרי־המציאות, כתבי־יד, צילומים, וסידרות־סידרות של עתונים. בין כתבי־היד היתה חשיבות מיוחדת לפנקס הישן של בעלי־המלאכה בקיידאן. בצפיפות שבחדרים הוקצו גם "פינות" מיוחדות לשלושה אישים של יהדות ליטא: ר' יצחק־אלחנן ספקטור, רבה הגדול של קובנה בשנים 1864—1896; אברהם מאפו, ממניחי היסוד לספרות העברית החדשה; ד"ר ישראל אלישיב, הסופר והמבקר. ותוכננו פינות מיוחדות נוספות לבעלי־המוסר ולחכמי־ז'אגר וחכמי־ראסיין.

"המוזיאון היהודי", כפי שנקרא בפי אנשים, נתפרסם בכל ליטא וגם מחוצה לה, ומספר מבקריו הלך ורב. מלבד יהודים משכילים מקובנה ומערי־השדה, היו באים לשם עיון ומחקר עתונאים, סטודנטים, פרופסורים וחוקרים, סופרים ואמנים. גדול היה מספר המבקרים בימים של כינוסים וביחוד של מורים ושל אגודות נוער. לא פסחו על מקום זה גם אורחים חשובים מחוץ־לארץ, וביניהם ההיסטוריון שמעון דובנוב (שהחברה נקראה מלכתחילה על שמו), הסופר יוסף אופטושו, הצייר מאנה כ"ץ, ואחרים. בימים רגילים הרבו לבקר קבוצות תלמידים של בתי־הספר היהודיים בלווית מורים. את עיני הצעירים משכה הפינה של ר' יצחק־אלחנן. הם היו מביטים ארוכות בכסא של הרב שעמד שם ומתעניינים באבנטו שהיה מונח על הכסא, בחותמת ובתמונות שלידו, במנורת־החנוכה על הקיר ועוד תשמישי־הקדושה שלו, ובספרים־חיבוריו... מבקרים מאנשי "עמך" היו מתעכבים ליד מוצגי הפולקלור. חביבה היתה עליהם חוברת אחת בכתב־יד, שחוברה בידי יעקב דמבו מיאַנובה ובה רשימה מפורטת ומפורשת של כל הכינויים שנצמדו לשמותיהם של יהודי עיירתו, איש איש וכינויו, אף אחד לא נעדר... ועוד בחוברת אחת היה מוצא הקהל הרחב ענין: היתה זו רשימה שנכתבה בידי ר' שלום גרינשטיין מסיאַד ובה מפורטות בדיוק רב סגולות ותרופות לכל מיני תחלואים ומיחושים ועין־הרע ושאר מרעין בישין ר"ל... ההדרכה למבקרים ניתנה על־ידי המזכיר של המוזיאון. כמה שנים שימש בתפקיד זה רחביה מוגילבוקר, שחקן ומשורר, ואחריו הסופר אליעזר היימן.

החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה לא הצטמצמה בפעולתה רק בענייני המוזיאון והארכיון. לעיתים מזומנות היו נערכות הרצאות בנושאים של ההיסטוריה היהודית ושל פולקלור. האסיפות הכלליות היו נפתחות תמיד בהרצאה של ד"ר צ. פלדשטיין (על דובנוב, אנסקי, סוקולוב), או של עו"ד ש. חורונז'יצקי (בסידרת הרצאותיו על שמות־המשפחה הפרו־פסיונאליים והגיאוגראפיים אצל היהודים). נערכו גם ישיבות חגיגיות לכבוד אורחים חשובים מחוץ־לארץ.

חסות מיוחדת היתה החברה פורשת על אנשים מפשוטי־העם שהיו מחוננים בכישרון ספרותי. בראסיין ובסביבתה נודע "משה'לה דער מחַברניק". היה זה ר' משה מרקוביץ, סנדלר־טלאי שהתקשה גם בתפיסת עט. אולם מנעוריו התמיד לעיין בספרים וכוח־זכרונו היה בלתי־רגיל. בעזרתם של יודעי־כתיבה חיבר ספרים בביבליוגרפיה של הספרות הרבנית ובתולדות כמה קהילות בליטא. זקן היה האיש כשהגיע במקלו ובתרמילו (מלא כתבי־יד) אל מזכירות החברה, והוא נתקבל בכבוד וגם הובטחה לו תמיכה הגונה להדפסת ספר נוסף ממלאי הכתבים שלו, שאת כמותם היה המחבר מגדיר לפי מספר השקים המלאים שבביתו ולפי משקלם ב"פודים"... החברה עזרה רבות לפריידל ציפלוביץ־דורסקי, אשה בת עיירה קטנה, שעשתה רושם של כפרית. היא כתבה שירים בצורה פשוטה עד מאוד וכמעט פרימיטיבית, אבל חדורים היו עממיות ולבביות, והשפה, האידית, הפליאה בטבעיותה. לבבית היתה גם המנגינה שחיברה לשיריה, והיתה המבצעת גם בעצמה. ד"ר אסתר אלישיב, חברת הוועד, הרבתה לטפל בשירים והתקינתם לדפוס (הופיעו בשני ספרים: "צו זאגן און צו זינגען"; "פון וויג צו וויג"). החברה עשתה גם לפרסומה של פריידל וערכה לה נשף מיוחד, אשר בו הקריאה ושרה משיריה וד"ר אלישיב הקדימה דברים על דרך יצירתה של המשוררת.

עוד בישיבותיו הראשונות של הוועד הוחלט לארגן מערכת ליד החברה לשם הוצאת מונוגרפיות ומחקרים נוספים בשטח ההיסטוריה והפולקלור של יהודי ליטא. אולם למעשה הופיע רק שנתון אחד, ב־1939, שנערך בידי נ. יונסביץ והיה אמנם גדוש חומר פולקלוריסטי והיסטורי. ישיבות על ישיבות הקדיש הוועד לענייני ערי־השדה. מגיעות היו ידיעות מעיירות על עליות־גג מלאות ספרים, על כתבי־יד בעלי ערך היסטורי ברשויות פרטיות, על שירי־עם וסיפורי־עם נפלאים בפי אנשים, ועל זקנים היודעים לספר זכרונות מלאי עניין. קהילות מספר עוד היו להן פנקסיהן הישנים, ספרי־הזכרון של הקהל או של החברות השונות. כותב שורות אלה, שהיה חבר הוועד, לא פסק מלהציע לשלוח לערי־השדה איש אחד או שניים שהם מומחים בכגון אלה. להצעה זו הצטרף בהתלהבות האדריכל מ. בלוך, שעיבד מפה מיוחדת של האתרים בליטא, בהם נמצאים בתי־תפילה עתיקים ובכמה מהם בנויים גם המיתקנים הפנימיים (הבימה, ארון־הקודש) בסגנון מקורי. כן פזורים היו ברחבי המדינה בתי־קברות ישנים של יהודים ובהם אהלים ומצבות שאף הם יכלו לשמש חומר למחקרים. אולם למרבה הצער היו הצעות אלה נדחות מישיבה לישיבה מסיבות תקציביות. כוונות רבות וטובות היו אמנם לפעילי החברה, אבל מיום היווסדה היתה תמיד במצב כספי דחוק. ייתכן שתורפה זו תלויה היתה גם בחברי הוועד עצמם, שכן רבים מהם עסוקים וטרודים היו בעניינים ציבוריים שונים, ובכללם היו האנשים גם לא־צעירים.

עם היפתחם של המוזיאון והארכיון כבר היה ברור לכל שאין שני החדרים הקטנים של דירת־המגורים מתאימים למכון כזה. אולם ההצלחה לא האירה כלל לוועד בהשתדלויותיו המרובות להשיג מקום מרווח יותר, ודבר זה פגע קשות בהתפתחות החברה. המדפים היו דחוסים ספרים וחבילות, שמחוסר מקום לא ניתן למיינם ולסדרם. עמדו ארגזים גדולים מלאים חומר שטרם נפתחו, ועל קרשים מתחת לשולחנות מונחים היו התיקים המיותמים של ועד־הארץ (נאציונאל־ראט), שפעל בימי שגשוגה של האוטונומיה היהודית בליטא העצמאית ולאחר שנים מספר

לקיומו חוסל בגזירת המימשל. הצפיפות העיקה על כל המוסד וחומר על חומר שיווע מכל פינה, שיווע למרחב. מטעם זה נדחתה פנייה לא אחת בנוגע למסירת חומר חשוב לחברה. טוענים היו האנשים שפנו אליהם: הלא כל־כך צר במוסד והיכן ישימו את החומר שנמסור ?...

והנה בא ה״פתרון״ — ולא רק לצפיפות המוזיאון והארכיון של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה של יהודי ליטא העצמאית. בקיץ 1940 בא הקץ לכל סדר החיים החברתיים והציבוריים של המדינה כולה. המשטר ה״ריאקציוני״ — בא במקומו שלטון ״עממי״. יום אחד הופיע אצל בלושר, יושב־ראש החברה, צעיר ובידו פקודה שהחברה מחוסלת והוא שיהיה מעתה הממונה על המוזיאון והארכיון. כעבור חדשים מספר סופח כל המוסד לרשות העתיקות הממלכתית, ועד לביצוע ההעברה ושאר הסידורים — נסגר המוסד ״זמנית״. ועד היום אין לדעת על מקומם וגורלם של האוצרות שנאספו ברוב עמל ובחיבה ובמסירות. רק שמועות מהלכות בווילנה, שכמה אוספים של הארכיון נתגלגלו לעיר זו, שמונחים הם באיזו כנסייה קאתולית שהפכה למחסן ושכמה יהודים אף ראו אותם במו־עיניהם.

ישראל סגל

התיאטרון היהודי בליטא

(בין שתי מלחמות העולם 1915—1943)

...רצה הגורל, שבאותו מקום, בו עמדה עריסתו של התיאטרון היהודי המודרני, שם גם נכרה לו קבר. ליד עריסתו אמנם לא עמדתי, אבל על קברו אני הוא האיש שאמר את ה״קדיש״ האחרון.*

ב״לקסיקון של התיאטרון היהודי״ מאת זלמן זילברצוויג ** נאמר, שאבן־הפינה לתיאטרון היהודי של אברהם גולדפאדן הונחה בחול־המועד סוכות 1876 ביאסי אשר ברומניה, שם העלה גולדפאדן, בגנו של שמעון מארק, את ה״דיאלוג התיאט־ראלי הראשון״ שלו יחד עם ישראל גרודנר. לפי זה יוצא שבשנת 1943 מלאו לתיאטרון היהודי בסך הכל 67 שנים.

לא קל היה קיומו של התיאטרון היהודי במשך שני דורות. מראשית צמיחתו תקפו עליו מבחוץ איסורים, רדיפות ונגישות מצנזורה ומשטרה רודפת־שוחד, ומבפנים מצד קנאי־דת ומצד מתבוללים, שראו בתיאטרון ה״ז׳ארגוני״ מקום בילוי בשביל ההמונים הפשוטים והמגושמים ביותר. ואמנם היה זה תמיד תיאטרון למען העם, אף צמח ממעמקי המוני העם ושחקניו הראשונים היו זמרי־עם יהודיים, כמו ״זמרי ברוד״ עם ישראל גרודנר בראשם. והמוני העם אהבו את תיאטרונם וקיימו אותו עד יומו האחרון, בספטמבר 1943, בגיטו וילנה...

*

כדי לתת הערכה אובייקטיבית של התיאטרון היהודי במשך התקופה ההיא ובין שתי מלחמות העולם, נביא כאן מדבריו של ״בעל־מחשבות״ (ד״ר איזידור אלישיב), הסופר והמבקר הדגול, במאמרו על התיאטרון היהודי בכרך 4 מכתביו (הוצאת קלצקי, 1909):

״קיימות ארבע גישות לתיאטרון היהודי: מצד המוני העם, מצד האינטליגנציה הבעל־בתית, האסתטיקון המפונק — ומצד אמני התיאטרון עצמם. מחוץ להמונים היהודים עצמם, הרי אין לשום חוג אחר יחס כזה לתיאטרון היהודי, שיקנה לו זכות מוסרית להתערב בו ולשנותו לפי טעמו. התיאטרון היהודי עברה עליו במשך עשר השנים האחרונות התפתחות כזאת, שלא עלתה על דעתו של האינטליגנט היהודי המשכיל־למחצה. סמוך למהפכה הרוסית (1905) היה התיאטרון היהודי דרמאטי ביסודו ויעקב גורדין היה המחזאי המקובל, שסיפק לתיאטרון את המחזות אשר העם ״ליקק מהן את האצבעות״. במשך הזמן הפך התיאטרון היהודי לתערובת של פארסה, גרוטסקה קומית, שירים וריקודים, ובמרכז הצגותיו היתה ה״פינטעלע ייד״ (הנ־קודה היהודית). במקומו של ה״פינטעלע ייד״ באו אחר־כך ה״גוי״ וה״גורל״ נוסח ה״מיוזיקל״ האמריקאי. העם היהודי אינו מתייחס, בדרך כלל, ברצינות להצגות והוא רואה בהן בילוי בלבד, הסחת־הדעת מחייו המוגבלים והעצובים. העם נעשה רציני רק בשעה של אירועים היסטוריים מסויימים, כאשר מתחילים להתמוטט מעל ערפו הסבלני המבצרים הכופפים אותו עד עפר. עתה החל הציבור היהודי הגדול לחיות לפי טעמו היומיומי הרגיל, שאינו מחפש באמנות את הרצינות אלא את המשחק בלבד, לפי נטיותיו המלודרמאטיות והרומאנטיות־הבי־דוריות.

ובאותו נושא, מנקודת מבטו של בעל־מקצוע, הרי קטע משל השחקן והבמאי הנודע **זיגמונט טורקוב**, ממאמרו בכרך ״וארשה״ של ״אנציקלופדיה של גלויות״ (ירושלים—תל־אביב), שם נאמר בין השאר:

״...במשך השנים האחרונות ביקרו (בווארשה) כמה שחקנים־״כוכבים״ מאמריקה, כגון דוד קסלר, בוריס טומשבסקי, מוריס מוסקוביץ ועוד. את ההצגות הכינו בחפזון. את המלל התאימו לצרכי ה״כוכב״, שצריך, כמובן, להתבלט. לכל היותר אפשר היה לראות הופעה מעניינת של שחקן זה או אחר, אבל תיאטרון בעל רמה — לא. אך אין זה הגרוע מכל. הנה, למשל, לאחר המהפכה של שנת 1905 פנו המוני העם עורף למחזות העוסקים בבעיות סוציאליות ומדיניות וממילא גם לתיאטרון האמנותי. הקהל היהודי הרחב שוב פנה לתיאטרונים שהציגו מלודראמות טפלות, נעדרות כל טעם, ואופרטות ״עממיות״ שהובאו מאמ־ריקה. כתגובה לתיאטרון זה הוקם ב־1910 התיאטרון של אב־רהם־יצחק ואשתו אסתר־רחל קמינסקי (הוריהם של השחקנית אידה קמינסקי העושה עתה באמריקה, ושל יוסף קמינסקי, הכנר הראשי של הפילהרמוניה הישראלית; עתה בגימלאות), אחרי כשלונו של ״התיאטרון החדש״ בהנהלתו של המחזאי־הבמאי פרץ הירשביין״.

מאז התקופה ההיא (1910), שכותב עליה טורקוב, לא נשתנה המצב בתיאטרון היהודי. גם הזמנים לא היו כשרים לכך. ברוסיה השתוללה ״המאה השחורה״, פרצה הסערה סביב משפט בייליס ובאירופה נישא ריח של אבק־שריפה. ליטא היתה אז חלק של הקיסרות הרוסית, שהתיאטרון היהודי החל להתפתח בה והיה לגורם תרבותי חשוב, על אף כל מגרעותיו. כל האמנים והשח־קנים היהודיים הגדולים שפעלו ברוסיה או ביקרו בה — ביקרו גם בליטא (יצויין, אגב, שסקירה זו דנה רק בליטא העצמאית, לרבות וילנה והסביבה, בשעה שהיו כלולות בתחומי ליטא העצמאית ובמשך זמן מסויים בשטח הכיבוש הגרמני והסובייטי).

*

ב־19 ביולי (תשעה באב) 1914 פרצה מלחמת־העולם הרא־שונה, וליטא, שכנת גרמניה, נסתחפה ראשונה באש הקרבות. האמרגן־המפיק של התיאטרון היהודי באיזור, נחום ליפובסקי, הספיק להעביר את להקתו מזרחה, לחארבין, עוד לפני שהספיקו לגייס לצבא את שחקניו ושחקנים מקצועיים כמעט שלא נשארו בליטא. העתונות האנטישמית הרוסית דרשה לאסור את ההצ־גות באידיש, ש״אינה אלא שפת־ניב של האוייב״. עם התקרבות החזית החל ב־5 במאי 1915 — לפי פקודתו של המפקד הראשי של הצבא הרוסי הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ — הגירוש הכללי של היהודים מפלך קובנה. הגירוש בוצע תוך 24 שעות

---

* המחבר, ישראל סגל, היה מנהלו האמנותי של התיאטרון היהודי בגיטו וילנה, שנוסד על־ידיו בשיתוף עם השחקן שבתי בליאכר והבמאי מאכס ויסקינד — המערכת.

** הלקסיקון הוא בן 5 כרכים. 2 הראשונים הופיעו בווארשה ב־1931 ו־1932, השלישי והרביעי ב־1959 וב־1963 בניו־יורק, והחמישי, האחרון (״כרך הקדושים״), במכסיקו ב־1967.

ומיד לאחר מכן נכבשה קובנה בידי הגרמנים, וביום הכיפורים שנת 1915 הם כבר היו בווילנה.

בין הפליטים שהגיעו לווילנה היה גם הצייר הקובנאי ל י י ב ש ו ס ט ר, שהיה ידוע בחוגי התיאטרון היהודי בשם ל י י ב ק א ד י ס ו ן (הוא אביה של השחקנית ליובה קאדיסון — אשתו של יוסף בולוף), האיש שהחדיר לתיאטרון היהודי סגנון־משחק ובימוי מודרניים. הוא מספר בזכרונותיו על ההצגה המוצלחת של "שולמית" לגולדפאדן על־ידי קבוצת חובבים נלהבים בקובנה בבימויו, בניצוחו של י י ל ו ב צ ק י, מנצח המקהלה של בית־הכנסת הכוראלי בקובנה, ובהפקתו של נ ת ן ג ר א נ י צ ק י, סוחר מקומי אמיד, חובב תיאטרון ומסור לטיפוח המוסיקה היהודית. חוג חובבים זה אושר רשמית בפטרבורג בשם "האגודה הדרמאטית־מוסיקאלית היהודית בקובנה". ההכנסות מן ההצגות נתרמו על־ידי האגודה לטובת נפגעי הפוגרום בביאליסטוק, בקישינוב ובמקומות אחרים.

"קבוצת החובבים האלה" — מוסיף קאדיסון בזכרונותיו על התקופה ההיא — "בראשיתה התנכרה לשיר היהודי, ורק כאשר זמרי־אופרה מ"הזמיר" הפטרבורגי הופיעו בקובנה בקונצרט של שירי־עם יהודיים, התחילה הקבוצה הקובנאית להתעניין במוסיקה יהודית. בשבתות כבר שרו בצוותא את שירי גולדפאדן, וכך הגיעו לבסוף לרעיון על הצגת "שולמית"..."

*

בעת ההיא הגיע לקובנה, עיר מולדתו, הסופר והמבקר המפורסם איזידור אלישיב ("בעל מחשבות"), שכעבור זמן קצר נבחר לנשיא האגודה האמורה, ומהרצאותיו והערותיו למדו והושפעו הרבה עסקני החברה. בהשפעתו ביצע קאדיסון כמה הצגות רציניות, כמו "האם" של דוד פינסקי, "המטורף" של יעקב גאדין ורבות אחרות.

גם בווילנה היה קיים חוג דרמאטי דומה של חובבים, שהתקשר עם קאדיסון בהגיעו לווילנה. במאי החוג א. אזרא (אלכסנדר ארטיוק) מצא שפה משותפת עם קאדיסון ואף החלו בחזרות מכינות בבימויו של קאדיסון על המחזות "בן עיר" ("דער לאנדסמאן") של שלום אש ו"פינה נידחת" ("אפארווארפן ווינקל") של פרץ הירשביין. מהחוג הזה התפתח בהדרגה התיאטרון המוכר בעולם בשם "הלהקה הווילנאית" ("די ווילנער טרופע").

ל"חוג" זה השתייכו אז סוניה עלמית (לובצקה), פרידה בלומנטל, נוח נכבוש, חיים שניאור, א. אזרא, א. לרר, י. שרמן (המכבי) והשחקן מתתיהו קובלסקי. בסיועו של הוועד היהודי לעזרת הפליטים, בראשותם של הד"ר יעקב ויגודסקי והד"ר שלאנגר, הושג רשיון להצגות מאת המפקדה של צבא הכיבוש הגרמני במקום בתנאי שהאחראי הרשמי להצגות יהיה השחקן המקצועי היחיד שבקבוצה — מ. קובלסקי. החוג קיבל את השם הרשמי "פאדא" ("פאראיין פון אידישע דראמאטישע ארטיסטן") ומנהל־הכבוד שלה היה מרדכי מזאה, מזכיר "יאקופו" (ועד הפליטים).

"...מלחמת־העולם הראשונה — כותב א. אזרא ברשימותיו — התלקחה בלהבות. וילנה נאנחה, גוועה ברעב תחת עול הכיבוש הגרמני, ובשוק הלוקישקי, בקירקס הקר, הבלתי־מוסק, ההרוס למחצה — העלו ה"ווילנאים" את המסך מעל במה יהודית חדשה...".

הצגתם הראשונה של ה"וילנאים" התקיימה ביום ששי, 16.2.16, בבנין הקרקס ההרוס למחצה, בשוק לוקישקי. נוכחה העילית של הקצונה הגרמנית וכתבי העתונות הגרמנית, בהם הסופרים הידועים הרברט אוילנברג (עורך ה"פאסישע צייטונג"), ד"ר מונטי יעקבס, ד"ר סמי גרונימאן (הידוע מהצגותיו בארץ), ארנולד צוייג. כן נוכחו טובי העסקנים היהודיים המקומיים: ד"ר צמח שבד, משה שליט, ד"ר שמשון רוזנבוים, ד"ר יעקב ויגודסקי, הסופר זלמן רייזין, העתונאי־העורך דן קפלנוביץ ועוד. הגרמנים היו נלהבים מההצגות וביחוד מעוז הביטוי של הטיפוסים היהודיים. "וילנה היהודית חגגה".

במשך 7 חדשים העלתה "הקבוצה הווילנאית" 27 הצגות, כולן בבימויו של קאדיסון. הודות להצלחתה המסעירה נענה השלטון הגרמני ומסר לרשותה את בנין התיאטרון העירוני ב"רחוב הרחב" ("ברייטע גאס"). העונה החדשה נפתחה ב־10.11.16 בהצגת "די פוסטע קרעטשמע" ("הפונדק הריק") של הירשביין. הלהקה היתה עמוסה הזמנות לביקורים בערי השדה, אבל בינתיים הכין קאדיסון הצגות חדשות. אם אמנם ההצלחה היתה גדולה, רבו גם הקשיים והמכשולים החמריים. משכורות השחקנים לא סיפקה די מחייתם, אך הם מצאו סיפוק בעצם העבודה הנלהבת למען יצירת סגנון חדש, לפי שיטת המשחק האנסאמבלי המשותף, תוך חתירה לביטוי האמת הפנימית ולליטוש הדמויות. השיטה, שהיתה בראשיתה לא מקובלת ביותר, פשטה במהרה למרבית החוגים הדרמאטיים בעולם היהודי, לרבות מעבר לים.

ב־5 במאי 1917 החלה הלהקה של הקבוצה הווילנאית את מסע הנדודים והנצחון שלה, תחילה בקובנה, סובאלק, גרודנה, ביאליסטוק ובערים אחרות.

בביאליסטוק שיחקה אז השחקנית המפורסמת אסתר־רחל קמינסקי, שהתקרבה אל שחקני קבוצת וילנה, עודדה אותם בהתלהבותה ושידלה אותם לבוא מיד לשחק בווארשה. ואכן, בסוכות 1917 בא התיאטרון לווארשה והופיע שם בשמו המוכר בעולם כולו "די וילנער טרופע".

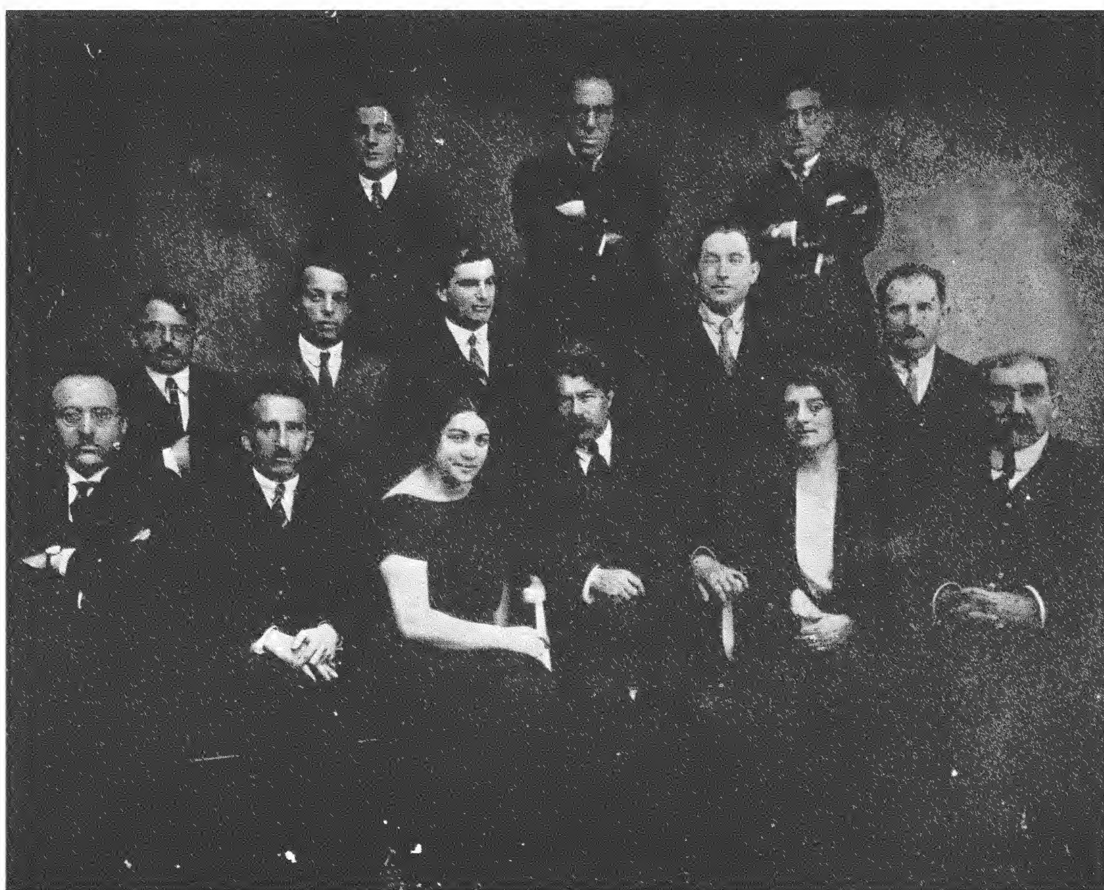
בסתיו 1918 עזבו אזרא ועלמית את הלהקה בשל סכסוך אישי והם חזרו לווילנה והופיעו שם בקבוצה משלהם. ב־19 בדצמבר יצאו הגרמנים מווילנה ובמקומם באו הפולנים. אך כבר ב־6 בינואר 1919 גירשו אותם הסובייטים, ששלטו בעיר עד ה־19 באפריל. שוב הוקם בווילנה תיאטרון יהודי ממלכתי בניהולו האמנותי של אזרא ובניהולו האדמיניסטראטיבי של נחום ליפובסקי. עם התקרב כיבושה של וילנה בידי הפולנים — יצאו אזרא ועלמית לקובנה, שם ארגן אזרא חוג דרמאטי, שבו השתתפו גם שחקנים מקצועיים. הזוג נשאר בליטא עד ראשית 1920, כשיצאו לברלין ומשם עברו לניו־יורק.

באותו זמן שיחקה בווילנה והעלתה רפרטואר אמנותי להקה שניה בשם "התיאטרון הדרמאטי היהודי בליטא", בהנהלתו האמנותית של ליאוניד סוקולוב (ליפמן). תיאטרון זה הגיע לקובנה רק ב־1919. למעשה, רק אז החלה בליטא פעילות תיאטראלית של ממש, שכן עם כיבוש וילנה על־ידי הגנראל הפולני ז'ליגובסקי ב־9 באוקטובר 1920 נשארה ליטא ארץ קטנה של 56 אלף קילומטרים מרובעים, עם אוכלוסיה בת 2 מיליון ובתוכה קיבוץ יהודי של כ־154 אלף נפש (יעקב לשצ'ינסקי, 1923).

קבוצת סופרים ואמנים בקובנה

לפנים, מימין: בתיה פרקר, —; יושבים באמצע, מימין: לאה גרינשטיין־קפלן, מרדכי יפה, דוד פראם, יעקב ליפשיץ, —; עומדים, מימין: זלי בקר, אהרן גולדבלט

מסיבה בעת ביקורו של שאול טשרניחובסקי. תרפ"ד

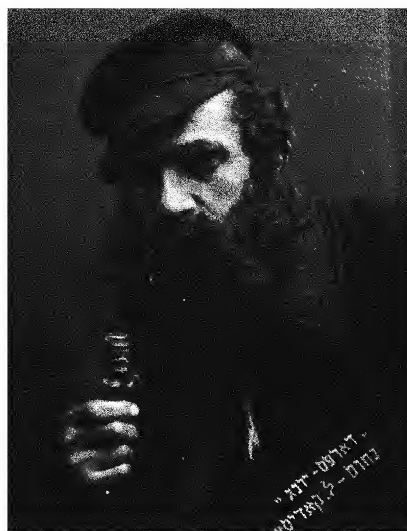
יושבים, מימין: ד"ר ד.מ. שוורץ, אנה ורשבסקי, שאול טשרניחובסקי, יוכבד טראוב, ד"ר צמח פלדשטיין, ד"ר בנימין ברגר; באמצע, מימין: משה כהן, הזמר שולגין, ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, אלתר שניידר, נחום פרחיהו; למעלה, מימין: א. רבינוביץ, נתן גורן, זלמן טראוב

ביקורו של איציק מנגר. 1930
מימין: י.ד. קמזון, יהושע לצמן, שרה אייזן, איציק מנגר, יעקב גוטליב, ישראל קפלן, נתן גורן

ביקורו של ח.נ. ביאליק. חזית בנין הגימנסיה העברית בקובנה, 1931
מימין: ד״ר אורבך (ממושקף), גב׳ ברקמן, —, ד״ר ברוצקוס, נתן גורן, משה כהן, מאיר זק, פיליפ גולדפרב, ח.נ. ביאליק, ד״ר לויתן, מאיר קנטורוביץ, —, אלתר שניידר, ד״ר אהרן ברמן, ש. קאפיט, פינטשוק

ליב קדיסון בתפקיד נחום נובוסלסקי
ב"בן הכפר" מאת מ. קוברין

ישראל סגל בתפקידו ב"וורשינינקיי"
מאת ו. קודירקא

התיאטרון האידי החדש בקובנה בהצגת "הירש לקרט" מאת ה. לייוויק
מימין: דינה הלפרן, קוטשר, ליכטנשטיין, משה גורביץ, זיגמונט טורקוב, מרים בלויפארב

חברי התיאטרון האידי החדש
יושבים, מימין: מארקוב־וגר, סם ברונצקי, סופיה ערדי, לאן, דינה הלפרן, זיגמונט טורקוב, ראשל ברגר, גרישה סטופל; שורה שניה, מימין: י. ליכטנשטיין, ישראל רוטבלום, משה גורביץ, קוניגאס, קוטשר, גרינבר; שורה שלישית, מימין: חיים קרוט, לובא שוב, סטארקוויץ', לובא באר

ישיבת ועד הסטודיה התיאטרונית העברית, ביער קולטובה. תרפ"ט
מימין: נתן שפירא, נתן גורן, נחום פרחיהו, ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, גולדפרב, ד"ר יהושע פרידמן, דב ליפץ

הצגת "מגדל-עוז" בסטודיה התיאטרונית העברית. 1930

חברי הסטודיה העברית
יושבים, מימין לשמאל: גב' סירקין, צ. גינזבורג, נ. גוטמן, ס. ריאק, חיה פטריקנסקי, נחמה גרין, ליבושיץ; שורה שניה, מימין לשמאל: קמחי, גיגוס, נ. שפירא, נ. מייזל, ד. בונק, מ. רוזנברג, רחביה מוגיליוקר, חיים לייקוביץ; שורה שלישית, מימין לשמאל: א. גלזמן, חביבה גרינשטיין, ד"ר גילדה, ז. לביוש, עדינה יודילביץ, צ. ריאק, קופריץ

ד. כהן: ראש של זקן

מכס באנד: תמונת אשתו

זלי בקר: בלי עבודה...

חיים פינשטיין: הסופר באליס סרוואגה

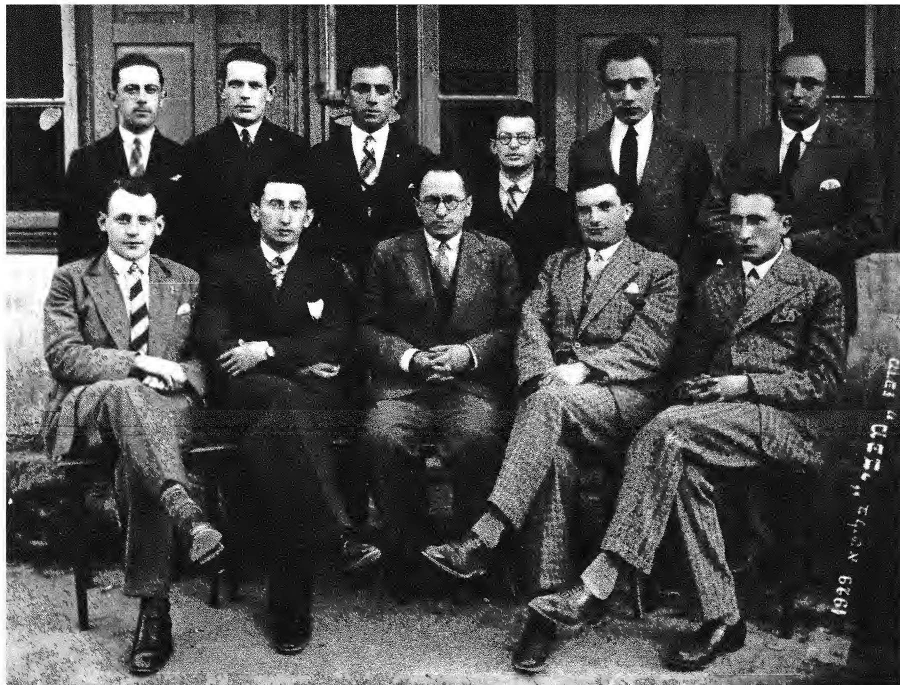
זלי בקר: עיירה יהודית

אליהו קפלן: על גדות השאשופה

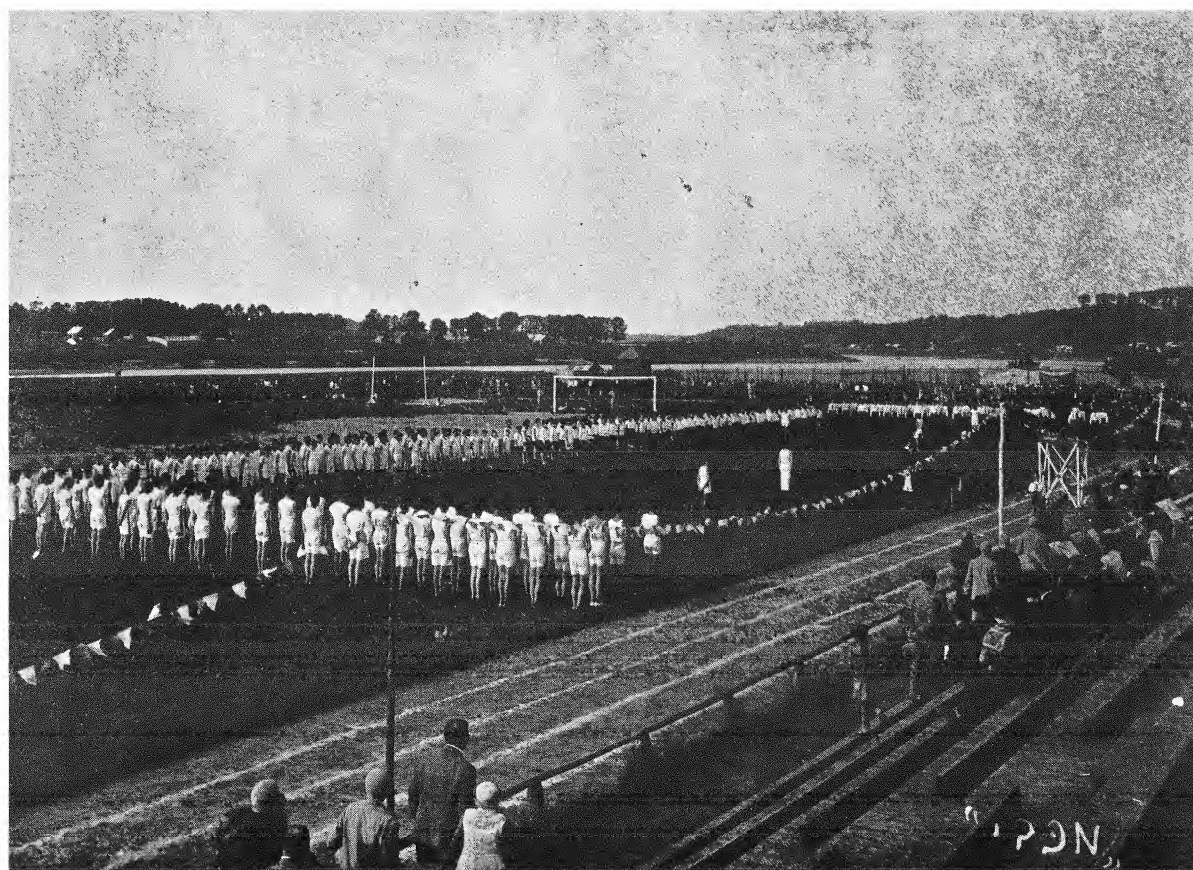
ועד החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה של יהודי ליטא. 1935
יושבים, מימין: אלטה סודרסקי, שלמה חורונז׳יצקי, ד״ר ד.מ. שוורץ, גב׳ שוורץ, אבא לאפין, הרב ישראל רוזנסון, אבא בלושר; עומדים, מימין: רחביה מוגיליוקר, נתן יונסביץ, ד״ר מנדל סודרסקי, ד״ר צמח פלדשטיין, נוח לידסקי, יוסף ליוושין

מרכז "מכבי" בליטא. 1929
יושבים, מימין: י. זימברג, ד״ר א. רוזנפלד, ר. רובינשטיין, —, יצחק ליפשיץ;
עומדים, מימין: ירמיהו סולובייצ׳יק, פסח רבינוביץ, בק, דוד הלרמן, מרדכי כץ, בנו זאנג

הוועידה השביעית של "מכבי" בליטא. 1929

במלאת עשר שנים ל"מכבי" בליטא, בכיכר "מכבי", קובנה. 1929

בשנות הכיבוש הגרמני החלה לפעול להקה יהודית בסוף 1917, ובשנת 1918 — אחרי מלחמת השחרור הליטאית הק־צרה — סובבו בעיירות ליטא הריקות למחצה להקות קטנות, ברובן של שחקנים ומתחילים נלהבים וחובבים למחצה.

לפי מה שסיפר לי אחד מהם, השחקן מרדכי קראבצקי, שיחקו אז יחד אתו ה. יאבלוקוב הצעיר, ונדרוב, פקר, השטרייטמאנים ועוד. תנאי התחבורה היו פרימיטיביים ביותר. הציגו מן הבא ליד, החל מגולדפאדן וגורדין ועד "פרופ' הורוביץ" ו"חינקע פינקע" של לאטיינר. בעיירה הקטנה קלם הכריזו שיציגו, כביכול, את "הדיבוק", אבל למעשה הספיקו לשחק כמה קטעים או מלודראמה כלשהי. בחשש שהקהל המרומה ידרוש בחזרה את דמי הכניסה, התחמקו השחקנים בחשאי דרך חלון מאחורי הבימה החשוכה, קפצו לעגלה מוכנה וחיש נעלמו בחשכה...

באוגוסט 1919, כאשר כבר הופיע בקובנה עתון יומי, נודע ממודעה על הצגה קרובה של "האגודה הקובנאית הדרמאטית הראשונה", בבימויו של ר. לנדוי, "המפורסם". בסוף החודש, ב־25 לאוגוסט, התקיימה גם הופעתו הראשונה של שחקן־האופי א. פ. נאגר — "מלונדון ואמריקה", בדראמה "משוגע מחמת אהבה" ו"יום אחרי החתונה", באולם התיאטרון העירוני בקובנה.

ב־15 בדצמבר 1919 פתח ליאוניד סוקולוב בקובנה את "התיאטרון הדרמאטי היהודי" בניהולו ופתח בזה דף חדש בתולדות התיאטרון היהודי בליטא. סוקולוב היה מהשחקנים היהודיים הראשונים באירופה, שהעלה הצגות ספרותיות־אמנותיות ממש (אשתו, אהובה־נינינא — בתו של המנהל התיאטרוני הידוע אבא קומפנייץ והוא גם גיסו של הקומיקאי היהודי הידוע בליטא אהרון פוליאקוב, ששיחק בליטא ב־1937—1938). סוקולוב שלט גם בעברית והופיע ב"יצא וחזר" של שלום אש (נכתב עברית, הוצאת "מוריה" באודסה), ב"השיר הנצחי" של מארק ארנשטיין (תרגום של יהודית קנטורוביץ, הוצאת "השקפה" בירושלים) וכן ב"צדקיהו בבית הפקידות" של י. ל. גורדון. כן הופיע בסרטים, בהם "חסיה היתומה" ו"בחור ישיבה".

ל. סוקולוב פתח את התיאטרון שלו בהשתתפות שחקנים, שהגיעו אתו מווילנה, בהם אהובה־נינינא, י. ברנבוים, אחיו מנחם סוקולוב, ויקטור (אביגדור) פקר, חיים פולונסקי, ראקוב, רייכנברג ועוד. הצגות הפתיחה היו: "הנמר" ו"שמע ישראל" של אוסיפ דימוב. ב־12.1.20 הציג סוקולוב את אוריאל אקוסטא של גוצ'קוב, ואחר־כך: "הרעיון" ("דער געדאנק") של ליאוניד אנדרייאב, "דער ווילדער מענטש" ("הפרא") של יעקב גורדין, "יענקיל דער שמיד" ("יענקל הנפח") של דוד פינסקי, "קין" של ראסין, "די שחיטה" של גורדין, "פארברעכן און שטראף" של דוסטוייבסקי ("החטא ועונשו"), "חסיה די יתומה" של גורדין, "דער זינגער פון זיין טרויער" ("השר את יגונו") של דימוב, "דער לעבעדיקער מת" של לב טולסטוי ("החי המת"), "דער תלמיד חכם" ו"שלומקה שארלאטאן" של גורדין, "דער ווילנער באלעבעסל" מאת מארק ארנשטיין ועוד.

באותם ימים נהגו השחקנים־האורחים להציג כל כמה ימים הצגה חדשה, מאלה שכבר שיחקו בהן ביחד, ועם זה למדו תפקידים חדשים. בתיאטרונו של סוקולוב היתה ידיעת התפקידים בעל־פה — חובה, וזה היה אז מסימני־ההכר של תיאטרון טוב. בדרך כלל שיחקו אז בליטא רק פעמים אחדות בשבוע וזאת אפילו כשנתרבה אחר־כך קהל המבקרים בתיאטרון.

באוגוסט 1920 הגיע מווילנה, שהיתה אז בירת ליטא (אם כי עדיין נשארו בה הרוסים), "התיאטרון העממי הווילנאי" של נחום ליפובסקי והציג את "די אמעריקאנערין" ואת "שיר השירים" של אנשל שאר. בו בזמן החל לשחק באולם "טילמאנס" "תיאטרון יהודי מיניאטורי", שהציג סאטירה בשם "דער דע־לעגאט פון אמעריקע" ("השליח מאמריקה"). אבל ההצגה נעלמה חיש מלוח המודעות. באוגוסט חזר מריגה לקובנה ל. סוקולוב, שהציג את "די טעג פון אונזער לעבן" ("ימי חיינו") מאת ליאוניד אנדרייאב, "די אידן" ("היהודים") מאת צ'יריקוב, "די רויבער" ("השודדים") לפרידריך שילר, וכן חזרו על הצגות קודמות.

בסוף ספטמבר 1920, כאשר סוקולוב ולהקתו יצאו לסיבוב של הצגות בליטא, הגיעה לקובנה השחקנית המפורסמת אסתר־רחל קמינסקי בדרכה חזרה לווארשה מסיבוב רב־הצלחה ברוסיה. ב־8 באוקטובר היא החלה להופיע באולם התיאטרון העירוני בקובנה, ולמחרת היום כבש ז'ליגובסקי הפולני את וילנה. רחל קמינסקי פתחה את סידרת הופעותיה בתפקיד ה"כתר" שלה "מירעלע אפרת", המשיכה ב"די שחיטה" של גורדין, "טערעזא ראקען" של אלכסנדר דיומא, "האם" של פינסקי, "דער אומבאקאנטער" ("האלמוני") של גורדין, "מא־דאם איקס" ועוד.

בגלל אי־השקט הפוליטי ששרר אז בליטא היה הביקור בתיאטרון חלש ואסתר־רחל קמינסקי המאוכזבת הרכיבה אמנם להקה והופיעה במשך זמן קצר בערי־השדה, אבל כבר בסוף אוקטובר עזבה את ליטא וחזרה לווארשה. זה היה ביקורה האחרון בליטא.

ב־31 באוקטובר 1920 סיים סוקולוב את סיבוב־ההופעות בערי הקרת ובהצגתו האחרונה בווילקומיר ("שמע ישראל" של דימוב) הקדיש את ההכנסות לטובת הפליטים מווילנה. ב־5 בנובמבר חזר לקובנה והופיע ב"דער אייביקער וואנדערער" ("הנודד הנצחי") של דימוב, ב"ז'אן און מאדלען" של אוקטאב מירבו, "צוריק אַ היים" של דימוב ו"גנבים", מחזה חדש של בימקא (לראשונה בליטא).

בסוף דצמבר 1920 חזר לקובנה התיאטרון העממי הווילנאי של נחום ליפובסקי ושוב הציג את האופרטות של אנשל שאר "שיר השירים" ו"די אמריקאנערין".

בסוף 1920 הגיעה לליטא, במסגרת שיבת הפליטים מברית־המועצות, חבורה ניכרת של סופרים ועתונאים יהודים, בהם ד"ר א. מוקדוני, הסופר־המבקר הידוע, שהיה פעיל במיוחד בעולם התיאטרון בקובנה. הוא היה עורכו של העתון היומי "נייס" של הפולקיסטים־האידישאים המקומיים, שמבין הסופרים החוזרים השתתפו בו בין השאר: מ. בן־אדיר, ד. ברגלסון, ז. קלמנוביץ, נחום שטיף ויעקב לשצ'ינסקי, ומבין הסופרים והעתונאים המקומיים: יודל מארק, אוריה קצנלנבוגן, רפאל חסמן ועוד. בהשפעת עורכו הקדיש "נייס" מקום רב לבעיות התיאטרון היהודי.

מאז קום התיאטרון היהודי נעשו נסיונות ומאמצים רבים לארגן תיאטרונים ציבוריים, שיציגו מחזות יותר אמנותיים ושלא יהיו תלויים כל־כך בהכנסות הקופה. מהנסיונות הרציניים הראשונים בכיוון זה היה תיאטרונו של פרץ הירשביין (1906), שהחזיק מעמד כשנתיים. אחריו התייצב בראש היוזמה להקמת תיאטרון יהודי ציבורי גם י. ל. פרץ ולצדו עמדו אז גם

נחום סוקולוב, דינזון, ד״ר וידזון ועוד. במכתבו של פרץ למנדלי (מיום 11.12.1910) נתבקש גם ה״סבא״ של הספרות היהודית לתת יד ליזמה זו. נסיון ראשון מעין זה נעשה ב־1922 גם בקובנה, בירת ליטא העצמאית. ב־8.1.22 נערכה ב״נאציו־נאל־ראט״ (״המועצה הלאומית״) — המוסד העליון של האו־טונומיה היהודית — הישיבה הראשונה של ועד ״האגודה למען התיאטרון הציבורי״, שהוקמה ליד המחלקה לתרבות של ה״נאציונאל־ראט״. ליו״ר הוועד נבחר ד״ר מוקדוני וכמזכיר חיים רפאלוביץ. הוחלט לערוך כמה ערבי־תיאטרון ציבוריים. ה״ערב״ הראשון נועד להיפתח ב־14.1.22 בהרצאתו של מוקדוני על התיאטרון הכללי בהווה. כן הוחלט לפנות בקריאה ליהודי ליטא להירשם כחברים ב״אגודה למען התיאטרון״ ולגשת מיד להקמת ״סטודיה דרמאטית יהודית״ בהרכב של 20 תלמידים. הסטודיה אמנם נוסדה. אבל לייסודו של תיאטרון מקצועי ציבורי של ממש לא הגיעו.

בסוף 1921 השתלבו השחקנים של התיאטרון העממי של ליפובסקי בלהקה ששיחקה לפני כן עם סוקולוב. בתוכם היו כמה שחקנים קובנאים־מקומיים. הלהקה המשולבת הופיעה בתיאטרון העירוני המקומי בשם ״הלהקה היהודית המאוחדת הראשונה״. הם פתחו ב״הדיבוק״ של ש. אנסקי, בקומדיה ״ווער גיט מער נדן״ (״מרבה בנדוניה״) של הסופר המקומי ישראל מה־יפית, ״שוער צו זיין אַ ייד״ (״קשה להיות יהודי״) של שלום עליכם, ועוד.

*

באפריל 1922 הגיע בפעם הראשונה להצגות־אורח בליטא השחקן היהודי המפורסם סעם אדלר מארצות־הברית. הוא הביא אתו לראשונה באירופה את המחזה של ליאון קוברין ״קארל מארקס״, שנושאו — חייו של פועל אמריקני ומאבקיו עם פועל־גביר שעלה לגדולה ומנצל אותו. לפי תגובת העתונות המקומית נתקבל המחזה, בדרך כלל, בענין מצד קהל המבקרים. עקב הצלחתו הרבה במחזה זה המשיך אדלר בהצגותיו — ״דער אמעריקאנער שדכן״ (״השדכן האמריקני״) ו״דוד׳ס פידעלע״ (״כינורו של דוד״) — גם בערי הקרת.

בגלל שיפוצים בבנין התיאטרון העירוני והעמדתו לרשות ההצגות של האופרה, הדראמה והבאלט הליטאיים הממלכתיים, נאלצו הלהקות היהודיות לרכז את הצגותיהן באולם המיושן של ״בית העם״ (פינת רחובות לוקשיא ומאפו) במרכז הרובע היהודי, שמבנהו הצר הכביד מאוד על השחקנים ועל קהל המבקרים כאחת.

לפי המודעות בעתונים על הצגות הלהקות היהודיות בתקופה ההיא נראה כי מבחינת התוכן הספרותי אמנם הגישו אז לקהל הצגות רציניות ראויות לשמן, אבל באשר לצורת ההצגה ואופן הגשתה לקהל יש לציין כי השחקנים, ביחוד בעלי התפקידים הראשיים, עדיין נקטו ברובם בשיטות־משחק מיושנות ולפעמים גם משונות. לדוגמה: הבכורה של ״הגולם״ מאת לייוויק התקיימה ב־30.7.23 על־ידי להקה שהופיעה בשם ״תיאטרון יהודי״, והנה לפי לשון המודעה הוצג המחזה ״בלוויית מוסיקה וריקודים... עם באלט של שדים ומתים בחלק השלישי...״

יש לציין, כי באותה תקופה עוד לא השתלט התיאטרון היהודי במידה מלאה על קהל המבקרים היהודי. רבים מהאינטליגנציה היהודית עוד היו מושפעים מהלשון והתרבות הרוסית, שקלטו בהיותם בגולת רוסיה. בין החוזרים היו גם שחקנים שלא ידעו אידיש ולכן החלו להציג ברוסית, ביחוד במחזות על נושאים יהודיים. מבין השחקנים הללו יצויינו: סופיה ערדי, טרכטנברג, מיכאילוב, בסטונוב, גדעוני ועוד. הם הציגו את ״אוריאל אקאס־טא״ מאת קארל גוצ׳קוב ו״קאבאלע און ליבע״ (״אהבה ומזימה״) מאת שילר. בגלל התוכן הרציני של מרבית ההצגות ברוסית הן משכו קהל ניכר, אבל ״הלהקה היהודית המאוחדת״ מצאה דרך משלה לשם משיכת קהל. בלהקה השתתפו גם המשפחות כאש־קדיש והצטיינה נחמה קדיש בקולה הנפלא ובנסיונה הרב מהשתתפותה בהצגת אופרטות אירופיות. גם בעלה קדיש וגיסה כאש שרו יפה. הם העלו את ״סילוואָ״ של קלמן, את ״אחשורוש״ של גולדפאדן, ״די מומע געגענדל״ מאת י. אדלר, ואת האופרטה העממית ״יאנקעלע״.

*

א. פקר (״הנשמה הנסערת״ בין השחקנים היהודים בקוב־נה) הקים באותה עונה ליד ״החברה המוסיקאלית־התיאטראלית היהודית״ — ״פינה לאמנות״, והציג באולם התיאטרון הממלכתי את המחזה ״דער דארפס־יונג״ של הירשביין, אך להצגה זו לא היה כל המשך. באותה עונה שיחקה חנה לרנר עם להקה אחרת את ״דזי׳ייקעלע בלאָפער״ ואת ״פריילן האפליא״ בעוד שקבוצת שחקנים שלישית הציגה את ״דער מבול״ של ברגר. בסוף השנה מתארגן ״התיאטרון היהודי החדש״ ובראשו פקר וצוקרמן, המציגים את ״די שבועה״. באולם החיילים הליטאים מופיעה אסתר ליפובסקי ב״ערב של צחוק״.

במשך שנת 1923 נחלשה במידה מסויימת הפעילות התיאט־ראלית היהודית בליטא, מחוץ ל״סטודיה התיאטראלית היהודית״ שליד ה״קולטור־ליגה״, שפיתחה דווקא אז פעילות מאומצת. ב־1924 הוקם בליטא תיאטרון חדש בשם ״התיאטרון היהודי בליטא״ בהנהלתו של וולדימאר היינצה, שהציג את ״די דאמע״ (״הגברת״) של קוברין, את ״ז׳ידובקה״ של לרנר ואת ״הערניץ מפאדוא״ מאת ויקטור הוגו.

המנצח היינצה היתה לו ביוגראפיה מיוחדת במינה. כבן להורים גרמנים־נוצרים בלודז׳ שיחק בנעוריו בתיאטרון הגרמני שם בימי המלחמה, התיידד עם שחקנים יהודים והחל להשתתף בלהקות יהודיות שונות. בסוף 1923 הגיע לליטא כצעיר יפה־תואר ושחקן מוכשר. הוא שיחק בליטא כעשר שנים והתחבב על הקהל. להקתו המשיכה בהצגת ״האחים לוריה״ מאת שלום אש ובעוד הצגות, אבל לא הצליחה ביותר מבחינה חמרית. להצלת המצב הציגה הלהקה בתיאטרון הממלכתי הליטאי ״ערב עצום של שחקנים יהודים״, בזה גם ״קונצרט גדול״ בהשתתפותם של א. סודייקא (שחקן האופרה הליטאית), הזמרת גב׳ ורשבסקי, הכנר מ. הופמקלר ואחיו הפסנתרן ל. הופמקלר.

שנת 1925 היתה בשביל השחקנים היהודים שנה קשה. הדראמה הרוסית מריגה שערכה הצגותיה בליטא במשך כמה חדשים משכה, כצפוי, קהל רב ממבקריו של התיאטרון היהודי. בסוף הקיץ הגיע לליטא ״התיאטרון הקאמרי״ המוסקבאי בניהולו של טאירוב והציג בהצלחה עצומה את המחזה המוסי־קאלי הידוע ״ז׳ירופלייה־ז׳ירופליא״. הלהקות היהודיות נדחקו אז לקרן־זוית ושיחקו בעיירות הקטנות.

*

חג תיאטרלי ותרבותי גדול היה ליהודי ליטא בראשית 1926 עם בואה של "הבימה" ממוסקבה, אחרי הצגותיה הראשונות בריגה. קובנה היתה גדושה המוני נוער יהודי מן העיירות שבאו לחזות בהצגות "הבימה", שהתקיימו בבנין התיאטרון הממלכתי בפני אולמות מלאים קהל יהודי נלהב. גם שחקני "הבימה" היו נרגשים ביותר בהופיעם לראשונה לפני קהל יודע עברית, המבין כל הגה מהמלל של ההצגות. נוכחו בהן גם שחקנים, אמנים, זמרים ואנשי־רוח ליטאים. העתונות היהודית והליטאית שפעה הערכות נלהבות על הצגות "הבימה".

"הבימה" הציגה בליטא את "הדיבוק", "הגולם", "היהודי הנצחי" ו"המבול" ויצאה להמשך סיבובה האירופי להצגות בברלין.

בתיאטרון הקייצי בקובנה החלו אז ההצגות של "במה לאמנות זעירה", שהעלתה תכנית ליטאית־רוסית בבימויו של א. ורנר ובהשתתפותו של השחקן המפורסם ויקטור חנקין, שהשמיע בדרכו המקורית, באיפור ובתלבושת, שירים צרפתיים, ארמניים ("שירי קינטו"), רוסיים וגם יהודיים, ביחוד בדמותו של וועלוול מזבארז' מאת אליקום צונזר.

בסתיו של אותה שנה חזר מארגנטינה ל. סוקולוב ופתח הצגותיו ב"מאשקע חזיר" מאת י. ד. ברקוביץ וב"טוביה החולב" של שלום עליכם בעיבודו של ברקוביץ, ועוד.

בסוף 1926 התחוללה בליטא המהפכה הלאומנית הפאשיס־טית למחצה בראשותו של הפרופ' וולדמאראס. בעצם העונה התיאטראלית הבוערת הוטל איסור על כל הבילויים וההצגות והתיאטרון היהודי סבל הפסדים קשים, ביחוד כשתיאטרונו של ל. סוקולוב פעל אז ללא מתחרים.

אחרי כשלון הנסיון ב־1923 להקים תיאטרון ציבורי בליטא, חזרו על נסיון זה במארס 1927 עם התארגנותה של "חברה יהודית להפצתה של האמנות התיאטראלית", שהציגה ב־28 לחודש בתיאטרון הממלכתי את המחזה "דאס גרויסע געווינס" של שלום עליכם, בהשתתפות "הסטודיה התיאטראלית היהודית" וכן של השחקנית הידועה סופיה ערדי והשחקנים ביזאן ומי־כאילוב.

ההצגה הנסיונית הראשונה היתה סגורה והביקורת המקומית קיבלה אותה בהערכה חיובית. בחול־המועד פסח נערכה באולם "בית העם" הצגה אחת נוספת וכן הופיעה הלהקה באליטה, מאריאמפול ופוניבז'. מתגובות העתונות ניכר היה שההצגה לא תחזיק מעמד זמן רב. כדי להציל את המצב העלו בשני לחול־המועד פסח חברי הסטודיה היהודית, לטובת הגימנסיה המסחרית האידישאית, את "פוטיפר'ס פסק" מאת ר. צרפת ו"או, כתריאלבקה" לפי שלום עליכם, אף היא עם שירה, ריקו־דים וליווי מוסיקאלי. הבימוי והתפאורה נעשו על־ידי א. בנארי־לוינסון, הריקודים — של גב' וו. סוטניקובה. בחודש מאי נערכה גם הצגת הבכורה של הסטודיה התיאטראלית העברית (ראה סקירתו של נתן שפירא בספר זה).

בליטא הוקמה גם סטודיה יהודית לאופרה. אמנם האופרה הליטאית בניהולו של הזמר המפורסם קיפראַס פטראַוסקאַס הצטיינה ביחסה הליבראלי ליהודים ובהרכבה פעלו גם אמנים יהודים, בהם הזמר שולגין, הכנר סטנדר, הפסנתרן ל. סטופל (המלווה הקבוע של פטראוסקאס), המאפר הראשי איפ, הצייר זלמנוביץ וגם כותב־השורות האלה (בכינוי ס. אגליס) כמדריך בתורת הדראמה. אבל בשביל כוחות חדשים היו השערים כמעט נעולים, אם כי לא בפני יהודים בלבד.

אז התעוררו זמרים יהודים צעירים, שרצו להראות יכולתם גם כסולנים, והקימו סטודיה אופיראית יהודית ובראשית יולי ערכו בהצלחה רבה את הופעת־הבכורה שלהם, כמעט בלי כל עזרה מן החוץ, בהציגם קטעים אחדים מהאופרות "יבגני אונייגין" של צ'ייקובסקי, "פאוסט" של גונו, ולסיום קטעים מתוך "משיח" להנדל.

במשך החגים שוב הציג ל. סוקולוב ב"בית העם" את ה"ווילנער באלעבעסל", "די שפאנישע פליג" ("שיקוי למאה־בים") ועוד. באותה עת הופיעו בליטא השחקנים הארצישראלים רפאל קלצקין ומרים ברנשטיין־כהן, שבעלה, השחקן מיכאל גור, שימש אז כמנהלה האמנותי של הסטודיה התיאטראלית העברית בליטא.

*

בעונת הקיץ הבא הופיעה אז בליטא גם הלהקה של "תיאטרון המיעוטים היהודי" מריגה בהצגות מוכנות משלה, שלפרקים שותפו בהן גם כמה מהשחקנים המקומיים, אם כי שכרם לא היה גבוה ביותר. התיאטרון הריגאי בכיכובו של מנחם רובין הציג את "סטעמפעניו" מאת שלום עליכם, "יוד זיס" מאת פויכטוונגר, "קשה להיות יהודי", "די באיאדערע" של קלמן ו"דאס גרויסע געווינס" של שלום עליכם. אחריו בא יוליוס אדלר והציג עם אותה להקה עצמה את הטרגדיה "הינקמאַן" מאת ארנסט טאלער ו"דער וועכטער" ("השומר") של צ. ברוידה.

את עונת החורף פתחו בשנה ההיא בכוחות עצמיים, בלי הופעות־אורחים מן החוץ. בבימויו של מיכאילוב הוצגו: "בערעלע באסיאק", "פאלעסטינער ליבע" ו"שולמית" בהש־תתפותם של גב' זיידמן כ"שולמית", של המבקר האמנותי של "אידישע שטימע" י. זקס כאבשלום וכן של היינצה, רוטבלום ואחרים. בסוף השנה חזר מנחם רובין לליטא והציג עם אותה הלהקה "דאַס גרויסע געווינס", "קוני־לעמל" ועוד. בקיץ הבא הופיע בליטא החזן המפורסם משה קוסביצקי ונחל הצלחה עצומה. בתיאטרון הקיץ הציגה אחר־כך להקת אופרטה גרמנית ובספטמבר הופיעה בליטא איזא קרמר בתכניתה המיוחדת. אחריה הגיעה קלארה יונג, שהציגה את הקומדיות "דזי'ייקעלע בלאפער" "חנטשע אין אמריקע", ו"אודסה־מאמא". אחרי סיבוב הצגות בערי ליטא חזרה לקובנה והציגה עם להקתה, שהיתה מורכבת משחקנים קובנאים וריגאים, את "שא־שא דער רבי גייט..." ועוד.

בסוף יולי 1930 הציגו בתיאטרון הקיץ נחמה קדיש, כאש וקוטנר, בשיתוף השחקנים המקומיים, את "הגולם" של לייוויק, ומכיוון שהמחזה לא משך קהל רב עברו להצגות קלילות של "חלומות פון ליבע", "סילוויה" ו"דאס חזנדל". גם סוקולוב הציג אז בערי־השדה.

ביולי 1931 הגיעו דוד זיידרמן וחנה לרנר והציגו את "אַ הארץ פון אמאמען" ("לבה של אֵם") ו"אגאליציאנער חתונה" ("חתונה גאליצאית"). פסחקע בורשטיין כיכב אז ב"לייבקע פון אדעס", ב"קינדער פון אונטערוועלט" ("ילדי העולם התח־תון") ועוד. סוקולוב חזר לקובנה וחידש את פעילותו באולם החדש של ה"אטייטינינקים" בהציגו לראשונה בליטא את "די

ברויט מיל" מאת דוד ברגלסון ואת "אַגֶף" לפי א. טולסטוי מאת שצ'גלוב. שוב מגיע מנחם רובין וחוזר ומציג את "דאָס גרויסע געווינס" שהתחבב על הקהל וכן "אידישע פרנסות". אחריו באה צילה אדלר (בתו של יעקב פ. אדלר) ומופיעה ב"די פארגעסענע מאמע" ("האם הנשכחת"), ב"מיידל־מאמע" ועוד.

במאי 1933 שוב בא לליטא "תיאטרון המיעוטים היהודי" מריגה, ובראשו אוסיפ רוניטש (שעבר זה לא כבר לשחק באידיש) ועמו ראשל ברגר, אברהם איינס ועוד. רוניטש הביא עמו רפרטואר חדיש, שקהל התיאטרון היהודי לא היה רגיל בו. הם פתחו בקומדיה של פודור "ארעם ווי אַקירכן־מויז" ("עניה כמו עכבר של כנסיה") והמשיכו ב"בלומען וועג" ("דרך הפר־חים") של קאטאייב, ב"גווארדיע אפיצער" ("הגווארדיה הל־בנה") של בולגאקוב וב"דוד גולדר" של פויכטוונגר. ההצגות נתקבלו בהתלהבות והלהקה המשיכה במחזות מאותו סוג. באוגוסט מופיעה דינה הלפרין עם סם ברונצקי באולם "אַטיי־טינינקו" ובאוקטובר הגיע לליטא בפעם הראשונה זיגמונט טורקוב ושיחק יחד עם הזוג הלפרין־ברונצקי, בנחלו הצלחה רבה בהצגת הבכורה של "ד"ר לוי" וביחוד גדלה ההתלהבות בהצגת "דער קארגער" ("הקמצן") של מולייר. אחרי הצגת "הירש לעקערט" של ה. לייוויק נאסר טורקוב על־ידי המשטרה הפוליטית הליטאית בעוון "תעמולה קומוניסטית" ושוחרר אחרי התערבותם של נכבדי העיר היהודים ובראשם הפרופ' בליאצקין, היועץ של משרד הפנים הליטאי. אחרי זה הציג טורקוב את "קידוש השם" מאת שלום אש, את "איבור קרגר" מאת טיפא ואת "דער גלאקענציער" ("הפעמונר") פון נאטרדאם" מאת ויקטור הוגו. בסך הכל שהה טורקוב בליטא במשך חצי שנה ובצאתו ליווה אותו בתחנת־הרכבת קהל מעריצים רב.

אחרי נסעו של טורקוב הציגה באותו אולם אותה הלהקה, שצורפו אליה חברי הסטודיה התיאטראלית היהודית ובהם: יאשה ואלטה גלזר, קלמן קפלן, רוזה אולשנסקי, בבימויו של אלק שטיין מ"הלהקה הווילנאית", שאליו נתלוותה השחקנית הווילנאית פראניה וינטר. הוא פתח הצגותיו ב"דער זינגער פון זיין טרויער" ("השר את יגונו") מאת דימוב והמשיך במחזה של סופיה בילאיה "די מאכט פון געלט" ("שלטון הכסף"). גם שטיין, כמו קודמו טורקוב, נחל הצלחה ניכרת. מליטא הוא יצא לרומניה יחד עם כמה מחברי הסטודיה ששיחקו עמו, והללו נשארו שם כמה שנים.

ב"בית העם" הופיע במאי 1934 הרץ גרוסברד, האמן הנודע של הקריאה האמנותית מיצירות הספרות היהודית. סמואל גולדנברג בא והופיע עם "תיאטרון המיעוטים היהודי בריגה", בהציגו את המלודראמה של קלמנוביץ "אין ארומענישער קרעט־שמע" ("בפונדק רומני") ועוד.

בתיאטרון הקיץ החל בינתיים להופיע ה"כוכב" מישא פישזון יחד עם שרה גינגולד וביצע את הקומדיה מפרי עטו "דער אייזערנער מאַן" ("איש הברזל"), "שווער צו זיין אַ קבצן" ("קשה להיות קבצן") ועוד. אחריו באו ה"כוכבים" האמריקאנים אירווינג גרוסמן ודיינא גולדברג, שהציגו את האופרטה של רומשינסקי "די רוסישע חתונה" ("החתונה הרוסית") ועוד. מפאריס הגיע התיאטרון הסאטירי "דער קונדס" ("הקונדס"), במה לאמנות זעירה, שבה השתתפו ויקטור חנקין, מארק ראַזומני (ידוע גם כמחזאי ועתונאי) ועוד. המציג היה פרד ואלד, פליט גרמני, שהנחה את התכנית בגרמנית. חלק מן התפאורה תוכננה על־ידי מארק שאגאל, המוסיקה נכתבה על־ידי ד. בורוכוב וא. אלגסי. התכנית כללה בין היתר את "פרעגט די וועלט אַן'אַלטע קושיה", "די באָבע מיטן איינִיקל" בביצועו של ויקטור חנקין.

בסוף יולי 1934 הגיע לליטא מארץ־ישראל תיאטרון הפועלים "אהל", שנתקבל בהתלהבות רבה, ביחוד בחוגי הנוער החלוצי וכן מצד סתם־יהודים שהגיעו להצגות "אוהל" מכל הערים והעיירות. "אוהל" פתח בהצגת "ירמיהו" מאת סטפאן צווייג והמשיך ב"יעקב ורחל" מאת קראַשניקוב, "בשפל" של מאכסים גורקי ו"נשפי פרץ". שלושת חדשי הופעותיהם של אמני "אוהל" בליטא היו בשביל הציבור היהודי ימי חג והתרוממות הרוח.

בסוף הקיץ באו לליטא וירה קנייבסקאיה ופאול ברייטמן, שהציגו את "סעניאריטא די נעגערקע" ("סיניוריטה הכושית"), "מאמע־שוויגער" ("אמא־חותנת") ועוד. בנובמבר נגמר שיפוצו מחדש של האולם הקטן של מכבי־האש "מיראַמאראס" ברחוב אוז'שקו. האולם החדש נפתח בהופעותיהם של ד"ר פאול ברא־טוב וראשל ברגר ב"שמאטעס" ("סחבות") של לייוויק, "מאַשקע חזיר" ("אותו ואת בנו") של ברקוביץ, "דער פרייז פון לעבן" ועוד.

בכלל היו אז ימי פריחה כלכלית בליטא ובמוצאי שבתות היו מציגים בקובנה לפעמים שלושה תיאטרונים יהודיים בעת ובעונה אחת. לעומת זה לא הצטיינה שנת 1935 באירועים תיאטראליים חשובים.

בעונה החדשה של 1936 קם לתיאטרון היהודי בליטא מפיק חדש. עד כה פעלו בליטא 3 מפיקים תיאטראליים: ג. לאַן (בעל הדפוס הידוע), שפעל אחר־כך יחד עם חתנו המוסיקאי גרישא סטופל; בוריס בוקאנץ ומפעם לפעם נתפס לעסקי תיאטרון גם ב. זכארין (אחיו של המנתח הידוע ד"ר זכארין). עתה החלה לפעול כמפיק השחקנית הידועה ראשל ברגר, שהתאזרחה בליטא (היא נישאה אז לדוד ארונובסקי הקובנאי, הנמצא עתה בארץ), קיבלה בשכירות את "בית העם" ופתחה אותו בהופעו־תיהם של יונאס טורקוב ודיאנה בלומנפלד. ללהקה שהרכיבה צירפה ראשל ברגר צעירים מהסטודיות התיאטראליות היהודית והעברית (האחרונה היתה אז במצב של התפוררות). הרכב הלהקה החדשה היה אז: אוסיפ רוניטש, ראשל ברגר, סופיה ערדי — השחקנים המקצועיים הראשיים, קלרה פטריקאנסקי ומשה קופריץ מהסטודיה העברית, רוזה אולשנסקי, אלטה ויעקב גלזר וקלמן קפלן — מהסטודיה היהודית. כן צורפו השחקנים המקומיים ישראל רוטבלום, משה גורביץ, לובה שוב, מרים בלויפארב, אלתר לוין, לובה באר ועוד. התיאטרון החדש נפתח בהצגת המחזה הליטאי "יוס פרימא נאקטיס" ("ליל הכ־לולות"), שנתקבל בקרירות. לעומתו זכו בהצלחה מזהירה הצגת הקומדיה "אטעסטאַט" ("בגרות") מאת פודור וכן "די הייליקע פלאַם" ("הלהבה הקדושה") מאת סומרסט מוהם, בבימויו של רוניטש, "מאטקע חב"ד" מאת מארק ראזומני, "דער איין און פערציקסטער" ("ה־41") מאת לאַוורנייב, בבימויו של י. טור־קוב, "פלאַטאָן קרעטשעט" מאת קורנייצ'וק, "מיידלעך אין אוניפארם" ("נערות במדים") מאת בקט, "דער בלומנענוועג" ("דרך הפרחים") מאת ואלנטין קטאייב ועוד. מחזות אלו הוצגו אז על רוב בימות אירופה ואף באידיש בליטא משכו אליהן קהל רב, ביחוד מהאינטליגנציה היהודית.

בתקופה ההיא התפתחה מבחינה אמנותית האופירה הליטאית

הממלכתית, שרוב מבקריה היו יהודים. לעומת זה ביקרו בדראמה הליטאית רק מעטים מן הצעירים, ביחוד סטודנטים. מספר המבקרים גדל עם פתיחתו של תיאטרון הדראמה הממלכ־תית בשאוולי, שהופיע 15 ימים בחודש גם בעיירות השדה ובהצגותיו ביקרה מרבית האינטליגנציה היהודית המקומית. עתה, עם פתיחתו של התיאטרון היהודי של ראשל ברגר, זכו אף הצופים היהודיים בעיירות לראות מחזות אירופיים גם באידיש.

במקביל לתיאטרונה של ברגר הופיעה אז בליטא השחקנית הידועה אידה קמינסקי עם להקתה. היא פתחה את הצגותיה במחזה "מירעלע אפרת" והמשיכה ב"פריילן דאקטער", "דער סוד פון אנא שלאָסער" ועוד. ההצגות עשו רושם עז.

באותו הזמן הופיעו בתיאטרונה של ר. ברגר מרים קוראלובה וא. בלומנזון במחזה "פריילינג אין ספעטעמבער" (נוסח יהודי מ"כינורות הסתיו" של סורגוצ'וב). להקה שניה של אותו תיאט־רון עם רוניטש בראש הציגה אז בערי־השדה. בתיאטרון הקיץ החלה אז להופיע להקת "התיאטרון של הציבור היהודי בווינה", שכמה מחבריה הצליחו להימלט מווינה הנאצית. רבים מהם שיחקו לפני תקופת היטלר גם בתיאטרונו של ריינהארדט. הם הציגו בקובנה את המחזות "שווער צו זיין אַ ייד", "יוד זיס", ועוד. הקהל היהודי קיבל אותם בחמימות רבה.

אחרי מאמצים ממושכים הצליח האמרגן ב. בוקאנץ לחכור מאת הכנסיה הקאתולית אולם קטן בכניסה לכנסיית "ז'יטא". לפתיחת העונה הביא מווארשה את הבמה לאמנות זעירה "די אידישע באנדע" ("הכנופיה היהודית"), שפתחה בתכנית "די וועלט שאָקלט זיך" ("העולם מתנדנד") ואחריה באו התכניות "לאמיר זינגען" ("הבה נשירה") ו"תל־אביב". הקהל נהנה מהמלל והחומר העסיסי, משירי מרדכי גבירטיג החדשים ומהמשחק התוסס.

לפתיחת העונה החדשה הגיעו לתיאטרונה של ר. ברגר זיג־מונט טורקוב יחד עם הזוג עטה טופול ומארק מארקוב והציגו את "די בלאנדזשענדע שטערן" ("הכוכבים התועים") לשלום עליכם, כשטורקוב עצמו מופיע בתפקיד של הוצמאך. אחריו הציג את "דער פראצעס" (הכוונה למשפט שווארצבורד) ומיד אחרי זה הציג את "משחקו של הוצמאך", לפי "המכשפה" של גולדפאדן בעיבודו של איציק מאנגר. אחריו עבר טורקוב להצגות של המחזה "אָנקל מאָזעס" ("הדוד מוזס") של שלום אש, שתמיד משך קהל רב בשל ביצועו המבריק של התפקיד הראשי. אחרי יציאתו של טורקוב הגיעה מרומניה לתיאטרון של ראשל ברגר השחקנית סידי טאל ואתה הבמאי־המשורר יעקב שטרנ־ברג, המלחין מאַכס הולם ועוד. הצגת־הבכורה שלהם "דער געלער שאָטן" ("הצל הצהוב") הקסימה את הקהל במלל האמנותי (של לייב מלאך), בעיבודו ובשיריו של יעקב שטרנברג ובמוסיקה המופלאה של מאכס הולם, שגם ניצח על התזמורת. ההצגה רצה למעלה מחדשיים בפני אולמות מלאים. ההצגה השניה, התכנית של שטרנברג "רויטע פאמעראנצן" ("תפוזים אדומים"), לא הצליחה ביותר, למרות צבעוניותה הרבה מבחינת התוכן והמוסיקה ועיצובה המעניין. הצגת "חסיה די יתומה" ("חסיה היתומה") של גורדין, בעיבודו של שטרנברג והמוסיקה הנהדרת של הולם ובביצועה המבריק של סידי טאל, אף היא נכשלה בשל התפיסה השמאלנית הבולטת מדי. לשם "פיצוי" הציגה סידי טאל את המלודראמה הנדושה "די שיכורטע" ("השיכורה") ודווקא היא נחלה הצלחה רבה, אבל מאז לא דרכה רגלו של שטרנברג בתיאטרון זה...

בראשית אפריל התכונן ב. בוקאנץ להביא לליטא את ה"יונג־טעאטר" ("התיאטרון הצעיר") הווארשאי בניהולו של ד"ר מיכאל וייכרט, שעמד להציג את המחזה־הלהיט "די האפנונג" ("התקוה") של הרמן הייארמאַנס. בידעו שלהקה וארשאית זו נחשבת כשמאלנית ביותר שינה בוקאנץ את שמה במודעות ל"תיאטרון האמנותי החדש של וילנה". אבל ההסוואה לא הו־עילה והבאת הלהקה נאסרה על־ידי משרד הפנים הליטאי.

בתיאטרון הקיץ החל להופיע "התיאטרון הריגאי של המיעוט היהודי" בניהולו של בנציון ויטלר, שהציג את המח־זות "הבאנדיט־הג'נטלמן", "יאָשקע מילנער" ועוד. השחקנים הקובנאים הרכיבו אז "להקת חברים", שהציגה בערי־השדה. כאשר חזרה הלהקה ביולי 1938 לקובנה כבר חיכו לה ה"כוכבים" הנרייטה דז'ייקובסון וג'ו אדלר, שהציגו באולם הנאה של הקולנוע "מטרופוליטן" את "ביי מיר ביזטו שיין" ("בשבילי את נאוה") ו"העלא בודאפעשט". שתי ההצגות נכשלו.

בסתיו של אותה שנה הגיע לליטא ד"ר פ. בראטוב והציג את "דוד גאלדער". בעת ובעונה אחת הציגו בתיאטרונה של ראשל ברגר מישה ולוסי גרמאן את "רחלס קינדער" ("ילדי רחל") ו"אביסעלע מזל" ("קצת מזל"), שלא היה לה אף מקצת מזל...

באותו קיץ ביקר בליטא גם באלט תימני בניהולה של רינה ניקובה, שהצגותיו התקיימו באולם "מטרופוליטן". בדצמבר 1938 הגיע לליטא אייזיק סמברג, שהציג את "יאָשע קאלב" ("יושה עגל") מאת י. י. זינגר לפי בימויו של מוריס שווארץ. המחזה הוצג בבית־העם זמן ממושך בהצלחה רבה. לעומת זה לא הצליחו ההצגות "דער ארבעטלאזער" ("המבוטל") ו"שלמה'־קע שארלאטאן" של י. גורדין. התיאטרון ניסה להציל את המצב בהצגה חוזרת של "מאָטקע גנב" לשלום אַש, שהפעם עברה ביתר הצלחה, אף על פי שלפני כן נכשלה גם ההצגה "אל נקמות" של אותו המחבר.

*

באביב 1939 הגיעו השחקנים מוריס לאמפה ורוז'ה שושנה ופתחו את הופעותיהם בהצגת "אורקע נאכאלניק", לפי הרומן האוטוביוגראפי של ר. פארבוביץ, בעיבודה של ר. שושנה. ההצגה הצליחה וכמו־כן "טוביה דער מילכיקער" ("טוביה החולב") לשלום עליכם בעיבודו של רודולף זסלאבסקי. לעומת זה נכשלה ההצגה השלישית "באַשקע" של ר. שושנה. אחרי סיבוב מוצלח עם "טוביה החולב" עזבו ה"כוכבים" את ליטא.

בראשית הקיץ אספה ראשל ברגר להקת שחקנים־מתנדבים וניסתה להפיק קומדיה "אמלאך פון הימל" ("מלאך מן השמים") בבימויו של ניקולאי אלישיב (בנו של "בעל מחשבות"), אבל הנסיון נכשל. למזלה של הלהקה המתנדבת הגיעו לפתיחת תי־אטרון הקיץ השחקנים דוד זיידרמן וחנה לרנר ואחרי כמה הצגות חלשות הועלה "בר כוכבא" לגולדפאדן, שנחל הצלחה רבה, וביחוד הצטיינה השחקנית הצעירה ליובה באַר־קופריץ.

עם התקרב מלחמת העולם בספטמבר 1939 והתחלת הגיוּ־סים לצבא, התפרקה הלהקה והשחקנים זיידרמן ולרנר מיהרו לחזור לווארשה, ועם הצגת "בר־כוכבא" לגולדפאדן ירד המסך על התקופה של עשרים שנות תיאטרון יהודי בקובנה. בסוף

השנה עברה הפעילות התיאטראלית לווילנה, שהיתה אז לבירת ליטא הרשמית.

*

בקובנה התחדשה הפעילות התיאטראלית בראשית 1940. התארגנה להקת־חברים בשם "י. ט. א. ל." ("תיאטרון יהודי בליטא") ופתחה בהצגת "מיין ערשטער קוש" ("נשיקתי הראשונה") והקומדיה של ורנר "מענטש אַף אַנ'אייז קריע" ("אדם על גוש של קרח"). אחרי־כן הגיע לקובנה התיאטרון הווילנאי, שהציג את המחזה של אהרון צייטלין "אין קיינעמס לאנד" ("בשטח הפקר"), בבימויו של נ. אלישיב, וכן את "מיסיסיפי" של ליב מלאך, כפי שהוצג ב"יונג טעאטער" על־ידי מיכאל בראנדט. באותו זמן מופיעה בקובנה הבמה הזעירה הווילנאית ("רמיקאַט") ומציגה את "אבי מען זעט זיך" ("העיקר שמתראים"), "האט אוועלט אנ'יידעלע" ("יש לו לעולם יהודי זוטא") ואילו באולם "מיראמאראס" מציג תיאטרון המאריונטות הווילנאי את ה"מאדים". בד בבד עם הצגת הווילנאים מפיקים ראשל ברגר ומשה קרפינוביץ הווילנאי את "שולמית" לגולדפאדן עם ליובא לוויצקא בתפקיד הראשי ובשיתופם של שחקנים קובנאים. אחר־כך מגיע לפי הזמנתם ישראל קומיי, המציג את "ראָניע די פּאַטשטערקע" ("רוניה הדוורית").

*

ביוני מוכרזת ליטא כ"רפובליקה עממית" ושחקני קובנה מתכוננים להקמת תיאטרון יהודי ממלכתי, דבר הבא לידי ביצוע עם סיפוחה של ליטא לברית־המועצות. ללהקה מתקבלים, נוסף לשחקנים המקצועיים, גם חניכים משתי הסטודיות התיאטראליות שפעלו בעיר, והרכבה הוא: אולשנסקי רוזה, אנטופיצקי רחל, באר ליובה, ברגר ראשל ומאלווינה, גרזנר ליובא, יודילביץ עדינה, ערדי סופיה, פטריקאנסקי־גלזמן קלרה, קרנובסקי מניה, ברמן רחל, גלבטרונק מיכאל, ויינטרויב שמחה, לייבושיץ ולוול, לייקוביץ חיים, לוין דוב, סאקר שמואל, קופריץ משה, קפלן קלמן, קרמר ישראל, קלוטש יצחק, ועוד. כמנהל אמנותי הוזמן במאי התיאטרון הממלכתי הליטאי בוריס דאַוגווטיס, כמנהל אדמיניסטרטיבי נתמנה אברהם יפה, חייט במקצועו, כמנהל ספרותי — ראובן צרפת, כצייר ראשי — חיים פיינשטיין, וכמאפר — איפ. הצגת הבכורה הראשונה "מאלצייט" ("משתה") מאת פרץ מארקיש בוימה על־ידי ב. דאוגווטיס, ההצגה השניה "ווי פאַרהאַרטעוועט מען שטאל" ("איך מחשלים פלדה") של ניקולאי אוסטרובסקי, והשלישית "סטעמפעניו" מאת שלום עליכם בוימו על־ידי צייטלין, שהוזמן מביאליסטוק.

*

במאי 1941 החליט המיניסטריון להשכלה לאחד את התיאטרון הווילנאי עם הקובנאי. הוקמה ועדה משותפת: מקובנה — דאוגווטיס, קופסטאס (מהתיאטרון הליטאי) ויפה, מהתיאטרון הווילנאי — דוד אומרו, מאכס ויסקינד וישראל סגל, בראשותו של הממונה לענייני תיאטרון נ. גריבאוסקאס. הוועדה היתה צריכה לבחור מבין השחקנים הקובנאים את אלה שיועברו לווילנה. ב־15 ביוני התכנסה הוועדה באולם "מטרופוליטן" (שבו שיחק "התיאטרון היהודי הממלכתי") לבחון את שלוש ההצגות האחרונות. הוחלט שהוועדה תיפגש שוב ב־23 ביוני בקומיסאריון להשכלה בווילנה, והנה: יום לפני זה פרצה המלחמה בין ברית־המועצות ובין גרמניה...

*

להשלמת התמונה נחזור כאן לחדשים האחרונים שקדמו לפלישה הנאצית לליטא.

מיד עם כניסת הליטאים לווילנה התפתחה שם פעילות תיאטראלית תוססת. התיאטרון "רמיקאַט" חזר לווילנה והציג מתכניותיו. קבוצה שלישית של שחקנים ובהם רעיה זומינא, מרים בלויפארב (אשתו של כותב השורות האלה), מניה שיין, רוזובסקי ואחרים, בניהולו המוסיקאלי של מישה וקסלר, הכינה את האופרטה "ליל אהבה" ויצאה לסיבוב בעיירות ליטא. אבל הסיבוב נפסק עם כניסתו של הצבא הסובייטי לליטא וקביעת אזורים אסורים לתנועה.

עם הכרזת ליטא כרפובליקה סובייטית עממית כבר אוחדו כל הלהקות בתקווה, שהן יוכרו כתיאטרון ממלכתי, אך משרד ההשכלה הסתפק בהענקת סובסידיה מוגדלת, במנותו את ד"ר טפר (המנהל של גימנסיית דינטלסקי לשעבר) כקומיסאר של התיאטרון המחודש ואת יצחק זיגר כמנהל האדמיניסטראטיבי. התיאטרון הציג אז את "הירש לקרט" מאת קושנירוב, את "המשפט הולך" מאת דוברושין ואת "יוליוס" מאת דניאל, כולם בבימויו של ניקולאי אלישיב, אלא שלשתי ההצגות האחרונות הוזמנו כיועצים שחקני התיאטרון הפולני קרפינסקי וביז'אנובסקה. כאשר עזב אלישיב אז את התיאטרון בוימה ההצגה הבאה "מיין זון" ("בני שלי") מאת גרגל ליטובסקי על־ידי השחקן הפולני סוז'ינסקי, וההנהלה המוסיקאלית היתה בידי חנן גלזר ופניה קמינסקי. אחר־כך הציג לייב שריפטזער את "קשה להיות יהודי", וכשהגיע מביאליסטוק השחקן יוסף כאַש הוא העלה לפי בימויו של צייטלין את "הערשעלע אָסטראָפּאָליער" מאת גרשנזון.

באותו זמן התנהל משא־ומתן בוועדה לקביעת הרכבו של התיאטרון הממלכתי היהודי העתיד לקום. מצד התיאטרון השתתפו מ. סמורגונסקה, ש. בליאכר וי. סגל, ואילו מצד ה"גורקום" (המזכירות העירונית של המפלגה) סטאליצ'קה. לבסוף נבחר כמנהל כללי של התיאטרון הסופר דוד אומרו, העורך של "ווילנער עמעס". כן הוחלט להזמין כמנהל אמנותי את הבמאי הווילנאי מאכס (מיטיא) ויסקינד, כמנהל ספרותי את המשורר חיים גראדה, וכסגן המנהל האמנותי את ישראל סגל. כמנהל אדמיניסטראטיבי הוזמן התעשיין הקובנאי אלפרוביץ, במקומו של יצחק זיגר (שעלה לארץ). הלהקה כללה את כל השחקנים היהודיים שהיו אז בווילנה.

הפתיחה החגיגית התקיימה לכבוד ה־1 במאי באולם המשופץ של הקונסרבאטוריון. הוצג המחזה "פלאטון קרצ'ט" מאת א. קורנייטשוק בבימויו של מ. ויסקינד. כבכורה שניה הוצג המחזה "עמך" מאת שלום עליכם, בבימויו של הנריק שארא ובהשתתפותו של מוריס לאַמפה בתפקיד "שימעלע סאראקער". הצגת הבכורה התקיימה במוצאי שבת, 21 ביוני 1941. אחרי ההצגה נערכה קבלת־פנים רשמית בבית הקפה "איטליה", ואחר־כך עוד בילתה חבורת השחקנים אצל "ועלוועקע" (מעין "כסית" של וילנה) עד עלות השחר. איש מהם לא ידע, כי בו

בלילה בשעה 3 הפציצו הגרמנים את קיוב, למברג וערים אחרות. כעבור יומיים כבר היו הנאצים בווילנה...

*

...בסוף דצמבר 1941, אחרי שעבר על גיטו וילנה הנחשול הגדול של ה״אקציות״ האיומות, שעקרו כמעט ¾ מכלל 70 אלף היהודים תושבי וילנה, וכשבגיטו נשארו רק כ־18 אלף יהודים המומים — החלו חיי הגיטו לקבל בכל זאת צורה כלשהי של התארגנות ציבורית. הוקמו מספר מוסדות הכרחיים ביותר, כדי לאפשר לשרידים אחיזה כלשהי ב״תנאים״ הבלתי־אנושיים החדשים.

קומץ מאנשי־הרוח השרידים, בהם אישים ידועים מבין פליטי פולין, נרתם בעול העבודה. קמו גני־ילדים ובתי־ספר, הופעלה ספריה ונפתח אולם־קריאה. גם כמה משרידי השחקנים היהודיים ביקשו מאת הקומנדאנט היהודי של הגיטו, יעקב גנס, רשיון לעריכת הופעה פומבית. הלה נתפס מיד ליוזמה זו והציע לצרף ליוזמים את כותב השורות האלה. ב־16 לינואר 1942 נתקיים באולם הגדול של הגימנסיה הריאלית (שם גם היה מקום מושבו של ה״יודנראַט״, ״מועצת הזקנים״ היהודים) הקונצרט הראשון של ״תיאטרון הגיטו הווילנאי״. אמנם כמה ימים קודם לכן הודבקו על קירות הבתים כרוזים בנוסח ״מה לתיאטרון בבית־הקברות!״, ונמצאו אנשים שפנו למפקח על הגיטו בדרישה לביטול הרשיון, אבל ההתנגדות פגה נוכח הרמה האמנותית של ההצגות הראשונות, שעיקר מטרתן היה לעודד את כוח ההתנגדות הרוחנית. כיוון זה השתקף ברורות בתכנית הראשונה בניהולו הספרותי של א. סוצקבר, בבימויו של מאכס ויסקינד ובהנחייתו של ישראל סגל. התכנית נפתחה בהופעת מקהלה של כל השחקנים ובנגינת מארש האבל לשופן על־ידי הפסנתרנית סוניה רכטיק, תוך בכי כבוש באולם ובאווירה של הזכרת נשמות. התכנית נמשכה בנגינת כינור ובהצגת קטע מ״די גאלדענע קייט״ (״חורבן בית צדיק״) לפרץ. חיה׳לה רוזנטל השמיעה את שיר־הגיטו הראשון ״ישראליק״ מאת ליב רוזנטל, הלחן של מישה וקסלר. השיר הפך מאז לשיר העממי הראשון של הגיטו.

הקונצרט השני היה מעורב. בחלק הראשון הוצגו ״חביתה של נגידים״ לשלום עליכם וקטע מ״די מוטער רחל״ של סטפאן צווייג. הושמעו זמרה מפי ליובא לוויצקא וא. רוז׳ינסקי ונגינה על־ידי הכנר ש. חייקין (״בעל שם טוב״ מאת אחרון). בחלק השני הופיעה תזמורת סימפונית, שהורכבה בסודי סודות במסירות נפש על־ידי וולף דורמאשקין ובעזרת הפסנתרן מישה סטופל. במשך הזמן גדל מספר מנגני התזמורת פי שלושה ואף התכנית שופרה בהרבה. כותב השורות האלה השיג בשביל התזמורת של הגיטו את המיתרים והתווים בפילהרמוניה הליטאית וגם בשוק השחור, ובתיאטרון הליטאי את פריטי האיפור ההכרחיים.

אופייני לציין שהמרצחים הנאצים, קומיסאר־האיזור הנאצי וכן כמה מאנשי ה״גסטאפו״, שהיו חובבי מוסיקה, היו מבקרים מפעם לפעם בקונצרטים של תזמורת הגיטו וביחוד בשעת השמעת מוסיקה יהודית וסלאבית, שהיתה אסורה בתכלית...

בתזמורת הופיעו גם המקהלות האידית והעברית. הראשונה בניצוחו של המורה א. סלייפ והשניה בניצוחו של ו. דורמאש־קין. הופיעו עם התזמורת גם סולנים פסנתרנים, כנרים וזמרים. התזמורת גם ליוותה את הצגת ״היהודי הנצחי״, שהועלתה על־ידי חוג דוברי עברית בבימויו של יעקב ברגולסקי. כן התקיימו הופעות יחיד שאירגן אברהם מורגנשטרן. התיאטרון כולו פעל כתא מיוחד במחלקת החינוך, בדומה לכל מוסדות ההשכלה שליד ה״יודנראט״.

בעצם התכונה להצגת התכנית השניה של תיאטרון הגיטו יצא מ. ויסקינד בחשאי לווארשה וההנהלה עברה לידי כותב השורות האלה. התכנית השלישית כבר הוצגה באולם שהועמד לרשות התיאטרון והוכשר למטרה זו. הונהג שכל הצגה תיפתח בקריאת פרק מהתנ״ך בתרגומו של יהואש. אחר־כך הוצגו המ־ערכון ״מזל טוב״ לשלום עליכם והתמונה העשירית של ״שלמה מולכו״ לא. לייעלעס. שירים רבים מההצגות הושרו ברחובות הגיטו, ב״קאצטים״ וגם מושמעים עד היום כשירי־עם מבלי שידעו את מקורם הגיטאי.

המחזה הראשון שהוצג בגיטו וילנה היה ״גרינע פעלדער״ (״שדות ירוקים״) לפרץ הירשביין. אחריו באו ״דער מאן אונטערן בריק״ (״האיש מתחת לגשר״) מאת אוטו אינדיג, ״דער אוצר״ מאת דוד פינסקי כקומדיה מוסיקאלית בעיבודו של י. סגל, עם פזמונים של ליב רוזנטל ולחנים של מישה וקסלר. ההצגה האחרונה היתה ״המבול״ של ברגר, שאכן התאימה למצב־הרוח ששרר אז בגיטו. באותם ימים החלו לחטוף יהודים ברחוב ובבתים ולשלחם למחנות המוות שבאסטוניה.

הקונצרט הראשון של ״תזמורת הגיטו״ בסלאבודקה נערך באוגוסט 1942 באולם ישיבת סלאבודקה לשעבר, בניצוח ל. הופמקלר. התזמורת כללה 36 מנגנים ו־5 סולנים ובמשך קיומה ביצעה 77 קונצרטים, מיצירותיהם של מלחינים יהודיים וכ־לליים. מ־40 חברי התזמורת נשארו בחיים 15 בלבד, מהם נמצאים אחדים בישראל. ע. ברנשטיין אירגן תזמורת של מנדולינות, שבה ניגנו פועלים מבתי־המלאכה של הגיטו.

ההצגה האחרונה בגיטו וילנה התקיימה בראשית אוגוסט של 1943. בעת חיסול הגיטו התאספו כל השחקנים והעובדים בבית התיאטרון ומשם הובלו מתוך הגיטו יחד עם קהל מבקריהם. היה זה ביום 23 לספטמבר 1943. הרכב הלהקה היה אז: שבתי בליאכר, יעקב ברגולסקי, כתריאל ברוידה, לילי גולדברג, משה גורביץ (״בומבה״), ראובן דובינסקי, ליאון הרבסט (סתיו), אסתר ליפובסקי, סוניה וסאשה, חיה׳לה רוזנטל, ישראל רוטבלום, דורה רובינה, יקותיאל רוטנברג, מאכס שדובסקי, פיסה ומארק שפירא, יעקב דוקשטולסקי, בני אפ־שטיין (מנהל טכני), פניה קמינסקי (פסנתרנית), דוד פרגאמנט (מזכיר) ואברהם ארונסון (מנהל טכני של התזמורת).

מכולם נשארו בחיים: אברהם ארונסון, דוד פרגאמנט, חיה׳לה רוזנטל, דורה רובינה וכותב השורות האלה...

(מאידיש: ר. חפמן)

נתן שפירא

התיאטרון העברי בליטא

קומץ אנשים — מורים ועסקני התרבות העברית בליטא, חניכי בתי־הספר התיכוניים וסטודנטים עברים, שמעו וקלטו את הקול הטמיר אשר נסר במפעלי התרבות העברית בליטא: "הבו לנו תיאטרון עברי!"

רק מתי מספר ביהדות הליטאית הבינו אז את חשיבותה של האמנות הלאומית הבימתית בשביל דור התחיה, וערכה בתנועה העברית בליטא. אנשים אלה הבינו, כי החינוך הלאומי העברי בליטא תובע את תיקונו ביצירה אמנותית מקורית בכל שטחי האמנות וביחוד בשטח הבמה.

כבר בשנת 1922 היתה קיימת בקובנה סטודיה תיאטרונית באידיש ובראשה עמד הסופר והמבקר התיאטרוני ד"ר אלכסנדר מוקדוני, שעלה בידו, יחד עם קבוצת סופרים יהודים, לצאת מרוסיה ולהישאר זמן־מה בליטא. אחריו בא במקומו ד"ר בנארי־לוינסון — תלמידו המובהק של מאירהולד, הבמאי החדשן המפורסם בשעתו. מטרת הסטודיה היתה להכין ולהכשיר שחקנים בעלי תרבות כללית ותיאטרונית ובזה להעלות את התיאטרון היהודי בליטא, שהיה בשפל המדרגה, לרמה גבוהה יותר. תיאטרון של ממש, כמקובל בעולם הגדול, כמעט שלא היה קיים בליטא, אם כי פעלה בקובנה קבוצה קטנה של שחקנים באידיש שהיו מצטרפים ללהקות התיאטרוניות, אשר היו באות לליטא מפעם לפעם מהארצות השכנות, ובראשן "כוכב" או כמה "כוכבים".

סטודיה תיאטרונית זאת, באידיש, אחרי חדשים של הכשרה גופנית ואמנותית, הציגה בהצלחה רבה את הפנטומימה: "אהבה בשל שלושה תפוזים" מאת סרגיי פרוקופייב, בבימויו של ד"ר לוינסון. אולם למרות הצלחתה הרבה לא יכלה הסטודיה להחזיק מעמד, כי לא נמצאו לה תומכים רבים בליטא העברית, ולכן נאלצו רוב חבריה של הסטודיה, כגון הגב' רוזה אולשאנסקי־לויטס, י. גלאָזר והאד' גלזר, לויטס, קלמן קפלן וישראל קרמר, לעזוב את ליטא ולחפש את מזלם בלטביה וגם ברומניה ובעיקר בהצגת "בא נאכט אויפן אלטן מארק" של י.ל. פרץ. בין השחקנים בלהקה האמורה התבלטה במיוחד הגב' רוזה אולשאנסקי־לויטס, ושמה הלך לפניה בכל מקום שהלהקה הופיעה בו.

*

באותה תקופה התארגנה בקובנה קבוצת פעילים בשטח התרבות העברית: נתן גרינבלט (גורן) וזלמן טראוב, זכרונם לברכה, זהבה בונים, חיים לייקוביץ, מרדכי רוזנברג (רוזן), רחל שילנסקי, ראובן שליט וכותב זכרונות אלה. בחודש מאי 1923 התאספה הקבוצה בלשכת מרכז "תרבות" בקובנה (רחוב קלאיפדה 19), ושם החליטו חבריה לייסד סטודיה תיאטרלית לאומית־עברית בשם "סלע" ואף פירסמו על כך מודעה בעתון "אידישע שטימע". אחרי כמה ימים נרשמו לסטודיה העברית כשתי עשרות צעירים וצעירות ובהם: דוד בונק, נחמה גרין ז"ל, עדינה יודילביץ ז"ל, חנוך פז, האחיות ריאק, האחיות פנינה ורבקה שפירא ועוד. הוזמנו מורים לריתמיקה ולבאלט (גב' סוטניקובה), לפיתוח הקול ולזמרה, לתורת המשחק והבמה, והעבודה בסטודיה התחילה. בערבים היו החברים מתאספים באולם בית־הספר "תרבות" ולומדים שם בשקידה רבה, בהנהלתו והדרכתו של ד"ר לוינסון, עד שעה מאוחרת בלילה.

אחר מספר חדשים הפסיקו המורים את עבודתם מאחר שלא קיבלו את שכרם הנקוב. אולם הודות למרצה ולמסירותה של זהבה בונים ודאגתה לכל אחד מחברי הסטודיה, ובכוח שאיפתם של כל חברי הסטודיה ללמוד ולהתקדם על אף הקשיים — לא התפזרו החברים, אלא התאספו ערב־ערב והמשיכו בכוחות עצמיים את אשר התחילו, וביתר שאת. למזלה של הסטודיה חזר באותם ימים מרוסיה לליטא זאב־וולף לוריה ז"ל, שלמד זמן מה באחת הסטודיות הדרמאטיות ברוסיה. הוא הוזמן לסטודיה ובמשך כמה חדשים ניהל בה את העבודה, אולם היה צעיר מדי ולא הספיקו לו כשרונותיו לנהל את העבודה הבימתית־אמנותית בסטודיה ברמה הדרושה.

למרות פעילותם המסורה של חברי החוג המארגן וקשריהם עם אנשים רבים בציבור העברי בקובנה — לא יכלו לגייס את האמצעים הדרושים לכיסוי התקציב המינימאלי השוטף של הסטודיה. העבודה בסטודיה נפסקה. חבריה הסטודיה נתפזרו, אבל בלבם קננה החלטה נחושה להפגש יחד ולהמשיך בעבודתם. באותו זמן חלו חילופי גברא במרכז "תרבות" ובתור מנהלו של המרכז נבחר דב ליפץ. ביזמתו ובראשותו התאספו ב־6 למארס 1926 כמה מחברי מרכז "תרבות": ד"ר יהושע פרידמן ונחום פרוחובניק (פרחיהו), זכרונם לברכה, וכן הצעירים: נחמה גרין, אריה וולוביצקי (ד"ר ארי אנקוריון), חיים לייקוביץ וכותב זכרונות אלה, כדי לחפש דרכים לחידוש פעילותה של הסטודיה. ד. ליפץ העביר גם החלטה במרכז "תרבות" לקבל את הסטודיה תחת חסותו.

באותו פרק זמן נוסד בעיר קובנה (ברחוב מאירוניו) תיאטרון ליטאי־אמנותי בהנהלתו של השחקן אנטאנאס סוטקוס. לפי הצעתו של מרכז "תרבות" הסכים סוטקוס לעמוד בראש הסטודיה ואף התחיל בעבודה המעשית, אך כעבור מספר חדשים מינה אותו המיניסטריון להשכלה למנהל התיאטרון הממלכתי בליטא והוא נאלץ להתפטר מעבודתו בסטודיה.

באותה שנה יצא ממוסקבה תיאטרון "הבימה" לאירופה והגיע במסעו לגרמניה. מרכז "תרבות" התקשר עם אחד מחבריה המוכשרים של "הבימה" — צ'ציק־אפרתי ז"ל — בדבר ניהול הסטודיה העברית בקובנה. נחתם חוזה לשנה. הסטודיה התכוננה לקבל את פני מנהלה החדש, אבל לרגל אסון פתאומי (צ'ציק־אפרתי טבע במימי נהר הריין הגרמני) שוב נשארה הסטודיה כצאן בלא רועה. בזמן ההוא הוחלט לכנס בריגה ועידה באלטית של עסקני "תרבות" מהארצות: אסטוניה, ליטא, לטביה ופולין. בין הצירים היו דב ליפץ וכותב שורות אלה. הם נפגשו עם חבר התיאטרון הארצישראלי (התא"י), השחקן מיכאל גור ז"ל, אשר ישב אז בלטביה, ולפי הצעתם הוא קיבל עליו את תפקיד ניהול הסטודיה העברית בליטא וניגש מיד לעבודה. הוא הזמין מורים לפיתוח הגוף: את הגב' סוטניקובה לריתמיקה ולפלאסטיקה ואת לייב מירסקי לאקרובטיקה ולסיוף. כמו כן הוזמנו מורים לזמרה ולפיתוח הקול —

מר דב־בוריס גרבר ז״ל ומר קצ׳לסקי. ד״ר יהושע פרידמן ז״ל הוזמן להרצות על תולדות האמנות והתיאטרון, ומיכאל גור ז״ל לימד את תורת הבמה והמשחק. אחרי בחינות נתקבלו לסטודיה תלמידים חדשים ובהם הצעירים והצעירות: צבי אושרוביץ, גילס, נחמה מייזל ז״ל, נ. גוטמן, מרדכי גילדה ז״ל, חביבה גרינשטיין־יזרעאלי, ארי גלזמן ז״ל, זלמן לביוש, דוד מילנר, רחביה מוגילבוקר, חיה פטריקאנסקי־גלזמן ז״ל ועוד.

עברו כמה חודשים. תודות למנהל מיכאל גור, שהשקיע בסטודיה עבודה רבה של טיפוח עדין וזהיר, תודות להתמדה ולהקרבה העצמית של תלמידי הסטודיה, של חבר המורים המוצלח ומסירותו הרבה של חוג הפעילים למען הסטודיה שהצטרף אליו גם א. גולדפארב (ראש ועד ההורים בגימנסיה הריאלית העברית וחבר מרכז ״תרבות״) — התפתחה הסטודיה והתקדמה בעבודתה. נוצר מנגנון פעיל, הוקם ועד ציבורי חדש ובו מטובי העסקנים של התרבות העברית בליטא: ד״ר אלחנן אלקס, דוד אילגובסקי, ד״ר בנימין ברגר, ד״ר משולם וולף, ד״ר אלחנן דוברוביץ, ד״ר יצחק לויתן, ד״ר חיים־נחמן שפירא, הגב׳ סוניה פרידמן (אמם של האחים אלישיב), עורך ה״אידישע שטימע״ ר. רובינשטיין, ד״ר שמואל שלפוברסקי — זכרונם לברכה, ד״ר יעקב רבינסון, ד״ר אלכסנדר רוזנפלד ואחרים. נוצרו קשרים אמיצים עם מוסיקאים בליטא ובחוץ־לארץ (הופמקלר, גולדשטיין) ועם ציירים (זלמנוביץ, טריבס). לעבודת הסטודיה התגייסו מטובי הכוחות האמנותיים, התרבותיים והספרותיים בקובנה.

*

אחרי שישה חדשים, בשני לחודש מאי 1928, נערך בבית־העם בקובנה ״נשף־פרץ״ — הצגת־הבראשית של הסטודיה בקובנה (אמנם הסטודיה הופיעה עוד קודם לכן כמה פעמים לפני הקהל, אבל רק בהקראות מפרקי התנ״ך ובקטעים מהספרות העברית). ד״ר יהושע פרידמן פתח וקרא להתעוררות ולאמונה בכוחות הסטודיה הפורחים ועולים. הוצגו ארבעה קטעים מיצירות י.ל. פרץ: ״פטירת המנגן״, ״ונוס ושולמית״, ״כך צריך להיות״ ו״מספורי הירח״. ההצגה נתקבלה בתשואות סוערות.

עם הצלחת ״מבחן האש״ החליטה ההנהלה להרחיב את הפעולה, ומטעם הוועד הציבורי הוכרז על ״קרן האמנות העברית בליטא״. לנושא זה הוקדשו כמה מאמרים ב״אידישע שטימע״ וכן בדו־השבועון העברי ״נתיבות״. המגבית למען הקרן החלה בליטא והתפשטה ביתר התפוצות וגם בארץ־ישראל. המנהל מיכאל גור התחיל בהעלאת תלמידי הסטודיה לשלב שני, ודבר זה התבטא בעבודה סדירה ומאומצת. מיכאל גור התכונן להציג עם הסטודיה את הקומדיה של מולייר ״תעלולי סקאפן״, שדרשה עבודת־הכנה רבה: את המחזה צריכים היו להתאים למאה העשרים, צורת ההצגה צריכה היתה להיות לא קלאסית כי אם גרוטסקית, מעין ״קומדיה דל׳ארטה״, כדי לתת אפשרות רחבה למשחק פשוט וחפשי. תלמידי הסטודיה צריכים היו להמשיך בהכשרת גופם ובשכלול קולותיהם ולהסתגל להליכה על שטח הבמה בקצב ריתמי־פלאסטי. המשחק צריך היה להיות הרמוניה בין המלה, התנועה, הצליל, האור והצבע.

במארס 1929 הופיעה הסטודיה בקובנה בהצגת הבכורה שלה ״תעלולי סקאפן״. ערב זה היה מאורע חשוב בחיי התיאטרון בליטא. ההצגה עוררה התרגשות בקרב היהודים והלא־יהודים כאחד. למחרת הצגת הבכורה הופיעה ביקורת חיובית ביותר על ההצגה ומשחק הלהקה בעתונות היהודית, הליטאית והגרמנית־ליטאית (״אידישע שטימע״, ״ליטובוס״, ״סאוידאס״, ״ליטאושע רונדשאו״, ״פאלקסבלאט״ ועוד). אחרי מספר הופעות בעיר קובנה וסיור בערים הגדולות בליטא (וילקובישק, וילקומיר, פוניבז׳, שאוולי, ועוד), חזרה הסטודיה עטורת־נצחון לעבודתה הרגילה — הכשרה מאומצת לקראת הבאות.

מיכאל גור התכונן להציג עם הסטודיה את המחזה ״מגדל עוז״ לרמ״ח לוצאטו ונתגבשו תכנית ומסגרת להצגה. המחזה נמסר לשם עיבוד לשוני לידי המרצה לספרות עברית באוניברסיטה הליטאית — ד״ר חיים־נחמן שפירא, אבל למזלה הרע של הסטודיה נאלץ מיכאל גור לעזוב את קובנה.

לליטא הגיע אז שחקן התיאטרון האמנותי במוסקבה, הליטאי מר ז׳ילינסקיס, שנתמנה מנהל התיאטרון הממלכתי בליטא. לפי הצעת הנהלת הסטודיה קיבל עליו ז׳ילינסקיס את ניהול העבודה בסטודיה ואף ניגש לעבודה, אך בשל עומס עבודתו בתיאטרון הליטאי נאלץ להתפטר מתפקידו בסטודיה. בזכות רצונם העז של חברי הסטודיה ובמאמצי ההנהלה בא הגואל לסטודיה בדמותו של השחקן־הבמאי ויקטור אלקסייביץ גרומוב, מגדולי הבמה הרוסית, מממשיכי ומשכללי שיטתם של סטאניסלבסקי־ואכטנגוב־צ׳כוב. גרומוב הוזמן לסטודיה וניגש מיד לעבודה. הממשלה הליטאית הכירה בחשיבותה של הסטודיה העברית לקידום אמנות הבמה בליטא והקציבה לה תמיכה שנתית בסך 5000 ליט. גם עירית קובנה הקציבה לסטודיה תמיכה שנתית.

העבודה בסטודיה התנהלה במלוא הקצב. המחזה ״מגדל עוז״ תורגם לרוסית וגם טקסט עברי באותיות לטיניות הוגש לגרומוב עד שלבסוף ידעו כולו בעל־פה גם בעברית. וכך בוימה אגדת־קדם ״מגדל עוז״, שנכתבה על־ידי המשורר־המקובל הרמח״ל, והוצגה על־ידי רוסי, מגדולי שחקני ובמאי התקופה ההיא. אגדת ״מגדל עוז״ קיבלה לבוש תיאטרלי בעיצובו של נוער עברי בליטא, שחיפש את ביטויו האמנותי. אחרי חודשים של עבודה מאומצת הופיעה הסטודיה התיאטרלית העברית ב־10 במאי 1930, באולם התיאטרון הממלכתי בקובנה, בהצגת הבכורה ״מגדל עוז״ ובהצלחה מרובה. שררה הרגשה מרנינה, שאכן קם תיאטרון עברי בליטא ואין פקפוק בחיוניתו. הסטודיה כבשה לה קהל אוהדים ומעריצים.

גרומוב עשה את מלאכתו באמונה ובזה גמר את תפקידו, נפרד מן ההנהלה ומחברי הסטודיה ועזב את ליטא. הסטודיאנטים נשארו באותם תנאי־העבודה המפרכים והתקציב הדל. לא היתה אכסניה קבועה לעבודה שקטה ומסודרת (בהסכמתן האדיבה של הנהלות הגימנסיות העבריות היו מתאספים ועובדים באולמותיהן), והעיקר: שוב עמדה לפני הסטודיה שאלת הרפרטואר ובעיית הבמאי. לבסוף נמצא האיש המתאים בדמותו של רפאל צבי, שהיה בשעתו חבר ״הבימה״, חלוץ, מסוללי הכבישים בארץ, חבר ״האהל״ ושותף־יצירה למשה הלוי. רפאל צבי ישב אז בברלין וספג לתוכו את חידושי המחזאות של הרפרטואר הצ׳כובי. הוא קיבל עליו את הנהלת העבודה בסטודיה. גם המחזה העברי נמצא: מתהום השיכחה נימשתה ״שרשרת־הזהב״ (חורבן בית־צדיק) לי.ל. פרץ.

שוב התחילה בסטודיה עבודה סדירה ומייגעת, מעניינת ויוצרת, תוך רצון עז מצד כל הגורמים לחדור ולהתעמק

ביצירה זאת, לדלות את כל מכמני התפארת שבה ולגלמם על קרשי הבמה. בא היום והורם המסך. המשחק על הבמה התפתח ושבה את לב הצופים באולם, שבסיום ההצגה העניקו תשואות סוערות לשחקנים ולבמאי.

היה זה נצחונו של צבי הבמאי בקובנה וגם נצחונם של השחקנים הצעירים. להקת הסטודיה יצאה לסיור בערי־השדה וחזרה לאכסניה שלה לקובנה מוקפת קהל מעריצים. רפאל צבי גמר את תפקידו בסטודיה ועזב את קובנה. חברי הסטודיה המשיכו בעבודתם, והופיעו בהצגותיהם לפני הקהל בקובנה ובערי־השדה.

*

על התיאטרון העברי המתהווה בליטא עברו, כאמור, הרבה משברים. חלק ניכר מחברי הסטודיה, כמו נ. גוטמן, ברוך גלאס, חביבה גרינשטיין־יזרעאלי, אריה וולוביצקי, עדינה יודילביץ ז״ל, זלמן לביוש, נחמה מייזל ז״ל, חנוך פז, נתן שפירא ואחרים, עזבו תוך זמן קצר את ליטא ועלו ארצה. החלק שנשאר לא יכול היה להמשיך בעבודה וכך נפסקה לאט־לאט הפעילות התיאט־רונית העברית בליטא.

והנה פרצה מלחמת־העולם השניה. ב־15 ביוני 1940 נכנסו לליטא הרוסים. כל פעולה חינוכית, תרבותית ואמנותית בעברית נאסרה. כמה מחברי הסטודיה העברית — זאב ליבושיץ ז״ל, חיים לייקוביץ, רחביה מוגיליוקר, חיה פטריקאנסקי־גלזמן ז״ל, משה קופריץ ז״ל, וכן מהסטודיה האידישאית — רוזה אולשאנ־סקי, ישראל קרמר, קלמן קפלן, וכן השחקניות מניה קרנובסקי, ראשל ברגר, ירוסלבסקי, זכרונן לברכה, ואחרים, היוו את הגדעין ליצירת התיאטרון הממלכתי הסובייטי־היהודי בקובנה. להקה זאת הופיעה בהצלחה רבה באולמות ״מטרופוליטן״ ובבית־העם בהצגותיה ״אטעסטאט״, ״פלאטון קרצ׳ט״ ועוד. כן הופיעה הלהקה באולם התיאטרון הממלכתי שבגן העירוני בקובנה.

אך כל הפעילות הזאת היתה קצרת־מועד. ב־22 ביוני 1941 עזבו הרוסים, בלחץ הצבא ההיטלרי, את גבולות ליטא ובמקומם נכנסו הגרמנים. יהדות ליטא התבוססה בדמה. בגיטו סלאבודקה נאנק ונחנק הציבור היהודי הגדול של קובנה. בגיטו נדמו לנצח גם קולותיהם של שרידי התיאטרון העברי בקובנה — השח־קנים החלוצים והבונים של התיאטרון היהודי האמנותי בליטא. יהא זכרם ברוך!

אולם הכוחות הרוחניים והחמריים שהשקיעה יהדות ליטא בהקמת התיאטרון העברי לא ירדו לגמרי לטמיון. קולות, אמנם בודדים, נשמעים פה ושם מפי חניכי התיאטרון העברי בליטא והם מעשירים בתרבותם ובהשכלתם התיאטרונית את הבמה ומוסדות תרבות אחרים בארצנו (זלמן לביוש, מעמודי־התווך בתיאטרון הקאמרי, ברוך גלאס וחנוך פז — נושאי התרבות הבימתית בקיבוצים, חיים לייקוביץ — ב״יד ושם״, ועוד), וגם בארצות הגולה (ישראל קרמר, קלמן קפלן, ועוד).

אכן, התיאטרון העברי בליטא לא הכזיב וכדאי היה המאמץ שהשקיעו בו יוצריו ומחולליו.

אמנים יהודים בליטא

עוד לפני מאות בשנים יצרו יהודים בליטא אמנות יהודית־עממית. הם חרטו בעבודות עץ ארונות־קודש מפוארים, וקישטו תקרות בתי־כנסת בציורים על נושאי ארץ־ישראל וחורבן בית־המקדש. חייטים יהודים סובבו בכפרים, תפרו שמלות־חתונה לבנות הכפריים והיו מקשטים בציורים את ארגזי הנדוניה שלהן.

מליטא העיירתית יצאו אחר־כך האמנים היהודים המפורסמים: הצייר יצחק לויתן (יליד קיבארט), גאון ציור הנוף הרוסי, שהעגמה הליטאית־האפרורית שפוכה על בדיו; הפסלים מארק אנטוקולסקי ואיליה גינצבורג, ויקטור ברנר (יליד שאוולי) ועוד. בסוף המאה הקודמת נולדו בליטא: הפסל ז׳אק ליפשיץ, שנולד בדרוסקניק (1891), חי ופעל באמריקה בשנות ה־30. מאסכולת הקוביסטים־המודרניסטים. ביורבורג נולד ב־1877 זרח ויליאם, אמן נודע באמריקה (מת ב־1960). בעיירה וורנה נולד (1860) הפסל הנודע בוריס ש״ץ, מייסד בית־הספר לאמנות ״בצלאל״ בירושלים (מת ב־1932).

עם תקומתה של ליטא העצמאית זרמו בחזרה למולדתם אמנים־ליטאים רבים מכל קצווי תבל, בהם צייר־המסתורין הגאוני מ. ק. צ׳יורליוניס, שיצירותיו רוכזו אחר־כך במוזיאון ממלכתי מיוחד על שמו בקובנה. כן הוקם בקובנה בית־ספר לאמנות והתארגן איגוד של אמנים. גם אמנים יהודים רבים חזרו לליטא מרוסיה וממערב אירופה. המציאות הוכיחה כי בתנאים מתאימים מגלים היהודים נטיה חזקה לעיסוק באמנות. האמנים היהודים בליטא חיפשו דרכים חדשות להתפתחות במקצועם, ורבים מהם יצאו להשתלמות במרכזי האמנות בחוץ־לארץ. יש שחזרו מפעם לפעם לליטא מכורתם כדי ״לספוג״ את המראות והרשמים הליטאיים הסגוליים וכן לשם סידור תערוכות מיצירותיהם, שהורגש בהן הדגש על הצבע והטכניקה החדישה, בעוד שהאמנים המקומיים הושפעו בעיקר מגוני האפור של הנוף הליטאי העגמומי וכן מרשמי ההווי היהודי־הליטאי.

מחוסר תנאים חמריים מעודדים — לא היו אז בליטא היהודית תומכים־מצנאטים וגם לא גאלריות לאמנות — היו אך מעטים מאוד קונים תמונות והאמנים היהודים נאלצו לעסוק בכל מיני מקצועות, ביחוד בהוראה, לפרנסתם. אף על פי כן הם התרכזו והתעמקו ביצירתם האמנותית, כל אחד לפי דרכו ושיטתו ואפשרויותיו בימים ההם. היו בהם אימפרסיוניסטים, אכספרסיוניסטים, אמני המופשט, ובכל אופן לא דבקו בנטוראליזם המיושן.

*

בפרוס מלחמת־העולם השניה קם בליטא דוד צעיר של אמנים יהודים מוכשרים ומספרם היה ניכר באקדמיות לאמנות הליטאית. אבל השואה ניתקה את חוט התפתחות יצירתם ונתקיימה אז בהם נבואתו הקדורנית של האמן היהודי הנודע ז. בקר (ראה להלן), שערב מלחמת־העולם צייר עיירה יהודית נרצחת, כשבין ההרוגים מתרומם צלב עם דיוקנו של אותו האיש עטוף בטלית... רק שרידים מעטים מאמני ליטא היהודים נשארו בחיים, מהם פעילים אחדים בישראל ועוד אחדים פזורים ברחבי תבל.

*

בין הציירים היהודים הראשונים, שהגיעו לליטא העצמאית אחרי מלחמת העולם הראשונה, ב־1924, יצויין הצעיר הכשרוני מ ס נ ב ל ו ם (1894—1933) שבא מווילנה, שם למד בבית־ספר לאמנות. נושאי ציוריו הם מן ההווי היהודי על רקע הנוף הליטאי. מזגו וסקרנותו האמנותית הוליכו אותו לפאריס. שם הכיר את חיים סוטין ומארק שאגאל. תמונותיו הוצגו בגאלריות של פאריס. בשובו כעבור שנים לליטא נשתנתה גישתו האמנותית. נושאיו נעשו יותר עולמיים. אבל מותו ללא עת הפסיק את יצירתו. אלמנתו, השחקנית קרנובסקי, קיבצה את תמונותיו, אך היא נספתה בשואה ומרבית יצירותיו נשדדו או הושמדו.

בשנות ה־30 היה בא מפעם לפעם מפאריס למאריאמפול לביקור משפחתי הצייר הנודע מ א כ ס ב א נ ד, יליד ניישטט, שהיה מצייר במאריאמפול טיפוסים מקומיים על רקע הנוף העיירתי. באנד למד קודם בברלין ועבר לפאריס, שם הציג בהצלחה מיצירותיו בכמה תערוכות בינלאומיות. יצאו לו מוניטין כאמן אירופי מעודן. הוא הצליח לעבור לארצות־הברית לפני פלישת הנאצים לצרפת ומאז ביקר פעמים אחדות בארץ.

בצרפת למדו בשעתם הציירים המחוננים א ר ב י ט ב ל א ט ו מ ר ק ו ס, שהיו מציגים מפעם לפעם מיצירותיהם בליטא. בערך באותו זמן היה מציג בליטא האמן־הצייר יחזקאל ש ט ר י י כ מ ן, יליד העיירה ספיז׳ישוק ובוגר הגימנסיה העברית בקובנה, בוגר האקדמיה לאמנות בפלורנץ ובית־הספר ״בצלאל״ בירושלים. שטרייכמן עשה אחר־כך זמנית בפאריס ובחזרו לארץ פנה לאמנות המופשט. תמונותיו מוצגות במוזיאונים שונים בארץ ובחוץ־לארץ. הוא עוסק בהוראה באקדמיה לאמנות ולתלמידיו יצאו מוניטין כאמנים בעלי משקל.

באותו זמן התגורר בליטא הצייר ז. בקר (יליד 1896), שחזר אז מברית־המועצות. אמן מקורי, שצייר בצבעים עזים את חייו הקשים של איש־העמל היהודי. בדיו גדולים וצבעיו בעיקר כסופים־לבנבנים ואדומים. הוא נספה בשואה ב־1941. חלק מתמונותיו נשארו והן מצויות במוזיאונים בקובנה ובווילנה.

הצייר ל י פ ש י ץ צייר מתוך גישה של רחבות ועצמת הצבע. לאותה הקבוצה שייכים גם: האמן ק ו ל ב י א נ ס ק י, שבדיו שופעים צבעוניות מרשימה, הפסל י פ ה, הציירים א י י ז ן, ש ר נ ז ו ן, ג י נ צ ב ו ר ג (קריקאטוריסטן מחונן), הפסל ח י י ס ק ס, הציירים ד. כ ה ן, ש. ז ל מ נ ו ב י ץ (תפאורן בתיאטרון הממלכתי בקובנה), הפסלת ש ר ה ג ו ר ש י י ן (עתה בישראל), הצייר א ב ר מ ו ב י ץ (עתה בישראל), הצייר המודרניסטן המקורי ק ו ז ל ו ב ס ק י, הציירים יאסימאס, שמוקלארסקי, גלפאנד, רוזנקראנץ, הפסל צ׳סלר (נפטר בישראל), הצייר לוינאס, הציירת ליובא קנסקי־שאלטופר, שהשתתפה בתערוכה קיבוצית של נשים ציירות בקובנה ב־1939 וייצגה את האמניות היהודיות (עתה בישראל).

לדור הצעיר של אמנים יהודים, בוגרי האקדמיה לאמנות בקובנה, שייכים: הציירת המחוננת צ׳ארנה פרציקוביץ (תלמידת הפרופ׳ מנוז׳ינסקי), גב׳ גאלאנט, הצייר אליהו קפלן (אשתו היתה הזמרת חוה בילינה), שצייר תמונות מאולמות הקונצרטים, הפסל אהרן פרל, הצייר שמואל שיינקר (מאייר מוכשר של ספרי ילדים), הצייר אריה מרגושילסקי (כותב השורות האלה), הצייר והכנר המחונן ש. פקטורובסקי (שמת בדמי ימיו), הגרפיקאי המוכשר חיים פיינשטיין, שמיד עם סיום לימודיו בבית הספר לאמנות בקובנה צייר תמונות של אישים מכובדים בליטא.

עובדה טראגית היא, שדווקא ערב מלחמת־העולם האחרונה השתלב באקדמיות הליטאיות לאמנות מספר ניכר של צעירות וצעירים יהודים, שכמעט כולם נספו אחר־כך בשואה. נשארו בחיים מקבוצה זו משה רוזנטל, הצייר המחונן והמורה לאמנות, ורעיה קרוקאיטע, העובדת בווילנה כוויטראז׳יסטית.

נספו בשואה התלמידים היהודים: שלוסברג, קרפאטקין, בידיה, הגרפיקאי הצעיר קפולסקי, הצייר ז׳ופר והציירת גרינברג.

*

עבודה חינוכית חשובה ניהלו בבתי־הספר היסודיים והתיכוניים המורים לציור, רובם מומחים מוסמכים, שתרמו רבות לקידומו האסתטי של הנוער היהודי בליטא, מהם יצויינו: גדליהו קריינגל, חבר בית־הספר לאמנות בקובנה; הרמן קובארסקי, המורה המחונן לציור ולעבודת־יד; המורה גב׳ וולברג, חנה אקאבאס, המורה אליהו בייליס (ז״ל), שייסד אחר־כך בארץ את הסמינאריון הישראלי למורי ציור, המורה הוותיקה מינה קרנו ורבים אחרים (הצייר יחזקאל גלפרן הגיע זה לא כבר מליטא לישראל).

התמחות מיוחדת גילו ציירים יהודים בליטא שציירו בין השאר גילופים ותמונות אמנותיות בכנסיות הקאתוליות והפראבוסלאביות, לפי הזמנת מנהליהן. הצטיין במיוחד בשטח זה הצייר הידוע מיכלסון, שעל יצירות ה״אינטריירי״ שלו התהלכו ממש אגדות והוא אף עיטר בגילופים את הכנסיה הפראבוסלאבית הראשית בקובנה (״סובור״).

כיום נמצאים ופועלים בליטא הסובייטית האמנים היהודים: הצייר הצעיר בורילקעס, הגרפיקאי שמואל רוז׳ינאס, הוויטראז׳יסטית האמורה רעיה קרוקאיטע והגרפיקאית סקליטובסקאיטע.

יצויין, שתערוכת תמונות ראשונה של ציירים יהודים בליטא התקיימה בקובנה בשנת 1929. רשימת ביקורת על תערוכה זו כתב ב״מיר אליין״ חוקר האמנות ד״ר וייסבורד (בעלה של הסופרת ד״ר אסתר אלישיב).

(מאידיש: ר. חפמן)

ספורט

ספורט, ובמיוחד ספורט יהודי, כמעט שלא היה ידוע בליטא של לפני מלחמת־העולם הראשונה, היינו עד לשנת 1914.

אמנם היו צעירים יהודים, תלמידי גימנסיות, שעסקו בהתעמלות ובספורט בין כתלי בית־ספרם יחד עם התלמידים הלא־יהודים ושיחקו בכדורגל במגרש הספורט הרוסי "אוריול" ("נשר") בקובנה ברח' קייסטוצ'יו, מגרש שעליו נבנתה אחר־כך הגימנסיה הריאלית בקובנה. בין המשתתפים היה בין השאר אריה הלרמן. אולם ספורט במובן המודרני לא היה קיים.

בקיץ 1915, כאשר הגלו שלטונות הצבא הצארי את רוב יהודי ליטא לפנים רוסיה, הם מצאו שם מועדונים לספורט בשם "מכבי", שכן אגודות "מכבי" היו קיימות ברוסיה עוד משנת 1900. מובן שרבים מצעירי ליטא הצטרפו אל האגודות האלה והשפעתן נשאה פרי.

"מכבי" בראשיתו

עם הקמת ליטא העצמאית חזרו לקובנה מרבית הצעירים האלה ויסדו את "מכבי" קובנה. מן המייסדים וה"מכבים" הראשונים יצויינו: נתן יקר ז"ל, שהיה גם היו"ר הראשון של האגודה; האחים יוסף וזאב הלרמן ז"ל ויבלח"א אריה (ליוניס) הלרמן, ד"ר הרצל רוזנבלום, ד"ר יצחק ראשקס, קולטונסקי, יונה רינדזונסקי והאחים פסח וזאב (ז"ל) רבינוביץ, אבא פומרנץ, שיפר.

ככל ההתחלות כן גם פעולה זו לא היתה מן הקלות. היהדות הליטאית השמרנית, אם אמנם לאומית, לא גילתה נטייה יתירה לחידושים מעין אלה, אבל התלהבות הבנים השפיעה על ההורים, שבמשך הזמן תרמו ממרצם ומכספם לענין זה.

דחיפה נמרצת לפעילות הספורטיבית ניתנה עם בואו לקובנה של המורה להתעמלות ולספורט מר ויינשטוק.

שעורי ההתעמלות הראשונים התקיימו במגרש הריק בפינת הרחובות קייסטוצ'יו ומיירוניו עד לגשמים הראשונים. משם נדדנו למגרש הכדורת ברחוב מיירוניו, במקום שאחר־כך הוקם עליו בית־הקפה צ'יפורנו. ויינשטוק, שהיה מורה להתעמלות בגימנסיה הריאלית, השפיע הרבה על התלמידים והמריץ אותם להתעמל ב"מכבי".

אחרי מאבק לא קל עלה בידי "מכבי" לקבל רשות להתעמל בשעות של אחרי־הצהרים בבנין של בית־הספר "תלמוד תורה" ברחוב אוגניאגסיו (הכבאים). שעורי־התעמלות אלה משכו אליהם רבים מהנוער היהודי, שהצטרפו לשורות "מכבי" בליטא. ב־1919 נוסד רשמית המועדון הראשון של "מכבי" בליטא, והוא — "מכבי" קובנה.

מבית ה"תלמוד תורה" נדדו חברי "מכבי" לאולם ה"מטבח הזול" (ה"אינטליגנטי") ברחוב מאפו.

82 סניפים

הצלחותיו של "מכבי"־קובנה השפיעו על הנוער היהודי בליטא כולה ותוך תקופה קצרה נוסדו סניפים של "מכבי" בשאולי, מריאמפול, וילקובישק, קידאן, יורבורג, וילקומיר, ממל. בשנת 1922 התקיימה הוועידה הראשונה של סניפי "מכבי" בליטא.

עם גידול מספר הסניפים היה "מכבי" המוסד המרכזי שניהל את חיי הספורט ואז נוסד המרכז הארצי של "מכבי" ליטא. מושבו היה בקובנה ובראשו עמדו בשעתם: קולטונסקי, נתן יקר ז"ל, ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, עורך ה"אידישע שטימע" ראובן רובינשטיין ז"ל, ד"ר רפאל רבינוביץ ז"ל, ד"ר וולפרט ז"ל ועו"ד גוניונדסקי ז"ל.

ואלה 82 סניפי "מכבי" בליטא (בסוגרים — מספר החברים).

אבאל (50), אוטיאן (115), אושפול (29), אייראגולה (27), אליטה (74), אלסיאד (25), אניקשט (25), בוטרימאנץ (29), בירז' (46), גורז'ד (56), גדרוביץ (32), דוסיאט (43), וורנה (26), ואשקי (28), ויינוטה (46), וילקובישק (168), וילקומיר (142), וילקי (66), ויסוקידבור (26), וירבאלן (28), וארז'אן (42), ואקשנה (48), ז'אזמיר (28), ז'אגר (18), ז'וסלי (68), טאוריג (58), טלז (57), יאנישוק (48), יאנובה (135), יורבורג (89), ואוויה (28), יאלוק (32), לאזדיי (58), לוקניק (32), לינקובה (26), מאז'ייק (86), מאליאט (29), מאריאמפול (125), מוסניק (15), ממל (123), מרטש (48), ניישטוט־טאוריג (24), ניישטוט־שאקי (124), סאלאנט (58), סאלוק (12), סאפיזישוק (26), סובייגישוק (26), סיאד (68), סארהיי (48), סקופישוק (28), אז'רני (128), פולאנגן (59), פונידל (62), פוניבז' (325), פוסבול (38), פילווישוק (69), פיקאלן (56), פלונגיאן (78), פראן (103), צ'ייקישוק (38), קובנה (893), קאלווואריה (34), קושידאר (43), חווידאן (28), קופישוק (68), קורשאן (48), קיבארט (85), קיידאן (85), קאלם (38), קרוז' (32), קרוק (58), קראטינגה (68), ראדווילישוק (28), ראסיין (54), ראקישוק (128), ריטובה (45), שאדובה (42), שאולי (89), שאנץ (112), שאקי (48), שקוד (89), שקודוויל (49).

כדורסל, הוקי, פינג־פונג

ספורטאי ליטא הצטיינו במשחקי כדורסל וכבר בשנת 1924 היו ב"מכבי"־קובנה קבוצות מצטיינות של גברים וגברות.

קבוצת "מכבי"־קובנה בהוקי־קרח היתה פופולארית והיוותה יריב חזק לקבוצות הלא־יהודיות. בין השחקנים המצטיינים היו: יצחק ליפשיץ ז"ל ויבלח"א יצחק ז'וראבסקי.

רוב אלופי העולם בטניס־שולחן (פינג־פונג) היו בשעתם יהודים וכך גם היה המצב בליטא. חברי "מכבי" ייצגו בהצלחה את ליטא בהתחרויות בינלאומיות. הירש שימאנס, ק. דושקס, מנדל שפירא וכן הדסה ופרומה הורביץ והאחיות קורלנדצ'יק, היו אלופי ליטא.

התעמלות, תזמורת והחוג הדרמאטי

אולמי ההתעמלות בבית־הספר "תלמוד תורה" וב"אזע" היו תמיד מלאים קבוצות מתעמלים משעות אחרי־צהרים ועד חצות.

נשפי ההתעמלות של "מכבי"־קובנה היו "מסמר" העונה בציבור היהודי וגם בין הלא־יהודים. הנשפים התקיימו באולמי טילמאנס ובתיאטרון הממשלתי ולקחו בהם חלק המתעמלים,

המקהלה, תזמורת מיתרים בניצוחו של ל. גרודניקוב והחוג הדרמאטי.

מורי ההתעמלות במשך קיום "מכבי" בליטא היו: ויינשטוק, טנדלר, קפלושניק, שמואל בורשטיין, דוד בורשטיין, בתיה הלר וסוניה ברגר וכמו כן המורים יששכר דניאל ופסח יעקובסון. בסניף "מכבי" פוניבז' היה המורה להתעמלות מר שטרנברג ובמריאמפול — אסתר פומרנץ.

כדורגל ואתלטיקה קלה

מיתקני הספורט, שעמדו לרשות "מכבי"-קובנה במגרש על גדות הנהר ויליה כללו מגרש לכדורגל, לכדורסל, ומסלול ריצה שאיפשרו לפתח פעולה ספורטיבית ענפה, לרבות משחק חי של שחמט. גורם חשוב להתפתחות הכדורגל ב"מכבי"-ליטא היו ביקוריו של "הכח" וינה בשנת 1925 והתמנותו של מקס גולד מ"הכח" וינה בתור מאמן מחלקת הכדורגל ב"מכבי"-ליטא. קבוצת הכדורגל השתתפה בליגה הראשונה. בשנת 1927 ניצחה קבוצת "מכבי" את כל קבוצות ליטא, שהשתתפו בטורניר על גביע של בית-החרושת "פלורנס", ובהתמודדות בגמר במזג-אוויר גשום גברה על אלוף ליטא "קובאס" וזכתה בגביע.

במשחקים בפראג בשנת 1933 ניצח "מכבי"-ליטא את צ'כוסלובקיה ואת "מכבי" א"י. בין שחקני "מכבי"-ליטא שהשתתפו בנבחרת הלאומית של ליטא מן הראוי לציין את השחקנים יצחק ליפשיץ, שמואל בורשטיין, נחמן בלאט, חיים אברמוביץ, האחים מישלסקי, אריה הלרמן, אברהם שלוסברג, אליהו גולדברג, מייזלר, האחים ארונובסקי ודוב שוורץ.

במוסדות המנהליים של ענף הכדורגל בליטא השתתף כותב שורות אלו, חבר "מכבי"-קובנה במשך 34-1928, שנבחר גם בקולות הלא-יהודים.

בכנס "מכבי" של הארצות הבאלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה), בשנת 1934, ניצחה קבוצת "מכבי"-קובנה במשחקי הכדורגל של הכנס.

ב"מכביה" הראשונה שהתקיימה בתל-אביב בשנת 1932 השתתפו גם חברי "מכבי"-ליטא. ב"מכביה" השניה שהתקיימה בשנת 1935 בתל-אביב השתתפו כ-200 חברים מליטא בענפי ספורט שונים, ורובם נשארו בארץ.

גם באיגוד השופטים לכדורגל בליטא השתתפו חברי "מכבי", מהם: ראובן רייכמן, ש. ביירק, דוב פודזלבר.

באתלטיקה קלה היתה פעילות רבה עם הגיעו של המאמן סאוויצקי שפיתח את הענף והגיע להישגים ניכרים. בין המצטיינים בתחרויות שונות היו: דוב ליברמן, צבי פינקלשטיין, האחים יוסף ודוד הלרמן ז"ל, מורניק, קוגל, שמואל בורשטיין, ברנבלט, זיו, לוטה שחור, רבקה סגל, ניוטה רייבמן, אלתר לויטן ועוד.

המאמן והשופט הארצי לאתלטיקה והרוח החיה בענף היה חיים רוזנהולץ.

אופניים, שחייה, שייט ואיגרוף

ברכיבה על אופניים היו חברי "מכבי" יצחק אנוליק, מורניק ויהושע בורשטיין, אלופי ליטא ברכיבה למרחקים ארוכים בין קובנה למריאמפול הלוך וחזור. אנוליק ומורניק ייצגו את ליטא באולימפיאדת ברלין בשנת 1924 וגם באולימפיאדה באמסטרדם בשנת 1929.

חברי "מכבי"-קובנה השתתפו גם בתחרויות שחיה ושייט. בשחיה הצטיינו האחים סודרסקי ודוד בורשטיין.

גם באיגרוף לא טמנו חברי "מכבי" את ידיהם בצלחת. הצטיינו: יעקב ויינר, יולק ובינדר ויעקב לוין מפוניבז' שניצח את ברטושקה, שלישו של ראש ממשלת ליטא וולדמאראס, בנוקאוט טכני באולם מלא קצינים ליטאים ויהודים.

"מכבי" הצעיר

"מכבי" ניהל פעילות ענפה בתרבות ובספורט בשורות הנוער בקובנה. הרבה ילדים וילדות השתתפו בפעולות ה"מכבי" הצעיר שבראשן עמדו שמעון זאנג (שבולת) וזאב רבינוביץ.

מן הראוי לציין במיוחד את מסירותם ומרצם של חברים פעילים ב"מכבי"-קובנה, מהם: ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, ד"ר וולפרט, בנימין פרידמן, ד"ר הרצל רוזנבלום, חיים רוזנהולץ, דוד חסמן, האחים בנו ושמעון זאנג, ישראל קראקינובסקי, האחים שמואל ודוד בורשטיין, האחים פסח וזאב רבינוביץ, האחים זאב ודוד הלרמן, אברהם שולמן, יוסף ויטקין, מרדכי כץ, יוסף זימברג ואברהם תורי, שכולם מילאו תפקידיהם שלא על מנת לקבל פרס.

כל המרץ והפעילות הזאת ירדו לטמיון עם חורבן יהדות ליטא. עם היכנס הצבא הסובייטי לקובנה הוא החרים את המועדון "מכבי", את המגרש, את אולם "אזע", בו התעמלו חברי "מכבי", ואת אותות ההצטיינות המרובים. הכל נמסר למחלקת "פיזקולטורה" הסובייטית. "מכבי" הוכרז כמחוסל ולחבריו הוצע לעבור ל"פיזקולטורה". השם "מכבי" היה פסול בתכלית ואחדים מחברי ההנהלה הוגלו לרוסיה. בגיטו קובנה היו עוד חברי "מכבי" מתאספים לעתים מזומנות כדי לאגור כוחות על-ידי העלאת זכרונות מן העבר וכיסופים לעתיד, אבל רק מעטים מהם נשארו בחיים.

י. א. ק.

אגודת הספורט י. א. ק. ("יידישער אטלעטיק קלוב") נוסדה בשנת 1923 על-ידי אנשי ה"דאַאיקייט", האידישיסטים השמאלנים, שעינם היתה צרה בקיומה של אגודה ספורטיבית לאומית-ציונית.

בעזרתו של המורה מירסקי יסדו קבוצות להתעמלות וקבוצות כדורגל שהיו שייכות לליגה "ב", וכן מחלקה לאתלטיקה קלה. אחרי נסיעתו של מירסקי לרוסיה הסובייטית התנהלה מחלקת ההתעמלות על-ידי המורה קפלושניק.

סניפי י. א. ק. היו בווילקומיר, פוניבז', יורבורג, מריאמפול, וירבאלן, קיבארט ווילקובישק. י. א. ק. מנה כ-350 חברים.

"הפועל"

תמונת הספורט היהודי בליטא לא תהא שלמה אם לא נציין את אגודת "הפועל" בליטא, שנוסדה בשנת 1930.

בשנת 1932 נשלח ישראל כרמי מטעם "הפועל" בארץ כדי לארגן סניפי "הפועל" בליטא במגמת ארץ-ישראל העובדת. חברי "הפועל" הצטיינו ב-12 ענפי ספורט בליטא.

סניפי הפועל היו: בקובנה, יאנובה, וילקובישק, קיידאן, פוניבז', שאוולי, יאנישוק, ז'אגר, ממל ועוד.

ב"הפועל" התנהלו ענפי הספורט: כדורגל, כדורסל, איגרוף,

הרמת־משקלות. כמו כן היתה קיימת ב"הפועל" תזמורת מיתרים.

ב־1935 התקיימה בתיאטרון הממשלתי הוועידה הראשונה של "הפועל" בליטא והחג הספורטיבי של האגודה התקיים במגרש "מכבי"־קובנה. חברי "הפועל" בקובנה מנו כ־600 איש, ויחד עם הסניפים — כ־1000 איש. היו"ר הראשון של "הפועל" בליטא היה אפרים גרינברג (1930—1933) ואחריו היו אריה סריג (סירקין) וצבי ברוק, שהיה מאחרוני "הפועל" בליטא.

המקהלה על־שם אנגל בקובנה. 1930
יושבים במרכז, מימין: אפרים פרחיהו (פרוחובניק), שאול בלכרוביץ, אנה ורשבסקי, ד"ר אלחנן דוברוביץ

הוועד הראשון של "אזע" בקובנה. תרצ"ב
יושבים, מימין: הלנה כצקלס, ד"ר קמבר, ד"ר ריטנברג, ד"ר גרן (אורח מרוסיה), אנה מאטיס, ד"ר בלודז; עומדים, מימין: ד"ר סטרסבורג, ד"ר ו. לזרסון, לזר גורביץ, ד"ר עוזר פינקלשטיין, ד"ר פוקס

קורס לאחיות מטעם "אזע"
בשורה ראשונה יושבים, מימין: ד"ר זכארין, מאחוריו — גב' ד"ר קנטור, גב' ד"ר קמבר, פרופ' לזרסון, ד"ר גולך, מאחוריו — ד"ר ל. פינקלשטיין, ד"ר יורבורסקי, גב' ד"ר אוז'ינסקי, ד"ר נבריסקי, ד"ר קולודני, ד"ר בלודז, ומאחוריו עומד — ד"ר מ. סודרסקי

מושבת־ילדים של "אזע" בווילקומיר. 1928

הוועידה הארצית ה־ו של קק"ל בליטא. קובנה, תרפ"ד

מוסדות

המשרד הארצישראלי בליטא

שורות אלו נכתבות על־ידי אדם, שליווה את המשרד הארצישראלי בקובנה כמנהלו בשנותיו האחרונות. נכנסתי לעבודה במשרד הארצישראלי, כמזכירו, ב־18.12.1933. ב־22.4.1935 הייתי למנהלו וביולי 1940 גורשתי ממנו. ליטא היתה לרפובליקה סובייטית והמוסדות היהודיים נסגרו. יחד אתם הגיע לסוף דרכו גם המשרד הארצישראלי, אשר שירת את יהדות ליטא החל משנות העשרים המוקדמות. בין כתליו התחוללה הטרגדיה היהודית הגדולה: דחף לעלייה מצד אחד ושערים סגורים מצד השני. משרדיו היו עדים למחזות האימים, בהגיע רבבות פליטי פולין לווילנה וזעקת "הצילו" בוקעת ועולה מהם. כאן גם הופיעו המפלגות הציוניות בכוח השפעתן העצומה, באמונתן הציונית המלאה וגם במריבותיהן ההדדיות.

לדאבוני לא עמד לרשותי הרבה חומר, אשר ממנו אוכל לשאוב. המקור, כמעט יחיד, שבו נעזרתי, היו תיקי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. תודתי נתונה בזה לארכיון הציוני, אשר נתן לי אפשרות להשתמש בהם. היה עלי להיעזר, בעיקר, בזכרוני, אשר כעבור שלושים שנה ייתכן ובגד בי פה ושם, ועל כן על אי־הדיוק בכמה פרטים, על השכחה ועל האישים שאותם לא הזכרתי — עם הקוראים הסליחה.

ראשיתם של המשרדים הארצישראליים

ההסתדרות הציונית, ועוד קודם לכן "חובבי ציון", היתה מאז ומתמיד הכתובת לצעירים וצעירות, אשר חיפשו דרכם לעלות לארץ־ישראל. תפקיד מיוחד היה מוטל על ערי החוף בארצות, ששם היו ריכוזי היהודים. לשם היו מגיעים העולים, לאחר שעשו דרכם ביבשת הרחבה של רוסיה ואוסטריה. לרוב היו אלה צעירים חסרי אמצעים, אשר "גנבו" גבולות וחסרי תעודה ופרוטה הגיעו למשרד, שתפקידו היה, לפחות בעיניהם, לדאוג להמשך דרכם. המשרדים של ההסתדרות הציונית גם קיבלו על עצמם חובה זו. לא היה להם כל מעמד חוקי. ביניהם ובין השלטון בארץ־ישראל לא היה כל קשר ושום שיתוף פעולה. להיפך: המשרדים של ההסתדרות הציונית היו חשודים ב"הברחה" לארץ ובעבירה על חוקי ההגירה של השלטון העותומאני בארץ־ישראל.

לאחר הצהרת בלפור וסיום מלחמת־העולם השניה הוכרה ההסתדרות הציונית כבאת־כוח רשמית של העם היהודי בזיקתו להקמת בית לאומי בארץ־ישראל. עוד לפני מסירת המנדאט על ארץ־ישראל לבריטניה, החליטה הוועדה הציונית בלונדון (בפברואר 1919) על הקמת מחלקת עלייה (Immigration Department), כאחת המחלקות של המשרד הארצישראלי, שהוקם והיה בניהולו של מר יוליוס סימון.

תפקידה של מחלקת העלייה היה צריך להיות: א) ארגון וסדור העלייה בהתחשב בכושר קליטתה של הארץ; (ב) עזרה לעולים בדרך לארץ־ישראל.

ההסתדרות הציונית הציעה לממשלת בריטניה, שכאשר יועבר לה המנדאט על ארץ־ישראל תאורגן העלייה על־ידי ההסתדרות הציונית. היא ורק היא תווסת את העלייה בהתאם לצרכים הכלכליים ויכולת הקליטה של הארץ.

בשנת 1919 עוד היתה הארץ במצב של כיבוש צבאי. הכניסה היתה אסורה. זה לא השפיע על אלפי ורבבות המגורשים שחזרו והמון חברי "החלוץ" שנתארגנו ברוסיה בשנים הראשונות שלאחר המהפכה. כולם לחצו על ההסתדרות הציונית לפתוח בפניהם את שערי הארץ.

בנובמבר 1919 נשלחה לכל הפדראציות הציוניות תוכנית להקמת רשת משרדי עלייה (או משרדים ארצישראליים). תפקידי המשרדים הארצישראליים היו: א) לרשום את האנשים המוכנים לעלות; ב) לחלק אותם לקבוצות; ג) לבדוק אותם בדיקה רפואית; ד) לדאוג לסידורי הנסיעה ולהסעתם ולנהל לשם כך משא ומתן עם חברות הספנות; ה) להקים בתי־עולים במקומות המעבר; ו) לעזור לעולים מבחינה כספית, וכדומה.

הדחיפה המעשית להפעלת המשרדים הארצישראליים נעשתה על־ידי באי־כוח ה"התאחדות", שבאו באפריל 1920 מארץ־ישראל לאירופה. הם פנו לחברים אחדים מהוועד הפועל הציוני, שהיו במקרה בברלין, והציעו לעזור להם להעלות מספר חלוצים על־ידי כך שתינתן להם תמיכה כספית בצורת הלוואה. ההצעה נתקבלה ובווינה נוסד "ועד העלייה", שטיפל בבחירת החלוצים. את הטיפול ברשיונות הכניסה לארץ ובהוצאות הנסיעה קיבלו על עצמם המשרדים הארצישראליים בווינה ובווארשה.

פעולה זו יצקה, למעשה, את הדפוסים הראשונים לעבודה סדירה של המשרדים הארצישראליים. הוכח גם, שבארגון אפשר לעשות רבות בסכומי כסף מוגבלים. בהלוואה של אלפיים ליש"ט עלו עד לאוקטובר 1920 אלפיים חלוצים.

באביב שנת 1920 הוקמו משרדים ארצישראליים בכל מקום אשר בו היו קבוצי יהודים. המשרדים התקשרו גם עם הסתדרות "החלוץ", אשר הקימה באותו זמן הנהלה מרכזית בווארשה.

גם מחלקת ההגירה של ועד הצירים התחילה בפעולה יותר מעשית. הוקמו בתי־עולים במקומות הירידה בחופי הארץ וכן הוחל בהקמת בתי־עולים גם בערי החוף השונות, אשר מהן יצאו העולים.

בשנת 1920 נתפרסמו "פקודות ההגירה 1920" של השלטון הארצישראלי. לפיהן נתחלקו העולים לשני סוגים: א) עולים שפרנסתם מובטחת על־ידי אנשים הנמצאים בארץ או על־ידי אמצעים עצמיים; ב) מחוסרי אמצעים, אשר עלייתם תורשה אך ורק באם ההסתדרות הציונית תערוב לסידורם והעסקתם במשך שנה, לכל הפחות. הערבות תינתן על־ידי תעודות של ההסתדרות הציונית. בהתאם לכך מונו מיד לאחר מכן באי־כוח מיוחדים מצד ההסתדרות הציונית בכל הארצות, שעליהם היה לתת את התעודות למבקשי עלייה. באי־כוח אלה עמדו בקשר עם השלטונות הבריטיים. מספר התעודות היה נקבע מדי פעם על־ידי האקסקוטיבה, לפי אפשרות הקליטה של הארץ. היא היתה גם מחלקת את התעודות בין הארצות השונות, אשר משם באה העלייה.

באוקטובר 1920 נתקיימה ב"מהריש אוסטרו" (Moravska Ostrava) התייעצות של מספר באי־כוח המשרדים הארצ־

ישראליים והוחלט להקים בכל ארץ משרד ארצישראלי. בערי החוף הוקמו משרדים חופיים. המשרד החופי הראשון היה המשרד הארצישראלי בטריסט. המשרדים הארצישראליים בווארשה, וינה וקושטא, הוכרו כמשרדים מרכזיים.

ראשיתו של המשרד הא"י בקובנה

בתקופה זו הוקם גם המשרד הארצישראלי בקובנה. מקומו היה במשרדי ההסתדרות הציונית.

ליטא הכריזה על עצמאותה בשנת 1918. זמן קצר לאחר מכן התחילו אלפי יהודים, מגורשים מימי מלחמת־העולם הראשונה, לחזור לבתיהם. החיים הציבוריים החלו להתפתח. ניתנה למיעוט היהודי בליטא אוטונומיה רחבה לניהול ענייניו הלאו־מיים. גם בימי הזוהר ו"השלטון העצמאי" לא נתפתה רוב יהודי ליטא לראות במקום מושבם את פתרון בעיותיו הלאומיות. הוא נשאר ציוני. הם לא היו מעור אחד והיו מפולגים במפלגות שונות, אבל רובם ראו את הפתרון היחיד לבעיה היהודית בעלייה לארץ־ישראל.

מגלותם ברוסיה הגיעו גם כמה ממנהיגי "החלוץ" ואתם מספר לא מבוטל של צעירים וצעירות חברי "החלוץ". הם מצאו בליטא קרקע פוריה לפיתוח חפשי של שאיפותיהם ופעילותם. אליהם הצטרפו מאות מבני ליטא. קמו קבוצות הכשרה וכבר בשנת 1920 יצאו הקבוצות הראשונות לארץ־ישראל. באותה שנה טרם חזרו החיים למסלולם התקין. בליטא התנהלו קרבות עם פולשים מרוסיה ופולין. גם צבאות גרמניה שנסוגו מרוסיה ועברו דרך ליטא, לא הוסיפו לשקט במקום. נציבות דיפלומטית בריטית, אשר תוכל לתת אשרות לנוסעים, טרם היתה בקובנה, והיו משתמשים בנציגות בריטניה בריגה או בברלין. לאט לאט הסתדרו החיים וקיבלו דפוסים נורמליים. המשרד הארצישראלי פעל כמחלקה של ההסתדרות הציונית בשם "Palestinos Skyrius", היינו, המחלקה הארצישראלית של ההסתדרות הציונית.

התנועה הציונית הלכה והתפתחה. ההסתדרות הציונית חדלה להיות הסתדרות־גג של כל פלגי הציונות. היא התגבשה כהסתדרות הציונים הכלליים, אשר בתקופה יותר מאוחרת התפלגו לציונים כלליים א' וציונים כלליים ב'. קמו הסתדרויות ציוניות נוספות, אשר עלו בהשפעתן על הסתדרות הציונים הכלליים. גם בשטח ההכשרה והעלייה קמו הסתדרויות חלוציות נוספות. כמעט כל הסתדרות ציונית היתה לה הסתדרות חלוצית משלה.

העלייה היתה ברשות מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, אשר בראשה עמד חבר הנהלת הסוכנות היהודית. העלייה לארץ־ישראל היתה מותנית ברשיון עלייה — "סרטיפיקאט". נקבעו סוגים שונים לרשאים לעלות ולקבל סרטיפיקאטים. נקבעו גם תקנות מיוחדות לקבלת הסרטיפיקאט המיוחד מסוג "צ" (פועלים). מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית הוציאה תקנות מפורטות בכל שטחי העלייה והמשרדים הארצישראליים פעלו לפיהן. עם זאת ריכזו המשרדים הארצישראליים בידיהם גם את כל הקשור בנסיעה עצמה. קבלת דרכונים, ויזות וכדומה, לא היתה מהדברים הפשוטים והטיפול בכך היה, לפעמים, רגיש ואישי מאוד. לא היו אלה מהגרים בלבד. היה זה חומר אנושי עולה לארצו ומגשים שאיפותיו. המשרד הארצישראלי היה מארגן קבוצות עולים ונוסעים, אשר היו מוזילות בהרבה את הוצאות הנסיעה והיו גם נותנות אופי מיוחד לנסיעה עצמה. בקבוצות גדולות גם ניתן היה לפתור כמה וכמה בעיות כספיות וחוקיות, אשר אחרת לא היה ניתן לפתרן.

תפקידי המשרד הארצישראלי היו: א) לייצג את הסוכנות היהודית בביצוע הוראות העלייה; ב) לפעול בהתאם לרצונה והחלטותיה של הוועדה הארצישראלית, שייצגה את ההסתדרות הציונית במקום, עד כמה שאלו לא סתרו את הוראות הסוכנות היהודית; ג) להסדיר את כל הסידורים הפורמאליים בקבלת המסמכים לנסיעה ואת ארגון הנסיעה עצמה.

עד לשנת 1923 הסתפק המשרד הארצישראלי במלוי תפקידיו הרשמיים. סידורי העלייה והנסיעה לקבוצות החלוצים נעשו על־ידי מרכז "החלוץ", דרך חברות נסיעות פרטיות. סוגים אחרים, כמו בעלי הון ותיירים, היו מסתדרים בעצמם. מפנה בפעולות המשרד בליטא חל עם יציאת קבוצת תיירים מאורגנת ראשונה על־ידי העתון "אידישע שטימע" לחג הפסח בשנת 1923, שאורגנה על־ידי המשרד הארצישראלי. לאחר הצלחת קבוצה זו יצאה קבוצה שניה גם לפסח 1924. מאז התחיל המשרד הארצישראלי לטפל למעשה בכל סוגי העולים ובארגון עלייתם ונסיעתם.

בתקופת יוני 1924 — מאי 1925 היתה תנועה ערה. לפי נתוני המשרד הא"י בקובנה עלו בתקופה זו:

	גברים	נשים	ילדים	סך־הכל
בעלי הון	259	178	166	603
תיירים	236	87	—	323
נדרשים ע"י קרובים	116	107	25	248
פועלים חלוצים	196	103	13	312
בסך־הכל	807	475	204	1486

ממדי הנסיעה והעלייה הלכו וקטנו בשנים שלאחר מכן. בסוף שנות העשרים והתחלת שנות השלושים היה המשרד הארצישראלי בשפל המדרגה. העלייה היתה קטנה. בין השנים 1927 ו־1932 נע מספר העולים לשנה בין 100 ל־200. בשנת 1928 היו אלה רק 72 נפש. זה השפיע גם על הצד הארגוני של המשרד. כל הפקידות הסתכמה במזכיר בחצי משרה.

נסיונות־איחוד עם "היצעם" (היאס)

בשנות השלושים המוקדמות העלה הד"ר ו. סנאטור, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, הצעה להשאיר בידי המשרד הארצישראלי בקובנה רק את תפקידי חלוקת הסרטיפי־קאטים ולמסור את הטיפול בעולים לחברת "היצעם" (Hicem), אשר טיפלה בפעולות הגירה של יהודים. בקובנה היה זה משרד "היאס". לד"ר ו. סנאטור נראה זה רצוי ביותר מבחינה תקציבית, שכן "היצעם" היתה מוכנה לשאת בכל הוצאות המשרד.

במכתבו של הד"ר ו. סנאטור מה־31.8.31 הוא מבקש מד"ר שמואל פרידמן (אלישיב), שעמד אז בראש הוועדה הארצ־ישראלית, כי יקבל את ההסכם עם "היצעם".

ד"ר שמואל פרידמן וזלמן טראוב, שהיה בתקופה זו מנהל המשרד הארצישראלי, לא קיבלו את ההצעה. בשנים ההן היתה "היצעם" ("היאס") בליטא במידה ניכרת בהשפעת מתנגדי הציונות. אמנם מנהל "היאס" ישעיהו רוזובסקי היה

איש נעלה, רחב־לב, מוכן לעזור לכל הזקוק לכך ומעל לכל בלתי מפלגתי בדעותיו, אבל הנהלת "היאס" היתה בהשפעת עסקנים, מתנגדים לציונות. הם היו נציגי הקו שהישיבה בגולה היא הפתרון לבעיות היהודים. בעיניהם היתה כשרה ההגירה לארצות־הברית, לאמריקה הדרומית, לדרום אפריקה וכדומה. רק העלייה לארץ־ישראל היתה פסולה בעיניהם. ב־19.10.31 דחה הד"ר פרידמן את ההצעה וב־5.6.1932 הודיע הד"ר סנאטור שהוא מוריד את ההצעה מסדר היום.

בשנת 1933 מחליטה הוועדה הארצישראלית, כדי להתגבר על המשבר הארעי במשרד הארצישראלי, למנות את ישעיהו רוזובסקי גם למנהל המשרד הארצישראלי. קסמו לוועדה אישיותו של י. רוזובסקי ומשרד "היאס" המסודר. המשרד הארצישראלי קיבל חדרים אחדים במשרד "היאס" ומונה מזכיר נפרד למשרד הארצישראלי. להנהלת "היאס" לא ניתנה שום השפעה על ניהול המשרד הארצישראלי. נדמה לי, שההסדר עם "היאס" נעשה רק על דעת הוועדה הארצישראלית בקובנה. מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית אמנם קיבלה את ההסדר, אך לא היתה מאושרת ממנו. בשנת 1935, לאחר שהמשרד הארצישראלי נכנס למסלול עבודה רגיל, נותק הקשר הפרסו־נאלי עם "היאס". המשרד הארצישראלי ו"היאס" נשארו במשרדים משותפים והיחסים היו ונשארו מצויינים עד לימיו האחרונים של המשרד הארצישראלי, שהיו גם ימיו האחרונים של משרד "היאס". היה זה, בעיקר, אך ורק בהשפעת אישיותו של ישעיהו רוזובסקי. היתה לו הרגשת השתתפות עמוקה בסבלו של כל אחד. הוא לא היה ציוני, אך גם לא נמנה על מתנגדי הציונות. בעזרה לאדם, בעיקר ליהודי באשר הוא יהודי, מצא את סיפוקו המלא. הופעתו הנעימה ויושרו חיבבוהו על הכל, ואת זאת ניצל במתן עזרה וסעד לכל אלה, אשר יום יום היו צובאים על משרדי "היאס" ומצפים לעזרתו. המשרד הארצ־ישראלי והעולים לארץ נהנו הרבה מעזרתו של י. רוזובסקי. במיוחד היתה ידו רבה בהשגת הנחות לדרכונים לאזרחי ליטא ולחסרי אזרחות. דרכון ואשרת יציאה עלו 180 ליט (30 $) ותעודת יציאה עם אשרה לחסר אזרחות — 350 ליט (58 $). סכום זה היה גדול יותר מכל הוצאות הנסיעה לארץ־ישראל. רוזובסקי קיבל, כמעט ללא יוצא מן הכלל, הנחות גדולות מאגרת הדרכונים והאשרות לעולים החלוצים. עזרה זו היתה חשובה ביותר להסתדרויות החלוציות, אשר מצבן הכספי אף פעם לא היה טוב.

המשרד הא"י — כאגודה נפרדת

מבחינה חוקית היה המשרד הארצישראלי מחלקה של ההסתדרות הציונית. הוא נקרא "המחלקה הארצישראלית של ההסתדרות הציונית".

בשנות העשרים המוקדמות היתה ההסתדרות הציונית הכתובת לכל ציוני ליטא. במרוצת הזמן נתפלגו המפלגות הציוניות והיחסים ביניהן לא תמיד היו טובים ביותר. היה זה בלתי רצוי, שהמשרד הארצישראלי, אשר בו נפגשות כל ההסתדרויות הציוניות, יהיה תלוי בהסתדרות ציונית אחת.

סיבה נוספת לדאגה היה המצב הפוליטי בליטא. בשנת 1926 תפסו ה"טאוטינינקים" (לאומנים) את השלטון בליטא והנהיגו שלטון רודני. מעמדן של המפלגות השונות הלך ונתערער. היתה זו תופעה יום־יומית שמפלגה זו או אחרת, על כל מוסדותיה, פוזרה. מצבן של המפלגות היהודיות היה בלתי ברור. כך נאסרה ופוזרה גם מפלגת "הציונים הסוציאליסטים" — צ.ס., אשר היתה צריכה להסתתר תחת השם של אגודת תרבות ע"ש נ. סירקין. היה חשש מבוסס, שעלולה להיסגר גם ההס־תדרות הציונית ואז יחדל לפעול גם המשרד הארצישראלי, אשר היה מחלקה שלה.

היה עניין רב לעשות את המשרד הארצישראלי בלתי תלוי מבחינה פורמלית בהסתדרות הציונית ולתת לו בסיס חוקי עצמאי.

בנובמ' 1935 אושר המשרד הארצישראלי, כאגודה נפרדת, בשם "המשרד הארצישראלי" — "Palestinos Istaiga", Palestine Office — השם המקובל על כל המשרדים הארצישראליים בעולם.

בתקנות המשרד נאמר:

"1. מטרת האגודה להתעניין בעולים לארץ־ישראל מליטא ובעוברים דרך ליטא, ולשמור עליהם מכל ניצול.

2. כדי להשיג את המטרה דלעיל רשאית האגודה: לאסוף כספים, להכשיר עולים ולהקים למטרה זו בתי־ספר, מעבדות, להעסיק כוחות הוראה, לשכור מבנים, לייסד קבוצות הכשרה, לרכוש את הציוד הדרוש להוראה וכן כל ציוד אחר, לחכור שטחי קרקע ומבנים לצרכי חקלאות, מלאכה ותעשייה, לערוך הרצאות, נשפים ואירועים אחרים, להדפיס חומר הסברתי וכן כל חומר אחר, לעמוד בקשר עם הסתדרויות ציוניות בליטא ומחוצה לה ועם הסוכנות היהודית (לפי סעיף 4 של המנדאט שאושר ע"י חבר־הלאומים ב־24 ליולי 1922), לדאוג לקבלת סרטיפיקאטים (רשיונות עלייה) לעלות לארץ־ישראל, לחלק אותם בין הרוצים לעלות, לדאוג ליציאת העולים לארץ־ישראל מליטא ולדרכי המעבר דרך מדינות אחרות, לעמוד בקשרים עם משרדי ההגירה בליטא, עם מנהל הרכבות ומשרדי הנסיעות, למסור לנוסעים אינפורמציה ופרטים על העלייה והנסיעה, לפתוח משרד הגירה.

הערה: פתיחת משרד הגירה תהיה אך ורק בהתאם לחוק והסדר המקובל.

שרותי האגודה יהיו בתשלום.

3. חברים באגודה יכולים להיות אזרחי ליטא, בעלי זכויות מלאות והסתדרויות ציוניות, הקיימות בליטא, שמטרתן היא להקים בית לאומי לעם היהודי בארץ־ישראל.

ההסתדרויות הציוניות משתתפות באגודה על־ידי באי־כוחן".

אישור תקנות האגודה ומתן בסיס חוקי ובלתי תלוי למשרד הארצישראלי איפשרו למשרד הארצישראלי לפעול, ללא תקלה, בזמנים הפוליטיים הקשים של לפני מלחמת־העולם השניה בליטא. קשה לתאר, שאפשר היה לקיים הכשרה מבלי שהשלטון יחשוד כי אלה הם "קומוניסטים" וכוונתם ללחום בשלטון בליטא, בלי מסגרת המשרד הארצישראלי. בזמנים שכל אסיפה היתה זקוקה לרשיון מוקדם של כמה ימים, וכל נשפיה של צעירים היתה עלולה להיות חשודה, היווה המשרד הארצישראלי מסגרת חוקית לכל הפעולה הענפה, שפיתחו ההסתדרויות החלוציות.

תקנות האגודה עברו כמה וכמה גלגולים עד שאושרו. תיזכר כאן העזרה הרבה שהגיש ד"ר יעקב רבינסון לפעולה חשובה זו.

סדרי העבודה של הוועדה הארצישראלית

המשרד הארצישראלי היה כפוף לוועדה הארצישראלית. סדרי עבודתה של הוועדה נקבעו בקונגרס הציוני הי"ח כדלהלן:

1. חלוקת המקומות של באי־כוח המפלגות בוועדה הארצ־ישראלית תיעשה באופן יחסי למספר הקולות, שהמפלגות קיבלו בבחירות לקונגרס בכל ארץ וארץ.
2. מספר באי־כוח מפלגה אחת לא יעלה על 50% ממספר כל החברים בוועדה הארצישראלית.
3. המפלגות, שלא יוכלו לשלוח בא־כוח לוועדה הארצ־ישראלית לפי המפתח האמור, יכולות להשתתף בה על־ידי בא־כוח אחד בזכות דעה מייעצת.
4. בא־כוח הארגונים החלוציים משתתף בוועדה הארצ־ישראלית בזכות דעה מלאה בנוגע לכל ענייני העלייה החלוצית וההכשרה.
5. בחירת בא־כוח הארגונים החלוציים נעשית על־ידי הוועדים המרכזיים של הארגונים החלוציים, שהוכרו על־ידי הקונגרס. ההצעה על דבר בחירתו נעשית על יסוד מספר החלוצים, שנמצאו בהכשרה בכל ארגון, חודש לפני הקונגרס.
6. המשרד הארצישראלי קובע מועצה תמידית מ־3 עד 7 חברים, הנבחרים על־ידי הוועדים המרכזיים של הארגונים החלוציים בהתאם למספר החברים, שנמצאו בהכשרה בראשית כל שנה (תשרי). בא־כוח הארגונים החלוציים בוועדה הארצישראלית מתייעץ בה בנוגע לפעולתו.
7. מספר החברים של הוועדה הארצישראלית נקבע, בדרך כלל, לפי החלוקה: משרד ארצישראלי מרכזי — 13, משרד ארצישראלי ארצי — 9, 7 או 5 חברים.
8. הוועדה הארצישראלית נבחרת פעם לשנתיים, מקונגרס לקונגרס, ונחשבת כחוקית אחרי שמחלקת העלייה של הסוכנות תאשר אותה.
9. בארץ, שלא היו בה בחירות לקונגרס, נקבעת חלוקת המקומות בוועדה הארצישראלית על־ידי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, בהתחשב עם התנאים המיוחדים שבאותה ארץ.

בקובנה היה משרד ארצישראלי מרכזי ומספר חבריו היה 13. מתוך חברי הוועדה הארצישראלית נבחרה נשיאות המשרד הארצישראלי, אשר היתה מורכבת מארבעה או משישה חברים.

בוועדה הא"י ישבו באי־כוח המפלגות הציוניות, שהשתתפו בבחירות לקונגרס הציוני האחרון — יחסית למספר הקולות שקיבלו בבחירות. לאחר שהבחירות לקונגרס היו מתאשרות על־ידי בית הדין של הקונגרס, היו מתכנסים באי־הכוח של ההסתדרויות הציוניות וקובעים את ההרכב של הוועדה הארצישראלית. בשנת 1932 היה הרכב הוועדה כדלקמן: צ. ס. — 4, ברית הצה"ר — 4, ציונים כלליים — 2, צעירי־ציון התאחדות — 1, המזרחי — 1. בא־כוח ההסתדרויות החלוציות — י. מהרש"ק, שליח "החלוץ" מהארץ; יו"ר הוועדה הארצ־ישראלית — ד"ר י. לויתן, נציג הציונים הכלליים.

בשנת 1933 הודיעה הסתדרות בית"ר למחלקת העלייה, שהמשרד הארצישראלי אינו מחלק לחבריו סרטיפיקאטים.

בשנת 1933 חל פילוג בהצה"ר וקמה מפלגת המדינה היהודית, או כפי שנקראו על־שם מנהיגם "גרוסמניסטים".

בסוף שנת 1933 היה הרכב הוועדה הארצישראלית: המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת (צ.ס. התאחדה עם "התאחדות") — 6 חברים, ציונים כלליים — 1, רביזיוניסטים — 3, מפלגת המדינה היהודית — 1, מזרחי — 1, בא־כוח ההסתדרויות החלוציות — 1.

בשנת 1933 התחילה תסיסה בקרב הציונים הכלליים, שהתחלקו לציונים כלליים א' (פרוגרסיביים) וציונים כלליים ב'. קמו מרכזים נפרדים והסתדרויות חלוציות נפרדות. שני החלקים היו רחוקים מלחיות בשלום ביניהם. הד"ר י. לויתן התפטר מתפקידו כיו"ר הוועדה הארצישראלית ובמקומו נבחר א. גרינברג.

בחירות אחרונות לקונגרס ציוני

בשנת 1935 התקיימו הבחירות לקונגרס הציוני. היו אלו הבחירות האחרונות לקונגרס ציוני בליטא. הרחוב הציוני היה מפולג ומפוצל. כל המפלגות הציוניות היו מאוחדות במלחמתן עם הרביזיוניסטים שפרשו. כולן רצו להרבות בשוקלים ובמשתתפים בבחירות, כדי להוכיח שמספר הפורשים הוא קטן. באותו זמן היתה נטושה מלחמה גם בין המפלגות הקשורות בהסתדרות הציונית.

בבחירות לקונגרס הציוני בשנת 1935 השתתף שיא של בוחרים. 44,845 קולות כשרים נמנו ואושרו על־ידי בית־הדין של הקונגרס.

הקולות נחלקו:

אגף העבודה	— 25,915	קולות
מזרחי ותורה ועבודה	— 6,400	קולות
מפלגת המדינה היהודית	— 5,332	קולות
ציונים כלליים ב'	— 4,633	קולות
ציונים כלליים א' (מתקדמים)	— 2,565	קולות

בנובמבר 1935, אחרי הקונגרס, התאספו באי־הכוח של ההסתדרויות הציוניות כדי לקבוע את הרכב הוועדה הארצ־ישראלית. הוחלט על ההרכב הבא של הוועדה: ארץ־ישראל העובדת — 6 חברים, מזרחי ותורה ועבודה — 2, מפלגת המדינה היהודית — 2, ציונים כלליים ב' — 1, ציונים כלליים א' — 1, ובא־כוח אחד להסתדרויות החלוציות. ליו"ר הוועדה הארצ־ישראלית נבחר א. גרינברג.

בשנת 1937 הוצגו רשימות לבחירות לקונגרס, אך הבחירות כבר לא נתקיימו. המצב הפוליטי בליטא, שכנת גרמניה, הלך והחמיר. כל פעולה פוליטית נאסרה בין הליטאים ולא ניתן היה לערוך בחירות גם בין יהודים. ההסתדרויות הציוניות הסכימו ביניהן לחלק את המנדאטים לפי הסכם, ללא בחירות.

לקראת הבחירות לקונגרס הציוני חל גם קיטוב של המפלגות. היה גוש הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, שכלל את כל מפלגות השמאל ואת "השומר הצעיר". כנגדו הוקם גוש לאומי שכלל את הציונים הכלליים ב', המזרחי ומפלגת המדינה היהודית. בין שני הגושים האמורים היו הציונים הכלליים א' (מתקדמים).

המנדאטים חולקו כדלקמן: גוש הליגה למען ארץ־ישראל העובדת — 5 צירים וחצי ציר לחשבון הרשימה העולמית, הגוש הלאומי — 4 צירים וחצי ציר לרשימה העולמית (הרשימה העולמית תיקבע ע"י הגוש), וציונים כלליים א' (מתקדמים) — ציר אחד.

מלחמה בין-מפלגתית על הוועדה הא"י

לאחר הקונגרס הציוני, כשבאו להרכיב את הוועדה הארצ-ישראלית, פרץ משבר. הגוש הלאומי הציג תביעות:

א. לגוש הליגה למען ארץ־ישראל העובדת יהיו 50% יחד עם ציונים כלליים א׳ (מתקדמים). 50% יהיו לגוש הלאומי.

ב. ביטול התשלום לקופת־חולים. כדי שהעולה יוכל לקבל מיד עם בואו ארצה עזרה רפואית, היה המשרד הארצ-ישראלי גובה ממנו סכום פעוט לצרכי רישומו. הגוש הלאומי ראה בזה אמצעי כפייה, המכריח את העולים להיכנס להסתדרות העובדים הכללית.

ג. מתן רשיונות עלייה לבית"ר. לפי הוראות הסוכנות היהודית היו מופרשים מספר סרטיפיקטים לחברי בית"ר. הם קיבלו את הסרטיפיקטים כיחידים. המשרד הארצישראלי דרש שהבית"רים יפנו אליו כל אחד בשמו הוא, כפרט. הסתדרות בית"ר, לעומת זאת, עמדה על זכותה שהיא כהסתדרות תגיש את רשימת המועמדים לעלייה והמשרד הארצישראלי יאשר את הרשימה.

ד. ביטול ההוראה, שכל מי שעזב את ההכשרה למעלה משנה וחצי לפני עלייתו, מפסיד כישורו כחלוץ ואין המשרד הארצישראלי יכול לאשרו לעלייה (ביתר פירוט יסופר על סעיף זה כשידובר על ההכשרה).

הוצע שביחס לסעיף ד׳, שהוא הוראה מפורשת וברורה של מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, יביאו נציגי המפלגות השונות, היושבים בסוכנות, את טענותיהם בפני הסוכנות היהודית בירושלים והמשרד הארצישראלי יפעל לפי ההוראות שיקבל. נציגי הגוש הלאומי לא קיבלו את ההצעה.

היחסים בין המפלגות התחדדו מאוד. בלילה שבין ה־22 ל־23 לפברואר 1938 נפרץ המשרד הארצישראלי והושחת כל מה שבא ליד. הסרטיפיקטים והדרכונים לא היו במשרד, כי כל יום היה המשרד מעביר אותם לכספת בבנק היהודי המרכזי וכך ניצלו ולא הושחתו.

המצב נעשה ללא נשוא. היה הכרח למצוא מוצא. במארס 1938 נחתם הסכם בין המפלגות השונות, שלפיו:

1. א. בית"ר תקבל סרטיפיקטים בתיווכם של ד"ר ג. וולף ובא־כוח הגוש הלאומי י. מיסלר.

ב. נציגות בית"ר תמציא למתווכים הנ"ל רשימת בית"רים חלוצים, אשר אושרו לעלייה.

ג. המתווכים ימסרו בשמם הם את הבקשה למשרד הארצישראלי. נוסח הבקשה יהיה: "אנו מבקשים מהמשרד הארצישראלי למסור רשיונות עלייה לחלוצים הבית"רים הבאים..."

ד. הסרטיפיקטים יוצאו לאחר שהמשרד הארצישראלי יקבל את הבקשה כנזכר בסעיף ג׳ לעיל.

2. במאבק הפוליטי בין בית"ר, הרביזיוניסטים וההסתדרות הציונית החדשה נגד ההסתדרות הציונית, מוסדותיה, קרנותיה, המפלגות הציוניות וחבריהן, לא יועלה עניין רשיונות העלייה בשום צורה ואופן.

ההסכם נחתם על־ידי ל. גרפונקל בשם ארץ־ישראל העובדת, י. גלזמן בשם בית"ר, ד"ר ג. וולף בשם קרן היסוד, י. מיסלר בשם הציונים הכלליים.

נמצא פתרון לבעיה הבוערת של עליית חברי בית"ר. שאר הסעיפים נשארו שנויים במחלוקת. הוועדה הארצישראלית לא הורכבה ובאין הרכב חדש המשיכה נשיאות הוועדה הקודמת לפעול. היחסים בין המפלגות הלכו והחריפו. העלייה צומצמה והעצבנות גברה.

בסוף 1938 הגיע יוסף שפרינצק לליטא, במטרה ללכד את ההסתדרות הציונית. נקבעה פגישה במשרד הארצישראלי של באי־כוח המפלגות הציוניות. לפתע התפרצו חברי בית"ר. קמה מהומה, החלו לאיים על שפרינצק והיה חשש לפגיעה גופנית. אחרי הודעתו של שפרינצק, שכל הענין נמצא בדיון, עזבו חברי בית"ר את האולם והישיבה נמשכה. אולם הרוחות המשיכו לסעור.

רק באפריל 1940, לאחר פרוץ מלחמת־העולם השניה, כשליטא היתה בין הפטיש והסדן — בין רוסיה לגרמניה, כאשר צבא סובייטי חנה בליטא — רק אז הוקמה סוף־סוף הוועדה הארצ-ישראלית. נוכח הסכנה הכללית נשכחו המריבות. בראשון באפריל 1940 הוקמה הוועדה הארצישראלית האחרונה. חבריה היו: מטעם צ.ס. — 2 חברים, "השומר הצעיר" — 2, ציונים כלליים א׳ — 2, ציונים כלליים ב׳ — 2, מזרחי — 2, מפלגת המדינה היהודית — 2. יו"ר הוועדה היה א. גרינברג. סגן יו"ר — ר. רובינשטיין.

מי וכמה עלו מליטא

הכניסה לארץ־ישראל לא היתה אף פעם חופשית. היא היתה מושפעת מהמצב הפוליטי בארץ, ללא קשר עם המצב הכלכלי.

כפי שכבר הוזכר לעיל, הוצאו בשנת 1920 הוראות העלייה הראשונות בשם "פקודת ההגירה 1920", לפיה יכלו להיכנס לארץ שני סוגי עולים: 1) סוג A — כל מי שפרנסתו מובטחת על־ידי אמצעים עצמיים או שפרנסתו מובטחת על־ידי קרוביו; 2) סוג B — כל מי שההסתדרות הציונית מבטיחה לו תעסוקה תוך תקופה של 12 חודש לפחות.

אחרי מאורעות מאי 1921 הוצאו ב־3.6.1921 חוקי עלייה. השינויים החשובים בהם היו: א) כל עולה זקוק לרשיון מיוחד (סרטיפיקט); ב) הוכנס רישום הנכנסים לארץ לפי סוג וארץ מוצא. היו סרטיפיקטים מסוגים שונים. בעלי־הון ובעלי־מלאכה היו סוג A. עולים שהיו להם אלף לירות שטרלינג בארץ־ישראל קיבלו רשיונות מסוג A(1); עם 500 ליש"ט — A(2); בעלי־מלאכה עם הון של 250 ליש"ט היו בסוג A(3). תלמידים ורבנים היו מסוג B. קרובי משפחה ותלויים היו סוג D. כל הסוגים האלה היו ניתנים ישירות מממשלת המנדאט לדורש. כל חצי שנה היתה הסוכנות היהודית פונה לממשלת המנדאט ומבקשת לאשר לה להביא מספר פועלים יהודים לפי הדרישות של המשק. לכל חצי שנה היו ניתנים גם מספר סרטיפיקטים. תקופות הזמן החצי־שנתיות נקראו "שדיולים". הסרטיפיקטים, שהסוכנות היהודית היתה מקבלת, היו לתקופות זמן קבועות. סימונם היה "C". היו אלה סרטיפיקטים של חלוצים. לרוב היו הם בגיל 18—35 ורק מספר קטן היה מיועד ליותר מבוגרים — עד לגיל 45, או בלי הגבלת גיל.

מאוקטובר 1921 ועד למאי 1939 עלו מליטא לפי סרטיפיקטים 9,592 נפש, שהתחלקו לפי השנים כדלקמן: *

---

* הנתונים הם ממחלקת העליה של ממשלת המנדאט. הם כוללים גם תיירים שהגיעו קודם לכן והגירתם אושרה. סיבה זו וכן ההפרשים בין תאריכי היציאה מקובנה והכניסה לארץ מסבירים את ההפרשים, הקיימים לפעמים, בין נתוני קובנה לבין נתוני ממשלת המנדאט.

	עלו לא"י	מתוך זה מליטא
21/23 (אוקטובר 21 — מארס 23)	14958	645
1923 (אפריל—דצמבר)	6717	192
1924	17372	788
1925	8235	1627
1926	4571	431
1927	2008	123
1928	891	72
1929	4055	193
1930	4249	123
1931	3136	179
1932	5823	241
1933	27862	1055
1934	38244	865
1935	61854	1967
1936	29727	713
1937	10536	191
1938	12868	134
1939 (עד לחודש מאי)	9929	53
	263035 (100%)	9592 (3,65%)

תנועת ההכשרה בליטא

הסוכנות היהודית היתה מחלקת את הסרטיפיקטים מסוג חלוצים לארצות שונות, לפי הצרכים. בעיקר היתה מתחשבת במספר החלוצים שנמצאים בהכשרה. הסרטיפיקטים היו מתקב־לים במשרדים הארצישראליים והעתקם בקונסוליה הבריטית המתאימה.

הסרטיפיקטים היו ברובם בשביל גברים, שיכלו לעלות יחד עם התלויים בהם. חלק קטן היה בשביל רווקות. הסרטיפיקטים היו מתחלקים בין ההסתדרויות החלוציות השונות באופן יחסי למספר החברים, שהיו בהכשרה.

תנועת ההכשרה בליטא לא נפסקה אף פעם. היו בה שנים של עליות וירידות, אך היא לא נפסקה. בשנת 1925 הודיע המשרד הארצישראלי שרשומים אצלו 1500 פועלים הרוצים לעלות. יהדות ליטא היתה ציונית. 85% מהנוער למדו בבתי־ספר עבריים וחלק ניכר מהם היו גם מאורגנים בהסתדרויות נוער לאומיות־עבריות. השפה היתה עברית, השירים היו שירי הארץ. מתוך ארבעה עתונים שהופיעו בשפת אידיש היו שלושה ציוניים. להלך־הרוח האידיאולוגי הצטרף גם המצב הכלכלי של יהדות ליטא, אשר הלך ורע מדי שנה. העם הליטאי היה עם איכרים. היהודים היו שכבת הביניים — הסוחרים ובעלי־המלאכה. עם קבלת עצמאותם והתגברות הרגשות הלאומיים התחילו הליטאים להצר את רגלי היהודים ולדחוק אותם מעמדות הביניים בחיים הכלכליים. בערים ובמיוחד בעיירות קטנות היתה המלחמה גלויה והתנהלה בכל האמצעים. הוקמו קואופרטיבים לקניית התוצרת החקלאית ולמכירת המצרכים הדרושים לאי־כרים. שווקים הוצאו ממרכזי עיירות והועברו מחוץ לעיר, באמתלת "תכנון ערים חדש". לבסוף נאמר, ללא כחל ושרק, שאין לקנות אצל יהודים, כי הם זרים. נסתתמו מקורות הפרנסה בעיירה והנוער לא ראה עתיד כלכלי לעצמו.

לא רק הנוער העובד היה משולל עתיד. מזלו של הנוער הלומד לא היה טוב ממנו. הפקידות הממשלתית והצבא היו סגורים בפני היהודים. בשנות העשרים המאוחרות התחילו להגביל את מספר הסטודנטים היהודיים בפקולטה לרפואה באו־ניברסיטה, ובשנות השלושים הראשונות סגרו בפני היהודים את הכניסה ללשכת עורכי־הדין.

כך עמד הנוער היהודי, חניך האסכולה הציונית, קשור בחי־נוכו בציונות ובארץ־ישראל, ללא עתיד כלכלי וציבורי במקום בו נולד. היה זה רק טבעי, שכולו נמשך לארץ־ישראל.

תנועות הנוער החלוציות ראו בהכשרה לא רק שלב מסויים, שצריך לעבור אותו כדי לקבל סרטיפיקט. בשבילו היתה זו הכשרה רוחנית־חברתית. העבודה ובמיוחד החקלאות היו לא מקור פרנסה בלבד, אלא השקפת חיים. המטרה היתה לא רק לעלות לארץ־ישראל, אלא לחיות בה כפועל, ובעיקר כפועל בחקלאות. הסתדרויות "החלוץ" הגדולות חינכו לקראת חיי קיבוץ וכבר בליטא היו מתארגנים הגרעינים. בהתחלה היו הרבה קבוצות הכשרה חקלאיות. אצל יהודים בעלי חוות ובעיקר בחבל ממל (קלייפדה), שסופח לליטא בשנת 1923, למדו החלוצים חקלאות, רפתנות וכדומה. האפשרויות החקלאיות לא הספיקו והיו גם קיבוצי הכשרה עירוניים. בשנות השלושים היתה כבר כמעט כל ההכשרה עירונית.

הדרישות של מחלקות העלייה של הסוכנות היהודית לגבי העולים לפי הסטיפיקטים של החלוצים היו: א) להיות בהכשרה לא פחות מאשר שנים־עשר חודש; ב) להיות מאושר לעלייה על־ידי מרכז ההסתדרות החלוצית המתאימה; ג) למלא אחר החובות הלאומיים. העולה צריך היה להמציא תעודות מקרן־היסוד וקרן־הקיימת, כי מילא את חובותיו כלפיהם.

הסרטיפיקטים בשביל ההסתדרויות החלוציות היו מתחלקים ביניהן לפי מספר החברים שהיו בהכשרה.

שנת 1935 היתה שנת השיא בעלייה. היא היתה גם שנת השיא בהכשרה. בשנה זו היו בהכשרה 2425 חלוצים, מלבד חברי בית"ר. בשנה זו עלו מליטא 1460 נפש לפי החלוקה הבאה:

	גברים	נשים	ילדים	בס"ה
בעלי־הון סוג "א"	69	59	47	175
תלמידים סוג "ב"	39	39	22	100
חלוצים סוג "צ"	392	382	61	835
תלויים סוג "ד"	95	171	84	350
				1460

ב־1936 החלה הירידה בהכשרה, והרי המספרים לחדשים ינואר—מאי 1936:

	ינואר	פברואר	מרץ	אפריל	מאי
החלוץ	897	794	736	695	677
החלוץ המזרחי	315	262	218	193	175
כללי, ציונים א'	180	148	121	113	102
כללי, ציונים ב'	180	112	118	112	99
ברית הקנאים	141	134	122	107	97
החלוץ החרדי	122	122	103	89	91
בס"ה	1835	1572	1418	1309	1241

באין עלייה קשה היה להחזיק בהכשרה רחבה. החיים בקיבוצי ההכשרה היו קשים מאוד. החלוצים היו לחוטבי העצים ושואבי המים של העיירות. לא היה זה מחזה נדיר לראות קבוצת חלוצים עם גרזן ומשור מסתובבים ומבקשים עבודה. שני דברים היו

מחפים על החסר: החיים המשותפים ומלאי העניין בקיבוצים וההרגשה שתקופת ההכשרה היא תקופת מעבר. היא תסתיים עם העלייה.

שערי הארץ לא נפתחו. מספר החלוצים שעלה היה קטן לעומת הדורשים והרוצים לעלות. החיים בקיבוצי ההכשרה נעשו קשים עוד יותר בעיקר מחמת ההרגשה, שאין תכלית לישיבה בהכשרה. אסיפות האישורים לעלייה נהפכו לישיבות קטלניות. לעומת היחידים שזכו באישור נשארו הרבים במפח נפש ואכזבה. הצעירים התבגרו, נרקמו יחסים והוקמו משפחות. התעוררה בעיית עזרה להורים, לימוד מקצוע או המשך לימודים. כל הבעיות האלו העיקו על ההכשרה ובאין עלייה כמעט ומוטטו אותה. בסוף שנת 1936 היו המספרים בהכשרה:

	ספטמבר 1936	אוקטובר 1936	נובמבר 1936
החלוץ	476	428	436
החלוץ המזרחי	99	71	68
החלוץ הכ"צ א'	47	41	48
החלוץ הכ"צ ב'	44	44	45
ברית הקנאים	48	37	16
בס"ה	714	621	613

באוקטובר 1936 ביקר בליטא אליהו דובקין. ב־7.10.1936 קיים במשרד הארצישראלי פגישה עם באי־כוח כל ההסתדרויות החלוציות. הוא מסר, שגם בארצות אחרות ירדה ההכשרה עד ל־30%. עברה התקופה של עלייה לאחר שנה אחת בהכשרה. החלוצים צריכים להתכונן להיות בהכשרה שנתיים־שלוש.

הוא דיבר על כך, שיש להיטיב את התנאים הכלכליים. יש לדאוג, שלכל אחד תהיה מיטה משלו. יש גם להכין מצרכי מזון לחורף.

בסוף שנת 1937 נשארו כבר רק קיבוצי "החלוץ" ו"החלוץ הכלל ציוני". המספרים היו:

	החלוץ		החלוץ הכ"צ	
	מספר חלוצים	מספר קבוצים	מספר חלוצים	מספר קבוצים
אוקטובר 1937	307	14	20	2
נובמבר 1937	284	14	20	2
דצמבר 1937	260	11	20	2
ינואר 1938	247	11	20	2
פברואר 1938	222	11	20	2
מרץ 1938	215	10	20	2

הסתדרות "החלוץ" פתרה את הבעייה בהודיעה על הכשרה קבועה. ההכשרה אין פירושה קורס זמני שעוברים אותו. ההכשרה היא שיטת חיים, שכל הרוצה לעלות ישתלב בה עד ליום עלייתו. ההסתדרויות האחרות לא קיבלו שיטה זו. נוצר מצב מסובך ביותר, שבו חיו החלוצים כאילו ב"מילואים". הם היו רשומים במקום כלשהו ויכלו לתבוע זכותם לעלייה. הסוכנות היהודית קבעה לבסוף, שרק אלה אשר הפסיקו הכשרתם לא יותר מוקדם מאשר שנה וחצי לפני עלייתם, הכשרתם נחשבת להם והם יכולים לעלות לפי סרטיפיקטים של חלוצים.

המשרד הא"י — מפקח על ההכשרה

תפקידו של המשרד הארצישראלי בשטח ההכשרה היה: א) לפקח על ההכשרה. לבקר בקיבוצי ההכשרה ולבדוק אם המספרים הנמסרים על־ידי המרכזים תואמים את המציאות; ב) לבדוק אם אלה שאושרו לעלייה היו תקופת כישורם בהכשרה; ג) לבדוק ולפקח שהגורם הכספי לא יהיה המכריע בשיקולי האישורים לעלייה.

אימות הרשימות היה חשוב מאוד. הסרטיפיקטים היו מתחלקים יחסית למספר החלוצים בהכשרה. ההסתדרויות החלוציות לא היו ממהרות להודיע על כל שינוי במספר החלוצים, במיוחד כשהשינויים לא היו לטובתם. כך, למשל, קרה שב־14.1.37 התקיימה ישיבת נשיאות המשרד הארצישראלי כדי לקבוע את חלוקת הסרטיפיקטים בין ההסתדרויות החלוציות השונות. באותה תקופה היה קיים מפתח שנקבע לפי המספרים הבאים:

החלוץ	1352	חלוצים	59.95%
החלוץ המזרחי	257	"	11.40%
החלוץ הכללי ציוני א'	253	"	11.22%
החלוץ הכללי ציוני ב'	177	"	7.86%
ברית הקנאים	216	"	9.57%
	2255		100.00%

באותו זמן נתברר שלפי הרשימות שהמשרד ניהל, היו:

	ספטמבר 1936		אוקטובר 1936		נובמבר 1936	
החלוץ	476	66.6 %	428	68.9 %	436	70.12%
החלוץ המזרחי	99	13.6 %	71	11.4 %	68	11.92%
החלוץ הכ"צ (א)	47	6.5 %	41	6.6 %	48	8.00%
החלוץ הכ"צ (ב)	44	6.6 %	44	7.1 %	45	7.34%
ברית הקנאים	48	6.7 %	37	6.0 %	16	2.62%
	714	100.00%	621	100.00%	613	100.00%

המצב הכספי של ההסתדרויות החלוציות היה קשה מאוד. קיבוצי ההכשרה לא נשאו את עצמם והיו זקוקים לתמיכת המרכזים. ההכשרה שימשה כאמצעי חינוכי וזה שוב דרש כספים, הסברה, לימוד וכו'. קשה יותר היתה בעיית הוצאות העלייה. לא לכל אחד היו הוצאות, במיוחד לאחר שהם היו בהכשרה וכל מה שהשתכרו הלך לכלכלה ולקופה המשותפת. בכל הסתדרויות "החלוץ" היו קופות משותפות. האמיד נתן יותר מאשר עלתה עלייתו וחסר־האמצעים עלה מבלי להכניס כסף, או רק חלק מהוצאות העלייה. הצורך בכספים, אם לצרכי עלייה ואם לצרכי התקציבים השוטפים של מרכזי ההסתדרויות החלוציות, גרם לידי כך, שהמרכזים ביכרו לפעמים את בעל האמצעים על פני הזכאי לעלייה.

בביקורו האמור של אליהו דובקין נקבע, שאין לקחת סכומי כסף גדולים מאלה שאושרו לעלייה. מותר לקחת מס הכשרה — לכיסוי תקציבי המרכזים — בסך 100 ליט ומס עלייה בסך 200 ליט.

עליית העסקנים

בעייה מיוחדת במינה היתה שאלת עליית העסקנים. הפעילות הציונית בליטא היתה עממית ונפוצה ביותר. בכל עיירה ועיירה היו עסקנים ציוניים, שעמדו בראש המפלגות וכמו כן שימשו כתובת לכל פעילות ציונית. הם היו הכתובת למגביות קרן־הקיימת, קרן־היסוד וכל דבר ציוני אחר. חלק מהם רצה לעלות.

הם לחצו על מרכזי מפלגותיהם ודרשו זכות לעלייה. תשובה לכך לא היתה. המרכזים הסכימו ביניהם ש־10% מהסרטיפיקטים לחלוצים יימסרו לעסקנים. עם צמצום העלייה התנגדו הסתדרויות "החלוץ" לכך, שמהמכסות המגיעות להן יקציבו סרטיפיקטים לעסקנים. בישיבה מיום 7.10.1936 גם הודיע א. דובקין, שאין להפריש יותר סרטיפיקטים מהמכסות לחלוצים בשביל עסקנים. הוא הוסיף שב"שדיול" הנוכחי (ספטמבר 1936 — מארס 1937) הקציבה הסוכנות היהודית 25 סרטיפיקטים בשביל עסקנים ושניים מהם תקבל ליטא.

היתה זו גזירה שהמפלגות הציוניות לא יכלו לעמוד בה. עם כל הבקורת, אשר המשרד הארצישראלי השתדל לקיים, היה מוכרח "לעצום עין" ולתת פה ושם לעסקן מפלגתי "לעבור" כחלוץ. קשה מאוד היה לקבוע מתי מדובר בעסקן אמיתי ואם אין כאן השפעת הסכום, שהכניס לקופת ההסתדרות החלוצית או למרכז המפלגה.

היו אלה בוודאי מקרים מועטים, אך השפעתם לא היתה חיובית ורישומם היה ניכר ביחסים ההדדיים בין המפלגות השונות וביניהן לבין הסתדרויות "החלוץ".

סוג נוסף בין העולים לפי רשיונות חלוצים היו בעלי המקצוע. בשנת 1935 הגיע לליטא שרגא גורוכובסקי (גורן), כדי לארגן בעלי מקצוע קשורים בהסתדרות תחת השם "העובד". היו אלה אנשים יותר מבוגרים, בעלי משפחות, אשר התארגנו בקבוצות והכשירו עצמם לעלות. היו ביניהם ששיוו לקשריהם אופי של קואופרטיב. ב־1935 היו 1300 בעלי מקצוע שרצו לעלות. מספר זעום מהם עלה. השאר התפזר, חזר לחייו הקשים ולחלומות העלייה. בשנים 1935—1936 היה המשרד הארצישראלי גם מבקר את מועדוני בעלי המקצוע השונים. הם קמו על־יד כל הסתדרות ציונית: "העובד", "גוש העבודה", "העובד המזרחי", "האומן" ו"האומן המתקדם".

השירותים לעולים

רבים היו השירותים שהיו ניתנים לעולים או לנוסעים לארץ־ישראל. הדברים היו מתחילים מהשגת הדרכון ואשרת היציאה. בשביל חלוצים, תלמידים או תלויים היו לרוב מתקבלות הנחות מאגרות הדרכון והאשרה. הרשות למתן הנחות היתה בידי משרד הפנים. אגרת דרכון ואשרת יציאה לבעל אזרחות ליטאית עלו 180 ליט, ולמשולל אזרחות — 350 ליט. כל הוצאות הנסיעה לארץ בקבוצה עלו 295 ליט. כאן, כפי שכבר צויין קודם, היתה עזרתו של ישעיהו רוזובסקי רבה ביותר. כרגיל היה דרכון ניתן תוך שבועיים־שלושה מיום הגשת הבקשה. אולם לרוב היו התעודות מגיעות ברגע האחרון והמשרד הארצישראלי היה זקוק ליחסים מיוחדים, כדי להוציא את הדרכונים מהר ובזמן.

עם קבלת הדרכונים החלו בעיות קבלת הוויזה הארצישראלית. בראש הנציגות הבריטית, שהפכה בשנות השלושים המאוחרות לצירות, עמד הציר פרסטון. הוא גר בקובנה שנים רבות, התערה בחיי המקום והיה נתון בעיקר לפוליטיקה הגבוהה, ואילו את העניינים הקונסולריים ניהלו שני יהודים, ראם וזקס, ילידי ליטא. הם לא היו מעורים בחיים יהודיים ודאגו, שלא להתקרב יותר מדי לבעיות הארצישראליות. היו מקפידים כחוט השערה על הפורמאליות, אבל לא הסתפקו בזה ורצו להיות משוכנעים באמת ובתמים, שהמבקש לעלות מתאים במאה אחוז לדרישות. יש להודות, כי החקירות שהיו השניים עורכים לא היו תמיד פרי המצאתם. רצונה של ממשלת המנדאט לסתום את פרצות הכניסה לארץ בוודאי באו לידי ביטוי בהוראות השונות, שהקונסוליות היו מקבלות ואשר היה עליהן לבצע אותן. היתה בכל זאת ההרגשה, שלעתים קרובות עברה ההקפדה את גבול הנדרש. במיוחד יש להעיר, שגם אחרי פרוץ מלחמת־העולם השניה, בהיות יהודי ליטא ופליטי פולין בסכנת נפש, לא הורגש מצדם יחס לבבי מיוחד, שאפשר היה לדרשו מיהודים ומאנגלים.

את הסרטיפיקטים לחלוצים היה ממלא המשרד הארצישראלי. הסרטיפיקטים לסוגים האחרים היו מגיעים ממולאים ובהם פרטים שונים, שהיו צריכים להתאים לרישום בדרכון ובתעודות. לא תמיד זה התאים. שגיאות בשם, בכתובת, בגיל וכדומה, היו דברים שכיחים. המשרד היה מנסה להסביר את אי־ההתאמות וברוב המקרים היתה תעודה מתאימה של המשרד פותרת את הבעייה. לחלוצים היה המשרד הארצישראלי מצרף גם תעודה על עבודה חקלאית או עירונית תוך תקופה של לפחות 12 חודש.

בעייה מיוחדת היוו תעודות הנישואין. הסרטיפיקטים לגברים בסוג חלוצים כוחם היה יפה גם בשביל נלווים אליהם. לפני העלייה היו כולם מתחתנים. "חתונות" אלו היו על־פי־רוב פיקטיביות. קשה להניח שהאנשים בקונסוליה הבריטית לא ידעו על פיקציה זו, שהיתה ידועה לכל ילד ברחוב. אך פה ושם היו מקרים יוצאי דופן שנראו כ"מלאכותיים" יותר מדי. הבדל גדול בגילים, במיוחד כשהאשה מבוגרת בהרבה מהגבר, וכדומה, לא חיזק את אמיתות ההתקשרות. הדבר היה דורש "הצגת העניין" באור שיראה ויתקבל על הדעת. לא זכור לי מקרה, שה"נישואין" נפסלו.

התלויים, שהיו עולים, היו לרוב הורים של עולים קודמים. היו מקרים של מחוסרי אמצעים. י. רוזובסקי היה עושה כמיטב יכולתו כדי להשיג בשביל מקרים אלה את עזרת "היאס".

בעייה מיוחדת היוו התיירים והחוזרים. הטיפול בתיירים היה אך ורק לאחר שעברו כבר את כל הפורמאליות הדרושה לקבלת הוויזה הארצישראלית. כל טיפול מצד המשרד הארצישראלי היה רק מחשיד את התייר בכוונתו לעלות ולהשאר בארץ. לאחר שרבו המקרים שתיירים לא חזרו, התחילה הקונסוליה הבריטית לדרוש מכל אחד פקדון של 60 ליש"ט — 1800 ליט, סכום גדול בימים ההם. לעסקנים ציוניים הספיקה גם ערבות המשרד.

החוזרים היוו בעייה מסובכת למדי. בשנות השלושים האחרונות, כשמספר הסרטיפיקטים הלך והצטמצם, התחילו אזרחי ארץ־ישראל לדאוג בעצמם להבאת קרוביהם. הם היו באים ומתחתנים עם קרוביהם, מכריהם ולפעמים עם אנשים זרים לגמרי. לרוב היו הקשרים מתחילים עוד לפני בוא האזרח הארצישראלי לליטא. היו גם מקרים, שהקשרים היו מתחילים ומסתיימים בליטא.

הנישואין היו נערכים ברבנות. יוזכר כאן לטובה הרב ר' גרשון גוטמן, אשר כונה "רבם של החלוצים", שלא היה מערים קשיים מיוחדים לנישואין.

על סמך תעודת נישואין היו מכניסים את השינויים בדרכון. רווקים, אזרחי ליטא, היו רושמים את נשותיהם ה"טריות" על דרכוניהם הליטאיים. אזרחים ארצישראלים היו צריכים להקנות את אזרחותם לנשותיהם. כאן היה צורך להביא תעודת נישואין והמשרד הארצישראלי היה צריך לאשר אותה. המשרד היה

עושה זאת כדבר שבשיגרה וכאן נתקל לפעמים ברוגז והערות מצד הקונסוליה הבריטית, שהוא עוזר לעלייה בלתי לגאלית ומאשר דברים פיקטיביים. הדברים הגיעו לידי כך, שמר ראָם גם פנה בעניין זה בתלונה לממשלת המנדאט וזו האחרונה פנתה למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בתלונה על מנהל המשרד הארצישראלי. מקרה זה גרם אי־נעימויות למנהל המשרד, אולם אישור תעודות הנישואין לא נפסק.

גיל העולים היווה לפעמים בעייה. שנה לפני הגיע הצעיר לגיל ההתגייסות אסור היה לו לצאת לארצות שמעבר לים. הוא יכול היה לצאת אך ורק לארצות אירופה. לפעמים היו החלוצים בגיל הגיוס או כאלה אשר גיוסם נדחה בשל לימודים או בריאות. הדרכונים שלהם כוחם היה יפה רק לארצות אירופה והטבעת ויזה לארץ־ישראל היתה מסכנת יציאתם. הפתרון לבעייה זו היה במציאת הסדר מיוחד עם בודקי הפס־פורטים, שיעלימו עין מפרט קטן זה בדרכון או בהעברת הסר־טיפיקטים לאחת מארצות אירופה.

ארגון הנסיעה

הנסיעה עצמה היתה מתארגנת בקבוצות. הנסיעה בקבוצה היתה זולה בהרבה — 49 דולר במקום 68. היא היתה גם דרושה, כדי להקל על תנאי הנסיעה. הקבוצות היו עוברות דרך גרמניה, אוסטריה, יוגוסלביה, בדרך לנמל טריאסט. הנסיעה דרך פולין ורומניה היתה בלתי אפשרית, מאחר שבתקופה ההיא לא היו שום יחסים דיפלומטיים בין פולין וליטא. רק בשנת 1938, כשנקשרו יחסים דיפלומטיים ונפתח הגבול בין פולין לליטא, התחיל המשרד הארצישראלי מעביר קבוצות עולים גם דרך פולין. יחידים יכלו כל הזמן לנסוע גם דרך פולין. הם היו באים לריגה, פונים לקונסוליה הפולנית שם והקונסול הפולני היה מטביע על דרכונם ויזת מעבר פולנית. במקרה של תייר או עולה שהתכוון לחזור לליטא, היה הקונסול נותן ויזת מעבר על דף מיוחד ולא מטביע אותה בדרכון. דרך זו היתה בלתי אפשרית לסידור קבוצות עולים, והמשרד הארצישראלי נאלץ לוותר על הנסיעה דרך פולין, אם כי היא היתה יותר נעימה וגם קצת יותר זולה.

הנסיעה דרך גרמניה עוררה בעיות שונות. בגרמניה שלטו מינואר 1933 הנאצים, והנוסעים היו עלולים לסבול אי־נעימויות. המשרד הארצישראלי היה משתדל לשלוח קבוצות יותר גדולות. במקרה כזה היו מקבלים קרון נפרד, שהיה מביא את הנוסעים עד לטריאסט. קרון זה היה נשלח מגרמניה לקובנה במיוחד. לרוב היתה הנסיעה מסתדרת בצורה כזאת: ביום א' לפנות ערב היתה הקבוצה יוצאת בדרכה מקובנה לעבר הגבול הגרמני. תחנת הרכבת היתה תמיד מלאה מלווים ומכירים ולא פעם היתה בוקעת שירה אדירה מפי העולים והמלווים כאחד.

לעולים היה מתלווה מלווה, שהיה בכל מקרה נוסע עד ברלין, ובמקרה של קבוצות יותר גדולות — עד לטריסט.

בדרך בין קובנה לבין קיבארט, תחנת הגבול הליטאית, היתה נערכת בקורת דרכונים. היא עברה תמיד בסדר, ללא בעיות מיוחדות. לעולים היה תמיד מטען רב בקרון. מקובנה אי־אפשר היה לשלוח מטען עד לטריסט. היה צריך לשלוח את המטען עד לאיידקונן (התחנה הגרמנית על הגבול) ומשם להעביר את המטען עד לטריסט. חשוב היה שהמטען יגיע עם אותה הרכבת, כי אחרת לא היה העולה מספיק לקבלו בבואו לטריסט.

לחברת הנסיעות היה אדם מיוחד באיידקונן, אשר היה מסדר את העניינים.

ביום ב' בבוקר היו מגיעים לברלין, לתחנה השלזית ("Schlesischer Bahnhof"). הדרך היתה עוברת דרך פרוסיה המזרחית, "המסדרון הפולני" ושוב דרך פרוסיה. הבקורת היתה של גרמנים, פולנים ושוב גרמנים. לא היה קשר מברלין לטריסט בבוקר. הרכבת היתה יוצאת מתחנת אנהאלטר (Anhalter" "Bahnhof) ביום ב' בערב. בבוא קבוצה לברלין היה בא לקבלה בא־כוח הקהילה היהודית. במשך שנים היה זה מר אוירבוך. הוא הכיר את דרישות וצרכי העולים, אשר בשביל רבים מהם היתה זו הפעם הראשונה לבוא לעיר גדולה כמו ברלין. רבים רצו לקנות משהו בברלין. היו שרצו לראות את העיר, במיוחד את גן החיות המפורסם. הגרמנים היו מעוניינים במשיכת זרים לברלין והנהיגו את "מארק הנסיעה" ("Reisemark"), שמחירו היה נמוך בהרבה ממחיר המארק הרגיל. כל מי שבא לגרמניה יכול היה לפרוט 50 מארק ליום מתוך ה"רייזהמארק". רבים עשו זאת והיה צריך ללכת אתם ולעזור להם לסדר ענייניהם. המטען היה נשאר בקרון המיוחד, אשר היה מועבר לדרך צדדית בתחנה הגדולה. האנשים היו יוצאים עם מלוויהם וחוזרים לתחנה בשעה 2 אחרי הצהריים. בשעה ארבע, בערך, היו מתחילים להעביר את הקרון המיוחד מ"תחנת שלזיה" ל"תחנת אנהאלטר". לא פעם קרה שהעולים היו מתאחרים. קרה גם פעם, שיהודי זקן, שנסע לבניו בארץ, איבד דרכו ובשעה היעודה לא הגיע. הקרון עם הקבוצה כבר הועבר לתחנת אנהאלטר והאיש איננו. מה גדולה היתה החרדה ואחר־כך השמחה כאשר כשעה לפני צאת הרכבת לטריסט הובא הזקן העולה בידי המשטרה. אחרי המקרה הזה ננקטו אמצעי זהירות נוספים ולא הרשו עוד לעולים לצאת לבדם. מתחנת "אנהאלטר" היתה הרכבת יוצאת בלילה ביום ב' ומגיעה בצהרי יום ג' לטריסט. כאן היו הקבוצות מתקבלות על־ידי בא־כוח המשרד הארצ־ישראלי בטריסט, אשר בראשו עמד אז ד"ר גולדין הפעיל והמסור. כאן היו מתעוררות הבעיות הרגילות של הנוסעים בדרך ארוכה. לזה נתחלפה המזוודה וזה לא מצא אותה כל כך מהר. בדרך כלל היו הדברים מסתדרים. הארגון היה טוב. העולים, שכמעט כולם יצאו בפעם הראשונה את ליטא, היו מקבלים בהתפעלות את המראות החדשים בנוף, באנשים, בשפה — בכל. עייפים ומאושרים היו מגיעים לבית־העולים וביום ד' בבוקר היו עולים על האניה.

בשנת 1938 נקשרו יחסים דיפלומטיים בין ליטא לפולין. הגבול בין שתי הארצות נפתח ונתאפשרה עלייה דרך פולין — רומניה. דרך זו היתה טובה וזולה בהרבה. בשנות השלושים האחרונות היתה העלייה מליטא קטנה ביותר. קשה היה לארגן קבוצות גדולות והיה זה חשוב ביותר לצרף את העולים מליטא לקבוצות שהיו יוצאות מוורשה. היו לנו קשרים הדוקים עם המשרד הארצישראלי בוורשה והעניינים היו מסתדרים יפה מאוד.

בעיה מיוחדת התעוררה, כאשר ניטלה מסוכני "Adriatica" ו־"Lloyd Triestine" האפשרות למכור כרטיסי אניה לעולים. לפי חוקי ליטא היתה כל סוכנות נסיעות יכולה למכור כרטיסים לתיירים. מהגרים — במקרה שלנו עולים — היו צריכים לעשות חוזה מיוחד עם חברת הנסיעות, שבו פורטו חובות וזכויות המהגר. חוזה כזה יכלו לתת רק חברות הגירה בעלות רשיון

מיוחד. רשיון מעין זה עלה הרבה כסף. חברת ההגירה היתה צריכה להכניס לקופת האוצר סכום כסף די גדול כערבון נגד תלונות אפשריות של מהגרים.

לחברות האיטלקיות לא היו משרדים משלהן. גם החברה הפולנית "Polonia" טרם פתחה משרדיה בקובנה. את כרטיסי החברות האיטלקיות היתה מוכרת סוכנות נסיעות, שהיתה קשורה בחברת ספנות גרמנית. בשנת 1938 נשללה מהסוכנים היהודים הרשות למכור כרטיסים. כל פניותינו לחברות האיטלקיות ולחברה הפולנית להקים משרד הגירה בקובנה לא נשאו פרי. ייתכן שהמספר הזעום של העולים בתקופה זו לא הצדיק השקעה כספית גדולה.

בחוזים של הסוכנות היהודית עם חברות הספנות היו ניתנות הנחות גדולות לעולים. כדי לקבל בשביל העולים כרטיסי אניה במחירים הזולים התקשר המשרד הארצישראלי בקובנה עם המשרדים הארצישראליים בטרייסט ווארשה והעולים היו מקבלים שם את כרטיסיהם. הכסף היה מועבר למשרדים דרך העולים, כאשר כל אחד יכול היה להוציא אתו כ־30 ליש"ט, סכום שהיה רק למעטים.

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה

בראשון לספטמבר 1939 פרצה מלחמת־העולם השנייה. גרמניה פלשה לפולין. הצבא הפולני הובס. רובו נפל בשבי וחלקו חיפש מקלט בארצות השכנות. אלפים עברו גם את הגבול לליטא. הם מסרו נשקם ונעצרו. יחד אתם התחילו להגיע גם פליטים אזרחיים. ב־25 לספטמבר הודיעה הממשלה הליטאית, שנוסף לאנשי הצבא ישנם בליטא 904 פליטים אזרחיים, כולל ילדים.

ב־11 לאוקטובר 1939 נחתם חוזה בין ליטא לברית־המועצות שלפיו מוחזרת וילנה לליטא. הרוסים עודם מוסיפים להחזיק בווילנה, אולם ידוע לכל שכעבור זמן קצר יועבר השלטון בווילנה מהרוסים לליטאים. ידיעות אלה עוברות כבזק בין עשרות אלפי הפליטים היהודים המתגוללים בדרכים. לכולם ברור, שאין כל תקוה לחזור למקום שממנו יצאו. כולם חותרים להגיע לווילנה, בתקוה ששם יוכלו להניח ראשם לתקופת־מה ואחר־כך להגר. הציונים נמשכים לארץ־ישראל, הלא־ציונים — לכל מקום אחר בעולם. וילנה עודנה בכיבוש הרוסי. אין גבולות בינה לבין המחוזות שסופחו לרוסיה. הכניסה היא חופשית. מצב זה נוצל על־ידי עשרות אלפי פליטים יהודים.

ב־27 לאוקטובר מתחיל צבא ליטא להתקדם לקראת וילנה כדי לקבל לידיו את השלטון. שני ימים רצופים "צועד" הצבא הליטאי, עקב בצד אגודל, במצעד חגיגי, וביום השבת, 28.10.39, הוא נכנס לווילנה.

עם הצבא הליטאי הגיעו לווילנה גם נציגי השלטון האזרחי והחיים התחילו לקבל צורה מסודרת. שלושה ימים לפני כניסת הליטאים עוד הספיקו לערוך פרעות ביהודי וילנה. הממשלה הליטאית הודיעה לאחר מכן, כי את הפרעות ערכו יסודות חסרי אחריות. בין הבאים לווילנה היו קיבוצי הכשרה שלמים, ישיבות על רבניהן, חברי מפלגות ציוניות עם מנהיגיהן, אשר החלו להתארגן וקבעו לעצמם שלוש מטרות עיקריות:

א) לעזור ולהביא לווילנה את כל אלה שטרם הספיקו להגיע.
ב) להגיע בזמן הקצר ביותר לחוף מבטחים כלשהו.
ג) להקל על חיי הפליטים כל עוד עליהם לשהות בליטא.

החלק המאורגן ביותר בין הפליטים היו הציונים על כל מפלגותיהם וזרמיהם. וילנה הפכה לנקודת אור, אשר נטעה תקוה בלבבות מלאי יאוש. פתאום נראה היה, שיש תקוה לצאת מהגיהנום ולהגיע לארץ־ישראל.

עם סיפוח וילנה לליטא

בספרו "בסער ביום סופה" מתאר בנציון בנשלום, שהיה אחד הפליטים, את הד רישומו של סיפוח וילנה על הפליטים:

"וילנה! כשנודע לפני זמן־מה כי וילנה נמסרת לליטא, קמה קבוצת חברים ונסעה לשם תיכף ומיד. הם האמינו בווילנה מהרגע הראשון ובאו על שכר אמונתם: ברכבת נסעו לירושלים דליטא ולא הצטרכו לגנוב גבולות. הרוב לא האמין, לא האמינו, כי יהיה הבדל בין אוקראינה הסובייטית ובין ליטא, שגייסות סובייטיים חונים בה. לא האמינו, כי תצליח ליטא לשמור על עצמאותה וכי תורשה שם פעולה ציונית. והנה באו ידיעות, שליטא הצליחה בכל זאת לשמור על עצמאות ידועה, שההסתדרויות הציוניות קיימות במדינה, שבתי־הספר העבריים ממשיכים בעבודתם ושהעתונות הציונית ממשיכה להופיע. שמענו וזיקי תקוה חדשה הוצתו בנו. ובכן: וילנה!

מי העביר את הידיעה ממקום למקום ומאיש לאיש? מי עשה לשמועה כנפיים? לא אדע. במהירות הבזק התפשטה הידיעה והגיעה לכל הערים והעיירות שבמערב אוקראינה ומערב־רוסיה הלבנה. מפה לאוזן נמסרה ובכל זאת הוליך עוף השמים את הקול. ניצוצות שמחה ניצתו בעיני צעירים וצעירות ותקוות הנצו בלבבות. היו נפגשים בחדר לפנים מחדר או בשדרות גנים חבויות ומרופדות עלי שלכת והיו חולמים בהקיץ ומתכננים תכניות. הפנים השתלהבו, העיניים הזהירו והלב קדח. וילנה!

בחורים ובחורות התחילו נעלמים. "היכן בנך?" — היה אוקראיני, שעלה פתאום לגדולה, שואל את שכנו היהודי. "נסע ללבוב לחפש עבודה" — היה היהודי משיב. למחרת — היו נעלמים צעירים אחרים. צפונה הלכו, כשילקוט על השכם וכמה זלוטים בכיס. כמה ברכם הלב וכמה חרד להם! אחר־כך היו מתקבלות ידיעות קצרות: "עברנו בשלום, בואו!" יש שלא היו מצליחים לעבור והיו נתפסים על־ידי משמרות הגבול. ימים אחדים היו מתענים במאסר ולאחר ששוחררו היו מנסים שוב. יש שנתפסו פעמיים ועברו בשלישית. מה סבלו ונתייסרו בדרכים אליך, וילנה! והשמועה הקיפה את משכנות יעקב: החלוצים מתרכזים בווילנה! ראו עסקנים ציוניים ויצאו בעקבותיהם. שמעו פליטים וילכו גם הם. פרפרנו במלכודת הרוסית. קדשנו חוללו. המתכחשים, חברינו מאתמול, שפתאום "נפקחו" עיניהם וש"הבינו" פתאום, כי היו תועים ומתעים וכי עם סטאלין הצדק, היו שואלים אותנו בלעג: "מה נשמע בארץ־ישראל?" ומבטיהם, מלאי שנאה וארס, היו אומרים: נראה, מה יהיו חלומותיהם... היאוש כרסמנו, אפלה אפפתנו. והנה נראה אור מאופל: וילנה! ובאחד הימים הלכתי גם אני לווילנה".

הפליטים מהמחנה הציוני השתדלו להמשיך במסגרות הארגוניות, שהיו להם בפולין. קבוצי ההכשרה אספו את חבריהם שהגיעו לווילנה והמשיכו לחיות באותה המסגרת. אותו הדבר היה עם קבוצות עליית הנוער, אשר הגיעו לווילנה יחד עם

מדריכיהם. גם בחורי הישיבה המשיכו לחיות במסגרות הקיימות.
הקבוץ החלוצי הגדול ביותר היה ברח׳ סובוטש. למרות תנאי החיים הקשים ואמצעי המחייה הבלתי מספיקים, התנהלו במקום גם חיי תרבות וחברה.

תיאור נפלא אנו מוצאים בספרו זה של ב. בנשלום:
״כעבור ימים אחדים הוזמנתי לנשף, שנערך על־ידי הקבוץ החלוצי הגדול ביותר שבווילנה. לפני הצהריים קיבלתי את ההזמנה והנשף עתיד היה להיערך עם ערב. לבי קדח: בנשף זה אפגש בפעם הראשונה עם וילנה שלנו. בקוצר רוח חיכיתי לערב, ועם חשיכה הלכתי למעון הקבוץ אשר ברחוב סובוטש.

האוכל לתאר את הנשף? האוכל להביע את רחש הלב בערב ההוא? אפונה. אך ידוע אדע, כי לא אשכח לעד את שעות הערב האלה. גלים רבים עברו עלי אחרי הערב ההוא, רבות נדדתי ורבות ראיתי ושעות התרגשות רבות מונו לי, אך רושם אותן שעות הערב לא נמחה וזהרן לא הועם. להיפך, זיון מורט במרוצת הימים וקסמן גדל.
הבנין הגדול, שכמה קומות לו ושכאילו מהצד יעמוד, מרוחק מטבור העיר ופורש מהרחוב. הבנין שממדי קסרקטין לו וגדרות קסרקטין, שאונו והמייתו מרחוק שמעתי. מאות חלוצים שבאו מכל קצווי פולין, נתרכזו בבנין ההוא. הכניסוני לאולם רחב ידיים. מאות בחורים ובחורות מילאו את האולם עד אפס מקום וחיכו. ישבו על ספסלים ארוכים ועל הרצפה. פה ושם הזדקרו כסאות. הרוב המכריע — עמד. פטפטו ושרו. היה חם מאוד. האולם דמה לכוורת, כי המולת המפטפטים לא פסקה לרגע.
ישבתי והסתכלתי בהם: בחורים ובחורות צעירים. פניהם — שלהבת, ועיניהם — יקוד. רבים כבר הספיקו ללבוש חולצות חלוצים. מאות אחדות כבר הגיעו ואחרים עומדים לבוא. לפני ששה שבועות באו, לפני חודש, לפני שבוע. אחדים באו אתמול. וכבר הספיקו להתלכד וכבר מחנה אחד הם! הסתכלתי בהם והרהרתי: לא אלמן ישראל! לא נכרתה תקותנו! סוף סוף נפתח הנשף. באולם הגדול הושלך הס. מאות עיניים הופנו אל הבמה, עיניים צעירות, יוקדות, מלאות אמונה ותקוה. מאות אזניים נעשו כאפרכסת, אזניים תאבות לשמוע ולקלוט, חרדות שלא לאבד אף מלה, צמאות, צמאות. התכנית היתה רגילה ולא היה בעצם שום דבר מיוחד. דברי־פתיחה, דקלומים, שירים, ביומים וכדומה. אך בכל זאת לא היתה זו תכנית רגילה והנשף לא היה נשף רגיל. כל מלה שנאמרה, שדוקלמה, שהושרה — דווי הימים האחרונים חילחל בו ויסוריהם של בחורים ובחורות אלה הביעה. על הבמה קמו לתחיה זוועות החדשים האחרונים וניתן ניב למה שהתחולל בנשמותיהם של צעירים יקרים אלה. סופר על ייאושם, סבלם, יסוריהם, חלומותיהם, העפלתם, גאולתם, והוכרז כי יש שכר לפעולתם, כי יש תקוה, כי לא בכדי סבלו. כל מלה נקלטה. כל אחד הרגיש, כי לא נשף נערך כאן, אלא מיסטריה גדולה. כל אחד ידע, כי החברים והחברות, העומדים על הבמה, מדקלמים ו״משחקים״ הפעם את עצמם, את עצמם ואת חבריהם הנמצאים באולם. אש גדולה וחמה יקדה על הבמה.
על ידי ישב אחד מחבורתנו בדרכנו לווילנה ושסבל הרבה עד שזכה לעבור את הגבול. הבחור הליט פניו בכפות ידיו וישב, כשכולו מתיחות והקשבה. פתאום התחילו כתפיו רועדות. חרש־חרש יבב — מצער ומשמחה, מעוצם ההתרגשות ומגודל ההתרשמות. נטלתי ידו, לחצתיה ולחשתי לו: ׳בכה, בכה, בחור! אל תתבייש! אשרינו שזכינו לשבת כאן!׳״

ליטא — מקלט ארעי לפליטי הישיבות

וילנה נחשבה בעיני הליטאים כבירתם. במשך עשרים שנות קיומה של מדינת ליטא העצמאית לא פסקו הליטאים להישבע שבלי וילנה לא ישקטו ולא יירגעו. הפולנים עשו הכל כדי לעקור כל תרבות ליטאית לאומית מווילנה. לא היו בה בתי־ספר בשפה הליטאית ולא חיי תרבות וחברה. עם סיפוח וילנה לליטא השתדלה ממשלת ליטא להגדיל ככל האפשר את השפעת החלק הליטאי. עשרות אלפי הפליטים אשר באו מפולין, וביניהם אנשי צבא ופוליטיקה, לא עזרו בהקטנת ההשפעה הפולנית על העיר. על כן החליטה ממשלת ליטא לפזר קצת את רכוזי הפליטים מווילנה לערי־השדה. כל פליט היה זקוק לתעודה ובאמצעי זה השתמשו השלטונות, כדי לקבוע מקומות מגורים מחוץ לווילנה. ככל שיחידת הפליטים היתה יותר מאורגנת, ניתן היה להעבירה למקום אחר. עד סוף מארס 1940 הוקמו קבוצי הכשרה של פליטים בערים שאוולי, פוניבז׳, בירז׳, מאריאמפול, וילקומיר וקאלינובו, שהיו בהן מעל ל־600 איש. קרוב לאלפיים איש נשארו בווילנה. גם בני הישיבות שמנו כ־2,500 איש התפזרו בערי ליטא השונות: ישיבת מיר — בקיידאן, ישיבת קלצק — ביאנובה, ישיבת קמיניץ — בראסיין, ישיבת ר׳ אלחנן וסרמן מבראנוביץ — בטרוקי, ישיבת ברזוביץ — בטאווריג, ישיבת ״בית יוסף״ מביאליסטוק — בבירז׳, ישיבת ״בית יוסף״ מפינסק — בווילקומיר, חלק מישיבת ראדין — באוטיאן, ישיבת לומז׳ה — בפלונגיאן.
לכל הארגונים היו ועדים, שעמדו בראשם ואשר ניהלו את עבודתם במסירות.
בסוף אוקטובר הגעתי לווילנה ונקשר הקשר עם פליטי פולין ובאי־כוחם.

פגישת הפליטים עם המשרד הא״י

עם הפליטים הגיעו גם מנהל המשרד הארצישראלי בווארשה, רפאל שפר, וחברי נשיאות המשרד הארצישראלי בווארשה — ד״ר מ. קליינבוים, ז. ורהפטיג וא. ביאלופולסקי. כבר בימים הראשונים הוקמה נציגות של כל המפלגות הציוניות, אשר פעלה במסגרת המשרד הארצישראלי.
עם פרוץ המלחמה שובשו דרכי הנסיעה לארץ־ישראל גם לאזרחי ליטא. את פולין אי־אפשר היה לעבור. גם הנסיעה דרך גרמניה היתה קשה. לא היה מעבר דרך המסדרון הפולני. היו נוסעים עד פילאו (Pilau) ברכבת, משם באניה עד שטטין ומשם שוב ברכבת. דרך קשה מאוד, מסובכת ומסוכנת.
המעבר היחיד היה דרך ברית־המועצות. הקונסול הרוסי בקובנה היה מקבל בקשות לוויזות מעבר ושולח אותן למוסקבה לאישור. זה היה נמשך כמה שבועות ובסופו של דבר היה האישור מתקבל.
עם בוא הפליטים נתעוררו כמה וכמה בעיות: א) רשיונות עליה (סרטיפיקטים). לפי הודעת מנהל המשרד הארצישראלי בווארשה נשרפו 60 סרטיפיקטים במשרד ודרשו את החלפתם; ב) כמו כן דרשו רשיונות עלייה מיוחדים ונוספים לאלפי

החלוצים, ילדי "עליית הנוער", הקרובים וכל האחרים ; ג) דרכי מעבר מליטא לארץ־ישראל לאלה שכבר היו סרטיפיקטים בידיהם ; ד) אמצעי קיום בליטא עד הגיע שעת העלייה.

הטיפול במתן הסרטיפיקטים, בחידושם של אלה שתוקפם פג וגם במתן רשיונות עלייה חדשים, היה נתון בידי המוסדות בארץ. תפקידי הוועדה המיוחדת של הפליטים ושל המשרד הארצישראלי היה לבקש ולדרוש, לענות על שאלות של קרובים וידידים, אשר חיפשו איש את רעהו והעתירו בקשות של עזרה.

אמצעי הקיום סודרו על פי רוב על־ידי הג'וינט, אשר תמך ביד רחבה בפליטים, וגם על־ידי הסוכנות היהודית, אשר היתה מעבירה כספים שהצטברו בליטא ולטביה בקרנות הקרן־הקיימת וקרן־היסוד.

היציאה מליטא

על המשרד הארצישראלי הוטל התפקיד העיקרי והקשה ביותר — לדאוג לדרכי יציאה מליטא.

היתה אפשרות לנסוע דרך רוסיה עד לאודיסה, משם באניה עד לפיראוס, מפיראוס לקושטא או ישר לחיפה. כדי להגיע לפיראוס היה צורך בוויזות מעבר יוונית. בקובנה לא היתה קונסוליה יוונית. הדרכונים היו נשלחים לריגה ויותר מאוחר לטאלין. הקונסול היווני היה נוהג פעם להעניק ויזה ופעם לא. את ויזות המעבר דרך רוסיה לא היו מקבלים במקום. כל מקרה נשלח לבדיקה ואישור למוסקבה ודבר זה היה נמשך 4—6 שבועות. לרוב היו מתקבלות תשובות חיוביות. לפליטים בעלי דרכונים פולניים או לחסרי נתינות לא ניתנו ויזות מעבר.

לחופי צרפת ואיטליה ניתן היה להגיע דרך גרמניה או בדרך ארוכה ועקיפה דרך הארצות הסקנדינביות. גרמניה לא נתנה לנתיני פולין לעבור. לנגד עיניה היו לא רק עשרות אלפי היהודים, אלא מאות אלפי הפולנים, ביניהם אנשי צבא ודיפלו־מטים, אשר נמשכו לאנגליה וצרפת, מקום שם הוקמו ממשלו־תיהם הגולות. המעבר דרך ארצות סקנדינביה היה מקובנה לריגה ברכבת, מריגה לשטוקהולם במטוס, או מריגה לטאלין ברכבת ומטאלין לשטוקהולם באניה. משטוקהולם לאמשטרדם במטוס ומשם לצרפת או לאיטליה.

קו־האוויר ריגה—שטוקהולם היה עמוס מאוד. מספר הטיסות השבועיות לא עלה על שש. הקו האווירי ריגה—שטוקהולם היה חלק מהקו מוסקבה—ריגה—שטוקהולם. המטוסים עצמם היו קטנים, בחלקם היו כבר תפוסים ממוסקבה. מספר המקומות החופשיים היה מצומצם ועליהם התנהל מאבק בין אלי הון, פוליטיקאים וגנרלים פולניים. התור היה ארוך מאוד ולא היתה שום תקוה למועמדי העלייה מליטא לקבל מקום במטוס בזמן המתקבל על הדעת.

הנסיעה דרך טאלין—שטוקהולם באניה היתה מסוכנת מאוד. מדי פעם היו הגרמנים עוצרים את האניות בים הבאלטי, גוררים אותן לנמלי גרמניה ועוצרים את הנוסעים הפולנים.

בעיה נוספת היה המעבר משטוקהולם הלאה. הממשלה השוודית הסכימה לתת ויזות מעבר לבאים אליה רק בתנאי, שיהיה להם לאן לנסוע משטוקהולם. האפשרויות היו : צרפת או אנגליה. הממשלה הצרפתית העמידה קשיים עצומים בפני מבקשי ויזות מעבר צרפתיות. לא הועילו כל השידולים במקום. תשובות פאריס לפניותיו של השגריר הצרפתי היו תמיד מתחמקות ודוחיות. הועמדו מדי פעם דרישות חדשות. אחת הדרישות המוזרות היתה, שכל המבקש ויזת מעבר דרך צרפת יטביע בגליון הבקשה שלו את טביעת אצבעותיו. גליון זה ישלח לתחנת־הגבול שבה יעבור העולה, ורק לאחר שתתקבל תשובה מתחנת־הגבול תינתן הוויזה. תהליך זה היה גוזל זמן רב ונוסף לכך מי יכול היה לדעת, בימים הטרופים ההם, בדיוק את מקום תחנת־המעבר. הצענו שטביעת אצבעותיו של כל עולה תוטבע בדרכון ליד הוויזה הצרפתית. הצרפתים דחו הצעה זו. הצעה שניה שלנו היתה, שלא נצטרך לחכות עד קבלת התשובה מתחנת־המעבר בגבול. יחד עם צאת העולים תישלח גם הרשימה לתחנת־המעבר. גם הצעה זו נדחתה. פנינו לסוכנות היהודית בג'נבה. משרדי הסוכנות בירושלים ולונדון ניסו להשפיע על הצרפתים לרכך עמדתם ולא הצליחו. רק בהיותי בשטוקהולם, במארס 1940, עלה בידי להשיג הסכמת השגריר הצרפתי בשטוקהולם לתת את הוויזה הצרפתית במקום.

גם אנגליה לא היתה בהרבה יותר נוחה מצרפת. הקונסוליה בקובנה לא נתנה אשרות־מעבר דרך אנגליה. דרשו כי לנוסע יהיה כרטיס אניה לתאריך קבוע, וזה היה בלתי אפשרי. איש מהנוסעים לא ידע אם ימשיך דרכו ממרסיי או מטרייסט לחיפה. גם כאן עמדנו בקשרים עם המשרד הארצישראלי בג'נבה ועם משרדי הסוכנות בירושלים ולונדון והתוצאות היו זעומות ביותר.

בינתיים הלך והתקרב ה־31.3.40. תאריך זה היה האחרון לכניסה לארץ לפי הסרטיפיקטים שבידי המשרד. מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לחצה לניצול הסרטיפיקטים וגם איימה, שבאם לא ינוצלו עד סוף פברואר 1940, יילקחו מליטא ויועברו למקומות אחרים. קשה לתאר את המצב בו נמצאו אז כל אלה שטיפלו והיו אחראים לענייני העלייה.

ב־10.3.40 יצאתי לריגה בתקוה להשיג מקומות מיוחדים, ואולי — באם יהיה צורך בכך — גם לארגן טיסות מיוחדות, כדי להעביר את אותם העולים, שבידיהם היו כבר ויזות כניסה לארץ.

נפגשתי עם אנשי "אַארוֹטראנספורט". נתברר שאין כל אפשרות להשיג מטוסים נוספים במארס. החלטתי להמשיך לשטוקהולם וב־12 למארס הגעתי לשם. נפגשתי עם הקפטן פלורמן, מנהל חברת "אַארוטראנספורט", וביקשתי לחכור מטוסים מיוחדים כדי להעביר את 200 הנפשות, שהיו להם ויזות לארץ. התשובה היתה שלילית. הדלק למטוסים היה בקיצוב חמור. היה זה בעת מלחמת רוסיה—פינלנד. "עלינו להעביר כל יום מאתיים ילדים מפינלנד ואנו יכולים להעביר אך ורק שבעים", היתה תשובת השוודי. באותם ימים היתה בשטוקהולם גם הגברת וייסמילר, שבאה כדי להעביר לארץ קבוצות מעליות הנוער שהיו שם. יחד אתה ועם מייג'ור אוסברינק, מנהל חברת הנסיעות Nordisk Reiseburo, החלטנו לפנות ל"צלב־האדום" ולבקש ממנו הקצבת דלק מיוחדת למטרה האנושית המיוחדת : הצלת הפליטים.

קיבל אותנו הברון שטירנשטאדט והבטיח להביא את בקשתנו בפני יושב־ראש "הצלב־האדום" בשוודיה, הנסיך קארל, אחי המלך, ולבקש ממנו כי ימליץ בפני משרד התחבורה להקצות למטרת העברת הפליטים כמות של 18,000 ליטר בנזין, שיספיקו ל־7 מטוסים. לאחר מכן חזרתי וביקשתי תוספת דלק ובסופו של דבר קיבלנו כמות דלק שהספיקה ל־10 מטוסים : ארבעה יצאו וחזרו ב־20.3, שניים ב־21.3, אחד ב־23.3, ושלושה

ב־24.3. חכירת הטיסה עלתה 1100 $ למטוס. בבואי לשטוקהולם טרם מצאה את פתרונה גם בעיית ויזת המעבר דרך צרפת. הקונסול הצרפתי בשטוקהולם היה יותר אנושי מאשר חברו בקובנה והוא הסכים לתת את ויזות המעבר מיד עם בוא העולים לשטוקהולם, וגם הציע שהשאלונים יועברו לו יותר מוקדם, כדי שהעולים לא יצטרכו לחכות זמן רב בשטוקהולם.

"על כנפי נשרים"

ב־16.3.40 הייתי כבר במצב המאושר להודיע לקובנה: א) נשכרו 10 מטוסים מיוחדים; ב) ויזות צרפתיות יינתנו במקום; ג) הממשלה השוודית הסכימה להכניס 130 איש מבלי שיהיו להם ויזות מעבר צרפתיות.

כאן יש להוסיף, כי לרוב העולים לא היו גם ויזות ארצ־ישראליות. היו הוראות טלגרפיות, שבהגיעם ארצה תינתן להם ויזת הכניסה.

התעוררה גם בעייה כספית. הגעתי לשטוקהולם ללא כספים. ידעתי שמאחורי עומדת הסוכנות היהודית, אשר תכבד את התחייבויותי. בהשפעתו של הפרופ' אהרנפרייז, רבה הראשי של שוודיה, נתנה קהילת שטוקהולם "מוזאיסקה פרזאמלינגן" ערבות להתחייבויותי, והמבצע ניתן למימוש.

היה עלינו גם לארגן את קבלת העולים. בשטוקהולם לא היה משרד ארצישראלי. אמנם היו קבוצות ילדים מעליית הנוער וטיפלו בהם משפחת וארבורג המסורה ומשפחת דניאל בריק.

אווה וארבורג ודניאל בריק הקדישו הרבה ממרצם וזמנם כדי לארגן קבלת פני העולים ואכסונם בשטוקהולם.

לא חסרו, כמובן, גם קוריוזים שונים. הנה התברר, שלפי הסכם ג'נטלמני בין שוודיה לגרמניה, התחייבו השוודים לא להטיס אזרחים פולנים בגיל 18—50. הגרמנים מצידם הבטיחו, שלא ליירט את המטוסים השוודיים, אשר היה ידוע כי הם מעבירים גם פליטים פולנים. סוכני חברת "אַארוטראנספורט" היו בודקים ומונעים נסיעתם של אזרחי פולין בגיל 18—50.

התברר, שחבר המשרד הארצישראלי בווארשה, א. ביאלו־פולסקי, היה בעל דרכון פולני וגילו מתחת ל־50. זעקת הצלה נשמעה מקובנה: לא ייתכן שביאלופולסקי לא יעלה. פניתי בנידון זה לקפטן פלורמן. הוא סיפר לי שבזמנו היה המרשל גרינג טייס בחברה שהוא מנהל אותה, והוא האדם שעשה את ההסכם עם גרינג על מניעת הטסת בעלי הגיל 18—50. הוא גם גילה לי, שבמקרים מיוחדים ניתנה לו הרשות להתיר גם לאחד הצעירים לטוס, אם ברור שאין הם טסים כדי להצטרף לצבא הפולני המתארגן בלונדון. לא היה לי קשה במיוחד להיות ערב לא. ביאלופולסקי, שאיננו מתכוון להצטרף לצבא הפולני. טיסתו אושרה, ההודעה נמסרה לריגה והוא הגיע עם המטוסים הראשונים. בדרך זו ניצלו כל בעלי רשיונות הכניסה לארץ שהיו בליטא.

לפני הקץ

באפריל 1940 התחילו להגיע רשיונות נוספים. כדי לפשט את תהליכי הוויזות נשלחו לקונסוליה הבריטית בקובנה גם ששים סרטיפיקטים מסוג בעלי הון A ללא שמות, וניתנה הרשות לקונסוליה הבריטית לאשר את בעלי ההון במקום. מתן הוויזה היה קשור בשכנוע הקונסולים, שאכן יש למבקש כסף או רכוש בשווי כ־1000 ליש"ט בארץ. התחילו מגיעים רשיונות נוספים לעליית הנוער, לחלוצים, לעסקנים ואחרים.

ב־10 במאי 1940 פלשו הגרמנים להולנד ולבלגיה ודרך זו נחסמה.

מהרגע הראשון לא הוזנחה על־ידי המשרד הארצישראלי שום אפשרות לנסיעה ותהא הדמיונית ביותר. שותפים נאמנים לחיפושי הדרך מצאנו בממשלת ליטא, אשר הפליטים היו עליה למעמסה כבדה. לכל הצעה שבאה מצידנו מצאנו אוזן קשבת. השגריר הליטאי במוסקבה פנה לממשלת ברית־המועצות והשתדל להשיג רשיון מעבר דרך רוסיה לפליטים. ב־10.4.40 נתקבל האישור העקרוני למעבר דרך רוסיה. ב־22.4.1940 הודיע ראש הממשלה מֶארקיס שהממשלה הסובייטית הסכימה עקרונית לתת רשות מעבר לפליטי פולין וכי יש רק לסדר את העניינים הפורמאליים.

בפגישותינו עם הקונסוליה הגרמנית בקובנה העלינו גם את האפשרות להעביר את הפליטים בקרונות סגורים דרך גרמניה לטרייסט. למרות היות ההצעה דמיונית ביותר הסכים הקונסול הגרמני לטפל בעניין. היה זה אדם מבוגר, שלפי דבריו שימש בזמנו כקונסול בלודז'. הוא הכיר יהודים וגילה יחס אנושי כלפי הפליטים היהודיים. בשיחות פרטיות היה מגלה ספק רב בנצחונה של גרמניה. עוד מצלצלת באזני תגובתו לאחר פלישת הגרמנים לבלגיה והולנד. הוא אמר: "המלחמה תהיה ממושכת מאוד. אנו (הגרמנים) איננו רוצים להפסיד והאנגלים אינם יכולים להפסיד במלחמה". הממשלה הליטאית מצידה פנתה לממשלת גרמניה וביקשה לאשר את הבקשה. למטרה זו הגיע לקובנה בינואר 1940 גם מנהל "אדריאטיקה" בברלין, מר קפילארי. בסופו של דבר נתקבלה הסכמת הממשלה הגרמנית להעביר קבוצה ראשונה של 100 איש בקרונות סגורים דרך גרמניה לאיטליה. העולים היו צריכים לעלות לקרונות מיוחדים, ליטאיים, והיו עוברים את גרמניה בלווי שני מלווים: אחד גרמני והשני ליטאי. התעודות היו צריכות להימצא בידי המלווה הגרמני. אי־הרצון והפחד למסור רשימות מוקדמות של העולים לגרמנים היו מובנים. גם חסר היה האמון המלא, שכל המכניס ראשו ללוע הארי אכן יצליח להוציאו בשלום. גם הסוכנות היהודית, אליה פנינו בבקשת עצה בשאלה זו, נמנעה מלתת תשובה חיובית. לכאורה היתה תלויה ועומדת אפשרות נסיעה דרך גרמניה, והממשלה הליטאית היתה מזכירה לנו מדי פעם: למה אין אנו מנצלים אפשרות זו, שכל כך הרבה השתדלנו להשיגה. הסברינו היו מובנים לשלטונות, אך לא נתקבלו.

קו־התעופה שטוקהולם־מוסקבה היה למעשה משותף בין "אַארוטראנספורט", החברה השוודית, ו"אַארופלוט" — החברה הסובייטית. שלוש פעמים בשבוע היו טסים המטוסים השוודיים ושלוש פעמים המטוסים הרוסיים. הצענו להם לארגן קו־תעופה ישיר מקובנה לבוקרשט. הדבר נראה לשוודים ולרוסים, שהיו מעוניינים מאוד להרוויח מעריכת טיסות ישירות. משלחת חברת התעופה השוודית יחד עם נציג החברה הרוסית בריגה יצאה למוסקבה וחזרה עם הסכמה עקרונית. ב־9 ליוני 1940 עוד טלגרפתי לסוכנות על תכנית זאת ברוח אופטימית. סיפרתי על המשך הטיפול בנושא זה בשטוקהולם או במוסקבה. לא ידעתי, שכעבור שישה ימים יקיץ הקץ על כל פעולתנו. ב־15 ליוני התחילו צעדי סיפוחה של ליטא לרוסיה. המשרד הארצ־ישראלי עוד פרפר כחודש ימים. באחד מימי יולי הראשונים

מצאתי בבואי למשרד את הנריך זימן, אחד מראשי הקומוניסטים בליטא. הוא ישב בחדרי, ליד שולחני. בבואי ערך חיפוש בבגדי, לקח ממני את מפתחות המשרד ותיבת־הדואר וגרשני. כעבור שלושה חדשים נסגרו גם משרדי "היאס".

כך הגיע לקיצו המשרד הארצישראלי בקובנה.

*

תשעת החדשים שבין אוקטובר 1939 ליולי 1940 היו חדשי פעילות עניפה ומאומצת ביותר. המשרד הארצישראלי גדל והתרחב. במקום שני פקידים שעבדו בו עד ספטמבר 1939 עבדו בו כעת — עשרה. מתח העבודה היה עצום. מאות אנשים היו באים כל יום למשרד. במשרד ישבה גם הוועדה לענייני הפליטים וכן הוועדה הארצישראלית הקבועה. בסוף 1939 היתה הבעייה העיקרית איך למצוא דרך לעלייה לפליטי פולין. באמצע 1940 נתהפכו היוצרות. כל פליט היה יכול לצאת את ליטא, אלא אם כן היה משהו מיוחד נגדו. אבל לאזרחי ליטא נסגרו השערים. אסור היה לאזרח ליטא לעזוב את הארץ, אלא אם כן יש נימוק מיוחד להרשות לו לעשות כן.

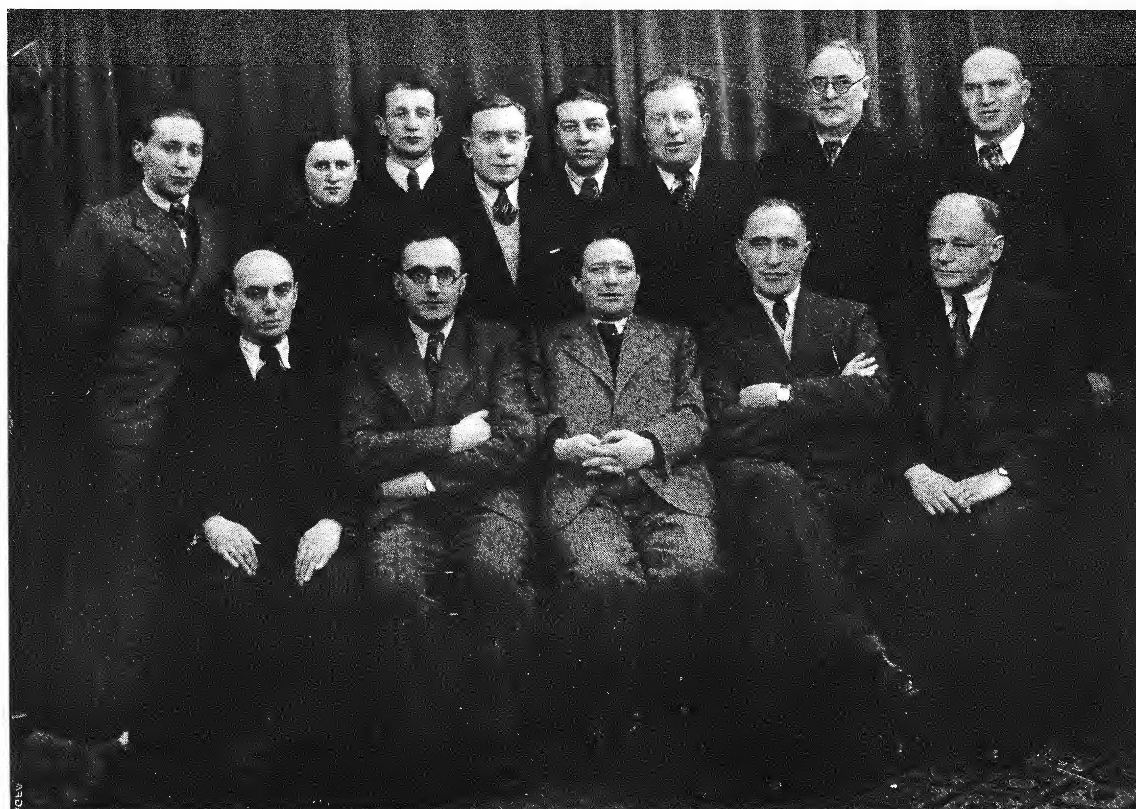
גם אחרי סגירת המשרד הארצישראלי נמשכה עבודת ההצלה ואלפי אנשים עזבו את ליטא דרך רוסיה לקושטא וליפאן. אך זהו כבר פרק נפרד והוא נעשה שלא במסגרתו המאורגנת של המשרד הארצישראלי.

אשר לחברי הוועדה ועובדי המשרד הארצישראלי — רובם נאסרו ונשלחו לצפון הרחוק ברוסיה, חלקם נרצחו על־ידי הגרמנים, ורק אחדים, אודים מוצלים מאש, הצליחו לעבור את כל שבעת מדורי הגיהנום וחיים כיום בארץ.

מרכז קק״ל בליטא בעת ביקור מ.מ. אוסישקין. תרפ״ד

יושבים, מימין: הרב ישראל רוזנסון, ד״ר ד.מ. שוורץ, מ.מ. אוסישקין, משה כהן, קלמן איפ; עומדים, מימין: ח. אולמן, הרב נוביחוביץ, ש. גוץ, ח. כץ, צבי פורט

הוועד האחרון של קק״ל בליטא. 1939

יושבים, מימין: ד״ר שמואל גולדברג, —, ביניש, ד״ר אברהם קיסין, שמואלביץ;
עומד, ראשון מימין: דוד טרגר

הוועידה השניה של קרן־היסוד בליטא. תרפ״א

יושבים, מימין: ח.ל. כץ, —, הרב אלחנן אלטנברג, ד״ר מ. שוואבה, —, הרב י.א. פרידמן, —, משה דה־שליט, —, הרב ב״צ זקס, —; שורה שניה, מימין: —, רטנר, מרדכי אלפרין, —, —, צבי פורט, —, —, —, אבא רוזנטל, קלמן איפ; שורה שלישית, מימין: —, —, הרב משה נוביחוביץ, מרדכי יטקונסקי, —, ד״ר משה ירדני, —, שוקסטליסקי, מאיר זק, —, ד״ר מרק רבין, —, —, —; למעלה, מימין: —, —, —, —, —, ד״ר ד.מ. שוורץ, ומעליו שמאלה: ליכטנשטיין, מרדכי אלישיב (פרידמן), זאב גורדון

ערב עלותה של האחות רחל ליבוש. קובנה, 1934

יושבים, מימין: —, —, ד״ר א. אלקס, ד״ר כץ, —, ד״ר יפה; שורה שלישית, רביעי מימין: ד״ר גליקמן

י. בולל (ז"ל)

מוסדות סוציאליים יהודיים בליטא

בשנים הראשונות לעצמאותה של ליטא היתה קיימת במדינה רשת רחבה של קהילות יהודיות מוכרות על פי החוק. הקהילה מילאה תפקידים רבים והיתה לה הזכות להטיל מסים על חבריה. עם חיסולם של מוסדות האוטונומיה הלאומית היהודית בוטל גם מעמדן החוקי של הקהילות, ועל חרבותיהן קמו בערים ובעיירות רבות ארגונים פנימיים בשמות שונים ("עזרה", "עדת ישראל", "כנסת ישראל", ועוד), שניסו למלא את החלל הריק אשר נוצר עם ביטול הקהילות. בראש ובראשונה השתדלו לספק את צרכי הדת, להעביר לרשותם את נכסי דלא ניידי שהיו שייכים לקהילות, ולהבטיח את קיומם של המוסדות הסוציאליים המיותמים. סביב ארגונים אלה התרכזו חוגי החרדים והחוגים האזרחיים. במקומות אחרים היו קיימים רשמית שני ארגונים בעת ובעונה אחת, ואילו למעשה רק אחד מהם הצטיין בפעילותו (בקובנה, למשל, היו קיימות "עדת ישראל" ו"עזרה"). היו גם מקרים שבין שני ארגונים במקום אחד נוצרו יחסים מתוחים כתוצאה מקנאה ומתחרות (קיידאן).

הכנסות הארגונים האלה היו בעיקר מתרומות חברים, ונוכח הדלדול החמרי של האוכלוסיה היהודית היו אפשרויות פעולותיהם מצומצמות ביותר. שום מוסד מאחד או הנהגה עליונה לשם ריכוז הפעולות וכיוונן לא היו קיימים.

בעבודה הסוציאלית עסקו גם חברות וארגונים מקומיים מיוחדים, שכל אחד מהם דאג בדרך כלל למוסד "שלו". גם אנשים פרטיים רבים עסקו בהתנדבות בפעולות העזרה לעניים. כל המוסדות והעסקנים הללו פעלו ללא תיאום כלשהו, וכל אחד מהם עשה כמיטב יכולתו, בהתאם לאמצעים החמריים, שגוייסו על־ידיו ושהיה מחלקם לפי מיטב הכרתו. מובן איפוא מאליו, כי הנזקקים לכך היו פונים לעזרה לכל מקום הנוח להם, ובמקומות רבים טושטש האופי של עזרה סוציאלית והפעולה קיבלה בכמה מקרים צורה של צדקה מסורתית. המוסד המרכזי היחיד בתחום העבודה הסוציאלית התברואתית בתקופה הקשה ההיא היתה חברת "אזע".

"עזרה", "עדת ישראל", "כנסת ישראל", "צדקה גדולה"

"עדת ישראל", שנוסדה בקובנה, הקהילה הראשונה בגודלה בליטא, לאחר חיסול הקהילות הרשמיות, הכניסה במסגרת פעולותיה גם את העזרה הסוציאלית, ששותפו בה מוסדות העזרה הסוציאלית שכבר היו קיימים בעיר מקודם, ומאידך קיימה "עדת ישראל" בעצמה מוסדות שונים וערכה פעולות ומגביות למען היהודים הנצרכים.

בקובנה פעלו אגודות וחברות רבות לשם תמיכה בעניים. "עדת ישראל" הוציאה 25,000 ליט בערך לשנה לצרכי סעד — במזומנים ובעצי הסקה, מלבד "מעות חטים". היא גם השתתפה בהחזקת תמחוי, שהיה מספק ארוחות חינם בחודשי החורף לשמונה מאות איש ותקציבו הגיע ל־35,000 ליט בערך. בגיוס כספים לצרכי סעד לעניים עסקו, מלבד "עדת ישראל", גם החברות "ועד העזרה" ("הילף קאמיטעט"), "צדקה גדולה", "אגודת נשים בקובנה", "אגודת נשים בסלאבודקה" ועוד. כמה מהן קבעו לעצמן תפקיד מיוחד: לעזור לאנשים שבתוקף התנאים הכלכליים מטה ידם או ירדו מנכסיהם. "אגודת הנשים" בקובנה התקיימה למעלה משִשים שנה והיתה תומכת באלמנות, ברוכלות־זעירות, ביולדות עניות ועוד. תקציבה, שהורכב ממס חברות (קרוב ל־50%), מההכנסות של ה"חופה החשמלית" וכיוצא בזה, הגיע כמעט ל־20,000 ליט לשנה. מאז 1933 ירדה ההכנסה ממס חברות ב־15—20 אחוזים מדי שנה. תקציב "אגודת הנשים בסלאבודקה" הגיע ל־6,000 ליט לשנה.

בשנת 1935 הוציאה "עדת ישראל" 10,000 ליט בערך בצורה של סעד תמידי ותמיכה חד־פעמית בעניים, ולמעלה מ־5,500 ליט כתמיכה במוסדות הסוציאליים היהודיים בעיר. בפעולת עזרה מיוחדת לחורף גייסה 12,000 ליט, שנהנו מהם 700 משפחות זקוקות, וכן ערכה מגבית "מעות חטים". בין יתר פעולותיה היו ייעוץ משפטי, אמבטיות רפואיות חינם לנזקקים, ועוד. בסך הכל הגיע תקציבה של "עדת ישראל" בקובנה לצורכי עזרה סוציאלית ל־85,000 ליט לשנה. יש לציין, שהשלטון העצמי של העיר קובנה וכן של יתר הערים והעיירות השתתף במתן עזרה לעניים (ליהודים בכללם), אבל תמיכתו היתה זעומה ולא הלמה בשום פנים את הצרכים ההכרחיים ביותר.

בתנאים חמריים יותר טובים פיתחה את פעולותיה חברת "עזרה" בשאוולי. השלטון המוניציפאלי במקום, שהצטיין במדיניותו הליבראלית, הקציב לחברת "עזרה" תמיכה של 45,000 ליט מקופת העיר — שלוש חמישיות מתקציבה הכולל של החברה. מלבד זה היו לה מקורות הכנסה אחרים: 19,000 ליט מנכסי דלא ניידי, 4,500 ליט ממסי חברים, 4,000 ליט מהשחיטה, ועוד. כך היה ביכולתה של "עזרה" לקיים בעין יפה את מוסדותיה: בית־היתומים, מושב־זקנים ועוד, ולהוציא לתמיכה בנצרכים שונים למעלה מ־50,000 ליט לשנה.

ליד "עזרה" נוסד ועד "לחם עניים" במגמה לחסל את התופעה העגומה של חזרה על הפתחים. ועד זה גייס מדי שנה 25,000 ליט, תרומת 500 נדבנים, ובכסף זה היו מקיימים 84 משפחות, שקודם לכן התפרנסו מפשיטת־יד.

חברת "כנסת ישראל", שהיתה קיימת בפוניבז', מנתה כ־400 חברים שתרמו כ־10,000 ליט לשנה. מחוסר אמצעים, השתתפה רק מעט בתקציב המוסדות הסוציאליים שהחזיקה (בית־חולים, מושב־זקנים ובית־יתומים), וכל מוסד נאלץ לדאוג בעצמו לקיומו. "כנסת ישראל" הוציאה לצרכי עזרה לעניים, בצורה של תמיכה חודשית או חד־פעמית, 18,000 ליט לשנה במזומנים. עסקנים שונים טיפלו בגביית הכספים. מלבד זאת נתנו לעניים לֶחם חינם וטיפול רפואי, שכלל ביקורים אצל רופאים וצרכי־רפואה. בסך הכל הוצאו לעזרה סוציאלית קרוב ל־25,000 ליט לשנה. הסכום האחרון אינו כולל את המגבית ל"מעות חטים", את התמיכה ב"ישיבה הקטנה" בסכום של 75 ליט לחודש, ואת הסכומים הקטנים ש"כנסת ישראל" הקציבה לארוחות־בוקר לתלמידים עניים בבתי־הספר העממיים.

הקהילה היהודית החשובה בווילקובישק משמשת דוגמה בולטת לאפשרויותיהם המצומצמות של הארגונים הסוציאליים. בעיר זו היו קיימות שתי חברות: "עזרה" ו"עדת

ישראל", שמנו ביחד 120 חבר, אשר תרמו 500 ליט לשנה. החברות ארגנו פעולות עזרה לעניים, ערכו מגביות "מעות חטים" וביצעו פעולות־סעד מיוחדות.

הקהילה בז׳אגר ראתה את עיקר תפקידה בסיפוק הצרכים הדתיים ולא עסקה כמעט בפעולה סוציאלית. מספר חבריה היה 50 בלבד. בפלונגיאן ניהלו הגבאים של שני בתי־הכנסת את הענינים הדתיים של הקהילה. שום גוף מאורגן לצרכים כלליים לא היה קיים.

בערים ובעיירות יותר קטנות היו הארגונים הסוציאליים נדירים יותר. בפעולות העזרה לעניים עסקו "בעלי בתים" רגילים, גבאי בתי־כנסת ואחרים, שהיו אוספים תרומות מהתו־שבים היהודים בעלי יכולת חמרית. אולם במקומות רבים היו קיימות גם חברות מיוחדות, כמו "לחם עניים" בגורז׳ד, "צדקה גדולה" בשקודוויל, ועוד. הצרכים הדתיים היו ברוב העיירות הקטנות בטיפולם של הרב המקומי והגבאים. היו מקומות, בהם צירפו גבאי בתי־הכנסת אנשים מסויימים ויסדו הנהלה רשמית של חברה לענינים סוציאליים (כמו, למשל, בטרישקי).

יש לציין עוד את פעולתן של חברות רבות, שתפקידן היה להושיט עזרה לחולים עניים. בקובנה היו קיימות לשם זה החברות "משמרת חולים", "מבקרי חולים", ועוד. אגודות כאלו היו קיימות כמעט בכל עיר ועיירה ("לינת הצדק", "רפואה שלמה", וכדומה).

"מעות חטים"

במסגרת הפעולות למען העניים בליטא תפס מקום מיוחד המפעל המסורתי של "מעות חטים", שמטרתו היתה לאפשר לנזקקים קניית מצרכים לחג הפסח. והרי כמה מספרים על היקף הפעולה של "מעות חטים":

קובנה גייסה לשם כך 23,000 ליט; פוניבז׳ — 9,000 ליט (סכום זה כולל 700 ליט תרומת בני העיר ביוהאנסבורג); שאוולי — 8,000 ליט; ממל — 7,124 ליט; פלונגיאן — 1,000 ליט; ז׳אגר — 700 ליט; וורנה — 700 ליט; ווילקי — 350 ליט; קראקינובה — 500 ליט (כולל 200 ליט מבני העיירה בשיקאגו); פילווישוק — 400 ליט, ולאזדיי — 450 ליט.

מושבי־זקנים

לבסוף יש להזכיר את המוסדות היהודיים בשביל זקנים עניים ובלתי מוכשרים לעבודה (מושבי־זקנים) שהיו קיימים בשנת 1935:

קובנה — בית מושב־זקנים, שנוסד בשנת 1890 ובו שוכנו 115 זקנים, מהם 45 גברים ו־70 נשים. תקציבו הגיע ל־53 אלף ליט לשנה, כולל הקצבה של השלטון המקומי בסך 30 אלף ליט.

שאוולי — נוסד בשנת 1924 על־ידי "עזרה" ובו 32 זקנים (14 גברים, 18 נשים). התקציב — 15 אלף ליט לשנה, כולל 30 אחוז מהשלטון המקומי.

ווילקובישק — נוסד בשנת 1910 על־ידי "עזרה" ובו 17 זקנים (מהם 10 נשים). התקציב — 2000 ליט לשנה, תמיכה מהשלטון העירוני.

ווילקומיר — נוסד על־ידי "עזרה" ובו 6 זקנים (מהם 4 נשים). התקציב — 7,000 ליט לשנה כתמיכה מהשלטון המקומי וממקורות חו"ל. מלבד הזקנים שבמוסד נתמכו 14 זקנים נוספים בבתיהם.

ראסיין — נוסד בשנת 1907 על־ידי "עזרה" ובו 17 זקנים (מהם 10 נשים). התקציב — 2000 ליט לשנה, תמיכה מהשלטון העירוני.

בירז׳ — 6 זקנים (מהם 4 נשים). התקציב — 4800 ליט לשנה.

שרותי בריאות

הפעולות בשטח הרפואה ושמירת הבריאות היתה נרחבת למדי. בערים הגדולות היו קיימים בתי־חולים, בתי־מרפא, נקודות לטיפול רפואי בבתי־הספר, וכדומה. בתי־החולים היהו־דיים היו קיימים במדינה שנים רבות. בית־החולים היהודי "בקור חולים" בקובנה המשיך בפעולתו הברוכה למעלה ממאה ושלושים שנה. אף על פי שגם בבתי־החולים העירוניים והממ־לכתיים היו מתקבלים חולים יהודים, היה החולה היהודי מעדיף את בית־החולים היהודי על הכללי, כי בו מצא סביבה משלו ושולחן כשר ונהנה מהרגשה ביתית חמה. מלבד זאת לא נהג בית־החולים בחומרה כלפי החולה היהודי העני, שלא היתה לו אפשרות לשלם דמי אישפוז וריפוי.

בית־החולים היהודי "בקור חולים" בקובנה, על 320 מיטותיו, היה אחד מבתי־החולים הגדולים והמשוכללים במדינה ועמד לשרותה של כל האוכלוסיה היהודית בליטא. כ־45 ערים ועיירות היו תורמות סכום מסויים לטובת בית־החולים בקובנה (השתתפות זו הגיעה ל־13,000 ליט לשנה) ודבר זה הקנה לחולים שבאו מאותן ערים ועיירות את הזכות לקבל הנחה ממחיר האישפוז. בית־החולים לא קיבל כל תמיכה מן העיריה והממשלה, ובד בבד עם שגשוגו גדל והלך גם הגרעון בתקציבו ועקב הרחבת הבנינים הגיע הגרעון ל־200,000 ליט בקירוב. כמנהל הרפואי בתקופת ליטא העצמאית שימש ד"ר גולאק, כמנהל אדמיניסטרטיבי — מר מַז׳ריץ׳ר, כיו"ר ההנהלה בתקופה שקדמה לשואה שימש ד"ר יצחק לויתן.

מבתי־החולים בערי־השדה התבלט בית־החולים בפוניבז׳ הן בתקציבו והן במספר מיטותיו. בית־חולים משוכלל זה קנה לו שם טוב בכל הסביבה. יש לציין את בתי־החולים הקטנים של "החלוץ" לשרותם של החלוצים בקובנה ובממל, וכן את הסנאטוריום לחלוצים מבריאים בממל.

מספר המיטות בבתי־החולים ובבתי־ההבראה היהודיים בליטא הגיע ל־570 ומעלה. עבדו בהם 40 רופאים ולמעלה מ־70 אחיות וחובשים. התקציב הכללי של כל המוסדות האלה הגיע ל־950,000 ליט לשנה. בתי־החולים נמצאו בפיקוח משרד הבריאות הליטאי.

מפעולות "אזע"

הזכויות הגדולות ביותר בתחום הטיפול האמבולטורי והרפואי המונע, נזקפו לזכות חברת "אזע". ב"בית הבריאות" ("געזונט־הייט־הויז") של "אזע" בקובנה הותקנה מרפאה גדולה, שעברו בה כ־1000 חולים לחודש. בערי־השדה פעלו מרפאות של "אזע" בשאוולי, בפוניבז׳, בראדווילישוק, בטאלז ובווילקובישק. מרפאות לילדים היו במריאמפול ובווילקומיר. מחלקות לריפוי שיניים נפתחו על־ידי "אזע" במריאמפול, בשאוולי ובווילקומיר.

"אזע" היתה ההסתדרות היחידה בליטא שדאגה להכשרת

אחיות יהודיות. עד שנת 1930 סיימו את הקורסים לאחיות של "אזע" 85 בוגרות, ובשנת 1936 נוספו עוד 38 אחיות. מסיימות המחזור האחרון קיבלו זכויות של אחיות מוסמכות. "אזע" ניהלה גם פעולת הסברה מקיפה בעל־פה ובכתב בשטח שמירת הבריאות. תקציב "אזע" בליטא, כולל מושבות הקיץ לילדים, הגיע ל־150,000 ליט בקירוב לשנה. הג'וינט השתתף בסכומים גדולים בהקמת המוסדות הסוציאליים היהודיים, ובפעולתם כיסה כ־10% של כל תקציב "אזע" בליטא. מנהל "אזע" בליטא היה ד"ר ב. בלודז, ויו"ר ההנהלה — ד"ר פינקלשטיין.

טיפול רפואי בבתי־הספר

אחת מפעולותיה החשובות ביותר של "אזע" בשטח שמירת הבריאות של האוכלוסיה היהודית היה הטיפול הרפואי בבתי־הספר. רשת הנקודות הרפואיות של בתי־הספר, שהיתה פרושה על 16 ערים ועיירות בליטא, הקיפה 50 בתי־ספר, חדרים, ישיבות קטנות וגני ילדים, שחניכיהם נמצאו בפיקוח רפואי מתמיד. כל פעולות "אזע" בקובנה התרכזו ב"בית הבריאות" על־שם הד"ר ש. פרומקין, שהוקם בשנת 1928 (הג'וינט תרם להקמת הבנין סכום של 60,000 דולר).

מוסדות פתוחים להגנת הילד

הפעולה בשטח זה נעשתה בקובנה על־ידי "אזע" ובית־הילדים. ברשות "אזע" היו "בית הבריאות" על שם הד"ר פרומקין בקובנה ושרות "ייעוץ רפואי למען הילד". התינוקות, רובם ככולם, נמצאו בפיקוח הרפואי של "אזע". עד חודש דצמבר 1935 נרשמו 1363 ילדים. הורים חסרי־אמצעים היו מקבלים מצרכי מזון לילדיהם. בהשגחת המוסד נמצאו תמיד מ־800 עד 1,000 ילדים. במשך ימי פעולתו גדלו בפיקוח הרפואי של בית־הילדים קרוב ל־13,000 ילדים.

השגחה על חולי־נפש

ההשגחה והטיפול בחולי־נפש יהודים לא התנהלו בצורה המניחה את הדעת. יש להזכיר כאן את החברה להגנת חולי־נפש יהודים שהחזיקה שני סניפים בקובנה ובקלוואריה. בית־החולים הממשלתי לחולי־רוח בקלוואריה היה קטן מלהכיל את כל החולים הזקוקים לטיפול, ולפיכך נתקבלו בו חולים רק במקרים חמורים ביותר. החברה הנזכרת דאגה לחולים מחוסרי קורת־גג. תקציבה היה כ־5,000 ליט לשנה.

בתי־יתומים

בליטא היו קיימים 7 מוסדות סגורים ליתומים ולילדים חסרי־בית. בבית־הילדים בקובנה נמצאו 120 ילד עד גיל 7, ומלבד אלה הוחזקו 27 ילדים אצל משפחות חשוכות ילדים. בית־הילדים היה המוסד היהודי היחיד בליטא שנתן מחסה לתינוקות ולפעוטים, והיחיד בקובנה לילדים שמתחת לגיל בית־הספר. בשנת 1932 הוקם בשביל בית־הילדים בנין מודרני גדול, שהג'וינט השתתף בהקמתו בתרומה של 120,000 ליט. הוצאות הבנין הכבידו על תקציב המוסד וגרעונו הגיע ל־100,000 ליט ומעלה.

מוסד מסודר הראוי לשמו היה בית־היתומים על־שם ר' יצחק־אלחנן, שבראשו עמדו העסקנים הנודעים **טוביה שפירא**, ד"ר אבא לאפין, איסר רבינוביץ ויוסף מרגולין. בשנים האחרונות של ליטא העצמאית נוסף למוסד בנין גדול, דבר שנתן לו את האפשרות לשפר ולהרחיב את פעולתו.

על אף המשבר הכלכלי הקשה שעבר אז על יהודי ליטא, הוקם בשנת 1932 מוסד חדש — בית היתומות בקובנה, שלמרות התפתחותו המתמדת היה קטן מכדי לספק את הצרכים הרבים.

בבתי המחסה ליתומים (חוץ מאשר בקיידאן) נמצאו 415 ילדים (236 ילדים ו־179 ילדות). תקציב המוסדות הללו הגיע ל־400,000 ליט בקירוב, מהם כוסו כ־40% על־ידי השלטון המוניציפאלי והממשלה.

עזרה חמרית לילדי בתי־הספר

השלטון המוניציפאלי היה מעניק תמיכה קטנה לתלמידי בתי־הספר לשם קניית ספרים ומחברות. בערים הגדולות יותר היו מקבלים גם סעד כלשהו לארוחות־בוקר, להלבשה ולהנעלה. אולם מכיוון שתמיכת השלטון המקומי היתה זעומה נאלצו ההורים והמורים לערוך מזמן לזמן מגביות לשם סיפוק צרכים אלה. בקובנה היתה קיימת "חברה לעזרת ילדים נצרכים", שהחזיקה תמחוי לחלוקת ארוחות־צהרים לתלמידים עניים. תקציבה היה 11,000 ליט — סכום קטן מדי בשביל צרכי 1968 תלמידי בתי־הספר היהודים בקובנה ב־1 בינואר 1935.

גני ילדים

בליטא היו קיימים 24 גני ילדים עבריים ב־20 מקומות־ישוב, ו־5 גני ילדים באידיש ב־4 מקומות־ישוב. בקובנה היו גני ילדים כמעט ליד כל הגימנסיות בעיר, בהם ביקרו ילדי הורים בעלי־אמצעים. בשביל ילדים חסרי־אמצעים היו בקובנה 4 גני ילדים באידיש ל־180 ילדים. אולם מספר קטן זה לא היה בו כדי לספק את צרכיה של עיר כקובנה. בקובנה, שאוולי, וילקומיר, טאֶלז, אוטיאן ומאז'ייק, היו קיימים ב־1935 גם מושבות קיץ ובתי־הבראה לילדים עניים, שהכילו כ־538 מיטות. בשטח זה עזרה רבות גם "אורט".

"היא"ס־יק"א"

לבסוף תצויין פעולתה החשובה של חברת "היאס־יק"א". די היה לסור פעם למשרד החברה, לראות את הסבל והעוני של המהגר היהודי, להעיף מבט על כמה בקשות שנתקבלו במשרד, כתובות בשפה עממית משובשת, כדי לעמוד על טיב פעולתה של "היאס־יק"א". החברה סייעה בידי המהגר חסר־הישע לעבור בשלום את נתיב היסורים של חוקי ההגירה המסובכים של הארצות השונות ולהשיג בשבילו את הדרכון, אשרת היציאה והכניסה ויתר המסמכים הדרושים. המשרד עמד בקשר עם הקונסוליות הזרות ועם שלטונות ליטא וקיבל מהם בשביל המהגרים חסרי־האמצעים הנחות בתעריפי הדרכונים, האשרות וכדומה. במשך 10 השנים 1925—1935 ביקרו 70,000 איש במשרד החברה, נתקבלו 23,000 שאלות ונשלחו 36,000 מכתבים. בשנת 1935 בלבד חסכו למהגרים סכום של 40,000 ליט בצורה של הנחות בתעריפי הדרכונים והמסמכים השונים. בראש "היא"ס־יק"א" בליטא העצמאית עמד כל השנים העסקן הציבורי הנודע מר ישעיהו רוזובסקי, שתפש גם עמדה גבוהה במפקדת המשטרה הליטאית ועשה רבות להקלת מצבם של צעירים יהודים ולהגנת יהודים מהתנכלויות סוכני המשטרה.

אישים

ל. גרפונקל

ד"ר מכס (מנחם) סולובייצ'יק (סוליאלי)

כמטאור זוהר הופיע מכס סולובייצ'יק בשמי יהדות ליטא לתקופה קצרה בלבד, תקופה הרת תקוות ורודות ורצופת מאבקים קשים. הוא האיר את חייה של יהדות זו בברק אישיותו, ונתן דחיפה עצומה להתגלות תקוותם ורצונם העז של יהודי ליטא לחיות חיים לאומיים מלאי תוכן ויצירה, באקלים של שוויון ואוטונומיה פנימית במסגרת מדינת ליטא.

לא ארכו הימים ובאופן אכזרי נתבדו כל החלומות היפים שהיו אז ליהודי ליטא, והבנין של שלטון יהודי לאומי עצמי, אשר מכס סולובייצ'יק נלחם למענו בכל להט נפשו — נחרב. עברו עשרים שנה נוספות וגם יהדות ליטא עצמה נעקרה משר־שיה העמוקים וניספתה בנחשול הדמים האיום שהציפה בשנות השואה, אך שמו של מ. סולובייצ'יק, הלוחם האמיץ, ישאר כתוב בספר דברי ימיו של שבט יהודי זה בימי זוהרו וימי חורבנו.

מ. סולובייצ'יק היה בכל רוחו ולבו איש ליטא היהודית, עצם מעצמיה ובשר מבשרה. הוא נולד וקיבל את חינוכו — מורו לעברית היה הסופר הידוע שמואל רוזנפלד — בקובנה, במשפחה שתפסה מקום נכבד מאוד בתוך הציבור היהודי בעיר זו ובליטא כולה. אביו, תעשיין ובעל נכסים, היה במשך הרבה שנים אחד מפרנסי הקהילה היהודית בקובנה, בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה. הוא התייחס על משפחת סולובייצ'יק הידועה, שמוצאה היה מבריסק דליטא, ועוד במאה ה־18, כאשר ליטא היתה עדיין חלק של מדינת פולין, עשו בני משפחה זו רבות ועצומות לטובת קהילת קובנה, והגנו עליה בעוז, וגם בהצלחה רבה, בזמן של רדיפות וגזרות קשות. אמו היתה אחותו של ר' איסר־בר וולף, ראש קהילת קובנה, אישיות מפורסמת ששמו הלך לפניו לא רק בליטא, אלא בכל רחבי רוסיה, במשך הרבה שנים, כמשכיל, חובב ציון וציוני פעיל וכעסקן ציבורי ונדבן ביד רחבה. אשה זו היתה מחוננת בתכונות נפשיות נעלות. הציבור היהודי וגם הלא־יהודי בקובנה ראו בה את "הגברת היהודית הראשונה" של העיר. בעלת אינטליגנציה, תרבות והשכלה רחבה — היא שלטה בכמה שפות לועזיות והיתה בת־בית בספרויותיהן — בת נאמנה לעמה וקשורה לגורלו, פקחית ושנונה מאין כמוה, שחן של אצילות מיוחדת היה תמיד נסוך על פניה היפות והעדינות — היתה עושה רושם עז על כל אלה שהכירוה ובאו אתה במגע. היא האצילה הרבה מרוחה והשפיעה במידה רבה על עיצוב אופיו של בנה מכס — היו לה חוץ ממנו עוד בנים ובנות — שבגלל כשרונותיו הרבים, אשר נתגלו כבר בצעירותו, קראו לו כולם במשפחת וולף־סולובייצ'יק, וגם מחוץ המשפחה, בשם החיבה — "מאכסיק".

לאחר שגמר בהצטיינות את חוק־לימודיו בגימנסיה בקובנה, סיים מ. סולובייצ'יק את המחלקה להיסטוריה ולשונות המזרח באוניברסיטת פטרבורג, ואחר־כך השתלם בגרמניה. משחזר בסתיו 1918 לקובנה מרוסיה הבולשביסטית — והוא אז בן 35 שנה, כולו שופע רעננות ובריאות — יצאו לו כבר בתוך יהדות רוסיה מוניטין של פובליציסט והוגה־דעות ציוני ויהודי. הוא היה ממייסדי ועורכי כתבי־העת הציוניים ברוסית "ייברייס־קסאיה ז'יזן" (החיים היהודיים) ו"ראזסווייט" (השחר) ומחברם של כמה ספרים חשובים בתחום מדע המקרא, שאחדים מהם חיבר יחד עם ש.ז. רובשוב (כעת ז. שזר — נשיא מדינת ישראל), יבדל לחיים ארוכים. בהיותו ברוסיה חיבר והוציא גם את האטלס הגיאוגראפי וההיסטורי של ארץ־ישראל, שבזמנו תרם הרבה להפצת ידיעת הארץ בין הנוער היהודי המתלמד.

בזמן שובו של מ. סולובייצ'יק לקובנה עדיין היה קיים בליטא משטר הכיבוש הגרמני, אבל גרמניה של וילהלם השני עמדה כבר על סף תבוסתה הצבאית. בחלל העולם ניסרו סיסמאות שבישרו תמורות מהפכניות באירופה וכן בחיי העם היהודי. יהודי ליטא, שבזמן המלחמה ב־1915 הוגלו על־ידי השלטונות הרוסיים לרחבי רוסיה הפנימית, כחשודים באי־לויאליות ל"מולדתם", החלו אז לחזור משם לבתיהם ההרוסים והשדודים. גם הליטאים התכוננו לקראת הבאות והיה יסוד להניח שהעם הליטאי יקבל בקרוב עצמאות מדינית. והתעוררה אז בעיית מקומו ומעמדו של המיעוט היהודי בתוך המדינה החדשה שעמדה לקום.

עם שובו לקובנה זנק מ. סולובייצ'יק במלוא מרצו ולהטו לתוך הקלחת של פעילות ציבורית־פוליטית, ומראשית צעדיו בזירה זאת תפס בה את המקום הראשון והמכוון, המקום של עושה ומעשה, תוסס ומתסיס. כבר ביוני 1919 הוא נקרא לכהן כמיניסטר לענייני היהודים בממשלתו של מ. סלז'וויצ'יוס. בכהונה זו הוא שימש גם לאחר התמורות שחלו במשך הזמן בהרכבה האישי של הממשלה הליטאית — למעשה עד סתיו 1922, כאשר עבר ללונדון כדי לשמש שם כחבר ההנהלה הציונית העולמית, שאליה נבחר על־ידי הקונגרס הציוני הי"ב בקארלסבד ב־1921. בשנת 1920 הוא נבחר לפי הרשימה היהודית לחבר ה"סיים" המכונן הליטאי.

תקופת היותו של מ. סולובייצ'יק מיניסטר לענייני היהודים וחבר פעיל בממשלת ליטא, וכן חבר הסיים המכונן הליטאי, היתה בלי ספק מהתקופות הבולטות והמפוארות בחייו. תוך זמן קצר זה באו לידי גילוי עז כל תכונות נפשו וכל כשרונותיו הרבים, כאישיות בעלת שיעור־קומה ושאר־רוח במידה יוצאת מגדר הרגיל. הוא נעשה גם לאחד האנשים המרכזיים בעולם היהודי כולו. ראו בו כוכב עולה בשמי יהדות אירופה.

מ. סולובייצ'יק היה אישיות חזקה ועם זה מורכבת למדי, איש בעל מטען רוחני ונפשי עשיר ורבגוני וכן בעל מזג סוער, ששלוש הספירות היסודיות של החיים הנפשיים — האינטלקט, הרגש והרצון — היו אצלו מפותחות ביותר. היה בעל השכלה ותרבות נרחבת ושרשית, כללית ויהודית כאחת, בעל שכל חריף, נוקב ואנאליטי. היתה לו תמיד גישה ראציונאלית לכל הבעיות הסבוכות השונות, שנפל בחלקו להתמודד אתן,

אבל הראציונאליזם הבולט שלו היה תמיד מלווה אמוציו־נאליזם חריף, ששיווה צביון רגשי מיוחד לכל ישותו ולכל התגלויות אופיו. לשתי תכונותיו האמורות — האינטלקט והרגש — הצטרף אצל מ. סולובייצ׳יק כוח־רצון כביר ושאיפה לפעילות מתמדת. הוא היה ההיפך מן הטיפוס ההסתכ־לותי (קונטמפלאטיבי). הוא היה כולו התגלות של אקטיביות ודינאמיות. מרצו לא ידע גבול, וכוח העבודה שלו היה בלתי רגיל. 16—18 שעות עבודה ביום היו לגביו דבר רגיל ומובן מאליו. הוא לא נרתע מקשיים, ואפילו העצומים ביותר. רק הודות להתמדתו — אפשר לומר גם עקשנותו — וכוח העמידה על דרישותיו, השכיל להעביר את חוק הקהילות בממשלה הזמנית, שרוב חבריה התנגדו בהחלטיות קיצונית לעקרונותיו הבסיסיים של החוק: אחידות הקהילה, כלומר, קיום של קהילה יהודית אחת בלבד בכל מקום; השתייכות חובה של כל יהודי לקהילה במקום מגוריו; זכותו של ועד הקהילה להטיל על יהודי המקום מסים הנגבים כמו מסים ממשלתיים. רק הוא יכול היה, לאחר מערכה קשה ודרמאטית מאין כמוה, להניע את הסיים המכונן הליטאי, בעל הרוב הנוצרי־דמוקראטי, לקבל את שני הסעיפים של החוקה הליטאית שדנו בזכויות המיעוטים, סעיפים שאמנם היו רחוקים מאוד ממה שתבע בשם יהודי ליטא, בהסתמכו על הבטחותיהם והתחיבויותיהם הברורות של מנהיגי העם הליטאי, אך מכל מקום כללו את עיקרי הדברים של אוטו־נומיה לאומית־פרסונאלית. העובדה שבמרוצת הזמן התעלמו הליטאים כליל מתוכנם של שני הסעיפים האלה והפרו אותם באופן הגס ביותר — אין בה כדי לגרוע במאומה מחשיבותם בזמן קבלתם. רק אישיות חזקה ובעלת מעוף, כמו מ. סולו־בייצ׳יק, יכולה היתה לתת תנופה כה רבה למאבקם הקשה של יהודי ליטא על זכויות לאומיות ולמאמציהם הרבים להקמת בנין שלם של אוטונומיה לאומית בשביל עצמם. רק הודות לכך שמ. סולובייצ׳יק עמד בראש המאבק והמאמצים האלה, נעשה ענין האוטונומיה היהודית הלאומית בליטא* גם ענינה של היהדות העולמית המאורגנת. הדבר מצא את ביטויו המובהק בדברי הברכה אשר העסקן הפוליטי הדגול ל. מוצקין הביא לוועידת הקהילות היהודיות השניה בשנת 1922 בשם ההסתדרות הציונית העולמית, ועד המשלחות היהודיות שעל־יד ועידת השלום בפאריס וארגונים יהודיים עולמיים אחרים: ״חמישה עשר מיליון יהודים עוקבים אחרי מאבקכם והישגיכם ומביטים עליכם, יהודי ליטא, בגאון והערצה ושולחים לכם את עידודם וברכתם המלאה״.

כמו אצל כל האנשים מורכבי־האופי, היו גם באופיו של מ. סולובייצ׳יק סתירות מסויימות. לא תמיד שררה אצלו הרמוניה מלאה בין כל האספקטים הנפשיים שלו. השכליות שלו היתה לובשת לפרקים צורה של היפר־ראציונאליזם, האמוציונאליות — גולשת לרגישות מופרזת, והרצייה אף דוחפת אותו לעתים לאימפולסיביות, ואז היה אספקט אחד של אופיו דוחק הצדה לזמן מסויים את האספקטים האחרים. לא פעם שימש הדבר סיבה ורקע לתגובות, הכרעות וצעדים מצדו, שגרמו לו לעצמו, וגם לידידיו הנאמנים שהיו במחיצתו, צער לא קטן. כמו מכל איש בעל אופי בולט ובעל יצרים עזים אי־אפשר היה לצפות ממנו שיהיה גם בעל אופי קל.

הוא היה יהודי גאה במלוא מובן המלה, ללא שום שמץ של מנטאליות והלכי־רוח גלותיים. כנציג של מיעוט לאומי, שהיחס אליו מצד עם־הרוב מעולם לא היה טוב מדי — אם לדבר בלשון נקיה — הוא דיבר תמיד עם ראשי העם הליטאי לא בשפת תחנונים ובקשות, אלא בשפת תביעה ודרישה ודווקא דבר זה היה משפיע עליהם. לא תמיד השיג את מבוקשו או את כל מבוקשו. תכופות נאלץ, במאבקו עם גורמים פוליטיים ליטאיים שונים, לעשות ויתורים ניכרים ולהסתפק בהרבה פחות ממה שדרש, אבל מה שהשיג — ובזמנו לגמרי לא היו אלה דברים מבוטלים — השיג בדרך של כבוד, כבוד אישי וכבוד לאומי.

לא היו למ. סולובייצ׳יק חיים קלים בממשלה הליטאית, אשר מעולם לא חסרו בה אלמנטים אנטישמיים, גלויים או מוסווים, אבל בזכות אישיותו הבולטת וכשרונותיו הרבים — אף אחד מחברי הממשלה הליטאית לא יכול היה שלא להעריך אותו ולא להתחשב בו ובדבריו. כחבר הממשלה הוא לא הסתפק בהגנה על זכויותיו של המיעוט היהודי בלבד, אלא נטל חלק פעיל וניכר למדי בכל עבודת הממשלה ובמיוחד במערכתה הקשה בזירה הבין־לאומית להכרת העיר וילנה כעיר בירתה של ליטא. הוא גם השתתף באופן פעיל במשלחת, שהסיים הליטאי המכונן שיגר לחוץ־לארץ במהלך המערכה הזאת ושהופיעה לפני הימאנס, המתווך בין ליטא לפולין מטעם חבר־הלאומים, וגם לפני האפיפיור. בתביעה ובמערכה לאיחוד חבל וילנה עם ליטא העצמאית ראה מ. סולובייצ׳יק אחד הגילויים הבולטים ביותר של זהות האינטרס החיוני של יהדות וילנה ויהדות ליטא עם זה של מדינת ליטא והעם הליטאי. גם בסיים המכונן תפס מ. סולו־בייצ׳יק עמדה מכובדת למדי. תוך זמן קצר יחסית נעשתה השפה הליטאית שגורה בפיו ובשפה זו היה, ללא שום קשיים, נושא את נאומיו שעמדו תמיד על רמה גבוהה מאוד.

היה לו למ. סולובייצ׳יק קסם אישי רב, וזה היה בא לידי גילוי במיוחד בהופעותיו הפומביות לפני קהל וכן בשיחות הרעים הבלתי־פורמליות עם ידידים קרובים לדעה וגם עם יריבים. תרמו לכך הרבה מתכונותיו: חיצוניותו המושכת, קלסתר פניו הקורנות, הליכותיו של איש בעל תרבות עמוקה, שפתו העסיסית והשנונה, הברקותיו הקולעות, שלל מחשבותיו המקוריות ועומק רעיונותיו הנועזים. אין תימה שנעשה אישיות פופולארית ונערצה בקרב ציבור יהודי ליטא. היו לו, כמובן, גם מתנגדים, אבל לא היו לו אויבים.

השקפותיו הכלליות של מ. סולובייצ׳יק היו מתקדמות ודמוק־ראטיות. ה״אני מאמין״ היהודי שלו היה כולו מושתת על הרעיון של קיום ממשי של יהדות עולמית, הן בזמן והן בשטח, כלומר, שקיימת רציפות היסטורית בחיי העם היהודי העולמי ושגורלו של כל חלק ממנו קשור קשר אמיץ בגורלם של חלקיו האחרים ושל העם כולו. ״מבחינה אידיאולוגית אנו נשענים על היהדות העולמית. מוטלת עלינו שליחות של 45 דורות ומזה אנו שואבים את כל הפאתוס בעבודתנו״ — זאת היתה אחת מסיסמאותיו הראשיות. הארגון היהודי הלאומי צריך להקיף את כל היהודים בלי הבדל בהשקפותיהם, כי יחס העולם הלא־יהודי ליהודים מבודד אותנו ומחייב סולידאריות

* ר׳ בכרך זה מאמרו של ל. גרפונקל: מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות.

יהודית. "איננו רוצים רק ביהודים של "מאה אחוז" ("הונדערט־פראצענטיגע אידן") — כמו שרצתה האורתודוכסיה היהודית הקיצונית לפי נוסח פראנקפורט — אלא רוצים ב"מאה אחוז" של היהודים" — במלים אלה הוא הביע בוועידת הקהילות השניה את כל תמצית תפיסת עולמו הלאומית. בעבודת ההווה, במאבק ופעולה למען זכויות לאומיות בגולה — לזה הקדיש בליטא את כוחותיו וכשרונותיו — לא זו בלבד שלא ראה ניגוד כלשהו לפעולה הציונית, אלא, להיפך, הוא ראה בשתי הפעולות האלה שני צדדים של אותה מטבע, שאי־אפשר להפריד ביניהן והן קשורות אורגאנית וגם מפרות אחת את השניה. את הרעיון הזה הוא המחיש בדבריו: "האמת שלנו היא האמת של היהדות הבאה לתחייה הן בארץ־ישראל והן בגולה".

פרישתו של מ. סולובייצ'יק בשנת 1922 מכהונת המיניסטר לענייני היהודים, עקב עברו ללונדון כחבר ההנהלה הציונית העולמית — נתקבלה על־ידי כלל הציבור היהודי בליטא בצער רב ודאגה קשה. כבר אז נראו באופק סימנים בולטים של מגמת המפלגה הליטאית השלטת, הנוצרים־דמוקראטים, לחסל את כל הארגון של השלטון הלאומי היהודי — את משרת המיניסטר לענייני היהודים, את ה"נאציונאל־ראט" (המועצה הלאומית) ואת הקהילות — שהוקם בימי מ. סולובייצ'יק ובמאבקו הבלתי נלאה. כולם הרגישו והבינו, שפרישתו תגרום להחלשה גדולה מאוד של חזית לוחמי האוטונומיה. השתלשלות הענינים בליטא הצדיקה את החששות הללו במידה גדולה יותר מאשר אפשר היה אז לשער.

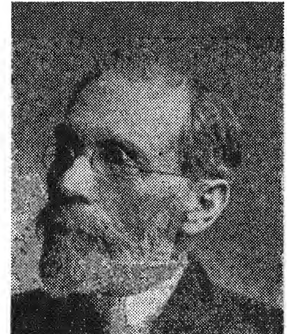
האם אפשר היום לומר, שאלמלא עזב מ. סולובייצ'יק בזמנו את ליטא והמשיך בכוחותיו וכשרונותיו הרבים לעמוד בראש המערכה הקשה על זכויותיהם הלאומיות של יהודי ליטא — כלפי חוץ וגם כלפי פנים — היה הארגון הלאומי היהודי בליטא, על מוסדותיו השונים, נשאר שלם על תילו, על כל פנים כל זמן שהמשטר הפוליטי בליטא היה מבוסס על יסודות "פארלמנטאריים־דמוקראטיים"? התשובה על שאלה זו יכולה להיות רק שלילית. מאחורי כל הגורמים שקבעו את פניה הפוליטיים של ליטא מאמצע שנות העשרים עד קץ עצמאותה של ליטא, עמדו כוחות ומגמות, שגם אישיות חזקה, כמו מ. סולובייצ'יק, לא היתה יכולה לעמוד נגדם בפרץ. אולם יש יסוד להניח, שאילו היה מ. סולובייצ'יק נשאר על משמרתו בליטא, הרי השתלשלות הענינים בשטח היחסים בין הרוב הליטאי והמיעוט הליטאי — כל עוד לא הוצפה ליטא סופית גל עכור של לאומניות פאשיסטית ואנטישמית — היתה בכל זאת מקבלת צורה אחרת מאשר קיבלה למעשה.

עם עזיבתו של מ. סולובייצ'יק את ליטא, החלה גם בחייו תקופה קשה, שהביאה לו לא מעט אשליות ואכזבות מרות, וכן סבל אישי ורוגז רב. בשל חילוקי־דעות קשים עם ד"ר ח. ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית דאז, נאלץ מ. סולובייצ'יק, אחרי קרוב לשנה וחצי של עבודה בהנהלה הציונית, לפרוש ממנה. אחרי זמן־מה הוא עבר מלונדון לברלין וחידש את עבודתו המדעית. הוא היה שם אחד ממייסדי המפעל הגדול — ה"אנציקלופדיה יודאיקה", וערך בה את המדור של "מדע התנ"ך". בתקופת פעילותו הברלינית, שהיתה כנראה הפוריה בחייו, שיתף מ. סולובייצ'יק פעולה עם הקבוצה הראדי־קאלית במאבקה נגד תכניתו של ויצמן להרחיב את הסוכנות. השלטון הנאצי שם קץ לכל וכמובן גם להמשך ההוצאה של ה"אנציקלופדיה יודאיקה". מ. סולובייצ'יק נשאר אז נעדר כל ומטה לחמו נשבר כליל.

בשנת 1933 עלה ארצה ואז החל הפרק האחרון בחייו, הפרק הקשה והמעציב ביותר. עם כל המוזר שבדבר, הרי דווקא בארץ לא עמדו לו כשרונותיו הגדולים ותכונותיו הנפשיות ודרכו כאן היתה רצופה חתחתים. הוא תפס כאן עמדות אחראיות שונות, אך כמעט בכל צעדיו בארץ לא מצא סיפוק מלא, וזאת אולי הסיבה לכך שבמרוצת פעילותו בארץ בתקופות שונות הוא עבר מפעולה אחת לאחרת. פעולתו האחרונה בתקופת המדינה — הוא הסב אז את שם משפחתו מסולובייצ'יק לסוליאלי — היתה כמנהל מערכת השידורים ברדיו ואף שם נפלו בחלקו יסורים רבים עד שנאלץ לעזוב גם עבודה זו. הוא התנסה בארץ גם בחוויות אישיות קשות מאוד, שעוד הגבירו את סבלותיו. במשך הזמן התחיל להתבודד יותר ויותר, ובתקופת חייו האחרונה התרחק לגמרי מכל ידידיו ומכריו ועמד מחוץ לכל פעולה ציונית או ציבורית. היו לו תכניות שונות לחזור לעבודה מדעית, אבל כבר ארב לו המוות. הוא לקה במחלה ממארת ששמה קץ לחייו הסוערים. למנוחת עולמים ליווה אותו רק קומץ של ידידיו מ"הימים ההם", מהם ששיתפו אתו פעולה בליטא בימי זוהרו.

כזה היה מכס סולובייצ'יק־סוליאלי. הוא היה יהודי גדול וציוני גדול וכגודל אישיותו כן גדולה היתה הטראגדיה של חייו האישיים והציבוריים.

שמשון רוזנבוים

איש רזה, בעל קומה בינונית, פנים צנומים, סנטר חד עטור זקנקן קצר; זוג עיניים, השופעות חכמה והומור שובבני — זוהי דמותו של שמשון רוזנבוים, ממנהיגיה ודבריה של יהדות ליטא. הלמדן המופלג, אשר כל הבא עמו במגע היה תוהה, איך מכיל גוף צנום זה כל־כך הרבה ידע אנציקלופדי בתחומי התורה והמדע.

זכיתי לעקוב אחרי פעלו של רוזנבוים עוד מימי מלחמת־העולם הראשונה בווילנה. כבר אז, כשהיה בן חמישים ומעלה, נצמד אליו התואר "הזקן". דומה שגרמה לכך העובדה, שמחוץ לעסקנותו הפוריה, הציונית והציבורית, היה מרבה בשיחות־חולין עם צעירים ובהרצאות על נושאים שונים, גם מחוץ למסגרת מקצועו כמשפטן מפורסם.

גם כנואם וכמרצה הוא לא היה משתמש באפקטים מליציים והיה בראש ובראשונה איש־שיחה, היה מתבל דבריו בבדיחות עממיות, בהומור מבריק ובלגלוג עוקצני, ובדברי פולמוס — ואוי למי שהתנסה בחיצי עוקצנותו החריפה!

בווילנה ה"משוחררת"

כיום עלול הדבר להישמע כצחוק צורם, אם מישהו יאמר לנו, כי בשנת 1915 קיבלו יהודי וילנה את הכובשים הגרמנים כ"משחררים" ממשטר הרדיפות הצארי. אך דור דור וצורריו, וכאשר ביום הכיפורים הופיעו בחוצות וילנה הכובשים הגרמנים ראו בזה היהודים מעין "גאולה", "פעמי משיח"...

הציונים נשמו לרווחה, ובאחד מימי חג־הסוכות התכנסה בבית פרטי, זו הפעם הראשונה, בלי רשיון, ישיבה של מנהיגים ציונים, שדנו בהרחבה על המצב בציונות ועל ארץ־ישראל, והושמעו חששות שונים לגבי עתידה של ארץ־ישראל יהודית. אמר האחד: "הרי רואים אנו שאין ערך למדינות קטנות. הנה, ראו מה שקרה לבלגיה". ענה לו רוזנבוים בחיוך קל: "האינכם רואים, כי הכוח שכבש את בלגיה הקטנה, מחץ ממזרח גם את רוסיה האדירה וממערב את צרפת, האדירה לא פחות, והרי עוד ידו נטויה"...

פסימיסט אחד שאל: "ומה יהיה על בעיית הערבים?"

ענה לו רוזנבוים מניה וביה: "ההבדל בין מצבנו בין האומות למצבנו, שישרור אי"ה בארץ־ישראל, הוא פשוט מאוד: בכל מקום יש לנו בעיית־היהודים ושם תהיה לנו בעיית־הערבים"...

אולם המילתא דבדיחותא מעולם לא היתה עיקר לתורתו, אלא מעין תבלין להחדרת רעיונותיו. וילנה, בימי הכיבוש הגרמני, היתה כמרקחה בתחום הרעיוני, אף כי רבים הגיעו עד כדי רעב. כל התנועות לסוגיהן, שדוכאו כל־כך בימי הממשל הצאריסטי, כאילו כנפיים צמחו להן והתעוררו לפעילות, למאבקים. הליטאים, שלא נפל בגורלם לנדוד למרחקים כדי לגאול את ארצם, שאדמתם היתה מתחת לרגליהם, התחילו אף הם נאבקים על חירותם, על עצמאותם.

שמשון רוזנבוים היה שקוע ראשו ורובו בקלחת העסקנות הציבורית. היהודית וגם הליטאית. עד שהגיע לדרגתה הרמה כאיש הצמרת בליטא העצמאית. אך נחזור לראשית צמיחתו.

עילוי, משכיל, מנהיג ציוני

כאשר למד הילד שימע'לה ב"חדר" בעיר מולדתו פינסק, ניבאו לו גדולות ונצורות. היה לו "מוח פתוח". כאשר התחיל הרבי ללמדו "אלף־בית" הוא הפתיע את הרבי ואת חבריו לכיתה בקראו קריאה רהוטה פרק שלם בתפילת שחרית, תוך הבנת פירוש המילות. שמשון היה ילד שובב, שהיה מעורר רעמי צחוק ב"הצגותיו", בחיקוייו את חשובי העיר ובפיקחותו, אבל עם זה היה תאב־דעת.

התקדמותו של הילד בתורה היתה מהירה ומפליאה. בגיל תשע כבר למד תלמוד וגם מצא זמן ללימודי־חול. הוא חלם על לימוד בישיבת וולוז'ין המפורסמת. כאשר ר' נפתלי־צבי־יהודה ברלין (הנצי"ב), ראש ישיבת וולוז'ין, ביקר בפינסק בשנת 1871, הוא השמיע דרשה, שהקסימה את הקהל. שמשון, שהיה אז בן 12 ונראה כבן 9, לבש עוז ובא אל מלונו של ר' צבי־יהודה והודיע שהוא רוצה לראותו ולשמוע מפיו דברי תורה. ר' צבי־יהודה הבחין מיד שיש משהו מיוחד בילד זה והשמיע לפניו הסבר בהלכה בשמחו להיווכח שהילד הבין יפה את הדברים.

מיד אחרי בר־מצווה החליט שמשון רוזנבוים לנסוע ללמוד דווקא בישיבת וולוז'ין. הוא הצטייד בהמלצת הגאון ר' דוד פרידמן, המפורסם בשמו "ר' דויד'ל קארלינער" (סבם של האחים ד"ר שמואל אלישיב ז"ל וייבדלו לחיים המחנך מרדכי אלישיב ויוסף פרידמן). בהמלצה זו פנה הנער רוזנבוים אל הרב המשגיח של ישיבת וולוז'ין ואחרי שיחה קצרה בדברי תורה הציגו המשגיח לפני הנצי"ב כנער־פלא. הוא היחיד שנתקבל לישיבה בגיל זה, ומיד נתפרסם כ"עילוי מפינסק". הוקצבו לו 90 קופיקות לשבוע, ואילו ההקצבה הגבוהה ביותר לבחור, הלמדן הגדול ביותר בישיבה, היתה 60 קופיקות...

שמשון רוזנבוים "בלע" מסכת אחר מסכת והיה בקי בש"ס ופוסקים. אולם היה לו מוח ביקורתי חריף והיה בעל דעות משלו, וכך הגיע היום והוא החל "לקצץ בנטיעות". בעוד בני־ישיבה אחרים שנתפקרו פנו עורף לרבנים וראו בהם "מורדי־אור" נשמר אצל רוזנבוים רגש כבוד והערצה לגדולי התורה, שאותם הוא מתאר בזכרונותיו (שפירסם ב"הד ליטא" ב־1924) כישרים ומכובדים יותר ממשמיציהם סופרי ההשכלה.

רוזנבוים אינו מזכיר בזכרונותיו בן כמה היה כשעזב את הישיבה, קיבל תעודת בגרות, נתקבל לפאקולטה למשפטים באוניברסיטת וינה וסיים את חוק לימודיו באוניברסיטת

אודיסה והיה לעורך־דין מקצועי. ידוע רק שבאודיסה הצטרף לחוגי חיבת־ציון ומאז ועד הציונות הפוליטית של הרצל היה לאישיות מרכזית בפעילות הציונית. הוא התיישב במינסק, שם יצאו לו מוניטין כעורך־דין מזהיר. אך את עסקנותו הציונית העמיד במקום הראשון. הוא יכול היה להתעשר מפעילותו כמשפטן, אבל לא היה לו כל יחס לכסף, שזרם בקלות אליו וממנו.

בקלחת הפעילות הציונית

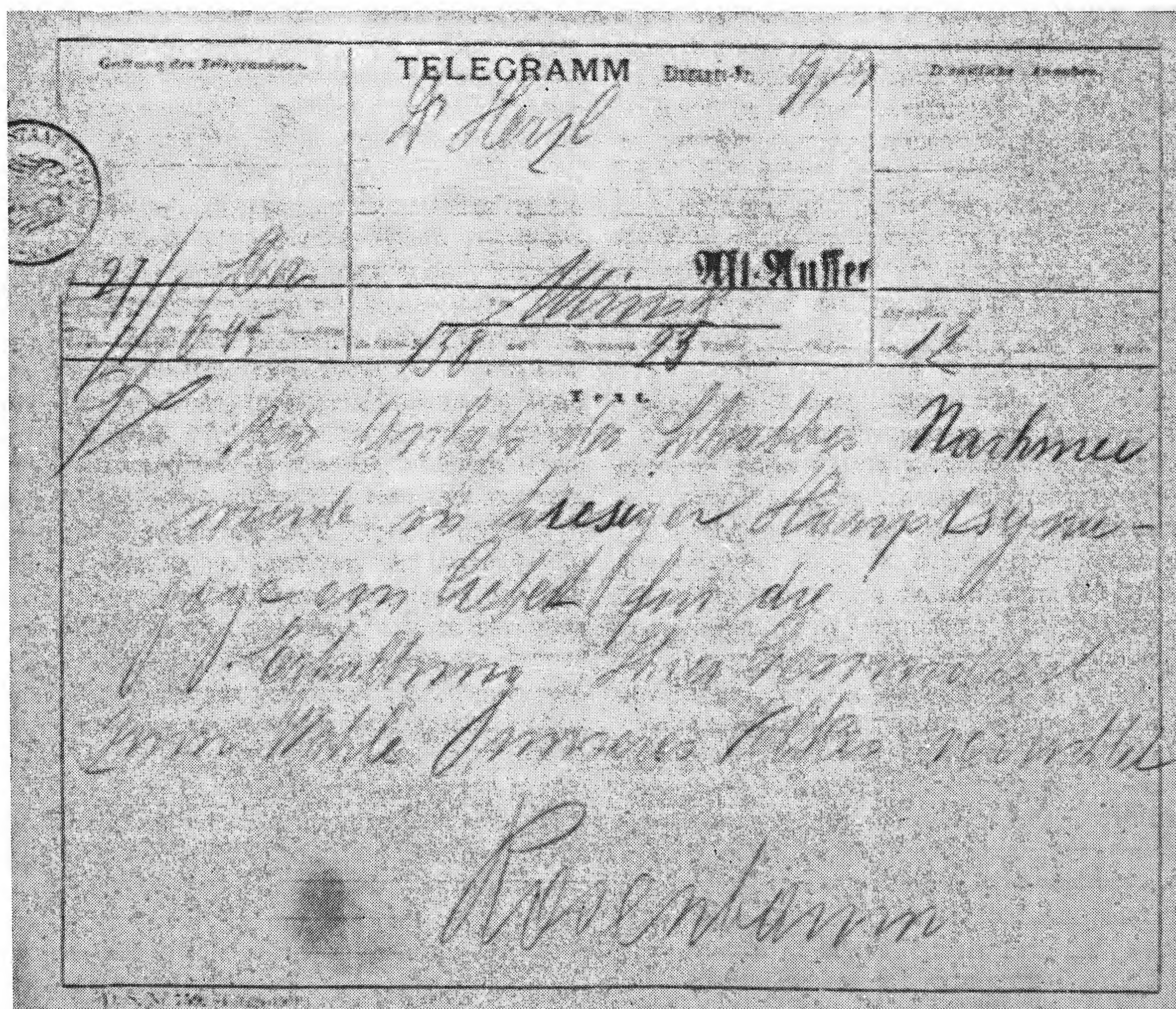
לציוני רוסיה הערים והתוססים היה המעבר מחיבת־ציון לציונות הפוליטית טבעי ביותר, והם נענו בהתלהבות לקריאתו של חוזה המדינה היהודית ד״ר תיאודור הרצל. שמשון רוזנבוים היה אחד הראשונים שהצטרפו לרעיונו של הרצל. הוא השתתף בקונגרס הציוני הראשון ובקונגרסים רבים אחריו. אך גם בשטח זה לא הלך העסקן הציוני רוזנבוים בעיניים עצומות אחרי המנהיג הנערץ. גם כאן פעלו אישיותו ומחשבתו העצמית.

לקראת הקונגרס הציוני השלישי הוא עמד בראש קבוצה ״רוסית״, אשר היתה באופוזיציה לד״ר הרצל, שלדברי האופוזיציונרים היה מחליט על דעת עצמו בדברים העומדים ברומו של עולם הציונות בלי להיוועץ בחברי הוועד הפועל בארצות השונות. הם טענו, שהוא נוהג באורח בלתי דמוקראטי בענייני אוצר התיישבות היהודים וכי הוא מכריז הכרזות אופטימיות, שנראו בעיניהם פזיזות מדי.

כן התנגדו צעירי רוסיה הדמוקראטים לנטייתו של הרצל להוריד מסדר־היום של הקונגרס את סעיף התרבות, שטמן בחובו סלע־מחלוקת עם הדתיים, מחלוקת שד״ר הרצל גמר אומר למנוע אותה בכל מחיר. ואכן, על אף התנגדות ה״רוסים״ לא הכניס הרצל את סעיף התרבות לסדר־היום.

בקונגרס הציוני הרביעי, שהתכנס בלונדון באוגוסט 1900, נבחרה ועדת־תרבות, שבה היה שמשון רוזנבוים חבר לצידם של ד״ר ח. וייצמן, נ. סוקולוב, ל. מוצקין וד״ר שמריהו לוין.

בשנת 1902 התקיימה במינסק ועידת ציוני רוסיה וליו״ר הועידה נבחר ד״ר י. צ׳לנוב, ולסגניו — מ. אוסישקין ושמשון רוזנבוים. באותה שנה, לכבוד שבת־נחמו, הריץ שמשון רוזנבוים מברק ברכה לד״ר הרצל (ראה תצלום).

TELEGRAMM

Dr Herzl

Rosenbaum

דואר וינה, לכתובתו של ד״ר הרצל. שבת נחמו תרס״ב, 1902. ממינסק. בהזדמנות של שבת נחמו נערכה בבית־הכנסת הראשי כאן תפילה לשלומך ולבריאותך, לטובת עמנו. רוזנבוים.

משנת 1903 ואילך שימש רוזנבוים מורשה של ההסתדרות הציונית העולמית לכל חבל מינסק. בשנת 1905, אחרי הפוגרומים ברוסיה, הוטל על שמשון רוזנבוים לבקר בכמה ערים, שבהן התחוללו הפוגרומים. הוא ערך את הסיור והגיש דין־וחשבון על המצב וכן קיבל על עצמו להושיט עזרה משפטית בכל מקום שתידרש.

בינואר 1906 התקיימו ברוסיה הבחירות לדומה הממלכתית הראשונה. נבחרו שנים־עשר יהודים ובכללם שמשון רוזנבוים. אחרי שפיזר הצאר את הדומה באותה שנה, נתכנסו בעיר ויבורג (פינלאנד) רבים מצירי הדומה לשעבר ופירסמו כרוז מחאה נגד פיזורה. חותמי הכרוז — ורוזנבוים בכללם — קראו לאוכלוסיה לחדול לשלם מסים ולא לשלוח את הבנים לצבא הצארי. חותמי הכרוז נידונו למאסר שלושה חודשים ונשללה מהם הזכות להיבחר לדומות הבאות.

תחילה היה יחסם של השלטונות הרוסיים לתנועה הציונית פחות או יותר "סביל", אבל יחס זה קיבל צביון עויין עם גבור כוחות הריאקציה אחרי דיכוי מהפכת־הנפל של שנת 1905. החלה אז פעילות ציונית במחתרת, שבה נטל רוזנבוים חלק גדול, והיא נמשכה עד למהפכת פברואר 1917. אולם אז כבר היה רוזנבוים בווילנה ושם ניהל פעילות מוגברת בתחום הציונות ובעיקר בתחום הציבוריות היהודית והליטאית.

קונגרס אוגאנדה

אי־אפשר לסיים את הפרשה המתומצתת ביותר על רוזנבוים הציוני בלי לספר על סיום הקונגרס השישי — קונגרס אוגאנדה, שאותו מתאר רוזנבוים ב"הד ליטא" משנת 1924 תחת הכותרת "אפיזודה".

היה זה קונגרס סוער — הראשון שהרצל נבחר בו לא פה אחד. בבחירות לוועד הפועל התחרו ביניהם מטעם נציגי רוסיה הרב יצחק־יעקב ריינס, מנהיג ה"מזרחי", ושמשון רוזנבוים. בכינוס ציוני רוסיה קיבל הרב ריינס קול אחד ורוזנבוים — 101 קולות. ד"ר מרמורק, יושב ראש הוועדה המתמדת, לא התחשב בהחלטת ציוני רוסיה ואמר כי הוועדה המתמדת היא הקובעת והוא החליט לצרף לוועד הפועל לא את רוזנבוים, אלא את הרב ריינס, כדי שבוועד הפועל יהיה, מלבד הרב שמואל־יעקב רבינוביץ מספוצ'קין, עוד ציוני חרד אחד. צירי הקונגרס מרוסיה נעלבו מאוד, כי רוזנבוים היה ממתנגדי "אוגאנדה", ניהל את כל ישיבותיהם של הצירים מרוסיה וגם אותה ישיבה, שבה לא זכה הרצל — זו הפעם הראשונה — למחיאות־כפיים, ואילו הרב ריינס הצביע בעד "אוגאנדה".

קמה מהומה גדולה, כאילו בבחירה זו היתה נחרצת השאלה: אוגאנדה או ארץ־ישראל. יושב־ראש הישיבה של הקונגרס, הד"ר בודנהיימר, לא הצליח בשום פנים להשליט סדר. רוזנבוים רצה להכריז שהוא מסיר את מועמדותו, אבל ציוני גרמניה, שאף הם היו לצידו, לא נתנו לו לעשות זאת. היה קרוב לכניסת השבת והיתה סכנה שהקונגרס יינעל בלי לבחור בוועד הפועל. ומספר רוזנבוים:

"...וברגע זה הופיע ד"ר הרצל. על רגל אחת הוא חוקר מה קרה. במהירות הבזק הוא תופס את כל רצינותו של המצב ויחד עם זה הוא גם משיג שאין תקנה למצב בלתי אם הקאנדידאטורה של הרב ריינס (שהיתה, אגב, חביבה עליו יותר משלי) תוסר מעל הפרק. הוא תיכף לוקח את הנהלת הקונגרס לידו, מתייצב על הבימה בכל הודו והדרו, סוקר את האסיפה במבט מקסים באמת, בעיניו הגדולות והנפלאות, דופק שלוש פעמים בפטישו על השולחן — והפטיש בידו דופק לגמרי אחרת — ותיכף השתררה מנוחה באולם. אז הוא פונה אל הצירים בפקודה לשבת איש איש על מקומו. ישב גם הרצל ובתנועת־חן מצויינת פנה אל הקונגרס ואמר בנחת: עד כמה שאני מבין את הענין ישנן שתי הצעות — האחת של ההסתדרות הארצית הרוסית והשניה של הוועדה המתמדת. אנחנו נצביע על שתי ההצעות גם יחד והקונגרס יחליט בהן (מחיאות־כפיים וקובלנות בקרב הצירים), אבל הרי אין אתם יודעים עדיין מה אני רוצה לומר (מנוחה). בראשונה נצביע על הרשימה בכללה, בלי שני המתחרים. מי בעד הרשימה בכללה ירים את ידו (הרשימה נתקבלה פה אחד). עכשיו נצביע על שתי הקאנדידאטורות המתחרות: בראשונה נצביע על ההצעה של ההסתדרות הארצית הרוסית. אני פונה לציונים שאינם מרוסיה ואני אומר להם: הואיל ושאלה זו היא פנימית, ארצית, אפשר שהם יסכימו לי, שפתרונה של זו צריך להיות מסור לציונים הרוסיים בלבד, אולם רשאים הם להצביע כחפצם. ובכן, איפוא, מי בעד הקאנדידאטורה של ה' רוזנבוים? מי נגדה? מר רוזנבוים נבחר פה אחד (מחיאות־כפיים). בזה אני מודיע, כי הקאנדידאטורה של הרב ריינס בטלה מאליה (מחיאות־כפיים רועשות. ד"ר מרמורק מלמל: אני מסיר את הצעתי מעל הפרק...) ואז נשא הרצל את הכי יפה והכי מחוכם מנאומי הנעילה שלו. הקהל מתפזר במצב־רוח מרומם תוך שירת "התקווה" ואיש לא העלה על דעתו, ואיש לא חשד, כי נאום זה האחרון הוא להרצל בקונגרס הציוני. זכרונו לברכה!"

במאבק על עצמאות ליטא

שמשון רוזנבוים לא היה אמנם בן ארץ ליטא, אבל הוא ראה ברכה ליהדות ולציונות אם על חרבות רוסיה הצארית תקום מדינת ליטא עצמאית ודמוקראטית, בת מיעוט יהודי גדול, שייהנה מזכויות לאומיות, מאוטונומיה לאומית, מוכרת על־ידי המדינה.

המאבק הליטאי על השגת העצמאות התנהל בימי מלחמת־העולם הראשונה בבירת המדינה הקטנה, וילנה. האוריינטאציה של הליטאים היתה תחילה על מדינה אשר תהיה קשורה בגרמניה, שאז לא היה ספק בנצחונה. שום צעד לא עשו בלי רשות הגרמנים. אולם בשנת 1918 כבר היה ברור, שגרמניה לא תנצח במלחמה, ולכן העזו הליטאים להכריז על עצמאותם ובנובמבר הוקמה הממשלה הליטאית הראשונה בראשותו של א. וולדמאראס. ממשלה זו החזיקה מעמד זמן קצר מאוד ובמקומה באה הממשלה הליטאית השניה, בראשותו של סלז'וויצ'יוס, ובה נתמנה רוזנבוים לסגן מיניסטר החוץ.

אחרי שהפולנים כבשו בתחילת ינואר 1919 את וילנה, עברה הממשלה הליטאית לקובנה. רוזנבוים, כסגן מיניסטר החוץ, יצא אז בתור חבר המשלחת הליטאית לוועידת־השלום בוורסייל. בחודש יולי 1920 הוא יצא למוסקבה כחבר המשלחת הליטאית למשא ומתן על חוזה־השלום עם רוסיה, שנחתם ב־12 ביולי.

היחסים עם המיעוט הגדול ביותר במדינה, המיעוט היהודי, היו בראשית תקומתה של ליטא ממש אידיליים: היתה אוטונומיה יהודית מעוגנת בחוקת המדינה, עם מיניסטר לענייני היהודים, עם קהילות יהודיות, מוכרות על־ידי החוק, בעלות סמכות נרחבת וזכות להטיל מסים על התושבים היהודיים, שהיו נגבים כמסים ממשלתיים, עם "נאציונאל־ראט" יהודי ובתי־ספר לילדי ישראל, ששפת ההוראה בהם היתה עברית או אידיש ושרוב תקציבם כוסה על־ידי הממשלה. אולם התקופה ה"רומאנטית" חלפה חיש מהר ובשנת 1924 חיסלו הליטאים את כל מוסדות האוטונומיה היהודית (פרט לרשת בתי־הספר של היהודים).

כבר מראשית חייה העצמאיים של המדינה החלו הליטאים, צעד אחרי צעד, להצר את זכויות היהודים. בסיים (הפרלמנט) המכונן, שנבחר ב־15 באפריל 1920, היו שישה יהודים. אך אחרי הבחירות לסיים הרגיל הראשון נתנה ועדת־הבחירות העליונה פירוש מסולף לסעיף 76 מחוק הבחירות, אשר שלל מן הסיעות הקטנות ייצוג הוגן בסיים, וכך נבחרו לסיים רק שלושה יהודים, במקום שישה שצריכים היו להיבחר לפי מספר הקולות.

נשיא הוועד הארצי של יהודי ליטא, שמשון רוזנבוים, אשר בשל הפירוש האמור לא נבחר לסיים הרגיל הראשון, גרם לשליטים הנוצרים־הדמוקראטים כאב־ראש לא קטן. ביוזמתו נשלח תוכן הסעיף האמור, בתרגום לצרפתית ובלי כל הערות, לכמה משפטנים, מן המפורסמים ביותר בעולם, בבקשה שיביעו את דעתם על פירוש הסעיף. כל התשובות היו אחידות, בניגוד גמור לפירוש שנתנה ועדת־הבחירות הליטאית. דבר זה הכאיב לליטאים, שהיו אז עדיין רגישים ל"מה יאמרו הגויים" המערביים. על במת הסיים עלה אז אחד הצירים הנוצרים־הדמוקראטים, א. טומאֶנאס, ואמר תוך רמז שקוף מאוד לש. רוזנבוים: "איש אשר נולד בפינסק, חי ועבד במינסק, שיגר חוזר למשפטנים בג'נבה, בפאריס ובלונדון, וביקש ממרחקים פירוש לחוק הבחירות שלנו..."

אולם אם חשב א. טומאֶנאס, כי הצליח לפגוע ברוזנבוים, הוא טעה טעות מרה. הוא טרם טעם עד אז את מלוא עוקצו של הסארקאזם הרוזנבוימי...

בוקר אחד הזמינני רוזנבוים אליו הביתה והכתיב לי מכתב למערכת עתון ליטאי (דומני "לייטובוס ז'יניוס" האופוזיציוני) בערך כדלהלן:

"אינני חבר הסיים בגלל הסעיף "המהולל ההוא" ומר טומאֶנאס גילה גבורה, כשירה את חיציו הקהים לעבר יריב נעדר. אך זאת נשאיר לרגש האבירות שלו. ברצוני רק להתגונן בפני האשמה של התפרצות איש ז ר לתוך העניינים הליטאיים... בכל הענווה עלי להודיע לאדון טומאֶנאס, כי את אזרחותי הליטאית רכשתי לא בפינסק ולא במינסק, אלא בווילנה, בפאריס, בוורסייל ובמוסקבה. עתה, הבה ונראה איך הגיע האדון טומאֶנאס לאזרחותו הליטאית, הווה אומר בזה, שהטריח את עצמו להיוולד בליטא — טירחה, לפי דעתי הצנועה, לא גדולה ביותר..."

חברי סיעות המיעוטים הלאומיים החרימו את ישיבות הסיים, אבל הופיעו כולם לישיבת הסיים כדי להצביע יחד עם כל סיעות השמאל נגד הממשלה החדשה והיא הופלה. הסיים פוזר ולקראת הבחירות לסיים הרגיל השני ארגנו היהודים בלוק טכני של כל המיעוטים, כדי להתגבר על־ידי כך על הפירוש המסלף של ועדת־הבחירות העליונה. רוזנבוים, בתור נשיא ה"נאציונאל־ראט" היהודי, פנה אז בקול־קורא אל האוכלוסיה היהודית, שבו הסביר את הסיבות ליצירת "גוש המיעוטים" ודרש מהיהודים להשתתף באורח פעיל ביותר בבחירות.

ואכן, בבחירות לסיים הרגיל השני קיבלו היהודים שבעה מושבים — ארבעה יותר משהיו להם בסיים הרגיל הראשון, ואף במושב אחד יותר משהיו להם בסיים המכונן.

המאבק לאוטונומיה — פריחה ודעיכה

המאבק לאוטונומיה היהודית, אשר שמשון רוזנבוים, לצד אישים גדולים אחרים, היה קברניטה, היה אחד השלבים המסעירים ביותר בפרשת חייו עתירי המעש. להלן מספר אפיזודות אופייניות מפרשה זו, כפי שנחרתו בזכרוני:

מושב מליאת ה"נאציונאל־ראט". היה זה בראשית שנת 1921. באולם הגדול של הבנין ברחוב טולסטוי, בו שכנו לשכת המיניסטריון לענייני היהודים וה"נאציונאל־ראט", התכנסו מנהיגים יהודים מכל רחבי ליטא למושב המליאה. בראש המושב ישב הנשיא שמשון רוזנבוים. ליד שולחן קטן מן הצד ישב ד"ר סולובייצ'יק, המיניסטר לענייני היהודים. באוויר כאילו ריחפה השאלה: מי גדול ממי — נשיא ה"נאציונאל־ראט" או המיניסטר לענייני היהודים? ואמנם, בין שני האישים הורגשה מתיחות מסויימת. איני זוכר איזו דרישה אולטימאטיבית הציג רוזנבוים למליאה, אבל זכור לי הביטוי: "אתם העינקתם לי את הכבוד הגדול ביותר כשבחרתם בי לנשיא ה"נאציונאל־ראט" של יהודי ליטא. את הכבוד הזה אני שם לרגליכם אם לא תמלאו דרישתי זו"... מישהו העיר בשעת מעשה שהעיקר לא היתה הדרישה ומילוייה, אלא ההדגשה על ה כ ב ו ד ה ג ד ו ל ב י ו ת ר...

באולם היו עובדי לשכת המיניסטריון לענייני היהודים ועובדי ה"נאציונאל־ראט". עובדי לשכת המיניסטריון קיבלו משכורת ממשלתית, שהיתה הרבה יותר נמוכה ממשכורת עובדי ה"נאציונאל־ראט" ששולמה מכספי יהדות אמריקה (מעין ההבדל בין משכורות עובדי הממשלה כאן לבין אלה של עובדי הסוכנות). ד"ר סולובייצ'יק דרש שתיווצר "קרן־השוואה", שתשלים את החסר לעובדי לשכת המיניסטר לעומת עובדי ה"נאציונאל־ראט". בזאת הוא הצליח לשמחתנו (כותב שורות אלה היה עובד לשכת המיניסטר). פתאום התרתחנו על לייב גרפונקל, שאמר (איני זוכר באיזה הקשר): "די, התבגרנו והגיע הזמן שנחדל לקבל את הכסף מאמריקה"...

אגב, התברר שהדתיים בליטא מקבלים מאמריקה כספים ממגבית ישירה שלהם ובכל זאת הם דרשו בשביל החינוך הדתי חלק פרופורציונאלי מהכספים של תקציב ה"נאציונאל־ראט". אמר להם רוזנבוים: "איפה הצדק? גם תבן אין ניתן לנו ו ש ח ו ר י ם אומרים לנו — עשה!". חלפה כחצי דקה עד שנשמעו קריאות "בוז" מהימין ותשואות סוערות מהשמאל...

האסיפה הלאומית של יהודי ליטא

לא עוד ועידת הקהילות, אלא אסיפה לאומית של יהודי־ליטא, התכנסה בנובמבר 1923 בבית־העם בקובנה. היתה זו הדרגה הגבוהה ביותר של כינוס יהודי רפרזנטאטיבי —

ממש פרלמנט יהודי, שנבחר בבחירות ישירות וחשאיות על־ידי הקיבוץ היהודי שבליטא.

שמשון רוזנבוים, שהיה אז גם מיניסטר לענייני היהודים, אחרי שד"ר סולובייצ׳יק עזב את ליטא בהיבחרו לאכסקוטיבה הציונית, פתח את הוועידה בנעימה חגיגית, ספוגת מועקה טמירה, כאילו ניבא לו ליבו שאחרי כנס־פיסגה זה של הארגון האוטונומי היהודי תתחיל הירידה. באסיפה זו הוא לא התלוצץ והיו רגעים שבעיניו השובבניות נצנצו דמעות...

בפתחו את האסיפה הלאומית הוא ציין את חשיבותה ההיסטורית כוועידה יהודית נבחרת בבחירות כלליות, הראשונה בדברי ימי העם היהודי בגולה. באחת מישיבות האסיפה הלאומית עוד הושמעה ברכתו של א. גאלוואנאוסקאס, ראש הממשלה דאז, אבל היתה זו הפעם האחרונה...

בנעלו את האסיפה בירך רוזנבוים את הצעת החוק להענקת מצב חוקי ל"נאציונאל־ראט", שהאסיפה הלאומית סמכה את ידה עליו.

אולם הצעת החוק ללגאליזאציה של ה"נאציונאל־ראט" מעולם לא היתה לחוק, כי הסיים הליטאי לא קיבל אותה. לעומת זה בוטל מהתקציב הליטאי תקציב לשכת המיניסטר לענייני היהודים.

כעבור פחות משנה אחרי כינוס האסיפה הלאומית הופיע לישיבת מליאת ה"נאציונאל־ראט" קצין משטרה, שפיזר את המליאה בתור אסיפה בלתי ליגאלית מאחר שה"נאציונאל־ראט" לא היה מוכר על־ידי החוק, ונפתח תיק פלילי נגד שמשון רוזנבוים על שקרא לעצמו בשם "מיניסטר". היה זה הקץ העגום של האוטונומיה היהודית המפוארת.

בשנת 1925 כבר היה שמשון רוזנבוים בארץ־ישראל...

בארץ — שופט וקונסול כללי

כאשר בא לארץ־ישראל נתמנה שמשון רוזנבוים לשופט בבית־משפט השלום העברי. היה זה מוסד, שנשאר מימי התורכים והמשיך להתקיים בימי המנדאט הבריטי. בעיקר טיפל כמעין בורר בעניינים אזרחיים. כן הובאו בפני בית־משפט זה תלונות על עלבונות, אבל הענישה המירבית היתה במקרים כאלה נזיפה, או הכרה בצידקתו של זה או אחר.

כאשר התיישב שמשון רוזנבוים בארץ־ישראל ראתה הממשלה הליטאית חובה לעצמה לפצותו כאישיות ליטאית רבת־פעלים ומינתה אותו לקונסול־כבוד כללי בארץ־ישראל, משרה בלי משכורת, מחוץ להקצבה חדשית לאחזקת הקונסוליה.

רוזנבוים "לא ידע צורת מטבע", לא התעניין בכסף, וכמעט שלא התעניין אז התעניינות רצינית בשום דבר. אחרי חיים רבי־מעש בתחומים כה רבים, אחרי כל כך הרבה נצחונות וכשלונות, אחרי שהאידיאל הציוני היה בשבילו אישית למציאות, התחילה בשבילו מעין תקופת התפרקות, והוא, ה"זקן" במרכאות, שרגיל היה להיות הצעיר בין צעירים, קפצה עליו זיקנה בטרם זמן. רק על דבר אחד לא ויתר עד יומו האחרון — על חוש־ההומור העדין והעוקצני כאחד.

לישיבת הציונים הכלליים היה מופיע באיחור רב, משמיע לא נאום, אלא מונולוג הומוריסטי, ומסתלק. היחס אליו היה יחס של כבוד גדול בגלל עברו המפואר, אבל למעשה כמעט שפרש מכל פעילות ציונית.

שיחות חולין

כאשר הלכה הגברת רוזנבוים אל חברות, היה הוא מזמין אותי — ששימשתי אז כמזכיר הקונסוליה — לביתו או לבית־קפה לשיחות "בלי חברת נשים" — כלשונו. בשיחותיו אלה היה עליז, מזהיר, צעיר ושובבני. בסיפוריו על חיי הציונות בארץ היה מתאר דמותו של כל מנהיג ומנהיג. על אחד ממנהיגי הציונים הכלליים, שהיה מפזר תשבחות לרביזיוניסטים, הוא אמר: "מר... אוהב לרקוד על שתי חתונות, אבל יש לו חסרון: הוא, המסכן, איננו יודע לרקוד..."

זכרונו לא בגד בו גם לעת זיקנה. הוא העלה מנבכי העבר העשיר והמגוון שלו סיפורים מעניינים, הראויים להירשם, כאופייניים לדיוקנו של שמשון רוזנבוים.

פעם, כטוב לבו במילי דבדיחותא, שאלני: איזה בדיחות שמעת על שיחותי עם הדיפלומאט הרוסי אדולף יפה במשא ומתן על שלום בין ליטא לבין רוסיה?

סיפרתי לו את המעשיה הנפוצה, שאגב המשא ומתן על גבולות ליטא אמר רוזנבוים ליפה: "שמע נא, מה הם, הגויים, מבינים בגבולות ליטא? הרי אנו שנינו יכולים לקבוע בפשטות — בכל מקום שיהודים אומרים "סיר הסירים אסר לסלומה" — שם ליטא; במקום שמתפללים נוסח אשכנז, "ברוך שאמר לפני הודו", שם ליטא; במקום שאומרים "גוט סאבס", סבת סלום, הרי זה ליטא..."

ועל כך ענה לי רוזנבוים בחיוך שובבני כדרכו:

"...אם כן דע לך, שכל זה לא היה ולא נברא. המשא ומתן עם הרוסים היה רציני בהחלט. בשיחות על הגבולות עלה בידי המשלחת הליטאית להשיג את הכללת הבירה וילנה בגבולות ליטא; כן השגנו את הבטחת הרוסים להענקת שלושה מיליון רובלי זהב לליטא, והעיקר — הם אמנם קיימו הבטחה זו! אין זאת אומרת, שלא התלוצצתי אגב השיחות. פשוט, אינני יכול אחרת, אך זה היה בנוכחות שתי המשלחות, שצחקו בצוותא. אולם כל הסיפורים על שיחותי הפרטיות עם יפה, כיהודי עם יהודי, וביחוד על השי"ן ועל הסי"ן המצאתי בעצמי אחרי שחזרתי לליטא לשם התבדחות בלבד, וכלל לא עלה על דעתי שמישהו בעל הגיון יקבל ברצינות מעשיה כזו..."

ועוד שיחה עם רוזנבוים:

אמרתי לו, שבליטא היו מספרים כי הוא כביכול מונארכיסט, שכן בשעה שהליטאים אמרו להמליך עליהם את הנסיך הגרמני אוראך, הוא לא דחה הצעה זו מכל וכל בלעג ובבוז.

ורוזנבוים השיב לי:

"להצעה זו התייחסתי בכל הלעג האפשרי, אבל לא מפני המונארכיזם שבה, אלא מפני האיוולת שבה, כי הייתי כבר בטוח שהגרמנים הפסידו במלחמה ואין כל צורך להחניף להם. אך בנוגע למונארכיזם בכלל — אין להיבהל לעולם מפני מלים "נוראות". אצלנו ברוסיה היתה המונארכיה שם נרדף לדיכוי אכזרי, לעריצות ואי־צדק, לכן צהלנו כאשר בפברואר 1917 התמוטטה המונארכיה הצארית. אבל איזה משטר שורר ברוסיה עכשיו! (השיחה התקיימה בשנת 1932, — ג. א.). ומאידך — כלום אנגליה המונארכיסטית איננה הארץ הדמוקראטית ביותר בעולם? לא חשוב מיהו המלך, איש גדול או איש קטן — רצוי שיהיה איש קטן! — אבל הוא מהווה סמל המאחד את העם ואת האימפריה. למי זה מזיק אם

קיימת משפחה אחת סמלית בלי בחירות? הרי כל השאר נבחרים באורח הדמוקראטי ביותר. אגב, אם תזכה ובימיך תהי ארץ־ישראל למדינה יהודית, אמור למנהיגים בשמי, כי בשביל ארץ יהודית אינני ממליץ על מונארכיה, כי הרי כולנו "ממלכת כוהנים וגוי קדוש" וכל אחד ירצה להיות מלך..."

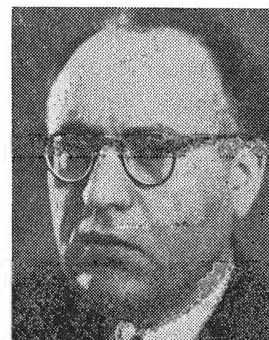
*

הוא נפטר ב־6 בדצמבר 1934. הביאוהו לקבורה בבית העלמין ברחוב טרומפלדור בתל־אביב. קברוהו על־יד אחד־העם. ביום השנה הראשון לפטירתו הלכנו, קבוצת מעריצים מיוצאי ליטא ומנהיגים ציונים, להשתטח על קברו, והנה נעלם קברו. אנשי חברה קדישא הראו לנו את קברו במקום אחר, מן הצד. מי העביר את המת המכובד הזה ממקום קבורתו על־יד אחד־העם?...

התקיימו ישיבות רבות, שבהן דנו על התעלומה ועל אמצעים להגיב על השערוריה של בזיון המת על־ידי העברתו בחשאי ממקום קבורתו אל מקום צדדי. יש שרצו לחולל סערה ציבורית. אולם מאחר שהחשד הרציני נפל על בני משפחה מכובדת, הוחלט לעבור בשתיקה על מעשה מביש זה...

פרופ׳ אהרן פרץ

ד״ר בנימין ברגר

ד״ר בנימין ברגר, מראשי הציונים הכלליים בליטא, נולד באוקראינה בכפר לוקי, בשנת 1881. אביו, איש דתי ושומר מצוות, החזיק מלמד לבניו במשך שנים כדי להקנות להם תורה מילדותם. בנימין התחיל ללמוד בחדר בגיל 4, ובהגיעו לשנתו החמש־עשרה כבר יצאו לו מוניטין של עילוי, בקי בתלמוד ובנושאי כליו.

בהיותו בן שש־עשרה עברה משפחתו לברדיצ׳ב, שם נתפס להשכלה והתחיל בלימודי חול. הוא נבחן בחינות חיצוניות וקיבל תעודת־בגרות תוך הצטיי־נות. לאחר־מכן המשיך באוניברסיטה של קיוב ובה סיים את לימודיו ברפואה. מיד לאחר שהוסמך כרופא התנדב למלחמה במגפת הקדחת בכפרים רוסיים. עוד בהיותו סטודנט התמסר לפעילות ציבורית, וכדרכה של האינטליגנציה הרוסית הנאורה בימים ההם (1905) אף נסחף לתנועה המהפכנית, שעדיין לא ניהלה אז מאבק פעיל נגד הרעיון הציוני ולכן לא עמדה פעילות זו בסתירה לאהדתו לתנועה הלאומית העברית, שאליה היה קשור בכל נימי נפשו כבר משחר ילדותו.

בשנים 1915—1918 עבד ד״ר בנימין ברגר כרופא ביארוסלב שעל נהר הוולגה, שם יסד סניף של ההסתדרות הציונית והיה במרכז הפעילות החברתית והלאומית. באותן שנים השתתף כציר בכנס הכללי של ציוני רוסיה שנערך בפטרוגראד.

בשנת 1918 התחילה הממשלה הסובייטית לרדוף ולאסור עסקנים ציוניים, וכשנודע לו כי הוא נמצא ברשימה השחורה של ״הפושעים הציונים״ השאיר את כל אשר לו וברח לווילנה, בה היה אביו מנהל של בית־ההוצאה והדפוס המפורסמים של ״האלמנה והאחים ראם״.

בשנת 1919 קשר את גורלו עם יהדות ליטא, עסק ברפואה בעיירה ווילקי שעל נהר הניימאן והמשיך בעבודתו הציבורית כעסקן ציוני. ד״ר מנחם (מכס) סולובייצ׳יק לחץ עליו לצאת מווילקי והביאו לקובנה, בה מצא כר נרחב לכושרו ולמרצו. בימים ההם השכילו האקדמאים היהודים (עורכי־דין, מהנדסים ורופאים) למצוא מזיגה נאותה בין עבודתם המקצועית ופעילותם החברתית. תוך זמן קצר נעשה ד״ר ברגר אחד הרופאים הנודעים בליטא, בין המומחים למחלות פנימיות ואחד הבונים והמייסדים של בית־החולים היהודי בקובנה ומנהל המחלקה למחלות פנימיות. הוא היה מראשוני הדור הצעיר של הרופאים שהניחו את היסוד למדע הרפואה המודרנית בליטא. כיוון ששער בתי־החולים בליטא היו סגורים בפני הרופאים הצעירים, נעשתה המחלקה שלו מרכז לחולים יהודיים וגם בית־ספר מתקדם להשתלמותם של רופאים יהודים צעירים, שהתמחו בו במקצועות רפואיים שונים.

למרות עיסוקיו הרבים מצא ד״ר בנימין ברגר תמיד זמן ללימוד ולהשתלמות. הוא ביקר במרכזים רפואיים שונים באי־רופה, היה בקי בספרות המקצועית בשפות אנגלית, גרמנית ורוסית, והיה הראשון שהביא לליטא את האינסולין והראשון שהשתמש באלקטרו־קארדיוגראף ובאמצעים דיאגנוסטיים חדי־שים אחרים. עם זה השכיל להקדיש זמן רב גם לעסקנות ציבו־רית, בשמשו יו״ר ההסתדרות הציונית בליטא, חבר בחבר הנאמנים של העתון הציוני ״אידישע שטימע״, חבר בוועד של ״תרבות״ (בהיותו אחד ממניחי היסוד לחינוך העברי בליטא), חבר המרכז של ״קרן היסוד״ ושל הקרן הקיימת לישראל וכן השתתף בהנהלת המשרד הארצישראלי ובארגונים ומוסדות אחרים. תמיד היה עסוק בישיבות, בהתייעצויות ובכנסים וכמעט שלא נשאר לו פנאי לחייו הפרטיים.

אישיותו המרשימה, מוחו האנאליטי וגישתו הראציונלית לבעיות השעה הכניסו לחיי החברה היהודית את הוויכוח החפשי, את דרך החשיבה המתקדמת והרחבת האפקים, וכך עזר לפיזור האווירה הקרתנית ששררה בחברה היהודית בליטא בשנים הראשונות שלאחר מלחמת־העולם הראשונה. קבוצת האינט־ליגנציה היהודית שבראשה עמדו מ. סולובייצ׳יק, מ. וולף, י. רבינסון, ל. גרפונקל, ד״ר ד.מ. שווארץ, ר. רובינשטיין ובנימין ברגר, נתנה דחיפה קדימה להתפתחות החיים היהודיים בליטא והביאה להישגיה הניכרים בשטח התרבות והחברה.

בשנת 1925 ביקר ד״ר ברגר בפעם הראשונה בארץ־ישראל כנציג ההסתדרות הציונית בליטא ונוכח בפתיחת האוניברסיטה העברית. ב־1935 עזב את ליטא ועלה לארץ־ישראל, אך מסיבות משפחתיות זמניות חזר לליטא בהחלטה נחושה לשוב ולהת־יישב במולדת עם כל משפחתו. אולם גורלו היה, כפי הנראה, לשתות את ״כוס התרעלה״ עד תומה.

בשנת 1941, כשליטא כבר היתה תחת שלטון הסובייטים, נאסר יחד עם ״פושעים ציוניים״ ו״קונטר־מהפכנים״ אחרים והוגלה למחנה־ריכוז סובייטי במרחקי רוסיה. שם חלה, התענה ברעב ובקור, וכאסיר ציון מת בשנת 1948 רחוק ממשפחתו, מחבריו, שאתם פעל ולחם כל ימי חייו. אחרי המלחמה הגיעו אל קרוביו מכתביו, שהיו גדושים פסוקי תנ״ך, אשר שימשו הסוואה למחשבותיו. מאגרותיו שפועניו נשמעו נהי מר על אבדנה של יהדות אירופה המזרחית, געגועים לידידיו ושמחה על תקומת ישראל.

אחרי המלחמה הפכה החזקתו במחנה־ריכוז סובייטי למשהו שאין לו כל תכלית אחרת מאשר התעללות מרושעת ועינויים סאדיסטיים. כאשר נודע לו, שרוסיה הסובייטית הכירה במדינת ישראל, גברו תדהמתו ומרירותו שבעתיים, שהרי הכרה זו היתה כעין אישור לצדקת דרכו כל ימיו כלוחם ציוני.

אחדים מאלה שחיו במחיצתו במחנות הסובייטיים, ואחר־כך השתחררו, פירסמו זכרונות בדפוס. אחד מספרי הזכרונות הללו הוקדש לד״ר בנימין ברגר. בספר שני תוארו בכמה פרקים אישיותו ופעולותיו, והובאו חוויות מזעזעות ממחנה הריכוז הנורא בקאטלאס, בו הועסק כרופא של האסירים. בין החולים והגוועים עמדה מיטתו, שהיתה חדרו ומקום עבודתו, ובתנאים אלה עזר לאלפי אסירים בסבלם הגופני והרוחני.

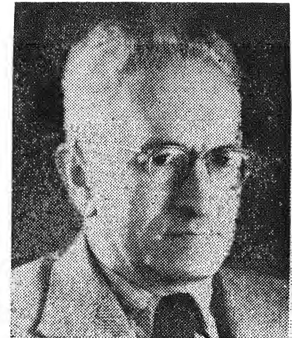
במחנה כיבדו כולם והעריצו אותו. בשביל כל אדם היתה בפיו מילת נחמה. בתנאי התופת האיומים ההם לא איבד את צלם האלוהים ודאג לכך שגם אחרים לא יאבדוהו. הוא היה במחנה סמל של גבורה והתעלות אנושית. כהרגלו מבית מצא גם שם זמן ללימודים. דווקא אז הרחיב את ידיעותיו במתימטיקה גבוהה, בנושאים פילוסופיים ובספרות האנגלית. חבריו למאסר מספרים, כי בסבלותיו מצא ניחומים בפסוקי התנ"ך, שאהב לצטטם, ובמכתביו הצליח לתאר את הכאב, הפחדים והדאגות, את אי־הצדק והאלימות ששלטו במחנה ובעולם כולו. מכל מכתביו פרצו כאב הבדידות, הגעגועים לביתו ולכל היקר לו, ועלתה הזעקה לגאולה.

אף מפקד המחנה הבחין, שד"ר ברגר הוא אישיות מיוחדת במינה, וכביטוי לכבוד שרחש לו נתן רשיון לקברו בקבר מיוחד ולא בקברים ההמוניים הרבים שבסביבות המחנה.

קברו העזוב והבודד בערבות רוסיה הרחוקות הוא חוליה בשרשרת הסבל והצרות של עם ישראל. אך הוא מסמל גם את המלחמה לעתיד טוב יותר, ומזכיר לעולם, שהרעיון למענו נלחם וסבל לא היה לשוא וזכה להתגשמות עם תקומת ישראל.

רפאל חסמן

ראובן רובינשטיין

ראובן רובינשטיין — "ר.ר." בחתימתו הידועה — שדברו יום־יום ב"אידישע שטימע" — עתונה המרכזי של יהדות ליטא — נשמע ברמה במשך שנים בכל בית יהודי בליטא והאיר את פינות חייו, העלה את הגיגיו ומשאלותיו, הביע את שמחותיו ויגונותיו — ראובן רובינשטיין זה, שבחייו רבי הנסיונות והסבל נעשה סמל ליהדות ליטא בכל תפוצותיה, לא מחלל ריק צמח והתעלה וזכה לכל זה. הוא היה כל כולו "נצר מגזע" ליטא מכורתו, עצם מעצמיה של יהדות ליטא, זו העיירתית, הרדומה, חמורת הסֵבֶר וחמת־הלבב, הלמדנית־ההגיונית, "אבירת הפשט" אבל לא הפשטנית, הפקחית־הפיכחית, אבל לא יבוֹשָנית ולא לא־איכפתית.

השופר הנאמן של יהדות ליטא

ראובן רובינשטיין הגה ודיבר בלשונה של יהדות זו במלוא הביטוי של פילוסופית החיים שלה, של מערכות הגיונה ולמדנותה. כתיבתו שיקפה את מלוא אוצר מושגיה ודימויה, את שפע ניביה, אימרותיה, רמזיה וחידודיה, את חכמת־החיים וההומור העממי שלה, הגנוזים במעמקי רִבְדי יצירתה.

ראובן רובינשטיין כעתונאי היה השופר הנאמן של יהדות ליטא. הוא שביטא וצָר צורה פובליציסטית ואף פיליטוניסטית למאבקיה ושאיפותיה המדיניים והציבוריים של יהדות זו, לפי הקווים שעוצבו והוגדרו על־ידי מנהיגיה ומעצבי מעמדה החדש והראשון בתולדותיה — המעמד של אוטונומיה לאומית בגולה. אולם למרבה הדאבה הוא הגיע מגולת רוסיה ונקרא לעמוד בראש בטאונה של יהדות אוטונומית זו כבר בראשית שקיעתה וירידתה.

מאוטיאן לפטרבורג

יליד העיירה אוטיאן בצפון־מערב ליטא (העיר של הרב ר' אברהם־צבי־הירש אייזנשטאדט, בעל "פתחי תשובה" על ה"שולחן ערוך"), כבן הבכור במשפחת 6 הילדים של ר' דוב (בערצ'יק) רובינשטיין, הלמדן והמשכיל הציוני. למד בנעוריו לימודי קודש וחול בחדר ומפי מורים מומחים והתבלט עוד בילדותו כבעל־כשרונות וכמתמיד יוצא מגדר הרגיל. מאוטיאן נשלח ללמוד בווילנה בגימנסית כגן הידועה וסיים אותה במדלית זהב, שהקלה עליו להתקבל ב־1910 — במסגרת מכסת האחוזים הצארית (3%) ליהודים הידועה לשימצה — לאוניברסיטה של פטרבורג הבירה. בפאקולטה למשפטים בפטרבורג, המרכז לתרבות ולפעילות הפוליטית של האינטליגנציה הרוסית המתקדמת של הימים ההם, מצא הסטודנט הצעיר כר נרחב להרחבת אופקיו ולהתפתחותו הרוחנית התוססת. אך בהיותו מושרש בערכי היהדות ובתרבות ישראל משחר נעוריו, לא נמשך לעבר ההתבוללות בתרבות הרוסית העשירה, כדרך שקרה אז לרבים מבני הנוער היהודי המתלמד, אף על פי שעם סיום לימודיו נעשה בן־בית בספרות הרוסית ובמורשת תרבותה המסועפת. רובינשטיין חיפש ומצא בפטרבורג, בירת רוסיה ומוקד תנועותיה המהפכניות, מרכז מקביל לפעילות יהודית, ציבורית ותרבותית. בד בבד עם השתלמותו כמשפטן למד בשקידה במכון הבארון גינצבורג למדעי היהדות. אף הצטרף לתנועת "החבר" של הסטודנטים הציונים והיה מראשי פעיליה. הוא גם היה משתתף קבוע בבטאונם של ציוני רוסיה "ראזסוויט" (השחר) ועורך ב"ייווריייסקי סטודנט" (הסטודנט היהודי). כן עבד כמזכיר המערכת ביומן "פעטראָגראַדער טאגבלאַט", שהופיע אז בעריכת יצחק גרינבוים, ופירסם ברוסית חוברות על נושאים ציוניים.

בצמרת הציונות הרוסית

רובינשטיין הצעיר נכנס יותר ויותר לקלחת הפעילות המדינית והציבורית של צמרת הציונות הרוסית, שתסיסתה הגיעה אז לשיא עם הקצב הנסער של מהפכת פברואר בשנת 1917, ובאה לידי ביטוי חגיגי בוועידה השביעית של ציוני רוסיה, שנערכה ב־24 במאי 1917. הוא היה אז מפעילי מרכז ציוני רוסיה ושימש כמזכירו הכללי, אף פתח ב־5 באפריל 1917 את הוועידה השישית של הסתדרות המתלמדים הציונים ברוסיה "החבר", שבה גם הרצה על עתונות ותעמולה. אולם עד מהרה, כידוע, נהפך גלגל המאורעות המסעירים ברוסיה ועם מהפכת אוקטובר באותה שנה החל למעשה התהליך של חיסול הציונות הרוסית בידי ה"ייבסקים", עד שבסוף 1919 נאסרו בפטרבורג חברי המרכז של ציוני רוסיה ורובינשטיין בתוכם, אם כי הם שוחררו כעבור זמן קצר. ב־20 באפריל 1920 נעשה נסיון לכנס בצורה ליגאלית מועצה כללית של ציוני רוסיה באולם "תרבות" במוסקבה, אבל ביום השלישי לדיוניה הסדירים הופסקה המועצה באמצע הרצאתו של רובינשטיין עם הופעת אנשי ה"צ'קה" המזויינים בראשותה של בונדאית לשעבר כנציגת "הקומיסאריון היהודי", שאסרו את כל חברי הוועידה, 102 במספר. אגב: כשניגש צ'קיסט אחד לקחת את תמונת הרצל ואת הדגל הציוני לא הרפו בחורים אחדים מן הדגל ולמרות האקדחים השלופים נשאר הדגל בידיהם. ה"קונטר־רבולוציונרים" הציונים הובלו למאסר כשהם צועדים ברחוב ושירת "התקוה" בפיהם. גם שם, בכלא לוביאנקה הנודע לזוועה, נמשכה ה"ועידה" הציונית המוזרה במסווה של "שיחות מדעיות", וכשהועברו אחר־כך לכלא בוטירקי הכללי הוציא שם רובינשטיין עלון היתולי בשם "ידיעות בוטירקי"...

יועץ משפטי בצירות הליטאית

עם שחרור ה"קונטר־רבולוציונרים" הציונים ב־2 ביולי 1920, שנידונו קודם למאסר ולעבודת־כפיה לתקופות שונות, שוחרר גם רובינשטיין (שנידון ל־5 שנות מאסר) ואז החלה התקופה הליטאית בחייו. ליטא התבדלה אז מרוסיה והיתה למדינה עצמאית, ובהמלצתו של שמשון רוזנבוים, ששימש מראשי המשלחת הליטאית במשא־ומתן ההיסטורי עם הממשלה הסוב־

ייטית, נתמנה רובינשטיין ליועצה המשפטי של הצירות הליטאית הראשונה במוסקבה שהתארגנה אז בראשותו של הציר, המשורר הרוסי־הליטאי הידוע יורגיס באלטרושייטיס. ה"דיפלומאט הליטאי" הצעיר רובינשטיין המשיך במוסקבה את פעילותו היהודית־הציונית בהסוואה מחתרתית נועזת תוך סיכון מעמדו ואף חייו. הוא היה מעביר חומר משוכפל לתאים הציוניים הבלתי־ליגאליים ואף פעל רבות להברחת סופרים ועסקנים יהודיים נודעים מרוסיה הסובייטית לליטא העצמאית, בהשיגו בשבילם דרכונים רשמיים כאזרחים ליטאיים כשרים וזאת תוך העלמת עין מצד הציר באלטרושייטיס — בעצמו ידיד ישראל.

"פעילות" דיפלומטית זו של רובינשטיין לא נעלמה, כמובן, מעינה הפקוחה של ה"צ'קה" הבולשוויסטית ולפי רמז דיפ־לומטי מה"נארקומאינדל" (משרד החוץ הסובייטי) החזיר משרד החוץ הליטאי את ראובן רובינשטיין לליטא.

חזרה לליטא ועורך "אידישע שטימע"

רובינשטיין הגיע לליטא בתחילת 1923, כאשר החל כבר מס־תמן תהליך השקיעה של האוטונומיה היהודית — זו היצירה הייחודית בדברי ימי ישראל בתפוצות. נחשולי הריאקציה המדינית בליטא גאו ועלו ואתם גברה השתוללות האנטישמים הליטאים למיניהם. יסודות האוטונומיה ורבדיה התמוטטו וחוסלו אחד־אחד. מלחמתה של הציבוריות היהודית המאורגנת להגנת שרידי מעמדה האוטונומי התרכזה בעיקר ב"סיים" (פרלמנט) הליטאי, שם ניהלה הסיעה היהודית מאבק נואש להצלת שארית זכויותיהם האוטונומיות של יהודי ליטא. ד"ר יעקב רבינסון ועו"ד לייב גרפונקל, ממטפחי הרעיון של האוטו־נומיה היהודית מראשיתה, מגדירי תחומיה ומעצבי דמותה וסמכויותיה, הם גם שהיו ראשי המדברים של הסיעה היהודית בסיים וקבעו מהלכי־מאבקיה ותכסיסיה מול הרוב הליטאי האנ־טישמי. הם גם מצאו אז בראובן רובינשטיין את האישיות הציבורית והעתונאית בעלת הרמה המתאימה להיות עורכו של "אידישע שטימע", בטאונה המרכזי של יהדות ליטא, שניהל יום־יום את מאבקה הטראגי של יהדות זו.

ואכן הצדיק רובינשטיין במילואן את התקוות שתלו בו. כבר בראשית צעדיו נתגלה כשליח־ציבור נאמן ואמיץ של יהדות ליטא, כמסביר מבריק וקולע של מאבקה הלאומי במאמריו ורשימותיו. בהדרגה הרחיב רובינשטיין ושיכלל את מסגרת העתון מבחינה עתונאית־מקצועית. בצד תגובות על ענייני השעה ומאמרי־מערכת יום־יום מצא רובינשטיין נתיבות ללב קוראיו ברשימות פיליטוניסטיות ובמאמרים על נושאים ואירו־עים מיוחדים.

"הקול — קול רובינשטיין"

מבחינת בחירת הנושאים הוא נתגלה כבארומטר רגיש ביותר של מכאוביה וצרכיה, דאגותיה ואכזבותיה של יהדות ליטא, והוא לא איחר להיענות ולהגיב מיד על כל זעזוע בהלכי־רוחה. בכל תגובה הדהד אותו ה"קול — קול־רובינשטיין", אותו הסגנון ה"אוטיאני" החם של "עמך"; הסגנון שלא הלך בגדולות מליציות, לא הפליג בהכללות ובמונחים אקדמיים מופשטים, אלא דיבר ישירות אל הלב של היהודי הליטאי. הוא השתמש במושגיו ובדימוייו הלשוניים ובהומור ה"ליטוואקי" שלו ולא נרתע לעתים גם משמינית־שבשמינית של "מענה־לשון" המוני מפולפל. יכול היה לפעמים אפילו במאמר מערכת הרציני וה"מכופתר" להשחיל אימרה כמו "אמשל ווי אטאַרבע ראַסל", "מיפייפט אף אים", "אנעכטיקער טאג" וכדומה מהפולקלור של "עמך", ולא חשש ביותר לירידה מהרמה, כי כמעט תמיד עמד לו טעמו הטוב וידע לשמור על המידה הנכונה.

וכך הפך רובינשטיין להיות לא רק מבטאם ומדריכם הרעיוני והמדיני של המוני יהדות ליטא, אלא במקביל היה גם מחנכם הל־שוני והספרותי. יהודי ליטא, עסקניה ופעיליה בעריהם ובעיי־רותיהם, סיגלו לעצמם במשך השנים את נוסח רובינשטיין ב"שטימע", דיברו וכתבו בלשונו והפריחו אימרותיו בוויכוחיהם ובנאומיהם. את גליונות השבת של "אידישע שטימע" עשה רובינשטיין למועדון של ספרות ישראל במובן הלאומי הנעלה של המלה. עמודי העתון היו פתוחים בפני טובי סופרינו ומשו־רריגו הקלאסיקונים והצעירים כאחד. סופר, אמן ואיש רוח שהתארח בליטא, היה מוצא במערכת העתון ובביתו של העורך אכסניה ידידותית מקרבת.

תצויין כאן, דרך אגב, רשימה אופיינית נרגשת של ראובן רובינשטיין בתקופת הרודנות הצבאית הריאקציונית בליטא (אחרי המהפכה הצבאית של דצמבר 1926), שבה העלה במרומז את דמויותיהם של 4 צעירים קומוניסטים שהוצאו להורג בידי השלטון הרודני על גבעה ידועה בסמוך לקובנה. הרשימה המופלאה בתעוזתה ובפיקחות ניסוחה, זיעזעה אז את הציבו־ריות המתקדמת, היהודית והליטאית, והעלתה את המוניטין של רובינשטיין כעתונאי רגיש וכדבָּר מדיני כאחד.*

נוכח הפלישה הסובייטית

וכך נמשכה פעילותו הברוכה של רובינשטיין בקרב יהודי ליטא עד שלפתע הרעים הרעם: ב־1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה בין גרמניה ופולין בעקבות הסכם היטלר־סטאלין. ליטא הוצפה על־ידי אלפי פליטים יהודים מפולין. תמורת וילנה, שברית־המועצות "העניקה" אז לליטא, השתלטה רוסיה הסובייטית על ליטא כולה בהקימה בסיסים של הצבא האדום בליטא ה"עצמאית" כביכול עד שב־15 ביוני 1940 הקיץ הקץ על עצמאות זו עם כיבושה הסופי של ליטא על־ידי קלגסי הצבא הסובייטי וכעבור חודש, ב־21 ביולי, "נגמר הענין". ליטא כולה סופחה רשמית לברית־המועצות כרפובליקה סובייטית, בד בבד עם לטביה ואסטוניה. אולם יד הנ.ק.וו.ד. הסובייטי כבר התחילה להשתולל בליטא. עוד כשבועיים לפני הסיפוח הרשמי בוצעו מאסרים המוניים של עסקני ציבור, מורים, עתונאים "בורגניים" מכל עמי ליטא ועדותיה, ואילו מבין התושבים היהודיים נאסרו רק העסקנים הציוניים ובתוכם גם ראובן רובינשטיין.

המאסר והגירוש לסיביר

"— בליל שבת ב־12 ביולי 1940 אחרי חצות" — כותב רובינשטיין בזכרונותיו — "באו נציגי הנ.ק.וו.ד. (הבולשת הפוליטית הסובייטית), ביניהם גם יהודים קומוניסטים, ערכו חיפוש קפדני בכל דירתי. פשפשו והפכו בספרי וניירותי...

* מאת המערכת: על פעליו והישגיו המקצועיים של רובינשטיין כעורך וכעתונאי בכלל — עיין ביתר פירוט בסקירה על הספרות והעתונות היהודית בליטא מאת כותב הטורים האלה במקום אחר בספר זה.

והושיטו לי פיסת־נייר, פקודת מאסר. אשתי החווירה ופרצה בדמעות. אבל אני הרגעתיה: ׳מובטחני שמחר־מחרתיים ישחררו אותי. הלא שום חטא לא חטאתי׳... נשקתי לשני בני הישנים, נפרדתי מאשתי ויצאתי החוצה בלווית אנשי הבולשת...״

במשך כמה שבועות של מאסרו ב״כלא הצהוב״ (״די געלע טורמע״) זכה רובינשטיין ל״טיפול״ הידוע לשימצה של החוקרים הסובייטיים, שהאשימו אותו, תוך איומים והתעללות, ב״קונטר־רבולוציה״ ציונית, בריגול לטובת אנגליה, כ״סוכן האימפריא־ליזם״. לבסוף הוגלה באורח אדמיניסטרטיבי לשמונה שנות מעצר במחנה־ריכוז סובייטי ולעבודת־כפיה במרחקי רוסיה הצפונית.

״למחרת פסק הדין״ — ממשיך רובינשטיין בפנקס זכרונו־תיו — ״ניתן לי ראיון־פרידה עם שלושת יקירי... הייתי מדוכא ומזועזע, אבל התאמצתי לחייך ולהשקיט אותם. הילדים שתקו והביטו בי בעיניים בוהות. ראיתי את אשתי — והנה שערותיה השחורות הלבינו במשך חדשי מאסרי. הראיון נמשך כעשרים דקה. נשקתי להם נשיקות לוהטות בעיניים יבשות. אשתי לחשה לי ׳ישמרך אלוקים׳... בלי להפנות ראשי יצאתי בחפזון מן החדר. שוב לא ראיתי את אהובי נפשי. נפרדתי מהם לעולמים. הם ניספו בידי הצורר הנאצי האכזר במחנה השמדה...״

במחנה־ריכוז באיזור הקוטב הצפוני

אחרי היטלטלות של שלושה שבועות בקרונות אסירים על פני ערבות רוסיה הגיע רובינשטיין למקום ההגלייה — גוש עצום של מחנות־כפיה מרוחקים זה מזה, באיזור מכרות הפחם של חבל פיצ׳ורסק הנידח, סמוך לים הקרח הצפוני, שם שורר אקלים קוטבי של 40 מעלות קור במשך 8 חדשים רצופים ולילות־חושך 20 שעות ביממה, והמשטר במחנה — משטר קטלני של מנות־רעב ועבודת־פרך בכפור במשך 12 שעות ביממה. המפקחים הממונים על האסירים נבחרו מבין הפושעים הפליליים שהתעללו באסירים בצורה שפלה ביותר ו״ז׳ידוב־סקאיה מוֹרדה״ (פרצוף יהודי) — הגידוף הקלאסי של ״המאה השחורה״ הרוסית בימי הצארים — לא משה מפיהם בפניותיהם לאסירים היהודים שבפיקוחם. המפקחים הפליליים הללו, שנהנו מכל מיני הקלות וטובות־הנאה, נקראו בשם ״אצילי המחנה״.

במחנה נפגש רובינשטיין עם יהודים, חברים לצרה. אחד מהם שאל אותו אם ישנם עוד ציונים בעולם, וכשקיבל מפי רובינ־שטיין תשובה חיובית אמר לו היהודי האלמוני: ״נהיה ידידים, אולי אתה רעב? הגד לי, כאן לא מתביישים״, וכעבור רגעים נעלם והביא לו פרוסת לחם גדולה וגבינה...

עם בחור ציוני בן 20, חבר ״השומר הצעיר״ וחובש במחנה, נפגש רובינשטיין כאשר היה חולה קשה ושכב על הריצפה בחום גבוה יחד עם חולים אחרים וחיכה לתורו להירשם. מבלי משים נפלטה מפיו אנחה כבדה ״אוי, רבונו של עולם״. אנחה זו הפנתה אליו את תשומת־לבו של החובש הצעיר, ״החבר אברהם״, שרשם אותו מחוץ לתור ובשיחה אינטימית סיפר לו את כל קורותיו ואיך התגלגל כ״קונטר־רבולוציונר״ מוורשה למחנה הריכוז.

אסיר יהודי אחר, רב ושוחט מקהילת קורסק, סיפר לרובינ־שטיין כי נידון ל־10 שנות מאסר על פנייתו בבקשה לסטאלין לבטל את גזירת ההפקעה של בית־התפילה היחיד שנשאר בקורסק... ״עם היהודי הזה״ — כותב רובינשטיין בזכרונותיו — ״נפגשנו בלילות ובילינו שעות ארוכות בשיחות על תורה, יהדות וארץ־ישראל, על חגים ומועדים, ובכל יום שבת בדמ־דומי ערב היינו עורכים לעצמנו את הסעודה השלישית — פרוסת לחם וזנב של דג מלוח. הרב היה דורש בפרשת השבוע ולבסוף היינו מזמזמים זמירות של שבת ומלווים את שבת־מלכתא מתוך געגועים עזים ליום שכולו שבת, חופש ודרור...״

וכך, בתוך הגיהנום הזה בערבות הקרח הנצחי, בעודו נפרד יום־יום במחשבתו מחייו הדועכים, החזיק רובינשטיין מעמד בכוח רוחו ואמונתו בנצח ישראל. אחד ממפקדי המחנה, שרו־בינשטיין היה כפוף למשמעתו, שם לב לאסיר המוזר הזה העושה מלאכתו בתנאים האיומים ביותר ופניו רגועים, התנה־גותו אנושית ופיו אינו פולט גידופי־ניבול רוסיים כדרך יתר האסירים. מפקד זה נמשך אחרי רובינשטיין, האינטליגנט המשונה, והעלה אותו לדרגת משרתו האישי ואף מילא את ידיו לכתוב שירי־אהבה רוסיים ל״חתיכה״ הרוסית שלו...

השחרור

...והנה התרחש הבלתי־צפוי. באוגוסט 1943 קרה הנס. רובינשטיין שוחרר מן המחנה יחד עם עוד כמה עשרות אסירים כ״נכים ממדרגה ראשונה״. הוא קיבל ציון של ״מינוס״, היינו — הרשות להתגורר רק בערי קרת מסויימות, להוציא את ערי הבירה של הרפובליקות הסובייטיות. לבסוף הצליח איכשהו להתגלגל לעיר מולוטוב (פֶּארם לשעבר), אשר שם גרה אחותו שלא הכירה אותו בהופעתו הראשונה והושיטה לו פרוסת לחם כנדבה למחזר על הפתחים... משם התקדם מערבה, בהתגוררו זמנית בעיירות ובכפרים כמורה וכמגיה בעתון. בדרך נדודיו נפגש עם יהודי רוסיה, התושבים הוותיקים, ונוכח כי עוד לא אבדה הגחלת. מפי כמה משפחות יהודיות שמע כבר אז את ההתפרצות הנלהבת והכאובה: ״אילו ניתנה לנו רשות — היינו כולנו עולים בנערינו ובזקנינו... אין אצלנו חיים יהודיים. אבר מדולדל אנחנו. העם שונא אותנו כמקודם ואולי אף ביתר־שאת. גלות היא גלות״.

נוכח אבדן המשפחה

בהתקרבו לגבולות רוסיה המערבית נחשפו לפניו מוראות השואה בפולין ובליטא ופרטי אבדן משפחתו — רצח רעייתו ושני בניו במחנה השמדה נאצי. ״לליטא״ — כפי שהוא כותב בזכרונותיו — ״לא היה אל מי לחזור. הקיבוץ היהודי בליטא נעקר משרשו... עטרת ליטא היהודית לא חזרה ליושנה״. וכך נדד הלוך ונדוד מערבה לחפש את שרידי אחיו, וב־1946 הגיע למינכן — הריכוז הגדול ביותר של שארית הפליטה היהו־דית. שבור ורצוץ הוא אושפז בבית־חולים של אונר״א, שם נפגשו דרכיו עם קצינת אונר״א, אף היא פליטה משאוולי, אסתר רובינשטיין (לא ממשפחתו), שטיפלה בו במסירות רבה ואחרי החלמתו קשרו יחד את עתידם.

עורך בטאונה של שארית הפליטה

באיזור האמריקני שבגרמניה המערבית התרכזו בסוף 1946 כ־150 אלף פליטי השואה מכל התפוצות, שהתארגנו בקהילה משלהם ואף הוציאו עתון — ״אונזער וועג״, בעריכתו של לוי שליט. כאשר נזדמן רובינשטיין, צולע על מקלו, בפעם הראשונה בבית המערכת נדהמו העובדים למראהו, בפרצם בקריאה ״הלא

זה רובינשטיין!״. האורח הבלתי צפוי הוזמן בו במקום לקבל את העריכה לידיו המהימנות והמיומנות, ואכן שיבתו לעבודה עתונאית תקינה שימשה במידה רבה סם־מרפא למדווי גופו ונפשו. הוא חזר להיות המוכיח והמנחם העממי של הציבור הגדול של שארית הפליטה, והוא אחד מהם, ששרד מעמק הבכא כמוהם, ובהם רבים מיוצאי ליטא שהשראתו־השפעתו מאז נשארה שמורה־חקוקה בלבותיהם. אך רובינשטיין, למוד הנסיונות והרשמים האיומים של השואה, נתגלה עתה גם בדיוקנו החדש כקטיגור־הזעם כנגד העולם המערבי, שהתעלם בשעתו מזוועות הנאצים כלפי היהודים ואף עתה כבר החל להשלים עם אדי הרעל הנאצי שהילחל באירופה ה״משוחררת״. ״זורקים אנו את הגט לפרצופו חסר־הבושה של העולם״ — כתב רובינשטיין במאמרו הראשון ב״אונזער וועג״ בשם ״עולם בלי יהודים — יהודים בלי עולם״. מאמריו ב״אונזער וועג״, שבהם הגיב כדרכו וסגנונו מאז על כל המאורעות המסעירים של הימים ההם בתפוצות ובארץ־ישראל, היה להם הד נרחב בציבור היהודי ובעתונות היהודית בעולם כולו.

העליה לארץ

בשנת 1948 זכה לבסוף להגיע לתחנת־חייו הנכספת — לארץ־ישראל. ככל עולה חדש לא מצא כאן בחודשים הראשונים בסיס לפעילות עתונאית כנפשו וכרמתו, כעתונאי פורה ועורך ותיק, רב־השכלה וברוך־כשרונות. והוא, הציוני הלוהט והעסקן המנוסה, אשר דבריו הניעו במשך עשרות שנים אלפי יהודים לעלות לארץ — התלבט כאן בקשיי קליטה ונחל אכזבות לא מעטות עד שמצא קצת מנוח וסיפוק מקצועי בעריכת הפירסומים של משרד הבטחון, משרה שהוצעה לו על־ידי מנהל האגף ליחסי ציבור של המשרד, ידידו ועמיתו הטוב מאז שנותיהם כסטודנטים בפטרבורג.

רובינשטיין בנסיונו הרב ובידע המקצועי העשיר שלו הרחיב את מסגרתם ה״קומוניקאטיבית״־המשרדית של ה״פירסומים״ בחומר מעניין וב״הגשה״ חיה ומושכת. הוא חילק את הפירסומים לשני ביולטינים — בעברית ובאידית. פעילותו הרב־גונית של משרד הבטחון מצאה בביולטינים רשמיים אלה הסברה עממית, עניינית ומרתקת כאחת.

בהדרגה מצא לו רובינשטיין במה גם לכתיבה עתונאית מקצועית בעתון ״לעצטע נייעס״, ומאמרו השבועי הקבוע בגליון יום ששי של עתון זה היה עד מהרה לשם־דבר בציבור המגוון של קוראי אידית במדינה.

פרשה מיוחדת בפעילותו העתונאית בארץ כמסביר עממי של ענייני־היום, היו שיחותיו באידית ב״קול־ישראל״ בערבי שבתות. שיחות אלו הצטיינו בסגנון הרובינשטייני המוכר מ״הימים הטובים״ ההם על מרבית ״צימוקיו״ העממיים. בשעת בין־השמשות של ערבי שבתות היה קולו העמוק, הצרוד קמעא, של רובינשטיין בוקע ועולה מכל החלונות הפתוחים של משכנות ישראל בערים, בקיבוצים ובמושבות. קולו של רובינשטיין נשמע ב״קול־ישראל״ גם בבוקרו של יום ראשון בסקירה מדינית כללית. כמו כן שידר רובינשטיין תכופות ב״קול ציון לגולה״ וערך תכנית בשם ״היה זה אתמול״ על פרשיות העליות, ההתישבות והחלוצים הראשונים.

בערוב יומו — באיגוד יוצאי ליטא

פעילותו של רובינשטיין כעסקן ציבורי מצאה לה קן חם באיגוד יוצאי ליטא ששימש בו כיו״ר. שם, בין אנשי ליטא, כאילו נתחדשו ימיו כקדם. הרצאותיו ושיחותיו, רוויות ההומור העממי, נשמעו תמיד בענין רב. הוא טיפל הרבה בעריכתו של ספר ״יהדות ליטא״, כרך א׳ וג׳. כן פעל רבות לביסוסו החמרי של האיגוד על־ידי פניותיו ליוצאי ליטא בארצות־הברית ובארצות אחרות, שנענו לו ברצון ומוסיפים לתרום ביד נדיבה לקידום פעולותיו הרב־גוניות של האיגוד בתחומי העליה והקליטה של עולי ליטא.

בפגישות אנשי ליטא בבית האיגוד, שהונחו על־ידיו עד לימיו האחרונים, הוא שפע שאר־רוח והקרין בפתיהותיו ואימרותיו פיקחות וחמימות ״ליטוואקית״, חמימות שהוחזרה בו במקום מצד המסובים אנשי ליטא ל״רובינשטיין שלהם״.

איגוד יוצאי ליטא היה נקודת־החיות בנפתוליו עם תחלואיו וחולשותיו, שגברו והלכו בערוב יומו, ולבית האיגוד הובא ארונו ביום פטירתו (ג׳ באלול תשכ״ז — 19 בספטמבר 1967), שם ספד לו בדברים נרגשים ל. גרפונקל, עמיתו וידידו מאז, מראשי מנהיגות יהדות ליטא מאז ועד היום. המונים רבים של יוצאי ליטא בארץ מכל החוגים ליווהו לבית עולמו בנחלת־יצחק — הנחלה הוותיקה של זקני יוצאי ליטא — ושם ״שב אל אדמתו עמו״.

ד״ר שמואל אלישיב־פרידמן (ז״ל)

״בעל מחשבות״ (ד״ר איזידור-ישראל אלישיב)

בעל־מחשבות, ד״ר איזידור־ישראל אלישיב, הנו ללא ספק אחת הדמויות הבולטות ועתירות־הרוח בספרות אידיש המודרנית. במשך כל ימי חייו היה מלווה הנאמן ומורה־דרכה המסור של ספרות אידיש, החל בקלאסיקונים שלה וגמור בנציגיה הצעירים, ביניהם כאלה שרק בסוף חייו של בעל־מחשבות צעדו את צעדיהם הראשונים בשדה הספרות.

השתרשותו העמוקה של בעל־מחשבות במסורת היהודית התרבותית, השכלתו האירופית הרב־צדדית, היקף הרחב של ענייניו הרוחניים, טעמו האמנותי המעודן, ונוסף לזה עצמאות־מחשבתו ותפיסת עולמו המיוחדת — כל אלה יחד העניקו משקל מיוחד לתכנם וחן מרהיב לצורתם של מאמריו הספרותיים־ביקורתיים וכן לרשימותיו בנושאים ציבוריים.

בעל־מחשבות לא הגביל את עצמו בביקורת ספרותית בלבד. הוא היה בן נאמן ורגיש של דורו ועקב מקרוב אחרי המאבקים הציבוריים ברחוב היהודי. בהיותו חפשי ממסגרות אירגוניות או מפלגתיות היה מתערב בעוז לעתים קרובות בסערות המאבק הציבורי ומשמיע את קולו, לפעמים בצדדו בדעתו של אחד הצדדים היריבים ועל פי רוב כצד בפני עצמו. חשיבות רשימותיו בעניינים ציבוריים, מבחינת מקוריות המחשבה והצורה המלוטשת, אינה נופלת במאומה מיצירותיו הגדולות כמבקר, שהקנו לו מקום כה נכבד בספרותנו.

*

בעל־מחשבות נולד ב־11 בספטמבר, שנת 1873, במשפחה ״בעל־ביתית״ מסורתית בקובנה, ליטא.

אביו, ר׳ שלמה־זלקינד, היה יהודי למדן ומשכיל ומוצאו מ״חכמי־ז׳אגר״, וממנו ירש בנו את שכלו הבהיר, את התמדתו, דיבורו המצומצם ושאיפתו היסודית למדע מעמיק.

אמו, חיה־שרה זאלקעס, אשת חיל במלוא המובן, היתה בעלת שכל בריא וניהלה את כל עסקי ביתה הגדול: היא היתה מקובלת בחוגי־המסחר בקובנה ו״בעלי־הבתים״ המכובדים ביותר השכימו לפתחה ושאלו בעצתה של האשה החכמה הזאת.

מאמו ירש בעל־מחשבות את עממיותו, את אהבתו לאורח־החיים היהודי, את עניינו הער באנשים, את יחסו המפוכח לחיים ואת חוש ההומור השקט שלו.

מלבד הסגולות התורשתיות הללו השפיעו על אופיו של בעל־מחשבות, ועל עיצוב השקפת עולמו, האקלימים התרבותיים השונים שבהם התחנך.

את שנות ילדותו בילה בישיבת ״בעלי־המוסר״ בגרובין, אשר אווירת החיים החמורה ששררה בה, המועקה הנפשית והשאיפה להגיע ליסודות המוסר היהודי השאירו עקבות עמוקים בנשמתו לכל ימי חייו. את חינוכו התיכון קיבל בעיירה קטנה בשווייץ, לשם הגיע אחרי מאבק ממושך עם אביו המחמיר, ושם נפתחו לפניו אוצרות התרבות האירופית. את שנות לימודיו הגבוהים עשה בברלין, שם למד רפואה ומדעי־הטבע, שהעשירו והרחיבו את השקפת עולמו והשפיעו על צורות יצירתו.

בציוריות, המופיעה לרוב בכתביו, בסמלים ובמטאפורות המיוחדות לו משתקפות בקיאותו של בעל־מחשבות בצורות ההווי היהודי, שספג לתוכו עוד משנות ילדותו, וכן פילוסופית־החיים של חוקר־טבע פקפקן, המשתמש לעתים קרובות בתיאור תופעות חברתיות בקטגוריות מן הטבע, המתפתח לפי חוקיו המיוחדים.

שמותיהן של רשימותיו הטובות ביותר והדוגמאות הציוריות שבהן, נשאבו משתי הסביבות — ההווי היהודי ועולם מדעי־הטבע, כגון ״דאס זיבאלע״ על משבר־אוגנדה או ״המטפחת האדומה״ על דרכי הפילאנטרופיה היהודית, או בשורת מאמריו המופלאים ״רוסיה, רוסיה הסובייטית ואנחנו״.

לאחר שעשה באירופה שנים רבות, חוזר בעל־מחשבות בשנת 1907 הביתה — לקובנה, לתקופה קצרה, כשאופקיו התרבותיים רחבים ועשירים ושמו בספרות אידיש הולך לפניו.

מקובנה הוא עובר לתקופה קצרה לריגה, כעורך העתון המקומי ״אידישע שטימע״, ומשם לווארשה, בה הוא משתרש בסביבתה הספרותית ונעשה לאחד מידידיו המקורבים של י. ל. פרץ. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס כרופא ונשלח לרוסיה הצארית לערי־שדה נידחות. שם הוא מתוודע אל המציאות הרוסית העצובה של אותו זמן. יותר מאוחר הוא עובר למוסקבה ולפטרוגראד, מרכזיה החדשים של הציבוריות היהודית בשעתה, ובמשך תקופה קצרה הוא מפרסם רשימותיו ברוסית בשל האיסור שהוטל אז על העתונות היהודית.

המהפכה הרוסית אינה מלהיבה את בעל־מחשבות והוא מקבל אותה מתוך רגש של יאוש וספקנות, הבאים לידי ביטוי בשורת מאמריו בעתון היומי ״פעטראגראדער טאגבלאט״.

אחרי תקופת הרעב בפטרוגראד והפרעות בקיוב, עוזב בעל־מחשבות בשנת 1921 את רוסיה, נשאר זמן קצר בקובנה ומשתתף בעריכת העתון המקומי ״די אידישע שטימע״. משם הוא עובר לברלין, עומד בראש הוצאת הספרים ״דער אידישער פערלאג״, וכעבור שנים מספר, מדוכא ממחלתו הקשה ומתוך יאוש מעמיק, הוא חוזר לקובנה בתקוה לקיים מגע ישיר עם קוראיו, אך הדבר נבצר ממנו וזמן קצר אחרי שובו הביתה, ב־13 בינואר שנת 1924, הוא נפטר בגיל 53 שנה, ויום זה הופך ליום אבל לכל יהדות ליטא.

*

כל חייו היה בעל־מחשבות ציוני נאמן, אחד המעטים מבין סופרי־אידיש. הוא העריץ את תנועת ״החלוץ״, ועדות לכך משמשים מאמריו הנלהבים לכבוד ״הצהרת בלפור״ ובקשתו לפני מותו לשיר לפניו את ״התקוה״. גם לספרות העברית היה יחסו חיובי בהחלט וסיסמתו היתה ונשארה ״שתי לשונות —

וספרות אחת". בנו יחידו, שלמה־ניקולאי, היה הבמאי של התיאטרון היהודי בווילנה ונספה בשואה בשנת 1941.

גישתו המיוחדת של בעל־מחשבות למאורעות הסוערים ולשינויים שחלו בחיי העם היהודי, באה לידי ביטוי במאמריו המזהירים ב"אידישע שטימע" הקובנאי ובמאמריו השבועיים ב"מארגן־זשורנאל" הניו־יורקי ופורסמו בספר "אונטערן ראד" ("מתחת לגלגל"), שיצא לאור אחרי מותו. זהו אחד המסמכים המעניינים ביותר לתולדות התקופה, שנכתב בצורה המרשימה והאופיינית לבעל־מחשבות.

בשנותיו האחרונות ברוסיה עקב בעל־מחשבות — כמו תמיד — בענין רב ומתוך הבנה עמוקה אחרי גילוייה החדשים של הספרות היהודית. הוא היה קרוב מאוד לקבוצת הסופרים הצעירים בקיוב ופירסם הערכות על דוד הופשטיין, לייב קויטקו, פרץ מארקיש ואחרים, אך הוא היה מנותק מכל מה שהתהווה בספרות היהודית מחוץ לגבולות רוסיה, ובעזבו את רוסיה התגלה לפניו פתאום עולם־יצירה חדש, ביחוד במה שנוגע לאמריקה. סופרים יהודים, שחיכו לבואו ולדברו, גילו כלפיו הרבה אהבה וחמימות וממרחקים פנו אליו במכתביהם, שלחו לביקורת את ספריהם, שהופיעו בזמן המלחמה ואחריה, ונתגלו לו שמות חדשים, ששמעם הלך כבר לפניהם בספרות אידיש. לעבודותיו של בעל־מחשבות בתקופה זו שייכים מאמריו על ה. לייוויק, מ. קולבאק, י. אופאטושו ורבים אחרים.

(מאידיש: מרדכי אלישיב)

ד"ר מנדל סודארסקי

עם השתחררותה של ליטא, אחרי מלחמת־העולם הראשונה, מהשלטון הרוסי, החל זרם השיבה של תושביה היהודים לגבולותיה. יהודים אלה, שנת־פזרו כפליטי חרב ורדיפות במרחבי רוסיה במשך שנות המלחמה, חזרו ה"ביתה" בהמו־ניהם.

עם אחרוני החוזרים נמנו גם ד"ר מנדל סודרסקי ואשתו אלטה. הוא חזר לליטא לאחר שירות של שנים רבות כרופא צבאי, בראשונה בצבא הצארי כסגן־אלוף ולאחר מכן בצבא האדום כרופא ראשי בדיביזיה הארטילרית ה־11, שהשתתפה בקרבות מרובים במלחמת האזר־חים, אחרי המהפכה של 1917.

בקובנה, ברחוב אוז'סקה 3, מקימה משפחת סודרסקי את קנה החדש, ובו פותח ד"ר סודרסקי מרפאה למחלות עיניים ומכון לרנטגן ולריפוי חשמלי. אולם מן הרגע הראשון הוא עוסק גם בפעילות ציבורית ענפה, וביתו משמש מרכז ומקום מפגש לעס־קני תרבות וחברה מליטא ומחוצה לה.

הכתובת "אוז'סקה 3" היתה שם דבר לא רק בליטא, אלא גם בקיבוצים יהודיים אחרים באירופה ומעבר לים. אישי ציבור, סופרים, עתונאים ואמנים מתקבלים בזרועות פתוחות בביתו של ד"ר סודרסקי — המוקד לפעילות בשביל הפרט והכלל. באווירה החמה והלבבית ששררה בו נידון מכלול הבעיות המכאיבות והמשמחות, שהיו מנסרות בציבוריות היהודית בליטא בפרט ובתפוצות ישראל בכלל.

במשך הזמן נדחקה העבודה המקצועית־הרפואית הצדה, וד"ר סודרסקי התמסר כולו לפעילות הציבורית למען יהדות ליטא ולמען כל דבר שהיתה לו שייכות לחיים הלאומיים של העם היהודי בכללותו: מערכת החינוך העממי והמקצועי ("אורט"), העתונות והספרות באידיש, ארגון בעלי־המלאכה היהודים, שיקומן הכלכלי והחברתי של השכבות הרחבות בקיבוץ היהודי בליטא ("אזע", "היאס") ודאגה לבריאותן ("ביקור חולים") — כל אלה היו בתחום פעולתו, ועד מהרה הוא נעשה למנהיגה ולדוברה של המפלגה ה"פולקיסטית" ("העממית־יהודית") ולמייצגה של התנועה האידישיסטית.

יש לציין, כי אם אמנם ליטא היהודית היתה ציונית ברובה המכריע והשפה העברית ותרבותה שלטו בה בכיפה, הרי בכל זאת מקובל היה ד"ר סודרסקי גם בסביבה ציונית זו במידה בלתי רגילה, וזאת בגלל קסמו האישי, טוב ליבו, יושרו ועממיותו, שהיו מוכרים לכל.

כדי לעמוד על סוד אישיותו ועל הכוחות הרוחניים הגלומים בה, מן הראוי לעמוד על "שרשיו" — על הקרקע, עליה צמח והתפתח. קרקע זאת היתה "בית אבא", או ליתר דיוק — "בית סבא", מפני שלמעשה סבו הוא שהשפיע עליו ביותר והניח את היסוד לחינוכו ולהתפתחותו הרוחנית המאוחרת.

*

ד"ר מנדל סודרסקי נולד ב־14 בדצמבר 1885, בעיירה הקטנה וישטיניץ, ליד הגבול שבין רוסיה לפרוסיה המזרחית. אביו איצ'הלה סודרסקי היה בנו של הרב ר' משה סודרסקי, הידוע בכינויו משה הווישטיניצאי. האב, שהתחיל כפועל פשוט, נעשה אחר־כך תעשיין עשיר (בענף המברשות) ועבר עם משפחתו לעיירה השכנה ואֶרז'בלובה (וירבאלן), אף היא בגבול גרמניה, ושם נשארה משפחת סודרסקי־האב עד לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה ב־1914.

מבחינה כלכלית היתה תקופת ורזשבלובה תקופת הזוהר של המשפחה. בית האב היה פתוח לרווחה לכל נצרך, ומאידך שום דבר יהודי־אנושי לא היה זר לו, לרבות התסיסות הרעיוניות של התקופה, הכלליות והיהודיות. אחיו ואחיותיו היו פעילים בחוגי חובבי־ציון ודורשי שפת־עבר והירבו להשתתף בתנועות הצי־בוריות והתרבותיות של הזמן.

אולם למרות העושר החמרי והרוחני של בית אבא, הרי השפעה מכרעת על הילד והנער מנדל היתה לאישיותו של סבו, והיא שהטביעה את חותמה עליו.

כנהוג בזמנים ההם היה חינוכו של מנדל בחדר. אחר־כך המשיך ללמוד תנ"ך ותלמוד אצל סבו ר' משה, שהיה לא רק למדן מובהק, אלא גם בקי בפילוסופיה היהודית, והשאיר כתבים על השיטות של הרמב"ם, של אברבנאל ושל גדולי ישראל אחרים מימי־הביניים.

את השכלתו היהודית השלים מנדל בהשכלה כללית. כאן השפיעה בלי ספק הקירבה לגבול גרמניה, שהיתה באותה תקופה האשנב לתרבות המערב בשביל יהודי אירופה המזרחית.

כל בני המשפחה רכשו להם בד בבד עם התרבות היהודית גם תרבות כללית. אחיו הבכור של מנדל, ד"ר ניסן סודרסקי, גמר גם הוא את חוק לימודיו ברפואה, ואחר־כך עסק במקצועו כרופא בתל־אביב, בשכונת מונטיפיורי.

מנדל נבחן בחינת בגרות כ"אכסטרן" (חיצוני) בגימנסיה הרו־סית בסובאלק, שהיתה אז עיר פלך. את לימודיו ברפואה עשה בשלבים: התחלתם היתה בלייפציג ובפרייבורג וסיומם בברלין. הוא התמחה ברפואת עיניים, שכבר התחיל לעסוק בה בברלין אחרי גמר לימודיו, אולם עם פרוץ מלחמת־העולם ב־1914 נעצר כאזרח רוסי ורק בהשתדלויות אצל השלטונות הגרמניים הצליח להגיע לשוודיה ומשם לרוסיה, שם גוייס מיד כרופא לצבא הרוסי הצארי (יתר הפרטים על קורותיו מאותו פרק זמן עד שובו לליטא העצמאית הוזכרו לעיל).

*

משפחת סודרסקי היתה בדרך הטבע קשורה לרעיון הציוני, וגם מנדל סודרסקי בהיותו סטודנט צעיר היה פעיל בתנועה זו, אולם אחר־כך נעשה "פולקיסט" וחסיד של תרבות האידיש.

אך על אף הניגודים החריפים בין שני פלגים אלה בציבוריות היהודית, לא פחת יחס הכבוד כלפי ד"ר סודרסקי אף מצד מתנגדיו, והוא היה הכוח המניע בהרבה מוסדות תרבותיים, כלכליים וחברתיים, עמד בראש ארגוני תרבות והשכלה עממית, השתתף ב"ייווא", ב"אנציקלופדיה דובנוב", בחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה, באגודות לאמנות, לתיאטרון ולספורט ובלשכת בעלי־מלאכה ומסחר. היה יושב־ראש הנהלת "אורט" בליטא. ב"אורט" היה חבר המרכז העולמי והוא הדין ב"אזע" ו"היאס". מלבד עבודתו כמארגן וכמפעיל עסק ד"ר סודרסקי עצמו בכתיבה, כעתונאי וכסופר. הוא עורך ומוציא לאור את העתון היומי בקובנה "פאלקס־בלאט" והשתתף בבטאונים "פאלקס־געזונט", "ליטעראַרישע בלעטער", "אידישע ענציקלאפעדיע" ועוד.

אחרי עלייתו של היטלר לשלטון החלו עננים כבדים מעיבים גם את שמי ליטא, וב־1937 מחליטה משפחת סודרסקי להגר לאמריקה. העילה האחרונה להחלטה זו היתה ההשתלטות של קבוצות קומוניסטיות על חברת ההשכלה העממית האידישאית ועל העתון "פאלקס־בלאט".

*

גם ביתו בניו־יורק נעשה מיד מוקד לפעילות חברתית ותרבותית. ביוזמתו קמה "הפדראציה של יהודי ליטא באמריקה", ובעריכתו הופיע הבטאון "היהודי הליטאי" ("דער ליטווישער ייד"). הוא משתתף בעתון "טאג" האמריקני, במאמרים בשטח הרפואה, שזכו בהד רב בקרב הקהל הרחב של קוראי אידיש בארצות־הברית וגם בארגנטינה. ד"ר סודרסקי כותב גם מאמרים בבקורת הספרות בעתון "פאָרווערטס" ובבטאונים שונים, כמו "צוקונפט", "יאָווריסקי מיר" ("העולם היהודי") וב"אידישע ענציקלאָפעדיע".

למכורתו ליטא נשאר ד"ר סודרסקי קשור עד אחרית ימיו בכל נימי נפשו, והקדיש את שארית כוחותיו לביצועו של מפעל הזכרון הגדול ליהדות ליטא, כיוזם, עורך ומוציא לאור של ספר "ליטע".

ב־1943 מארגן ד"ר סודרסקי ביחד עם אשתו את "החברה לתרבות יהדות ליטא", שמטרתה היתה להנציח את ההווי ואת היצירה של יהדות זו ב־700 השנים האחרונות. הוא נבחר כיו"ר של חברה זו, ושוב, בניו־יורק כמו בליטא, נעשית עבודתו המקצועית כרופא שולית לפעילותו הציבורית־התרבותית. בסוף ימיו היה כולו שקוע בביצוע המפעל "ליטע". הוא אוסף חומר, מוצא עוזרים, פונה בקול־קורא לכל היהודים, שמוצאם מליטא, מבקר בריכוזים יהודיים ליטאיים באמריקה ובארצות אחרות, כותב בעצמו מסות ומחקרים, עורך את החומר המגיע, ואחרון־אחרון — משיג יחד עם רעייתו את ההון הדרוש להגשמת תכניתו הגדולה. הוא רואה בהנצחת יהדות ליטא את מטרת חייו ושליחות קדושה.

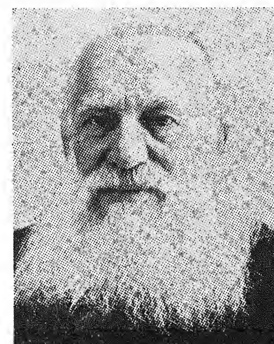
כששכב על מיטת חוליו, בימיו האחרונים, יצא לאור הכרך הראשון של "ליטע".

*

ד"ר מנדל סודרסקי ז"ל הוא דוגמה מיוחדת במינה של עוסק בצרכי ציבור באמונה ואיש רוח במובן הנעלה ביותר. הוא נציג מושלם של יהדות ליטא, כסמל לעושרו הרוחני של קיבוץ יהודי זה, שאיכותו עלתה על כמותו במידה מופלאה.

כל מי שבא במגע עם ד"ר סודרסקי לא ישכח את אישיותו הקורנת, השופעת טוב לב, עדינות, צניעות וחכמת חיים, את עיניו החייכניות ואת פניו מלאי ההבעה. זכרו יהא שמור בלב אנשי ליטא בכל מקום.

הרב יוסף-שלמה כהנימן

הרב ר׳ יוסף-שלמה כהנימן, הרב מפוניבז׳, כל ימיו היה מסיים בניין ישיבה ופותח בבניין ישיבה בהיקף רב, בשקידה עצומה ובמסירות אין קץ. כך עשה בליטא, וכן בארץ. ״כמה גדולים מעשי חייא״. דור דור ור׳ חייא שלו. הוא היה גדול הבנאים של בתי מדרשות שבהם מגדלים בני תורה, החל בילדים בגיל הרך ועד לצעירים הלנים בעומקה של הלכה.

ראשי הישיבות המובהקים של ליטא, למן ר׳ חיים והנצי״ב מוולוזין ועד הרב מפוניבז׳, ייעודם שלא ייפסק לימוד התורה אפילו דקה אחת בעולם היהודי. ״לא ימוש ספר התורה הזה מפיך״, כפשוטו. לומדים לשם ידיעה ולשם עשייה ובראש ורא־שונה מקיימים מצוות לימוד תורה. גדול הלימוד שבזכותו העולם קיים. ״כל מי שמבקש לעמוד על התורה משכים ומעריב ונותן נפשו עליה״. ראש־ישיבה גדול משיעור קומתו של הרב מפוניבז׳ הוא יששכר־וזבולון כאחד. מגיד שיעורי הלכה בפני הלומדים, משוחח שיחות בענייני מוסר ומידות, בונה את הישיבה ומקיימה בפועל ממש.

בעיר רבנותו הליטאית, פוניבז׳, הקים ישיבה גדולה ורשת מוסדות חינוך לבנים ולבנות וגן ילדים, שבהם למדו אלף תלמידים ומעלה. הקהילה חרבה בשואה. שרדו בסך הכל שבעה תלמידים. ושרד בדרך נס הרב וראש הישיבה. שכול ומזוועע ממוראות המלחמה ומאימי השואה הגיע לארץ־ישראל ולעיניו מטרת חייו, כפי שניסח אותה באחת משיחותיו: ״בהישארי לבדי, אחד־יחיד ממשפחת הרבנים של ליטא, ראיתי לפני ייעוד להקים שם ושארית לדמותה של יהדות זו. בראש וראשונה יוקמו שמונה־עשרה ישיבות כמניין הישיבות שחרבו שם״.

בשנת תש״ד בא לשכונת זכרון־מאיר שבבני־ברק, ראה גבעת חול ואמר: נאה המקום לישיבה. היום מתנשא על הגבעה היכל הישיבה רחב־המידות וסביבותיו שבעים בנייני הקריה. מרכז הומה של תורה ומוסר למאות תלמידים. לפני שנים מעטות הקים קריה באשדוד ובמרכזה ישיבה, ובתוכניתו היה להקים ישיבות בכל אזורי הארץ. אישיות אחת, כולה כשרון ואמונה, מוח ולב, רצון וכושר עשייה נשאה על כתפיה את הקריה בבני־ברק, העמיסה על גבה קריה באשדוד והתכוננה לייסד קריה בטבריה. מתוך תהומות השכול של השואה ובאמונתו התמימה בנס המדינה, בחינת ״ובהר ציון תהיה פליטה״, ריכז כוחות לבנות בנייני־עד לתורה ולתעודה בארץ האבות. בביקורו הראשון בזכרון מאיר אמר: ״אני רואה פה קריה בנויה״, ובבואו לראשונה לאשדוד הציץ בחולות ושוב אמר: ״אני רואה פה קריה בנויה״. הוא ראה את הנולד וצירף יכולת ביצוע לראייה. ״מעשה חרש וחושב״. החזון וביצועו באים בבת־אחת.

דמות המופת של הרב מפוניבז׳, ישיבותיו המצויינות, ״ירחי כלה״ בקרייתו, שיעוריו ודרשותיו, קרינתו הרוחנית בשיחותיו בענין ״ותלמוד תורה כנגד כולם״, קריאתו הבלתי פוסקת לקיים את הצו ״ושננתם לבניך״ בתנופה אדירה, בהקמת ישיבות בכל יישוב יהודי, ו״עתידים גם בני עין־חרוד ובית־אלפא לעסוק בדברי תורה״ — החזיון המופלא הזה של שריד רבנים וראשי ישיבות יחידי סגולה, שגדל ועוצב באקלים המורשת של הגאון מווילנה והצדיק בעל ״חפץ חיים״, המריץ במידה רבה צעירים ומבוגרים לעמול בלימוד תורה.

הרב מפוניבז׳, בעשרות שנות הוראתו, היה עמוד־התווך בעולם הישיבות. מזיגה נדירה של גדולה בלומדות, ניב־שפתיים מלבב, שפע חן, מרץ ויוזמה ומעשה רב.

*

באחת משיחותיו בישיבת פוניבז׳ שבליטא אמר בהתלהבותו הפנימית: ״מהו חזון אחרית הימים? אמונה בבורא עולם ובו־תיקון עולמו: כי מלאה הארץ דעה את ד׳ כמים לים מכסים... וידע כל פעול כי אתה פעלתו ויבין כל יצור כי אתה יצרתו. זו דרגה גבוהה, ויש גבוהה ממנה, שיאה של הגאולה — סוגייה בגמרא שאין פתרון לקושיותיה מסתיימת במלה אחת: תיק״ו, נוטריקון: **ת**שבי **י**תרץ **ק**ושיות **ו**אבעיות. בבוא גואל־צדק יסולקו מסכים חוצצים והתורה לכל סוגיותיה תאיר באור־בראשית. הוי, הוי, אחים יקרים, נשב ונלמד דף גמרא בציפייה לבואו של אליהו התשבי!״

חג סיום הדף היומי בבית־כנסת מרכזי בתל־אביב. המונים ממלאים את היכל התפילה. המונים עומדים בחוץ ומאזינים לדברי הנואמים. משנשמע קולו של הרב מפוניבז׳ הצטופף הקהל, נדחק לשורות הקדמיות. שם אוזנו כאפרכסת לקלוט דבריו. חידושי תורה חריפים ומבוססים. דרך לימוד שלפני ״המהלך החדש״ בישיבות, על הגדרותיו וניתוחיו המלאכותיים במקצת. הסבריו מעמיקים ופשוטים כאחד, מתקבלים על הדעת, וההרצאה מקילה את ההבנה, עריבה לאוזן. משסיים את השיעור בהלכה, פנה לדברי אגדה. מדרשי חז״ל מתפרשים בעומק נפשיותם, בהבעה ציורית ובשפע של לבביות. נוצר מגע בין הנואם לבין כל אחד מאלפי מאזיניו. הוא ״אחא יקירי״, אליו הוא מדבר, באוזניו משמיע שיחו. הוא אומר: ״לפנים היו סב, בן ונכד אומרים בצוותא ״יהי רצון״ של הדרן, מפני שלמדו יחד מסכת אחר מסכת עד שסיימו ש״ס. קשר זה בין הדורות יש לחדש כבעבר. דף הגמרא יגשר בין הדורות. בנעורינו ובז־קנינו נקום כאיש אחד לקיים את דברי התורה״. פיו חצב להבות ומתחו של הקול הולך ועולה. כולם יצאו בריקוד נלהב בבית־הכנסת ובלב הרחוב הראשי, כשהוא בפנים העיגול ובקולו מרתתת נפשו: ״ונהיה כולנו יודעי שמך ולומדי תורתך...״

*

״יאשע קולער״ — יוסף בן העיירה קול בליטא, שמו הלך לפניו בישיבות הגדולות. הצטיין בתפיסתו המהירה ובזכרונו הנמרץ, בחריפותו ושנינותו, בחיוניותו ומרצו. מזיגה מבורכת של כשרונות וכוחות הנפש. בעיירת הולדתו (אייר, תרמ״ו) למד אצל אביו, ר׳ יהודה־לייב, תלמיד חכם ואיש עסקים, ואחר־

כך אצל הרב חיים־יצחק בלוך, רבה של פולאנגן. פעם אחת נזדמן ראש ישיבה טלז, הגאון ר׳ שמעון שקופ, לעיירה זו, שהיתה מקום־קיט, ובשעה שהגיד את שיעורו לפני בני הי־שיבה העיר לו יאשע בן הארבע־עשרה כמה הערות חריפות. אף חזר על השיעור בהבנה ובדייקנות. ראש הישיבה הבטיח לעילוי מקול שבראשית השנה הבאה יתקבל לישיבה. שבע שנים למד בטלז (תרס״א—תרס״ח) והיה אחד מבחירי ישיבתה. הר״מים ר׳ אליעזר גורדון ור׳ שמעון שקופ ראו בו רב וראש־ישיבה גדול בעתיד.

פרק זמן למד אצל ר׳ יוזל מנובהארודוק. במחיצתו של אבי שיטת המוסר הקיצונית, התובעת מן האדם רצון ויוזמה, הוסיף לחשל את אופיו ולשחות נגד הזרם. בנובהארודוק ישב על כסא הרבנות הגאון ר׳ יחיאל־מיכל אפשטיין, בעל ״ערוך השולחן״. הצעיר בן העשרים ושתיים, שהתכונן לרבנות, שימש את גדול ההוראה ולמד אצלו דרכי רבנות והנהגותיה.

ביסודו ״מהפכן״, התובע מעצמו ומאחרים התחדשות מתמדת, ומלא תוכניות כרימון, דבק דווקא בתמימותו המופלאה של ר׳ ישראל־מאיר מראדין, בעל ה״חפץ חיים״, ולמד שלוש שנים בישיבתו. צדיק הדור השפיע עליו בתום אמונתו ובאורחותיו.

לאחר נישואיו עם בתו של הרב ר׳ אריה־ליב רובין, הרב בעיירה וידז ואחר־כך בווילקומיר, התרכז בלימוד פוסקים הלכה למעשה, בהגדת שיעורים בגמרא ובדרשנות בפני קהל־שומעים רב. לאחר שעבר חותנו לעיירה וילקומיר נבחר לרבה של וידז במקומו. לפי הוראתו של ה״חפץ חיים״ יסד בה ישיבה. כך החל הרב כהנימן דרכו כרב ור״מ כאחד. ברחבי ליטא נתפרסם בשיעוריו המבריקים בחריפותם וצלולים בעמ־קותם. הוא הסביר סוגיות מסובכות בפשטות מובנת ביותר וגם נתפרסם בדרשותיו המלהיבות.

בימי מלחמת־העולם הראשונה היה מראשי העוסקים בהג־שת עזרה לפליטים היהודים. יסד בתי־תמחוי, התקין דירות והקים בתי תלמוד־תורה לילדים. ייצג את הציבור היהודי בפני שלטונות הכיבוש, ובו בזמן הזעיק את היהודים שלא נעקרו ממקומותיהם לסייע בידי אחיהם הסובלים.

רבנות פוניבז׳ היתה מן המכובדות ביותר בליטא. רב העיר היה הגאון ר׳ יצחק־יעקב רבינוביץ, ״ר׳ איצלה פוניבז׳ר״, מגדולי הדור, והוא גם יסד בשנת תרס״ז ״קיבוץ מצויני הישי־בות״. לאחר פטירתו בשנת תרע״ט, בתום מלחמת־העולם הראשונה והיווסדה של מדינת ליטא העצמאית, נבחר הרב כהנימן לרב העיר וראשית פעולותיו היה שיקומה של הקהילה שמנתה עשרת אלפים נפש, קרוב למחצית האוכלוסיה הכללית. בקהילה זו מצא שדה פעולה נרחב. הוא הקים מחדש בתי־כנסת ותלמודי תורה, מוסדות צדקה וחסד, ששוכנו בבניינים גדולים, מרוכזים במגרש רחב־ידיים ומוקפים גני־נוי וגינות עצי פרי. הוא גם קבע יחסים תקינים בין התושבים היהודים לבין השלטון הליטאי המקומי.

בקהילת פוניבז׳, כאמור, ישבו תמיד רבנים גדולים. קודמו ר׳ איצלה, ולפניו הגאון ר׳ אליהו־דוד רבינוביץ—תאומים (האדר״ת), נודעו בלמדנותם ובצדקנותם. ר׳ יוסף־שלמה כהנימן הוסיף כושר־דיבור ברמה גבוהה, יכולת ביצוע ועירנות ציבורית. רבה הצעיר של הקהילה, בן השלושים ושלוש, שמו הלך לפניו בכל רחבי המדינה כלמדן מצויין, נואם מזהיר, ובעל סמכות של הנהגה.

בראש ובראשונה הקים ישיבה גדולה בעיר, היא ״בית אולפנא רבתא״ כשמה, ובה מטובי הר״מים והמשגיחים בישיבות ליטא. שיעוריו בהלכה פעמיים בשבוע ושיעוריו ב״שולחן־ערוך״, ״אורח־חיים״, בכל יום אחר תפילת שחרית, שיעוריהם של הר״מים הצעירים ר׳ אשר־קלמן בארון, ר׳ נחום כהן ור׳ אבא גרוסברד, ושיחותיהם במוסר של המשגיחים ר׳ ירוחם לייבוביץ ור׳ משה־דוד צפתמאן, משכו עשרות ומאות צעירים כשרוניים אל ישיבת פוניבז׳.

״הישיבה הקדושה פאניוועז׳״ במרכז ובהיקפה ישיבה לצעי־רים, ״בית רובינשטיין״, על שם תורם הבניין, מכינה בשם ״חדר הרב״ וגן־ילדים — מפעל־חינוך בכל דרגיו, מהגיל הרך ועד גיל של בן־תורה ותיק. בו בזמן הקים סמינריון חרדי לבנות. החזקת המוסדות ורכישת בניינים עלו סכומים מרובים. לשם כך יצא למסעותיו בארצות מערב אירופה, גם בדרום־אפריקה ובארצות־הברית, שם גייס תורמים קבועים לפעליו. בביקוריו ברחבי העולם היהודי נתפרסם בשיעוריו ובנאומיו, בחן אישיותו הלבבית והנמרצת.

באחד ממכתביו מן הימים ההם נאמר: ״ישיבתנו הקדושה בפאניוועז׳ השתגשגה מאוד וזכתה להימנות לאחד מבתי ד׳ בגולה, לפאר עמנו בריבוי תלמידיה. זכתה כבר להבשיל את פירותיה, גדולי תורה ויראה, אשר הרבה מהם זכו להיות מורי־הוראה בישראל״.

*

בשנותיה הראשונות של ליטא העצמאית (תרע״ט—תרפ״ג, 1919—23) שררו יחסי ידידות בין השלטונות לבין ראשי העדה היהודית. אנשי־ציבור יהודים, ידועי שם בכושרם המ־דיני, הופיעו בוועידת־השלום בוורסיי כשליחיה של ליטא הראוייה להיות מדינה ריבונית. אף מייסדיה של ליטא החדשה הבטיחו אוטונומיה תרבותית לכל מיעוט לאומי ובכללם גם ליהודים. נתמנה שר מיוחד לעניינים יהודיים, הוא ד״ר מנחם (מאכס) סולובייצ׳יק, שכינס בקובנה (תר״ף, 1920) ועידת־יסוד לארגון הקהילות היהודיות בליטא.

מראשי המדברים בוועידה היה הרב כהנימן, ראש מפלגת ״אחדות״, מפלגה חרדית אנטי־ציונית, השניה בגודלה אחרי הרשימה המאוחדת של המפלגות הציוניות, מה״מזרחי״ עד ״צעירי־ציון״, שכללה קרוב לארבעים אחוז מכלל הצירים. הוא הרצה, השתתף בדיונים, הסב בנשיאות הוועידה ונבחר להנהלה הארצית של הקהילות היהודיות.

בהרצאתו על ״מהותה של הקהילה היהודית ותפקידיה״ קבע עמדתו בשאלות־יסוד שנויות במחלוקת: א. הקהילה היהודית כיום בדין שתמשיך את מסורתה כמסגרת לחיים עצמאיים ברוח ובחברה, בחינוך ובדת. מכאן הכרחיותה להיות דתית־מסורתית, תורה ועם ישראל, ולקבוע במרכזה דת ומצוותיה וצרכיהם החברתיים־חינוכיים של היהודים; ב. בחוק הקהילות אין להס־תפק בקביעת שירותים דתיים כסעיף בין סעיפי שירותים אח־רים, אלא יש לראות בדת יסוד לתרבות ולחינוך. מכאן: מתן סמכות בלעדית לרבנות בדיני אישות, חינוך לתורה ולמצוות ועינייני תרבות וחברה לפי כללי המסורת; ג. העבודה למען ארץ־ישראל יש לעשותה באמצעות הקהילות ולא באמצעות ההסתדרות הציונית.

בהרצאתו נימק את הצעותיו:

— עמנו הוא עם הקשור בתורתו כשלהבת בגחלת. לא ככל הגויים בית־ישראל. לכן אנו שוללים קהילה חילונית המנוגדת ניגוד חמור למהותנו כעם. אנו גם שוללים קהילה לאומית המבטיחה אספקת שירותים דתיים. מבחינה ידועה עמדה זו קשה יותר. החילוניים הקיצוניים גישתם גישה מהפכנית: יש לשנות שינוי יסודי את העם היהודי ולעשותו עם חילוני. הם מדברים גלויות, ואילו הלאומיים בחינת "ויתרוצצו" של יעקב ועשיו, אף הם מסרבים להכיר בעם היהודי כעם התורה, אלא בדעתם לחולל את השינוי בשלבים, ב"מיתת נשיקה". לכאורה מדברים באהדה על קנייני המורשה הלאומית, אך תוכם רצוף כיוון חילוני. עליהם וכיוצא בהם נאמר: אלוקי, הצילני מידידים אלה, שהם בחינת "וישקהו" בנקודות, נשיקה־נשיכה, משונאי אדע בעצמי להשמר.

הוא הוסיף לומר בסגנון פולמוסי:

— אתם מפחדים מפני שלטון הרבנים. פחדתם פחד־שווא. תורת ישראל אינה כנסייה ונושאיה, הרבנים, שרויים בקרב העם ומסורים לכלל ישראל ולר' ישראל. מעמד־האמידים מתרחק מבית־המקדש. האינטליגנציה הכללית מכונסת בתוך עצמה ומביטה מלמעלה למטה על המוני העם. מי שוכן בקרב המוני יהודים ושוקד על ענייניהם? מרא דאתרא.

— אשר לארץ־ישראל, הרי יקרה היא ליהודים עוד לפני שקמה הציונות, ובניינה ייעשה על־ידי כל היהודים ולא רק על־ידי הציונים. אני חושש מפני ה"צעירים" שבציונות, מפני תכניותיהם ושלטונם. לכן רצוי שהקהילות יעסקו בעלייה לארץ ובבניין הארץ. קהילות של תורה וישראל בכוחן להעלות יהודים לארץ־ישראל. עלה נעלה לארץ לפני הציונים וספרי־התורה בזרועותינו.

— סיכומו של דבר, טוב שאנו בעלים על עצמנו ויכולים לכוון את הקהילה לפי מגמתנו. הקהילה היהודית בליטא צריכה להיות דתית־מסורתית כפי שהיתה בכל שנות קיומה.

כעבור שנתיים (תרפ"ב, 1922) נתכנסה הוועידה השניה של הקהילות היהודיות בליטא. בוועידה זו הירצה על החינוך היהודי המקורי. הוא פתח במימרתו של ר' סעדיה גאון: אין אומתנו אומה אלא בתורותיה. בית ישראל לא ייבנה מלשון ומדינה בלבד. תורה ולימודה, תורה וקיומה, הם סוד קיומנו ותכלית היותנו עם־ישראל. לכן תלמוד־תורה וישיבות הם עיקרו של החינוך היהודי.

כושר דיבורו המשכנע והמלהיב, פקחותו, חינו וחיוניותו העמידוהו בראש המפלגה החרדית "אחדות". הופעותיו באסיפות־הסברה היו מושכות קהל שומעים רב. באותו פרק־זמן נחשב נואם ראשון במעלה בין אישי הציבור מכל החוגים. מסתבר, שבבחירות ל"סיים" הליטאי, פרלמנט המדינה, הוא היה בין המועמדים הראשונים של הרשימה היהודית המאוחדת, שקיבלה מחצית המקומות ברשימה המאוחדת של כל המיעוטים בליטא. בהתלכדותם ברשימה אחת גברו על המחסומים בחוקת־הבחירות, שקיפחה רשימות קטנות ובינוניות. הרשימה המאוחדת אספה קולות כדי קבלת ארבעה־עשר מנדאטים, שלפי ההסכם שבעה מהם הגיעו לרשימה היהודית. הרב כהנימן וד"ר יצחק־רפאל הולצברג־עציון היו נציגי "אחדות" בסיעה הפרלמנטארית היהודית.

אף־על־פי שהיה עמוס עבודה רבה ומאומצת הן כרב וראש־ישיבה בפוניבז' והן כחבר ה"סיים", נשא את העול בשמחה של שליחות לטובת הכלל והפרט. בישיבה הגיד שיעורי־הלכה חריפים, מעל במת בית־הכנסת דרש בפרשת השבוע, ובפרלמנט נשא את נאומיו שבהם הגן בעוז על זכויותיהם המיוחדות של היהודים. הוא וחברו ד"ר הולצברג, מראשי החינוך החרדי, הצטיינו במלחמתם בחוק מנוחת יום ראשון, שלפיו נתחייבו היהודים לשבות מעסקיהם ביום הראשון, נוסף לשבת שבה שבתו מרצונם. הם דרשו לשחרר את היהודים מן החובה לסגור את עסקיהם ביום הראשון. בדיון על החוק אמר לו הארכיבישוף של ליטא בעקיצה: כבוד הרב, אתם היהודים מרוויחים מכל צרה שבאה עליכם. הנה, פרעה מלך מצרים הטיל ילדיכם ליאור ושעבד את בני ישראל בחומר ובלבנים, ובסוף נאמר: הם יצאו ברכוש גדול ממצרים. אף אתם, סופכם שתרוויחו מיום־המנוחה ביום הראשון. השיב לו הרב כהנימן: בבקשה, כבוד הכומר, לא לנהוג כלפינו כנינו של אותו פרעה. לפניך צאצא מאותם היהודים ששועבדו בבית־העבדים במצרים.

פעילות רבה גילה בעת הדיון בחוק השחיטה, שלפיו רצו לאסור שחיטה לפי דיני ישראל, "מטעמים של צער בעלי־חיים". הוא נעזר במסקנות מומחים ובמכשירים טכניים כדי להוכיח, שאפשר לבצע שחיטה לפי ההלכה ללא גרימת עינויים מיותרים לבעלי־חיים. בהשפעתו נדחה החוק ונתבטלה הגזירה על שחיטה כשרה. בדיונים על חינוך־חובה תבע חופש גמור ליהודים בקביעת תכנית־הלימודים בתלמודי־תורה.

על אף חילוקי־דעות בינו לבין ראשי הציבוריות הציונית לכל זרמיה, היה מכובד על כל חלקי העדה היהודית בליטא. כולם העריכו את דמותו הסגולית, אהבת ישראל ואהבת התורה שבו, ומסירותו הרבה לענייני הכלל והפרט במצוקתם ולהפצת תורה בקרב העם. הרב מפוניבז', למדן גדול ופרלמנטרי לוחם, דרשן־נואם מזהיר ובונה ישיבות, היה מיחידי־הסגולה בין ראשי היהדות בליטא. כל מה שעשה בהתלהבות עשה, בשמחת היצירה.

בפרוץ מלחמת־העולם השניה עדיין היתה ליטא עצמאית. הוא סיפר:

"בערב פסח, שנת ת"ש, הגעתי לארץ־ישראל, לאחר שקדמני בני בכורי. יצאתי מליטא בדרכון דיפלומטי מטעם השלטונות. הם הציעו לי ולרבה של קובנה לנסוע לארצות־הברית, כדי לקבל היתר כניסה לחמשת אלפים יהודים שנמלטו מפולין הכבושה בידי הנאצים לארץ ליטא הסמוכה. בגלל סיבות שונות נשאר הרב מקובנה בעירו ואני נסעתי בגפי. כשהגעתי לטרייסט באיטליה שוחחתי בטלפון עם בני משפחתי בפוניבז'. הם הודיעו לי בלשון עסקית: "בית־החרושת עובד בשלוש משמרות". המכוון היה לשקידה בישיבה. זו היתה שיחתי האחרונה עם אשתי וילדי, שנרצחו אחר־כך יחד עם כל יהודי ליטא בידי הנאצים. בשיחה זו הודעתי שכחבר יחיד במשלחת לאמריקה מועטים הסיכויים שאצליח ולכן אסע לארץ ישראל במקום לנסוע לארצות־הברית. הגעתי לארץ בדרכון דיפלומטי וללא סרטיפיקאט. שלטון המנדאט גרם לי קשיים רבים ובמאמץ רב התגברתי עליהם. נזדמנתי לשכונת זכרון־מאיר ליד בני־ברק וראיתי גבעת חול לנגד עיני. אמרתי למייסד השכונה: הר זה יאה ונאה לישיבה גדולה. קניתי את הגבעה בחמש מאות לירות... הידיעות מגיא ההריגה באירופה אחת היתה קשה מחברתה. בשעת הנחת אבן הפינה לישיבה בשנת תש"ד לא

שתינו משקה. שתינו דמעות. ה״חזון איש״ ואני אמרנו פרקי תהלים ויצקנו את היסוד. בשבעה תלמידים נפתחה הישיבה בבני־ברק״.

*

קהילת פוניבז׳ הוכחדה ברובה המכריע, ובכללה תלמידי מוסדותיה החינוכיים. לאחר השואה נזדמן לידו של הרב כהני־מן תצלום המראה את שרידי קהילת פוניבז׳ כשהם יושבים תשושים ומדולדלים וידיהם חבוקות בחוסר אונים. הזיל דמעה, התאושש ואמר: נדרתי נדר שלא אשב בחיבוק ידיים. האסון הנורא הפעיל את מלוא חיוניותו, בחינת ״לא אמות כי אחיה״. מתוך השכול החל לבנות במשנה עוז ומרץ. רגיל היה לומר: ״לכאורה הייתי צריך להיות שם בין היהודים שלי, בין בני ביתי ובין תלמידי שכולם נספו. המקום השאירני בחיים, משמע שעלי לתקן משהו״. והוא הסמיך עשייה לדיבור. עשה בתיכנון ובמעוף, ולא ידע ליאות. באמצע הלילה או בהנץ החמה היה מעורר את עוזריו ומבשר להם שעל משכבו נצנץ רעיון במוחו, כיצד לתכנן בניינו של בית פלוני ואיך לכלכל מבנהו של מוסד פלוני.

הנה הוא עומד עטור הדר שיבה ומשוחח בלבביות על פעליו, כשזוהר מקרין מעיניו התכולות: ״יש לי חולשה לבניינים״, אמר כמתנצל, ומוסיף: ״בפוניבז׳ של ליטא הקימותי בית־חולים רחב־ידיים, ישיבה גדולה, ישיבה לנשים, בית־יתומים, גימנסיה לבנות ועוד. מכל התלמידים שרדו בסך הכל שבע נפשות״.

הוא נאנח. מבטיו חיבקו את היכל הישיבה המרווח. ״יהדות ליטא נכרתה ואיננה, היתה ונשרפה״ — אמר — ״כיצד משאי־רים את נפשה בקרבנו? רגילים לנטוע יערות־זכרון. לא בעצים זכרון יהודי ליטא. רגילים לפרסם ספר־זכרון. זו פעולה נאה, אבל בלתי מספקת. יהודים ליטאים יהודי־תורה הם. בישיבה גלומה יהדות זו. היא יצרה את קריית הישיבה על שבעים בנייניה, מרכז הומה של תורה וחסד לאלף ומאתיים נפשות״.

בביתו תמונה בתבנית גדולה, שבה משובצים צילומים של עשרות נאמני ישיבת פוניבז׳ בליטא. בעלי־בתים לומדים ויראי השם, שבמקומות מושבם עשו למען הישיבה. מעל התמונה רשום: ״הגבאים והעסקנים לישיבת קודש פאניוועז במדינת ליטא״. הוא היה מסתכל בפרצופים המציצים מן הקיר ואומר: הנה הגבאים של ישיבתנו בליטא. מכל עיר ועיירה שני גבאים: כמה מהם נותרו בחיים? בסך הכל שניים ואני השלישי...

השואה פגעה בו קשות. במשפחתו, בישיבתו ובקהילתו, בכל יהודי ליטא. מתוך השכול ניעור להחיות את השרידים בלימוד תורה והפצתה. בימי מלחמת־העולם השניה, כשהיטלר כבש ארץ אחרי ארץ, היה מכתת רגליו מבית־כנסת אחד למשנהו, בתל־אביב ובחיפה, בפתח־תקוה ובבני־ברק, מתיישב ליד שולחן שבו מקיימים שיעור במשניות ובגמרא ומשתתף בלימוד. בצריף הראשון על גבעת הישיבה בבני־ברק הכניס את ״ילדי טהראן״, ילדים יתומים פליטים משטחי הכיבוש הנאצי, שם לימדום חומש עם רש״י. כעבור שנים סיכם: ישיבת פוניבז׳ בבני־ברק, שהיא מעין אוהל זכרון לזו שהיתה בעיר פוניבז׳ שבליטא, גדלה בהיקף רב ועצום. והרי כמה ממוסדותיה בישיבת בני־ברק:

א) בתי אבות, לילדים שנתייתמו מהוריהם, חסרי בית, בין שהועלו מחוץ־לארץ ובין שהובאו מאחד היישובים בארץ. יום לפני בואה של חבורת־הילדים הראשונה כינס הרב כהנימן אסיפה ואמר: יהודים יקרים, מחר יעלו לארץ ילדים ניצולים, פליטי חרב, ואין לי כרים ושמיכות בשבילם. כיצד נוכל לישון על מצעים ביודענו שאין כר למראשותיו של ילד, ואבי יתומים עומד ותובע מכולנו מילוי חובתנו! למחרת נתמלא הצריף כלי־שינה לילדים. הוא התייחס לכל ילד כאל בנו. פשוטו כמשמעו.

ב) ״ירחי כלה״. המשך למסורת הקדומה שבשלהי דקייטא אנשי עבודה קובעים עתים לתורה. מאות יהודים, בעלי מקצועות מגוונים, מתכנסים לשבועות מספר בישיבת פוניבז׳, מקשיבים לשיעורים ועוסקים בפלפולי־דאורייתא. הוא עצמו היה פותח ומסיים ירחי־כלה בדברי הלכה ובדברי אגדה, אף הגיד יומיום, אחר תפילת־שחרית, שיעור ב״אורחות חיים״ להרא״ש.

ג) ״נציבים״. כדוגמה מושאלת מימי שלמה המלך, שקבע שנים־עשר נציבים, אחד לשבט, שהיו מכלכלים צרכי הממלכה כל השנה, אחד־אחד לחודש — כן הנציבין של קרית פוניבז׳ לכלכלת הישיבה על כל מוסדותיה. יש נציבים ליום, לשבוע ולחודש, ויש נציבי־עולם שמקימים בתים בקריה ושכר־הדירה נועד לתקציב השוטף של הישיבה. בכך שיתף, כדבריו, רבים — ״זבולונים״ בהחזקתם של אחים־״יששכרים״ העוסקים בתורה ימים ולילות.

*

קרוב לשלושים שנה עשה בארץ־ישראל, מערב פסח ת״ש עד אלול תשכ״ט, וכל הימים המריץ אותו בפעולה חורבן יהדות ליטא. בכל נאום ודרשה, שיחה ושיעור, היה מעלה את זכרם של יהודי ליטא, בהוסיפו: אולי נותרתי בחיים, ללא זכות עדיפות על אחרים, כדי להקים מצבות חיות לאחי ורעי, קדושי ישראל בליטא.

תכניתו כללה הקמת מוסדות־זכרון לישיבות ליטא: כולל ללימוד ״קדשים״ על־שם ה״חפץ־חיים״, שבכוללו בראדין היו אברכים עוסקים בסוגיות של סדר קדשים; ישיבת גרודנה על־שם ישיבת ״שערי תורה״ של הגאון ר׳ שמעון שקופ בגרודנה; כולל אברכים, מטובי הישיבות, על־שם הקיבוץ של הגאון ר׳ חיים־עוזר גרודזנסקי מווילנה; ישיבת בארנוביץ על־שם ישיבת ״אוהל תורה״ מיסודו של הגאון ר׳ אלחנן וסרמן מבא־ראנוביץ; ישיבת ווילקומיר לצעירים וישיבת קלם לצעירים, על־שם ישיבות־הנוער בשתי עיירות ליטאיות אלה.

חלקה השני של תכניתו כלל: הקמת ״היכל הזכרון, אוהל הקדושים״, שבו ארכיון ופנקסי הקהילות; דפי זכרון שבו יירשמו כל קדושי ליטא; ספרייה שתכיל אוצרות הרוח של ליטא התורנית; מכון לפרסום כתבי־יד של חכמי התורה בליטא, ועוד. למרגלותיה של גבעת הישיבה יוקם הבניין ״אוהל קדושים״, גם קבע יום כ״ז בסיוון, שבו פלשו גייסות הגרמנים לליטא, כיום הזכרון ליהדות ליטא. אמר: באסיפת רבנים, שרידי קהילות־קודש בליטא, קבענו יום כ״ז בסיוון כאתחלתא דפורענותא, בדו־מה לט׳ באב, כיום אבל, מפני שבאותו יום החל החורבן, בעוד שריפת בית־המקדש היתה בי׳ באב. במשך ארבעה חדשים, החל מכ״ז בסיוון תש״א (יוני 1941) ואילך, נרצחו רוב יהודי ליטא.

ועוד אמר: מישהו שאלני מדוע אינני נח, מה לך לשאת משא כה כבד על שכמך? השבתי לו: שמע, אילו עבר על מישהו מה שעבר עלי, שכול מביתי ומעיירתי ומכל יהודי ליטא, ייתכן שהיה יוצא מדעתו, פשוט משתגע, אלא אני במקום לנפץ פנסים בחוצות, הנני מדליק לבבות בשגעוני. חש אני, שהקדוש־ברוך־הוא הצילני מגיא־צלמוות כדי להקים זכר לי״ח ישיבות ליטא, מן הגדולות שבהן, ולהעלות זכרם של כל היהודים הליטאים שמתו על קידוש השם בשנות הרעה. באזני הומים דבריו של ר׳ ישראל סלנטר באחת משיחותיו בקלויז של קובנה: אתה, יהודי, שמע, הפסק להשתעשע כילד ואמור לעצמך מה חובתי ואעשנה. חובתי להקים זכרון־חיים ליהדות של תורה וחסד, יהדות של הגר״א מווילנה וה״חפץ חיים״ מראדין, יהדות ליטא. איש זקן אני ואסור לי לדחות תכניותי למחר. אלך בגדולות. ראויה כל עיירה ליטאית שננציח זכרה בהקמת ישיבה.

*

חברו מישיבת טלז, אברהם הרצפלד, מספר בזכרונותיו:

״שאלתיו, כיצד זה עלתה על דעתו המחשבה שכל אחד מן העשירים, ה״נציבים״, יחזיק את הישיבה יום אחד בשנה. הסביר, שאת הרעיון שאב מהשיטה של ״אכילת ימים״ בישיבות, אף ניסח את רעיונו ניסוח עממי: בימים ההם אכלנו אנחנו ״ימים״ אצל הגבירים, היו הם אוכלים ״ימים״ אצלי, כל גביר יום אחד בשנה.

ועוד סח לחברו הרצפלד:

״בחזית בית הישיבה למרגלות הגבעה, יוקם אולם שיתקרא ״אוהל הקדושים״, בו יונצחו שמותיהן של שבע מאות וחמישים קהילות ליטא שנחרבו. לא יהיה זה אולם לנאומים ולהספדים, אלא מקום להתייחדות. לכאן יבואו יחיד וציבור לשם אמירת קדיש, קריאת פרקי־תהילים והדלקת נרות נשמה״. בתכניתו היה להקים י״ח ישיבות, לזכר י״ח ישיבות ליטא, במטולה ובקרית־שמונה, באשדוד ובאשקלון ובעוד יישובים, מהצפון ועד הנגב.

מספר בעל הזכרונות: ״יושב הייתי בישיבתו ונהנה מאישיותו, מבהירות המחשבה ומבהירות ההבעה, מדבריו שהיתה בהם מזיגה של כובד־ראש ועממיות משובבת, אהבת הבריות וצניעות. סגולות אלו סייעו לו לקלוט כל הטוב שהיה בטלז, תפארת מוריה הדגולים, שקבעו את דרכה. מצאתי בו התגלמותה של דרך־הלימוד בטלז, שהיתה מאירה וטובת סבר. ״כאפען א שמועס״, לחטוף שיחה, זו היתה שיטת טלז. אמרתי בלבי, כי גם לר׳ יוסף כהנימן נאה התואר מפיץ תורה. הייתי מלא פליאה על יכולתו של האיש, שהחל בידיים ריקות וזכה להישגים גדולים כל־כך״.

*

קסם אישי בלתי רגיל, מראהו, דיבורו והליכותיו היו כובשים לבבות. עממי ונאצל, לוהט וכובש להטו מתוך חכמת חיים. קנאי בדעותיו, נמרץ ותקיף, ולבבי ביחסיו לבריות. דיבורו בנחת, ישר לעניין, ללא עומס של ידענות. האזין לשני באורך־רוח ובטאקט רב. שעות על שעות היה מטפל בענייניו, הסביר והראה מה שהקים. וכל העת קלח דיבורו ברעננות. לא עייף ולא מתעייף. בחינו הרב ובחכמתו, חכמת הלב, קנה מעריצים וחסידים.

בלטו זכרונו המפליא וטביעת עינו, תפיסתו המהירה והיקפו הרב. הוא היה טרוד תמיד בבניית ישיבות, בהרחבתן ובהחזקתן. לרוב נדד בדרכים, ובכל זאת בשובו הביתה הגיד שיעורים למדניים מזהירים. למד במהירות וזכר הרבה מה שלמד ושנה בשנות לינתו בד׳ אמות של הלכה. ״עיינתי בסוגיה לפני שלושים שנה״, היה אומר אגב הסבר הדברים. בכל בוקר הגיד שיעור ב״אורח חיים״ עם ״מגן־אברהם״ ומרבה לבאר כל הלכה והלכה. ״שיעור גדול״ שלו הגיד בשבת אחר־הצהרים. תמיד צלול ומקיף. ראה סוגיה בכל עומקה ומכל צדדיה. בתפילתו היה מדגיש את הפסוקים בנעימה לבבית. ב״קדיש־דרבנן״ מנה כמרגליות את המלים ״ועל כל מאן דעסקין באורייתא״.

בעל דעה רחבה, ראה עניינים מכל צדדיהם. העריך אי־שים בעלי מעוף, עלילות ופעולות גדולות. שלל צמצום בתפיסה ובדעה, קנאות זעומה וחרדות המונית. אהבתו היתה נתונה לדעת תורה ולתלמידי חכמים. היה רואה את הכלל הסואן, את האופקים האינסופיים של תורה, ישראל וארץ־ישראל.

חיבב אנשים מכל החוגים, חיבק ונישק ידידים, ובו בזמן היה בודד בתוכניותיו ובמבצעיו. לרוב היה מתייעץ עם עצמו. היה מלהיב בשיחותיו ובדרשותיו, כולו לב ונפש, ואילו תיכנוניו היו מחושבים עד התג האחרון ופעל בדייקנות לפי תוכניותיו.

כבעל הנס המכיר בנסו, שיחותיו היו טבולות בחוויית נס הבניין המפליא בכל התחומים, שבו ראה את מפעל חייו: קריית הישיבה. ״הקימונו הכל בלי משולחים״, היה אומר, ״חוץ למשולח אחד״ — הוסיף בענוות־חן. שלוש מלים אלו היו מפתח להישגיו כל השנים. אל מעשה הנס הצטרף נס המעשה של ״המשולח האחד״, שבקסמי אישיותו ריכז ידידים נאמנים לפעלו. הוא קרא להם ״מלאכים״, שבימים הקשים הופיעו והצילו את הישיבה ממצוקתה.

פעם אחת חלה וניטל ממנו כושר הדיבור. רשם על פתקאות: פתח ישיבה! תרחיב כולל! תצייד בית־אבות!

אישיות אחת, כולה כשרון ועשייה, אופי ומרץ, מוח ולב, נשאה על כתפיה את הקריה בבני־ברק (״בני־ברק שליד קרית פוניבז׳״, כאימרה המתהלכת).

דרשן, נואם גדול, מבריק בסיסמאותיו, מזועז בתיאוריו הנלבבים, מרתק בהתלהבותו ומעורר ענין בהסבריו למאמרי חז״ל וביכולתו להמחיש רעיון באמצעי־ביטוי פשוטים ומר־שימים. הדרשנות העממית נוסח ליטא הגיעה אצלו לשיאים בהשפעתה על השומעים. זכורה סיסמתו: ״כתבו תפילין ומזו־זות לילדי עין־חרוד״! דבריו היו ספוגים אמונה וביטחון, בינה, מעוף ודמיון. והכל בהיקף גדול. הוא היה בנאי מעצם טבעו. ״יש לי מחלה לבניינים״ — היה אומר. עליו ועל שכמותו אמרו: ״בנאים אלו תלמידי חכמים שעוסקים בבניינו של עולם כל ימיהם״.

באחריות ימיו עבד במרץ ובחיוניות כבשנות העמידה. ערך נסיעות דחופות לחוץ־לארץ, תיכנן וביצע מפעלים וגם הגיד שיעוריו. פעמים מספר חלה קשה, התאושש וחזר למסלול עבודתו. בשיחותיו היה אומר: אני, למרבה הצער, אינני אלא הולך בטל, מתרוצץ בוקר וערב ואיני מתפנה כראוי לעסוק בתורה. מי ומי עוסקים ממש ביישובו של עולם? בני הישיבה. תפילתי שד׳ יתברך יזכני להיות שוב בן־ישיבה, פשוט, לישב

וללמוד דף גמרא, ככתוב בתהילים: "אחת שאלתי מאת ד', אותה אבקשה, שבתי בבית ד' כל ימי חיי".

בדרשותיו היה מציין תמיד בהתלהבות יד ההשגחה בכינונה של מלכות ישראל בארץ, שקמה לאחר השואה, ואמר: הזמן קורא לנו לגדולה ולגבורה, ללמוד יותר, לקנות בקיאות ועמקות ברמה גבוהה, להיות תלמידי־חכמים מובהקים. ב"זוהר" אמור: בני ישראל בצאתם מגלות מצרים בקעו את הים במטה. בני ישראל ביציאתם מגלותם האחרונה יבקעו את הים בקולמוס סופרים. לימוד תורה בכוחו לחולל נס בקיעת הים.

במחלתו האחרונה, שממנה לא קם, היה אומר למקורביו: התפללו לשלומי, עוד יש לי הרבה לעשות. גיסי הקדוש ר' אשר קלמן, ראש ישיבת פוניבז' בליטא זמן קצר לפני השואה שבה נספה, כתב לי: "בית החרושת עובד כרגיל". כן, יש להרחיב את "חרושת" התורה בארץ־ישראל, ולשם כך נשארתי בחיים, עוד מלאכה מרובה לפנינו, עוד יש הרבה לעשות!

ביום ב' אלול תשכ"ט, 4.9.69, הלך לעולמו. על מצבתו חרות: "מרן הרב בפוניבז', מקום מנוחתו של גאון ישראל, קברניט יהדות ליטא ומקים עולה של תורה בארצנו הקדושה, אבינו מורנו ורבנו ר' יוסף שלמה הכהן".

משיחותיו

— מה ההבדל בין חוץ־לארץ לבין ארץ־ישראל? בחוץ־לארץ כשקהילה יהודית נמצאת במורד רוחני, הרי זו הידרדרות מרום הר לתהום טמיעה ונכר, ואין כמעט עלייה חזרה. לא כן בארץ. יש עליות וירידות ושוב עליות. הנה תקופת אליהו הנביא. אחד נגד רבים: "ויאמר אליהו אל העם אני נותרתי נביא לד' לבדי, ונביאי הבעל ארבע מאות וחמישים איש" (מלכים א', י"ח, כ"ב). היש סיכוי לנצחם רבים מבין העם מהם נוטים לבעל ומהם נוטים לכאן ולכאן. ואף על פי כן האמין אליהו בסגולת ישראל.

— עוד נזכה לראות עלייה רוחנית גדולה בארץ־ישראל. שהרי כוחות גדולים שרויים בנוער שבארץ, ויש לעוררם. צאו וראו כיצד הם לוחמים. צאו וראו כיצד הם עוסקים בתורה. בשקידה עצומה, בכשרון ובלהט רב. עוד נזכה לכך, שגם בקיבוצי השמאל יקומו ישיבות כשם שיקומו בכל מקום יישוב בארץ, ויקויים הייעוד האלוקי "והשיב לב אבות על בנים, ולב בנים אל אבותם".

— לפני שנים לא מעטות, בעלותי לארץ, עלו יחד אתי צעירים חלוצים, שהחלו לחרוש ולזרוע, לנטוע ולבנות. אמרו לי בחרדה: מי יודע מה הם יבנו כאן? אמרתי להם: הושיבו סופרי סת"ם שיתחילו לכתוב תפילין ומזוזות לחלוצים בונים אלה. אף נבנה ישיבות לבניהם. סופם לשוב אל חלקם בתורה. בין הבאים ללמוד בירחי־כלה של ישיבת פוניבז' נמצאים גם חברים מקיבוצים שמאליים. הנה חברים מעין חרוד, והרי ממשקים קיבוציים אחרים.

— משהו חסר אצלנו: אחדות ישראל. בית שני לא חרב בגלל מחסור בדעת תורה. ועל מה אבדה הארץ? שאלו לאחר חורבן בית ראשון והשיבו: על עזבם את תורתי. לא כן בית שני. הוא חרב בגלל שנאת חינם. קובלנה קלה או חמורה — כן; אבל שנאה — בהחלט לא. זו אסורה. בריבוי למוד התורה גובר והולך האיחוד בין יהודים, סגולת חברים כל ישראל.

— סח לי ר' אליעזר, "הגדול ממינסק": בני ישיבת נובארדוק נכלאו על־ידי הקומוניסטים בבית־הסוהר. סבלו רעב וצמא, עונו בעינויים קשים, וביסוריהם ביקשו דבר אחד: גמרות ללימוד באמצע הלילה, כשגם הסוהרים שקועים בתרדמתם. איך מבריחים כמה מסכתות לתוך הכלא? חבריהם מבחוץ שלחו להם צורכי אוכל והם היו כרוכים בדפי גמרא. שאלוני, האין בכך ביזוי ספרי קודש? פסקתי: תלמוד תורה קודם לכל ודוחה הכל. בנסיבות אלו מותר.

— סח לי אחד משארית הפליטה: בהיותי ב"בונקר" סיימנו מסכת "קידושין". לפי סדר הדף היומי זו היתה הגמרא היחידה בידנו ולא היתה ברירה אלא להתחיל שוב ממסכת "קידושין". באותה שעה נדרנו נדר להשלים מה שחיסרנו מן הדף היומי, כשנשתחרר מן השיעבוד ונשיג גמרות.

— שלוש פעמים עלו בני ישראל לארץ־ישראל. בפעם הראשונה בנסים גלויים: כיבוש הארץ, השמדת שבעה עממים, והתנחלות לפי צו ד'. בפעם השניה, בימי עזרא ונחמיה, עלו מעטים. בסך הכל ארבעים ושניים אלף. באותו זמן עלו לבנות את בית־המקדש ולהחזיר עטרה ליושנה. עתה עלינו בפעם השלישית. העלייה יונקת מכיסופי גאולה עמוקים. אף בפנים הלב של החילוניים חבויה "הנקודה היהודית". ניצוצי אמונה חקוקים בלבבם פנימה. אבל טרם הגענו לכך, שכולם יאזינו לפעמי גאולת ישראל. נעשה הכל שנהיה ראויים לגאולה השלימה.

— ואמנם כאן רואים נסים שלא ראינו כמותם בחוץ־לארץ. היישוב הוא נס. ההתנחלות בארץ — נס. ומדינה יהודית בארץ־ישראל כלום זו תופעה רגילה? אין מקום בעולם שבו שוררת חדוות חיים יהודית כמו בארץ־ישראל.

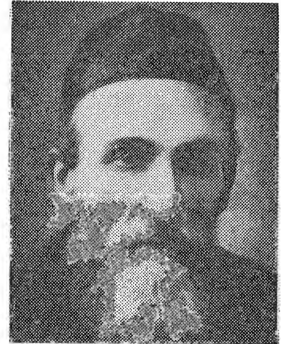
— הימים הגדולים של הבסת האויבים שזממו להכחידנו, הם מעין חזרה לקראת ימות המשיח. מאת ד' היתה זאת היא נפלאת בעינינו. הנסים הם ציוני דרך לביאת גואל צדק. הם מעוררים להאמין בגאולה השלימה.

ממכתבו אל דוד בן־גוריון:

— — — הנני רואה בחזיון שיבת ציון בדורנו גילוי אור ההשגחה העליונה המחזיקה בידינו ומוליכה אותנו בין המים הזידוניים אשר קמו לבלענו. הנני רואה את השם יתברך בכל צעד ושעל של העם היושב בציון. בטוחני, כי גם רום מעלת כבודו רואה הדבר, כי מי כמוהו, הקברניט העומד על־ידי הגה ספינת האומה, רואה בעליל ניסי־ניסים בכל רגע ובכל שעה. הבה נצא, איפוא, לקראת הקדוש ברוך הוא. הבה נקבל ונתקרב ליד ההשגחה העליונה המושטת לנו.

ד״ר שמואל־שרגא ביאלובלוצקי (ז״ל)

הרב ר׳ אברהם־אהרן בורשטיין

הגאון רבי אברהם־אהרן בורשטיין נולד בט״ו שבט תרכ״ז בקמניץ דליטא, לאביו הגאון רבי יהושע בלומנטל, רב ואב״ד של אותה עיר. עוד בשחר ילדותו הפליא את לב כל יודעיו בכשרונותיו המופלאים ובבהירות שכלו. נוסף על כך היה שקדן מטבעו, ובעודנו נער כבר הספיק לרכוש לו ידיעות מרובות לא רק בש״ס ותוספות, אלא אף בהרבה מן הראשונים שספריהם לא היו מצויים בליטא. רבני ליטא עניים היו וידם לא השיגה לקנות ספרים ואף רבי יהושע בכלל רבנים אלה היה, אלא שתחילת כהונתו בהוראה היתה במריאמפול, הסמוכה לגרמניה. והיה רבי יהושע נוסע לגרמניה לדרוש ברופאים, וכשהיה חוזר היה מביא עמו משם חבילה של ספרים יקרי המציאות, שניתנו לו במתנה. בין יהודי גרמניה היו כאלה שהיו בהולים לפנות את ארון הספרים שלהם מספרי ההלכה שנפלו להם בירושה מאבותיהם, כדי להכניס ספרים גרמניים במקומם; למכור אותם לא רצו, שלא לעשות סחורה בספרים שהיו קדושים בעיני אבותיהם, ולכן שמחו כשנזדמן להם למסור אותם לידי רב ממזרח אירופה שלא ימעל בקדושתם.

על ספרים אלה שקד הנער אברהם־אהרן יומם ולילה. הוא למד את דברי הראשונים ומצא כדי מידת אדם גדול. למרות גילו הרך היה חודר עמוק עמוק לתכנם של הספרים, ולימוד זה חינך אותו בדרך ההבנה הנקיה מפסולת המחשבה. ימי נעוריו נסתיימו מהר; עוד לא הגיע הנער למצוות וכבר נתייתם מאביו, ואמו נשארה אלמנה עניה מטופלת בילדים (אחיו הצעיר, הרב הגאון ר׳ ראובן־דוד, נתמנה כעבור זמן לרב בקמניץ). כדי שלא להכביד על אמו נדד הנער לעיר אחרת ללמוד תורה. כשמלאו לו ארבע־עשרה שנה לקח אותו הגאון המפורסם בזמנו, רבי לייב חריף, רבה של ויסוקי דליטא, לביתו, כחתן לבתו. רבי לייב היה מעיר את הנער בכל יום בין בימות החמה ובין בימות הגשמים בארבע לפנות בוקר ולומד עמו כל שעות הפנאי שלו ביום ובערב. כשמלאו לו שש־עשרה שנה ומחצה נכנס לחופה, אבל נישואיו לא שינו את סדר לימודו. כשנה ורבע לאחר נישואיו נתייתם אף מחותנו, ושוב נשאר בביתה של אלמנה עניה שהיה עליה לפרנס בנים ובנות ובעליהן. שוב גלה ללמוד תורה, השאיר את אשתו בבית אמה והלך לקיידאן, עיר מולדתו של חותנו, ושם למד תורה בשקידה שאיננה שכיחה אפילו בין השקדנים.

תוך זמן קצר מאוד נתפרסם הרבה בפלך קובנה, והרב ר׳ נטע־צבי פינקל (״הסבא מסלאבודקה״) שיסד בזמן ההוא את הישיבה הגדולה בסלאבודקה, הזמין אותו להגיד שיעורים בישיבה והוא אז כבן י״ח. רבה היתה הצלחתו בשיעוריו ובזמן קצר נעשה כמעיין שאינו פוסק וכנהר המתגבר ״דכל יומא טעם חדש מתחדש לו״. תלמידיו דבקו בו לאהבה, אבל נפלו חילוקי־דעות בינו ובין מייסד הישיבה ומנהלה. ר׳ נטע־צבי מגדולי בעלי־המוסר היה ואת הישיבה יסד לחנך בה בני־תורה ברוחם של בעלי־המוסר, ואילו רבי אברהם־אהרן כל כולו שקוע היה בהוויות דאביי ורבא, ודרכם של בעלי־המוסר לא ישרה בעיניו. הוא היה אומר: התורה מחנכת את האדם ליראת שמים ולמעשים טובים, ומי שאין בתורה כדי לחנכו, המוסר ודאי לא ישפיע עליו. הוא לא השלים עם הפיקוח על מעשי התלמידים שבעלי־המוסר נהגו בו, שכן ראה בכך הגבלת חירותם של בני־תורה. כל בן־תורה היה בעיניו בחזקת כשרות, והבדיקות המרובות — לדעתו — רק מערערות את התמימות ומפחיתות את ההגינות.

למרות מצבו הדחוק ורצונו העז להרביץ תורה עזב את הישיבה והלך לקאֶלם ללמוד שם תורה מתוך דוחק. אנשי ויסוקי־דליטא שלא היו מרוצים מרבם החדש ובידעם את מצבו הדחוק של רבי אברהם־אהרן, פנו אליו והפצירו בו שיבוא למלא את מקום חותנו, אבל הוא נזף בהם ודבר אתם קשות על שהם חולקים על רבם. בשנת תרנ״א נתקבל לרב בעיירה הקטנה ציטוביאן, הסמוכה לקאֶלם, וכשנה ומחצה ישב שם. והנה הגיעו אליו שתי הצעות בעת ובעונה אחת, מגורזיד ומריטובה. שתי העיירות לא רצו לוותר ולכל אחת מהן היו טענות של ממש; נציגיהן באו לדון בפני הגאון רבי יצחק־אלחנן ספקטור, הגאב״ד דקובנה, וריטובה זכתה בדין. חמש שנים עשה בריטובה והוסיף לשקוד על התורה בכל חום נפשו ונתפרסם בעולם הלמדנים כאחד מגדולי הדור. מריטובה הלך לאניקשט ומשם לסלנט, מסלנט לשדובה ומשדובה לטאווריג. מסעות אלו נעשו במרוצת זמן קצר, שכן שמו הלך לפניו ובכל מקום ששימש ברבנות נתחבב על כל העיר. כשעבר משדובה לטאווריג אמר אחד מחשובי זקני העדה בשדובה: ״אף על פי שאני זקן ותשוש־כח, מוכן אני ללכת שלוש פרסאות ברגל לקדם את פני הגאון שלנו אם יחזור לעירנו״.

הוא היה גם נואם מצוין. כל דרשה שלו היתה בחלקה הרצאה מדעית ובחלקה דיון בענינים אקטואליים. בקיאותו הגדולה בספרות הפילוסופית והפיוטית העברית של ימי־הביניים וידיעותיו הרחבות בהיסטוריה גדשו את דרשותיו ברעיונות עמוקים ובהברקות נפלאות, ואף־על־פי־כן, הצורה היפה של הרצאת הדברים והשפה הצחה שבה הרצה, עשו את דבריו מובנים לחלק ניכר של השומעים וערבים לכל אוזן. את החלק האקטואלי השכיל להבהיר בצורה השווה לכל נפש, אפילו לפשוטי העם.

וכעומק שכלו כן היה טוב לבו. ביתו היה פתוח לכל אדם ולבו היה ער לכל קשי־יום. בעצמו היה נזהר שלא ליהנות משל אחרים, וחוץ מִמשכורתו הקבועה לא נטל ולא כלום מכספי הציבור, וכל שכן שלא נהנה משל יחידים בשום צורה, כגון רח״ש, שכר פסק־דין, כבוד יום־טוב וכדומה. מהכנסות אלה, שנחשבו לחלק מן המשכורת, סילק את ידו, אך מטריח היה הרבה על האמידים להפריש מממונם צדקה לעניים. וכשם שהיה נקי הדעת כך היה עדין הנפש. כשהיה מקבל כתב־רבנות מקהילה גדולה כתוב וחתום בידי כל טובי העיר, ונודע לו שאיזה רב מהפך בחררה זו, ואפילו ידע שרוב מניינה ובניינה של העיר אינם רוצים באותו רב, משך הוא את ידו מרבנות זו.

היה מעשה ור׳ א״א קיבל כתב־רבנות מנובהארודוק במקומו של הגאון ר׳ יחיאל־מיכל אפשטיין, בעל ״ערוך השולחן״, והרב ר׳ יוזל הורביץ, אחד מבעלי־המוסר הנלהבים והפקחים ביותר, שיסד ישיבה בנובהארודוק, הסכים מלכתחילה שענייני התורה בישיבה יהיו נחתכים על פי ר׳ א״א, שישמש ראש הישיבה, ואילו ענייני ההנהלה יהיו נתונים בידיו הוא של ר׳ יוזל. ר׳ א״א עבר עם משפחתו לנובהארודוק, אבל ר׳ יוזל, שלא בדק באמצעים כשהמטרה היתה קדושה בעיניו, איים להעביר את הישיבה לעיר אחרת והתחיל למראית עין בפעולה זו ועל־ידי כך הצליח לעורר התנגדות בחלק קטן של תושבי העיר. ר׳ א״א החליט לצאת את העיר, אולם מכיון שבאותם הימים עוד לא זכתה נובהארודוק לרכבת, היה הרב נתון לחסדי ״בעלי העגלות״ שבעיר והם החליטו שלא ליתן לגאון לצאת את העיר. הוא עזב, איפוא, את העיר בחשאי, בלילה, וחזר לטאוריג.

בתחילת מלחמת־העולם הראשונה, כשטאווריג ואף שאוולי היו בידי הגרמנים, התיישב רבי א״א בשאוולי. כשחזרו הרוסים וכבשו את שאוולי והגרמנים עדיין היו בקירבת מקום לעיר חשדו השלטונות הצבאיים הרוסיים כי מהבית אשר ר׳ א״א גר בו מאותתים לאויב. חיילים בלשו, איפוא, את הבית וכשראו את הרב, שהיה שקוע בתלמודו, יושב ומתנועע על הגמרא, החליטו שהוא מרגל, ובתנועות אלו הוא מדריך את המאותתים שהצליחו להחבא. החיילים אסרוהו ושמוהו במעצר והמפקדה דרשה בכל תוקף לתלות את ה״מרגל״ היהודי. יהודי שאוולי, ובראשם הגאון רבי מאיר אטלס, רבה של העיר, נדהמו, אבל לא היה בידם לעשות ולא כלום. בעיני השלטון הצבאי היה כל יהודי בחזקת אוהד הגרמנים, ומלבד זה היה לצבא צורך גדול למצוא יהודי מרגל, כדי לחפות על הכשלונות הצבאיים ולתלות את הקולר בצווארם של היהודים המרגלים. ברם, זכורה לטוב אותה צעירה ופיגה רישא נייוודל שמה, בתו של הרב המר״ץ בטאווריג, שאזרה עוז וניגשה ברחובה של עיר למושל הצבאי וסיפרה לו על אישיותו של העציר. המושל, שהטיל ספק אם תיאורה מתאים לעציר, אמר לה להיכנס לזהות את העציר. כשנכנסה מצאה אותו עומד בלא כובע ושערות ראשו פרועות — מעשה ידי החיילים. על שאלתה מה להביא לו ענה: ״רמב״ם וכיפה״. עלה בידי בחורה זו להביא עד מסייע לדבריה, כומר, שנשבע באמונתו לפני המושל, כי הרב נקי מכל אשמה ושהוא איש קדוש שאין לו בעולמו אלא תורה בלבד. הרב שוחרר בתנאי שיעזוב מיד את העיר כדי שלא לעורר את משטמת החיילים.

הוא נמלט לרוסיה, וכשיסדו משפחות זלטופולסקי—פרסיץ ישיבה בבוגורודסק הסמוכה למוסקבה מינו את ר׳ א״א לראש הישיבה. זו היתה הישיבה הראשונה שהשיעורים נאמרו בה בעברית. נתרכזו סביבו הרבה בחורים ברוכי כשרון ומסוגלים לעמוד על דעתו של רבם הגדול. נוסף על השיעורים בהלכה היה דורש לפני התלמידים בלילי שבתות בפרשת השבוע. לפרשת השבוע שלו יצאו מוניטין ור׳ הלל זלטופולסקי היה עוזב לעתים קרובות את ביתו במוסקבה ושובת שבתו בבוגורודסק, כדי לשמוע את פרשת השבוע מפי הגאון מטאווריג.

כשהבולשביקים הגיעו לשלטון עברה הישיבה מבוגורודסק לסרטוב, וכשהתחזקו בשלטונם הפסיקה הישיבה כליל את קיומה. רבי אברהם־אהרן היה נאלץ לקבל את משרת הרבנות בצ׳רקאסי. לא ארכו הימים ובאוקראינה פרצו פרעות ביהודים וגם על יהודי צ׳רקאסי עברה הכוס. הפורעים רדפו אחרי הרב, שעלה בידיו להמלט לבית רופא נוצרי ורק הודות למאמציה של אשת הרופא הצליח הרב להמלט דרך חלון ולהציל את נפשו.

מיד לאחר הפרעות, כשנפשו עדיין היתה סעורה עליו, נשאל איך לנהוג עם ההרוגים שהרוצחים קברו אותם זה על גבי זה. מעטים היו הספרים שעמדו אז לרשותו, שכן הפורעים השמידו כל מה שאפשר היה להשמיד, ואף על פי כן השיב על השאלה בתשובה ארוכה, ובכוח זכרונו הכביר לא טעה בשום מקום והביא את הדברים ממש בלשונם, כאילו היו הספרים לנגד עיניו בשעת הכתיבה. תשובה זו היא מלאכת מחשבת, ניתוח חד ומעמיק וביאור מקיף על יסודות דיני קבורה ודיני טומאה. רואים בה לא רק את הגאון המופלא, אלא אף את אמן הבנין, פלפלן וסדרן כאחד. ידי אמן רקמו מסכת יפה זו.

בתום המלחמה חזר שבור ורצוץ לטאווריג. מחלת הקצרת שסבל ממנה עוד לפני המלחמה לא נתנה לו מנוח והתישה את כוחותיו. רופאיו חשבו שאווירה של ארץ־ישראל ישפיע לטובה על מצב בריאותו, ובהיותו מלא געגועים על הארץ שכל ימיו נתאווה לראותה מיהר למלא אחר עצתם, ונזדמן שבזמן ההוא יסד הגאון מרן אברהם־יצחק קוק את ישיבת ״מרכז הרב״ והציע לר׳ אברהם־אהרן לכהן בה כראש הישיבה. וכאילו למלא את סאת היגונים שלו קרהו עוד אסון לפני עזבו את ליטא: הגדול שבבניו, אריה־לייב, בחור צעיר, חביב ונחמד, בעל כשרונות גדולים, מת על פניו.

רצוץ ותשוש־כח הגיע באלול תרפ״ד לארץ. מחלתו לא הרפתה ממנו גם בארץ, והיא עוד גברה. אולם למרות מחלתו עוד קרא שיעורים, שהפליאו ושימחו את לב השומעים בישיבה. ב־י״ט כסלו תרפ״ו נתבקש לישיבה של מעלה. את נוסח המצבה על ״ארז הלבנון, אדיר התורה, בחיר גאוני הזמן״ כתב הגרא״י קוק ז״ל, ראש הרבנים לארץ־ישראל.

מכתביו המרובים נשאר אך מעט, שכן טלטולי הדרכים בזמן המלחמה והפרעות באוקראינה גרמו לאובדנם. אף הספר על קדשים וטהרות, שקרא לו ״בית אהרן״ וכבר היה מסודר לדפוס, נעלם ואיננו. נשארו רק כמה תשובות שכתב באוקראינה אחרי הפרעות, ואחר־כך בשובו לליטא פירסם אותן חתנו הרב ר׳ משה פרנקל ז״ל בדפוס בשנת ת״ש, בצירוף כמה משיעוריו שהגיד בישיבות שונות ונרשמו על־ידי התלמידים. אף מהתשובות המועטות ששרדו אפשר לעמוד על עוצם בקיאותו בכל התורה כולה, על עומק שכלו ורוחב בינתו.

לאה גולדברג

משוררת התוגה והאהבה

עריסתה עמדה בקובנה. ואחר, בשנות מלחמת־העולם הראשונה, שהתה עם משפחתה בסראטוב, שם היתה רוסית שפת־האם שלה. אך את שנות־נעוריה־ועלומיה הטובות עשתה בקובנה, עד עלותה לארץ־ישראל בשנת 1935.

את חינוכה התיכון קיבלה בגימנסיה העברית מיסודו של ד״ר שוואבה ז״ל. בבית־ספר זה, בין הכתלים הללו, שקקו חיים עבריים לאומיים מלאים ומהם שאבה לאה הצעירה, ברוכת הכשרונות, מלוא־חופניים.

אך באותן שנים רחוקות, רחוקות וטובות, לא היה בית־הספר העברי מוסד לעצמו, מובדל ומופרש מחיי הקיבוץ היהודי בליטא. להיפך, הוא היה ארוג ומשולב במסכת חברתית ורוחנית רבת־פנים, שלא נעדרו ממנה גם מאבקי־לשון־ותרבות. אך המגמה השלטת בבית וברחובה של ליטא היהודית היתה — עברית וארצישראלית. ואם־כי וילנה היא שעליה קורא השם ירושלים דליטא, הרי קובנה של אותן שנים יכלה, גם מותר היה לה, לשאת בגאון שם זה.

באווירה ספוגה רוח עברית ומאוויי־ציון גדלה לאה גולד־ברג — וזו שהטביעה חותם עמוק בנפשה היוצרת. אחר באו שנים של השכלה גבוהה באוניברסיטה של קובנה, רכישת דעת בגרמניה וקניית שליטה בלשונות הרבה. אך חרף הלשון הרוסית מילדות ודברי לשונות זרות אחרות, אשר נתווספו ברבות השנים, היתה העברית שפת יצירתה האינטימית.

בין שני נופים

ואכן, יצירתה של לאה גולדברג טבועה בחותם האינטימיות. לכאורה, תמיד היא שרה על עצמה, אך תמיד, כמעט תמיד, יש לשירת־היחיד שלה השלכות הרחק מעבר לאישיותה, אל תוך התחום הנרחב, הלאומי והאוניברסאלי. ובזה סוד כוח־משיכתה לרבים־רבים.

קרקע־גידולה של לאה גולדברג בשנות־נעורים־ועלומים היתה עברית, אך הנופים שמסביב נופים זרים היו. זרים? הן בתוכם נולדה וגדלה, אלא שמכורת־האם היתה עד־מהרה **לה — לה ולכולנו, בני־דורה — למכורה חורגת.** אף־על־פי־כן, ההיעקרות מקרקע הגידול וההינטעות בקרקע אחרת, אפילו קרקע של מולדת היסטורית היא, אינה קלה לשום אדם, והיא קשה שבעתיים, אם לא שבעים־ושבעה, למשורר. עוד נפשו שרויה בנופים ומראות רחוקים של ילדות, וכבר עטים עליה מעברים נופים אחרים, מראות אחרים. הן לא בכדי שרה לאה גולדברג בשירה ״אורן״:

אולי רק צפרי־מסע יודעות —
כשהן תלויות בין ארץ ושמים —
את זה הכאב של שתי המולדות.

אתכם אני נשתלתי פעמיים,
אתכם אני צמחתי, ארנים,
ושרשי בין שני נופים שונים.

אמנם, כבר מצוא תמצא חורשות אורנים בהרי ירושלים ובהרי הגליל, ואף־על־פי־כן, אין אלו יערות ליטא משכבר־הימים — ולמי מאיתנו אין זכר יערות עבותים מימי־נעורים מאושרים, אם במחנות־קיץ ואם בבקתות־קיט כפריות? אך אט־אט מתחדד חושה של המשוררת ונפתח לנוף הארץ, אשר בה ניטעה מחדש, וכבר היא שרה את שיריה היפים על ״אלול בגליל״, ״בהרי ירושלים״, ״על חוף אילת״, ״חמסין של ניסן״, ועוד.

תיאורי הטבע, היוצאים מעטה של לאה גולדברג, אינם פסטו־ראליים. הטבע מדבר אליה בשפת־אנוש. הוא מעורר בה מחשבות וכמיהות, הוא קורא לחשבון־הנפש. וכך, בעמדה על חוף אילת, מול שקיעה, היא אומרת:

לא המלה תאמר שבחי־דממה,
לא שיר קינה כאן יספר על מות
האלמוגים מתחת לשמים
שותקים מול מרחביה של השממה.
קבל את עול הסוד. השפל עינים,
ותפלתך — שפתים חתומות.

ואף זאת. הטבע בעיני לאה גולדברג טבוע בחותם האנושי. ויש אשר סימני־ההיכר שלה הם אנושיים מאוד. שכן כך הוא נראה לה, למשל, ב״חמסין של ניסן״:

ורק לשמש ריח של יסמין,
ורק לאבן קול של לב פועם,
ורק לערב צבע של תפוז,
ורק לחול שפתים מנשקות.

כך שרה לאה שירים לנוף הארץ — ואף־על־פי־כן, באחד ״משירי ציון״ היא אומרת:

איך נשיר שיר ציון על אדמת ציון
ועוד לא התחלנו לשמע?

האמנם? אולי אין זה אלא כפל־השמע של משורר, שנפל בגורלו להיעקר ולהינטע מחדש? לא ייפלא איפוא כלל, שפעם־בפעם חוזרת לאה גולדברג אל נופי ילדותה, אל מחזור השירים ״מביתי הישן״:

מביתי הישן לא נותר עוד
אלא זכר כמיהה עמומה —
משרתות מנגנות בגיטרות,
יחפות, עם שקיעת החמה.

ובאים מראות ורמזי־מראות מימים עברו. נופי־עיירה־וכפר, פולקלור ליטאי וסלאבי. והרי שירי־עם מיבחן הם לכל משורר. ולאה גולדברג עומדת בו בכשרון רב.

אהבה עצובה

הטבע הוא מעגל אחד בשירתה של לאה גולדברג. ושני המעגלות האחרים — האהבה והמוות. אהבתה של לאה אהבה עצובה היא. לאמיתו־של־דבר, הרי היא טבועה בחותם אישיותה

שנתמזגו בה להפליא גאווה וביישנות, זקיפות־קומה ותקיפות אופי — אף צליל קולה ונוסח דיבורה העידו בה — ונכונות לקבל את גזירת־הגורל, פעמים תוך גילויי־אכזבה־ומרי. אמנם בשירי האהבה במחזור "אהבתה של תרזה־די־מון" מרחיקה־עדות אל אגדה צרפתית, שרווחה בקרב בני־דורה של אשה מהאצולה הצרפתית. היה זה בסוף המאה הט"ז בסביבות אביניון שבפרובנס, ואף־על־פי־כן, זועקת מהסוניטות הגבישיות הזד־הות אישית עמוקה עם לבטי־הנפש, ציפיות ואכזבות של האשה, העוטה צעיף של מרחקי זמנים, סביבה ונסיבות.

בשירי האהבה של לאה גולדברג יש בלי ספק יסוד אוטו־ביוגראפי, ואף־על־פי־כן, אין הם יפים לכותבם ולשעתם בלבד. יש בהם ביטוי לאנושי־האוניברסאלי — ובאשר ניכרים דברי־אמת, הרי יש וקוראם מוצא בלי־משים בשיר או בבית־של־שיר — הד להלך־נפשו, אם מחמת עצבות־של־רגע ואם מחמת אכזבה, שהיא מנת־חלקו. זהו אולי סוד פנייתם האישית מאוד של רבים אל שירתה של לאה גולדברג — ואילו העוטים על עצמם שריון־של־נוקשות, מונים בה מידה של סנטימנטליות.

חזות המוות

עם היותם אישיים מאוד, יש בהם ברבים משיריה של לאה גולדברג ביטוי לחרדת־הימים, כאילו לבה מנבא והוא יודע, מה הוא מנבא. כך למשל היא מסיימת את שירה — לילה וימים אחרונים:

ופתאום בבדי האשוח השב
זע הרוח. האותי קרא.
הוא חוזר אל ביתו.
הוא מגיף את תריסיו.
מחר תהיה סערה.

וזה לאחר שהיו שנים שקטות ששמן "בינתיים", "בלי הפיכות ומות ורעב". היה זה בראשית שנות העשרים, אך כידוע לא ארכו הימים והסערה, שבפניה ביקשנו להגיף תריסינו, פרצה בכל עוז אימתה.

לא ייפלא, כי בדור זה של אימי־מלחמה־ושואה — וודאי גם כחזות אישית שאינה מרפה — מופיע המוות כמוטיב חוזר בשירתה של לאה גולדברג. חוזר ונשנה המוטיב עד שבשירה "ביום זה" רואה היא את יומה האחרון, "שהוא יום ככל הימים" ובעיים־רוחה היא שואלת "איכה תמותי נפשי ביום זה":

איכה תפקדי לילך הנצחי
בטרם נשקת לכוכב ראשון ?

אכן, היה יום מותה של לאה גולדברג יום ככל הימים. אלא שנבואת־לב אחת לא נתקיימה אותו יום. ביום זה "לא חזרו הבנים הביתה והבנות לא המתינו בפתח". כי הסערה עודנה בעיצומה.

המספרת והמבקרת

עם כל העצבות שבשירתה הבוגרת ידעה לאה גולדברג לשיר ולספר לילדים, תוך חדירה בבת־צחוק על שפתיים וברגל קלה לעולמם, מלא הדמיונות והחלומות. היא סיפרה להם על ידידיה מרחוב ארנון, היא גילתה להם מה מספרות האיילות ועוד כהנה וכהנה. בעלת השכלה רחבה ומעמיקה היתה. בספרותם של כמה עמים, ובכמה לשונות, התהלכה כבתוך ביתה שלה. לא היתה חוקרת ספרות באיזמל של מנתח, החותך אברים מן החי, כדי ללמד אנטומיה־של־יצירה. גישתה סינטתית היתה. היא ביקשה להראות לתלמידיה ולשומעיה הרבים את יפי היצירה השלמה — לא לפשטה, כי אם להחדירה להבנתם כמו במלוא משמעותה האמנותית והפסיכולוגית. מכאן תרגומי־מופת משירי פטרארקה, מיצירות ל.נ. טולסטוי (מלחמה ושלום) ואחרים. מכאן חיבורה על דוסטוייבסקי.

מבינה גדולה בתיאטרון היתה — מבקרת ויוצרת. מאמריה־מסותיה בשאלות התיאטרון, בהסברת בעיות הדראמה, ואמנות הבמה בכלל, רבים עד מאוד. מיצירתה העצמית ייזכרו המחזה "בעלת הארמון" וכן העיבוד הדרמאתי של "אגדת שלושה וארבעה" לח.נ. ביאליק — אלה בנוסף על תרגומי־המופת, שהעניקה ביד רחבה לתיאטרון העברי.

במזל ציפייה

עם העצבות המהורהרת, הנסוכה על שירתה, פורצות בה פעם־בפעם נימות של חדווה ושל חיוב החיים. היא מתפללת, לבל ייתפס יומה לשיגרה. היא מתפעמת מיום העמל. והרי, למשל, הבית המסיים של שירה "הביתה":

וכך היום. וכך יהי מחר —
הדרך מעמל אלי מנות.
ברושים גבהים עומדים על המשמר.
והחלין כיין המשמר
מיום ליום יגבירו הניחוח.

ויש עימה שירי־צפייה־ותקווה, כגון השיר "העוד יבואו ימים..." הצפייה והתקווה היא, כי —

את תלכי בשדה. לבדך, לא נצרבת בלהט
השרפות, בדרכים שסמרו מאימה ומדם.
ובישר־לבב שוב תהיי ענוה ונכנעת
כאחד הדשאים, כאחד האדם.

מי יתן. מי יתן והתיבה שדה לא תזווג עוד עם התיבה קרב, אלא שיילקט דמיוננו "בעלי האספסת, או בשלפי־שבלים" — "וכי יהיו פשוטים הדברים וחיים, ומותר בם לנגוע, ומותר ומותר לאהוב".

הדמעה

מקור השארת־הנפש והתחייה בתפיסתה השירית של לאה גולדברג הוא, כהגדרת משורר אחר, ב ז כ ר ה נ ש א ר, ב ז כ ר ו ן. וכך היא אומרת:

שבעה ימים חכיתי לדמעה שתפול
מזכרון אשר היה — — —

לדמעת אוהבי שירתה ומוקירי־זכרה לא צריכה היתה לאה גולדברג לחכות שבעה ימים. נטוף נטפה הדמעה מעיני אוהבים רבים (והרי כל שנות־חייה התפללה ל א ח ד ! והוא התמהמה) אל תוך כוס־היגונים על לכתה בטרם־עת.

במדרון

שמואל גרינהויז

השנה האחרונה לקיום היהודי בליטא

בדיוק שבוע ימים אחרי כיבושה של צ׳כוסלובקיה כולה בידי קלגסי היטלר כבר שטו טנקים גרמנים בחוצות ממל (קלייפדה) הליטאית וכ־6000 יהודים נמלטו משם והגיעו כפליטים לקובנה, שאוולי וקרטינגה. בפעם הראשונה נראו ברחובות ערי ליטא לא פליטים זרים, לא מברלין או פראנקפורט הרחוקות, אלא משטחי ליטא עצמה: פליטים יהודים־ליטאים.

ב־23 באוגוסט, 1939, חתם ריבנטרופ במוסקבה על ההסכם הסובייטי־גרמני.

ב־1 בספטמבר התקיפו הגרמנים את פולין.

ב־4 בספטמבר הכריזה הממשלה הליטאית על נייטראליותה במלחמת גרמניה־פולין.

ב־17 בספטמבר כבש הצבא הסובייטי את וילנה.

ב־29 בספטמבר הזמינה הממשלה הסובייטית את שר־החוץ הליטאי אורבשיס למוסקבה. ב־10 באוקטובר 1939 נחתם במוסקבה חוזה בין ליטא ובין ברית־המועצות, שלפיו מעבירה רוסיה לרשות ליטא את בירתה וילנה, וליטא מתקשרת מבחינה צבאית עם רוסיה ומתירה את כניסתם של חילות־מצב סובייטיים מסויימים לתחומי ליטא.

עם התפתחות זו נפלה ליטא בידי השלטון הסובייטי ולגבי היהודים נוצרה מעין הפסקת נופש: הורחקה זמנית הסכנה הגרמנית הישירה, ואילו מצבם הכלכלי של יהודי ליטא היה במזל עליה. מאימת המלחמה החלה אצל האוכלוסיה קדחת־הקניה. קנו בגדים, מיני כלים, מכשירים, רהיטים וחפצים אחרים. חילות־המצב הסובייטיים עשו קניות גדולות. הכסף נעשה ״בזיל״, מלאי הסחורות התמעט והלך, ריח האינפלאציה נישא באוויר והמסחר פרח. בשטח הפעילות התרבותית הורגשה עליה ניכרת עם צירופה של וילנה לליטא ובואם של אלפי פליטי פולין במשך שנת 1939, בהם סופרים, רבנים, מנהיגים פוליטיים ואישי אינטליגנציה אחרים. יהודי ליטא קיבלו אותם באהבה, ברחשי ידידות ותוך הגשת עזרה. לכל מפלגה יהודית נתווספו כוחות ציבוריים ותרבותיים ממדרגה ראשונה. בקובנה התקיימו יום־יום הרצאות על נושאים יהודיים. בליטא התרכזו אז סופרים ועתונאים מוורשה ומווילנה, שחקנים מווילנה ומלודז׳ ועסקנים ציוניים וסוציאליסטיים מפורסמים.

אולם הפסקת־הנופש הזאת לא ארכה הרבה. המאורעות המדיניים בעולם התפתחו בקצב מהיר. ב־10 באפריל 1940 כבשה גרמניה את דניה ונורבגיה. ב־10 במאי פלשו הגרמנים לבלגיה והולאנד ופרצו מיד את הקווים הצרפתיים־הבריטיים. חזית המערב נשברה. רוסיה הסובייטית החלה להתכונן לקראת המצב החדש. בסוף מאי הוזמן ראש הממשלה הליטאי למוסקבה. ב־14 ביוני קיבלה מדינת ליטא אולטימאטום סובייטי להרשות כניסתו של צבא סובייטי במספר בלתי מוגבל ולהקים ממשלה פרו־סובייטית.

ב־15 ביוני ברח הנשיא הליטאי סמאֶטונה לגרמניה וצבא סובייטי נכנס לליטא. בראש הממשלה הליטאית החדשה הועמד העתונאי השמאלני יוסטאס פאלצקיס. חברי הממשלה היו: הסופר הליטאי הנודע קראֶווה־מיצקוויצ׳יוס, ראש הממשלה לשעבר גאלוואנאוסקאס, הגנרל הליטאי ויטקאוסקאס והעתונאים הליטאיים השמאלניים וונצלובה, פאקארקליס, גדווילה, מיצקוס ועוד. לממשלה נכנס גם יהודי אחד — ד״ר קוגאן, שעד כה לא עסק בפעילות פוליטית בחיים היהודיים. יותר מאוחר נכנס לממשלה יהודי נוסף — חיים אלפרוביץ, כשר התעשיה. בין 85 חברי ה״סיים״ (הפרלאמנט) הליטאי הפרו־סובייטי היו בסך הכל 5 יהודים.

ב־3 באוגוסט 1940 סופחה ליטא רשמית כרפובליקה ה־16 של ברית־המועצות. נתמנתה מועצה חדשה של ״קומיסארים עממיים״. בממשלה ליטאית זאת כבר לא היו יהודים. חיים אלפרוביץ נתמנה כממלא־מקום הקומיסאר לתעשיה המקומית, וד״ר קוגאן הסתלק לגמרי מהחיים הפוליטיים.

הרפובליקה הסובייטית הליטאית הראשונה לא התקיימה זמן רב: מה־3 באוגוסט 1940 עד 22 ביוני 1941 בלבד, היינו: 10 חדשים ו־19 ימים.

*

מה היה מצבם של היהודים במשך הזמן ההוא? כל הארגונים היהודיים הפוליטיים חוסלו. המפלגות הציוניות, מועדונים ועתונים נסגרו. הוא הדין ביתר הארגונים היהודיים, כמו ה״מזרחי״, ״אגודת ישראל״, ״לוחמי החזית״ היהודיים, החברה על שם סירקין, איגוד הסוחרים ואחרים. הבנקים העממיים היהודיים, קופות־העזרה וכל הארגונים הכלכליים מוזגו עם הבנקים הכלליים בניהול סובייטי אחיד; בית־הספר למלאכה ״אורט״ הפך לבית־ספר מקצועי כללי; הספריות היהודיות צורפו לספריות הכלליות. עסקנים יהודים ותיקים רבים נאסרו, מהם: ראובן רובינשטיין — עורך ה״אידישע שטימע״; ליב גרפונקל — יו״ר מפלגת הציונים־סוציאליסטים ומחברי הסיעה היהודית ב״סיים״ הליטאי לשעבר; הירש לוין — יו״ר מפלגת הרביזיוניסטים; יעקב גולדברג — יו״ר ״לוחמי החזית״ היהודיים; ודוד איציקוביץ — המזכיר הכללי של ״אגודת ישראל״. ראובן רובינשטיין גורש למחנה־עבודה בצפון רוסיה (על קורות חייו ראה במאמר מיוחד של ר. חסמן, במקום אחר בספר זה — המערכת). האחרים השתחררו מהכלא הסובייטי ביום בו פרצה המלחמה בין גרמניה וברית־המועצות ונכלאו אחר־כך בגיטו קובנה. ל. גרפונקל נמצא עתה בישראל, יעקב גולדברג נמצא בדרום־אפריקה, דוד איציקוביץ ניספה במחנה דאכאו, הירש לוין נמלט מן הגיטו ונאסר אחר־כך ברוסיה.

זמן קצר המשיך להופיע העתון היהודי ״פאלקסבלאט״, שהפך אחר־כך ל״עמעס״. בשטח הכלכלי בוצעה אותה ההפיכה הסוציאלית כמו ביתר המדינות הסובייטיות. בתי־החרושת ובתי־המסחר הגדולים הולאמו. החנויות הקטנות גוועו מאליהן, לא היה להן היכן לקנות מצרכים ולא יכלו להתחרות בחנויות הממשלתיות. גם לא היה בכוחן לשלם את המיסים שהוטלו עליהן, את שכר־הדירה וכיוצא בזה. החנוונים הקטנים נחשבו כ״בלתי פועלים״. הפקידים לשעבר ואנשי האינטליגנציה ברובם קיבלו משרות, אבל מצבם של החנוונים היה נואש, כי משרות ממלכתיות לא ניתנו להם. בעלי־המלאכה התארגנו בקבוצות

קואופרטיביות („ארטלים"). כיוון שהאוכלוסיה היהודית עסקה ברובה במסחר, הרי המהפך הסוציאלי פירושו היה בשבילה — נשירה מן המעמד וירידה בדרגה למצב של עניות.

בשטח התרבות החלה להסתמן מיד נטיה כפולה. השתתפותם של היהודים בתרבות הכללית עלתה. גדל מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטה הליטאית. התרבו הסופרים היהודים בכתבי־העת הליטאיים, וגדל מספר המורים היהודים בבתי־הספר הגבוהים. נתווספו שחקנים יהודים לתיאטרון הליטאי, אבל מוסדות התרבות היהודיים המיוחדים היו נתונים בירידה ניכרת. כולם, מחוץ לבתי־הספר, מוזגו במוסדות התרבות הלא־יהודיים. החינוך היהודי נמשך, אבל במקום עברית כשפת־הלימוד נאלצו לעבור לאידיש. הענין בתרבות יהודית מיוחדת — ירד בהרבה. תנאי החיים החדשים לא השאירו מקום לאידיש ושיתקו את השאיפה להשכלה ותרבות יהודית.

בלילות מה־14 במאי ועד ה־17 ביוני נאסרו רבים על־ידי השלטון הסובייטי ונשלחו לסיביר: מנהיגים של המפלגות הפוליטיות בעבר ושל הארגונים הצבאיים והכלכליים, פקידים גבוהים לשעבר בכלל ושל המשטרה בפרט, חרשתנים, סוחרים גדולים, בעלי אחוזות ושטחי קרקעות גדולים, ואחרים.

אחרי הכיבוש הגרמני עשו הליטאים חשבון לפי תעודות הרכבות ומצאו שיצאו אז מליטא לרוסיה 871 קרונות עם כ־25 אלף מגורשים, בהם היו כמובן הרבה יהודים, שכללו מנהיגים ציוניים נודעים כמו ד"ר בנימין ברגר, ד"ר לויתן, ד"ר משולם וולף, מספר רב של חרשתנים וסוחרים, פקידים ואנשי מקצוע. אומדים בוודאות שגורשו אז לא פחות מ־4000 יהודים.

*

בהגינם על עצמם כנגד ההאשמה החמורה, שקבוצות ניכרות של פרטיזאנים ליטאיים, סטודנטים, שוטרים ואנשי העולם התחתון השתתפו באופן פעיל בתקופת הכיבוש הנאצי בהשמדתם של יהודי ליטא — העלו מהגרים ליטאיים בגרמניה ובאמריקה טענה נגדית, שבליטא העצמאית תפסו היהודים את ה"פרנסה", את העמדות הכלכליות הטובות ביותר, שבתקופת השלטון הסובייטי הם גירשו ליטאים לסיביר, שהסוחרים היהודים לא סבלו מהסובייטים, אלא, להיפך, נתעשרו מהם, ועוד כהנה וכהנה. האשמות מרושעות מעין אלו פורסמו בעתונים ליטאיים המופיעים בארצות־הברית, כגון בעתון „נאויענאס" ובעתון הליטאי הקאתולי „דראוגאס" המופיעים בשיקאגו, ובעתון הליטאי „וייניבה" היוצא בברוקלין.

אין בכוונתנו לעסוק כאן בחשיפת שקרים אנטישמיים, שכן המדובר הוא באמת ההיסטורית על השנים האחרונות של היהדות הליטאית. דבר אחד הוא נכון: בימי השלטון הסובייטי, ב־1940, חלף־עבר מעין „חתול שחור" בין יהודי ליטא והאינטליגנציה הליטאית — חתול שחור, שהאדים מדם יהודי שפוך. היו ליטאים פרו־קומוניסטיים ואנטי־קומוניסטיים, וכמו כן יהודים משני המחנות, אבל היה הבדל עקרוני ביחס הכללי אל הקומוניזם בין האינטליגנציה הליטאית והאיכר הליטאי מצד אחד ובין היהודי הליטאי מצד שני. לגבי היהודים, אפילו האנטי־קומוניסטים, היו הסובייטים הכוח המגן עליהם מפני המרצחים ההיטלריסטים. במשחק־הכוחות הגדול שהתחולל אז בין הסובייטים ובין היטלר עמדו המוני היהודים ברובם על צד הסובייטים. האינטליגנציה הליטאית שאיבדה או חששה שמא תאבד את משרותיה והשפעתה, וכן האיכר הליטאי שפחד לאבד את רכושו האישי — היו על צד גרמניה ההיטלרית. בשעה שהיהודים רעדו מעצם המחשבה על אפשרות המלחמה — חלמו אותם חוגים ליטאיים על מלחמה זו.

זו היתה הסיבה העמוקה להחרפת האנטישמיות בחוגים ליטאיים מסויימים בשנים 41־1940. אנטישמיות זו מצאה לה ביטוי באותה חומרה מיוחדת, שבה ביצעו הפקידים הליטאיים את הלאמת הרכוש היהודי בימי השלטון הסובייטי. הדבר התבטא בחדשי המלחמה הראשונים גם בהתנהגותם של הפרטיזאנים הליטאיים, שרצחו אלפי יהודים בפוגרום של סלאבודקה, ברציחות ההמוניות במצודה השביעית בקובנה, בפונאר שליד וילנה, בשאוולי, בז'אגר ובעשרות עיירות וכפרים. אלפי ליטאים ברחו לגרמניה ההיטלרית, אבל היהודים, שהיה בכוחם להימלט, ברחו לעבר יפאן, לשנחאי, לאמריקה (כמו שעשו רוב הפליטים הפולנים). לעומת זה הציגו עצמם כ־40 אלף מאנשי האינטלי־גנציה הליטאית כגרמנים ועברו לגרמניה ההיטלרית. בסך הכל עברו לגרמניה בימי השלטון הסובייטי — לפי החוזה הסובייטי־הגרמני — 55,000 איש. מאחר שבליטא התגוררו, לפי הסטאטיסטיקה, בסך הכל כ־15,000 גרמנים — מן ההכרח להניח שעברו לגרמניה לפחות כ־40,000 ליטאים „טהורים" מהאינטליגנציה העירונית.

הבדל יסודי זה בנטיה הפסיכולוגית — פחד מהמלחמה וחיפושי מקלט בצד הסובייטי מצד אחד, והשתוקקות למלחמה בצילה של גרמניה ההיטלרית מצד שני — הוא שהיווה את הסיבה האובייקטיבית של המתיחות היהודית־ליטאית בשנה האחרונה של הקיום היהודי בליטא.

*

עם סיכום הפרק ההיסטורי הזה של יהדות ליטא והסקירה על השנה האחרונה של הקיום היהודי בליטא, אין לעבור בשתיקה על השקרים והרכילויות הזדוניות שהארגונים הליטאיים בגולה מפיצים על התנהגותם של יהודי ליטא בשנה האחרונה לקיומם.

„היהודים תפסו את כל המשרות הגבוהות בליטא הסוב־ייטית" — זוהי הרכילות מספר אחד.

בוודאי, היו שני יהודים בוועד המרכזי של המפלגה הקומו־ניסטית, מאַסקוּפ ויוּמין, אבל בוועד זה היו כ־30, 40 או 50 ליטאים. היה סגן־קומיסאר אחד יהודי (אלפרוביץ), אך היו לפחות 20 קומיסארים ו־40 סגני־קומיסארים ליטאים. היו כ־10, 20 או 30 פקידים גבוהים יהודים, אבל היו כ־100 או 500 או אלף פקידים גבוהים ליטאים.

השלטון ההיטלרי אירגן בשעתו בליטא משרד להפצת הסתה פוגרומית, בשם „משרד לחקר היהדות והבולשביזם", שמקום מושבו היה בווילנה. בראש המשרד עמדו הליטאים זנקוס, זאביטיס־נזאביטאוסקאס וראש־העיר בווילנה, המאיור דאבולוויצ'וס. תפקידם היה לרשום שמות של יהודים, שתפסו משרות גבוהות בעת המשטר הסובייטי. השמות הללו, לרוב מזוייפים, חוזרים ונשנים בפי המסיתים הליטאים.

„היהודים רדפו וגירשו את הליטאים" — זוהי הרכילות מס. 2.

הארגונים הליטאיים עצמם, בספרם „ליטא בכבלי העריצים", פירסמו את התעודות על המאסרים והגירושים ומהם מתברר

שהמנהיגים האחראיים על הפעולות הללו היו כולם לא־יהודים. הפקודה הראשונה לביצוע המאסרים ניתנה על־ידי המנהיג הקומוניסטי הליטאי וראש המשטרה הפוליטית, אנטאנאס סנייצ׳קוס. ההוראה השניה להרכבת רשימת המגורשים (מ־28 בנובמבר 1940) נחתמה בידי הקומיסאר לענייני פנים, הליטאי גוזביצ׳יוס, וההוראה האחרונה ביוני 1941 על־ידי הקומיסאר סיירוב (לא יהודי).

״ליטאים סבלו מהמשטר הסובייטי — יהודים הרוויחו״ — זוהי הרכילות מס. 3.

אשר ל״הפסדים״ פוליטיים — הרי ההפסדים של היהודים היו לא פחות, ואפשר אף יותר, מאלו של הליטאים. כל הארגונים היהודיים הפוליטיים נסגרו וחלק ממנהיגיהם נאסרו. בבולטין ליטאי (מאוקטובר 1945) פורסם מסמך מעניין — תדריך רוסי, המציין את קבוצות־המגורשים שנחשבו אנטי־מהפכניות. מהארגונים הליטאיים צויינו רק ה״טאוטינינקים״ ושותפיהם (״ורסלינינקים״ ועוד). ואילו הדמוקראטים־הנוצרים, ה״ליאודינינקים״ והסוציאל־דמוקראטים — כולם הוכרו ככשרים מבחינת המשטר הקומוניסטי. אולם מבין הארגונים היהודיים כולם נפסלו כ״קונטר־רבולוציונרים״: כל המפלגות הציוניות, מהרביזיוניסטים ועד ״פועלי־ציון־שמאל״, ה״בונד״, ״לוחמי החזית״ וכל הארגונים הקרובים להם כמו ״בית״ר״, חלוצים ועוד.

אשר להפסדים חמריים — בוודאי שההפסדים של היהודים היו יותר גדולים: רוב מניינם ובניינם של היהודים היו סוחרים, שנאלצו להיפרד מרכושם ומפרנסותיהם. ואילו הליטאים היו ברובם איכרים, שרכושם נשאר ברשותם, ומהם שעוד הגדילו את הכנסותיהם.

באשר לגירושים — הרי לפי מקורות ליטאיים גורשו בסך־הכל 0.9% ליטאיים, ואילו אחוז המגורשים היהודים הגיע ל־1.5 ויותר.

אשר להפסדים בשטח התרבות — הרי אבדו ליהודים כל מוסדותיהם מחוץ לחלק מבתי־הספר ולתיאטרון, וזאת בשעה שבידי הליטאים נשארו כמעט כל מוסדותיהם. אמנם הם נאלצו להחליף את ה״רוח״ שבמוסדותיהם, אבל הרי גם היהודים נאלצו לעשות כן.

״בתקופת העצמאות הליטאית תפסו היהודים את מרבית העסקים״ — זוהי רכילות מס. 4.

והנה מתברר מתוך חשבון סטאטיסטי בעתון הליטאי ״נאויענאס״, המופיע בשיקאגו (מ־28 במארס 1949), כי מפעל־מסחרי יהודי גדול היה קטן בממוצע פי שניים וחצי ממפעל ליטאי מסוגו, ומכאן שההשתתפות הליטאית בתעשיה ובמפעלי־המסחר הגדולים עלתה בהרבה על זו של היהודים.

*

ועתה — הסיכום הסופי:

על אף השמדתם של רוב היהודים, על אף הגירושים ועל אף הפליטים הליטאיים, הרי גודל האוכלוסיה בליטא של היום — לפי הסטאטיסטיקה של העתונים הליטאיים — משתווה כמעט במספרו לזה שהיה לפני המלחמה. העם הליטאי, בתנאים טובים יותר או גרועים יותר, חי וקיים. ואילו יהדות ליטא הושמדה. זהו ה״סך הכל״.

הקיום היהודי בליטא נסתיים בשעה 3 בליל ה־22 ביוני 1941, בשעה שהמטוסים הגרמניים הטילו את פצצותיהם הראשונות על העיר קובנה.

ד"ר ל. הסלזון

יהדות ליטא על סף הכליון

יש מקרה בחיי הפרט שהוא הולך בעקשנות לקראת הגורל העיוור ואינו יכול לפקוח את עיניו ולראות את הפח המוכן לו. וכן יש תקופות בחיי ציבור — בחיי עם שלם — שגם העם כולו הולך נטול עצות לקראת האבדון, מבלי להסתכל בנעשה סביבו ומבלי להרגיש את הסכנה המרחפת על ראשו. רק לאחר זמן, כעבור תקופה מסויימת, עומדים כותבי ההיסטוריה ותמהים: "איך יכול עם שלם להיות מוכה סנוורים? איך לא ראה את הנולד, אם כי גלוי היה? איך לא הרגיש ברעה שנגד פניו?"

באסון הנורא שאירע ליהודי אירופה, ובפרט ליהדות מזרח־אירופה בזמן מלחמת־העולם השניה, היה חלק גדול לעיוורון ציבורי־המוני זה, שבגללו אי־אפשר היה אף לחשוב על אמצעי התגוננות מפני השואה הבאה. לא הבינו יהודי אירופה, ובתוכם יהודי ליטא, שעם בוא היטלר לשלטון הקיץ הקץ עליהם. לא האמינו, כי לא רצו להאמין בתכניות ההשמדה הטוטאלית. אולי משום שתכנית השמדה טוטאלית זו נראתה בעולם הקידמה של המאה העשרים כרעיון של טירוף דמיוני — לא העלו אז על הדעת שהעם הגרמני המתורבת בהמוניו, או אפילו רק בחלקו הגדול, יוכל לשמש מכשיר ההשמדה. בכל אופן עובדה היא, שעד הרגע האחרון לא הגיע דבר ההשמדה להכרתם של המוני העם. העם עמד כאובד חושים עד שאפסו כל אפשרויות של הצלה. לא המוני העם בלבד היו אחוזי פלצות, אלא גם מנהיגיו, עסקניו וחוזיו לא הבחינו בגודל הסכנה, לא הזהירו מפניה ולא חיפשו אמצעים מאורגנים ואפילו לשם הצלה פורתא.

*

שח לי אחד מטובי המשכילים היהודים בברית־המועצות, שהוא עצמו יליד ליטא וקשור בנפשו עם היהדות הליטאית: מה עשיתם כדי לקדם את פני הרעה? מילא, אנחנו בברית־המועצות לא היה לנו ציבור יהודי מאורגן, ידינו היו אסורות ופיותינו סתומים, ולא יכולנו אפילו להזהיר את היהודים שיעזבו את הגבולות המערביים של רוסיה הסובייטית לפני ובשעה שהתחילה המלחמה. אך אתם, בליטא העצמאית, מדוע לא הסברתם לעם מה צפוי לו כאשר ישלוט היטלר בליטא? הן אלפים ורבבות היו יכולים אפילו עוד ברגע האחרון להינצל מצפרני הנאצים.

מעטים הם היהודים מליטא שברחו לרחבי ברית־המועצות בעוד מועד. האינטליגנציה היהודית הליטאית המפוארת ורוב העם נשארו בליטא וניספו. אמנם, החיים בברית־המועצות לא היו לפי רוחם, אך משתי צרות הרי בוחרים תמיד בקלה שבהן — והצרה הנאצית הלא היתה הגדולה והנוראה ביותר בעולם!

עובדה היא, שאותם היהודים שנמלטו מליטא לא ברחו מפני היטלר עקב יהדותם, כי אם מפחד וחשד בקומוניזם הנגרר אחריהם.

בוודאי אין להאשים את מנהיגי העם בקשר שתיקה ומעילה בשליחותם. רובם ככולם היו בוודאי נאמנים ומסורים לעם ולתפקידם. המדובר הוא רק באופטימיות מופרזת, בקוצר ראיה, בטעות בהערכה, במשגה חמור וטראגי. רק בודדים מהם הבחינו בסכנה המתקרבת והסיקו את המסקנות.

אחרי חורבן פולין בשנת 1939, עם הקמת הבסיסים הסובייטיים הצבאיים בליטא, כבר היה ברור שזהו צעד אחרון לפני הסיפוח הקרוב, שבהכרח יביא לידי מלחמה בין גרמניה ורוסיה; וגורל יהדות ליטא יהא נחרץ לכליון. אלטרנטיבה אחרת לא היתה ולפי מצב הענינים גם לא יכלה להיות. ואף על פי כן ישבו להם יהודי ליטא כל אחד במסחרו, בתעשייתו ובמשרתו בשאננות ובבטחון עצמי. יתר על כן, המסחר פרח, הפרנסה היתה מצויה בשפע, גם החיים החברתיים התנהלו כרגיל וללא סימני עצבנות. העתונות היהודית המשיכה בפולמוס ציוני פנימי כאילו לא אירע דבר, כאילו לא היינו עומדים על סף האבדון.

לערך באותו זמן, קצת יותר מאוחר, היתה תחושה כי משהו מאיים ממשמש ובא. הפליטים מבין יהודי פולין, בהם מנהיגים ואנשי־רוח חשובים שמצאו מקלט בווילנה, בקובנה וביתר ערי ליטא, החלו מגלים עצבנות והתאמצו לעזוב את ליטא. פחדו שמא יאחרו. בהלה עברה גם על ציוני ליטא ובעיקר על המנהיגים מכל המפלגות והזרמים שעלולים היו להיות ראשוני הקרבנות. התחילו להריץ מברקים לסוכנות היהודית שתשלח מיד סרטיפיקטים לכמה עשרות של עסקנים חשובים, אשר סכנה ישירה היתה מרחפת עליהם, והנה דווקא אז נתקבל מברק ממנהיג דגול של יהדות פולין ובו קריאה לעסקנים הציונים בליטא לא לעזוב את המקום, להתחזק ולהחזיק מעמד, כי לפי ההגיון והשכל הישר עתידה ליטא להשאר אי שקט בתוך האוקינוס הסוער של העולם המטורף.

*

יש לציין כי יהודי ליטא קיבלו את אחיהם פליטי פולין באהבה רבה ועמדו בכבוד במבחן, בגלותם מסירות שאין דוגמתה: ליד סובאלק, בשטח ההפקר, לא רחוק מהגבול הליטאי, גירשו הגרמנים את יהודי סובאלק והשאירום עירומים ויחפים ורעבים על פני השדה. כשנודע הדבר בקובנה התארגן הנוער היהודי יחד עם בני הערים השכנות מאריאמפול ווילקובישק ולילה־לילה היו מסכנים נפשם, עוברים את הגבול והיו מביאים את היהודים המגורשים לעבר הגבול הליטאי. רבים מהם נישאו ממש על כפים, כי תש כוחם ללכת. גם מספר גדודים פולנים עברו את הגבול הליטאי ונלקחו בשבי על־ידי הליטאים, שפירקו מעליהם את הנשק והושיבום במחנות ריכוז. בין החיילים הפולנים היו גם יהודים ואלה הוצאו מתוך מחנות הריכוז על־ידי יהודי ליטא וחיו בחופש בזכויות של פליטים.

יצויין פרט אופייני אחד: לטובת היהודים הנצרכים, פליטי פולין, הוכרז על מפעל של איסוף בגדים, לבנים ונעלים, ובמשך היום הראשון נאספו בין יהודי ליטא בגדים ונעלים בסכום של לערך מיליון ליט (כ־160 אלף דולאר).

פעילות חברתית־לאומית מאומצת החלה בקרב יהדות ליטא עם סיפוחה של וילנה לליטא. הפגישה בין יהודי ליטא ויהודי ירושלים־דליטא, אחרי ניתוק של עשרים שנה, היתה מסעירה, שכן בעבר היתה רק פעם אחת בשנה הזדמנות למשפחות הנפרדות להיפגש — בתשעה באב בבית־הקברות של העיירה

ליגומיאן על גבול ליטא־פולין. שם התייחדו הקרובים בין הקברים, והפגישות והפרידות היו תמיד נוגעות עד לב.

עתה, כשנפתח הגבול וניתנה הרשות לנסיעה חפשית לווילנה — התחילה תנועה גדולה לשם. יהודי ליטא נחשבו לעשירים בהשוואה ליהודי וילנה, שהיו בבחינת "יורדים" מזמן שווילנה נותקה מהסביבה הליטאית שלה והפכה לעיר נידחת במחוזות הגבול ה"קרסים" הפולנים. עשרים שנות ניתוקה של וילנה מליטא נתנו את אותותיהן בהתפתחותן של היהדות הליטאית־קובנאית מצד אחד והליטאית־וילנאית מצד שני. קובנה עלתה, גדלה ושגשגה, ואילו וילנה היתה בבחינת "יורדת", אפופת הוד העבר. גם מבחינה רוחנית־תרבותית עלתה קובנה והתעשרה. היהודים חיו בליטא חיים יהודיים מלאים ושלמים, ללא תופעות של התבוללות והתנכרות. אין עיר בתפוצות, אשר בה הרבו לדבר ולקרוא עברית כמו בקובנה. קובנה היתה עיר מלאה תלמידי חכמים ואינטליגנציה יהודית־לאומית בעלת מסורת של תורה ותרבות עברית. 90% מילדי היהודים בליטא למדו אז בבתי־ספר עבריים "תרבות" ו"יבנה". בתנאים החדשים שנוצרו עם סיפוח וילנה לליטא היתה עזרתו של מרכז "תרבות" סעד ומשען לתנועה העברית בווילנה.

עסקני "תרבות" מווילנה ומנהלי המוסדות השונים, כגון אגודת המורים, הגימנסיה העברית והסמינריון למורים, היו באים לקובנה, והקובנאים היו יוצאים לווילנה לשם התייעצויות ותיאום העבודה והגברתה בווילנה בנסיבות החדשות.

התנועה האידישיסטית, לעומת זאת, היתה מעוטת השפעה בליטא הקובנאית והפולקיסטים היו מתי מספר; ולהיפך, וילנה היתה מצודת האידישיזם עם איוו"א בראשה. מובן מאליו, שמרגע סיפוחה של וילנה לליטא ניסו האידישיסטים הווילנאים לתת "זריקה" לחבריהם בליטא. בהסתדרויות הציוניות קמה תסיסה תנועתית וארגונית נוכח האיחוד עם וילנה והשינויים הארגוניים, שהתחייבו מאיחוד זה.

המשרד הארצישראלי בקובנה המה מאדם יותר מאשר בכל תקופה אחרת. רבתה הדרישה לסרטיפיקטים, ביחוד מצד הסתדרויות הנוער החלוצי. גם פליטי פולין הציונים קבעו להם את מושבם במשרד בקובנה.

מאידך, כאמור, רוב מניינם ובניינם של יהודי ליטא נהנו אז מחיי־שעה שלהם הודות לקוניונקטורה הכללית הבלתי צפויה, שצצה בעקבות המלחמה ומצב־המלחמה בארצות השכנות. החיים התרבותיים והחברתיים שגשגו, ואך מעטים ראו את הנולד והבחינו בשואה המתרגשת לבוא.

ועולה בזכרון סיפורו של סופר יהודי סובייטי, אשר חקר את זוועות הנאצים בגיטו ריגה ואת נסיבות מותו של ההיס־טוריון הדגול שמעון דובנוב. הוא סיפר לי:

אחד מקציני הס"ס, שהיה בשעת השואה בריגה והכיר את דובנוב מברלין, כשהיו עסוקים יחד בעבודה מדעית, הציע לדובנוב עבודת מחקר בהיסטוריה העברית ובזכות זו הצלה מגזירת ההשמדה שנגזרה על כל יהודי העיר. דובנוב סירב לקבל הצעה זו והלך בראש מורם, יחד עם אחיו היהודים, לקראת המוות. לפי עדותו של אחד שניצל בנס, היו דבריו האחרונים של דובנוב: "לא נורא למות, נורא שעד כה לא למדנו לקח מאסונות לאומיים שרבים מספרם בהיסטוריה העברית. ונורא שבעתיים אם לא נלמד גם מהשואה הלאומית הזאת".

*

והנה בא היום. בזמן שחילות היטלר היו עסוקים בכיבוש מערב־אירופה, עברו צבאות הסובייטים ב־15 ביוני 1940 את גבול ליטא והטנקים הסובייטים מילאו כהרף־עין את חוצות קובנה.

בין האוכלוסיה שקיבלה את הצבא האדום בזרועות פתוחות ובהתלהבות רבה היו כמובן ראשונים חברי המפלגה הקומו־ניסטית (שעלתה מהמחתרת) ובהם יהודים לא מעטים.

הממשלה הלאומנית הליטאית הסתלקה או סולקה והוקמה ממשלת "מעבר" עם הפרופסור קראֵווה־מיצקוויצ'יוס בראש. בממשלתו היה רק יהודי אחד — הד"ר קוגאן, מיניסטר לבריאות. ואילו במשלחת הליטאית שנסעה למוסקבה לבקש את סיפוח ליטא לברית־המועצות לא היה אף לא יהודי אחד, אך זה לא הפריע להסתה הפאשיסטית נגד היהודים. די היה להם במה שקרה בחוצות הערים והעיירות הליטאיות־היהודיות בעת כניסת הסובייטים. שורותיה של המפלגה הקומוניסטית התרחבו מאוד. רבים מיהרו לרכוש את פנקס המפלגה בתור "פנקס פרנסה..."

כאמור, פנתה ההסתדרות הציונית למחלקת העליה לשלוח לעסקנים כמה עשרות סרטיפיקטים, מהם נתקבלו 15 שחולקו בין הציונים הפעילים, הנתונים בסכנה בשורה הראשונה.

יחד עם התגברות שלטונה של המפלגה הקומוניסטית הלכה וגברה גם הסתגלותם של המוני היהודים, וביניהם גם הנוער היהודי, למשטר הסובייטי ולמפלגה הקומוניסטית כ"רע" במיעוטו, בעיקר אחרי הסיפוח (הצבא האדום נכנס לליטא ב־15 ביוני 1940 והסיפוח היה ב־21 ביולי 1940), וזאת מחמת פחדם מֵהָמָן הנאצי. היו אפילו בני־ישיבה שהודיעו בעתונים על הצטרפותם ל"מחנה הפרוליטארי".

מכונת התעמולה הסובייטית פעלה במלוא עוצמתה. גם התנהגותם של החיילים והקצינים היתה מכוונת לשם ציד נפשות. הצבא הסובייטי, לפי פקודה מגבוה, התייחס לתושבים באדיבות יוצאת מן הכלל. הקצינים היו מסיעים במכוניות ובכלי־הרכב שלהם ילדים קטנים, וחיילים היו מוכנים בכל הזדמנות לסייע עד כמה שאפשר לתושבים. מוסיקה צבאית נוגנה ברחובות. רבים מבני העיר, שסבלו מאנטישמיות בליטא העצמאית, חשבו כי בהתאם לשוויון הלאומי, שהיה אז היסוד המוצהר של המדיניות הסובייטית, יוכלו להתקדם במדע ובשירות הממשלה במשרדיה הרבים.

אולם המציאות החדשה הביאה אתה, מלבד השעשועים, גם אווירה של פחד והטלת מורא, אשר מי שלא חי ברוסיה הסובייטית זמן מסויים אינו יכול להשיגה ולהבינה. אמנם, בזמן הראשון לא בוצעו מאסרים רבים. מיד אחרי הסיפוח נאסרו עורכי העתונים הציונים ועתונאי אחד: ראובן רובינשטיין, עורך ה"אידישע שטימע"; אפרים גרינברג, עורך ה"דאס ווארט" של צ"ס (הוא שוחרר כעבור זמן קצר); לייב גרפונקל, מראשי המנהיגות של יהדות ליטא; צבי לוין, עורך העתון הרביזיוניסטי "מומנט" הקובנאי. העתונאי הוא כספי־סרברוביץ (שעמד אחר־כך לשירות הגרמנים בקובנה ובווילנה בימי הגיטאות ונרצח על־ידיהם). אך ברור היה שכל איש ואיש צפוי למאסר בידי השלטונות, באם קיים שמץ חשד כנגדו. התרופה הבדוקה היחידה היתה: רוכשים "פנקס פרנסה" של המפלגה...

אנדרלמוסיה נכנסה לתוך רשת בתי־הספר באותם בתי־הספר

העבריים שהיו לתפארת לא רק ליהדות ליטא, אלא גם ליהדות כולה. המורים והמנהלים, מבלי שהוגשה להם אפילו דרישה רשמית על כך, קיבלו החלטה לנטוש את שפת ההוראה העברית ולעבור לאידיש. הייתי נוכח בישיבה דרמאטית אחת מסוג זה: בישיבת המורים של הגימנסיה העברית בקובנה (של הד״ר שוואבה), שהיתה המוסד החינוכי הגדול והמשוכלל ביותר בליטא, וכפאר החינוך העברי יצאו לו מוניטין הרחק מגבולות ליטא. מצב־הרוח של המשתתפים בישיבה היה מדוכא. המנהל ד״ר י. ברוצקוס והמורים ישבו כאבלים, הנאלצים להפרד מהדבר היקר ביותר לכולם. אולם הועלתה הצעה לעבור בשנת הלימודים 1940/41 לשפת אידיש כשפת ההוראה, וההצעה נתקבלה פה אחד פרט לשני קולות נגד (השניים פרשו מהוראה).

בליטא נפוצה אז שמועה, כי דוד בן־גוריון יצא במאמר חריף נגד התנהגות המורים העבריים בליטא וכניעתם העלובה. לא יכולתי גם כעבור שנים לברר את אמיתותה של שמועה זו. אך בלי ספק היה יסוד להתמרמר על כניעה זו. מאידך אפשר ללמד זכות על המורים והמנהלים, כי החליטו מה שהחליטו תחת הלחץ האיום, בהשפעת האווירה של פחד כללי מהמנגנון של הנ.ק.וו.ד. שהתחילה פועלת.

בשנת הלימודים 1940/41 כבר לא היו בתי־ספר עבריים, ובמקומם נפתחו בתי־ספר סובייטיים בתרגום לאידיש. יש לציין, כי גם קיום בתי־ספר באידיש היה בבחינת ויתור גדול מצד הסובייטים, שכן בתי־הספר היהודיים כבר היו סגורים ביתר חלקי ברית־המועצות.

מלבד בתי־הספר נסגרה גם הקתדרה למדעי היהדות באוניברסיטה הקובנאית, שבראשה עמד המלומד ד״ר ח. נ. שפירא, בנו של הרב הראשי של קובנה. חוסלו גם יתר המוסדות היהודיים. עבר ובטל אורח־חיים יהודי שנוצר והתפתח במשך מאות בשנים.

ואחרי אבדן הכל התאושש העם, ובעיקר הנוער העברי, שעמד תוהה ומשתומם: מה קרה לו? אז באה ההתפכחות הגדילה והאכזבה המרה. הסתמנה תנועה של ״חזרה בתשובה״ ובעקשנות רבה, עקשנות ליטאית טיפוסית. רבים השתדלו לתקן את המעוות, חזרו הרבה מן הבורחים והפורשים והתחילה תסיסה לאומית עזה בין הנוער העברי, אשר לא היתה כמותה אפילו בשנים הטובות לפני הסיפות. התקבצו תלמידים ותלמידות ובני נוער במחתרת, למדו ודיברו עברית במסתרים, למדו היסטוריה של הציונות ועוד.

אולם בחיי יום־יום היו יהודי ליטא מלאים דאגות כרימון, דאגות פרנסה ודיור, אחרי שהולאמו הבתים והעסקים. יהודים התרוצצו וחיפשו מוצא מן המלכודת שנאחזו בה, וטיפחו תקוות לקשרים עם אחיהם בארץ־ישראל ובעולם כולו. בינתיים נסגרו השגרירויות הזרות בקובנה ונסגר האשנב לעולם החפשי. רוב פליטי פולין יצאו מליטא. הגרמנים, אזרחי ליטא, עזבו כולם את ליטא ויצאו ברובם המכריע לגרמניה לפי החוזה הידוע לשימצה שנכרת ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה בין ריבנטרופ ומולוטוב. יצאו גם היהודים הפליטים, אזרחי גרמניה, שמספרם רב היה בליטא. השגרירות הגרמנית השתדלה גם למענם כדי שיוכלו לעזוב את ברית־המועצות ויפנו לכל ארצות תבל מחוץ לגרמניה. הד״ר ב., יהודי גרמני, שהיה עוזרו של פרופ׳ קלזן הידוע, התיידד עם השגריר הגרמני בליטא והלז יעץ לו במפורש לעזוב את ליטא במהרה, כי ״באם יחכה עד לאביב עוד יראה מופתים כחול הים: אנו נרשה לעצמנו את הטיול עד מוסקבה...״

כאשר עזבו כל שגרירויות־חוץ את ליטא ונתיני־חוץ יצאו לארצותיהם, חדלו הסובייטים להצטעצע עם האזרחים החדשים. השוו אותם ב״זכויותיהם״ עם האזרחים הוותיקים והתחילו מאסרים וגירושים של ״לאומנים״־סוחרים, ספסרים גדולים וגם חנוונים קטנים, וכן אנשי האינטליגנציה היהודית. בליטא נאסרו בלילה אחד, ב־14 ביוני 1941, אלפי מועמדים לגירוש. לפי תכניתם של הסובייטים עמדו להגלות מליטא מאות אלפי אנשים ״בלתי לויאליים״ למשטר הסובייטי או חסרי ״הכרה קומוניסטית״, אך כיוון שביצוע הגירושים ההמוניים החל רק כשבוע לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה הסובייטית הספיקו להגלות כ־25 אלף איש, בהם כ־4־5 אלפים יהודים. רוב המגורשים היהודים נשלחו לחבל אלטאי ומשם העבירו חלק מהם ליאקוטסק ולצפון הקיצוני ביאקוב־מיס. משם יצאו חלק כעבור זמן לאירקוטסק.

גם בארץ גלותם הצטיינו יהודי ליטא בצניעות חייהם, בטוהר מידותיהם ובעזרתם ההדדית. באותו לילה, ב־14 ביוני 1941, נאסרו רוב חברי המרכזים הציונים בקובנה. רובם נשלחו לכלא סטארובלסק באוקראינה, בכוון חארקוב, וכשהתחילה המלחמה העבירו אותם למחנה־כפיה בצפון אורל (״סעוואוראלאג״). לאחר שנה הגיעו אל המחנה קטיגור וחוקרים מסברדלובסק. התקיימה החקירה ושוב חיכו לערך שנה והגיעו ה״פתקים״ הידועים מן המועצה המיוחדת (״OCO״) ובהם היה רשום גזר־הדין.

יצויין גם כאן, כי כל הציונים עמדו בנסיון. איש לא בגד. לא התכחשו ולא התנכרו לעברם. כולם נשאו בכבוד ובגאוה את מנת־חלקם. על שכם 26 אסירים העמיסו לערך 260 שנות מאסר, אחדים שוחררו ושוב נאסרו ונידונו. רבים נידונו לגירוש עולמי, אחרי שיגמרו את שנות מאסרם. 11 מהם מתו (2 נהרגו) תוך ענויי גוף ונפש ומצאו את קברם באדמה הקפואה של סיביר האכזרית. מתו: ד״ר בנימין ברגר, ד״ר יצחק לויתן, ד״ר י. ברוצקוס, המהנדס י. מ. בלוך, ליאון צ׳רנס, מאיר שצופק, ראובן גרשטיין, בדך, דוד קריבושייב והמהנדס גליקמן.

שניים הצליחו לצאת דרך מסך הברזל והגיעו לישראל והם: ראובן רובינשטיין (ז״ל) וד״ר ל. הסלזון.

ב־22 ביוני 1941 נכנס הצבא הנאצי לקובנה — והקיץ הקץ על יהודי ליטא. נמלטו רק יחידים, רובם קומוניסטים או חשודים כקומוניסטים או שתפסו משרות חשובות במשטר הקומוניסטי.

בדיביזיה הליטאית של הצבא הסובייטי שלחם בגרמנים היו 75%—70 יהודים, 25%—20 רוסים ו־10%—5 ליטאים. אמנם גם בדיביזיה הליטאית נהרגו הרבה יהודים (הם יצאו לקרב לגמרי לא מוכנים ותחמושת לא היתה להם). גם רבים מן הפליטים שנמלטו לברית־המועצות מתו ממחלות ורעב. אך חלק גדול מהם חזר אחרי תום המלחמה לליטא הסובייטית ומספר היהודים בקובנה עתה נאמד ב־6000 לערך, ולא כולם יהודי ליטא. אולם רובם ככולם שומרים על הכרתם היהודית הלאומית.

שארית הפליטה, אלה השבלים הבודדות והשדופות, אינן מביישות את יהדות ליטא — זה השבט השרשי של עם ישראל שנערף בשואה.

דוב לוין

בכף הקלע

יהודי ליטא בסוף ימי הרפובליקה הליטאית ובשנות השלטון הסובייטי

לזכר סבי, ר׳ דוד לוין הי״ד, מיקירי קהילת קובנה

בסימן התגברות האנטישמיות ערב מלחמת־העולם השניה (ינואר 1938 — ספטמבר 1939)

ב־16.2.38 חגגה הרפובליקה הליטאית מלאות 20 שנה להכרזת עצמאותה. שנה חגיגית זו גם פתחה שורת ארועים סוערים, שכפי שנראה להלן, גרמו בחלקם לחיסול עצמאותה המדינית.

לארועים אלו היתה גם השלכה ישירה על מצבו וגורלו של המיעוט היהודי בליטא, שמנה אז 155,125 נפש — 7.65% מכלל האוכלוסיה.

כבר ב־24.1.38 נודע שבחוקה החדשה הושמטו 2 הסעיפים העיקריים (73 ו־74) המבטיחים לבני המיעוטים בליטא את הזכות לנהל את ענייניהם בשטחי התרבות, החינוך, הסעד והעזרה ההדדית, וכן להטיל לצורך זה מסים פנימיים. למעשה בא אקט זה לסתום רשמית את הגולל על שרידי האוטונומיה היהודית הלאומית שהיתה קיימת בכל תפארתה פרק זמן קצר, אך מן העיתוי וצורת הפרסום וכן מתופעות האנטישמיות, שמכאן ואילך קיבלו ממדים שכמותם טרם נודעו בליטא, ניתן להסיק שהפרסום לא היה מקרי.

מאידך המשיכו אחרי־כן להתקיים מבחינה ממשית 2 המערכות היחידות ששרדו מן האוטונומיה היהודית, והן: א. רשת החינוך העברית והאידישאית (בתמיכתה החלקית של הממשלה), שהקי־פה אז 20,000 תלמידים ב־107 בתי־ספר עממיים וב־14 גימנסיות; ב. רשת הבנקים היהודיים העממיים ב־83 מקומות, עם 22,728 חברים, שהיו מאוגדים בבנק היהודי המרכזי בקובנה.

ההסכם עם פולין, שנכפה על ליטא כתוצאה מהאולטימטום הפולני ב־18.3.38, וויתורה הרשמי של ליטא על בירתה וילנה, גרמו לירידה נוספת במעמד המיעוט היהודי כגורם פוליטי בלתי מבוטל, בו הסתייעה ליטא במאבק שניהלה במישור המדיני נגד פולין משך שנים רבות.

כצעד להתקרבות לגרמניה שחררה ממשלת ליטא במאי 1938 קבוצת מנהיגים נאציים בראשותו של נוימאן, שנידונו בשעתם על חתירה לסיפוח חבל ממל לגרמניה. בבחירות ל״לאנדטאג״ בחבל זה, בדצמבר 1938, קיבלו הנאצים 25 מתוך 29 המקומות. פלוגות סער על מדיהן ונשקן השתלטו למעשה על החבל עד סיפוחו הרשמי לגרמניה ב־23.3.39, כתוצאה מאולטימטום גרמני לליטא (שבוע לאחר ה״אנשלוס״ של חבל הסודטים).

העובדה שהאוכלוסיה היהודית בממל, שמנתה כ־7000 נפש, הספיקה רובה ככולה להימלט בימים האחרונים לערים אחרות בליטא, בנסותה גם להתבסס מחדש מבחינה כלכלית — הגבירה את לחצם של החוגים הליטאיים, ובראשם ארגון ״וורסלאס״ (משלות יד), על הממשלה לצמצום נוסף של שטח המחיה הכלכלי של היהודים. ממספר צעדים חוקיים־פיסקאליים של הממשלה באותה עת מסתבר, כי אכן אימצה הממשלה לעצמה עמדה זו.

במקביל לתעמולה האנטי־יהודית, שכוונה כאמור לאספקט הכלכלי־סוציאלי, הלכו וגברו התקפות גופניות על יהודים. מן העובדה, שסוג מסויים של התקפות (שבירת שמשות) בוצע בעת ובעונה אחת במספר עיירות, ניתן להסיק שהדבר היה מאורגן בהיקף ארצי.

מחמת ההגבלות בקבלת סטודנטים יהודים לפקולטות לרפואה, לחקלאות ולהנדסה, ובעיקר בשל סתימת האפשרויות להיקלט בשוק העבודה המקצועי — המשיך לרדת עוד יותר מספר הסטודנטים היהודים שנרשמו לאוניברסיטה בקובנה והגיע בספטמבר 1939 ל־350 (כ־12% מכלל הסטודנטים) לעומת 1050 (23.5%) ב־1931.

מצב זה, וכן הנסיגה הכלכלית בתקופה זו, שנתנה אותותיה במיוחד בסקטור היהודי, גרמו בין השאר להתחזקות חוגי השמאל ברחוב היהודי. מאידך נראו באותה תקופה סימנים של ירידה מסויימת בממדי התנועה הציונית. מגמה זו לא פסחה גם על תנועות הנוער הציוניות. הגדולה שבהן — ״השומר הצעיר״ — ירדה עד 1500 חבר מ־4500 בשנות השלושים הראשונות. כן נידלדלו קיבוצי ההכשרה של תנועת ״החלוץ״. ממדי העליה מליטא פחתו ב־1938 לכדי 11% לעומת 1935. מחמת המצב הבינלאומי הבלתי יציב נצטמצמו גם אפשרויות ההגירה המסו־רתיות האחרות, כמו לאמריקה ולאפריקה הדרומית.

גידול האוכלוסיה וחוסר הבטחון בפרוץ מלחמת־העולם השניה (15.6.40 — 1.9.39)

שאיפתה המסורתית של ברית־המועצות לכלול בתחום השפעתה את ליטא (כשאר הארצות הבאלטיות) נתמלאה חלקית בהסכם המפתיע שנחתם בין ריבנטרופ למולוטוב ב־23.8.39, שהסעיף הראשון שלו שונה בסעיף נוסף בין ריבנטרופ למולוטוב במוסקבה ב־28.9.39 במובן זה ש״הטריטוריה של ליטא עוברת לתחום ההשפעה של ברית־המועצות״.

בעקבות שינוי זה נאלץ שר־החוץ הליטאי לחתום ב־10 באוקטובר 1939 במוסקבה על הסכם לעזרה הדדית בין ברית־המועצות וליטא, שלפיו מקבלת אמנם ליטא מחדש את בירתה וילנה, אך עם זאת ״רשאית ס.ס.ס.ר. להחזיק על חשבונה בנקודות מסויימות של הרפובליקה הליטאית, במסגרת מוגבלת, כוחות צבא סובייטיים של חילות יבשה ואוויר״. על סמך הסכם זה נכנס הצבא הליטאי לווילנה ב־28.10.39 ויחידות חי״ר ושריון של הצבא האדום התמקמו בשורת בסיסים, בעיקר בדרום־מזרח ליטא. בהשפעת ה״כיבוש בשלום״ הזה חלה התעוררות ניכרת בחיי הכלכלה בליטא, וזאת נוסף לפרוספריטי המלחמתי, שגבר במיוחד בחדשי הקיץ והסתיו של 1939 עקב הוצאות על אגירת מזון וביגוד ובעיקר מהזרמת מטבע חוץ לליטא על־ידי ארגונים בינלאומיים למען אלפי פליטים שהגיעו מפולין וביניהם יהודים רבים.

המאורעות המהפכניים הללו, שהתחוללו בדינאמיות בלתי רגילה ותוך תקופה קצרה ביותר, העמידו את יהדות ליטא, שטרם הספיקה להתאושש מהשפל הכלכלי החברתי של השנתיים האחרונות, בפני מציאות של צרכים ותפקידים שונים לחלוטין

מאלה שהיתה רגילה להם משך שתי עשרות השנים האחרונות. אלה נתמקדו בעיקר בשלוש הבעיות הבאות:

יחסים עם יהדות וילנה

עם כ־100,000 יהודי וילנה וסביבתה גדל היישוב היהודי בליטא כדי 2/5 והגיע לכרבע מיליון נפש (10% מכלל האוכלוסיה).

פרט למספר חיילים יהודים מאיזור וילנה, שנפגעו ונשבו בחזית המלחמה עם גרמניה, ופרט לקצינים יהודים שנאסרו והוגלו על־ידי הרוסים למחנות שבויים בפנים רוסיה, כמעט שלא נגרם ישירות ליהודי וילנה נזק ניכר מפעולות מלחמתיות.

מאידך הספיקו הסובייטים בששת השבועות של שליטתם הזמנית בווילנה (18.9.39 — 28.10.39) לאסור ולהגלות מספר עסקנים ואישי ציבור יהודיים נודעים, ביניהם הסופר זלמן רייזין והעו"ד יוסף טשרניחוב, וכן להחרים סחורות ומצרכים. ערב יציאתם פרקו הרוסים והוציאו עמהם מתקנים שונים, ביניהם בית־חרושת למקלטי רדיו "אלקטריט". עם עזיבת הסובייטים יצאו עמהם, מתוך מניעים כלכליים ופוליטיים, כמה מאות צעירים יהודים, בעיקר מעובדי בית־החרושת האמור וכן אלה שהספיקו לשרת במיליציה או שהצטרפו ל"ראבּוֹטשאיא גוואר־דיה" ("גווארדית הפועלים").

על אף הרקע המשותף בפעילות ציבורית ופוליטית של עס־קני יהדות וילנה וליטא הקובנאית בתקופת המאבק על כינון מדינת ליטא והאוטונומיה, ועל אף הקשרים המשפחתיים שטיפחו היהודים משני צידי הגבול במשך 19 שנות ניתוק — נוצר ביניהם, תוך זמן זה, הבדל מסויים מן הבחינה התרבותית־חברתית והאוריינטאציה הפוליטית.

טיב המגע הראשון, שחודש בין שני הצדדים, נקבע בעיקר על־ידי היתרונות הכלכליים והפוליטיים שיהודי ליטא נהנו מהם באותה תקופה לעומת הרעב למחצה ששרר בין המוני היהודים בווילנה וחוסר הישע של פרנסיה נוכח המצב החדש. עם זאת חשו יהודי ליטא ומנהיגיה מידת הערכה ליהודי וילנה על עירנותם הציבורית, על כושר ארגונם המפותח ורמתם הגבוהה של מוסדותיה הקהילתיים והפוליטיים.

מחמת העובדה שתקופה זו היתה קצרה ביותר, כמעט שלא הספיקו היחסים בין שני הצדדים להתפתח מעבר למגעי עזרה, החלפת אינפורמציה וביקורי־נימוסים הדדיים.

הטיפול בפליטים

בנוסף ל־1500 יהודי סובאלק, שגורשו על־ידי הגרמנים ל"שטח הפקר" ונקלטו על־ידי יהודי עיירות דרום ליטא, ונוסף למאות חיילים יהודים מצבא פולין שנפדו על־ידיהם ממחנות השבויים, הגיעו לליטא דרך וילנה כ־15,000 פליטים יהודים משטחי הכיבוש הסובייטי והגרמני. בתוכם בלטו מנהיגים מפלגתיים, עסקני ציבור ואנשי עט ורוח. כ־2000 חלוצים באו מאורגנים על קיבוצי ההכשרה שלהם וכמספר הזה תלמידי ישיבות על רמי"הם.

במסגרת של ארגון־גג כללי לציבור הפליטים (פליטים קאמיטעט) נחלצה יהדות ליטא כדי לארגן ולממן הגשת סיוע לציבור הפליטים, שאף הוא מצידו גילה כושר־ארגון, גמישות ובעיקר עקביות בחתירתו לצאת את ליטא במהירות האפשרית לארץ־ישראל או לארצות אחרות מעבר לים. הודות לניצול הקוניונקטורה הפוליטית הבלתי־ברורה והעזרה מצד הקונסולים של יפן, תורכיה, הולנד ובריטניה, מצד סוכנות הנסיעות הסובייטית "אינטוריסט", וכן בתחבולות שונות, הצליחו להבטיח, בעזרת המימון הנדיב של ה"ג'וינט" את יציאתם של אלפי פליטים.

המגע הבלתי־אמצעי עם ציבור מגוון ובעל רמה זה גרם ליהדות ליטא, מלבד חוויה תרבותית וחברתית, גם מעין זעזוע משאננותה היחסית בה היתה שרויה, וגדלה עירנותה. בין השאר החל להסתמן תהליך מוגבר של יציאה לחוץ־לארץ, שנפסק כמעט באיבו עם כניסת הצבא האדום.

חוסר בטחון

עם צירוף חבל וילנה התעוררה תקוה סבירה שהממשלה הליטאית תיאלץ שוב להתחשב יותר במיעוט היהודי כיסוד יציב ונאמן ועל־ידי כך ישופר מצבו הפוליטי והבטחוני, שנתערער כאמור במידה ניכרת.

אולם עם כניסת הליטאים לווילנה נערכו בה בעידוד המשטרה הליטאית פרעות ביהודים (שדוכאו רק לאחר מחאה נמרצת של עסקנים יהודים ובאיום לפנות לגורמי חוץ), וכן אירעו התקפות על יהודים במקומות שונים בליטא על־ידי יסודות ימניים ממורמרים מההסכם הכפוי עם ברית־המועצות. המצב הבטחוני של יהודי ליטא הוסיף להידרדר. הגברת הפעילות האנטי ממשלתית מצד המפלגה הקומוניסטית הליטאית, שבה בלטו יהודים רבים, החריפה עוד יותר את המצב. מספר ארגונים יהודיים קיימו דיונים להקמת "הגנה עצמית" ואף הוכנה תכנית מפורטת. בציבור היהודי הלכה וגברה הציפיה לשינויים פוליטיים מרחיקי לכת, שישחררו אותם ממועקת הסכנה המוחשית הנשקפת להם, אם יימשך המצב הנוכחי הבלתי־יציב.

בחסות כידוני השלטון הסובייטי (15.6.40 — 22.6.41)

ב־15.6.40, יום אחרי נפילת פאריס, כשאנגליה עוד לא התאוששה מפינוי דונקירק, נכנסו טורי הצבא האדום לליטא, אחרי אולטימטום סובייטי שהוגש יום לפני כן לממשלה הליטאית. יומיים אחרי כן הוקמה "ממשלה עממית" בראשותו של יוסטאס פאלצקיס, שמיד הכריזה על שחרור האסירים הפו־ליטיים ועל ליגאליזאציה של המפלגה הקומוניסטית. ב־15.7.40 נערכו בהשראת מפלגה זו הבחירות ל"סיים העממי", שכבר בישיבתו הראשונה ב־21.7.40 הכריז על ליטא כעל רפובליקה סובייטית־סוציאליסטית והחליט לפנות לסובייט העליון של ברית־המועצות לקבלת רפובליקה זו למסגרת הברית. בישיבתו מה־3.8.40 החליט הסובייט העליון במוסקבה למלא את בקשת הסיים הליטאי ומעתה הפכה ליטא לרפובליקה סובייטית סוצי־אליסטית ה־16 במספר.

במשך תקופת בין־הזמנים של 7 שבועות נקבעו במידה רבה דפוסי המשטר שעתיד היה להתקיים 10 חדשים ו־19 ימים עד לפלישת הצבא הגרמני מבחוץ.

בדיעבד דחתה תקופה זו זמנית את שואת יהודי ליטא, אך עם זאת החריפה והגדילה את מימדיה, אחרי שהיהודים בליטא מילאו תפקיד פעיל, ברצונם או שלא ברצונם, בסובייטיזאציה של הארץ ובכך משכו על עצמם את זעם ההמונים הליטאים בעלי התודעה הלאומית, שהיו נגועים באנטישמיות פרועה.

עם זאת, מבחינה כלכלית סוציאלית, דתית ולאומית, נפלו

היהודים קרבן לאותו תהליך, בו הם שימשו כמאיץ. את מצב היהודים בתקופת שלטון זה, מידת השתלבותם בו מצד אחד ותגובתם לשבירת מסגרותיהם המסורתיות מצד שני, ניתן למצות בשלושת המישורים הבאים:

המישור הכלכלי־סוציאלי

כבר ב־26.7.40 הצהיר הסיים העממי על הלאמת הבנקים, ואחרי 3 ימים — על הלאמת התעשיה במפעלים המעסיקים 20 עובדים ומעלה. מתוך 786 המפעלים המולאמים — 560 (57%) היו שייכים ליהודים, אך מבחינת השווי הכספי הסתכמו מפעלי היהודים ב־147.076 מיליוני ליט, דהיינו 36% בלבד.

ב־27.9.40 פורסמה פקודה להלאמה מיידית של המסחר בעסקים, שהמחזור השנתי בהם הוא 150,000 ליט ומעלה, וכן להלאמת כל הרכוש ופקדונות הכסף של בעליהם. מתוך 1593 בתי־מסחר וחנויות שהולאמו, שערכם נאמד ב־256 מיליון רובל — היו 83% בבעלות יהודים! רוב 14,000 הבתים שהולאמו היו שייכים ליהודים. גם הרפורמה האגרארית פגעה בבעלי אחוזה יהודים. רבים מבין החנוונים הזעירים, שעליהם הוטלו מסים כבדים, נערמו בפניהם קשיי אספקה והם נאלצו לסגור את עסקיהם. בעלי המפעלים המולאמים גורשו מהערים הגדולות אל העיירות. כך פגעה איפוא הסובייטיזאציה במלוא חומרתה בעיקר במיעוט היהודי, שהמסחר והתעשיה היו עיקר פרנסתו.

עם זאת ניתן לרובם של אלפי בעלי־המלאכה היהודים להשתלב במשק במסגרת הקואופרטיבים היצרניים (ארטלים), ולמיעוטם — כעצמאיים ("קוסטארניקי"). בפני אנשי המקצועות החפשיים נפתחו לרווחה שערי המשרות הממשלתיות והמוני־ציפאליות. שכבת השכירים והפועלים יצאה נשכרת ביותר בתהליך זה. רבים ביניהם זכו להטבות ניכרות וכן התעצמו בשלבי התיפקוד והמעמד המקצועי.

המישור התרבותי, החינוכי והדתי

כבר בתקופת הממשלה העממית הוחלפו עורכי העיתונים היהודים ובמקומם החלו להופיע לאחר זמן־מה "ווילנער עמעס" בווילנה (מאוגוסט 1940) ו"דער עמעס" בקובנה (מסוף נובמבר אותה שנה). הספריות העבריות והאידישאיות חוסלו ומוזגו במסגרת הספריות העירוניות.

רשת החינוך היהודית והעברית הועברה כולה לתחום סמכותו של קומיסאריון החינוך, והמורים עברו לקראת שנת־הלימודים 1940/41 קורסים להכרת שיטת החינוך הסובייטית.

בכל מערכת החינוך היהודי, אשר צומצמה מבחינת מספר המוסדות ואשר חלק ממוריה פוטר, שלטה האידיש כשפת ההוראה, וגם זאת רק לפי שעה, ואילו עברית לא נלמדה אפילו כמקצוע. מדיניות חינוך־חינם שהונהגה בכל המוסדות וביטול ההגבלות הנובעות ממוצא לאומי איפשרו נהירה עצומה של נוער יהודי לרכישת השכלה וידע מקצועי. מספר הסטודנטים היהודים עלה ל־700. בווילנה הוקם תיאטרון יהודי ממלכתי.

העובדה שבכל מוסדות החינוך, לרבות היהודיים, וכן במשרדי הציבור ובמפעלי החרושת והמסחר, נקבע יום המנוחה הרשמי ליום א', היוותה פגיעה קשה לא רק בציבור הדתי־חרדי, אלא אף בחוג הרחב של שומרי מסורת, וזאת נוסף לתחושת האפליה לעומת הציבור הנוצרי. אמנם לא נאסר על קיום בתי־תפילה וישיבות, אך מטעמים כלכליים הצטמצם במידה רבה מספר המתפללים (ביחוד בשבתות ובמועדים) וכן מספר תלמידי הישיבות. בעתונות נוהלה תעמולה עזה נגד הרבנים וכלי הקודש. עם זאת הסמיכו השלטונות "ועדת יהודים דתיים", שתנהל את בתי־הקברות ומוסדות אחרים, וכן הוסדרה זמנית בעיית השחיטה.

המישור הארגוני־הפוליטי

יחד עם הבטחון הפיסי היחסי, שגבר בקרב היהודים עם כינון השלטון הסובייטי, נתבטלו מיד גם כל ההגבלות וההפליות שהיו נהוגות למעשה לגבי המיעוט היהודי. בממשלה העממית כיהנו 2 שרים יהודים, ובממשלה הקומוניסטית שאישרה את הסיפוח — 2 תת־קומיסארים עממיים יהודיים. לימים מונה אף יהודי כקומיסאר עממי למוצרי מזון. מתוך 84 חברי הסיים הליטאי היו 5 יהודים. כן נבחר יהודי מתוך 2 סגני יו"ר הסובייט העליון הליטאי ועוד אחד מתוך 10 חברי הנשיאות של מוסד זה. בבית־הדין העליון הליטאי ישבו 2 שופטים יהודיים מתוך 6.

בעוד אשר בתקופת השלטון הקודם הועסקו, פרט למורים, בסך הכל 74 עובדים ממשלתיים יהודים, הסתייע המשטר הנוכחי לביצוע מדיניותו הכלכלית במספר רב יחסית של אנשי מנגנון יהודים. כך, למשל, בין 153 הקומיסארים, שמונו לניהול מפעלים מולאמים, היו 32% יהודים. בקומיסריאט העממי לתעשיה היוו הפקידים היהודים 44%, כשרובם ממלאים תפקידים בכירים וביניהם מנהל מחלקת הקאדרים. הוא הדין בשורה של חברות ממשלתיות, שעד אז לא היו בהן יהודים כמעט בכלל. בעיקר בלטה תופעה זו במסגרות מוסדות הבטחון, כמו נ.ק.וו.ד., המיליציה ושורות הקצונה בצבא.

מאידך לא היסס כפי הנראה השלטון, בהתייעצות עם לשכת המיעוטים במרכז המפלגה הקומוניסטית, לנקוט במספר צעדים חמורים כלפי בודדים או חוגים מסויימים בציבור היהודי, אשר מבחינתו היו בלתי מהימנים או עוינים ואף מסוכנים: ב־28.6.40 פורסם צו לחיסול כל המפלגות, הארגונים והמוסדות הלאומיים, התרבותיים והכלכליים בליטא, שכלל גם את היהודים. בד בבד הופעלו אמצעי לחץ ופתוי על חלק מחברי ארגונים אלה להצטרף, או לפחות להתקרב, למפלגה הקומוניסטית. לפחות 10 אישים מצמרת ארגונים אלו נאסרו ושוחררו רק כעבור שנה, עם הפלישה הנאצית. במספר עיירות נאלצו חנוונים יהודים לשעבר, שעסקיהם הולאמו, לעבוד במסגרות כפיה בעבודות ציבוריות. ברשימות מדוייקות של "יסודות אנטי־סובייטיים וקונטרבולוציונריים" נכללו גם מנהיגים וחברים של ה"בונד", של ארגונים ציוניים ומיליטאריסטיים ("ברית החייל", "לוחמי החזית"). לפי צו הקומיסריון לבטחון (נ.ק.ג.ב.) הספיקו לבצע ב־14.6.41, שבוע לפני הפלישה הנאצית, מאסרים והגליות של כ־30,000 איש, ביניהם כ־5000 יהודים מכל רחבי ליטא, וזאת כחלק מתכנית גדולה יותר, שלפי כל הסימנים עמדה על הפרק.

דפוסי תגובה

בהתייחסות יהודי ליטא לכניסת הצבא האדום והפלת המשטר הקודם, באו לידי ביטוי העמדות הבאות:

1. ההכרה שבכך נחלצה יהדות ליטא מאלטרנטיבה שניה, והיא — השתלטות נאצית, ועל כן מהווה השלטון הסובייטי, עם כל הצפוי ממנו — הרע במיעוטו.

2. התלהבות בחוגים מסויימים, אם כי מוגבלים, מאפשרות

של כינון המשטר הסובייטי, מתוך מניעים אידיאולוגיים, סוציאליים ורגשיים.

3. ציפיה לאפשרות של משטר ליבראלי־דמוקראטי בחסות ברית־המועצות, או משטר סובייטי גמיש.

4. הסתייגות מוחלטת בחוגים מסויימים בגלל טיב המשטר ובעיקר מחמת הרדיפות הצפויות ממנו.

עמדות אלו נבעו במידה רבה מהרקע הפוליטי ונסיון החיים של העסקנים או החוגים שדגלו בהן, והן חפפו מסגרות פוליטיות וחוגים חברתיים שאפשר היה לזהותם פחות או יותר.

עם התבססות המשטר והתנגשותו הגוברת בערכים ובמסגרות המסורתיות של הציבור היהודי, הלכו ופחתו התלהבותו וצי־פיותיו, וגברה ההסתייגות וההתפכחות, אך האיום הפוטנציאלי המתמיד של השכנות עם גרמניה הנאצית והידיעה שבהזדמנות הראשונה יעשו הליטאים שפטים ביהודים, הגבירו את ההכרה שלמרות הכל המשטר הסובייטי הוא הרע במיעוטו. מכאן מסתברת נטייתו של רוב הציבור היהודי להשלים עם המצב ואפילו להסתגל אליו, ומכל מקום להימנע מהתנגשות גלויה עם השלטון ועם דעת־הקהל ולהצניע אף את ההסתייגויות.

נטיה זו באה לידי ביטוי אף בהדגשת עדיפות הפעולות במסגרת המחתרות שקמו בצורות ובמקומות שונים בליטא: מלבד חיפוש נתיבי העפלה לארץ־ישראל, סחיבת ספרים עבריים שנועדו לגניזה, הוצאת עתון ציוני, פעולה להגנת החינוך היהודי — עסקו מחתרות אלו בעיקר בטיפוח ערכים לאומיים, כגון: השפה העברית וספרותה, עיונים בתולדות עם ישראל וארץ־ישראל וכן בציון חגים וסמלים לאומיים. מבחינה זו כמעט שלא היה הבדל ניכר בין "השומר הצעיר" שהחליט על "פיזור ולא חיסול", אך ללא היגררות לפעולות אנטי־סובייטיות — לבין בית"ר, וזאת על אף העובדה שבתחילה אפילו המשיכה בית"ר (בשיגרתיות) את האימונים בנשק. חלק מן המסגרות המחתרתיות הללו הוקמו על־ידי צעירים. מלבד המניע הלאומי וההתרפקות על המסורת והרומנטיקה שבמחתרת, הסיקו המחתרות מסקנות חמורות מהתנהגות המנהיגים והעס־קנים, שלא עמדו, לדעתן, מספיק במבחן, וכן ביקרו את המבנה המפוצל של התנועה הציונית ומהותה. לתנועות אלו, שצמחו והתגבשו במחתרת, נועדה משמעות חשובה בארגון פעולות המרי והפרטיזאנים בתקופת הכיבוש הנאצי.

סיכום

לאור כל הנאמר לעיל, ניתן לסכם את התקופה הנזכרת כאופיינית מהבחינות הבאות:

בתקופה זו הגיעו לשיא ערעור המבנה הכלכלי והחברתי של היהודים בליטא העצמאית והידרדרות היחסים ביניהם לבין הליטאים, בצורה שטרם היתה כמותה, ומכאן השלכות לממדי השואה ומוראותיה בליטא.

תקופה זו היוותה מבחן־כוח להתנגשות בין יהדות בעלת הכרה לאומית מבוססת וחיונית, לבין המעצמה האדירה הנושאת אידיאולוגיה מנוגדת ותוקפנית ומסתייעת במנגנון ביורוקראטי עצום ובפעולות דיכוי אכזריות.

בתקופה זו התגבשו חילופי המנהיגות המסורתית והמסגרות המסורתיות לתחליפים שהזמן גרמם, אשר מילאו תפקיד חשוב בתקופת השואה.

בתקופה זו החלו ניצני ההתגבשות של יהודי ליטא הקובנאית והווילנאית לחטיבה אחת, חטיבה שנועד לה מאז ואילך גורל משותף.

לעומת המיעוט הפולני, הגרמני והרוסי, שהאינטרסים שלהם הובטחו בעקיפין בעמדות פוליטיות תקיפות בהסכמתן ההדדית של ממשלות פולין, גרמניה וברית־המועצות — נשאר המיעוט היהודי מבודד, אף בלי מוסד־גג ארגוני ובעל סמכות, שיוכל להיאבק עם הנטיות התוקפניות של הלאומנות הליטאית.

צבי ברק (בריק)

פליטי פולין בליטא בשנים 1941-1939

יהדות ליטא הספיקה ללמוד ולשנן לעצמה "מסכת פליטים" על בוריה. במשך דור אחד, בין השנים 1915—1945, הספיקו יהודי ליטא להיות פליטים, רדופים על צוואר, מגורשים מבתיהם, נשדדים, מוכים ונרצחים וגם "מכניסי אורחים" ודואגים לאחיהם בצרה.

גירוש יהודי ליטא בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה

כבר בסתיו 1914, חדשים אחדים אחרי התחלת מלחמת־העולם הראשונה, התחילה ההתעללות ביהודים. ביום הראשון של סוכות בשנת תרע"ה הוצאו יהודי מריאמפול וקאלווואריה על־ידי השלטונות הרוסיים לעבוד בכבישים. הם נסחבו מרחק של קילומטרים רבים ברגל. לעבודתם לא היה כל ערך — העיקר היה להבאיש את ריחם ולהכריז עליהם כבוגדים ומרגלים לטובת הגרמנים. חוטי הערוב הוכרזו כחוטי טלפון, דרכם מוסרים ידיעות לאויב.

הגירושים התחילו בחודש מארס. במשך חצי שעה גורשו יהודי באטקי שעל־יד טאווריג. ב־1 לאפריל 1915 גורשו יהודי סרהיי, לאזדיי, סימנה, וישיי ואחרים. בסוף אפריל גורשו יהודי פרן, בלבירישוק ואחרים. בראשית מאי 1915 גורשו היהודים מכל פלך קובנה. כ־120,000 יהודים גורשו אז באכזריות לפלכי יקטרינוסלאב ופולטאבה. מן הגירוש ניצלו רק מספר עיירות שעל הגבול המערבי של רוסיה עם גרמניה. משם לא הספיקו לגרש את היהודים, כי הגרמנים כבשו חלק זה לפני פרסום צו הגירוש.

יהדות רוסיה נחלצה אז לעזרת הפליטים. ה"יֶאקופו" (הוועד היהודי לעזרת הסובלים מהמלחמה) הגישה עזרה רחבה.[1]

הפליטים חוזרים לליטא העצמאית

ב־12 ביולי 1920 נחתם חוזה־שלום בין ליטא העצמאית ורוסיה הסובייטית. אחד הסעיפים הבטיח החזרת פליטי המלחמה לבתיהם. עשרות אלפים התחילו בדרכם חזרה וסחפו אתם מאות ואלפים אחרים, אשר ראו בליטא מוצא לעולם הרחב ובעיקר לארץ־ישראל.

הפליטים של אתמול הפכו למכניסי אורחים.

ב־9 לאוקטובר 1920 כבש הגנרל ז'ליגובסקי את וילנה וגירש את הליטאים מהעיר והסביבה. כן נמתח קו־תיחום חדש בין ליטא לפולין ואלפי יהודים שוב נזרקו מצד אל צד. בכל שנות קיומה של מדינת ליטא העצמאית היוו יהודים אלה בעיות סוציאליות וחוקיות.

עם עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה ידעה ליטא גם פליטים מגרמניה. באמצע שנות השלושים היו גם קבוצות מאורגנות של חלוצים מגרמניה שקיבלו כאן את הכשרתם. לאחר סיפוחי אוסטריה וצ'כיה גדל מספר הפליטים. בסיכומו של דבר היו אלה רק יחידים, אם גם הגיעו לכמה מאות.

פליטי ממל

הנחשול הראשון של פליטים הגיע מממל (קלייפדה). ב־20 למארס 1939 הגיש היטלר לליטא אולטימטום לפנות את חבל ממל תוך 24 שעות. בו ביום נכנעה ממשלת ליטא ושבעת אלפי היהודים, שהיו עוד בממל, ברחו וביקשו מקלט בערי ליטא האחרות.

קהילת ממל המפוארת חדלה להתקיים. יהודיה, שהיו מבוססים כלכלית, הפכו לפליטים. חלקם באו לקובנה ורובם התיישבו בערי הגבול השכנות: קרטינגה, פלונגיאן, גורז'ד, טאווריג, טלז, דארביאן ואחרות. הם חילקו גורלם המר של אחיהם היהודים באותם המקומות.

בעיית הפליטים בכל מוראותיה וזוועותיה מצד אחד, וגילויי ההקרבה העצמית ומסירות הנפש של יהדות ליטא מצד שני הגיעו לשיאם עם פרוץ מלחמת־העולם השניה.

יהדות ליטא, בת 150 אלף הנפש, עמדה בפני נסיון קשה ביותר. היא היתה מנותקת מהעולם כולו ורק חוטים דקים ביותר קשרוה ליהדות העולמית, בעיקר ליהדות ארצות־הברית. זכתה יהדות ליטא, שברגעי חייה האחרונים התעלתה לדרגת אהבת אחים, עזרה וארגון שאין למעלה מהם. נותן לכך ביטוי המשורר ז. סגלוביץ, שעשה בליטא כפליט מפולין. הוא כותב:

"בברזיל וארגנטינה, בניו־יורק ובוסטון, בארץ־ישראל ודרום־אפריקה, באוסטרליה ואיי־ים שונים — בכל מקום נמצאים מאות־מאות יהודים, אשר עברו את קובנה בחדשים הראשונים למלחמה זו. רבים הצילו עצמם דרך קובנה והרבה פעמים הצילה אותם קובנה בכסף, לבוש ואוכל. הזוכרים הם, הניצולים, המזכירים הם את יהודי קובנה הנפלאים? הזכו במקום כלשהו לקבלת־פנים כזו, ליחס כזה? זו בעייה המטרידה אותי לעתים קרובות. כי קובנה מוכרחה להיחרת לעולמי עד באלפי לבבות, כי לקובנה היה לב לכל אחד. אין ברצוני להגזים. אינני רוצה להפוך את יהודי קובנה למלאכים. כל אחד יודע, שאין מלאכים על פני הארץ. יש הרבה אנשים רעים ומעט טובים, אבל בקובנה היו כמה טובים נוספים, עוד אחדים טובים, ותוספת זו של עוד טובים כבר הפכה את ליטא כולה לאחרת... הנחמה היחידה היא לדבר עליהם, להזכיר, לספר..."[2]

"פליטי סובאלק"

ראשוני פליטי המלחמה היו "פליטי סובאלק". פליטים אלה באו מחבל סובאלק, בפינה הדרומית־מערבית של ליטא, על הגבול עם גרמניה.

ב־1 לספטמבר 1939 התקיפה גרמניה את פולין. ב־17 לספטמבר הצטרפה ברית־המועצות למלחמה. ב־18 לספטמבר כבשה ברית־המועצות את חבל סובאלק. ב־29 לספטמבר הותוו גבולות חדשים בין ברית־המועצות וגרמניה, ופולין חולקה ביניהן. חבל סובאלק הוחזר לגרמנים. לפני עוזבם פנו הרוסים אל תושבי החבל והודיעו, שהם עומדים לעזוב וכל הרוצה יכול להצטרף אליהם ולצאת מהחבל. הצעירים, החזקים והבריאים קיבלו ברובם את הקריאה ועזבו את החבל יחד עם הרוסים. נשארו הזקנים, החולים, בעלי המשפחות הגדולות, נשים עם ילדים, שהיו ללא ראשי משפחה, כי גויסו לצבא הפולני או שהיו במקומות אחרים. היו ביניהם גם בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים, אשר קשה היה להם להיפרד מרכושם

ומטלטליהם. הם לא היו היחידים אשר לא העלו על דעתם את מעשי הזוועה, שהגרמנים פתחו בהם תוך זמן קצר. לשלוות נפשם הזמנית הוסיפו גם הגרמנים בהפיצם שמועה, כי אכן היו רדיפות יהודים בגרמניה, אבל כל זה "נחלת העבר". כעת זוהי שעת מלחמה ובמלחמה כל אחד שווה, לא תהיה הפלייה.[3] חיש מהר החלו הגרמנים להראות את צפורניהם. כל ההבטחות נשכחו. היהודים הוצאו מחוץ לחוק. התעללו בנשים ובזקנים, גירשום מבתיהם, גזזו זקני רבנים והכריחום לנקות מחראות בידיהם, הכל כמיטב ה"תרבות הגרמנית" האצילה, אותה הכרנו כולנו יותר מאוחר.

באמצע אוקטובר 1939 החליטו הגרמנים להיפטר כליל מהיהודים ולגרשם מהחבל. כנראה, שהיו זקוקים בדחיפות לבתיהם ולרכושם של היהודים. חוזה מולוטוב—ריבנטרופ בנוגע לארצות הבאלטיות הביא גם לחילופי אוכלוסיה. יש יסוד מספיק לחשוב, שהגרמנים רצו ליישב בחבל סובאלק את בעלי הלאום הגרמני, "פאלקס דויטשע", שיגיעו מליטא וממקומות אחרים. הדרך היתה פשוטה ביותר. הם היו מקהילים את תושבי העיירה בכיכר השוק, מודיעים להם שהם הולכים לליטא, נותנים להם זמן קצר (בשום מקרה לא יותר משעתיים) להתכונן לדרך. בדרך היו לוקחים מהיהודים את צרורות מטלטליהם, מפשיטים אותם ערומים ולוקחים מהם כל פרוטה וכל דבר־ערך אחר, מביאים אותם לגבול ואומרים להם: תלכו לליטא. לחזור אסור, כל החוזר יירה!

המסכנים היו מנסים להתקדם וכאן היו באים לקראתם שומרי הגבול הליטאים ובאיום בנשק אינם נותנים להם לזוז. הם היו נשארים ב"שטח ההפקר". היה זה "שטח הפקר" לא משום שכברת אדמה הוכרזה כלא־שייכת לאף אחד מהצדדים, אלא משום שהאנשים, הילדים, הנשים והזקנים היו הפקר. היה זה "שטח שבו נמצאו אנשים שדמם הותר". היה זה בחודש אוקטובר, בסתיו הליטאי, גשם יורד והופך את כל הסביבה לביצה אחת גדולה, ערפל מכסה את פני השמים, וכאן — ערומים ומחוסרי כל — שוכבים היהודים רעבים וצמאים, חולים ותשושים. אכרי הסביבה הוזהרו שלא להושיט כל עזרה ליהודים ומי שייתפס בכך — יירה.

זעקת האומללים פלחה את האוויר והתפשטה בסביבה. לבבות יהודים בעיירות הקרובות נזדעזעו וכאיש אחד קמו לעזרה והצלה. בראש מחנה המצילים עמד הנוער היהודי, שסיכן עצמו להציל כל נפש אשר ניתן להצילה. הם היו מתחלקים למשמרות ועשרים וארבע שעות ביממה היו אורבים לכל מעבר ודרך, פן ייקרה להם פליט ויעבירו אותו למקום מבטחים. הם הבריחו בעצמם והשתמשו בכל מיני מבריחים מקצועיים, עם כל הסיכון שבדבר.

על אחד המצילים האלה כותב ז. סגלוביץ:

"הריני נזכר בעלם גבוה אחד, רחב־כתפיים ושחור־עיניים. את שמו שכחתי. לדאבוני גם שם עיירתו נשכח ממני. והנה בעיירה נשכחת זו הראו היהודים הרבה גבורה. העיירה גבלה עם חבל סובאלק. הגרמנים גירשו את כל היהודים מן החבל. רדפו את היהודים ברובים, רדוף והכה ורמוס ברגליים. גם בצד הליטאי עמדו חיילים ליטאיים עם רובים ולא נתנו ליהודים לעבור. היה זה בגשם ושלג. נמצאו יהודים ליטאים אמיצים. הם גילו דרכים נסתרות והעבירו את יהודי סובאלק על כתפיהם, מול הסכנה הגדולה ליפול בעצמם מכדור גרמני או ליטאי...

והעלם הנזכר לעיל? הוא לבדו העביר על כתפיו, דרך ביצות ושלג, למעלה ממאה איש. פעם חסם דרכו חייל ליטאי. הוא התנפל על החייל, חסם פיו, פרק ממנו את נשקו והביאו לעיירה. שם כלאו אותו ברפת, עד שגמרו להעביר את קבוצת היהודים. אני הכרתי את הגבור היהודי. הוא היה מנהיג הציונים במקום, גבור עניו. הוא לא רצה לדבר על עצמו. ודאי עוד יספרו עליו פעם..."[4]

הזעקה הגיעה לקובנה. המוסדות היהודיים נרתמו להצלה. העסקנים התדפקו על דלתות המוסדות הליטאיים בבקשה לתת ליהודים אומללים אלה להיכנס לליטא.

בתחילת נובמבר 1939 נתקבל מ. בקלמן — שליח הג'וינט בקובנה — אצל סגן ראש ממשלת ליטא ס. ביזאוסקאס. בקשותיו היו: א. יינתן לפליטים היהודיים להיכנס לליטא והג'וינט מצידו יהיה מוכן להבטיח, שלא יפלו למעמסה; ב. תאופשר הגשת עזרה על־ידי הצלב האדום ו/או ארגונים יהודים או יחידים במקום. ביזאוסקאס השיב, שלפי הידיעות שבידיו לא גורשו היהודים בכוח על־ידי הגרמנים, אלא באו מרצונם הטוב לגבול, כדי לעבור לליטא. הוא גם הוסיף, שגורל חבל סובאלק טרם הוכרע סופית. ייתכן שיסופח לליטא ואז, כמובן, כל בעיית הפליטים תיפתר. ביזאוסקאס גם חשש, שאם יסכימו הליטאים להכניס את הפליטים יגדל הזרם והגרמנים יגרשו לליטא עשרות אלפים, אשר יפלו כמעמסה גדולה על הממשלה הליטאית וגם על הקהילות היהודיות במקום, דבר שאינו רצוי.

לבסוף סוכם שמשלחת מיוחדת תצא לבחון את המצב במקום.

בשבת בבוקר, ה־5 לנובמבר 1939, יצאה משלחת מיוחדת לגבול הליטאי־גרמני. השתתפו בה מנהל "היאס" י. רוזובסקי, הבלתי נלאה, מ. בקלמן, בא־כוח הצלב האדום הליטאי, רופא "אזע" ונציג משרד הפנים הליטאי.

להלן חלק מהדו"ח שהעביר רופא "אזע" למ. בקלמן והאחרון העבירו לג'וינט באמסטרדם.[5]

"סביבת ויז'ון. יום נובמבר קר וסגריר, רוח חזקה וחדירה נושבת. שדה שחור, ההולך והופך על־ידי גשמי הסתיו לביצה. באופק דמויות קמו, כאילו צצו מתוך האדמה... קריאות, צעקות "הצילו". פני אימים, נפוחי רוח וקור... מבטים בלתי שפויים... הצעקות אינן פוסקות. מרשים למשלחת לשהות במקום רק עשר דקות. נמצאים במקום 31 נפש, ביניהם 12 נשים ושני ילדים, שאחד מהם חולה כבר זה שלושה ימים עם 38—40 מעלות חום. הם חצאי בני־אדם חיים. יש ביניהם גם גוויה אחת, אשה בת 36, שנפטרה בלילה האחרון.

"בראותך את ה"מבנים" שלהם, שהקימו כמחסה בפני קור ורוח, אינך יכול להשיג איך הצליחו, בכלל, להחזיק עוד בחיים. מוטות אחדים תקועים בבוץ ומכוסים בענפים... זוהי הגנתם נגד המוות מקור וגשם.

"אלה הם האנשים האומללים, החיים כאן כבר עשרה ימים ועשרה לילות".

נערה בת 18 סיפרה לאותה משלחת, שב־29 לאוקטובר בשעה אחת אחרי־הצהריים פקדו השלטונות הגרמניים על כל תושבי ויז'ון להתאסף בכיכר השוק. נאסר עליהם לקחת משהו אתם. בכיכר העיר נצטוו להוריד מעליהם את מעיליהם החדשים ואת נעליהם ולמסור לגרמנים את כל הכסף שהיה ברשותם. במצב זה הובלו לגבול הליטאי. הם היו 281 נפש. זקן בן 70 ואשה בת 62, שהיו משותקים, נסחבו כל הדרך על הגב. כך הגיעו

לגבול. לעבור אין הליטאים נותנים ולחזור אי־אפשר, כי הם יורים בכל אחד המנסה לעשות זאת. כך זה היה בסייני וכך זה במקומות אחרים.

על מסירות נפשם של יהודי עיירות הגבול מספר מ. בקלמן:

"אין כל אפשרות להגזים בתיאור המסירות וההקרבה העצמית של הקהילות היהודיות הקטנות האלו. בעיירה של חמישים משפחות יהודיות היו בכל בית שבעה־שמונה פליטים, שקיבלו קורת גג ואוכל.

"פעולות ההברחה נעשו, בעיקר, על־ידי צעירים יהודים, אשר, כפי שנמסר לי, גילו בפעם הראשונה בחייהם התעניינות בחיי הקהילה היהודית. הם השתמשו גם במבריחים מקצועיים, שעשו את מלאכתם תמורת בצע כסף, עם כל סכנת הסחיטה והרמאות...

"אנשים ונשים זקנים היו נישאים שבעה־שמונה קילומטר על הכתפיים, כי תש כוחם בימי הסבל על הגבול. סופר לי על אחד שהובל באלונקה לאחר שהיה משותק במשך חמש־עשרה שנה. פליטים בכו בספרם לי על מידת טוב־הלב והכנסת־האורחים הנאה, שנהגו בהם תושבי המקום. הם הוסיפו ואמרו, שקשה להם להאמין, שאנשים כאלה עוד אפשר למצוא בעולם".[6]

לאט לאט הסתננו בכוחות עצמם או הוברחו כ־2400 נפש לליטא. השלטונות הגבילו את ישיבתם לאזורים שגבלו עם הגבול הגרמני. לפי הוראותיהם פוזרו הפליטים במקומות הבאים:

קאלווואריה	800
וילקובישק	300
לאזדיי	150
מריאמפול	250
סימנה	75
פילווישוק	100
קוזלובה־רודה	50
קיבארט	125
וירבאלן	100
שאקי	100
ניישטוט־שאקי	100
באלבירישוק	50
סרהיי	50
מקומות אחרים	150
	2400

המוסדות המקומיים, בעזרתו הרבה של הג'וינט, התמסרו מיד לעזרת הפליטים. נחכרו דירות, ומשפחות ובודדים סודרו בחדרים. הוקמו מטבחים, נאספו בגדים וריהוט. בעלי־המלאכה התחילו לעבוד במקצועותיהם. הילדים נשלחו לבית־הספר, יחד עם שאר ילדי היהודים. נפתחו קורסים לליטאית, עברית ואנגלית.

ב־6 וב־7 למאי 1940, שישה חדשים אחרי הגיע הפליטים לליטא, ביקרו מ. בקלמן יחד עם מר כסמן, בא־כוח חברת "עזרה", ומר בידר, במקומות הריכוז של פליטי סובאלק. הם ביקרו בווירבאלן, שאקי, ניישטוט־שאקי, וילקובישק, קיבארט, מריאמפול, לאזדיי, סימנה, סרהיי וקאלוואריה, שבהן היו אז 1646 פליטים.

טיפוסי הוא הדו"ח על מריאמפול:

"נמצאים בעיר 298 פליטים. 36 מהם מוחזקים על־ידי יהודים מקומיים, 262 על־ידי הוועד. מתוך הפליטים 49 הם בודדים. השאר כוללים: 11 משפחות בנות שתי נפשות, 8 — שלוש נפשות, 23 — ארבע נפשות, 11 — חמש נפשות, 2 — שש נפשות, 2 — שבע נפשות. התקציב החודשי הוא 10,191 ליט ($1=5.92 ליט). הפליטים מפוזרים ב־65 דירות. שכר הדירה, המשתלם על־ידי הוועד, מגיע ל־25—30 ליט לחודש. הפליטים מקבלים מהוועד גם הקצבות כספיות חודשיות... הסכומים שהם מקבלים אינם מספיקים, כי החיים במריאמפול יקרים מאוד.

"הוועד המקומי גם אוסף בעצמו במריאמפול עד 1000 ליט לחודש, כדי להוסיף להקצבות, שאינן מספיקות. ההתרמות המקומיות הן נטל כבד על האוכלוסיה המקומית והסובלים העיקריים הם הפליטים... מלבד כספים נאספו גם בגדים ורהיטים. מצבן של המשפחות משביע רצון. מצב הבודדים קשה, כי ההקצבות לגולגולת אינן מספיקות. הילדים מבקרים בבתי־הספר המקומיים. יש גם שעורי ערב מיוחדים בשביל הפליטים לליטאית, עברית ואנגלית. בזמן הקרוב יפתח "אורט" בית־ספר מקצועי ל־80 איש.

"מלבד פליטי סובאלק נמצאים במריאמפול 15 פליטים מגרמניה, המוחזקים על־ידי הוועד המקומי. "אזע" מכלכל את ילדי הפליטים. כולם מקבלים מ"אזע" סבון ובית־מרחץ.

"יש בעיר גם קיבוץ של 43 חלוצים (פליטים). בבית שבו מתגוררים החלוצים צפוף מדי, אך די נקי עם מספר מתאים של מיטות וכלי מיטה. יש להם גם מטבח. הרושם הכללי הוא שנעשה כאן הרבה מאוד. המטבח הוא מצויין. החלוצים דורשים, שיקימו בשבילם בית־מלאכה. ועד הפליטים המקומי מורכב מטובי העסקנים בעיר. הם עובדים במרץ ומגלים דאגה רבה לפליטים".[7]

הבעייה, שעמדה בפני העסקנים המקומיים וההסתדרויות המרכזיות, לא היתה איך להחזיק אותם בחיים בלבד, אלא איך לשקמם, להחזירם לחיים אחרי כל התלאות שעברו עליהם.

והרי דבריו של מ. ס. טרופר, מנהל הג'וינט בפאריס, בנאומו ב־29.9.40 לפני הנהלת הג'וינט בארצות־הברית על יהודי ליטא:

"הם גם כן מזרע המכבים. הם הראו גבורה של המכבים במקרים, שנראו כבלתי ניתנים לפתרון. בחורף האחרון יצרו רבים מהם "שרשרת אדם", איזו רכבת מחתרתית כדי להציל אלפים אחדים מיהודי סובאלק משטח ההפקר בגבול הגרמני־ליטאי, שם נמצאו בסבל שלא יתואר... אנשים שהיו זקוקים בעצמם לתמיכה התחלקו בפרוסת לחמם האחרונה עם הפליטים... הג'וינט קיבל על עצמו את התמיכה ב־2000 פליטים אלה, אך דבר זה לא היה ניתן לביצוע לולא העזרה הלבבית והמסורה של יהודי ליטא. הם ארגנו בכל מקום ועדים מקומיים לביצוע עזרת הג'וינט...

"ישנה עוד נקודה אחת, שאסור להתעלם ממנה ברצותנו לקבל תמונה נאמנה מרוח יהדות ליטא. הם ידעו כל הזמן יפה מאוד, כי בבצעם את תכנית הסיוע של הג'וינט הם משמשים, כביכול, סוכנים להסתדרות זרה ובזה הם מסכנים את חייהם וחיי בני משפחותיהם. האפשרות של כיבוש ליטא על־ידי הסובייטים לא ירדה אף פעם מהפרק. הגברים והנשים, שעמדו בראש פעולות העזרה, ידעו בדיוק מה מחכה להם. לזכותם ייאמר — אף פעם דבר זה לא עיכב בעדם במשהו".[8]

וילנה חוזרת לליטא

ב־11 לאוקטובר 1939 חתמה ברית־המועצות חוזה עם ממשלת ליטא, שלפיו נמסרה וילנה לליטא. במשך עשרים שנה חלמו אזרחי ליטא על קבלת וילנה חזרה. ה־9 לאוקטובר, יום כיבוש וילנה על־ידי ז'ליגובסקי, היה מעין "תשעה באב" ליטאי. באסיפות, תהלוכות וכינוסים היו הליטאים מרימים ידם ונשבעים "בלי וילנה לא נירגע". והנה פתאום מקבלים חזרה את וילנה! להתרגשות לא פחות קטנה הביאה הידיעה ברחבי פולין, בכל מקום אשר שם היו פליטים. בעת חתימת החוזה עם ליטא על מסירת וילנה עוד היה בה הצבא הסובייטי. יום המסירה עוד טרם נקבע. פליטים מכל המינים והסוגים התחילו נוהרים לווילנה. הקשר עם השטחים הכבושים על־ידי הרוסים היה פשוט וקל. היו יושבים ברכבת או באוטובוס ומגיעים לווילנה. רבים ניצלו את הדבר ומספר הפליטים היהודיים בווילנה הלך ורב.

בווילנה עצמה עוד שלטו הרוסים. כל מי שחשש מקשיים מצד השלטונות הסובייטיים התחבא ודאג שלא להתבלט ולהיראות ברחובות העיר. ב־28 לאוקטובר 1939 נכנס הצבא הליטאי לווילנה. השלטון עבר לידי הליטאים. ב־29 לאוקטובר התחילו פרעות ביהודים. הפולנים אמרו שהליטאים עשו זאת והליטאים אמרו שהיו אלה מעשי אספסוף פולני. ייתכן שהמאורעות היו למורת־רוחם של האנשים במרכז השלטון בקובנה, אך לא ייתכן שנעשו בלי ברכת האנשים במקום.

עם חילופי השלטון בווילנה התחילו גם החיים לקבל צורה אחרת. העיר התחילה להתכונן לקבל שליט חדש. פתאום בטל כל מה שהיה קודם כה חשוב ויציב: הכסף, העסקים, הקשרים. הכל כאילו נקטע באמצע ונסתיים ויש להתחיל הכל מחדש. יהודי וילנה היו מצד אחד מאושרים, על שנשארו במקומותיהם והם יכולים להמשיך בחיים מסודרים, ומאידך היו נפחדים וחסרי בטחון לגבי המצפה להם. כילדים קטנים עשו צעדיהם הראשונים.

עם הצבא הליטאי באו גם מנהיגי יהדות ליטא לווילנה. יהודי ליטא ראו מחובתם להשתדל להקל את יסורי הקליטה מיהודי וילנה. הם גם יצרו קשריהם הראשונים עם הפליטים. הראשונים היו ה"היאס" והמשרד הארצישראלי ואחריהם באו כל ההסתדרויות והמוסדות האחרים, ציוניים ואנטי־ציוניים כאחד.

הידיעה כי בווילנה מתארגנים חיים ציבוריים מחדש, שייתכן ובווילנה נפתח אשנב לעולם, דרכו אפשר להתקשר ואולי גם לצאת, עשתה לה כנפיים ברחבי פולין. מספר בנציון בנשלום, שעשה דרכו לארץ דרך ליטא של אותם הימים:

"מי העביר את הידיעה ממקום למקום ומאיש לאיש? מי עשה לשמועה כנפיים? לא אדע. במהירות הבזק התפשטה הידיעה והגיעה לכל הערים והעיירות שבמערב אוקראינה ומערב רוסיה הלבנה. מפה לאוזן נמסרה ובכל זאת הוליך עוף השמים את הקול. ניצוצות שמחה הוצתו בעיני צעירים וצעירות ותקוות הנצו בלבבות. היו נפגשים בחדר לפנים מחדר או בשדרות גנים חבויות ומרופדות עלי שלכת והיו חולמים בהקיץ ומתכננים תכניות. הפנים השתלהבו, העיניים הזהירו והלב קדח. וילנה!"[9]

ז. סגלוביץ, שהיה בתחילת אוקטובר בין הפליטים בקובנה, כותב: "פעם שכבתי על הספה אצל פישביין והרדיו צרם. איני אוהב קופסת פלאים צורמת זו, השקרן בעל מאות הפיות. אבל הפעם הביא לי בשורה טובה, היחידה עד עכשיו. הרדיו סיפר, שליטא מקבלת את וילנה וזה יקרה בקרוב. זה הלם במוח, בלב. ליטא תקבל את וילנה. ליטא היא ארץ ניטראלית ומשם אפשר יהיה לחמוק לעולם. ההזיה התחילה לפעול. משהו בנשמה הצטלצל והתרונן. וילנה. ומווילנה לקובנה ומקובנה הלאה, רחוק מכאן. שכחתי את עייפותי, את ליבי החולה. התעוררתי ורצתי לשם, לכאן, עמדתי בתור, חיכיתי לתעודות ואחר־כך שרכתי דרכי ימים ולילות בקרונות מלוכלכים. סארני, ברנוביץ, לידא".[10]

הפליטים זורמים...

מספר קטן של פליטי מלחמה הסתנן לליטא כבר בימי ספטמבר הראשונים. היו גם פלוגות שלמות של אנשי צבא, שביקשו מקלט בליטא. הם נכלאו במחנות מיוחדים ועמדו בפיקוחו של הצבא הליטאי. לפי רישומים רשמיים היו בליטא בסוף ספטמבר 1939 — 904 פליטים מפולין. מספרם הלך וגדל מיום ליום.

שלושה תמריצים עיקריים פעלו לזרימת פליטים יהודיים לליטא: א) היות ליטא ארץ ניטראלית, שממנה ניתן היה עוד להתקשר עם העולם החיצוני ואשר גם אפשרות הגירה תיתכן ממנה; ב) המאמצים הבלתי נדלים של פליטים, שהגיעו כבר לליטא, להעביר לכאן גם את בני משפחותיהם; ג) הפעולה הנמרצת של הארגונים השונים ובראשם "החלוץ" ובחורי הישי־בה, שריכזו בליטא את כל חבריהם.

שליחים היו יוצאים מווילנה לחפש אחרי קרובים, חברים, ריכוזי חלוצים וישיבות. נפתחו דרכים לבריחה והברחה. מהשטח הגרמני עברו לשטח הסובייטי ומהשטח הסובייטי לליטא. לציון ולשבח מיוחד ראויות הסתדרויות "החלוץ", אשר תוך סיכון־נפש ואומץ בלתי רגיל חיפשו אחרי חלוצים, ציונים פעילים וותיקים, כדי להצילם ולהביאם לווילנה.

בספרו "בסער ביום סופה" מתאר בנציון בנשלום שהיה אז בלבוב את "ההליכה לווילנה":

"והנה בא באחד הימים חבר מווילנה והביא לנו ידיעות והוראות מפורטות. ותיכף החלטנו: אנו הולכים לווילנה".

ממשיך ב. ב. ומתאר את הדרך:

"חבורתנו מתחלקת לשלוש קבוצות, שתצאנה בזו אחר זו. אנו — בקבוצה השניה... שוב בא אחד ממארגני העניין ומוסר לנו פרטים וסימנים נוספים... הלילה האחרון בלבוב... בתחנת־הרכבת... הרכבת זזה... אני נוסע עם משפחתי לעיר שליד הגבול הליטאי מתוך תקוה להשיג שם עבודה, השאר מחפשים אח ואחות שאבדו... אנו מתקרבים לעיר לידא, השוכנת כמה קילומטרים מהגבול. הלב פועם בחוזקה... הנצליח? הנעבור בשלום?.. הגענו. ירדנו. לא קרה דבר...

"בלילה בא האיש שחיכינו לו. בחור מצויין, חלוץ ממש, איש מעשה, מארגן בחסד. הוא מוסר לנו הוראות נוספות ומצווה כי נהיה כולנו מוכנים למחר. אל פחד! עבור נעבור בשלום!.. בחור נפלא! כמה מסירות נפש וכמה שקט וכמה רצינות! באיזו פשטות הוא מספר על מעשיו ועל תכניותיו! מאות אחדות של חלוצים ומספר מסויים של ציונים ותיקים כבר הספיק להעביר. אם יאסר — ימשיכו אחרים. אם תיחסם דרך זו ותיסגר — יבקיעו אחרת. בפשטות יספר כל זאת ולא ישער בוודאי, כי גיבור הוא, גיבור אלמוני של ישראל סבא... אנו נוסעים והבחורים מספרים לו על שנות הכשרתם בקיבוצים חלוציים, על תכניותיהם ותקוותיהם לעתיד שם, בארץ תקוו־תינו... יורדים מהעגלה. הבחורים מכניסים אותנו לביתו של

האיכר המחכה לנו... מישהו מעיר: "חדר מבריחים טיפוסי"... אני שואל את החלוצים — מתי יאכלו סעודת ערב, הם מגמגמים ומודים לי בסוף, שזה מזמן נגמלו מתפנוקים כאלה. אנו פותחים ילקוטינו ועורכים להם שולחן ואנו שמחים, שבחורינו אוכלים לתיאבון. אם סעודת ערב היא בכלל "תפנוקים", נקל לעמוד על "רמת החיים" של בחורים נפלאים אלו".

זרם הפליטים הגדול נמשך עד לינואר־פברואר 1940. מספר המסתננים לליטא לאחר מכן לא היה רב ובכל מקרה לא עלה על מספר הפליטים שעזבוה.

קשה לקבוע בדיוק מה היה מספר הפליטים היהודיים בליטא. יש להניח שמספרם הגיע לכדי 13,000—14,000 נפש, מהם כ־2400 פליטי סובאלק.

במאמרו ב־The Jewish Social Service Quarterly מספטמבר 1941 (עמודים 54־50) כותב מ. בקלמן על קבוצת פליטים זו:

"בעיות ההגירה של קבוצה זו יש להסביר בכך, שהיא לא היתה חתך טיפוסי, אלא קבוצה נבחרת של אנשים. הם באו ברובם מסביבות וארשה, כי ב־5 לספטמבר הודיע הרדיו הפולני, שוורשה תוכרז עיר־פרזות, ולכל האנשים, שיש להם סיבות לפחד מכיבוש גרמני, מייעצים לעזוב את העיר. וילנה היתה בעת ההיא רחוקה מאיזור הקרבות ולשם נמשך זרם היוצאים. בעת ההיא עוד לא יכול היה איש לחזות מראש את הפלישה הסובייטית.

"הקבוצה הנבחרת היתה מורכבת מאלפיים ומאתיים בחורי ישיבה ומנהיגיהם, בערך אלפיים חלוצים, שבעיקר מהם באו האלף שיצאו לארץ־ישראל בחודשים ינואר ופברואר, חמש מאות חברי ה"בונד" והקרובים אליהם, שלוש מאות חברי "פועלי ציון", בעלי מקצוע, עורכי־דין, סופרים, סוחרים — בערך אלף איש. היתה עוד קבוצה קטנה, אך מעניינת, של חמישים־ששים איש, שהיו ידועים בווילנה כ"גנרלים ללא צבא" — המנהיגים של ארגונים יהודיים שונים ומוסדות קהילתיים. הם היוו, במובן מסויים, את הבעייה הקשה ביותר בשבילנו, כי קשה היה להם להשלים עם העובדה, שחדלו להיות מנהיגי האלפים והרבבות ושארגוני הסעד חייבים להתחשב בעיקר במספרים, כשהם עורכים את תקציביהם".

גם הרכב המינים והגילים בין פליטי פולין בווילנה היה שונה בקרב הפליטים היהודיים מאשר בקרב אלה שאינם יהודים. לפי המספרים שנמסרו על־ידי ועד הפליטים הפולני, מה־28 לדצמבר 1939, היו רשומים 21,306 פליטים, מהם 13,141 גברים, 5,575 נשים ו־2590 ילדים. לפי מין וגיל הם מתחלקים:[11]

	גברים		נשים		ילדים	
	מספר	%	מספר	%	מספר	%
לא־יהודים	7456	54	4314	31	2099	15
יהודים	5685	76	1261	17	491	7

החלוצים ובחורי הישיבות

הפליטים באו בקבוצות וכבודדים. הקבוצות המאורגנות ביותר היו ארגוני החלוצים ובחורי הישיבה.

עם החלוצים הגיעו גם החברים המרכזיים, ועם בחורי הישיבה — ראשי הישיבה והמורים. מיד עם בואם הציבו לעצמם שתי מטרות: א) להציל מספר גדול ביותר של חבריהם; ב) להמשיך באורח חייהם המיוחד.

החלוצים הקימו קבוצות הכשרה. כל הסתדרות חלוצית — קיבוצי הכשרה משלה: "החלוץ", "גורדוניה", "השומר הצעיר", "ברית חלוצים דתיים", "עקיבא" ואח'. באין אפשרות לעבודה גופנית התרכזו יותר בעבודה תרבותית. הרצאות, סמינארים, קורסים שונים, היו נערכים לעתים קרובות. בחורי הישיבה "התיישבו" מיד עם בואם על ספרי הגמרא והתחילו ללמוד. ראשי הישיבה ומוריהם בראשם כאילו פרשו כנפיהם, אשר תחתם התלכדו כולם. הגורל המשותף והשאיפה לצאת מהר מ"הגלות שבתוך הגלות", ליכדו את שתי הקבוצות והן היוו את עמוד־התווך והמשענת הארגונית והמוסרית לעסקנים השונים, שבין הפליטים ולאלה אשר בליטא, לעמוד בקומה זקופה במערבולת האירועים והמצבים שבהם נתקעו ונוכח ההפתעות השונות שבאו עליהם בחתף מדי יום ביומו.

היו אלה החלוצים, אשר כסיירים מנוסים עברו בכל פולין, חיפשו אחרי חברים, עסקנים ציוניים, אנשי־רוח ומנהיגים כדי להעבירם לווילנה. היו אלה הם, אשר סיכנו נפשם בהברחת הגבולות, והיו אלה הם, אשר נשאו על כתפיהם תשושים וחולים. היו אלה הם אשר חיזקו את רוחם של המנהיגים המבוגרים, שלא יתכנסו וייבלעו בתוך עצמם מדאגות היום ומוראות סיכויי המחר. בקיבוצי ההכשרה שררה אווירה ארצישראלית. מי שנקלע אליהם שכח שהוא נמצא בין פליטים. נדמה היה לו, שבמיטב קיבוצי ההכשרה הוא נמצא. רק תנאי החיים הקשים הזכירו שפליטים הם.

בבואו היה כל פליט זקוק לעזרה, לדיור וכלכלה. בעלי משפחה היו מנהלים משק־בית משפחתי ושוכרים חדר או דירה. קשה היה לבודדים ולרווקים. התמיכה הניתנת ליחיד לא הספיקה וגם העובדה שקרוב לשמונים אחוז מהפליטים היו גברים, לא הוסיפה לניהול תקין של חיים סדירים. הפתרון היה — בתי־מחסה, "אינטרנאטים". במושג "אינטרנאט" נכללו פנימיות בשביל נוער בגיל הלימודים, קיבוצי הכשרה, בתי־מחסה וכדומה.

ההתארגנות באינטרנאטים היתה מלמטה. פליטים היו מתארגנים בקבוצות ומבקשים לחיות ביחד. כך קמו אינטרנאטים של הרביזיוניסטים, ציונים כלליים, "בונד", "פועלי־ציון", סופרים, רופאים, מהנדסים וכיוצא בהם.

הפליטים לארגוניהם

לפי התארגנותם ושאיפותיהם ניתן היה לחלק את הפליטים לארבע קבוצות:

1. הציונים. קבוצה זו כללה את כל המפלגות שהיו בקשת הרחבה של ההסתדרות הציונית וההסתדרות הציונית החדשה (נ.צ.א.), כל ההסתדרויות החלוציות, עליית הנוער.

2. רבנים ובחורי ישיבה. שאיפתם היתה לצאת מליטא לארץ־ישראל או לארצות־הברית, בעיקר למקום שיוכלו להמשיך ולקיים את הישיבות.

3. ה"בונד" וההסתדרויות הקרובות להם, שרצו להגיע לארצות־הברית, בעיקר לחוגי האיגודים המקצועיים, שאליהם הרגישו קירבה מיוחדת.

4. ההמון הגדול של פליטים בעלי גוון שונה ומשונה, שנגד עיניהם היו רק שתי מטרות: לברוח מליטא ולהתקיים עד שיוכלו

לצאת. לא חשוב לאן, לא חשוב איך — העיקר לצאת.

בין הפליטים הציונים היו כ־2500 חלוצים וכ־800 עסקנים ציוניים, מהם 250 עסקנים ותיקים.

כבר בימים הראשונים הוקם ועד הפליטים הארצישראלי, במתכונת נשיאות המשרד הארצישראלי בווארשה. שלושת החברים הראשונים היו: אברהם ביאלופולסקי — ארץ־ישראל העובדת, עו״ד זרח ורהאפטיג — ה״מזרחי״ ו״תורה ועבודה״, ד״ר משה קלינבוים — ציונים כלליים, אברהם גוולבר — מוועדת התיאום של ההסתדרויות החלוציות. ד״ר ש. פלדבלום — ציונים כלליים ב׳ — היה בזכות דעה מיעצת (החל מסוף מארס 1940). רפאל שאפר (מנהל המשרד הארצישראלי בווארשה) ריכז את עבודות הוועדה. השתתף בה בזכות דעה מייעצת גם צבי בריק — מנהל המשרד הארצישראלי בקובנה. המזכיר היה שמואל רוזנברג. עם עלייתם לארץ־ישראל בא במקומו של א. ביאלופולסקי — ל. שצופקביץ, במקומו של מ. קלינבוים — מ. טמקין, ולאחר עלייתו של האחרון — עו״ד ב. טומקביץ.

מרכזם היה המשרד הארצישראלי בקובנה. לא היה להם מנגנון נפרד. הכל נעשה במסגרת המשרד הארצישראלי בקובנה.

ועד הפליטים הארצישראלי ייצג את הפליטים כלפי הסוכנות היהודית, מחלקת העלייה וארגונים ציוניים אחרים. הוועד טיפל בכל הנוגע לפליטים ובעיקר הקדיש תשומת־לב לבעיית הבעיות — העלייה לארץ־ישראל. לא פסקה הדרישה לסרטיפי־קטים לחלוצים ולעסקנים. יש לציין שנציגי המפלגות השונות עבדו מתוך שיתוף־פעולה מלא. דאגותיהם היו משותפות ועניינם היה אחד — למהר ולצאת מליטא.

בין החלוצים היו גם שתי קבוצות נוער במסגרת ״עליית הנוער״, שבאו לווילנה עם מדריכיהם ושהיו מפליטי זבונשין. האחת היתה קשורה בזמנו בקיבוץ ההכשרה בגרוכוב והשניה בקיבוץ בח״ד (ברית חלוצים דתיים) בנובישילקה. לצרכי הטיפול בענייני עליית הנוער הוקמה ועדה מיוחדת בת שלושה חברים: ב. גלבארד — מרכז עליית הנוער הכללית, ז. ורהאפטיג — מרכז עליית הנוער הדתית, וצבי בריק — מנהל המשרד הארצישראלי בקובנה. מחוץ לילדים שהגיעו בקבוצות עליית הנוער נרשמו מבין הפליטים כ־300 בני נוער בגיל 10־17, שרצו להיקלט במסגרת ״עליית הנוער״. בהתחשב במספר הקטן של ילדים בכלל הפליטים, הרי מספר זה כלל כמעט את כל הנוער שהיה אז.[12]

המשרד הארצישראלי בקובנה התמסר כולו לטיפול בענייני הפליטים. ענייני העלייה מליטא עצמה נדחקו לקרן־זווית. בין הפליטים שהיו בווילנה נמצאו גם אזרחי ארץ־ישראל, שיכלו לחזור לארץ, והבעייה היתה מציאת דרכי מעבר בלבד. היו גם כאלה אשר בידיהם היו ויזות, שניתנו בווארשה. היו בעלי סרטיפיקטים והיו כאלה, שהסרטיפיקטים שלהם נשארו במשרד הארצישראלי ונשרפו שם. מעל לכל התעורר הצורך לרשיונות עלייה נוספים.

בעלי האזרחות הארצישראלית, או כל אזרחות אחרת מאשר פולנית, יכלו לנסוע דרך רוסיה הסובייטית. ויזת־מעבר ניתנה לכל אחד, מחוץ למי שהיתה סיבה מספיקה למנעה ממנו. הדבר לקח זמן. היה צריך למלא שאלונים, להעבירם למוסקבה ולחכות לתשובה. התשובה היתה כמעט תמיד חיובית. לבעלי הסרטיפי־קטים שאבדו היה צריך לדאוג לחידושם ולהעברתם לקונסוליה הבריטית בקובנה. נוסף לכל היה התאריך של ה־30 לספטמבר היום האחרון לקבלת הוויזה. היה צריך להאריך את תוקף הסרטיפיקטים. ומעל לכל, דאגת הדאגות — סרטיפיקטים לחלוצים ועסקנים, במקום אלה שטרם הספיקו לנצלם בווארשה, וסרטיפיקטים נוספים לאלפי החלוצים, העסקנים והעולים מכל הסוגים שהיו בליטא.

אם הוועדה הארצישראלית לפליטים דאגה במיוחד לקשרים עם הסוכנות ועם מרכזים ציוניים ויהודיים בעולם להשגת סרטי־פיקטים ותמיכה כספית — התמסר המשרד הארצישראלי בקובנה לחיפוש אפשרויות יציאה מליטא ודרכי מעבר לארץ־ישראל. קשים ומסובכים היו דרכי העלייה. נעשו מאמצים בלתי רגילים, שלפעמים הוכתרו בהצלחה ולפעמים נכשלו. נשלחו טרנספור־טים בודדים דרך רוסיה, הארצות הסקנדינביות וגרמניה. נשלחו עולים ופליטים גם בדרך האוויר, דבר שהיה עוד חדש ויקר בימים ההם. המשרד הארצישראלי יכול היה לציין בסיפוק, שכל אלה אשר היו להם ויזות־כניסה לארץ־ישראל באותה תקופה — עלו.

[פרטים נוספים על פעולות המשרד הארצישראלי, ימצא הקורא במאמרי על המשרד הארצישראלי בליטא בספר זה].

הקבוצה השניה בגודלה היו הרבנים ובחורי הישיבות. בבואם לווילנה מצאו מן המוכן את מסגרת ״ועד הישיבות״, שבראשו עמד הגאון ר׳ חיים־עוזר גרודזנסקי. הדובר מטעם ועד הישיבות והמקשר עם ארגוני הסעד השונים והרשות היה ר׳ יוסף שוב, ועל־ידו עזרה קבוצת רבנים מבין ראשי הישיבות. נוסף למקורות המקובלים, שמהם קיבלו הפליטים תמיכתם, היו להם קשרים אמיצים עם רבני ליטא וארגוני הרבנים בארצות־הברית.

על עזרתם של רבני ליטא מספר ש. רוטשטיין בזכרונותיו המעניינים: ״והנה עובדה אופיינית: לאחר שנספחה וילנה למדינת ליטא, טילגרף הגאון רבי אהרן באקשט, רבה של שאוולי, לרבנו הגרח״ע זצ״ל: ׳במה אוכל לעזור לכם?׳ ועד הישיבות ענהו בשם מנהיגו: ׳שלחו לנו קרון קמח!׳... ועד מהרה נתמלאו מחסני ועד הישיבות שקי קמח עד אפס מקום ובני הישיבות לא ידעו מחסור בלחם״.[13]

הוקמו גם מפעלים מיוחדים: מכבסה מודרנית, בתי־מלאכה לחייטות ולסנדלרות, מטבחים משוכללים, מסעדות מודרניות.

הקבוצה המאורגנת השלישית היתה קבוצת ה״בונד״. קבוצה זו לא היתה מקשה אחת מבחינת השקפת עולמה. את הגרעין היוו אנשי ה״בונד״, שאליהם הצטרפו כל מיני קבוצות אחרות, אשר המשותף ביניהן היתה שלילת הציונות. הם הקימו מיד ועדים עצמאיים, אשר התקשרו עם המוסדות המתאימים בארצות־הברית, כגון האיגודים המקצועיים וה״ארבעטער רינג״. הם דאגו לעזרה כספית ולוויזות לארצות־הברית, אשר גם נתקבלו במספר מסויים. היחסים ביניהם לבין ועד הפועלים היהודי, שהיה מורכב ברובו מציונים, היו מתוחים. הדברים הגיעו לידי כך, שהם עזבו את ועד הפליטים היהודי ועמדו על כך שהעזרה בשבילם תימסר להם ישירות.

הם גם הרגישו עצמם קרובים לפעילי האיגודים המקצועיים בארצות־הברית, אשר השתתפו יחד עם הארגונים היהודיים במגביות למען הג׳וינט. לדעתם היה על האיגודים המקצועיים לעזוב את המגבית המאוחדת ולערוך מגבית נפרדת כדי לתמוך בחבריהם לדעה שבין הפליטים.

הד ברור לדרישות ה״בונד״ אנו מוצאים במכתבו של מ. בקלמן למ. ס. טרופר בפאריס שנשלח מקובנה ב־18 לפברואר

1940.[14] בקלמן כותב, שהוא מקווה כי זה המכתב האחרון בנושא בעיית ה"בונד". הוא אומר, שבילה בשלושת הימים האחרונים שעות מרובות בחמש ישיבות והתוצאות הן אפסיות. לדבריו השיג דבר אחד: כעת הוא מבין, לפחות, מה הן דרישות ה"בונד". ב. בקלמן מפרט אותן אחת לאחת:

1. לא איכפת להם כלל אם הם מיוצגים בוועד הפליטים או לא (אם גם הם חושבים שעקרונית רצוי להם להיות מיוצגים, כדי לייעץ בענייני סעד כלליים).
2. לו גם היה להם בוועד הפליטים ייצוג של 75% או אפילו 90% היו דורשים בכל תוקף שהעזרה תוגש להם ישירות על־ידי הג'וינט, בלי שיהיה להם כל קשר עם ועד **הפליטים.**
3. לדעתם שגו האיגודים המקצועיים שהם משתתפים במגבית יחד עם הארגונים היהודיים האחרים. לדעתם צריכים האיגודים המקצועיים לנהל מגבית נפרדת, כדי לתמוך בעסקני האיגודים המקצועיים שבין הפליטים.
4. מאחר שלאיגודים המקצועיים אין מגבית נפרדת, הרי הם עומדים על כך שהתמיכה תימסר להם ישירות. יש להם זכות לסכומי כסף ניכרים, בלי להתחשב בשום סדר ועקרונות, שהג'וינט רוצה לנהוג לפיהם, בחלוקת כספים דרך ארגוני סעד או ועדים מקומיים.

סעיף זה, מעיר מ. בקלמן, נובע לפי דעתו מהשקפת עולם קיצונית על מלחמת מעמדות שכבר אבד עליה הכלח מזמן. בקלמן הסביר לנציגי ה"בונד", שלפי דרישות ממשלת ליטא חייבים כל כספי העזרה לבוא דרך צינורות הצלב האדום בליטא, אשר ימסור את תמיכת הארגונים היהודיים לפליטים יהודים. הצלב האדום בליטא גם הודיע שיכיר אך ורק בנציגות פליטים אחת — ועד הפליטים היהודים. הרשות בידי ועד הפליטים לסדר את פעולות העזרה באמצעות ועדי משנה, כפי שזה ייראה לו.

בקלמן קובל, שהדברים לא שכנעו את נציגי ה"בונד" אשר הודיעו כי בשום אופן לא יסכימו לשתף פעולה עם ועד הפליטים היהודי. הוצעו על־ידיהם הצעות דמיוניות שונות.

ומסיים בקלמן את מכתבו: "ביליתי שעות בלימוד הפרטים בתכנית דמיונית ואינפנטילית זו, שאינה אלא צורה של סחרחרה, ששכנעה אותי כי אם נסכים למשהו מעין הסדר כזה נזמין דרישות וטענות גם מגורמים אחרים". במכתבו הוא מציע של"בונד" תהיה נציגות בוועד הפליטים כמו לכל הקבוצות האחרות, והג'וינט מצידו, בהתחשב עם יחסו המיוחד ל"בונד" ולאיגודים המקצועיים בארה"ב, יעשה משהו מיוחד בשבילם.

אינני יודע מה היה המשך המשא־ומתן בין ה"בונד" לג'וינט. אני מניח שמהר מאוד נוכחו לדעת, שלא עת עשיית חשבונות היום. צצו בעיות יותר חשובות שצריך היה להתמסר להן.

הקבוצות האחרות היו קטנות, מבוססות לרוב על מקצוע משותף. כך נתארגנו: הסופרים והעתונאים, עובדי "טאז", מהנדסים, מורים וכיוצא בהם.

לכל קבוצה היה ועד שייצג אותה וכולם עמדו בקשר עם ועד הפליטים היהודי.

שתי זרועות בעזרה לפליטים

מראשיתה התארגנה העזרה לפליטים בשתי זרועות. בפליטי סובאלק טיפלה חברת "עזרה" בקובנה, ובפליטי וילנה — ועד הפליטים היהודי שעל־יד הקהילה היהודית בווילנה.

פליטי סובאלק היו מפוזרים במספר ערים והטיפול בהם נעשה על־ידי הוועדים המקומיים. פעולות ועד הפליטים היהודי התרכזו בווילנה. היה זה מוסד גדול, עם כמה וכמה מדורים, שהחשובים בהם היו: מדור התזונה ומדור הדיור.

בסוף דצמבר 1939 היו בטיפולו של מדור הדיור 4500 נפש. 2095 נמצאו באינטרנאטים ו־2450 בדירות פרטיות וחדרים. ההוצאות לדיור לחודש לנפש באינטרנאטים היו 6־7 ליט, ובאופן פרטי — 15 ליט.

מדור הדיור היה שוכר בתים גדולים, משפצם בעצמו ומוסר אותם לקבוצות מאורגנות. הוא היה גם רוכש בצורה מרוכזת מיטות, מזרונים, כלי־מיטה וכדומה. עד ל־31 בדצמבר 1939 הוצאו לצרכים אלה 43,829 ליט.

מספר האינטרנאטים שהיו ברשות מדור הדיור היה 25 ובהם גרו 2095 איש.

מדור התזונה דאג ל־5700 פליטים, שקיבלו ארוחות שלוש פעמים ביום, ב־31 מטבחים.[15]

המדור היה קונה את מצרכי־המזון במרוכז מ"פינוצנטראס" ו"ליטאוקיס" — ארגוני האספקה הליטאיים המרכזיים למצרכי־מזון. הזנת אדם אחד עלתה בממוצע 1.11 ליט ליום. והרי התפריט, שניתן לפליטים:[16]

לארוחות בוקר וערב: 400 גר' לחם לבן, 30 גר' חמאה, 30 גר' סוכר, 50 גר' נקניק, ריבה.

לארוחות צהריים: 200 גר' לחם שחור, 120 גר' בשר כשר, 300 גר' ירקות, 50 גר' קמח או גריסים, 5 גר' שומנים, תוספות.

הטיפול בזרים בליטא

הטיפול בזרים בליטא היה בידי "המדור לזרים" אשר באגף האדמיניסטרטיבי של משרד הפנים. בראש האגף האדמיניסטרטיבי עמד מר סורווילא ובראש "המדור לזרים" עמד ט. אלעקנה, שניהם פקידים ותיקים, שכיהנו במשך שנים רבות בתפקידיהם אלה.

בפליטים הראשונים טיפלו השלטונות לפי הכללים והחוקים הקבועים. מספרם לא היה אז רב, כמה מאות בסך הכל, יהודים ושאינם יהודים. כאשר התחילו לעבור יחידות צבא שלמות ולבקש מקלט בליטא, נמסר הטיפול בהם לצבא, אשר פירק את נשקם וכלאם בהתאם לחוקים בינלאומיים מקובלים, שליטא היתה חתומה עליהם.

ב־9 לדצמבר 1939 פרסמה הממשלה את "חוק הסדר פליטי המלחמה".[17] סעיף 1 של החוק הגדיר: "כפליטי מלחמה נחשבים כל האזרחים הזרים, אשר בשל תנאי המלחמה שנוצרו באו או גורשו לליטא".

סעיפים 3 ו־4 קבעו שלהסדר הפליטים תוקם נציבות (Komisariatas), שתהיה במסגרת משרד הפנים ושבראשה יעמוד נציב (Komisaras). את הנציב ושאר עובדי הנציבות ימנה שר הפנים.

סעיף 5 של החוק קבע את תפקידיו של הנציב:

1. לקבוע תאריך וסדר לרישום הפליטים. כמו כן לקבוע את מקורות פרנסתם.
2. לקבוע את המקומות בהם מותר לפליטים לגור.
3. לפקח על פעולות העזרה לפליטים ולהתאמתם.
4. לדאוג להחזרת הפליטים למקומותיהם.
5. לטפל בכל מה שיידרש, כדי לסדר את ענייני הפליטים.

סעיפים 8 ו־9 קבעו שכל מי שיעבור על הוראות הנציב, ייענש במאסר עד ל־6 חדשים או בקנס עד 5000 ליט או שניהם יחד.

סעיף 12 ראה גם אפשרות להקמת מחנה, כדי לרכז שם את הפליטים, וסעיף 13 אמר, שגם על זרים, שאינם פליטי מלחמה והנמצאים בליטא, מאחר שאינם יכולים להגר ממנה בשל תנאי המלחמה ואין להם מקורות פרנסה, אפשר להחיל חוק זה. על סמך החוק הנ״ל מונה ט. אלעקנה, מנהל ״מדור הזרים״ במשרד הפנים, כנציב.

ב־21 לדצמבר 1939 פרסם הנציב צו, שלפיו :[18]

1. על כל הפליטים להירשם בתחנות המשטרה.
2. כל פליט יקבל תעודת פליט עם תמונה.
3. תעודת הפליטים מרשה למחזיק בה לגור אך ורק במקום המצויין בתעודה.
4. אסור לפליטים לצאת מאיזור המגורים המצויין בתעודה.

מטרת הצו היתה להכביד על כניסה נוספת של פליטים, להוציאם מווילנה ולפזרם בערי ליטא האחרות. הממשלה השתדלה למנוע ככל האפשר את כניסת הפליטים לערי המחוז ובמיוחד לקובנה.

לאחר שנקבעו המסגרת והחוקים לפליט הבודד, התחילה הממשלה לקבוע מסגרות לפעולות הסעד.

הממשלה לא נתנה אמון בקרנות הסעד, שקיבלו כספיהם מהחוץ. היא חששה, ואולי היה זה חשש סביר, שחלק מהכספים המתקבלים לארגוני הסעד הפולניים מנוצלים לרכישת נשק ולהקמת מחתרת פולנית.

סיבה נוספת לרצון ״לקחת בידיים״ את פעולות הסעד היתה, שהממשלה רצתה להכניס את כל הכספים המתקבלים לקופה אחת וממנה להגיש עזרה לכל הפליטים, בלי הבדל אם הכספים מהחוץ נשלחו למטרה מסויימת או לקבוצת פליטים מסויימת או לא.

ב־20 לינואר 1940 פורסם צו, שלפיו :[19]

1. פעולות העזרה לפליטי המלחמה ולזרים אזרחי חוץ־לארץ, שאינם יכולים לעזוב את ליטא ושאין להם אמצעי מחייה מתאימים, מועברות לצלב האדום בליטא.
2. לארגוני הסעד מחוץ־לארץ, המצטרפים לפעולות הסעד, יכולים להיות נציגים על־יד הצלב האדום הליטאי.
3. הצלב האדום יפעל ישירות או על־ידי ארגונים, שאת כוחם ייפה.
4. לעזרת הפליטים מוקמת קרן, שמקורותיה יהיו תרומות מארגונים ובודדים וכן מהקצבות הממשלה.
5. הצלב האדום ינהל חשבון נפרד לפעולותיו לעזרת פליטי המלחמה. הביקורת תהיה בידי ועדת הביקורת של הצלב האדום בליטא.
6. כל הארגונים, שברשותם כספים, או שווה כסף, שקיבלו לצרכי תמיכה בפליטי מלחמה ואשר טרם הוצאו, צריכים להכניסם תוך עשרה ימים לקופת הצלב האדום הליטאי.
7. להבא יש להביא את כל התרומות המתקבלות לצלב האדום הליטאי תוך 7 ימים מיום גיוס התרומות או קבלתן.
8. הצלב האדום הליטאי, או הארגונים שאת כוחם ייפה לצורך זה, יוציאו פנקסי תמיכה לפליטי המלחמה, שברשותם יהיו תעודות פליט. בפנקסי התמיכה יירשמו גם התמיכות שניתנו עד ליום קבלת הפנקס.

ארגוני הסעד היהודיים ראו בפרסום צו זה גזירה. הם חששו שתרומותיהם לא יגיעו לפליטים היהודים. העזרה, שמוסדות יהודיים הזרימו לקופות העזרה, היתה, ללא כל השוואה, גדולה יותר מזו שנתקבלה ממקורות לא־יהודיים. גם האפשרות למנות נציגים על־יד הצלב האדום לא היתה עוזרת בהרבה, כי רק שתי חברות יהודיות היו מיוצגות בליטא : הג׳וינט על־ידי מ. בקלמן ואיגוד יהודי פולין בלונדון על־ידי מר קייזר. בינואר 1940 עזב מר קייזר את ליטא, כך שרק מ. בקלמן יכול היה להיות ״בפנים״.

הביקורת היתה בסמכותה של ועדת הביקורת של הצלב האדום הליטאי. לא היה בה אף חבר יהודי אחד.

כדי לטפל בפליטים הקים הצלב האדום הליטאי מחלקה מיוחדת, אשר בראשה הועמד הגנרל י. סוטקוס. היתה קיימת גם ועדת תיאום, אשר בה השתתפו גם נציגי הקרנות הזרים : 1) מ. בקלמן — בשם הג׳וינט ; 2) ה. פוסטר אנדרסון — מטעם ועד העזרה הפולני (הוקם על־ידי יהודי פולין בארצות־הברית ולא הפלה במתן עזרה בין יהודים ללא יהודים); 3) ה. רֵאדפֵארן מטעם ״ועדת הובר״.

האגף לענייני הפליטים של הצלב האדום התחיל לפעול בצורה סדירה. נרשמו אצלו כל ארגוני הסעד המקומיים והוועדות לעזרת פליטים, שהיו קיימות. הממשלה הליטאית מצידה הקציבה כספים בשתי דרכים : 1) תוספת של 50% לשער המטבע הזר, שארגוני הסעד היו מכניסים ; 2) מתקציב המדינה.

לצלב האדום היו תפקידי סעד מרובים אשר ארגוני הסעד לא ראו מתפקידם לטפל בהם. כמו־כן היה לצלב האדום תקציב מינהלי די גדול, אשר לא היה לו כיסוי מלא מקופת המדינה ומדי חודש נוצר גרעון שהלך וגדל. לפיכך החליט הצלב האדום בסוף מאי 1940 : 1) האמצעים יחולקו לפי תוכנית כללית, מבלי להתחשב ברצונם של ארגוני הסעד הזרים ; 2) רק לכספים אשר יחולקו לפי תכנית ועדת התיאום תינתן תוספת הפרמיה לשער וההקצבות מטעם תקציב המדינה ; 3) הגרעון בתקציב המינהלי יכוסה מקרן העזרה.

נציגי ארגוני הסעד הזרים התנגדו להחלטה זו ובמכתבם לי. סוטקוס מה־6 ליוני 1940 איימו בהפסקת השתתפות ארגוניהם בפעולות העזרה.

קויימו חליפת־מכתבים ופגישות אינטנסיביות. בסיכומו כתבו מ. בקלמן וה. פוסטר אנדרסון ב־13 ליוני 1940 מכתב מסכם לי. סוטקוס, בו פירטו את התנאים להמשך השתתפות פעולות הסעד של ארגוניהם : 1) תובטח זכותם של ארגוני הסעד הזרים לקבוע, למי מארגוני הסעד המקומיים יוקצו הכספים, שהם מביאים ומפקידים בידי הצלב האדום הליטאי. סכומים אלה יהיו זכאים לתוספת התרומות, שממשלת ליטא תורמת לצלב האדום ; 2) הצלב האדום יעשה כמיטב יכולתו להשיג הקצבות מממשלת ליטא והן יחולקו בין כל ארגוני הסעד באופן יחסי למספר הפליטים ; 3) כספי העזרה של ארגוני הסעד הזרים יוכנסו לחשבון מיוחד של הצלב האדום, בנפרד מכל חשבון אחר. הרשות להשתמש בחשבון זה תהיה נתונה אך ורק למנהל אגף הפליטים של הצלב האדום הליטאי, באישור נציגי ארגוני הסעד הזרים ; 4) נציגי ארגוני הסעד הזרים יקציבו מתוך

כספיהם סכומים לכיסוי 50% מתקציב אגף הפליטים של הצלב האדום, שלא יעלה על 7500 ליט לחודש.[20]

לא ידועה תשובתו של י. סוטקוס, כי שני ימים לאחר כתיבת המכתב נהפכו דרכי השלטון בליטא: היא נכבשה על־ידי הסובייטים.

ב־1 למארס 1940 הוצא צו המגביל את חופש הפעולה של הפליטים. לפי הצו: 1) אסור לפליטים להשתתף בפעילות של מפלגות פוליטיות; 2) אסור לעסוק בכל עבודה מכניסה מחוץ לזו המותרת לפי החוק (חקלאות וייעור); 3) אסור להשתתף באסיפות, תהלוכות ועצרות; 4) אסור להרצות, לבדר; 5) אסור להחזיק במכונות כתיבה ללא רשיון; 6) עליהם להימצא באזורים שעליהם הוכרז; 7) עליהם להחזיק עמהם תמיד תעודת פליט ולהראותה לפי דרישת המשטרה.[21]

ב־28 למארס 1940 פורסם צו[22] אשר הרחיב את מסגרת טיפולו של הנציב. הוא הפך לפליטים את כל תושבי וילנה, שאינם בעלי אזרחות ליטאית, והכניסם במסגרת הצווים והפקודות של הנציב:

1. אזרחי חוץ, אשר הגיעו לעיר וילנה או לחבל וילנה לפני הראשון לספטמבר 1939 ואשר היו בעלי אזרחות פולנית או חסרי אזרחות ואשר בשל תנאי המלחמה שנוצרו אינם יכולים לצאת מליטא, חייבים להחזיק בתעודות מיוחדות.

2. התעודות מקנות זכות: א. לחיות רק במקומות המסומנים בתעודה; ב. לעבוד עבודה חקלאית רגילה ועבודות ייעור.

3. לעזוב את המקומות המסומנים בתעודה אפשר רק ברשיון מפקד תחנת־המשטרה המתאימה.

כוונת כל הצווים האלה היתה ברורה: א) לרכז את המידע על כל התושבים שאינם ליטאים לפי הלאום ושאינם זכאים לאזרחות ליטאית; ב) להכיר באזרחותם הליטאית אך ורק של אותם בני הלאומים, שאינם ליטאים, שהיו בווילנה לפני ה־9 לאוקטובר 1920; ג) להפוך את כל האחרים לחסרי אזרחות ולהגבילם בזכות העבודה והישיבה, הכל כפי שהמצב ירשה.

הממשלה הליטאית יצרה למעשה את הבסיס החוקי לגירוש האוכלוסיה הבלתי רצויה מווילנה למען תוכל ליישב במקומה ליטאים.

הנציבות היהודית לענייני הפליטים בליטא

עם ריכוז הטיפול בפליטים על־ידי הממשלה הליטאית בנציבות ועם מינויו של הנציב הגיעו ראשי ארגוני הסעד והעסקנים מבין היהודים בליטא לכלל מסקנה, שעליהם להתארגן וליצור במקביל נציגות מוסמכת של היהודים.[23]

את המשימה לקח על עצמו העו״ד ד״ר יעקב רבינסון וביזמתו התאספו ב־23 לדצמבר 1939 באי־כוח ארגוני הסעד הבאים:

ועד הפליטים בקובנה — ה״ה ידידיה, הרב רוזנסון, כסמן ושצ׳ופק.

ועד הפליטים בווילנה — הד״ר זרצקי, עו״ר ברנצ׳יק ול. שצופקביץ.

״היאס״ בקובנה — י. רוזובסקי.

״אזע״ בליטא — ד״ר בנימין בלודז וד״ר לזר פינקלשטיין.

ועד בתי־הכנסת — ה״ה נחום לויתן וזלמן טראקנישקי.

המשרד הארצישראלי — צבי בריק.

ועד העזרה בלונדון — ה״ה אילגובסקי, צבי לוין וד״ר וולסונוק.

הרב מסובאלק.

לא השתתף בא־כוח הג׳וינט מ. בקלמן, מאחר שהיה בחו״ל.

ד״ר רבינסון הצביע על מטרות ההתארגנות:

הוא הסביר שהממשלה הליטאית בהחליטה על הקמת הנציבות, תרצה מהיום והלאה להתערב יותר ויותר בענייני הסעד לפליטים, המחולקים בשני שטחים: 1) עזרת הממשלה לפליטים, שהנציבות לא תטפל בה לעת־עתה; 2) הסדר ענייני הפליטים מבחינת הנקודות המשפטיות, הפוליטיות ודעת־הקהל, ובזה תהיה הנציבות פעילה במיוחד. חשוב שהנציבות תתייעץ בנו, במה שהיא מתכוננת לעשות. בדעת הנציבות לעבוד מתוך שיתוף־פעולה ולא בדרך משטרתית. צריך ליצור את התנאים לשיתוף פעולה כזה. הרבה מטפלים בבעיות הפליטים ואם כל אחד יעמוד בקשרים עם הנציבות לא יהיה קשר כלל. יש לאחד את כל ארגוני הסעד בשטחי מתן העזרה והם: 1) עזרה פוליטית; 2) המעמד המשפטי של הפליטים; 3) דעת־הקהל. עלינו להפיץ את הרעיון, שהפליטים הם ברכה למדינה. ראשית, הם מכניסים מטבע זר והם כיום המקור היחיד. שנית, הממשלה לא הוציאה צנט אחד לעזרת הפליטים. מכאן, שבלי להוציא פרוטה מקבלת ליטא מטבע זר ויוצרת לעצמה מוניטין בין אומות העולם. רצוי, שכל ארגוני הסעד יתאחדו ויבחרו באדם אחד שיהיה הנציב היהודי. הוא יוועץ תמיד בנציגי ארגוני הסעד האחרים.

כל המשתתפים בפגישה חייבו את הרעיון. בסיום הפגישה נבחר פה אחד הד״ר רבינסון כנציב. הארגונים נתבקשו להמציא למחרת היום את רשימת נציגיהם, שיחד יהוו ועדת תיאום, אשר תפעל על־יד הנציב.

כעבור ארבעה ימים, ב־27 לדצמבר, כבר טיפלה ועדת התיאום בעניין פיזור הפליטים מווילנה לערי־השדה.[24]

ד״ר רבינסון העלה שלוש סיבות לרעיון פיזור אוכלוסיית הפליטים מווילנה:

1. סיבה פוליטית. הממשלה בדעה, שריכוז גדול מדי של פליטים מהווה סכנה למדינה. אמנם יודעת היא להבדיל בין פליטים יהודים לבין שאינם יהודים, אך אינה יכולה להפלות ביניהם. לא יתכן, שהפליטים הפולניים יוצאו מווילנה והיהודים יישארו בה.

2. אין אהבה לפליטים ולכן מוטב לפזרם שלא יתבלטו יתר על המידה.

3. סיבה מעשית — האוניברסיטה עוברת לווילנה עם הרבה סטודנטים ופרופסורים. גם משרד התחבורה עובר. בעיית הדיור הולכת ומחריפה והשלטונות זקוקים לדירות וחדרים.

בישיבה זו הוברר על־ידי המשתתפים, שחלק מהפליטים המאורגנים מוכן לקבל את הגזירה. אלה הם החלוצים ובחורי הישיבה, המעדיפים את החיים במקומות שקטים ואינם חוששים להפסיד את ה״קשר״ ואת ה״טיפול״, מאחר שיש להם מוסדות המטפלים בענייניהם.

בישיבה זו גם נקבעה דרך פעולתם של הארגונים: לא להילחם בצווים מלחמה עקרונית, שתהיה ביסודו של דבר

מלחמה עקרה, לשתף פעולה ולהביא את הנציב ואת הנציבות למצב, שיראו בארגוני הסעד היהודיים נכונות "להבין" את הממשלה ולעזור לה ברצונה להגיע להסדר ויחד עם זאת לכוון את הפעולות שלא יפגעו יותר מדי בפליטים היהודים.

בישיבה זו גם נבחרה משלחת שתתייצב בפני מר אלעקנה למחרת היום. למשלחת נבחרו, בנוסף לד"ר רבינסון, גם הרב רובינשטיין מווילנה וד"ר בלודז. למחרת היום התייצבה המש־לחת בפני מר אלעקנה. אלעקנה הודיע למשלחת, שממשלת ליטא החליטה להוציא את כל הפליטים מווילנה ולפזרם בערי־השדה. למטרה זו גם נקבע מקום ריכוז אחד, אשר יהיה בו מקום ל־1000 איש, ומשרדו מחפש כעת מקומות נוספים.

אלעקנה הוסיף, שממשלת ליטא אינה מטילה ספק במהימנותם של הפליטים ממוצא יהודי. אבל אין לממשלה אותו הבטחון בנוגע לפליטים ממוצא אחר. אין הממשלה יכולה להפלות בין פליט לפליט ולכן על הפליטים היהודים לקבל את הגזירה.

המשלחת ביססה את התנגדותה לפיזור מוחלט של הפליטים על הסיבות הבאות:

1. כלכלת וילנה תיפגע קשות מהוצאת מספר גדול של צרכנים מהעיר.
2. הפליטים היהודים נמצאים בחדרים שכורים ואינם תופסים דירות שלמות, הדרושות לפקידות שצריכה לעבור לווילנה.
3. ועד העזרה היהודי השקיע סכומי כסף גדולים בסידור מטבחים ומעונות.
4. פיזור הפליטים ירע את מצבם הסניטרי ומגיפות עלולות להתפשט.

לעומת זאת הציעה המשלחת מעבר איטי, אשר יהיה בתיאום מלא עם הארגונים המוכנים לצאת את וילנה. הצעת המשלחת התקבלה על דעת הנציב ומחוץ למספר חריגים גם נהגו בהתאם.

באותה פגישה גם העלה אלעקנה את בעיית רישום הפליטים. למעשה היו שלוש קבוצות של פליטים:

1. פליטים שנרשמו בהתאם להוראות עד ל־28 לאוקטובר 1939.
2. פליטים שלא נרשמו עד ל־28 לאוקטובר, אבל נמצאו כבר בליטא באותו תאריך.
3. פליטים שהגיעו אחרי ה־28 לאוקטובר והממשיכים להגיע מדי יום ביומו.

ביחס לקבוצה השלישית הודיע אלעקנה, שממשלת ליטא נחושה בהחלטתה לא להרשות כניסה בלתי ליגאלית. פליטים כאלה ייאסרו ויגורשו מליטא או שיישלחו למחנה־ריכוז.

אשר לקבוצה השניה, קיבל אלעקנה את טיעון המשלחת, שהיו סיבות סבירות לאי־הרישום של הרבה פליטים. חלק מהם חשש להופיע בפני השלטונות הסובייטיים מאחר שהיו אוסרים אותם. אחרי כניסת הליטאים לווילנה שררה בשטח זה אנדרלמוסיה והרבה תחנות־משטרה לא רשמו וגם לא היו הוראות ביחס לרישום.

המשלחת גם עמדה על כך, שהוכחת אי־חוקיות הכניסה של פליט, ה"אניס פרובנדי", תהיה מוטלת על המשטרה. הנציב הסכים לכך.[25]

מפעולותיה של ועדת התיאום

ועדת התיאום טיפלה בכל מיני בעיות של הפליטים. והרי אחדות מהן:

1. מטבע זר. את כרטיסי הנסיעה מליטא היו צריכים הפליטים, שכבר קיבלו אשרות למדינות אחרות, לשלם במטבע זר. את המטבע היה מקציב הבנק הליטאי. לפליטים לא היה מקציב והיה עליהם להביא בעצמם את המטבע.

עם החלת החוק הליטאי בווילנה, הוחל גם חוק מטבע זר, לפיו אסור היה להחזיק במטבע זר או במטילי כסף וזהב. בשאלוני רישום החובה היו סעיפים, בהם נשאלו הפליטים אם יש ברשותם מטבע זר. דעתו של הד"ר רבינסון היתה, שעל הפליטים לרשום את המטבע אשר ברשותם, מאחר שזו תהיה ההוכחה היחידה שהביאו את המטבע אתם ולא רכשו אותה בשוק השחור.

התעוררה גם בעיית הפליטים, שיש להם אמצעים שלא במטבע זר. למחוסרי אמצעים היו ארגוני הסעד דואגים להוצאות הדרך. בעלי האמצעים נצטוו לשלם בעצמם, שכן היו להם כספים במטבע ליטאי. הם לא יכלו לרכוש כרטיסים, כי הבנק הליטאי לא הקציב להם מטבע זר.

הועלתה הצעה שהג'וינט יפתח חשבון נפרד, אשר בו יפקידו הפליטים את כספם. בהגיע הזמן להגר יחזיר להם הג'וינט את פקדונם במטבע זר.[26]

הג'וינט הסכים להסדר זה למרות שהיה לו מזה הפסד כספי. הוא היה מקבל תוספת של 50% לשער המטבע שהיה מחליף, ואילו לכספים מחשבון זה לא יכול היה לקבל תוספת, כי הדולארים לא נכנסו לקופת המדינה, אלא הלכו לרכישת כרטיסי נסיעה.

2. ריכוז פעולות הסעד דרך הצלב האדום. ב־10 לפברואר התקיימה הישיבה הראשונה של נציגי ארגוני הסעד עם נציגי הצלב האדום הליטאי ונקבעו דרכי הפעולה החדשים לסעד ולעזרה. ההסדר החדש הדאיג את ארגוני הסעד היהודיים מתוך הנימוקים הבאים:[27]

א. חברי ארגוני הסעד בוועדת התיאום היו רק נציגי ארגוני חוץ. היו שלושה ארגונים לא יהודיים ורק שניים יהודיים: הג'וינט והוועד היהודי־פולני באנגליה. מאחר שמר קייזר, נציג הוועד היהודי־פולני, עמד לעזוב את ליטא, הרי יצא שלארגונים היהודיים נשאר רק נציג אחד. כל זאת בזמן שרוב האמצעים לעזרה באו ממקורות יהודיים.

ב. היה עניין רב שבין נציגי הצלב האדום הליטאי יהיה, לפחות, חבר אחד יהודי.

ג. הביקורת נמסרה לידי ועדת הביקורת של הצלב האדום, שליהודים לא היה בה כל ייצוג.

ד. הצלב האדום עשוי היה לפעול דרך ארגוני סעד והיה צורך לעמוד על המשמר, שהקשר עם ארגוני הסעד היהודיים יהיה הדוק.

3. פיזור אוכלוסיית הפליטים מווילנה. ארגון וטיפול בהעברה מסודרת של קבוצי ההכשרה והישיבות מווילנה לערים אחרות. הכשרה מוקדמת של המקום. היו גם דיונים בסידורי רשיון וכדומה.

4. יצירת דעת־קהל נוחה לפליטים היהודיים. הרבה נעשה בשטח זה. לד"ר י. רבינסון, שעמד בראש ועדת התיאום וייצג אותה כלפי השלטונות, היו קשרים מצויינים עם השלטונות. לרוב היתה לו אפשרות לקבל מראש מידע על העומד להתרחש ולרכך את החוקים והצווים, שעמדו להתקבל ולהתפרסם. על־ידי הפעולה המאורגנת נתקבל הרושם אצל השלטונות, שהפליטים היהודים מוכנים לשתף פעולה בארגון בעיותיהם, שאין להם כל כוונות רעות כלפי ממשלת ליטא, ושעיקר רצונם הוא — לעזוב מהר את ליטא ושהם מעריכים את עזרת ליטא לפליטים.

5. החזרת הפליטים. ממשלת ליטא פרסמה, שכל הפליטים הרוצים לחזור לאזורי הכיבוש הגרמני, או הסובייטי, צריכים להירשם. לאיזור הגרמני כמעט ולא נרשמו. לא רק יהודים לא רצו לחזור, אלא גם הלא־יהודים ויתרו על זכות זו. לאיזור הרוסי נרשמו כ־1200 איש.

היה עניין שלא יינקטו אמצעי־כפיה להחזרת הפליטים, שאינם רוצים בכך, וכן למנוע "אי הבנות", כפי שקרה כבר בעבר.

כדאי בהזדמנות זו להזכיר את קבוצת הפליטים שיצרו "שטח הפקר" שני בגבול שבין ליטא לבין רוסיה הסובייטית. היה זה במחצית הראשונה של נובמבר 1939, שידיעות מבהילות התחילו להגיע לווילנה ולקובנה על קבוצה של שלושת אלפים אנשים הנמצאים ב"שטח הפקר" על הגבול שבין ליטא לבין רוסיה הסובייטית.

ב־14 לנובמבר ביקר במקום מר טרשצ׳אנסקי, מארגון הפליטים היהודים, ולהלן תמצית הדו"ח שלו:[28]

הביקור התקיים בעיירה יאשוני, הנמצאת 28 קילומטר מווילנה ו־8 קילומטר מהגבול הנוכחי שבין ליטא לרוסיה הסובייטית. העיירה שוכנת שלושה קילומטר מתחנת־הרכבת. עיירת הגבול מהצד הסובייטי היא סולצ׳ניקי. בעיירה היו כ־40 משפחות יהודיות. ארבע משפחות נוספות התגוררו ליד תחנת־הרכבת.

התברר, שבהתחלת נובמבר, ב־5 וב־6 בו, הפסיקו השלטונות הסובייטיים לכבד אשרות יציאה של הליטאים לאנשים שרצו לחצות את הגבול מליטא לשטחים הכבושים על־ידי הרוסים. במקרים מסויימים גם ניצלו הסובייטים את האשרות נגד הפלי־טים, שנאשמו בכניסה בלתי חוקית לרוסיה.

אלה שנתפסו על הגבול — ועד העיר לידא — רוכזו באחוזה של אדם אחד בשם ואגנר. ביום שישי, ה־10 לנובמבר, הודיעו לאסירים, להיות מוכנים עם מטענם להמשיך בדרכם לרוסיה. למעשה העבירו אותם חזרה לגבול הליטאי, לא ברכבת אלא בקרונות משא, ואחרים הוכרחו ללכת ברגל עד לנקודת הגבול הליטאית ביאשוני.

לפי הודעות האנשים, החרימו הסובייטים במקרים רבים את מה שהיה להם. אחדים נשדדו על־ידי האכרים במקום. רוב האנשים היו מווילנה. היו גם מספר אנשים ממוצא פולני, שרצו לחזור לשטח הכיבוש הגרמני, משם באו בזמנו לווילנה. במוצאי שבת הובאה כל הקבוצה, שהיו בה 400־500 משפחות (בערך 1200 איש) חזרה ליאשוני. בתוכם היו 25־30 פולנים. בין המוחזרים היו משפחות גדולות, עם ילדים וטף, נשים הרות, חולים וגם נכים. אשה, ששמה לא נמסר, מתה בדרך ונקברה בדרך בין סטאשילו וסולצ׳ניקי. אשה חולה, שלא יכלה להמשיך בדרך, הושארה במקום ואיש אינו יודע על גורלה. היו ביניהם גם ילד חולה וזקן שאיבד את כוח דיבורו. היו גם מספר אנשים שנהרגו מכדורי המשמר הליטאי ברצותם לברוח, כשלא נשמעו לפקודה לעצור.

כולם הובאו לתחנת־הרכבת. בלילה נשמעו צעדים וצעקות במקום. היהודים פחדו לצאת בחשבם שנערך פוגרום. בבוקר יצאו מבתיהם ואז ראו את האסורים עם מטלטליהם בידיהם. בלילה שדדו אותם האכרים, בזזו כל מה שיכלו וידו אבנים בנשים ובילדים.

עד ליום ראשון בלילה הוחזקו האסירים בחוץ ליד תחנת־הרכבת. התושבים במקום הביאו להם לחם, תה וחלב לילדים.

לאחר השתדלויותיהם של העסקנים במקום ובווילנה שוחררו האסורים. לאחר מכן הסבירו השלטונות הליטאיים שהיתה כאן אי־הבנה. הרוסים הודיעו על החזרת שבויי המלחמה וכוונתם לא היתה לסוג פליטים אחרים.

כך או אחרת וחיי אדם היו הפקר.

6. בין החוקים היו כאלה אשר במישרין ובעקיפין נגעו גם בפליטים אחרים, בתושבי חוץ ובתושבי וילנה. החלת חוק האזרחות על וילנה, שלפיו רק התושבים, אשר היו עד ל־9 לאוקטובר 1920 תושבי וילנה, ייחשבו לאזרחים, והשאר כזרים שהשלטון הפולני הביאם כדי ליישב את וילנה — חוק זה היה פוגע קשות ברבים מבין תושבי וילנה היהודים. נעשו מאמצים להפר את הגזירה, לרככה.

כדי לתת לוועדת התיאום של ארגוני הסעד היהודיים מסגרת יותר קבועה וחוקית, הוחלט על הקמת חברה מיוחדת בשם "עזרת פליטים". תפקיד החברה היה להגיש לפליטי המלחמה בעלי הלאום היהודי, הנמצאים בליטא, סעד חומרי, משפטי וסוציאלי, וכמו־כן לדאוג לפליטים לתעסוקה במסגרת החוקים הקיימים.[29]

להשגת מטרותיה תוכל החברה לעשות כל מיני פעולות במסגרת החוק. המזון במטבחי החברה יהיה כשר. שטח פעולותיה של החברה — שטח מדינת ליטא ומרכזה בקובנה או בווילנה.

בישיבת ועדת התיאום מה־7 בפברואר 1940 הוחלט, שעל תקנות החברה יחתמו בפני השלטונות: ד. אילגובסקי, ל. גרפונקל, עוזר זליגר, צבי לוין, הרב רוזנסון, ידידיה, לויתן, ד"ר בלודז, דבורצקי, כסמן וד"ר יעקב רבינסון. יש לציין שה־יה שיתוף־פעולה מלא בין כל הארגונים שטיפלו בפליטים ולא היו שום חיכוכים ביניהם. ד"ר רבינסון הקדיש לפעולה זו הרבה מאוד מזמנו וצעדיו הביאו לרוב את התוצאות הדרושות.

פליטים ובעיותיהם

בעיותיהם של הפליטים היו: 1) קבלת רשות שהייה; 2) מגורים ואמצעי קיום; 3) הגירה. רשות שהייה של הפליט היתה נפתרת על־ידי קבלת "תעודת פליט". זו היתה ניתנת על־ידי תחנות־המשטרה המקומיות. על הפליט היה להוכיח, שהיה כבר בליטא לפני ה־28 לאוקטובר 1939. דבר זה לא היה כל־כך קל. רוב הפליטים היהודיים הגיעו אחרי ה־28 לאוקטובר. נמצאו

תחנות־משטרה, אשר בהן אפשר היה לקבל את התעודות הדרושות תמורת תשלום מסויים. הפליט היה מגיע, מסתתר ימים אחדים ולאחר מכן הופיע ובידו תעודה, שהיה כבר בליטא לפני ה־28 לאוקטובר. על סמך תעודה זו היה פונה למשרד הפליטים המרכזי שהיה בווילנה בבניין בית־המשפט לערעורים ונרשם גם שם כפליט. עם רישום זה היה פונה לתחנת־המשטרה כדי לקבל "תעודת פליט". בלי תעודה זו אסור היה למוסדות הסעד לטפל באדם, אסור היה להלינו. מוסדות הסעד גם הקפידו, שלא להיכשל בטיפול בפליטים בלתי־ליגאליים.

היו גם מקרים של פליטים, שנתפסו בגבול או שהיו להם התנגשויות אחרות עם החוק ושומריו. בכל מקרה היו נזעקים העסקנים השתדלנים. במקרים חמורים היו הדברים עוברים לטיפול בקובנה, במיוחד לישעיהו רוזובסקי הבלתי נלאה.

את אמצעי הקיום היסודיים קיבלו הפליטים מהג׳וינט ומארגוני הסעד האחרים באמצעות ועדי פליטים יהודיים. בווילנה היה זה ועד הפליטים היהודי, בקובנה היתה זאת חברת "עזרה". בערי־השדה הוקמו ועדים מקומיים. היתה גם חלוקה מסויימת בין "עזרה" לבין ועד הפליטים היהודי. בפליטי סובאלק טיפלה חברת "עזרה". בפליטי וילנה — ועד הפליטים היהודים.

נוסף לתמיכות שהיו מקבלים מהג׳וינט, היו הפליטים מקבלים תוספות תמיכה מהארגונים, שבהם היו קשורים, כגון המוסדות העולמיים של ההסתדרות הציונית, "אזע", "אורט", ועדי יהודי פולין בארצות־הברית ובאנגליה, האיגודים המקצועיים בארצות־הברית, עסקני "ייווא" ואחרים. התמיכות לא היו גדולות, אבל הוסיפו משהו.

כל הפליטים גם השתדלו לקבל תמיכה מקרוביהם בחו״ל. לא לכולם היו הכתובות של הקרובים. לעזרת פליטים אלה באו חברות "היאס" בקובנה ובווילנה. מאות אנשים היו פונים למשרדי חברות אלו, שיעזרו להם בחיפושים אחרי קרובים בחו״ל. בדו״ח משרד "היאס" בווילנה למרכזו בניו־יורק מה־9 לאפריל נמסר על 819 איש, שמצאו דרך המשרד את כתובות קרוביהם.[30] יש להניח שגם דרך המשרד בקובנה נמצאו כמה מאות.

המשרדים נקטו בכל האמצעים, כדי לעזור בחיפוש אחרי הקרובים. כך, למשל, ביקש משרד "היאס" בווילנה מ"היאס" בניו־יורק לשלוח להם את ספר הטלפונים של ניו־יורק, כאמצעי־עזר למציאת כתובות.

הפליטים נעקרו ממקומות מושבם והיה עליהם גם לחשוב על מקורות פרנסה אפשריים בארצות שאליהן יגיעו בעתיד ואולי גם בארצות המעבר — עד שיגיעו למקום קבע. ארגוני "החלוץ" רצו לתת לחבריהם הכשרה מקצועית והציעו להקים קורסים בכל מקום, שהיו בו קיבוצי הכשרה.

חברת "אורט" פתחה מיד את שערי מוסדותיה בפני הפליטים. פליטים עד גיל 17 נתקבלו בבתי־הספר של "אורט" בקובנה. הם שוחררו משכר־לימוד וכן ניתנה להם תמיכה כספית. חלק מהם סודרו במוסדות חינוך פרטיים והם קיבלו תמיכה כספית חודשית לשכר־לימוד וכלכלה.

לפליטים מעל לגיל 17, אם היו בעלי מקצוע, דאגו למקום עבודה בבתי־חרושת שונים. נפתחו קורסים מקצועיים למבוגרים וסודרו מקומות לימוד אצל בעלי־מלאכה שונים. שכר־הלימוד שולם על־ידי "אורט" וגם ניתנה להם תמיכה כספית. בקיבוצים נפתחו קורסים למקצועות שונים.[31]

את הטיפול הרפואי קיבלו על עצמם חברות "אזע" בליטא ו"טאז" בווילנה. מחוץ למרפאות שהיו קיימות בווילנה, הרי בכל מקום שבו נמצאו פליטים קיבלה חברה "אזע" על עצמה את הטיפול בילד ובצרכים הסניטריים של הפליטים.

כל הילדים היו מקבלים תוספת מזון. החלשים ביניהם היו משתתפים בקייטנות. כל פליט, באשר הוא, קיבל סבון ואמצעים סניטריים אחרים. ניתנה אפשרות לבקר בבית־מרחץ, לקבל אמבטיה וכדומה.

בעיית ההגירה מליטא

בעיית הבעיות היתה ונשארה אפשרות ההגירה מליטא — מציאת היאחזות כף־רגל במקום כלשהו בעולם. מ. בקלמן מתאר תקופה זו במלים אלה: "היו אלה ימים, אשר העוסקים בעבודה סוציאלית היו לא רק עובדים סוציאליים, אלא מומחים בתהליכי הצילום, הקשורים עם אשרות, מומחים לאוניות, רכבות ואווירונים ולפעמים גם לכספים, מטבע זר ושערי חליפין".[32]

בעליה לארץ־ישראל טיפל המשרד הארצישראלי, ובהגירה לארצות תבל אחרות — "היאס". העליה לארץ־ישראל התחלקה לפי סוגים: חלוצים, רבנים, בחורי ישיבה, עסקנים וכיוצא בהם. היה גם טיפול בבודדים: קרובים שהיו להם דרישות, בעלי הון שהיו להם נכסים בארץ, חוזרים, ואחרים. ליחס מיוחד זכו מועמדי עליית־הנוער.

ההגירה, מחוץ לארץ־ישראל, היתה ביסודה אינדיבידואלית. כל אחד היה צריך לקבל דרישה. בכל מדינה — ואלו היו רבות — היו חוקים שונים. רק בעלי־מקצוע מסורים, כאנשי "היאס", יכלו למצוא ידיהם ורגליהם במסכת סבוכה זו.

ההגירה לארצות־הברית היתה מוגבלת על־ידי מכסות ה"קווטה" המפורסמת. המועמדים להגירה היו נרשמים ומקבלים "מספר", אשר הבטיח להם את מקומם בתור. מי שמספרו הגיע היה מוזמן לקונסוליה. בין הפליטים היו כאלה, שהיו להם כבר מספרים. היו גם כאלה, אשר תורם הגיע לקבל את האשרה. כל הניירות שלהם היו בקונסוליה האמריקנית בוורשה. לשם כך היה צורך לעמוד בקשר עם הקונסוליה בוורשה. המשרד בווילנה יצר את הקשר והידיעות היו מתקבלות.

בעיות לא פחות חשובות וקשות היו בעיות המעבר, המטבע וכדומה. בכל אלו טיפלו המשרדים בקובנה ובווילנה במסירות וללא לאות.

בארגון הנסיעה והמעבר הצטיין המשרד הארצישראלי, אשר הודות לעירנותו לא נשאר אפילו אחד שהיתה בשבילו אשרת כניסה.

מעניין דו״ח "היאס־איקא" בווילנה למרכז "היאס" בניו־יורק מה־9 לאפריל 1940. המספרים על ההגירה מליטא, הנמסרים בדו״ח זה, יכולים להיחשב כמסַכמים לכל התקופה מאז סופחה וילנה לליטא. לאחר מכן נחסמו כל דרכי המעבר. גרמניה פלשה לארצות השפלה ולצרפת ואיטליה נכנסה למלחמה.

בדו"ח זה נמסר הפירוט של 735 איש, שקיבלו רשיונות כניסה לארצות שונות. הם מתחלקים:

	רשיונות קיבלו	נסעו
ארץ־ישראל	406	406
ארצות־הברית	112	41
אנגליה	39	37
מכסיקו	26	10
ברזיל	18	7
אוסטרליה	17	7
צרפת	13	4
שוודיה	10	7
קובה	10	3
אורוגואי	10	8
ארגנטינה	15	—
צ׳ילי	9	—
איטליה	9	—
בוליביה	8	1
מנדז׳וריה ויפן	8	—
אפריקה הדרומית ורודסיה	6	2
לטביה	5	5
קולומביה	4	4
פנמה	4	—
סן־דומינגו	1	1
איי הפיליפינים	2	—
פרגוואי	1	—
אקוואדור	1	—
קנדה	1	—
ס"ה	735 איש	543 [33]

ב־21 ו־22 לדצמבר 1939 התקיימה בקובנה התייעצות בין עסקני "היצעם"" בקובנה, וילנה וריגה (לטביה).

השתתפו בה: ל. גרפונקל, ר. רובינשטיין, י. קלזון וי. רוזובסקי — מקובנה; מ. שליט, י. ואלק ומ. מוזס מווילנה; הרב נורוק וי. רוזנבאך — מריגה. בהתייעצות זו נשמעו הרצאות שונות על מצב הפליטים, על אפשרויות היציאה וכדומה.

נתקבלו החלטות ובהן: 1) ש"היצעם" בארצות־הברית תדאג ליצור לחץ דעת־הקהל למתן אפשרויות כניסה לארצות־הברית; 2) שיבוא לליטא נציג מרכזי מ"היאס", כדי שיוכל ללמוד על מצב הפליטים ממקור ראשון.[34]

הארגונים היהודיים בארצות־הברית עשו כמיטב יכולתם, אך לדאבוננו לא נשאו ההשתדלויות פרי. על פנייה אחת למשרד החוץ האמריקני כותב בְּרֶקינרידג׳ לונג: "דצמבר 12, 1940. אשר לפליטים שבעייתם ממשיכה להיות מסובכת, פנתה אלי משלחת בראשותם של הרב וייז והרב טייטלבאום וביקשו ממני לקבל עוד 3800 שמות נוספים מליטא ומהחלק הנמצא כעת תחת הכיבוש הסובייטי. אחרי דיון ממושך לא הייתי במצב להתחייב למשהו בשם המשרד, אבל יש לי הרגשה, שזהו חלק ממבצע להעמיד אותי ואת המשרד במצב בלתי נעים".[35]

זו היתה ה"הרגשה" בארצות־הברית של אמריקה.

אשר לשליח של "היאס" — אכן הגיע לליטא ד"ר ישראל ברנשטיין. אבל יותר מאשר לעמוד על המצב לא יכול היה לעשות.

[אשר לפעולתו של המשרד הארצישראלי אפנה את הקורא למאמרי המיוחד בספר זה, הדן במפורט על המשרד הארציש־ראלי בליטא]

רוחות מנשבות ביחס לפליטים

יש להודות שגישתה העקרונית והיסודית של ממשלת ליטא לפליטים היתה אנושית, למרות שבליטא כבר שרר אז משטר טוטאליטארי, שהושפע רבות על־ידי המשטרים הדומים באירופה. ליטא עדיין ראתה עצמה קשורה כלכלית ורוחנית במערב־אירופה וכמו כן בארצות־הברית שם התגוררו כמיליון וחצי מהגרים ליטאיים, שהמשיכו בקשריהם עם "ארץ אבותיהם". העומדים בראש השלטון בליטא היו חניכי האסכולה הליברלית של סוף המאה התשע־עשרה והיו מעוניינים ביצירת תדמית של ליטא נאורה, ליברלית, היודעת לעזור לכל אדם בצר לו.

לא כן היה הדור הצעיר. להם היה חסר היסוד הליברלי, אשר היה מונח בחינוכו של הדור המבוגר. הם ראו ב"כוח" את היסוד השולט והמשתלט. להם לא היה איכפת מה תהא תדמיתה של ליטא במערב־אירופה או בארצות־הברית הרחוקות, שליטא היתה מנותקת מהם באותו זמן. הם ידעו שתדמיתם בעיני שכניהם, הקרובים ביותר, המקיפים את ליטא מכל העברים, לא תיפגע מעמדה קיצונית נוקשה כלפי הפליטים.

לעזרתם של הקיצוניים עמדו הבעיות הקשות, שבפניהן ניצבה הממשלה הליטאית:

א. הפחד שיום אחד תיפסק התמיכה מחוץ־לארץ, ואז יפול כל הנטל הכבד הזה על שכמה של ליטא, שמצבה הכספי היה בכל רע. המלחמה הביאה לסתימת כל מקורות הכנ־סותיה של ליטא במטבע זר.

ב. וילנה חזרה לליטא והוכרזה כבירתה. הליטאים היו במשך שנים רבות משננים לעצמם ומכריזים ש"בלי וילנה לא נירגע", אך באותו זמן הלכה וילנה והפכה לעיר פולנית. החלק הליטאי בעיר הלך ופחת והחלק הפולני עלה. בתרבותה, בשפתה ובכל נימי קשריה היתה וילנה פולנית.

בעיני התושבים הפולנים הלאומנים נחשבו הליטאים כפולשים. וילנה הוחזרה לליטא לא על־ידי ממשלת פולין, אלא על־ידי הרוסים. כל הנהנה ממתנות הפולשים גם הוא עצמו פולש ובבוא היום תבוא גם שעתו לשלם את המחיר. מעצמות המערב יזכו במלחמה, פולין תקום מחדש ואז תחזור וילנה למה שהיתה קודם — עיר פולנית. עד בוא יום השחרור צריך לשמור על גחלת הלאומיות הפולנית ויש להקשות על הליטאים להפוך את וילנה לעיר בעלת אופי ליטאי. ממשלת ליטא היתה מעוניינת בשחרור העיר מכל היסוד הלאומני־התוקפני. הפליטים היוו יסוד בלתי שקט וחששו שהוא יגביר את אי־השקט בעיר ובחבל. אסור איפוא לתת להם לגדול ומה שכבר קיים מהם — רצוי להוציא ולפזר.

ג. עם העברת משרדי הממשלה ומוסדות החינוך המרכזיים לווילנה נתקלו בקשיים להשיג דירות בשביל הפקידים והסטודנטים. יש למנוע שפליטים יתפסו דירות.

ד. הפליטים היו עקורים, לא היתה להם תעסוקה, לא היה להם בית. היו להם מאה עניינים ביום לסדר. הם היו

יסוד רעשני, מתרוצץ, עלוב במראהו. זה הרגיז את הליטאים, שרצו לראות בווילנה עיר שקטה, עובדת ומשתלבת במסגרת הכלכלית והפוליטית החדשה שנוצרה.

הממשלה הליטאית ידעה להבדיל יפה מאוד בין פליטים יהודים לשאינם־יהודים. היא ידעה, שליהודים אין כל עניין להתערב בפוליטיקה הפנימית בווילנה. היא ראתה גם את היהודים שבין תושבי וילנה הוותיקים ליסודות השקטים, שהיו נכונים ״לקבל״ את הליטאים. על אחת כמה וכמה שאין כל מטרות פוליטיות לפליטים. יש להם רק מטרה אחת ויחידה — לעזוב את ליטא מהר ככל האפשר.

הפליטים היהודים לא היו מוטלים על צווארה של הממשלה. מוסדות הסעד היהודיים בליטא, ובעיקר הג׳וינט, סיפקו את כל הצרכים. זה היה גם המקור, כמעט יחיד, למטבע זר בשביל הממשלה.

למרות ההבדל בין פליטים יהודים לשאינם־יהודים, הרי לא יכלו לדון על כך בפרהסיה. חוזק השרשרת נמדד, כידוע, לפי החוליה החלשה ביותר, וכך גם כל הצווים והחוקים הוצאו בליטא לפי היסודות הבלתי מהימנים ביותר. הגישות השונות בתוך המפלגה השלטת יצרו מתח מסויים. השלטון מצא לנחוץ להסביר ברבים את עמדתו.

ב־5 לינואר 1940 פורסם בעתון הכת השלטת בליטא ״הד ליטא״ (Lietuvos Aidas) ראיון עם אלעקנה, הנציב להסדר ענייני הפליטים.

בראיון זה הסביר אלעקנה, שאין זו הפעם הראשונה שליטא מקבלת פליטים. ״ב־1920 היו לנו פליטים מווילנה ובמארס 1939 היו לנו פליטים מממל. בשני המקרים מספרם לא היה גדול. בשנה האחרונה, כשהתחילה המלחמה בין המדינות השכנות, נמלטו לליטא הרבה פליטים״. ואכן עבר אלעקנה לספר על תפקידי הנציבות להסדר ענייני הפליטים, רישומם וכדומה. בין השאר גם אמר: ״צריך לדאוג לכך, שענייני הפליטים יסודרו מבלי שייאלצו להתרוצץ בין משרד למשרד, להפריע לאחרים ולסבול בעצמם״. כשדובר על החזרת הפליטים לשטחים, שנכבשו על־ידי רוסיה הסובייטית וגרמניה, אמר: ״מובן, שיהיו גם פליטים כאלה, אשר לא יוכלו לחזור לבתיהם בשל סיבות שונות. באלה יצטרכו לדאוג לכך, שיוכלו להגר למקומות אחרים... הנציבות מעוניינת בהגירתם ונעזור להם בכל״. בדברו על העזרה המושטת לפליטים, עמד על תרומת הארגונים הזרים והדגיש שארגוני הסעד הזרים מאויישים על־ידי אנשים חשובים ומהימנים, שממשלת ליטא מעריכה את עזרתם. בסיום אמר: ״פליט המלחמה הוא אורח בלתי קרוא. בעת צרה צריך להושיט לו עזרה, אך אורח כזה צריך לדעת, שעליו לוותר על כל פעילות ולכבד את הכנסת־האורחים של הממשלה הליטאית״. כנראה, שהמאמר לא סיפק את הקיצוניים שבמחנה השולטים בליטא, אשר מצאו את דבריו של אלעקנה רכים מדי.

להגנת עמדת הממשלה יצא ב־8 לינואר 1940 העתון הנ״ל במאמר מערכת בשם: ״בעניין פליטי המלחמה״. המאמר מתחיל בזה, שבזמן האחרון נשמעות לעתים קרובות תלונות בלתי מוצדקות ואפילו טענות בענייני הפליטים. פעם מוזכרים פליטים בני לאום אחד ופעם בני לאום אחר. ברור שהפליטים הם בשבילנו מעמסה ידועה, אך ליטא לא יכלה בשל טעמים אנושיים ואחרים לסרב לקבל את האנשים, אשר ברחו מבתיהם בעת שהמלחמה השתוללה בגבולותינו. כאן נוגע המאמר בנקודה ש״כאבה״, כנראה, לרבים: ״בזמן האחרון נתגלו, בעיקר באיזור סובאלק, פליטים חדשים, לרוב בני הלאום היהודי. הם נמלטו בתנאים קשים מאוד, שאפשר לכנותם טראגיים. הפליטים ממוצא יהודי התגלגלו במשך שבועות על קווי־הגבול, מצאו מחסה אצל התושבים המקומיים ומשם הסתננו לליטא. משמר הגבול שלנו אסר רבים מהם והחזירם, אבל אחוז מסויים הצליח, בעזרתם האדיבה של התושבים המקומיים, לחמוק מן המשמרות ולהגיע לעיירות הקטנות בצד שלנו. פליטים אלה נמשכו לאדמתנו, מפני שסכנת נפשות ריחפה עליהם לו היו נשארים. ברור לכל מה היו תנאיהם והצרות שהכריחום לחפש אצלנו מקלט. לכל הפליטים האלה זכות ישיבה מוגבלת. כעבור תקופה קצרה יצטרכו להגר מליטא או לחזור למקומותיהם״.

המאמר מספר על המאמצים הנעשים כדי להחזיר את אנשי הצבא הכלואים למקומותיהם. חלק מהם כבר הוחזרו לשטחים הכבושים על־ידי רוסיה הסובייטית וכעת נעשים מאמצים להחזיר גם את החלק שבא מהשטחים הכבושים על־ידי הגרמנים.

המאמר נוגע גם באזרחים הפולנים, שבאו לווילנה אחרי אוקטובר 1920: ״קיימים גם קשיים עם אלה שבאו לווילנה כ״כובשים״ פולנים וכעת אינם יכולים לחזור למולדתם. כנראה, שהם יהוו את הקושי העיקרי... אנשים בודדים, ומספרם הולך וגדל, נוקטים בצעדים כדי לצאת לחוץ־לארץ ומאות אחדות כבר עזבו״.

להלן מוסיף בעל המאמר ומדבר על עזרת הממשלה למצוא דרכים להגירה וגם על העזרה הכספית המושטת לפליטים על־ידי ארגוני הסעד הזרים.

ההתרוצצות הזו בין שתי גישות, שתי עמדות, מצאה את בטוייה בחיי יום־יום.

כך, למשל, לא היו מדברים אל הפליטים פולנית בתחנות־המשטרה, כשהיו באים להירשם שם. בליטא ידעו רבים את השפה הפולנית מאז ומתמיד, ואין כל ספק שבין השוטרים ומפקדי התחנות היו רבים מאוד אשר ידעו פולנית. אין גם ספק, שאלה שהועברו לווילנה ידעו יפה מאוד פולנית, אך בהגיע אליהם פליט להירשם, בהתאם לדרישות הצו, היו מדברים אתו רק ליטאית ומתורגמן ביניהם ואין הפליט יודע מה שהמתורגמן אומר.

כך גם אירע, שבראשית פברואר גירש מפקד משטרת וילנה 21 פליטים, מבלי שהדבר יובא לידיעתו של הנציב. ד״ר י. רבינסון סיפר אחר כך, שבפגישותיו עם אלעקנה וראשי השלטון הם הביעו צער על המקרה, שלדעתם היה בלתי מוצדק והזיק לתדמיתה של ליטא. הם קיבלו את הערתו של ד״ר רבינסון, שהשתמש בפתגם ליטאי ש״כף זפת מקלקלת לפעמים סיר מלא דבש״.

היו גם נסיונות להבאיש את ריחם של הפליטים היהודים, לתאר אותם כחיים חיי רווחה ותענוגות בזמן שהפליטים הליטאיים (הליטאים שבאו מחבל הכיבוש הרוסי) חיים בעוני ובמצוקה. למטרה זו נבחר ביקורו של אלעקנה ב־24 לינואר 1940 בריכוזי הפליטים בווילנה. המארחים הביאו את הנציב לאינטרנאט הטוב ביותר שהיה לפליטים היהודים — ״ארמונו של בונימוביץ״, ולמחנה הרע ביותר שהיה לפליטים הליטאים. לאחר הסיור אמר הנציב לד״ר רבינסון, כי הבין שלא כל הפליטים היהודים חיים כמו אלה שבארמון בונימוביץ ולא כל הלא־יהודים חיים כמו אלה שבמחנה שהראו לו.

אין כל ספק, שלדברים מעין אלו היתה השפעה על רצונה של הממשלה "להשוות" את רמת חיי הפליטים, ולא במעט על חשבון היהודים.

אם ועדת התיאום, והד"ר י. רבינסון בראשה, היתה עסוקה בעניינים כלליים, הרי היו העסקנים היהודים האחרים עסוקים בטיפול אינדיבידואלי בפליט זה או אחר שנקלע לקשיים. ההסתדרויות היהודיות, המוסדות והארגונים השתדלו כל אחד בשטחו לעזור ולעודד וגם ליהנות ולהתבשם מהאישים היהודיים הדגולים שנקלעו לליטא. בעתונים הופיעו מאמרים ומסות, זכרונות וסיפורים מאת טובי הסופרים היהודים בפולין. המפלגות רתמו לפעולותיהם את פעילי ההסתדרויות המקבילות.

עם הפלישה הסובייטית לליטא

ב־15 ליוני 1940, בשעה 3 בצהריים, פלשו כוחות סובייטיים לעריה הראשיות של ליטא. רעש טנקים, תותחים וגייסות הפתיע את תושבי קובנה, וילנה ופוניבז'. תקופה חדשה החלה. כבר ב־17 ליוני הוקמה ממשלה חדשה — "ממשלת העם". ב־14 ביולי התקיימו בחירות חדשות לסיים חדש — "סיים העם". ב־21 ליולי, בישיבתו הראשונה של "סיים העם", הוחלט להנהיג בליטא את המשטר הסובייטי וב־3 לאוגוסט "נענה" הסובייט העליון ל"בקשתה" של ליטא לקבלה למשפחת העמים הסובייטיים. הכל קרה במהירות הבזק. כל הארגונים והמפלגות פוזרו והמוסדות נסגרו. ראשון לסגירה היה המשרד הארצישראלי. אחריו בא תורו של "היאס". ראשי יהדות ליטא ועורכי העתונים הציוניים נאסרו והושלכו לכלא. לא טוב מזה היה גורלם של העסקנים בעיירות. שם כל אחד הכיר אותם והם נרדפו כ"אויבי העם".

ארגוני הסעד היהודיים התחילו להתקשות במתן העזרה. ממשלת ארצות־הברית אסרה העברת דולרים לליטא הכבושה וריחפה סכנת סגירה על כל מוסדות הסעד. מ. בקלמן, עם קשריו המצויינים, קיבל אשראי מממשלת ליטא עד לסכום של 450,000 ליט, שהוא התחייב בשם הג'וינט באמריקה להחזירם.[36] פעולות הסעד הלכו והשתבשו ועסקנים מקומיים ומרכזיים נעלמו. הפחד התהלך בחוצות. הפליטים הרגישו שעניבת החנק סביב צווארם הולכת ומתהדקת. היה ידוע יפה מהו גורלם של הפליטים בשטחים שנכבשו על־ידי הסובייטים. כל מי שלא הסתדר במקום־עבודה, או כל מי שלא היה רצוי מבחינה פוליטית, היה נשלח למעמקי רוסיה. דרך היציאה היחידה שנשארה היה המעבר דרך רוסיה והיה ידוע שהרוסים אינם מרשים לצאת. עסקני הפליטים מצאו פתאום את עצמם עזובים ממשענתם העיקרית — מוסדות ההגירה והסעד היהודיים. כל הארגונים הפנימיים, שלא היו רשומים אצל הרשויות, נשארו קיימים. הפליטים ניצלו את המצב והתחילו בפעולתם. בדבר אחד לא השתנה השלטון החדש בליטא מהשלטון הקודם: כקודמו, ראה השלטון החדש בפליטים יסוד בלתי שקט, שיש להיפטר ממנו. הסכנה היתה במיוחד בליטא, היושבת על הגבול עם גרמניה.

המשימה היתה איפוא לקבל אשרת כניסה. לא חשוב לאן, תהא המדינה אשר תהא — העיקר שתהא אשרה ושאפשר יהיה לקבל מעבר דרך רוסיה.

הקשיים שהתעוררו היו:

1. הרוצה לקבל אשרה היה זקוק לדרכון או לתעודה, המעידה על חוסר אזרחות. אילו תעודות יש לתת לפליטים: דרכונים פולניים או Sauf Conduit של מחוסרי נתינות? השלטונות התחבטו בבעייה. באוגוסט נפלה ההכרעה. הוחלט, שהנציבות לענייני הפליטים תוציא את תעודות מחוסרי הנתינות.
2. עם השתלבותה של ליטא ברוסיה הסובייטית הוחלו גם על הנציגויות הזרות החוקים והמנהגים של רוסיה הסובייטית. הכל התרכז במוסקבה. הנציגויות נצטוו לחסל את ענייניהן ולעזוב את קובנה. תחילה נקבע התאריך ל־24 לאוגוסט והוא הוארך עד ל־4 לנובמבר. היה ברור שעם סגירתן של הקונסוליות ייסתם הגולל על כל סיכוי ליציאה.
3. היתנו הרוסים לצאת? לא היה כל קו־מנחה בנקודה זו.

דבר אחד היה ברור — אסור לשבת בחיבוק ידיים, צריך לנצל כל הזדמנות, כל אפשרות.

באותה תקופה קרו כמה וכמה תופעות, שהיו בלתי מובנות ומוסברות ונתקבלו על־ידי הפליטים כ"ניסים". ננסה לעמוד על אחדות מהן.

פתח־הצלה בקונסוליה היפאנית בקובנה

בסתיו 1939 נפתחה בקובנה, ברחוב ויזשגנטה, קונסוליה יפאנית. הקונסול היה ק. סוגיהרה. ביולי "גילו" אותו הפליטים. נאמר לו שרוצים לנסוע ל־Curacao, שם לא היו זקוקים לאשרות כניסה. הקונסול נתן את האשרות. הידיעה פשטה כבזק במחנות הפליטים. מאות צבאו יום־יום על הקונסוליה. הקונסול קיבל שני ליט בעד אשרה ונתן אותה. הוא נתן אותה על פספורטים פולניים, על Sauf Conduit ועל כל תעודת־מסע או תעודה כלשהי אחרת. מה ראתה פתאום יפאן לפתוח קונסוליה בליטא, מה ראה הקונסול לתת בקלות אשרות מעבר, מי הוא? כל אלה היו שאלות שבזמנן נתחבטו בהן הפליטים. לא מצאו תשובה הגיונית והתחילו לרקום אגדות.

והרי סיפורו של מר סוגיהרה עצמו, כפי שמסר אותו בחורף 1970 בהיותו בירושלים לבקר את בנו, שלמד באוניברסיטה העברית בירושלים:[37]

"את קונסולית יפאן בקובנה — עיר הבירה הזמנית דאז של הרפובליקה הליטאית — פתחתי בסתיו 1939, על פי הוראותיו של שר החוץ היפאני. הקונסוליה היתה כפופה באופן ישיר לשר החוץ, אם כי במקביל היתה קיימת שגרירות יפאן בריגה.

"כידוע, שנים אחדות לפני מלחמת־העולם השניה, היתה קיימת בקרב הקצינים הצעירים של המטה הכללי בצבא יפאן תנועה פעילה וקנאית למען חיזוק הקשרים עם צבא גרמניה הנאצית. אחד מראשי הפעילים של תנועה זו היה שגריר יפאן בברלין כ. אוסימה, גנרל־לויטננט בצבא יפאן.

"גנרל אוסימה, אשר דרך אגב עמד בתוקף על חתימת ההסכם הצבאי בין יפאן, גרמניה הנאצית ואיטליה הפאשיסטית, ידע כנראה מפי היטלר על כוונתו לפתוח בקרוב במלחמה נגד ברית־המועצות. גנרל אוסימה, אשר רצה מאוד להאמין לדבריו של היטלר, לא היה בכל זאת בטוח במאה אחוז בהבטחתו של ה"פיהרר". כאיש האחראי להצטרפות יפאן להסכם הצבאי בין שלוש המדינות הנ"ל, הוא היה מודאג בגלל חוסר הבטחון אם באמת מתכוונת גרמניה לפלוש לרוסיה. המטה הכללי של צבא יפאן היה מעוניין מאוד בהתקפה מידית על ברית־המועצות

מהמערב, כדי שיפאן תוכל להעביר את כוחותיה המובחרים מהגבול עם רוסיה לאיים הדרומיים של האוקיאנוס השקט.

"מטרתו העיקרית של השגריר־הגנרל היתה לקבוע בהקדם האפשרי את המועד המדוייק של פלישת גרמניה לרוסיה, ולשם מטרה זו השפיע המטה הכללי של צבא יפאן על משרד החוץ היפאני למען פתיחת קונסוליה בקובנה.

"בהיותי קונסול בקובנה, שבה לא היתה שום מושבה יפאנית, הבנתי במרוצת הזמן, שתפקידי העיקרי כאן לספק למטה הכללי, ולאו דווקא למשרד החוץ, ידיעות המבוססות על שמועות ורינונים בדבר ריכוז צבא גרמניה בגבול ליטא ועל הכנותיה של גרמניה לפלישה לברית־המועצות. הצורך במשקיף יפאני, שיוכל לעקוב אחרי הכנותיה של גרמניה למלחמה עם ברית־המועצות, מוסברת בכך שהיטלר לא רצה לגלות לגנרל אוסימה את תכניתו הצבאית. על אף דרישתו של אוסימה לא הרשה היטלר לנספחים הצבאיים של שגרירות יפאן בברלין לסייר באזורי הגבול בפרוסיה המזרחית.

"בדיוק כעבור שנה, ב־31 באוגוסט 1940, הייתי נאלץ לסגור את הקונסוליה — על פי הצעתם של השלטונות החדשים בליטא. באותו יום עזבתי את קובנה עם כל רכוש הקונסוליה ועם משפחתי; עזבתי את העיר הזכורה לי היטב עד עתה (בקובנה נולד בני השלישי שנפטר לאחר מכן). מקובנה נסעתי לברלין, והגנרל אוסימה נתן לי הוראה לפתוח קונסוליה כללית בקניגסברג. עד שתיפתח שם הקונסוליה, הוא הורה לי לצאת לפראג ולעמוד שם בראש הקונסוליה הכללית של יפאן בצ׳כוס־לובקיה ולחכות לסיום המשא־ומתן שלו עם היטלר בדבר פתיחת קונסוליה בפרוסיה המזרחית. את הקונסוליה הכללית של יפאן בקניגסברג פתחתי ב־1 במארס 1941.

"בבוקר השכם של אחד מימי אוגוסט 1940 נשמע ברחוב ליד הקונסוליה רעש בלתי רגיל. הצצתי בחלון דירתי וראיתי, שליד גדר הבית התאסף המון פליטים; היו אלה אנשים שברחו ממקומות שונים בפולין, אשר עליהם כבר ריחפה סכנת פלישה נאצית. מספר הפליטים ברחוב הלך וגדל. עם דמעות בעיניהם התחננו לתת להם אשרות־מעבר יפאניות כדי שיוכלו להגיע דרך יפאן ליבשות אחרות. רובם הצביעו על אמריקה הלטינית, ארצות־הברית וארץ־ישראל, כעל תחנתם הסופית.

"על פי הנוהג המקובל, לשם קבלת אשרת־מעבר יש צורך באשרת־כניסה של אותה ארץ, אשר אליה מתכוון האיש להגיע. אך למעשה, רק למעטים מן הפליטים היו אשרות־כניסה כאלה (של ארצות־הברית). במשך עשרה ימים קיימתי עם המוסדות בטוקיו מגעים באמצעות מברקים, כדי לקבל את הסכמתם למען אשרות־מעבר לפליטים. בינתיים ניסו הפליטים לשכנע אותי שהם יקבלו ללא ספק את אשרות־הכניסה מהקונסוליות הנוגעות בדבר ביפאן, ולשם כך עליהם להגיע רק ליוקוהאמה. פניותי לטוקיו לא נענו.

"הפליטים — גברים, נשים וטף — היו עייפים עד מוות וסחוטים. לא ברור לי היכן הצליחו ללון בימים ההם — בתחנת־הרכבת או סתם בחוצות העיר הזרה. פניתי לקונסוליה הסובייטית בדבר קבלת אשרות סובייטיות לשם מעבר הפליטים דרך ברית־המועצות ליפאן. עובדי הקונסוליה הסובייטית הסבירו לי כי הם מוכנים לתת את אשרות־המעבר האלה בתנאי שהפליטים יהיו תחילה מצויידים באשרות יפאניות.

"כל זה התרחש כאשר כבר ידעתי, שכעבור חודש אני עוזב את קובנה. בינתיים הלך וגדל מספר הפליטים שביקשו אשרות יפאניות. בערך ב־10 באוגוסט החלטתי שאין טעם להמשיך במגעים עם טוקיו. ב־11 לאוגוסט התחלתי על דעת עצמי ועל אחריותי המלאה לחלק אשרות־מעבר יפאניות לפליטים, בלי לשים לב לכך, אם ברשותו של פלוני או אלמוני ישנם המסמכים הדרושים או לאו. בעבודה משרדית זאת עזר לי המזכיר היחיד של הקונסוליה, הפולקס־דויטשה וולפגאנג גודקה, אשר עבד מיום פתיחת הקונסוליה בקובנה.

"בערך מ־20 לאוגוסט התחלתי לקבל מברקים בהולים הן ממשרד החוץ בטוקיו והן ישירות מרב־החובל של האוניה אשר היתה מפליגה מהעיר היפאנית צורוגה לעיר הנמל הסובייטית ולאדיבוסטוק ובחזרה. במברקים אלה דובר על ריכוזים גדולים של הפליטים הפולניים בוולאדיבוסטוק, השואפים בכל ההקדם לעלות על האוניה, ועל התוהו ובוהו שנוצר אצל השלטונות המקומיים בערים יוקוהאמה וקובה בקשר לסידור הפליטים. משרד החוץ ורב־החובל דרשו ממני במברקיהם להפסיק לאלתר את מתן אשרות־המעבר.

"אבל אני התעלמתי לחלוטין מן המברקים האלה. פעלתי אך ורק מתוך אהבת האדם ורגש ההומאניות. לא היה לי ספק שבבוא הזמן יפטרו אותי מעבודתי במשרד החוץ. עד 31 באוגוסט — יום יציאתי מקובנה — המשכתי לחלק אשרות־מעבר יפאניות לפליטי פולין.

"המספר הכללי של הפליטים שקיבלו ממני אשרות מעבר יפאניות הוא בערך 3500 איש. בתוכם היו, עד כמה שזכור לי, כ־500 יהודים אשר ברשותם היו תעודות כלשהן משלטונות ארץ־ישראל.

"בניגוד להבטחות שניתנו לי על־ידי הפליטים בקובנה, לאחר הגיעם ליפאן הם התעכבו למשך זמן רב בערים קובה ויוקוהאמה. אחדים התגוררו שם אפילו שלוש־ארבע שנים. אינני יודע היכן השיגו אמצעים למחייה. לא התענינתי בזה, כי אחרי המלחמה ניסיתי לשכוח את העבר.

"באביב 1947 חזרתי מרומניה ליפאן. סגן שר־החוץ היפאני הודיע לי, כי אני מפוטר. את סיבת הפיטור הוא לא הזכיר, אך כפי שנודע לי אחר־כך פוטרתי בגלל פרשת אשרות־המעבר שמסרתי בזמנו לפליטי פולין ללא רשות השר.

"לאחר הפיטורין ממשרד החוץ עבדתי במכונים שונים לשפות וכן במחלקה הרוסית של שירות השידור בטוקיו. תרגמתי חומר כלכלי וטכני מיפאנית לרוסית. מ־1961 אני עובד בחברה ליצוא ויבוא".

כוחה של האשרה היפאנית

עד מה גדול היה ערכה של האשרה היפאנית אפשר ללמוד מדבריו הבאים של ש. רוטשטיין:[38]

"באחד הימים העגומים הללו בא מזכיר הישיבה להרבי מאמשינוב והודיע לו בשמחה שקיבל זה עתה מאת הרבי יוסף שוב סכום של 90 דולר (סכום נכבד לפי ערך המטבע אז) כחלק מכספי התמיכה לישיבות שקיבל מאמריקה בדרך עקלתון, ומאחר שהתלמידים לא קיבלו זמן רב אפילו פרוטה אחת לצרכיהם ההכרחיים, דעתו נוטה שיחלקו את הסכום הזה בין התלמידים וביקש את הסכמתו של הרבי.

"הרהר הרבי רגע קט וענה למזכיר: שמע בני, בימים האח־רונים אני מהרהר הרבה על דבר גורלם של תלמידי הישיבה.

הנך יודע כי בין הפליטים שורר בולמוס של ויזות ותעודות, וכל אחד משתדל לקבל ויזה יפאנית. איני יודע אם יש בה ממש בוויזה זאת, כי לא נביא אני ולא בן נביא, אבל מפני שאני בעצמי השתדלתי לקבל ויזה כזו על כל צרה שלא תבוא, מוכרח אני לדאוג שגם כל בני הישיבה יצטיידו בוויזות כאלה. אך שאלת "הכסף מאין יימצא" לא הרשתה לי עוד להביע לפניהם את דעתי, ועכשיו שקיבלנו הודות לה' סכום כסף מספיק לוויזות בשביל כל בני הישיבה, דעתי ועצתי שלא להתמהמה אף רגע. רק אחד מכם יאסוף את כל התעודות של בני הישיבה, יסע לקובנה ויקבל את הוויזות מאת הקונסול היפאני...

"מובן שבני ישיבת חכמי לובלין קיימו את עצתו של מנהיגם ופטרונם, והודות לזה ניצלו כולם ממוות והגיעו למזרח הרחוק. אחדים מהם המשיכו בדרכם, מי לאמריקה, מי לקנדה ומי לארץ־ישראל, והשאר ממשיכים בלימודם ויושבים על התורה ועל העבודה בפינה נידחת אשר בקצה המזרח יחד עם מנהיגם ופטרונם, הרבי מאמשינוב..."

שתיים היו דרכי המעבר דרך רוסיה: 1) לוולאדיבוסטוק — יפאן; 2) לאודיסה — תורכיה. לוולאדיבוסטוק נמצא הפתרון על־ידי האשרה היפאנית. במעבר דרך תורכיה טיפל ח. ברלס, שהיה נציג הסוכנות היהודית בקושטא. בהשתדלויותיו הסכימה ממשלת תורכיה להרשות מעבר ליהודים. נעשו נסיונות לקבלת אשרות־מעבר גם דרך פרס ועיראק.

כפי שכבר נזכר לעיל, קיבלו הנציגויות הדיפלומטיות פקודה לעזוב את קובנה ולהשתלב בנציגויות אשר במוסקבה. כל נציגות דאגה לאריזת "מטלטליה" וסידור ענייני אזרחיה ועובדיה. הם היו טרודים ועסוקים, ממורמרים ורגוזים. באותו זמן צבאו עליהם הפליטים למאות, הושיטו תעודות וביקשו לקבל אשרות — תעודות הצלה.

מעבדת הסרטיפיקטים בקונסוליה הבריטית

במיוחד גדול היה הלחץ על הקונסוליה הבריטית. הצירות הבריטית במוסקבה התנגדה למתן אשרות. היא התנגדה גם להצעת הסוכנות היהודית שאיש מחלקת העליה של השלטון המנדאטורי יבוא למוסקבה ויטפל במתן האשרות. בימים האחרונים לא יכלה הקונסוליה הבריטית לעמוד עוד בסירובה והיא הסכימה להוציא את האשרות לאלה שהיו להם דרכונים או תעודות־מסע, ולאלה שלא היו להם תעודות — לתת אישור שבקונסוליה הבריטית "יש בשבילם רשיון כניסה לארץ־ישראל". המדובר היה במאות רבות של אנשים והקונסול הבריטי בקובנה הסכים לקבל עזרה.

כותב ד. גילברט:[39]

"הקונסול הבריטי הודיע שאין לו אפשרות לעבודה טכנית בהכנת "מכתבי ההודעות" והסכים לכך שנכין את הטפסים (כ־800) בעצמנו להחתימו... לא היה נייר בעיר, לפי הדוגמה, לא היתה מכונת כתיבה... עבדנו כל הלילה במשרד ועד הפליטים בחדרו של ה"קומיסאר" שלא ידע על כך. למחרת, לפני השעה שנקבעה לסגירת הקונסוליה הבריטית, הספקנו לקבל ממנו כ־250 ויזות ארץ־ישראליות בדרכונים (פולניים ושל מחוסרי נתינות) ו"מכתבי הודעה" בשביל כל יתר הנרשמים לעליה..."

נשארה עוד בעיית הבעיות — היציאה מליטא. יתנו לצאת — לא יתנו לצאת? תיאור של אותם הימים נותן ז. סגלוביץ:

"ב'מוניקה' (בית־קפה ידוע בקובנה) מנגנים מוסיקה וגולשת הקצפת... אבל פה יושבים פליטים, מבטיהם ותנועותיהם נרגזים ועצבניים. כל אחד שואל את חברו, בולשים אחרי חדשות, תופסים מבטים, רוצים לדעת. המדובר אינו במלחמה, בקרבות... כאן תלוי הכל בדבר אחד: יתנו לצאת או לא יתנו?"[40]

שמועות עברו מפה לאוזן:

בקלמן נסע למוסקבה... סקובלין (איש הנ.ק.וו.ד., שהיה ממונה על מתן האשרות) נסע למוסקבה... בקלמן חזר... ולבסוף באוגוסט 1940 נראתה קרן אור. התחילו לתת לפליטים תעודות־מסע.

במשרד הפנים התחילו לקבל בקשות לאשרות יציאה. כל אחד היה צריך למלא שאלון ולכתוב את האוטוביוגרפיה שלו. השאלונים לא היו פשוטים וקצרים. עשרות שאלות השתרעו על עמודים רבים. והעיקר — איך לכתוב את הביוגרפיה? הרי הכל תלוי בתולדות החיים!

ומתאר ז. סגלוביץ:

"ושוב בשורה טובה: ירשו לצאת, אבל לפי הסדר חדש. מחוץ לכל מיני ניירות, שכבר הספיקו להכין במאמצים רבים, מחוץ לשאלון בעל מאת השאלות, מוכרח כל אחד, הרוצה לעזוב, לכתוב את האוטוביוגרפיה שלו. הוא מוכרח להגיש את תולדות חייו ובמפורט, מאוד מפורט... והקהל התחיל לכתוב. אלפי פליטים כתבו פרוזה, כתבו בחדרי המלון שלהם, במלון, באולם, כתבו על שולחנות קפה "מוניקה". אנשים התהלכו עם גליונות נייר. אנשים קמטו מצחיהם... איני מבין, למה נזקקה הממשלה הסובייטית לאוטוביוגרפיות של סוחרי ורשה, ביאליסטוק ולודז'. דבר אחד הוא ודאי: לצחוק הם בוודאי צחקו במשרדיהם, כשקראו את הפואימות החדשות מהמשוררים החדשים. היה ממה לצחוק".[41]

שמותיהם של עובדי הנ.ק.וו.ד: שלוסברג בווילנה, אוריחוב בקובנה, ומעל כולם — נינה המזכירה, היו נישאים על כל שפתיים. תורים ארוכים נמשכו מבוקר עד ערב, כל הלילה. ושוב ניסרו בחלל השאלות: יתנו או לא יתנו? והתחילו לתת. למה לא נתנו קודם, ולמה התחילו לתת ולמה הפסיקו לתת — אין פתרונות.

תחנת־מעבר ב"אינטוריסט"

תחנת־מעבר חשובה ביותר בימים ההם היו משרדי ה"אינטוריסט" בקובנה. נתמקם ה"אינטוריסט" במשרדי "קוק" ברחוב הראשי. ה"אינטוריסט" היה קיים עוד מקודם, ובראשו עמד יהודי חביב ונחמד — ש. טקאץ. מאחר שהוחלט לתת לפליטים לצאת, באה קבוצה מיוחדת של פקידי "אינטוריסט" ממוסקבה והתחילו לנצח על המלאכה. אורגנו משלוחים מיוחדים דרך ולאדיבוסטוק ואודיסה. הפליטים היו נוסעים בתנאי תיירים. הם היו צריכים לקנות ולשלם לא רק את כרטיסי הרכבת, אלא גם מזון ולינה במוסקבה. בהתחלה היו התשלומים במטבע רוסי, ברובלים. בסוף ינואר 1941 שינו הרוסים את תנאיהם, והיה צריך לשלם במטבע זר. היכן יקחו מטבע זר, כשאסור להחזיק בו? ידעו אנשי ה"אינטוריסט" שיהודים ימצאו כבר מוצא וצדקו בהנחתם. בקלמן עוד היה אז בקובנה. התחילו להגיע ל"אינטוריסט" מברקים על כספים המועברים לנוסעים. גם במטבע זר במזומן לא בחלו. משרד ה"אינטוריסט", שהיה בפקוח תמידי ומלא של אנשי הנ.ק.וו.ד., הפך גם לבורסה למטבע זר. דולרים נמכרו

ונקנו. כך זה נמשך בחודשי ינואר ופברואר ופתאום שוב נפסק — ונפסק לתמיד. כ־3000 איש יצאו את ליטא — כ־1200 לארץ־ישראל דרך אודיסה־תורכיה והשאר דרך מוסקבה־ולאדיבוסטוק.

*

ברצוני לסיים בשתי נקודות נוספות:

א. מ. בקלמן היה יהודי אמריקני, שנולד שם. הוא נראה יבש ונוקשה, גר במלון הטוב ביותר בקובנה, ב"מטרופול"", אבל היה התגלמות הלב היהודי. הוא היה המשענת והתקוה של הפליטים, העוזר ומושיט היד.

ומתאר אותו ז. סגלוביץ: "גבוה, ברונט תמיר, שקט, נינוח ברגעים החמים ביותר. בזמן, שהפליטים היו כה נדכאים, בכל הרע המחכה להם — נשאר בקלמן בשווי משקלו. נדמה לך, שהוא אדיש, בארשת צחוק לגלגני לכל ולכל אחד. ולאנשים היו טענות כלפיו. לאנשים אומללים יש תמיד טענות. אבל כשאמרו פעם בקובנה, שבקלמן עוזב, נקרעו הלבבות מכאב... בקלמן — האיש השליו היחיד בווילנה היהודית ובקובנה היהודית. הרבה צריך לכתוב על הג'וינט, על הרבה יש לברך, מפני שפעולותיו בימים ההם היו ביטוי ללבביות היהודית"...[42]

ב. בימים הראשונים לפלישה הסובייטית ירדו מהלומות אכזריות על מוסדות ועסקני יהודי ליטא. הפליטים ומנהיגיהם, שנעזרו בהם כה רבות, לא הבינו שכעת אולי הגיעה שעתם הם להושיט יד. היו מהם שבאו בטענות כי נעזבו, ש"העסקנים הכזיבו אותם". אין אדם נתפס על צערו.

אסיים בדבריו של סגלוביץ:

"...וכעת הסתכלה בעינינו יהדות ליטא, טובת הלב, הסתכלה בשקט ושאלה בשקט: 'מה יהיה אתנו? חיים או מות?' באנוכיות שלנו עשינו עצמנו לפעמים לא שומעים".[43]

הערות

1. לואיס שטיין: "דער גירוש פון די ליטווישע יודן אין פייער פון דער ערשטער מלחמה", קובץ "ליטע", עמ' 89.
2. ז. סעגאלאוויטש: "געברענטע טריט", עמ' 7־106.
3. ארכיון הג'וינט: 1937/9 45 General and Emergency, Poland Refugees,
4. "געברענטע טריט", עמ' 150.
5. ראה הערה 3 לעיל.
6. כנ"ל.
7. ארכיון הג'וינט: SM (Saly Mayer files), Unorganized
8. ארכיון הג'וינט.
9. בנציון בנשלום: "בסער ביום סופה", עמ' 3־152.
10. "געברענטע טריט", עמ' 100.
11. G. Yaszunski and Ch. Rozenbes: "The Jewish Spectator", May 1940
12. "דו"ח ועד הפליטים הציוני", הארכיון הציוני המרכזי Z6/10307.
13. "שערים" 22.2.1945.
14. ארכיון הג'וינט 1937־1941 41 — Gen. and Emergency, Lithuania
15. ארכיון ייוו"א: דו"ח ועד הפליטים היהודי מה־30.12.1939.
16. כנ"ל.
17. "Karo Atbeygeliu tvarkyti istatymas". Yyriausybes Zinios 681/5043
18. Vyr. Zinios 684/6000
19. Vyr. Zinios 688/5179
20. ארכיון הג'וינט: A.M. Unorganized
21. Vyr. Zinios 694/5291
22. Vyr. Zinios 697/5343
23. ארכיון "ייווא": "פראטאקאל נר. 1 פון דער גרינדונגס פארזאמלונג צו קאארדינירן די טעטיקייט פון אלע אידישע ארגאניזאציעס וואס פארנעמען זיך מיט פליטים הילף" מיום 1939.12.23.
24. כנ"ל פראטאקאל נר. 2 מיום 1939.12.27.
25. כנ"ל פראטאקאל נר. 3 מיום 1939.12.28.
26. כנ"ל פראטאקאל נר. 4 מיום 1940.1.2.
27. כנ"ל פראטאקאל נר. 5 ו־6 מהימים 1940.1.17 ו־1940.2.7.
28. ראה הערה 3 לעיל.
29. ראה הערה 27 לעיל.
30. ארכיון "היאס".
31. ארכיון "ייווא": מכתב "אורט" מה־11 לדצמבר 1939.
32. Mozes W. Beckelman: "Polish Refugees Eastward Bound", The Jowish Social Quarterly, Sept. 1941
33. ארכיון "היאס".
34. ארכיון "היאס": "פראטאקאל פון דער בעראטונג פון די "היצעם טוער".
35. "The war Diary of Breckinridge Long", University of Nebraska press, Lincoln, p. 161
36. ראה הערה 14 לעיל.
37. ארכיון "יד ושם", המדור לחסידי אומות העולם.
38. "שערים", 24.5.1945.
39. הארכיון הציוני המרכזי.
40. "געברענטע טריט", עמ' 179.
41. "געברענטע טריט", עמ' 182.
42. "געברענטע טריט", עמ' 205.
43. "געברענטע טריט", עמ' 283.

יוסף גאר

בעול הכיבוש הסובייטי

פרקים בתולדות השלטון הסובייטי בליטא בשנים 1940—1941

ממשלת הסובייטים הראשונה בליטא עמדה בשעתה בשלטון שנה תמימה: למן מחצית יוני 1940 ועד סוף יוני 1941, עת ניתק היטלר את יחסי ה״ידידות״ שלו עם סטאלין והתחילה המלחמה הגרמנית-סובייטית.

בקורותיה של ליטא ושל היהדות הליטאית, בימי מלחמת-העולם השניה, תופסת תקופה זו של שנים-עשר חדשי המשטר הקומוניסטי מקום חשוב ביותר. בפרטים רבים שקול אותו פרק-זמן קצר כנגד תקופות ארוכות — עד כדי כך היו המאורעות שבימים ההם מרחיקי-לכת בהשפעתם על החיים בליטא בכלל ועל חיי היהודים בליטא בפרט.

ערב מלחמת-העולם השניה ופתיחתה

הסכם סטאלין-היטלר מ־23 באוגוסט 1939 העניק לברית-המועצות, בין השאר, ידיים חפשיות ברחבי הבאלטיקום. לפי אותו הסכם נועדה ליטא בתחילה להשתייך לאיזור ענייניה של גרמניה; לאחר מכן, ב־28 בספטמבר באותה שנה, נדברו ביניהן מוסקבה וברלין שוב על תכניותיהן במזרח-אירופה. אז עברה ליטא לתחום ענייניה של ברית-המועצות.

ב־10 באוקטובר 1939 נחתמה במוסקבה אמנה בין ליטא לברית-המועצות, בדבר מסירת העיר וילנה וגליל וילנה לידי הקהיליה הליטאית ובדבר עזרה הדדית בין רוסיה הסובייטית לבין ליטא. אז הותקנו בליטא בסיסים צבאיים סובייטיים בארבעה מקומות אלו: אליטא, גייזון סמוך ליאַנובה, ויליייקה סמוך לווילנה, ופראַן. ב־11 באוקטובר 1939 מסרה ברית-המועצות את וילנה וסביבתה לרשותה של ליטא וב־28 לחודש נערך מסעם של גייסות ליטא לתוך וילנה.

עם הכללתה של וילנה והסביבה בתוך הקהיליה הליטאית גדל הקיבוץ היהודי בליטא במאה אלף נפש בקירוב. בה בשעה שיהודי ליטא לשעבר, 160 אלף נפש, היוו שבעה אחוזים מהאוכלוסיה הכללית במדינה, הגיעו עתה רבע מיליון היהודים לכדי עשרה אחוזים מכלל האוכלוסיה בליטא המורחבת.

״ממשלה עממית״ ו״סיים עממי״

בסוף מאי 1940 יצאה הממשלה הסובייטית בקריאות תגר, שמתחומי בסיסיה הצבאיים בליטא נעלמו כמה אנשי-צבא. ב־14 ביוני 1940 הגישה ברית-המועצות לליטא אולטימאטום, בו נתבעה, בין השאר, להקים בליטא ממשלה חדשה, פרו-סובייטית. למחרת עברו גייסות הצבא האדום את גבולות ליטא ומיד התחיל שלטונה של הממשלה הסובייטית במדינה.

ב־17 ביוני 1940 הוקמה בליטא ״ממשלה עממית״. בין חברי הממשלה היו גם שני יהודים: ד״ר ל. קוגאן, שר הבריאות, והמהנדס ח. אלפרוביץ, שר המסחר. ב־14 ביולי נערכו בליטא בחירות ל״סיים עממי״. ״בחירות״ אלו התנהלו למען רשימת מועמדים אחת ויחידה של ״גוש העבודה״, שהורכב מקומוניסטים ובלתי-מפלגתיים, היינו: גרורי-קומוניסטים. לפי הידיעות הרשמיות שנתפרסמו השתתפו בבחירות 95.51% מבעלי זכות-בחירה, מהם 99.19% שמסרו קולותיהם ל״גוש העבודה״. בין 79 צירי הסיים שנבחרו היו גם 5 יהודים (יענקל ויניצקי, קובנה; איציק דמבו, פוניבז׳; נוח מאצקביץ, שאולי; ק. דידז׳יוליס-גרוסמאן וברל לאטוויס-פרידמן, וילנה).

השליטים החדשים פתחו מיד ברדיפות נגד כל אלה שראו בהם אויבי המשטר הקומוניסטי. במשך כמה ימים, עד ה־10 ביולי, נעשו הכנות להמצאת הידיעות הדרושות על אישים אשר הוחלט לעצרם.

לפי התכנית שעובדה לפרטיה נתקיימו אור לשנים-עשר ביולי מעצרים המוניים בליטא כולה. עצרו לא רק פקידים אחראיים וקצינים בכירים מימי משטרו של סמאַטונה, אלא גם אישים שנטלו חלק פעיל, פחות או יותר, בהסתדרויות ובמוסדות הציבוריים שחוסלו. בתי-הכלא ובתי-המעצר נתמלאו אסירים. את החיפזון בביצוע המעצרים בהיקפם הרחב יש לייחס לבחירות לסיים, שעמדו להיערך כעבור ימים ספורים.

ב־21 ביולי 1940, בישיבתו הראשונה של ה״סיים העממי״, הוכרזה ליטא קהיליה-סוציאליסטית-סובייטית ונבחרה משלחת לנסוע למוסקבה ולבקש מאת הסובייט העליון של ברית-המועצות להכליל את ליטא בתוך ברית הקהיליות הסוציאליס-טיות הסובייטיות. ב־3 באוגוסט ״נענה״ ה״וורחובני סובייט״ (ה״סובייט העליון״) לבקשתה של ליטא, וכך היתה ליטא לקהיליה הסובייטית השש-עשרה. מיד לאחר מכן קמה בליטא, במקום הממשלה הזמנית, מועצה של קומיסארים עממיים. רובם של סגני-הקומיסארים היו ״ספאֶצים״ ששוגרו ממוסקבה. בין סגני-הקומיסארים היו שני היהודים מקובנה: ח. אלפרוביץ (תעשיה) וז. פלאקחין (מסחר).

פליטי-מלחמה יהודים

מספר פליטי-המלחמה היהודים-פולנים עלה ונתרבה ביותר לאחר שנעשתה וילנה איבר מאיבריה של מדינת ליטא. אלפי פליטים יהודים מצויים היו בווילנה. הם הגיעו לשם מיד לאחר כיבוש העיר בידי הצבא האדום.

בין הפליטים בליטא רב היה מספרם של אישים מסלתה ושמנה של יהדות פולין — רבנים, אדמו״רים, מלומדים, עסקני-ציבור למפלגותיהם המדיניות השונות, סופרים, שחקנים וכיוצא בהם. דבר זה הביא לידי תחיה גדולה בחייה הדתיים-חברתיים-תרבותיים של ליטא היהודית. הוקמו ישיבות חדשות בשביל מאות פליטים בני-ישיבה. נתרחבה ונסתעפה עבודתו של המכון המדעי האידי ״ייווא״ בווילנה. באפריל 1940 התקין ״ייווא״ תערוכה גדולה לכבוד יום הזכרון העשרים-וחמישה למותו של י. ל. פרץ. לחגיגות-פרץ הגיע מריגה לווילנה ולקובנה פרופ׳ שמעון דובנוב, שנספה לאחר מכן על קידוש השם בגיטו ריגה בשעת ה״אקציה״ בדצמבר 1941. סופרים מקרוב באו עם מקומיים והוציאו קבצים ספרותיים.*

---

* בהקשר זה כדאי להזכיר: ״אונטערוועגס״, אלמאנאך לספרות אידית. המערכת: נוח פרילוצקי, י. י. טרונק, ישראל רבון. וילנה, 1940, 270 עמ׳; ״ריינגעון״, קובץ לספרות, בעריכת יעקב גוטליב ואחרים. קאונאס (קובנה), 1940, 215 עמ׳.

מלבד פליטי־המלחמה היהודים הללו מפולין הגיעו לליטא עוד בנובמבר 1939 פליטים יהודים מחבל סובאלק, שלפי אמנת סטאלין־היטלר מה־28 בספטמבר 1939 נספח לרייך השלישי. שמונה חדשים קודם לכן, במארס 1939, אף נמלטו לקובנה ולערים אחרות בליטא כמעט כל יהודי ממל והסביבה, השטח שקרע היטלר ממדינת ליטא.

ועד־הפליטים היהודי שקד לעזור לקרבנות־המלחמה היהודים בדרכים שונות. יהודי ליטא גילו רגשי אחווה וחמימות כלפי הפליטים, עמלו להמציא לפליטים גג לראשם ולציידם במטבחים, בבגדים וכיוצא בזה. הארגונים היהודיים בווילנה ובקובנה, שעסקו בצרכי הפליטים היהודים מפולין, העמידו לשם כך בראשם את העסקן הקובנאי הנודע, ציר ה"סיים" לשעבר, עו"ד ד"ר יעקב רבינסון, לנהל את ענייני הפליטים.

לפי פקודת השלטונות הליטאיים אסור היה לפליטים לנוע מעיר לעיר. לשם כך זקוקים היו לרשיון מאת המשטרה. בגלל זה דרושים היו מעשי השתדלות מרובים אצל מוסדות הממשלה הליטאית. אף שקדו לעזור לפליטים בענייני עלייה או הגירה, וכן התרחבה ביותר פעולת העזרה של הג'וינט האמריקני למען פליטי־המלחמה היהודים בליטא.

בתחילת 1940 היו בליטא כ־14—15 אלף פליטי־מלחמה יהודים מפולין, מהם למעלה מעשרת אלפים — בווילנה, והשאר — בקובנה ובמקומות אחרים בליטא. במשך שלושת רבעי השנה, המבדילים בין התקפתו של היטלר על פולין לבין כיבוש הארצות הבאלטיות בידי סטאלין, עלה בידי כחמשת אלפים מבין הפליטים לעזוב את ליטא ולהגר למדינות אחרות.

לפי ידיעות של הסוכנות היהודית, ישבו וציפו בסתיו 1940, בליטא ובלטביה, כאלף וארבע מאות איש, בכללם כחמש מאות חלוצים, להזדמנות לעלות לארץ־ישראל. בתקופת המעבר למשטר הסובייטי עדיין קיימים היו נצנוצי אפשרות ליחידים להיחלץ מן המיצר. בתחילת ספטמבר 1940 עקר הציר האנגלי בליטא מקובנה למוסקבה, וגם מליטא אי־אפשר היה עוד לעלות לארץ־ישראל.

פליטי־המלחמה היהודים מפולין היו נרגשים מגילויי העזרה של אחיהם בליטא. לדוגמה כדאי להביא כאן כמה שורות מאת עסקן התרבות משה מאנדל ע"ה, שהיה באותה שעה פליט בליטא. בזכרונותיו מהתקופה ההיא כותב הוא בין השאר: *

„עלי להדגיש, כי כל הטוב שהיטיבו עמי אין משמעו שהי־טיבו עמי בלבד. כל אחד ואחד מן הפליטים ידע לספר על מעשים טובים שעשו להם חוגים אחרים בליטא... לפי הפתגם: „במצוק יתנכר ריע" — נתגלו יהודים בליטא הקובנאית כאחים חמימי לב ונפש. ידעו יפה — בצורה אצילית ביותר — למלא מחסורם של אחיהם ואחיותיהם האומללים מפולין. באחווה וריעות שלא מן המצוי עמלו לרפא מדווי לבם ונפשם של הפליטים. הכרתי לדעת את ה"ליטוואקים" הן כיחידים והן כציבור. מעיד אני עליהם שהם ראויים לציון נכבד מעל כל נכבד — מעורר גאון במיוחד בשעה של אכזריות בימינו אלו — הם היו בני **אדם !...**"

* **ליטע**, ספר א', ניו־יורק 1951, טורים 1333—1358.

הלאמת התעשיה, המסחר, ההון והבתים

אחד הצעדים הראשונים ממש מצד המשטר החדש, בדרך להנהגת המימשל הקומוניסטי בליטא, היה — הלאמת ענפי המשק החשובים ביותר. ב־29 ביולי פורסם החוק בדבר הלאמת המפעלים התעשייתיים הגדולים.

מתוך 986 מפעלי תעשיה המולאמים, בשווי כולל של 400 מיליון ליט בקירוב, 560 מפעלים (57%), בשווי כולל של 150 מיליון ליט בערך (36%), היו של יהודים. מיד לאחר הלאמת התעשיה הוקמו טרוסטים שונים, שבהם נכללו רוב המפעלים המולאמים.

ב־1 באוגוסט הוקם המיניסטריון למסחר, וב־26 בו — הקומיסאריאט למסחר. את הלאמת המסחר אי־אפשר היה לבצע פתאום, מטעמים משקיים. כמה הכנות דרושות היו לכך. צעד ראשון בכיוון זה היה מינוי קומיסארים בעלי זכויות בלתי מוגבלות במפעלים המסחריים שראו אותם ראשונים להלאמה. בכל מחוז נתמנו קומיסארים מחוזיים וממלאי מקומם. מלבד אלה הושיבו קומיסארים בכל מפעל מסחרי גופו.

מתוך 1593 מפעלי־מסחר מולאמים, שהאקטיב הכללי שלהם היה למעלה מ־256 מיליון רובל, היו 1320 מפעלים (83%) של יהודים. באשר לשווי הממשי של מפעלי המסחר והתעשיה היהודיים המולאמים, ודאי שהיה גדול יותר מזה שצויין ברשימות הרשמיות. ועדות ההלאמה העריכו במתכוון את המלאי והמצאי בפחות מכדי שוויים.

כשכבשו הסובייטים את ליטא נמצאו בבנקים פקדונות בסך 150 מיליון ליט בערך. מעט מן המעט במפקידים הספיקו להוציא ממונם מן הבנק. לאחר מכן הוטל איסור לעשות כן. ב־29 ביולי הוצאה פקודה שאין לשלם מן הפקדונות אלא עד 250 ליט לחודש לכל בעל פקדון. מפעלי־מסחר־ותעשיה רשאים היו להוציא מן האשראי שעמד לרשותם ממון ככל הדרוש להם, בתנאי שיקבלו אישור על כך מאת ועד־הפועלים־והפקידים שלהם, ובפיקוח הבנק הנתון.

ב־25 בנובמבר 1940 הונהג הרובל הסובייטי כאמצעי־תשלום רשמי לצד הליט הליטאי. השער הרשמי של הליט נקבע ל־90 קופיקות. למעשה, כוח הקניה של הרובל היה פחות פי שלושה־ארבעה משל הליט. להחליף ליטים ברובלים נתאפשר רק למן ה־25 במארס 1941.

ב־31 באוקטובר 1940 פירסמה נשיאות המועצה העליונה של הקהיליה הסובייטית הליטאית פקודה בדבר הלאמת הבתים. הולאמו ארבעה־עשר אלף בתי מגורים — רובם של יהודים — ולמעלה מתשעת אלפים בתים בתפוסת מוסדות הממשלה. בסך הכל הולאמו 23 אלף בניינים (3.9 מיליון מטרים מרובעים של שטח־שימוש).

בווילנה, בקובנה, בפוניבז' ובשאוולי הולאמו בתים, ששטח־השימוש שלהם, יחד עם תוספת הבניינים לידם, היה למעלה מ־220 מטרים מרובעים. בשאר ערים ומרכזי תעשייה הולאמו בתים ששטח השימוש שלהם היה למעלה מ־170 מטרים מרובעים.

רפורמה קרקעית

לסדר הלאמה שייכת גם הרפורמה הקרקעית שביצע המימשל הקומוניסטי בליטא בימים ההם. ב־22 ביולי 1940 הכריז ה"סיים העממי" הליטאי, כי "אדמת ליטא למעמקיה, על כל יערותיה ונהרותיה, של העם היא, היינו: רכושה של המדינה". לפי

הרפורמה הקרקעית, שהונהגה בשנים הראשונות לעצמאותה של ליטא, זכאים היו בעלים ל־80 הקטאר אדמה ברשותם. לפי הרפורמה הקרקעית שהנהיגה הממשלה הקומוניסטית בליטא, ב־1940, מותרת היתה הבעלות על 30 הקטאר לכל היותר. מידי "קולאקים" ויתר "אויבי העם" הוחרמו למעלה מ־600 אלף הקטאר אדמה.

הרפורמה הקרקעית הקומוניסטית פגעה קשה במיוחד ביהודים בעלי קרקעות גדולים. בה בשעה שבידי אכרים עשירים לא־יהודים השאירו קרקע כלשהי, החרימו כמעט מידי כל היהודים בעלי שטחי קרקע גדולים את כל אדמתם. אמתלה לדבר היתה, שהם, היהודים, לא עיבדו בעצמם את האדמה אלא שכרו שכירים לעבודה.

שינויים בחיים בכלל ובחיי היהודים בפרט

הנהגת המשטר הסובייטי בליטא הביאה, כאמור, שינויים מרחיקי־לכת בכל תחומי החיים הכלכליים והחברתיים במדינה. רבה במיוחד היתה השפעת השינויים הללו בחייהם של התושבים היהודים. זו הפעם הראשונה בדברי ימי ליטא קיבלו היהודים שוויון־זכויות גמור עם יתר אזרחי המדינה. היות יהודי לא היה עוד גורם לרדיפות ואפליות לאומיות־מדיניות. עם הנהגת סדרי השלטון החדשים במדינה, נזקק המשטר הקומוניסטי ביותר לידע ולכשרון של האינטליגנציה היהודית. במוסדות שונים של המנגנון הכלכלי, המינהלי והמשפטי, תפסו היהודים עמדות חשובות.

אף על פי שהשליטים הקומוניסטיים השתדלו בדרך כלל למסור משרות בכירות בעיקר לידי ליטאים, או רוסים, ששיגרה מוסקבה אז לליטא, הירבו היסודות הליטאיים, הלאומניים־אנטישמיים, לנצל ביותר את העובדה, שמספר יהודים תופסים בכל זאת משרות אחראיות במנגנון הממשלתי החדש. הם שקדו יותר ויותר על עשיית הון מן האנטישמיות, ששימשה להם בה בשעה גם אמצעי יפה במאבקם המחתרתי כנגד השלטון הקומוניסטי.

מיד לאחר שפלש הצבא האדום לליטא, רבים היו היהודים, במיוחד מתוך השכבות האמידות לשעבר וכן העסקנים הפעילים באיגודים הציבוריים למיניהם המחוסלים, שעשו מאמצים נואשים להיחלץ מליטא ולהפליג לארצות הסקנדינאביות או ליפאן. משם קיוו להגיע לארצות־הברית, לארץ־ישראל ולמ־קומות אחרים בעולם החפשי. יחידים בלבד הצליחו בכך. רבה למכביר היתה בהלת־ההגירה, כאמור, בקרב פליטי־מלחמה יהודים רבים מפולין, שנתגלגלו לליטא.

הלאמת התעשיה, המסחר, ההון והבתים וגם הרפורמה החק־לאית בקצתה, גרמו להרס מעמדם של חטיבות גדולות באוכ־לוסיה היהודית. חלק מהיסודות ההרוסים הללו שקדו למצוא אחיזה כלכלית כלשהי במסגרת סדרי המדינה החדשים.

אמנם, מבחינה רשמית היתה ההלאמה גזירת המלכות, וזו על כל האזרחים במדינה ללא הבדל דת ולאום, אבל מהמספרים הסטאטיסטיים רואים בעליל, שהסובייטיזאציה של החיים הכלכליים בליטא ב־1940—1941 פגעה בכל חומרת דינה, בשורה הראשונה, בשדרות רחבות של האוכלוסיה היהודית. לפיכך, לא נפריז כלל וכלל, אם נאמר, כי ההלאמה היה בה משום חורבן העמדות הכלכליות של היהודים מדורי־דורות במדינה; כי על סף החורבן הפיסי של יהודי ליטא בידי היטלר עשה סטאלין שמות בכלכלה היהודית.

את בעליהם לשעבר של בתי־החרושת, העסקים והבתים המולאמים, שילחו השלטונות מן הערים הגדולות והישובים בעיירות־השדה הקטנות, שכן שם היה לה לממשלה החדשה קל יותר לפקוח עינה עליהם.

הסובייטיזציה ופגיעותיה

הסובייטיזאציה של החיים הכלכליים פגעה פגיעה קשה לא רק בחרשתן, בסוחר, בבעל־בית גדול, בבעל פקדון בבנק. לאחר הלאמת בתי־המסחר הגדולים, בא מאליו אבדנן של החנויות הקטנות, הבלתי מולאמות. לא יכלו, פשוט, לעמוד בהתחרות עם החנויות הממשלתיות. מלבד זה, הממשלה החדשה הטילה במתכוון מסים כבדים על החנויות הקטנות כדי למעכן לגמרי.

השליטים הקומוניסטיים ראו את החנווני כמין טפיל כלכלי שדינו לאבדון. הם סברו, שככל שיקדים אבדנו לבוא כן ייטב הדבר להבראת המשק של המדינה. חנווני־זעיר שנעקר משרשיו קשה היה לו ביותר להסתגל לעבודה אחרת.

טוב מזה במקצת היה מצבם של בעלי מלאכות, שסדנותיהם הולאמו. רובם נתארגנו לארטלים. הממשלה התייחסה תחילה לארטלים בסבלנות ועזרה להם להצטייד בחמרי גלם וכדומה.

רופאים, פרקליטים, מהנדסים ובעלי מקצועות חפשיים אחרים הוכרחו לבטל עיסוקם הפרטי ולסגור משרדיהם וחדרי־עבודה שלהם. דרך אחת בלבד היתה פתוחה לפניהם: להשיג משרה במקצועם, באיזה מפעל של טרוסט, או במנגנון השלטוני.

חבלי־מעבר פחותים מכל עברו פועלים ופקידים במפעלי תעשיה ובחברות מסחריות. על פי רוב עמדו בעבודתם הקודמת. מקצתם, המוכשרים שבהם, או המקורבים אל המשטר החדש, אף התקדמו ועלו בסולם המשרות הגבוהות.

חיסולם של הארגונים החברתיים היהודיים לשעבר, הפעילים כל כך, ושל חיי התרבות הססגוניים, המיט מגינת־לב על האוכלוסיה היהודית, פרט לקומוניסטים וגרוריהם. שידוד־המערכות בתחום זה היה נמרץ כל־כך, שלא היתה ממש שום אפשרות להסתגל לכל השינויים החברתיים הללו.*

ההתקפות על המוסדות היהודיים המחוסלים

בחריפות מיוחדת הצטיינו ההתקפות על המוסדות היהודיים שחוסלו. במתיחת ביקורת על פעולת המוסדות הציוניים שנס־גרו — "קרן היסוד", המשרד הארצישראלי ועוד — נאמר

* בהזדמנות זו יש לציין, שבליטא הסובייטית נתקיימה במחתרת פעילותם של ארגונים ציוניים שונים ושל תנועות נוער לפלגותיהם. הופיע כתב־עת עברי בלתי ליגאלי — "ניצוץ", שהתחלתו בקובנה בסוף 1940, בהוצאת גומרי הגימנסיות העבריות שנסגרו וסטודנטים בעלי הכרה ציונית באוניברסיטת קובנה. "ניצוץ" הופיע גם בגיטו קובנה ובמחנה הריכוז דאכאו. אחרי השחרור יצא "ניצוץ" במינכן בצורת דו־שבועון של הסתדרות ציונית אחידה ושל "נחם" (נוער חלוצי מאוחד). פרטים נוספים על "ניצוץ" — ר' חיבורי "באפרייטע יידן. צו דער געשיכטע פון דער שארית הפליטה אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד", שנתפרסם ב"פון נאענטן עבר", ניו־יורק, 1957, כרך ג', עמ' 160—161.

במאמר הראשי של העתון הליטאי בקובנה, "לייטובוס איידאס" (הד ליטא), מה־6 ביולי 1940, בין השאר:

"בימי סמאַטונה היו הריאקציונרים היהודים משתפי־פעולה נאמנים של הפלוטוקראטים הליטאיים. הבורגנות היהודית היתה בעלת בריתו של סמאַטונה. מנהיגי היהודים הללו שלטו בהמוני־הפועלים היהודים. הרכושנים היהודים עבדו יד אחת עם הרכושנים הליטאיים..."

כדוגמה לצורת החורבן שהמיטו הקומוניסטים על חיי הקהילה היהודית, כדאי להביא בזה מדברי המאמר הראשי ב"ווילנער עמעס" * שנכתב כנראה בידי העורך דוד אומרו, על חיסולה של הקהילה בווילנה. כותרת המאמר — "חוסלו שיירי ימי הביניים", וכה נאמר בו:

"מה היתה קהילה זו, מי היו פרנסיה, את מי שימשה, על ענייניו של מי הגנה ועל גבי מי רכבה — למותר, כמדומני, להרצות... הקהילה היתה מכשיר שלטוני של ה"קליר" ושל הריאקציה ברחוב היהודי; היתה מרכז ההשפעה המדינית של כל מיני מפלגות ציוניות; היתה מקור חיות לטפילים; כלי שרת, שבאמצעותו עיבדו הממשלות הפאשיסטיות את דעת הקהל לטובת עצמם.

"רבנים, ציונים, פ"צקים, מזרחיסטים, בונדיסטים, פול־קיסטים — כל אלה ידיהם היו ממשמשות בעסקי הקהילות, חוטפים כסאות לעצמם, מתעסקים ב"פוליטיקה יהודית".

"היום הקיץ הקץ על כל זה. האוכלוסיה היהודית, השווה בזכויות ובחובות לכל אזרחי המדינה, אינה זקוקה לוועדי־קהילות מיוחדים שהם שיירי ימי־הביניים ועשויים היו לשגשג אצל הרכושנות, שנתכוונה להחזיק את העמלים היהודים בחשכת ימי־הביניים באמצעות הקהילות ומתוך מסירת השלטון בידי הרבנים"...

אופיינית היא גם ההסברה ב"ווילנער טאגבלאט" מה־16 באוגוסט 1940 בענין "ייווא": **

"סוף כל סוף הוצא "ייווא" אף הוא מתוך הביצה!... מעשי התעתועים של הנהלת "ייווא", היאך קומץ בונדיסטים וציוניסטים גמורים עשו יד אחת בהתבצרותם ובהפיכתם מכון זה לקן של פרוטקציוניזם וקארייריזם אישי, מזה, ולמלחמה במפלגה הקומוניסטית, מזה... בעזרת שלטון־העם נעשה סוף כל סוף "ייווא" עכשיו מה שצריך להיות. מעתה לא ישרת עוד את החוגים שהפכו לעברים ולציונים, אלא את בעליו האמיתיים, את המוני־העם היהודים שבנו את "ייווא" באהבה ובמסירות־נפש".

המהפכה ברשת בתי־הספר

מהפכה גמורה התחוללה גם ברשת בתי־הספר. הסובייטים כבשו את הארץ ביוני 1940, היינו: בסוף שנת הלימודים ההיא. בספטמבר, בתחילת שנת הלימודים החדשה 1940/41, כבר עמדה הממשלה הקומוניסטית בהתבצרותה פחות או יותר. במשך חדשי הקיץ הוכנו תכניות לימודים חדשות בשביל מוסדות הלימוד למיניהם.

קודם־כל עברו כל בתי־האולפנה היהודיים — בתי־ספר עממיים, פרוגימנסיות, גימנסיות ועוד — לידי הקומיסאריאט להשכלה. ארגוני החינוך הקודמים כבר היו סגורים. בכל בתי־הספר היהודיים הנהיגו אידיש כשפת לימודים יחידה. אסור היה ללמד עברית. אף הפסיקו ללמד חומש, תנ"ך, תולדות ישראל ולימודי יהדות אחרים.

בשביל המורים היהודים ברשתות החינוך הקודמות, הנהיגו בחדשי הקיץ קורסים קצרים כדי להקנות להם ידיעה בדרישות בית־הספר הסובייטי שהונהג מקרוב. אותם מאות המורים בבתי־ספר "תרבות" הציוניים ובבתי־ספר "יבנה" הדתיים, שחוסלו, צריך היה להכשירם במשך שבועות ספורים לתפקידם החדש, לשמש מחנכים קומוניסטיים של הדור הצעיר בליטא־הסובייטית.

את שש הגימנסיות היהודיות בקובנה צימצמו והעמידון על שלוש. בשורת מקומות הקטינו אף את מספרם של בתי הספר העממיים היהודיים. בכל בתי־הספר היהודיים למיניהם נקבע יום־ראשון ליום מנוחה במקום שבת.

המשטר החדש שלח ידו אף בספריות היהודיות ולפי פקודת הקומיסאריאט להשכלה נתמזגו עם הספריות הכלליות העירו־ניות. ראשית כל, כמובן, ביערו מהן את כל הספרים, שמנקודת ההשקפה הקומוניסטית עלולים להזיק לקורא הסובייטי.

בווילנה נתארגן תיאטרון ממשלתי, ומנהלו — דוד אומרו, הוא שהיה גם עורכו של "ווילנער עמעס". המנהל הספרותי של התיאטרון היה חיים גראדה. מספר מועט של שחקנים נתקבלו בתיאטרון הליטאי.

חורבן העתונות היהודית

עצום ורב היה חורבנה של העתונות היהודית. מיד עם כיבוש ליטא בידי הסובייטים הופסקו — כנזכר כבר — כל העתונים והפרסומים ה"בורגניים", בכללם גם היהודיים. גדול היומונים האידיים בליטא, "די אידישע שטימע", שתחילת הופעתו ועריכתו בקובנה ביולי 1919 בידי לייב גרפונקל, ועריכתו כעבור שנתיים בידי ראובן רובינשטיין, נתגלגל בן־לילה והיה לבמה קומו־ניסטית. את רובינשטיין אסרו (יחד עם כמה עסקני ציבור בליטא היהודית, בתוכם: עו"ד לייב גרפונקל, ציר הסיים לשעבר וממנהיגי צ"ס; עו"ד יעקב גולדברג, יו"ר אגודת־לוחמי־החזית היהודית; עו"ד ג. טרוספוס, ממנהיגי פועלי־ציון־שמאל; הירש לוין, ממנהיגי המפלגה הרביזיוניסטית; דוד איציקוביץ, מזכיר אגודת הרבנים; ישראל בולל, תחילה מקורב לפועלי־ציון־שמאל ואחר־כך לטרוצקיסטים, ועוד אישים אחרים), ושלחו לאחר מכן למחנה סובייטי בצפון־רוסיה. אף סגרו את היומון "דאס ווארט", בטאונה של התנועה הציונית־סוציאליסטית בליטא, וכן פרסומים אחרים.

העתון היהודי היחיד, שהמשיך בהופעתו כמה חדשים גם תחת השלטון הקומוניסטי, כמעט באותו הרכב המערכת הקודם, היה היומון הקובנאי "פולקסבלאט", שנוסד בפברואר 1930 על־ידי חוגי האידישיסטים בליטא. באפריל 1938 תפסו הקומוניסטים וגרוריהם את העתון הזה והדיחו ממנו כל יריביהם הפוליטיים. יתר על כן, עורך "פולקסבלאט" (לאחר שנשתלטו הייבסקים על העתון), המהנדס פ. למדנסקי, היה אפילו זמן־מה עורכו הרשמי של "די אידישע שטימע", שנעשה קומוניסטי אף הוא.

שני העתונים, "פולקסבלאט" ו"די אידישע שטימע" כאחד, המשיכו בהופעתם עד סוף נובמבר 1940, עת התחיל להופיע

---

* 27 בספטמבר 1940.

** מובא מתוך "אש פון ירושלים דליטא" של ל. ראַן, ניו־יורק, 1959, עמ' 176.

בקובנה יומון "יהודי" חדש, "דער עמעס", בטאון הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית (בולשביקים) בליטא. בראש "עמעס" הקובנאי עמד הקומוניסט י. שוחט.

בווילנה התחיל מופיע באותה שעה (אוגוסט 1940) העתון "ווילנער עמעס", בעריכת דוד אומרו, סופר ליטאי־יהודי צעיר.

היחיד בצבת הרודנות

מיום ליום גבר והלך הלחץ של הרודנות הקומוניסטית. מי שעמד על נפשו, שלא להתפתות ממדוחי התעמולה הסובייטית הקולנית, התחיל רואה ומכיר שחומרת דינו של המשטר הבורגני הקודם כמשחק־ילדים הוא לעומת שלטון האימים הקומוניסטי. אימת ה"נקווד" גדולה היתה לאין ערוך יותר מפחד המשטרה בימי סמֶטונה.

בבית־הסוהר הקובנאי המרכזי, "הכלא הצהוב" ברחוב מיצ־קביץ, אטמו מבחוץ את החלונות הפונים אל הרחוב בקרשים, בגובה רב כל־כך, לבל יוכלו האסירים לראות בעד הסורגים שום דבר ברחוב. מעשה זה עשה רושם מכאיב לא רק על האסי־רים אלא אף על "האוכלוסיה החפשית", שכן אפילו הממשלה הפאשיסטית הליטאית הקודמת לא הרשתה לעצמה לעשות כזאת כלפי האסירים.

ברבות הימים התחילו הבריות מתפכחים יותר ויותר משכרון הבטחות האושר הקומוניסטיות. התחילו רואים ומכירים ערכו האמיתי של ה"חופש" הקומוניסטי, משמעותה הממשית של ה"דמוקראטיה" הסובייטית. כל בר־דעת נתחוור לו, שנוצר מצב בו המפלגה הקומוניסטית היא המדינה והמדינה היא המפלגה הקומוניסטית, היא־היא בעלת הדעה היחידה והכוללת על הכל בארץ, היא מתיימרת להיות נותנת הטון היחידה־ואין־בלתה, לא רק בחיים הממלכתיים והציבוריים, אלא אף סוברת שגם חייו הפרטיים של היחיד עניין הם לה ועליה לקיים על כך השגחתה הקפדנית.

להלכה, על הנייר, שייך הכל לעם, ל"המונים", אבל למעשה כל אוצרות החומר והרוח בארץ הם קניינה של ה"קומפארטיה" השלטת, והיא נוטלת זכות לעצמה לחלוש על בני־אדם ועל רכוש לפי ראות־עינה השרירותית שלה.

כל נושא משרה, פועל ופקיד, חייבים היו למלא שאלון בן עשרות פרטים, בכללם שאלות על יחוס־אבות, קרובים בחו"ל, שייכות מפלגתית וכו' וכו'. אשרי מי שאביו היה סנדלר, חייט, נפח, או בעל־מלאכה וכיוצא בהם. אולם אוי לו למי שאביו היה חנווני, סוחר — "בורגני" גמור. כל אחד ואחד השתדל ככל האפשר לטשטש את הפגמים ביחוסי־אבות שלו ולהעלות פרטים "פרוליטאריים" יותר. בני־אדם שקדו להטעים אהדותיהם מאז ועד היום לקומוניזם ולרוסיה הסובייטית.

כדי להוכיח שניתקו מהרגלים ה"בורגניים", התחילו אנשים נועלים מגפיים במקום נעליים, חובשים "קאסקט" במקום מגבעת, לובשים "טוז׳ורקה" של עור במקום אדרת ארוכה. נעלמו לגמרי הצווארון הלבן והעניבה — סימנו המובהק של בורגני, של אינטליגנט. רווחים באופנה היו מכנסי־"גאליפה", שהולמים למגפיים ומוסיפים מראית של פונקציונר קומוניסטי. נשים התחילו ממעטות בקוסמטיקה, נמנעו מלענוד תכשיטים ופסקו לשים לב לאופנה. אף הן חפצו להיראות "פרוליטאריות" יותר.

אשרי הגרורים, שנעשו בן־לילה קומוניסטים "שרופים". התחילו הללו ממטירים אש וגפרית על אידיאליהם והשקפותיהם מאתמול. רע ומר היה להללו שלא יכלו להיפטר מטבעם להביע דעה משלהם, להתייחס בביקורת כלפי בריות ומאורעות.

רב היה הצער לראות איך בני־אדם משתדלים לצאת מעורם כדי לישא־חן בעיני השליטים החדשים. הרודנות הקומוניסטית כופה על האדם להעלים רגשותיו ומחשבותיו. היא דוחפת אותו לשקר, להרבות בחניפה. הבריות נשמרים ונזהרים ביותר מלהביע מלה רעה על המשטר החדש אפילו באזני חבר, או מכר קרוב. לעולם אי אתה בטוח, אם אין מי מהם סוכנה של "נקווד".

הרי בידוע הוא, שמלבד הסוכנים המתנדבים,ככינויים, העוב־דים למען ה"נקווד" מתוך אהדה אידיאולוגית לקומוניזם, או לשם ממון, יש עוד סוכנים־מאונס העובדים למען ה"נקווד" בעל־כורחם. הסוכן־האנוס הוא, על פי רוב, אדם פעיל לשעבר באחד הארגונים הפוליטיים והחברתיים, והיא, ה"נקווד", העמידה אותו לפני דילמה קשה, טראגית: להיות סוכן־מלשין מטעמה, או להיאסר ולהישלח לסיביר בתור יסוד אנטי־סובייטי. סוכנים־אנוסים כאלה היו מצויים על כל צעד ושעל, ביחוד בבתי־חרושת, במשרדים ובמקומות עבודה אחרים. תפקידם היה למסור ל"נקווד" בסדר שיטתי על הלך־רוחם ומחשבתם של הבריות בסביבתם לגבי המשטר הקומוניסטי.

על סף המלחמה הגרמנית־הסובייטית

לעת אביב 1941 התחילו בחדרי חדרים של המטה הכללי הגרמני לעבוד במלוא הקיטור על ביצוע התכנית החשאית לפתיחת מלחמה נגד רוסיה הסובייטית. תכנית אסטרטגית עצומה זו נתכנתה בצופן: "ברבארוסה". עם כל העמל שהשקיעו הנאצים בשמירת תכניותיהם, בדבר ההתקפה על רוסיה, בסוד כמוס, רווחו בימים ההם בעולם המערבי יותר ויותר השמועות, שפרשת ה"ידידות" בין היטלר לסטאלין עומדת להימוג.

בתחילה היו שליטי הקרמל קוראים תגר, שבעלי־הברית במערב מפיצים במתכוון שמועות בדבר מלחמה בין גרמניה ובין רוסיה, כדי להפר אותו שלום־בית בין ברלין למוסקבה. אך ברבות הימים התחילה נעימת העתונות הסובייטית נעשית מאופקת יותר ועוינת יותר כלפי גרמניה.

רישום יסודות אנטי־סובייטיים

סוער ביותר היה סיומה של שנת־מימשל־סובייטי אחת בליטא. מלבד האמצעים הצבאיים־האסטרטגיים הנאותים, שא־חזה בהם הממשלה הסובייטית כהכנה למקרה התקפה גרמנית על רוסיה, עיבד "נקג"ב" (הקומיסאריאט העממי לבטחון המדינה) תכנית מפורטת לשלח לסיביר את כל היסודות הבלתי נאמנים מבחינה מדינית, מכל השטחים שתפסה רוסיה הסובייטית במלחמת־העולם השניה. הוכנו רשימות השמות של "היסודות האנטי־סובייטיים והזרים מבחינה סוציאלית" במקומות הללו, וליטא בכללם.

מדור מיוחד הוקצה ברשימות אלו ליהודים, בכינוי "קונטר־ריבולוציה יהודית לאומית", וזו הקיפה יסודות אלה: א) חבר המנהיגים של כל ההסתדרויות הציוניות והמשתתפים הקבועים בבטאוני העתונות שלהן; ב) חבר המנהיגים של ה"בונד" והמשתתפים הקבועים בהוצאות העתונים שלו; ג) חבר המנהי־גים של העוצבות הצבאיות־הפאשיסטיות היהודיות: (1) איגוד היהודים שהשתתפו במלחמת העצמאות הליטאית; (2) איגוד

לוחמי החזית היהודית; (3) "בית"ר" ו"אל־על"; (4) המפלגה הרביזיוניסטית.

שילוחים

בשבת ה־14 ביוני 1941 לפנות בוקר, שבוע ימים לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה ובין רוסיה הסובייטית, התחיל שילוחם של היסודות האנטי־סובייטיים מליטא כולה. בכל מקום ומקום נתקיימו מעצרים־בהמון של האישים הללו ומשפחותיהם. העצורים רוכזו בחבורות גדולות והובלו ברכבות לחבלים הפנימיים של רוסיה הסובייטית.

כמה בני־אדם הספיקו לשלח מליטא במשך שבוע אחד — לא נודע. אומדים ששולחו אז מליטא עשרים וחמישה אלף נפש בערך, בתוכם חמשת אלפים יהודים. לפי מיסמכי־נקוו"ד חשאיים, שנמצאו לאחר נסיגת הסובייטים מליטא, הובלו המוגלים לתחנות־רכבת שונות בחבל אלטאי במערב־סיביר, בקהיליה הסובייטית של קארליה הפינית, בקהיליה הסובייטית הקאזאכית ובמקומות אחרים.

אם כי יהודים הוגלו למרחקי סיביר יחד עם לא־יהודים, אף על פי כן לא הפריע הדבר לאנטישמים הליטאיים אכולי־השנאה לפתוח בתעמולת־הסתה נמרצת, שיהודים הם שנוקמים בליטאים. האיבה ליהודים גברה ועלתה מיום ליום. באווירה לוהטת כזו במדינה, ובשנאה מתלקחת למכביר כלפי יהודים, הגיע התאריך הגורלי של יום ראשון ה־22 ביוני 1941, עת פתח היטלר במסעו הצבאי רב־הממדים ועלה על רוסיה הסובייטית. בשבוע הראשון למלחמה נכבשה ליטא כולה בידי הגרמנים.

חלק הארי מהמוגלים הוחזקו במעצר במחנות והם נוצלו לעבודת כפייה במכרות הפחם, בחטיבת עצים ביערות ובעבודות פרך אחרות. מקצת המוגלים נשפטו על "עבירות" שעברו כביכול בטרם כבשו הסובייטים את הארצות הבאלטיות. הם הוגלו למחנות עבודה במקומות רחוקים שונים.

לאחר שחדרו גייסות הגרמנים לעומקה של רוסיה התחילו להעביר את האוכלוסיה האזרחית ממקומות הסכנה לאסיה התיכונה. כדי לפנות מקום לאוכלוסים מועברים אלו, נטלו את המוגלים שהובאו לביסק ולמקומות אחרים בחבל אלטאי והסיעום על פני הנהר ליינה למקומות שונים בצפון הרחוק, ביחוד בחבל יאקוט. מקצת מהמוגלים הורדו ביאקוטסק, בקריסטיאך ובמקומות אחרים בחבל ההוא. אחרים הובלו לעיר הנמל טיקסי השוכנת לחוף ים־לאפטייב, שהוא חלק מים־הקרח הצפוני. המוגלים לחבל יאקוט התגוררו שם בביקתות־חימר והעסיקום בדייג.

היו מוגלים מליטא שנסחבו לוורקוטה, השוכנת מאחורי חוג הקוטב הצפוני על נהר וורקוטה, יובל מיובלי אוסה. אלה עבדו במכרות־פחם. מוגלים מליטא עצורים היו במקומות אחרים בקומי־אסס"ר ועבדו שם ביערות, בסלילת מסילות־ברזל וכדומה. האקלים הצפוני החמור, עבודת הכפייה הקשה, תנאי החיים לאין נשוא, עשו שמות במוגלים ורבים מהם ניספו שם.

ביבליוגרפיה

Documents on German Foreign Policy, 1918—1945. Series D. (1937—1945), vols. 5—12. Washington : U. S. Government Printing Office, 1953—1962.

U. S. 83d Congress. House of Representatives. **Third Interim Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U. S. S. R.** Washington : U. S. Government Printing Office, 1954.

Lietuviu archyvas. Bolsevizmo metai. Kaunas-Vilnius : Studiju biuro leidinys, 1942—1943, vols. 1—4.

Lietuva tironu panciuose. Cleveland, Ohio : Lietuvai vaduoti sajunga, 1946.

Albert N. Tarulis. **Soviet Policy Toward the Baltic States, 1918—1940.** Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 1959.

U. S. Department of State. **Bulletin,** Washington, July 27, 1940.

E. Turauskas. **Lithuanian Information Service,** New York, Feb. 1941.

אויפבוי, ריגע, נומער 1, אָקטאָבער 1940.

איש ליטא. בפרוץ הסערה בליטא (1940־1941). בתוך: **נפתולי דור,** קובץ ב', תל־אביב, 1955.

גאר, יוסף. **אזוי איז עס געשען אין ליטע.** תל־אביב: "המנורה", 1965.

דארפזאָן, ש. י. ליטווישע יידן אונטערן סאָוועטישן רעזשים. **אַמעריקאַנער,** ניו־יאָרק, יאנואר 31, 1941.

דרישת השלום הראשונה מליטא הסובייטית. "המשקיף", תל־אביב, ח' תשרי תש"א (10.X.40).

טרטקובר, אריה. על השירה שנפסקה (עם סיפוח ליטא... לברית־המועצות). "הדואר", ניו־יורק, כ"ז תמוז ת"ש (2.8.40).

יהודי ליטא בעולם

ד"ר חנוך סבירוני־דרוץ (ז"ל)

יהודי ליטא בארץ־ישראל

קיבוץ קטן שהשפעתו גדולה

היהדות הליטאית לא נמנתה, מבחינת כמותה, עם הקיבוצים היהודיים הגדולים בעולם. היו קהילות יהודיות בגולה, שעלו במספרן על כל מאות קהילות ישראל שבליטא גם יחד. ואף על פי כן היתה לו לקיבוץ יהודי ליטא השפעה עצומה על מאורעות מכריעים שהתרחשו בדברי ימי ישראל. אין לתאר את תולדות הציונות והתפתחות הישוב בארץ מבלי להביא בחשבון את המחשבה והמעשה, את הכוחות והמרץ, את היוזמה והיצירה שהשקיעו יהודי ליטא בארץ. אין ענף חיוני במדינת ישראל ולא היה כזה בתולדות הישוב החדש בארץ, שיהודי ליטא לא תפסו בו עמדה חשובה ולפעמים גם מכרעת.

סקירה תמציתית זו מקיפה תקופה החל מראשית המאה ה־18 ועד ימינו אלה ובאה להבליט את חלקם של יהודי ליטא בעליה לארץ, בבניינה ובהקמת מדינת ישראל.

הפרושים — מייסדי היישוב האשכנזי בירושלים

תלמידי הגר"א, מנהיגי עדת הפרושים, הניחו אז את היסוד לישוב האשכנזי בירושלים. כמה אישים מעולי־ליטא התבלטו מהר בחיי הציבור היהודי ותפסו עמדות מרכזיות בהנהלתו ובארגונו.*

הראשון והחשוב שבהם היה, לפי המשוער, ר' שלמה־זלמן צורף, אבי המשפחה הירושלמית המיוחסת סלומון. מוצאו מקיידאן. הוא נולד בשנת תקמ"ו ועלה לארץ בשנת תקע"א (1811), השתקע בצפת, עסק שם במלאכת הצורפות ונבחר לאחד ממנהיגי העדה. לאחר האסונות, שפקדו את צפת, עבר יחד עם הפרושים לירושלים. גם שם היה מנהיג מכובד. הוא קיבל יפוי־כוח מאת הקונסול הפרוסי באלכסנדריה לתת בשמו תעודות־חסות פרוסיות ליהודים בארץ־ישראל. במאמצים רבים עלה בידו לגאול את חורבת ר' יהודה החסיד והצליח אף להשיג דבר־מלכות מאת מוחמד עלי לסלק את הערבים מעל אדמת החורבה. הערבים שמרו לו איבה בגלל זה ופעמיים התנקשו בחייו. בפעם הראשונה ניצל בנס ובפעם השניה נפצע קשה ומת כעבור חדשים אחדים בשנת תרי"א (1851).

גם בנו מרדכי הלך בעקבות אביו וניהל משק חקלאי בכפר אל־מנסורה (ליד עקרון). הוא היה היהודי היחידי בכפר הערבי הזה. כשלא הצליח במשקו יצא לאנגליה ולמד שם את מלאכת האריגה והטוויה. נחשב לאחד מחלוצי החקלאות והתעשיה בארץ.

נכדו היה ר' יואל־משה סלומון, סופר ועתונאי, הראשון שהקים ליטוגראפיה ובית־דפוס בירושלים, ממייסדי פתח־תקוה ומראשוני החורשים את אדמת ישראל.

רב מכובד על כל החוגים היה ר' הלל בר' בנימין ריבלין, שעלה ארצה מווילנה בשנת תק"ע (1810) עם תלמידי הגר"א. בליטא נחשב ל"גביר" גדול ומהכנסותיו ששלחו לו החזיק בביתו בירושלים תלמוד־תורה. ר' הלל הוא אבי משפחת ריבלין, המונה כיום מאות נפשות בארץ. נכדו היה ר' יוסף ריבלין, ממייסדי שכונת "נחלת שבעה" ומסופרי "המגיד". כתביו נתפרסמו בחתימת אדי"ר, כלומר **א**לה **ד**ברי **י**וסף **ר**יבלין (אגרות א"י, עמ' 433).

טיפוס מעניין מבין עולי ליטא היה החוקר המפורסם, מגלה יהודי תימן, ר' יעקב הלוי ספיר, יליד אושמיאן, פלך וילנה, שעלה ארצה יחד עם הוריו בהיותו בן 11, בשנת תקצ"ג (1832). שימש זמן רב כמזכיר עדת הפרושים ובשנת תרי"ח (1858) יצא בשליחות "כולל וילנה" לארצות המזרח. הוא ביקר במצרים, בהודו, באי יאוה, באוסטרליה ובניו־זילאנד. את רשמיו תיאר בספרו "אבן ספיר" (ב"ח), שנחשב לאחד מספרי המסעות הטובים ביותר בעברית. נכדו אליהו ספיר היה מנהל אפ"ק ומחבר הספר "הארץ" (הוצאת "קוהלת"), הוא אביו של השר לשעבר יוסף ספיר.

בשנת תקצ"ח (1838) עלה ארצה הרב ר' זונדל סלנטר מהעיירה הליטאית סלנט שהתפרנס בעיירתו מעשיית חומץ ונחשב לאבי שיטת המוסר. היה מורו ורבו של ר' ישראל סלנטר. חתנו, הרב שמואל סלנט מאולקניק, עלה שלוש שנים אחריו (1841) ובמשך כ־70 שנה היה רבה הראשי של העדה האשכנזית בירושלים. הוא נפטר בשנת תרס"ט בגיל 93 שנה. בנו, בנימין־בינוש, השתתף בהקמת פתח־תקוה.

בשנת תרכ"ג (1863) עלה ארצה עשיר מופלג מגרודנה — ישראל־משה־פישל הכהן לאפין, שהביא אתו במזומנים כ־80,000 רובל, מלבד דברי ערך, והוכתר בתואר ר' פישל "נגיד". בתרומותיו הגדולות נבנו בירושלים בניינים לתלמודי־תורה ולישיבות וכן סייע הרבה לשכלולו של "בקור חולים". גם בית־הכנסת "בית יעקב" שעל־יד חורבת ר' יהודה החסיד נבנה בכספו. מבניו התפרסם ביחוד בצלאל לאפין, ממייסדי בית־החולים היהודי ביפו ומחשובי התורמים להקמת "היכל התלמוד" בתל־אביב. בתו נשארה בגרודנה ונישאה לדוב יפה, הוא אבי המנהיגים הציוניים בצלאל ולייב יפה.

בשנת תרכ"ט (1868) עלה יחד עם הוריו אברהם־משה לונץ, יליד קובנה. היה ילד כשרוני, אולם סבל מילדותו ממחלות־עיניים ובהיותו בן 25 נתעוור לגמרי. במשך 40 שנות עוורונו כתב מאות מאמרים, הוציא 13 כרכי המאסף "ירושלמי", 21 מאספים שנקראו "לוחות א"י" או "לוחות לונץ", 3 כרכים "המעמר" וקובץ שירים ציוניים בשם "כינור ציון". הוא הניח את היסודות למדע ארץ־ישראל בעברית בכל השטחים. ספרו הראשון היה "נתיבות ציון ירושלים", מעין מורה־דרך לעולי־רגל. בעבודתו הספרותית בהיותו סגינהור עזרה לו אשתו, אף

---

* על התקופה הקדומה של עליית החסידים מליטא ומרייסין החל מסוף המאה ה־18 (תקל"ז/1777) וכן של עליית ה"פרושים", תלמידי הגר"א, משנת תקס"ח (1808) ואילך — עיין במאמרו המקיף של פרופ' ב. י. ריבלין ("זיקתם של יהודי ליטא לארץ־ישראל") בכרך א' של ספר "יהדות ליטא". כדי למנוע כפילות השמטנו ממאמרו זה של הד"ר חנוך סבירוני־דרוץ ז"ל את הפרקים הראשונים הדנים באותן העליות הקדומות ואנו פותחים בפרקים שלאחריהם, שבהם מדובר בהרחבה על עליותיהם ופעליהם של אנשי ליטא בארץ, מהעליה שלפני הבילויים ועד השואה — המערכת.

היא בת קובנה. בשנת 1892 הקים "מוסד עוורים" בירושלים (אגרות א"י, עמ' 439).

בשנת תרל"ב (1872) עלה ארצה ר' זרח ברנט, יליד העיירה הקטנה ציטוביאן. הוא הצטרף לקבוצת מחדשי ישוב פתח־תקוה ונתן את הצ'ק הראשון לקניית הקרקע. סבל יחד עם ראשוני פתח־תקוה ולפעמים אף רעב ללחם. אחר־כך יסד את "נוה שלום" ביפו ועל שמו נקרא רחוב בשכונה זו. נפטר בגיל למעלה מתשעים, בשנת תרצ"ו.

בשנת תרל"ה (1875) עלה הרב אריה־ליב פרומקין, יליד קלם ותלמיד ישיבת סלאבודקה. גם הוא הצטרף לקבוצת מחדשי פתח־תקוה וקנה שם 824 דונאם אדמה. הוא הקים את הבית הראשון על אדמת פתח־תקוה ובעקבותיו עברו לשם כל תושבי יהודיה. ספריו: "תולדות חכמי ירושלים"; "מסע אבן שמואל"; "פגעי הלאום"; "ההתישבות החקלאית בארץ".

בשנת תרל"ז עלה ארצה הרב ר' משה־יהודה־ליב דיסקין, רבה של בריסק וקובנה. מייסד ישיבת "אוהל משה" ובית־היתומים המפורסם שנקרא על שמו בירושלים. אישיות בעלת השפעה וסמכות רבה בישוב. בין האישים החשובים, שהגיעו ארצה לפני הבילויים, היה ר' יחיאל־מיכל פינס. מוצאו מהעיירה רוז'נוי, פלך גרודנה. הוא עלה בשנת תרל"ח (1878), התיישב בירושלים והקים במוצא בית־חרושת לרעפים, בו הועסקו ירושלמים רבים. יחד עם אליעזר בן־יהודה יסד חברה בשם "תחית ישראל" לקניית קרקעות, לעידוד העליה והפצת העברית כלשון מדוברת. הוא גאל חלק מאדמת פתח־תקוה ובשנת תרמ"ד קנה 3000 דונאם אדמה מאדמת הכפר קטרה מאת הצרפתי פלאובר, רשם אותה ע"ש הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין ועליה נבנתה המושבה הבילויית גדרה. הוא גם חיבר את שיר הבילויים "חושו, אחים, חושו". היה חבר ועד הלשון ומורה לתלמוד בבית־המדרש למורים. כל מאמריו כונסו בספר בשם "ילדי רוחי". אחת מבנותיו, איטה, נישאה לר' דוד ילין. בתו מרגלית יסדה בית־ספר למלאכה לבנות בירושלים (אגרות א"י, עמ' 442).

עולי "עמך"

מלבד האישים המרכזיים מעולי ליטא שפעלו בישוב היהודי יש עוד להזכיר עולים מאנשי "עמך" בליטא, שהתפרנסו מעבודה וממלאכה וממסחר ועזרו בזה לשנות את פני הישוב ולהוציאו ממשטר החלוקה.

אליהו־שלמה־זלמן בסאן, יליד וילנה, עלה בשנת תק"ע (1810) עם תלמידי הגר"א, התיישב בירושלים ועסק במלאכת כלי־מתכת.

הרב אליעזר הכהן, יליד ראסיין, עלה בשנת תר"ד (1844), וסירב להתפרנס מרבנות ועבד בעיר העתיקה כמתקן נעליים. בנו מיכל היה סופר, מעורכי "הלבנון" ו"אריאל", ונימנה בין שבעת המייסדים של "נחלת שבעה" בירושלים. בנו השני, אליהו־שאול, היה רופא בגליל ובפתח־תקוה.

הרב יצחק־זאב ידלר, מיאדל, פלך וילנה, עלה בשנת תרי"ז (1857), התיישב בעיר העתיקה והתפרנס מחנות מכולת. הוא אביו של המגיד מירושלים ר' בן־ציון ידלר.

ישראל־צבי קנל, יליד גרודנה, עלה בשנת תרכ"ט (1869) והיה שוחט בירושלים. מידידיו הקרובים של א. מ. לונץ.

הרב ר' בן־ציון אלפס, יליד וילנה, עלה בשנת תרל"ב (1872). מחברם של ספרי המוסר העממיים המפורסמים בשם "מעשי אלפס" ומטיף לחיזוק הדת.

יהודה־מוניש אידלביץ, יליד פוניבז', עלה בשנת תרל"ג (1873), התיישב בירושלים והתפרנס מחקיקת כתבות על מצבות.

אברהם־יחזקאל בלום, עלה בשנת תרל"ד, פתח בית־מסחר לרפואות, יסד בשותפות עם גיסו לוי בית־מסחר לחמרי בנין וצבעים בשם "בלום את לוי" והיה מן הראשונים בענף זה בירושלים. ממייסדי המושבה מוצא וזמן־מה חבר עירית ירושלים.

יהושע ברמן, יליד ראסיין, עלה בשנת תרל"ו. היה שוחט בעיר העתיקה.

הרב זאב שחור, יליד רוז'נוי, עלה בשנת תרל"ו (1876). פתח בית־מסחר סיטוני לרפואות והנהיג את שיטות הריפוי המדעיות בירושלים. התמסר לחיפוש מקורות נפט בסביבות חברון וים־המלח והשקיע בזה כסף רב. ממייסדי שכונת "מקור חיים".

יצחק־אליעזר איזרסקי, יליד וילקובישק, עלה באותה תקופה, למד רוקחות ופתח ביפו בית־מסחר לרפואות.

מרדכי־אדלמן מיוחס, מעיירת גבול ליטאית, עלה בשנת תרמ"א (1881) ופתח בית־מסחר לצעצועים בירושלים על־יד שער יפו. הקים מרפאה ובית־מרקחת בעיר העתיקה, השתתף ביסוד בית־החולים "שערי ציון" ביפו, היה ממייסדי בית־החולים בצפת ומראשוני היבואנים של מכונות־תפירה וסריגה.

מרדכי דיסקין, יליד גרודנה, עלה בשנת תרמ"ח (1888) והיה לעגלון בפתח־תקוה, על אף התנגדותם של בני משפחתו. היה הוגה דעות ופירסם ספר על תולדות חייו בשם "מאמר מרדכי".

אברהם־יצחק אפלמן, יליד טלז, עלה בשנת תרמ"ג. ישב בירושלים והתפרנס מכריכת ספרים בכריכיה משוכללת.

יהודה גורודנצ'יק, יליד רוז'נוי, עלה בשנת תרמ"ה, השתקע ביפו והיה מראשוני הנגרים בעיר.

יחיאל־מיכל שטיינברג עלה בשנת תרמ"ה מעיירה ליד גרודנה. השתקע בירושלים. היה הנגר הראשון בעיר. פתח נגריה ברחוב יפו ולימד נגרות לעשרות נערים.

חיי כל האישים האלה ופעולותיהם מראים שלמעשה היו יוצאי ליטא ממנהיגיו הרוחניים של הישוב הישן והם גם שהניחו את היסוד לישוב היהודי החדש. כשבאו הבילויים לא מצאו בארץ חלל ריק. היתה להם כתובת — יחיאל־מיכל פינס, שהם ראוהו כאב וכמורה דרך.

מביל"ו עד ויתקין

בשנות השמונים, לאחר הפרעות ברוסיה, חל זעזוע ביהדות רוסיה ובהשפעת תנועת חיבת ציון הוקמו בארץ מפעלי יצירה ובנין גדולים. השתתפותם הנמרצת של עולי ליטא היתה ניכרת במיוחד בתנועת ביל"ו, בבניינה המחודש של פתח־תקוה וביסודן של כמעט כל המושבות החדשות אז בארץ. הבילויים הוציאו מתוכם אישים מופלאים, חולמים ולוחמים, שהשפיעו על הישוב והדריכוהו לקראת חיי עצמאות במולדת.

אל תנועת ביל"ו הצטרף מראשיתה ישראל דרובין, יליד קרטינגה. הוא עבד יחד עם הבילויים במקוה־ישראל, התיישב אחר־כך בראשון־לציון והיה חבר ועד המושבה.

חבר ביל"ו ואיש גדרה מיום היווסדה היה שלמה זלמן צוקרמן (אבינועם), יליד סמארגון. הוא היה המורה הראשון לחשבון בבית־הספר העממי בגדרה. בניו יואב ועשהאל עסקו בגאולת אדמת הנגב. בן אחיו בנימין צוקרמן, יליד וילנה, עלה בשנת תר"ן. היה מנהל בית־הספר של יק"א באיזמיר ואחר־כך בחברת "גן חיים" בשרון. בתו של בנימין, נעמי, נישאה לד"ר זאב (וולפגאנג) פון וייזל, היושב בגדרה, מפעילי "חירות" בישראל.

דב אריאל (ליבוביץ), יליד טאוויאן, מחוז וילקומיר, היה בין שבעת הבילויים הראשונים שהתיישבו בגדרה וגרו בבור, ששימש גם תנור לאפיה ואורווה לסוסים. זמן רב היה יו"ר ועד המושבה ויד ימינו של י. מ. פינס. הוא היה גם הנוקד העברי הראשון. נציג מתיישבי גדרה בהתאחדות האכרים, ביקב ובוועד הלאומי. העלה את אביו ר' יחזקאל־מרדכי, יליד פוניבז', בשנת תרמ"ח. האב שימש כשו"ב בגדרה והשתתף יחד עם הצעירים בכל פעולות ההגנה.

מראשונה הבילויים היו: אברהם־משה כהן, יליד לב־דובה, פלך וילנה, מורה בבית־ספר בגדרה: שלמה יפה, יליד וילנה, התנחל בנס־ציונה; אברהם סולומיאק — יליד סוואַנציאַן, התיישב תחילה בגדרה ואחר־כך נתמנה בשנת 1901 למנהל הדואר הרוסי בירושלים ובשנת 1905 למנהל שרות הדואר במזרח התיכון כולו. הוא זכה לאותות הצטיינות רוסיים, תורכיים ויווניים. לפי חשיבות תפקידו היה מעין קונסול, ביחוד בשביל היהודים נתיני רוסיה.

מהבילויים היה גם ר' מאיר־יעקב הכהן קפלן, יליד גרודנה, מורה בבית־ספר בגדרה למשנה ותלמוד. היה משמש בורר ושופט בסכסוכים. בת גרודנה היא גם לאה, אשת הביל"ויי מרדכי חנקין.

מראשוני פתח־תקוה היו:

אריה־ליב פרומקין מאלקסוט שעל־יד קובנה; אברהם קופלמן, יליד ואסילישוק, שנפטר בן 101 שנה. בנו היה מראשי השמירה בפתח־תקוה, חברו של אברהם שפירא. למחדשי הישוב בפתח־תקוה הצטרף יצחק־צבי שפירא, יליד שאוולי. בנו אברהם שפירא היה ראש ה"שומרים" ומראשי ההגנה בארץ.

הלל כהן קפלן, יליד סובאלק, חיסל את כל עסקיו ועלה בשנת תרמ"ב. התנחל כחקלאי מצליח בפתח־תקוה.

מאיר סולץ, יליד וילנה, עלה עם משפחת י.מ. פינס, התיישב בפתח־תקוה והיה זמן רב חבר ועד המושבה.

הרב ר' מרדכי גימפל יפה, יליד אוטיאן, רב ברוז'נוי, התיישב בשנת תרמ"ח ביהודיה שעל־יד פתח־תקוה והעביר לשם ספריה גדולה. אחד מתלמידיו היה ר' יחיאל־מיכל פינס. נכד אחותו היה הרב הראשי לארץ־ישראל ר' אברהם־יצחק הכהן קוק. מנכדיו הם האחים בצלאל וליב יפה. גם מרדכי דיסקין, יליד גרודנה, היה מחלוצי ההתיישבות בפתח־תקוה.

עולי פוניבז' לקחו חלק פעיל בבניינה המחודש של פתח־תקוה, מהם יצוינו: בן־ציון שאטיל, סוחר גדול בעיר מולדתו (בתו מינה נישאה לר' אליהו ספיר, נכד של מחבר "אבן ספיר", היא אמו של השר יוסף ספיר); בן פוניבז' יוסף הלמן, בעל פרדס בפתח־תקוה, עזר ליהושע חנקין בגאולת שטחי קרקע רבים; פנחס מאירי (מעהר), פיתח בפתח־תקוה משק מגוון וזמן־מה היה גם ראש ועד המושבה.

יוסף ברלוביץ, יליד לינקובה, הקים בפתח־תקוה משרפת לבנים ורעפים. את המים ל"תעשיה" שלו היה מביא בדליים ובפחים ממרחק רב. הוא ידוע כמייסד אגודת בעלי־המלאכה בפתח־תקוה בשם "אחיעזר". אשתו דינה היתה אחותו של ר' זרח ברנט.

ראשוני עקרון ומושבות הדרום

אחד־עשר ראשוני עקרון היו כולם מרוז'נוי ופאב־לובקה. פרשת העלייה הזאת תוארה בשעתה בכל העתונים העבריים:

הבארון רוטשילד החליט, על פי הצעת הרב מוהילבר, להקים בארץ מושבה חקלאית של יהודים, שחקלאות היתה אומנותם עוד בגולה. בסביבות גרודנה נמצאו יהודים כאלה ומתוכם נבחרו 11 מתיישבי עקרון הראשונים. הבארון קנה את כל אדמת עקרון, ולאות הוקרה לבארון נקראה המושבה "מזכרת בתיה" על שם אמו. אחד־עשר החלוצים הללו היו: יעקב ארקין, צבי ארקין, ברוך־צבי ברנשטיין, אברהם־יעקב גלמן, יחזקאל לוין, יעקב לסקובסקי, משה מלר, משה־חיים פרס, דב רודבסקי, יהושע רובינשטיין ואפרים שקולניק. על אף פגעי הטבע ונגישות השכנים (עד למלחמת השחרור) נשארו המתנחלים ובניהם נאמנים למושבתם. בשנת תר"ן (1890) התיישב בעקרון המחבר ברוך חומה, יליד ואַגאַר, שניהל את בית־הספר של הבארון.

המושבה יסוד המעלה הוקמה בתור "יד" לציוני סובאלק. בעיר זו היתה אגודה בשם "יסוד המעלה" שנוסדה על־ידי אליעזר־מרדכי אלטשולר. בא־כוח האגודה בא ארצה לקנות קרקע ולייסד מושבה בשביל יהודי סובאלק. גם מיכאל הלפרין מווילנה השתתף בגאולת אדמת המושבה הזאת.

גרשון הורביץ, יליד לידא, פלך וילנה, עלה ארצה בשנת תרמ"ה (1885). הוא עבד תחילה בזכרון־יעקב, עבר ל"יסוד המעלה" ופתח שם משתלה למופת. הוא טיפל ראשונה בגידול עץ האקליפטוס ועל כן כינוהו "אבי האקליפטוס". היה מנהל חברת "כרמל מזרחי".

בתחילת התפתחותן של שלוש מושבות־הדרום: ראשון־לציון, רחובות ונס־ציונה, לקחו חלק ניכר יהודי ליטא. בשנת תרמ"ב (1882), עם פרוץ הפרעות ברוסיה, עלה ארצה אליעזר־אלחנן שליט, יליד פוניבז', והצטרף למתיישבי ראשון־לציון. היה היהודי הראשון שפתח במטעי זיתים בארץ. בימיו נחשב למומחה שבין חקלאי יהודה ומורה הלכה בנטיעות.

זכויות רבות בהתפתחותה של ראשון־לציון יש לאהרון פפירמייסטר, אגרונום, יליד לידא ותושב וילנה. הוא קנה בראשון־לציון 1000 דונאם אדמה והקים עליה משק מפותח. לסידור המשק קיבל הלואה מאת י.ל. גולדברג. ביתו שימש כספריה וכמרכז תרבותי למושבה. שנים רבות שימש כראש ועד המושבה. הוא חותנו של המשורר דוד שמעוני (שמעונוביץ).

היינן הראשי ביקב היה גרשון לוין, יליד וולוז'ין. עלה בשנת תר"ן (1890). אריה־ליב גורדון, יליד קלם, שימש מהנדס־כימאי ביקב.

בשנת תר"ן (1890) עלה ארצה ר' אברהם־אבא טפר ומשפחתו מפלך גרודנה והשתקע בנס־ציונה. ביחוד נתחבב על הציבור בנו ר' חיים טפר ועל שמו נקרא גם אחד הרחובות במושבה. הוא היה הבנאי היהודי הראשי בסביבה ועד "תקופת הביטון" לא היה מומחה באבן כמוהו. רוב בתי החומה בסביבה

הם מעשי ידיו. לעת זקנה בנה במו־ידיו את בית־הכנסת שלא על מנת לקבל פרס.

בין ראשוני רחובות נמנית משפחת יעקובזון מז'אגר: האב שרגא־פיבל, הבן מרדכי והנכדים אליעזר וזלמן. הסבא יהודה־ליב יעקובזון עלה עוד בשנת תרט"ז (1856). מרדכי היה זמן רב חבר ועד המושבה. אליעזר הוא ממייסדי "קופת מלוה וחסכון" במושבה ומבוני "בית האכר" שם והיה גם הגזבר של "התאחדות האכרים", של השבועון "בוסתנאי" ושל בית־הספר החקלאי בפרדס־חנה. מהפרדסנים הראשונים בארץ. עמד בראש "קופת מלוה" ברחובות עד יומו האחרון והיה חבר ועדות ממשלתיות לפיקוח ולשווק פרי הדר.

חיים־יוסף יפה, אף הוא יליד ז'אגר, עלה בשנת תרנ"ג (1893), התיישב ברחובות והיה בעל כרם למופת.

בשנותיה הראשונות של רחובות התנחלו בה:

אברהם־זאב גורדון, יליד שאולי, בן הרב מראדווילישוק, ויוסף ויינר, שבנו ברוך ויינר היה מוכתר בימי התורכים. היה אסיר בעזה בשל עלילת רצח ערבי בתגרה בין ערביי זרנוגה ואנשי רחובות. הבן השני, מנחם ויינר, שימש בברלין מורה לעברית של ואלטר רטנאו. בשנת תרנ"ח (1898) נתמנה למנהל בית־הספר העממי ברחובות.

יצחק כהן, יליד אושמיאן, פ' וילנה. הוא אחיו של ליאון רבינוביץ, עורך "המליץ". מורה בבית־ספר בעקרון. היה יו"ר בית־משפט השלום ברחובות ומשך זמן־מה גם יו"ר המועצה המקומית.

מייסדי חדרה

בשנת תר"ן באו ארצה הרב ר' משה־מרדכי אפשטיין מקובנה־סלאבודקה, ראש ישיבת "כנסת ישראל" המפורסמת, ויהודה־דוד בוטקובסקי מסובאלק. הם קנו את הקרקע, שעליה הוקמה אחר־כך המושבה חדרה. בנו של יהודה־דוד, צבי־נחמיה בוטקובסקי, שימש שנים רבות יו"ר ועד המושבה, מנהל הבנק המקומי, נשיא "התאחדות האכרים", חבר הנהלת הוועד הלאומי, ציר לקונגרסים ציוניים. הבן הבכור, נחמן־שלמה בוטקובסקי, נפטר ממחלת הקדחת בחדרה.

בונה הבית הראשון בחדרה היה ברוך שמואלזון, יליד סמארגון. הוא עלה בשנת תרנ"א והשתכן ב"חאן" הידוע. לאחר 7 שנות סבל נפטר מהקדחת הצהובה ואשתו בתיה המשיכה לנהל את המשק החקלאי. כל יסורי ה"חאן" עברו גם על משפחת מנחם־מנדל נחומובסקי, יליד סובאלק. הוא היה בחו"ל חבר אגודת "קובנה" שרכשה אדמה בחדרה. אשתו רחל היתה ילידת סלאבודקה. גם הרב ר' יהודה־ליב פראנק גר יחד עם כל הראשונים ב"חאן" ואם כי נבחר כרב המושבה ניהל גם משק חקלאי ועבד בו בהתמדה. גם הוא נפטר מהקדחת הצהובה. בנו הרב ר' צבי־פסח פראנק היה אב"ד ברבנות הראשית בירושלים.

בשנת תרנ"ג עלה לארץ מאיר דת, יליד קיידאן. חברו של מ. ל. ליליינבלום. הוא התיישב בחדרה ומת שם מקדחת.

עם מייסדי חדרה נמנים האחים גולדנברג מסובאלק. האח חיים השתתף ביסוד חברת פועלי חדרה הראשונים. יש להזכיר את ישראל־מאיר חודורובסקי, יליד קאלווארי, ואת שמעון גורדון יליד מאליאט, שעלו בשנת תרנ"א.

גם בין מייסדי מחניים ומטולה היו יהודים מליטא. הראשון שעלה על אדמת מחניים היה ראובן־יוסף פייקוביץ, יליד גרודנה, שהגיע ארצה בשנת תרנ"ב (1892). אחר־כך עבר למסחה, היא כפר תבור, ושימש שם במשך שנים רבות כיו"ר ועד הכפר. בניו ממלאים עד היום תפקידים אחראיים במדינה: משה היה מנהל הרכבות, אלוף יגאל אלון, איש גינוסר — סגן ראש הממשלה ושר החינוך, מרדכי — יו"ר המועצה המקומית בבנימינה, וצבי — חבר מועצת עירית נתניה.

בין המתיישבים הראשונים במטולה יש לציין את אליעזר רזניק, יליד נובוגרודק, פלך גרודנה (אבי הסופר ד"ר יעקב הרוזן), ואת משפחת חיים־משה פיין מפוניבז'. במשך 15 שנה היה פיין חבר הוועד וגזבר המושבה. במיוחד יש להזכיר את המורה במטולה, חיים־צבי שוהם־אניקשט, יליד קיידאן. הוא ארגן שעורי־ערב לעברית לפועלים והשפיע על רבים לקבל לעבודה פועלים עבריים. הוא נפטר במטולה בשנת תרע"ו (1916) במגפת הטיפוס. במטולה התיישב אריה־ליב מקלף, מפלך גרודנה. הוא עבר משם למוצא ושם נטבחו הוא וכל משפחתו על־ידי פורעים ערבים במאורעות אב תרפ"ט. נשאר בחיים בנו האלוף מרדכי מקלף, ממפקדי מלחמת השחרור, בשנות תשי"ב—תשי"ג רמטכ"ל של צה"ל.

קרוב ל־30 שנה ישב בראש־פינה אליעזר לוונברג, יליד דוסיאט, שעלה בשנת תרמ"ז (1887). השתתף בגאולת קרקעות בכפר־סבא, ברפיח ובשרונה שעל־יד יבניאל. בנו דוד היה ממייסדי כפר־סבא.

בהתיישבות היהודית בדרום היה פעיל מרדכי מדליה, יליד פופיליאן. הוא עלה בשנת תרמ"ט (1889) והתיישב עם משפחתו יחידי בין הערבים בלוד. אחר־כך בנה טחנת קמח בכפר הערבי הנידח פלוג'ה.

זליג־אריה רבינוביץ, מפלך וילנה, שעלה בשנת תרמ"ב (1882), התגורר שנתיים בעזה ועסק במסחר תבואות. אחד משני היהודים שהעזו לשבת שם בקביעות.

בעלי השפעה לדורות

בשנות השמונים עלו מליטא כמה אישים שהשפעתם על הישוב החדש היתה לדורות:

בשנת תרמ"ב (1882) עלה אליעזר פרלמן (בן יהודה) יליד לושקי, פלך וילנה, והשתקע בירושלים. הוא ידוע כמחייה הלשון העברית החדשה, ערך והוציא לאור את העתונים "הצבי", "האור" ו"השקפה". אך מפעל חייו היו המילון העברי הגדול ומאבקו להשלטת הלשון העברית וחידושה.

חמש שנים אחריו עלה יהודה גור (גרזובסקי), תלמיד ישיבת וולוז'ין. בנעוריו היה ידוע כ"עילוי מפאהוסט". גר בווילנה וייסד שם "חברת ששי" ("שומרי שערי ירושלים"). בשנים הראשונות לעלותו היה פועל בשדה, שומר, עוזר בחנות ומורה בעקרון, זכרון־יעקב, יפו (בית־ספר "אליאנס"), מקוה ישראל, חבר במרכז המורים. מן הראשונים שהנהיגו את הדבור העברי בביתו ובבית־הספר. פרסם מאמרים רבים בעתונות היומית ובירחונים. אבל נתפרסם במיוחד על־ידי חיבור "מילון השפה העברית". חבר "ועד הלשון". עבר לעבוד כפקיד באפ"ק ומשנת 1911 עד 1929 היה ממנהלי הבנק. עזר הרבה להתרחבותה של תל־אביב ורכש בשביל "חברת הכשרת הישוב" חלק מאדמות הר הכרמל.

בשנת תרמ"ה (1885) עלה מיכאל הלפרין, יליד וילנה.

הוא יסד את אגודת הפועלים הראשונה ואת "פועלי ציון". זמן-מה היה שומר בגימנסיה "הרצליה" ותלמידיה קראו לו ה"דון קישוט" העברי, בעל רעמת האריה. הנוער העברי בארץ ראה בו סמל הנכונות להקרבה עצמית. הוא נחשב לאבי השומרים העברים ולמדריכו של השומר אלכסנדר זייד. מגואלי אדמת ואדי-חנון והראשון שנתן לה את השם "נס-ציונה". אחרי מלחמת-העולם הראשונה נקלע לגליל ונפטר בשנת תר"פ בצפת. נקבר בחורשת בורוכוב במחניים.

ד"ר יוסף חזנוביץ מגרודנה ורופא בביאליסטוק. ביקר בארץ בתר"ן בשליחותו של ר' שמואל מוהילבר. פעל כל ימיו למען הקמת ספריה לאומית בארץ-ישראל. אוסף הספרים שלו הכיל למעלה מ-30,000 כרכים ושימש כגרעין לספריה הלאומית שעל-יד האוניברסיטה בירושלים. בימי מלחמת-העולם הראשונה גלה ליקטרינוסלאב ושם מת ב-1919.

בשנת תרנ"ב עלה ארצה המהנדס גדליהו וילבוש (ביץ), יליד לוסוסנה שליד גרודנה. הוא הקים ביפו בית-יציקה למכונות ואחרי המלחמה בנה יחד עם נחום וילבוש את בתי-החרושת "שמן" ו"נשר" בחיפה. נחום יסד גם בית-חרושת לסבון ועזר הרבה להתפתחותו של הישוב היהודי בחיפה. הוא כתב ספר על תולדות התעשיה.

בשנת תרנ"ה עלה לארץ חיים-מרגלית קלווריסקי, יליד פשירושלי, פלך סובאלק. הוא עבד כפקיד מטעם חברת יק"א במושבות הגליל ונמנה עם מייסדי הנקודות: סג'רה, יבניאל, כפר תבור, מנחמיה, מחניים, אילת-השחר, תל-חי וכפר גלעדי. הוא קנה את הקרקעות של מצפה, מגדל, פוריה, קרית שמואל בטבריה, דגניה וכנרת. היה היחיד בחבר הפקידים של יק"א, שהיה שלם עם הישוב ופעל למען פיתוחו בחומר וברוח. היה מהראשונים בישוב שהכיר, כי אין להתעלם משאלת הערבים. יסד בית-ספר לילדי הערבים בגליל. היה ממייסדי "ברית שלום" ומפעיליה ובמשך זמן רב עמד בראש המחלקה הערבית שעל-יד ההנהלה הציונית.

בשנת תרס"ג (1903) עלה הסופר אלתר דרויאנוב, יליד דרויא, פלך וילנה. במשך זמן-מה ערך את "העולם". היה עורך ה"כתבים לתולדות חיבת-ציון" ומחבר ספר "הבדיחה והחדוד", עמד בראש הוצאת "דביר" והיה מנהל "הלואה וחסכון" בתל-אביב.

בתרמ"ב עלה ארצה יעקב-מרדכי מלצ'יק (פרלמן), יליד גרודנה. כנגר בעל מקצוע עבד בבנין בית-הכנסת בראשון-לציון והיה מבוני הגימנסיה "הרצליה". נפטר בגיל 93.

באותה שנה עלה יעקב וידוצקי, יליד וילנה, מהחברים הראשונים של אגודת חובבי-ציון בעיר זו. הוא נדב את כל רכושו לטובת מושב-זקנים בתל-אביב.

בשנת תרמ"ה עלה ישעיהו-חיים זלקינד, יליד דוסיאט. תלמיד ישיבת קלם. שנה אחרי-כן עלה יעקב זילברשטיין, יליד קאלווריה. הוא דיבר עם בני ביתו רק עברית ובירושלים כינוהו "דער לשון קודשוניק".

נחום מילר, יליד קובנה, עלה באותה שנה. הוא היה מדריך לעבודות מתכת בבית-ספר למלאכה של חברת "כל ישראל חברים" וזמן-מה המנהל הטכני של היקב בזכרון יעקב. בשנת 1906 השתקע בחיפה ויסד בה את בית-המלאכה המכאני הראשון לחריטה וריתוך והוציא לפועל עבודות רבות בשביל הרכבת בימי השלטון התורכי.

בשנת תרמ"ז עלה הרב שמעון הורביץ, יליד לידא, פלך וילנה. היה ראש ישיבה בירושלים ומחבר הספרים: "קול מבשר", "אור המאיר" — ו"סניגוריה על ישראל".

בשנת תרמ"ט עלה יצחק זלקינד (שריון), יליד דיסנא, פלך וילנה. התיישב בירושלים והתפרנס מחנות לנייר ומכשירי כתיבה, שהתפתחה לאחד מבתי-המסחר הגדולים בארץ. הוא נבחר כחבר למועצת עירית ירושלים.

חיים-צבי טרייביש, יליד קיידאן, עלה בתרמ"ט. התיישב ביפו ופתח בית-מסחר "כל-בו" הראשון בארץ. הצטרף למייסדי שכ' "אחוזת בית" ובנה בית עם חנויות בשטח שבין פסי הרכבת ודרך יפו-תל-אביב. עם זה היה הדוור של הדואר הרוסי ביפו. אחד מבניו הוא השופט טרייביש.

עולים משנות ה-90

רבים הם העולים מליטא שבאו בשנות התשעים והשקיעו את הונם, את כשרונותיהם ואת מרצם בבנין הארץ:

המורה נתן מיליקובסקי, תלמיד ישיבת וולוז'ין, שעבד בהוראה בצפת ועמד בראש סניף מורי הגליל העליון. נואם רב השפעה. עשה גדולות להפצת הרעיון הציוני באמריקה. הקים חוה קטנה בהרצליה. בנו עמישלום נפל בהגינו על צפת במלחמת השחרור. בנו בן-ציון נתניהו הוא סופר ידוע.

ד"ר אהרון-יוסף נרמנס, יליד וילנה, עבד כרופא במשך 15 שנה בחברון.

אהרון חיות, יליד ז'יימל, סוחר סיטונאי לקמח ומייסד לשכת המסחר בירושלים. בנה טחנת קמח בתל-אביב. נדבן ידוע ותומך במוסדות דתיים.

אבא נאמן-ניימן, יליד אלקסוט ליד קובנה, הקים בית-ספר למכאניקה ביפו וחונכו בו עשרות צעירים. למשאבות המים שלו יצאו מוניטין בין הפרדסנים. הצטיין גם ביושרו המופלג.

אריה-ליב הורביץ, יליד איישישוק, מזכירו של הרב ר' יצחק-אלחנן ספקטור בקובנה. מפעילי חובבי-ציון בקובנה. עסק בהוראה בעקרון ובראשון-לציון.

אהרון רבינוביץ, יליד מיכאלישוק, פלך וילנה, השקיע הון רב בקניית אדמה במפרץ חיפה ובסידור משק בכפר סומייל שעל-יד הירקון.

יצחק-אייזיק בן טובים (בנדט), יליד ראסיין, ראש הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו ומראשוני עסקני ה"מזרחי" בארץ, ידידם של י. מ. פינס וזרח ברנט.

הרב ר' יוסף-צבי הלוי קלמנס, יליד סלאבודקה, חבר הרבנות הראשית בקהילת תל-אביב ויפו, מחבר הספרים "טיב קדושין", "נטע הארץ", "תורת שמיטת כספים" ועוד.

הרב ר' ברוך מרקוס, יליד ריטובה, תלמיד ישיבת סלאבודקה. עלה ב-1891. יסד וניהל יחד עם ר' חיים זוננפלד את ישיבת "אור חדש" בירושלים ואחרי המלחמה עבר לכהן כרב בחיפה (נפטר ב-1961).

בשנת תרנ"ב עלה הרב ר' זאב פראנק, יליד קובנה, מורה בישיבת "עץ חיים" בירושלים. שנה אחריו עלה אחיו הרב צבי-פסח פראנק, רבה הראשי וראש בית-הדין של קהילת ירושלים.

באותה שנה עלו: שלמה-נפתלי-הרץ יונס, יליד דיסנא, פלך וילנה, חותנו של אליעזר בן יהודה; יעקב-חיים ארגוב

(מרגובסקי), יליד סובאלק, עורך עתון החרדים "מוריה" וממייסדי שכונת "בית וגן" בירושלים.

בשנת תרנ"ג עלה משה-גוטל לוין, יליד יאנישוק. הוא פתח בית-מסחר לרפואות בחיפה ושימש יו"ר ועד הקהילה. בשנת תרנ"ז עלה אהרון בהגר"א, יליד קובנה, סוחר ביפו ועסקן בשכונת נוה-שלום ומבוני תל-נורדוי.

בתרס"א עלה הרב ר' אליהו-דוד רבינוביץ-תאומים (האדר"ת), יליד פיקלן ורב בפוניבז'. הוא נבחר לרבה הראשי של העדה האשכנזית בירושלים במקום הרב ר' שמואל סלנט. חיבר הרבה ספרים בהלכה והיה חותנו של הרב הראשי לא"י ר' אברהם-יצחק הכהן קוק, שחיבר אחר פטירת חותנו בתרס"ה ספר לזכרו בשם "אדר היקר".

באותה שנה עלה ישראל אהרוני (אהרונוביץ), יליד וידז. חוקר טבע מפורסם, חבר המשלחת המדעית לחקירת ים המלח, מנהל המוזיאון הזואולוגי ומרצה לתורת החי באוניברסיטה בירושלים.

*

כל עליה היתה מעוררת התרגשות רבה בקרב הציבור היהודי בעירו של העולה ולעתים הפך יום העליה לחג ולמועד לכל הקהילה. מ. י. פריד (בספרו "ימים ושנים" חלק א') מתאר את האווירה החגיגית שאפפה את העיר קאלווריה ביום עלייתם של משה-ליב כהנא ומשפחתו בשנת תרמ"ח. "כשמשפחת כהנא עלתה על העגלה, יצאה כל העיירה ממש במחול, ניגנו ושרו. הרב דמתא דרש לכבוד המאורע והמון גדול ליווה אותם מרחק רב מחוץ לעיר..."

אחרי משה-ליב באו אחרים, שהיו המתנחלים הראשונים בראשון-לציון וממייסדי חברת "כרמל מזרחי". בנו של אליהו-אהרון כהנא היה ממייסדי תל-אביב, ונכדו — ממנהלי בנק "קופת עם" בתל-אביב.

ולסיכום הפרק:

כל האישים שעלו ארצה ממחוזות ליטא השונים במשך עשרים שנה, מימי ביל"ו ועד כרוזו הידוע של ויתקין, התוו את דרכה של העליה הראשונה ופעלו הרבה למען התבססותן של המושבות הראשונות שקמו אז על אדמת ארץ-ישראל. העליה הזאת מליטא מהווה אחד הפרקים המזהירים בתולדות שיבת ציון החדשה.

בימי העליה השניה

העליה שבאה ארצה בעשר השנים שעברו מפרסום כרוזו של יוסף ויתקין ועד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה ידועה בתולדות הציונות בשם "העליה השניה" (או תנועת ביל"ו החדשה). גם בעליה זו היה חלק רב לעולים מליטא. בשנת תרס"ח (1908) נוסדה על-ידי המרכז הציוני בווילנה מחלקה ארצישראלית מיוחדת להרשמת יהודים המוכנים לעלות וליצירת קרן להוצאות העליה ולהיאחזותם וקיומם בארץ. המחלקה הוציאה עלון הסברה בשם "ידיעות מא"י". תוך זמן קצר נרשמו במחלקה זו למעלה מ-1200 איש.

רוב העולים מרוסיה נסעו בימים ההם דרך אודיסה, ולפי הרישומים שנמצאו בלשכת המודיעין של "הוועד האודיסאי" עלו מליטא במשך המחצית הראשונה של שנת 1908 — 178 איש, מהם 55% בגיל 15—50.

עולי ליטא השתתפו אז במידה ניכרת בארגון הסתדרות "השומר" ובייסוד תל-אביב. בארגון "השומר" לקחו חלק מכריע ישראל שוחט, איש גרודנה, ואלכסנדר זייד, יליד וילנה, שעלו ארצה בשנת תרס"ד (1904).

ישראל שוחט היה בגרודנה ממארגני ההגנה העצמית היהודית בימי הפרעות. בעלותו ארצה עבד כפועל בפתח-תקוה ובראשון-לציון ובשנת 1907 היה ממארגני המסדר "בר גיורא", שתפקידיו היו שמירה והגנה וגם כיבוש עבודות ופעולות חלוציות אחרות. ב-1908 הוקמה הסתדרות "השומר" בכפר תבור והצליחה להחדיר שומרים עבריים אל מושבות רבות. אחרי מלחמת-העולם הראשונה הצטרף שוחט לקבוצת כפר גלעדי והיה ממייסדי "גדוד העבודה". שנים אחדות היה חבר הוועד הלאומי. אשתו, מניה וילבושביץ, חברת כפר גלעדי, היתה מראשי הפעילים בהגנה. במאורעות תרפ"א התחפשה כאחות רחמניה והצילה משפחות יהודיות רבות מיפו.

אלכסנדר זייד עבד תחילה כפועל מתכת בראשון-לציון. היה מן הראשונים שהלכו לשמירה בזכרון-יעקב, ועד מהרה הפך לדמות אגדית בישוב כלוחם עם שודדים ופורעים ערבים.

ממייסדי תל-אביב

חלק רב היה ליוצאי ליטא ביסודה של תל-אביב בשנת תרס"ט (1909). בשנה ההיא עלה ארצה חבר המרכז הציוני בווילנה בצלאל יפה, יליד גרודנה, מראשוני בוניה ומטובי עסקניה של תל-אביב. הוא עמד בראש הנהלת חברת "גאולה", שעשתה רבות למען רכישת קרקע והרחבת גבולותיה של העיר. עד יומו האחרון שימש כיו"ר ועד הקהילה היהודית בתל-אביב. מראשי הוועד הלאומי, פעיל בענייני חינוך וארגון "משפט השלום העברי". בימי מלחמת-העולם הראשונה התמסר לפעולות עזרה למען נפגעי המלחמה והגירושים.

אחד מיוזמי "אחוזת בית" (היא תל-אביב) ומיורי אבן-הפינה לעיר העברית הראשונה היה השען עקיבא-אריה וייס. הוא עלה מגרודנה בשנת תרס"ו והיה ממניחי היסוד של בנין הגימנסיה "הרצליה". יסד חברת חובבי תיאטרון בשם "אורה חדשה", שהציגה את הסרט הראשון ממראות הארץ. בימי המלחמה טולטל לטבריה וביזמתו רכשו יהודים את הזכיון על חמי טבריה (דוד סמילנסקי, "עם דורו", עמ' 223).

ברשימת בוני תל-אביב הראשונים נמצאים בני מחוזות ליטא שונים:

דוד-נחום לבני (ויסבורד), יליד וילנה, חבר מועצת עירית תל-אביב (בתו רחל היא אשת יהודה נדיבי, מזכיר העיר לשעבר); מנחם גילוץ, חבר ועדת הביקורת הראשונה של ועד תל-אביב וחבר הוועד כשנה לפני היות תל-אביב למועצה, יליד פונידל; אברהם-גרשון חנוך — יליד וילנה, ראש ועד השמירה וההגנה בתל-אביב, ממקימי "בית העם"; יוסף-מיכל ומשה למפרט — ילידי לאחוביץ, פלך מינסק; צבי פוגלסון — יליד גלובוקה, פלך וילנה. מקוני אדמת "נחלת בנימין". הוא הקדיש את כל הונו לקק"ל. את מגרשיו ברחוב מזא"ה נדב לטובת הקמת מעונות עובדים; יצחק וייסל — יליד ווילייקה, פלך וילנה, ממייסדי שכונת "מאה שערים" בתל-אביב; דב שפאק-לובזובסקי — יליד רוז'נוי, בעל "שכונת שפאק" הידועה (סביבת רחוב בילו בתל-אביב);

אריה־ליב אסתרמן — יליד מאיסיאד, מחוז טלז, חבר מועצת עירית תל־אביב ומנהל הבנק האפותיקאי.

בתקופה זו חלה ראשית בניינה של כפר־סבא. בין הראשונים שבנו את בתיהם במושבת השרון נמצא דב סקי־בין, יליד דיסנא, פלך וילנה, שעלה בשנת תרס״ד (1904). במשך שנים רבות היה חבר ועד המושבה וייצג את כפר סבא באספת הנבחרים הראשונה. אחריו, בשנת 1905, התיישב בכפר סבא ציון זטלר מלינקובה.

הרב הראשון בכפר סבא, ר׳ יעקב־דב רפפורט, היה יליד אליטא, שעלה בשנת תרס״ו (1906). בנו אריה, יליד שאולי, היה חבר ועד המושבה, מנהל ״הלואה וחסכון״ וחבר הוועד החקלאי. בנו נתן נפל בהגינו על פתח־תקוה בכ״ז בניסן תרפ״א.

בשנת תרס״ד עלו ארצה 20 משפחות של אכרים יהודים מלידא, פלך וילנה, והתיישבו כאריסים של בעלי אחוזות ערבים מדמשק על אדמת בטיחה, צפונית־מזרחית לכנרת. מחמת מחלת הקדחת נאלצו לעזוב את המקום (א. יערי, ״זכרונות א״י״, עמ׳ 775, מאמר של מ. סמילנסקי).

אישים מרכזיים

בימי העליה השניה שוב העלתה היהדות הליטאית מתוכה אישים מרכזיים בתולדות הישוב:

מהם יש להזכיר בראש ובראשונה את הרב הראשי לארץ־ישראל הרב ר׳ אברהם־יצחק הכהן קוק זצ״ל, תלמיד ישיבת וולוז׳ין, חתנו של האדר״ת (הרב ר׳ אליהו־דוד רבינוביץ־תאומים), שעלה עם ראשוני העליה השניה בשנת תרס״ד (1904) ונבחר לרב ראשי לקהילת יפו והמושבות ובשנת תרפ״א נבחר לרב ראשי ליהודי א״י. אביו הרב שלמה־זלמן הכהן קוק, יליד וידז, עלה בשנת תרע״א (1911). בנו ממשיך דרכו בישיבת הרב קוק בירושלים, הרב ר׳ צבי־יהודה הכהן קוק, נולד בז׳יימל. אחיו של הגרא״י קוק, ר׳ שאול חנא הכהן קוק, עלה בשנת תרמ״ח ונתמנה לחבר ועד החינוך והוועד המפקח של בתי־הספר הדתיים של רשת ה״מזרחי״.

בשנת תרס״ו (1906) עלה ארצה הצייר והפסל ברוך (בוריס) שץ, יליד וורנה. הוא שהקים בירושלים את בית הספר לאמנות ״בצלאל״.

בשנת תרס״ו (1906) עלה ארצה אברהם קריניצי, יליד גרודנה, ראש עירית רמת־גן. כנגר לפי מקצועו פתח בית־חרושת מכאני גדול לרהיטים. זכויותיו רבות הן בהתפתחותה של רמת־גן ובארגוני ההגנה. אשתו פרידה היא ילידת פופיליאן ופעלה רבות בשנות המלחמה הראשונה למען הפליטים והמגו־רשים.

בשנת תרס״ח (1908) עלה ארצה הסופר ואיש המדע פרופ׳ יצחק־אביגדור אלעזרי־וולקני, יליד איישישוק, בן הרב ר׳ אליעזר־יהושע וילקנסקי. פרופ׳ וולקני היה מסוללי הדרך ומהוגי הדעות של ההתיישבות העובדת בארץ, ממייסדי התחנה לחקר החקלאות ומנהל המכון ללמודי חקלאות מטעם האוניבר־סיטה העברית ברחובות, מחבר מחקרים רבים בשטח הכלכלה החקלאית. אחיו מאיר היה סופר ובעל משק בכפר ויתקין. בעלותו ארצה עבד כפועל חקלאי ואחר־כך היה מזכיר ״חברת הכשרת הישוב״ והמשרד הא״י בירושלים.

בשנת תרס״ט (1909) עלה ארצה טוביה מילר, יליד וילקומיר, שהיגר בצעירותו לדרום־אפריקה. הוא השתקע ברחובות ופיתח משק חקלאי מגוון. היה חבר ועד המושבה, ממייסדי התאחדות האכרים ונציג האכרים באספת הנבחרים הראשונה והשניה. פעיל בהנהלת חברת ״פרדס״ ובית־חרושת ״פרי־פרי״ וגם בעל בית־חרושת לקרח וחדרי קרור ברחובות. ממייסדי ועורכי ״בוסתנאי״.

הסופר ד״ר אריה בעהם, יליד סאלוק, עלה בשנת תרע״ב. הוא הקים את מכון פאסטר בירושלים והיה ממייסדי הסתדרות הרופאים והירחון ״הרפואה״. היה גם פעיל באיגוד להשלטת השפה וחבר ועד החינוך והוועד המפקח של בתי־הספר הכלליים. הקדיש מרץ רב להקמת ״מגן דוד אדום״ וקבע את הנוהל של תורנות לילה לעזרה רפואית (דוד סמילנסקי, ״עם בני דורי״, עמ׳ 290). אחותו שפרה ריכזה את ארגון האחיות ואחרי מלחמת־העולם הראשונה עברה לנהל את בית־ההבראה ״החלמה״ ברמת־גן. אחיו שלמה היה מורה למתימטיקה בגימנסיה העברית בירושלים.

גם מזכיר התאחדות האכרים וחבר הכנסת השניה חיים אריאב (קרופסקי) הוא יליד לידא, פלך וילנה. עלה ארצה בשנת תרע״ב (1912). ממנהיגי הציונים הכלליים וממייסדי בטאונם ״הבקר״ לשעבר.

בשנת תרע״ב עלה גם יצחק אולשן, יליד קובנה. היה מורה, פעיל בשמירה וממפקדי ה״הגנה״, עורך־דין ולאחר מכן נשיא בית־המשפט העליון בישראל.

ד״ר מרדכי ברכיהו, יליד מאישיגולה, עלה אף הוא, כאחיו אהרן־מיכל, בשנת תרע״ב. היה רופא בגימנסיה ״הרצל־יה״, בצבא התורכי ובגליל. ממייסדי בתי־ספר לילדים מפגרים בירושלים. פירסם מאמרים רבים וספרים בשאלות פדגוגיות ופסיכולוגיות.

בשנת תרע״ג (1913) עלה פרופסור גדעון מר, יליד פוניבז׳. בימי מלחמת־העולם הראשונה נפצע בעת שירותו בגדוד נהגי הפרדות של טרומפלדור. התמחה במחלות טרופיות והתמסר למחקר המלריה. שימש מנהל כללי של משרד הבריאות במדינת ישראל.

מיוצאי היהדות הליטאית היה לוי אשכול (שקולניק), שהגיע לווילנה בילדותו ולמד בגימנסיה וילנאית וכן היה חבר מפלגת ״צעירי ציון״ בווילנה. ל. אשכול היה ציר בכל אספות הנבחרים ומחזורי הכנסת, חבר הנהלת הסוכנות ומנהל המחלקה להתיישבות חקלאית, גזבר הסוכנות, שר הפתוח, שר האוצר, שר הבטחון וראש ממשלת ישראל.

מראשי החינוך בעליה השניה

שדה החינוך נתברך בימי העליה השניה במחנכים ופדגוגים מעולים, שעלו מליטא ועמדו עשרות בשנים בראש מפעל החינוך בארץ.

בשנת תרס״ד (1904) עלה ארצה חיים אריה זוטא, יליד וידז. היה מורה בבית־הספר לבנות ביפו, מנהל בית־הספר ״למל״ ומורה בבית־הספר למורים, מזכיר ועד הלשון ויו״ר מרכז המורים. חיבר ספרי לימוד ופירסם מאמרים רבים בבעיות חינוכיות.

שנה אחריו עלה יוסף אוזרקובסקי (עזריהו), יליד סובאלק. היה מורה ברחובות וביפו, מנהל בית־הספר הריאלי

בחיפה, מפקח על בתי־הספר הכלליים וממלא מקום מנהל מחלקת החינוך שעל־יד הוועד הלאומי.

בין יתר עולי ליטא בתקופה זו יצויינו: עדינה כהנסקי, ילידת וילקובישק, שעלתה ארצה עם אביה יהושע בשנת 1902. הם פתחו מסעדה בראשון־לציון. כעבור חצי שנה נפטר עליה אביה ועדינה המשיכה לנהל את העסק לבדה. ביתה הפך מרכז לאנשי העליה השניה, בו מצאו קורת־גג דוד בדר, י. ח. ברנר, יוסף ויתקין ויצחק בן־צבי. פרסמה מאמרים ב"הפועל הצעיר" וזמן־מה היתה חברת המועצה המקומית.

חיים־ברוך קסטריל־יהודאי, יליד קובנה, עלה בשנת תרס"ג (1903) ופתח בית־מלון ביפו. אצלו קיבלו מחוסרי האמצעים מבני העליה השניה אכסון וכלכלה "על פנקס".

קדיש־יהודה סילמן, יליד בוטרימנץ, עלה בשנת תרס"ו. ממייסדי הגימנסיה העברית בירושלים והורה בה כ־20 שנה. ממקימי שכונת "בית הכרם". השתתף בעתונות וחיבר ספרים.

בשנת תר"ע עלה ברוך יקותיאלי (זוסמנוביץ), יליד קרטוז־ברזה, פלך גרודנה. מורה בבית־הספר "תחכמוני" בתל־אביב וחבר פעיל בהסתדרות ה"מזרחי".

ד"ר ברוך בן יהודה (ליבוביץ), יליד מאריאמפול, עלה ארצה בתרע"א כתלמיד בגימנסיה "הרצליה". מורה בראש־פינה ובדגניה א', השתלם בחו"ל, מורה בגימנסיה "הרצליה" ומנהלה. שימש מנהל מחלקת החינוך שעל־יד הוועד הלאומי וראש אגף החינוך במשרד החינוך והתרבות. מחבר ספרי לימוד למתימתיקה ולתולדות הציונות.

בשנת תרע"ב (1912) עלה ארצה אהרון קרון, יליד קובנה, בוגר הקורסים הפדגוגיים בגרודנה. ניהל 8 שנים את בית־הספר ביבניאל ובזכותו והשפעתו נכנסו בתי־הספר של פיק"א לרשת הכללית של ועד החינוך. אחרי מחלת קדחת קשה עבר לראשון־לציון וניהל שם את בית־הספר העממי במשך 26 שנה.

בשנת תרע"ד, לפני מלחמת־העולם הראשונה, עלה אברהם־מרדכי רוזנסון (רזיאל), יליד יאנובה, חניך הקורסים הפדגוגיים בגרודנה. מורה בבית־הספר "תחכמוני" בתל־אביב. בתו אסתר רזיאל־נאור היא חברת הכנסת מטעם "חרות" ובנו דוד היה מפקד ראשי של האצ"ל ונהרג בעיראק בימי מלחמת העולם השניה בשליחות מטעם הבריטים.

בתמוז תרע"ד (1914), ערב מלחמת־העולם הראשונה, ביקרו מורי הקורסים הפדגוגיים הגרודנאים בארץ. בשיירה נמצאו אז המפקחים מ. א. ביגל (אביגל), ד"ר ישראל רובין־רבקאי והמורה מנחם רודניצקי (אדיר). רבים מתלמידי הקורסים עלו אחרי המלחמה ארצה והמשיכו כאן במלאכת ההוראה (ר' צנציפר, "פעמי הגאולה", עמ' 189, 207).

עוד מאנשי העליה השניה

להלן פרטים על חייהם ופעולותיהם של עולים נוספים יוצאי ליטא, אנשי העליה השניה:

הרב ש. ז. ש"ך, יליד גורז'ד, עלה ב־1904. היה דיין ברבנות ביפו ונהרג במוצא בבית מקלף בימי פרעות תרפ"ט.

נחום אורבוך מפלך גרודנה (עלה ב־1904). מכונאי ומתקן מכשירים מכאניים בירושלים. מוכתר "מאה שערים". ציר אספת הנבחרים א'.

ח. א. שמיגלסקי מגרודנה (עלה ב־1905). מנהל הדואר בתל־אביב.

י. מ. לבינמן מאוטיאן (1905). בעל בית־מסחר ליין ביפו (בנו צבי עובד האנציקלופדיה התלמודית).

הרב י. קניאל מפלך גרודנה (1906). חבר הרבנות של קהילת חיפה, יו"ר סניף ה"מזרחי", ציר אספת הנבחרים א'.

ט. דוניה משאולי (1906). יסד מפעלים תעשייתיים לשמן, סבון ומכונות בחיפה. כקבלן הקים בנינים רבים בהדר־הכרמל ואת בנין הדואר המרכזי בירושלים. בימי מאורעות תרצ"ו—צ"ט עזר לאיסוף קצין ערבי פצוע בחיפה ונפגע בעצמו מכדור האויב.

ז. ליבוביץ מווילנה (1906). מזכיר לשכת המודיעין של ההנהלה הציונית ומנהל מחלקת העליה שעל־יד הסוכנות. חבר "משפט השלום העברי" בירושלים.

נ. מליץ־מלצן מסלאבודקה־קובנה (1906). עבד בפרדסי רחובות וגר שם בחדר אחד עם א. ד. גורדון. סופר "דבר" בנתניה.

א. א. רוזוב מראצק (1906). בעל כרמים ופרדסים בפתח־תקוה (בנו, רפאל בנימין, מראשי הצה"ר־הצ"ח). בנו ישראל היה ראש ועד פתח־תקוה.

טובה ד. אזולאי מפלונגיאן (1906). עסקנית ידועה בעזרה הסוציאלית בירושלים. יסדה מטבח־עם.

ישראל חבס מאליטא (1907). בעל בית־מסחר לעורות בתל־אביב. ממלא מקום יו"ר ועד הקהילה, עורך העתון החרדי "היסוד". גאל חלק גדול מאדמת בני ברק. בנותיו: ברכה — סופרת, חמדה — מנהלת בי"ס, בת־שבע — מורה, שרה — גננת.

א. א. קבאק מסמארגון (1908). סופר, מגדולי המספרים העבריים.

י. בוסל מלאחוביץ (1908). ממייסדי קבוצת דגניה א' ומפעילי מפלגת "הפועל הצעיר". חבר המרכז החקלאי. טבע בים כנרת בשנת תרע"ט. על שמו נקרא בית־ההבראה "בית בוסל" בצפת.

א. א. זקס מיאַלוק (1908). בעל פרדס ברחובות ונשיא המועצה המקומית. על שמו — "שכונת אפרים". בתו נישאה לטוביה מילר.

א. מ. קולר מילינובה (1909). עבד בפרדסי באר־יעקב וראשון־לציון ובעבודות היעור ביער הרצל שליד חולדה. השתתף בייסוד "אחדות העבודה", חבר המזכירות של ועדת הביקורת המרכזית בהסתדרות העובדים, חבר קבוצת גבע ועורך "ניב הקבוצה".

י. א. כ"ץ מפרוז'אן (1909). בעל מאפיה ביפו. נרצח ע"י ערבים בסיון תרע"ד (1914).

ש. מ. חפץ, מווילקובישק (1909). בעל פרדסים בפתח־תקוה, חבר ועד המושבה, ממייסדי קופת מלוה חקלאית.

א. שרשבסקי מפלך גרודנה (1909). ממייסדי בית־חרושת ליציקת ברזל ומכונות ביפו, שותף לבית־חרושת לאריגים בתל־אביב "שרשבסקי את גוטמן".

ש. פחטר מסוסלובו (1910). תושב תל־אביב, בעל בית־חרושת מכאני לקרוניות. ציר אספת הנבחרים א'. מיוזמי השיכון בקרית מאיר.

י. א. לב מגרודנה (1911). גזבר ועד תל־אביב, יו"ר הוועד המפקח של הגימנסיה "הרצליה", ציר אספת הנבחרים א'. חבר "משפט השלום העברי" העליון.

הרב יוסף רבי, יליד בירז' (1912). מנהל תלמוד־תורה

בנוה־שלום ביפו, חבר ועד הקהילה ביפו. אשתו רוחמה — אחותו של הרב קוק ז״ל.

ש. קרצ׳מר מפופל (1912). בעל בית־מסחר לפתוח באמאיל, מומחה לתעשית סמלים ומדליות.

מ. רפאלקס מווילנה (1912). בעל בית ברחובות וחבר ועד המושבה. בנו, המשפטן נחום־יעקב ניר, מראשי פוע״צ־שמאל, היה סגן יו״ר הכנסת א׳ ותקופה קצרה יו״ר כנסת זו.

ד״ר מ. קריגר מספיזישוק (1912). רופא בזכרון־יעקב ובחדרה, מנהל בית־חולים בצפת, רופא בתל־אביב. יו״ר חוג ״הבימה״. סגן יו״ר הסתדרות הרופאים.

מ. ש. בוגדן (בוגדנובסקי) מאולשאן (1912). היה מרכז לשכת העבודה בירושלים, חבר מערכת ״דבר״, מנהל ״עם עובד״, עורך ״רשומות״.

ש. מאירסון מולוז׳ין (1913). חקלאי בחדרה, ראש ועד המושבה וראש המועצה המקומית במשך שנים רבות.

יעקב פרוז׳אנסקי מפלך גרודנה (1919). חבר קיבוץ ״גבעת השלושה״ וחבר מפקדת ההגנה בפתח־תקוה.

ב. גורלסקי מפלך גרודנה (1913). שותפו של קריניצי בבית־חרושת לרהיטים ברמת־גן.

י. בן־דור משאט (1913). פועל חקלאי בחולדה וברחובות, ממתנדבי הגדוד הראשון וממגוייסי הצבא הבריטי במלחמת־העולם השניה. חבר מערכת ״דבר״, עורך המדור ״כלכלה ומשק״, יו״ר אגודת העתונאים בירושלים. נהרג במלחמת השחרור מפגיעת פגז.

א. אבנר (זליקוביץ) מלידא (1914). חבר קבוצת גבע. עבר לתל־אביב ונתמנה למנהל מחלקת השיכון העירוני. ממקימי שכ׳ ״יד אליהו״ בשביל החיילים המשוחררים, מפקד בהגנה ואלוף בצה״ל.

עם יסוד ״החלוץ״

מלחמת־העולם הראשונה הפסיקה את העליה השניה ממחוזות ליטא השונים. מאז פירסום כרוזו של יוסף טרומפלדור בשנת תר״פ (1920) על יסוד ״החלוץ״ התעוררו צעירי ליטא לקול־הקורא והעמידו את עצמם בשורות התנועה. בכל עיר ועיירה התארגנו קבוצות נוער, שחתרו לעלות ארצה בכל הדרכים.

יהודה קופלביץ־אלמוג, יליד סולי, פלך וילנה, היה מעוזריו האישיים של יוסף טרומפלדור ועלה ארצה בתחילת שנת תר״פ. הוא השתתף בהקמת ״גדוד העבודה״, ארגן את פלוגותיו לעליה לתל־יוסף ולעין־חרוד. היה פעיל ביסוד ״הסתדרות העובדים הכללית״ ואחד ממקימי קבוצת ״רמת רחל״ בירושלים. מזכיר מועצת ״פועלי ים המלח״ ומשנת תרצ״ד חבר כפר גלעדי. חיבר ספר בשם ״חבל סדום״. במשך עשרות בשנים סימל דמות חלוצית בתנועת העבודה הארצ־ישראלית.

בשנות 1920—1921 עלו חברי קבוצת וילנה (הכנרתיים), קבוצת ״אחוה״ הקובנאית, קבוצת שאוולי וקבוצת גרודנה.

קבוצת ״וילנה״ נתארגנה עוד ב־1919 לאחר ועידת ״הפועל הצעיר״ בפראג ומנתה 28 איש. היהדות הווילנאית סבלה אז מחילופי המשטרים השונים. חברי קבוצת ״וילנה״ היו בוואראשה בזמן כיבוש וילנה על־ידי ז׳ליגובסקי ואחדים מהם נאסרו שם ושוחררו רק לאחר השתדלויות. הם עברו דרך צ׳כיה ואוסטריה לטרייסט ומשם הגיעו ארצה בחודש אב תר״פ (אוגוסט 1920). הם הועברו מיד למגדל שליד טבריה להכשיר שם קרקע של הקק״ל ונטיעות. ממגדל הלכו להר־כנרת שליד פוריה והמשיכו את עבודתם בסיקול ובהכשרת אדמה. הגשם הראשון השיג אותם באהלים קרועים, אבל ידם לא רפתה. הם עבדו עבודה חקלאית כשכירים אצל אכרים ביבניאל, במושבה כנרת, בכפר תבור ובחוה האמריקנית ״שרונה״. כשנפסקה העבודה החקלאית עבדו בסלילת הכבישים עפולה—נצרת, חיפה—ג׳דה וטבריה—ראש־פינה, הקימו מחנה צבאי בשביל האנגלים בג׳נין וכשפרצו מאורעות תרפ״א חשו לעזרת חדרה.

כשעלתה על הפרק שאלת התיישבות קבע, החליטו רוב הווילנאים לאחר משא־ומתן ממושך להצטרף לקבוצת כנרת הנקראת עתה ״קבוצת הווילנאים״. מהם יש להזכיר את מיכאל אלחנס, שאול אביגור (אחותו היא צפורה שרת), גנסיה ברוידא, שמואל זנדברג, שמואל זמיר (סמירין), מרדכי חדש, שלמה כנרתי (ברודניק) ואשתו חנה בת־חורין, מאיר מלמד, מאיר ספיר ושרה סולצינסקי, ישראל בוברוב (״ישראליק״) ואשתו פרידה. רבקה ליס הלכה לקבוצת דגניה א׳. בתיה גרשובסקי — לכפר יהושע, אברהם אס — תל־אביב.

באותה שנה הגיעו ארצה חברי קבוצת ״אחוה״ מקובנה, שהיתה מורכבת ברובה מתלמידי גימנסיות. הם קיבלו עוד ב־1919 הכשרה חקלאית באחד הכפרים בסביבת מאריאמפול. הם סודרו בעבודה בהר־כנרת ושם נפגשו עם אנשי קבוצת ״וילנה״. הם הצטרפו למייסדי קיבוץ שריד, אבל בשל חילוקי־דעות אידיאולוגיים נאלצו לעזוב את הקיבוץ. בשריד נשארו רק חיים חרמוני (מוניץ), צבי גולומביק, יעקב קארק (בן הרב ר׳ ישראל־ניסן קארק מקובנה). השאר התפזרו על פני ערים ומושבות שונות. יוסף אתקין שימש מנהל מטבח הפועלים בבית ברנר בתל־אביב, שמחה דולינסקי — חבר גבעת־חן, אפרים אליש (אשתו: שרה לוינשטיין) — חבר מושב ״נטעים״, יוסף לוין — חבר ״בית עובד״, אלכסנדר קליבנסקי — כפר בילו, קלמן שוורץ — גני עם, נחום שוורץ — חיפה, פקיד ב״המשביר״, אליהו מוזיקאנט — גבעתיים, חנה קאופמן — קופת־חולים בתל־אביב, רחל זיסלה (ז״ל), רעיתו של שלמה לביא — בעין חרוד, דב קפלן ז״ל (בן הרב ר׳ יהושע הכהן קפלן מווידוקלה) — גוש תל־מונד, משה כפכפי — מנהל עבודה בדפוס ״אחדות״ בתל־אביב, ואחיו יוסף אחאי — חבר קבוצת נצר־סירני ועורך ״ניב הקבוצה״.

קבוצה שניה שעלתה מליטא היתה ״קבוצת שאוולי״. תחנתה הראשונה היתה במחנה ״גדוד העבודה״ על שפת הכנרת. כשנפתחה מחצבת ״גדוד העבודה״ בגבעת־שאול עברה קבוצת שאוולי לירושלים וכבשה את מקצוע החציבה ועיבוד אבן הבנין. חבריה היו הראשונים שהקימו את אהליהם על סלעי שכונת בית־הכרם ושלוש שנים עמלו שם בניפוץ סלעים ובהכ־שרת מגרשים לנטיעות. מירושלים הלכו ה״שאוולאים״ לחולות קיסריה ולעפולה. משם התפזרו חבריה והיו בין מייסדי מושב העובדים ״גבעת־חן״ שליד רעננה (ראובן קלובוק, יו״ר הוועד), בכפר הס (ישראל ברינר) ובחרות (דוד בן־מאיר) בגוש תל־מונד, ואחרים הצטרפו לכפר יחזקאל (אברהם פני, מומחה לגידול עופות), כפר ורבורג ובאר־טוביה. רוב השאוולאים עובדים עד היום בחקלאות.

רכוז גדול של יוצאי ליטא נמצא בגבעת־חן והם מהווים כ־25% מכל חברי המושב.

בראש מרכז "החלוץ" בליטא עמדו אז פרופ' משה שוואבה ודוד כהן. פרופ' שוואבה הגיע לליטא מגרמניה ב־1919 והיה מנהל מחלקת החינוך במיניסטריון לענייני היהודים. הוא יסד את הגימנסיה העברית המפורסמת הקרואה על שמו ופעל יחד עם דוד כהן בהנהלת התנועה החלוצית. עלה לארץ בשנת 1924 ושימש פרופיסור ללימודים קלאסיים באוניברסיטה העברית בירושלים, דיקן הפקולטה למדעי־הרוח ורקטור האו־ניברסיטה.

דוד כהן, יליד קוברין, פלך גרודנה, הגיע לקובנה ב־1919 והיה חבר מערכת "אידישע שטימע". בסיורו הראשון בארץ מטעם המערכת פירסם סידרת רשימות בחתימת "בן החולות". ב־1925 עלה לארץ והקים את "הנוער העובד". נודעה לו השפעה רבה בחוגי הנוער החלוצי בשיחותיו וסיפוריו החסידיים. בנו שמואל היה מפקד חטיבת "יפתח" בפלמ"ח וסגן־אלוף בצה"ל. בנו אורי, אף הוא איש פלמ"ח, נפצע קשה בהגישו עזרה לנצורי גוש עציון.

חברי קבוצת ההכשרה "כבוש" שליד קיבארט תפסו עמדות חשובות בחיי ההתיישבות החלוצית. הם נמנו בין מקימי נקודות חקלאיות חדשות בארץ, הצטרפו לתל־יוסף ולעין־חרוד, לגבעת־השלושה ולנען, לאפיקים ולדפנה, לשדה־נחום ולרמת־רחל, לכפר מסאריק ולבית־זרע, לרמת־השופט ולעין־שמר, לעמיר, למעינות וללהבות־הבשן. אולם גולת הכותרת של יצירתם היתה הקמת "גבעת ברנר" ברחובות.

בשנת 1926 עלתה מליטא קבוצת חלוצים חניכי "כבוש", שהתיישבה ברחובות, וחבריה עבדו בפרדסי הסביבה. על מגרש קטן בן חצי דונם הוקם "מחנה": 4 אהלים לדירה ושתי סוכות. להקמת המחנה הנפרד והמבודד הזה גרם הפילוג שחל ב"גדוד העבודה" בעוד שההתפלגות היתה זרה לרוחו של "החלוץ" הליטאי.

בשנת 1920 הגיעה גם קבוצת "גרודנה". חבריה עברו תחנות־עבודה שונות, סללו כבישים, עלו אל הכרמל לעבודות יעור, ירדו לעתלית, עברו לראשון־לציון והקימו שם קבוצת בנאים שהניחה את היסוד להקמת המשרד לעבודות צבוריות שממנו צמח אחר־כך "סולל בונה".

אחרי מאורעות תרפ"א עלתה ארצה הקבוצה הראשונה של "החלוץ המזרחי" הווילנאי, שהקימה את קבוצת ריינס סמוך לפתח־תקוה. בראש קבוצת ריינס עמדו שמואל ריין, דוד לפידות וי. צ'רנוצקי. תנועת "החלוץ המזרחי" נולדה בווילנה והסניף הווילנאי היה הראשון לשלוח חלוצים דתיים לארץ. אחת הדמויות החשובות שהוציאה תנועת "החלוץ המזרחי" בווילנה היתה רחל ברקמן, בת הרב לפקובסקי. עלתה עם ראשוני צעירי ה"מזרחי", עבדה בצריפין, למדה במקוה־ישראל ונבחרה כחברת המרכז של "הפועל המזרחי" בארץ. [על "המזרחי" ו"הפועל המזרחי" ראה מאמרו של דוד רזניק בכרך זה].

כל הקבוצות החלוציות הללו, שהגיעו ארצה מיד אחרי מלחמת־העולם הראשונה, הכינו את הקרקע לעליה החלוצית הליטאית שזרמה לארץ באופן ליגאלי ובלתי ליגאלי במשך כעשרים שנה, עד ששובשו שוב הדרכים עם פרוץ מלחמת־העולם השניה.

בווילנה הוקם בשנת 1923 גם קיבוץ גדול בשם "הכובש" לשם הכשרת נוער לעליה. בראשו עמד י. בנקובר. באוגוסט 1925 הגיעה לארץ הפלוגה הראשונה של "הכובש" ונכנסה לעבודה בפתח־תקוה. מאז המשיכו להגיע פלוגות של "הכובש" עד שהקיבוץ הווילנאי הזה מנה כ־140 איש, שהתארגנו כקיבוץ נפרד. מפתח־תקוה עברו לכפר סבא וריכזו את כל פעולותיו של ציבור הפועלים במקום, עד שהתנחלו על אדמתם בקרבת מקום וקראו לנקודתם בשם "רמת הכובש". הם גילו גבורה עילאית בעמידתם בשנות המאורעות ובימי מלחמת השחרור.

התפתחות דומה עברה על "החלוץ". בימי כיבוש וילנה על־ידי הגנרל ז'ליגובסקי התקיימה בקובנה ועידת "החלוץ" ובה השתתפו צירים רבים מווילנה, שנאלצו להשאר בקובנה, והם עזרו לארגן בכל רחבי ליטא סניפי "החלוץ". הוחלט איפוא לארגן קבוצת ליטאים שמטרתה תהיה התיישבות קבע. ועד הפועלים ברחובות חשש, שמא בכל זאת יכריעו הליטאים לצד אחד, וסירב להרשות להם לפרק את מטענם על המגרש. בקושי רב הצליחו החלוצים לקבל "זכות" להשאר במושבה.

בינתיים הגיעו מליטא פלוגות נוספות של חלוצים וכולן כוונו לרחובות אל "קבוצת ליטא הראשונה". בשנת 1927 הצטרפו אליה קבוצת "מעין" מנס־ציונה וקבוצה וילנאית מחדרה. הן התאחדו בשם "פלוגת הדרום". בקרבת מקום ל"קבוצת שילר" נמצא שטח בן 500 דונם והפלוגה בחרה לה במקום ההוא להתיישבות קבע, בהסכמת המוסדות הלאומיים. ב־29 ביוני 1928 עלתה הפלוגה על הקרקע והקימה את הנקודה החדשה בשם "גבעת ברנר", שהפכה ברבות הימים לקיבוץ הגדול והמאוכלס ביותר בארץ. כעת מהווה הריכוז הליטאי כרבע מהאוכלוסיה הכללית בקיבוץ. בין הראשונים שעלו לגבעת־ברנר יש לציין את בלומה ואברהם כץ מפוניבז', זליג שטיין מיאנובה, יצחק בלומברג־מור מקיידאן, יהודה חיט מרומשישוק, שלמה רגולד מווילקובישק, גנסיה וזלדה שוחט מפוניבז', איסר קפלן ממרטש ובת־שבע ויעקב וילנסקי מפילווישוק.

לאחר השואה קלטה גבעת־ברנר רבים מניצולי ליטא מהגי־טאות בקובנה ובשאוולי ומהמחנות בגרמניה.

חלוצי ליטא בגבעת־ברנר השתתפו גם במפעלים ארציים חשובים, היו בין סוללי הכביש לצפון ים המלח עוד לפני שהוקם שם מפעל האשלג, נרתמו בעול כל העבודות הקשות בסדום, היו בין העובדים הראשונים בנמל תל־אביב, סייעו לקבוצת "השדה" בראשון־לציון, שעברה ויסדה את "שדה נחום" בעמק בית־שאן, והדריכו את פלוגת הליטאים בנס־ציונה שהלכה לדפנה (ראה קובץ "הקיבוץ המאוחד", תרצ"ב, עמ' 277).

ב־1939 מנו יוצאי ליטא ב"קיבוץ המאוחד" כ־600 איש ולא פחות מזה היו בקיבוץ הארצי "השומר הצעיר" וב"חבר הקבוצות".

במסגרת זו יש לציין שגם הקבוצה הראשונה של "עלית הנוער" באה מליטא. זו היתה קבוצת נערים ונערות שבאו מ"בית־הילדים" של ד"ר ליהמן בקובנה ב־1926 וישבו ברחובות בחצרו של משה סמילנסקי ומשם עברו לבן־שמן ויסדו את כפר הנוער שם.

[על בית־הילדים ועל כפר הנוער בן־שמן ראה מאמריהם של עקיבא ישי־ונחוצקר ומרדכי אלישיב בספר זה].

ב־15 באוגוסט 1939, שבועיים לפני פרוץ מלחמת־העולם

השניה, הגיעה ארצה קבוצת החלוצים האחרונה מליטא. זו היתה קבוצה בת 15 איש, חניכי "השומר הצעיר", שהצטרפו לגרעין "אודים" אשר ישב בנחלת־יהודה על־יד ראשון־לציון. ב־1942 יסדה את הקיבוץ "מענית" בשומרון.

גם אחרי המלחמה הגיעו ארצה במספר ניכר חלוצים יוצאי ליטא — פרטיזאנים לשעבר וניצולי השואה. מהם הצטרפו רבים למחנה החלוצי־קבוצי ואחדים עלו והתיישבו בלהבות־הבשן. כל אלה היו "אודים מוצלים" אחרונים.

עליית המעמד הבינוני

בעצם ימי מלחמת־העולם הראשונה הונח על־ידי מנהיג ציוני מווילנה יסוד להקמת האוניברסיטה העברית בירושלים. היה זה בשנת 1916 כשנתקבלה בווילנה ידיעה על הזדמנות לרכוש קרקע על הר הצופים בשביל בנייני האוניברסיטה. י. ל. גולדברג שלח מיד יפוי־כוח לש. טולקובסקי לקנות את האדמה ו־115 דונאם נגאלו. ב־15 באב תרע"ח (1918), לפני שביתת הנשק, הונחה אבן היסוד לאוניברסיטה. י. ל. גולדברג היה אז היחיד בין בעלי ההון היהודים, שהשקיע הון רב ברכישת נכסים בארץ. הוא ביקר 7 פעמים בארץ לפני המלחמה וב־1918 עלה על־מנת להשתקע. הקים את החברה היהודית הראשונה לבנין בתים בשם "הבונה" וביזמתו נבנו בתל־אביב בתים רבים ברחובות אלנבי, גרוזנברג, קלישר ונחלת־בנימין. הוא היה בין ראשוני הנוטעים בראשון־לציון, ברחובות, בחדרה ובהר־טוב. בפרדסיו עבדו על טהרת העבודה העברית. הוא גאל חלק גדול של אדמת הדר־הכרמל בחיפה וקנה מידי גרמני פרדס בן 600 דונאם שהשתרע על אם הדרך בין תל־אביב לפתח־תקוה. הפרדס נקרא מאז "פרדס גולדברג". הוא רכש גם את "גבעת נפוליאון". גם רעייתו, העסקנית והנדבנית הידועה רחל גולדברג, ילידת פלך גרודנה, עלתה בשנת 1920 ופעלה רבות למען מוסדות שונים.

י. ל. גולדברג היה פעיל גם בענייני תרבות וחינוך, ספרות ועתונות. גם מזכירו הפרטי, "החלוץ הזקן" י. ל. אפל, יליד ואָקשנה, סימל טיפוס ציוני נלהב. עוד ב־1891 יסד בווילנה חברה שגאלה שטח רב מאדמת חדרה. עלה ארצה בשנת תרפ"א וניהל את החוה של י. ל. גולדברג בהר־טוב. הוציא ספר מימי "חיבת ציון" בליטא בשם "בתוך ראשית התחיה".

בשנת 1919 עלה ארצה נשיא ההסתדרות הציונית בליטא ליב יפה, יליד גרודנה. ציר בקונגרס הציוני הראשון, ממייסדי הפראקציה הדמוקראטית. שימש בזמן הראשון כעורך "הארץ" וכמנהל קרן היסוד. ידוע כמשורר לאומי־ציוני בשפה הרוסית וכמתרגם שירים רבים מאת ביאליק וטשרניחובסקי לרוסית. נפל חלל על משמרתו בהתנקשות על המוסדות הלאומיים בירושלים באדר תש"ח.

בשנת 1919 הגיע ארצה יהושע גורדון, יליד קובנה, שהיה מפעילי ה"הגנה" וממייסדי חיל הנוטרים.

בין העולים בשנת 1920 היו חוקר המקרא שרגא־פייבל מלצר מקובנה; המנהיג דב (בוריס) גולדברג, יליד שאקי. ממייסדי "הבונה" וביהח"ר "סיליקט". נפצע פצעי־מוות ביפו במאורעות תרפ"א; אריה (גד) גולדשמידט, יליד גרודנה. התיישב בעין־חרוד ופעל רבות בענייני התיישבות ועליה ב'.

בשנת 1923 עלה ארצה יצחק ברוידס, יליד וילנה, חבר המרכז הציוני, עורך העתון היומי "אונזער פריינד". הקים בארץ בית־חרושת למרצפות ורעפים. שימש מזכיר במרכז בעלי־המלאכה. יסד את אגוד יוצאי וילנה והסביבה ועל־ידו "גמילות חסד". מחבר "וילנה הציונית ועסקניה" ו"אגדות ירושלים דליטא". בנו אברהם ברוידס — משורר עברי ומזכיר אגודת הסופרים לשעבר.

רבנים וראשי ישיבות

נשיא ה"מזרחי" העולמי הרב מאיר ברלין (בר־אילן) ז"ל, יליד וולוז'ין, עלה ארצה בשנת תרפ"ד והשתקע בירושלים. היה חבר הדירקטוריון של קק"ל, חבר הנהלת הסוכנות וההנהלה הציונית, ראש התנועה העולמית של ה"מזרחי", עורך ראשי ומייסד של "הצופה", מייסד "מפעל התורה" למען הישיבות ועוד.

רבה הראשי של תל־אביב ר' משה־אביגדור עמיאל ז"ל, יליד העיירה פורוזובה, פלך גרודנה. למד בישיבת טלז ובווילנה אצל הגאון ר' חיים־עוזר גרודזנסקי ז"ל. כיהן זמן רב ברבנות בעיירות סוונציאן, גרייבה ובעיר אנטוורפן שבבלגיה. מתרצ"ו רב ראשי בתל־אביב. יסד את ישיבת "הישוב החדש" ואת "רשת החינוך התלמודי". חיבר ספרים רבים בענייני הלכה וציונות.

בשנת תרצ"ד (1934) עלה ארצה מווילנה הרב ר' אברהם־ישעיהו קרליץ, יליד קוסובה, פלך גרודנה, המפורסם בשם ה"חזון איש", על שם ספרו התורני הידוע. הוא התיישב בבני־ברק וחי בדחקות. רבים שאלו בעצתו בעניינים תורניים ואישיים והוא נענה לכל דורש שלא על מנת לקבל פרס.

בהשתדלות הרב ברלין זצ"ל קיבלו בני ישיבת סלאבודקה 100 סרטיפיקטים והישיבה עברה לחברון והתקיימה שם עד הטבח בחודש מנחם אב תרפ"ט. מאז היא קיימת בירושלים. ראשי הישיבה הזאת בארץ־ישראל היו: הרב רמ"מ אפשטיין ז"ל, חתנו הרב ר' יחזקאל סרנא ז"ל, הרב נתן־צבי פינקל ז"ל ("הסבא מסלאבודקה") — מנהלה הרוחני של הישיבה. אחרי פטירתו בא במקומו כמנהל רוחני הרב ר' יהודה־ליב חסמן ז"ל, שעלה בשנת תרפ"ז משטוצ'ין דליטא. בנו של רנ"צ פינקל, הרב ר' אליעזר־יהודה פינקל, מי שהיה ר"מ ואב"ד בעיר מיר, עלה בתש"א לירושלים והקים בה מחדש את ישיבת מיר.

בשנת תש"ו (1946) הוקמה גם בבני־ברק ישיבה מיסודה של סלאבודקה ובה מצאו מקלט רבים מלומדי הישיבות ניצולי השואה. ראש הישיבה היה הרב יצחק־אייזיק שר זצ"ל, חתנו של ר' נתן־צבי פינקל, וכעת מכהן כראש הישיבה הרב שולמן, מראשי ישיבת סלאבודקה. הרב ר' יוסף כהנימן ז"ל מפוניבז', שעלה ארצה בשנת ת"ש, הקים ישיבה גדולה בזכרון־מאיר שליד בני־ברק ע"ש פוניבז'. בה חודש גם המנהג המסורתי של עריכת "ירחי כלה".

[על אישיותו ופעליו ראה מאמרו של ש' דניאל במדור "אישים" בכרך זה].

סופרים ועתונאים

ארוכה היא רשימת הסופרים והאמנים יוצאי ליטא, שעלו ארצה ותרמו רבות בתחום התרבות:

מהאישים המרכזיים בספרותנו החדשה יש לציין את הפרופ'

ד״ר יוסף קלוזנר ז״ל, יליד העיירה אולקניק, פלך וילנה, שעלה בשנת 1919.

יליד וידז וחניך ישיבת סלאבודקה הוא נתן גורן (גרינבלאט) ז״ל, ממנהיגי צ.ס. בליטא, מעורכי ״דאס ווארט״ וממשתתפיו הראשיים של ״אידישע שטימע״. עלה בשנת 1935. חבר הוועד המרכזי של אגודת הסופרים, עורך ״עם וספר״, איש ״הברית העברית העולמית״, מחבר רומנים ואלפי מאמרים בעתונים, בשבועונים ובירחונים.

ילידת קובנה היא המשוררת לאה גולדברג ז״ל, מרצה לספרות באוניברסיטת ירושלים, חברת מערכת ״על המשמר״ ו״ספרית פועלים״, מחברת ספרי שירים רבים ומתרגמת סיפורים ומחזות מספרות העולם.

[ראה מסה על לאה גולדברג ז״ל מאת יעקב עמית, במדור ״אישים״ בכרך זה].

ילידי וילנה הם הסופרים יצחק עוגן ויוסף חנני. יליד לאחוביץ, פלך וילנה, הוא המשורר לוי בן אמתי מדגניה ב׳. הסופר והמתרגם חיים בן אברהם הוא יליד גרודנה.

יוצאי ליטא הם הסופרים: ברכה חבס ז״ל, דניאל בן נחום (פרחיהו), משה בסוק ז״ל, שמואל הר ז״ל, שלמה־יוסף הרברג ז״ל, אליעזר־אליהו פרידמן ז״ל, אברהם־יצחק קריב, מיכל־יצחק רבינוביץ ז״ל, נוח שטרן ז״ל.

יוצאי ליטא הם העתונאים: יצחק בן־דור ז״ל, שמריהו גורליק ז״ל, משה גלמבוצקי (״בן אליעזר״) ז״ל, יוסף הפטמן ז״ל, גרשון אלימור (ולקובסקי), רפאל חסמן, שלמה יצחקי, יעקב עמית (גוטליב), ד״ר אליהו פורצקי, אהרון קלאוס ז״ל, ד״ר הרצל רוזנבלום.

משחקני ואמני התיאטרון יש לציין מיוצאי ליטא את: שמואל בונים, יהושע ברטונוב, משה ולין, עדינה יודילביץ־גילדה, תמימה יודלביץ, זלבן לביוש, רחל מרכוס, י. נוז׳יק, שמעון פינקל, רפאל קלצ׳קין, שמואל רודנסקי. מהמוסיקאים: גבריאל גראד, אלברט כץ.

עד הקמת המדינה היו רבים מהמורים בארץ ילידי ליטא או תלמידי הסמינריונים בווילנה, בקובנה ובגרודנה. בין המחנכים שעלו ארצה: מרדכי אלישיב (פרידמן), הסופר י. ל. ברוך, הסופר אהרן־מיכל ברכיהו, ד״ר אהרן ברמן, ישעיהו גדון, ש. ל. גורדון (מפרש התנ״ך), דב גזית (זיסלה), ד״ר יצחק־רפאל הולצברג (עציון), אהרן־משה ויז׳נסקי, שמעון ז״ק, ד״ר משה ירדני (זקהיים), יוסף לוריה, דב ליפץ (כיום מו״ל, בעל הוצאת ״עם הספר״), ד״ר יצחק מירקין, אפרים־נחום פרחיהו (פרוחובניק), יעקב קליבנסקי (עלה ב־1910), ד״ר רפאל רבינוביץ.

יהדות ליטא תופסת מקום ניכר גם בין שורות הרופאים. בענף הרוקחות ידועים משה קדישביץ מווילנה ודוד הילמן מסמארגון. מקום מכובד תופסים עולי ליטא בפקידות הארץ־ישראלית, הן בהסתדרות והן במוסדות הלאומיים, בממשלה ובמועצות העירוניות והמקומיות.

יהודי ליטא השתתפו בכל ארגוני המחתרת. מהם: אברהם שטרן (יאיר) — המפקד הראשי של לח״י; יעקב בנאי — מתכנן רוב הפעולות בלח״י; יצחק שמיר (יזרניצקי) — מזכיר לח״י ומארגן חופרי המנהרה בלטרון; שאול גלילי (פורמן) — האחראי לבית דפוס של לח״י; נתן מור (פרידמן־ילין), חבר הכנסת הראשונה; אסתר רזיאל־נאור — הקריינית הראשונה בתחנת השידור של אצ״ל וכעת חברת הכנסת מטעם גח״ל; אריה בן אליעזר (זבורובסקי) ז״ל, חבר המפקדה הראשית של האצ״ל וחבר הכנסת וסגן יו״ר שלה.

בשטח הכלכלה

פעילות רבה הראו יהודי ליטא בשטח הכלכלה ורב חלקם ביסוד המושבות החדשות, בביסוס הפרדסנות, בפיתוח הבנקאות, המסחר והתעשיה בארץ.

לביסוס הפרדסנות עזרו הרבה צבי איזקסון מז׳אגר, ראש התאחדות האכרים, והאגרונום לשם מקובנה, פעיל במועצה לשווק פרי הדר. ברוב מושבות השרון היו המתנחלים הראשונים יהודים מליטא. כבר דובר על כפר־סבא בפרק על ימי העליה השניה. בין אלה שעלו אחרי מלחמת־העולם הראשונה יש להזכיר את יהודה אלטשולר משקודוויל, זליג ביילין מדיסנא, דב סבירסקי מווילנה, הרצל הכטר מאוטיאן, ששימש זמן רב מזכיר מועצת הפועלים, ועוד מאות חלוצים ופועלים שבאו מסביבות וילנה וקובנה. עד 1930 היוו יהודי ליטא כ־20% מהאוכלוסיה הכללית של כפר־סבא.

בין מייסדי כפר מל״ל היה ראובן שניידר משדובה. מראשוני מגדיאל — מנחם איבניצקי, חניך ״כיבוש״ בקיבארט, משה אבנאי, יליד אניקשט, וצמח שרנובסקי מקובנה.

מייסד כפר־נחמן היה י. ליבוביץ מנאמוקשט, כעת תושב רעננה.

בין ראשוני הרצליה היו הזוג חנה ויוסף־דוד בוהאקוב מווילקומיר, יהושע אבני (גולדברג) מטאוריג, צבי אפלשטיין מרומשישוק, האחים אבא ויהודה זוסמנוביץ מווירבאלן, יהודה יחיאלי מקיבארט והשומר הראשון היה אברהם ליברמן מפלונגיאן, שכעבור שנה שימש יו״ר ועד המושבה. ראש השומרים בהרצליה היה אלכסנדר סולץ מווילנה וסגן ראש המועצה — אחיו אפרים. בעלי קולנוע בהרצליה הם ראובן פודגור, זבולון רינגולד ויעקב לוין — כולם מווילקומיר.

ביחוד התפרסמה בימי העליה הרביעית הקמת ״נחלת יצחק״ בקירבת תל־אביב, ע״ש הרב ר׳ יצחק־אלחנן ספקטור, רבה של קובנה. יוזם מפעל זה ומבצעו היה יוסף זימן ז״ל, יליד פיליפובו, פלך סובאלק. הוא גאל את הקרקעות ועמד בראש השכונה עד סיפוחה לתל־אביב. אתו נמנים בין מייסדיה: שלמה־חיים לוין, ישראל שטרסבורג, ליפמן רום, משה נוביחוביץ, מאיר בית־אריה (אינטרליגאטור) — כולם מקובנה. יוסף זימן היה גם ממייסדי הבנק לקרדיט גומלין בתל־אביב ו״איגוד יוצאי ליטא״.

אבות התעשיה בארץ היו יהודים מליטא. האחים וילבושביץ — ממייסדי בית־החרושת ״שמן״ בחיפה, ישראל ליכטנשטיין — ממקימי בית החרושת ״ברזלית״ ו״יצהר״ וחבר הנשיאות של התאחדות בעלי התעשיה. ביסוד ״יצהר״ השתתף גם משה סולצובסקי מקובנה. גרשון ויצמן, יליד ליגום, הוא מייסדו של בית החרושת לגפרורים ״נור״ בעכו. בית־חרושת ״הבורג״ בנחלת־יצחק שייך לי. לוריה משאוולי. שמואל בלום, יליד וילקומיר, הקים את בית החרושת לשינים תותבות בנחלת־יצחק. נחום יודילוביץ, יליד סאלאנט, היה ממייסדי בית החרושת לזכוכית ״גביש״. מראשי תעשיית הסיגריות בארץ, ״דובק״ ו״מוזס את וסקביץ״, היה יהודה־ליב פוליקאנסקי. יצחק זקס,

יליד קלם, הקים יחד עם בנו שמואל (סם) את מפעלי התעשיה הגדולים "משי זקס" ו"ארגמן" ברמת-גן. אליהו קרמר, בעל בית-חרושת לאריגים בתל-אביב, הוא מווילנה. למלשטרייך, בעל בית-חרושת לממטרות בשכונת מונטפיורי, הוא וילנאי. בית החרושת הראשון לספירט נוסד בפתח-תקוה על-ידי זליג-אריה רבינוביץ, יליד לידא, פלך וילנה. דוד אבנר, יליד ביאליסטוק, הוא בעל בית-חרושת "טליתניה" לאריגת טליתות. קבלן ידוע ובעל בית החרושת "בטונאדה" ברמת-גן היה דוד אילגובסקי ז"ל מקובנה.

בשדה הבנקאות אנו מוצאים מיוצאי ליטא את: יצחק בראלי (אייזיק ברודני) ז"ל, אברהם זברסקי (ממנהלי הבנק היהודי המרכזי בקובנה) — מנהלי בנק הפועלים, מ. מילוא — חבר הנהלת הבנק. בעלי תפקידים בכירים בבנק הלאומי לישראל: צבי פוצ'טר, צבי פורט ופ. ספיר. מנהל הבנק המרכזי — א. רבינוביץ, מנהל הבנק לתעשיה — ז. מאכט, מנהל בנק — קלמנטי אלפרין, מנהל בנק הלואה וחסכון — י. ברגמן, בבנק למסחר — אליהו בר, בבנק זרובבל — קפליץ-אביטל. ממנהלי בנק אשראי לשעבר היה מרדכי זק"ש.

בין אנשי המסחר בארץ תופסים מקום נכבד האחים סבירסקי מווילנה, בעלי בית-מסחר גדול לעצים, לברזל ולחמרי בנין. היו בין המייסדים של החברה המרכזית למסחר ולהשקעות, המקיפה כמה מפעלים חשובים: מפעלי מלט "נשר" בחיפה וברמלה, ביח"ר לתעשיית מוצרי ניר שליד חיפה ובית-חרושת לצמיגים "גנרלי" שליד פתח-תקוה. משה סבירסקי עמד בימי מלחמת השחרור בראש "כופר הישוב" ו"מגבית ההתגיסות וההצלה".

בעקבות האחים סבירסקי עלו ארצה גם האחים אפשטיין, סוחרים ידועים בווילנה, שעסקו כאן בעיקר בפרדסנות והתיישבו בכפר-סבא.

בשנת 1925 עלה מליטא האופטיקאי י.ל. גרוזובסקי, שיסד בתל-אביב את בית-המסחר האופטיקאי הראשון בארץ. שימש גם מרצה בתורת האופטיקה בקורסים המקצועיים הקיימים ליד איגוד האופטיקאים ועורך "ידיעות איגוד האופטיקאים".

שלמה יפה מגרודנה יסד את החברה "מסחר ותעשיה" והיה בשעתו בין מנהלי התערוכה ויריד המזרח.

אחד מחלוצי הצלום בארץ הוא אריה כץ, יליד וילנה, שעזר לפרופ' ב. שץ לארגן את בית-הספר לאמנות "בצלאל".

בעלי הוצאות הספרים "אחיאסף" ו"שרברק" הם יוצאי פוסטאב, מחוז וילנה: שכנ"א אחיאסף (צפלביץ) ושלמה שרברק.

בשנות השלושים עלו ארצה האחים אליהו-זאב ולוי לוין-אפשטיין, שהעבירו לארץ את בית-ההוצאה והמשיכו בעסקנותם הציבורית. אליהו-זאב הקים את שכונת מרמורק ברחובות.

אחוז יהודי ליטא

מבחינה מספרית לא היוו יהודי ליטא חלק ניכר בישוב. בימינו קטן במידה רבה אחוז יהודי ליטא בארץ לעומת מספרם לפני מלחמת-העולם הראשונה. לפי הערכה זהירה הוא מגיע ל-3%—4%. על חלקם של יהודי ליטא העצמאית בישוב החדש (בתקופת המנדאט) אפשר לעמוד מהמספרים הבאים:

לפי הטבלא מס. 21 המובאת בספרם של דוד גורביץ ואהרון גרץ על "העליה והישוב", שהופיע בשנת תש"ה בהוצאת המחלקה לסטאטיסטיקה של הסוכנות היהודית, יוצא שמליטא העצמאית עלו בשנים 1922—1942 — 10,623 יהודים. הפירוט הוא כדלקמן:

1922 — 223, 1923 — 303, 1924 — 750, 1925 — 1707, 1926 — 444, 1927 — 154, 1928 — 88, 1929 — 193, 1930 — 123, 1931 — 179; 1932 — 241, 1933 — 1099, 1934 — 1124, 1935 — 2083, 1936 — 790, 1937 — 188, 1938 — 149, 1939 — 135, 1940 — 130, 1941 — 470, 1942 — 10. בס"ה — 10,623 עולים.

תנועת התיירות מליטא באותן השנים:

1925 — 43 איש; 1926 — 18; 1927 — 40; 1928 — 46; 1929 — 43; 1930 — 41; 1931 — 39; 1932 — 387; 1933 — 339; 1934 — 199; 1935 — 119; 1936 — 56; 1937 — 11; 1938 — 22; 1939 — 29. בס"ה — 1432 תיירים, מהם נשאר חלק ניכר בארץ כמתיישבים.

עד שנת 1934 קיים גם פירוט מקצועי והוא:

26% מעולי ליטא היו בעלי הון.

58% עלו לפי סרטיפיקטים.

16% עלו לפי דרישות מאת תושבי הארץ.

המספרים ניתנים רק על העליה מליטא העצמאית. המספרים על מחוזות וילנה וגרודנה נכללים בתוך מסגרת העליה מפולין. חסרים פרטים על "העליה הבלתי ליגאלית".

יוצאי וילנה והסביבה אומדים את מספרם בארץ בלא פחות מ-20—25 אלף נפש וגם אנשי גרודנה מוסרים הערכה דומה. לא נטעה הרבה אם נקבע שבמדינת ישראל יושבים בימינו לא פחות מ-60 אלף איש יוצאי ליטא שבאו מפלכי קובנה, וילנה וגרודנה, והם מהוים כ-4% מהאוכלוסיה היהודית בישראל, אך משקלם הציבורי והרוחני עולה בהרבה על מספרם הכמותי.

מאת המערכת

עם סיום עריכתו של כרך זה מצאנו לנכון להשלים את מאמרו המקיף של ד"ר חנוך סבירוני (דרוץ) ז"ל על "יהודי ליטא בארץ" ולהוסיף את שמותיהם וקיצור תולדותיהם של עוד רבים ממצוייני עולי ליטא, מראשית המאה ועד השואה. רובם של עולי ליטא אלה אמנם נכנסו תולדותיהם המפורטות, לרבות תצלומיהם, בכרך ג' של הספר, במדור "אישים", אבל שמות אלה לא רוכזו ולא הובדלו בו בפרק מיוחד לעולי ליטא.

למען שלמותו של הסקר הזה בכרך שלפנינו, המוקדש במיוחד לעולי ליטא, ושרבים מקוראיו יתכן שכרך ג' אינו מצוי ברשותם — מצאנו לנכון לחזור כאן על ציון שמותיהם וקיצור תולדותיהם של האישים האמורים. הקורא יוכל, כאמור, למצוא את יתר הפרטים עליהם בכרך ג'. רק אלה מאישי ליטא העולים, ששמותיהם משום-מה חסרים לגמרי בכרך ג', באו כאן תולדותיהם במפורט (לפי א"ב של שם המשפחה).

רבנים, ראשי ישיבות

הרב ר' שמואל אידלזק מיאנישוק (1862) עלה ב-1925, נפטר בתש"ז בתל-אביב.

הרב ר' עזרא אלטשולר ממיר (1858) עלה ב-1936, נפטר ב-1938 בכפר-סבא.

הרב ר׳ נפתלי אמשטרדם, יליד סאלאנט (1832). מראשוני בעלי המוסר. עלה ב־1902. נפטר בירושלים (1916).

הרב ר׳ אברהם־יעקב בורוכוב, יליד דארשונישוק (1848), עלה ב־1923 ונפטר בירושלים ב־1938.

הרב ר׳ אברהם־אהרן בורשטיין, יליד קאמנץ דליטא (1867). שימש ברבנות ב־5 עיירות בליטא וכר״מ בישיבת בוגורודסק (בעברית). עלה ב־1924 כר״מ בישיבת ״מרכז הרב״. נפטר בירושלים ב־1926.

הרב ר׳ יצחק בלאזר (״ר׳ איצל פטרבורגר״), יליד וילנה (1837). עלה ב־1904. נפטר בירושלים (1907).

הרב ר׳ זליג־ראובן בנגיס מווילנה (1864). עלה ב־1938, נפטר בירושלים (1953).

הרב ר׳ חיים ברלין (בנו של הנצי״ב מוולוז׳ין). נולד ב־1832 בוולוז׳ין. עלה ב־1904. נפטר בירושלים ב־1913.

הרב ר׳ שמואל־יצחק הילמן, יליד שאדובה (1868). עלה ב־1934. נפטר בירושלים ב־1953.

הרב ר׳ אליהו־מרדכי ולקובסקי. נולד ב־1874. רבנותו האחרונה בליטא היתה בעיירה קרוז׳. עלה ב־1934. נפטר בירושלים ב־1962.

הרב ר׳ יוחנן זרחי (זופוביץ), יליד איישישוק (1874). עלה ב־1934. נפטר בטבריה (1946).

הרב ר׳ משה חסקין, יליד צ׳רניגוב (1874). רב בקראקינובה ובפרילוקי. עלה ב־1933. נפטר בירושלים (1950).

הרב ר׳ זבולון חרל״פ. נולד בווילקובישק (1840). עלה בעודו נער עם הוריו. נפטר בירושלים (1898).

הרב ר׳ ראובן טרופ. נולד ביאנישוק (1904) לאביו הרב ר׳ נפתלי טרופ, ר״מ בראדין. עלה לארץ בצעירותו. ממייסדי ישיבת ״הישוב החדש״. נפטר ב־1953 בתל־אביב.

הרב ר׳ ראובן כץ. נולד באולשאן (1880). עלה ב־1932 ושימש כרב ראשי ור״מ בישיבת פתח־תקוה. נפטר בפתח־תקוה (1963).

הרב ר׳ שמואל־מנחם כץ, יליד ז׳וסלי (1887). עלה ב־1940. שימש כרב בבית־הכנסת ״גאולת ישראל״ בתל־אביב. נפטר בתל־אביב (1954).

הרב ר׳ אריה לוין. נולד באורלה (1885). עלה ב־1905. היה מו״צ בשכ׳ ״משכנות״ בירושלים. הוא אפוטרופוס האסירים היהודים בימי המנדאט. נפטר בירושלים ב־1970.

הרב ר׳ צבי־הירש לויתן, יליד קובנה (1840). ממקורבי ר׳ ישראל סלנטר. עלה ב־1902 וייסד בית מוסר בירושלים. נפטר בירושלים (1915).

הרב ר׳ אליהו־דב לייזרוביץ. נולד ביאנישוק (1856). משגיח בת״ת של ר׳ שמחה זיסל זיו בקלם ואחר בישיבת סלאבודקה. עלה ב־1925. הסתופף בישיבת חברון עד הטבח ואחר שימש כמגיד שיעור בבית־הכנסת ״מאה שערים״ בתל־אביב. נפטר ב־1941.

הרב ר׳ חזקיהו־יוסף מישקובסקי. נולד ב־1884. חתנו של ר׳ יצחק בלאזר. היה רב באיוויה ובקריניק. עלה לארץ ב־1941 וייסד את ״ועד הישיבות״. נפטר בצפת ב־1947.

הרב ר׳ איסר־זלמן מלצר. נולד ב־1870 במיר. היה אב״ד ור״מ בסלוצק. עלה ב־1925 ושימש כר״מ בישיבת ״עץ חיים״ בירושלים. מגדולי התורה בדורנו. נפטר ב־1954 בירושלים.

הרב ר׳ אברהם־יעקב ניימרק. נולד ב־1879 בשומיאץ. מתלמידי ישיבת טלז. שימש ברבנות בפרא̈ן בש׳ 1909—1924. עלה ב־1924 ושימש ר״מ בתל־אביב ורב בביכ״נ ״מחנה דן״. חיבר ספר ״אשל אברהם״ בהלכה. קיבל פעמיים ״פרס הרב קוק״. נפטר ב־1961 בתל־אביב.

הרב ר׳ יצחק־זאב סולובייצ׳יק. נולד בוולוז׳ין ב־1887 לאביו ר׳ חיים מבריסק, ועם פטירת אביו מילא מקומו כרב ור״מ בבריסק. ב־1941 עלה והתיישב בירושלים. נפטר ב־1959 בירושלים.

הרב ר׳ מאיר סטולביץ. נולד ב־1871 באיישישוק. שימש ברבנות בכמה מעיירות ליטא. עלה ב־1933 ושימש כרב ומו״צ בשכונת ״זכרון משה״ בירושלים. נפטר בירושלים ב־1951.

הרב ר׳ יצחק־אייזיק פרידמן. נולד ב־1874 במושבה יהודית בפלך יקטרינוסלאב. למד בישיבת טלז ושימש ברבנות בכמה מעיירות ליטא. ממייסדי ה״מזרחי״ ופעיליו בליטא. עלה ב־1935 ושימש רב בנחלת־יצחק שליד תל־אביב. נפטר ב־1944 בתל־אביב.

ר׳ שלמה־נתן קוטלר. נולד בקובנה ב־1855. למד בטלז. היה ר״מ בישיבת ״כנסת ישראל״ בסלאבודקה, רב באוז׳ווינט ואחר־כך בקהילת ״תפארת ירושלים״ בניו־יורק ור״מ בישיבת ר׳ יצחק אלחנן שם. ב־1901 חזר לליטא ושימש רב בשתי עיירות. אחר מלחמת־העולם הראשונה ביקר שנית בארצות־הברית ונשאר כרב בדטרויט 7 שנים. משם עלה לארץ. נפטר בירושלים ב־1945.

הרב ר׳ יעקב קלמס. נולד בז׳וסלי ב־1880. היה רב בכמה עיירות בליטא ולאחר מכן רב ראשי במוסקבה. עלה ב־1933 ושימש כחבר הרבנות הראשית בארץ ונשיא ועד העזרה לרבנים־פליטים. נפטר ב־1952 בירושלים.

הרב ר׳ אליהו קלצקין. נולד באושפול ב־1852. שימש ברבנות בקהילות חשובות בליטא ובפולין (לובלין). עלה ב־1928 לארץ. מגדולי התורה בדורו ובקי גם במדעים ובשפות זרות. חיבר הרבה ספרים ושו״ת בהלכה. נפטר ב־1932 בירושלים.

הרב ר׳ ישראל־ניסן קרק. נולד בקאמאי ב־1867. שימש כמו״צ בקובנה כ־40 שנה. יו״ר ה״מזרחי״ בליטא. עלה ב־1927. נפטר ב־1938 בתל־אביב.

הרב ר׳ בנימין שקוביצקי. נולד באיישישוק ב־1873. מפורסם כ״המגיד ממינסק״. עזר במסירות נפש לפליטים בשנות מלחמת־העולם הראשונה. ב־1934 עלה לארץ והיה דורש בבתי־כנסת בתל־אביב. נפטר בתל־אביב ב־1938.

עסקנים, מחנכים, מדענים, תעשיינים

מרדכי איש שלום. נולד בוורנה ב־1902. עלה ב־1923. מראשוני גדוד העבודה. מ־1924 פעיל בירושלים, מ־1955 סגן ראש העיר ומ־1959 ראש העיר.

ד״ר שמואל אלישיב (פרידמן). נולד בפינסק ב־1899. מראשי צ.ס. בליטא. עלה לארץ ב־1934 וכיהן כציר ישראל בצ׳כיה והונגריה ואחר־כך כשגריר ישראל במוסקבה (עד 1955). סופר ומבקר. נפטר בתל־אביב ב־1955.

מרדכי אלפרין. נולד בקובנה ב־1874. עסקן ציוני פעיל, ממייסדי ״אידישע שטימע״ וחבר הנהלתה. עלה ב־1932. נפטר בתל־אביב ב־1949.

ד״ר ארי אנקוריון (וולוביצקי), עו״ד וח״כ. נולד בקאל־

וואריה ב־1908. בוגר הגימנסיה העברית בווילקובישק ומנהל ביה״ס למלאכה שם. עלה ב־1933. למד משפטים בלונדון ושימש 3 שנים כסופר ״דבר״ בלונדון. חבר המרכז והמזכירות הארצית של מפלגת ״העבודה״ ומפעילי סיעתה בכנסת.

מרדכי בובטלסקי, יליד ניישטוט־שאקי (1890). ד״ר לכימיה. עלה ב־1925. מראשוני חוקרי ים המלח. פרופ׳ לכימיה באוני־ברסיטת ירושלים. נפטר בירושלים ב־1965.

ד״ר שמואל־שרגא ביאלובלוצקי. מגדולי חוקרי התלמוד. נולד בפילווישוק (1895). ראש המחלקה לתלמוד באוניברסיטת ״בר־אילן״. נפטר ב־1960.

ראובן ברקת (בורשטיין), יליד 1905. בנו של הגאון הרב ר׳ אהרון בורשטיין מטאווריג. עסקן ציוני פעיל מנעוריו. עתה יו״ר הכנסת ומראשי ה״מערך״. לשעבר המזכיר הכללי של מפא״י ושגריר ישראל בנורווגיה.

צבי ברנשטיין, מראשי המפד״ל והפועהמ״ז. יליד שירווינט (1914). למד בישיבת סלאבודקה. אירגן את תנועת ״תורה ועבודה״ בליטא והקים את חוות ההכשרה של ״החלוץ המזרחי״ שם. עלה ב־1935. חבר הוועה״פ של הפועהמ״ז וראש המחלקה המוניציפאלית של המפד״ל.

פרופ׳ דב־בר ברוצקוס. נולד בפולאנגן (1874). חוקר בעיות החקלאות ומפעילי ״אורט״ ברוסיה. מ־1935 פרופ׳ לכלכלה חקלאית באוניברסיטה בירושלים. נפטר ב־1938 בירושלים.

הרב יעקב ברמן. נולד בסאלאנט (1878). מראשוני מנהיגי ה״מזרחי״ וממייסדי ישיבת לידא. ר״מ באודיסה ורב בברדיצ׳ב. עלה לארץ ב־1921. סגן מנהל מחלקת החינוך ומפקח ראשי על זרם החינוך ה״מזרחי״. מנהל מכון תורני־פדגוגי ברחובות.

שמעון גולדברג. נולד בקיבארט ב־1873. מראשוני ״חובבי ציון״ ו״בני משה״. מזכירו של ר׳ שמואל מוהילבר. ממייסדי חברות ״מנוחה ונחלה״, ״גאולה״ ו״אחוה״. עלה לארץ ב־1925. ממייסדי איגוד יוצאי ליטא. נפטר בתל־אביב ב־1940.

ד״ר משה גליקסון, עתונאי ועסקן ציוני. נולד בהוליניקה (פ׳ סובאלק) ב־1878. קיבל חינוך מסורתי. את השכלתו הגבוהה קיבל באוניברסיטת מארבורג ובאוניברסיטת ברן, שם הוכתר כד״ר לפילוסופיה. מטובי פעילי התנועה הציונית, התרבות והעתונות העברית ברוסיה ובארץ. עורך ראשי של השבועון ״העם״ במוסקבה, שהפך ליומון. עם עלייתו השניה לארץ עם עולי ״רוסלאן״ (בדצמבר 1919) היה עורך ראשי של ״הארץ״ עד 1936. היה פעיל כחבר הוועה״פ הציוני, הנהלת הוועד הלאומי, הוועה״פ של האוניברסיטה העברית בירושלים. חיבר ותירגם ספרי־יסוד בפילוסופיה ובבעיות היהדות. נפצע קשה בתאונת דרכים במאי 1939 ונפטר בערב חג־השבועות של אותה שנה.

ישראל דושמן, משורר ומחנך. נולד בווילנה ב־1884. עלה לארץ ב־1905 והיה פעיל כמורה ומשורר. נפטר בתל־אביב ב־1947.

פלטיאל דייקן (דיקשטיין), עו״ד וחוקר המשפט העברי. נולד בווילייקה ב־1885. עלה לארץ ב־1925. מנהל ודיקן של ביה״ס הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב. ב־1957 קיבל ״פרס ישראל״ במדעי חברה ומשפט.

ד״ר יוסף הררי. (ברגר). רופא, מחנך וחוקר התנ״ך. נולד בווילנה (1884). הוסמך לרפואה באוניברסיטת קיוב. ציר בוועידה הציונית בפטרבורג ב־1917. ב־1917 חזר לליטא. היה סגן יו״ר הוועד הלאומי, מנהל הגימנסיה העברית בשאוולי וציר ב״סיים״ הליטאי. עלה לארץ ב־1934 והיה מנהל בית־החולים ״הדסה״ בחיפה ומרצה בתנ״ך בקורסים להשתלמות שם. נפטר בתל־אביב ב־1961.

משה־זאב זון, מחנך ועסקן ציוני. נולד בקובנה ב־1876. מתלמידי ישיבת סלאבודקה. מראשוני המורים העברים ו״חובבי ציון״ במקום. עלה לארץ ב־1936 והתיישב ברחובות. נפטר ב־1946 ברחובות.

ד״ר בנימין זיו. נולד בסיאד ב־1879. חניך ישיבת טלז. עתונאי וסופר. בעל השכלה גבוהה (פילוסופיה וכלכלה). עורך מדורים כלכליים ברוסיה ובלטביה. עלה לארץ ב־1936. ממייסדי ומרצי ביה״ס הגבוה למשפט וכלכלה בתל־אביב (בנו הוא העתונאי אריה זיו, ממערכת ״דבר״). נפטר ב־1947 בתל־אביב.

ד״ר משה זילברג, שופט בית־המשפט העליון לשעבר, נולד בשקודוויל ב־1900. חניך ישיבות ליטא ואוניברסיטות מארבורג (פילוסופיה) ופראנקפורט (משפטים). עלה לארץ ב־1929. זכה פעמיים ב״פרס ביאליק״ וכן ב״פרס ישראל״.

מאיר זק. נולד ב־1893 בהיידוצישוק. מתלמידי ישיבת לידא. ראש הקהילה במאריאמפול, מזכיר ראשון בוועד הלאומי בליטא ומעובדי הבנק המרכזי היהודי שם. עלה לארץ ב־1933. מעובדי בנק ״אשראי״ וממנהלי אגודת ״קישון״. נפטר בתל־אביב ב־1951.

חיים־ישראל זקס. נולד ביאנישוק ב־1867. בעל צלמוניה בשאוולי ויו״ר המוסדות הציוניים בעיר. חבר המרכז הציוני בליטא. עלה לארץ ב־1932. נפטר בתל־אביב ב־1934.

זלמן טראוב, עסקן ציוני ועתונאי. נולד בפוניבז׳ ב־1896. מפעילי א״י העובדת, מעורכי ״אידישע שטימע״ ו״דאסווארט״ בקובנה. עלה לארץ ב־1936 ושימש מנהל סניף ״דבר״ בחיפה ומפעילי הציבור בעיר. נפטר ב־1965 בחיפה (בנו יחידו, ארי טראוב (אבנר), היה יועצו הספרותי של ראש הממשלה לוי אשכול ז״ל ועתה הוא מהעובדים הבכירים בשגרירות ישראל בלונדון).

חיים־שלמה יפה, מראשי התנועה הציונית בדרום־אפריקה. נולד ב־1884 בליטא. ב־1928 עלה לארץ. קנאי לעבודה עברית, פעיל בחקלאות, בתעשייה ובבנקאות. נפטר ב־1936 בתל־אביב.

עקיבא ישי (ונחוצקר). מחנך וציוני פעיל. יליד 1899. מנעוריו (1912) בליטא. חניך ישיבת סלאבודקה וסמינאר המורים בקובנה. השתלם בסמינאר למורי מלאכה בלייפציג ובביה״ס הגבוה לפוליטיקה וכלכלה שליד אוניב׳ ברלין. מ־1919 מנהל בי״ס ״תרבות״ בקלם ומ־1923 מנהל ומדריך במרכז הנוער ב״בית־הילדים״ בקובנה. חבר מרכז צ.ס., ״החלוץ״ וההנהגה העליונה של השוה״צ בליטא. עלה לארץ ב־1926 עם קבוצת חניכים מבית־הילדים בקובנה. מייסד ומנהל ״הדסה־נעורים״ בעמק חפר.

משה כהן, עתונאי ועסקן ציוני. נולד ב־1879 בפלך מינסק. מ־1902 היה מזכיר ראשי של ה״מזרחי״ ומורה לעברית בישיבת לידא. מפעילי הציונים במינסק, עורך ומנהל של עתונים ציוניים בווילנה ובקובנה ומראשי ״תרבות״ שם. עלה ב־1935 לארץ. נפטר ב־1952 בירושלים.

עמנואל כהן, רופא ועסקן ציוני. נולד ב־1864 בטוקום (קורלאנד). היה יו״ר חב׳ ״מפיצי השכלה״ בווילנה. עלה לארץ

ב־1923. עבד כרופא בקופ״ח של ההסתדרות וב״הדסה״ ירושלים. נפטר בירושלים ב־1941.

בן־ציון כ״ץ. סופר, חוקר ועתונאי. נולד ב־1875 בדאַוג. יצאו לו מוניטין מנעוריו כ״העילוי מדאוג״. עורך ״הזמן״, ״הד הזמן״, ״העם״ ועוד. עלה ב־1931 לארץ. הוציא עתון ״הזמן״, וחיבר ספרים הרבה בתולדות ישראל. נפטר ב־1958 בתל־אביב.

פרופ׳ בנימין מזר (מייזלר), ארכיאולוג. נולד ב־1906 בגרוד־נה. למד בגרמניה. עלה לארץ ב־1929 והתפרסם בחפירותיו הארכיאולוגיות. פרופיסור, רקטור ונשיא באוניב׳ העברית בירושלים. פירסם חיבורים ואטלאסים במקצועו.

ד״ר משה נביאז׳סקי, עתונאי ועסקן ציוני. נולד בקובנה ב־1897. ד״ר למדעי הכלכלה מאוניברסיטת באזל. מזכיר ההסתדרות הציונית בליטא וממייסדי ״המשרד הארצי־ישראלי״ שם. עלה לארץ ב־1937. עסק בתעשייה בחיפה ומ־1948 פעיל כעתונאי וסופר של עתונים יהודיים בחו״ל. נפטר ב־1971 בחיפה.

פרופ׳ משה־צבי סגל, חוקר המקרא. נולד במאיסיאד (1878). בלונדון הוסמך לרבנות והשתלם בבלשנות שמית ובמדעי המקרא. שימש ברבנות בכמה קהילות והיה פעיל בתנועה הציונית. עלה לארץ ב־1926 כחבר ״ועד הצירים״. היה מרצה באונ׳ העברית בירושלים. פירסם הרבה ספרים במקצועו, בהם תנ״ך עם ביאור חדש. נפטר ב־1970 בכפר־סבא.

ד״ר מנחם (מכס) סולובייצ׳יק (סוליאלי), חוקר מקרא ועסקן. שר לעניינים יהודיים בממשלת ליטא העצמאית. נולד ב־1883 בקובנה. חבר ההנהלה הציונית והוועד הפועל הציוני. עלה לארץ ב־1933 והיה פעיל בשטחים כלכליים וממלכתיים שונים. חיבר ספרים הרבה במדע המקרא. נפטר בירושלים ב־1957 (ראה הערכה מאת ל. גרפונקל בכרך זה, במדור ״אישים״).

פרופ׳ נתן פיינברג, חוקר המשפט הבין־לאומי. נולד בקובנה ב־1895. למד במכון למדעים בינלאומיים בשווייץ. ניהל מחלקה במיניסטריון לענייני היהודים בליטא העצמאית. ב־1925 עבד כעו״ד בתל־אביב. שימש פרופיסור באוניב׳ העברית בירושלים וכדיקן הפאקולטה למשפטים בה. פירסם הרבה ספרים במקצועו בכמה שפות.

פרופ׳ חיים פקריס, מומחה למתימטיקה שימושית. נולד ב־1908 באליטא. הוכתר בתואר ד״ר במכון לטכנולוגיה באר־צות־הברית. חבר המכון למחקר בפרינסטון. מ־1949 ראש המחלקה למתימטיקה שימושית במכון וייצמן. חבר האקדמיות למדעים בארה״ב ובישראל.

ד״ר יצחק פרץ (פרציקוביץ), מחנך ובלשן. נולד ביאַזנה ב־1889. התמחה בבלשנות שמית בגרמניה. מ־1934 מורה בביהמ״ד למורות וגננות ע״ש לווינסקי בתל־אביב וראש הפאקולטה לעברית באוניב׳ תל־אביב שהוא ממייסדיה. חיבר ספרי לימוד ומחקר בדקדוק הלשון העברית. נפטר בתל־אביב ב־1967.

אריה קובוביצקי (קובובי), עורך־דין ועסקן ציוני. נולד ב־1896 בקורשאן. התחנך בבלגיה והיה חבר עיריית אנטוורפן. ממנהיגי תנועת הפועלים הציונית. שימש ציר ישראל בצ׳כו־סלובקיה ובארגנטינה. נשיא ״יד ושם״. נפטר ב־1966 בירושלים.

דוד קוטלר, מהנדס. יליד קובנה (1904). בוגר הפאקולטה הטכנית באוניברסיטת קובנה. עלה לארץ ב־1935. מ־1946 עד 1969 עבד במשרד הפנים באגף התיכנון ומחקר בנין ערים. משמיע שיעור קבוע בתלמוד בפני אקדמאים דתיים. עתה מרצה באוניב׳ בר־אילן על ״יחס הדת לאמנות״ ופירסם ספר על נושא זה. כן פירסם מאמרים מדעיים בהוצאות חו״ל על נושאי אמנות ומחקרי הר־הבית והעיר העתיקה בירושלים.

ד״ר מאיר קלומל. סוחר ועסקן ציוני. נולד ב־1875 בווידז. ד״ר לפילוסופיה ולפילולוגיה מאוניב׳ ברלין וכן תלמיד ביהמ״ד לרבנים של הרב הילדסהיימר שם. התיישב בווארשה, עסק במסחר והיה פעיל ביותר בתנועה הציונית. עלה לארץ ב־1933. נפטר ב־1936 בתל־אביב.

דוד קפלן, מהנדס כימאי. נולד ב־1900 בבוטרימאנץ. למד כימיה בצרפת. עלה לארץ ב־1927. עסק בחקר ים המלח ועבד 18 שנה במפעליו ואחר־כך בתע״ש. ב־1956 חזר לעבוד במעבדות של מפעלי ים המלח. נפטר ב־1965 בירושלים.

פרופ׳ נתן רבינזון, פיסיקאי. נולד ב־1909 בווישטיניץ. למד באוניב׳ ברלין ופראג וב־1927 הוכתר בתואר ד״ר לפיסיקה. ב־1930 עלה לארץ ושימש בהוראה במקצועו באוניב׳ העברית בירושלים, בטכניון ובביה״ס הימי בחיפה. התמחה ביחוד בשטח הקרינה הסולארית. נפטר ב־1964 על סיפון האניה ביל״ו בחזרו מוועידה מדעית במוסקבה והובא לקבורות בחיפה.

ד״ר ישראל רבקאי (רובין). מחנך וסופר. נולד ב־1890 בראדושקביץ (פ׳ וילנה). חניך ישיבה ובוגר הקורסים הפדא־גוגיים בגרודנה. הוכתר מאוניב׳ וינה בתואר ד״ר לפילוסופיה ופסיכולוגיה. עלה לארץ ב־1928. עסק בהוראה בביה״ס החקלאי במקוה־ישראל ושימש מפקח על בתי החינוך של זרם העובדים. פירסם הרבה חיבורים בשטח החינוך והפסיכולוגיה. נפטר ב־1954 בתל־אביב.

ד״ר שמשון רוזנבוים, משפטן, מנהיג ציוני ומיניסטר לענייני היהודים בליטא. נולד בפינסק ב־1859. פעל כעו״ד במינסק. היה ציר מרוסיה ברוב הקונגרסים הציוניים וחבר ב״דומה״ הרוסית הראשונה. שימש סגן שר החוץ של ליטא העצמאית ונשיא ה״נאציונאל ראט״ היהודי. ב־1925 עלה לארץ. שימש קונסול ליטא בתל־אביב. נפטר ב־1934 בתל־אביב.

אבא־יצחק רוזנטל, עסקן ציבורי. נולד ב־1875 במאריאמפול. חבר ועד הקהילה והעיריה בעירו. פעיל בתנועה הרביזיוניסטית. עלה לארץ ב־1937 ונפטר ב־1948 בתל־אביב.

ד״ר אלעזר ליפמן רחמילביץ, רופא ועסקן ציוני־רביזיוניסטי. נולד ב־1893 בסלוצק. יו״ר ההסתדרות הרביזיוניסטית בליטא ופעיל במוסדות ציבוריים שונים. עלה לארץ ב־1934. בנו בכורו יעקב־יצחק נפל במלחמת השחרור בחולייקאת. נפטר ב־1957 בתל־אביב.

ד״ר נחמן רחמילביץ, עסקן. נולד ב־1873 בווילקובישק. מפעילי ״אגודת ישראל״ בליטא. חבר הסיים הליטאי. עלה לארץ ב־1935 ושימש קונסול ליטא בא״י. נפטר בתל־אביב ב־1941.

ד״ר דוד־מרדכי שוורץ, רופא ועסקן ציוני. נולד בקובנה ב־1871. ציוני מנעוריו. מראשי המוסדות הציוניים בליטא. עלה לארץ ב־1935 ונפטר ב־1950 בתל־אביב.

דוד שולמן, עסקן ציבור. נולד ב־1897 בפוניבז׳. מפעילי הציונים בעירו. עלה לארץ ב־1925 והיה פעיל בתנועה הרביזיו־ניסטית ובאיגוד יוצאי ליטא. נפטר בתל־אביב ב־1962.

צבי שמשי (שימשלביץ). עסקן ציוני. נולד ב־1862 בסמארגון. מראשוני "חובבי ציון" ו"בני משה". עלה לארץ ב־1933. נפטר ב־1952 בירושלים. אחד מבניו היה יצחק בן־צבי ז"ל, נשיא ישראל.

משה־חיים שפירא, ממייסדי הפועל־המזרחי. נולד ב־1902 בגרודנה. פעיל בעליית חלוצים דתיים מליטא. עלה לארץ ב־1925. מראשי המפד"ל בארץ. ראש מחלקת העליה של הסוכנות. שר בממשלות ישראל. נפטר ב־1970 בתל־אביב והובא לקבורה בירושלים.

ד"ר נח שפירא, כימאי ומחנך. נולד ב־1900 בסמולביץ לאביו הרב ר' אברהם־דובער שפירא, רבה של קובנה. שימש מרצה לכימיה באוניב' קובנה ומנהל הגימנסיה העברית במארי־אמפול. ב־1935 עלה לארץ והמשיך בהוראה במקצועו בבתי־ספר גבוהים. נפטר ב־1964 בתל־אביב.

קדושי ליטא

בימי המאורעות ובימי מלחמת השחרור

אלה הם קרבנותיהם של יהודי ליטא על מזבח תחיית האומה, תקומת המדינה וגאולת המולדת בשנים תרפ"א—תש"ח:

במאורעות תרפ"א נפלו

גולדברג בוריס. נולד בשאקי ב־1866. אחיו של י. ל. גולדברג. מהנדס חימאי, בעל בית־חרושת ללבנים "סיליקט". הוא נפצע ביפו במאורעות תרפ"א ומת מפצעיו בשנת תרפ"ב (1922).

הרב רובין שלמה־זלמן. יליד קובנה, עלה ב־1902 והיה לפני המלחמה מנהל כולל וילנה. מ־1918 ועד מותו סגן יו"ר ועד הקהילה בירושלים. ציר אסיפת הנבחרים א' מטעם החרדים. נהרג בח' בחשון תרפ"א בירושלים.

רפפורט נתן, בן יעקב־דב. תושב כפר־סבא. נולד בז'יימל. עלה לארץ בשנת 1906 והיה מעשרת המתיישבים הראשונים בכפר־סבא. נהרג בכ"ז בניסן תרפ"א, בהגינו על פתח־תקוה.

במאורעות תרפ"ט נפלו

אונגר נחמה. נולדה ב־1907 בווילנה. עלתה ב־1924. נפצעה בי"ח באב תרפ"ט בחברון ומתה מפצעיה בכ"א באב בירושלים.

אפרימוב מלכה־לאה. נולדה ב־1889 בווילנה. עלתה ב־1918. נרצחה בכ"א באב תרפ"ט בחיפה.

ברוידא שמחה־יצחק. נולד ב־1901 בווילקומיר. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

גוטילבסקי אהרון־ליב. נולד ב־1856 באיוויה, מחוז וילנה. עלה ב־1926. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

גולדברג בנימין. בנו של י. ל. גולדברג. נולד בווילנה ב־1905. היה מהנדס־מכונאי ופעיל בהגנה. נפל כשחש להציל שני פועלים שנשארו בבית־החרושת לספירט באבו־כביר, בי"ט באב תרפ"ט. על שמו הוקמו בית־תרבות בצפון תל־אביב ושכונה ברמת־גן בשם "תל־בנימין".

וילנסקי ישראל־שלמה־זלמן. מזכיר ישיבת חברון. נולד ב־1902 בקוסובה שעל־יד גרודנה. עלה ב־1922. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

חיכל אליהו־דב. נולד ב־1913 בשקודוויל. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

חיכל ישראל־אריה — אחיו של הנ"ל. נולד ב־1909 ב־שקודוויל. עלה ארצה ב־1926. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

ליזרובסקי בצלאל. נולד במאלטש שעל־יד גרודנה ב־1891. עלה ב־1925. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

ליזרובסקי ישראל. נולד במאלטש שעל־יד גרודנה ב־1913. עלה ב־1926. נרצח בחברון בי"ח באב תרפ"ט.

מיטבסקי משולם־שרגא. נולד ב־1903 בלבדובה, פ' וילנה. עלה ב־1926. נפצע בי"ח באב תרפ"ט בחברון ומת בכ"ב באב בירושלים.

מקלף אריה. נולד בבריינסק, פ' גרודנה, ב־1876. עלה ב־1891. נרצח בי"ח באב תרפ"ט במוצא.

סבלוני מנחם. נולד ב־1904. עלה ב־1923. נרצח בי"ז באב תרפ"ט בירושלים.

סגל נחמן. נולד בדרוסקניק, פ' וילנה, ב־1908. תלמיד האוניברסיטה. עלה ב־1927. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בירושלים.

הרב סמריק בצלאל. נולד בזיטל, פ' וילנה, ב־1856. עלה ב־1924. נרצח בחברון בי"ח באב תרפ"ט.

פיינגולד יצחק־יהושע. נולד בדרצ'ין, פ' גרודנה. עלה ב־1900. בעל ביח"ר לסיגריות בתל־אביב. נרצח בשכונת אבו־כביר בי"ט באב תרפ"ט יחד עם בנימין גולדברג כשחשו להציל פועלים.

קפלינסקי ישראל־הלל. נולד בשנת 1906 בווייגובה, מחוז שאוולי. למד בפלונגיאן, קלם, טלז וסלאבודקה. עלה ב־1924. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

קפלן ישראל־מרדכי. נולד ב־1907 בווילקומיר. עלה ב־1924. נרצח בי"ח באב תרפ"ט בחברון.

רוזנהולץ שמואל הלוי. נולד בווילקובישק בשנת תרס"ה

(1906). למד בסלאבודקה. עלה ב־1924. נרצח בי״ז באב תרפ״ט בחברון.

הרב ש״ך שלמה־זלמן. נולד בגורז׳ד ב־1878. צאצא הגר״א. עלה ב־1904. נרצח בי״ח באב תרפ״ט בבית מקלף במוצא.

ש ר חיים־שלום. נולד ברוזאליה, מחוז פוניבז׳, ב־1905. עלה ב־1924. נרצח בי״ח באב תרפ״ט בחברון.

במאורעות תרצ״ו—תרצ״ח נפלו

גורביץ ברוך. נולד בווילייקה, פ׳ וילנה, ב־1912. נוטר, תלמיד האוניברסיטה בירושלים. נהרג על־יד כפר־סבא בג׳ באלול תרצ״ו.

לונץ משה־זלמן בן יששכר. נולד ב־1903 בוולוז׳ין. עלה ב־1924 והתיישב ביבניאל. נרצח בב׳ ניסן תרצ״ז בדרך בית־וגן—יבניאל.

סטרליץ מנחם. עלה ב־1904. נפגע מרסיסי פצצה בכ״ז בתמוז תרצ״ו.

פינקל יצחק. נולד ב־1904 בווילנה. עלה ב־1925. שומר בתל־יוסף. נרצח בעמדו על משמרתו.

קליצ׳בסקי יצחק. נולד ב־1912 בווילנה. עלה ב־1933. נהרג על־יד יקנעם בי״ד באב תרצ״ו.

רבינוביץ טוביה. נולד ב־1897 בסובאלק. עלה ב־1920. תושב צופית. נהרג בצאתו למשמרת בכ״ה באב תרצ״ו.

ד״ר שבחובסקי צבי. רופא, יליד גרודנה. עבד ב״הדסה״ בירושלים. נרצח בכ״ד באייר תרצ״ו.

במלחמת־העולם השניה נפלו

פלונצ׳יק מרדכי. נולד בווילנה. עלה ב־1932. חבר ״אגודת השומרים״. היה בין הכ״ג שיצאו בסירת מנוע לפעולת חבלה בבתי־הזקוק בטריפולי (סוריה) שהיו ברשות הגרמנים. יצא ב־18.5.41 ולא חזר.

במלחמת השחרור תש״ח—תש״ט נפלו

אברמוביץ אריה־אליהו. נולד ב־1920 בוויסוקידבור, מחוז טרוקי. אביו היה עורך־דין ציוני ותיק. למד בפוליטכניון בגרנובל (צרפת). חבר תנועת גורדוניה. עלה ב־1945 ושירת כאלחוטאי במשטרת הישובים העבריים. במלחמת השחרור מילא תפקיד זה בחטיבת ״גולני״. נפל בקרבת רפיח ב־11.8.49.

אופנהיים ראובן. נולד בנובוגרודק, פ׳ וילנה, בשנת 1927. עלה ב־1947 והשתקע בקרית־חיים ליד חיפה. נפל במערכה על לטרון ב־30.5.48.

אושינסקי אריה. נולד בקובנה ב־1925. עלה ב־1935 וישב עם הוריו בקרית־מוצקין. שירת במשטרת הישובים העבריים, התגייס לצבא הבריטי ולאחר שחרורו עבד בחברת ״של״ בחיפה. במלחמת השחרור השתתף בפיצוץ גשר בסביבות עכו. נפל בקרב על משמר הירדן ב־18.7.48.

איטקין ישראל. עלה עם הוריו מקובנה ב־1924 ועבד כמזכיר ועד המושבה בסג׳רה. נפל במושבה הגרמנית בחיפה ב־27.2.48.

איציקוביץ פייבל־שרגא. נולד ב־1921 בקובנה. עלה בתרפ״ה. במלחמת השחרור השתתף בכיבוש יפו. נפל בפריצת הדרך לנגב ב־20.10.48.

אלוני (אלשטיין) מאיר. נולד בווילקובישק ב־1922. עלה ב־1931. שירת בבריגדה. חבר קבוצת בית־אלפא. נפל בנגב ב־22.12.48.

אלפרין יצחק. נולד בקלם ב־1915. עלה ב־1949 והתגייס מיד לצבא. השתתף בקרבות קקון, ראש־העין ומגדל־צדק ונפל על־יד החולה ב־16.7.48.

ביטנסקי יהודה. נולד בווילנה ב־1924. עלה עם הוריו ב־1933. תלמיד האוניברסיטה בירושלים. הלך לעזרת גוש עציון ונפל במחלקת הל״ה בשבט תש״ח (1948).

בלוך יעקב־דב. נולד בממל ב־1927. עלה עם הוריו ב־1934. תלמיד הטכניון בחיפה. נפל על־יד אפיקים ב־30.5.48.

בלוך שבח. נולד בדארביאן, מחוז קרטינגה, ב־1915. תלמיד ישיבות טלז וסלאבודקה. עלה ב־1935. תושב חולון. נפל על־יד ראש־פנה ב־17.6.48.

ברטדאצקי אברהם. נולד בגרודנה ב־1917. בנו של רופא ציוני ותיק. תלמיד הטכניון בחיפה. חבר קיבוץ חצור. נפל בנגב ב־7.12.47.

גולדברג יוסף. נולד בקורשאן, מחוז שאוולי, ב־1926. עלה ב־1946. נפל על־יד אשדוד ב־3.6.48.

גולדשטיין שמעון. נולד באיישישוק, פ׳ וילנה, ב־1929. עלה ב־1935. השתתף בקרבות הקסטל ונפל בד׳ באייר תש״ח (1948).

גורביץ אריה. נולד בווילנה ב־1918. שירת ביחידת תותחנים ונפל בקירבת מחנים ב־17.6.48.

גורודיסקי עוזר. נולד בנובוגרודק, פ׳ וילנה, ב־1909. עלה ב־1931. נפל בירושלים ב־15.10.48.

גורנץ פלטיאל. נולד בווילנה ב־1915. עלה ב־1947 והצטרף כחבר לרמת־הכובש. נפל בעמדו על המשמר בקיבוץ ב־29.5.48.

גורפינקל דב־שלמה. נולד בווילנה ב־1914. היה בין מארגני העבודה הרפואית בגיטו וילנה בימי הנאצים. עלה ב־1945 ועבד בבית־החולים ״הדסה״ בירושלים. נפל ב־11.7.48 על־יד קפה ״אימפריאל״ בירושלים.

גלזר מרדכי. נולד בסמארגון ב־1930. עלה ב־1946 ונכנס בחבורת עליית נוער לקיבוץ ״מסדה״. נפל על־יד משטרת צמח ב־18.5.48.

גן שמואל. נולד ב־1923. הוריו עלו ב־1924 והתיישבו בבלפוריה. במלחמת השחרור נמצא בירושלים כסטודנט האוני־ברסיטה. נפל בעת ליווי שיירה לעטרות ב־18.2.48.

גנדל זאב. נולד בסוויר, פלך וילנה, ב־1925. עלה עם הוריו ב־1933 והשתקעו בכפר־סבא. נפל תוך כדי הגשת עזרה לפצוע על־יד רמת־הכובש ב־29.3.48.

גרוגר סעדיה. נולד בווילנה ב־1926. הוריו עלו לארץ ב־1933 והשתקעו בכפר־סבא. תלמיד ביה״ס המקצועי ע״ש מקס פיין. נפל ליד מנרה בגליל־העליון ב־23.10.48.

גריפל יצחק. נולד בקרוסנה, מחוז מאריאמפול, ב־1928. עלה ב־1948. נפל על־יד שער הגיא ב־17.10.48.

גרשוביץ משה. נולד בקובנה ב־1922. הוריו עלו ב־1925. חבר הפלמ״ח. מכובשי הקסטל. נפל על־יד שער הגיא ב־20.4.49.

דבורצקי חיים. נולד באיוויה, פ׳ וילנה, ב־1927. עלה

ב־1946 והשתקע בקרית־חיים. שירת בחטיבת "כרמלי" ונפל בשיירת יחיעם ב־27.3.48.

דואה יצחק. נולד באיבניץ, פ' וילנה, ב־1931. עלה ב־1933 עם הוריו. נפל בירושלים ב־22.4.48.

דובדבני (וישנבסקי) משה. נולד בגרודנה ב־1914. עלה ב־1928. נפל על־יד לטרון ב־24.5.48.

דודמן (דודאי) זלמן. נולד בווילנה ב־1925. עלה ב־1936. נפל בקרב לשחרור חיפה ב־15.4.48.

דושניצקי צבי. נולד בקובנה ב־1922. הוריו עלו לארץ ב־1925 והתיישבו בעפולה. שירת בבריגדה ובמלחמת השחרור בחטיבת "גולני". השתתף בקרבות משמר־העמק, לג'ון, לוביה וסג'רה. נפל ב־9.6.48.

הגלילי (גלנטרייצ'יק) אליהו. נולד ב־1913 ב־ ווילנה וגדל ביאנובה. עלה ב־1933. נפל בגליל־המערבי בגזרת נהריה ב־27.7.48.

הוץ אליעזר. נולד בפלונגיאן ב־1919. עלה ב־1948. נתרסק על־ידי מוקש בגזרת צמח ב־30.10.48.

הורביץ זרובבל. נולד בז'זמיר, מחוז טרוקי, ב־1924. עלה ב־1933. במלחמת השחרור השתתף בליווי שיירה לגוש עציון ונפל ב־27.3.48, כשהוא עצמו פוצץ את המשוריין כדי שלא ליפול לידי הערבים.

ויניק יוסף. נולד ב־1927. שירת בחטיבת גבעתי ונלחם במבואות ירושלים. נפצע על־יד לטרון ומת בבית־החולים בחולדה ב־9.5.48.

זוירי צבי. נולד בגרודנה ב־1912. עלה ב־1930. התגייס לצבא הבריטי והתפרסם כסופר צבאי. מאמריו וכתבותיו פורסמו בעתוני הארץ. נפל בקירבת לטרון ב־31.5.48.

זינגר יצחק. נולד בשקודוויל ב־1912. עלה ב־1933 ונכנס לקיבוץ יגור. נפל בעת ליווי שיירת אספקה לירושלים ב־20.4.48.

זיף צבי. נולד בבריסלב, פ' וילנה, ב־1913. עלה ב־1944. השתתף בכיבוש תל־ליטוינסקי ונפל בימי ההפוגה השניה ב־24.9.48.

ז'לזניק (ברזילי) אריה. נולד בקובנה ב־1929. עלה עם הוריו ב־1934. השתתף בכיבוש המשטרה בנבי־יושע בגליל ונפל שם ב־20.4.48.

זמירין שלום. נולד בדיסנא, פ' וילנה, ב־1915. עלה ב־1936 ונכנס כחבר לקבוצת כנרת. סטודנט באוניברסיטה. קיבל פרס־קלויזנר על חיבורו "ראשיתו ותקופתו". נפל על־יד צמח ב־18.5.48.

זקס יצחק. נולד בריטובה ב־1926. עלה ב־1936. נפל בדרך לבית־אורן ליד חיפה ב־17.2.48.

חדש יצחק. נולד באיוויה, פ' וילנה, ב־1928. עלה ב־1947 והשתתף בקרבות לכיבוש יפו ורמלה. נפל בשבי ב־28.5.48 ומת במחנה השבויים בעבר־הירדן.

חירורג אברהם־יהודה. נולד בווילנה ב־1912. עלה ב־1934. עבד בספריה הלאומית. נפל על־יד מעבר מנדלבוים בירושלים ב־18.7.48.

טובולסקי משה. נולד בסקידל, פ' וילנה, ב־1899. עלה ב־1924. פקיד ב"הלוואה וחסכון" בתל־אביב. נפל ב־1.11.48.

טוביאנסקי מאיר. נולד בקובנה ב־1904. עלה ב־1925. מפקד ב"הגנה". נפל ב־30.6.48. אחרי מותו הוענקה לו דרגת סרן.

טופול שרגא. נולד בווילנה ב־1913. עלה ב־1938 ונכנס כחבר לרמת־הכובש. נפל בשעת הפגזות משק רמת־הכובש ב־9.6.48.

יבנה שלום. נולד בבראנוביץ, פ' וילנה, ב־1914. עלה ב־1935. נפל בשכונת התקוה בתל־אביב ב־27.4.48.

יבניאלי (לובוצקי) אהרון. נולד ב־1915 בז'זמיר, מחוז טרוקי. פעיל בתנועת "בני עקיבא". עלה ב־1935. בשנת 1944 עבר להתנחלות קבועה בכפר־עציון ונפל שם ב־13.5.48.

כהן אהרון. נולד ב־1910 בווילנה. עלה ב־1924. פקיד בבנק האפותיקאי בתל־אביב. נפל בסביבת פלוג'ה ב־2.3.49 (א' באדר תש"ט).

כהן (טרשינסקי) ברוך. נולד בווילנה ב־1916. עלה ב־1943. נפל על־יד לוד ב־8.2.49.

כהן שמואל. נולד בקורשאן, מחוז שאוולי, ב־1929. עלה ב־1934. הוריו השתקעו בהרצליה. נפל על־יד לטרון ב־18.7.48.

לבנוני (בלטרושנסקי) אברהם. נולד בווילקובישק ב־1911. עלה ב־1933 והצטרף לקבוצת דפנה. נהרג ב־12.6.48.

מאירוביץ יהודה. נולד במאריאמפול ב־1915. עלה ב־1934 ונכנס כחבר לגבעת־ברנר. נתרסק על־ידי מוקש בקירבת "משמר הים".

מורשצ'יק זאב. נולד בקובנה ב־1931. עלה ב־1947 והצטרף לחבורת נוער בצאלים שבנגב ועבד כדייג. נפל על־יד נירים ב־22.12.48.

מילנר יוסף. נולד בלינקובה ב־1923. עלה ב־1946. נפל על־יד אשדוד ב־3.6.48.

מילנר שלמה. נולד בגורז'ד, מחוז קרטינגה, ב־1913. עלה ב־1933. שירת בבריגדה. נפל ב־30.5.48.

מינס רחל. נולדה בקיבארט ב־1918. עלתה ב־1947 והש־תקעה בכפר עציון כמטפלת בילדי בית־הספר. נפלה בד' אייר תש"ח (1948).

מצקביץ דוד. נולד בווילנה ב־1926. עלה ב־1935. הוריו השתקעו בקרית־חיים. נפל יחד עם אחיו יוסף בשיירת יחיעם ב־27.3.48 (ט"ז באדר ב' תש"ח).

מצקביץ יוסף. נולד בווילנה ב־1928. עלה ב־1935. תלמיד הטכניון בחיפה. נפל עם אחיו דוד בשיירת יחיעם ב־27.3.48.

מקס יהודה. נולד בקלם ב־1916. עלה ב־1935. חבר בפלוגות הלילה של וינגייט. שירת בחטיבת עודד ונפל על־יד משמר־הירדן ב־12.7.48.

מרט מאיר. נולד בפופיליאן, מחוז שאוולי, ב־1905. עלה ב־1924. מורה בבית־הספר הריאלי בחיפה. מפקח על החינוך הגופני במחוז הצפון. נפל במבואות ירושלים ב־11.9.48.

ספקטרוביץ בן־ציון. נולד בווילנה ב־1928. עלה ב־1943. נפל ב־23.6.48 כחבלן בהנחת מוקשים בשדות העמק.

פרסקי חיים. נולד בוולוז'ין ב־1911. עלה ב־1934 והשתקע בקרית־חיים. נפל בקירבת עכו ב־4.9.48.

ציפרשטיין פסח. נו' בבראנוביץ, פ' וילנה, ב־1928. עלה ב־1947 והשתקע בחולון. נפל בשעת התקפה על משטרת עיראק־סואידן על־יד גגבה ב־19.10.48.

צירלין חיים. נולד ב־1909 בדוקשיץ, פ' וילנה. עלה ב־1939 והצטרף לקבוצת רמת־רחל. נפל ב־20.5.48 בהדיפת האויב מעל הרמה.

צפלינסקי חיים. נולד ב־1909 באושמינה, פ׳ וילנה. עלה ב־1935. מעובדי עירית תל־אביב. נפל ב־5.11.48.

קמזון משה. נולד בוורנה, מחוז טלז, ב־1924. עלה ב־1936. התחנך בגבעת־ברנר. שירת בחטיבת גבעתי. נפצע בנגב ונפטר בבית־החולים בילינסון ב־31.5.48. (המשורר י. ד. קמזון הוא דודו, אחי אביו).

קפלן שלמה. נולד באוראן, מחוז אליטא, ב־1920. עלה ב־1933. השתקע בירושלים ונהרג על־ידי פגז ב־3.5.48 כשחש להציל אשה פצועה.

קפלנסקי אברהם. נולד בשקוד ב־1919. עלה ב־1938. תלמיד הטכניון בחיפה. שירת בחטיבת כרמלי והשתתף בהגנת רמת־יוחנן, בכיבוש עכו ובשחרור חיפה.

יהונתן בטניצקי

יהודי ליטא בדרום־אפריקה

הישוב היהודי בדרום־אפריקה נחשב בעולם היהודי, ובצדק, למעין "מושבה" של היהדות הליטאית, בהיותו חוטר מגזע ליטא היהודית הנודעת לתפארה. ואמנם, מוצאו של הרוב המכריע של יהדות דרום־אפריקה הוא מליטא, אבל אין זאת אומרת שיהודי דרום־אפריקה בזמן הזה רואים את עצמם כיהודי ליטא או שיש להם כל התכונות האופייניות של יהודים ליטאיים. עובדה היא שיהודי דרום־אפריקה כיום הם ברובם הגדול הדור השני או השלישי של המהגרים היהודים שבאו מליטא בסוף שנות המאה שעברה. אצל רובם נשאר רק זכרון קלוש שאבותיהם או אבות־אבותיהם באו מליטא. המרחק הרוחני והתרבותי בינם לבין דור המהגרים היהודים מליטא הולך ומתרחב משנה לשנה. את התהליך הזה אפשר לראות באופן בולט מתוצאות מיפקדי התושבים הנערכים בדרום־אפריקה כל חמש שנים. בשנת 1936 הצהירו 17,561 יהודים ששפת ביתם היא אידית. האוכלוסיה היהודית בדרום־אפריקה מנתה באותה שנה 90 אלף איש, היינו ש־19.37 אחוז מהתושבים היהודים בדרום־אפריקה דיברו בביתם אידית. בשנת 1946 הצהירו רק 14,044 יהודים ששפת ביתם היא אידית, היינו שרק 13.4 אחוז מהאוכלוסיה היהודית, שמנתה אז 104,165 נפש, דיברו בביתם אידית. בשנת 1951 היו בדרום־אפריקה 108,496 יהודים, ודוברי אידית ביניהם היו רק 9,972; זאת אומרת, ירידה במספרים מוחלטים ובאחוזים. עתה נמצאים בדרום־אפריקה כ־116 אלף יהודים, ואחוז דוברי האידית ביניהם הוא נמוך למדי.

לפי המספרים האלה אפשר להסיק שיהודי דרום־אפריקה ברובם המכריע הם עתה דוברי אנגלית. אפשר גם להניח, שלא מעטים הם היהודים המתביישים להצהיר ששפת ביתם היא אידית ולא אנגלית. אולם יש לציין, שהסגולות החיוביות, אשר בהן מצטיינת יהדות דרום־אפריקה, הן מורשת יהדות ליטא, ואילו הקוים השליליים, כמו ההתבוללות הלשונית והתרבותית, הם תוצאות השפעתם של גורמים זרים שפעלו בסביבתם החדשה. אפשר לסכם, כי הישוב היהודי הנוכחי בדרום־אפריקה הוא פרי המיזוג של יהודי ליטא ויהודי מערב־אירופה. אולם בניגוד ליהדות אמריקה היהדות הדרום־אפריקאנית היא יותר מגובשת ואחידה.

*

הישוב היהודי בדרום־אפריקה מונה את תולדותיו משנת 1841, כשנוסדה בקייפטון הקהילה היהודית הראשונה על אדמת אפריקה־הדרומית, שמנתה אז 17 חבר. עד שנת 1871 היתה ההגירה היהודית לדרום־אפריקה ברובה המכריע מיוצאי אנגליה וגרמניה. רק מהגרים יחידים מליטא נמצאו כבר אז בקרב האוכלוסיה היהודית. עם גילוי מכרות־היהלומים בקימברלי ומכרות־הזהב בוויטוטרסרנד (סביבת יוהנסבורג) התחילה זורמת ההגירה היהודית מליטא לדרום־אפריקה, ובשנת 1891 כבר היוו היהודים מליטא ומרוסיה הצארית בכלל את הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית בדרום־אפריקה.

אין כל ספק, שאלמלא ההגירה היהודית מליטא לא היה נשאר זכר מהקהילות היהודיות הקטנות בדרום־אפריקה שנוסדו על־ידי היהודים המהגרים מאנגליה ומגרמניה. עובדה היא, שממייסדי הקהילה היהודית בקייפטון בשנת 1841 לא נשאר אף אחד מצאצאיהם בין היהודים. כמעט כולם התבוללו לגמרי בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית.

התופעה המיוחדת במינה של הגירת יהודי ליטא לדרום־אפריקה היא אחד המאורעות המעניינים בתולדות עם ישראל. כדאי למסור כאן כיצד רואה היסטוריון לא־יהודי את התופעה הזו מתוך נקודת־מבט היסטורית־כללית. ד"ר ארתור קופל ז'אנט, פרופסור וחוקר דגול בדרום־אפריקה (עכשיו בקנדה), כותב:

"ההגירה מליטא ובואם של ה"ליטבאקים" לדרום־אפריקה, יחסם ליתר היהודים והסתגלותם לסביבה החדשה, הרי זה רומאן מרתק ממש, הראוי להשתוות לכל גל של הגירה גדולה בהיסטוריה. זוהי תנועה גדולה במספרים מוחלטים (אם גם לא יחסיים) כמו ה"טרֶק הגדול" (תנועת הבורים לחבלים הצפוניים של דרום־אפריקה כדי להשתחרר מהשלטון הבריטי — י. ב.). חשיבות מיוחדת נודעת לעובדה, שיהודים מפינה זעירה באירופה באו והפכו להיות לא רק הרוב המספרי הגדול של יהדות דרום־אפריקה, אלא גם בהרבה מובנים קלטו ובוללו בתוכם את היהודים מהארצות האחרות ועיצבו את קלסתר פני הישוב כולו".

לפני בואם של היהודים מליטא לדרום־אפריקה היו אלה יהודי אנגליה וגרמניה שעיצבו את החיים היהודיים הרוחניים, אשר התבטאו בענייני דת של הישוב היהודי החדש שהלך ונוצר. יהודי אנגליה וגרמניה תפסו עמדות כלכליות איתנות בחיים הכלליים, ויהודי אירופה המזרחית, המהגרים החדשים, התאמצו בכל כוחותיהם לחקות באורח־חייהם את אחיהם לדת, שעמדו בשלבים העליונים של החברה הכלכלית והציבורית בארצם החדשה. חייה החומריים והרוחניים של האריסטוקראטיה היהודית מאנגליה וגרמניה היו לנגד עיני היהודים ממזרח־אירופה, וכל כמיהתם ושאיפתם היו להשתוות ליהודים המתאנגלים. ואף על פי שיהודי ליטא היו כבר הרוב באוכלוסיה היהודית, הטביעו היהודים האנגלים את חותמם על החיים הדתיים והרוחניים של הישוב היהודי.

המהגרים היהודים הראשונים בדרום־אפריקה לא התכוונו להשתקע בארץ חדשה זו. כל כוונתם ושאיפתם היו לצבור כסף ולשוב לארצם, שממנה באו. במרוצת הזמן התחילו להכות שרשים בארץ החדשה, בזכרם את ההפליות והרדיפות שעברו עליהם ברוסיה הצארית. באותו זמן היו רוב המהגרים לדרום־אפריקה רווקים או נשואים שהשאירו את משפחותיהם בארצות שמעבר־לים. היהודים מליטא התחילו להביא את נשותיהם ומשפחותיהם לארץ החדשה וגם שלחו מסמכי־הגירה לקרובים ומכירים. ההגירה היהודית לאפריקה־הדרומית היתה כל הזמן בעיקרה הגירה של קרובים.

השאלה המעניינת והטעונה מחקר מדעי היא: מדוע משכה דרום־אפריקה את היהודים מפלך קובנה דווקא ולא מיתר פלכי

רוסיה שבתחום המושב היהודי? כדי לנסות ולעמוד על פתרון לבעיה מעניינת זאת מן הראוי לציין אי־אלו עובדות על ראשית ההגירה היהודית מליטא לדרום־אפריקה.

א) מהמהגרים הראשונים מליטא היה סמי מרקס, אדם פשוט ולא־מלומד, שבא לדרום־אפריקה דרך אנגליה בשנת 1868. תוך זמן קצר עלה בסולם ההצלחה והיה לאחד מאבירי התעשיה ומכרות הזהב והיהלומים בדרום־אפריקה. מר מרקס היה ידיד ובן־בית של נשיא הרפובליקה הבורית פאול קרוגר. הרבה אגדות ומעשיות מהלכות בדרום־אפריקה על פרשת ידידותם הלבבית של היהודי הליטאי ונשיא הבורים פאול קרוגר. מרקס מונה אחרי־כן לסנאטור. הוא היה יליד ניישטוט־סוגינט (אח"כ ניישטוט־טאווריג) בליטא, ושמע הצלחתו המהירה עשה רושם עז בעיר מולדתו ובעיירות הסמוכות לה ושימש דחיפה להגר לארץ הפלאים הזאת.

בשנת 1892 העבירו מרקס וגיסו לואיס אלף לירות שטרלינג לעיר מולדתם לבנין בית־כנסת. קבלת סכום עצום זה עוררה תסיסה בין יהודי ניישטוט־סוגינט. הסיפור על היהודי העני, אשר "בן לילה" היה למיליונר, עשה לו כנפיים בעיירות ליטא.

ב) ב"המליץ" מדצמבר 1884 פורסמה כתבה מהעיירה ניישטוט־סוגינט, מקום הולדתו של סמי מרקס. קטע מכתבה זאת, שנכתבה על־ידי נ. ד. הופמן (גם הוא היגר אחרי־כן לדרום־אפריקה והוא נחשב לחלוץ העתונות היהודית במדינה זו), מובא להלן ככתבו וכלשונו והוא שופך אור על הגורמים הכלכליים והנפשיים להגירה היהודית מליטא לדרום־אפריקה בתקופה ההיא:

"תנועת היציאה (עמיגראציאן) אשר התעוררה בימים אלה לרגלי החוקים לפי שעה, המעיקים והלוחצים את אחינו באופן נורא, מבלי נתון להם השב רוחם, התגברה ביתר שאת בערים העומדות על גבול פרוסיה. המסחר ירד פלאים, מקורות הפרנסה דללו וחרבו ושמיטת כספים (באנקראטן) נשמעה מכל האפסים. מחזה העוני וכל משלחת מלאכיו הרעים נראה ונרגש בקרב אחינו המדוכאים בכל מקומות מושבותיהם ואין להם עתה שום תקוה במה לכלכל את נפשם ונפשות בני ביתם. לכן נשואות עיניהם למרחק. בתקופת השנה הזאת יצאו מערי הגבול ניישטוט, טאורוגן, שוועקשנע, שילעל, גארזד, קיידאן, ריטעווע, קרעטינגע, פלונגיאן, פאיורע, ראסיין, יורבורג, ערזווילק, שקודוויל וכו׳, יותר מאלפיים נפש אדם וילכו לארצות אנגליא ואמריקע והרבה מהם הרחיקו נדוד גם לארצות אפריקא ואויסטראליא. מעיר מושבי ניישטוט לבד יצאו במשך השנה הזאת ערך מאתיים נפש אדם ורבים הלכו לארצות אפריקא. העיר הזאת מצוינת היא בתנועת היציאה מאז וכמעט החצי ממספר יושביה עזבו את עיר מולדתם זאת והרחיקו נדוד למדינות הים. כמאתיים נפש אדם מאחינו מתגוררים בעיר החוף קייפטון ובעיר קימברלי, מקום מכרה אבני השוהם אשר באפריקא המערבית ורובם הצליחו במעשיהם ויהיו שם עשירים נכבדי הסוחרים. רבים מהם שבו לביתם ולארץ מולדתם והביאו עמהם הון עתק. בקיץ העבר שבו לעירנו עשרה עמיגראנטן מאפריקא וכולם הביאו אלפי אלפים (?) ליטרות שטרלינג. העמיגראנטן האלה ספרו לי חדשות וגבורות ונצורות ונפלאות מאפריקא כי היא ארץ ברוכה ומאושרה אשר הטבע יעניק ליושביה את מתנותיה ביד רחבה ובשפע רב ועצום למאד. מוצא לכסף ומרגוע ימצא שם הנוסע הבא מארצנו עייף ויגע מחמת המציק ותלאות החיים אשר מצאוהו ומנוחה הדריכוהו על כל מדרך כף רגל. עד מהרה ישכח שם את רשיו, עניו ומרודו, שפלותו ובזיונו, וישאף שם חיים חדשים, חיים של חופש ודרור, חיים של עושר וכבוד, כי שם לא נכר עברי לפני נוצרי כי איש יעבוד שם עבודתו גיד חרוצים ויראה שכר טוב בעמלו. רוב אחינו הבאים שמה בעור שיניהם ערום כיום הוולדם כמעט יציגו כף רגלם על חוף אפריקא ירוחמו מהעמיגראנטן המתגוררים שם מכבר ובעזרת נדבתם יקנו במחיר איזה ליטרות שטרלינג סחורות וחפצים קטנים ושונים ויחלו לסובב בערים ובכפרים עם מרכולתם והפארמערס, הם האכרים בעלי קרקעות ונחלאות האוהבים כל אדם מטבעם, יחוננו את האומללים האלה ויקנו מהם את סחורתם במקח השוה, גם אם הם לא נחוצים להם. וכאן יאספו בזמן מועט סך קטן, יעזבו את מרכולתם ויחלו לסחור את הארץ ולבוא במשא ומתן עם הפארמערס, יסעו בעגלות גדולות הרתומות לעשרה בקרים ממקום למקום ומכפר לכפר ויקנו נוצות היענים (שטרויספעדערן), צאן ובקר וירויחו כסף תועפות. כי אחינו בכלל אשר יתרון הכשר דעת להם למשא ומתן, יצליחו במסחרם ויראו שכר בעניגם, לכן לא יפלא בעיני הקוראים אשר תנועת העמיגראציע תתגבר אצלנו באופן נעלה וחדשים לבקרים יעזבו אנשים צעירים בימים את בתיהם וירחיקו ללכת מעבר לים, ואיש אחד אשר יצליח שם במעשהו ימשוך אחריו עד מהרה משפחה שלמה, אחיו ואחיותיו, אשתו ובניו אשר נשארו בביתם ושם יכוננו נוה שאנן ויבלו ימיהם בשלות השקט ובכל טוב".

ג) מלבד המצוקה הכלכלית ששררה בתחום המושב פרצו בערי ליטא בשנים 1880—1890 שרפות רבות, שהחריבו את הערים, והתושבים היהודים נשארו בלי קורת גג. עובדה היא, שדווקא אותן ערים, אשר מהן יצאו המהגרים היהודים לדרום־אפריקה, סבלו הרבה מן השרפות. בקובנה פרצה שרפה גדולה בשנת 1881. בפוניבז׳ פרצו שתי שרפות בשנת 1882, ובשנת 1884 פרצו שרפות בשדובה, וילקומיר, קרוקי, ועוד. מלבד השרפות היו גירושים של יהודים מהרבה עיירות בליטא. הגירושים החמירו עד מאוד את המצב הכלכלי בערים ובעיירות. מתוך כל העובדות הללו אפשר להסיק שהגורמים הכלליים, כמו הרדיפות והאפליות הפוליטיות, הפוגרומים והמצוקה הכלכלית בתחום המושב, הם שהביאו להגירה ההמונית של יהודי ליטא.

ליהודים בהרבה מערי ליטא היתה דרום־אפריקה כוח מושך מיוחד. הידיעות על הצלחות המהגרים הראשונים בדרום־אפריקה, שאושרו על־ידי אלה ששבו למולדתם והביאו אתם עושר מ"ארץ הזהב" — השפיעו על המונים יהודים בעיירות ליטא לצאת בעקבות המהגרים הקודמים ולנסות את מזלם בארץ החדשה — בדרום־אפריקה.

מאידך התאימה דרום־אפריקה בעת ההיא מבחינה כלכלית לנטיותיהם ואופיים של יהודי עיירות ליטא, רובם ככולם רוכלים וסוחרים זעירים ולא פועלים, ובדרום־אפריקה גם לא

היה צורך בפועלים. הילידים השחורים היו והנם גם כיום הפרולטריון העיקרי בארץ, המבצע את כל העבודות השחורות. המהגר היהודי היה לרוכל והיה מחזר על הפתחים של האכרים הבורים עם מרכולתו על שכמו. החוות של הבורים היו פזורות ברחבי הארץ הגדולה. הרוכל היה מביא לביתם של הבורים את המצרכים העירוניים וקנה מהם את תוצרתם החקלאית. התחבורה בימים ההם היתה קשה והמרחקים עצומים. הבורים, שהצטיינו במידת הכנסת־אורחים, קיבלו לפיכך את הרוכלים היהודים בסבר פנים יפות ובכלל התייחסו בכבוד לעם־הספר־התנ״ך.

מלבד ברוכלות עסקו היהודים מליטא במסחר זעיר ביניהם לבין הילידים השחורים. הם פתחו מסעדות ובתי־אוכל לילידים השחורים. מקצוע זה נשאר כל הזמן בידי היהודים.

במרוצת הזמן התעשרו הרוכלים היהודים המהגרים ופתחו בתי־מסחר ובתי־חרושת בערים הגדולות. בניהם ובנותיהם של הרוכלים והסוחרים הזעירים לשעבר נכנסו לאוניברסיטאות, התמחו במקצועות החופשיים ותפסו עמדות חשובות, כרופאים, עורכי־דין, ועוד. דור שני ושלישי זה מהווה עתה רוב מנינו ורוב בנינו של הישוב היהודי בדרום־אפריקה. מהם יצאו גם מנהיגי היהדות המקומית והתנועה הציונית.

במכרות הזהב והיהלומים לא לקחו יהודי ליטא חלק ניכר. יוצאים מכלל זה הם סמי מרקס וגיסו לואיס, שמילאו תפקיד גדול בפיתוח המכרות והתעשיה, והחברה ״לואיס—מרקס״ נחשבה לאחת מאדירות ההון בדרום־אפריקה. כיום חברה זאת כמעט נעלמה מאופק החיים הכלכליים. יהודי אנגליה וגרמניה היו חלוצי המכרות של הזהב והיהלומים והם היו אילי הכסף שבידיהם נמצא עושר הארץ. המצב השתנה ועתה בעלי־ההון הגדולים הם ברובם לא־יהודים. יהודי ליטא הצטיינו בעיקר בייצור הבגדים והרהיטים וכל מיני סחורות תצרוכת ובכך תרמו תרומה חשובה לתיעוש הארץ ולפתרון בעיית ״הלבנים העניים״, שהיתה שאלה מכאיבה ומתמידה באפריקה־הדרומית, אבל בימינו חוסלה כמעט לגמרי. התעשיה שהוקמה על־ידי היהודים מליטא העסיקה רבבות של אפריקאנרים (בורים). יהודים ליטאים הצטיינו גם בחקלאות. ״מלך״ התירס היה יהודי ליטאי (י. לזארוס), וגם ״מלך״ תפוחי האדמה היה יהודי ליטאי (י. ב. לוריה). יהודי ליטא לקחו חלק ניכר במסחר נוצות בנות־היענה, שעלה לשיא לפני מלחמת־העולם הראשונה. העיר אוידטסהארן, מרכז המסחר הזה, היתה כעין עיירה ליטאית טיפוסית, היתה כמעט כולה מיושבת יהודים וידועה כ״ירושלים של דרום־אפריקה״. רוב יהודיה באו מקאֶלם ומשאוולי. ביום השבת היו כל החנויות באוידטסהארן סגורות. עם ירידת המסחר בנוצות בנות־היענה ירדה גם אוידטסהארן מגדולתה והיא מתרוקנת מתושביה היהודים.

המהגרים היהודים מליטא, בבואם לארץ החדשה, בסביבה זרה ותנאים שונים לגמרי מאשר בעיירותיהם בליטא, הרגישו תחילה את עצמם בודדים וגלמודים. לא היה קיים אז שום מוסד וחברה שיבואו לעזרתם. לא היה מי שיתמוך בהם ויעזור להם בהתישבותם ובקליטתם. המרחק העצום שהפריד ביניהם לבין משפחותיהם, שנשארו בארץ מוצאם, הגביר את געגועיהם לאווירה משפחתית יהודית. מלחמת החיים היתה קשה ואחרי יום עבודה מעייף היו מתאספים בחדרו של אחד מיוצאי עירם והיו משיחים את דאגותיהם ומעלים את זכרונותיהם מעיר מולדתם. אחווה ורעות שררו אז בין יוצאי אותה העיירה ובין יוצאי ליטא בכלל. כך נוצרו אז ה״לאנדסמאַנשאַפטן״, שמילאו תפקיד חשוב בציבור היהודי בשנים הראשונות לגיבושו של הישוב היהודי־הליטאי באפריקה־הדרומית. תפקידי החברות האלה היו: עזרה הדדית, הלוואות לחברים, עזרה רפואית, וכן תמיכה כספית למוסדות הדתיים והסוציאליים בערי מוצאם. יחד עם החברות הללו קמו קהילות דתיות ובמקומות אחדים גם בית־כנסת של יוצאי עיר אחת.

ה״לאנדסמאנשאפטן״ היו הגרעין הראשון של החיים היהודיים המאורגנים בארץ. ועד שליחי הקהילות (״בורד אוף דעפיוטיס״), המורכב מבאי־כוח הקהילות הדתיות והמוסדות הסוציאליים, היה המוסד המרכזי של יהודי דרום־אפריקה והוא מייצג את הציבור היהודי כלפי חוץ ועומד על משמר זכויותיו האזרחיות. ה״לאנדסמאנשאפטן״ היו לכוח חשוב בציבור היהודי בשטח הסוציאלי ולפעמים גם בפעולתם הדתית ובימי המלחמה הצטיינו במתן עזרה ליהודי עריהם שנשארו לפליטה אחרי השואה. חבילות מזון ובגדים לרבבות נשלחו מאפריקה־הדרומית ליהודי ליטא ברוסיה, בישראל וביתר מקומות פזוריהם.

בדרום־אפריקה פעלו כעשרים חברות־״לאנדסמאנשאפטן״ מיוצאי ערי ועיירות ליטא. אגודת יוצאי פוניבז׳ נוסדה לפני 70 שנה והיה לה בית־כנסת משלה. מהחברות הוותיקות הן: אגודת יוצאי קידאן, ראקישוק, קאֶלם, שאוולאן, פוסבול (התקיים בית־כנסת על שמם), פלונגיאן, קראקינובה, שאט, ז׳אגר ועוד. היו גם חברות יוצאי שאוולי, וילנה, קובנה, וילקומיר, מאליאט, אניקשט ומריאמפול.

מצבם של ה״לאנדסמאנשאפטן״ הוא עכשיו בכי רע. עבודתם הסוציאלית נפסקה. קהילותיהם בליטא אינן קיימות ואין במי לתמוך. בעבודה תרבותית מעולם לא עסקו ועכשיו הם התרוקנו מתוכנם. לחברות אחדות נותרו כספים שנצטברו בידיהן. לכל החברות היו קופות של גמילות־חסדים וגם הן נצטמצמו או חוסלו לגמרי, כך שרובם של ה״לאנדס־מאנשאפטן״ מתקיימים על גבי הנייר בלבד.

לפני שנים נעשה נסיון לארגן פדראציה של יהודי ליטא, אבל הארגון היה קיים זמן קצר בלבד ואחרי־כן חוסל.

*

לשבחם של המהגרים היהודים מליטא יש לציין שהם הקימו מוסדות דתיים וסוציאליים לתפארת, בהם בתי־כנסת, בתי־יתומים, מושבי זקנים וחברות גמילות־חסדים. המוסדות האלה יכולים לשמש דוגמה לישובים אחרים יותר גדולים, אבל הם הזניחו כמעט לגמרי את החינוך העברי ונתנו להתבוללות הלשונית לעשות שמות בחיים היהודיים. דור שלם הלך בשל כך לאיבוד ליהדות דרום־אפריקה. רק בשנים האחרונות נעשו צעדים ממשיים לשפר ולהרים את קרן החינוך העברי בארץ. נבנו בנינים נהדרים לבתי־ספר יומיים, אך יש לציין כי העברית איננה תופסת את המקום הראוי לה בבתי־ספר עבריים. עובדה ראויה לשבח היא שיגורם של מאה או יותר נערים ונערות מבתי־הספר לשלושה חדשים בכל שנה ללימוד בישראל. אולם למרות המאמצים האלה עדיין לא רואים את הפירות שציפו להם.

המהגרים היהודים הראשונים מליטא באו ברובם, כאמור, מעיירות נידחות והביאו עמהם מטען רוחני דל. ברובם טרם ידעו מניצני התנועה הלאומית, שטרם היתה קיימת בתקופה ההיא, תקופת ההשכלה של ליליינבלום, ובבואם לארץ החדשה השליכו מאחורי גוום חלק ממטענם הדתי. את היהדות של בית־המדרש המירו ביהדות סינאגוגאלית נוסח אנגליה. ביראת־כבוד ובקנאה הביטו על אחיהם לדת, יהודי אנגליה, והתאמצו בכל כוחם לחקותם. את השפה העממית, אידית, החליפו לאנגלית מגומגמת ורצוצה. הדור הראשון של יהודי ליטא לא הצליח להתאנגל, אבל הדור השני כבר השתווה ליתר היהודים דוברי האנגלית. יהודי ליטא עוד היה להם רגש של נחיתות ביחס לאחיהם לדת, ולכן עברה באורח טבעי ההגמוניה בחיים היהודיים הציבוריים ליהודים דוברי אנגלית. בזמן הראשון היו קיימים עוד חיכוכים וחלוקי־דעות בין יהודי מזרח־אירופה ויהודי המערב, אבל במשך הזמן ניטשטשו הניגודים. יהודי ליטא קיבלו עליהם את מרותם של היהודים המתאנגלים וויתרו על שפתם האידית בחיים הציבוריים. היום האנגלית היא השפה השלטת במוסדות יהודיים ובאותן חברות שיהודי ליטא בהן הם הרוב המכריע. היעלמות השפה היהודית (לעברית כשפה מדוברת עוד רחוקה הדרך) היתה לה השפעה שלילית והיא גרמה לדלדולו הרוחני של הישוב היהודי. הזנחת החינוך העברי והיעדרם של מוסדות תרבות יהודיים נתנו את אותותיהם והעמידו את הישוב היהודי בדרום־אפריקה בפני סכנה לאומית של התבוללות לשונית, שהיא פרוזדור להתבוללות תרבותית. כאמור, נשתנה בשנים האחרונות במידת־מה המצב לטובה. התקציב לבתי־הספר היהודיים הוגדל ביוהנסבורג ונוסדה ישיבה של בית־ספר תיכון והתוצאות הן מעודדות. יש ביוהנסבורג גם בית־ספר אידי לשעות אחרי־הצהרים.

מה שהציל את נפש הישוב היהודי בדרום־אפריקה היא התנועה הציונית. למרות שהפעולה התרבותית הוזנחה במשך שנים רבות על־ידי התנועה הציונית המקומית, היא הצליחה להקיף את ההמונים ואפשר לציין ללא גוזמה שהישוב היהודי בדרום־אפריקה הוא הציוני ביותר בכל העולם היהודי. הפדראציה הציונית מקיפה את כל זרמי התנועה ובעבודה המעשית יש ביניהם איחוד שלם. מלחמת ששת הימים הראתה עד מה קשור הישוב היהודי בדרום־אפריקה בכל נפשו ומאודו לישראל. באופן יחסי תרמה יהדות דרום־אפריקה לישראל, הן בכוחות אדם והן באמצעים, לקרנות הציוניות והלאומיות, יותר מכל ישוב יהודי אחר בעולם.

*

ההסתדרות הראשונה של חובבי ציון בדרום־אפריקה נוסדה ביוהנסבורג בשנת 1896 על־ידי קבוצה של יהודים ליטאים ובראשם משה וינר, שהיגר לדרום־אפריקה מווילקומיר. התפתחותה של התנועה הציונית בדרום־אפריקה מהווה דף מזהיר בתולדות הישוב היהודי הצעיר שיכול לשמש דוגמה לישובים יהודיים אחרים יותר גדולים ובעלי מסורת של שנים רבות.

אם התנועה הציונית בדרום־אפריקה הצליחה לכבוש את המוני העם והיתה לכוח מרכזי בציבור היהודי המקומי, הרי בא הדבר בהשפעתם של יהודי ליטא שהביאו אתם רוח לאומית איתנה ולמרות כשלונותיהם בשטח התרבות היהודית עלה בידם להכניס תוכן יהודי־ציוני בחיים היהודיים, ובזה עיצבו את קיומו של הישוב היהודי בדרום־אפריקה כחטיבה לאומית מלוכדת המזדהה עם העם השוכן בציון.

רוב יהודי דרום־אפריקה הם במובן הדתי אורתודוכסים, אבל ישנה תנועה די חזקה של רפורמים שהתפתחה בזמן האחרון.

העתונות היהודית היא בעיקרה באנגלית. קיימים שלושה שבועונים באנגלית ודו־ירחון באידית וגם כתב־עת בעברית ומוסף חודשי עברי לבטאון הציוני, מלבד כמה ירחונים וכתבי־עת באנגלית ובאידית.

הפסקת ההגירה היהודית מליטא בשנת 1930 העמידה את היהדות בדרום־אפריקה במצב קשה. המעיינות, שמהם שאבה כוחות רוחניים ותרבותיים, נסתמו. השואה בתקופת המלחמה האחרונה וחורבן יהדות ליטא החמירו את המצב עד מאוד. יש לציין, כי האנטישמיות שהתפשטה בדרום־אפריקה בימי שלטון הנאצים באירופה כמעט שנעלמה עתה, מחוץ לתקריות פה ושם. הממשלה הלאומנית השלטת מעוניינת באהדת היהודים לשלטונה. העמדה הבלתי אוהדת שממשלת ישראל נוקטת מפעם לפעם במוסדות האו״מ כלפי דרום־אפריקה, מעוררת אמנם בחוגים שונים רגשות אנטי־ישראליים ולפעמים אנטי־יהודיים. אולם בדרך כלל מגלה ממשלת דרום־אפריקה יחס הוגן כלפי האזרחים היהודים ואף מתירה להעביר כספים מסויימים לישראל. יש לציין שבזמן האחרון השתפרו היחסים בין ישראל ודרום אפריקה.

ולסיכום:

היחס הבלתי אוהד לדרום־אפריקה בזירה הבינלאומית ובעיית הגזעים במדינה זו אמנם מחמירים את המצב, אבל בכל אופן גורלו ומעמדו של הישוב היהודי בדרום־אפריקה קשורים בגורלה ועתידה של האוכלוסיה האירופית בארץ זו.

ב. ג. זק

יהודי ליטא בקנדה

א

המהגרים היהודים שבאו מליטא לקנדה היו חלוצי הקיבוץ היהודי בארץ זו ומראשי מייסדיו ובוניו. הם ובניהם, גם אלה שנולדו כבר בארץ החדשה, לקחו חלק רב בביסוס הקיבוץ היהודי ובביצורו לא רק במטרופולין של קנדה, אלא ברחבי הארץ כולה.

מספר היהודים שהיגרו מערי ליטא ועיירותיה לקנדה אמנם לא היה רב, אבל הם הצטיינו בעיקר באיכותם, בטיב החומר האנושי, שמצא לו מקלט בארץ חדשה וגדולה זו. לא תהיה בכך משום הגזמה אם נאמר, שבמשך שנים רבות שימשה ליטא הקטנה מעיין, שממנו שאב הקיבוץ היהודי בקנדה כוחות רוחניים רבים, אשר אין ערוך לחשיבותם בשביל הישוב הצעיר הזה, שרק בראשית המאה שלנו הגיע למצב של פריחה ושגשוג.

המהגרים היהודים האלה הביאו עמהם לא רק מטען רוחני של ידיעת תורה והשכלה כללית, אלא גם דבקות עמוקה במסורת עמנו, בתרבותו ובקנייניו, והרגשה יהודית שנספגה בדמם מילדותם; בכוחן של תכונות אלו השפיעו מרוחם על כל ענפי החיים, אשר אתם באו במגע בארץ החדשה.

במידה שניתן לברר ולקבוע, היה משה בילסקי (1829—1923) היהודי הליטאי הראשון שבא לקנדה. הוא היה אביהן של העסקנית המצויינת הגב׳ א. י. פרימן (1885—1940) ושל הגב׳ אלאן ברונפמן. הוא נולד בקובנה, ובשנת 1840 בקירוב, בהיותו בן 11, בא לקנדה יחד עם אביו אליהו בילסקי. בשנת 1857 עלה האב לארץ־ישראל ומשה בילסקי עבר לאוטאבה והיה היהודי הראשון בבירת קנדה.

בשנת 1863, כשמלחמת האזרחים בארצות־הברית היתה בעיצומה, התגייס בילסקי לצבא האמריקני. כעבור 4 שנים חזר לאוטאבה והקדיש את כוחותיו לקהילה היהודית הצעירה במקום. מאז היה אחד העסקנים הפעילים והמסורים ביותר ביהדות קנדה במשך למעלה מיובל שנים.

היהודי הליטאי השני הידוע לנו הוא נח פרידמן (1831—1881), אף הוא יליד קובנה, שהגיע לקנדה בשנת 1857 והשתקע בצפון לנקאסטר בחבל אונטריו — איזור שרק אז החלו ביישובו (יתכן שבמשך 17 השנים, מאז בואו של משה בילסקי, באו גם מהגרים יהודים אחרים מליטא, אבל שמותיהם אינם ידועים לנו). בשנים שלאחר מכן הגיעו עוד יהודים מליטא: גיסו של פרידמן, חיים בעלערט מקובנה, שלמה חוינדון ממריאמפול ואחרים. בלנקאסטר החלה להתפתח מושבה יהודית־ליטאית קטנה, אך מחמת איטיות גידולה לא יכלה להמשיך את קיומה. רוב המתיישבים עברו למונטריאול, בה כבר היה קיים ישוב יהודי יציב ומבוסס. במרצם של המהגרים היהודים, שבאו מליטא בתקופה ההיא, ובהשתתפותם של אלה שבאו בעקבותיהם, הוקם בקנדה ענף תעשית הבגדים, המעסיק כיום עשרות אלפי פועלים.

בכל שטחי החיים, וביחוד בשטח החינוך והעבודה הציבורית, הורגשה ההשפעה הברוכה של יהודי ליטא שהגיעו לקנדה בעשרות השנים האחרונות של המאה הקודמת. הם היו בין מניחי היסודות של המוסדות היהודיים, של בתי־כנסת ובתי־מדרש ושל ה״חדר״ המסורתי; הם ייסדו את ה״תלמוד תורה״ במונטריאול, שממנו צמח המוסד החינוכי העברי הגדול ביותר במדינה — ״איחוד תלמודי התורה במונטריאול״, ועם עליית שמשה של הציונות המדינית היו יהודי ליטא בין אלה שהקימו את ההסתדרות הציונית בקנדה.

ב

אחת המשפחות שגילמה את מיטב המסורת ואת סגולותיה המיוחדות של היהדות הליטאית היתה משפחת זקן רבני קנדה, הרב ר׳ צבי הירש הכהן ז״ל (מוצאה מהכפר בודוביץ שליד וילקובישק). משפחה זו העמידה מקירבה עסקנים מצויינים, שהשפיעו על חיי היהודים בקנדה במשך למעלה מיובל שנים.

הראשון ממשפחה זו שהיגר לקנדה היה אליעזר הכהן (1844—1914), אחיו הבכור של ר׳ צבי הכהן. בבית אביו, ר׳ חיים הכהן ז״ל, יהודי מופלג בתורה, ממשפחת רבנים, קיבל אליעזר חינוך יהודי מסורתי ולמד בנעוריו גם בישיבת וולוז׳ין. בבואו לקנדה בשנת 1869 השתקע תחילה בחבל אונטריו. בשנת 1883 עבר למונטריאול ותוך זמן קצר נעשה לאחד העסקנים הציבוריים המסורים ביותר של קהילת מונטריאול. בכל פעולותיו, אם לטובת ה״תלמוד תורה״ והחינוך היהודי ואם כאחד הגבאים בבית־הכנסת ״שער השמים״, במוסדות צדקה שונים או בעבודת חיבת ציון — בכל השקיע התלהבות ומרץ רב ושימש מופת גם לאחרים ולאלה שבאו אחריו.

בנו, ליאון כהן (1868—1937), היה עסקן פעיל. בהיקף פעולותיו הציבוריות קנה לו שם טוב גם בחוגים לא־יהודיים. ליאון כהן בא לקנדה עם אמו בהיותו בן שלוש שנים, בשנת 1871. בגיל 15 עבר עם המשפחה למונטריאול, וכאן הכשיר את עצמו לעבודתו הציבורית המסועפת העתידה, עד שהיה לאחד ממנהיגיה של יהדות קנדה.

אפשר כי זכותו הגדולה ביותר בפעולותיו הרבות היא זו, שהצליח לגשר על פני התהום אשר הפרידה בין שני חלקי היהדות הקנדית: התושבים היהודים הוותיקים, שהספיקו בינ־תיים לעלות בסולם החברה והכלכלה, והמהגרים היהודים החדשים, שטרם השתרשו במדינה החדשה מבחינה חברתית וכלכלית. התושבים הוותיקים, מתוך רגש עליונות סנוביסטית, התנכרו ל״בני דתם״, שבאו עם גלי ההגירה מארצות אירופה המזרחית; ואם הרגישו לפעמים הוותיקים צורך נפשי לבוא לעזרתם של אחיהם הנזקקים, מצא לו צורך זה סיפוק גמור בעזרה פילאנטרופית שהואילו להושיט להם. פירוד זה כבר הפך, לאושרם של יהודי קנדה, לנחלת העבר, ובהריסת המחיצה בין הוותיקים ה״אהודים״ לבין השדרות הרחבות של המוני המהגרים החדשים — רב חלקו של ליאון כהן.

באישיותו המקסימה ובתכונות נפשו האצילית הרים קרן התושבים היהודים גם בעיני האוכלוסיה הכללית בארץ. הוא שאף תמיד לשפר את היחסים בין חלקי התושבים השונים, לבצר את מעמדם החברתי של היהודים ולפתח דעת־קהל יהודית בריאה. לשם זה ייסד, יחד עם העסקן היהודי וחבר הפרלמנט

ס.וו. ג'ייקובס, את כתב־העת "ג'ואיש טיימס", שהיה מאז לשופרם של יהודי קנדה ביחוד כלפי חוץ.

התפקידים הרבים שהוטלו על ליאון כהן מעידים על היקף פעולותיו הציבוריות: הוא היה מזכיר הוועד הראשון, שנוסד לשם השגת זכויות חינוך שוות לילדי היהודים במונטריאול; נשיא המכון של הברון הירש; נשיא בית־הכנסת "שער השמים" (הקונגרגאציה הגדולה ביותר בארץ); עמד בראש פעולות איק"א ונשיא הקונגרס היהודי בקנדה; נשיא איגוד ההסתדרויות היהודיות לעזרת נפגעי המלחמה, ושיתף פעולה עם מוסדות אחרים, שהוקמו בתקופת פעולתו הציבורית. יש עוד להזכיר שבהשתדלותם של ליאון כהן וס.וו. ג'ייקובס הסכימה ממשלת קנדה להרשות את כניסתם של עשרות אלפי יהודים, פליטים מרוסיה, שכמה אלפים מהם הורחקו מחופי אמריקה.

ליאון כהן מילא את כל התפקידים שהוטלו עליו בכשרון רב, בנאמנות אין־קץ ומתוך דאגה עמוקה לכל השכבות של הקיבוץ היהודי בקנדה.

ג

את התפקיד שמילא ליאון כהן בעסקנות הציבורית הכללית מילא דודו הרב ר' צבי הירש הכהן (1862—1950) בתחום היהדות הדתית־הלאומית: הוא היה דַבָּרָה של היהדות החרדית ודאג ביותר לענייני הדת והרוח של יהודי קנדה.

ר' צבי הכהן הצטיין בכשרונותיו עוד בימי ילדותו. בכפר מולדתו בודוביץ למד תורה מפי אביו ר' חיים ואחר־כך מפי ראש הישיבה בווילקובישק, ר' מיכאל נאמן. בגיל 16 נתקבל בישיבת ר' מייליס בווילנה, וכעבור זמן נסע לישיבת וולוז'ין ויצק מים על ידי הנצי"ב (ר' נפתלי־צבי־יהודה ברלין) ור' חיים סולובייצ'יק. בגיל 18 הוסמך לרבנות על־ידי הרב ר' יעקב־דוד וילבסקי (הרידב"ז). בהיותו בן 30 הגיע לקנדה והשתקע במונטריאול, ומאז הקדיש את חייו לטובת הקיבוץ היהודי בקנדה.

על ימיו הראשונים במונטריאול מספר ר' צבי בזכרונותיו: "בדרָשתי הראשונה לאחר בואי למונטריאול בשנת תר"ן בבית־הכנסת "בני יעקב" העמדתי את שומעי על הצורך בלימוד תורה לילדים ובייסוד "חברת ש"ס" למבוגרים. הזמנתי אחר־כך את כל אלה שהיתה להם זיקה ללימוד תלמוד ויסדנו "חברת ש"ס". הזמנו ספרי גמרא מניו־יורק; אספנו גמרות, שרידי ירושת אבות, במרתפים ובעליות הבתים, נקינו אותן מאבק והכשרנון ללימוד. התחלת הלימוד נערכה בבית־הכנסת "בני יעקב" בצורה חגיגית ובדרשה על דרך הפלפול כנהוג בעיירות ליטא. לאחר כמה שנים הקימה "חברת ש"ס" בית־כנסת משלה ונוסדה גם "חברת משניות". כשנתרבו אנשי חב"ד והקימו את בית־הכנסת "נוסח האר"י", ייסדו גם בו "חברת ש"ס", וכן נוסדה חברה זו גם בבית־הכנסת "שער שמים". בבתי־הכנסת הייתי המרצה לדף גמרא ובעזהשי"ת עברתי על הש"ס 3 פעמים מתחילתו ועד סופו, זכרה לי ה' לטובה!"

יהודי מונטריאול אהבו את רבם הנערץ, שהיה שופע דברי תורה וחכמה גם בשיחות רעים וגם בנאומיו ובדרשותיו לפני הציבור. ר' צבי הכהן הסדיר בעיר את ענייני הכשרות, שהיתה מוזנחת מקודם. הוא חיזק וביסס את ה"תלמוד תורה", בשעה שמשברים קשים העמידו את קיומו בסכנה. אולם עיקר כוחו של ר' צבי נתגלה במלחמתו לייסוד בתי־ספר מיוחדים לילדי היהודים בקנדה. את תביעתו הנמרצת לתת ליהודים את הזכות לבתי־ספר משלהם השמיע מעל במת בית־הכנסת, באספות עממיות ומעל עמודי העתון "קענעדער אדלער". התביעה הופנתה גם כלפי השלטונות וגם כלפי פנים, שכן לא כל יהודי קנדה הבינו את ערך הדבר לעתידם הלאומי. בשנת 1930 אישר הפרלמנט בקוויבק את זכות היהודים לבתי־ספר מיוחדים, אולם הוועדה היהודית, שנקבעה לשם סידור ענייני החינוך לילדי היהודים, באה לידי הסכם חשאי עם הנהלת בתי־הספר של הפרוטסטנטים; לפי הסכם זה, שתוקפו נקבע ל־15 שנה, נמסר שוב חינוך ילדי היהודים לבתי־הספר של הפרוטסטנטים (ההסכם הראשון ברוח זו נעשה בשנת 1903).

בדברים נרגשים מתאר ר' צבי הכהן בזכרונותיו את האכזבה המרה, שגרם לו המעשה הבלתי אחראי של הוועדה: "הסיטרא אחרא גברה על הסיטרא הקדושה; זה היה היום האפל ביותר בימי חלדי וקבעתיו ליום צום לכל ימי חיי. בצוואתי לבני דרשתי שביום הזכרון למותי יעלו את זכר מאבקי למען בתי־ספר מיוחדים לילדי ישראל".

ד

ליליאן פרימן נולדה באוטאבה בשנת 1885, לאביה משה בילסקי, המהגר היהודי הראשון מליטא. בשנת 1903 נישאה לארצ'יבלד י. פרימן, שבהיותו בן 13 בא עם הוריו לקנדה מווירבאלן שבליטא. היתה בעלת מידות תרומיות ולבו רגש לכל סובל ונענה. הקדישה את מיטב כוחותיה לטובת הזולת, אבל בראש פעולותיה עמדה התנועה הציונית, אשר לה נשארה נאמנה עד יומה האחרון.

ליליאן פרימן היתה ממייסדות "הדסה" בקנדה ושימשה אחר־כך נשיאת הסתדרות זאת. בהנהלתה התפתחה "הדסה" ונעשתה לגוף פורה ויוצר בציונות הקנדית. בשנת 1919 ארגנה את "קרן העזרה" למען ארץ־ישראל שהעבירה צרכי הלבשה ותכשירי־רפואה לנפגעי המלחמה בארץ. לאות הערכה והכרת־תודה נקרא על שמה אגף בבנין בית־הספר החקלאי לבנות בנהלל.

במשך זמן מסויים עמדה ליליאן פרימן בראש "הצלב האדום" באוטאבה, היתה סגן־נשיא של המכון לעוורים בקנדה, חברת כבוד בליגה הקנדית של הקיסרות הבריטית והיתה פעילה מאוד באיגודים פטריוטיים שונים. שמה היה ידוע ומכובד גם בקרב האוכלוסיה הכללית. בשנת 1934 כובדה על־ידי מלך בריטניה בתואר "קצין המיסדר של האימפריה הבריטית", ושנה לאחר מכן קיבלה אות כבוד נוסף.

לבה של ליליאן פרימן היה ער גם לצרכי היחיד. אנשים רבים, שהיו נתקלים בקשיים שונים ביחסיהם עם המוסדות הרשמיים, היו פונים לעזרתה. תודות לקשריה עם מוסדות המדינה היתה מצליחה בשתדלנותה לספק במידה רבה את דרישות הפונים אליה ולהקל את מצבם. גולת הכותרת בפעולותיה ההומניטאריות היתה הפעולה שעשתה למען היתומים היהודים לאחר הפרעות באוקראינה. היא קיבלה מהממשלה רשות כניסה לילדים היתומים. בשנת 1921 נסעה לאירופה והביאה 150 יתומים, שחולקו במשפחות יהודיות ברחבי קנדה. ליליאן פרימן נפטרה בשנת ת"ש בהיותה בת 55, בעצם פעולתה הלאומית וההומניטארית הברוכה.

גם בעלה של ליליאן, ארצ'יבלד י. פרימן, איש־עסקים מובהק

ומצליח, נתפרסם כעסקן מסור בכל שטחי החיים הציבוריים היהודיים וביחוד בשדה העבודה הציונית. הנער הצעיר, שהיגר מהעיירה הליטאית לקנדה, היה אחר־כך לטיפוס נאמן של בן הדור היהודי החדש אשר קם ביהדות קנדה בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית. המנהיגות בחיי יהודי קנדה עברה מידי יוצאי מערב־אירופה הקרויים "יאהודים", לידי התושבים שאך מקרוב באו מארצות מזרח־אירופה. אחד מאלה שהצליחו לעלות בסולם המנהיגות הציבורית היה ארצ'יבלד י. פרימן, שהיה לא רק מהמסייעים לאיחוד שני חלקי היהדות הקנדית, אלא כמנהיג ציוני קנדה חיזק את הקשר בין יהודי קנדה לבין יהודי העולם.

הוא היה גם לוחם אמיץ לכבוד עמו. בפרוץ מלחמת רוסיה–יפאן הופיע בעתון "אוטאבה סיטיזן" מאמר השמצה נגד המהגרים היהודים שבאו אז מרוסיה ובו גם דרישה לממשלה לבל תתיר כניסת יהודים נוספים מרוסיה לקנדה. מר פרימן פירסם באותו עתון מכתב־תשובה נמרץ ובו הוכיח שאין שחר לעלילות הסופר האנטישמי. עורך העתון התנצל אז לפני היהודים באמרו, שהמאמר האנטישמי פורסם ללא ידיעתו.

מר פרימן רכש ידידים ומעריצים בחוגים רבים ושונים. הוא קיים קשרי ידידות עם ראש־הממשלה לשעבר, מקנזי קינג, ועם רבים אחרים מראשי השלטון בבירת קנדה.

משנת 1921 עד מותו בשנת 1944 עמד ארצ'יבלד פרימן בראש התנועה הציונית בקנדה, היה חבר הוועד הפועל הציוני והנהלת הסוכנות היהודית, יושב־ראש הוועד הקנדי להצלת יתומי־מלחמה יהודים, סגן־נשיא של ארגוני העזרה לנפגעי המלחמה, ועוד. במשך עשרות שנים היה גם נשיא בית־הכנסת "עדת ישורון" באוטאבה. ציוני קנדה מימשו את החלטתם משנת 1944 ויסדו בישראל נקודת־ישוב על שמו.

ה

מלבד זקן רבני קנדה ר' צבי הירש הכהן, שימשו ברבנות ברחבי קנדה רבנים רבים נוספים יוצאי ליטא. השפעת רבים מהם היתה ניכרת גם מעבר לתחומם ולמקומם, ושאיפת כולם היתה להקים ניר למורשת אבות ולרוח ישראל סבא על אדמת העולם החדש.

הראשון בזמן היה הרב ר' אהרן־מרדכי אשינסקי ז"ל (1866—1954), שנתמנה לרב בבית־הכנסת "בני יעקב" במונ־טריאול בשנות התשעים של המאה שעברה. היה נואם מצויין באידיש ובאנגלית, ובמשך 6 שנות רבנותו במונטריאול השפיע הרבה על חיי יהודי העיר כולה. בשנת 1896 יסד את בית ה"תלמוד תורה" הראשון במונטריאול, ממנו צמח אחרי־כן המוסד החינוכי הגדול "תלמודי התורה המאוחדים במונטריאול" שבהם מקבלים היום כאלפיים ילדים חינוך עברי. בשנת 1898 השתתף בייסוד האגודה הציונית במונטריאול "אגודת ציון", ששימשה אבן היסוד לפדראציה הציונית בקנדה. בשנת 1902 עבר הרב אשינסקי לפיטסבורג שבארצות־הברית, בה שימש ברבנות במשך 53 שנים ובה נפטר בגיל 88.

הרב הרמן אברומוביץ, יליד וילנה, היה רב בית־הכנסת "שער השמים" במונטריאול במשך 45 שנים רצופות (החל משנת 1903). בעל קסם אישי רב ובעל השכלה כללית רחבה, נוסף על ידיעותיו ביהדות. עורר יחס של הערכה גם מצד האוכלוסיה הכללית. ביחוד נתפרסם שמו ב"משפט התלמוד", שנערך בקויבק בשנת 1913, משפט שעורר את רוחות הרפאים של ימי הביניים והוויכוחים הדתיים שבוימו בימים ההם. במשפט זה הגן הרב אברומוביץ בגאון ובכבוד על התלמוד כנגד המשמיצים, ובמעשהו זה הנציח את שמו בתולדות יהודי קנדה.

מיוצאי ליטא היה גם רבה של ויניפג, ר' ישראל־יצחק הכהן כהנוביץ ז"ל, שבמשך 40 שנות רבנותו בוויניפג היתה ניכרת השפעתו על יהודי מערב־קנדה כולה, עד ונקובר מערבה ועד טורונטו מזרחה. הוא יסד תלמוד תורה בוויניפג, השתתף בהקמת בתי־כנסת והשתדל להעשיר את חיי יהודי קנדה המערבית בתוכן יהודי ובערכי היהדות והתרבות העברית. נפטר בשנת תש"ה.

גם בטורונטו, שרוב תושביה היהודים הם מיוצאי פולין, שימש ברבנות רב ליטאי — ר' יעקב גורדון ז"ל, חניך ישיבות וולוז'ין, מינסק וקובנה. בהיותו בן 27 בא לטורונטו בשנת 1904 ונתמנה לרב בבתי־הכנסת "בית מדרש הגדול", "גואל צדק", "צמח צדק" ו"שארית ישראל". הוא השתתף בייסוד שני "תלמודי תורה" בטורונטו וביזמתו נוסדה הקרן, שהבטיחה את החזקתם. הרב גורדון דאג לא רק לצרכים הרוחניים של בני קהילתו, אלא לקח חלק בכל שטחי חייהם והיה מכובד ואהוב עליהם. ביתו היה פתוח לפני מהגרים יהודים, שמצאו אצלו קורת־גג וכלכלה.

הרב גורדון חיבר את הספר "מנחת יעקב", שנדפס בצפת (דפוס "הגליל", תרע"ד).

הרב ר' יוסף־דוד ברגר ז"ל, מיוצאי ליטא, שימש רבה של אוטאבה, בירת קנדה, במשך שנים רבות (החל משנת 1905). הוא הוסמך להוראה על־ידי ר' נחום שפירא משאט ("העילוי מדוקשיץ") ועל־ידי ר' חיים סגל ("ראצקר") מיאנובה, מחבר הספר "אורח חיים".

בנו, יוליוס ברגר ז"ל, נולד בשאולי. קיבל את השכלתו האקדמאית באוניברסיטות קולומביה ומקגיל, סיים את בית־המדרש לרבנים בניו־יורק ונתמנה לרב בבית־הכנסת "שערי ציון" במונטריאול. היה חוקר וסופר מחונן, וכן הירצה במחלקה למדעי המזרח באוניברסיטת מקגיל. בימי מלחמת־העולם השניה שימש רב צבאי בצבא הקנדי.

הרב ישעיה גלזר ז"ל ממונטריאול היה יליד ליטא. היה סופר מוכשר, השתתף בעתונות היהודית במונטריאול והניח יצירות ספרותיות חשובות.

הרב ב. לטרמן ז"ל היה גם הוא יליד ליטא. היה מופלג בתורה ועסק שנים רבות בהוראה ב"תלמוד התורה" במונטרי־אול והיה הראשון שיסד במוסד זה כיתה ללימוד גמרא. בנו, ד"ר מכס לטרמן, היה רופא מפורסם במונטריאול.

יצויינו כאן: הרב משה יום־טוב וכטפוגל ז"ל, שהיה רב בבית־הכנסת "בני יעקב", חבר בוועד הרבנים המקומי ונשיא כבוד של ארגון יהודי ליטא; ר' צבי־הירש לנדוי ז"ל, שהיה ידוע כלמדן גדול; הרב אהרן־שלמה זלמנוביץ, יליד ריטובה, חניך ישיבות וולוז'ין וטלז. היה אחד הרבנים החשובים במונטריאול והשתתף בכתב־העת הרבני "הפרדס". נפטר בשנת תש"א והניח כתבי־יד תורניים; הרב ר' שמחה גרבר, יליד סביבת סובאלק, תלמיד הישיבות הגדולות בליטא, היה ראש ישיבה בקלוואריה; השתקע במונטריאול בשנת 1906 ושימש רב בבית־הכנסת "חברה תהלים לינת הצדק". היה מכובד על גדולתו בתורה ועל מידותיו התרומיות. נפטר בתרפ"ד.

הרבי של "היכל עמנואל" של הרפורמיים במונטריאול, יהושע ה. שטרן, הוא יליד איירגולה שבליטא. בנעוריו בא לארצות־הברית, סיים את הסמינר לרבנים רפורמיים בסינסינטי ובשנת 1927 נתמנה לרבי ב"היכל עמנואל". הכניס חידושים שונים ב"היכלו", כגון הרצאות לבני עדתו על ענינים יהודיים שונים ועוד. הוא ידוע גם כפובליציסטן מוכשר.

ו

מחוסר נתונים אין לקבוע בבירור את מספר היהודים יוצאי ליטא הנמצאים בקנדה. אולם עובדה היא, שאף בערים המרוחקות ביותר של המדינה הגדולה אנו מוצאים יהודים מערי ליטא ומעיירותיה. ברובם באו בחמשים־ששים השנים האחרונות, אולם חלק מהם באו, הם או אבותיהם, עם גלי ההגירה של סוף המאה הקודמת.

גם המהגרים החדשים דומים באופיים ובתכונותיהם לאלה שקדמו להם; מושרשים במסורת ישראל ובתרבות העברית האצילו מרוחם על התושבים הוותיקים והשפיעו על עיצוב דמותם של חיי היהודים בקנדה. יהודי ליטא, או צאצאיהם, עומדים בראש הסתדרויות שונות ומוסדות חסד וצדקה; הם היו היוזמים וגם המייסדים של מוסדות חשובים. "אגודת גמילות חסדים" במונטריאול נוסדה על־ידי מר זיגמונד פיינברג מסובאלק בשנת 1911. מוסד גמ"ח זה התפתח מאוד במשך הזמן והוא פועל עד היום למען הזקוקים לו. יהודי ליטא עמדו בראש המכון של הברון הירש, שבשעתו ריכז סביבו מפעלים רבים. הם מגלים פעילות רבה בפדראציה היהודית לצדקה, בתנועה הציונית, בקונגרס היהודי בקנדה ועוד.

כפי שנזכר לעיל ניכרה השפעת יהודי ליטא גם בטורונטו, שתושביה היהודים היו ברובם מיוצאי פולין. בשנת 1877 השתקע בטורונטו ר' נתן רובינסון, יליד קלווריה. הוא עמד בראש בית־הכנסת "בני שלום" ושימש שו"ב ומוהל של הקהילה הצעירה. בשנת 1884 השתקעו בטורונטו מר נתן סמית ורעייתו והוא היה ממייסדי ה"תלמוד תורה" הראשון בעיר זו. בשנת 1885 הגיע לטורונטו אליהו פוליון, יליד טלז. היה עסקן ציבורי למופת וסייע בהקמת רוב המוסדות הציבוריים החשובים בעיר זו.

בין יוצאי ליטא שהשתקעו בטורונטו יש להזכיר את שמואל ובר, דוד לוין, יעקב אנדריוס, סם קרוניק ועוד. כל אחד מהם היה פעיל בזמנו בציבור היהודי במקום. עסקן פעיל היה ארצ'י ב. בֶּנֶט, שיצאו לו מוניטין ברחבי קנדה. יליד וילנה היה החזן נתן סטולניק, יושב־ראש המחלקה התרבותית של "אגודת יוצאי ליטא" בטורונטו, מחבר הספר "נגינה בחיי היהודים" (באידיש).

יהודי ליטא מצויים גם במקומות אחרים של חבל אונטריו: קינגסטון, המילטון, לונדון, וינדזור ועוד. כולם הביאו אתם "גירסא דינקותא" מה"חדר" המסורתי וחלק מהם אף למדו בישיבות ליטא. בין אלה שבאו לחבל זה בסוף המאה הקודמת היו חיים סידרסקי, שהשתקע בהמילטון בשנת 1883, ויצחק כהן, יליד סביבת קובנה, שנתפרסם בקינגסטון כעסקן ציבורי פעיל.

אנו מוצאים את יהודי ליטא גם ביתר חלקי הארץ: באזורי המערב, בקולומביה הבריטית על חוף האוקיינוס הפאציפי, וכן בשלשלת החבלים שעל החוף האטלנטי, ביחוד בניו־ברונסוויק, שם נמצאים יהודים מהעיירה דארביאן. האחים יעקב וזאב דיימונד מווילנה היו היהודים הראשונים שהשתקעו באלברטה. יוצא ליטא היה גם העסקן הפעיל מרקוס היימן, שהיה ציר בבית־המחוקקים האזורי של מניטובה.

מונטריאול, המרכז היהודי החשוב ביותר בקנדה, משכה אליה תמיד חלק גדול של המהגרים היהודים, ובה השתקעו גם רבים מיוצאי ליטא, שהצטיינו בפעילותם וביזמתם גם בקרב העדה הספרדית־פורטוגזית וכן בין היהודים יוצאי אשכנז ופולין. מהם יצויין ר' חיים ברנשטיין ז"ל, יליד איירגולה, בן הרב קלמן ברנשטיין מוולוז'ין. ר' חיים למד בישיבת וולוז'ין והיה מוסמך להוראה. בבואו למונטריאול התמסר לעבודה לאומית־ציבורית. היה ממייסדי ההסתדרות הציונית, שימש גזברה ואחר־כך סגן־נשיא. נפטר בשנת תרפ"ג. בנו בֶּן ברנשטיין היה עורך ה"ג'ואיש כרוניקל" בקנדה.

בפעולתם בשדה החינוך ובהקמת "אחוד תלמודי התורה" במונטריאול הצטיינו ב. מ. ויינר, יצחק גולד, ברל לויט, סם סילבר, האחים אלברט ואחרים מיוצאי ליטא.

ב. מ. ויינר, משכיל עברי יליד אניקשט, היה יושב־ראש ועד החינוך במונטריאול. הוא נכדו של הרב ר' חיים מרקס מאניקשט ובנו של ר' מאיר־אליהו ויינר, רבה של ויז'ון, מחבר הספר "רב טבחיא" (וארשה, תרע"ג), שנרצח בשנת תר"פ בטמבוב על־ידי קלגסי דניקין. יצחק גולד בא לקנדה בשנת 1912. בנו של הרב ר' קלמן גולדשטיין מז'אגר. מלבד עבודתו למען החינוך העברי גילה פעילות רבה גם ב"אגודת גמילות חסדים", בבית־החולים היהודי, בבית־הכנסת "עדת ישראל" ובחברת "אורט". גם האחים אלברט מווילנה היו פעילים במוסדות רבים אחרים, נוסף על הת"ת. אברהם אלברט היה נשיא בית־הכנסת הגדול "בני יעקב" ואחיו יודל אלברט היה נשיא הסתדרות ה"מזרחי" במונטריאול ונשיא בית־הכנסת "נוסח האר"י".

אחד העסקנים הפעילים ביותר במונטריאול הוא עורך־הדין מיכאל גרבר, יליד וילקובישק, בן הרב ר' שמחה גרבר ז"ל. השתתף ב"קענעדער אדלער" וביחוד ב"ג'ואיש כרוניקל", ומאמריו, שהצטיינו בנימה מיוחדת ובהומור דק, עוררו תשומת לב רבה. מר גרבר הוא נשיא ההסתדרות הציונית בקנדה ומהמנהיגים הפעילים ביותר של הקונגרס היהודי הקנדי.

אחת המשפחות המפורסמות בקנדה היא משפחת באלון. אבי המשפחה, שמואל־יעקב באלון, היה יליד ז'אגר ואשתו היתה ילידת שאט; שניהם נפטרו בשנת תש"ב. בנם הבכור היה הרופא הידוע למחלות אף, אוזן וגרון, ד"ר דוד ה. באלון, שנולד בשאט ב־1888; חבר ההנהלה הרפואית של בית־החולים "רויאל ויקטוריה" במונטריאול ופרופסור באוניברסיטת מקגיל. פירסם חיבורים רבים במקצועו. הבן השני היה עורך־הדין איזידור באלון ז"ל. בת המשפחה אלן באלון גמרה את חוק לימודיה בקונסרבטורית מקגיל בהצטיינות. ערכה קונצרטים באירופה ובאמריקה והוכרה כפסנתרנית הראשונה במעלה בקנדה.

השלישי למשפחת באלון הוא החירורג הידוע ד"ר הרי ק. באלון, מנתח ראשי בבית־החולים היהודי במונטריאול. פעיל בחברות רפואיות ידועות והיה נשיא אגודת "ידידי האוניברסיטה העברית". חנה־אסתר לבית באלון נשואה למומחה הנודע למחלות ילדים ד"ר אַלטון גולדבלום, שהוריו באו מליטא. הוא משמש רופא ראשי בבית־החולים "צ'ילדרנס ממוריאל", ראש המחלקה למחלות ילדים בבית־החולים היהודי ופרופסור באו־

ניברסיטת מקגיל. ספרו "השגחה על הילד" יצא במהדורות אחדות באנגלית ובצרפתית.

ד"ר יעקב רובין ז"ל, יליד קובנה, היה אחד משני רופאי־השיניים היהודיים הראשונים בקנדה. בנעוריו הגיע עם הוריו למונטריאול ובה גמר את חוק לימודיו בשנת 1905.

הד"ר הירש רוזנפלד הוא יליד ניישטוט־שאקי. גמר את המחלקה לאמנות באוניברסיטת מקגיל ואת המחלקה לרפואה באוניברסיטת שטרסבורג. משנת 1937 הוא עוסק במקצוע הרפואה במונטריאול.

במונטריאול קיימת "אגודת יוצאי ליטא", שנשיאה הוא מר סם סילבר (מוצאו מוויז'ון) והגזבר הוא המחנך הידוע מרדכי־יצחק מנדלסון־מישקוץ, יליד סימנה. מר מנדלסון הוא מנהל בית־הספר היומי "מדרשה עברית ותיכון" של "עדת ישראל" במונטריאול מאז בואו לקנדה בשנת 1930.

ז

מקום חשוב תופסים יהודי ליטא בקנדה גם בעולם הספרות והעתונאות. גם בקרב הרבנים ועסקני הציבור, שעליהם דובר לעיל, היו מושכים בעט־סופרים, שהקדישו את פרי־עטם למחקר ולבעיות לאומיות וציבוריות. אולם בין יוצאי ליטא מצויים גם משוררים וסופרים, בעלי שעור קומה וידועי שם, שהספרות היא מקצועם, אשר לו הקדישו את מיטב כוחם וכשרונותיהם.

בשנת 1930 הגיע מליטא למונטריאול המשורר נח־יצחק גוטליב, יליד קובנה, והוא השתתף בקביעות ב"קענעדער אדלער" בסיפורים ובמאמרי־בקורת. מלבד קובצי שיריו שהופיעו בקובנה פירסם גם בקנדה, כרבים אחרים, מיצירותיו בשירה, במסה ובסיפורת (נפטר ב־1967. פרטים עליו — בכרך זה, בסקירתו של רפאל חסמן על הספרות והעתונות היהודית בליטא. — המערכת).

המשוררת יודיקא (יהודית ציק) ישבה שנים אחדות במונ־טריאול ואחר־כך בטורונטו. בשנת 1934 הופיע במונטריאול קובץ שיריה "וואנדער וועגן" ("דרכי נוד"), ואחר־כך בטורונטו הקובץ "שפליטערס" ("רסיסים"). בשנים האחרונות היא יושבת בניו־יורק.

ר' חיים קרוגר ז"ל היה יליד מאז'ייק וקיבל את חינוכו בישיבות ליטא. מלבד ידיעותיו התורניות היה גם בעל השכלה כללית רחבה. בשנת 1907 הגיע למונטריאול ועבד במקצועו כשו"ב. משנת 1921 התחיל להשתתף ב"קענעדער אדלער" ופירסם בו את מאמריו בשמות ספרותיים שונים. ביחוד קנה לו שם במאמריו בחכמת ישראל. נפטר בשנת תרצ"ג, ימים אחדים לפני הופעת ספרו באידיש על הרמב"ם, חייו ויצירותיו. הניח בכתב־יד את חיבוריו "רב סעדיה גאון", "פילון היהודי" ו"רבי יהודה הלוי".

שמואל תלפיות ז"ל, יליד ניישטוט־טאוריג, עסק בעבודה חינוכית במונטריאול והיה בשעתו כתב העתונים "המליץ", "הצפירה", "הצופה" ו"הזמן". פירסם מאמרים רבים בחכמת ישראל ב"קענעדער אדלער" ובכתבי־עת יהודיים ואנגליים אחרים. במשך זמן מסויים הוציא את השבועון המצוייר "די פאלקס צייטונג" באידיש ובאנגלית. בשנת 1941 הופיע ספרו "כתבים נבחרים", המכיל מבחר מאמריו בחכמת ישראל.

גרגורי סנדרס, יליד וירבאלן, היה הכתב הראשון מקנדה בעתון "דער פריינד", שהופיע בפטרבורג. כתבותיו פורסמו גם ב"המליץ" וב"הצפירה".

דוד רם, יליד וילנה, קיבל את השכלתו האקדמאית בוונקובר, קולומביה הבריטית, בסיאטל ובמונטריאול. פירסם עבודות חשובות רבות בחקר תולדות היהודים בקולומביה הבריטית. ביחוד יש לציין את סקירותיו השנתיות על קנדה ב"אמריקאנער יידישן יארבוך" (שנתון אמריקני יהודי). חיבר ספר על יהודי קנדה במלחמת־העולם האחרונה. ניהל במשך שנים רבות את מחלקת העתונות של הקונגרס היהודי בקנדה וערך את ה"קונגרס בוליטין". כיום הוא מנהל הספריה העממית היהודית במונטריאול.

לוח השמות

לוח השמות והמקומות

ב

ג

ה

ו

ז

ח

ט

ל

מ

נ

ע

פ

צ

ק

ש

ת

NEW YORK PUBLIC LIB
LENOX & TILD
FOUNDATIONS

* PXV
(Lithuania)
v. 2 +
1972

(ri)